

The background of the entire image is a close-up photograph of cracked and broken concrete. The cracks are deep and jagged, creating a complex, geometric pattern of light and shadow. The concrete is a light gray color, and the shadows are a darker gray, emphasizing the texture and damage.

עיונים

בתקומת ישראל

עיונים בתקומת ישראל
מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

מאסף זה יוצא לאור בסיוע
יד דוד בן-גוריון
המכון למורשת בן-גוריון
וקרן רות עליאב

המערכת: המרכז למורשת בן-גוריון, ת"ד 39, קריית שדה בוקר, מיקוד 84993,
טל' 050-055(057); 843-565(057), פקס 847-565(057)

מאמרים יש להגיש בשני עותקים במעבד תמלילים ובתקליטון. את ההערות, מראי המקומות
והרישום הביבליוגרפי יש לרשום כפי שנהוג בכרך זה. למאמר יש לצרף תקציר (עד שלוש מאות
מלים, כולל שם המאמר ושם המחבר) בשפה האנגלית.

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

כרך 3

המרכז למורשת בן־גוריון
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
תשנ"ג – 1993

עורך:

פנחס גינוסר

מערכת:

מאיר אביזוהר, ישראל אופנהיים, פנחס גינוסר

מזכירת המערכת:

מולית ליטבק

מועצת המערכת:

מאיר אביזוהר, המרכז למורשת בן-גוריון; איתמר אבן-זוהר,
אוניברסיטת תל-אביב; ישראל אופנהיים, אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב; מנחם ברינקר, האוניברסיטה העברית; פנחס
גינוסר, המרכז למורשת בן-גוריון; אלון גל, המרכז למורשת
בן-גוריון; ישעיהו (צ'ארלס) ליכמן, אוניברסיטת בר-אילן;
מתתיהו מינץ, אוניברסיטת תל-אביב; בנימין פינקוס, המרכז
למורשת בן-גוריון; יונתן פרנקל, האוניברסיטה העברית;
משה שמש, המרכז למורשת בן-גוריון

עריכה לשונית: חמוטל צמיר

התקנה: נילי הירט

סדר צילום: רות ארז, קריית שדה בוקר

טוטל גרפיקס תל-אביב

עריכה אנגלית: שולמית עמיר-זרמי

איורים ועימוד: מרגלית בסן

עיצוב העטיפה: ענת פרל

צילום השער: אריה בר-לב

הביא לבית הדפוס: שאול שרגאי

תוכן המאמרים והסקירות על אחריות המחברים

© 1993

כל הזכויות שמורות

למרכז למורשת בן-גוריון

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה בוקר תשנ"ג

נדפס בישראל

במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן העניינים

הגות

	ס' יזהר	'הוא היה סבור שהסופרים יעניקו לעם את המבט ההיסטורי...'	1
	עמוס עוז	הגבירה והשפחה	10

מחקר

ביטחון ומדיניות חוץ

	יואב גלבר	פלישת צבאות ערב ב־15 במאי 1948	23
	זכי שלום	מאבקה של מדינת ישראל לסיכול החלטת עצרת האו"ם על בינאום ירושלים בשנות החמישים	75

עלייה והתיישבות

	אביבה חלמיש	האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית?	98
	חנינא פורת	תרומת התפיסה הגיאוגרפית־יישובית של בן־גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות	114
	יוסי כץ	ההתיישבות היהודית בגוש עציון 1967–1970:	
	ושלום רייכמן	סוף מעשה במחשבה תחילה?	144

כלכלה וחברה

	יצחק גרינברג	דוד בן־גוריון ופנחס לבון – שתי גישות במחשבת חברת העובדים	154
	גדעון מ' קרסל	למי 'נשבר לעבוד' ולמה: תעסוקה באשקלון	168

ספרות ותחייה לאומית

	אבנר הולצמן	בין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לדוד בן־גוריון	191
	חמוטל בר־יוסף	שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוה' ל'אגואיזם' במחשבה ובספרות הרוסית	205
	פנחס גינוסר	הריונו, לידתו, חייו ומותו של הירחון האדמה	224

זרמים רעיוניים

	אלון גל	גרסת הרציפות ההיסטורית בתפיסת ישראל בקרב הזרם הקונסרבטיבי	270
	ישראל קולת	ממפלגה סוציאליסטית למפלגה ממלכתית	292

349	יחיעם ויץ	התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה – שאלת קווי המתאר
366	התמודדויות והיערכויות	יהודה ריינהרץ העימות בין ציונות ומסורתיות לפני מלחמת העולם הראשונה
380	ישעיהו צ' ליבמן	הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים
399	מאיר אביזוהר	מהלכיו הפרו־סובייטיים של משה סנה ב־1949 – הדרך אליהם, הרקע והמניעים האידיאולוגיים
427	אייל כפכפי	הקרע בעין־חרוד: בנים אכלו בוסר ושיני אבות תקהינה
455	בציבוריות הערבית	אריה בועז הקמת אש"ף – מאי 1964
469	דפנה צמחוני	בעיית הזהות הלאומית של הערבים הנוצרים בירושלים ובגדה המערבית
	סקירת ספרים	
497	בנימין פינקוס	קומוניזם נגד ציונות בארץ־ישראל – הרהורים על מחקר חדש ובעייתי: על אדומים מאת שמואל דותן
512	דפנה צמחוני	מחקרים ועדויות על שנאת יהודים ופרעות בעיראק: על שנאת יהודים ופרעות בעיראק מאת שמואל מורה וצבי יהודה (עורכים)
515	זאב צחור	הולדת הלוחם: על חרב היונה מאת אניטה שפירא
519	אייל כפכפי	תולדות התנועה הקיבוצית: על <i>The Kibbutz Movement</i> מאת הנרי ניר
524	–	להחליק בנוחיות על קליפת בננה: על עונת הגז/קלבן מאת שבתי טבת
535	שלום רצבי	שתי אינטרפרטציות ל'מכאן ומכאן': על עד הסימטה הטבריינית מאת מנחם ברינקר העיקר השלישי מאת בעז ערפלי
544	זכי שלום	מדיניות ישראל 1952 – בין התפכחות לתקווה: על תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך שביעי, 1952 מאת יהושע פרוינדליך (עורך)
553	יובל דרור	ימי כור ההיתוך – תרומת ההיסטוריה של החינוך לחקר האינטגרציה העדתית והתרבותית בישראל: על ימי כור ההיתוך מאת צבי צמרת

	רבקה הורביץ	הרחבת גבולות הפילוסופיה היהודית:
560		על חשיבה מחדש מאת אליעזר שביד
	אביבה חלמיש	'טרנספורט זה', קללה רובצת עליו':
563		על פרשת קלאדובו־שאבאץ מאת חנה ויינר ודליה עופר

מן הארכיון

565	מארכיון בן־גוריון במכון למורשת בן־גוריון – מביא זאב זיוון
572	מארכיון משרד החוץ הסובייטי – מביא אלכסנדר וייסברג
582	מארכיון ה־PRO – מביא זכי שלום
587	רשימת קיצורים
588	רשימת המשתתפים
589	רשימת ספרים – המרכז למורשת בן־גוריון
i	תקצירים באנגלית

הגות

'הוא היה סבור שהסופרים יעניקו לעם את המבט ההיסטורי...'

ס' יזהר

לא הכינותי עצמי לשיחה הזאת ולא התכוננתי ולא אספתי ספרים ולא פתקים, מה שאני הולך לומר זה רק התרשמויות, דברים של בוננות.

העניין הראשון שאדבר עליו הוא, איך פגשתי את בן-גוריון. אלא שלא פגשתי את בן-גוריון, אלא עד ימי 'הפרשה', אף על פי שלכאורה נפגשנו עוד קודם, אלא שלא לשיחה ולא מקרוב ולא עמדתי על טיבו, אלא משמיעה מכלי שני-שלישי או רק כעד מהצד.

יום אחד, כשעוד הייתי בצבא (בסתיו 48) בישרו לי חברים מסביבי שהוכנסתי לרשימת המועמדים של מפא"י לכנסת. זה עורר בי מיד זעם רב. אמרתי: 'מה זה? בלעדי? בלי ששאלו את פי?' ומיד שלחתי מברק התובע למחוק אותי מן הרשימה. כתוצאה מן המברק הזה הופיע בביתי זיאמה ארן ואמר שהוא לא יחזור לביתו (וגם בן-גוריון לא הרשה לו...) עד שאסכים, ואפילו ישב כאן כל הלילה, כל היום, שבוע ימים, פה הוא יושב ולא יחזור עד אם הסכמתי. והוא אמנם דיבר ודיבר ודיבר, ואני טענתי כנגדו שאינני איש מפלגתי, ואינני חבר מפא"י וגם איני רוצה להיות חבר מפלגה, שאני שומר על העצמאות שלי, ועוד ועוד אמרתי, ככל הדברים שאמרתי לו. לבסוף הוא שבר אותי, כמובן, ובשני נימוקים גדולים: אחד גדול ואחד קטן, אבל גדול בשבילי. הנימוק הגדול היה: 'יש לך הזדמנות לשבת על היציע כשמייסדים מדינה. אתה תראה הכל, לא כמי שיושב למטה מן הצד, אלא תשב למעלה באמצע ממול המקום שבו קורים הדברים הגדולים'.

זה היה נימוק שלא עלה על דעתי, להיות עד המלך בשעת הקמת המדינה. הדבר השני שאמר הוא כי שני ימים בכל שבוע אהיה חופשי, והיו לי כל מיני מזימות לכתוב כל מיני כתיבות דחיות – במקום לשבת לילות ולתקן את מבחני בית-הספר התיכון שעסוק הייתי בהם עד אז.

בקיצור, באתי והסתבר להם מהר שהם טעו בי טעות גדולה. הם לא חשבו שאני מה

* דברים ביום עיון על 'בן-גוריון והספרות', שנערך במרכז למורשת בן-גוריון, 1990.

שאני באמת. הם חשבו שאני מייצג דברים אחרים לגמרי. כששמו אותי ברשימה חשבו שצדו להם באיש אחד שלושה-ארבעה אנשים בבת-אחת: צעיר, חייל, סופר, מחנך, ועוד כהנה. הם לא ידעו שהם תפסו טיפוס אינדיבידואליסטן אחד, בלתי שייך לשום קבוצה, בגלל טבעו הפגום, מן הסתם, שלא הולך לשום בית קפה, שלא מעורב ולא נפגש עם אף אחד מן האנשים שמדברים בהם, שהוא חולה בושה, התכנסות עצמית ומין עכבר ספרים, שספרים אצלו באים קודם לאנשים. הם חשבו שתפסו להם טיפוס קל-תנועה ומרובה קשרים, מלהיב נוער ומושך אנשים, ושהוא ידבר ויחנך ויתרום ויוסיף - וכן הלאה וכן הלאה.

אלא שעבר די הרבה זמן עד שידעו איזה מיקח טעות עשו. הם כולם היו שקועים אז בעבודתם ובעסקיהם והוא היה 'אאוטסיידר', זר, חיצוני, ושונה מהם. כל-כך שונה, שני דורות לפחות היו מבדילים בינו ובין האנשים. לא דיברתי בשפתם, לא חשבתי כמותם, מן הבדיחות שלהם לא צחקתי. נדמה לי שבשנים הראשונות בכלל לא הוצאתי מלה מפי, ורק התהלכתי בעקבות ההרצפלים למיניהם, כל אלה מבני המעלה, מן העלייה השנייה והשלישית, שלא ידעתי מה עושים אתם, לא היה לי מדריך איך ללכת אתם. הם היו בעיני מוזרים למדי, די מבדחים, אע"פ שאסור היה להגיד שהם בדיחה. לא הבינתי את היידיש שלהם, ואת מארג היחסים שלהם, ויחד עם זה, זו היתה תקופה שבה הם עשו את הדברים, וגם דברים גדולים. ראיתי את הדברים האלה, ואת האנשים האלה, ובתוכם כמובן גם את בן-גוריון, מרחוק. לא נדחקתי אליו, לא הייתי 'מאנשי שלומו', וכשלא קראו לי - לא באתי. הריחוק הזה הלך ונמשך עד לתקופת 'הפרשה'.

וגם בימי 'הפרשה' בתחילה הייתי מבחוץ ולא ידעתי כלל מי צודק כאן בריבו, ומה בדיוק קרה כאן. אבל כשהתברר לי, נכנסתי בכל רמ"ח ושס"ה. אני חושב שמבני כל הדורות ההם אולי אני האחרון שנשאר עם ההכרה שבן-גוריון אכן צדק בריבו. נשארתי כמין מוהיקני אחרון במלחמה אבודה.

ראיתי אז שיש פה עניין עקרוני, ועל זה אני רוצה לדבר. כידוע, כל אדם ואדם תמיד הוא גם קצת עיוור למשהו וקצת חירש. וכשהוא אדם גדול עיוורונו וחירשותו נעשים לעתים מסוכנים. גם בספקטרום של ראייתו הגדולה של בן-גוריון היו כתמים שחורים שהוא לא הבחין בהם. ואת החירשות והעיוורון הזה ניצלו יריביו הפוליטיים, אלה שחשבו שהוא מלך, ומלך עקרונית לא יכול להיות הצודק. או מלך או צודק. ושהוא באותו הרגע כבר לא היה מלך, לא ראו רבים, וכך הוא נשאר צודק אבל לא מלך. חשבו שהוא, מכוח מעמדו, מכוח מעשיו, מכוח הכריזמה העצומה שהיתה לו - הולך לעשות כעת דבר בלתי צודק, ושאנו אלא רק מתעמר באמת ובמשפט כשהוא תובע מהם לעשות משפט אמת - עמד אז לפניו אדם במדרון, וגם הכריזמה שלו היתה הולכת ונגמרת. והם לא האמינו לו שהעניין שלו היה באמת התביעה לצדק, ואז, דווקא ברגע הזה, נקשרו פתאום בינינו קשרים, דווקא כשהיה מלך נרדף, המלך ליר הבודד, בודד בין חבריו. התחלתי להכיר אותו אז יותר מקרוב, התחלתי להתעניין בו מקרוב. אבל גם אז - לא יותר מדי. לא נדחקתי אליו, לא הייתי קרוב מדי, ורק כשהזמינו אותי באתי, ורק לפעמים, אבל נדמה לי שבחופים מחודדים ראיתי אז דברים שאחרים אולי לא שמו לב אליהם.

'הוא היה סבור שהסופרים ...'

ואגב, בתקופה ההיא גם התברר לי, לאט לאט, עיוורוני של בן-גוריון או חירשותו לספרות. 'ספרות יפה' לא אמרה לו שום דבר (מחוץ לספרות נעוריו כאהבת ציון או הרומנים של המאה הי"ט). ספרות לא היתה בתפריט שלו. חוץ מאשר כשהיה בסיפורים ובשירים משהו פוליטי: קריאה כגון 'לעזרת העם', כאשר שימשו כשופר, כאמצעי גיוס, או כמעידים בעדות חיה על המעשים הגדולים. מבין הסופרים והמשוררים, שדיבר עליהם, כגון ביאליק או אלתרמן, הדגיש תמיד את האידיאולוגיה ואת הרטוריקה המגייסת שלהם, אבל גם לאלה לא התייחס הרבה כי לא הבין בהם הרבה. הם לא היו בתפריט יומו. אני מצטער. לכו לא ענה להם. יש האומרים שהיה לו גם איזה עיוורון בבני אדם, ולפעמים טעה וקירב אליו אנשים לא ראויים או ריחק אנשים ראויים, עד שכעבור זמן היתה לו מחשבה חדשה, חשבון שני, על יחסו אליהם ועל יחסם אליו. אבל את יחסו לספרות אני ראיתי. ואזכיר כאן מן הניסיון המועט שלי.

כשיצא ספרי ימי ציקלג קרא בן-גוריון את הספר (אני מעולם לא שלחתי אליו את ספרי. כשם שלא שלחתי ספרים ל'גדולי העולם': לא רציתי לחייב אותם). הוא קרא מרצונו את הספר. ויום אחד, בכנסת, שלח אלי פתק: 'הגעתי עד עמוד מאה שבעים ומשהו' (היתה אז איזו תחרות מי הצליח לקרוא יותר...). אני מצטער, הפתק הזה נעלם ממני, אולי תמצאו אותו פה בארכיון. 'אבל אני רוצה להגיד לך', כתב שם, 'כי החיילים שבמציאות יותר יפים מאלה שאתה מתאר אותם...' (ואני יודע שהוא האמין בזה בכל לבו - אל זה עוד אחזור מיד - ההערצה שלו, כמעט עד ביטול עצמו, אל הנוער לא ידעה גבול. אולי מפני שרבים כל-כך מתו צעירים והוא היה זה ששלחם לקרב?...).

זמן רב ייחסו לבן-גוריון השפעה מאגית על בני שיחו. ורבים חשבו שבבואו אל הנוער יתפוס אותם מיד בלבם ויסחוף אותם לעבר היעדים הגדולים. לא כך היה בשיח-מונס. רבים נאספו ורבים שמעו את המשפט הראשון: 'נוער, קריירה או שליחות?' אלא שאחר-כך הוסיף ודיבר עוד שעותיים ולא נשמע מהם דבר, המולה כללית, רמקול עלוב, רוח נגדית, ריחוק לבבות - וזה היה מעמד קומי-טרגי ביותר. ומה שהוא חשב על הנוער לא הוכח במציאות. הוא האמין שהנוער הוא כוח ממשי. הוא לא נתן לעצמו לראות שיש בנוער גם אופי אחר. הוא לא נתן לעצמו להבחין, הוא לא הרשה שיגיעו לתודעתו עדויות סותרות שאומרות: יש בעיות. הוא דחה אותם: אתם לא רואים טוב, אתם מסתכלים במבט קטן ואתם קטנוניים, ואילו אם תביטו במבט גדול, במבט היסטורי תראו שהנוער הזה לא היה עוד כמוהו, ולא יהיה כמוהו, ועוד תיווכחו וכו'. אין קץ לסופרלטיבים שהעניק לנוער, לצעירים שהעולם עודנו לפנייהם. ושגורלם לא יהיה כגורל משה שלא נכנס לארץ הנבחרת - אלא הם יבואו והם יעשו אותה לארץ המובחרת.

בעיניו סופר, עד כמה שהבינותי, היה שופר. שופר לגיוס, שופר להתריע, שופר להלהיב, שופר לניצחון. בוודאי, רבים כמוהו חושבים שזה אמנם מה שעושה הסופר. ובעוד שבעיני הסופר - הסיפורים והשירים נעשים לשם עצמם, בעיני בן-גוריון, כמו בעיני כל בני-דורו, סופר הוא מי שיוצר תעמולה עקיפה, מגייסת, כשהוא מנצל את כוח הרטוריקה שלו, שמקשיבים לה רבים, ושדרכה אפשר להעביר דברים, כדי שישכנעו את האנשים לטוב, ליפה, לצודק, לבונה, לציוניות, לסוציאליזם ולמה לא,

וביתר תוקף בתקופה שבונים עם חדש. הנה כאן העם החדש הזה הולך ונבנה, והנה כאן אנשים טובים בתקיעת השופר וגם מקשיבים להם: הם יזעיקו לטוב והשומעים ייענו להם ויפנו לעבר הטוב. גם הוא, גם כל ציבור יוצאי העלייה השנייה והשלישית – הסכימו לאפיון הספרות הזו: ספרות היא ספרות מגייסת ומגויסת. אגב, לבן-גוריון לא היתה מעולם 'חצר משוררים', או 'שבט סופרים', ואם מישו חושב שאלתרמן, מאיזו בחינה שהיא, היה נועץ בבן-גוריון או מקבל ממנו הזמנה ישירה או עקיפה – הרי להד"ס. אלתרמן הזדהה אתו, ובן-גוריון הזדהה עם אלתרמן, ובעיקר הזדהה עם ספרים כמו עיר היונה או שירים כמו 'הטור השביעי', בעוד שעיר היונה נחשבה בין 'המומחים' של ביקורת הספרות ככישלון, אינני בטוח אם בן-גוריון קרא או ידע מה יש בכוכבים בחוץ, שהם תפארתו של אלתרמן אם קרא שירי ספר זה ועלעל בו. ואילו התיאור ההיסטורי איך חוזרים היהודים לארץ ומה קורה להם כאן, עם ההתפעלות העצומה מן המפעל הציוני, עם התמונות מן העלייה ומראשית ההתנחלות – זה היה בעיניו משהו שאין גדול ממנו, ואלתרמן גם הסכים אתו. היו כאלה שאמרו שאלתרמן שבר את הנבל הלירי שלו על מנת ליצור את העוגב 'החיובי' הזה. ואילו בן-גוריון קיבל את האפוס הזה, האמין בו, ועודד כל מי שתרם לו. ולכן נכון היה מצדו להגיד לסופרים 'לכו אל המעברות', אבל לא כדי שימתחו ביקורת על הממשלה, אלא כדי שיעודדו את יושביהן ויהיו להם לפה. כשהאדם במצוקה הוא רואה עד גובה נעלו המבוססת בבון, בעוד שסופר רואה את המצוקה בפרספקטיבה ומעודד אותם: 'שאו מבט גבוה יותר'. וזה המבט ההיסטורי. הוא היה סבור שהסופרים יהיו אלה שיעניקו לעם את המבט ההיסטורי, את הממד ההיסטורי, ואת הגדולה של השעה, וזו גם היתה תכונתו המיוחדת של בן-גוריון: ראיית הממד ההיסטורי, מעבר לקונקרטי המידי, מפני שבממד המרחק הקונקרטי, אין הרבה מעבר להרבה תלאות ומצוקה. הממד ההיסטורי הזה מתבלט במכתבים שכתב בן-גוריון להורים השכולים. הוא הלא היה כותב להם מכתבים כמו ידיו. לכל משפחה ששכלה את בנה כתב מכתב מיוחד, ובכל מכתב כתב משהו שנדמה לי שגם תפס את לב ההורים. בעצם שני משפטים: האחד, כי לבן שנפל אין תמורה, ולא הבתם את הבן הזה אין חילופין ולצער הזה אין ניחומים. והשני, שהבן היה שותף חשוב ומוכר לעשיית ההיסטוריה, וכשכולם ישכחו את כל המאורעות הקרובים, יזכרו רק את המאורע הגדול ביותר בהיסטוריה – איך קמה מדינת היהודים – והבן שלכם עשה את ההיסטוריה הגדולה הזאת. הוא שייך למבט הגדול, לתנופה הגדולה. הוא שייך למה ששינה את היהדות ושינה את העולם, ולכן, אף על פי שאין ניחומים ליקר לנו, הוא השאיר אחריו גדלות של אמת מתקיימת ושל גאווה מתקיימת – והורים רבים, אני יודע, קיבלו את זה. וביחוד הורים לא־דתיים, והיה להם אז כמין פתחון פה טרנסצנדנטלי, שותפות במעבר למקומי, היאחזות במעבר למוגבל, מעבר לחולף. המכתבים האלה, מבחינה זו מזעזעים אף-כי בלתי מובנים לנו. איך אפשר כך לדבר אל בני־אדם כשהם בוכים על הבן היקר להם – שידעו להרים ולשאת עיניים אל ההיסטוריה? כאילו איזו קשיות־לב, כאילו היה הבן אמצעי למטרה, כאילו חייו היו רק פירור בתהליך – מי יודע רוח אדם. לפני זמן מה דפדפתי בכרכים הישנים של הפועל הצעיר שהשאיר לי אבא, ומצאתי, בין השאר, ברכה לזוג שהתחתן: 'תחיו חיי יושר'... לא אושר אלא יושר...

'הוא היה סבור שהסופרים ...'

יאכל האדם קדחת, ישתה קדחת, יחיה קדחת, אבל יחיה חיי יושר! הכוח הזה לראות ממד היסטורי גדול, ממד ערכי גדול, ולהתעלם ממצוקות היום-יום, הוא גם היה כוחו של בן-גוריון. ובעוד שהסופרים, כרגיל, עסקו בנכאים פרטיים, במצוקות אישיות, ובדכדוך מקומי - הוא עסק במבט הגבוה וביקש, ואפילו דרש, שגם הם ירימו מבט, יהיו נושאי המבט הגבוה אל היעד הרחוק.

כבר אמרתי שלא מעט אנשים סבורים כבן-גוריון שתפקיד השירה הוא: לגייס, להפיץ רעיונות נכוחים, ולהרים ככה את המוראל. המשורר הוא כדי לצאת לפני המחנה ולהרים דגל. ואילו הספרות כסוג של נוכחות מיוחדת שרק הספרות יוצרת, היתה מעבר לתפיסתו. לזה לא היו לו עיניים כמו שלא היו לו עיניים לראות צבעים, כמו שלא היו לו עיניים לראות תמונות. כמו שלא היו לו אוזניים להומור. הוא ידע קצת, הוא קרא בילדותו את ספרות התקופה, עברית ורוסית - את מה שהתאים להשקפת עולמו קיבל ואת כל השאר דחה הצדה. והוא דחה כך את המיסטי, את האסתטי, את 'התלוש', את ההוזה, את המדוכדך ואת המתייסר, ובעיקר, את פורק עול השייכות.

בשהותי בין הפוליטיקאים הייתי שומע שוב ושוב את המשפט: 'אם זה לא מעשי זה לא קיים'. בעוד שאם זה לא מעשי - למשורר זה רק מתחיל להיות יפה. 'אם אין לזה פתרון - תוריד את זה'. בעוד שאם אין לזה פתרון מתחילים המשוררים לטפס על הקירות החלקים. הפוליטיקאים המעשיים לא יכלו להבין, הם לא תפסו את זה. בן-גוריון היה אדם פרגמטי, וגם האוטופיה שלו, המבט למרחוק, לא היתה אוטופיה מטאפיזית, ולא חזון מיסטי, אלא תכנית פרגמטית, אפשרית וריאלית. הנה עוד מעט יקום כאן אדם חדש, יהודי חדש בארץ-ישראל החדשה. פעם אמר שאצלו לא הציונות ראשונה אלא היהדות - אבל יהדות של שני צעדים: הצעד הראשון היה לפני אלפיים שנה, והצעד השני מתרחש היום, ואין גשר מעל התהום העצומה שבין הצעדים האלה, אלא רק חשיכה. רק השואה נשארה אולי כמין מובלעת בתוך החשיכה הזו שבין שני הצעדים. בין בית ראשון - ובין מדינת ישראל לא קרה ליהודים שום דבר חשוב. לא נוצר שום סמל גדול. ולא שום מודל לחיקוי.

ומכאן גם אי ההבנה שנתגלתה ביחס אליו בתקופת 'הפרשה'. אנשים ידעו אותו כאדם פרגמטי. וכשאדם פרגמטי מדבר על צדק מטאפיזי ועל מוסר אוטופי - הוא נחשד כחורש מזימה. וכשהוא טוען 'צדק' הוא בוודאי מתכוון לדבר אחר, ונוצר אז הדיסוננס, שמיד ארחיב את הדיבור עליו, אבל לא לפני שאומר משהו על הרטוריקה של בן-גוריון.

הרטוריקה של בן-גוריון היתה דומה לאגרוף קשות: בכל הכוח, ישר קדימה, ובלא הומור, בלא איגופים, והיה מוסיף ומנחית את המכות הישירות שלו. כשבא לכנסת היו מחכים תמיד לדו-קרב. והתשובה שהשיב ליריביו היתה כזאת עד שאמות הספים רעדו, והנוגעים בדבר ידעו שהנה הולך ונופל עליהם רעם גדול. ואילו הרטוריקה שלו בדברו אל העם היתה בשיטת 'הפטיש והמסמר'. מסמר כידוע אינו חודר פנימה במכה אחת. ולפיכך מורידים עליו מכה אחר מכה. הוא נסע בארץ לאורכה ולרוחבה והלם בפטישו טח-טח-טח, על ראש המסמר שלו האחד עד הסוף. הוא לא סמך על כך שאפשר להבין גם בשמיעה אחת את העניין. ואילו לי, כשנדמה שיש בין השומעים

מישהו שכבר שמע את דברי - אני מִיד משתבש ונכשל בלשוני. והוא - לא! שוב ושוב אמר אותו הדבר. הוא היה לוחם, וללוחם אגרוף, ואת האגרוף הטיח והטיח והטיח. בטענות ברורות, בתביעות חדות, ובהגיון ברזל, הלך והכה את המסמר שלו עד שחדר זה ללבם או לראשם. וזה מה שעשה את הרטוריקה שלו למיוחדת במינה. בלי מטפורות פיוטיות או סמליות אלא בלוגיקה של הכרח - ואם אתה אדם רציונאלי לא תוכל להימלט ממחויבותה. ואחר־כך היה נושא ומרים את מבט הקהל אל הרחוק, וכאילו גם המבט הזה הגיוני ככל טענותיו הקודמות: לא מבט של הוזה אלא מבט של איש ההגיון, ומי שנשבה להגיונו - נשבה גם לחזונו. ואנשים הודו לו על הסדר ההגיוני שעשה להם בערבוביית עולמם בשעות מצוקה ועל הרמת העיניים מן המקומי המדכדך.

הרבה דיברו בשעתו על בן־גוריון כעל 'המלך הפילוסוף' של אפלטון. ורמזו על כפל איש הרוח והמושל הפוליטי. כבר היתה לי פעם הזדמנות להעיר בעניין זה. ואילו כאן רק אעיר שהוא בוודאי לא היה 'מלך משורר', הוא לא היה דוד הלוחם ודוד המשורר. הוא גם לא קירב אליו אף משורר להשלים את המלך. הוא היה רציונאליסט, אף כי סנטימנטלי (וסנטימנטליות אצל רציונאליסט נראית כמשהו מפתיע, ועל־כן גם אמיתי ומזעזע). הוא היה אדריכל לבניין ערים, הוא לא היה אדריכל פנים. ובוודאי לא משפץ דירות ישנות. לא אכפת היו לו קישוטים. ולא שאל איך זה יהיה נראה, ולא איך זה ימצא חן, או איזה צבע יהיה הולם - כל זה לא עניין אותו; עניין אותו הכיוון אל המרחב הגדול, ואת כל השאר הניח לאחרים. הוא התווה את קווי האורך והרוחב, ואחרים ימלאו בפרטי ניווט. לפרטים לא היתה לו סבלנות. ולא ידע תמיד לכסות את אי־סבלנותו. וייפגעו הנפגעים כמה שייפגעו. הוא לא הסתיר את אי־הסבלנות לטיפשים, למשל... כל אחד מאתנו לפעמים טיפש או נפגש עם כאלה - אבל אנחנו משתדלים להתנהג - והוא רק מחץ במבטו את מי שנראה לו טיפש והלה נמחק. 'טיפשים', לרבות רטוריקנים, פראזיולוגים, טרדנים שחוזרים על דברים מצוצים, נבובים שמדברים בקלישאות, או שאינם מוכשרים לדבר בקיצור ולעניין - מהם הפך והסיר את קשבו מִיד. ואילו הספרות - היא הלא תמיד מתפתלת בייסורי האמירה, אמירה, חזרה ואמירה ואמירה מחדש, ואמירה במלים אחרות. והסופרים הללו נלחמים תמיד בייאוש על המשפט שלהם, מוחקים וכותבים, ועל התחביר שלהם שיהיה מתפתל עם הדבר הזה שלכאורה בלתי ניתן להיאמר...

לא הרבה שוחחתי עם בן־גוריון. בתחילה היה לנו דו־שיח בכתב, ובעיקר בתקופת הממשל הצבאי, כשאני טענתי כנגדו שצריך לבטל את הממשל הצבאי, והטיעונים שלי היו מוסריים בעיקרם. הוא ענה לי שאסור לבטל את הממשל הצבאי והטיעונים שלו היו בטחוניים פרגמטיים: אי־אפשר לסמוך על הערבים, ובענייני ביטחון אסור להסתכן. לימים, כשהחליף אותו אשכול לקח וביטל מִיד את הממשל הצבאי. ואילו בן־גוריון טען אז אלי: זה מסוכן, ואני אחראי לתוצאות. ואני טענתי אליו זה לא מוסרי ולפיכך חסר צידוק. כל הטענות האלה חזרו והופיעו אחר־כך, בזמן 'הפרשה', בהיפוכן של הטענות: שאין זה מן הדין לחקור אדם על־ידי האנשים הנוגעים בדבר. ואילו באותה חליפת המכתבים שהיתה אז בינינו, טען שכל זמן שהוא אחראי לביטחון לא יהמר על הסתכנות. הנימוק העקרוני שלי כבודו במקומו, אבל הנימוק הבטחוני

'הוא היה סבור שהסופרים ...'

המעשי מכריע. וכאילו אמר: אבא לא עושה דברים מוסריים עקרונית, אלא דברים מעשיים ששומרים על חיי המשפחה.

ועוד נקודה. לא כל אדם יכול להיות המפקד ששולח את האחרים למוות. לא קל לחיות בזה. אמנם, יש אנשים שבנויים לכך היטב (אני לא הייתי מחזיק מעמד בזה), ובן-גוריון, ששלח אנשים לקרב, היה אסיר תודה, והביע את הוקרת ההיסטוריה לנוער שעשה את המלחמה, וגם חשב שצריך להציב את הנוער במדרגה הגבוהה ביותר. לימים ציפה גם שהנוער יוסיף תמיד וייצא ב'משימות הדור' – שילך, למשל, ליישב את הנגב ואת הגליל, ולכל שאר התפקידים המתאכזרים לנוחות הפרט. ואם הנוער נשאר לא משוכנע ולא נלהב ולא נרגש, צריך יהיה להלהיב אותו, צריך יהיה להדביק אותו באותו הפאתוס הגדול. והנוער עדיין לא בא. מצד אחד הקשר המתרפק הזה על הנוער, ומצד שני, חוסר המגע שלו אתם או חוסר הבנה לנפשם. הוא מיאן לקרוא את המפה האמיתית של הנוער – ככל שהבאתי לפניו דוגמאות סותרות לתמונת האידיאל שלו מיד הייתי לוקה מידו. אחדים אולי זוכרים את 'דור האספרסו'? 'מה פתאום דור האספרסו?' – זעם עלי – 'הלא זה הנוער הנפלא! תפארת האדם, אתה אינך מכיר אותו, אתה אינך יודע עליו. הוא הרבה יותר טוב, הוא נהדר. והוא גם יעשה את כל הדברים הנפלאים. ועוד תראה'. ההרגשה שלו היתה שדווקא אני ובני דורי איננו קוראים נכון את הנוער ומנמיכים אותו, ואילו אם רק נעניק לנוער את ההכרה שהוא מוקד חיי האומה, ושהוא יכול לעשות נכון ושהוא יהיה משוחרר מכל נגעי הגלות ומכל פסולת החינוך המקולקל שהיה בעבר הגלותי – והכל יהיה אז נגאל. גלותיות – היתה מלה של גנאי, הגלות – זה החושך, וכל תקופת הגלות זו תקופת החושך. בעיר היונה של אלתרמן, יש שיר אחד 'כביד סופה', המספר איך היתה הארץ לפני שכיסו אותה במטעי ההתיישבות, ואיך נראתה עוד הארץ העירומה, כשעוד הסלע היה סלע חשוף, והעפר היה עפר לא מכוסה, לפני שפיתחו אותה בכל ה'פיתוחים'. ויש בשיר מין הקשבה לסטיכיה הראשונית הזאת, לפני היות ההיסטוריה. אלה שני מבטים עצומים: המבט המיתולוגי והמבט ההיסטורי. בן-גוריון היה שייך לנושאי המבט ההיסטורי. ובתוך ההיסטוריה הזאת, היתה לו סלקציה: ההיסטוריה שלו היתה היסטוריה בררנית ומכווצת בצורה מכאיבה ביותר, כל כולה, כפי שאמרתי, השתרעה בין יהושע בן-נון ובין ישעיהו (לפעמים כללה גם את ספר תהלים) מכאן, ובין היום הציוני הזה, מכאן, ובין ימי בית ראשון ובין ימי 'בית שלישי' לא קרה כלום. כשניסו להציע לו שמות גיבורים ונושאי גבורה מתקופת בר-כוכבא, למשל, ולהעטיר בהם את האלופים, לא קיבל. גם את הכתבים שלאחר התנ"ך, המשנה והתלמוד וכו' – לא קיבל. הם לא נוצרו בארץ-ישראל, ואסור שיהיה אפשר שיצירה יהודית בעלת ערך תהיה נוצרת מחוץ לאדמת ארץ-ישראל. ואם התלמוד נוצר בבבל – אז התלמוד לא. הרי זאת השתלטות על ההיסטוריה וכפייתה להיות ציונית. מוזר העניין איך התגנבה הכנעניות אליו, בלתי-משוערת מראש, ובלתי-ידועה. אבל מי שיקרא בכתבי משה דיין ויגאל אלון, למשל, יראה שגם הם ראו בהשקפה דומה. בן-גוריון ידע את ההיסטוריה ולא הסכים לה, והם פשוט לא למדו מספיק ולא ידעו. משולם הלוי בנהלל לא לימד את דיין כלום מעבר לתנ"ך. וגם בתנ"ך לימד רק את ספר יהושע, שופטים ומלכים ומכל השאר כלום, לוח חלק. ולא היה להם כלום. את המעט שידעו ידעו

היטב, והשתמשו וגם הרבו לצטט מזה, ולהביא דוגמאות. ואילו בין ימי ישעיהו ובין ימי אלתרמן לא קרה בהיסטוריה היהודית כלום - ביאליק אולי היה מעין מבשר. קשה להודות איך דורם של דיין ואלון - גדל בבורות תרבותית גמורה. סף בית-ספר יסודי נמוך עיצב את השכלתם היהודית הבסיסית. ולכן, כשהוא סמך ואישר את בורותם ברום סמכותו, אישר להם שזה לא חשוב, שאין צורך לדעת יותר מזה, ושגם הסופרים לא צריכים להתעסק בכל נטל מורשת היהדות הגלותית - וכך נוצרה אווירה 'כנענית', שהעדיפה את המיתולוגיה העברית מכאן ואת ההיסטוריה הציונית מכאן, וראתה רק את אלה מעל הכל. לחטט בעתיקות ישראל מכאן, ולשאת מבט רחוק אל עתיד ישראל, מכאן - זה היה התוכן החי של היהדות.

את הסיפור הבא שמעתי פעם מפי חיים גורי, אינני יודע אם הוא מתועד ואינני יודע אם אינו אגדה, אבל כך שמעתי מפיו. וכאילו אמנם כאלה היו הדברים. יושבים כאן חוקרי בן-גוריון, והם יוכלו לאשר אם אמנם נכון הדבר או לא (הערה: יש פה גם חוקרי גורי). בעיני - הסיפור נכון.

וכך הוא הסיפור: בעיצומה של מלחמת השחרור, בתוך התהדקות המצור על הנגב, ניתק הקשר, ואי אפשר היה להעביר עוד שיירות, גם האווירונים הגיעו בקושי, והמצב הלך והחמיר והידרדר עד שנעשה לבלתי-נסבל. האנשים בנגב התחילו מגלים עייפות. תופעות חולניות, ממחסור בויטמינים, ממחסור באוכל טרי, מחוסר בירקות ובפירות, ועוד פעם שמירה ועוד פעם שמירה, ועוד פעם יריות ועוד פעם צינור המים התפוצץ ועוד פעם אין אוכל, וקשה היה להם ונורא ואיום. מה לעשות? מחליטים לשלוח משלחת לבן-גוריון. קשה לעבור את השטח המפריד בין הנגב הנצור ובין תל-אביב, ובהרבה תלאות ובמאמצים הם זחלו ועברו מן הצד הזה לצד הזה, עד שלבסוף הגיעו לקריה וסוף סוף הגה הם יושבים לפני בן-גוריון. ובן-גוריון כמו בתמונה המפורסמת, יושב וסנטרו נתמך בשני אגרופיו, ושומע להם ושומע ושומע - והם זועקים לפניו זעקות כאב: מה אין, ומה קשה, וכמה זמן עוד, ואי אפשר ככה, ואנחנו בסך הכל בני-אדם, ומה יהיה ומה יהיה. והוא שומע ושומע עד שהאחרון בהם גומר ואמר הכול. מפעם לפעם הוא רושם לעצמו משהו, וכשהאחרון גומר לדבר נופל שקט. והשקט מתמשך ומתמשך, אנשים מתחילים להסתכל זה בזה מה קורה, ואולי 'הזקן' לא הקשיב כלל, ואולי אין לו מה לענות?... ופתאום פותח בן-גוריון ואומר להם ככה: 'באילת יהיה נמל עמוק מים!', הוא אומר לתדהמתם. 'לאילת תבואנה אניות מאפריקה ומאסיה!' - הוא אומר - 'אילת תהיה נמל בינלאומי...' הוא אומר להם והם מסתכלים זה בזה. האם לא שמע? מה זה? נתק תקשורת? על מה הוא מדבר? והוא ממשיך בשלו, ומספר להם בביטחון עצום מה הולך להיות באילת. ואז, פתאום תפסו האנשים מה הדבר, ואת מה הם שכחו מרוב צרות ועבודה קשה, ואיך שכחו את המבט הגדול, את המבט ההיסטורי, את המהלך הגדול, ואיך נתכווצו לתוך המבט הקטן המקומי והמסכן. לאט-לאט נתיישרו להם הקמטים, מכנסי החאקי שלהם נתגהצו, ופתאום הרגישו עצמם כאנשים חדשים, ושהם עומדים כעת, כפי שאמרו, 'על השפיץ של ההיסטוריה', ואיך זה המקום הנפלא ביותר בעולם, המרתק ביותר. הוא לא דיבר אתם לא על הקשיים ולא על הוויטמינים ולא על הצרות

‘הוא היה סבור שהסופרים ...

הצרות, ולא על המים עם החלודה, ולא על כלום, ולא על שום דבר. ‘באילת יהיה
נמל עמוק מים’. אמר להם. זה הסיפור. אם היה או לא היה אינני יודע. זה מה שסיפרו
על בן-גוריון. ואני בטוח שהסיפור נכון.

הגבירה והשפחה*

עמוס עוז

בגיליון ישן־נושן של העיתון דבר מאחד מימי הסתיו של שנת 1947, מצאתי מאמר מאת שניאור זלמן רובשוב, לימים הוא נקרא זלמן שזר ונעשה הנשיא השלישי של מדינת ישראל. זה היה מאמר נלהב מאוד, שנכתב בימי הדיונים שקדמו להצבעה על החלטת החלוקה של עצרת האומות המאוחדות. בין היתר כתב שניאור זלמן רובשוב – הוא זלמן שזר – באותו מאמר: 'כאשר תקום סוף־סוף מדינה עברית בת־חורין, שום דבר לא יהיה עוד כפי שהיה. אפילו האהבה לא תהיה מה שהיתה'. אני קורא בשורות האלה וקצת משפשף את עיני: מה רצה המשורר להגיד? מה בדיוק ישתנה באהבה? התהוותה או הקמתה של מדינת ישראל היתה קשורה בציפיות אקסטטיות, משיחיות, גם אצל אנשים שהאידיאולוגיה המוצהרת שלהם לא היתה דתית אלא חילונית. גם אם כפרו במשיח עדיין עצמו עיניים וזימרו בדבקות: 'חבלי משיח הנה זה באים' או 'ייבנה בית המקדש'.

חלפו ארבעים שנה, ארבעים ואחת שנה מאז נכתב מאמר זה של שניאור זלמן רובשוב – זלמן שזר, לא שמעתי על שינויים גדולים מאוד בתחום האהבה, ואם התרחשו שינויים קטנים – קשה לי לייחס אותם להקמת המדינה העברית החופשית. אולי גם כאן אני לא מעודכן. אבל נותרה כמובן הדרמה המרתקת של מדינה, מעשה ידי בני־אדם, מסגרת של אזרחים אשר נולדה לא רק מתוך מציאות היסטורית, גיאוגרפית, סוציולוגית, אנתרופולוגית וכו' וכו', אלא מתוך ציפיות שכמעט אין להן אח ודוגמה. אפשר אולי לומר כאן בסוגריים שלרבים מאתנו רגשות חצויים: בין אכזבה עמוקה לכאב ולגאווה גדולה מאוד, תחושת חג והתפעלות ממה שנעשה כאן במשך הדורות האחרונים האלה, ותחושה של החמצה, אולי אפשר לומר החמצה טראגית. כפל־הרגשות הזה נובע כאמור מעוצמתן של הציפיות הראשונות. ככלות הכל, אם נשווה מה שנוצר כאן בארבעים השנים האלה או בשמונים השנים או במאה שנות הבדידות האלה, מאז תחילת הציונות, למה שיצרו חברות אחרות, חזקות מאתנו, מושרשות מאתנו, במקומות שבהם תנאי היצירה היו נוחים וקלים לאין ערוך מאלה שלנו, אם נשווה עצמנו אליהם – יש לנו סיבות רבות להתמלא גאווה ותחושת הישג. אבל אם נשווה מה שנתהווה כאן אל עוצמתם של החלומות, אל משיחיותם של החלומות, מתלווה כמובן טעם של החמצה, של אכזבה – 'זה לא זה'. אני אומר את הדבר הזה כיוון שצריך לזכור שאולי אין עוד מדינה בעולם, אין עוד יצירה קולקטיבית בעולם שנולדה מתוך הספרים, כמו ישראל. כמעט כל מה שיש כאן יצא מתוך הספרים.

* דברים בכנס על 'עיצוב האזרח הישראלי' שנערך מטעם המרכז למורשת בן־גוריון, 17-18 באפריל 1988.

'אהבת ציון', לפני שהיא היתה תנועה רוחנית-פוליטית, היתה שם של ספר. 'אשמת שומרון', לפני שהיא היתה פנומן פוליטי אקטואלי מאוד, גם כן היתה שם של ספר. תל-אביב היתה שם של ספר לפני שהיא היתה עיר, גם 'מדינת היהודים' היה שם ספר. ויש גם 'עית צבוע', כך שבהחלט ראו את הנולד.

'האזרח כמשתקף בספרות' - כמובן שזו לא יכלה להיות הכותרת שלי משלוש סיבות (כמעט יכולתי לתת הרצאה מדוע אינני יכול להרצות תחת הכותרת 'האזרח כמשתקף בספרות'). קודם כל יש לי בעיה קשה מאד עם המלה 'משתקף'. אני חושב שבספרות שום דבר אינו משתקף. הספרות איננה ראי. נכון, יש אסכולה הגורסת שהספרות משקפת, וחסידי האסכולה הזו רצים כל בוקר אל הראי לשאול, בנוסח רבי אורי זוהר, 'אני יפה?' או 'אני לא יפה?', וכשהם כועסים מאוד הם עושים מה שעשתה אמה של שלגיה למראה, כאשר המראה אמרה לה 'את לא היפה ביותר'. אפשר להידגע: הספרות אינה מראה. היא אינה משקפת. אף פעם. אני מוכן להוסיף ולומר לכם שלעניות דעתי את המציאות עצמה שום דבר בעולם אינו יכול לשקף. אולי לפעמים המציאות משקפת את עצמה - זו שאלה פילוסופית מרתקת, אבל היא לא הנושא שלנו כאן היום.

גם 'האזרח', בהא הידיעה ובלשון יחיד, הוא מושג שאינו חי בשלום עם ספרות. ספרות אינה מסוגלת, על פי עניות דעתי, להתעסק באזרח, גם לא בערבי, גם לא ביהודי, גם לא באשה, גם לא באמן, גם לא בצעיר, גם לא בשום דבר בהא הידיעה, מפני שהיא ביסודה ההפך מסוציולוגיה. יש בה לפעמים עוצמה נומינליסטית. עניינה של ספרות בחשבון אחרון הוא סטלה ברדוגו ואליהו זלטופולסקי ויואב בארי ואלברט בן-זקן ואסתר שפושניק וכן הלאה וכן הלאה עד אין סוף. לא 'האזרח'. יש קושי גם במלה 'עיצוב': אינני יכול להוכיח בשום פנים ואופן שהמציאות מעצבת את הספרות, כלומר אם מחר תתחלף הממשלה תשתנה גם הספרות, אם ישתנה המצב הכלכלי תתחלף גם הספרות. זה לא כל-כך פשוט.

ואגב, אם אינני מסוגל לקבוע או להוכיח שהמציאות מעצבת את הספרות, קשה לי פי כמה וכמה לקבוע שהספרות מעצבת משהו במציאות: את האזרח? או את הנוף? או את הארכיטקטורה? אינני יודע אם זה היה טוב או רע לו יכולתי לומר לכם: כן, הספרות מעצבת את המציאות. אבל אינני יכול לומר זאת. על כל פנים לא במישרין. על כן במקום לדבר על 'האזרח כמשתקף בספרות', אני ברשותכם אדבר על כמה דוגמאות מתוך הספרות העברית של העשורים האחרונים, כמה דוגמאות של היחס אל המדינה - יחסם של הכותבים ויחסם של הגיבורים. מה קורה כאשר המדינה מהדהדת בספרות.

ובכן, הדבר המובהק ביותר והבולט ביותר לעין הוא שהקמת המדינה, המאבקים שקדמו להקמת המדינה, הדרמות הגדולות שבאו בעקבות הקמת המדינה, כל אלה עוררו בחלק מן הספרות זרם שאני אנסה לקרוא לו 'זרם אקסטטי'. אולי הזרם הזה בלט בפזמונאות, בספרות הפופולרית, יותר מכפי שהוא היה בולט בספרות המעודנת ביותר.

אצלנו, יש מי שמפיץ את החשד שאת הספרות העברית קנה המודיעין הסורי מזמן, קנה אותה בחופן שקלי כסף, קנה אותה בתרי-זווי, אולי, ומאז היא משרתת את האויב

ומרעילה את האווירה ומנמיכה את המורל. אבל האמת היא שאפשר להבחין במתח מסוים, מאז ועד היום, בין הזרם האקסטטי והנורמטיבי לזרם מתבונן, דסקריפטיבי. בעוד שהזרם האקסטטי הנורמטיבי קיבל את הקמת המדינה כמאורע משיחי והסיק ממנה שהיות ו'שום דבר', בלשוננו של שניאור זלמן רובשוב, 'שום דבר לא יהיה כפי שהיה' – גם הספרות צריכה לחדול מתפקידיה המסורתיים, לחדול ממה שהיא עשתה לפני הקמת המדינה – אצלנו ובגויים. עליה לצאת ולשיר שיר חדש. עליה להירתם, ולהיעשות אחד הכלים לעיצוב החברה, לעיצוב האזרח, לעיצוב התודעה הקולקטיבית. מובן שהתופעה אינה תופעה ייחודית לישראל, היא קיימת בכל חברה אידיאולוגית, היא קיימת בכל חברה בעלת אמביציות של שינויי עולם, היא קיימת בכל מקום שבו השלטון, המשטר, האזרחים מבקשים לראות את עצמם כתחילתו של דף חדש. בכל חברה כזאת, בכל מקום כזה, לא זו בלבד שהספרות נתבעת, יש שהיא גם מתנדבת להפוך לשלוחה של החינוך; לאגף, לפעמים גם צריך לומר באופן בוטה, לאגף מתנדב של מיניסטריון התעמולה או ההסברה (תעמולה יש רק לאויב; לנו יש הסברה).

מעניין שהמאבק הזה בין הזרם האקסטטי והנורמטיבי, שחשב שתפקידה של הספרות לעצב, לשנות, להפוך אבק אדם לעם, לטעת, להחדיר, לשתול וכדומה, להעמיק, להשריש לבין הזרם הדסקריפטיבי המתבונן, הספקני, הזרם ששמר על דיסטנס מסוים, המאבק הזה התבטא בראש ובראשונה במאבק על האידיאולוגיה הלשונית.

הזירה המידית שבה התרחש המאבק בין שני הזרמים האלה – האקסטטי והמתבונן, הנורמטיבי והדסקריפטיבי, היה המאבק על האופן שבו יש להשתמש בשפה. אלה גרסו שהשפה הספרותית צריכה להיות נורמטיבית, תפקידה של לשון הספרות הוא להיות מכשיר להעשרת לשוננו של העם. הקורא יקרא בספרותו, יתבשם מן העושר הלשוני – ויתעשר. אנחנו מוצאים הרבה מאוד דימויים – לא בספרות עצמה, אלא במאמרים על הספרות, באידיאולוגיה הספרותית של אותה תקופה, על הספרות כ'מעייין מים חיים'. סופרים המכניסים ליצירותיהם מלים של הלשון המדוברת או מלים לועזיות, או סלנג, לא עלינו, או לשון לא תקנית, נאשמים בהדלחת מעיינות המים, בכלוך המקורות. הספרות נתפסה כמכשיר למשהו שאינו ספרות. בין היתר להשרשת השפה העברית ולהעשרתה. בעוד שהאסכולה האחרת, בכל הנוגע ללשון, נוטה יותר אל גישה מימטית. לגישה הראשונה מותר לקרוא 'אידיאולוגית' – ולגישה המימטית תוכלו בהחלט לקרוא 'אופורטוניסטית', בתנאי שתסלקו מכאן את טעם הלוואי השלילי המתלווה למלה 'אופורטוניסט' בתחומים אחרים. 'אופורטוניסטית' לאמור: אותה ספרות חיפשה לעצמה או ראתה את ייעודה קודם כל בהקשבה עמוקה למתרחש בלשון הדיבור, למתרחש ברחוב, ללשונם הקטועה, המרוסקת, הפגומה, הדלה, של המוני מהגרים-עולים, של אנשים שהרקעים שלהם היו שונים מאוד זה מזה, הרקעים הלשוניים היו שונים זה מזה, והיא אמרה בענווה: 'הבה נתבונן בדברים האלה, הבה ננסה לחזור עליהם, הבה ננסה להשתמש בהם בלי להעניק להם ציונים – אם זה יפה או לא יפה, אם זה ראוי לבוא בקהל ישראל או לא ראוי לבוא בקהל ישראל, מוקצה או לא כל-כך מוקצה מחמת מיאוס'.

מעניין לציין שהמחלוקת הזאת, שזירתה המידית היתה הזירה הלשונית, היה לה

אפילו ביטוי מסוים בז'אנרים שונים. הגישה הנורמטיבית-האידיאולוגית פנתה אל האוטופיה ואל הסאטירה, שתי צורות ספרותיות שהן רחוקות זו מזו הרבה פחות מכפי שאולי נדמה בראייה ראשונה. אהרן מגד הוא דוגמה מובהקת, אהרן מגד המוקדם, אהרן מגד של שנות הארבעים המאוחרות, שנות החמישים, עד שנת 1960 בערך, שהיתה שנת מפנה בהרבה מובנים. אהרן מגד עסק בכתיבה שקצתה אוטופית, קצתה סאטירית, וכולה - מבחינת השפה - נורמטיבית ואידיאולוגית. גיבוריו דיברו לא כדרך שהם היו מדברים אילו הם היו אנשים חיים, אלא כדרך שנאה ויאה לדבר. כך אתם מוצאים חברי קיבוץ מתווכחים על התורנות בסידור העבודה כשהם משלבים הרבה מאוד מלים ארמיות, לא משום שכך שמע מגד בקיבוצו, אלא משום שכך באותם שנים סבור היה שראוי שיהיה.

יוסף חיים ברנר, בתרגומיו המוקדמים מן הספרות הרוסית, כאשר מדברים בני אצולה הוא שם בפיהם עברית - אולי לא ממש מקראית, אבל כמעט מקראית, נוטה אל העברית המקראית, ובמקום שמדברים מוז'יקים פשוטים, אנאלפביתים, אוכלי בורשט רוסיים במגפיים מכוסים בוך, הושמה בפיהם ארמית. למה ארמית? משום שבאוצר האסוציאציות של ברנר הארמית היתה לשונם של פשוטי עם מן הגליל, ונדמה היה לו שעם שיבת ציון ההיסטוריה תחזור על עצמה: המשכילים בירושלים ידברו עברית - והאיכרים המרוחקים שם, בשדמות הגליל, המתיישבים, אנשים פשוטים שאין להם הרבה השכלה, ידברו ארמית. ואם ברנר, שאוזניו היו אולי האוזניים החדות והכרויות ביותר אל העתיד מכל סופרינו, האיש אשר 'הימורו' קלע יותר מהימורו של כל סופר אחר אל לשון ימינו, אם ברנר טעה כך - אחרים קל וחומר. אבל אלה הם דברים שלא הייתי רוצה להפליג בהם.

אני חוזר אל המחלוקת הסמויה הזאת שבין זרם אקסטטי, נורמטיבי: ש' שלום בין המשוררים, ואולי בפרוזה אחד הבולטים בזרם הזה הוא דווקא אבא קובנר בטרילוגיה פנים אל פנים (צריך לדייק, זוהי טרילוגיה שרק שניים מחלקיה נכתבו, חלקה השלישי של הטרילוגיה הזאת מעולם לא הופיע), בעוד שמן הצד השני עומדים כמובן עגנון, ומספרים אחרים שעיד אגיע אליהם, משוררים אחרים שאני מקווה לגעת בהם במידה שהזמן יאפשר. אולי המרתק ביותר, האיש הנמצא משני צדי המתרס, האיש המייצג אולי יותר מכל יוצר יחיד אחר, הן את התפיסה האקסטטית, נורמטיבית, אידיאולוגיסטית, והן את התפיסה המימטית האנרכיסטית קצת, האירונית, הספקנית - נתן אלתרמן. כביכול, כאשר העמידו שני המחנות את דוברם המובהק, את נציגם למשחק, 'גייסו' שניהם את אלתרמן. אפשר לראות אותו משחק את משחק הטנים המרתק הזה עם עצמו, כנגד עצמו, בשני עברי הרשת - זריז עד כדי כך שהוא הודף ומחזיר את הכדורים שהוא עצמו ירה. אלתרמן יהיה דוגמתנו האחרונה, אבל אולי הראשונה כאן תהיה דווקא ש"י עגנון, ואני מתכוון ל'ספר המדינה' המהולל שלו, שנכתב בראשית שנות החמישים: 'פרקים של ספר המדינה'.

אני כמובן קורא קטעים, לא הכל. והנה כותב עגנון ב'פרקים של ספר המדינה':

מיום שעמדתי על דעתי ביקשתי לכתוב בספר את מעשי המדינה. אבל כל אימת שקרבתי אל המלאכה נרתעתי לאחורי. שהרי המדינה אינה כשאר כל

דבר שיש בו רוח חיים, שמחיה את הסופר ומאיר עיניו לראות ולכתוב אם לשבט ואם לחסד. אף היא אינה קיבוץ סתם של בני אדם או אגודת אחים או חבורות חבורות שנזדמנו למקום אחד, שאם הסופר הוא בעל מוח כולל אותם בקולמוסו. אלא המדינה היא מושג רוחני שהפך לגשמיות, וחוזר ועושה עצמו רוחני.

יש הרבה הגדרות למדינה, זו אחת השנונות שבהם: מושג רוחני עושה הוא את עצמו גשמי – אתה דן בו כדבר גשמי, הופס, חוזר ונעשה רוחני (ההופס הוא שלי – לא של עגנון).

וויתר הסופר לכלול את כל המדינה כאחת ורוצה להסתפק בפרצוף אחד שתפס משלל פרצופיה של המדינה, אותו הפרצוף מה עושה, משתנה והולך כלאחר עין ומגלה פנים אחרות, פנים הרבה בלא שיעור ובלא סוף, וכל פנים יש בהן פנימי וחיצוני, ואין אדם יכול לומר מה עיקר ומה עיקר שבעיקר. גלל כן אין לתמוה עלי ועל רתיעותי. אבל הרעיון הזה לספר את מעשה המדינה בספר לא נתן לי מנוח. וכשנתייאשתי מכתובת הספר, לא נתייאש הספר מלהכתב. פעמים הרבה בא בצרור דפים ריקים שעלעלה בהם הרוח וכל דף ודף היה מצוות, כאותן הנשמות שהולכות ערטלאות, והיה אומר, וכי אין מלה יהודית להלבישני בה.

האם אנחנו שומעים כאן איזה רמז לכך שהמדינה אינה מסתדרת ברצון עם מלים יהודיות – המדינה היא 'גויים-נחעס' כזה, היא עניין שמקומו לא יכירנו אצל היהודים? אינני יודע.

בדקתי את דברי הסופרים וראיתי שדבריהם דברים פטטיים, מרבים בשבח המדינה ואין המדינה נראית מהם. סבורני שדבר זה למדו מן הנואמים, אלא שאני אומר, מה שיפה לנואם אינו יפה לסופר, כל שכן שאם לפטטיות אפשר להסתפק בנואמים.

ובכן, שני דברים אנחנו מוצאים בפתיחה הזאת לספר המדינה. דבר אחד שכבר עמדו עליו רבים וכן טובים, ודבר אחר שלא כל-כך עמדו עליו. רבים וכן טובים עמדו על האירוניה, על העובדה שעגנון יוצר איזו הזערה של המדינה, על העובדה שעגנון מדבר על כך שהמדינה משנה את פניה, שהיא מושג מופשט. רבים וכן טובים עמדו על כך שעגנון מצביע כאן באירוניה על כך שסופרים שנוקקו למדינה או עסקו במדינה גלשו אל מה שנתפס בעיני עגון כפאתוס חלול, ואם זה פאתוס זו לא ספרות, אומר כאן עגנון בדרכו האירונית. על כך עמדו רבים.

פחות עמדו על כך שבקטע הזה יש לא רק אירוניה אלא גם אפולוגטיקה, צורך של מספר מאוד עצמאי, מוכר, באותו זמן כבר ללא ספק 'הרב הראשי' של הספרות העברית – המתנצל ומשיב על טענה הנשמעת בחלל האוויר, 'איך זה שעד היום לא כתבת על המדינה? כולם כתבו על המדינה ואתה לא כתבת על המדינה?', ומשיב עגנון לא באירוניה אלא בהתנצלות: קשה. היא מופשטת והיא גשמית, היא חמקמקה, היא משנה את פניה, היא כמעט כמו הנהר של הרקליטוס האפל שאין לטבול בו פעמיים ואף לא פעם אחת. קשה לעצב אותה, היא שונה מן היחיד ושונה גם מקיבוץ

או ציבור של בני־אדם שאפשר לתת בו אפיונים כיוון שהיא זרימה מתמדת. אפילו עגנון נאלץ אפוא לומר לא רק דבר אירוני אלא גם דבר אפולוגטי. איך זה אתה, עגנון, קמה מדינת יהודים אחרי אלפיים שנה ואתה מחשה? בהמשך טוען עגנון טענה שאפשר להגדיר אותה טענה נומינליסטית:

ועדיין משכתי ידי מלכתוב את מעשה המדינה, כל שכן שידע אני שאין בידי להוציא הדברים מידי פשוטם ולהעמידם על בסיסה של הפילוסופיה, שאני כפי שידעתם איני כותב אלא מה שעניי רואות, והמדינה כמו שאמרתי מרובה בפרצופים ופרצופי פרצופים שמתחלקים והולכים בלא שיעור ובלא סוף, מלבד המושגים שמשתנים בה ובתוכה שינויים על גבי שינויים, שאינם ניתנים להתפס. הרי שהיה לי תירון מספיק לנער ידי מן המלאכה. אבל מאחר שהרעיון לכתוב בספר את מעשה המדינה היה חוזר וניעור אמרתי לי, בהכרח אצטרך לכתוב את הספר, ואם אין בידי לכתוב את מעשה המדינה עצמה אכתוב מעשיהם של מנהיגי המדינה.

ומכאן אנחנו נכנסים לסאטירה. ספר המדינה פתוח לפני כולכם. הוא הופך להיות סאטירה חריפה על הכנסת הנקראת כאן 'בית המשפתיים' משום פושקי שפתיים וגם משום 'יששכר חמור גרם רובין בין המשפתיים'. שני אלה מתמזגים בכינוי שמדביק עגנון לכנסת. המדינה - יותר משהיא נתפסת כאן כמדינה - היא נתפסת כחלם, יותר משהיא נתפסת ככלי להיטיב עם היחיד - היא נתפסת כמין מערכת מטומטמת הקיימת לטובת עסקניה. סאטירה חריפה מאוד, אולי חריפה מאין כמוה בספרות העברית של אותן השנים. מאז קמו לנו חנוך לוין ואחרים ואנחנו פחות המומים מכפי שהיינו המומים אז. רציתי רק לציין שמקורה של הסאטירה הזאת בעמדה אפולוגטית, בהצטדקות הסופר על שאינו יכול לכתוב על המדינה - אבל אם תפצירו בי מאוד אני אכתוב לכם על המנהיגים ועל העסקנים ואתם תצטערו שביקשתם ממני. אתם שביקשתם ואמרתם: 'מר עגנון' שאתה גדול סופרינו, לא תכתוב על המדינה?, אני אסביר למה אינני יכול לכתוב על המדינה - במקום על המדינה אכתוב על ראשי המדינה ואז שוב לא תרצו לבקש ממני בקשות כאלה.

אני רוצה - עדיין במסגרת ההבחנה בין התפיסה האקסטטית לתפיסה המפוכחת: תפיסת המדינה כגבירה, לעומת תפיסתה כשפחה - להביא לפניכם שני שירים או שני קטעים משיריהם של שני משוררים כמעט בני אותו גיל, שניהם שבים הביתה מאותה מלחמה עצמה - ממלחמת השחרור. אחד מן הפלמ"ח, השני מחטיבת גבעתי. השירים שלפנינו נכתבים כמה שנים אחרי שחרורם מן הצבא, אבל הם עוסקים באותה חוויה: החייל או החיילים המשתחררים.

חיים גורי - פרחי אש - השיר 'מחול היחפים' - שיר מוקדש לפלמ"ח:

נבוא, עוד תראינו קרבים ובאים
עם ענן האבק הנשא, עם השמש, עם השמים.
נבוא. עם גון החלצה הדהה שהפכה על גבנו קרעים,
עם ספיחי הזקן, עם האש באישון העינים.

יום יָפֶה:
הַקְּרוֹנוֹת יַעֲמְדוּ וְהַזְמַן יַעֲצֹר נְשִׁימָה לְרַחֲבָהּ שֶׁל הַדֶּרֶךְ,
הַבָּתִּים יִלְחָשׁוּ: הֵם הוֹלְכִים וְהַזְמַר נִשָּׂא בְיָדָם.
הֵם בָּאִים.

וְאַנְחָנוּ נָבוא רַבָּבוֹת – וְאַחַד.
וְעֵינֵינוּ אֹרוֹת, גּוֹפְנוּ עָמוֹס לַעֲיִפָּה וּגְרוֹנָנוּ נָחַר.
בֶּת־אָדָם, אֶל פְּחָדִים, בֶּת־אָדָם, פֶּה מִסַּע אֶהְבֶּה
הַגּוֹאֵה עַל גְּדוּתָיו לְמוֹלָהּ, וְהוֹמָה וְשׁוֹצֵף כְּשֹׁכֵר.
הוּא שֹׁכֵר נִשְׁמָה הַמוֹרָם בְּגִבִּיעָיו, לְחַיִּים!

וכן הלאה.

אתם מבחינים בשני דברים שאין לטעות בהם: קודם כל השיר הוא שירם האקסטטי של השבים משדה הקרב אל ה'את' האנונימית המחכה להם. אינני יודע אם זו אחת שמחכה לכולם או אחת שמחכה לכל אחד: לטובתם (גם לטובתה) אני מקווה שזו לא נערה אחת המחכה לכל הצבא.

כל זה קרוב מאוד אל הפזמון 'האמיני יום יבוא, טוב יהיה מבטיח לך, לחבק אותך אבוא, והכל אשיח לך...'. בשירו של גורי שליט גוף ראשון רבים – 'אנחנו': אנחנו נשוב משדה הקרב, רבבות ואחד נשוב אליך, נשוב לאחר הקרב, נשוב בזמר, כאשר הולדת הוויה שלאחר המלחמה נתפסת בהתלהבות אקסטטית בגוף ראשון רבים ובלשון גבוהה מאוד. איש לא יוכל להתאונן שהלשון כאן מצמצמת את עצמה, שהיא סגפנית, או שהיא מנסה להיות מימטית ולחקות את לשונם של הפלמ"חניקים. אינני חושב שהלשון של השיר קרובה במשהו ללשון שהיתה רווחת סביב המדורות באותם הימים. נדמה לי שלא. וגוף ראשון רבים שדיברתי עליו, לא מקרה הוא שכותבו של השיר הזה הוא גם מחברו של השיר המפורסם מאוד 'הנה מוטלות גופותינו שורה ארכה, ארכה' – שיר שאולי רק משורר בן אותו דור ואותה חוויה יכול היה לכתוב (אינני מיידה אבן בחוויה ההיא – בכלל אסור לאדם ליידות אבן בשום חוויה). כאשר המוות היה כל־כך אינטנסיבי, כל־כך קרוב, כל־כך קולקטיבי, רק משורר בן הדור ההוא יכול היה לכתוב שיר על המתים, בשם המתים, בגוף ראשון רבים: 'הנה מוטלות גופותינו שורה ארכה, ארכה' – לא 'הנה מוטלות גופותיהם'. כאילו הכותב הוא אחד מן הנופלים. עד כדי כך שתלמידה אחת בבית־ספר שלימדתי בו פעם, עמדה בערב יום הזיכרון בחולצה לבנה ובחצאית כחולה, ודקלמה את השיר ברגש רב, בראש הדקלום היא אמרה: "'הנה מוטלות גופותינו' מאת חיים גורי ז"ל". אמרתי: 'השתגעתי?', והיא השיבה: 'אבל כתוב פה "הנה מוטלות גופותינו", סימן שגם הכותב...'

השיר השני הוא שירו של משורר בן אותו דור, שנותיו כשנותיו של חיים גורי, 'והיא תהלתך' מאת יהודה עמיחי, מתוך במרחק שתי תקוות. אני לא מביא את השיר הזה מול שירו של גורי כדי להבליט את ההבדל שבין גבעתי לפלמ"ח, אלא כדי להבליט את ההבדל שבין הגישה האקסטטית לגישה בעלת הדיסטנס, הפרספקטיבה והאירוניה:

בְּשִׁתִּיקְתִּי הַגְדֹּלָה וּבְצַעֲקָתִי הַקִּטְנָה אֲנִי חוֹרֵשׁ
כָּל־אִים. הֵייתִי בְּמִים וְהֵייתִי בְּאֵשׁ.
הֵייתִי בִירוּשָׁלַיִם וּבְרוֹמָא. אוֹלִי אֶהְיֶה בְּמִכָּה.
אֶךְ הַפֶּעַם אֱלֹהִים מִתְחַבֵּא וָאָדָם צוֹעֵק אֵיכָה.
וְהִיא תִהְלֶתְךָ.

אוֹלִי כִּמוֹ פֶּסֶל עֲתִיק שָׁאִין בּוֹ זְרוּעוֹת
גַּם חֵינּוּ יָפִים יוֹתֵר, בְּלִי מַעֲשִׂים וּגְבוּרוֹת.
פֶּרְקִי מִמֶּנִּי אֶת שְׁרִיּוֹן גּוֹפִיתִי הַמְצָהיכָה,
נִלְחַמְתִּי בְּכָל הָאֲבִירִים, עַד הַחֹשֶׁמֶל כָּבָה.
וְהִיא תִהְלֶתְךָ.

אתם שמים לב גם למפריד וגם למשותף בין השירים האלה. גם כאן האיש הוא אדם שחוזר מן המלחמה, גם כאן הוא פונה אל האהובה הממתינה. שם וכאן תפקידה הוא לפרוק ממנו את השריון, ואינני יודע את מה עוד, אלא שכאן השריון הוא שריון של גופייה מצהיבה. לשיר הזה נכנס הגוף ראשון רבים, ה'אנחנו', רק במקום אחד: 'אולי כמו פסל עתיק שאין בו זרועות גם חיינו יפים יותר בלי מעשים וגבורות'. כל היתר גוף ראשון יחיד – 'אני'.

אינני נכנס כרגע להעדפה אידיאולוגית, איזה שיר שירת שירות טוב יותר את עם ישראל או איזה מהם ראוי יותר להיכלל בתכנית הלימודים, ואפילו לא לשאלה האסתטית – איזה משני השירים הוא שיר טוב יותר. אני רק מבליט את העובדה ששירים של אנשים שחוויותיהם הן חוויות של אותו זמן מעמידים עמדה כל־כך קוטבית או עמדות כל־כך קוטביות כלפי אותה מציאות עצמה.

כמובן, לו הזמן הרשה לנו, אפשר היה להתעכב קצת על מלך בשר ודם של משה שמיר, ספר שהוא רווי ביחסים של אהבה־שנאה אל התגלמויותיה של המדינה ועוצמתה. ספר שבהחלט מבצבץ בתוכו, במעמקיו, המאבק בין שתי הגישות: שתיהן באות לידי ביטוי חריף מאוד במלך בשר ודם, שתיהן נהנות ממידה מסוימת של אמפתיה מצד האיש הכותב, והאמפתיה של הכותב מחולקת בין דמויות שאין ביניהן לבין עצמן שום אמפתיה. האמפתיה של הסופר הניתנת לשני הצדדים היריבים היא אולי אחד הדברים המעניינים ביותר במלך בשר ודם.

שוב אמרתי: המאבק בין העמדה החינוכית לעמדה הקיומית הוא בעיקרו מאבק על הלשון: נורמטיבית או מימטית? נובעת מערכים עקרוניים או נובעת מהקשבה דרוכה? את שני הדברים אפשר להביא אד אבסורדום בקלות יתרה: הרדיפה אחרי הלשון המדוברת איננה בשום פנים ואופן האידיאל שלי, כי היא רדיפה שלעולם לא תוכל להתממש. תמיד רצה הלשון המדוברת יותר מהר מכפי שהספרות המסכנה תוכל לדדות אחריה.

רק לפני ימים אחדים שמעתי מאדם אחד, ערבי, שאמר לי שהוא, בבחירות בשנת 1984, הצביע בטעות בעד כהנא. שאלתי אותו: 'איך יכולת אתה לעשות טעות כל־כך קשה?', הוא אמר: 'מה זאת אומרת? הוא היחידי מכל המועמדים שהבטיח שאם הוא ייבחר הוא יטפל בערבים. ואני חשבתי שהגיע זמן שמישהו כבר יטפל בנו סוף־סוף'.

אתם רואים לאיזה מרחקים נסעה אפילו מלה נייטרלית תמימה כמו המלה 'לטפל' בעברית.

הבטחתי שנגיע לאלתרמן, הוא אלתרמן המעיד על עצמו: 'וחיי... הסגרו לחוצות ולתף', הוא אלתרמן שכפי שאמרתי, מייצג אולי יותר מאחרים את שני הזרמים האלה. הנה כאן בחגיגת קיץ מופיע השיר 'ראיון עם הדובר', שהוא ראיון פיוטי עם דוברת של משלחת מתיישבים שבאה לתל-אביב לעשות סנקציות נגד אפליה, נגד קיפוח ונגד, היום היינו אומרים, 'אי הקצאת משאבים'.

מִשְׁלַחַת הַמְּתִישִׁים, שְׁנֹכְרָה לְעִיל, וְצִיָּבָא בְּתוֹכָהּ רְבָצָה סָמוּךְ
לְסִטְמָבוּל־הַמְּסַעְדָּה, נְעֻרָה לְלִינָת לִילָה, כְּדִי לָצֵאת בְּבֶקֶר אֶל
הַסּוֹכְנוֹת, וְעֵתוֹנָאִי, שֶׁהִגִּיעַ לְמָקוֹם, שָׁאֵל מִי כָּאן רֹאשׁ־הַמְּדַבְּרִים,
מִגִּישׁ הָעֲצוּמוֹת וּמְנַהֵל הַמְּשָׁאוֹהֶמֶת.
אֲזִי יָצָא אֵלָיו מִבֵּין הָרוֹבְצִים רֹאשׁ־הַמְּשַׁלַּחַת, שְׁלֹמֹה קָטָן.

וְהוּא אֲבָרָךְ מְהִיר, שֶׁהֵשִׁיב תְּשׁוּבוֹת עֲנִינִיּוֹת וּלְסוֹף־דָּבָר אָמַר: 'כָּלֵנוּ
אֲנָשִׁי עֹמְלִים.
לֹא עוֹד יֵאמְרוּ לָנוּ שֶׁהַעֲנִין הוּא בְּטָפוֹל וְלֹא יִדְחוּ אוֹתָנוּ בְּקֶשׁ הַשׁוֹבֵר אֶת
גִּב הַגָּמֶל'.

וְלִסְיוֹם שָׁאֵל הָעֵתוֹנָאִי: מִי זֶה עוֹמֵד שָׁם בֵּינֵיכֶם, נִשְׁעָן אֶל הַקִּיר, בְּמַגְבֵּעַת
לְבָד וּבִצְוָאוֹרֹן עֲמִילָן, עַל אֵף הַחֶם, וּבְמִשְׁקָפִי פְּנִסְנָה, ...

ומתברר שזהו הרופא, שבזכותו אותם מתיישבים יושבים באותו מושב. אינני יכול להביא את הפואמה הקצרה הזאת במלואה, גם לא את 'החוט המשולש' שמסתעף מן הפואמה הזאת, כי הזמן הוא נגדי, תצטרכו להאמין לי שלא היה עוד בשנים האלה - בארבעים השנים האלה - אדם שרתם את עצמו באינטנסיביות כזאת לעמדה הערכית והנורמטיבית לגבי תפקידה של הספרות, והשירים שלא אוכל לקרוא כאן יעידו. למשל שיר 'הפנים החדשות' בחגיגת קיץ. מצד אחר, הרי זה אותו נתן אלתרמן עצמו אשר בעיר היונה אומר לנו בין היתר, וזה בשיר 'שבחי קלות הדעת':

יֵשׁ תְּשֻׁעָה טְעָמִים לְעוֹלָם, אֵךְ יֵשׁ טַעַם
שֶׁל תְּפוּחַ אֲשֶׁר לֹא עֲמָלָנוּ לְטַעַת
וְזִכְיָה בְּמִשְׁחָק חֶרֶף כָּל הַכִּלְלִים.
יֵשׁ כְּרָמִים אֲבוּדִים שֶׁל עֲנָבֵי קְלוֹת־דַּעַת,
יֵשׁ זִכְרֵם הַנוֹצֵץ בְּתַחֲתִית הַקִּבְעָה,
יֵשׁ הַבְּלִי הַבְּלִים, יֵשׁ הַבְּלִי הַבְּלִים.

ואני שוב מוכרח לפסוח על בית אחד או שניים, ואני ממשיך וקורא מאותו שיר:

אֶל תְּשַׁלֵּט נָא בְּךָ עֵין רָעָה, קְלוֹת־דַּעַת,
אֶל יִהְיוּ לְעוֹלָם בְּךָ מוֹשְׁכוֹת וּמְרִדַּעַת,
אֶת כְּנָפֶם שֶׁל חַיִּים וְאַחוֹת שִׁירָתָם.
הַצְרוֹת שְׁחוּלְלֵת הֵן כְּאֶפֶס, רוֹאָה אֶת,
נִכַח מֶה שֶׁעוֹשָׂה, עַל כָּל שֶׁעַל וְצַעַד,
נִצַּח כְּבֹד רֹאשָׁם שֶׁל הַכְּסִיל וְהַתָּם.

כלומר, לעומת האסונות שמביאה הרצינות, קלות הדעת הפוחחת, האנרכיסטית, המהמרת, הבלתי־אחראית, הנזקים שהיא גורמת הם כאין וכאפס לעומת נזקי כובד הראש. והדברים חוזרים ומופיעים בשירי 'עשרה אחים', ולמשל בשורות מתוך: 'קול יהד':

או בתבעה מידי תורות פסוקות
את נפש היחיד ופקדונה.
בהיות לעריצות מסנה־צדקות,
דמי היחיד הם חרב היונה.

ואלה הם שוב דברים התופסים את המדינה, את החברה, את הכלל, את האידיאולוגיה, את 'התורות הפסוקות' כאיומים אשר קלות הדעת, ורק היא, יכולה לתבוע מידיהם את 'נפש היחיד ופקדונה'. לעריצות יש מסווה של צדקות או של צדקנות או של צדק, אבל 'דמי היחיד הם חרב היונה'. קרוב מאוד למה שכותב אותו אלתרמן בשירי מכות מצרים:

כי צדיק בדינו השלח, -
אך תמיד בעברו שותת,
הוא משאיר, כמו טעם מלח,
את דמעת החפים מחטא.

לו היה לי זמן הייתי קורא כאן את הנפלא שבשיריו האנרכיסטיים, את 'קניית היריד' מתוך 'שלשה שירי גזמאות' בעיר היונה. אסתפק בבית האחרון מן השיר הזה, מפני שבו יש התקפה על ה'ממלכת', התקפה ב'כינן ישיר'. וזה אותו אלתרמן שמי כמותו שר שירי הלל אקסטטיים לממלכת ול'כלי הממלכת'. לא רק בהטור השביעי. ('השיר למיליון הראשון' למשל, ו'השיר למטוס העברי', ו'השיר למורה העברי'). מסופר בשיר 'קניית היריד' על כמה נערים פוחחים, חסרי פרוטה, שמעוררים את כל היריד, המייצג בשיר את העולם, במכירה פומבית. הם הולכים ומעלים את המחיר, מנסים לגאול את היריד מידי החלפנים - התגרנים. כמובן בסוף מתברר הבלוף, אין להם פרוטה, אין להם כלום, והם יוצאים משם בשן ועין וכמה חבורות כחולות, אבל

ולמען לא נחסר בדיחות ביום האשר
נטל נא את חכמת סדרי הממלכה
על כל החשבונות העמקים כחשך
ונהפך אותם לנצח לבדיחה.

באף אחד משני הזרמים ששרטטתי אין עמידה של עוינות כלפי רעיון המדינה. חשד מסוים כן, מידה של ספק, אולי אפילו אירוניה או דיסטנס אבל לא עוינות. יש ניסיון להיענות או להגיב על התפיסה הפולחנית, האקסטטית, הרליגיוזית של המדינה בתפיסה מפוקחת, כאשר בסופו של דבר הוויכוח נסב על השאלה מי ה'גבירה', מי ה'שפחה', מי קיים למען מי, מה נועד למי, מי צריך לשאת את עיניו למי, וכפי שרמזתי, הדבר המרתק ביותר הוא אולי שהקרע בעניין זה אינו עובר בין קבוצות שונות של סופרים ומשוררים, לעתים קרובות הוא 'חוצה' את אותו משורר עצמו.

מחקר

ביטחון ומדיניות חוץ

פלישת צבאות ערב ב־15 במאי 1948

יואב גלבר

ההחלטה על הפלישה

‘אין העולם הערבי מוכן למלחמה סדירה וממושכת’

האפשרות כי הצבאות הסדירים של מדינות ערב יפלו לארץ־ישראל עמדה על הפרק מאז ועידת בלודאן בקיץ 1946, וביתר שאת מאז ועידת הליגה הערבית בעליי באוקטובר 1947. הוועדה הצבאית שמינתה אז הליגה המליצה להכין את הצבאות להתערבות בארץ־ישראל, אך המדינות החברות העדיפו בשלב זה לסמוך על צבא מתנדבים בין־ערבי והטילו על הוועדה להקימו ולהכשירו למשימותיו.

הנהגת היישוב, למעט בן־גוריון – פיקוד ‘ההגנה’, האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות והש״י העריכו לפני המלחמה את פלישת הצבאות הערביים כאפשרות בעלת סבירות נמוכה ביותר. הערכתם לא השתנתה בחודשי המלחמה הראשונים, אך נוסף לה חשש מפני הצטרפותו של הלגיון ללחימה – בשליחות הבריטים או הליגה – בתום המנדט או אף לפני כן. האיום הקרוב והמיידי שנשקף מצבא השחרור הסיח לתקופה מסוימת את דעתה של הצמרת הבטחונית מן האיום ארוך הטווח של התערבות הצבאות הסדירים.

ראש האגף הערבי, אליהו ששון, נשאר בירושלים ולא היה שותף לעבודה השוטפת של הש״י והמטכ״ל בתל־אביב. לפיכך היה פנוי יותר להעריך את עמדתן של מדינות ערב. מאז ועידת בלודאן הוא ראה בפלישת הצבאות הסדירים אפשרות בלתי מתקבלת על הדעת. לאחר שהתפזר מושב הליגה הערבית בקאהיר בפברואר 1948 הוא התחזק בדעתו שמדינות ערב אינן מסוגלות להתערב באופן צבאי מלא במלחמה:

ההכנות לפלישה [של צבא השחרור] ... הראו שאין העולם הערבי מוכן למלחמה סדירה וממושכת – לא מבחינת כוחות האדם, לא מבחינת הציוד ולא מבחינת הנכונות הנפשית. נוסף לכך מצבו הפנימי הוא עד כדי כך מסובך, שאין להעלות על הדעת שיוכל בחודשים הקרובים להרשות לעצמו להסתייע בצבאותיו הסדירים בסכסוך בארץ־ישראל ... ראשי המטות הערבים ... חזרו

וידרשו לא לחייב את הצבאות הערבים במשהו חדש ובמשהו שאיננו בגדר יכולתם.

הדברים נכתבו חודשיים וחצי בלבד לפני פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל. ששון ייחס לחוסר האונים הצבאי את המתקפה המדינית הערבית במערב, את החדרתם המזורזת של כוחות צבא השחרור ארצה, את פעולותיו הראשונות ואת הפצת הגוזמאות על הצלחותיו. בכל אלה ראה מלחמת עצבים שנועדה להביא להחלטה מדינית על דחיית החלוקה מתוך אי-יכולת לסכלה בדרכים צבאיות.¹ בישיבת האגף הערבי נשאל ששון 'אם אין סכנה לפלישת הארצות הערביות אחרי ה-15.5' באם מועצת הביטחון לא תאשר את החלוקה. הוא היה נחוש בדעתו:

אין מועצת הביטחון מאשרת או דוחה את החלוקה ... יתכן כי בסופו של דבר תוחזר הבעיה לאסיפת [עצרת] האו"ם. במקרה זה יתכן וידרשו מאנגליה להישאר בארץ לתקופה נוספת. כל הדברים האלה אינם מאפשרים פלישה ערבית לארץ.²

שאלת ארץ-ישראל אכן חזרה לעצרת, וששון ראה בדיוניה מחסום נוסף בפני פלישת הצבאות הסדירים, בעיקר לאחר שב-1 באפריל 1948 יצאה ממועצת הביטחון הקריאה להפסקת-אש.

'קיימת החלטה בליגה הערבית על פלישה'

המצב הצבאי בארץ, ולא המהלכים הדיפלומטיים באו"ם, הוא שקבע את התפתחות המלחמה. במארכ 1948 הושלמה היערכותו של צבא השחרור ונקבעו דפוסי שיתוף הפעולה בינו לבין הכוחות הנאמנים למופתי בפיקודם של חסן סלאמה ועבד אל-קאדר אל-חוסייני. האחרונים ניסו את כוחם בהתקפות על השירות בכביש ירושלים-תל-אביב, ואילו קאוקג'י העדיף לכבוש יישוב יהודי ותקף את משמר-העמק. שני המאמצים נכשלו. 'ההגנה' נטלה את היוזמה, ובשבוע השני של אפריל 1948 התברר כי לא רק שהערבים אינם מצליחים לדחוק את היהודים מעמדותיהם, אלא הם אף נוחלים מפלות. הלוחמים הפלסטינים וצבא השחרור לא החזיקו מעמד נגד מאמצים מרוכזים של 'ההגנה' ומול שיטות לחימה שהתקרבו לאלה של צבא סדיר. הבריטים היו נחושים בדעתם להשלים את הפינוי ולסיים את המנדט במועד שנקבע, ומיאנו לתת למפללות הערבים להסיטם ממטרתם. הדיונים באו"ם על המצב בארץ-ישראל התמשכו, ולא נראה כי יישאו תוצאות במהרה. מדינות ערב נדרשו אפוא להעריך מחדש את המצב בארץ. בסופה של הערכה זו הן הגיעו למסקנה שהפעלת צבאותיהן הסדירים היא

1. מברק ששון אל שרתוק ואל אפשטיין מ-29 בפברואר 1948, אב"ג, א"צ תיק 1558. הערכה זו פותחה והורחבה בתזכיר האגף הערבי מ-1 במארכ 1948, שהופץ לשליחי המחלקה המדינית בחוץ-לארץ. ג' יוגב (עורך), תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947-מאי 1948, ירושלים תש"ם, מס' 239, עמ' 398-402.
2. פרוטוקול של פגישת האגף הערבי ב-4 במארכ 1948, אצ"מ S 25/3027.

בלתי נמנעת, מה גם שמפלוליהם של הערבים בתחילת אפריל התפתחו בסוף החודש לכלל תבוסה מוחצת.

תבוסת הפלסטינים וצבא השחרור חייבה את קברניטי היישוב ואת מערך המודיעין שלו להעריך מחדש את סבירות פלישתם של הצבאות הסדירים ולקיים מעקב הדוק אחר השינויים בעמדתן של מדינות ערב. בחינה כזו החלה רק ערב הפלישה ממש. הידע הבסיסי על הצבאות הערביים היה מועט ושגוי, והמעקב השוטף אחריהם פיגר בהרבה אחר קצב האירועים.

בימי מבצע 'נחשון' וקרבות משמר־העמק היה ששון, בירושלים, היחיד כמעט שנתן את דעתו לתמורות שהתחוללו בארצות ערב. משידורי הרדיו הגלויים ומן העיתונות המצרית הוא למד על דיוני הוועדה המדינית של הליגה, שהתכנסה בקאהיר ב־10 באפריל, וניסה להעריך את משמעותם. לדעתו, לא השתנתה מטרת הליגה – סיכול תכנית החלוקה והקמת מדינה ערבית בכל שטחה של ארץ־ישראל תוך מתן סטטוס של מיעוט ליהודים. ההתכנסות בקאהיר נועדה אפוא, להערכתו, לדון בדרכים להשגת המטרה ולהתאימן לשינויים שהתחוללו מאז פברואר 1948: התקדמות הפינוי הבריטי, הצעת הנאמנות האמריקנית והלחצים להשגת שביתת־נשק.

אחת מהנחות היסוד של ששון מאז קיץ 1946 היתה שמשימתם הראשונה במעלה של צבאות ערב היא להגן על המשטרים במדינותיהם, ולפיכך לא יסכנו אותם השליטים במלחמה של ממש בארץ־ישראל. ואולם, בעקבות הכינוס הוא שינה את דעתו והגיע למסקנה שפלישת הצבאות אפשרית בנסיבות מסוימות. בהצהרה לוחמנית שהשמיע המלך פארוק באוזני המתכנסים הוא ראה

אישור לידיעות האומרות כי קיימת החלטה בליגה הערבית על פלישה מצד סוריה, לבנון, עבר־הירדן ומצרים לארץ־ישראל ... לאחר ביטול המנדט או לאחר הפינוי הבריטי ... פלישת צבאות ערב הסדירים תבוא, כנראה, בשתי מסיבות: (א) במקרה שיוחלט ... על משלוח כוחות בינלאומיים לארץ לבצע כל תוכנית שאיננה רצויה לערבים; (ב) במקרה שיהודי ארץ־ישראל וערבייה יישארו לנפשם אחרי הפינוי הבריטי ויד היהודים תהיה על העליונה.

ששון הסביר כי הגיע למסקנתו זו מתוך קריאה בין השיטין בעיתוני מצרים על דיוניה של הוועדה הפוליטית.³ הש"י, לעומת זה, התייחס בהערכתו לדברים המפורשים בלבד, ונמנע מקריאה בין השיטין שלהם. לפיכך ראה את החלטות הליגה כהמשך למאמצים למנוע את השתלטותו של המופתי על ארץ־ישראל הערבית:

הוועדה הפוליטית החליטה כי יש להקים מיפקדה ערבית עליונה ... והיא תקבע את הדרך להבטחה ושמירה על ערביי ארץ־ישראל לאחר הפינוי. כלפי פנים ממשיכה החלטה זו את הקו שנקטו בו בליגה לגבי שאיפות ההשתלטות החד־צדדית של המופתי ... והליגה ממשיכה לשמש פטרון כללי לארץ־ישראל.⁴

3. מברקי ששון אל שרתוק מ־13-14 באפריל 1948, אצ"מ S 25/5634.

4. הסקירה 'בציבוריות הערבית' מ־13 באפריל 1948 (הוצאה פנימית של הש"י).

ששון והש"י לא ידעו אז כי הדיפלומטים הערבים במערב העריכו שמאבקם המדיני לסיכול תכנית החלוקה נחל הצלחה, ושהם לחצו על ממשלותיהם להימנע מצעדים צבאיים, וביקשו לגלות מתינות כדי לנצל את ההצלחה המדינית.⁵ מהערכותיהם של ששון ושל הש"י נעלמה עוד עובדה חשובה אחת, שהניעה את ההתפתחות לקראת הפלישה: הצעתו של עבדאללה לליגה ב-10 באפריל (למחרת כיבוש הכפר דיר-יאסין) להציל את פלסטין באמצעות הלגיון שלו. שאיפותיו של עבדאללה עוררו זה כבר התנגדות במדינות ערב האחרות. בניגוד להערכות של ששון ושל הש"י, העידה הצהרתו של פארוק על כוונה למנוע כיבוש עבר-ירדני בלבד של ארץ-ישראל הערבית, ולא רק לבלום את המופתי ולדאוג לפלסטינים, שייעזבו לנפשם עם תום המנדט.⁶

למדינות ערב קשיים רציניים המונעים מהם שליחת צבא סדיר

דיוני הליגה בקאהיר בצל הכישלון במשמר-העמק, מותו של עבד אל-קאדר אל-חסייני והידיעות על דיר-יאסין היו סוערים. עזאם, מזכיר הליגה הערבית, האשים את עבר-הירדן בכניעה לתכתיבים בריטיים. סוריה ולבנון הכריזו על נכונותן להתערב באופן מְיָדִי להצלת פלסטין ודרשו מעיראק ומעבר-הירדן להבהיר את עמדתן. לראשונה מאז פרוץ המלחמה נדונה ברצינות התערבות הצבאות הסדירים, ובלחצה של סוריה ביקשה הליגה את השתתפות צבא מצרים, חרף התנגדותו של ראש ממשלתה, נוקראשי פחה, לפלישה. הכרזת פארוק היתה בראש ובראשונה מענה ללחץ זה.⁷

עיתוני מצרים הודיעו על החלטת הליגה לדחות את תכנית הנאמנות האמריקנית ולתבוע נאמנות ערבית על ארץ-ישראל ופיקוח של צבאות ערב הסדירים על הסדר והביטחון בארץ עד למציאת הפתרון הסופי. העיתונים גם סיפרו על החלטה נוספת שלפיה יכבשו הצבאות את ארץ-ישראל לאחר סיום המנדט, כדי להגן על הערבים מפני פגיעות היהודים. מסקנתו של ששון מקריאת הדברים היתה נכונה:

נראה, כי בין הסיבות שעוררו את מדינות ערב להחליט על התערבות צבאית הן הסדירים אחרי סיום המנדט, הוא החשש החזק מאוד מפני אי-יכולתם של הכוחות המתנדבים [צבא השחרור] ... למנוע את הקמת המדינה היהודית ... הכוחות המתנדבים יכולים להטריד באופן רציני, אך לא להכריע באופן רציני. דבר זה עלול לא רק להאריך את תקופת המלחמה בארץ-ישראל, אלא גם – וזה העיקר – להכביד על המצב הפנימי בתוך ארצות ערב ... המדינות הערביות מבינות אמנם, כי גם צבאותיהן הסדירים אינם מנוסים במלחמות ועלולים אף הם לספוג מכות פה ושם, אך הן מאמינות כי לצבאותיהן יש יתרון מלחמתי

5. ראה: W. Khalidi, 'The Arab Perspective', in: R. Louis & R.W. Stookey (eds.), *The End of the Palestine Mandate*, London 1986, p. 126

6. ראה: R.L. Jasse, 'Great Britain and Abdullah's Plan to Partition Palestine: A Natural Sorting out', in: *Middle Eastern Studies*, 22 (1986), p. 511

7. ראה: ח'לידי (לעיל, הערה 5), עמ' 128–129. הדברים מבוססים על זכרונותיו של ג'מיל מרדס מן הכינוס.

חשוב אחד, והוא: האפשרות להשתמש בנשק כבד ... נשק, שלדעתן חסר ליהודים ויש בו כדי להכריע את המערכה.⁸

אף על פי כן, ששון עדיין לא האמין בוודאות הפלישה. הוא ראה בדיבורים עליה לחץ מדיני ערבי על המעצמות, שמגמתו להביא לכינוס עצרת האו"ם לדיון מיוחד בשאלת ארץ־ישראל. הדיבורים על פלישת הצבאות היו, לדעתו, פרי יוזמה סורית־לבנונית שמטרתה לסכל צעד נפרד של עבר־הירדן.⁹

בניגוד להערכות המחמירות ששלח לשרתוק בניו־יורק, בהערכות שכתב לתפוצה בארץ, שהיקפה היה רחב יותר, היה ששון זהיר. בסקירת האגף הערבי מ־19 באפריל הוא ניתח את דיוני הוועדה המדינית של הליגה ופירש את הדיבורים על פלישת הצבאות פירוש כפול: יצירת לחץ מדיני לקראת הדיון הצפוי באו"ם, ועדות לנכונות עקרונית של מדינות ערב לפלוש לארץ־ישראל לאחר הפינוי הבריטי ובהסכמת הוועד הערבי העליון, נכונות שגברה לאחר מפלות הערבים במחצית הראשונה של חודש אפריל. יחד עם זה הוסיף:

אין עוד הסכם בעניינים מעשיים החשובים להגשמת תוכנית כזו. בעיקר ... על אופן ביצוע הכיבוש ומטרתו. כן נראה שאין בטחון מוחלט בטוהר הכוונות של עבר־הירדן והלגיון הערבי בארץ־ישראל.¹⁰

סקירת הש"י למחרת הדגישה את הקשיים הצבאיים המונעים לפי שעה את הפלישה:

בליגה עצמה הציג צפואת [מפקד צבא השחרור] את המצב בארץ כחמור ביותר, ודרש משלוח צבא סדיר להצלת ערביי ארץ־ישראל מייד לאחר צאת הבריטים. בדיון־וחשבון שלו ציין. ... כי המערכה חדלה להיות מלחמת גרילה והפכה למלחמה הדורשת גדודי חיילים מאומנים ומזוינים במתכונת כל צבא מודרני. כן הודגש הצורך בנשק כבד ... אולם נראה כי למדינות ערב קשיים רציניים המונעים מהם שליחת צבא סדיר בקנה־מידה גדול.¹¹

לפני החלטת או"ם המבטלת החלטת ה־29 בנובמבר – לא יפלו ארצות הליגה ששון ראה בפלישה רכיב של מזימה בריטית-עבר־ירדנית – שעל קיומה התריע זה כבר – לסכל את תכנית החלוקה ואת הקמת המדינה היהודית, והסביר לבן־גוריון את הקשר בין הדברים:

[בריתניה] אינה יכולה להשיג הלגיון בלי הסכמת הליגה. כשהליגה ראתה שהכנופיות מקבלות מכה – הגיעו להכרה שנחוץ צבא סדיר, והלגיון הוא הצבא. מתוך העיתונים הערבים יוצא שלליגה יש החלטה להשתמש בצבא סדיר.

8. מברק ששון אל שרתוק מ־16 באפריל 1948, אצ"מ S 25/8996.

9. מברקי ששון אל שרתוק מ־18–19 באפריל 1948, אצ"מ S 25/5634.

10. הסקירה 'במחנה הערבי' מ־19 באפריל 1948, את"ה 105/124.

11. הסקירה 'בציבוריות הערבית' מ־20 באפריל 1948.

לפי ההחלטה צריך לבוא צבא מהלבנון, סוריה, עיראק, עבר-הירדן ואולי גם פלוגה ממצרים. עבדאללה סבור שכל הצבאות האלה לא יחזיקו מעמד הרבה זמן, ורק הוא יוכל לרשת מקומם, כי רק לו יש צבא שאינו דרוש לארצו ולא היה זמן רב בארצו.

ששון הוסיף כי המופתי לא יוכל להתנגד לפלישה, שכן לפלסטינים ברור שבכוחם הם לא יוכלו ליהודים והם תלויים בליגה. יחד עם זה סבר ששון שהפלישה מותנית בביטול קודם של החלטת החלוקה, דבר שעמד אז על הפרק, וקבע כי 'לפני החלטת או"ם המבטלת החלטת ה-29 בנובמבר - לא יפלו ארצות הליגה'.¹²

המפלגות במבצע 'נחשון' ובמשמר-העמק חוללו במדינות ערב תסיסה שהלכה וגברה ככל שהחמיר מצבם של הערבים בשדה הקרב, עד שהובילה בסופו של דבר להחלטה לפלוש לארץ-ישראל. עוד באמצע אפריל דיווח הלגיון על התמוטטות כללית של הכוחות הערביים בארץ-ישראל. שליחים פלסטינים יצאו לעמאן להזעיק את המלך לעזרה ומברקים בהולים נשלחו אליו מירושלים. עבדאללה מיהר לשוב ולהציע לוועדה המדינית של הליגה להציל את פלסטין בלי לנקוב בעיתוי הפעולה (כשהכוונה הברורה בכך היא לדחותה עד לאחר סיום המנדט). על אף התנגדות סוריה והמופתי נענה עזאם להצעה ושיגר את צפואת לעמאן לתיאום הפרטים. מזכיר הליגה הודה שצבא השחרור נכשל ואין מנוס מלהטיל את הצלת ארץ-ישראל על הלגיון, בתנאי שיכבוש את הארץ כולה ושעבר-הירדן לא תקבל את החלוקה.¹³

פגישת עבדאללה-צפואת היתה עקרה. צפואת טען שעל הלגיון לסור למרותו כראש הוועדה הצבאית של הליגה, ואילו עבדאללה הבהיר שעל צבא השחרור לעמוד תחת פיקוד הלגיון. נוסף על כך, הכריז, הלגיון - ששימש חלק מחיל המצב הבריטי בארץ-ישראל ועמד תחת פיקודה של המפקדה הבריטית בארץ - לא יהיה חופשי לפעול לפני ה-15 במאי. צפואת שאל אפוא אם חטיבה של צבא עיראק תוכל בינתיים להיכנס לעבר-הירדן ולהתכונן שם למבצעים שיבוצעו לאחר מועד זה. עבדאללה הסכים, בתנאי שהעיראקים יפעלו תחת פיקוד עבר-ירדני.¹⁴ המלך הודיע על עמדתו זו גם לעזאם פחה, ובנוסף לתגבורת עיראקית תבע ממנו לדאוג לסיוע אווירי ללגיון, שלא היה לו חיל אוויר משלו, ולהטיל על כל מדינות הליגה לשאת יחד עם עבר-הירדן בתוצאות הבינלאומיות של הפלישה. הוא חזר והודיע שלא יפעל לפני ה-15 במאי, ואף לא יפזר קודם לכן את צבאו להגנת הכפרים הערביים, שכן אם כך יעשה לא יישאר לערבים כוח מחץ מרוכז לקראת הקרבות שיתלקחו בתום המנדט.¹⁵

קירקברייד, הנציג הבריטי בעמאן, ראה בעצם בואו של צפואת סימן מעודד לשינוי עמדתה של הליגה כלפי תכניותיו של עבדאללה להשתלט על החלק הערבי של ארץ-

12. רישום מ-20 באפריל 1948 ביומן בן-גוריון, ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, א, תל-אביב 1982, עמ' 358 [להלן: יומן המלחמה].

13. מברקי קירקברייד אל בוין מ-16 ומ-19 באפריל 1948, PRO, FO 816/117.

14. מברק קירקברייד אל משרד החוץ מ-17 באפריל 1948, שם, שם.

15. מברק קירקברייד אל בוין מ-21 באפריל 1948, שם, שם.

ישראל. עם זאת הוא חשש שבחודש שעוד נותר עד לסיום המנדט עלולה התפתחות הדברים להשתנות, ולפיכך ביקש ממשרד החוץ בלונדון לבחון אפשרויות לקיצור התקופה.¹⁶ גם הש"י הבחין בהתחזקות מעמדו של עבדאללה, הן כלפי הליגה הן בקרב הפלסטינים:

הולכת וגוברת הפעילות סביב עבדאללה והתוכניות הקשורות עם הלגיון. אסמעיל צפואת משמש שגריר־מתווך בין הליגה לעבדאללה ... ורבים [בארץ] מוכנים לקבל את השתלטות הלגיון.¹⁷

הש"י הצביע על גידול במספר הקצינים הבריטים בלגיון ועל הנשק שסופק לו ממחסני הצבא הבריטי בארץ כעדות מסויעות לאפשרות התערבותו. התפקיד המרכזי שייחס הש"י לעבר־הירדן בפלישה אפשרית הוסבר בכך שזוהי המדינה הערבית היחידה שאינה חברה באו"ם.¹⁸ למעשה, הנשק סופק במסגרת תכנית מינואר 1948 לארגונו־מחדש של הלגיון בתום המנדט, כאשר משימותיו תשתנינה והוא יצטרך לעמוד על רגליו־שלו ולא יוכל להישען מבחינה לוגיסטית על התשתית של חיל המצב הבריטי בארץ־ישראל. גלאב, המפקד הבריטי של הלגיון הערבי (הירדני), הוא שלחץ כל העת להשלים את ההצטיידות השנתית לפני ה־15 במאי מחשש שסגירת הגבול בין ארץ־ישראל לעבר־הירדן לאחר מועד זה תפגע בה.¹⁹

מקור ערבי של המודיעין הבריטי בארץ סיפר על הצעדים שנקט עבדאללה בעקבות פניית הליגה אליו. לדבריו שיגר המלך, באמצעות הציר העיראקי בעמאן, בקשה ממשלת עיראק לשלוח לעבר־הירדן דיוויזיה מלאה וכוח אווירי, בהתאם לחוזה בין שתי הארצות. עבדאללה ציין שבכוונתו להתערב בארץ־ישראל לאחר ה־15 במאי, ומטרתו הראשונה תהיה להבטיח את האחידה הערבית בחיפה, ביפו ובעזה, תוך הימנעות מהתנגשות עם המאסף של הכוחות הבריטיים בארץ. לדברי המקור הורה עבדאללה לצבא השחרור ולכוחות הפלסטיניים להסתפק בהטרדת קווי התחבורה של היהודים ולהשאיר את הלחימה הממשית ללגיון. הדיוויזיה העיראקית, אמר המקור, נועדה להבטיח את עורפו של הלגיון מפני התקפה מצד סוריה או סעודיה. קנינגהאם, הנציב העליון הבריטי האחרון של ארץ־ישראל, ביקש שקירקברייד יאמת או יסתור את הידיעה.²⁰

קירקברייד הוטרד מן הלחצים הגוברים על עבדאללה, שהתעצמו מאז פרשת דיר־יאסין ובייחוד לאחר נפילת טבריה, להתערב באופן מידי להצלת הפלסטינים. הוא הזהיר את משרד החוץ בלונדון שאין הוא בטוח ביכולתו לבלום את המלך אם יתרחש

16. מברק קירקברייד אל באראוס מ־17 באפריל 1948, PRO, FO 371/68852

17. הסקירה 'בציבוריות הערבית' מ־20 באפריל 1948.

18. תקציר יומי של ידיעות טנא מ־20 באפריל 1948, אצ"מ S 25/9209.

19. תרשומת של פיימן (Pyman) מ־27 בינואר 1948 (במקור בטעות: 1947) על עתידו של הלגיון, PRO, FO 371/68827; וכן סיכום דיון ב־2 בפברואר 1948 על ארגונו־מחדש של הלגיון הערבי, PRO, FO 371/68828

20. מברק קנינגהאם אל שר המושבות מ־20 באפריל 1948, PRO, FO 371/68852

אירוע נוסף דוגמת כיבוש טבריה.²¹ הפעילות האינטנסיבית בעמאן והכרזות הפומביות של עבדאללה הביאו אפילו את יעקב שמעוני, ראש מדור המחקר באגף הערבי ומחסידי האוריינטציה לעבדאללה, להערכה כי אפשר והמלך שינה את מגמותיו:

עד לפני יומיים-שלושה חשבתי כי ילך ויכבוש את החלק הערבי ויימנע מהתנגשות אתנו, ואחרי שיתחזק בשטח הערבי יבוא לידי משא-ומתן עמנו. אחרי המאורעות האחרונים מתקבל על הדעת כי שיקול זה כבר לא קיים אצלו.²²

שמעוני ועמיתיו, שבחנו את הפרסומים בעיתונות הערבית על המצב בארץ ועל דיוני הליגה, הסיקו מהם כי 'קרנו של הלגיון הערבי עלתה באופן בלתי-צפוי עם הרעת מצב הערבים בחזיתות'. הם ייחסו את השינוי למפלתו של צבא השחרור, ועתה ציפו 'להידוק הקשרים בין הלגיון ו"צבא ההצלה" ... שפירושו למעשה התקרבות בין עבר-הירדן וסוריה'. יחד עם זה ציינו כי ב'חוגי הליגה' גוברת ההכרה שאין מנוס מהתערבות הצבאות הסדירים.²³

'עבדאללה, לאחר שהשיג חופש פעולה, מאבד את עשתונותיו'

דיבורים על פלישה תפסו בכלי התקשורת הערביים מקום נרחב ככל שהתקרב המנדט לסיומו. רדיו בגדאד הודיע כי ממשלת עיראק החליטה לשלוח את צבאה לארץ-ישראל ב-16 במאי והטילה על המטה הכללי להתחיל בהכנות לכך. בעיתון אל-דיפאע מצא ששון ידיעות, שלא שיקפו אלא משאלות לב שרווחו בקרב הפלסטינים, שהלגיון יתערב בענייני ארץ-ישראל עוד לפני תום המנדט, שכן עבר-הירדן אינה חברה באו"ם ואין בכוחם של שיקולים בינלאומיים למנוע את פלישתה. משידורי רדיו קאהיר למד ששון על המגעים בין עזאם לבין עבדאללה (וראה לעיל, עמ' 28) ועל ביקורו הצפוי של מזכיר הליגה בעמאן, לשם דיון על התערבות עבר-הירדן בארץ-ישראל. מודיעיו הערבים של ששון סיפרו לו כי מטרת הביקור היא 'לקבל מאת המלך עבדאללה ... התחייבות רשמית כי לאחר כיבוש הארץ והקמת המדינה הערבית הארצישראלית יצא הצבא העבר-ירדני ללא כל דיחוי. וכי במשך חנייתו בארץ לא ינסה הצבא להתערב בענייניה הפנימיים ובמשטרה הפוליטית ויניח את כל זה לערביי ארץ-ישראל עצמה'.²⁴

מקומו המרכזי של עבדאללה בתמונת המצב היה עתה ברור לששון, בניגוד לנטייה לזלזל בו, שאפיינה את הערכותיו בפברואר-מארס. שמעוני העריך באוזני עמיתיו

21. מברק קירקברייד אל משרד החוץ מ-21 באפריל 1948, שם, שם.

22. דברי שמעוני על-פי הפרוטוקול של פגישת האגף הערבי ב-22 באפריל 1948, אצ"מ S 25/9664.

23. סקירת ש' יערי מ-26 באפריל 1948 על 'הפעולות הצבאיות בארץ-ישראל לפי העיתונות הערבית', אצ"מ S 25/8996.

24. מברק ששון אל שרתוק מ-22 באפריל 1948, אצ"מ S 25/5634.

בירושלים את סבירותה של פלישת הצבאות הסדירים, את חלקו של הלגיון בה ואת סימני השאלה המעיבים עליה:

ברור כי העניין מתרכז עתה סביב עבדאללה והלגיון ... הדיונים עתה איך להציל את צבא ההצלה, וכל זה הולך בכיוון של צבאות סדירים. לא ברור אם ומתי יוכלו לבצע את זה ... השימוש בכוחות סדירים הוא הקלף האחרון. אם גם כאן לא הצליחו עלול כל הדבר להתפורר ... אם הרצון שימוש בצבא סדיר, הכוונה היא ללגיון, כי כל הגורמים המעכבים אינם קיימים אצלו וסיכוייו להסתבך קטנים יותר.

ששון גרס שהבריטים מציבים תנאים להתערבותו של עבדאללה בארץ־ישראל, וחזר על דבריו (וראה לעיל, עמ' 27) בדבר שמירת קווי התחבורה האסטרטגיים החיוניים לבריטניה באמצעות הלגיון. לדעתו הסכים עבדאללה להשתתפותם של צבאות ערבים נוספים בפלישה, מתוך הנחה שהם יצטרכו לחזור כעבור זמן קצר לארצותיהם. כעבור שלושה ימים התריע ששון על בואו של העוצר העיראקי לעמאן לדון עם המלך על המצב בארץ־ישראל ועל תיאום פעולותיהן של שתי המדינות.²⁵

בעקבות נפילת חיפה איימו מדינות ערב לשגר מיד את צבאותיהן לעזרת הפלסטינים, אם הצבא הבריטי לא יצילם מטבח בידי היהודים. קנינגהאם העריך שהכוח הערבי היחיד המסוגל להתערב בקרבות הוא הלגיון, ועל אף אירועי חיפה אפשר יהיה למנוע את עבדאללה מלהפעילו לפני תום המנדט. יחד עם זה דרש הנציב העליון מן הממשלה בלונדון ללחוץ על מדינות ערב להימנע מפלישה מוקדמת, וביקש הנחיות מה עליו לעשות אם אמנם הפלישה תתממש. בלונדון העריכו שאי־אפשר יהיה לנקוט פעולה צבאית נגד הלגיון אם יקדים את התערבותו בארץ־ישראל, וקיוו שקירקברייד יצליח במאמציו למתן את עבדאללה. די היה לפקיד משרד החוץ בצרות שעוד היו צפויות מהתערבות הלגיון לאחר ה־15 במאי, כאשר יופעל על בריטניה לחץ כבד – אמריקני ואחר – להפסיק את המענק הכספי ולהוציא את הקצינים הבריטים המשרתים בצבא עבר־הירדן.²⁶

הש"י לא היה מודע לחילופי המברקים בין הדיפלומטים הבריטים במזרח התיכון לבין משרדי הממשלה בלונדון, ואת השמועות על פלישה מוקדמת הוא קלט מן הרחוב הערבי. מודיעים בגליל סיפרו על כוח סורי גדול המתרכז בקונייטרה וממתין ליציאת הבריטים לפני שיפלוש ארצה. ביפו 'נודע' כי בתוך יומיים יגיע צבא עיראקי ועבר־ירדני לסייע לפלסטינים, ואילו בשומרון לחשו מפה לאוזן כי האמיר טלאל, בנו של עבדאללה, יצא לארץ־ישראל בראש 5,000 חיילים. לפי שעה ראה הש"י בכל השמועות הללו 'הרהורי לב' בלבד.²⁷

25. פרוטוקול של פגישת האגף הערבי ב־22 באפריל, אצ"מ S 25/9664; וכן מברק ששון אל שרתוק מ־25 באפריל 1948, אצ"מ S 25/5634.

26. מברק קנינגהאם אל שר המושבות מ־23 באפריל 1948, PRO FO 371/68370; וכן תרשומת של באראוס מ־24 באפריל 1948, PRO, FO 371/68852.

27. סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ־24 באפריל, אצ"צ 1/57/810; וכן ידיעה מ'בנה' לטנא/ב וטנא/ע מ־26 באפריל 1948, את"ה 105/216.

הש"י והאגף הערבי לא היו מודעים להתפתחויות שחלו בעקבות הדיונים שהתקיימו בימים ההם בעמאן ושהם התגבש רעיון הפלישה של הקואליציה הערבית. ב-24 באפריל 1948 נועדו עבדאללה, עוצר עיראק עבד אל-איללה, ראש ממשלת לבנון ריאד אל-צולח, צפואת ושרים ממשלות עיראק ועבר-הירדן לדון במצב בארץ-ישראל. קאוקג'י עבר אף הוא בעמאן בדרכו מדמשק חזרה לארץ, אך לא נטל חלק בדיונים. קירקברייד דיווח שמופעל לחץ כבד על המלך ועל העוצר להתערב מיד בקרבות בארץ-ישראל. נוכחותם של אלפי פליטים בעמאן והידיעות על מבצע 'יבוס' בירושלים עוד החמירו את האווירה. מן הצד האחר, אמר קירקברייד, חוששים המנהיגים הערבים להסתבך במערכה צבאית מול כוחות שאין הם יודעים אל-נכון את עוצמתם. קאוקג'י אף חיזק את חששותיהם כאשר סיפר כי ליהודים מטוסי קרב וטנקים. מן הסתם אמר זאת כדי לתרץ את מפלותיו של צבא השחרור, ואולי כדי להצדיק יציאה אפשרית שלו מן הארץ.

בתום הדיונים יצא אל-צולח לקאהיר ובידו איגרת מעבדאללה אל עזאם, שבה דרש המלך להבטיח מראש תמיכה מלאה של מדינות הליגה בצעדיו בארץ-ישראל באנשים, בכסף ובציוד. בעקבותיו יצא גם עבד אל-איללה לקאהיר לברר את עמדתה של ממשלת מצרים. לקירקברייד הוא אמר שעיראק אמנם תוכל לשלוח כוח קטן לארץ-ישראל, אך דרישתו של עבדאללה לדיוויזיה עיראקית מלאה (וראה לעיל, עמ' 29) אינה באה בחשבון לאור המצב בכורדיסטן. קירקברייד העריך כי

ישנה התמוטטות כללית של המורל הערבי, ונטייה לעסוק בהאשמות הדדיות במקום לתכנן כיצד לטפל במצב. עבדאללה, לאחר שהשיג את מה שתמיד חתר אליו – חופש פעולה – מאבד את עשתונותיו. העוצר עושה רושם כאילו עיקר מעייניו נתונים להרגעת דעת הקהל בעיראק ולא להצלת ארץ-ישראל. ראש ממשלת עבר-הירדן ועמיתיו השרים מיעצים לנהוג במתינות ומתנגדים באופן הראוי להערצה לדרישות ההיסטריות להתערבות מידית ... הוספתי את עצתי לזו שלהם.²⁸

לש"י ירושלים אמנם נודע על קיום הדיונים בעמאן ועל משתתפיהם, אך לא על תוכנם, והידיעות גם לא היו מדויקות. ואולם, בלי להיות בסוד דיוניהם של המנהיגים הערבים העריך האגף הערבי שהמגמה הכללית מובילה לפלישה וכי 'עבדאללה נקרא להציל את המצב'. לששון לא היה ספק בנכונותו של המלך להופיע 'כגואל הערבי של ארץ-ישראל', אך הוא עדיין הטיל ספק בנכונותן של מדינות ערב האחרות להתערב. ספקותיו ניוונו מן העובדה שלא הושגה לפי שעה הסכמה על צבא ערבי אחיד או על פיקוד אחיד.²⁹

'הפלישה ממשמשת ובאה'

מבצע 'יבוס' הגביר את הבהלה בקרב הערבים ועד מהרה הגיעו הדיו, יחד עם גל נוסף של פליטים, לעמאן והשפיעו על הלך הרוחות שם. בעמאן ובירושלים נפוצו

28. מברק קירקברייד אל בוין מ-25 באפריל 1948, PRO, FO 816/118.

29. הסקירה 'במחנה הערבי' מ-26 באפריל 1948, את"ה 105/124.

שמועות על התערבות הלגיון הצפויה, כביכול, בכל רגע. ב-26 באפריל נודע לש"י ממקור בעמאן כאילו עשרות מטוסים של חיל האוויר העיראקי הגיעו לשדה התעופה שליד העיר לסייע לפלישת הלגיון לארץ-ישראל. מודיעים בצד הערבי של ירושלים סיפרו על תגבורת שהגיעה לעיר מעבר-הירדן. מודיע ששב מעמאן סיפר על הלחצים שמפעילים על עבדאללה ראשי הבדווים והצ'רקסים בעבר-הירדן, יחד עם שליחים מהר הדרוזים וצפואת עצמו, לחוש לעזרת הפלסטינים.³⁰ מן הידיעות הצטיירה תמונה של פלישה הניצבת בפתח:

הפרלמנט של עבר-הירדן החליט ... על התערבות בענייני ארץ-ישראל ואישר את המוביליזציה של צבאותיו, והרי זה מצב מלחמה. במשך הבוקר עוד חיכו לאישור המלך עבדאללה, שבא במגע עם הבריטים על מנת להסדיר את הדבר. חיכו להתחלת הפעולות כבר ב-27 באפריל אחר הצהריים. מוסרים שמצרים הסכימה.

ידיעה אחרת מסרה על ביטול חופשות בלגיון, ועוד אחת תיארה את העזרה הצפויה להגיע מעבר-הירדן ובכללה ארטילריה, שריון ומטוסים. לעומת זה טענו כתבים זרים שעבדאללה אמנם הגיע ביום ההוא ליריחו בראש צבאותיו, אך הלגיון יתחיל לפעול רק ב-3 במאי. מודיעים ערבים סיפרו על ריכוז של אלפי לגיונרים ובלתי-סדירים ליד יריחו ולהם שריוניות ותותחים; עוד סיפרו על מאות רבות של לגיונרים שהגיעו לחברון, לבית-לחם ולבית-ג'אלה. נוסף על כל אלה הודיעה סוכנות הידיעות הערבית כי צבא מצרי חצה את גבול ארץ-ישראל. הכוונה היתה, למעשה, לגל נוסף של מתנדבי 'האחים המוסלמים' שפלש לארץ.³¹

נוסעים שהגיעו מעמאן לירושלים סיפרו כי בבירת עבר-הירדן שוררת 'אווירת מלחמה. תנועת כוחות צבאיים, מתיחות ואווירה צבאית'. באותו יום, ה-27 באפריל, צותת הש"י לשיחת טלפון בין הקונסוליות של עיראק בעמאן ובירושלים. האיש בעמאן ביקש מבן-שיחו לעודד את הפלסטינים: 'כוח קטן נשלח כבר לירושלים ורבים בדרך. התכנית שנקבעה בעמאן נתאשרה ומחכים להוראת המלך בלבד. הוא במגע עם הבריטים. העניין שאלה של שעות בלבד'. אמנם בתשבץ חסר חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי הירושלמי, אך שיחה אחרת שנקלטה ביום ההוא פתרה את התעלומה: 'עוני עבד אל-האדי [מזכיר הוועד הערבי העליון בפלסטינה], הודיע לאחמד חלמי פחה [אז חבר הוועד הערבי העליון], כי המופתי נאלץ להסכים לכל התנאים של עבדאללה וגם מצרים הסכימה'. ששון דאג להעביר את הידיעות במהירות לתל-אביב, ובנפרד מסר לשילוח את הערכתו:

לפי הידיעות ששלחתי הבוקר נראה לי הדבר כרציני. הפלישה ממשמשת ובאה. קשה לקבוע מועד, אך נראית לקרובה מאוד. יש לצפות גם לפלישות מצריות וסוריות בנגב ובגליל. כן יש לצפות בו בזמן לפעולות הטרדה וריתוק כוחות מצד צבא השחרור. נראה לי כי הכול נעשה בהסכמת הבריטים.

30. 'צרור ידיעות ערביות מוסמכות' מ-26 באפריל 1948, א"צ.

31. שם, 27 באפריל 1948, שם.

המחלקה המדינית בירושלים העבירה את הידיעות למזכירות הראשית של הממשלה, וששון הציע להזעיק את שרתוק באו"ם ולהזהיר את מעצמות המערב כי אם לא תיבלם המזימה יפנו היהודים ויבקשו 'עזרת כוחות זרים'.³²

ואולם, המגמה עדיין לא היתה חד-משמעית. מודיע ששב מעמאן טען כי דבר לא יצא מן הדיונים שהתקיימו שם: רוח הלחימה שאחזה בביכול בעבדאללה אינה אלא אחיזת עיני מדינות ערב, שעה שמטרתו האמיתית נשארה השתלטות על החלק הערבי של ארץ-ישראל. פלסטינים מתומכי המלך, שציפו לשוא לעזרת הלגיון שבוששה לבוא, הפיצו בינתיים שמועות על לגיונרים שנראו במקומות שונים בארץ, ובעיקר בסביבת ירושלים. סביר להניח שהשמועות הופצו כתשובה לביקורת שהוטחה במלך המתמהמה להחיש עזרה ומשרת בכך את האינטרסים הבריטיים, אם לא גרוע מזה – היהודיים.³³

שליחי המוסד לעלייה ב' בבגדאד, שלרשותם עמד מכשיר אלחוט חשאי, דיווחו על הפגנות ושביתות רעב המוניות בתביעה מן הממשלה לפעול להצלת פלסטיין. לדבריהם, קראה הממשלה לצמים ולמפגינים לשוב לשגרה בהבטיחה כי היא עומדת בקשר אמין עם הליגה ומוכנה לשלוח צבא בהקדם. הם הוסיפו כי בבגדאד נפוצו שמועות כאילו כוח החלוץ כבר יצא לארץ-ישראל, ולפי שעה כילו ההמונים את זעמם ביהודי המקום וערכו פוגרום באחד מבתי הכנסת בעיר.³⁴

מרכז הכובד של הפעילות המדינית הערבית עבר בימים ההם מעמאן לקאהיר. קמפבל, השגריר הבריטי, דיווח על ציפייה כללית לקבלת החלטות חשובות על התערבות צבאית בעקבות הדיונים בעמאן. העיתונים כתבו שצבאות עיראק ועבר-הירדן יפלשו מיד, ואילו צבאות סוריה ולבנון ימתינו לפי שעה על הגבול בכוננות להתערב. המצרים אמנם הבטיחו לשגריר כי אין בדעתם לשגר את צבאם לארץ-ישראל, אך לא התייחסו למתנדבים בלתי-סדירים. קמפבל עצמו החל לפקפק ביכולת הממשלה המצרית לעמוד בלחץ, בעיקר לאחר שנפוצו שמועות על קידום כוחות נוספים של צבא מצרים לעבר גבול ארץ-ישראל.³⁵

נאום עבדאללה והחלטת הפרלמנט של עבר-הירדן על 'מוביליזציה' פורשו ביישוב כהכרזת מלחמה, שהתקשרה לידיעות בעיתונות וממודיעים על תנועות הלגיון לעבר ירושלים. ואולם, בן-גוריון לא התרגש:

העיתונים מודיעים שעבדאללה 'הכריז מלחמה' על הציונים. הכריז או לא הכריז – אין זה מעלה או מוריד. ברור היה כל הזמן שאנו צפויים לשתיים:

32. מברק בהול מ'חשמונאי' אל ידן מ-27 באפריל 1948, אב"ג, א"צ 3123; מברק ששון אל שילוח מאותו תאריך, שם, שם.

33. 'צורר ידיעות ערביות מוסמכות' מ-28 באפריל 1948, א"צ.

34. מברק השליחים בבגדאד אל המוסד לעלייה ב' מ-27 באפריל 1948, אב"ג, א"צ 2713; כן ראה: ש' הלל, רוח קדים, תל-אביב 1988, עמ' 136-139.

35. מברקי קמפבל אל משרד-החוץ מ-26 ו-27 באפריל 1948, PRO, FO 371/6837.

הפצצה אווירית על-ידי כוחות מצרים, עיראק ועוד, והתקפת הלגיון הערבי.³⁶

בסקרו את המצב לפני מנהלת העם העריך בן-גוריון כי עומד להיפתח שלב חדש, השלישי, של המלחמה:

אין להניח שהערבים יסתלקו מן המערכה. להיפך, עלולים להכניס כוחות גדולים למערכה נגדנו. נודע, שניתנה יד חופשית ללגיון הערבי לפעולה בארץ מבלי לחכות להוראות מעבר-הירדן. כן מוסרים, שהשבטים נעו משם הנה. יש להניח, איפוא, שהכוחות הערבים הסדירים יפעלו והאנגלים לא יפריעו בידיהם.³⁷

תגובות הפלסטינים ל'הכרזת המלחמה' של עבדאללה היו מעורבות: גל של שמחה מצד אחד, ופקפוקים ברצינותה של ההכרזה מן הצד האחר. משרד החוץ הבריטי חש מפני האפשרות שעבדאללה לא יעמוד בלחצים ויפעיל את הלגיון לפני תום המנדט. ואולם, בתשובה לשאלות מודאגות מלונדון הבהיר קירקברייך שלא היתה שום הכרזת מלחמה על הציונות, ושיחידת הלגיון ביריחו, השומרת על הדרך מעמאן לירושלים, נתונה לפיקוד מפקד חיל המצב הבריטי כמו כל יחידה אחרת של הלגיון בארץ-ישראל. הוא הכחיש את השמועות על הסכם שהושג כביכול בדיונים בעמאן, והסביר שתוצאות הדיונים האלה תלויות בשיחות המתנהלות עתה בקאהיר. קירקברייך הוסיף שאין הוא מבחין בכל כוונה של צבאות ערב לנוע לפני תום המנדט, ולהפך: המנהיגים הערבים משתמשים בקיומו של המנדט כתירוץ להימנעות מפעולה, וכך הודפים את הסערה הציבורית בארצותיהם ומפנים אותה לעבר ממשלת בריטניה. הוא העריך שמקור השמועות הרבות על פלישה מידית בהנהגת עבדאללה הוא בממשלת סוריה, הרוצה ליצור ציפיות גבוהות מן המלך על מנת לטשטש את כשלונה-שלה לסייע לפלסטינים.³⁸

המנהיגים הערבים יירצחו אם לא יעשו דבר

בִּוּוֹן הִנְחָה אֶת שְׁגִרֵירֵיוּ בְּבִירוֹת עֶרֶב לְהִזְהִיר אֶת מִמְשָׁלוֹתֵיהֶן מִפְּנֵי פְּלִישָׁה מֻקְדָּמָה. מִצְרַיִם הִיְתָה הַיְחִידָה שֶׁנִּעְנְתָה בְּצוּרָה בְּרוּרָה. עֲזָאם פַּחַה הַסְּבִיר לִטְרָאוּטְבֶּק וּלְקַלִּיטוֹן, הַנְּצִיגִים הַבְּרִיטִים לִיד הַלִּיגָה הָעֶרְבִית, כִּי הַמְּנַהִיגִים הָעֶרְבִים יִירָצְחוּ אִם לֹא יַעֲשׂוּ דָּבָר. אָף כִּי לֹא בְּרוּר עֲדִיין אִם וּמִתִּי תִשְׁגְּרָנָה מְדִינֹת עֶרֶב אֶת צְבָאוֹתֵיהֶן, אָמַר, מֻבְטָח כִּי הַסְּתַנְנוֹת הַמִּתְנַדְּבִים תִּימָשֶׁךְ. הַצִּיר הַבְּרִיטִי בְּבִירוֹת דִּיוּחַ כִּי רִיאַד אֶל-צוֹלַח הוֹדִיעַ לוֹ שֶׁמְדִינֹת עֶרֶב הַחֲלִיטוּ, לַמַּעֲשֶׂה, לֹא לְהַמְתִּין עַד ה'-15 בִּמְאִי. אֶל-צוֹלַח

36. רישום מ-27 באפריל ביומן בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 373; הסקירה 'במחנה הערבי' מ-3 במאי 1948, אצ"מ S 25/9046.

37. דברי בן-גוריון בישיבת מנהלת העם ב-26 באפריל, גנוז המדינה, מנהלת העם - פרוטוקולים, 18 באפריל-13 במאי 1948, ירושלים 1978, עמ' 20.

38. מברק קירקברייך אל משרד-החוץ מ-27 באפריל 1948, PRO, FO 816/118.

נימק זאת באמרו שכל ממשלה ערבית שתנסה להתנגד למשלוח צבאה תופל בלחץ דעת הקהל הנסערת מן האירועים האחרונים בארץ.³⁹ קירקברייך העריך שאם תימשך המתקפה היהודית בארץ-ישראל לא ניתן יהיה למנוע פעולה מצד מדינות ערב.⁴⁰ הבהלה הגדולה ב־27 באפריל (וראה לעיל, עמ' 33) נראתה למחרת כבהלת שווא. ש"י ירושלים הכחיש שהלגיון הערבי פלש לארץ-ישראל. לידיעות על אסיפת ראשי השבטים בעבר-הירדן, שביקשו לחוש לעזרת ירושלים והחליטו להכריז מלחמה על היהודים, נוספה הבהרה ש'המלך ביקש מהם לחזור למקומותיהם ולהכין את אנשיהם להילחם ולמות בעד פלסטין ולחכות להוראות'. מן ההבהרה השתמע שהפלישה איננה עניין מדי. מעל לכל, הידיעה הראשונה שהתייחסה לתוכנם של דיוני עמאן, ולא רק לעצם קיומם, היתה מרגיעה (אף כי מופרכת מעיקרה, כפי שהתברר בדיעבד):

נדונה שאלת פלסטין וכיבושה ... מדברי הנציג המצרי היה ברור שמצרים לא תשלח את צבאה. כן טענו באי-כוח סוריה והלבנון שארצותיהם עשו את המקסימום וישלחו רק כוח סמלי. עיראק הבטיחה שני בטליונים [גדודים]. עבר-הירדן הסבירה [צ"ל: הסכימה] לשלוח לא יותר מ־500 חיילים מהלגיון, ולכן כל המערכה נדונה לכשלון מראשיתה ... עבדאללה הבטיח לכבוש את השטחים הערבים ולהבטיח את שלימותם מפני תוקפנות יהודית אם תהיה כזאת.

מקור יהודי בצפון ים המלח הכחיש את השמועות על ריכוז אלפי הלגיונרים ביריחו, וטען כי מלבד הפלוגה החונה בבניין המשטרה ליד העיר ושומרי גשר אלנבי אין בה ובסביבתה לגיונרים נוספים.⁴¹ ב־29 באפריל התחדשו הדיונים בעמאן בהשתתפות עבדאללה, עבד אל-איללה, ריאד אל-צולח ועזאם פחה. העוצר העיראקי הציג התחייבות של ממשלת מצרים להפעיל את צבאה בדרום ארץ-ישראל בתנאי ששאר הצבאות הערביים יקחו חלק בפלישה. הדברים עוררו את תמיהתו של קירקברייך, לאור הבטחת שר החוץ המצרי לקמפבל (וראה לעיל, עמ' 34), אך שר החוץ העבר-ירדני ששב מקאהיר בחברת העוצר עמד על כך שהדברים נכונים. בדיון בעמאן אמנם הוחלט עקרונית לפלוש לארץ-ישראל, אך התנהל ויכוח סוער בין עבדאללה לבין המשתתפים האחרים בשאלה אם על הפלישה להתחיל לפני ה־15 במאי או אחריו. ראש הממשלה, תופיק אבו

39. מברק קמפבל אל משרד החוץ מ־28 באפריל, שם, שם; מברק טראוטבק אל משרד החוץ מ־29 באפריל, PRO, FO 371/6837; מברק הוסטון-בוסוול אל משרד החוץ מ־28 באפריל 1948, שם, שם.

40. מברק קירקברייך אל בוויז מ־28 באפריל, PRO, FO 816/118.

41. 'צרור ידיעות ערביות מוסמכות' מ־28-29 באפריל, א"צ; ידיעות מ'יבנה' מ־29 באפריל, את"ה 105/112; כן ראה הסיכומים היומיים של ידיעות טנא/ע מ־5-6 במאי 1948, א"צ 1/57/810, שבהם הופיעו הידיעות באיחור. תחילה ננקב המספר 5,000 לגיונרים ולמחרת תוקן ל־500.

אל-הודא, הציע ניסוח פשרה ולפיו תתחיל הפלישה כאשר כולם יהיו מוכנים לה. הוא הבהיר לקירקברייד שממילא לא תושלמנה ההכנות לפני מועד זה.⁴² למחרת, ה-30 באפריל, הצטרפו לדיונים בעמאן ג'מיל מרדס, ראש ממשלת סוריה, ושר-ההגנה שלו, אחמד שראבאתי. באותו זמן נועדו הרמטכ"לים הערבים בזרקה שבעבר-הירדן ודנו בשאלת גודל הכוחות שיידרשו להתערבות במערכה. הידיעות שהגיעו לש"י ירושלים על תוצאות הדיונים אמרו כי 'תמצית ההחלטות היא לצאת לעזרת ארץ-ישראל, לחזק את צבא השחרור ולציידו בנשק כבד ... מרכז הצבאות יהיה בעמאן בפיקוד עבדאללה. על הוועדה הצבאית [של הליגה] הוטל להוציא לפועל את ההחלטות הצבאיות'.⁴³

בינתיים החליטה ממשלת עיראק, בלא ידיעת העוצר, לשגר חיל משלוח לארץ-ישראל. עוד באותו יום החל חיל המשלוח העיראקי לנוע לעבר-הירדן, וקירקברייד הודיע ללונדון שבכוונת עבדאללה לשכנו בזרקה. התנועה נמשכה ימים אחדים, ורק ב-4 במאי דיווח קירקברייד על הגעת הכוח למפרק, שם נשאר לפי שעה.⁴⁴ תנועתו של חיל המשלוח הקדימה את ההחלטה על הפלישה ונעשתה כנראה לא במסגרת תכנית הפלישה, שעדיין לא עובדה, אלא מתוך היענות לבקשותיו המוקדמות של עבדאללה לקבל תגבורת (וראה לעיל, עמ' 29).

מה ידעו על הפלישה?

'המחשבה שירושלים תיוותר תחת שלטון יהודי מעבירה אותם על דעתם'

ההחלטה על פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל בתום המנדט הבריטי ב-15 במאי 1948 נפלה ככל הנראה בדיוני המדינאים בעמאן והרמטכ"לים בזרקה ב-30 באפריל, והותירה לערבים שבועיים לתכנן את פלישתם ולהתארגן לקראתה. מדיווחיו של קירקברייד ללונדון מסתבר, כי במהלך הדיונים התגלעה מחלוקת חריפה בשאלת הפיקוד על הכוחות הפולשים. עבדאללה תבע להפקידו בידיו, ואילו עזאם דרש להמשיך בהסדר הקיים שלפיו פעלה מפקדה מטעם הליגה בדמשק. לעיראקים לא היה אכפת היכן תמוקם המפקדה, בתנאי שגנרל עיראקי כלשהו ימשיך לעמוד בראשה. המצרים הסכימו לפיקוד עבר-ירדני, אך לא עיראקי, ואילו אבו אל-הודא הכריז בתוקף שהלגיון לא יועמד תחת פיקוד המפקדה בדמשק. לנוכח חילוקי הדעות הוסכם שלא להקים מפקדה משותפת, ובמקום זה להקצות לכל אחת מן המדינות גזרת פעולה עצמאית בארץ-ישראל. עזאם הודיע כי הליגה תקציב 1,500,000 ליש"ט למימון

42. מברק קירקברייד אל בוויין מ-29 באפריל 1948, PRO, FO 816/118

43. 'צורר ידיעות ערביות מוסמכות' מ-1 במאי 1948, א"צ.

44. מברק מאק אל משרד החוץ מ-28 באפריל, PRO, FO 816/118; מברקי קירקברייד אל בוויין מ-28 באפריל ומ-4 במאי, שם, שם; וכן מברק מאק אל משרד החוץ מ-29 באפריל 1948, PRO, FO 371/68371

השלבים הראשונים של המבצע, ובסיום הדיון הוחלט כי נציגי המטות הכלליים של המדינות ייפגשו בהקדם לעבד את פרטי תכנית הפלישה.⁴⁵

קירקברייד ניסה להעריך מה יעלו הדיונים המתקיימים בעמאן ובזרקה בלחץ קריאות העזרה מארץ-ישראל וקבוצות הפליטים שהגיעו לעבר-הירדן ובפיהן שמועות זוועה על המתחולל בארץ. הוא סבר כי הערבים לא יוכלו להעמיד במערכה כוחות סדירים גדולים מלבד הלגיון; העיראקים יסתפקו בחיל המשלוח שכבר יצא לדרך ולא יתגברוהו; הסורים לא ישלחו כוח גדול מן העיראקי; מכסתה של לבנון תהיה נמוכה אף יותר; ואילו מצרים תשגר את שתי החטיבות הנמצאות כבר בסיני, כ-7,000 איש בסך הכל. לדברי קירקברייד, הבינו המנהיגים הערבים שכוח כזה לא יהיה מסוגל לכבוש את ארץ-ישראל כולה, בייחוד לנוכח הקשיים הצפויים בתחזוקתו. לולא ירושלים, חשב, היו המנהיגים הערבים מסתפקים בהגנה על האזורים הערבים מפני התקפות יהודיות נוספות, ואולם ירושלים הפנטה את כולם. הם יכלו להשלים עם שלטון בינלאומי בירושלים, ובמצבם הנוכחי היו אפילו מקדמים אותו בברכה, אך המחשבה שירושלים תיוותר תחת שלטון יהודי מעבירה אותם על דעתם.⁴⁶

לאחר קרב קטמון נדמה היה שירושלים החדשה כולה עומדת ליפול לידי היהודים. המנהיגים הערבים לחצו על עבדאללה להפעיל את הלגיון מיד, בלי להמתין להיערכות הצבאות האחרים. קירקברייד הזהיר את המלך מפני צעד כזה בהבהירו שהמנדט לא יסתיים לפני ה-15 במאי, שהצבא הבריטי יישאר בירושלים עד למועד זה ושהתערבות מוקדמת של הלגיון תהיה טעות חמורה. לדבריו, חש עבדאללה הקלה ומיהר לחבקו. אבו אל-הודא דחה את לחצי הרמטכ"לים הערבים ותבע לדעת קודם כל אילו כוחות תעמדנה המדינות האחרות לרשות הפלישה. עזאם פחה, מצדו, תבע לדעת אם הצבא הבריטי ברפיח ימנע בכוח מן הצבא המצרי שבסיני לעבור לארץ-ישראל, ונענה שאכן כך יהיה אם הדבר יקרה לפני סיום המנדט. קירקברייד מיהר להתקשר עם עמיתו בקאהיר על מנת לברר אם מאחורי השאלה מסתתרות תנועות ממשיות של צבא מצרים ונענה בשלילה מוחלטת.⁴⁷

קירקברייד הוטרד ממצב רוחו הלא-יציב של עבדאללה. הוא דיווח כי בעקבות הידיעות מירושלים לאחר קרב קטמון הודיע לו המלך כי הוא יוצא מיד בראש צבאותיו להגן על המקומות הקדושים. עבדאללה ודאי לא שמר את מחשבתו זו לעצמו, ואפשר שהיא היתה שורש השמועות שרווחו בירושלים על העזרה שתגיע במהרה מעבר-הירדן (וראה לעיל, עמ' 33). קירקברייד הניא לפי שעה את המלך מכוונתו, אך לא היה בטוח שיוכל להתמיד בכך אם המתקפה היהודית תימשך.⁴⁸ האגף הערבי, לעומת זאת, ייחס אמינות גבוהה לידיעות שנתקבלו בירושלים על הבטחות העזרה מעמאן, וציין בסקירתו שבקרבות בעיר השתתפו לגיונרים שהחליפו

45. מברק קירקברייד אל בוין מ-29 באפריל 1948, PRO, FO 816/118.

46. מברק קירקברייד אל באראוס מ-1 במאי 1948, שם, שם.

47. מברקי קירקברייד אל משרד החוץ מ-1 במאי 1948, PRO, FO 371/6854; PRO, FO 816/118; מברק קמפבל אל קירקברייד מ-2 במאי 1948, שם, שם.

48. מברק קירקברייד אל משרד החוץ מ-3 במאי 1948, שם, שם.

את מדיהם, ושתותחי הלגיון סייעו לארטילריה של קאוקג'י בהרעשת השכונות היהודיות. לשתי הטענות לא היה יסוד.⁴⁹

לפי שעה לא היה ידוע לש"י ולאגף הערבי על קיום הסיבוב השני של הדיונים הבין־ערביים בעמאן ובזרקה ב־29-30 באפריל 1948, על תוכנם ועל ההחלטות שנתקבלו בהם. הסימן היחיד לתפנית המתחוללת במדינות ערב היה בידיעות שנתקבלו בשלהי אפריל משליחי המוסד לעלייה בבגדאד. מדי יום שידר מכשיר האלחוט המחתרתי שלהם פרטים על ריכוז כוחות בעיר ועל שיירות שעזבו אותה בדרכן מערבה. אנשי המחתרת החלוצית בבגדאד אספו ידיעות, צפו בעצמם על הכוחות שהתכנסו ליד העיר ודיווחו במפורט ובמדויק על הרכב השיירות שיצאו לכיוון מערב. חיל המשלוח מנה, להערכתם, כ־3,000 איש.⁵⁰

ב־2 במאי נודע לש"י ירושלים על התחדשות הדיונים בעמאן ועל התכונה הרבה סביבם. עיתונאים זרים הפריחו ספקולציות שונות. עיתונאי בריטי סיפר, למשל, שב־עמאן מתרכזים מטוסים סוריים המוטסים בידי ערבים ילידי ארצות־הברית.⁵¹ באותו יום סיפר מודיע ערבי שבירושלים נתקבלה הודעה מעמאן 'להחזיק מעמד עד בוא התגבורת ב־1 במאי'. על תותחי צבא השחרור, שהוצבו בסוף אפריל בנבי־צמויל, נאמר שהגיעו מעבר־הירדן. הש"י הסתייג מידיעה זו, כמו גם מן הידיעה על בואם של מטוסים עיראקיים לעבר־הירדן לשם פעולה בארץ. סיכומיו הדגישו את הידיעות על בואן של תגבורות מעבר־הירדן לירושלים, והעריכו את התגבורת, בהגזמה רבה, כ־1,800 לוחמים ובכללם משוחררי חיל הספר והלגיון. הם ציינו כי העיר תשמש 'מקום חנייה מרכזי לכוחות הלגיון'.⁵²

ב־3 במאי דיווח הש"י כי ממקורות שונים מתקבלות ידיעות על יציאת חיל המשלוח העיראקי מבגדאד. הוא אמד את השיירה כ־300 כלי רכב והעריך את עוצמתו של חיל המשלוח כ־4,000 איש, ולהם תותחים, טנקים ומטוסים. הידיעות קושרו לפרסומים מאמצע אפריל בעיתונות הערבית, שלפיהם החליטה ממשלת עיראק לשגר חיל משלוח לארץ־ישראל ובדמשק עוסקים בהקמת טייסת ערבית שתורכב ממטוסי כל המדינות הערביות.⁵³

בימים הבאים הוסיף משדר האלחוט החשאי בבגדאד להזרים ידיעות על תגבור חיל

49. הסקירה 'במחנה הערבי' מ־3 במאי 1948, אצ"מ S 25/9046.

50. מברקי השליחים בבגדאד אל המוסד לעלייה ב' מ־27-29 באפריל, אב"ג, א"צ 2713; מברק שילוח אל שרתוק מ־30 באפריל 1948, אצ"מ S 25/1551; כן ראה: ש' הלל, רוח קדים, עמ' 136-139.

51. ידיעה מ'יבנה' מ־2 במאי 1948, את"ה 105/128.

52. ידיעה מ'יבנה' מ־2 במאי, את"ה 105/112; דו"ח 'יבנה' לטנא/ע מאותו תאריך, את"ה 105/92; סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ־3 במאי 1948, א"צ 1/57/810; ותקציר יומי של טנא מאותו תאריך, את"ה 105/94.

53. תקציר יומי של ידיעות טנא מ־3 במאי 1948, שם, שם, שהסתמך על ידיעה מ'מיכאל' (משה צ'רבינסקי [כרמיל]), מזכיר המוסד לעלייה ב' מ־29 באפריל, ג"מ 4/2568/חץ; וכן הסקירה 'בציבוריות הערבית' מ־5 במאי 1948.

המשלוח העיראקי. אנשי התנועה החלוצית היו קשורים עם מקורות בצבא עיראק ולמדו מהם פרטים נוספים על אלה שאספו התצפיות שהוצבו ביציאה מבגדאד מערבה. השליחים הודיעו כי חיל המשלוח מתרכז במפרק שבעבר־הירדן וברות־בה שעל הגבול, הוא צויד במזון ל־17 יום, ולרשותו עומדות שתי תחנות אלחוט ניידות. בסך הכל, הודיעו, מונה הכוח 2,300 איש, ולא 4,000 כפי שנמסר ערב צאתו לדרך.⁵⁴ עוצר עיראק הרגיע את הבריטים באמרו שההכנות הערביות מכוונות לפלישה שתצא אל הפועל אחר ה־15 במאי, ועדיין לא נפתרה שאלת הפיקוד העליון על צבא הפלישה. ממשלת סוריה, לעומת זה, איימה שאם לא יפסיקו הבריטים את התקפות היהודים על צפת ועל עכו יאלץ צבא סוריה להתערב במערכה מיד.⁵⁵

שום מדינה לא תהיה רשאית לספח אל ארצה חלקים מארץ־ישראל

הערכות האגף הערבי פיגרו אחרי האירועים, וששון עסק עדיין בניתוח דיוני הסיבוב הראשון בעמאן. הוא פירש את התרוצצות המדינאים הערבים בשלהי אפריל בין קאהיר לעמאן כתגובה לכוונת עבדאללה לפלוש לארץ־ישראל בין אם תצטרפנה אליו שאר מדינות ערב ובין אם לאו. ששון הצביע על הלחצים הפנימיים בארצות ערב, כגון שביתות סטודנטים והפגנות, הדוחפים את ממשלותיהן להתערב בארץ־ישראל, והעריך כי

בכינוסים אלה ניסו לסלק את החשדות ההדדיים מפני פלישה משותפת וניסו להתוות, במידת האפשר, אסטרטגיה ערבית אחידה ... הוסכם כי שום מדינה לא תהיה רשאית לספח אל ארצה חלקים מארץ־ישראל על־סמך התערבותה בארץ. תביעותיה המיוחדות של עבר־הירדן תוכרענה במשאל העם שייערך בארץ.⁵⁶

ידיעה שהגיעה אל הש"י מכתב זר בירושלים יכלה לחזק סברה זו. האיש סיפר שהמנהיגים הערבים ביטלו, בעת דיוניהם בדמשק, את ההחלטות שנתקבלו בעמאן והחליטו לבקש מבריטניה להאריך את המנדט בעשרה ימים, חרף התנגדותן של עבר־הירדן ושל עיראק. 'החשש הוא', העיר ש"י ירושלים לידיעה, בהתכוונו למדינאים הערבים שהתכנסו בסוריה, 'שאם [המנדט] יסתיים ב־15 במאי יהיה עבדאללה תקוות המונים'.⁵⁷

למרות הסודיות שאפפה את ההחלטות שנתקבלו בדיוני עמאן וזרקה, ואת המשכם של הדיונים הבין־ערביים בדמשק, העריך הש"י כי אחר הסעיפים העיקריים שנדונו ואושרו בהם אכן היה הכנסת צבא ערבי סדיר למערכה. עם זאת הוא העריך שלמרות התנגדותם המוצהרת לתכנית הנאמנות האמריקנית יסכימו הערבים בסופו של דבר להיאנס לקבלה, ואז גם תטיל הליגה את מרותה על המופת.⁵⁸

54. סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ־9 במאי 1948, א"צ 1/57/810.

55. מברקי מאק וברודמיד אל משרד החוץ מ־3 במאי 1948, PRO, FO 816/119.

56. הסקירה 'במחנה הערבי' מ־3 במאי 1948, אצ"מ S 25/9046.

57. 'צורר ידיעות ערביות מוסמכות' מ־5 במאי 1948, א"צ.

58. הסקירה 'בציבוריות הערבית' מ־5 במאי 1948.

בסוף אפריל גברו הלחצים האמריקניים להשליט שביתת־נשק בארץ־ישראל. התכנית האמריקנית הוגשה למחלקה המדינית בירושלים בידי הקונסול ולמשלחת בניו־יורק על־ידי המשלחת האמריקנית באו"ם. היא כללה דחיית ההכרזה על הקמת המדינה והבטיחה סיוע נרחב במקרה שהערבים יפרו את הפסקת־האש ויפלוש. בירושלים לא הבינו תחילה כי מדובר בהצעה אמריקנית רשמית שמקורה בווישינגטון וחשבו כי מדובר ביוזמה מקומית של הקונסול, וחלף שבוע עד שהעבירוה לתל־אביב.⁵⁹ בן־גוריון התעלם ממברקיו היומיומיים של שרתוק, שניתח את היתרונות והחסרונות של ההצעות האמריקניות וביקש ממנו הנחיות. בלית ברירה השיב שרתוק תשובות מתחמקות או דו־משמעיות למחלקת המדינה והביא את העניין להנהלת הסתדרות ציוני אמריקה, שם היו הכוחות שקולים עם נטייה קלה לטובת התומכים בדחיית ההכרזה על המדינה.⁶⁰

בינתיים נוצרו גם בירושלים מגעים בשאלת שביתת־הנשק. הוקמה ועדה של קונסולים ובראשה הקונסול הבלגי ניו־נהויז, שיחד עם משלחת האו"ם בעיר ניסתה לברר את עמדות היהודים, הערבים והבריטים בסוגיה זו. על פעילותה של הוועדה ועל תוכן שיחותיה עם הצדדים האחרים למד חיים הרצוג מפי לונד, נאמנו של מזכיר האו"ם במזרח התיכון, ומיהר לדווח עליהם לשילוח. לאחר שהוועדה נפגשה עם גנרל מקמילן הוא הודיע:

ידידי [לונד] מוסר לי כי מקמילן מסר כדלהלן לוועדת שביתת הנשק: (1) הוא סבור שהערבים יסכימו לשביתת־נשק אם ידברו אתם בלשון קשה; (2) הלגיון לא יכנס ארצה לפני 15 במאי; (3) למרות התנגדות מרה מצד המופתי והסורים החליטה הליגה לתת חופש פעולה לעבדאללה בארץ־ישראל; (4) הוא [מקמילן] סבור כי הלגיון לא יפלוש הרבה יותר צפונית משכם ודרומית מחברון. לא יודע אם יתקיף את ירושלים.

מקמילן ניסה גם להעריך לאילו ויתורים בשאלות העלייה בזמן שביתת־הנשק יהיו הערבים מוכנים להסכים, והרצוג הוסיף כי עד כה לא הביאה פעולת הקונסולים לסיכום כלשהו.⁶¹ ברמן (רֶדאי), איש המחלקה המדינית של הסוכנות, שמע על פגישת הגנרל עם הקונסולים מניו־נהויז, שעמו נפגש קודם צאתה של הוועדה לפגישה עם עזאם בעמאן. הבלגי ציטט את הגנרל כאילו 'התאונן מרה על הערבים וקבל על אי־כושרם הצבאי שהנהו למטה מכל ביקורת ... בכלל השתמש בכל מלאי הביטויים הגסים של המילון הצבאי ביחס לערבים מרוב כעסו עליהם'.⁶²

59. נוסח ההצעות האמריקניות כפי שנמסרו ב־30 באפריל על־ידי הקונסול בירושלים לליאו כהן מצורף למכתב המחלקה המדינית בירושלים לתל־אביב מ־7 במאי 1948, ג"מ 18/2424/חץ.

60. מכתב שרתוק אל מרשל מ־29 באפריל ומברקי שרתוק אל בן־גוריון מ־28–30 באפריל ומ־4 במאי 1948, שם, שם; כן ראה: M. Cohen, *Palestine and the Great Powers*, 1945–1948, Princeton 1982, pp. 373–374.

61. מברק הרצוג אל שילוח מ־3 במאי 1948, ג"מ, שם.

62. דין־יחשבון של ברמן מ־4 במאי 1948 על הפגישה עם ניו־נהויז. יוגב, תעודות, מס' 465, עמ' 730–732.

בן-גוריון לא היה מוכן לשמוע על דחיית ההכרזה על המדינה, והמהלכים בניו-יורק נראו לו מנותקים מן המציאות בארץ-ישראל.

ידיעות שנתקבלו בימים הראשונים של חודש מאי ממקומות שונים לאורך הגבולות יצרו תמונה כאילו הפלישה כבר החלה או שהיא עומדת להתחיל בכל רגע. מן הצפון דיווח קצין הש"י הגלילי, לוי אברהמי, מפי 'מקור מהימן' על צבא סורי המתרכז בעמק הבטיחה ומתכוון לחצות את הירדן. מקור אחר סיפר לאברהמי כי האמיר פֶּעוּר, ראש הבדווים שבעמק החולה, מתכוון לתקוף בעזרת הצבא הסורי את להבות-הבשן ואת דֶּרְדֶּרָה. ידיעות על ריכוזי צבא סורי, על תנועות צבאיות מוגברות בדרכים לאורך הגבול ועל חדירה דרכו הגיעו גם ממשמר-הירדן, ממנרה ומדן. מקצת הידיעות אף פורסמו בעיתונות.⁶³

איסר הלפרין (הראל), ראש הש"י בתל-אביב, שיגר את 'חדרתי', - כפי שכונה מודיעו היפואי - לבחון את הנעשה מן העיר מזרחת, עד לעמאן. בדרך זו נחלץ המודיע מן המערכה על יפו, שכבר הוכרעה, ויצא בתחילת מאי לדרכו. הוא עבר ביאזור, בית-דג'ן, רמלה, לוד וטול-כרם, משם המשיך ליריחו, חצה את הירדן בגשר אלנבי והגיע לעמאן. בשובו תיאר מה ראה בכל אחד מן המקומות. ידיעותיו עסקו בעיקר בחיי הפליטים בעבר-הירדן, ונראה שגם הידיעות על כוונותיו של הלגיון לאחר ה-15 במאי נשאבו מהווי הפליטים וממשאלות לבם. סיכומו על הפלישה היה:

הוחלט שחיילי הלגיון הערבי ייכנסו ארצה אחרי ה-15 לח.ז. חיילים אלה יילחמו בארץ ויתר הארצות ... תשאנה בהוצאות. הצבא העיראקי יישאר בעבר-הירדן כדי להגן על הארץ מפני אבן-סעוד ... כנראה שעבדאללה מתכוון לכבוש רק את החלק הערבי של ארץ-ישראל.

סיכום זה אינו עולה בקנה אחד עם הנופך הדרמטי ששיווה הראל לשליחותו של המודיע.⁶⁴

בניגוד לידיעות מעמאן על פלישה גלויה הצפויה לאחר ה-15 במאי נראה שהפלישה מסוריה מתנהלת בהסתננות חשאית, שבעקבותיה מתקבלות ידיעות על 'חיילים סורים' שהופיעו במקומות שונים, כגון עכו או אג'זם.⁶⁵ כך, למשל, זיהתה תצפית של חטיבת 'כרמלי' כוח 'סורי' שהתחפר במורדות תל אל-פוכר ('גבעת נפוליאון') ליד עכו, ומודיע ערבי מזדמן שעבר במקום סיפר כי ראה 150 סורים ועמם שבע-שריוניות וארבעה טנקים. למעשה התכוונו הידיעות לצבא השחרור. מקור אחר טען שהתגבורת כלל אינה מורכבת מסורים אלא הגיעה מעבר-הירדן.⁶⁶

63. ידיעות מ'צורי' מ-2 ומ-4 במאי, את"ה 105/128; הארץ מ-4 במאי 1948; סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ-5 במאי 1948, א"צ 1/57/810.

64. ידיעות 'חדרתי' על שליחותו, בדו"חות 'אבנר' לטנא/ע מ-6 במאי 1948, א"צ 321/48/91; וכן: א' הראל, בטחון ודמוקרטיה, תל-אביב 1988, עמ' 98-100.

65. דו"ח 'חירם' לטנא/ע מ-2 במאי 1948 על המצב בעכו, את"ה 105/128; וכן ידיעה מ'תירוש/איתן' לטנא/ע מ-3 במאי 1948, שם, שם.

66. דו"ח "חירם" לטנא/ע מ-6 במאי 1948 על המצב בעכו, שם, שם; וכן סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ-7 במאי 1948, א"צ 1/57/810.

דו"ח של מטה הפלמ"ח מ־4 במאי סיכם את הדיווחים מיחידותיו ברחבי הארץ וקבע, בהסתמכו על חטיבת 'יפתח', כי כוחות סוריים סדירים הנעזרים בערבים מן הסביבה תוקפים את רמות־נפתלי, כשמאחוריהם מתרכז צבא לבנון. הדיווחים הסתמכו בעיקר על תצפיות מן האוויר שערך קמ"ן חטיבת 'יפתח', ירוחם כהן, אך ספק רב אם הוא יכול היה בדרך זו לזהות מי הכוחות הפועלים על הקרקע, ואפילו להעריך כהלכה את עוצמתם. כהן אמנם תיאר בזכרונותיו כיצד פרצו הטנקים לחצר המשק ואולם, היום ברור שבזירה לא פעל אז ולו טנק אחד.⁶⁷

מודיע פורה, אך לא תמיד מהימן, של ש"י חיפה טען, לעומת זאת, כי צבא לבנון מתרכז בגזרת החוף ובכוונתו לתקוף את חניתה. נוסעים ששבו מלבנון אישרו כי ראו ריכוזי צבא לאורך ציר החוף, מביירות עד ראס אל־נקורה. מודיע אחר טען שדווקא מנרה היא שתתקף תוך שלושה ימים, ואף ידע לפרט את עוצמת הכוח שיתקוף אותה.⁶⁸

התנועות הצבאיות בגבולות סוריה ולבנון היו ככל הנראה קשורות לידיעה שהעביר קירקברייד ללונדון, שלפיה אמנם הוחלט בדיוני עמאן לדחות פעולה התקפית עד ה־15 במאי, אך בינתיים יסתננו לארץ חיילים סורים, לבנונים ועיראקים במסווה של מתנדבים בלתי־סדירים ויתפרסו באזורים הערביים בלי להתנגש עם הבריטים ו/או עם היהודים. אם יתגלו המסתננים, יכחישו הממשלות הערביות את מעורבותן ויוסיפו להבטיח לבריטים כי לא ינקטו צעד כלשהו בארץ־ישראל לפני תום המנדט. אמנם קירקברייד ציין שההסתננות תתחיל ב־8 במאי, אך סביר להניח שקריאות האזעקה מארץ־ישראל הביאו להקדמת לוח הזמנים של חלק מן היחידות החודרות. להחלטה זו קישר קירקברייד גם את שאלתו של עזאם פחה על תגובותיו הצפויות של הצבא הבריטי (וראה לעיל, עמ' 38).⁶⁹

הכוח שחדר ארצה בתחילת מאי נמנה עם צבא השחרור, ולא עם הצבאות הסדירים של סוריה ושל לבנון. חלקו הגדול התרכז בגליל תחת פיקודו של שישכילי.⁷⁰ ששון קישר את תנועת הכוחות הסוריים והלבנוניים באזור הגבול עם ידיעות העיתונות על החלטות הפרלמנטים של שתי המדינות לשלוח צבא לארץ־ישראל, וראה בהסתננות המוסווית הקדמה לפלישה רבת־י⁷¹. להערכתו, ביקשו הסורים להשיג כמה מטרות: (א) לצאת ידי חובה כלפי לחצים פנימיים; (ב) למשוך כוחות יהודיים לצפון הארץ ולהחליש את הלחץ על הערבים בחלקים אחרים; (ג) להפגין

67. דו"ח יומי של 'המועצה' (מטה פלמ"ח) למטכ"ל מ־4 במאי 1948, את"ה 105/94; כן ראה: "כהן, לאור היום ובמחשך, תל־אביב 1969, עמ' 117-119.

68. ידיעה מ'חירם' אל טנא/ע מפי 'בן־דוד' מ־5 במאי 1948, את"ה 105/126; ידיעה מ'תירוש' מ־6 במאי, את"ה 105/128; וכן סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ־6-7 במאי 1948, א"צ 1/57/810.

69. מברק קירקברייד אל באראוס מ־2 במאי 1948, PRO, FO 816/118; מברק בוין אל השגרירים במדינות ערב מ־3 במאי 1948, PRO, FO 141/1246.

70. סיכומים יומיים של ידיעות טנא/ע מ־5, 7 ו־9 במאי 1948, א"צ 1/57/810.

71. הסקירה 'במחנה הערבי' מ־3 במאי 1948, אצ"מ S 25/9046.

שרירים כלפי עבר־הירדן דווקא בעת ביקורו של מרדכי בעמאן; (ד) למנוע את המופתי מתלות מוחלטת בעבר־הירדן ולעודדו לעמוד על דרישותיו להקמת מדינה פלסטינית בכל ארץ־ישראל; (ה) להביא ללחץ אמריקני על הבריטים להישאר בארץ; (ו) ללחוץ על מועצת הביטחון לקדם את שביתת־הנשק בארץ. לדעת ששון ביקשו הערבים, למעט עבר־הירדן ועיראק, להביא לידי שביתת־נשק בתקווה לדחות בדרך זו את החלוקה ולמנוע את הקמת המדינה היהודית מחד גיסא ואת השתלטות עבדאללה בעזרת עיראק על החלק הערבי מאידך גיסא.

הפלישה הסורית, גרס ששון, מתנהלת בשיטת פגע וברח כדי לחסוך באבידות ולבחון את ביצורי היישובים היהודיים לקראת הפלישה 'הרשמית' שתתחיל בעוד ימים אחדים. ששון היה בטוח שעבר־הירדן תנהיג את הפלישה הכוללת בעזרת עיראק ובריטניה, ושעבדאללה הוא המפקד העליון של הכוחות הפולשים. לפיכך ראה במהלכי הסורים צעד המכוון גם נגד המלך. הש"י, לעומת זה, היה זהיר בהערכתו את האירועים בצפון:

בגליל העליון הותקפו מספר יישובים בבת אחת ... בפעולה זו יש סימנים של תכנון צבאי מסוים: חוסמו כבישים, פוצץ גשר, נעזרו במשוריינים והותקפו מספר יישובים בבת אחת. אך אין לומר בוודאות אם היה מאמץ רציני לכבוש את הנקודות⁷²

בניגוד לששון, לא התעמק המטכ"ל בדקויות המדיניות הבין־ערבית, וידין הציג לבן־גוריון את תמונת האיומים הנשקפים מגבול הצפון:

גדולה הסכנה לגליל העליון - מלבנון ומסוריה. יש אינפורמציה על 4,000 חיילים עם טנקים ותותחים. הסיורים הראו שסביב מלכיה ופנת אל־ג'בייל יש מאות חיילים עם משוריינים ותותחים. ש"י מספר על ריכוז כוחות רבים ועל תנועות צבא. על־יד משמר הירדן ראו סורים עם גשרים מתקפלים.⁷³

לידיעות על התערבותו הצפויה בכל רגע של הלגיון במערכה, על בואו של חיל משלוח עיראקי לעבר־הירדן ועל כוחות סוריים ולבנוניים המתרכזים על הגבול ועומדים לתקוף את יישובי הספר לאורכו, נוספו בתחילת מאי גם ידיעות על פלישה שהחלה מכיוון מצרים. היה זה גל נוסף של מתנדבי 'האחים המוסלמים', אך המודיעים הגדירים כ'צבא מצרי סדיר', שלדבריהם הגיע לכפר עיראק־סוידאן והשתכן בבתי תושביו.⁷⁴

האגף הערבי הניח שהפלישה כבר החלה למעשה. הנחה זו הקשתה, בימים שנותרו עד לסיום המנדט, על הערכת משמעותה השונה של הפלישה שהיתה עתידה להתחיל

72. מברק ששון אל שרתוק מ־5 במאי 1948, אצ"מ S 25/5634; וכן הסקירה 'בציבוריות הערבית' מאתו תאריך.

73. רישום מ־7 במאי 1948 ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 395.

74. סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ־6 במאי 1948, אצ"מ 1/57/810; והשווה לדו"ח מבצעים ומודיעין יומי של מפקדת אזור הצפון מ־8 במאי 1948, PRO, WO 275/66.

ב־15 במאי. כך, למשל, העיר מחבר סקירת השידורים הערביים על ידיעה ששידר 'רדיו המזרח הקרוב' כאילו הודיע עזאם לשגריר האמריקני בקאהיר על החלטת הליגה לדחות את הפלישה ל־15 במאי: 'הידיעה מיושנת במקצת ואינה הולמת את התפתחויות הימים האחרונים'.⁷⁵

הידיעות על הפלישה מצפון שימשו תפאורה לדיונים שהתקיימו בימים ההם בדמשק בהשתתפות ראשי הממשלות והמטות הכלליים של סוריה ולבנון, עזאם פחה, צפואת והמופתי, כהמשך לשיחות שהתקיימו קודם לכן בעמאן. גם הפעם ידעו הש"י והאגף הערבי על עצם קיום הדיונים, שכן הם זכו להבלטה בעיתונות וברדיו, אך לא על תוכנם. לפי מברקיו של ברוד־מיד, השגריר הבריטי בדמשק, ללונדון איימו הסורים בפלישה מִי־דית להצלת צפת ועכו, אך לפי קירקבריד הסתכמו הדיונים בפנייה נוספת אל עבר־הירדן להפעיל מיד את הלגיון, פנייה שאל־הודא השתמט ממנה בתואנה שקודם כל יש להסדיר את שאלת הפיקוד העליון על צבא הפלישה.⁷⁶

כדי להמריץ את עבדאללה להתעלם מן המגבלות המוטלות על הלגיון, הפיצו הסורים ידיעות על נפילת צפת ועל טבח שטובחים היהודים בנשות העיר ובילדיה. המלך הנרגש, שידיו כבולות עד ה־15 במאי, פנה לבריטים ואיים להורות ללגיון להציל את ערביי צפת אם לא יעשו זאת הם. מקמילן הודיע לקירקבריד שלהד"ם, ותבע שבעבר־הירדן יבררו מה מקורן של שמועות כאלו לפני שמנצלים אותן לצורכי תעמולה אנטי־בריטית. בינתיים הגיע עזאם לעמאן במאמץ נוסף ללחוץ על המלך להפעיל את הלגיון מיד, וקירקבריד דיווח שהן המלך והן ראש ממשלתו סירבו להילחץ לפעולה קודם זמנה.⁷⁷

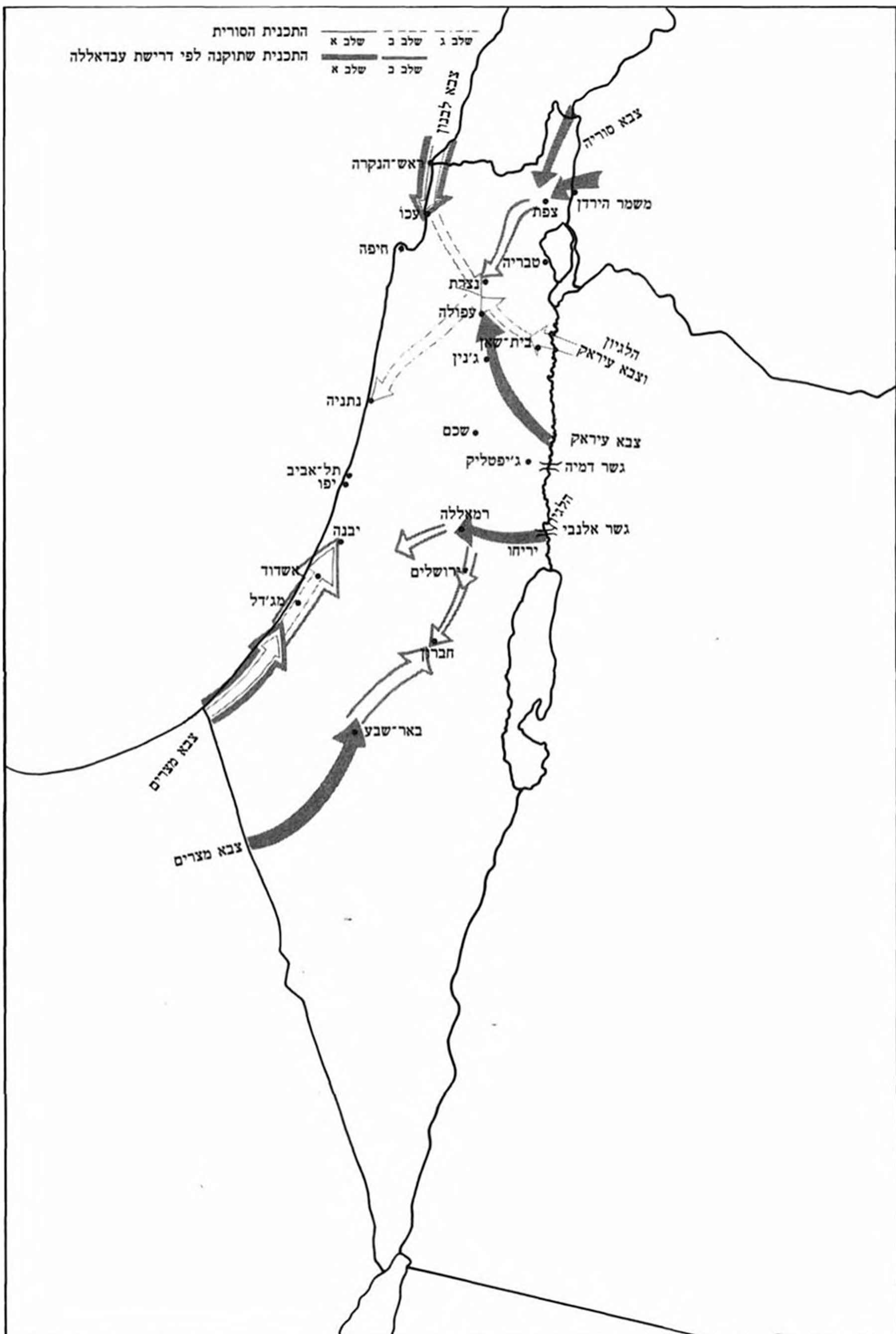
ימים אחדים לאחר פגישתם של הרמטכ"לים הערבים בזרקה ב־30 באפריל 1948 הציג הרמטכ"ל הסורי, גנרל עֶטְפָה, לעמיתיו תכנית פלישה. על־פי תכנית זו, שכל הנראה עמדה במרכז הדיונים בדמשק, היה על צבאות סוריה ולבנון לפלוש מצפון בציר החוף, ולפנות אחר כך לעבר נצרת כדי לנתק את הגליל המזרחי, להתאחד עם צבאות עבר־הירדן ועיראק שיפלשו דרך גשר שיח'־חסיין בגִזרת בית־שאן, וביחד להמשיך במתקפה דרך ואדי עארה לעבר נתניה ולבתר את המדינה היהודית. באותו זמן ינועו המצרים מעזה צפונה לאורך החוף.

עבדאללה דחה את התכנית, שתאמה אינטרסים סוריים והתעלמה מאלה שלו, ותבע להכניס בה שינויים. בגירסה החדשה היה על צבא לבנון לנוע בציר החוף לעבר עכו; הסורים יתקפו מבניאס ומגשר בנות־יעקב לעבר צפת ונצרת; העיראקים יתקפו את עמק יזרעאל מכיוון המשולש ואילו הלגיון יפעל באזור ירושלים ושער הגיא, ויתחבר עם המצרים בחברון. על המצרים היה לנוע בציר החוף ובציר עוג'ה-באר־שבע כדי

75. 'ידיעות ערביי ארץ־ישראל לפי שידורים ערביים' מ־7 במאי 1948, אב"ג, א"צ 2756.

76. מברק קירקבריד אל בוין מ־6 במאי 1948, PRO, FO 816/119

77. מברק מקמילן אל קירקבריד מ־6 במאי 1948, שם, שם; מברק קירקבריד אל בוין מ־8 במאי 1948, שם, שם.

מפה 1: מפת התכנית הסורית ותכנית עבדאללה

לנתק את הנגב.⁷⁸ אמנם שינויים אלה לא נודעו בשעתם, אך גם הם לא היו המלה האחרונה בגלגוליה של תכנית הפלישה.

קירקברייד העריך שמדינות ערב חוששות להסתבך במלחמה בלי הלגיון. לאחר שיחה עם עזאם הוא התרשם שהן אף תהיינה מוכנות להתקרב לעמדתו המדינית של עבדאללה ולקבל מדינה יהודית מוקטנת בארץ־ישראל, אך רק לאחר שתייצבנה את המצב הצבאי בארץ, כלומר לא מתוך עמדה של חולשה. היה זה, לדעתו, שינוי משמעותי בהשוואה לעמדה הערבית המוצהרת, התובעת הקמת מדינה ערבית עצמאית בכל שטחה של ארץ־ישראל.⁷⁹

‘הפעם ברור שהמנדט ייתם. היילחמו הארצות השכנות?’

בעוד ראשי הממשלות והמטות הערבים מגבשים את תכנית הפלישה ומתווכחים אם להקדימה ומי יפקד עליה, כינס בן־גוריון סדרה של התייעצויות ובמרכזן השאלות כיצד לקדם את פניה ועד כמה מוכן היישוב וצבאו לקראתה. אמנם ידיעות הש״י הצביעו על מרכזיותן של עבר־הירדן ושל עיראק בפלישה, אך בן־גוריון לא נגרר אחר ראיית הפלישה כמבצע ירדני-עיראקי בעיקרו, וב־7 במאי אמר לידין: ‘הפעם ברור שהמנדט ייתם. היילחמו הארצות השכנות? ... אם כי הוגד לנו שארבע מדינות הליגה – סוריה, לבנון, מצרים וסעודיה נגד מלחמה – הרי יש להתכונן לפלישה מצפון, ממזרח ומדרום’.⁸⁰

ב־9 במאי סיכמה לראשונה מחלקת המודיעין במטכ״ל/אג״ם את הידיעות על היערכות צבאות ערב לפלישה וניסתה להעריך על־פיהן את מגמותיה. ראש המחלקה, עזרא הלמר (עומר), ליקט מתוך ידיעות הש״י וסיכומיו היומיים את הידיעות שעסקו בצבאות ערב והביאן בלא הבחנה ובלי להעריך את מהימנותן. ידיעות רבות היו מפוקפקות וחלקן כבר נסתרו על־ידי ידיעות מאוחרות יותר. הלמר התמקד בפעולותיו הצפויות של צבא סוריה. ידיעות המודיעים לא הבחינו בין יחידות הצבא הסורי שנערכו מעבר לגבול לבין חייליו הסורים של צבא השחרור בפיקוד שישכלי בגליל, וגם הוא לא עמד על ההבדל ביניהם.

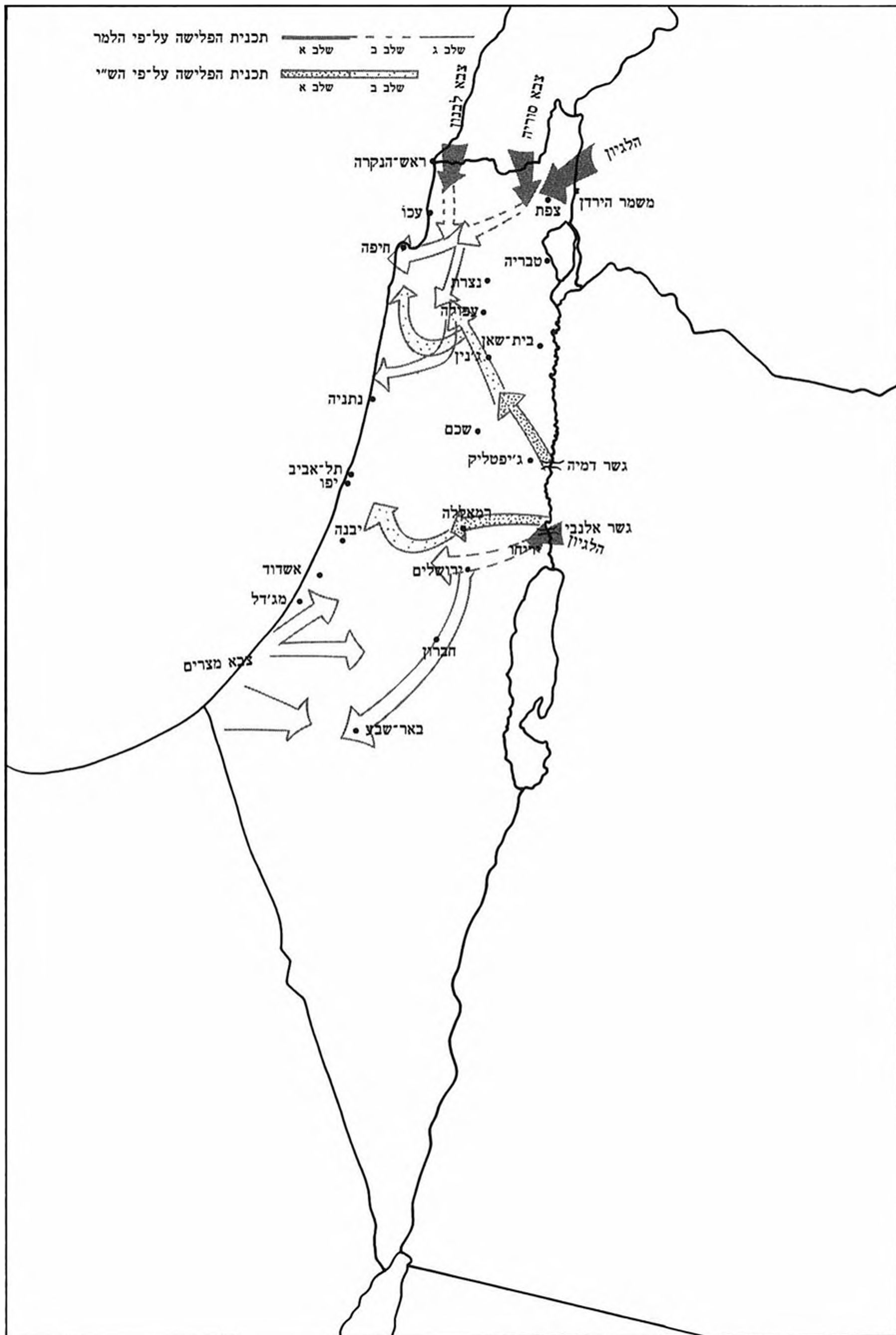
הסקירה פתחה בציון העובדה שבימים האחרונים הועברו היחידות הסוריות שחנו ברמת־הגולן לקֶטֶנָה ‘במגמת הכנות לפלישה’. לפי הידיעות רוכז בקטנה כוח בעוצמה של 4,000–6,000 איש ולו נשק מסייע: מרגמות, תותחי 75 מ״מ או 25 ליטראות (הסוג השני לא נמצא בצבא סוריה) ושריוניות מטיפוס ‘סטגהאונד’ (שלא היו בשימוש הצבא הסורי). על כוונות הסורים ועל צירי הפלישה הצפויים היו ידיעות סותרות:

יש ידיעה האומרת כי היחידות יפלשו דרך גשר בנות־יעקב ודרך בנת אל־ג’בייל במגמה של התקפה על חיפה, אחרי שייפגשו עם הכוח הלבנוני ...

78. לעיקריהן של שתי תכניות הפלישה ראה: א’ אל־נאפורי, ‘הצבא הסורי במלחמת 1948’, מערכות, 279–280 (מאי-יוני 1981), עמ’ 30–31.

79. מברק קירקברייד אל בוין מ־8 במאי 1948, PRO, FO 816/119.

80. סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ־7 במאי 1948, א״צ 1/57/810; וכן רישום מאותו תאריך ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, א, עמ’ 397.

מפה 2: תכניות הפלישה הערבית לארץ ישראל

ידיעה אחרת אומרת כי הכוח יתקדם בשני ראשים: (1) מבניאס בכיוון בנת אל־ג'בייל; (2) מעבר־הירדן דרך גשר שיח'־חסיין.

בנשימה אחת ציינה הסקירה את אלפי החיילים בקֶטֶנָה, יחד עם 150 סורים שנאמר עליהם כי הם חונים בבניאס, ועם ידיעה ממהנדס בריטי, שלא הבחין בין סורים לעיראקים וסיפר לעמיתו היהודי כי במִפְרָק חונה כוח סורי גדול, בהתכוונו למעשה לחיל המשלוח העיראקי. אג"ם/מודיעין לא ניסה לבחון את סבירות הידיעה האחרונה ואת השתלבותה במכלול הידיעות האחרות.

הכפר מִלְכִּיָה נחשב לאחד מן הבסיסים העיקריים של הכוח הסורי הפולש, והסקירה ציינה שממנו נערכו ההתקפות האחרונות על רמות־נפתלי. הלמר תיאר את כוחות צבא השחרור בפיקודו של שישכלי באזור מירון-צפת כצבא סורי, ואמד אותם ב־2,000-3,000 איש, 'רובם סורים, חלק עיראקים'. המספר היה מוגזם מאוד ובכלל, כל קשר בין הסקירה לבין היערכותו ופעילותו של צבא סוריה לקראת הפלישה היה מקרי.

הלמר הביא את הידיעות הסותרות על היערכותו של צבא לבנון בציר החוף, וכן ידיעה שלפיה יתקיף הצבא הלבנוני את חניתה בד בבד עם פלישת כוחות הצבא הסורי, במגמה להיפגש עם הצבא הזה ליד הקריות כדי לצאת משם בהתקפה בעוצמה של 2,000 איש לערך על חיפה. להתקפה על חניתה יש לצפות עוד לפני שעת האפס לפלישת הכוח הסורי. לא ניתנה כל פרשנות או הערכה לידיעה זו.

על הלגיון אמר הלמר: 'יש ידיעה האומרת כי במקביל לפלישה של הצבא הסורי והלבנוני יתקיפו כוחות עבר־הירדן את יישובי צפון הארץ'. עם זאת הצביע על ידיעות שלפיהן יושלם פינוי הלגיון מן הארץ עד ה־15 במאי. לעומתן ציין את המידע (שהוכחש זה כבר) על 5,000 הלגיונרים המרוכזים ביריחו (וראה לעיל, עמ' 36). כמו־כן הביא ללא פרשנות את תמצית הידיעות על חיל המשלוח העיראקי שחנה במִפְרָק וברותבה. הסעיף שסיפר על 'הצבא המצרי' דן, למעשה, ב'אחים המוסלמים'. ידיעה אחת סיפרה על 3,000 מצרים נוספים המתאמנים באל־עריש, אך הוא הסתייג ממנה וטען כי המספר מוגזם.

נספח לסקירה פירט את היערכות צבא השחרור בשומרון. צוין בו כי עוצמתו באזור פחתה מ־5,000 איש ל־3,000, אך לא נזכרה העברת חלק מכוחותיו לגזרת לטרון. כוחו של שישכלי בגליל המערבי הוערך ב־700-1,000 לוחמים. בנוסף לכך הגיעו תגבורות ניכרות לצפת ויש להעריך את הכוח הערבי בעיר ב־1,500-2,000 לוחמים. המספר היה דמיוני לחלוטין, ואפשר שמקורו בשמועות שהופצו כדי לעודד את ערביי צפת בעת המערכה על העיר.

בהסתמך על אוסף זה של ידיעות מקריות ומפוקפקות, שלא היה כל קשר בינן לבין ההכנות הממשיות והיעדים שנקבעו לפלישת הצבאות הסדירים, העריך הלמר את תכניתה. הוא שרטט תסריט ובו שלושה שלבים:

(א) פלישת כוחות סוריים דרך גיזרת תרביחה-מלכיה, כוחות לבנונים בגיזרת ראס אל־נקורה-חניתה וכוחות עבר־הירדן בגיזרת גשר בנות־יעקב-בניאס (!) במגמה של: (1) ניתוק הגליל העליון; (2) חיסול היישובים חניתה ואילון

בגליל המערבי. כוחות אלו יתאחדו בגיזרת עכו-שפרעם לשם התארגנות להתקפה על חיפה ... (ב) התקפה רבתי על חיפה עם ניתוק קודם של חיפה מן העמק. במקביל לשלב זה פלישת כוחות עיראקיים בגיזרת צמח-בית-שאן ... עם סיום שלב ב' יהיה העמק מנותק משאר חלקי הארץ וחיפה תיכנע לצבא השחרור ... (ג) ניתוק תל-אביב מחיפה על-ידי פריצה מצד המשולש אל הים ...

בשלב ב' או ג', הוסיף הלמר, יתקדם ריכוז הלגיון מיריחו לעבר ירושלים, יכניע אותה ואת היישובים הנשענים עליה, וימשיך דרומה לחברון ולבאר-שבע כדי לנתק את הנגב ולאפשר לצבא המצרי להשמיד את היישובים היהודיים בו. בסך הכל, ציינה הסקירה, יעמידו מדינות ערב לרשות המבצע 15,000 לוחמים. כוונת ההתקפה תהיה לכפות על היהודים לקבל מעמד של מיעוט במדינה ערבית בגבולות החופפים בערך לתכנית מוריסון.⁸¹

הסקירה הופצה לבן-גוריון, לידין ולש"י, וזו היתה הערכת המודיעין את פלישת צבאות ערב שקיבל הפיקוד העליון שבוע לפני שהחלה. למעשה, היא עסקה בצבא השחרור יותר מאשר בצבאות הסדירים, והתכנית ששוחזרה בה דמתה לתכניות הליגה משלהי 1947 שהגיעו לידי האגף הערבי בחודשי המלחמה הראשונים ממקורות בארצות ערב. לתכניות אלה לא היתה עתה שום משמעות, והמודיעין מצא עצמו נותן תשובה המתאימה למלחמה הקודמת, זו עם צבא הליגה, שעבר זמנה.

יומיים לאחר מכן, ב-11 במאי, הגישה המחלקה הערבית של הש"י תזכיר לגלילי ובו הציגה את הערכותיה לקראת ה-15 בחודש. התזכיר פתח בציטוטים מדבריהם של עזאם ושל עבדאללה (וראה לעיל, עמ' 53). בהמשך נזכרו בו הדיונים שהתקיימו בעמאן, בדמשק ובריאד והתפוררות הוועדה הצבאית של הליגה. המסקנה מכל אלה היתה:

עבדאללה ממשיך להיות האישיות המרכזית שעליה מושתת בניין המערכה של צבא ערבי סדיר בארץ ... והמשא-ומתן המתנהל בימים אלה על תוכניות פעולה וגיוס עזרה צבאית וכספית כלל בתוכו גם סמכויות פיקוד ואזורי ההשפעה על ארץ-ישראל עם כיבושה על-ידי צבא ערבי. המרכז עבר לחלוטין מדמשק לעמאן.

מכאן עבר התזכיר לתיאור הפלישה הצפויה:

ממקורות שונים נמסר כי אמנם ב-15 במאי יפלוש ארצה כוח לוחם גדול, אשר מורכב בעיקרו מצבא עבדאללה והחטיבה העיראקית החונה עתה בעבר-הירדן ... מציינים כי ייתכן שלא כל החיל העיראקי ... יופנה לארץ-ישראל, אלא חלק ממנו יופקד לשמור על עבר-הירדן. צבא זה ... יחדור בכיוון לטובאס ומשם יפנה בשתי תנועות איגוף: האחת ... [לכיוון] לאג'ון-משמר

81. סקירת 'ירובעל' (הלמר) מ-9 במאי 1948 שכותרתה 'ידיעות על צבאות ערב - פלישה', אב"ג, א"צ 2756.

העמק ... זרוע שנייה תפנה דרך ואדי מילך לכיוון טירה. חיפה תכותר מבלי שיכבשוה. שדרה שנייה, שעיקרה הלגיון הערבי, תעלה מיריחו לרמאללה ותקיף את ירושלים. חלק ממנה ינוע לאיזור לוד-רמלה ויכתר את תל־אביב מרחוק. שלב ראשון יהיה: התבססות באיזור הערבי, תוך הטרדה בלבד של יישובים. עם תום שלב זה יפנו ליהודים בהצעת 'שלום'.

רובו של התזכיר עסק בניתוח המתרחש בצבא השחרור, בבעיית הפליטים, בירידת קרנו של הוועד הערבי העליון ובהיעלמותם, למעשה, של החוסיינים אל מול הנהירה לחסות בצל קורתו של עבדאללה.⁸²

לעומת הדגש ששם הלמר על האויבים מצפון – הסורים, הלבנונים והעיראקים – העמיד הש"י במרכז את הלגיון, בסיוע מסוים מצד העיראקים. שתי ההערכות ייחסו למצרים תפקיד שולי במערכה, ושתייהן ראו בפלישה השלמה למלחמת האזרחים נגד הפלסטינים והליגה, ולא פתיחתו של שלב חדש במלחמה, שונה באופן מהותי מזה שקדם לו.

'ההרגשה היתה שאתה צריך להיות מוכן לכל דבר – ואתה אינך מוכן'

הערכת המודיעין שהוכנה במטכ"ל/אג"ם עמדה ביסוד רענונה של תכנית ד' ערב הפלישה. ב־11 במאי כינס ידן את קציני המבצעים של החטיבות והסביר להם כי לאור השתנות הנסיבות מאז הופצה התכנית לחטיבות בחודש מארס יש לערוך בה שינויים והתאמות. תוכנית ד' הוכנה נגד פלישה של צבא הליגה בתום המנדט ובאה להבטיח את הגנת היישובים העבריים מפניה ואת ההשתלטות על כל מרחב המדינה על־פי תכנית החלוקה. היא נערכה בתקופה שהמטכ"ל הניח שהפינוי הבריטי ייעשה בבת אחת מרוב אזורי הארץ וישמש סימן להפעלתה.

החשדנות כלפי כוונותיהם של הבריטים לא נעלמה לחלוטין גם ערב סיום המנדט. תכנית ד' התבססה על הנחה שהבריטים לא יהיו בארץ בעת הפעלתה. הנחה זו התבדתה, והתברר שצבא בריטי יישאר גם לאחר ה־15 במאי במובלעת חיפה, ברפיח, ואולי אף בתוך או בסביבות ירושלים. ידן לא ידע להעריך כיצד ינהגו הבריטים ואי־אפשר היה, לדעתו, 'להוציא מכלל אפשרות שכוחות אלה ישתמשו בתירוץ של הבטחת קווי התחבורה שלהם לשם השתלטות על עורק ראשי זה או אחר ועל השטח הסמוך לו'.

השינוי העיקרי היה בהערכת תפקידם של צבאות ערב הסדירים. בשעתו הונחה התערבותם כאפשרות ואילו עתה היא נראתה לידין ודאית, אף כי עדיין לא היה ברור לו איזה אופי תישא:

אפשרות אחת היא שפלישה זו תבוצע על־ידי צבאות של כמה ארצות ותיעשה בעת ובעונה אחת, לפי תוכנית משותפת. ואם לא תחת פיקוד אחיד אזי לפחות בתיאום מצפון, מזרח ודרום הארץ. אפשרות שנייה היא שהכוח הפולש הסדיר העיקרי יתהווה מהלגיון הערבי ממזרח, ויתר הארצות השכנות תסייענה

82. תזכיר טנא/ע ל'הלל' מ־11 במאי 1948, את"ה 105/147.

על-ידי כוחות בלתי סדירים או סדירים למחצה ... דבר זה לא הובלט בהנחות של תוכנית ד'.

ידין לא ידע על הוצאתו המתוכננת של הלגיון בשלמותו מן הארץ או שלא האמין בה, והדגיש את תפקידן המרכזי של יחידות הלגיון הנמצאות בארץ, או שתתפוסנה בה עמדות בימים שנותרו עד סיום המנדט, בתכנית הפעולה הערבית. לעומת זאת לא ייחס ידין חשיבות מרובה לצבא השחרור. הוא העריך שגם להבא לא ישתנה אופי פעולתו, ויתבטא בעיקר בהטרדת תחבורה ויישובים.⁸³

ארבעה ימים לפני הפלישה לא היה אפוא בידי המטכ"ל שום מידע ממשי עליה, מלבד שמועות שידין עמד על טיבן ונזהר מלהיגרר אחריהן. את הערכת המצב ואת תכנית ההיערכות של הצבא הוא עדיין על-סמך השערותיו שלו, ונטה לחומרה. בראיון מאוחר, שבו נשאל 'האם היו לנו אז שירותי מודיעין בדרגה אמינה? האם הפיקוד העליון ידע בדיוק, יום או יומיים לפני הפלישה, איך היא תהיה, היכן, ואילו כוחות יפעלו נגד המדינה?' תשובתו היתה:

ההרגשה היתה שאתה צריך להיות מוכן לכל דבר – ואתה אינך מוכן ... בלי לדעת בדיוק מה יקרה וכיצד והיכן, ומה תהיה עוצמת הכוחות שיפעלו נגדך ובמה הם מצוידים. זוהי בהחלט תחושה של אין-אונות, תחושה של מועקה גדולה.⁸⁴

לא רק הש"י והמטכ"ל טעו בהערכת פלישתם של צבאות ערב עד סמוך לתום המנדט. המודיעין הבריטי, שעמד לרשותו מידע רב ומהימן יותר על הנעשה בבירות הערביות, נכשל אף הוא בהערכת משמעותן של התכנסויות המנהיגים הערבים בשלהי אפריל ובתחילת מאי. רק ב-8 במאי הגיע משרד החוץ בלונדון למסקנה שהמתקפה הערבית אכן תתרחש.⁸⁵

הפעולות בארץ-ישראל לא יימשכו למעלה מ-10 ימים'

מידע על ההכנות לפלישה הוסיף לזרום בצינורות גלויים וחשאיים. ב-10 במאי 1948 נתקבלו ידיעות רבות וסותרות על עוצמת הכוחות המתכוננים לפלישה ועל מגמותיהם. ידיעות מלבנון סיפרו על התנגדות המאורנים לפלישה ועל הבטחתו של אחמד בק אל-אסעד, פטרונם של השיעים בדרום לבנון ושר בממשלתה, לאנשי כפר קילה הסמוך למטולה 'שלא תהיה התקפה מצד הגבול הלבנוני על ארץ-ישראל'. התשדורות מבגדאד סיפרו על שיירות אספקה היוצאות מן העיר מערבה לתחזק את חיל המשלוח ברותבה ובמפרק ועל כוחות נוספים המתכוננים לתגברו.⁸⁶ בו ביום

83. שינויים בתכנית ד' מ-11 במאי 1948, אב"ג, א"צ תיק 2756.

84. ידין בראיון במעריב מ-6 במאי 1973.

85. ראה: I. Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-1951*, New York: 1988, p. 21

86. ידיעות מלבנון מ-10 במאי 1948, את"ה 105/126; מברק בגדאד אל המוסד לעלייה ב' מ-10 במאי 1948, אב"ג, א"צ 2756.

נתקבלו ממקור ערבי שהוגדר 'רציני' ידיעות על כוונות הלגיון וחיל המשלוח העיראקי ועל צירי הפלישה הצפויים שלהם:

יחידה זו [העיראקית] בצירוף עם כוח עבר־ירדני תפלוש בליל ה־14 או ה־15 במאי ותתרכז באיזור טובאס. מכאן תעבור בכביש ג'נין-לאג'ון לעבר חיפה ... בעת ובעונה אחת יתקוף הלגיון וינוע בדרך ירושלים-רמאללה לעבר לוד-רמלה בואכה יפו. ירושלים תוקף מכל עבריה. המושבות העבריות תוקפנה בשלב ראשון ולא תושמדנה. יוצע להן 'שלום וחסות' ... יתכן, כי לאחר שלב ראשון זה תבקשנה עבר־הירדן ועיראק עזרה מארצות ערב שלא תאחר לבוא.

הידיעות כיסו כמעט כל ציר פלישה אפשרי של הלגיון ושל הצבא הסורי, ולתוכן השתרבבו ידיעות על היערכות צבא השחרור בשומרון ומתנדבי 'האחים המוסלמים', שמקצתן חזרו בשינויים קלים על ידיעות מן הימים הקודמים. העיתונות בארצות ערב פרסמה ראיונות עם עבדאללה שמהם הסתברה ראייתו את המלחמה הצפויה ואת תוצאותיה:

הפעולות בארץ־ישראל לא יימשכו למעלה מ־10 ימים. הפעולה הצבאית תהיה מקפת וכללית. מבצר הציונות יפול בהתקפה הראשונה והיהודים יושיטו לערבים יד לשלום.⁸⁷

האגף הערבי עדיין ראה בפלישה, אם תהיה, מבצע של עבדאללה ועיראק. צבא הליגה התפורר ופוזר, צפוואת התפטר, ואילו המדינות הלא־האשמיות עדיין העדיפו, להערכת אנשי האגף, שביתת־נשק על פני מלחמה. רק באם לא תושג שביתת־נשק תיאלצנה המדינות האלה להצטרף אל עבדאללה בעל־כורחן. את עמדת עבדאללה והבריטים הסבירה סקירת האגף ב־11 במאי:

המלך עבדאללה מתנגד בתוקף לדחיות נוספות ולשביתת־נשק ומתפרץ למלחמה. הבריטים לא גילו כל נטייה להאריך את המנדט, ונראה שאין הם מעוניינים בשביתת־נשק אשר תפריע לתוכניות של עבדאללה, אשר הבריטים השתדלו בשבועות האחרונים להכשיר להן את הקרקע.⁸⁸

עבדאללה אכן התנגד לשביתת־הנשק, אך לא מן המניעים שייחס לו האגף הערבי. הוא שאף להשתלט בכיסוי של פלישה לעזרת הפלסטינים על חלקה הערבי של הארץ, וחשש ששביתת־הנשק תשלול ממנו את האפשרות הזאת. לפיכך היה מוכן להסכים לה רק בתנאי שהלגיון יימנה עם הכוח שיפקד על הפיקוח, וכך יבטיח את שליטתו בעתיד בחבל ארץ זה. עוצר עיראק תמך בעמדתו, והבריטים ניסו לשכנעו להסכים לשביתת־הנשק בהבטחה שיפעלו למען קבלת התנאי שלו.⁸⁹

87. תקציר יומי של ידיעות טנא מ־10 במאי 1948, את"ה 105/94; וכן סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מאותו תאריך, א"צ 1/57/810.

88. הסקירה 'במחנה הערבי' מ־11 במאי 1948, אצ"מ S 25/9046.

89. מברק מאק אל משרד החוץ מ־11 במאי 1948, PRO, FO 816/119; מברק בוויין אל קירקברייד מאותו תאריך, PRO, CO 537/3902.

עדות עקיפה לתכנית הלגיון ולכוונתו של עבדאללה להשתלט על המחוזות הערביים בלבד היתה סלילתו המהירה של כביש יריחו-רמאללה בעיצומם של הימים ההם. היוזמה לסלילת הכביש היתה של גֶּלֶאב. גלאב מציין בזכרונותיו כי הלגיון לא יכול היה להשתמש בגשר שיח' חוסיין, כי הכביש הוביל היישר אל תחום המדינה היהודית. הכביש מגשר אלנבי הוביל לירושלים שנועדה להיות בינלאומית, או בציר ארוך, נפתל וגרוע דרך בקעת הירדן לשכם ומשם לרמאללה. לפיכך בחר את התוואי שהוביל מיריחו דרך טייבה וביתין לרמאללה, ושכנע את עובדי מחלקת העבודות הציבוריות ביריחו לסלול אותו (על חשבון הלגיון) עוד בימי המנדט האחרונים.⁹⁰

למן ה'11 במאי עמדו השערות ושמועות שונות על תכנית הפלישה במוקד הידיעות שנתקבלו ממודיעי הש"י. לאיש מהם לא היתה נגישות אל המקומות שבהן נדונה התכנית, ואף אחת מן ה'תכניות' שעליהן סיפרו לא דמתה לזו שבוצעה בפועל כעבור ימים אחדים. מאז תחילת המלחמה לא גייסו הש"י והאגף הערבי מודיעים בתוך צבאות ערב, והידיעות עליהם נשאבו ממודיעים פלסטינים שסיפרו דברים מפי השמועה או מפרי דמיונם. בורות בענייני צבא ואי-הכרת יכולתם האמיתית של הצבאות הערביים מנעו מן הש"י את האפשרות להתייחס אל הידיעות במידת הביקורתיות והזהירות הראויה להן.

ידיעות מעט יותר מהימנות וקרובות למציאות התקבלו מלבנון, ממודיע של טוביה ארזי, נציג האגף הערבי בחיפה. ואולם, בגלל קשיי הקשר עמו, שהתנהל דרך קפריסין, הגיעו ידיעותיו של מודיע זה באיחור ולא היו מעודכנות. כך, למשל, דין-וחשבון שלו שעסק בדיונים בעמאן ובדמשק בשלהי אפריל, ותיאר את מהלכם במידה גדולה יותר של מהימנות מכל ידיעה אחרת שהגיעה לאגף הערבי, התקבל רק ב'13 במאי ופיגר אחרי ההתפתחויות.⁹¹

ידיעות שונות הביא ב'11 במאי 'בן-דוד', מודיע של ש"י חיפה שגויס בידי ארזי בתחילת המלחמה. בתחילת מאי הוא נשלח לביירות, לדמשק ולעמאן, וחזר כשבפיו תכנית התקפה דמיונית של הלגיון וצבא עיראק. 'בן-דוד' הוסיף שעבדאללה יהיה המפקד הראשי ומתחתיו ישמשו בניו והקצינים הערבים של הלגיון, ואילו גלאב והקצינים הבריטים ייצאו לחופשה ולא ייטלו חלק במערכה. על הבנתו של המודיע בענייני צבא אפשר היה ללמוד מתיאורו את הצבא הפולש:

הצבא העבר-ירדני המוכן להתקפה מורכב מחמש דיביות. בכל דיבזיה ישנם 3,000 חיילים. ציודם מורכב: (1) 25 טנקים. בכל טנק תותח של 2 אינץ' (הכוונה כנראה לשריוניות נושאות תותחי 2 ליט') ועוד שתי מכוונות יריה 'בראונינג'; (2) 100 מקלעי 'ברן'; (3) 150 כלים אוטומטיים; (4) 40 תותחים כבדים; (5) בכל טנק 60,000 כדורים; (6) לכל חייל רגלי רובה קנדי. הטנקים

90. ראה: J.B. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, London 1957, pp. 82–84; וכן: A. Kirkbride, *From the Wings*, London 1976, pp. 14–16

91. ידיעות מ'התלמיד' מ'13 במאי 1948, את"ה 105/112.

קלים, עד שבעה וחצי טון. התותחים הכבדים: אורך הקנה 3 מטר ובלוע יכול איש בינוני להיכנס באופן חופשי.⁹²

לאחר תיאור זה נתבקשה התייחסות ביקורתית לכושרו של המודיע לתאר תכנית מבצעית, אם בכלל היה צורך להביאו בחשבון.

מודיע אחר של ש"י חיפה, סוחר אמיד שעדיין נסע בין ארץ־ישראל, עבר־הירדן וסוריה, סיפר בשובו מעבר־הירדן על החלטתו של עבדאללה לפלוש ב־15 במאי לארץ־ישראל בתיאום עם הבריטים: 'בריטניה יוצאת באופן רשמי מארץ־ישראל, אך היא נכנסת חזרה במדים ובמסיכה בריטית'. המודיע סיפר כי הלגיון הפולש יקבל סיוע אווירי: 'מספר האווירונים העבר־ירדנים הוא לפי הערכתו כ־300 אווירון, ביניהם אווירונים כבדים'. אחר־כך תיאר את תכנית הפלישה, וראש המחלקה הערבית בש"י חיפה העיר שדבריו תואמים במידה רבה את אלה של 'בן־דוד' הנ"ל.⁹³

באותו יום שבו משליחות בת שישה ימים לסוריה וללבנון שני מסתערים ששלח ירוחם כהן. השניים יצאו ב־7 במאי ברגל מדרדרה לקונייטרה, שם הופיעו כפליטים פלסטינים. מקונייטרה הם נסעו למרג'־עיון, סיירו במונית בדרום לבנון והמשיכו לביירות להיפגש עם חבריהם המסתערים, שנשתלו קודם לכן בעיר. מביירות הם יצאו לדמשק, בחברת אנשי צבא השחרור שנמלטו מצפת והיו עתה בדרכם לקטנה, ושמעו מהם על קרבות צפת מנקודת מבטם. מדמשק הם חזרו לקונייטרה, ומשם שבו וחצו את הקווים ברגל והגיעו לדרדרה.⁹⁴ נגישותם של המסתערים לא היתה גדולה מזו של המודיעים הערבים שדיווחו בימים ההם על ריכוזי הכוחות לאורך גבול סוריה ובדרום לבנון. הם סיפרו ממראה עיניהם ומן הדברים שנשמעו 'ברחוב', ואישרו את ההערכות כאילו הסורים יפלו בשיר בציר בנת אל־ג'בייל-מלכיה במטרה לשחרר את צפת. ואכן, זו היתה בימים ההם תכניתם של הסורים, אלא שברגע האחרון הוכנסו בה שינויים (וראה להלן, עמ' 59).

ב־12 במאי נעשה איום הפלישה מוחשי יותר. הבולטין היומי של הש"י ריכוז והבליט את ידיעות שעניינן פלישת הצבאות הסדירים. ואולם, רוב הידיעות היו בנות ימים אחדים. החדשה העיקרית היתה ידיעה על הקמת מטה משותף לצבאות עבר־הירדן ועיראק. הש"י העיר לידה, שעדיין לא הוקם מטה משותף לכל ארצות הליגה. לפי ידיעה זו הוקם בסיס בבקעת הירדן שממנו ינוע הכוח הפולש דרך גשר אלנבי לרמאללה ולירושלים. צירי פלישה נוספים יהיו גשר דמיה וגשר נהריים. מקור בצפון הארץ סיפר על 5,000 חיילים סורים ולבנונים הפרוסים לאורך הגבול מבניאס עד ראס אל־נקורה. כ־1,000 מהם מרוכזים באזור קֶדֶס-מלכיה וכוונתם לתקוף את מנרה. המודיע 'מעלולי' שנשלח מחיפה לסייר בגבול לבנון, שב באותו יום וטען, לעומת

92. דו"ח 'חירם' לטנא/ע מ־13 במאי 1948 ובו ידיעות מ'בן־דוד' מ־11 במאי על 'ההכנות הצבאיות של הממשלות הערביות להתקפה ולכיבוש ארץ־ישראל', את"ה 105/129.

93. דו"ח 'חירם' לטנא/ע מ־11 במאי 1948 על המצב ועל ה־15 במאי, שם, שם.

94. ראה: י' כהן, לאור היום ובמחשך, עמ' 127-128.

זאת, שלצבא לבנון החונה לאורך הגבול אין פקודות על כוננות לפלישה ומספר הלוחמים במלכיה היה, לדבריו, 300 בלבד.⁹⁵

בדיעבד מסתבר שגם ידיעות אלה לא היו נכונות. הצבא הסורי עדיין לא נפרס לאורך הגבול. הכוחות במלכיה השתייכו לצבא השחרור והיקפם היה מצומצם בהרבה מכפי שנמסר. שיירות הצבא הסורי נראו ביום ההוא נעות על כביש ביירות-דמשק, בין שְטוּרָה לְצוּפֶר, בדרכן לשטח הכינוס שלהן בדרום לבנון. החטיבה השנייה של חיל המשלוח העיראקי עדיין לא השלימה את התכנסותה בבגדאד לקראת צאתה למִפְרָק.⁹⁶

בווין הנחה את שגריריו במדינות ערב לייעץ לממשלותיה לגלות מתינות ולהסתפק בהשתלטות על החלק הערבי של ארץ-ישראל ובהגנה עליו מפני התקפות נוספות של היהודים.⁹⁷ ביום הפלישה הודיע לו קירקברייד כי אין עם מי לדבר על כך. הערבים נמצאים באופוריה חסרת יסוד, ועד שלא יחול מהפך בחזית לא יקשיבו לכל עצה ממין זה. קירקברייד אמנם הזהיר את אבו אל-הודא שהתקדמות הלגיון אל מעבר לגבולות החלק הערבי עלולה לגרום להפסקת המענק הבריטי ולהחזרת קציני הלגיון, אך אל-הודא ענה לו שהיהודים יובסו בתוך שבועיים, ומכל מקום הלגיון לא יוכל לעצור אם הצבאות האחרים ימשיכו בהתקדמותם אל תוך שטח המדינה היהודית. במקרה כזה, אמר, תשחרר ממשלת עבר-הירדן את הקצינים הבריטים מן הלגיון, ואם תופסק התמיכה הכספית הבריטית היא תפנה בבקשת עזרה למדינות ערב.⁹⁸

תיאורו של קירקברייד את האווירה מתאשר מעיון בשידורי תחנות הרדיו הערביות ביומיים שקדמו לפלישה.⁹⁹ משקיף אחר, הנציב העליון קנינגהאם, הדגיש דווקא את בטחונם העצמי של היהודים בהצלחתם, גם אם יאלצו להילחם נגד הצבאות הערביים הסדירים.¹⁰⁰ היה זה ארבעה ימים לפני ישיבת מנהלת העם שבה חשפו ידיו וגלילי בפני המתכנסים את פקפוקיהם בדבר יכולת עמידתו של היישוב בפלישה הצפויה (וראה לעיל, עמ' 58).

'ביחס למצרים, נראה שיספקו כספים ועצות, וירכזו כוחות על הגבול'

הנעלם הגדול היה עמדתה של מצרים. למעשה, החלטתה להצטרף לקואליציה הפולשת נפלה רק ב־12 במאי. אמנם הניסוחים של החלטות הסנאט המצרי ושל אגרות פארוק

95. ידיעות 'המעלולי' מסוריה ולבנון בדו"ח 'חירם' לטנא/ע מ־13 במאי 1948, את"ה 112/105; כתבת טנא/ע 'מתוכניות הפלישה' מ־12 במאי 1948, אב"ג, א"צ 2756; תקציר יומי של ידיעות טנא מאותו תאריך, את"ה 105/94; וכן סיכומים יומיים של ידיעות טנא/ע מ־12-13 במאי 1948, א"צ 1/57/810.

96. מברקי ברודמיד ומאק אל משרד החוץ מ־13 במאי 1948, PRO, CO 537/3902.

97. מברק בווין אל קירקברייד מ־5 במאי 1948, PRO, FO 816/119.

98. מברק קירקברייד אל בווין מ־15 במאי 1948, PRO, FO 141/1246.

99. הסקירה 'ידיעות ערביי ארץ-ישראל לפי שידורים ערביים' מ־13 במאי 1948, א"צ 500/48/29/א/1.

100. הערכת מודיעין שבועית של הנציב העליון לשר המושבות מ־8 במאי בדו"ח 'ירוחם' לטנא/מ מ־12 במאי 1948, א"צ 900/52/9.

אל ראשי מדינות ערב לא היו גם אז חד־משמעיים, אך די היה בהם כדי להפיח תקוות מחודשות בלב הערבים, לחזק את מצב רוחו המלחמתי של עבדאללה ולהפריח מחשבות נועזות על תכניות הפעולה הערביות בתום המנדט.¹⁰¹

הידיעה הראשונה על ההכרעה שנפלה במצרים נתקבלה במחלקה המדינית בירושלים באמצעות קשריה עם הקונסול הצרפתי בעיר, נוויל, ומקורה היה בסוכנים של המודיעין הצרפתי בביירות. היתה זו התמונה הקרובה ביותר למציאות של סדר הכוחות הפולשים שנתקבלה עד ה־15 במאי. בערב הבריקו ברמן וליאו כהן לשילוח בתל־אביב:

מדינות ערב החליטו סופית להתקיף יחד ובבת אחת ב־15 במאי. החליטו לעשות זאת גם אם הדבר כרוך בריזיקו [סיכון] של כשלון ... תל־אביב תותקף מיד מן האוויר על־ידי המצרים. להלן רשימת הצבאות שישתתפו: מצרים – 8,000 עד 10,000 איש. מורכב מבריגדה משורינת, בריגדה של חיל־רגלי ממונע, רגימנט תותחנים, שלוש יחידות מפציצים. עיראק – 6,000–8,000, מורכב מבריגדה משורינת, בריגדה חיל־רגלי ממונע, שלוש בטריות [סוללות] תותחנים, יחידה אווירית אחת. עבר־הירדן – 5,000 מהלגיון. סוריה – כ־3,000 איש מורכב מ־2–3 גדודי רגלים, שלוש בטריות תותחנים, 40 משוריינים, אווירונים. לבנון – 2,000 איש מורכב משני גדודי רגלים ואלמנטים שונים. המצרים מרוכזים באל־עריש, העיראקים במפרק, הסורים בקוניטרה והלבנונים על הגבול. הלבנונים יסתפקו כנראה בפעולות הסוואה.

הידיעה לא עלתה בקנה אחד עם ידיעות הקודמות ממקורות פלסטיניים. שילוח ביקש אפוא לדעת מה מקורה, ונענה בו בלילה: 'הידיעות על הצבאות הערבים נמסרו על־ידי ידידינו הצרפתים מביירות. בדרך־כלל ידיעותיהם מדויקות'.¹⁰² על אף הידיעה האחרונה לא ראה עדיין האגף הערבי את הצטרפות מצרים כעובדה מוגמרת, והוסיף לדבוק בהערכתו שהפלישה תהיה מבצע ירדני-עיראקי בעיקרו. בפגישת צוות האגף הערבי של המחלקה המדינית של הסוכנות בירושלים הסביר שמעוני, איש האגף והשני במעלה לששון, כי אמנם אין בידו ידיעות מוסמכות, אך תחושתו היא כי

אין ספק שבשבת תהיה פלישה של הלגיון הנעזר על־ידי עיראקים ... בוודאי שיפלו גם סורים וגם משהו סמלי מהלבנון. ביחס למצרים, נראה שיספקו כספים ועצות, וירכוזו כוחות על הגבול. ייתכן, מה שאינו בטוח, כי גם המצרים יפלו. בישיבת דמשק הקודמת היה נראה שמצרים, סוריה וסעודיה יבכרו שביתת־נשק שתבוא מהאו"ם על פלישה של עבדאללה. נראה שהישיבה

101. מברק קמפבל אל משרד החוץ מ־12 במאי 1948, PRO, FO 816/119; מברק קירקברייד אל בוין מאותו תאריך, שם, שם.

102. מברקי ברמן וליאו כהן אל שילוח מ־12 במאי 1948, אצ"מ S 25/9390.

הנוכחית בדמשק מביאה בחשבון שמאמצי שביתת-הנשק נכשלו ויש צורך לפלוש.¹⁰³

בשביל ידין, לעומת זה, כבר היתה הפלישה בחזקת ודאות. הדבר העיקרי שהטרידו היה הרגשתו כי הכוח העומד לרשותו מצומצם מדי והשאלה כיצד להיערך לקראתה. תמונת האויב הצפוי בעיניו היתה:

שלושה גדודים סורים בצפון, 4,500–3,000 איש; כ־4,000–5,000 איש של עבדאללה; ייתכן שקצת יותר מזה מעיראק; ובדרום יש להניח גם כן 4,500–3,500 איש ... אם גם לא יוכלו [העיראקים] להיכנס לקרב, אז כל הכוח יהיה בן 6–7 אלפים, ומדרום תהיה לפחות בריגדה אחת משוריית מצרית.

בתמונה נותרו נקודות סתומות, בייחוד בנוגע למצרים, וידין עדיין לא ידע מי תקף יום קודם לכן את כפר-דרום, אך היה בטוח ש'היה זה כוח סדיר'.¹⁰⁴ ב־13 במאי דיווח הצבא הבריטי (במברק שלא יורט בידי הש"י) ששיירות מצריות חצו בצהרי היום את תעלת סואץ בדרכן מזרחה. מרפיח דיווחו כי בלילה תגענה לשם שתי רכבות עמוסות חיילים ונושאי-ברזן מאל-עריש, וכי הכוח המצרי המוצב בגבול ארץ-ישראל התפרס ותפס עמדות. גם בימים שלאחר-מכן הוסיפה היחידה הבריטית ברפיח לדווח על תנועות הצבא המצרי ועל התפרסותו בקרבתה.¹⁰⁵ חטיבת הנגב התעוררה לאפשרות הפלישה המצרית באיחור רב. מספר בעדותו קצין המבצעים של החטיבה, עודד מסר:

לא חזינו מראש קרבות כפי שהתנהלו אחר ה־15 במאי ... לנגד עינינו הצטיירה מלחמה נוסח התנפלות כנופיות בעוצמה רבה, אך ללא אמצעי סיוע ... סכנת הפלישה חדרה לתודעה שלנו רק יום או יומיים לפני ה־15 במאי. אמנם היו ידיעות בשבוע השני של חודש מאי על תנועת מכוניות רבה, אך התרעה על אפשרות של פלישת צבא מצרי סדיר או שלא הגיעה בכלל, או שהגיעה יום או יומיים לפני ה־15 בחודש ... לא חשבנו בימים ההם על השגת ידיעות על הצבא המצרי ... וגם לא על הצבת תצפיות על הכבישים המובילים ממדבר סיני.¹⁰⁶

103. פרוטוקול של פגישת האגף הערבי שהתקיימה ב־13 במאי 1948, אצ"מ S 25/5634; השווה: י' שמעוני, 'הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב, 1945–1948', המזרח החדש, יב (1962), עמ' 208–211.

104. דברי ידין בישיבת מנהלת העם ב־12 במאי 1948, גנוז המדינה, מינהלת העם - פרוטוקולים, 18 באפריל-13 במאי 1948, עמ' 66.

105. מברקי מפקדת הכוחות הבריטיים במצרים אל מפקדת המזרח התיכון מ־13–15 במאי 1948, PRO, FO 141/1246; מברק קמפבל אל משרד החוץ מ־14 במאי 1948, PRO, FO 371/68372.

106. עדותו של עודד מסר, את"ה, עדות 4600, עמ' 15–17.

ב־14 במאי דיווח קירקברייד מעמאן ללונדון על תכנית הפלישה. הוא מסר שטור סורי-לבנוני משותף יחדור לארץ-ישראל מלבנון וטור סורי נוסף מצמח. העיראקים יתקפו את גשר ואילו הלגיון דבק בתכניתו המקורית ויתפרס בחברון, ברמאללה ובשכם, ומשם ירחיב את שליטתו על שאר האזורים הערביים.¹⁰⁷ ואכן, ביום ההוא הוכנס שינוי של הרגע האחרון בתכנית הפלישה הערבית. הצבא הסורי, שכבר נמצא בתנועה לעבר שטחי הכינוס שלו בדרום לבנון, שמהם היה צריך לתקוף בכיוון צפת, הועבר לדרום רמת הגולן כדי לפלוש משם דרך צמח.¹⁰⁸ סיור אוויר שיצא בשעות אחר הצהריים משדה־דב לגליל זיהה את התנועה מלבנון לעבר רמת הגולן. עם שובו לתל־אביב מיהר הטייס, בוריס סניור, לדווח לידין, וסיפר על התגובה: 'להפתעתי הוא בכלל לא התרגש. הוא אמר: כן, אנו יודעים'.¹⁰⁹ ידין, סניור וכמותם חטיבת 'יפתח' שבגזרה, לא הבינו את משמעות הידיעה. בשעה 1730 העבירה 'יפתח' דיווח בזו הלשון:

תצפית אווירית גילתה לפני כמחצית השעה טור ממונעים, 200 מכוניות לערך, וביניהן עשרות טנקים ומשוריינים. הטור נע בכיוון מנבטיה למטולה בעוברו את הליטני. אין לדעת עדיין אם יפנה תחילה למרג'־עיון לשם התארגנות. אין שינויים בבסיסים הנמצאים בקרבת בנת אל־ג'בייל. מכיוון קונייטרה לא נראית כל תנועה חשודה.¹¹⁰

הסיפא של הידיעה רמזה שלא חל שינוי מהותי בתכנית הסורית, ולכל היותר יתווסף לה מאמץ שיפלוש דרך מטולה דרומה לעבר עמק החולה. בזכרונותיו מייחס ירוחם כהן את סיור האוויר שגילה את הטור הסורי לעצמו, וטוען שהוא נערך בשעות הבוקר של היום ההוא. דבריו אינם עולים בקנה אחד עם המברק הנ"ל ממטה 'יפתח', וממילא אין לקבל את המשכם כאילו עקב מן האוויר אחר תנועת הטור (שעת ההודעה היתה קרובה לחשיכה), ראהו ממשיך לעבר דרום רמת הגולן וכתוצאה מכך הועברה כביכול התרעה לחטיבת 'גולני' על הופעתם של הסורים בעמק הירדן.¹¹¹

אמנם מודיעים ערבים זיהו את השיירה הסורית בצאתה מנבטיה ובהמשך דרכה ברמת הגולן, אולם ידיעותיהם הגיעו באיחור, כאשר הסורים כבר היו בצמח. ב־16 במאי נתקבלה ידיעה בת יומיים שסיפרה על כוח סורי המרוכז בנבטיה ובכוונתו לתקוף את מנרה. ב־16 נתקבלה גם ידיעה בת יום ממודיע שראה את השיירה הסורית בעברה דרך העיירה בניאס. הידיעה הוכתרה עדיין בכותרת 'ריכוזי האויב בגליל

107. מברק קירקברייד אל בוין מ־14 במאי 1948, PRO, FO 816/120.

108. ראה: נאפורי, 'הצבא הסורי במלחמת 1948' (לעיל, הערה 78), עמ' 31.

109. עדותו של סניור המצוטטת אצל: ע' אמבר, א' אייל וא' כהן (עורכים), שורשי חיל האוויר - התפתחות התעופה הבטחונית בארץ-ישראל עד הקמת המדינה, תל־אביב 1988, עמ' 353.

110. ידיעה מ'יפתח' ל'צורי' מ־14 במאי 1948, את"ה 105/128.

111. ראה: י' כהן, לאור היום ובמחשך, עמ' 128-129.

העליון.¹¹² הזיהוי הראשון של הופעת הצבא הסורי בצמח ניתן בהודעה רשמית ששודרה ברדיו דמשק.

ש"י חיפה התריע ב־14 במאי, מפי מקור ששב מעבר־הירדן, כי 'הלילה עומדים להתקיף התקפה אווירית את תל־אביב. 4,000 עיראקים ולגיון ערבי יפלו הלילה לארץ ... יבואו בדרך החדשה יריחו-רמאללה'.¹¹³ בידיעות הש"י מאותו יום נמסר לראשונה על ריכוזי הצבא המצרי באל־עריש וברפיח ועל אנייה מצרית עמוסה חיילים המפליגה בדרכה למג'דל. ידיעות אלה, שנתקבלו מהאזנה לתשדורות של יחידת הצבא הבריטי ברפיח, התווספו לידיעות קודמות ממודיעים על תנועת כוחות 'האחים המוסלמים' שהתקדמו בציר עוג'ה-באר־שבע. מן הצפון דיווחו באותו יום על תותחים ומשוריינים שנראו בקרבת תל אל־קאדי (תל דן), ואילו מעבר־הירדן חזרו הידיעות על המטוסים העיראקיים שלפי מודיעים אחדים חנו בשדה התעופה של עמאן, ולפי אחרים - במפֶּרֶק.¹¹⁴ ביום הפלישה עצמו נודע לחיפה, מציתות לקו הטלפון לש"י משדה התעופה ברמת־דוד, כי סיור אוויר בריטי בעבר־הירדן הבחין בשמונה מטוסים עיראקיים מסוג 'אנסון' החונים במפֶּרֶק.¹¹⁵

חצי שעה לאחר חצות ליל ה־14-15 במאי דיווח קצין הש"י בגליל הצפון, לוי אברהמי: 'הלגיון משתולל ושוודר בנהריים. לא פגעו באנשים'. אחד ממקורותיו סיפר לו כי 'צבא סורי מתרכז באיזור הבטיחה. מתכונן לעבור את הירדן'. לפי הידיעה התכוונו הסורים לחצות את הירדן מצפון לשפך, ולתקוף צפונה לעבר ראש־פינה.¹¹⁶ לעומת זאת הודיע נציגו של אברהמי בעין־גב כי שלח מודיע לבטיחה וזה גילה שם רק כיתות צבא סוריות בודדות המפוזרות בכפרים ומצוידות בנשק קל בלבד. הידיעה היתה מיושנת, מן ה־12 במאי. את המבוכה הגבירו ידיעות, מיושנות אף הן, על פינוי נשים וילדים מכפרים סוריים לאורך הגבול, ועל הצבת תותחים בבניאס ומעל גשר בנות־יעקב.¹¹⁷

ציתות לשיחות טלפון מעבר־הירדן לארץ־ישראל לימד על 3,000 איש ועמם ארטילריה המתקדמים לעבר גשר אלנבי. המטכ"ל הודיע ליחידות כי במשך הלילה התרכזו 'עשרות מכוניות של עבדאללה' ליד גשר אלנבי, חצוהו בשעה ארבע לפנות בוקר, וכעבור שעות נצפו נעות בשיירה גדולה צפונה, על דרך יריחו-בית־שאן. נראה שמקור הידיעה היה באנשי בית־הערבה ומכל מקום, היא תואמת את תיאורו של גלאב על תחילת הפלישה.¹¹⁸

112. ידיעות מ'צורי' מ־16 במאי 1948, שם, שם.

113. ידיעה מ'חירם' מ־14 במאי 1948, אב"ג, א"צ 2756.

114. סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ־14 במאי 1948, א"צ 1/57/810; וכן רישום מ־15 במאי 1948 ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 428.

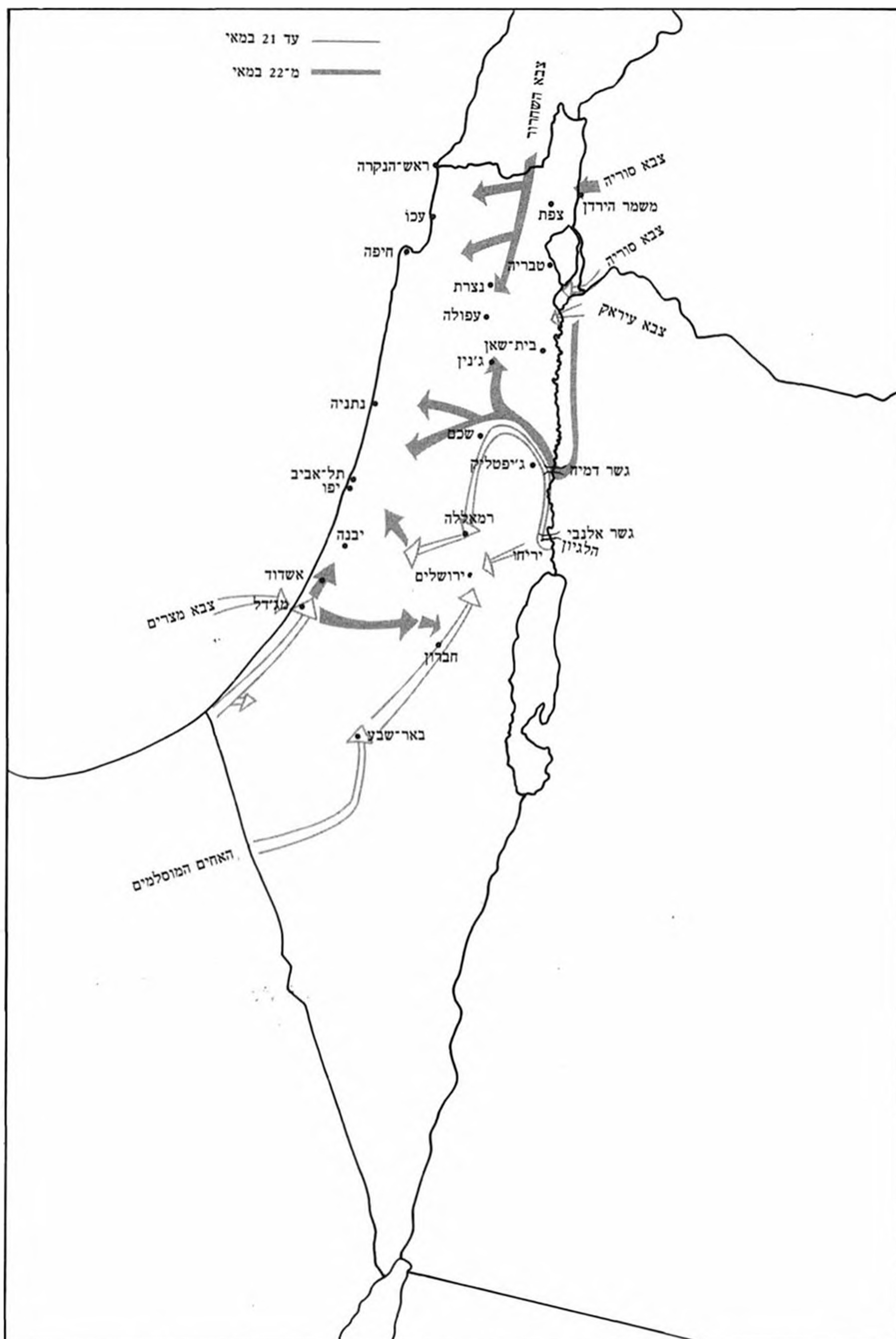
115. ידיעות 'צורי' מ־15 במאי 1948, את"ה 105/129.

116. ידיעה מ'צורי' לטנא/ע מ־15 במאי 1948 שעה 0030, אב"ג, א"צ 2756. נוסח אחר, מלא יותר ומוקדם יותר של הידיעה, שמור באת"ה 105/128. הדיווח הועבר לבן־גוריון ונרשם ביומנו (יומן המלחמה, ב, עמ' 428).

117. ידיעה מעין־גב בדו"ח 'צורי/כוכבא' לטנא/ע מ־15 במאי 1948, את"ה 105/128.

118. ידיעות מ'צורי' מ־15 במאי 1948, את"ה 105/129.

פלישת צבאות ערב ב־15 במאי

מפה 3: הפלישה בפועל

קירקברייך דיווח בצהריים ללונדון:

שתי בריגדות של הלגיון חצו בחצות [את הירדן] לארץ-ישראל ופניהן מועדות לרמאללה ולשכם. על-פי הסכם עם הלגיון מתרכז צבא השחרור הערבי צפונה לרמאללה לשבוע התאוששות, שלאחריו יפעל בשיתוף עם הלגיון ... גשר הכביש ליד נהריים נהרס בחלקו על-ידי היהודים בדיוק לפני ההתקפה העיראקית. חיל הרגלים העיראקי חצה את הנהר וכבש את היישוב גשר, אך הדרגים שלהם עדיין לא עברו. היהודים במשטרה מחזיקים מעמד. מפעל חברת החשמל ... נמסר על-ידי משטרת עבר-הירדן לצבא העיראקי לשמירה, והשוטרים עזבו את המקום. היתה ביזה במקום על-ידי חיילים עיראקים עד שקציניהם השיבו את המשמעת על כנה.¹¹⁹

כך החלה פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל.

תמונת המודיעין לאחר הפלישה

יצירת תמונת המודיעין במטכ"ל

למזל ה-15 במאי 1948 ואילך ניטל על מערך המודיעין להתמודד עם חמישה צבאות סדירים שלא היו מוכרים לו. המלחמה נשאה עתה אופי שונה מבעבר, אופי סדיר. קצב האירועים היה מהיר יותר, יחסי העוצמה השתנו, ולפחות בקרבות החודש הראשון – עד להפוגה – היה לאויב יתרון בכוח אדם ובאמצעי לחימה. מגוון הכוחות, אמצעי הלחימה ושיטות הפעולה התרחבו במידה ניכרת. על המודיעין היה אפוא בעת ובעונה אחת ללמוד את הדברים הבסיסיים ביותר על צבאות ערב ועל לוחמה סדירה, לעקוב אחר התנועות והמהלכים הצבאיים, לספק עליהם מידע שוטף ועדכני לכוחות הלוחמים, ומעל לכל – לגבש תמונת מודיעין כוללת ולעדכנה במהירות ובמהימנות לצורך קבלת ההחלטות על-ידי הפיקוד העליון.

חסרונה של תמונת מודיעין מסודרת במטכ"ל ערב הפלישה ואחריה מנע שחזור מסודר של ביצוע הפלישה מול התכניות, אפילו במחקר המאוחר יותר של מלחמת העצמאות. במידה שנעשה שחזור כזה הוא נשען על פולמיקה מגמתית, ישראלית או ערבית, או על הנחות שגויות שרווחו בשעתן. לפיכך הוא יצר כמותן תמונה מטעה ולא מדויקת.¹²⁰

119. מברק קירקברייך אל בוין מ-15 במאי 1948, PRO, FO 816/120.

120. ראה, למשל: י' בר, בטחון ישראל: אתמול, היום ומחר, תל-אביב 1966. בר פיתח בספרו זה (עמ' 125–135) את התזה בדבר קיומה של קנוניה בין בן-גוריון לבין עבדאללה, שעליה רמז כבר במהלך המלחמה. אבי שליים קיבל את דבריו ברצינות והמשיך לפתח את התזה תוך בחינה ביקורתית של דברי בר ודחיית מקצתם. שליים קיבל ברצינות גם האשמות דומות שהועלו בספרות הזכרונות הערבית על המלחמה, אשר ניתוח מהלכיה ותנועות הצבאות מפריך אותן לגמרי. ראה: A. Shleim, *Collusion across the Jordan*, Oxford 1988, pp. 231–256; כן ראה: א' אורן, 'מטרות ותוצאות במלחמת העצמאות', מערכות, 280–279 (מאי-יוני 1981), עמ' 17; וכן: T. Mayer, 'Arab Unity of Action and the

הלמר, במטכ"ל בתל־אביב, בנה את תמונת המצב הכוללת מן המעט שקיבל ממרכז הש"י; מסיכומי מטה הפלמ"ח, שריכוז את הדיווחים משלוש חטיבותיו; ומן הדיווחים שהגיעו אליו במישרין מן החזיתות. משמעויות מן הידיעות הוא הפיק על־סמך הכרתו המוקדמת את ההיערכות הערבית בתקופה שלפני הפלישה והערכתו את תכניות הפלישה כפי שנודעו לו עד ל־15 במאי (וראה לעיל, עמ' 47–50). כאן היה טמון שורש אחד הקשיים העיקריים בהבנת המתרחש בימים הראשונים לאחר הפלישה: מהלכיה לא תאמו את הציפיות וההערכות המוקדמות, ואילו אג"ם/מודיעין דווקא נצמד אליהן ופירש על־פיהן את הדיווחים מן השטח. הדיווחים עצמם נתקבלו לעתים באיחור של יום או יומיים, מה שהוסיף על המבוכה ושיבש עוד יותר את התמונה.

עשרה ימים לאחר הפלישה, עם התבהרות המצב, הופרדה תמונת המודיעין היומית לשתי חזיתות: צפון ודרום. הצפון כלל את מרחבי הגליל העליון, עמק הירדן והמשולש, ואילו הדרום כלל את מרחבי ירושלים והנגב. צורה זו של ארגון תמונת המודיעין שיקפה את הראייה המבצעית, אך היתה מוטעית מבחינה מודיעינית. היא יצרה קשר מלאכותי ומוטעה בין הסורים לעיראקים; הפרידה בין הלגיון לעיראקים וקישרה בין המצרים ללגיון. היא שיקפה והנציחה לזמן נוסף את האמונה שקיים תיאום מוקדם בין מצרים לעבר־הירדן.

הסיכום היומי של אג"ם/מודיעין במטכ"ל הוכן מדי יום בידי אריה פינס וקרל קוסמן (קרן). הוא כלל ידיעות גולמיות בלבד, והפריד בין ידיעות על עוצמת האויב לבין ידיעות על כוונותיו. אג"ם/מודיעין נמנע מלהעריך כוונות והסתפק בידיעות עליהן כפי שהן. המקורות העיקריים ליצירת התמונה היו האזנה, ידיעות מודיעי הש"י ודיווחי הכוחות.¹²¹

'הסורים ירדו מן ההרים'

לפני הפלישה ציפו הש"י והאגף הערבי שיהא זה בעיקרו מבצע של הלגיון בסיוע צבא עיראק. לפיכך 'זוהו', בימים הראשונים לאחריה, יחידות הלגיון כמעט בכל רחבי הארץ, למן באר־שבע ועיראק־סוידאן בדרום ועד לצמח בצפון. בחזית הדרום הם לא הבחינו בין 'האחים המוסלמים', שהקדימו וחדרו ארצה לפני סיום המנדט לבין הצבא המצרי שפלש ב־15 במאי והתקדם צפונה בציר החוף. אלה ואלה כונו 'צבא סדיר'. בגזרת כביש ירושלים–תל־אביב חלפו ימים אחדים עד שהתבררה יציאתם של כוחות צבא השחרור מן הגזרה ואותרה כניסתו של הלגיון במקומם.

בגבול סוריה ולבנון שרר מאז תחילת מאי ערבוב תחומים בשימוש במושג 'צבא סדיר'. השתמשו בו ללא הבחנה הן לגבי צבאות סוריה ולבנון והן לגבי צבא השחרור. לפיכך זוהה האויב שנלחם ב־15 במאי נגד חטיבת 'יפתח' במלכיה כ'צבא לבנון'.

.Palestine Question, 1945–1948', *Middle Eastern Studies*, 22 (1986), pp. 345–347

אורן מסתמך על עבודות קודמות של בר ושל פעיל, שהם מצדם מסתמכים על הערכתו של הלמר מ־9 במאי (וראה לעיל, הערה 81), וכן על מאמרו של שמעוני.

121. מכתב 'ירובעל' אל אריה פינס וקרל קוסמן (קרן) מ־26 במאי 1948, א"צ 1261/49/25.

בשעה שהיו אלה מקומיים וחיילי צבא השחרור (וכך גם נמסר בשידורי הרדיו הערביים). קרב מלכיה אמנם נכנס להיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות כקרב שבלם את פלישת צבא לבנון, אך היתה זו טעות כפולה, גם בזיהוי האויב וגם בהערכת כוונתו. הטעות השתרשה בתמונת המצב של הפיקוד העליון על-סמך דיווח של ירוחם כהן, אשר הגיע ב-16 במאי לתל-אביב. הוא תיאר את המצב בצפון לידן ולמטה הפלמ"ח, אך עם כל הטעויות בהערכת האויב וכוונותיו שהצטברו אצלו מאז תחילת מאי, והשתקפו לאחר מכן גם בספר זכרונותיו.¹²²

למעשה, צבא לבנון התרכז בציר החוף ולא התכוון לקחת חלק בפלישה. חילוקי הדעות הפנימיים בלבנון מנעו מראש אפשרות כזאת שכן הנוצרים, וגם השיעים בכפרי הדרום, התנגדו להשתתפות לבנון בפלישה.¹²³ הצבא הסורי יצא מנבטיה לעבר דרום רמת הגולן יום לפני הקרב במלכיה, והכוחות היחידים בסביבה היו בלתי-סדירים, שלא היתה להם כוונת פלישה או יכולת לממשה. הפלישה בציר בנת אל-ג'בייל-מלכיה אירעה רק ערב כניסת ההפוגה לתוקפה, לאחר שחטיבת 'יפתח' הוצאה מן הגזרה. צבא השחרור, שהספיק להתארגן מחדש בסוריה, ניצל אז את הפרצה שנוצרה וחדר בציר זה לגליל.

24 שעות לאחר הפלישה סיכם הלמר את המצב בחזיתות. בעמק הירדן: לחץ גדול של משורייני אויב על צמח (לא נכתב איזה אויב), ועשר שריוניות (לא מזוהות) דרומית לגשר. בגליל העליון: כוחות 'יפתח' נסוגו מקדס (קדש-נפתלי) ונערכו בין מלכיה לרמות-נפתלי. 120 נפגעי קרב מלכיה פונו והפצועים נשלחו לבתי-חולים. בלילה פוצצו הגשרים בין מירון לעין-זיתון ונחסם הכביש, כדי למנוע התקדמות האויב לעבר צפת. פוצץ גשר החרדלה על נהר הליטני (כדי למנוע תנועת אויב לעבר מטולה ואצבע הגליל). בירושלים: הפגזה על העיר, התקפה ערבית בעיר העתיקה וידיעות על כוונה לשלוח לעיר תגבורת אויב (לא צוין איזה) מרמאללה. בנגב: תגבורת של חטיבת הנגב חברה עם נירים והוחל בפינוי נפגעי הקרב שהתחולל שם; שיירה מניר-עם הגיעה בשלום לצאלים; ההפגזה על כפר-דרום נמשכת; הלגיון נכנס לעיראק-סוידאן, וזוהה מאהל ליד בית-חננון, כנראה של הצבא המצרי. רוב הידיעות בסקירה נלקחו מתוך הדין-וחשבון היומי של מטה הפלמ"ח, שהסתמך על דיווחים משלוש חטיבותיו.¹²⁴

מן הדיווחים שנמסרו ביום ההוא לבן-גוריון ונרשמו ביומנו עלתה התמונה דלקמן: בגליל המערבי פוצצו כוחות 'כרמלי' גשרים מעברו הלבנוני של הגבול (למנוע פריצה בציר החוף או התקפה על חניתה, לפי הידיעות המוקדמות על תפקידו של צבא לבנון בפלישה); בגליל המזרחי היה המצב קשה, היו נפגעים רבים מקרב מלכיה, והאויב (לא

122. ראה: י' כהן, לאור היום ובמחשך, עמ' 129-132.

123. מברק ברמן אל שילוח מ-25 במאי 1948, ג"מ 2570/5/חץ; דו"ח שגרירות בריטניה בביירות על המצב בלבנון בחודש מאי 1948, PRO. CO 537/3986; ראה גם פפה (לעיל, הערה 85), עמ' 28-29.

124. דו"ח מצב מס' 4 של מטכ"ל/אג"ם/מודיעין מ-16 במאי 1948, א"צ 661/69/45; וכן דו"ח יומי של 'המועצה' למטכ"ל מאותו תאריך (שעה 2030, את"ה 105/94).

צוין איזה) החזיק במשטרת נבי־יושע; עמק הירדן הופגז ו'הסורים ירדו מן ההרים'; יחידות של צבא השחרור הגיעו לקלקיליה ותקפו את 'אלכסנדרוני'; בנגב הותקפו ניר־עם, כפר־דרום ונירים בסיוע טנקים; טור מצרי התקדם צפונה בין עזה למג'דל ו'כוח גדול של עבדאללה נכנס לבאר־שבע' (הכוונה היתה כנראה ליחידת לגיון שאבטחה את שיירת הפינוי הבריטית מירושלים לרפיח וחזרה כעבור ימים אחדים לעבר־הירדן דרך עקבה), והסיכום הכללי: 'הדרום חשוף'. מירושלים הגיעו דיווחים אופטימיים: מחזיקים בכל הנקודות החשובות בעיר החדשה מלבד א־טור; עטרות פונתה בשלום ואנשיה הגיעו לנווה־יעקב; כוחות 'עציוני' עומדים לכבוש את הכפר שועפאט שמדרום לעיר (להבדיל מן הכפר בעל השם הזהה בצפונה) ושאלתיאל, מפקד מחוז ירושלים של ה'הגנה', מוכן להתייצב בפני הלגיון אם רק ישלחו לו פיא"טים.

משלחת מעמק הירדן נפגשה עם בן־גוריון להעמידו על חומרת המצב באזור, אך ייחסה את ההתקפות עליו לצבא עיראק ולא לצבא הסורי: 'חיל עיראק תוקף משקי עמק הירדן. בעין־גב זה נפסק. יורדים משוריינים ואולי גם טנקים, אחריהם צבא עיראקי'. בערב הגיש קולונל מרכוס לבן־גוריון תכנית לכיבוש לטרון, שהתבססה על ההנחה שבגזרה פועל עדיין צבא השחרור.¹²⁵

למחרת, ה־17 במאי, דיווח מטה הפלמ"ח על הקרבות שניהלה חטיבת 'יפתח' בגליל העליון המזרחי: משטרת נבי־יושע נכבשה; הערבים אוספים מן השטח את נפגעייהם, ואילו הגדוד הראשון שולט על הכבישים ממלכיה לקדס ולסעסע והודף את הסתערויות האויב על משלטיו; פיצוץ גשר חרדלה מנע פריצת טור לבנוני לעבר מטולה, ובלילה שעבר פוצץ הגשר על ואדי עסאל ונותק הכביש מבניאס למרג'־עיון (שעליו נסע יומיים קודם לכן הטור הסורי בדרכו מנבטיה לדרום רמת הגולן). בנגב, דיווח מטה הפלמ"ח, נהדפו התקפות על נירים ומספר יישובים הופגזו והופצצו מן האוויר. אך לעומת זאת לא גילו תצפיות החטיבה תנועות מצריות צפונה לבית־חנן או על כביש עזה-באר־שבע.¹²⁶

'הלגיון נכנס לעיראק-סוידאן'

תמונת המצב בפיקוד העליון ב־17 במאי, כפי שהיא עולה מן הרישום ביומן בן־גוריון, עדיין היתה מבולבלת ומוטעית. שלטה בה נוכחותו של הלגיון במקומות שונים בארץ, שבהם אמנם שהה עד סמוך לפינוי אך עזבם זה מכבר. ידין הסביר לבן־גוריון כי שיירת האספקה לנגב, שציפו לחזרתה כדי לשלוח אספקה לירושלים, התעכבה 'כי הלגיון נכנס לעיראק-סוידאן'. בהסתמך על ידיעות ש"י הסביר ידין ש'הלחץ בתיכון מתגבר. הלגיון נכנס למשולש עם אווירונים ומשוריינים'. יתר על כן: 'הלגיון מסרפנד תקף אתמול ראשון [לציון]. היתה מנוסה של תושבים'. ידין קישר בין התקפת הלגיון על גוש עציון ימים אחדים קודם לכן לבין הידיעות על נוכחותו בבאר־שבע ובעיראק-סוידאן וחשב שמדובר באותה יחידה.¹²⁷

125. רישום מ־16 במאי ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 429-431.

126. דו"ח יומי של 'המועצה' למטכ"ל מ־17 במאי 1948, את"ה 105/94.

127. רישום מ־17 במאי 1948 ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 432-434.

מסיכומי המודיעין במטכ"ל, כמו־גם מן הרישומים ביומן בן־גוריון ביומיים שלאחר הפלישה, מסתבר שהפרשנות שניתנה לידיעות שנתקבלו מן החזיתות באה להתאימן להנחות המוקדמות על תכנית הפלישה כפי שרווחו באגף הערבי, בש"י ובאג"ם/מודיעין לפני ה־15 במאי, ואף לידיעות ישנות על פריסתו של הלגיון שלא עודכנו עם יציאת יחידותיו לקראת תום המנדט.

התמונה שתיאר קירקברייך בדיווחו ללונדון התייחסה לאירועים שונים לגמרי. הוא הצביע על הצלחת העיראקים להעביר את דרגיהם מעבר לירדן בגזרת גשר; על פעילות חילות האוויר של עיראק ושל סוריה במרחב העמקים ועל קרבות שניהל המאסף של צבא השחרור בגזרת לטרון-עִמּוּאס. הוא ציין שהסורים, הלבנונים והעיראקים נתקלו בהתנגדות נמרצת הרבה יותר מכפי שציפו, ושהלבנונים מודיעים כי הם מתגוננים. מאותו יום ועד להתקפה על לטרון כעבור שבוע (מבצע 'בן-גון א') ציפה קירקברייך – ולפיכך יש להניח שגם גלאב – למתקפה יהודית במאמץ לפתוח את כביש ירושלים-תל-אביב.¹²⁸

המאמץ הערבי בירושלים התמקד בניסיון להכניע את הרובע ובהפגזה ללא אבחנה שהפגיוו תותחיו של צבא השחרור מנבי־צמویل את השכונות היהודיות בעיר החדשה. הלגיון עדיין לא נכנס לירושלים ולא נטל חלק בקרבות שהתחוללו בה. הלחימה מן הצד הערבי נוהלה בידי המתנדבים העיראקים ששהו בעיר מזה חודשים אחדים ועל־ידי המיליציה המקומית. כוחם היה נחות בהשוואה לכוח היהודי בעיר, המורל שלהם ירוד וש"י ירושלים דיווח על תגובתם לאחר שכוח של חטיבת 'הראל' כבש את הר ציון ופרץ את שער ציון: 'נשלחו מברקים לעבדאללה, למפקד הלגיון ולחברון בקריאה מיידית להצלת המצב הנואש. את קאוקג'י ביקשו שימשיך בהפעלת תותחיו ... עם אור הבוקר נוכחו הלוחמים שמצבם אינו קשה כפי שנדמה היה להם והבהלה הגדולה פגה במקצת'. באותו יום, ה־18 במאי, הודיע הש"י לראשונה כי כוחות הלגיון וחיילים עיראקים הגיעו לסביבות העיר העתיקה.¹²⁹

למרות שעסקו כל אותו יום בתכנון פריצת הדרך לירושלים, הוטרדו בן־גוריון והמטכ"ל ב־18 במאי בעיקר מן המצב המחמיר בעמק הירדן לאחר כשלון ההתקפה על משטרת צמח. הידיעות הראשונות, שנתקבלו מחטיבת 'גולני', היו אמנם מרגיעות: "המצב יציב מגשר צפונה. הערבים נסוגו ומתבצרים בין צמח לסמרה ... טור אחד של הלגיון [למעשה: עיראקים] התקדם לקראת בית־יוסף. תפסנו כאוכב אל־הווא [כוכב הירדן], אבל הלגיון [למעשה: העיראקים] תקף אותם'. ידיעות שהגיעו אל בן־גוריון בצינורות לא־פורמליים היו מבובלות עוד יותר. הן ערבבו בין עיראקים לסורים,

128. מברק קירקברייך אל בוין מ־17 במאי 1948, PRO, FO 816/120.

129. תקצירים יומיים של ידיעות 'ירוחם' (ש"י ירושלים) וטנא מ־18 במאי 1948, את"ה 105/94. על קריאות העזרה שהופנו מירושלים לעמאן לאחר פריצת שער ציון ראה: גלאב (לעיל, הערה 90), עמ' 109–111. על יציאת צבא השחרור מאזור לטרון-ירושלים וכניסת הלגיון ראה: F. al-Qawuqji, 'Memoirs, 1948', *Journal of Palestine Studies*, 1 (1971/2), pp. 26–33.

ובין טנקי 'שרמן' (שלא נמצאו כלל בזירה) לטנקים הסוריים הקלים מטיפוס 'רנו'.¹³⁰

הבלבול בשאלה עם איזה אויב נלחמים בעמק הירדן נמשך עוד ימים אחדים. ב־21 במאי רשם בן־גוריון ביומנו, לאחר שקיבל דיווח על ההתקפה על דגניה יום קודם לכן, כי 'הטור המשוריין של הלגיון מצמח ברח'. מאוחר יותר ביום ההוא, לאחר שנפגש עם לוי שקולניק (אשכול) ששב מדגניה, תיקן: 'בעמק הירדן פעלו עיראקים, לא לגיון'.¹³¹

ב־18 במאי ביקר עבדאללה בגזרת גשר ועם שובו לעמאן סיפר לקירקברייד כי הסורים 'תקועים' בצמח, ומצבם של העיראקים אינו טוב. הם התקדמו אמנם עד כאוכב אל־הווא, אך משטרת גשר מחזיקה מעמד. המפקדים העיראקים מסרבים להמשיך בהתקדמות אלא אם יקבלו סיוע מן הלגיון, מה שלא צפוי כי יקרה. עבדאללה עצמו כבר השתלט על היעדים שהציב לעצמו – שכם, רמאללה וחברון – והלגיון היה עסוק בהתבססות סביב ירושלים: תפיסת משטרת בית־לחם ושדה־התעופה בקלנדיה; הצבת פלוגה על הר הזיתים והתקדמות מרמאללה דרומה.¹³²

תמונת המצב המשונה ביותר בימים ההם היתה זו שהתקבלה בחדר המלחמה של המטכ"ל הסורי בדמשק. יועץ בריטי שהעסיקו הסורים באופן פרטי סיפר לשגריר ברודמיד על מרשם הקרב שהוצג על קיר החמ"ל. לפי תמונת המצב של הסורים כבש צבא לבנון שלושה יישובים מדרום־מזרח לראס אל־נקורה (הכוונה היתה, כנראה, לחניתה, אילון ומצובה), הוקף על־ידי כוחות יהודיים אך חולץ על־ידי יחידה סורית קטנה ובסיוע מטוסי חיל האוויר הסורי. בגזרה המזרחית נמצאו הסורים מרחק קצר מזרחית לצמח, אך ניסיון ראשון לכבוש אותה נכשל. במקום, דיווח היועץ הבריטי, שוררת מהומה גדולה בשל הערבוביה של כוחות סדירים, בלתי־סדירים ומתנדבים אזרחים. העיראקים חצו את הירדן ונמצאים באגף השמאלי של הסורים. מגמתם לבצע איגוף עמוק של היישובים היהודיים בעמק ולהיפגש עם הסורים בטבריה. בדרום מחזיקים המצרים (!) בלוד וברמלה.¹³³

מתוך שלל דברי ההבל האלה הסתמנה בבירור מפלתם של הסורים. הנציגות הבריטית בדמשק הדגישה את חומרת התבוסה בצמח יותר מכפי שהיא הובנה בצד היהודי: בקרב הראשון בתולדותיו שניהל הצבא הסורי הסדיר סבלו הסורים אבידות כבדות, גילו ליקויים חמורים בצידם ובארגונם ונאלצו לסגת חזרה אל גבולם.¹³⁴ המפלה גררה אחריה חיכוכים וחילופי האשמות בצמרת הסורית. הנשיא פואַת־לי אמנם ניסה לפייס בין הרמטכ"ל עטפה לבין שר ההגנה שראבאתי, אך הרמטכ"ל

130. רישום מ־18 במאי 1948 ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 436–438.

131. רישום מ־21 במאי 1948 ביומן בן־גוריון, שם, עמ' 445–446.

132. מברק קירקברייד אל משרד החוץ מ־18 במאי 1948, PRO, FO 371/6837.

133. מברק ברודמיד אל משרד החוץ מ־18 במאי 1948, שם, שם.

134. דו"ח שגרירות בריטניה בדמשק על המצב בסוריה בחודשים אפריל–מאי, P. Sale, *The Struggle for Syria: a Study of Post-War Arab Politics, 1945–1958*, London 1986,

התפטר ובעקבות זאת הוחלף גם שר ההגנה בג'מיל מֶרְדֵם. מרדֵם מינה את חוסני אל-זעים לרמטכ"ל וזה החל מיד בארגון-מחדש של הצבא. נסיבות השינויים האישיים בממשלת סוריה ובצבא הסורי בעקבות הקרב בצמח החלו להיוודע בישראל רק כעבור חודשים אחדים.¹³⁵

'הלגיון לא ינסה אף פעם להתמודד עם היהודים בקרבות על ערים' בניגוד לרושם שנוצר בתל-אביב, שהלגיון פעל בכל רחבי הארץ, מדגניה ועד באר-שבע, הרי שבארבעת הימים הראשונים לאחר הפלישה, עד ל-19 במאי, לא אירעו כל התנגשויות עמו. למעט חלק מפלוגה 12 בחברון שלא פונה כלל מן הארץ, נע הלגיון הפולש מגשר אלנבי בכביש הבקעה צפונה, ועלה מן הג'יפטיק לשכם. חטיבה 1 נשארה בגזרת שכם ואילו חטיבה 3 המשיכה דרומה לרמאללה. כלי הרכב הריקים נעו חזרה לעבר-הירדן במורד הציר החדש מרמאללה ליריחו ומשם לגשר אלנבי. לכל אורך הנתיב של תרגיל ההיסעים הזה לא נשקף סיכוי להיתקל בכוחות יהודיים. בו-בזמן התקדמו שתי פלוגות חיל משמר של הלגיון בכביש יריחו-ירושלים, וב-17 במאי עלו מעִיזְרִיָה אל הר הזיתים המשקיף על העיר ממזרח.¹³⁶ ציר התנועה של הלגיון והיערכותו העידו על כוונה להשתלט על האזורים הערביים של הארץ ולהימנע מהסתבכות בירושלים בהנחה, או בתקווה, שתושלט בה הפסקת-אש. ההיערכות הושלמה תוך יומיים על-פי התכנית, ללא תקלות. ואולם, כיבוש הגליל המערבי (שהיה מחוץ לגבולות החלוקה) והתעצמות הקרבות בירושלים חרף הנסיונות להפסיק את האש, ובייחוד הפריצה לעיר העתיקה - אלה הגבירו את הלחצים על עבדאללה, ואת לחציו של המלך על גלאב, להפעיל את הלגיון בהקדם נגד היהודים. בדין-וחשבון שלו על התפתחות המערכה טען גלאב שכשלון האו"ם להנהיג משטר בינלאומי, התמוטטותה של שביתת-הנשק והסכנה שהיהודים ישתלטו בתוך שעות אחדות על העיר כולה הביאוהו להחלטה על הכנסת הלגיון לירושלים.¹³⁷ דיווחיו וזכרונותיו של קירקברייך מן הימים ההם, וכן זכרונותיו של גלאב עצמו מציגים תמונה שונה.

מדינות ערב, ובייחוד עיראק וסוריה, שצבאותיהן נבלמו והסתבכו בקרבות קשים, לחצו על עבדאללה להכניס את הלגיון למערכה נגד היהודים ולהקל מעליהן את הלחץ. גלאב התלבט בין התקדמות לעבר גבולות המדינה היהודית לבין שחרור שכונותיה הערביות של ירושלים, עם כל היוקרה שירוויח מכך המלך, ובחר באפשרות השנייה, וב-19 במאי הפנה את הלגיון לתוך העיר. השיקול היה בריטי לא פחות מירדני, ובעיקר שיקולו של גלאב כמפקדו הבריטי של הלגיון: ירושלים היתה מחוץ לתחום המדינה היהודית ולפיכך הפעולה בה תשפיע פחות על יחסי בריטניה עם ארצות-הברית והעיקר - היא לא תחייב את בריטניה להוציא את קציניה מן הלגיון

135. סקירת מחלקת המזרח התיכון של משרד החוץ 'ידיעות מארצות ערב' מ-23 בספטמבר 1948 על נסיבות התפטרותו של שראבאתי, ג"מ 12/2565/חץ.

136. ראה: גלאב (לעיל, הערה 90), עמ' 105-108.

137. דו"ח גלאב מ-12 באוגוסט 1948 על המצב בעבר-הירדן, PRO, FO 141/1246

ותאפשר לגלאב להמשיך ולפקד עליו. אף על פי כן, בעקבות התערבותו של הלגיון בירושלים החליטה בריטניה להטיל אמברגו על עבר־הירדן, להשעות את התמיכה הכספית בה ולהחזיר את הקצינים הבריטים שהושאלו ללגיון (להבדיל מאלה שהיה להם מינוי בו, כגון גלאב).¹³⁸

ההחלטה להטיל את הלגיון לקרב על ירושלים ולשגר את יתרת כוחו ללטרון, כדי לחסום את הדרך לעיר ולבודדה ממרכז היישוב, גרמו לכך שהלגיון, שהתכונן מראש לפעולת שיטור בקרב אוכלוסיה ידידותית, הסתבך במקום זה בקרבות קשים.¹³⁹ יתר על כן, בעטייה של החלטה זו מצא עצמו עבדאללה מתרחק יותר ויותר ממטרת המלחמה שלו: השתלטות על רוב החלק הערבי של ארץ־ישראל. הצורך לרכז כוחות בירושלים חייבו להשלים עם השתלטות המצרים על הר חברון. הצורך לחסום את הדרך לירושלים בלטרון שאב את כוחותיו מהשומרון, שעבר לידי חיל המשלוח העיראקי. שלטונו של הלגיון בארץ־ישראל הערבית הצטמצם בשלב זה למשולש ירושלים-לטרון-רמאללה.

תנועות הלגיון לעבר ירושלים נצפו, נקלטו ודווחו על־ידי מודיעים. מן הידיעות עלתה תמונה כאילו הלגיון עולה על ירושלים משלושה עברים: מרמאללה, מיריחו ומחברון. ב־19 במאי סיפרו מודיעים על לגיונרים שנראו כמעט בכל מקום בירושלים ובסביבתה: ברמאללה, בבית־חנינה, בשועפאט, בשיח'־ג'ראח, בעיר העתיקה, במר־אליאס, במלחה ובבית־צפאפה. הידיעות הביאו את בן־גוריון להגביר את לחצו על המטכ"ל לפעול במהירות לפתיחת הדרך לעיר.¹⁴⁰

כעבור יומיים היתה בידי המודיעין של חטיבת 'עציוני' תמונה מסודרת, פחות או יותר, של היערכות האויב בירושלים לאחר הופעתו של הלגיון בזירה. מודיעיו של ש"י ירושלים סיפרו על ריכוזים של הלגיון ב־12 נקודות בעיר ובכפרים סביבה (במקצתם, כגון מלחה, נמצאו מתנדבים בלתי־סדירים מעבר־הירדן שזוהו בטעות כלגיונרים), ועל ריכוזים של בלתי־סדירים בנבי־צמויל, בבידו ובצור־באחר.¹⁴¹ ואולם, התמונה שהתגבשה בירושלים לא הועברה לתל־אביב. הערכות מרכז הש"י למחרת, מכל מקום, לא הביאו בחשבון את התערבותו של הלגיון בירושלים וייחסו לו מגמות שונות לחלוטין:

המטרה העיקרית של פעולת הלגיון בעתיד – להחזיק קשר פתוח בין החוף ורבת־עמון. הקו הזה ילך מעזה לבאר־שבע, חברון, גשר אלנבי עד לרבת־עמון. בזה ינתקו את הנגב ממדינת ישראל וישיגו בעקיפין את תוכנית

138. מברק קירקברייד אל בוין מ־19 במאי, PRO, FO 816/120; וכן תרשומות של ביית, פיימן ובאראוס מ־20 במאי 1948, PRO, FO 371/68829; כן ראה גלאב (לעיל, הערה 90), עמ' 111–115 וגם קירקברייד (לעיל, הערה 90), עמ' 31–35.

139. הדו"ח של גלאב (לעיל, הערה 137).

140. צרור ידיעות ערביות של 'ירוחם' מ־19 במאי 1948, ג"מ 2570/5/חץ; וכן רישום מאותו תאריך ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 439–440.

141. ידיעות מ־21 במאי 1948 על ריכוזי האויב בירושלים ובסביבתה, א"צ 5254/49/48.

מוריסון. מוסרים שהלגיון לא ינסה אף פעם להתמודד עם היהודים בקרבות על ערים, כי הוא מאומן בעיקר לקרבות-שדה בהיקף רחב אבל לא לקרבות-רחוב.¹⁴²

הקשר בין הערכה זו לבין מהלך הפלישה והתפרסות הלגיון היה מקרי לגמרי. לעומת זה ניכרת בבירור זיקתה להערכות שרווחו באגף הערבי ובש"י לפני סיום המנדט, ובייחוד אלו של ששון, על מזימותיה של בריטניה בארץ-ישראל ועל תפקידו של הלגיון בתכנית הבריטית (וראה לעיל, 27-28).

בניגוד להערכה המופרכת של הש"י ניתח ידין נכונה את תנועות הלגיון לעבר ירושלים. הוא הודיע למחרת לבן-גוריון כי שלושה טורים הגיעו לירושלים ב-19 במאי: פלוגה אחת עלתה ממזרח דרך עיזריה להר הזיתים. טור שני נכנס לעיר מצפון, הגיע לשער שכם ונבלם ליד מנזר הנוטר-דאם, וטור שלישי כבש את שיח'ג'ראח לאחר שכוח האצ"ל שהחזיק בשכונה נטשה. ידין לא התרגש מהופעת הלגיון בעיר: 'אנשים ונשק יש לנו די. לאויב יהיה קשה להילחם ברחובות'.

בן-גוריון לא השתכנע, והגביר את לחצו על המטה הכללי להכין מבצע לפריצת הכביש לירושלים. אלא שבאותו יום הגיע הלגיון גם לטרון ונערך בה, ושאלת פריצת הדרך קיבלה משמעות שונה לגמרי מאשר בימים שבהם החזיקו במשלטי לטרון כוחות המאסף של צבא השחרור.¹⁴³ הכוונה לתקוף את לטרון לא היתה בגדר סוד, ולפי מברקיו של קירקברייד ללונדון ברור שהלגיון ציפה לה לכל המאוחר למן ה-22 במאי. קירקברייד (קרי: גלאב) ראה בהתקפות האצ"ל, 'גבעתי' ו'קרייתי' על רמלה שלב מכין להתקפה על לטרון.¹⁴⁴

שבוע לאחר הפלישה העריכו המפקדים הערבים מחדש את המצב והחליטו לשנות את תכניותיהם: הסורים, שנבלמו בעמק הירדן, ייסוגו מצמח ויתגברו את צבא לבנון בגבול עם ארץ-ישראל; העיראקים, שנבלמו בגשר, ייסוגו משם ויחליפו את הלגיון בשכם; כוחות הלגיון יעברו משכם לגזרת לטרון, ואילו שאריות צבא השחרור יוצבו בין גשר לצמח, כדי לסכל מאמץ יהודי נגדי העלול להתפתח שם.¹⁴⁵ בתוך יומיים שונתה גם תכנית זו. צבא השחרור פונה כולו, ואילו חיל המשלוח העיראקי התפצל. רובו עבר לשכם ומקצתו נשארה בגזרת גשר. המצרים, דיווח קירקברייד, נעצרו בקו מג'דל-חברון, ולדברי קצין הקישור המצרי במטה הלגיון, התכוונו להישאר בקו זה. המצרים שנראו במבואותיה הדרומיים של ירושלים לא היו צבא סדיר, אלא מתנדבי 'האחים המוסלמים' ממצרים ומלוב.¹⁴⁶

קירקברייד העריך שהלגיון השיג את מטרתו: השתלטות על מרב השטח שהוקצה למדינה הערבית. מעורבותו הלא-מתוכננת בירושלים אף תקל על עבדאללה להתנגד

142. סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ-20 במאי 1948, את"ה 105/147.

143. רישום מ-20 במאי 1948 ביומן בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 441.

144. מברקי קירקברייד אל בוין מ-23-24 במאי 1948, PRO, FO 816/121.

145. מברק קירקברייד אל בוין מ-21 במאי 1948, PRO, FO 816/120.

146. מברק קירקברייד אל בוין מ-23 במאי 1948, PRO, FO 816/121.

ללחצי המדינות האחרות לקדמו אל מעבר לגבול המדינה היהודית. לדעתו, אין לצפות מהסורים ומהעיראקים להישגים משמעותיים והרבה יהיה תלוי אפוא במה שיעשו המצרים: אם יתקדמו לעבר מרכז היישוב היהודי הם עלולים לנחול מפלה. החלופה הניצבת בפניהם היא להתחפר בקו שאליו הגיעו ולהכריז, למעשה, על מצב של קיפאון. עבר־הירדן תוכל אז לטעון שאין היא מסוגלת להתמודד לבדה עם הכוח היהודי העיקרי, ותשאיר את הלגיון באזור הערבי. במצב זה ניתן יהיה, לדעתו, להשיג שביתת־נשק כללית.¹⁴⁷

‘מלחמה ארוכה עלולה להחליש את המדינות ולערער בתוכן את השלטון’ שבוע ויותר לאחר הפלישה עדיין לא הצליח הש״י לשחזר את מהלכיה. בין שאר הטעויות לא אותר פיניו של הלגיון מן הארץ ערב סיום המנדט, מתוך אי־האמון הבסיסי בכוונותיה של בריטניה; לא נעשתה הבחנה בין כוחות ‘האחים המוסלמים’ שחדרו ארצה ערב סיום המנדט לבין הצבא המצרי הסדיר שפלש ב־15 במאי וגם לא בין המתנדבים הסורים של צבא השחרור בפיקוד שישכלי לבין הצבא הסורי הסדיר. בדיעבד העריך הש״י, בטעות, שהפלישה החלה עוד לפני תום המנדט, אך בצדק הוא קבע שמטרת הערבים היתה להגיע להכרעה מהירה ככל האפשר:

עם ההכרזה על מדינת ישראל לא היתה ברירה בידיהם אלא להעמיד את הכול על הקלף האחרון: התקפת בזק בכל החזיתות ... ואמנם נראה כי בכיוון זה הולכת האסטרטגיה הערבית. מלחמה ארוכה עלולה להחליש את המדינות עצמן ולערער בתוכן את השלטון הקיים.

להערכת הש״י התנהלה הפלישה על־פי תכנית אחידה ומשותפת, ומדינות ערב יכלו לשגר לארץ־ישראל כוח בעוצמה של 20,000–25,000 חיילים. למרות שעבדאללה הכריז על עצמו כ־מפקד כללי של הכוחות הפולשים סבר הש״י כי אין מטה כללי ערבי אחיד, אלא שיש תיאום בין הצבאות וקציני קישור נפגשים לעתים קרובות. תמונת הנעשה בשטח היתה עדיין מבולבלת ורחוקה מן המציאות:

הכוחות העיראקים והעבר־ירדנים פועלים תחת מטה משותף בגיזרה רחבה מאוד ... נקודות המגע בין הצבאות הן כדלקמן: הצבא המצרי בא במגע עם צבא הירדן בצמח [כך!]; ... הצבא הסורי והלבנוני פועל בגליל העליון. פלוגות סוריות הגיעו עד צמח. בקרב משתתף גם חיל האוויר הסורי. נראה כי בגיזרה זו נועד לצבא הלבנוני תפקיד צנוע.¹⁴⁸

הנעלם מספר אחת בתמונת המודיעין היה הצבא המצרי. לש״י לא היו ידיעות מהימנות על עוצמתו, והוא הסתמך על שידורים גלויים שדיברו על שני גדודים, האחד רגלי והשני משוריין, שפלשו מרפיח ומעוג'ה. אל־עריש, שבה שכנו המפקדה

147. מברק קירקברייד אל בוויין מ־22 במאי 1948, PRO, FO 816/120; כן ראה: פפה (לעיל, הערה 85), עמ' 29.

148. הסקירה ‘בציבוריות הערבית’ מ־23 במאי 1948.

ומרכז התחזוקה של חיל המשלוח המצרי, זוהתה בינתיים כבסיס אווירי בלבד. עדיין לא היה ברור אם למצרים הצטרפו גם גייסות מסעודיה ומתימן.

למעשה, המצרים עקפו את כפר-דרום לאחר שנכשל נסיונם הראשון לכבוש את היישוב והמשיכו בהתקדמותם צפונה, לחבור עם הכוח שהונחת מן הים במג'דל. הם נמנעו מהתקפות נוספות על יישובים, למעט יד-מרדכי ששלטה על ציר התנועה והתחזוקה שלהם, והסתפקו בהטרדתם באש מרגמות ותותחים ובצליפות מנשק קל.¹⁴⁹

מידע מהימן והערכות מדויקות יותר מאלו של הש"י על המצרים בנגב קיבל בן-גוריון ממרכוס, שיצא בשליחותו לחזית הדרום. מרכוס הודיע שבנגב פועלת בריגדה מצרית ממונעת בסיוע ארטילריה, והיא נעזרת במתנדבים בלתי-סדירים הנמצאים באזור מזה זמן רב. רק עתה התברר שבבאר-שבע ובעיראק-סוידאן נמצאים מצרים, ולא הלגיון כפי שסברו במטכ"ל מאז הפלישה.

ב-22 במאי נודע כאילו הלגיון כבש את רמת-רחל והוא מתבסס בכפר צור-באחר שמדרום לירושלים. למעשה, היו אלה כוחות 'האחים המוסלמים' ולא הלגיון. טעות דומה שררה לגבי הכוחות שתפסו את הכפרים מדרום-מערב לירושלים: בית-צפאפה, מלחה ועין-כרם. גם כאן, דווח שנתפסו בידי הלגיון בשעה שלמעשה היו אלה מתנדבים בלתי-סדירים מעבר-הירדן. לבן-גוריון נראה כאילו הלגיון מכתר את ירושלים לקראת מאמץ לכבושה, והוא הגביר את הלחץ להפעיל במהירות את עתודת המטכ"ל היחידה, חטיבה 7, במבצע לפריצת הדרך לעיר ולתגבורה בכוחות נוספים.¹⁵⁰

כמו בנגב, כך גם תמונת המצב בירושלים התבררה רק ממגע ישיר עם איש שהגיע לתל-אביב מן החזית, כאשר ב-23 במאי הגיע למטכ"ל חיים הרצוג. לפי דבריו תפס הלגיון קו משיח-ג'ראח עד לשער שכם. כוח נוסף שלו לחם לצד המתנדבים העיראקים בתוך העיר העתיקה. על שאלת בן-גוריון מה עוצמת הלגיון בירושלים לא ידע הרצוג לענות. הרצוג גם תיאר את פעילות כוחותינו בעיר ובמבואותיה, ותיאר חזות קשה של מצב האוכלוסיה האזרחית תחת ההפגזה המתמשכת. הדין-וחשבון שלו חיזק את בן-גוריון בתביעתו להחיש את המבצע לפריצת הדרך לירושלים.¹⁵¹

תמונת המודיעין של הש"י ושל המטכ"ל, שבעיקרה הסתמכה עדיין על ידיעות מודיעים, דבקה בתיאור שלפיו בבאר-שבע, בעיראק-סוידאן ובכפרים סביב ירושלים פועל הלגיון, וזאת בנוסף למאחזיו במשטרת ובמנזר לטרון ובהרטוב. רק לאחר ימים אחדים העמיד מודיע את הדברים על דיוקם בספרו שהכוחות בכפרים ובבית-לחם הם בלתי-סדירים. הש"י גרס שללגיון בירושלים כ-35 טנקים (ללגיון לא היו טנקים כלל), וייחס את ההתקפות על רמת-רחל לחיילי הלגיון שהובאו, כביכול, מחברון לבית-לחם ולמנזר מר-אליאס. מודיע בירושלים טען שהכוח הפועל ברמת-רחל מורכב מלגיונרים וממתנדבים מצרים. לאחר שהתברר שהכוחות בדרום הם מצריים, הסביר

149. דו"ח יומי של 'המועצה' למטכ"ל מ-23 במאי 1948, את"ה 105/94.

150. רישום מ-22 במאי 1948 ביומן בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 447.

151. רישום מ-23 במאי 1948 ביומן בן-גוריון, שם, עמ' 451.

הש"י שיחידות הלגיון שחנו במג'דל, בעיראק־סוידאן ובבית־ג'וברין עברו להרטוב.¹⁵²

צפונה יותר לא הבדילו המודיעים בין הלגיון לבין הצבא העיראקי. הש"י דיווח כי בגשר פועל הלגיון ואילו 'לבית ג'יז [הראל] הגיעה פלוגה עיראקית'. ידיעות אחרות סיפרו שטור של הלגיון נע מג'נין צפונה לעבר זרעין ומתכוון לתקוף את עפולה. מודיעים אמנם דיווחו על עיראקים רבים הנמצאים בשכם ובשומרון המערבי, אך דבריהם הובנו כמכוונים לחיילים עיראקים של צבא השחרור. לאחר שהסורים נסוגו מצמח נתקבלו ידיעות ממודיעים כאילו הם מתרכזים בעמק הבטיחה ומתכוננים לפלוש בסירות דרך הכנרת.¹⁵³

ערב התקפות הנגד הראשונות של צה"ל העריך קירקברייד שתנופת ההתקדמות של צבאות ערב נעצרה. החולשה הלוגיסטית הערבית, הודיע ללונדון, תמלא מעתה תפקיד מרכזי, ועד מהרה יתברר כי מלאי התחמושת ברשותם אינו מספיק למלחמה ממושכת. לדברי קירקברייד לא היה הפיקוד הצבאי הערבי שבע רצון ממצבו, אף כי לא הודה בכך בגלוי. כאשר יתברר המצב למדינאים, כתב, הם יהיו מוכנים לשביתת־נשק כללית. ואכן, באותו יום רמז העוצר העיראקי לשגריר הבריטי שאם המלחמה תופסק עתה בלחץ גורם חיצוני, יבוא הכבוד הערבי על סיפוקו.¹⁵⁴

קירקברייד חשש שאם תהיה ידם של היהודים על העליונה הם יסרבו לקבל הפסקת־אש. חשש זה התבטל לאחר קרב לטרון ב־25 במאי. הלגיון טען שאבידות היהודים עלו ל־600 חללים (למעשה נפלו בקרב זה 76). קירקברייד אמנם לא קיבל את המספר כעובדה, אך מעצם הטענה הסיק שתחושת הניצחון של הערבים תקשה עתה דווקא עליהם לקבל את תנאי ההפוגה.¹⁵⁵ מכאן ואילך שינה משרד החוץ הבריטי את עמדתו בשאלת הפסקת־האש, ולאחר שקודם לכן הכשיל הצעת החלטה אמריקנית במועצת הביטחון שקראה להפוגה וכרכה אותה באיום של סנקציות, הורה בסוף מאי לשגריריו במזרח התיכון ללחוץ על הערבים לקבל את ההפוגה המוצעת, תוך איום בסנקציות בריטיות נגדן אם לא תעשינה כן.¹⁵⁶

מהלכי הבריטים לא היו ידועים לגורמי המודיעין הישראלי בארץ ומחוצה לה. בימים הראשונים לאחר הפלישה הם נותקו כמעט מכל מקורות המידע המדיני שלהם וניזונו כמעט לחלוטין משידורי הרדיו הגלויים. ואולם, למחרת הקרב בלטרון הודיעו

152. סיכומים יומיים של ידיעות טנא/ע מ־24–28 במאי 1948, א"צ 1/57/810; צרור ידיעות ערביות של 'ירוחם' מ־25 במאי, את"ה 105/147; וכן סיכום יומי של אג"ם/מודיעין מ־26 במאי 1948 של הידיעות מחזית הדרום.

153. רישום מ־25 במאי ביומן בן־גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 455; סיכומים יומיים של ידיעות טנא/ע מ־25–26 במאי 1948, א"צ 1/57/810; וכן מברק שילוח אל גרשון הירש (אבנר) בירושלים מ־25 במאי 1948, אצ"מ S 25/4147.

154. מברקי מאק וקירקברייד אל משרד החוץ בלונדון מ־22 במאי 1948, PRO. FO 371/68373.

155. מברקי קירקברייד אל באראוס מ־24 במאי 1948 ואל בוין מ־26 במאי 1948, PRO. FO 816/121; וראה גם גלאב (לעיל, הערה 90), עמ' 132.

156. ראה: פפה (לעיל, הערה 85), עמ' 34–36.

תחנות הרדיו הערביות אילו תנאים מציבים הערבים לקבלת ההפוגה, ובראשם ביטול קיומה של מדינת ישראל. הערכת הידיעות מן האו"ם היתה שהערבים מעוניינים בדחיית ההפוגה בתקווה להשיג הישגים צבאיים נוספים.¹⁵⁷

'הלגיון פלש בשתי זרועות - אחת פנתה לעמק הירדן, והשנייה למחוז ירושלים' הש"י לא היה בנוי להתמודד עם מהלכי צבאות ערב הסדירים לאחר הפלישה. הוא לא היה מסוגל להעריכם מראש ואף לא לנתחם בדיעבד. עד לסוף מאי 1948 לא הבינו אנשיו את תמונת המצב ולא ידעו לזהות את הכוחות ואת מהלכיהם. הם נותרו שבויים בקונצפציות שפותחו לפני תום המנדט והולכו שולל על-ידי הצהרות תעמולתיות שלא היה להן כיסוי. שבועיים לאחר הפלישה סיכם ש"י ירושלים את מהלכיה כפי שהבינם:

שטחי הפעולה בארץ נתחלקו כנראה לפי תוכנית מחושבת מראש ... חיל החלוץ המצרי פנה ממג'דל מזרחיה והגיע לחברון-בית-לחם, שם בא במגע עם הלגיון הערבי. חלוקת שטחי ההשפעה ביניהם טרם התבררה ... הצבאות הסוריים פלשו לכל אורך גבול הצפון ומצפון-מזרח. כאן שיתפו פעולה עם כוחות עיראקיים. כוחות עיראקיים פגעו יחד עם הלגיון בעמק הירדן. הלגיון פלש בשתי זרועות - אחת פנתה לעמק בית-שאן ועמק הירדן, והשנייה למחוז ירושלים ... הלגיון עלה על ירושלים בשלושה ראשים: האחד דרך חברון, השני מיריחו והשלישי עקף ובא מצפון דרך רמאללה. הכוח שבחברון נשאר בארץ מימי השלטון הבריטי ... במשך השבוע הראשון של הקרבות לא הצליח כוח זה להתחבר עם הכוחות האחרים.¹⁵⁸

הקשר בין תיאור זה למהלכי הלגיון היה רופף, אפילו במה שנוגע לירושלים. כשלוננו של מערך המודיעין לגבש תמונת מצב ערב הפלישה ולאחריה, ומגבלותיו של הש"י בפעולה מול צבאות סדירים כפי שנתגלו במהלך הקרבות, הביאו את בן-גוריון עוד במהלך הקרבות למחשבה שיש לארגנו מחדש ולהתאימו לנסיבות. ב-7 ביוני 1948 הוא נועץ בעניין זה עם שני יועציו הראשיים לענייני מודיעין, ראובן שילוח - הממונה על כלל המערך ובראש ובראשונה על המודיעין שהופעל בידי המחלקה המדינית של הסוכנות ועמד עתה לעבור לרשות משרד החוץ, ואיסר בירנצווייג (בארי) - ראש הש"י והאחראי על הגורם המרכזי שעסק באיסוף מידע בתוך תחומי הארץ. בסיכום ההתייעצות רשם בן-גוריון לעצמו שיש ליצור מתכונת חדשה של מודיעין, שעל-פיה הוא יתחלק לשלושה שירותים: (א) מודיעין צבאי ליד המטכ"ל; (ב) מודיעין פנימי, או פוליטי; (ג) מודיעין מדיני, שיפעל גם מחוץ לתחומי המדינה. שני הגופים הראשונים יפעלו במסגרת הצבא. הגוף האחרון יהיה כפוף לפי שעה למשרד הבטחון, כלומר ישירות לבן-גוריון, ובתום המלחמה יעבור אולי לרשות משרד החוץ.¹⁵⁹

157. הסקירה 'ארץ-ישראל בשידורים הערביים' מ-26-27 במאי 1948, אצ"מ S 25/9047.

158. סקירת 'ירוחם' מסוף מאי 1948, את"ה 105/133.

159. רישום מ-7 ביוני 1948 ביומן בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 494.

מאבקה של מדינת ישראל לסיכול החלטות עצרת האו"ם על בינאום ירושלים בשנות החמישים

זכי שלום

החלטת העצרת על בינאום ירושלים – רקע ותגובות

בהחלטת עצרת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל (29 בנובמבר 1947) נקבע, בין השאר, כי העיר ירושלים תוקם כגוף נפרד (קורפוס ספארטום) במשטר בינלאומי מיוחד, ותנוהל בידי האומות המאוחדות. מועצת הנאמנות תפקד למלא את תפקיד הרשות המנהלת מטעם האומות המאוחדות.¹ מדינות ערב, כידוע, סירבו לקבל החלטה זו ופעלו לסיכולה, תוך שימוש באמצעים צבאיים. קרבות מלחמת העצמאות, אשר פרצו מיד עם קבלת החלטת העצרת על חלוקת ארץ-ישראל, יצרו מציאות גיאופוליטית שונה לחלוטין מזו שנקבעה במסגרת תכנית החלוקה. מציאות זו קיבלה 'גיבוי' פוליטי רשמי בהסכם שביתת-הנשק בין ישראל לירדן, אשר במסגרתו 'קובעה' חלוקת הריבונות על ירושלים בין שתי המדינות, במקום העמדתה תחת משטר בינלאומי.

מנהיגי המדינה, ובראשם בן-גוריון, הזדרזו להבהיר כי המציאות הגיאופוליטית החדשה שנתהוותה באזור אינה מאפשרת עוד חזרה אל הסטטוס-קוו אנטה, דהיינו – אל גבולות תכנית החלוקה, וממילא אל הסכמה על הצבת ירושלים תחת משטר בינלאומי: 'כשהסכמנו ב-29 בנובמבר [לקבל את תכנית החלוקה]', אמר בן-גוריון במועצת מפא"י, 'הסכמנו ברצינות. היינו מוכנים לקבל את זה לא משום שזה היה טוב וצודק, אלא היינו מוכנים לקבל פחות, מתוך שלום, בהסכם בינלאומי, ויהודי-ערבי, מאשר יותר במלחמה. [אבל עכשיו לאחר המלחמה] 29 בנובמבר לא קיים [עוד] ואין אידיוט בעולם שיקים אותו לתחיה ... המציאות הבינלאומית והמציאות פה בארץ נשתנתה, ולא יחזירו הגלגל'.²

ואולם, המערכת הבינלאומית ככלל סירבה לקבל עמדה ישראלית זו, אשר ביקשה להציג את מפת הגבולות שנוצרה בעקבות מלחמת העצמאות ואת מעמדה הריבוני של ישראל על חלק מירושלים כנתון שאין עליו עוררין. כבר במחצית אוגוסט 1949, במסגרת המאמץ הכולל להביא לשינוי המסגרת הגיאופוליטית שנתהוותה בעקבות מלחמת העצמאות, הגישה ועדת הפיוס למזכירות האו"ם את הצעתה לבינאום ירושלים. הצעה זו ביטאה, לכאורה, ניסיון לפשר בין תכנית החלוקה המקורית שאישרה העצרת לבין המצב שנוצר בשטח הלכה למעשה.

1. מ' מדזיני (עורך), קובץ מסמכים בתולדות המדינה: תעודות, חוקים, הודעות, הסכמים, ירושלים 1981, עמ' 60.

2. מועצת מפא"י, 12 בינואר 1949, ארכיון מפא"י, בית ברל [להלן: ארכיון מפא"י].

עם פתיחת דיוני העצרת, במחצית ספטמבר 1949, הונחה לפניה הצעתה של ועדת הפיוס כבסיס לדיון על מעמדה של ירושלים. משלחת ישראל ומשלחות מדינות ערב הביעו התנגדות להצעה, וכך הבליטו את אופיה הלא מעשי. בוויכוח הכללי שנפתח בעצרת 'לא זכה דו"ח זה', על-פי עדות מאוחרת יותר של שר החוץ משה שרת, 'לתמיכה מלאה מצד שום גורם בעל ערך'.³

על רקע זה, ועל רקע מגעים אינטנסיביים שקיימו נציגי ישראל עם משלחות שונות באו"ם, התגבשה בקרב המשלחת הישראלית הערכה אופטימית למדי לגבי הסיכויים למנוע קבלת הצעת החלטה מחודשת על בינאום ירושלים: 'היה ברור', אמר שרת מאוחר יותר, 'שציר הוויכוח יהיה הדין-וחשבון של ועדת הפיוס. ההנחה הכללית היתה, שרבים יסכימו להמתיקו אך מעטים ינסו להחמירו; שכיוונו הכללי של הוויכוח יהיה לקרב, עד כמה שאפשר, את ההסדר המוצע למשטר הקיים; ושהפרץ [הפער] בין עמדת הרוב לבין עמדתנו ילך ויקטן'.⁴

בניגוד לשרת, אצל בן-גוריון הלכה והתגבשה, ככל הנראה כבר בשלב מוקדם יחסית, הערכת מצב פסימית למדי לגבי ההתפתחויות בעצרת בשאלת ירושלים, והוא חשש פן אכן תתקבלנה החלטות המנוגדות לעמדות ולאינטרסים של ישראל. קרוב לוודאי כי במקביל התעוררו בקרבו ספקות באשר לנחישות עמדותיו של שר החוץ, שרת, בשאלת ירושלים, וחששות שמא, בלחץ הנסיבות, יסכים שרת לקבל הצעות פשרה, שעלולות להחליש את מעמדה של ישראל בירושלים.⁵

3. דברי הכנסת, III, ישיבה ק"א (2 בינואר 1950), עמ' 376.

4. שם, עמ' 376-377. שרת המשיך לדבוק בגישתו האופטימית גם לאחר שהצעת החלטה על בינאום אושרה בתת-ועדה של הוועדה המדינית: 'המסר הכללי שלו', כותב אורי ביאלר במאמר מקיף, העוסק בהחלטה על העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים, 'היה ... ברור וחד-משמעי: למרות החלטה זו, תוכל המשלחת הישראלית לעצרת להשיג את מטרתה בנושא ירושלים בדרך מדינית'. א' ביאלר, 'הדרך לבירה - הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949', קתדרה, 35 (1985), עמ' 184 [להלן: ביאלר, 'הדרך לבירה']. קרוב לוודאי כי בנושא זה נסמך שרת על הערכותיו של שגריר ישראל באו"ם, א' אבן. ביולי 1949 העריך אבן כי המלצה של העצרת על בינאום מלא היא 'בלתי סבירה'. ראה מברק א' אבן אל מ' שרת, 8 אוגוסט 1949, אצל: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של ישראל, ד, מאי-דצמבר 1949, ירושלים תשמ"ו, עמ' 302 [להלן: תעודות, ד].

5. בתדריך למשלחת ישראל ללואן (יולי 1949) כתב שרת במפורש: 'יש להסכים לפיקוח או"ם על המקומות הקדושים'. ראה תדריך שר החוץ למשלחת בלואן, 25 ביולי 1949, תעודות, ד, עמ' 246. בשיחתו עם מזכיר המדינה של ארצות-הברית, 7 בדצמבר 1949, נשאל שרת על עמדתו לגבי הצעת החלטה שהגישה שוודיה ב-5 בדצמבר 1949, ועסקה בעיקר בהענקת מעמד בינלאומי למקומות הקדושים בירושלים. שרת השיב כי עקרונותיה של ההצעה מקובלים עליו, אך ציין מספר הסתייגויות לגביה. ראה: *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, VI (1949), P. 1526 [להלן: פרו"ס]. לגבי הנוסח המלא של ההצעה השוודית ראה: M. Medzini (ed.), *Israel's Foreign Relations: Selected Documents*, 1947-1974, Jerusalem 1976, pp. 236-242. בזכרונותיו מציין שגריר ארצות-הברית

כנראה שעל רקע זה יש לראות את ניסוחו החד-משמעי והבוטה-משהו של המברק ששיגר בן-גוריון ב-4 בדצמבר 1949 אל שרת. המברק אינו מותיר ספקות כלשהם באשר לעמדות שבן-גוריון ציפה משרת לנקוט בדיוני העצרת בקשר למעמדה של ירושלים:

מכנס מחר בבוקר הממשלה. אציע לה הצהרה בכנסת שמדינת ישראל לא תשלים עם שום צורה של שלטון זר בירושלים היהודית, וקריעתה מהמדינה, ואם נעמוד בפני ברירה של יציאה מירושלים או מאו"ם - נבחר לצאת מאו"ם.⁶

בפועל, התבדתה הערכת המצב האופטימית של שרת לגבי סיכויי משלחת ישראל באו"ם למנוע קבלת החלטה על בינאום ירושלים, והתאמתו חששותיו של בן-גוריון. המשלחת האוסטרלית הגישה, במפתיע, הצעת החלטה שביקשה להעמיד את ירושלים תחת משטר בינלאומי לצמיתות. הצעת החלטה זו נתקבלה בעקבות התלכדות, נדירה כשלעצמה, של הגוש הסובייטי, גוש המדינות הקתוליות והגוש הערבי: 'בתחילה', אמר שרת, קרוב לוודאי גם במגמה להסביר את הגורמים שהובילו אותו לגבש את הערכת המצב האופטימית, 'נראתה ההצעה כה רחוקה מן המציאות, שרבים סירבו להתייחס אליה ברצינות'.⁷

בשלב מאוחר יותר טען שרת כי מלכתחילה הועלתה הצעת החלטה נוחה יחסית בסוגיית ירושלים, וכי היא ירדה מן הפרק, בין השאר בעקבות התבטאויות לא-נחוצות ובעלות אופי מתגרה מצד מנהיגים בישראל (דבריו כווננו, ללא ספק, אל בן-גוריון) בקשר למעמדה הבלתי מעורער של ישראל בירושלים. בישיבת סיעת מפא"י אמר שרת:

היתה מהדורה קודמת, ששמה העניין של בינאום הורד עד למינימום. לא אומר שאת המינימום הזה יכולנו לקבל, אבל ראינו חתירה מצידם להעמיד את הדברים עד למינימום. יתר על כן, בהקדמה למהדורה ההיא אמרו דברים מפורשים: התכנית הזאת איננה נערכת על יסוד של קורפוס ספארטוס [משטר

בישראל באותה תקופה, ג'יימס מקדולנד, כי היו בישראל מנהיגים חשובים שמתוך הערכת פגיעותה האיסטרטגית של ירושלים והיתרונות הכלכליים של משטר בינלאומי בירושלים היו מוכנים לפשרה כלשהי לגבי מעמדה. אבל הם לא העזו לדבר נוכח הקונסנזוס הכללי בישראל נגד תכנית הבינאום. ראה: James G. McDoland, *My Mission in Israel*, New York 1951, pp. 207

6. תעודות, ד, עמ' 675; ראה גם ביאלר, 'הדרך לבירה'. בשיחה עם מנכ"ל משרד החוץ, ו' איתן, הבהיר בן-גוריון את עמדותיו כדלקמן: 1. ישראל לא תקבל שום הצעה הפוגעת בריבונותה במקום כלשהו. 2. ישראל תהא מוכנה לקבל פיקוח של האו"ם על המקומות הקדושים בירושלים, ולא בשום מקור אחר. 3. ההצעה השווידית אינה תואמת את עמדת ישראל, גם אם יוכנסו בה מספר תיקונים. 4. לנו לא אכפת אם רק קול אחד בעצרת (קולה של מדינת ישראל) יתנגד לרעיון הבינאום. העיקר הוא שירושלים בידינו. תעודות, ד, עמ' 676.

7. דברי הכנסת, III, ישיבה ק"א (ינואר 1950), עמ' 377.

בינלאומי], אלא על יסוד הנחה של ריבונות לאומית. היה ברור שהם חושבים על חלוקת הריבונות לישראל ולעבר הירדן. והנה היתה השאלה: 'מה הביא לידי החמרות אלה? הגורם הראשון זה אנחנו בעצמנו, בזה שעוררנו את שאלת הבירה, והתחלנו לכתוב ולנאום ולדבר על ירושלים כבירת מדינת ישראל.⁸

אישור ההצעה האוסטרלית בעצרת התקבל בישראל בתדהמה. בעקבותיו כינס בן-גוריון קבוצת מומחים של משרד החוץ לדון בנושא.⁹ בעקבות הפגישה הוא זימן ישיבת ממשלה מיוחדת, ב-11 בדצמבר 1949, לדיון בהחלטת העצרת.¹⁰ בן-גוריון הביא בפני הממשלה הצעת החלטה על העברת משרדי הממשלה והכנסת מתל-אביב לירושלים באורח מידי, ודרש לקבל את אישור הכנסת לכך בהקדם האפשרי. הממשלה קיבלה את עמדתו של בן-גוריון בהתנגדותם של שר האוצר אליעזר קפלן, שר הפנים ומנהיג המפלגה הדתית-לאומית, משה שפירא, ושר המשפטים פנחס רוזן. בעמדתו של בן-גוריון תמכו, בין השאר, שר הדתות הרב מיימון, שר האספקה והקיצוב דב יוסף, ושר התחבורה דוד רמז.¹¹

עוד לפני ישיבת הכנסת התכנסה ישיבת סיעת מפא"י לדון בנושא, וכצפוי התעוררו בה חילוקי דעות. אל המסתייגים מעמדתו הנחרצת של בן-גוריון הצטרפו, בין השאר, חברי הכנסת אברהם הרצפלד, יוסף שפרינצק ושלמה לביא. אין ספק שהם שאבו עידוד רב מתגובותיו השליליות של שר החוץ להחלטה, וייתכן שגם מהסתייגותיו הלא-פומביות של הנשיא וייצמן ממנה.¹² למרות הסתייגויות אלה, מצד

8. ישיבת סיעת מפא"י, 31 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י. על הפעילות בזירה הפנימית בישראל שקדמה להחלטת העצרת ראה: שלומית קרן, 'ההחלטה על מעמדה של ירושלים כבירת ישראל', סקירה חודשית, 6 (1992), עמ' 4-10.

9. ראה מכתבו של נחמיה ארגוב אל יעקב דורי, אצל: ימימה רוזנטל, 'לא ראיתי את ברק הביטחון', שם, עמ' 12; ראה גם ביאלר, 'הדרך לבירה', עמ' 185.

10. קודם לכן מתכנסת לדון בנושא ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. ראה ביאלר, שם, שם.

11. ביומנו כותב בן-גוריון בהקשר זה: 'הממשלה קיבלה דעתי, שעלינו להעביר משרדינו והכנסת לירושלים ... התנגדו לכך [אליעזר] קפלן ומשה שפירא. תמך בכל נמרצות [דוד] רמז'. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, ארכיון בן-גוריון, קריית שדה-בוקר [להלן: אב"ג]. מייקל בריצ'ר, המתבסס על שיחות עם אחדים ממשתתפי אותה ישיבה, מציג היערכות שונה בממשלה: 'היוזמה הסופית', הוא כותב, 'היתה בידי בן-גוריון. עידוד רב שאב משני שרים בממשלתו - שר הדתות, הרב מיימון, ושר האספקה והקיצוב, דב יוסף. רוב השרים האחרים תמכו בהחלטה. אחרים היססו (אליעזר קפלן ודוד רמז), ורק אחד התנגד - משה שרת'. מ' בריצ'ר, 'המאבק המדיני על ירושלים', בתוך: א' שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים תשמ"א, עמ' 400-401. בדיווחו לשרת כותב ו' איתן בהקשר זה: '[אליעזר] קפלן ו[פנחס] רוזן הצביעו נגד העברת המשרדים לירושלים, [משה] שפירא היסס. כולם הצביעו בעד'. תעודות, ד, עמ' 710-711.

12. על עמדת הנשיא וייצמן ניתן ללמוד מיומן בן-גוריון. ביומנו כותב בן-גוריון: 'הבוקר טילפן וייצמן, שהוא בא לידי מסקנה שהוא טעה ואני צדקתי ביחס לירושלים'. יומן בן-גוריון, 16 בדצמבר 1949, אב"ג.

מאבקה של ישראל לסיכול החלטת האו"ם

אישים שמעמדם הציבורי חרג מעבר לתוארם הרשמי, עמדת בן-גוריון התקבלה בסיעת מפא"י ברוב גדול.

בעקבות דחיית עמדתו, הן בממשלה והן בסיעת מפא"י, ועל רקע ביקורת ציבורית נוקבת על כשלוננו האישי בהערכת המצב בשאלת ירושלים,¹³ הגיש שרת לבן-גוריון מכתב התפטרות: 'הצטרפות מסיבות [נסיבות] חמורות', הוא כותב לבן-גוריון, 'מאלצת אותי להגיש לך התפטרותי מתפקיד שר החוץ ומחברותי בממשלה, ולבקשך לקבלה. המסיבות הן: א. לא ראיתי מראש המפנה הבינלאומי החמור שחל בשאלת ירושלים. ב. הממשלה והמפלגה דחו הקו שלי לאחר ההכרעה בעצרת. ג. במערכה הכבדה הצפויה לנו, חוששני שלא אוכל להגן ביעילות ובלב שלם על הקו שנקבע'.¹⁴

בן-גוריון דחה את פנייתו/בקשתו של שרת מבלי שהביאה לדיון בממשלה. הוא הגדיר אותה כ'בלתי אפשרית מבחינה אישית שלי ומבחינת כל שאר החברים'. ולחיוזק טיעונו הוסיף: 'מבצעי 14 במאי [הכרזת העצמאות] אסור להם להיפרד'.¹⁵ בנוסף הבהיר בן-גוריון כי אל לו, לשרת, לראות עצמו אשם בהערכת המצב המוטעית ששיגר לממשלה באשר לתוצאות ההצבעה הצפויות בעצרת. הנושא שעמד על הפרק, כך הסביר בן-גוריון, הוא רגיש ומורכב, וממילא – קשה לתחזית. מכל מקום, הוסיף, המידע שמסר שרת היה בידי שרים רבים, וגם הם טעו בהערכת המצב. לפיכך, אין כל הצדקה כי שרת ייקח על עצמו אחריות בלעדית להערכות השגויות.

נימוק נוסף שגייס בן-גוריון לשכנוע שרת הוא נסיונו האישי בממשלה, כמי שבעצמו נותר לא אחת בעמדת מיעוט, גם בעניינים גורליים (כוונתו היתה, ככל הנראה, להתנגדותה של הממשלה, כולל שרת, לכבוש את אזור דרום ירושלים והר חברון, התנגדות שהוא הגדיר כ'בכיה לדורות'). ולבסוף, אמר בן-גוריון, על שרת להבין כי התפטרותו תגרום נזק חמור למדינה בזירה החיצונית והפנימית, ולפיכך 'על כולנו לעמוד יחד במשבר הזה'.¹⁶ שרת נענה לפנייתו של בן-גוריון והמשיך בתפקידו.

מאפייני הביקורת על החלטת הממשלה

החלטת בן-גוריון על העברת משרדי הממשלה לירושלים זכתה לתמיכה ציבורית רחבה למדי. בדיונים שנערכו בכנסת הביעו מרבית חברי הבית תמיכה מרשימה למדי בהחלטה זו, תוך הטחת ביקורת על הכישלון המדיני שליווה את החלטת העצרת בסוגיה זו.

13. במברק אישי אל שרת כותב ו' איתן: 'החלטת הבינאום באה כהלם אדיר ... העיתונות ביקורתית באורח חמור על הממשלה, משרד החוץ ועליך באופן אישי'. מברק איתן אל שרת,

13 בדצמבר 1949, תעודות, ד, עמ' 710-711.

14. יומן בן-גוריון, 16 בדצמבר 1949, אב"ג.

15. שם, שם.

16. שם, שם.

א. תמיכתם של חוגי הימין, ובראשם תנועת 'חירות', בהחלטה היתה מובנת מאליה. הללו התנגדו מלכתחילה, בחריפות רבה, לתכנית החלוקה בכלל ולבינאום ירושלים בפרט. לפיכך לא היה כל ספק כי יתמכו בכל צעד לסיכולן של תכניות אלה. עם זאת, דוברי המפלגה לא חשכו את ביקורתם על הממשלה, שבמעשיה ובמחדליה הביאה, לדעתם, מפלה מדינית קשה על מדינת ישראל. הם תלו זאת בעיקר ב'חטאיו הקדומים' של ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, שהסכים לקבל את תכנית החלוקה, ובמסגרתה – את רעיון הבינאום, ושבמהלך מלחמת העצמאות נמנע, להערכתם במתכוון, מכיבוש העיר העתיקה.

ב. מורכבת ונפתלת יותר היתה עמדתן של מפלגות השמאל, ובראשן מפ"ם. הללו היו קשורות בטבורן אל ברית-המועצות, והתקשו להביע עמדה המנוגדת לעמדה הרשמית שלה. בראש המתנגדים להחלטת הממשלה על העברת משרדי הממשלה לירושלים עמד מנהיג מפ"ם, משה סנה. אולם בוויכוח הקשה שפרץ בתוך המפלגה סביב סוגיה זו גברה, בסופו של דבר, ידם של אלה שביקשו להביע תמיכה בממשלה. בולטת במיוחד היתה הופעתו של יצחק בן-אהרון, שאמר: 'אנחנו רואים לנו לחובה וגם לזכות להתייצב לימינה של הממשלה במדיניות ובמעשים שמתפקידם להבטיח את ריבונותה של מדינת ישראל על ירושלים הבלתי מחולקת ולהדוף את הנסיון לנתק את ירושלים מגופה של האומה ושל המדינה הקמה במולדתה'.¹⁷

עיקר הביקורת כלפי הכרעתו של ראש הממשלה באה מבין חבריו למפלגה השלטת, מפא"י, ובעיקר מצד שר החוץ, שרת. דברי הביקורת לא כוונו כלפי עצם הכורח של מדינת ישראל לדחות את החלטת העצרת, להבטיח את ריבונותה על ירושלים ולבסס את מעמדה של ירושלים כבירת מדינת ישראל, אלא על אופיה הפרובוקטיבי-הפגנתי, של החלטת הממשלה, לדעתם. בדברי הביקורת הועלו, בין השאר, הנקודות העיקריות הבאות:

א. החלטת העצרת נותנת ביטוי להתלכדות מקרית, נדירה ובעלת אופי חד-פעמי של גורמים מנוגדים זה לזה להצבעה על סוגיה שאמנם נוגעת ישירות למדינת ישראל, אך במקביל יש לה אופי אוניברסלי בולט. לפיכך אין הכרח לראות בהצבעה ביטוי למגמות אנטי-ישראליות של המדינות שתמכו בה. הערכה זו מתבססת בעיקר על ניתוח מניעיהן של מדינות הגוש הקתולי, ובמידה מסוימת גם הגוש הסובייטי, בהצבעתן בעצרת. בהקשר זה הועלו, בין השאר, הנימוקים העיקריים הבאים להסברת תמיכתן בהחלטת הבינאום:

1. לגבי המדינות הקתוליות:¹⁸

א) העובדה שהצעת ההחלטה הוגשה בידי מדינה פרוטסטנטית ביסודה כאוסטרליה, חייבה מדינות קתוליות לתמוך בה; זאת על מנת שלא תוצגנה כבעלות דבקות ומחויבות פחותות משלה לערכי הדת הנוצרית ולמקומות

17. דברי הכנסת, III, ישיבה צ"ו (13 בדצמבר 1949), עמ' 282.

18. ראה סקירת שרת בכנסת, דברי הכנסת, III, ישיבה ק"א (2 בינואר 1950), עמ' 375–380.

המקודשים לנצרות: 'פעלו כאן', אמר שרת, 'אימת הציבור מלמטה ופחד המרות הדתית העליונה מלמעלה, הכל לפי שיקול קל וחומר: אם קו זה נקוט בידי אוסטרליה, שהיא ארץ פרוטסטנטית ברובה הגדול ושנודעה באהדתה לישראל - כיצד תוכל ממשלה קתולית לפגור אחריה?'¹⁹

ב) על המדינות הקתוליות הופעל לחץ כבד של שלטונות הוותיקן שתתמוכנה בהצעת הבינאום, תוך איום לתגובות קשות מצדו, אם לא תתקבל דרישתו: 'הפעם נתגלה', כתב בן-גוריון ביומנו, 'כוח הוותיקאן והקתוליות העולמית. מדינות שלגופו של דבר אין להן צורך בירושלים, ואוהדות לישראל, הצביעו תחת לחץ רומא בעד בינאום'.²⁰

ג) מדינות רבות שתמכו בהצעה האמינו כי סיכוייה להתקבל אינם רבים, וכי גם אם תתקבל - סיכוייה להתממש הלכה למעשה קלושים למדי, משום ששתי המדינות הריבוניות על ירושלים כולה - ישראל וירדן - מתנגדות לה בחריפות רבה. המדינות התומכות הניחו, אם כן, כי להחלטה יהיה ערך הצהרתי בלבד וכי שום אינטרס חיוני של מדינת ישראל לא ייפגע. וכך אמר שרת, במאמץ לשחזר את דרך חשיבתן של מדינות רבות שתמכו בבינאום: 'ההגיון של ריוח והפסד תכסיסי: הן ממילא לא יצא הבינאום לפועל - ולמה נהיה אנחנו האחראים לכשלונו מראש? אם נצביע נגדו, יהיה הקולר תלוי בנו, ולעולם לא ניפטר מקובלנות והאשמות; אך אם נצביע בעדו, לא יבולע מזה לאיש. שהרי הדבר כשלעצמו אינו בר-ביצוע, ואילו אנו את נפשנו הצלנו. איש לא יוכל לטעון כלפינו, שידינו היתה במעל להחמיץ הזדמנות היסטורית גדולה בשביל הנצרות והכנסיה'.²¹

ד) ברקע הצבעתן של המדינות הקתוליות - גם אם הן לעולם לא תודינה בכך - עמד, ללא ספק, גם הרצון 'לסגור חשבון' היסטורי-דתי של הנצרות עם העולם היהודי, חשבון שנמשך דורות רבים, ומקורו בעוול שגרמו כביכול היהודים למחולל הדת הנוצרית, ישו.²²

ה) יתכן שהצבעת המדינות הקתוליות בעד בינאום מבטאת גם רצון מצדן 'לנקום' על פעולת ההרס, הביזה והשוד של חיילי צה"ל במקומות המקודשים לנצרות, במהלך מלחמת העצמאות: 'אני רוצה', אמר שרת, בהקשר זה, בפורום מפלגתי מצומצם, 'להזכיר את החטא האיום והנורא, שקבעה מדינת ישראל, קודם כל כלפי עצמה, בזה שהיא לא ידעה להתארגן מלכתחילה, כדי להשליט משמעת ברזל על אנשיה, לבל יהיו מתעללים בקודש של עמים אחרים. ... אנחנו נתנו את הדין על המוסר הפרוע בתוכנו ... אין כלל לשער

19. שם, עמ' 377.

20. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, אב"ג.

21. דברי הכנסת, III, 'שיבה ק"א (2 ינואר 1950)', עמ' 377.

22. בדבריו בסיעת מפא"י אומר שרת: 'אם לראות לתוך תוכם של דברים, אז ההחלטה שנתקבלה בעצרת ב-9 בדצמבר זה היה סילוק חשבון בעד מה שקרה בארץ הזאת, בעיר הקודש, לפני 1916 שנה'. 'שיבת סיעת מפא"י, 31 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

- מה שנעשה ... חילול ביודעין, זיהום, שבירת פסלים ... לכלוך, קריעת ספרים ... וכן הלאה וכן הלאה.²³
2. לגבי הגוש הסובייטי הועלו, בין השאר, המניעים העיקריים הבאים להסברת תמיכתו בהחלטות הבינאום:²⁴
- א) החשש שמא הכרה של ברית-המועצות בחלוקת ירושלים בין ישראל לירדן תתפרש כהכרה בחלוקת ארץ-ישראל, הכרה שתחזק בהכרח את מעמדה של בריטניה - בת-בריתה הקרובה ביותר של ירדן - באזור, וממילא גם את מעמדה של ארצות-הברית. חיזוק מעמדן של שתי אלה, יריבותיה הקשות של ברית-המועצות, עלול להיות בעל השלכות חמורות על מעמדה הבינלאומי של ברית-המועצות בכלל, ועל מאחזיה במזרח התיכון בפרט.
- ב) יתכן כי בהצבעתה למען בינאום ירושלים ביקשה ברית-המועצות לאותת לישראל כי אינה רואה בעין יפה אחדות מהצבעותיה של המשלחת הישראלית בעצרת האו"ם, והיא רואה בהן ביטוי אפשרי לנטישת מדיניות האי-הזדהות שנקטה ישראל מאז זכתה בעצמאותה.²⁵
- ב. החלטת ממשלת ישראל על העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים ודברי ההסבר שנתלו לה מפי ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, ואישים אחרים בהנהגת המדינה, עומדים בניגוד משווע למסקנות המתבקשות מן הניתוח לעיל. הם יוצרים רושם ברור כאילו 'העולם כולו' נתלכד כדי לפגוע באינטרסים חיוניים ביותר של מדינת ישראל. זוהי הצגה מעוותת של המציאות הפוליטית הבינלאומית כפי שבאה לידי ביטוי בהחלטת העצרת על בינאום ירושלים, והיא מנוגדת לאינטרס הישראלי להפגין מערכת יחסים ידידותית של מדינת ישראל עם מדינות רבות ככל האפשר: 'הדיבורים על מלחמה בעולם כולו', כתב שרת אל ו' איתן, 'חסרי שחר ומזיקים בתכלית ... כל השיטה הזאת של יצירת עובדות במדיניות החוץ על ידי הצהרות ישירות של ראש הממשלה, בניגוד גמור לסגנוני, עושה מצבי לבלתי-נשוא, ואבקש עזרתכם. תמנעו החמרה נוספת'.²⁶
- ג. מעבר לכך, האינטרס הלאומי של מדינת ישראל מחייב אותה לפעול למען 'דעיכה' מהירה ככל האפשר של החלטת העצרת על בינאום ירושלים. לפיכך עליה לטפל בסוגיה זו ב'פרופיל נמוך' עד כמה שאפשר, בראש ובראשונה כדי למנוע הסבתה לפסים של טיפול מעשי בבינאום ירושלים. תגובותיה ההפגנתיות והמתגרות של ממשלת ישראל, ושל העומד בראשה, מובילות בהכרח לתוצאה הפוכה. הן מצטיירות כהתרסה נגד מדינות עוינות-כביכול, והן עלולות להוביל אותן להתמיד באימוץ עמדות המנוגדות לאלה של מדינת ישראל.
- ד. מבחינה פורמלית, החלטת העצרת היא בגדר המלצה, ולפיכך, בעלת אופי

23. ישיבת סיעת מפא"י, שם, שם.

24. ראה דו"ח על שיחת גדעון רפאל עם צארפקין, 13 בדצמבר 1949, תעודות, ד, עמ' 712-713.

25. ראה שיחת ו' איתן עם פ' ירשוב, 6 בדצמבר 1949, שם, עמ' 685-686.

26. ראה מברק שרת אל ו' איתן, 15 בדצמבר 1949, שם, עמ' 762.

הצהרתי ביסודו של דבר. אין היא מחייבת את מדינת ישראל לנקוט צעדים כלשהם בטווח המידי. התגובה הישראלית ה'רפלקסיבית' להחלטת העצרת אינה אפוא מחויבת המציאות. בפני מדינת ישראל פתוחות מספר דרכי פעולה חלופיות: ראשית, היא יכולה להודיע בגלוי כי אינה מקבלת את החלטת העצרת בניסוחה הקיים. זוהי דרך פעולה מקובלת במערכת הבינלאומית, וגם מדינות אחרות אימצו אותה לא אחת.²⁷ שנית, מדינת ישראל יכולה להציג עמדה שלילית באורח עקרוני, אך עניינית בניסוחה, בתקווה כי במשך הזמן ייווצרו נסיבות שיהפכו את ההחלטה לחסרת משמעות.²⁸ שלישית, מדינת ישראל יכולה להימנע מכל תגובה עד אשר תיווכח, אם בכלל, כי הטיפול בשאלת בינאום ירושלים באו"ם עובר לפסים מעשיים.²⁹

ה. החלטת הממשלה על העברת משרדי הממשלה לירושלים מתעלמת מפנייה מפורשת של הממשל האמריקני לישראל להימנע מ'הצהרות או פעולות העלולות "לחמם" את המצב במזרח התיכון, במיוחד לאור המשא ומתן המתנהל בין ישראל וירדן והשיחות של ישראל עם הוותיקן'.³⁰ בכך נוטלת על עצמה מדינת ישראל סיכון חמור של תגובה קשה מצד מעצמה ידידותית, שהיא תלויה בה במגוון רחב של תחומים. ביטוי מובהק לעמדה זו נתן שר האוצר, אליעזר קפלן. בדיון בסיעת מפא"י הוא אמר, בין השאר:

אינני חושב שאנחנו צריכים לקחת על עצמנו מעמסה כל כך קשה. ... מה שאנו צריכים לעשות הוא להגביר את הבניה ואת התעשיה בירושלים. לא לעשות שום צעדים הפגנתיים, ולא לקחת על עצמנו את הריזיקה [סיכון] הזאת. ... אנו תלויים בעזרת העולם. כשקיומנו עומד בסכנה, עלינו לשקול היטב את הצעד שאנו הולכים לעשות.³¹

ו. מעבר לתגובה אמריקנית מידית, העלולה לבוא לידי ביטוי בעיקר במישור הכלכלי, עלולה החלטת הממשלה להוביל את ארצות-הברית לגבש עמדה התומכת

27. ראה מברק א' אבן אל ו' איתן, 15 בדצמבר 1949, שם, עמ' 726-727. בשלב מאוחר יותר אמר שרת: 'כל החלטה של או"ם זו רקומנדציה - המלצה. גם החלטות כ"ט בנובמבר היתה המלצה. אנגליה לא נענתה להמלצה זו, בעצם פעלה נגד. גם הערבים פעלו נגד'. ישיבת סיעת מפא"י, 31 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

28. במברק אל ו' איתן מזכיר א' אבן את החלטת מועצת הביטחון מ-4 בנובמבר 1949, אשר הורתה על נסיגת צה"ל מהנגב. ישראל השיבה תשובה שלילית במהותה, אך קורקטית בניסוחה. כך מנעה התנגשות חזיתית עם מועצת הביטחון. בשבועות שלאחר מכן פעלה ישראל להוכיח כי ההחלטה אינה ניתנת ליישום. עם חתימת הסכמי שביתת הנשק הפכה ההחלטה ממילא לחסרת משמעות. ראה מברק א' אבן אל ו' איתן, 12 בדצמבר 1949, תעודות, ד, עמ' 704.

29. ראה מברק שרת אל ו' איתן, 10 בדצמבר 1949, שם, עמ' 694.

30. מברק מזכיר המדינה של ארצות-הברית אל שגרירות ארצות-הברית בישראל, 9 בדצמבר, פרו"ס, 1, עמ' 1531.

31. ישיבת סיעת מפא"י, 12 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

בבינאום ירושלים. עד כה לא נקטה ארצות-הברית עמדה חד־משמעית בסוגיה זו, למרות לחצים כבדים – פנימיים וחיצוניים – שהופעלו על הממשל לתמוך בבינאום. למדינת ישראל יש, כמובן, כך נטען, אינטרס עליון להביא את ארצות-הברית לעמדה השוללת, את רעיון הבינאום או לפחות מסתייגת ממנו למעשה אם לא להלכה. לאור מעמדה הדומיננטי במערכת הבינלאומית בכלל, ובאו"ם בפרט, שינוי בעמדת ארצות-הברית עלול להיות בעל השלכות חמורות ביותר מבחינת מדינת ישראל.³²

ז. התגובה הדרמטית וההפגנתית של מדינת ישראל על החלטת העצרת אינה מצביעה על עוצמה, אלא להפך. היא חושפת את תחושת חוסר הביטחון לגבי איתנות מעמדנו בירושלים: 'אנחנו', אמר שרת בתגובה על ההחלטה, 'הפגנו עצבנות. לפי דעתי, זו לא היתה הפגנה של כוח, אלא הפגנה של חולשה'.³³

ח. ולבסוף, הכרזה על העברת משרדי הממשלה, אף אם תצא אל הפועל, ממילא אינה משנה באורח מהותי ו/או משפטי את המצב השורר עתה בירושלים. על רקע זה, מן הראוי היה לה, לישראל, לבצע את העברת משרדי הממשלה לירושלים בהדרגה, מתוך ביטחון מוחלט במעמדה היציב והאיתן בשטח.³⁴ מצד אחד, העברה כזו היתה יוצרת עובדות בשטח, אשר היו מבססות באופן מעשי, ולא רק הצהרתי, את מעמדה של ישראל בירושלים; מצד שני, דרך פעולה זו היתה מונעת תגובות חריפות של המערכת הבינלאומית כלפי ישראל, כפי שצפוי עתה. בדבריו בפני פורום מפלגתי מצומצם, אמר שרת בהקשר זה:

מדינת ישראל היא בירושלים, ולא חשוב הוא אם הכנסת נמצאת בה עכשיו אם לא. ... בכדי להילחם בבינאום, לא היה צריך להיזקק להעברה זו. הבינאום הוא בלאו הכי בלתי אפשרי, כי העובדה היא שאנו שולטים שליטה גמורה בירושלים, ועובדה זו היא הקובעת; ואין הבדל אם הכנסת היא בירושלים אם לא. ... מה החפזון? מדוע עשו את ההעברה הזו בתנאים כה בלתי אנושיים ועל ידי כך גרמו לכך שפעולתם של משרדים אחדים היא משותקת. ... עלינו להתרגל לעובדה, שישנה מדינה הבנויה על תלה, מדינה עם עיר בירה. אם מתקבלת החלטה שאינה לרצונה של מדינה מסויימת, הרי היא יכולה רק לא לשתף פעולה. אולם, אין צורך בהפגנות.³⁵

32. ראה מברק שרת אל ו' איתן, 12 בדצמבר 1949, תעודות, ד, עמ' 702.

33. ישיבת סיעת מפא"י, 31 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

34. גם צרכים בעלי אופי טכני מחייבים, לדעת שרת, העברה הדרגתית של משרדי הממשלה לירושלים: 'בין כה וכה', הוא אומר, 'העיר אינה מוכנה לזה [העברת המשרדים] עדיין. אנחנו כבר בקריה, ישנם בניינים, ישנן אלפי משפחות, לא נוכל להעביר זאת ביום אחד. כאשר נעביר נעשה זאת במחושב ובסדר, נכין שיכונים ובניינים. גם אז יהיה קושי רב, אבל זה יהיה דבר יותר מסודר'. ישיבת סיעת מפא"י, 31 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

35. שם, שם.

הסברת ההחלטה ומניעיה

תגובותיו של בן-גוריון על החלטת עצרת האו"ם בסוגיית בינאום ירושלים והכרעתו על העברת משרדי הממשלה לירושלים אכן עשויים להצטייר, במבט ראשון, כביטוי של דחף בלתי מבוקר וכהתגרות בלתי מחושבת באינטרסים וביוקרה של המערכת הבינלאומית, תוך לקיחת סיכונים מעבר למה שמדינת ישראל יכולה היתה להרשות לעצמה בנסיבות אותה תקופה. על רקע מערכת כלכלית קרובה להתמוטטות, גלי עלייה המונית השוטפים את המדינה ותלות פוליטית, כלכלית וצבאית רחבה בקהילייה הבינלאומית, קשה להבין את הכורח שראה בן-גוריון בתגובה כל-כך בוטה, מתגרה והפגנתית על החלטת העצרת – מה גם שהאופציה החלופית שהציגו שרת ואישים אחרים בממשלה – דהיינו, התבססות על פעילות הדרגתית ושקטה, לאורך זמן, עד לקיבוע, ללא עוררין, של מעמדה של ישראל בירושלים – שיקפה, במידה רבה, לא רק ראייה 'ריאליסטית' יותר של מגבלותיה של מדינת ישראל באותן שנים, אלא גם את דרכה המסורתית של 'הציונות המעשית', שהיתה כה מקובלת על תנועת העבודה.

בראייה לאחר, עמדותיו של בן-גוריון ותגובותיו בסוגיית מעמדה של ירושלים משקפות, להערכתנו, עקרונות בסיסיים בדרך החשיבה והפעולה שלו בתחום המדיני והבטחוני בשנים הראשונות שלאחר הכרזת העצמאות, דהיינו, שילוב של העזה מדינית מרחיקת לכת, כוחניות מדודה ופרגמטיזם שקול. ההחלטה על העברת משרדי הממשלה לירושלים התגבשה אצלו, להערכתנו, על רקע השיקולים העיקריים הבאים:

א. החלטת העצרת על בינאום ירושלים אינה נובעת אך ורק מהתלכדות מקרית ובעלת אופי חד-פעמי של כוחות מנוגדים זה לזה, כפי שטוענים שרת ואישים אחרים במשרד החוץ, אלא היא נותנת ביטוי לעמדותיה הבסיסיות של המערכת הבינלאומית כלפי מדינת ישראל, שמקורן בשני גורמים מרכזיים:

1. מרכיב 'אובייקטיבי-רציונאלי', המתבסס על שיקולי רווח והפסד, דהיינו, הערכתן של המדינות את התועלת שהן עשויות להפיק ממערכת קשריהן עם מדינת ישראל מול המחיר שיצטרכו לשלם בקשריהן עם מדינות ערב, אם לא יתמכו בהחלטת הבינאום. בהתייחסו למדיניותה של ארצות-הברית כלפי ישראל, אמר בן-גוריון:

אמריקה [פועלת] לפי מצב העניינים האובייקטיבי, ולא מתוך שנאה לישראל, ומתוך אהבה לערבים. אנחנו פעם צריכים להשתחרר מראיה ישראלית אגוצנטרית של העולם, שאינו מחולק לידידים ואויבים. אלא, אמריקה אוהבת את אמריקה. אבל, אמריקה מתוך שהיא אוהבת את אמריקה, רוצה בידידות עם עולם אשר מונה שבעים מליון ערבים, והיא רוצה לרכוש אותו לצידה.³⁶

36. ועדה מדינית, 2 ביוני 1952. בהתייחסו לעמדת ברית-המועצות בשאלת הבינאום אמר בן-גוריון: 'באשר לרוסיה ... אין שום שנאה לישראל בעניין זה. הם פועלים לפי אינטרס שלהם'. ישיבת סיעת מפא"י, 12 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

2. מרכיב היסטורידתי, היונק מן העבר המשותף לנו ולעולם הנוצרי. מרכיב זה, לדעת בן-גוריון, מושרש בקרב האומות הנוצריות, והוא אינו מאפשר להן להתייחס אל מדינת ישראל באמות מידה רגילות, כמו אל כל מדינה אחרת בעולם. עצם קיומה של מדינת ישראל, שגשוגה ופריחתה, עומדים בסתירה לעקרונות היסוד שהנצרות מתבססת עליהם. באחד מנאומיו בכנסת אמר בן-גוריון:

יש כוחות יותר גדולים בעולם העויינים לנו, ולאו דוקא בקרב שכנינו בלבד. יש דת גדולה בעולם שיש לה אתנו חשבון היסטורי על מה שקרה בעיר עולמים זו לפני כאלפיים שנה ... לא ישכחו שליחי דת זו שאנו דחינו את משיחם ומשום כך כאילו נגזר עלינו להיות נודדים בגויים לעולם ועד, ואין הם משלימים על נקלה עם העובדה שאחרי מאות שנות נדודים חזרנו לארצנו, חידשנו קוממיותנו וירושלים היתה שוב לבירת ישראל.³⁷

ב. תפיסת עולם זו מחייבת את המסקנה שהתנכלויותיה של המערכת הבינלאומית למדינת ישראל בכלל, ולשאיפותיה לבצר ריבונותה בירושלים בפרט, לא יבואו על סיומן לאחר החלטת העצרת האחרונה. גם שיקולים בעל אופי דתי-היסטורי, וגם שיקולים פרגמטיים של רווח והפסד יובילו את הקהילייה הבינלאומית לנקיטת עמדות המנוגדות לאינטרסים הבסיסיים של מדינת ישראל גם בעתיד.

ג. מכיוון שמדובר בתופעה בעלת אופי 'תמידי' אין אנו יכולים לצפות, כפי שרומזים שרת ואנשי משרד החוץ, לדעיכת העניין של הקהילייה הבינלאומית בסוגיית ירושלים בשלבים מאוחרים יותר, אם תימנע מדינת ישראל מתגובות בעלות אופי בוטה על החלטת העצרת. אשר על כן, התעלמות מן ההחלטה או תגובות ב'פרופיל נמוך' כלפיה לא ישרתו את האינטרס הישראלי. אינטרס זה מחייב את מדינת ישראל להבהיר לעולם כולו, בצורה חד-משמעית, במעשים ולא רק בדיבורים, כי מדינת ישראל אכן נחושה בדעתה לשמור על ריבונותה בירושלים. רק צעד הפגנתי נוסח ההחלטה על העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים יכול להציג מסר כזה בצורה הנדרשת. 'החלטתי', כתב בן-גוריון ביומנו, 'שעלינו לקחת על עצמנו כל הריסק [הסיכון] ולעמוד בפני או"ם, לא

37. דברי הכנסת, XI, ישיבה נ' (4 בפברואר 1952), עמ' 1186. במקום אחר אומר בן-גוריון: 'לא רק העולם הערבי לא השלים עמנו. מפני הייחוד ההיסטורי של העם היהודי, שהוא בין שלושת העמים שהטביעו חותמם על חלק גדול של האנושות ... ובשל העמדה שארץ זו מילאה בהיסטוריה ובתרבות של העולם הזה, יש כוחות בעולם, מחוץ לעולם הערבי, שאינם יכולים בנקל להשלים עם קיומנו. זה קודם כל העולם הקאתולי. כי שיבת ישראל לארצו, והיותו עם עצמאי, מערערת אחת הדוגמות של הקאתוליות ... שבאשר היהודים רחו את ישו, ולא קיבלו את תורתו, נגזר עליהם להיכרת מן הארץ, ולהתפזר בין הגויים ולהיות היהודי הנצחי. תקומת ישראל מערערת דוגמה זו'. תיק נאומים, 19 בינואר 1952, אב"ג. בשיחתו עם שגריר ארצות-הברית אומר לו בן-גוריון מפורשות כי 'הנצרות אינה יכולה לקבל או להתייחס בסובלנות לקיומה של מדינה יהודית בישראל, אשר בירתה היא ירושלים'. פרו"ס, 1, עמ' 1521.

בהצהרות בלבד – זאת עשיתי לפני שבוע – אלא במעשים. והמעשה – העברת הממשלה בפועל לירושלים.³⁸

ד. ההחלטה על העברת משרדי הממשלה לירושלים מתקבלת מתוך תחושות עמוקות של פחד, ומתוך מודעות מלאה לסיכונים החמורים הכרוכים בה. בשום אופן לא ניתן לטעון, כפי שמשתמע לעתים מדבריהם של מבקרי ההחלטה, כאילו היא נותנת ביטוי לאדישות ו/או להתעלמות מן הסיכונים הכרוכים בה. בן-גוריון עצמו ראה בה אולי את ההחלטה הקשה ביותר שקיבל בשלוש השנים האחרונות (כלומר, כולל ההחלטה על קבלת תכנית החלוקה, ההכרזה על הקמת המדינה ומלחמת העצמאות).³⁹ בדבריו בפני חברי מפלגתו בן-גוריון לא הסתיר את חששותיו מפני התוצאות האפשריות של ההחלטה: 'אני מודה שאני מפחד מפני החלטה זו', אמר, 'לדעתי שפרינצק [אחד המתנגדים להחלטה על העברת משרדי הממשלה] לא מיצה את כל הסכנות. הן הרבה יותר חמורות'.⁴⁰ בן-גוריון התמקד בשני סיכונים מרכזיים:

1. תגובה של האו"ם, כתוצאה מן הפגיעה הקשה ביוקרתו בעקבות ההחלטה ההפגנתית והמתגרה של ממשלת ישראל: 'לאחר שרוב של שני שלישי (ויותר)', כתב בן-גוריון ביומנו, 'הצביע [בעד ההחלטה], זוהי החלטת או"ם, ויש בעיה של פרסטיז' [יוקרה] או"ם. פרסטיז' זה אמנם נפגע לא פעם – בדרום-אפריקה, בבעיית ארץ-ישראל גופה, בהחלטה על מושבות ועוד. אולם, כאן יש עניין דתי-אוניברסאלי, ומדינה קטנה וצעירה, בעצמה כמעט יצירת או"ם, מורדת בו'.⁴¹

2. סנקציות כלכליות מצד ארצות-הברית על הפרה בוטה שמפרה ישראל את החלטת האו"ם: 'אין להניח אולי', כתב בן-גוריון ביומנו, '[הפעלת] סנקציות צבאיות. ברור שנגד צבא אמריקאי או רוסי לא נוכל לעמוד. אבל מספיקות סנקציות כלכליות. אמריקא יכולה בהחלט להחניק אותנו, כי זוהי כמעט הארץ היחידה, שזרם ההון חופשי בתוכה, ובה יושבים חמישה מליון יהודים. אם היא תאחו נגדנו באמצעים כלכליים, בהסכמת או"ם – מי יודע אם נוכל לעמוד?'⁴²

38. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, אב"ג.

39. ביומנו כותב בן-גוריון: 'בשלוש השנים האחרונות הועמדתי לא פעם בפני הכרעות מרות וקשות, גם גורליות. איני יודע אם הועמדתי פעם בפני קשה יותר: להמרות [פי] או"ם, לעמוד בפני העולם הקאתולי, הסובייטי והערבי'. שם, שם.

40. ישיבת סיעת מפא"י, 12 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

41. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949. אב"ג.

42. שם, שם. מעניין לציין כי דווקא שרת טען, בשלב מאוחר יותר, שהאיום של סנקציות כלל לא הושמע בפני ישראל, לא כל שכן משלוח כוחות צבא: 'סנקציות', הוא אמר, 'המקום היחיד ששמעתי עליהן, זה רק פה בעיתונות. אני קובע עובדה, שאיש עוד לא אמר לי סנקציות ... כשם שאיש לא העלה על הדעת משלוח צבא. אני לא שמעתי מפי איש על אפשרות של סנקציות בעניין זה. סנקציות זה עניין חמור, סנקציות זה תקדים'. ישיבת סיעת מפא"י, 31 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

ה. יחד עם זאת, טען בן-גוריון כי אסור שהפחד יוביל אותנו לשיתוק ולתחושה של חוסר אונים. העדר פעולה או העדר תגובה אינו משפר בהכרח את מצבנו. גם העדר תגובה הנו ביטוי של תגובה והכרעה כלשהי. לפיכך, מתנגדי ההחלטה על העברת משרדי הממשלה לירושלים חייבים להבין שהטיעון כאילו בהעדר תגובה, או בתגובה ב'פרופיל נמוך', טמון סיכון קטן יותר מאשר בתגובה אחרת, בטעות יסודו. באחד ממכתביו, שנים ספורות מאוחר יותר, נתן בן-גוריון ביטוי בולט לתפיסה זו: 'יש אנשים', הוא כתב, 'שהימנעות מפעולה היא להם דרך בטוחה להתחמק מכל קשיים וסיכון, והגיונם ממציא להם כל מיני נימוקים, הגיוניים כביכול, להימנעות זו ... בעלי תכונה זו סבורים, שבאי-פעולה אין סיכון. ולכן, נואשתי מוויכוחים עם אנשים כאלה. דעה נפסדת אפשר לפעמים לעקור, תכונה נפסדת - כמעט שלא'.⁴³

ו. אמנם מדינת ישראל חייבת להכיר במגבלות כוחה במערכת הבינלאומית, ולנהוג בהתאם לכך במידה רבה של זהירות ואיפוק; יחד עם זאת היא חייבת להכיר, במקביל, גם בעוצמתה היחסית הגדולה, שעה שאינטרסים חיוניים שלה, כמו למשל הבטחת ריבונותה בירושלים, עומדים בסכנה ('אנו יותר חזקים משלושים ותשע מדינות שהצביעו בעד בינאום, מפני שאנחנו פה').⁴⁴ בן-גוריון סבר שהמתנגדים להחלטה על העברת משרדי הממשלה לירושלים חייבים להבין כי עוצמה של מדינה אינה נמדדת אך ורק על בסיס יחסי הכוחות כפי שהם באים לידי ביטוי על פני השטח. עוצמה היא, במידה רבה, פונקציה של המטרה שעליה נלחמת המדינה, ושל מידת דבקותה במטרה. כמה שנים מאוחר יותר נתן בן-גוריון ביטוי מודגש להשקפה זו באחד ממכתביו:

אין, לדעתי, אשליה יותר גדולה מזו, מראות העם היהודי כגורם פוליטי עולמי, המכריע את דרכן של מדינות כמו אנגליה. אף פעם לא היינו גורם כזה, ואף פעם, כנראה, לא נהיה. אולם, יש חוג עניינים, שכוחנו בהם הוא יותר גדול מפילוסוף מכוחן של כמה מדינות גדולות. אם העניין אינו שאלת חיים של אנגליה, ואינו שאלת חיים של עם אחר, אבל גורל קיומנו-אנו תלוי כולו בעניין זה, הרי כוחנו-אנו בעניין זה הוא גדול יותר משל אחרים, ורצוננו ויכולתנו בעניין זה הם המכריעים ... זהו, לדעתי, היסוד למדיניות הציונית, ורק לאור ראיה זו אנו צריכים ללכת בפעילותנו הציונית.⁴⁵

ז. שאלת ירושלים אינה יכולה להיות מוגדרת כ'עוד סוגיה' שמדינת ישראל נאבקת עליה בקהילייה הבינלאומית. ירושלים מהווה אינטרס לאומי עליון של מדינת ישראל, ואובדנה יסכן את עצם קיומה של מדינת ישראל: 'ירושלים גויית [כלומר תחת משטר בינלאומי]', פסק בן-גוריון, '[תביא לכך ש]לא תהיה מדינת

43. תיק התכתבויות, 16 באפריל 1954. אב"ג.

44. ישיבת סיעת מפא"י, 12 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

45. תיק התכתבויות, 3 באפריל 1954, אב"ג.

ישראל'.⁴⁶ במקום אחר הוא פירט את המשמעויות הרוחניות-האסון של שלטון בינלאומי בירושלים:

בינאום בירושלים מוציא ממדינת ישראל מאה אלף יהודים. לא ביום אחד אנו מסוגלים להקים ישוב כזה. זוהי גם חבלה רצינית ביכולת הקליטה שלנו. אולם, ירושלים זה לא רק מאה אלף יהודים. זוהי עיר דוד. אם ארץ-ישראל היא לב האומה העברית, ירושלים – היא לב לבה. שלטון בינאום בירושלים פירושו אינטריגות בינלאומיות, ושלטון אינטריגות אלה בישראל. לכל 'צד' בירושלים יהיה 'צד' בישראל. זהו פיצוץ העם. גידול ירושלים היהודית ייפסק, ולא עוד, אלא [אף] ירד. אולי גם ייהרס. זה יהיה הנצחון הראשון של עמי ערב על ישראל.⁴⁷

ח. השלמתה של מדינת ישראל עם החלטת העצרת בנושא ירושלים תהווה תקדים חמור מבחינת התייחסויותיה של הקהילה הבינלאומית כלפי מדינת ישראל גם בסוגיות גורליות אחרות העומדות על הפרק – התביעה לנסיגה מגבולות שביתת-הנשק והחזרת פליטים. בהקשר זה כתב בן-גוריון ביומנו:

כל זה [התביעה לבינאום ירושלים] היא רק ההתחלה. רוסיה מעוניינת לא רק בירושלים. היא עומדת על גבולות 29 בנובמבר [1947]. זאת אומרת, לקחת מאתנו יפו, לוד, רמלה, מגדל-גד, נצרת והגליל המערבי. זאת אומרת, הרס המדינה. גם הוותיקאן מעוניין ב[נסיגת ישראל לגבולות] 29 נובמבר, מפני נצרת והמעטת שלטון ישראל, המהווה סכנה תיאולוגית. יבוא אז גם דבר הפליטים. אם אפשר לעשות בנו נגד רצוננו [בשאלת ירושלים] – אין מניעה [לתביעה] להחזרת פליטים. הערבים רק יתחילו בקמפניה, ועל רקע 'הומניטארי', וכן יצטרפו [אליהם] לא רק קאתולים, כי יש 'אפיל' [כוח משיכה] לטענה של פליטים מנושלים. הוותיקאן מעוניין גם בחיזוק העדות הקאתוליות והנוצריות. יש עוד מקומות קדושים [לנצרות] בארץ: חוף כינרת, כפר נחום, כפר קנא ועוד. ידרשו פיקוח שלטוני על כל הבניינים והמקומות הדתיים במדינה – ואם החלטה באו"ם מספיקה [לשם כך], תבוא החלטה. זהו הרס המדינה, השפלתה. זוהי אנרכיה פנימית.⁴⁸

46. ישיבת סיעת מפא"י, 12 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

47. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

48. שם. במקום אחר חוזר בן-גוריון על טיעון זה בניסוח אחר: 'כמו שרוסיה לחצה על בינאום ירושלים, בהזדמנות ראשונה היא תלחץ בעניין הגבולות ... ברית המועצות רוצה במדינה ערבית בחצי ארץ-ישראל, וזה לא יכול להיות בשכם ובחברון בלבד. רוסיה תדרוש את צרוף יפו, נצרת, עכו ועוד. היא תלחץ על גבולות של 29 בנובמבר 1947. אילו היו הרוסים לבדם, אין זו שום סכנה. אולם הערבים והוותיקאן יתמכו בהם, והם ידרשו את נצרת – מקום בו נולד ישו. ושוב תהיה אותה הפרובלמציה. הוותיקאן ילחץ. אם לא ייתקלו פה [בעניין בינאום ירושלים] בקשיים גדולים, הם ילכו הלאה'. ישיבת סיעת מפא"י, 12 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

ט. מדינת ישראל אינה עומדת בודדה בהתנגדותה להחלטת העצרת על בינאום ירושלים. לממלכת ירדן אינטרס זהה בעניין זה לאינטרס של ישראל. היא שלטת על מחצית העיר ירושלים, ובשטחה נמצאים מרבית המקומות הקדושים לנצרות. לעמדתה של ירדן חשיבות רבה מכמה בחינות:

1. עמדת ירדן גורמת לפיצול העולם הערבי ופוגעת באחדותו. ירדן מודעת היטב לכך שהוצאת ירושלים מריבונותה תפגע קשה במעמדה בזירה הבינערבית, ובמקביל תחזק את מעמדה של יריבתה הקשה ביותר בזירה זו – מצרים. לפיכך, היא תפעל, ללא ספק, במסגרת העולם הערבי למניעת מימוש החלטת הבינאום. על רקע זה היא הופכת לבעלת-ברית טבעית של ישראל בסוגיה זו. 'יש לנו בני ברית', כתב בן-גוריון ביומנו, 'ובמעשינו תלויה עמדת בני ברית אלה. יש עבדאללה. הוא אמנם שבוי בידי אנגליה, אבל כלפי שאר עמי ערב (שאף עצמאותם מפוקפקת) הוא גורם, ולפעמים – מכריע. הוא הורס האחדות הערבית, ועלול למשוך אחריו אויבינו הנבזה ביותר – עיראק'.⁴⁹

2. מעמדה של ירדן בירושלים, והאינטרס שיש לה בסיכול בינאומה מהווים, למעשה, ערובה לכך שגם בריטניה, בעלת-בריתה הקרובה ביותר של ירדן באזור, תנקוט קו דומה. וכך, שלא מתוך רצון, הופכת בריטניה להיות גם בעלת-בריתה של מדינת ישראל בסוגיה ספציפית זו: 'זוהי אירופה של ההיסטוריה', כתב בן-גוריון ביומנו, 'אבל זוהי עובדה ... אנגליה היא בסכסוך זה [שלנו] עם האו"ם, בעלת בריתנו, בלי אומר ודברים, בלי צורך לבוא אתם בדברים. היא תעמוד מאחורי עבדאללה, ובמילה [ממילא] – מאחורינו. אנגליה – זאת אומרת מדינות המערב הפרוטסטנטיות במידה רבה, ואולי גם אמריקא'.⁵⁰

3. מעמדה של ירדן בירושלים, והעובדה שתחת ריבונותה מרוכזים מרבית המקומות המקודשים, יחייבו את המערכת הבינלאומית לפעול לבינאום ירושלים כולה, וישללו ממנה את האפשרות לפעול לבינאום החלק שבידי ישראל בלבד. מכיוון שירדן תתנגד לכך בכל תוקף, ואין להניח כי המערכת הבינלאומית תפעל נגדה בכוח, ממילא תהפוך תכנית הבינאום לבלתי מעשית. בעדות מאוחרת יותר אמר בן-גוריון בהקשר זה:

מדוע חשבתי כי נוכל לעשות זאת [לסכל את החלטת העצרת על בינאום ירושלים]? קודם כל ידעתי, כי יש לנו בעל ברית, וזה עבר-הירדן. אם מותר להם להחזיק בירושלים, מדוע אסור לנו? עבר הירדן לא תרשה שיוציאו אותה

49. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, אב"ג. ציפיותיו של בן-גוריון בהקשר זה התבססו, קרוב לוודאי, על ראייתו את מערכת הקשרים הקרובה בין עיראק וירדן בתקופה זו. ואכן, בדיוני הוועדה המדינית שדנה בסוגיית ירושלים, היו העיראקים היחידים אשר תבעו מסירת ירושלים כולה לרשות ערבית במקום העמדתה תחת משטר בינלאומי. ואולם, עד מהרה הם חזרו בהם והצטרפו אל שאר מדינות ערב בתמיכה בהצעת הבינאום. ראה: פ' אליאב, 'מדינות ערב בעצרת האו"ם', המזרח החדש, א, 4 (יולי 1950), עמ' 267.

50. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, אב"ג.

מירושלים, ואז איש לא יעז להוציא אותנו. הייתי עושה זאת גם בלי זה [תמיכת ירדן], אבל זה היה חיזוק גדול. ידעתי שלא יקרה לנו שום דבר רע.⁵¹

י. ארצות-הברית מחזיקה בידיה את המפתח ליכולת פעולה ממשית של המערכת הבינלאומית בכלל, ושל האו"ם בפרט. הממשל האמריקני עדיין לא גיבש עמדה חד-משמעית בשאלת ירושלים, אך ברור כי אינו נוטה לתמוך בבינאום העיר בניסוח המוצע.⁵² בהעדר תמיכה מסיבית מצד ארצות-הברית, ועל רקע דעת קהל מערבית שאינה אוהדת את החלטת הבינאום,⁵³ קשה להניח כי האו"ם יוכל להתארגן לפעולה למימוש ההחלטה על בינאום ירושלים: 'אם אמריקא לא תפגע בנו', כתב בן-גוריון ביומנו, 'אין לחשוש ביותר לשום או"ם ולכוחות שבתוכה - לא לעמי ערב, לא לגוש הסובייטי ואף לא - לוותיקאן ... ועמדת אמריקא לא מגובשת. אם נחכה ייתכן שנאמנות פורמאלית [של ארצות-הברית] לאו"ם תתגבר, כי הדאגה לנו אינה מחייבת כל כך. אם נעשה מעשה, ונעמיד אמריקא בפני מבחן - להחליט על פעולת איבה נגדנו (בלי תמיכת אנגליה), לא תמהר [ארצות-הברית] לעשות זאת, והדעת נותנת [אם כי אין בכך וודאות], שתחפש דרכים לשנות החלטת או"ם, כאשר עשתה זאת כבר פעמים אחדות [ההדגשות במקור - ז"ש].⁵⁴

יא. על רקע נסיבות מדיניות אלה, מדינת ישראל נמצאת עתה במצב טוב יחסית

51. תיק פרוטוקולים, 27 בספטמבר 1959, אב"ג. על עמדת ירדן בסוגיית ירושלים ראה: A. Shlaim, *Collusion Across The Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Oxford 1988, pp. 535-537. על עמדת נציגי ירדן באו"ם בשאלת ירושלים ראה: A. Eban, *Personal Witness: Israel Through My Eyes*, New York 1992, p. 205.

52. ביומנו מציין בן-גוריון את הנקודות העיקריות הבאות לגבי עמדת ארצות-הברית, כפי שבאו לידי ביטוי בשיחה בין פקיד בכיר במחלקת המדינה, דין ראסק, לבין א' אבן: 'ראסק אמר לו ארבעה דברים בעלי משמעות רבה: א. החלטת העצרת אינה בגדר חקיקה, אלא המלצה. ב. יש לחפש פתרון מוסכם - כלומר הסכם בין ישראל לבין עבר הירדן, ובין שתיהן לבין הוותיקאן. ג. מועצת הנאמנות חייבת לעבד חוקה, וארצות הברית חייבת להשתתף בעיבודה. בהיגמרה תוגש החוקה [לאישור] לתושבי ירושלים ולממשלות הנוגעות בדבר. אם אלה ידחו החוקה - על מועצת הנאמנות לברר מהו היסוד שעליו אפשר להשיג הסכמה, ולמסור בהתאם לכך דין וחשבון לעצרת ... ד. חזר כמה פעמים על כך, שעלינו לבוא במגע עם הוותיקאן, שעליו להבין שההחלטה אינה אלא המלצה, בשעה ש'ישראל יש ויטו על המקום'. יומן בן-גוריון, 15 בדצמבר 1949, אב"ג. ראה דיווח על השיחה במברק א' אבן אל ו' איתן, 13 בדצמבר 1949, תעודות, ד, עמ' 711-712.

53. בנאומו בכנסת אומר שרת בהקשר זה: 'התגובה הציבורית העולמית להחלטה היתה בכללותה שלילית לחלוטין. עתוני ניו-יורק, פאריס ולונדון כאחד קראו עליה תגר והוקיעו אותה כמופת של חוסר בגרות ורצינות'. דברי הכנסת, III, ישיבה ק"א (2 בינואר 1950), עמ' 375.

54. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, אב"ג.

להיאבק על עמדותיה. אם כעת היא לא תפגין נחישות לעמוד בתוקף על משמר האינטרסים החיוניים שלה, כי אז בעתיד היא לא תוכל בשום אופן להגן על עמדותיה בסוגיות אחרות, גורליות, הנוגעות לה: 'כרגע', אמר בן-גוריון בישיבת סיעת מפא"י, 'מצבנו הרבה יותר טוב, והמערכה היא פוליטית. יש לנו שני בני ברית טובים - אנגליה ועבדאללה. אם ניכשל במערכה על ירושלים, ונגיע לסיבוב השני, עניין הגבולות, קיימת סכנה גדולה יותר [עבורנו], ואז עבדאללה ואנגליה לא יהיו יותר בני ברית. הם לא יהיו מוכנים להילחם על גבולות ישראל. אז המערכה תהיה הרבה יותר קשה'.⁵⁵

יב. תגובת מדינת ישראל להחלטת העצרת אינה יכולה להיות מאופקת ובהדרגה, כפי שמציעים שרת ואישים אחרים במשרד החוץ. לשאלת העיתוי יש חשיבות ממדרגה ראשונה. בהעדר תגובה ישראלית מידית עלולים הקהילייה הבינלאומית והאו"ם להעריך כי מדינת ישראל תשלים, בצורה זו או אחרת, עם החלטת הבינאום. הערכה כזו עלולה להוביל אותם ליזום הליכים מעשיים למימוש ההחלטה. מכאן החשיבות הרבה הטמונה בפעולה מידית של ישראל: 'החלטתי', כתב בן-גוריון ביומנו, 'שעלינו לקחת על עצמנו כל הריסק ... ולעשות זאת מיד, בטרם מועצת הנאמנות מתחילה בפעולותיה. ... אני מחייב הפרת החלטת או"ם, מיד ובמעשים'.⁵⁶

מאפייני ההחלטה על העברת משרדי הממשלה

מסכת נימוקים זו מצביעה, להערכתנו, בבירור על כך שהחלטת בן-גוריון על העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים לא ביטאה 'תגובת רפלקס' נרגזת ובלתי שקולה נוכח החלטת העצרת על בינאום ירושלים, כפי שהשתמע אולי מדברי הביקורת של שרת ('תגובה ישירה להתגרות של או"ם')⁵⁷ ואישים אחרים. החלטתו של בן-גוריון התקבלה, כאמור, מתוך שיקול דעת זהיר, המשלב בתוכו העזה מדינית ושיקולים פרגמטיים, ועל סמך תפיסתו את 'מקורותיה' ומניעיה של החלטת העצרת, את הסיכונים הכרוכים בקבלתה ובהשלמה עמה, מצד אחד, ובתגובת נגד - מצד שני. על רקע מערכת שיקולים מורכבת זו, ניתן לראות את לבטיו הקשים של בן-גוריון בקבלת ההחלטה בהתחשב בנסיבות שבהן נמצאה אז מדינת ישראל ובמערכת יחסיה עם הקהילייה הבינלאומית. בניגוד, כאמור, לרושם שעשוי היה להיווצר כלפי חוץ, של מנהיג נחוש בדעתו ונעדר ספקות ופחדים, אין בן-גוריון חושש להסגיר את חרדותיו

55. ישיבת סיעת מפא"י, 12 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י. ביומנו בן-גוריון מרחיק לכת בהערכת המשקל שיש להחלטה על העברת משרדי הממשלה על מעמדה של מדינת ישראל מול הקהילייה הבינלאומית: 'אם נכשיל החלטת או"ם פה', הוא כותב, 'חוסלה שאלת הגבולות, ולא ידרשו מאתנו [החזרת] הפליטים. הצלחתנו בשאלת ירושלים פותרת כל הבעיות הבינלאומיות סביב מדינת ישראל'. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, אב"ג.

56. יומן בן-גוריון, שם.

57. ישיבת סיעת מפא"י, 31 בדצמבר 1949, ארכיון מפא"י.

האמיתיות לגבי השלכותיה של ההחלטה בפני חבריו למפלגה ו'אני מכיר חברינו ופחדיהם, ואני מכיר עצמי. ואני יכול להגיד, שאין ביניהם אף אחד שידמה לי בפחדנותו. אני הפחדן הגדול ביותר'.⁵⁸

ביטוי אחר לספקות שקיננו בקרבו ניתן לראות גם בדיונים ובהתייעצויות הרבים שקיים בן-גוריון, שלא כהרגלו, בסוגיה זו – עם מומחי משרד החוץ, ועדת החוץ והביטחון, סיעת מפא"י, הממשלה ומליאת הכנסת.⁵⁹ קשה להשתחרר מן הרושם כי מעבר לצורך לשמור על כללי מנהל תקין, ביקש בן-גוריון, באמצעות דיונים אלה, לקבל תמיכה בהכרעותיו בפורומים רבים ככל האפשר: 'החלטה זו', כתב נחמיה ארגוב, שליווה את בן-גוריון מקרוב משך שנים רבות, 'הייתה אחת ההחלטות הקשות והחמורות ביותר שנקט בה אי-פעם. ראיתי את הזקן הזה מחליט החלטות גורליות מאוד, חשתי תמיד הביטחון בצדקת ההחלטה וביטחון זה עבר כזרם חשמלי אל אלה הנמצאים בקרבתו, ומהם אל אלה המרוחקים ממנו. הפעם לא ראיתי את ברק הביטחון בעיני הזקן' [ההדגשה במקור – ז"ש].⁶⁰

גישתו הזהירה והמאוזנת של בן-גוריון בסוגיה זו באה לידי ביטוי גם בעובדה שבנאומו במליאת הכנסת ב-13 בדצמבר 1949 הוא ביקש במפגיע לשוות להחלטה על העברת משרדי הממשלה לירושלים אופי ענייני נטול דרמטיות כלשהי. אין ספק כי צעד זה נבע מחששותיו מפני תגובה חריפה של המערכת הבינלאומית על ההחלטה, ומתוך מגמה לצמצם את הסכנה של תגובה כזו עד למינימום. הערכה זו מתחזקת בין השאר על רקע העובדה כי תוכן הנאום הועבר לידיעת האמריקנים מראש, וניתנה להם הבטחה כי הוא לא ילבה את המתיחות.⁶¹

בנאומו בכנסת תיאר בן-גוריון את החלטת הממשלה כחלק ממערכת של פעולות שנקטה ממשלת ישראל לביצור מעמדה של ירושלים כבר זמן רב קודם לכן. 'תנאי שטח' קשים, שמקורם במצב המלחמה שמדינת ישראל היתה נתונה בו הם שמנעו ממנה, אליבא דבן-גוריון, קביעת מקום מושבה הקבוע בירושלים עוד קודם לכן: 'בסערת המלחמה', אמר, 'כשירושלים היתה נתונה במצור, היינו נאלצים לקבוע זמנית מושב הממשלה בקריה על יד תל-אביב ... מיד עם גמר הקרבות, התחלנו בהעברת משרדי הממשלה לירושלים, ובהתקנת התנאים הדרושים לעיר הבירה – דרכי תחבורה תקינים, סידורים כלכליים וטכניים. אנו ממשיכים בביצוע העברת הממשלה לירושלים, ומקווים כי תסתיים בהקדם האפשרי'.⁶²

58. יומן בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, אב"ג.

59. כל זאת לאחר שחודשים ספורים קודם לכן (באוגוסט 1949) הקימה הממשלה ועדה לדיון בהשלכות אפשריות של העברת משרדי הממשלה לירושלים עוד לפני דיוני העצרת. ראה תעודות, ד, עמ' 301, הערה 1; וכן מכתבו של מ' שרת אל ר' שילוח וא' ששון, 9 באוגוסט 1949, שם, עמ' 306.

60. מכתב נחמיה ארגוב אל יעקב דורי, אצל ימימה רוזנטל, 'לא ראיתי את ברק הביטחון', סקירה חודשית, 6(1992), עמ' 12.

61. ראה פרו"ס, 6, עמ' 1533.

62. דברי הכנסת, III, ישיבה 96 (2 בינואר 1950), עמ' 281. כותב בהקשר זה נתנאל לורך: 'החלטת הממשלה מיום 10 בדצמבר היתה מרחיקת לכת, אך בהודעה שמסר בכנסת

השלכות ההחלטה על ביצור מעמדה של ירושלים כבירת ישראל

בין כך ובין כך, אין ספק כי הכרעתו של בן-גוריון על העברת משרדי הממשלה לירושלים הביאה לשינוי מרחיק לכת במעמדה של ירושלים כבירת המדינה. ב'שטח' הלכה והתהוותה מציאות חדשה, שלא בנקל ניתן היה להתעלם ממנה. נציגים דיפלומטיים של מדינות מערביות חשו עצמם, לא אחת, נאלצים לחמוק מהחלטות האו"ם בקשר למעמדה של ישראל בירושלים, ולתת ביטוי ולו עקיף להכרתם, הלכה למעשה, במעמדה של ירושלים כבירת ישראל. הדבר בא לידי ביטוי, למשל, בפגישות תכופות יותר ויותר שהם קיימו עם ראשי המדינה בירושלים, ובאורח מופגן יותר – בהשתתפותם של שגרירי מדינות המערב בטקס השבעתו של הנשיא יצחק בן-צבי בכנסת בירושלים, בדצמבר 1952.⁶³

הצלחת מהלכיו של בן-גוריון בשאלת ירושלים בשלהי 1949, והעובדה כי החלטת הממשלה על העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים התקבלה ובוצעה – בניגוד להערכות הפסימיות של מתנגדיה, ואף בניגוד לחששותיו הכבדים של בן-גוריון⁶⁴ – ללא תגובת-נגד משמעותית מצד הקהילייה הבינלאומית, חיזקה את תפיסתו של בן-גוריון, ושל אישים אחרים בהנהגת המדינה, כי בנושאים המוגדרים כחיוניים ביותר עבורה יכולה מדינת ישראל להעז לעמוד מול 'העולם כולו' וגם לצאת מנצחת. לתקדים זה היו, ללא ספק, השלכות משמעותיות על עיצוב תפיסת עולמו המדינית-בטחונית של בן-גוריון בשנים הראשונות לקיום המדינה.

על רקע זה, בין השאר, ניתן לראות את מאמציו של בן-גוריון להמשיך ולקבוע עובדות נוספות ב'שטח',⁶⁵ אשר יתרמו עוד לחיזוק מעמדה הריבוני של ישראל בירושלים. צעד חשוב בעניין זה היתה ההחלטה על העברת משרד החוץ לירושלים.

בעקבותיה ביום 13 בדצמבר, הלביש לה בן-גוריון לבוש פרוזה יבש. כאילו אינה אלא חוליה בשרשרת, ואין בה משום סטיה ממדיניות'. נ' לורך, 'בן-גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשיה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 400-401.

63. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי מ-15 בנובמבר 1957, PRO, FO 371/128152 VR, 1086/10/A ; וכן: דבר, 11 בדצמבר 1952.

64. במכתב אל ר' שילוח, חודשים ספורים לפני שנתקבלה החלטת העצרת, העריך שרת את תוצאות המהלך של העברת משרדי הממשלה לירושלים כך: 'התנגדתי נמרצות לצעד נמהר ערב העצרת, שיתפרש כהפגנת מרי כלפי או"ם, יקומם גם ידידים, יטיל צלו על פני כל הזירה, יקפח סיכויינו בכל השאלות, וישמש לא-תריס, כי אם דרבן, לתכנית "בין-הלאמה"'. ראה מכתב שרת אל ר' שילוח וא' ששון, 9 באוגוסט 1949, תעודות, ד, עמ' 306. במכתב אל שרת העריך שגריר ישראל בארצות-הברית כי פעולה מעין זו תוביל ל'בידוד מדיני מוחלט' של ישראל. ראה מכתב א' אבן אל מ' שרת, 8 באוגוסט 1949, שם, עמ' 301.

65. על שורשיה של מדיניות ה'עובדות בשטח' של בן-גוריון, ותגובות שרת לה, ראה: א' פפה, 'ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית', עיונים בתקומת ישראל, א (1991), עמ' 241-262.

הודעה עקרונית על כך נמסרה לנציגויות הזרות כבר בינואר 1951;⁶⁶ אולם החלטת הממשלה בעניין התקבלה רק בראשית מאי 1952.⁶⁷ ביטוי בולט לשינוי שחל בעקבות 'תקדים 1949' ניתן לראות בעובדה, שעתה לא עמדה עוד במוקד הדיונים הסוגיה העקרונית של הכורח לקבוע את מרכז פעילותו של משרד החוץ בירושלים, אלא שאלת העיתוי של פעולה זו, דהיינו – האם לפני פתיחת דיוני העצרת או לאחריה. ביטוי בולט אחר לכך ניתן, אולי, לראות בעובדה שאפילו שרת, ממבקריה היותר בולטים של ההחלטה בדצמבר 1949, מפגין עתה, בניגוד לבעבר, עמדה תקיפה למדי במגעיו בסוגיה זו עם נציגים של מדינות המערב:

א. בשיחתו עם שגריר ארצות-הברית בישראל, באוגוסט 1952, הבהיר שרת כי במצב שנוצר, כאשר משרדי הממשלה נמצאים בירושלים, עומד משרד החוץ בפני הצורך לבחור בין ניתוקו, לזמן מוגבל, מן הנציגויות הדיפלומטיות, לבין ניתוקו מן הממשלה. במצב כזה לא תהא לו ברירה אלא להעדיף ניתוק מן הנציגויות הדיפלומטיות.⁶⁸

ב. בשיחה אחרת של שגריר ארצות-הברית בארץ, זמן קצר לפני העברת משרד החוץ לירושלים, דחה שרת את דרישת ארצות-הברית מישראל להימנע ממהלך זה. הוא הגדיר את הדרישה כ'בלתי-ריאליסטית' והבהיר כי אין שום אחיזה לטענות הממשל כאילו יהיו לצעד כזה השלכות חמורות על סיכויי השלום באזור.⁶⁹

66. ראה התייעצות במשרד החוץ, 18 ביולי 1952. י' פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של ישראל, 1952, עמ' 373 [להלן: תעודות, 1952].

67. ראה מברק י' איתן אל נציגויות ישראל בחוץ-לארץ, 5 במאי 1952, שם, עמ' 209.

68. ראה מברק שרת אל א' אבן, 10 באוגוסט 1952, שם, עמ' 421-422. יחד עם זאת, שרת מסתייג מהמלצה של ועדת משרד החוץ, המועברת אל שגריר ישראל בארצות-הברית, א' אבן, ואשר קוראת להבהיר לממשל האמריקני כי משרד החוץ יועבר לירושלים ללא התחשבות בדיוני העצרת בסוגיה זו, וכי החלטה שתתקבל בעצרת בניגוד לעמדה זו רק תזיק ליוקרתו של האו"ם: 'כשלעצמי', כותב שרת בטיוטה המצורפת למברק, 'מסתייג מההצעה להודיע לאמריקאים כי מנוי וגמור להעביר, ויהי מה. חישש פן הודעה כזו תגרה יצרם ללמדנו לקח וללכת עמנו בקרי'. מברק משרד החוץ אל א' אבן, 24 בנובמבר 1952, שם, עמ' 662-663.

69. ראה מברק שר החוץ של ארצות-הברית אל שגריר ארצות-הברית בישראל, 27 בפברואר 1953, פרו"ס, 9 (1952-1954), חלק ראשון, עמ' 1144. בדיון פנימי במשרד החוץ מבטא שרת עמדות מתונות יותר ומציע את הטיעונים העיקריים הבאים להצדקת העברת משרד החוץ לירושלים בפני הנציגויות הזרות: א. הודענו עוד בינואר 1951 על החלטתנו להעביר המשרד לירושלים, ולא נתקבלה כל תגובה מצד המדינות השונות. ב. אין להעברה כל נגיעה בבעיית המקומות הקדושים. חסינותם של אלה הובטחה, ומובטחת, גם לאחר ההעברה ... ג. הדבר אינו נוגע כלל לערבים. זהו ענייננו הפנימי. ד. אין אנחנו מכריחים שום צירות לעבור לירושלים, אך אין המדינות יכולות להכריחנו להימנע מלעבור. ה. ההעברה היא צורך מעשי. ניתוק המשרד מיתר משרדי הממשלה גורם סבל לכל הצדדים, לרבות הנציגויות הזרות ... ו. ההעברה תדרוש זמן. אין אנו מעמידים אותם בפני עובדה מידית. לא תהיה העברה לפני העצרת'. ראה 'התייעצות במשרד החוץ', תעודות, 1952, עמ' 373-374.

העברת משרד החוץ לירושלים יצרה שוב מציאות חדשה בשטח. מציאות זו הלכה והגבירה, אצל דיפלומטים מערביים, את אי־הבהירות לגבי העמדה שעליהם לנקוט בשאלות קונקרטיות הנוגעות למעמדה של ירושלים – לרבות מפגשים עם ראשי המדינה, השתתפותם בטקסים רשמיים וכיוצא בזה.⁷⁰ שגריר בריטניה בישראל אף הגדיר את מיקומה של השגרירות בתל־אביב כ'מטרד, המקשה על קיום מגעים בלתי־פורמליים עם הישראלים'.⁷¹ נסיבות אלה חייבו נציגים דיפלומטיים המגיעים לארץ, או אלה הנמצאים בה, 'להתפשר', עוד יותר מבעבר, עם עמדותיהם העקרוניות ולתת ביטוי מעשי להכרתם בריבונותה של ישראל על חלק מירושלים לפחות. במסגרת זו ניתן לציין את האירועים העיקריים הבאים:⁷²

א. עם כניסתו של יצחק בן־צבי לכהונתו כנשיא המדינה, התגבשה המסורת של אנשי הסגל הדיפלומטי לפקוד את משכן הנשיא בירושלים בשני מועדים לפחות – ראש השנה ויום העצמאות.

ב. במחצית מאי 1953 הגיע לארץ שר החוץ של ארצות־הברית, ג'ון פוסטר דאלס. ביום הראשון לביקור נפגש האורח עם שר החוץ בתל־אביב. אולם למחרת הוא עלה לירושלים לפגישה עם ראש הממשלה בן־גוריון, עם שר החוץ ועם נשיא המדינה. ג. במחצית ינואר 1956 הגיע ארצה מזכ"ל האו"ם, דאג האמרשלד. קודם לבואו הופעל עליו, ככל הנראה, לחץ להימנע מביקור בירושלים.⁷³ בסופו של דבר הוא הגיע לשיחות בירושלים, אולם דחה הזמנה של שר החוץ להשתתף בקבלת פנים לכבודו בירושלים.

ד. במחצית מארס 1956 הגיע ארצה שר החוץ הבריטי, סלווין לויד. תכנית הביקור, כפי שעיצב משרד החוץ, לא נראתה לבן־גוריון, והוא הריץ אל שרת מכתב בוטה למדי:

אני רואה כי תכניתו של לויד היא שאתה תלווה אותו לתל־אביב לארוחה בשגרירות. לי נראה הדבר כמשגה. זוהי מעין הכרה רשמית מצידנו בתל־אביב כבירת ישראל – בייחוד כשהוא מתנה שהביקור בירושלים לא ישא אופי רשמי. תמה אני על שלא הסבירו ללויד ועוזריו בלשון ברורה, שהוא יכול להיפגש עם נציגי ישראל אך ורק בירושלים. אם יהיה ברצונו לפגוש אותי, יוכל לראותי אך ורק במשרד ראש הממשלה.⁷⁴

בסופו של דבר נפגש שר החוץ הבריטי עם שרת בתל־אביב. לאחר מכן עלה לירושלים ונפגש שם עם ראש הממשלה ושר החוץ, אולם חזר לתל־אביב ללינת לילה.

70. ביטוי בולט לכך ניתן לראות בתזכיר משרד החוץ הבריטי מ־15 בנובמבר 1957, PRO. FO 371/128152 VR 1086/10/A

71. ראה מברק שגריר בריטניה בישראל אל משרד החוץ, 1 באוגוסט 1957, PRO. FO 371/128152 VR 1086/5

72. ראה פירוט בתזכיר משרד החוץ הבריטי מ־15 בנובמבר 1957, PRO. FO 371/128152 VR 1086/10/A

73. ראה דבר, 24 בינואר 1956.

74. תיק התכתבויות, 2 במארס 1956, אב"ג.

אירועים אלה ואחרים הניחו נדבכים נוספים לחיזוק ההכרה הבינלאומית במעמדה הריבוני של ישראל על ירושלים. ב־1958 נערכו בישראל חגיגות העשור, שבמסגרתן נערך בירושלים מצעד צבאי והונחה אבן הפינה לבניין החדש של הכנסת. לחגיגות הוזמנו, כמובן, ראשי הסגל הדיפלומטי בארץ. הנציגים המערביים הונחו שלא ליטול חלק בטקסים אלה, מה גם שהמצעד הצבאי הוגדר כאירוע העומד בסתירה להסכם שביתת-הנשק בין ישראל לירדן.⁷⁵

עובדה זו, כמו־גם נסיונות אחרים של משרדי החוץ במדינות המערב לסכל את המגמה של ישראל לבצר את מעמדה בירושלים,⁷⁶ לא היה בה, כמובן, כדי לשנות את המציאות אשר הלכה והתמסדה ושבמסגרתה הפכה ירושלים, לקראת סוף שנות החמישים, 'למרכז (main focus) של הפעילות הדיפלומטית עבור כל הנציגויות הדיפלומטיות' בישראל כהגדרת נציג דיפלומטי בכיר בישראל.⁷⁷ מציאות זו הובילה דיפלומט בכיר אחר, באותו פרק זמן, להערכה כי 'ישראל מחופרת עתה היטב (firmly entrenched) בירושלים החדשה, וכי הרעיון של משטר בינלאומי על ירושלים נמוג (tarnished)'.⁷⁸

75. ראה תזכיר של משרד החוץ הבריטי מ־4 בדצמבר 1957, PRO, FO 371 128152 VR 1086/19; וכן תזכיר של משרד החוץ הבריטי מ־26 בנובמבר 1957, PRO, FO 371/128152 VR 1086/12/A. בישראל התקבלה, ככל הנראה, החלטה שלא להגיע לעימות גלוי עם המערב בסוגיה זו, אלא 'להנמיך פרופיל' ככל האפשר. ראה דבר, 22 באפריל 1958. במחצית אפריל 1961 נערך בירושלים מצעד צבאי נוסף. גם בו נטלו חלק טנקים כבדים. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי מ־10 באפריל 1961, PRO, FO 371/157769 ER 1081/23.

76. במסגרת זו ניתן לציין את התנגדותו התקיפה של משרד החוץ הבריטי להשתתפות חיילים בריטים בצעדת ארבעת הימים, האמורה להסתיים בירושלים. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי מ־2 בפברואר 1959, PRO, FO 371/142365 VR 1193/1; וכן תביעתו של משרד החוץ הבריטי כי ביקורה של תזמורת פלוגת רובאים בריטית בישראל יוגבל ל'ישראל-גופה', דהיינו – לא יכלול את ירושלים. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי מ־15 ביולי 1959, PRO, FO 371/142365 VR 1193/2/A. כדי לסכל את החגיגות להנחת אבן הפינה לבניין הכנסת החדש, הציעו פקידי מחלקת המדינה של ארצות-הברית לנציגים בריטים כי בריטניה תפנה אל משפחת רוטשילד, שתרמה כספים להקמת הבניין בבקשה שתפעיל השפעתה בארץ למניעת החגיגות. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי מ־26 בנובמבר 1957, PRO, FO 371/128152 VR 1086/12/A.

77. ראה דיווח שגריר בריטניה בישראל אל משרד החוץ הבריטי, 22 באפריל 1959, PRO, FO 371/142318 VR 1081/3.

78. ראה תזכיר של הקונסול הבריטי בירושלים אל משרד החוץ הבריטי, 2 בפברואר 1959, PRO, FO 371/142318 VR 1081/2.

עלייה והתיישבות

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית?

אביבה חלמיש

שנת 1933 היתה שנת מפנה בעלייה לארץ-ישראל: במהלכה עלו (לפי נתוני ממשלת המנדט) כ־30 אלף איש, פי שלושה ויותר מהשנה שקדמה לה, והיא היתה הראשונה מבין ארבע השנים הטובות של העלייה לארץ בתקופת המנדט.¹ בשנה זו חל גם שינוי בהתפלגות העולים על-פי ארצות מוצא. בולט במיוחד היה הגידול המוחלט והיחסי במספר העולים מגרמניה. בשנת 1933 עלו מארץ זו בערך פי עשרים יותר עולים מאשר בשנה שקדמה לה. עולי גרמניה – שחלקם בעלייה לא עלה עד אז על ארבעה אחוזים – היו כעשרים אחוז מכלל העולים בשנת 1933.² אולם גם בשנת 1933 ולכל אורך שנות השלושים פולין הוסיפה לצעוד בראש סולם ארצות המוצא של העולים. במהלך התקופה הקרויה בהיסטוריוגרפיה הציונית 'העלייה החמישית' הסתכם חלקה של העלייה מגרמניה רק בכ־18% מכלל העלייה לארץ, וחלקם של עולי מרכז אירופה – גרמניה, אוסטריה וצ'כיה – לא עלה על 22% מגל עלייה זה.³ ובכל זאת מכונה העלייה החמישית לא אחת 'העלייה הייקית', וגם במחקר זכה החלק המרכזי אירופי של העלייה בשנות השלושים ליותר תשומת לב מאשר שמונים האחרים האחרים שלה. התגובות של הסוכנות היהודית, ההסתדרות הציונית, היישוב בארץ ויהודי העולם על הידרדרות מצבם של יהודי גרמניה, והתכניות שהוכנו לקליטת יהודי גרמניה בארץ-ישראל – אלה שהוצאו מן הכוח אל הפועל, וגם אלה

1. The Royal Institute of International Affairs, *Great Britain and Palestine* 1915–1945, London–New York 1946, p. 63. הנתונים הממשלתיים הם: בשנת 1933 30,327 עולים; ב־1934 42,359; ב־1935 61,854; ב־1936 29,727. בשנת 1937 ירד מספר העולים ל־10,536.
2. מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953: תוספת סטטיסטית, ירושלים 1957, עמ' 7, לוח A10. הנתונים שם הם על העלייה מגרמניה ואוסטריה ביחד.
3. חישוב על סמך מ' סיקרון, שם, עמ' 6–7, לוחות A8 ו-A9.

שנותרו על הנייר – על כל אלה נכתבו מחקרים רבים.⁴ דומה שמבין שני חידושיה של שנת 1933 בתחום העלייה – מספר העולים הגדול והאחוז הגבוה, יחסית, של עולי גרמניה – דווקא השני הוא שהעניק לשנה זו את תדמיתה כשנת מפנה בעלייה.

עוצמת האירועים וקצב התרחשותם יצרו כבר אז, בחודשי האביב והקיץ של שנת 1933, תחושת שינוי ומפנה. שנתיים מאוחר יותר, בדברו בפני הקונגרס הציוני הי"ט ובפני קהלים אחרים, אמר דוד בן-גוריון ששנת 1933 'תתפוס בהיסטוריה הציונית מקום על-יד שני התאריכים הגדולים של תנועתנו: תאריך הקונגרס הראשון בשנת 1897 ותאריך הצהרת בלפור בשנת 1917'. לדעתו 'שנת 1933 היתה שנת מיפנה משולש: בתולדות העם, בתולדות הארץ, בתולדות הציונות. [א] באותה שנה נתמוטטו האילוסיות של האמנציפציה ונתערער הבטחון בקרב הגולה. [ב] באותה שנה הוכיחה הארץ שהיא יכולה לקלוט המונים, ורבבות עולים נהרו לארץ כאשר לא נהרו אף פעם'.⁵ ו-ג) 'בפעם הראשונה נעשתה בשנת 1933 תנועת הפועלים כוח מכריע ואחראי ביותר בתנועה הציונית'.⁶

האם השינויים הרבים שחלו בשנת 1933 בתחום העלייה ובתולדות העם, הארץ והתנועה הציונית הביאו למפנה במדיניות העלייה הציונית? את התשובות לשאלה זו יש לחפש בשני מישורים: הראשון – המישור האידיאולוגי. מאז ראשית פעילותה בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים הנחה את ההסתדרות הציונית עקרון העלייה הסלקטיבית⁷ על-פי אמת המידה של צורכי הארץ. האם חלו תמורות באידיאולוגיה של התנועה הציונית בתחום זה, לאור אירועי שנת 1933? באשר למישור השני – המדיני, הרי מאז ראשית השלטון הבריטי על ארץ-ישראל היה עקרון העלייה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית מקובל על ההסתדרות הציונית, אפילו לפני שהיה למדיניות הרשמית של ממשלת המנדט עם פרסום הספר הלבן של צ'רצ'יל בשנת 1922.⁸ האם

4. המחקר המקיף ביותר הוא ספרו של י' גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933–1948, ירושלים תש"ן.

5. פרוטוקול הקונגרס הציוני הי"ט – לוצרן, אוגוסט 1935, ירושלים 1936, עמ' 52–53. שם ניסח בן-גוריון את הנקודה השלישית כך: 'באותה שנה נתבגר ונתגבר הארגון החלוצי של הנוער היהודי ונעשה לכוח המדריך והמכוון של התנועה הציונית כולה'. לעניין זה הוא נתן ניסוח הולם יותר, המובא כאן בנקודה ג, וראה הערה 6.

6. ד' בן-גוריון, 'תקופה חדשה בציונות' (הרצאה בתל-אביב, 23.7.1935), זכרונות, ב, תל-אביב 1976, עמ' 360–371. הציטוט מעמ' 364.

7. למרות הרגישות שמעורר המונח 'עלייה סלקטיבית', בחרתי להביאו כלשונו, ולא בתרגום, כי זה הביטוי שהיה שגור בפיהם של בני התקופה הנדונה כאן. כאשר נדרשו לביטוי עברי, השתמשו במלים הנגזרות מהשורש ב.ר.ר, 'עלייה מבוררת', וראה עמ' 13, הערה 53.

8. ראה על כך במאמרו של משה מוסק, 'הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה', בתוך: י' באואר, מ' דייוויס, י' קולת (עורכים), פרקי מחקר בתולדות הציונות, ירושלים תשל"ו, עמ' 286–310; שמו הרשמי של הספר הלבן של צ'רצ'יל: 'גילוי דעת על המדיניות הבריטית בארץ-ישראל', יוני 1922, מסמך פרלמנטרי 1700; עמדתה החיובית של ההנהלה הציונית כלפי עקרון יכולת הקליטה הכלכלית הובעה במכתב מיום 18.6.1922, שקטע ממנו מצוטט בדין וחשבון הוועדה המלכותית, יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479, פרק י', פסקה 65.

בשנת 1933 נטשה ההסתדרות הציונית עיקרון זה והמירה אותו באחר?⁹

* * *

היערכותם המיוחדת של מוסדות התנועה הציונית נוכח החמרת מצבם של יהודי גרמניה החלה, למעשה, רק לאחר יום החרם של ה'1 באפריל 1933. ב'9 באפריל קיימה הנהלת הסוכנות היהודית דיון ב'עניין גרמניה', הראשון מסוגו מאז עליית היטלר לשלטון. בישיבה זו עלו כל הנקודות המרכזיות הנוגעות לנושאים שהוצגו לעיל.¹⁰ בשבועות ובשנים שלאחר מכן חודדו נקודות מסוימות והועמק הדיון בהן, אך דומה שאז, בראשית אפריל 1933, הוארו דילמות ציוניות בסיסיות באורו הבוהק והחד של ברק הרגע הראשון. למשתתפי הישיבה היה ברור שהמשבר שפקד את יהודי גרמניה העמיד את התנועה הציונית במצב חסר תקדים. 'מאז התחלת הציונות זהו המקרה הראשון שחלק מהיהדות שנחשב למשוחרר הועמד במצב כזה, וגם ארץ-ישראל הועמדה זו הפעם הראשונה במצב מיוחד', אמר חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. לראשונה היה על התנועה הציונית להתמודד עם מצוקתו של קיבוץ יהודי שלם, שרובו כפר בפתרון הציוני וראה עצמו כמחוץ לטווח הסכנות האנטישמיות, ולפתע נקלע למצב שאימת את התזה הציונית. 'הדיאגנוזה שלנו מלפני חמישים שנה היתה, לצערי הרב, הצודקת', אמר חיים וייצמן במאי 1933.¹¹

המשבר שפקד את יהודי גרמניה חיזק את העמדה הציונית, והציב את ארץ-ישראל בשורה הראשונה של יעדי ההגירה ליהודים במצוקה, אבל בו-בזמן הוא גם חשף את האמת המעציבה, שאין ארץ-ישראל יכולה לתת פתרון מלא למצוקה מעין זו, ובוודאי לא פתרון מיידי. ראשי הציונות הבינו, כפי שניסח זאת ח' ארלוזורוב באותה ישיבה ב'9.4.1933, ש'אם הציונות לא תעשה את המוטל עליה תהיינה לדבר תוצאות חמורות'. ועל ההסתדרות הציונית הוטל להתמודד עם יציאתם של אלפי יהודים מגרמניה תוך זמן קצר, ולהיערך במהירות לקליטת 'מאות רבות של אנשים ללא אמצעים ... שאינם מוכשרים לעבודה שישנה כאן [בארץ-ישראל]'. בלבם של המנהיגים הציונים קינן החשש שמא 'בעלי הכסף ילכו לארצות אחרות ואלה מחוסרי האמצעים יבואו לכאן'.¹²

9. מן הראוי להבהיר שההסתדרות הציונית קיבלה את העיקרון שמידות העלייה תיקבענה על-פי יכולת הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל, אך היא היתה במחלוקת עם ממשלת המנדט באשר לפרשנותו של עיקרון זה ולאופן יישומו בפועל. וראה גם דיון בסוגיה זו להלן, בחלקו האחרון של המאמר.

10. פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בא"י, ירושלים, 9.4.1933, אצ"מ. בישיבה השתתפו גם שבעה מראשי התאחדות עולי גרמניה בארץ-ישראל.

11. ח' וייצמן בנאום להתחלת המפעל לעזרת יהודי גרמניה, לונדון, מאי 1933, דברים, ד, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 719.

12. הציטוטים הם מדברי ל' פינר, מראשי התאחדות עולי גרמניה, בישיבת הנהלת הסוכנות, 9.4.1933, אצ"מ.

נדרשה, אם כן, פעולה למען הרחבת כוח הקליטה של ארץ-ישראל, וזאת על-ידי הקמת קרן עזרה. המשתתפים בישיבה ביקשו לנגד את הברזל בעודנו חם, ולגייס מיהדות העולם כספים למען ארץ-ישראל נוכח הטרגדיה של יהודי גרמניה. אלא שהקרן לעזרת יהודי גרמניה עלולה היתה לבוא על חשבון התרומות לקרן היסוד, כך שהפעולה למען יהודי גרמניה תפגע במפעלים אחרים בארץ-ישראל. הנהלת הסוכנות היהודית נערכה לקדם פניה של סכנה זו בדרכים שונות. בידעה שפעולות עזרה למען יהודי גרמניה תתארגנה בכל מקרה, היא גיבשה קו פעולה שיבטיח כי מקומה של ההסתדרות הציונית לא ייפקד בארגון קרן שתיועד לעזרת יהודי גרמניה בכלל, גם אלה מהם שלא יעלו ארצה, ושרק חלק מתקציבה יופנה לארץ-ישראל. זאת ועוד. היא עמדה על כך שבין אם הקרן תיוחד אך ורק לקליטת יהודי גרמניה בארץ-ישראל, ובין אם תהיה זו קרן כללית שרק חלק מתקציבה יופנה לארץ-ישראל – הסוכנות היהודית היא זו שתשלוט בחלק הארץ-ישראלי של התקציב.

בדברי המשתתפים בדיון על הקרן למען יהודי גרמניה ניכרת מעין השלמה, גם אם לא בפה מלא, עם העובדה שמ' הקסטר הצביע עליה מפורשות: 'שאלת גרמניה אינה יכולה להיפתר בארץ-ישראל'. הקסטר הוסיף ואמר שלדעתו יש לפתור אותה גם בגרמניה עצמה, בארצות השכנות, ואולי קצת בארצות-הברית ובקנדה. ניתן כמובן לתייג את הדובר כנציג הלא-ציונים בהנהלת הסוכנות. אבל גם ציונים גמורים העלו רעיונות דומים. ארלוזורוב הציב ארבעה תפקידים בפני הציונות: '1. פעולה פוליטית; 2. הכנת תכנית ממשית בארץ-ישראל; 3. השגת אמצעים; 4. דאגה לפליטים ועזרה בגרמניה עצמה'. בשלוש הנקודות הראשונות אין חידוש מבחינה ציונית, והמעניינת היא הנקודה הרביעית, שארלוזורוב נמנע מלדבר עליה, בנימוק 'כי מוקדם לדון בזה ולא אנחנו המומחים לכך'.

ארבעה חודשים לאחר מכן נשא ד"ר ארתור רופין הרצאה בעניין יהודי גרמניה בקונגרס הציוני הי"ח. הוא הציג את ההגירה כפתרון היחיד לכמאתיים אלף מיהודי גרמניה ה'מיותרים', כהגדרתו, כלומר – אלה 'שאינם יכולים להמשיך להתפרנס ממשלוח-ידם, [ו]אין להם אפשרות כלשהי למצוא מקורות-מחיה במקצועות אחרים'.¹³ ובדברו על הגירה מגרמניה התכוון להגירה גם לארצות אחרות ולא רק לארץ-ישראל. ההגירה לארץ-ישראל צריכה, לדעתו, להתנהל לאור עקרונות אלה: (1) 'כדי שלא תציף העלייה כלבה את היישוב הקיים בארץ, חייבת היא לעמוד ביחס של אחוז ידוע כלפי היישוב הזה'.¹⁴ משמע, יישמר עקרון העלייה לפי יכולתו של המשק היהודי לקלוט עולים; (2) הקריטריון לעלייה הוא התאמת האנשים לצרכיה של ארץ-ישראל, ובמלים אחרות – עלייה סלקטיבית; (3) 'ארץ-ישראל אינה קיימת רק בשביל יהודי גרמניה בלבד, ... שעריה צריכים להיות פתוחים גם בשביל יהודי ארצות אחרות'.¹⁵

13. ההרצאה נישאה ב-24.8.1933. הדברים מובאים על-פי א' רופין, 'התנחלותם של יהודי גרמניה בארץ-ישראל', בתוך: שלושים שנות בניין, ירושלים תרצ"ז, עמ' 263-274. הציטוט מעמ' 266.

14. שם, עמ' 268.

15. שם, עמ' 270.

גם בדברו על הגירת יהודי גרמניה לארצות אחרות, טובת ארץ־ישראל היא שעמדה לנגד עיניו של רופין, והוא אמר במפורש שעל חלק מהיהודים להגר לארצות אחרות, 'כדי שהעלייה לארץ־ישראל לא תהא מבוהלת אלא מכוונת בדרכים מסודרים'.¹⁶ רופין היה מייצג נאמן של הקו הציוני, אף כי בעת שנשא את נאומו בקונגרס הי"ח הוא לא מילא תפקיד מרכזי במוסדות התנועה. לזכותו עמד ניסיון רב בתחום ההתיישבות בארץ־ישראל, ובמהלך הקונגרס הוא נבחר מחדש להנהלה וכן לתפקיד שאך זה נוצר - ראש המחלקה הגרמנית של הסוכנות היהודית (ובשמה המלא והרשמי: 'המשרד המרכזי של הסוכנות היהודית ליישוב יהודי גרמניה בארץ־ישראל'). עיון בדבריו של רופין עשוי להאיר את עינינו בבואנו לענות על השאלה האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית. הוותק הרב של האיש בפעילות ציונית בארץ־ישראל ובמילוי תפקידים מרכזיים בעיקר בתחום ההתיישבות, ושפע התבטאויותיו לאורך השנים - נאומים, מכתבים, מסמכים רשמיים ויומנים, מאפשרים להשוות את עמדותיו בנושאים רבים ומגוונים בתקופות שונות. מתברר שדבריו של רופין בקיץ 1933 דומים מאוד להתבטאויות קודמות שלו, כמו למשל במאמרו 'בחירת החומר האנושי'.¹⁷ ובפרק על 'כוח קליטתה של ארץ־ישראל',¹⁸ שנכתבו בשנת 1919. מפליא עד כמה רופין ואישים מרכזיים אחרים בתנועה הציונית חשבו בשנת 1933 על פתרון כללי לבעיית יהודי גרמניה, גם מחוץ לארץ־ישראל, ברוח הגישה הציונית מלפני מלחמת העולם הראשונה ובטרם ננעלו שערי ארצות־הברית להגירה המונית.

מן האמור עד כה משתמע שההנהגה הציונית היתה מוכנה לתת ידה באביב-קיץ 1933 למציאת פתרונות לבעיית יהודי גרמניה גם מחוץ לארץ־ישראל. נכונות זו נולדה על רקע עוצמת המשבר בגרמניה ופתאומיותו; נוכח האפשרות שארץ־ישראל תוצף עולים, שלא כולם רצויים לה; ומתוך החשש שמא תתגלה חולשתה של ארץ־ישראל במתן תשובה לקטסטרופה. לזמן־מה דומה היה שההסתדרות הציונית נותנת ידה לפתרונות של 'הצלה' - להבדיל מתפיסתה המסורתית שהציונות נועדה להביא 'גאולה' ליהודים, וזאת רק בארץ־ישראל. כבר ראינו שמאחורי היחס החיובי לפעולות 'הצלה' בארצות אחרות עמד הרצון לאפשר את ריכוז ה'גאולה' בארץ־ישראל. עדיין פתוחה השאלה, מתי חל בתודעה ובעשייה הציונית המעבר מ'גאולה' ל'הצלה', מדגש על בניין הארץ להתמקדות בהצלת יהודים. בכל אופן, בשנת 1933 לא הגיעו הדברים לידי כך.

ובכלל, רבים מן הרעיונות שהועלו באביב-קיץ 1933 היו קצרי ימים. חריפות מצבם של יהודי גרמניה הועמה בסתיו 1933, והפעילות האינטנסיבית למציאת פתרונות מהירים עבורם שככה לשנים מספר.¹⁹ מכאן, שעל הבוחן את התגובות הציוניות ב־1933 להבדיל בין תגובות שהיו יפות לשעתן - מאביב עד סתיו 1933 -

16. שם, עמ' 267.

17. שם, עמ' 63-73.

18. שם, עמ' 74-78.

19. ראה י' גלבר, מולדת חדשה, עמ' 48-50; וכן ל' יחיל, השואה, א, ירושלים-תל־אביב תשמ"ז, עמ' 144-154.

ניצוצות שתוך זמן קצר כבו לחלוטין או לתקופה ארוכה - לבין תגובות שנולדו, אמנם, בלהט האירועים, אך המשיכו להתקיים לאורך זמן.

מבין אלה האחרונות בולטות שתיים: מפעל עליית הנוער ו'ההעברה'. הפעולה בעניין עליית הנוער החלה עוד לפני עליית היטלר לשלטון,²⁰ אבל אירועי 1933 נתנו לה תנופה ורק אז היא קיבלה ממדים של ממש. על אף שהיו במפעל זה חידושים רבים, אין הוא מסמן מפנה במדיניות העלייה הציונית, שהרי היתה בו התגלמות התפיסה הציונית הצרופה של גאולה, של מתן עדיפות לדור הבנים ושל השקעת הון לאומי ביצירת תשתית ולא לשם קטיפת פירות מידיים. 'ההעברה' ינקה משני עקרונות ציוניים שלא נס ליחס בעקבות אירועי 1933. עיקרון אחד הוא ראיית יכולת הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל כקובעת את מידות העלייה, וככל שיגיע הון רב יותר כן תגדל העלייה לסוגיה; באשר לשני, הרי בהיותה האנטייתית לתנועת החרם האנטי-גרמני, מצד אחד, ולפעולות שנועדו להיטיב את מצבם של היהודים בגרמניה, מצד שני, מבטאת ההעברה את הפרימאט הארץ-ישראלי על פני הגולה באידיאולוגיה ובמדיניות הציונית.²¹

שתי תגובות אלה מלמדות שיותר משניתן להצביע על מפנה שחל במדיניות העלייה הציונית ב-1933, נכון יהיה להגדיר אירועי שנה זו כנותני הזדמנות להוציא מן הכוח אל הפועל עקרונות ציוניים מימים ימימה, ובכך להעניק תנופה למפעל הציוני. הנהגת התנועה הציונית היתה ערה לפוטנציאל זה של המשבר הגרמני מראשיתו, וייתכן שהניסיון הראשון מצדה לנצל את המצב נעשה בעת המשא ומתן על מכסת העובדים, ה'שדיול', של עונת אפריל עד ספטמבר 1933. הגידול בעלייה החל כבר ב-1932. מכסת הרשיונות לעובדים, שעמדה על 350 באוקטובר 1931, עלתה ל-2,000 באפריל 1932 ול-4,500 באוקטובר.²² המשא ומתן על השדיול של אפריל 1933 התנהל מראשיתו בצל האירועים בגרמניה. בשיחתו עם הנציב העליון, ארתור ווקופ, ב-23.3.1933, אמר ארלוזורוב:

... בהגשת הצעותינו למחצית השנה הקרובה התבססנו, כמובן, על יכולתה של הארץ לקלוט עולים-עובדים חדשים; אבל אפילו עיון שטחי במצב היהודים בחלקי-העולם השונים מוכיח, כי הנהלת הסוכנות היהודית צריכה לראות את עצמה כאילו נכשלה בתפקידה העיקרי - אם לא תצליח לשכנע את ממשלת ארץ-ישראל שיש לנצל מלוא הניצול את כל ההזדמנויות המתגלות בתקופה זו בשוק-העבודה הארצישראלי. ראשית כל מחייב אותנו המצב בגרמניה לתשומת-לב רצינית ביותר. אנו עומדים על כן להפריש חלק גדול ביחס מרשיונות השדיול הבא לסיפוק צרכיה של יהדות גרמניה.²³

20. י' גלבר, שם, עמ' 186-188.

21. ראה בעניין זה ש' אש, 'ההעברה', בתוך: עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, ירושלים תשל"ג, עמ' 33-106.

22. ד' גורביץ וא' גרין, העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ-ישראל, ירושלים תש"ה, עמ' 38.

23. ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים [אין מקום הוצאה ושנה], עמ' 313.

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה כחודש לאחר אותה שיחה - וכשלושה שבועות לאחר יום החרם על יהודי גרמניה - דיווח ארלוזורוב על המשא ומתן בעניין השדיוול. הוא סיפר לחברי ההנהלה כי ציפה לקבל 8,000 סרטיפיקטים, אך הממשלה נתנה רק 5,500. אוֹיֹאז הוא הציע לנציב העליון ש'יתן שדיוול מיוחד לגרמניה', והלה הרהר בקול על האפשרות לתת שדיוול כזה 'בתנאי שיפחית את השדיוול הבא. שאלות כאלה הן מבחן קשה', הבהיר ארלוזורוב לנוכחים, והוסיף: 'אמרתי [לנציב]: אולי הייתי מסכים לזה'.²⁴

ברור שבמגעיו עם הממשלה בחודשים מארס-אפריל 1933 ניסה ארלוזורוב לנצל סיטואציה משברית כדי להגדיל את השדיוול. תחילה הודיע לנציב על כוונת הסוכנות היהודית להקצות מיוזמתה רשיונות ליהודי גרמניה, ולאחר ה־1 באפריל ביקש מן הממשלה שתגדיל את המכסה בגלל המצב בגרמניה, אגב עיגון הבקשה במצב המשק בארץ. מאז ואילך כרכה הסוכנות היהודית את הבקשה להתחשב במצבם המיוחד של יהודי גרמניה בדרישה למיצוי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. הדבר מודגם היטב בדו"ח שהכינה המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לקראת הקונגרס הציוני הי"ח, שהתכנס בקיץ 1933:

הקיצוץ במכסה שנדרשה ע"י הסוכנות היה בו כדי לעורר דאגה בייחוד משום שהוא חל בעונה של גאות בלתי רגילה בפעולה הכלכלית היהודית בארץ מצד אחד ושל שואת יהודי גרמניה מצד שני. ביחס לעליית יהודי גרמניה אפשר היה לשער שהממשלה תטען כי שיטתה בענייני עלייה אינה יכולה להיות מושפעת ממניעים פוליטיים או סנטימנטליים וכי הגורם היחיד המשמש לה קו הוא יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. ההנהלה לא ערערה מעולם על העיקרון הזה. אדרבא, היא הוכרחה פעם בפעם לבוא לידי מחלוקת עם הממשלה דווקא משום שהמכסות שניתנו לה לא עמדו לדעתה ביחס נכון לאפשרויות הקליטה המוכחות. הדבר המדכא לגבי המכסה האחרונה היה זה שמספר הרשיונות שניתן היה רחוק מרחק כה רב מלספק את הביקוש הממשי של הארץ לפועלים יהודים חדשים, בעצם הזמן שהכרח העלייה לארץ נעשה כה דוחק בשביל המוני ישראל בגולה. לא יתרון פוליטי מיוחד תבעה לה הסוכנות היהודית. היא לא דרשה אלא שיותן לה לנצל במלוא מדת האפשרות את יכולת הקליטה הנוצרת בארץ במאמצי יהודים - למען עליית אחיהם מהגולה [ההדגשה שלי - א"ח].²⁵

מאפריל 1933 ואילך הקצתה הממשלה כמעט בכל שדיוול מכסה מוגדרת לעולים

24. פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 19.4.1933, אצ"מ. מעניין לציין שבקשת הסוכנות היהודית מן הממשלה היתה 12,750 סרטיפיקטים, בשעה שבאופן ריאלי ציפו רק ל-8,000.

25. 'דין וחשבון מדיני: התפתחות העניינים בארץ-ישראל', בתוך: דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לקונגרס הציוני השמונה-עשר ולמועצת הסוכנות היהודית בפרג, 2.9.1933-21.8, עמ' 181.

מגרמניה ולפליטים מארץ זו השוהים בארצות סמוכות לה,²⁶ ומאוחר יותר החלה להקל בדרישות ההכשרה המקצועית של עולים מגרמניה במסגרת השדיוול. הגיעו הדברים לידי כך, שנדרשה שנת הכשרה אחת מבעל מקצוע שעלה מגרמניה לעומת שמונה שנות ניסיון שנדרשו מבעלי מקצוע מארצות אחרות.²⁷ האם, מבלי משים, יזם ארלוזורוב באביב 1933 מדיניות בריטית חדשה בעניין העלייה? ספק רב. ובכל מקרה היו אלה הבריטים שהחליטו לנקוט מדיניות זו מלכתחילה ולהמשיך להפעילה גם להבא. באביב 1933 אכן חל שינוי כלשהו במדיניות העלייה, אך לא בזו של ההסתדרות הציונית, אלא בזו של הממשלה.

באוקטובר 1935 שוב ביקשה הסוכנות היהודית מן הממשלה רשיונות במיוחד עבור עולים מגרמניה. היה זה מיד לאחר פרסום 'חוקי נירנברג', כאשר שוב הצטלבה יכולתו של המשק הארץ-ישראלי לקלוט עובדים עם הרעת מצבם של יהודי גרמניה. הסוכנות היהודית חשדה שבכוונת הממשלה להקטין את מספר הרשיונות,²⁸ וזאת, כפי שכתבו שניים מחברי ההנהלה לנציב ההגירה, בשעה שמצד אחד היה מחסור חריף בפועלים לחקלאות; ומצד שני, 'המצב שנוצר בגרמניה נוכח ההגבלות מרחיקות הלכת שהוטלו על היהודים'. אי לכך ביקשה הסוכנות היהודית לקבל מקדמה של אלפיים רשיונות, אלף מהם לחלוצים מגרמניה המתאימים לעלייה מידית והם שוהים כבר זמן ממושך בהכשרה.²⁹

משני הנימוקים שהעלתה הסוכנות היהודית בבקשותיה להגדיל את מכסות העלייה – מצבם הרע של יהודי גרמניה ומצבו הטוב של המשק הארץ-ישראלי – איזה היה מהותי ואיזה היה תכסיס? בפניות הרשמיות אל הממשלה, כמו גם בהתבטאויות פומביות, מורגשת מידת-מה של שניות ועמימות, כמו, למשל, בדברי בן-גוריון בקונגרס הי"ט, שם טען שהעלייה בשנתיים האחרונות 'אינה הולמת עכשיו לא רק לצרכי העם, אלא אפילו את אפשרויותיה וצרכיה של הארץ. ... והוכחנו לממשלה בחקירות מדוקדקות, שהארץ זקוקה לתוספת ידיים עובדות – והממשלה קיצצה את מכסות העבודה ללא כל הצדקה מוסרית וכלכלית כאחת'.³⁰ בדברי אנשי השורה השנייה ואילך של ממלאי

26. לדוגמה, ראה: (1) מחלקת העלייה, חוזר מס' 142, 30.4.1933, אצ"מ S 6/5234; (2) מחלקת העלייה, חוזר מס' 159, 26.3.1934, אצ"מ S 6/65361; (3) מחלקת העלייה, חוזר מס' 172, 31.7.1934, אצ"מ S 6/4757: מתוך מכסה נוספת של 1,200 רשיונות 'הממשלה דרשה לקבוע לפחות 33% בשביל עולים מגרמניה ועוד 10% בשביל פליטי גרמניה בארצות: צרפת, אנגליה וכו'. (4) מחלקת העלייה, חוזר מס' 179, 21.11.1934, אצ"מ S 6/4757: בשדיוול של אוקטובר 1934 נקבע שעל הסוכנות היהודית לאשר 20% מן המכסה הכללית בשביל עולים ופליטים מגרמניה. (5) מכתב מהמזכיר הראשי של הממשלה, H. Hall, להנה"ס, 10.5.1937, אצ"מ S 6/24499.

27. מכתב מאדווין סמואל ממחלקת ההגירה הממשלתית אל הנה"ס, 30.11.1935, אצ"מ S 6/3531.

28. ואכן, בסופו של דבר ניתנו רק 3,250 רשיונות, לעומת 8,000 בעונה הקודמת (הצעת הסוכנות היהודית היתה 10,900). ראה הערה 22 לעיל.

29. מ' שרתוק וי' גרינבוים אל נציב ההגירה והסטטיסטיקה, 4.10.1935, אצ"מ S 6/3528.

30. ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, עמ' 404-405.

התפקידים בהסתדרות הציונית ובמוסדות היישוביים, ובדברים שנאמרו בדיונים פנימיים, הושם דגש רב יותר על ההיבט הכלכלי. לדוגמה, דברים שאמר אליהו דובקין, איש מרכז העלייה של ההסתדרות הכללית, בוועדת העלייה של הקונגרס הציוני הי"ח ב־1933. דובקין הסביר שם – כשהוא מרשה לעצמו לדבר באופן גלוי – שהדרישה לעליית העובדים צריכה להיות מבוססת על מצב העבודה במשק, ואם יגדל אחוז מחוסרי העבודה, 'אנו בעצמנו לא נרצה להרבות בעלייה עד שיוטב המצב'.³¹ משמע, יותר משבא הנימוק הכלכלי להצדיק מתן רשיונות לעולים מגרמניה, הוצג מצבם הקשה של יהודי גרמניה כתנאי מסייע לדרישת הסוכנות היהודית למיצוי יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ.

הנוהג החדש של הממשלה להקצות חלק מכל שדיול לעולים מגרמניה הוסיף ממד חדש, גיאוגרפי, למסכת המאבקים מבית על חלוקת הסרטיפיקטים, שעד אז בלט בה ההיבט המעמדי (אופן חלוקת הרשיונות בין חלוצים ל'יהודים סתם') והמפלגתי. אישים כמו אליהו דובקין (המייצג המובהק של 'החלוץ') והשל פרבשטיין (איש 'המזרחי', שעד אז הגן בלהט על זכויות העלייה של אנשי המעמד הבינוני) – שהיו כה חלוקים בשאלת החלוקה 'המעמדית' של הרשיונות – מצאו עצמם לאחר אביב 1933 בחזית אחת של הגנת האינטרסים של פולין מול גרמניה. בקיץ 1933 שאל פרבשטיין: 'מדוע ... דווקא הגרמנים נהיו למיוחסים?',³² ושנתיים אחר־כך הציע דובקין להוריד 250 רשיונות מגרמניה ולמסור אותם לארצות אחרות ובעיקר לפולניה, כי בחלוקה שנעשתה הוקצב סרטיפיקט אחד לכל שלושה וחצי חלוצים גרמנים, בעוד שבפולניה היחס הוא סרטיפיקט אחד על כל עשרה חלוצים.³³

ראשי התנועה הציונית, שקיוו להגדלת המספר המוחלט של רשיונות העלייה נוכח מצבם המיוחד של יהודי גרמניה, נפלו בשבי דיבוריהם ונאלצו להתמודד עם בעיה פנימית חדשה, שכן בפועל ניתנו הסרטיפיקטים לגרמניה על חשבון ארצות אחרות. גם בעניין זה התגלו פערים בין עמדת הדרג המיניסטריאלי – חברי ההנהלה – ובמיוחד במגעיו עם השלטונות, לבין גישתם של האנשים בשטח. וכך, כחודשיים לאחר שדרשה הסוכנות מן השלטונות במפורש אלף סרטיפיקטים ליהודי גרמניה, בעקבות פרסום 'חוקי נירנברג',³⁴ התנגד נציג מפא"י בוועדת העלייה היישובית, יוסף בנקובר, להגדלת מספר הסרטיפיקטים בשביל גרמניה על חשבון ארצות אחרות, כי המצב בהן לא פחות מסוכן מאשר בגרמניה.³⁵

למרות אירועי השנים 1933 ו־1935 בגרמניה, לא השתנה סדר הקדימויות הציוני במה שנוגע לחלוקת רשיונות העלייה לארצות השונות. הפניות אל הממשלה ונאומים פומביים היו עניין אחד; התבטאויות בדלתיים סגורות ודיונים במכלול העניינים שעל סדר היום הלאומי גילו גישה שונה. בקרב התנועה הציונית לזרמיה היה מוסכם, לפחות

31. ישיבת ועדת העלייה של הקונגרס הציוני הי"ח בפרג, 27.8.1933, אצ"מ S 6/1133.

32. ישיבת הנה"ס, 14.7.1933, אצ"מ.

33. ישיבת ועדת העלייה היישובית, 2.5.1935, אצ"מ S 6/1133.

34. ראה הערה 29 לעיל.

35. ישיבת ועדת העלייה היישובית, 26.12.1935, אצ"מ S 6/1116.

עד נובמבר 1938, שאובייקטיבית מצבם של יהודי מזרח אירופה, ובמיוחד פולין, קשה יותר מזה של יהודי גרמניה, או לפחות אינו טוב יותר. בקיץ 1933 כתב בן-גוריון מפולין לחבריו במרכז מפא"י בארץ שהנוער בפולין, בליטא ובלטביה 'צריך להצלה מהירה לא פחות מהנוער היהודי בגרמניה'.³⁶ גם זאב ז'בוטינסקי, מנהיג הציונים הרוויזיוניסטים, ומשנת 1935 נשיא ההסתדרות הציונית החדשה, הוסיף לראות את עיקר המצוקה היהודית במזרח אירופה, ובעיקר בפולין, ורק לאחר ליל הבדולח החל לדבר על פינוי כל יהדות גרמניה תוך שנתיים.³⁷

* * *

השלישי מבין האירועים שעשו, לדעת בן-גוריון, את שנת 1933 לשנת מפנה בתולדות העם, הארץ והציונות היה עלייתה של תנועת הפועלים למעמד של כוח מכריע ואחראי ביותר בתנועה הציונית. בבחירות לקונגרס הציוני הי"ח בשנת 1933 זכתה תנועת הפועלים ב-44% מן הקולות,³⁸ ובכך היתה לגוש הגדול ביותר בקונגרס; ובשנה זו הצטרף דוד בן-גוריון להנהלה. האם עלייתה של תנועת הפועלים למעמד מוביל בהסתדרות הציונית הביאה לשינוי במדיניות העלייה של ארגון זה?

הנתונים מראים שלאחר 1933 חלו שני שינויים בהרכב המעמדי של העולים. ראשית, גדל בהתמדה אחוז בעלי ההון. היחס בין מספר העולים בעלי ההון למספר העולים העובדים, שהיה עד 1933 1:3.5 לטובת העובדים, השתנה בשנים 1934-1936 ל-1:2, ומ-1937 עד פרוץ המלחמה השתווה מספרם של עולי שתי הקטגוריות.³⁹ שנית, משנת 1933 ואילך חלה ירידה בחלקם של החלוצים בכלל העלייה העובדת, ועלה משקלו של המעמד הבינוני בה. לאור העובדה שבתקופת מסע הבחירות לקונגרס הציוני ב-1933 קרא בן-גוריון למפלגתו, מפא"י, להתוות דרך לעלייה רבתי, לכלל ישראל ולא רק לחלוצים⁴⁰ – האם יתכן שהשינוי בהרכב העולים בשנים הבאות היה יישומה של הסיסמה שטבע בן-גוריון 'ממעמד לעם'? התשובה על כך שלילית. היתה זו סיסמת בחירות שנולדה על רקע מצבם הנואש של יהודי פולין, ויותר משהונעה מכוח ראיית המוני בית ישראל בפולין כמועמדים לבניית ארץ-ישראל, היא נבעה מראייתם כמאגר של מצביעים בבחירות לקונגרס הציוני. מבית פנימה – במפא"י – לא נמצאו תומכים רבים לקו החדש של בן-גוריון, ולאחר הבחירות גברו הלחצים מצד 'החלוץ'

36. מבן-גוריון למרכז מפא"י, ורשה 9.7.1933, אגרות דוד בן-גוריון, ג, תל-אביב 1974, עמ' 326; וגם ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב 1973, עמ' 647.

37. ראה בעניין זה: ד' מכמן, 'זאב ז'בוטינסקי – תכנית ה"אבקואציה" ובעיית צפיית השואה', כיוונים, 7 (מאי 1980), עמ' 119-127.

38. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה, תל-אביב 1977, נספח מס' 2, עמ' 338-339.

39. ESCO Foundation for Palestine, *A Study of Jewish, Arab and British Policies*, II, New Haven 1947, p. 677.

40. מ' אביזוהר, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל-אביב-קריית שדה-בוקר 1990, עמ' 107-108. בן-גוריון התבטא ברוח זו עוד לפני עליית היטלר לשלטון, למשל בוועידת מפא"י בכפר-יחזקאל, יולי 1932.

ופעילים ציונים ותיקים לשמור על הפרימאט החלוצי ועל עקרונות העלייה הסלקטיבית.⁴¹

השינוי הראשון בהרכב המעמדי של העלייה, דהיינו, גידול חלקם של בעלי ההון בה, היה פרי מדיניות העלייה של הממשלה, ולהסתדרות הציונית לא היתה כל השפעה על כך. גם השינוי בהרכב העלייה העובדת לטובת המעמד הבינוני, על חשבון החלוצים, לא נבע משינוי במדיניות העלייה הציונית, אלא נעשה במכוון בידי הממשלה. מאז שנת 1934 החלה הממשלה לפצל את השדיול לחלקים (פארטים), להגדיל בו את חלקם של בעלי מלאכה המוזמנים בידי מעסיקים בארץ ולהקטין את המכסות לחלוצים.⁴² כלומר, את שורשי המפנה שהחל להסתמן בשנת 1933 בתחום ההרכב המעמדי של העלייה, כמו גם בסוגיית המוצא הגיאוגרפי של העולים, יש לחפש במדיניות העלייה של ממשלת המנדט. התשובה לשאלה שהוצגה בראשית הדברים היא, למעשה, כפולה: מחד גיסא, שנת 1933 לא היתה נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית; ומאידך גיסא, כמעט שלא היתה להסתדרות הציונית כל השפעה על השינויים שאכן חלו במדיניות העלייה לאחר שנת 1933. אלו נעשו ביוזמת הממשלה ועל-פי שיקוליה.

* * *

כבר בשנת 1933 חש בן-גוריון בסיכוי למפנה לטובה בהגשמת הציונות הודות לאירועים בגרמניה, אם כי אז הוא עדיין המעיט בחשיבותם. בחודשים הראשונים של השנה הוא לא היה עדיין חבר הנהלת הסוכנות, אבל כבר ניכרה תכונתו – כהגדרת מ' בר-זוהר – לחוש 'בבהירות היכן מצוי מוקד העשייה וההכרעה ... להתייצב במרכזו של מוקד זה, ליטול את הרסן לידיו ולהוביל'.⁴³ ובקיץ 1933 היה מוקד ההכרעה בעיני בן-גוריון מסע הבחירות לקונגרס. מורשה הוא כתב למרכז מפא"י:

... לא נשתנתה דעתי שמרכז העניינים עכשיו הוא לא במפעל התיישבותי אלא בטיהור התנועה וחידושה, אם כי עניין גרמניה שינה במידה ידועה את המצב ונוצר מנוף שבכוחו אפשר לארגן פעולה חשובה אם יימצאו הכוחות בתנועה לעשות זאת.⁴⁴

הסיפא של הדברים מייצג שלל התבטאויות מפיו ומעטו של בן-גוריון בשנת 1933, שעיקרן, בלשונו: 'עניין יהדות גרמניה יכול בלי ספק לשמש מנוף כביר, גם פוליטי וגם כספי, להרמת מפעלנו הציוני'.⁴⁵

41. שם, עמ' 108–117.

42. חוזר מחלקת העלייה מס' 180, 28.11.1934, אצ"מ S 6/4757.

43. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב 1975, עמ' 573.

44. מבן-גוריון למרכז מפא"י, ורשה 7.9.1933, ד' בן-גוריון, אגרות, ג, עמ' 323; וכן הנ"ל, זכרונות, א, עמ' 644.

45. מבן-גוריון אל ברל לוקר, קובנו 22.4.1933, אגרות, ג, עמ' 235–236.

בעודו מציע להסתייע במצבם של יהודי גרמניה בחזית החיצונית – כלפי הבריטים וכלפי העם היהודי – המשיך בן-גוריון לדבוק בתפיסתו הציונית מימים ימימה. הוא נתן לכך ביטוי באותו מכתב ששיגר למרכז מפא"י בראשית יולי 1933:

אם ענין גרמניה יפתח לנו מקור נוסף של התנדבות – מה טוב. אני רואה את הציונות לא כדבר מקרי וחלקי, ואין יהודי פולין, ליטא, לטביה, ובייחוד הנוער שבארצות אלה גרוע מהנוער היהודי בגרמניה, והוא צריך להצלה מהירה לא פחות מהנוער היהודי בגרמניה. הציונות אינה פילנתרופית.⁴⁶

בסך הכל שרui היה בן-גוריון בשנת 1933 בתחושת אופוריה באשר לסיכויי הגשמת הציונות. באוקטובר הוא כתב לחיים וייצמן שהוא 'רואה את ימינו אלה כ"ימי משיח"'.⁴⁷

השוואת התבטאויותיהם של המנהיגים הציונים ב-1933 לדבריהם שנה ושנתיים קודם לכן ממחישה את גודל השינוי שחל בראיית העולם שלהם בעקבות האירועים של שנה זו. ביוני 1932 הביע ח' ארלוזורוב פסימיות רבה לגבי עתידו של המפעל הציוני. נושא העלייה היה מן המקורות העיקריים לדאגתו, והוא הציגו משלוש זוויות במכתבו המפורסם לווייצמן. האחת – מדיניות העלייה של הממשלה:

ועתה התבונן נא ... בשתי הבעיות היסודיות שלנו: בעיות העלייה והקרקע. כל השיטה של מכסות הרשיונות הולכת והופכת לדבר שבגיחוך. אמנם, אפשר לקבל מזמן לזמן 2,000-3,000 רשיונות עלייה (וגם על אלה יש כמובן לברך), אבל אין כל יסוד להניח שאפשר לבסס מדיניות-עלייה נועזה ומרחיקת-לכת על משא ומתן עקר ומייגע עם מחלקת ההגירה הממשלתית.⁴⁸

השנייה – ההשפעה השלילית של מיעוט הסרטיפיקטים על זיקת יהודי הגולה, ובמיוחד הנוער, לציונות:

... תנאי החיים הכלכליים של העם היהודי הולכים ורעים בקצב כזה, עד שההתעניינות במפעל הארצישראלי, אם אין בו כדי להבטיח פתרון חמרי למצוקת הגולה – מן ההכרח שתפוג. ... מצד שני אין להתעלם מכוח משיכתה של רוסיה הסובייטית ... והשפעתה הרבה על הנוער שלנו. כמה זמן עוד נוכל להחזיקם במצב של תקווה שאין בה ממש ולשבור את רעבונם בפירורי הסרטיפיקטים הנופלים אחת לששה חדשים משולחן הממשלה הארצישראלית.⁴⁹

והזווית השלישית – המחסור באמצעים לקליטת העלייה:

נוסף על כל אלה מתברר יותר ויותר, כי בדרכי מדיניותנו הנוכחית לא נוכל

46. ראה הערה 36 לעיל.

47. מבן-גוריון לווייצמן, 26.10.1933, אגרות, ג, עמ' 360. המכתב במלואו מופיע גם בזכרונות, א, עמ' 673-675.

48. ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים, עמ' 336.

49. שם, עמ' 339.

לגייס סכומים אלה שאנו זקוקים להם לביצוע תכנית רבתי של עלייה והתיישבות שיטתית (אף במקרה שהנסיבות הפוליטיות תהיינה נוחות לכך). תקציבנו, המבוסס על נדבות לקרנות הלאומיות, הולך ומתערער; ולמשך שנים רבות (אלו השנים היקרות החולפות לבלי שוב!) ירבץ עלינו העול הקשה של פרעון חובות משנים שעברו.⁵⁰

והנה, גם אצל ארלוזורוב, הכותב מכתב גדוש פסימיות על עתידו של המפעל הציוני, פיעמה באביב 1933 רוח חדשה של תקווה ושל סיכוי. באפריל 1933 נתנה הממשלה, כזכור, 5,500 סרטיפיקטים; מספר העולים בעלי ההון גדל וגיוס ההון מיהודי העולם קיבל תנופה חדשה. כשם שהפסימיות של ארלוזורוב ב־1932 נבעה מהערכתו שהמפעל הציוני עלול לרדת לטמיון, ולא מראיית שחורות לגבי גורלו של העם היהודי באירופה, כך האופטימיות שלו ב־1933 ושל בן-גוריון (שהבאנו דוגמאות לה בדברים שכתב ואמר ב־1933 וב־1935) – שורשיה בארץ-ישראל. באשר למצב יהודי אירופה, וגרמניה במיוחד, הרי לאחר תחושת דחיפות קצרת ימים ב־1933 – שיותר משנבעה מפחד מקטסטרופה מידית באירופה היא הונעה מכוח חשש מהחמצת הזדמנות היסטורית בארץ-ישראל – חלה רגיעה. בקיץ 1933 דיבר רופין על הגירה מסודרת של יהודים מגרמניה במשך 15 שנה,⁵¹ ובכלל, גם לאחר 1933 דיברו מנהיגי הציונות על עתידם של יהודי אירופה במושגי זמן ארוכי טווח.⁵²

בעוד שב־1932 נדמה היה לארלוזורוב ולאחרים שבארץ-ישראל עומד לאזול החול בשעון, הרי ב־1933 חשבו רבים שהזמן פועל לטובת המפעל הציוני בארץ. אופוריה זו לא האריכה ימים, ובאה אל קצה לכל המאוחר בראשית 1937, כשהתברר שהמרד הערבי עלול להביא להכרעה על עתידה המדיני של ארץ-ישראל מוקדם מן הצפוי – ואף מן הרצוי, מנקודת הראות הציונית. זמן קצר לאחר מכן שינו הבריטים את כללי המשחק, והכפיפו במוצהר את ממדי העלייה לשיקולים מדיניים ולא כלכליים. שנת 1933 פתחה, אם כן, הפוגה בת ארבע שנים במסלול הארץ-ישראלי של המרוץ שניהלה הציונות נגד הזמן. יותר משהדליק המשבר הגרמני נורות אדומות באשר למצבם של יהודי אירופה, הוא הפעיל את פעמוני התקווה להצלחת המפעל הציוני בארץ-ישראל.

הפרימאט הארץ-ישראלי הוסיף למשול בכיפת מדיניות העלייה הציונית גם לאחר 1933, ומאלפת בעניין זה היא השוואת התגובה של ההסתדרות הציונית על אירועי 1933 לתגובתה על אירועי שנת 1938: האנשלוס, ועידת אוויאן וליל הבדולח. דווקא כאשר מצבם של יהודי אירופה החמיר, נעשתה העמדה הציונית עוד יותר פלסטינו-צנטרית. ככל שהחריף מצבם של יהודי גרמניה, אוסטריה וצ'כיה, כן התגבש הקו הציוני של כריכת הפתרון לבעיית הפליטים היהודים באירופה עם ארץ-ישראל,

50. שם, שם.

51. ראה טקסט הערה 11; וכן א' רופין, שלושים שנות בניין, עמ' 267.

52. ראה בעניין זה: אניטה שפירא, 'תפיסת הזמן בפולמוס החלוקה 1937', בתוך: מ' אביזוהר וי' פרידמן (עורכים), עיונים בתכניות החלוקה, 1937–1947, קריית שדה-בוקר 1984, עמ' 21–39.

האם היתה שנת 1933 נקודת מפנה?

וארץ־ישראל בלבד (יש לזכור כי בן־הזוג הכרונולוגי של ליל הבדולח היה פרסום מסקנותיה של ועדת וודהד, שסתמו את הגולל על סיכויי הקמתה של מדינה יהודית בארץ־ישראל בעתיד הנראה לעין). בשנות השלושים נותר הפרימאט הארץ־ישראלי בעינו, הגולה נתפסה כרזרבואר של המפעל הציוני, כשאת העלייה יש להתאים לצורכי הארץ. לקראת סוף העשור פירוש הדבר היה רתימתה של העלייה למאבק המדיני על הקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל.

בנקודה זו מתבקשת הערה, ולו גם קצרה, בעניין עמדתה של הסוכנות היהודית כלפי העלייה הבלתי־לגאלית וההעפלה. בעת המשא ומתן על השדיוול של אפריל 1933 הבהירה הממשלה לסוכנות שהמכסה עשויה היתה להיות גדולה יותר אילולא התיירים הרבים שנשארו בארץ בשנת 1932. ההנהלה השיבה על כך, 'כי אין היא אחראית בשום פנים לסוג זה של נכנסים; אדרבא, היא מעוניינת בשיטה של עלייה לפי ברירה מוקדמת'. עם זאת ציינה ההנהלה בפני הממשלה שאם אכן נשארו תיירים כה רבים בארץ, הרי זה משום שהם מצאו בה עבודה, ומכאן ש'הערכותיה של הממשלה לגבי אפשרויות הקליטה היו לקויות בצמצום בלתי־מוצדק'.⁵³ ודוק: הנימוק בעניין זה הוא כלכלי גרידא, ולא נעשה ניסיון לגייס לשם הצדקת העלייה הבלתי־לגאלית את מצוקת יהודי גרמניה. ההנהלה באמת ובתמים התנגדה באותו זמן לעלייה הבלתי־לגאלית, לא ניסתה אז לרתום אותה למאבק המדיני, והשאירה את תירוץ התופעה בתחום הכלכלי. לדעתה, העלייה הבלתי־לגאלית סיכנה את זו הלגאלית; ערערה את אמינותה הפוליטית של הסוכנות בעיני הבריטים; עלולה היתה להביא לעימות בלתי רצוי עם הממשלה; הביאה לארץ אנשים שלא התאימו לבניין הארץ, והשמיטה מידי ההסתדרות הציונית את אחד מיסודות כוחה – החזקת מפתחות העלייה.⁵⁴ עמדתה של הסוכנות היהודית בעניין זה לא השתנתה עד לאחר שהבריטים 'שברו את הכלים' בתחום העלייה בפרט ומדיניותם הארץ־ישראלית בכלל, עם פרסום הספר הלבן של מאי 1939.

* * *

לסיכום. המפנה שחל ב־1933 בהיקף העלייה, במוצאה הגיאוגרפי ובחלוקה המעמדית שלה אירע כתוצאה מהתפתחויות באירופה ומשינויים במדיניות העלייה הבריטית שנכפו על ההסתדרות הציונית או שנעשו על אפה וחמתה. גם לאחר 1933 המשיכה ההסתדרות הציונית לדגול בעקרון העלייה הסלקטיבית, פעלה ליישומו ככל שהיה הדבר ביכולתה, וכשהחל גל העלייה מגרמניה ניסתה להחילו גם עליו. במאמרו 'שיקולים פוליטיים בקביעת מדיניות בריטניה בשאלת הגירת יהודים לארץ־ישראל', שואל־קובע ג' שפר: 'האם נכשלה התנועה הציונית בנסיונותיה

53. דין וחשבון האכסקוטיבה לקונגרס הציוני הי"ח, עמ' 181–182.

54. ראה, למשל, דברי ארלוזורוב בישיבות הנה"ס, 4.10.1932 ו־23.10.1932; ברל לוקר בישיבת הנה"ס, 4.10.1932; משה שרתוק (לימים – שרת) בישיבת הנה"ס, 2.2.1936; ובן־גוריון בישיבת הנה"ס 8.3.1936, אצ"מ.

הטקטיים לגרום לשינויים במדיניות ההגירה של ממשלת בריטניה [בשנים 1929-1937]?' לטענתו,

המוסדות קיבלו את 'כללי המשחק' שנקבעו על-ידי הבריטים ונאבקו עם הממשלה רק על שינויים שוליים של החלטותיה בקשר להגירה. המאבק היה על מספרים ולא העקרון. כל זמן שגישה זו איפשרה את הבאתם של כל המהגרים היהודים שחפצו להתיישב בארץ, הרי שקשה ליחס למוסדות הציוניים כשלון. אולם, אם גישה זו גרמה למעשה לכך שכמה מן המהגרים לא יוכלו להיכנס לארץ-ישראל ... היה בזה משום כשלון למוסדות התנועה הציונית והסוכנות כארגונים שהנהיגו תנועה לאומית. סוף דבר: הימנעותם מלנקוט באסטרטגיה של 'טיפול שורש' במדיניות הבריטית, גרמה לפער בין עיקרי האידאולוגיה הציונית ובין המדיניות היומיומית והמגע היומיומי [ההדגשה במקור].⁵⁵

דברים אלה מחזקים את המסקנה, שנוסחה לעיל, שלא חל שינוי במדיניות העלייה של ההסתדרות הציונית בשנת 1933 ואף לאחריה. לדעת שפר היה פער בין מדיניות זו של מוסדות התנועה הציונית לבין האידאולוגיה הציונית. אולם לאמיתו של דבר, גם אחרי 1933 המשיכה ההסתדרות הציונית להיות נאמנה לאידאולוגיה הציונית בתחום העלייה, שימיה לפחות כימי נצחון ציוני-ציון בפולמוס אוגנדה.⁵⁶ עד שנת 1937 התנהלה מדיניות העלייה של הממשלה באופן רשמי על-פי עקרון יכולת הקליטה הכלכלית של ארץ-ישראל. עיקרון זה היה מקובל על ההסתדרות הציונית, והוויכוח שניהלה עם הבריטים אכן היה על פרשנות ומספרים. ספק הוא - עד כמה שיישמע הדבר אכזרי - אם בשנים 1929-1937 שמו להם המוסדות הציוניים למטרה להביא לארץ-ישראל את כל המהגרים היהודים שחפצו להתיישב בארץ. יתכן ששפר נדרש למונח 'כישלון' מתוך ידיעתו, לאחר מעשה, מה עלה בגורלם של אלה שרצו לעלות לארץ-ישראל אך לא יכלו להיכנס אליה. אך אם הכוונה היא לכישלון שיסודו בפער שבין אידאולוגיה למדיניות, הרי נותר העניין בגדר צריך עיון.

בסופו של דבר, שנת 1933 היתה נקודת מפנה במדיניות העלייה הציונית כמעט אך ורק מבחינה זו שהתברר אז - ושוב, הניסוח הוא של בן-גוריון - ש'גדלותו של הרעיון והמפעל הציוני הוא בזה, שהוא עשוי להפוך כל אסון בגולה לכוח יוצר ומקדם בבנין הארץ'.⁵⁷ כמו בעניינים רבים אחרים - כמו, למשל, היקף העלייה לארץ ומפעל עליית הנוער - ניצני המפנה נראו עוד לפני 1933. הנה, בנובמבר 1932 אמר וייצמן, כי

מחורבנה של הגולה היהודית נבנית ארץ-ישראל. ההפסדים שנגרמו ליהדות

55. הציונות, ה (תשל"ח), עמ' 226.

56. ראה בעניין זה: ש' בית-צבי, הציונות הפוסט-אוגנדית במשבר השואה, תל-אביב תשל"ז; וכן מ' שילה, 'טובת העם או טובת הארץ: יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה', קתדרה, 46 (טבת תשמ"ח), עמ' 109-123.

57. דברי בן-גוריון במהלך מושב הוועד הפועל הציוני בירושלים, 5.4.1934-25.3. ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, עמ' 71.

בכל העולם עזרו במידה רבה לגידולו המהיר של הבית הלאומי בשעה זו. צר לנו מאד, כי כך הוא המצב, ואיני רוצה, שיעלה על דעתו של מי שהוא, כי הציונים שמחים על זה, שבתוך הצרות של היהדות העולמית אנו מצליחים בארץ־ישראל ... אבל עובדה היא כיום, כי במצב הטראגי של היהודים בעולם מורגשת תנועה של מוח, כספים ומרץ לקראת ארץ־ישראל, תנועה שבאה מאותן הארצות, שמצב היהודים בהן הלך ורע.⁵⁸

תהליך מעין־סטיכי זה גובש לכלל מדיניות ציונית פעילה בשנת 1933. אלא שבשלהי שנות השלושים ובמחצית הראשונה של שנות הארבעים התעצם האסון היהודי בגולה בממדים ובקצב שנטלו ממנו את כוחו הבונה; ורק במחצית השנייה של שנות הארבעים ניתן היה לתרגם להישגים מדיניים את הגישה של 'אסון הוא כוח' (בניסוחו של ש' טבת),⁵⁹ שנולדה בשנת 1933.

58. ח' וייצמן, דברים, ד, עמ' 695-699. הדברים נאמרו בוועידה השנתית של הסתדרות הנשים הציוניות בלונדון, 21.11.1932.

59. ש' טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן־גוריון. ג: הקרקע הכוער, ירושלים ותל־אביב 1987. 'אסון הוא כוח' הוא שמו של הפרק העשרים בספר, עמ' 423. וראה גם שם, 'מפתח מקומות ועניינים', עמ' 479.

תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות של לאחר המלחמה

חנינא פורת

מבוא

עלייתן של 11 הנקודות בשלהי שנת 1946 והנחת קו המים החל מראשית שנת 1947 הפכו את הנגב לאזור התיישבות לגיטימי, על אף ששאלות היסוד – כמו אספקת מים לשתייה ולחקלאות, איתור קרקעות הניתנות לעיבוד, טיפוח חקלאות מדברית ותכנון צורת יישוב המתאימה לאתגרי המדבר – נותרו עדיין בלתי פתורות. עם סיומה של מלחמת העצמאות עמדו לרשות המדינה מאות אלפי דונם בנגב – חלקם מעובדים ומרביתם זנוחים – שעל הממשלה היה להחזיק בהם, לפתור את שאלת הבעלות עליהן ולקבוע את ייעודן. בניגוד למצב שהיה קיים ערב המלחמה, כשהמוסדות המיישבים פעלו על-פי מדיניות קרקעית מוסכמת, עתה השתרר מצב חדש, שבו נתבעו בן-גוריון ושריו הבכירים לעצב מדיניות קרקעית-התיישבותית חדשה בנגב. מעצבי המדיניות הקרקעית חייבים היו להתחשב בדעת הקהל העולמית הרגישה לקיפוח הפליטים הערבים; בהתמעטות 'הגרעינים החלוציים' שנכונים היו להתיישב בנגב ובקופה הלאומית הכמעט ריקה. אל כל אלה התווספו גלי העלייה החדשה שהחלו מגיעים ארצה, וראשי המדינה נאלצו לאלתר פתרונות כדי ליישבם.

בחינה שיטתית של הכרעותיו ועמדותיו של בן-גוריון במהלך המלחמה מוכיחה כי הוא שוכנע שכיבוש ואחזקת הנגב יהיו תלויים ביכולת ליישבו במהירות. בשלהי דצמבר 1947 הוא הקים את 'ועדת הנגב' בראשות יוסף ויץ¹ שעסקה בביצורו לקראת התקפה צבאית ערבית, ובראשית שנת 1948, תוך הסתייעות בנציגי המרכז החקלאי, תבע ליישב את ציר הערבה ולייסד נמל וכפר דייגים באילת.² בישיבת מרכז מפא"י המשיך בן-גוריון לפתח את חזונו באשר ליישוב הנגב, וקבע 'כי זה השטח היחיד הגדול בארץ שיכול להיות יהודי כמו שתל-אביב היא יהודית'.³ נחישותו באשר להכרח

1. תזכיר יוסף ויץ, 'הנגב בימים אלה', מארס 1948, אצ"מ, KKL-10/501-504; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, תל-אביב 1982, עמ' 60 [להלן: ד' בן-גוריון, יומן המלחמה]; מ' אביזוהר, עכשיו או לעולם לא: דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, ב, בית-ברל תשמ"ט, עמ' 314.

2. י' נשרי, 'ההתיישבות במלחמת העצמאות', בתוך: מ' נאור (עורך), עידן 10: שנה ראשונה לעצמאות, 1948-1949, ירושלים תשמ"ח, עמ' 121-122.

3. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 211-212.

בהגנת קו המים גרמה לו להכריז כי על היישוב להקים נקודות חקלאיות חדשות לאורך הקו, גם אם קרקעות אלה לא נרכשו כחוק.⁴ בנאומו במועצת מפא"י חזר בן-גוריון ושרטט בפני מאזיניו את הסיכוי ליישוב מיליוני יהודים בנגב. הנגב הוא אחת מעילות המלחמה, ועל היהודים למלאו בנקודות יישוב. בהבעת הזהיר כי שר החוץ הבריטי, בוויין, רוצה לעקור את הנגב מידי היהודים, ומבחינה בינלאומית לא יקשה הדבר בידיו.⁵

בן-גוריון חש כי זמן החירום דורש התייחסות חדשה לנגב, ולכן סבר כי המוסדות המיישבים לא נכנסו עדיין לקצב מואץ של עשייה וכיוון ביקורתו כלפי הקק"ל ומחלקת ההתיישבות בסוכנות. אין עתה זמן להתעסק בתכנון רכישות קרקע וברישומן החוקי, אלא הכרח הוא להתיישב בכל מקום ובכל חלקת קרקע בנגב כחלק מההגנה האסטרטגית על היישוב היהודי באזור.⁶ באביב 1948, בנאומו בפני הוועד הפועל הציוני, הסביר בן-גוריון למאזיניו כי הגנת הנגב תלויה בהשתלטות חיילי ישראל על נקודות מים במרחבי הנגב וייסוד יישובים חקלאיים לצורך גידול עצים וירקות בערבה.⁷ חשיבות ההתיישבות החקלאית בנגב כאמצעי לכיבוש צבאי באה לידי ביטוי גם בשעה שבן-גוריון הציג בפני מפקדי צה"ל את מטרות 'מבצע חורב'.⁸

בשנת 1949, ביוזמת בן-גוריון, הוקמה 'ועדת הנגב' בראשותו של יצחק צ'יזיק, הפעם בהכוונת משרד ראש הממשלה. מטרתה היתה בדיקת האפשרויות הכלכליות של הנגב, וניתנו בידיה הכלים הארגוניים שבסיועם אמורים היו חבריה לחקור את מרחבי הנגב ולהציע דרכים ליישובו.⁹ עם גלי העלייה בשנת 1950 שלחו בן-גוריון ואשכול עולים ללא הכשרה למרחבי הנגב, ובכך פתחו מסלול נוסף ביישובו. בקראו לנוער העברי להתגייס למשימות כיבוש השממה, הדגיש בן-גוריון את חשיבותן של הערבה ושל אילת. ואכן, בשנת 1951 הוחל ביישוב הערבה. בשנת 1952, לאחר שהנגב תוכנן כאזור התיישבות, הצטרף בן-גוריון לאלה שתבעו ליישב את מרכזו ההררי של הנגב.

מהות המחקר דורשת הגדרה גיאוגרפית של גבולות הנגב כפי שנתפסו בעיניו של בן-גוריון. במהלך המלחמה, עד שפרסם המתווך פ' ברנדוט את תכניתו לגבי הנגב, הבדיל בן-גוריון בין פריסה יישובית בנגב, שתיעשה בעיקרה לאורך קו המים ובנקודות אסטרטגיות כמו כורנוב או אילת, לבין כיבוש צבאי-פוליטי של מרחבי הנגב השוממים. החל מסתיו 1948 הוא כמעט שלא הפריד בין כיבוש 'צבאי' לחקלאי ונתבע מהצבא ומהמוסדות המיישבים לשתף פעולה באסטרטגיה צבאית-יישובית אחת,

4. בן-גוריון, ישיבת מרכז מפא"י, 8 בינואר 1948, אב"ג; בן-גוריון, 17 בינואר 1948, יומן בן-גוריון, אב"ג.

5. י' הלר, במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948, ירושלים תשמ"ה, עמ' 104.

6. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 212.

7. בן-גוריון, נאום בוועד הפועל הציוני מיום 26 באפריל 1948, בתוך: א' ומ' תלמי (עורכים), ספר הנגב, תל-אביב תשי"ד, עמ' 12.

8. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 886.

9. דו"ח י' צ'יזיק לבן-גוריון, 13 בספטמבר 1949, ג"מ, 6153/211505/ג.

שרק היא תבטית את הריבונות היהודית בנגב. כך ביקש בן-גוריון מוועדת הנגב לטפל בכל השטח הנמצא דרומה לקו מג'דל (אשקלון)-בית-ג'וברין-דרום ים המלח.¹⁰ כאן כבעבר, שם בן-גוריון דגש על חשיבות ההשתלטות המהירה על מרכז הנגב, עין-גדי, דרום ים המלח, הערבה ואילת. במטרות מבצע 'חורב' חרג בן-גוריון משטחים אלה והנחה את כוחות הצבא להשתלט על עסלוג' (רביבים), עוג'ה אל-חפיר (ניצנה), אל-עריש ואבו-עגילה שבסיני.¹¹ לאחר המלחמה, בוועידת הפיוס בלוזאן, שכנע בן-גוריון את נציגי ישראל לדרוש את סיפוח רצועת עזה לשטחי המדינה.¹² בשנים שלאחר חתימת הסכמי שביתת-הנשק ושרטוט קווי הגבול בין ישראל לשכנותיה, הוא התרכז בתביעות לפיזור האוכלוסיה ולתפרוסת ההתיישבות החדשה בנגב. תפיסה זו קבעה סדר עדיפות ולוח זמנים התיישבותי-גיאוגרפי, שעל-פיו יש ליישב בראש ובראשונה את אילת, השער החדש לאפריקה ואסיה. לאחר מכן יש ליישב את הערבה ואת רמת הנגב המרכזי ולבסוף לעבות את ההתיישבות הצעירה בנגב המערבי והצפוני.

בשלהי שנת 1952 נפרסו אפוא בנגב, תחת לחצו הבלתי פוסק של בן-גוריון, לעתים אף ללא בדיקה כלכלית מספקת, צורות התיישבות חדשות, במגמה לבסס את הריבונות היהודית באזור. כך קמו קיבוצים, מושבים ומושבי עולים, היאחזויות נח"ל, בסיסי גדנ"ע, חוות חקלאיות, תחנות ניסיון, מחנות כורים וסוללים. בחודשיה האחרונים של שנה זו החלו המוסדות המיישבים, לאחר שהקימו מבנה ארגוני חדש וחילקו את הארץ לחבלי התיישבות עצמאיים,¹³ לעבד תכנית התיישבות ופיתוח בת שבע שנים, שאמורה היתה לבחון מחדש את עקרונות ההתיישבות החקלאית, כדאיותה וכיווני התפתחותה.¹⁴ היתה זו, אם כן, תפנית בחשיבה החקלאית-תכנונית, והיא חייבה את בן-גוריון וחבר עוזריו לשוב ולשקול את קצב יישובו של הנגב על אף שהצעדים הראשונים להתיישבות במרכז הנגב ההררי כבר נעשו.¹⁵ בעקבות מפנה זה עלו רעיונות חדשים להתיישבות אזורית ולביסוס הנקודות החקלאיות החדשות כמשקים מתמחים.¹⁶

10. א' אורן, 'הנגב במדי', במאבק ובמלחמת העצמאות משנת 1939 עד שנת 1943, בתוך א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומידבר, א, תל-אביב תשל"ט, עמ' 396 [להלן: ארץ הנגב].

11. ז' צחור, 'חיל האוויר במבצע "חורב"', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 103-107 [להלן: עיונים].

12. ימימה רוזנטל, 'ועידת הפיוס בלוזאן 1949', הציונות, י"ג (תשמ"ח), עמ' 65; א' פפה, 'ועידת לוזאן', עיונים, 1 (1991), עמ' 248-250.

13. א' רוקח, התיישבות כפרית בישראל, ירושלים 1978, עמ' 53-56.

14. ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, תל-אביב תשמ"א, עמ' 81; ר' וייץ וא' רוקח, 'העלייה ההמונית ומפעל ההתיישבות החקלאית', בתוך: מ' נאור (עורך), עידן 8: עולים ומעברות. 1948-1952, ירושלים 1986, עמ' 61.

15. י' דה מלאך, 'ישובי רמת הנגב', ארץ הנגב, עמ' 526.

16. א' ביין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, תל-אביב 1982, עמ' 100 [להלן: א' ביין, עלייה והתיישבות].

בכוונת המאמר להבהיר את השקפותיו של בן-גוריון באשר לפריסה הגיאוגרפית של ההתיישבות בנגב כחלק מתכנית הגנתו ומקיום הריבונות היהודית בו. המאמר ינסה להבהיר את סדרי העדיפות האזוריים שהציע בן-גוריון ואת לוח הזמנים הקשור בהם. תיבחנה העמדות שנקט והפעילות שיוזם בשאלת פיתוחו של הנגב כחלק מתכניות ההתיישבות הגדולות שהיו אמורות, בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, ליישב מאות אלפי משפחות ברחבי המדינה.¹⁷

פיזור האוכלוסיה ותפוסת ההתיישבות

בן-גוריון דבק ברעיון פיזור האוכלוסיה בהבינו כי תרגומו המעשי של הרעיון יהיה התיישבות באזורי ספר, בשטחים שוממים ומרוחקים ובעיקר בנגב. הוא צפה שעם סיום המלחמה יחולו שינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת, ושעל מנהיגי היישוב לכוונם כדי שיביאו את מלוא התועלת הבטחונית, הכלכלית והחברתית למדינה הצעירה. גם אם הפיזור יהיה כפוי מעט, וגם אם ייכללו בו עולים חדשים שיופנו ישירות לאזורי הספר, גם אז יש ליישם את הרעיון, באשר רק כך ידביק עם ישראל את הפיזור ההתיישבותי הגדול שנוצר בנגב. רבים מהמתכננים לא היו אנשי התיישבות, ותכניתם, לכן, היתה מעין מצע תיאורטי בלבד לשינויים הנדרשים בסדרי העדיפויות היישוביים. איש מהם לא יכול היה לאמוד את הזמן הנדרש ואת כמות האמצעים החקלאיים המיוחדים שיבטיחו את הקמת מאות הנקודות החקלאיות שתבע בן-גוריון ומיד.¹⁸ על אף זאת תבע ראש הממשלה ליישם את עקרונות פיזור האוכלוסיה, במגמה לעבות את ההתיישבות לאורך קו המים ולקיים נוכחות בנקודות מפתח בערבה בואכה אילת.

בן-גוריון, שרצה לעקוף את נוהלי ההתיישבות הקלאסיים, פנה למחלקת סקר ומחקר באגף לתכנון במשרד העבודה בבקשה שתכנה דגם אופטימלי של המבנה ההתיישבותי-חקלאי. בתכנון שותף אז המהנדס אריה שרון, שהיה לאחר מכן ממובילי רעיון פיזור האוכלוסיה.¹⁹ החוקרים הפעילים בחוג שולבו ביולי 1948 באגף התכנון, ועם כינון הממשלה הראשונה, במאוס 1949, רוכזו ביחידה שנוהלה בידי משרד ראש הממשלה ומשרד הפנים במשותף. בן-גוריון לא התעניין במיוחד בפרטי התכנית, אך תמך בה בשל דרישתה לאכלוס מהיר של גבולות המדינה והשטחים השוממים. כך

17. תכנית הסוכנות, 20 במאוס 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 1280 ג; תכנית התחנה לחקר החקלאות, 29 באפריל 1949, ג"מ, חטיבה 97, 5559/3905; י" ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ד, רמת-גן 1965, 12 בפברואר 1949, עמ' 17 [להלן: י" ויץ, יומני]; בן-גוריון וגבתי, 'נאומים בועידה החקלאית השביעית', דבר, 26 ביולי 1949.

18. הצעת בן-גוריון להקמת 150 יישובים חדשים בנגב על שטח של 200,000 דונם, נאום בוועידה החקלאית השביעית, יולי 1949, אב"ג.

19. דו"ח מ"ח 8 באוגוסט 1949, ג"מ, 5513/3016 ג; ראה קטעים מתכניתו של א' שרון וביקורת עליה אצל ש' רייכמן, ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היהודית בארץ-ישראל 1918-1948, ירושלים תשל"ט, עמ' 452-475.

נוצר מצב שבו זכתה 'מדיניות פיזור האוכלוסיה', על כל מרכיביה, ללגיטימציה מצד מנהיג המדינה שפעל ליישמה בנגב.²⁰

ערב הקמת המדינה היו כ-80% מכלל האוכלוסיה היהודית מרוכזים במישור החוף. בתכניותיהם של החוקרים וחסידי מדיניות פיזור האוכלוסיה היה ניסיון לבנות דגם שימנע מחד את המשך ההצטופפות ברצועת החוף ומאידך, יאפשר למדינה, באמצעיה הממלכתיים, פיזור אוכלוסיה שכבר יושבת במישור החוף לאזורי השוליים (אזורי הספר). לנגב היה אפוא מקום מרכזי בתכניות אלו. דווקא בשל העובדה כי האזור היה עדיין ריק מיישובים ניתן היה לתכנן בו, כמעט כמו בתנאי מעבדה, דגם ראשוני האמור לממש את מדיניות הפיזור. רעיון ההתיישבות הגושית-אזורית שמומש בחבל לכיש, ב-1954. התבסס על עקרונותיה של מדיניות זו.²¹

המלחמה, הכריז בן-גוריון, תגרום בהכרח לקידום רעיון 'פיזור האוכלוסיה' יותר מאשר כל מצב אחר:

המלחמה תביא עמה גם שינויים פנימיים לטובה בהרכב הפנימי של היישוב. רבבות יעברו למרכזים המאוכלסים פחות – לנגב, לגליל, לסביבות ירושלים. נבריא את הגוף היהודי. בימי שלום לא היינו מגיעים לכך.²²

האקלים הציבורי ששרר בימיה הראשונים של המדינה התאים לקבלת רעיונותיהם של מעצבי תפוסת האוכלוסיה החדשה. בראש המדינה עמד עתה בן-גוריון, מנהיגה של המפלגה הגדולה, ובהתאם לעקרונותיה הפוליטיים, שגובשו עוד לפני הקמת המדינה, מוטלת עליו החובה, באמצעות מדיניות ממשלתית מכוונת, לעצב את התפוסת החדשה של העולים על-פי צורכי המדינה המידיים, אפילו יהא הדבר כרוך באי התחשבות ברצונות העולים, בהזזת אוכלוסיות ובתקציבי ענק. המצב הגיאופוליטי החדש חייב את בן-גוריון למהר ולמלא את החלל הקרקעי שנוצר לאורך גבולות המדינה. כבר בחורף 1949 הוא עשה צעדים ראשונים בכיוון זה והכריז מעל במת הכנסת כי במחנות מצויים אלפי עולים חדשים המוכנים לעסוק בשיקום כפרים נטושים ובהפרחת קרקעות שוממות בספר. הפריצה ההתיישבותית שבוצעה בנגב הצפוני בעידודו של בן-גוריון ובהנהלתו של אשכול היתה אחת מן התמורות המשמעותיות ביותר ביציאה אל מחוץ לרשת היישוב היהודי הקיים. האמצעים שנקטה הממשלה לקידום מדיניות זו היו: הפניית העולים לאזורי הספר; הקמת שיכונים ציבוריים; הכנת תשתית לאומית; הקצאת קרקע לאומית לצורכי המתיישבים החדשים; מתן תמריצים אישיים ומגוון אפיקי השקעה עבור המגור הפרטי. בן-גוריון ואשכול

20. א' ברוצקוס, "החלומות שהיו לערים", עידן 8: עולים ומעברות, 1948–1952, עמ' 133–134; הנ"ל, 'התפתחות מחשבת התכנון בישראל', עיר ואיזור, 18 (תשמ"ט), עמ' 98–104; דבורה הכהן, 'התכנית לקליטה ישירה של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', עיונים, 1 (1991), עמ' 364–365.

21. א' ביין, עלייה והתיישבות, עמ' 99, 112.

22. דברי בן-גוריון בישיבת מזכירות מפא"י וסיעת האיחוד העולמי בוועד הפועל הציוני מיום 4 באפריל 1948, אב"ג; בן-גוריון, 26 בנובמבר ו-12 בדצמבר 1948, בן-גוריון, אב"ג.

נאבקו עתה בחששותיהם של וייץ, שמואל דיין, הרצפלד ואחרים, שבאו לידי ביטוי במועצה החקלאית המ"ח (ינואר 1949). האחרונים גרסו שהעלייה ההמונית אינה מתאימה להתיישבות שיתופית ואף לא להתיישבות חקלאית בספר.²³

בהצעת 'חוק שירות ביטחון' שהגיש בן-גוריון לכנסת, כשר ביטחון, הוא הרחיב את השקפתו באשר ליעדיה של מדיניות פיזור האוכלוסיה. העברתם של העולים החדשים לאזורי הספר ולנגב, קבע, אינה רק אידיאולוגיה אלא צורך בטחוני. טיעון זה השתלב בעמדתו הנחרצת בשנים אלה לטובת מדיניות של 'שערים פתוחים' בתחום העלייה, תוך קיום של מינימום סלקציה. כך תמך במבצעים מהירים להעלאת יהדות צפון אפריקה ובולגריה.²⁴ היישוב נוכח עתה כי את הנגב החזיקו אותם מתיישבים מעטים ששהו בו בזמן המלחמה, וכי יש אפוא לחזקם באמצעות תכנון ממלכתי. נכון, התיישבות באזורי ספר מצריכה התלהבות וחלוציות, אך בלא עזרה תקציבית מטעם המדינה, הזהיר בן-גוריון, תימשך התופעה של הצטופפות האוכלוסיה במישור החוף. על המדינה לכוון, אם כן, את 'תפרוסת ההתיישבות' ולהפכה לקו ראשון בהגנתה.²⁵

עיצוב הגבול והמפה היישובית

עם שוך הקרבות ביקש בן-גוריון להציב עובדות חקלאיות בשטח, כל עוד מתנהל המשא ומתן המדיני על ייצוב גבול שביתת-הנשק עם ירדן ועם מצרים. אם במהלך הקרבות הוא היה מוכן להקדיש אמצעים וכוח אדם להרחבת ההתיישבות, הרי עתה, לאחר שהנגב נותר כולו בידי המדינה, על המוסדות המיישבים להעדיף אותו על פני כל אזור אחר וליישבו במאות נקודות חקלאיות. תפרוסתן של הנקודות החדשות תיקבע עתה, קבע בן-גוריון, לאו דווקא על-פי תוואי קו המים או גושי הקרקע הראויה לעיבוד, אלא לאורך הגבולות ההולכים ומתעצבים ממזרח וממערב.²⁶

המחלוקת שהלכה והחריפה באשר לקצב ההתיישבות ולשליטה על מאגרי הקרקע הנטושים הושפעה מהיריבות העמוקה ששררה בין שתי מפלגות הפועלים הגדולות מפא"י ומפ"ם. בחודשי האביב והקיץ של שנת 1948 ניהלה מפ"ם מסע התנגדות בממשלה ובקרב הפקידות הבכירה נגד מדיניות הטרנספר, שנוהלה למעשה על-ידי וייץ, ונגד המשך הריסת כפרים. באמצע יוני גיבשה הוועדה המדינית של מפ"ם מסמך

23. בן-גוריון, נאום בכנסת מיום 2 באפריל 1949, דברי הכנסת, I (1950), עמ' 400; ע' גונן, 'תפרוסת האוכלוסיה במעבר מיישוב למדינה', בתוך: ו' פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1991, עמ' 158-159 [להלן: מיישוב למדינה]; ש' אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 213-214.

24. 'העלייה וקליטתה: ראיון עם פרופ' מ' ליסק (מראיינים א' מרגלית וד' זית)', יעד, 6 (1991), עמ' 21.

25. ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, תל-אביב 1969, עמ' 389-390 [להלן: ד' בן-גוריון, מדינת ישראל]; בן-גוריון, דברי הכנסת, I (1950), 8 במארס 1949.

26. ד' בן-גוריון, מדינת ישראל, עמ' 311-318, 324, 350-356.

בשם 'מדיניותנו כלפי הערבים בזמן המלחמה', שהציג מדיניות אלטרנטיבית לעמדות של מפא"י ובן-גוריון, בעיקר בתחום החזרת הפליטים והפסקת מעשי הביזה וההרס בכפרים הערביים. בחודשי הסתיו פרצה מחלוקת במפ"ם, שעה שקצת ממנהיגיה התנגדו לתכניות הפיתוח ויישוב האדמות הנטושות בטענה שהן נועדו למנוע מהפליטים את שובם, ואילו חברי מפלגה מרכזיים, בעיקר חברי קיבוצים, תבעו ממפלגתם לתת מכוחה למפעל ההתיישבות ולהקים קיבוצים שלה על קרקעות נטושות, במסגרת תכניות הפיתוח. נוצר אפוא מצב שבו מפ"ם התנגדה להתיישבות של קבע על קרקע ערבית, אך נתנה את הסכמתה לשימוש בעודפי הקרקע להתיישבות מתוך הכרה בחשיבותם האסטרטגית. אהרון ציזלינג, שר החקלאות ואיש מפ"ם, התנגד לעמדות שהציגו ויץ והרצפלד חברי מפא"י. הוא פירש אותן כניסיון מכוון להרוס את הכפרים הערביים הנטושים ולהקים תחתם יישובים עבריים חדשים. קפלן, איש מפא"י, הצטרף לעמדותיו של ציזלינג, ובחודשי החורף של שנת 1948 מסרו השניים כי הוסכם עם המוסדות המיישבים להקים יישובים רק במקומות ריקים מערבים, תוך שימוש בעודפי קרקע בלבד והשארת שטחים למקרה שהערבים ישובו. כמו־כן נקבע שהתיישבות באתר של כפר ערבי תיעשה רק מטעמי ביטחון ובהחלטה של ועדה מורחבת. ברם, הרוב במפא"י, שמנהיגותה סברה כי יש לקבוע בעלות יהודית מלאה בקרקעות הנטושות וליישב במהירות את הכפרים שהתרוקנו, לא קיבל את עמדתם, ולכן עשו ראשי מפא"י מאמצים לעקוף את משרד החקלאות. על אף זאת לא רצה בן-גוריון בעימות כולל עם התנועות המיישבות והביע חשש מתגובה נזעמת של ארצות-הברית וארגון האומות-המאוחדות. הפתרון שהוצע – מכירת כמיליון דונם מהקרקעות הנטושות לקק"ל – סיפק את תביעותיו. הוא קבע כי הקרקעות שיוחרמו יוחזקו ברשות האפוטרופוס באופן זמני, אך זה לא ימנע מהן לעבור תהליך פיתוח. כך רצה לקעקע את טיעוניה של מפ"ם ולהחלישם. מדיניות זו אפשרה למפ"ם, ששתי תנועות קיבוציות מיישבות עמדו במרכז, לשמור מחד על עמדתה האידיאולוגית המתנגדת להתיישבות של קבע על קרקע ערבית, אך מאידך להסכים ולעבד קרקעות נטושות בשל חשיבותן הבטחונית.²⁷

בהנחיות שנתן בן-גוריון לנציגי ישראל במשא ומתן עם מדינות ערב בלטה אמונתו בחשיבות הנגב למדינה, ולא רק מבחינה צבאית. חשיבות זו קיבלה משנה תוקף שעה שהוצעו לישראל פיתויים טריטוריאליים תמורת ויתור על הנגב. ביומנו ציין בן-גוריון כי על אף שהמלך עבדאללה הבטיח ליהודים נפט תמורת סיפוח הנגב לממלכתו, לא נתפתו לכך ראשי השלטון היהודי.

27. פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני הרכוש הנטוש, 20 באוגוסט 1948, ג"מ, חטיבה 130, תיק א/2401/21; י' ויץ, 'חליפות ותמורות בשיטת התנחלותנו', בתוך: נ' ביסטריצקי (עורך), הקרן הקיימת לבעיות העם והארץ, רמת-גן תש"ט, עמ' 86-88; הנ"ל, יומני ג, עמ' 334. על המחלוקת מפא"י-מפ"ם ראה: ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949, תל-אביב 1991, עמ' 175, 191, 196, 204, 326-328, 428-458; א' גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודיים במלחמת העצמאות', קתדרה, 63 (תשנ"ב), עמ' 130-154; תזכיר במחלקה להתיישבות מיום 21 ביוני 1948, אה"ע VI-135, תיק 2551 ג.

מול תכנית בריטית-עיראקית לכיבוש הנגב²⁸ הדגיש בן-גוריון כי עבור העם היהודי הנגב הוא אדמה, עד לים סוף, על כל המשתמע ממנו מבחינה מסחרית והתיישבותית.²⁹ עתה ברור היה למעלה מכל ספק שבן-גוריון היה מודע לחשיבות עיבוי השטחים לאורך הציר תל-אביב-ירושלים והיה להוט ליישב את השטחים השוממים שהפרידו בין ירושלים והנגב. סדר עדיפות מרחבי זה נבע מצירוף של מספר גורמים: האחד, תכניתו של המתווך ברנדוט מספטמבר 1948, שאימה להשאיר את הנגב מחוץ למדינה העברית; והשני, חשיבותה הלאומית של ירושלים כבירת הנצח, ואמונתו רבת הימים של בן-גוריון בנגב כאזור התיישבות עבור מיליוני היהודים שיבואו מיד עם סיום המלחמה.³⁰

בשלהי ינואר 1949 הורה אפוא בן-גוריון לנציגים הישראליים בשיחות שביתת-הנשק ברודוס, שעליהם לעשות הכל כדי להגן על שלמותו הטריטוריאלית של הנגב. משום כך על המצרים להסיג כוחותיהם לקו אל-עריש-אבו-עגילה-טאבה. הישראליים, מצדם, יסוגו לקו מג'דל-פלוג'ה-קונייטרה-באר-שבע-עקבה.³¹ ברם, לא רק נקודות חקלאיות יש להקים בנגב. בן-גוריון דבק בתכניתו הישנה שבנגב צריכות לקום ערי מסחר, תעשייה ותיירות, והן שתקנינה לאזור את יציבותו הכלכלית-חברתית. לאחר כיבוש אילת חזר בן-גוריון להתלבט בשאלת מיקום הערים המרכזיות בנגב הדרומי. על-פי תפיסתו האסטרטגית-יישובית עשויים להתאים למשימה זו שני אתרים: כורנוב ומפרץ אילת. בה בעת, בלא קשר לשלבי התכנון, הוסכם במוסדות המיישבים כי יש לגשת מיד לסלילת הדרך מבאר-שבע דרומה לים המלח.³²

מעמדו הגיאופוליטי של הנגב היה ציר מרכזי במחשבתו של בן-גוריון. בעת דיוני ועידת לוזאן ב-1949 הוא שכנע את חברי הממשלה לתמוך בסיפוח רצועת עזה על תושביה למדינת ישראל, וזאת בניגוד לדעתו של שרת, שר החוץ. באמצעות הכרעה זו, סבר בן-גוריון, יימנע תהליך של החזרת פליטים למדינת ישראל ותישלל ממצרים שליטה על שטח הסמוך ללב הנגב.³³

28. בן-גוריון, 9 בינואר 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג. על חשיבות הנפט עמד עוד שנה קודם לכן בעת המאבק עם האמריקנים על הנגב, וראה שם, 13 בפברואר 1948.

29. שם, 6 בינואר 1949.

30. א' גרנות, תמורות אגריות בישראל ובעולם, תל-אביב תשט"ו, עמ' 107-108; מפת ברנדוט ראה: ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 730; מפת המיליון הראשון ראה בספריית המפות של המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

31. בן-גוריון, 29 בינואר 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג; ימימה רוזנטל, 'ממלחמה להסכם - שיחות שביתת הנשק בין ישראל לשכנותיה 1949', עידן 10: שנה ראשונה לעצמאות 1948-1949, עמ' 178-186.

32. בן-גוריון, 1 במארס, 11 במארס 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג.

33. ימימה רוזנטל, 'ועידת הפיוס בלוזאן 1949', הציונות, י"ג (תשמ"ח), עמ' 64; א' פפה, 'ועידת לוזאן', עיונים, 1 (1991), עמ' 248-250; והשווה: ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 348-349, 355-367. דעה אחרת ראה: א' אסיה, 'העימות הישראלי-בריטי בשאלת הנגב 1947-1956', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"א, עמ' 114-115 והערה 11 לפרק השישי.

מדיניות מרחבית של פעילות מחקרית

כשם שסבר כי הנקודות החקלאיות החדשות תקבענה את עתידו הפוליטי של הנגב, באותה מידה היה בטוח כי חשיפת צפונות הנגב תסייע לעיבוי ההתיישבות בו ולהקמת התשתית התעשייתית הנחוצה. בעקבות זאת גיבש בן-גוריון תכנית מחקרית שהוגדרה בלוח זמנים ובאזורי משנה גיאוגרפיים בנגב. יתר על כן, הנגב הצפוני, על יישוביו המעטים וקרקעותיו הראויות לחקלאות, נראה לו יציב דיו, וכדי 'לדחוף' את ההתיישבות דרומה, הוא החליט לפתוח בסקרים בנגב המרכזי לכל אורכו, בנגב הדרומי, בערבה ובאילת.

בן-גוריון החל לדרבן את מדעני צה"ל וחוקרי האוניברסיטה העברית לחשוף את הפוטנציאל התעשייתי-חקלאי של האזור. ליועציו הקרובים הוא הסביר כי מול דרישותיו הטריטוריאליים של המלך עבדאללה, יש לתבוע ריבונות ישראלית על כל שפת ים המלח המערבית, וזאת משום שהקרקע שם ממילא שוממה ובעתיד עשויה לשמש את תעשיית ישראל.³⁴ חסר סבלנות הציג בפני חיל ההנדסה את המשימות החשובות ביותר: א. סלילת כביש מקסטינה דרך פלוגות שיתחבר לכביש באר-שבע, באורך כולל של 52 ק"מ. כביש זה יאפשר את התחלת עבודות הפיתוח בדרום; ב. בתקציב של 140,000 לא"י יש לשפר את הדרך לערבה, כולל הקמת צריפים בעין-חוסוב, עין-והבה, ג'יראפי, ע'רנדל, עין-רדיאן, אילת, ראס אל-נקב; ג. הקמת שדה-תעופה זמני בגבול ירדן מול הע'רנדל.³⁵

בן-גוריון היה מעורב אישית בתכנון המחקר המדעי לנגב. הוא ביקש לחקור בעיקר את אפשרות ניצול המחצבים לצורכי תעשייה. משימה זו הוטלה על חמ"ד, שהחלה בפעילות מחקרית באמצעות יחידת חוקרים שאורגנה ב'מבצע נעמי'. המדענים דיווחו לו כי ניתן להפיק מידית קאולין (לייצור חרסינה), חול זכוכית (הנמצא בכמויות מסחריות במכתש הגדול), ובמשך הזמן תיתכן כריית עפרות נחושת ואולי אף אורניום. עוד קבע דו"ח המדענים כי נמצאו סימנים לפלורית (ממנו מפיקים פלור, החשוב לתעשייה כימית-צבאית), פצלת השדה, מנגן (צפונה מאילת), ברזל (נמצאו סימנים בכורנוב ובמכתש הגדול), אבן ביטומנית, ברזל מגנטי, גופרית וכרום (בריכוז קטן). במקביל קיבל בן-גוריון דו"ח ממשלחת מחקר בראשות ד"ר לנברג ומהנדסי מים אחרים, שהמליצה על העברת קו מים לצורכי בניין וחקלאות מבאר-שבע דרך הערבה עד לעקבה. קבוצת החוקרים טענה כי ניתן להעמיק בקידוחי מים בנגב עד 180 מטר, ובהשוואה לעומק הקידוחים בימי הבריטים היתה זו פריצה טכנולוגית שהבטיחה רבות.³⁶

לאור הצטברות הממצאים והצורך לארגן את המידע הזורם מהאגפים השונים, החליט בן-גוריון על הקמת ועדת מנכ"לים - 'ועדת הנגב', שבראשה יעמוד יצחק

34. בן-גוריון, 22 באפריל 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג.

35. שם, 30 באפריל ו-26 למאי 1949.

36. שם, 26 במאי, 8 ביוני ו-16 ביוני 1949.

צ'זיק. חבריה היו: איש האזור יהודה אלמוג (קופולביץ'), ד"ר א' ברגמן ממשרד האוצר, מהנדס המים ש' בלאס, חיים הלפרין ממשרד החקלאות, מנכ"ל משרד הביטחון פנחס קוזלובסקי (ספיר), וכן באי כוח ממשרד העבודה ומשרד התחבורה. בהקמתה ראה בן-גוריון גוף הכפוף לו ישירות שנועד לקדם את ההתיישבות בנגב ואת התעשייה. בשלהי אוגוסט 1949 הגדיר בן-גוריון את משימותיה העיקריות של הוועדה:

1. מחקר מדעי של אוצרות הטבע, סגולות האדמה ומקורות המים.
2. אפשרויות השבחת הקרקע ופיתוחו, התיישבות ואכלוס.
3. טיפוח התחבורה ביבשה, בים ובאוויר.
4. פיתוח הדיג ושימורי דגים באילת.
5. עידוד יוזמה חקלאית וחרושתית ופיקוח על מתן רשיונות וזכיונות.
6. הסדר ותיאום ממשרדים המטפלים באחד העניינים הנוגעים לנגב, מניעת כפילות בעבודה והגברת יעילותה.

הגדרת המרחב הגיאוגרפי לפעילות הוועדה העידה על העדיפויות המרחביות של בן-גוריון בהקשר לפעילות ההתיישבות והפיתוח:

סמכות הוועדה תשתרע על כל ארץ אדום, על מפרץ אילת ועד בכלל לרבות כל האזור של ים-המלח, וכל הנגב מדרומה לבאר-שבע.³⁷

כלומר, את הנגב המערבי והצפוני הוציא בן-גוריון מכלל עבודת הוועדה, בהניחו כי שטחים אלה, המטופלים בידי הסוכנות היהודית והמרכז החקלאי ובסיועה הצמוד של הקרן הקיימת, מקבלים כמויות מים מספיקות לפיתוח חקלאי וזוכים להדרכה חקלאית רצופה, כך שביסוסם אינו מוטל בספק. שבוע לאחר מינוי הוועדה קיבל בן-גוריון דו"ח ראשון שפירט את תחומי הפעולה שלה והדגיש את הסיכויים הגדולים למציאת חומרי גלם, מתכות ונפט.³⁸ הפתרון לשאלת הנגב הלך והתממש בשני רכיביו – חקלאות ותעשייה.

תפרוסת היישובים החקלאיים בנגב

בבניין הכנסת המשיך בן-גוריון לקדם את נושאי ההתיישבות. הוא זימן למפגש של באי-כוח זרמי ההתיישבות את שר האוצר א' קפלן ואת נציג המרכז החקלאי. הוא אמר לנוכחים שהמדינה צופה כי במשך ארבע השנים הקרובות יעלה מספר תושביה לשני מיליון נפש. על התנועות המיישבות לעשות אם כן מאמץ וליישב עשרת אלפים איש בחקלאות, הוזה אומר, השקעה של עשרה מיליון ל"י. הוא חזר פעם נוספת על טענתו

37. בן-גוריון ל"י צ'זיק, 25 באוגוסט 1949, ג"מ 5510/5013.

38. בן-גוריון, 16 ביוני, 20 בדצמבר 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג; שנתון הממשלה תש"י, תל-אביב תש"י, עמ' 20; י" צ'זיק, 'סקירה שבועית בעניני הנגב' מס' 1, 23 ביוני 1949, ג"מ 6153/215508.

כי יש לפזר את העולים בגבולות ולהעסיקם בבניית בתייהם ובפיתוח משקי העזר.³⁹ דומה כי בשלב זה העדיף בן-גוריון להשאיר בידיו של אשכול את הטיפול בתכניות ההתיישבות, והוא עצמו נפנה לכיבוש הנגב הדרומי.

בראשית יוני 1949 יצא בן-גוריון לסיור ברחבי הנגב, שהחל בסדום. נלוו אליו אלוף הפיקוד יגאל אלון וקצינים אחרים. ביומנו רשם כי בעין-גדי נמצאו 400 דונם הניתנים לעיבוד, אך יתכן שטוב יותר יהיה לבסס יישוב זה גם על תיירות ובנית מלון גדול. בדרכו בערבה התרשם בן-גוריון מהשדות הזרועים ליד מוצב הע'רנדל. באילת הוא פגש את בחוריו של הגיאולוג פיקרד, שטען בלהט כי יימצאו פה מים מתוקים. בן-גוריון עלץ למראה העבודה הנעשית בערבה, אך היה קצר רוח לראות שם התיישבות הקמה בפועל.⁴⁰

את הסכמי שביתת-הנשק עם המצרים פירש בן-גוריון כהוכחה לכך שרק כיבוש התיישבותי, שיבוא בעקבות הניצחון הצבאי, יבטיח את הריבונות הישראלית בו. במנותו אחד לאחד את הישגיה של ישראל במשא ומתן עם המצרים, הזכיר את העובדות הבאות: ממזרח לקו באר-שבע-אילת הותר לישראל להחזיק כוחות התקפיים ללא הגבלה; הובטח כי הכוחות הזרים ששהו בערבה בואכה המפרץ לא יחזרו לשם, ושריבונות ישראלית תתקיים לאורך קו זה; הובטחה שליטה ישראלית בנמל אילת ובמימי המפרץ. בסכמו הישגים אלה קבע בן-גורין כי תשעה מיליוני דונם עברו לרשות ישראל, והיא הצליחה להחזיק בהם בפועל בלי קרבות ושפיכות דמים, בזכות הסכם שביתת-הנשק עם מצרים (כוונתו לקו עין-גדי-אילת ולכל ארץ אדום). 'החתימה ברודוס הכשירה הישג צבאי וגם ישובי חשוב מאוד'. מראות עיניו חיזקו אצלו את הרושם כי הסכמי שביתת-הנשק עם המצרים וההשתלטות על אזור הערבה ללא שפיכות דמים רק ביצרו את מעמדו של הנגב, וזאת בניגוד גמור לחששה של עיתונות האופוזיציה – קול העם וחירות, שאליהם הצטרף גם על המשמר – שהנגב ייעזב והכיבושים הצבאיים יבוזזו.⁴¹ תוצאות הסיורים הובילו את בן-גוריון למסקנה כי יש צורך להקים אגף מיוחד לענייני הנגב. הוא ביקש שהאגף החדש יאתר את הקרקעות המליחות הניתנות לעיבוד, ימהר בייסוד נקודות חקלאיות, ויסדיר את ענין הדיג באילת.⁴²

במרכז מפלגתו נטל בן-גוריון את תפקיד ביצורו של הנגב. מסקנתו היתה שמכיוון ששטח המדינה גדל בכמה מיליוני דונם, יש למהר ולהקים 150 נקודות חקלאיות חדשות. על אף שהאו"ם גזל מאתנו שני מיליון דונם, קבע בן-גוריון, חזרנו וכבשנו,

39. פגישה עם באי-כוח זרמי ההתיישבות העובדת, 31 במאי 1949, אצ"מ 9972/270; י' גבע, 'המאבק על דרכי התיישבות העולים', יעד, 4 (1990), עמ' 90-96.

40. בן-גוריון, 10-12 ביוני 1949, יומן-בן-גוריון, אב"ג. באביב 1950 חוזר בן-גוריון לאור המלצתו של ז' ליף ומבהיר חשיבות הקמת התיישבות בעין-גדי, שם, 26 במארס, 1950.

41. בן-גוריון, נאום בכנסת מיום 4 באפריל 1949, דברי הכנסת, I (1950), עמ' 288; הנ"ל, חזון ודרך, א, תל-אביב 1962, עמ' 206-207.

42. בן-גוריון, 13 ביוני 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג.

ועתה יש ליישבם.⁴³ עבודת הוועדה המשותפת לענייני התיישבות עניינה אותו במיוחד. החלטתם של אשכול, א' גרנות (גרנובסקי), קפלן וח' הלפרין להקים 88 נקודות חדשות, בתקציב של 37 מיליון ל"י, הציתה את דמיונו. כרבים אחרים בממשלה הסכים בן-גוריון שאין מקורות מימון למבצע מעין זה מלבד שימוש בחלק מכספי המלווה האמריקני.⁴⁴ ממש באותו יום רשם ביומנו פרטים מהתכנית החקלאית-התיישבותית שעיצב ח' גבתי. בן-גוריון דרש שהמשאבים לפיתוח הנגב הדרומי לא יהיו פחותים מאלה המוקצבים לנגב הצפוני. בתכנית נאמר כי לנגב הצפוני יובלו 150 מיליון קוב מים ויוקמו בו 150 יישובים חדשים בארבע שנים. בנוסף ליישובים הקיימים יכלול אם כן האזור כ-15,000 נפש. בנגב הדרומי – בעמק הערבה, בסדום ובאילת – יוקמו מצפים לצורך עבודות מחקר ונסיונות.⁴⁵ במארס 1949, ביומנו, בן-גוריון אף קבע סדר עדיפות יישובי לנגב. לדידו צריך 'לגשת לבנין מרכזי-ישוב בנגב הדרומי – קודם כל באילת? בכורנוב [ממשית]? לסלול דרך מבאר-שבע לדרום ים-המלח – – –'⁴⁶

הוועדה החקלאית, שהתקיימה ביולי 1949, נתנה לבן-גוריון במה נוחה להציג את האני מאמין שלו בתחום ההתיישבות. במאמרו 'קווים לתכנית התיישבות', המבוסס על נאумו, טען בן-גוריון כי הכפלת האוכלוסיה בארבע השנים הקרובות לא תיתכן ולא תהיה בת קיימא ובת המשך, אם חלקה הגדול לא יופנה להתיישבות. בהציגו את תכנית הפיתוח החקלאית עמד בן-גוריון על שני עיקרים: א. העלאת 150 אלף נפש ויישובם בחמש מאות נקודות חדשות על שטח של שניים עד שלושה מיליון דונם, מרביתם בנגב. ב. פיתוח חקלאות מגוונת ואינטנסיבית, שתוכל לספק את רוב המזון הטרי הדרוש לאוכלוסיה. בנאמו הדגיש את הצורך בפיתוח ארץ אדום, כלומר הפיכת הנגב הדרומי לשטח המאפשר גידולים חקלאיים והמעניק חינוך חקלאי לנוער.⁴⁷ בן-גוריון סבר כי כל עוד ביצוע הנסיונות החקלאיים בנגב מתעכב, יתרום ייעור להצבת עובדות חקלאיות בו. בקיץ 1949 התעניין אצל המומחים גור וויץ בכל הקשור בנטיעת יערות בנגב וזירזם לפעולה. דבקו בעיר אילת הובילה אותו להמריץ את המומחים לחפש זני עצים מיוחדים שיתאימו לערבה ולאקלימה של אילת. התלהבותו לייעור הארץ לא ידעה גבולות, עד כי ויץ נאלץ לצננו מעט ולהציג בפניו את הקשיים העומדים בפני המומחים החקלאיים בנגב: מחסור במים, מחסור בזנים מתאימים ותקופת נטיעה מצומצמת.⁴⁸

43. בן-גוריון בישיבת מרכז מפא"י, 22 ביולי 1949, אב"ג.

44. בן-גוריון, 1 ביולי 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג.

45. שם, 7 ביולי 1949; והשווה לחוות הדעת השלילית לגבי מצפים חדשים בנגב הדרומי שגובשה במשרד החקלאות, 15 בינואר 1951, אצ"מ KKL 5/18147.

46. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, 11 במארס 1949, עמ' 974.

47. ד' בן-גוריון, "קווים לתכנית התיישבות", הוועדה החקלאית, הפועל הצעיר, 42 (19 ביולי 1949), עמ' 4-5.

48. בן-גוריון, 2 באוגוסט, 15 באוגוסט, 16 באוקטובר, 2 בדצמבר 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג.

אולם גם אלה שהוא עצמו מינה לא תמיד הסכימו באופן מלא עם סדרי העדיפויות ההתיישבותיים של ראש הממשלה ושר הביטחון. 'ועדת הנגב', שנתמנתה באוגוסט 1949, בראשות י' צ'זיק, דיווחה לבן-גוריון כי מראשית המלחמה נעזבו בנגב שבעה יישובים: בית-אשל, נבטים, רמת-הנגב, צאלים, מבטחים, בארות-יצחק ונחשונים. חברי הוועדה, על אף שלא היו בהם נציגים ישירים של ההתיישבות ציפו כי בן-גוריון יבלום התפוררות זו ויעביר משאבים וכוח אדם מעולה לנגב על מנת לשמור על הקיים – קרי ההתיישבות ה'ותיקה' בנגב – ובה בעת לפתח את ההתיישבות החדשה.⁴⁹ נחישותו של ראש הממשלה לגבי הצורך בשליטה ישראלית באילת הופגנה בדצמבר 1949, כשכמה מבכירי הצבא היססו בתועלת שבהחזקתה. יגאל אלון הודיע לבן-גוריון, תחת לחץ בריטי גובר והולך, כי בצבא יש נכונות לוותר על אחיזה באילת תמורת חיזוק האחיזה בירושלים. אך היסוסים אלה לא הבשילו לכדי התנגדות פוליטית לעמדתו של בן-גוריון בעניין הנגב, ובדרכו האופיינית הוא הוריד את הנושא מסדר היום תוך הכרזה בכנסת על העברת משרדי הממשלה מתל-אביב לירושלים.⁵⁰ בן-גוריון עסק אפוא גם בתמונה הכוללת וגם בפרטים הקטנים. הוא היה מעורב בקביעת סדרי העדיפויות ליישוב אזוריו השונים של הנגב; הוא הטיל את מלוא משקלו על מנת לזרז את הקמת היישובים לאורך הגבולות, והציג בפני התנועות המיישבות והנוער הישראלי את יישוב הנגב כאתגר. בה-בעת הוא חקר ודרש בפרטים הקטנים העשויים לסייע להתיישבות הצעירה בנגב, כמו גילוי מקורות מים, אקלום זנים חדשים, חשיפת מחצבים ומרבצים, התאמת זני העצים ליצירות המתוכננים, זירוז פעולות פיתוח נמל אילת וגיוס מדריכים חקלאיים, אנשי מדע, וחברים מההתיישבות הוותיקה, בכוונה להפכם לראש החץ של ההתיישבות בערבה. הכרעתו האישית להשאיר את הטיפול בנגב הצפוני והמערבי בידי אשכול והמשרדים הממונים ולהתרכז בפיתוח הערבה, מרכז הנגב ואילת נבעה מהתפיסה שגיבש עוד ערב המלחמה – שיישוב אזורים אלה יקבע בסופו של דבר את מידת הריבונות הישראלית בנגב, ולכן על הדרג הגבוה ביותר לעסוק בכך אישית.

תנאי לפריסה ההתיישבותית – הגדלת התקציב

בן-גוריון הרבה לעסוק בשאלת התקציב כמרכיב מרכזי ביישום תפיסותיו הגיאוגרפיות-יישוביות. בלא השכלה כלכלית פורמלית, אך בחוש של מדינאי הרואה נכוחה, ביקש להגדיל את תקציבי הביצוע בנגב כדי שצעדי הפיתוח וההתיישבות יבוצעו במהירות. דוגמה לפעילותו בתחום זה היא פגישתו עם משלחת ממשקי הנגב שהציגה בפניו את מצב הביטחון הרעוע. נציגי המשקים תלו את האשמה במוסדות, שעדיין לא מילאו את הנגב ביישובים ובמתישבים. כאשר הגיעו לעניין הנוער וסירובו 'לרדת לנגב', ולבעיית הנוטשים הרבים צפונה, חמרו פניו של בן-גוריון. דרישתם המידית של הנציגים היתה חומרים לגידור וביצורים, תאורה לגדרות

49. שם, 30 בספטמבר 1949.

50. בן-גוריון, 14 בדצמבר 1949, יומן בן-גוריון, אב"ג.

המשקים ובניית מקלטים לילדים. בתשובתו הבטיח בן-גוריון להפגישם עם יו"ר ועדת הנגב, צ'יזיק, ועם אלוף הפיקוד משה דיין. בן-גוריון חשב לעקוף בדרך זו את הבירוקרטיה ולהשיג תקציב על אף המחסור ששרר בקופת המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית ובמשרדי הממשלה.⁵¹ יותר ויותר התבהרה לו תמונת המצב. הפתרון לרוב שאלות הנגב מונח בגודלו של התקציב. ביומנו ציין את פירוט תקציב הקרן הקיימת המוצע לשנת 1950 ברחבי הארץ:

טבלה 1: תקציבים נדרשים לפיתוח הנגב⁵²

פירוט סעיף ההשקעה	הסכום בל"י
1. רכישת קרקע מהממשלה	1,000,000
2. רכישת קרקע מערבים	1,000,000
3. פיתוח קרקעות	200,000
4. ייעור	900,000
5. אנטי מלריה וניקוז	55,000
6. מפעלי מים: צינור בנגב	900,000
7. קידוחים ביהודה ובב"ש	118,000
8. 20 יישובי הנגב (תש"ט)	300,000
9. 55 משקי הנגב (תש"ה-תש"ז)	225,000
10. 35 יישובי הנגב (תש"ט)	600,000
11. ייסוד 6 יישובים חדשים בנגב	180,000
12. סעיפים אחרים	2,000,000
סה"כ	7,478,000

על אף שחלק מהסעיפים נענו, עדיין לא היה בן-גוריון מרוצה. נתחים מהתקציב 'בוזבזו' לדעתו על סעיפים בלתי הכרחיים, והנגב קופת. בנתחו את תקציב המחלקה להתיישבות של הסוכנות רשם לעצמו בן-גוריון: סה"כ התקציב - 18,300,000 מיליון ל"י. מתוך זה מוצעים להשקעה ולהשתתפות במפעלי ההתיישבות והפיתוח בנגב - כ-4 מיליון ל"י. כלומר, לנגב הוקצב פחות מרבע התקציב למרות שכל הדוברים, ובראשם ראשי הסוכנות והאוצר, תבעו מעל כל במה אפשרית את יישובו ופיתוחו של הנגב.⁵³ התלהבותו הבלתי פוסקת של בן-גוריון להמשך ההתיישבות, ובעיקר בחלקיו הדרומיים של הנגב, היתה בין הגורמים להגדלתו של תקציב המחלקה להתיישבות של הסוכנות, שהגיע בשנת תשי"ב ל-27 מיליון ל"י. בנוסף, מתוך המלווה האמריקני הוקצבו לסוכנות היהודית לצורכי התיישבות חדשה כ-40 מיליון דולר; 10.7 מיליון

51. שם, 6 בינואר 1950.

52. שם, 22 בינואר 1950.

53. שם, 28 במאי 1950.

דולר לחברת 'מקורות', שעסקה באספקת מים ליישובי הנגב; 8 מיליון דולר לפיתוח מערך הפרדסנות; 5.2 מיליון דולר לביסוס ההתיישבות הקיימת; ו-5.5 מיליון דולר לפיתוחו של מפעל 'דשנים וחומרים כימיים'.⁵⁴

במסדרונות הקק"ל נשמעו קולות של אי נחת. ראשי הקרן נדהמו מהעובדה כי בן-גוריון אינו מודע לכך שנותרו עדיין אלפי דונם ברחבי המדינה שיש לרכשם מידי זרים, וביקרו את עמדתו ש'הבעלות הפורמלית' בקרקע אינה חשובה. על אף הסכמתם של ראשי הקק"ל לתכנית בן-גוריון בדבר פריסת היישובים בנגב הדרומי, מצא ויץ אומץ להתייצב כנגד התלהבותו הסוחפת של בן-גוריון ותבע שיקול דעת וגמר הליכי רישום לפני התיישבות באופן חפוז.⁵⁵ לאחר מאמצים רבים אושר תקציב מיוחד לפיתוח הנגב. בן-גוריון פירט את התקציב, שהגיע ל-400,000 ל"י: חצי מהסכום יינתן לתיקון וסלילת דרכים חדשות, 50,000 ל"י לקידוחי מים, 50,000 ל"י לתצפיות ולנסיונות חקלאיים, 13,000 ל"י למנחת ולמשרדים באילת, 12,000 ל"י לתכנון צינור מים בדרום, 15,000 להקמת אכסניה ומשרדים, ו-5,000 ל"י להוצאות אדמיניסטרציה. בשיחה עם יו"ר ועדת הכלכלה בכנסת טען בן-גוריון שגם תקציב זה הוא מגוחך בהשוואה לצרכים המידיים בנגב.⁵⁶

לזיכרון בדבר התפיסה הגיאוגרפית-יישובית ההולמת את צורכי הפיתוח בנגב השתרבבה נימה פוליטית. ראשי מפ"ם ניסו, כחלק ממאבקם בבן-גוריון ובמפא"י, להמעיט בערכה של ההתיישבות הנסיונית בערבה ובאילת. שר החקלאות מטעם מפ"ם, א' ציזלינג, טען כי ההשקעות הכספיות הכבדות בעין-גדי ובאילת לא תקדמנה את החקלאות, ובמקום למסור את פיתוח הנגב בידי הקיבוצים היושבים באזור – מעדיפים ראשי מפא"י לייבא לערבה עובדים מבחוץ, שיעזבוה עם סיום משימתם. ציזלינג תקף את תכניות ראשי הסוכנות היהודית, ובמיוחד את רעיונם היומרני של אשכול ובן-גוריון לפרוש רשת של מושבים חקלאיים בגבול המערבי של הנגב. הוא האשים באחריות לתכנון הכושל של מושבי הנגב. הללו, אמר ציזלינג, תוכננו כיחידות חברתיות קטנות למדי ובו-זמן נפרשו על שטח יישובי גדול למדי – למעלה משלושה קילומטרים. התפרסות זו יצרה בעבר – ועלולה ליצור בעתיד – בעיות בתחום הגנת המושב.⁵⁷

בראשית פברואר נפגשו בן-גוריון, אשכול, דיין ופעילים אחרים עם 32 נציגי היישובים בנגב הצפוני. נציג יד-מרדכי תבע הקמת ארבע נקודות נוספות בשטח שבין זיקים לניר-עם. נציג בארי החרה-החזיק אחריו והזהיר כי אלפי הדונם שנזרעו לאחרונה עומדים בסכנה אם לא תקום התיישבות צפופה בין בארי לרוחמה. נציג קיבוץ גבולות דיווח לבן-גוריון כי ניטעו כבר 70,000 עצים, והמשך הנטיעה החשובה

54. שנתון הממשלה תשי"ג, ירושלים תשי"ג, עמ' 33, 180-181; ד' הורביץ, כלכלת ישראל, תל-אביב תשי"ד, עמ' 225-227.

55. י' ויץ, יומני, ד, 24 בספטמבר 1950, עמ' 101.

56. בן-גוריון, 4 ו-9 באפריל 1950, יומן בן-גוריון, אב"ג.

57. א' ציזלינג, ישיבת הכנסת מיום 13 בדצמבר 1950, דברי הכנסת, VII (1951), עמ' 457-458.

מותנה ביכולתם של המוסדות להבטיח יישובם מחדש של המשקים השכנים שנעזבו – אורים ומבטחים. נציג רביבים, אחד היישובים הוותיקים בנגב, הזהיר את החבורה הנכבדה מתל-אביב כי רבו העזיבות העירה, אך בו-בזמן עודד את רוחם של ראשי המוסדות בספרו על ההמשך המוצלח של הנסיונות בזריעת 300 דונם חיטה. נציג משמר-הנגב התריע כנגד אזלת-היד של המוסדות המיישבים. לדעתו יש בסביבתם הרבה קרקעות חקלאיות שעדיין לא מנוצלות וואדיות רבים שבהם ניתן לאגור מים. כתשובה לתלונות נציגי היישובים הציע בן-גוריון להגדיל את התקציב עבור פיתוח הנגב, ובכלל זה הנגב הצפוני, בחצי מיליון ל"י. הוא בישר למשתתפים כי אושרה סלילת כביש באורך שלוש ק"מ מסעד עד דנגור (נירים הישנה), והסכים לטפל בתיקון כביש אימרה לנירים (כביש הרעב). עוד הבטיח כי יתבע גם מהצבא ומהסוכנות היהודית להגדיל את השתתפותם. גם באשר לדרישת הנציגים בדבר הפניית כמה מחלקות נח"ל להקמת נקודות נוספות מלבד צור מעון וצאלים, ולחיוזק יישוביהם – השתררה הסכמה מלאה. בשובו לצפון הארץ גיבש בן-גוריון, יחד עם ידידו הוותיק ש' יבניאלי, את ההצעה לגייס חקלאים ותיקים ומדריכים חקלאיים שיפעלו למען פיתוח הנגב.⁵⁸

בהנחה שהתנועה הקיבוצית אינה מסוגלת לקלוט את אלפי העולים החדשים ואינה מהווה אתגר חלוצי עבור הנוער, הציע בן-גוריון להקים תנועה חדשה שתצא בשליחות מפא"י אל העולים ואל הנגב והערבה. הוא סבר שבעזרת אלפיים עד שלוש-אלפים צעירים ניתן יהיה ליישב את הערבה ולבנות את אילת כנמל ראשי לאפריקה. כלומר, על מנת להגשים את תפיסותיו לגבי פיתוח הנגב הוא היה מוכן להטיל על גורמים מפלגתיים המקורבים לו את משימות ההתיישבות ופיתוח הערבה ואילת. בקיץ שנת 1950 הובהרו ציפיותיו של בן-גוריון מאנשי תנועת השח"ל (שירות חלוצי לישראל): עליהם לראות באילת את מרכז הכובד לפעילותם החלוצית בנגב ולהקים שם את התשתיות ההכרחיות לקיומה של עיר נמל; כן תעסוק חטיבת השח"ל בהקמת יישובים חקלאיים בסביבתה הקרובה של אילת; צעיריה יניחו את צינור המים לאילת ויעסקו בסלילת כבישים ברחבי הערבה.⁵⁹

ואכן, ביולי אותה שנה הקים השח"ל מצפה בעברונה (עין א-ד'אפיה), כעשרה ק"מ מצפון לאילת. המצפה קיבל מימיו מבאר-אורה והתמקד בנסיונות חקלאיים. חברי השח"ל פעלו יחד עם חיל ההנדסה בהקמת התשתית העירונית באילת וסייעו בהקמת כפר דייגים במקום. קצת מאנשי השח"ל עסקו בהקמת תשתית חקלאית בעין-רדיאן (יוטבתה). קבוצה אחרת מהשח"ל הקימה את מצפה עין-נטפים (ראס אל-נקב), בגובה 800 מטר מעל פני הים, שנועד להחליף את המוצב הצבאי שהמצרים תבעו את סילוקו. כלפי האו"ם ומצרים הוצגו הצעירים כמקימי 'מצפה חקלאי'. בשנת 1953 ניסו צעירי השח"ל לשקם את מצפה עין-יהב (עין ויבה). השח"ל אף ניסה לפעול בקרב סוללי הכביש לסדום, לשלוח משפחות למעברת תל-ירוחם ולהקים מפעלי מחצבים לתעשיות העתיד בנגב. על סמך התגייסותם של אנשי השח"ל תוכנן להקים יישוב

58. בן-גוריון, 3 בפברואר 1950, יומן בן-גוריון, אב"ג.

59. פרוטוקול ישיבת מזכירות מפא"י מיום 26 ביוני 1950, אב"ב.

עולים נוסף בעבדת. אולם מפא"י לא הצליחה לעמוד בהבטחותיה לתנועה, ובן-גוריון לא היה פנוי לתמוך בה לכל אורך הדרך. השח"ל - כמערך יישובי חלוצי המורכב מקבוצות צעירים חסרי בסיס חברתי ואידיאולוגי משותף (300 במספר), שהוקם שלא באמצעות הסוכנות או התנועות המיישבות - נפל בין הכסאות וגווע ב-1954.⁶⁰

לנסיונות החקלאיים בעברונה ולחשיבותו הפוליטית של מצפה עין-נטפים היה המשך, והלקחים אכן נלמדו. ראשי התנועה הקיבוצית ונציגיהם במשרד החקלאות ובמרכז החקלאי לא האמינו ביכולתו של גרעין השח"ל ליישב את הערבה, והחל משנות השישים ראו בו רבים מהם 'אפיזודה' בתולדות ההתיישבות בנגב.⁶¹

מפעלים תעשייתיים ויישובים עירוניים

בן-גוריון סבר שחשיפת הפוטנציאל התעשייתי בנגב תקדם את המדינה בשני תחומים: האחד, תתרום לעצמאותה הכלכלית, והשני, תסייע לפיתוח תשתית תחבורתית שתקל על פריסת ההתיישבות. בהתייעצות עם מומחים הוא קבע שראשונה ייסקר אזור ים-המלח, לאחריו אזור דרום הערבה, והררי מרכז הנגב ואילת יהיו אחרונים בלוח זמנים זה. כרבים אחרים ביישוב סבר בן-גוריון שמפעלים תעשייתיים ימשכו לנגב כוח עבודה גדול, ובו גם צעירים רבים ועולים חדשים שלא מצאו את מקומם בהתיישבות העובדת.

הפעילות סביב המחקרים הגיאולוגיים בנגב נעשתה בחשאי בשל חששו של בן-גוריון שמא גילוי של מחצבים עלול להחריף את המחלוקת הקיימת בין המעצמות בשאלת הריבונות. עקב כך התעוררה בקרב נבחרי העם סקרנות ותמיהה. חברי כנסת הציגו לבן-גוריון שאלות בדבר מספר הגיאולוגים הפועלים בנגב ותחום פעולתם, כיצד נקבע תכנון הכביש לאילת ומה מעמדו הריבוני של האי טיראן. בן-גוריון, בתשובותיו, ערפל את המידע במכוון, וחסם בפני הח"כים את הדרך לשאלות נוספות.⁶² נאמן לשיטתו הוא ירד דרומה על מנת לקדם את פעולת איתור המחצבים. כשעצר במכתש ליד האתר שבו הבריטים הפסיקו בזמנו את חיפושי הנפט, הוסבר לו כי בסביבה יש אבני ברזל וכן אבני פִּיטוּמֶן, החשובות להתכת העפרות.⁶³ דומה כי בכך הובטח קיומה של התעשייה הכבדה בנגב.

סיום שלב בדיקת קרקעות הנגב חייב, לדעת בן-גוריון, להוביל לשלב הפיתוח הטכנולוגי. הוא הבטיח כי אנשי עסקים מחו"ל המוכנים להשקיע בתיעוש הנגב יזכו להעדפה. על-פי הערכות שנמסרו לו בידי אנשי מקצוע, נדרשו כ-15,000 דולר

60. ז' ויון, 'יישובי השח"ל בנגב הרחוק', תקציר הרצאה, חורף 1992, לא פורסם.

61. י' נשרי, 'מדבירי המדבר', בתוך: מ' נאור (עורך), עידן 6: יישוב הנגב, 1960-1900, ירושלים תשמ"ו, עמ' 194-198; בן-גוריון, 31 בינואר 1951, יומן בן-גוריון, אב"ג; י' בן-פורת, דברים בישיבת מרכז מפא"י, 8 בפברואר 1951, ארכיון טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

62. בן-גוריון, 10 בינואר 1950, דברי הכנסת, III (1950), עמ' 476.

63. בן-גוריון, 30 ביולי 1950, יומן בן-גוריון, אב"ג.

לפיתוח מחצבי הנגב, 35,000 דולר לרכישת מכונות קידוח ו-90,000 דולר להוצאות עבור חומרי עבודה ומחיה לסוקרים. בן-גוריון התעקש שהתכנון והסקרים יתבצעו במסגרות הקיימות בלבד: חמ"ד ג' (מטעם האגף המדעי במשרד הביטחון ומכון וייצמן), המועצה המדעית במכון וייצמן והטכניון. בדרך זו הבטיח בן-גוריון שגם הידע וגם הביצוע יישארו בשליטת הממשלה.⁶⁴

החלום למציאת מאגר נפט בנגב הטריד את מנוחתו. מקריאת דו"ח של מומחים אמריקנים נראה שהוא שוכנע כי באחד מאזורי הנגב יימצא בסופו של דבר נפט. המומחים חילקו את שטח ארץ-ישראל לאזורים הבאים: הנגב, הערבה, הרי יהודה, חוף הים, רכסי הכרמל והגליל, הגליל המזרחי, רצועת הים. הם היו בטוחים כי בנגב הצפוני ואולי אף ברצועה שבין מצדה לעין-חוצוב יימצא נפט.⁶⁵ בכל דיון על עתידה של המדינה נהג בן-גוריון להזכיר את חשיבות הקידוחים לצורך חשיפת הנפט. לעומתו סבר קפלן שאין בידי סולל-בונה האמצעים והידע הטכני לבצע זאת, וחשש שהקידוחים יהיו נטל כבד מדי על תקציב המדינה. שרת העבודה, גולדה מאיר (מאירסון), תמכה בחזונו של בן-גוריון והומינה, באמצעות משרדה, מומחה מארצות-הברית, על מנת לזרז את הסקרים.⁶⁶

במחצית דצמבר 1950 הכריז קפלן על הקמת החברה למחקר ופיתוח של מחצבי הנגב. על-פי התכנית יהיה חלקה של הממשלה בחברה 51%, והיא תפיק מידית מלחים חנקניים וקאולין. סקר הנפט הלך אף הוא ונשלם, וקפלן חזר והבטיח שהממשלה תשמור על השפעה מכרעת בחברה.⁶⁷

מנכ"ל משרד הביטחון, פנחס ספיר (קוזלובסקי), הסביר לבן-גוריון בשם קבוצת המומחים כי לא ניתן להגיע לאזורי הנחושת והמנגן בלא כביש לאילת; הערכת המומחים, הוסיף ספיר, היא שמיליון טון נחושת ניתנים לכרייה. כמות זו תאפשר העסקת 300 איש. הפוטנציאל של ים המלח כבר לא הוטל בספק. במשך שבע שנים אפשר יהיה להגיע ליצוא של שישים עד שמונים מיליון דולר; את המלח בקרקעות האזור יש לשטוף ולאפשר הקמת יישובים חקלאיים. כחלק משיפור הנגישות לאזורי המחצבים הוחל אפוא בתכנון העיר ממשית (כורנוב), שאמורה היתה לכלול כ-15,000 תושבים על שטח של שלושה קמ"ר. צעד נוסף בפיתוח האזור נעשה עם תחילת סלילתו של כביש באר-שבע-ממשית דרך נבטים. בן-גוריון עקב בעניין אחר ההתקדמות שחלה בעניין, אך היה מודאג מכך שאין בקרב פועלי באר-שבע מחוסרי התעסוקה דרישה לעבודה בכרייה שהייתה זמינה.⁶⁸ בשנים הבאות הוא לא הרפה מהשקפתו שמזרח הנגב מיועד ליישובים עירוניים המבוססים על תעסוקה בתעשיות

64. שם, 27 במאי 1950.

65. שם, 29 באוגוסט 1950.

66. שם, 23 בספטמבר 1950.

67. פרוטוקול ישיבת סיעת מפא"י בכנסת עם קפלן מיום 18 בדצמבר 1950, אב"ג; וכן הדיון בישיבת הנהלת הסיעה של מפא"י בכנסת בשאלת מפעל האשלג, שם, 1 בינואר 1950, אב"ג.

68. דבר, 19 במאי 1951, עמ' 8; בן-גוריון, 7 בנובמבר 1952, יומן בן-גוריון, אב"ג.

הנגב וים המלח. בהשראתו קמו העיירות ירוחם, דימונה ומצפה-רמון, ויצרו מערך עירוני מרחבי הקולט אוכלוסיה לא חקלאית. אין ספק שהעיסוק האינטנסיבי בסקרים והקמת התעשייה בנגב היו פרי לחצו האישי של בן-גוריון, אשר ראה בהם תרומה ניכרת לנוכחות היהודית בנגב.

הפתרון לשאלת הבדווים – ריכוז גיאוגרפי בשולי הנגב

בבואו לדון בשאלת הבדווים לאחר המלחמה הפך עניין דחיקתם לשוליים חשוב יותר משאלת הסיכון הבטחוני הנובע מהמשך נדידתם בנגב. בן-גוריון תמך באותן הצעות שביקשו לרכז את הבדווים בשטחים בלתי פוריים ומרוחקים, כדי שלא יהיו מכשול לפריסה המהירה של ההתיישבות החקלאית היהודית לאורך הגבולות. לאחר מלחמת העצמאות הצטמצמה אוכלוסיית הבדווים בנגב עקב בריחה וגירוש. מאוכלוסיה של קרוב ל-70,000 נפש ערב המלחמה נותרו בנגב בשנים 1950-1951 בין 13,000 ל-18,000 בדווים. הממשל הצבאי החל בריכוז השבטים ל'אזור הסייג' (מזרחית לבאר-שבע), ובשל כך נתהוותה בעיית הבעלות, העיבוד והאחזקה של הקרקעות הנטושות.⁶⁹

ועדת הנגב הוכרחה להתמודד עם שאלת השדות שנותרו בלתי קצורים בשל בריחת הכפריים והבדווים. מספר משקים החלו, על-פי הוראה מגבוה, לקצור את השדות, ובתגובה נורו לעברם יריות. העניין החל להתברר בוועדת הנגב בידיעתו של בן-גוריון. במאי 1948 ראה ויץ את שאלת הקציר בקרקעות הנגב כחלק מהפיצוי שזכאים לו החקלאים היהודים שסבלו מפגיעות בשדותיהם מצד צבאות ערב והכנופיות הערביות. גם בן-גוריון לא קיבל את טענות מפלגות השמאל שלמצב החדש יש היבטים מוסריים, ושעל המדינה להתחשב בהם ולא לנצל את הקרקעות הנטושות. בעידודו ומשום הצורך המידי של המדינה בגרעינים, החלה 'הועדה לרכוש נטוש' להחכיר שטחים אלה ליהודים ולזרז את ביצוע הקציר.⁷⁰ ואכן, הקיבוצים קצרו ועיבדו את הקרקעות הנטושות, וכבר בשנת 1952 קצרו 70,000 דונם שנתנו ארבעים אחוז מכמות הגרעינים שנאספה באותה שנה בישראל. תביעתו של בן-גוריון להיכנס לכפרים הנטושים ולהתיישב על אדמות נטושות באזורי הארץ השונים ובנגב היתה חלק מתפיסתו האסטרטגית הכוללת, שעיקרה היה כי הניצחון על הערבים אינו יכול להיות מאמץ צבאי בלבד, אלא עליו להיות משולב בהתיישבות בפועל על השטחים

69. י' בן-דוד, 'שלבים בהתפתחות היישוב הבדווי הספונטני בנגב', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 55; דברי י' פלמון בישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 18 ביוני 1950, אב"ג; ביומנו מיום 3 בינואר 1952 העריך בן-גוריון את מספר הבדווים בנגב בכ-10,000 נפש.

70. י' ויץ, יומני ג, נספח 1, עמ' 377; דברים בכינוס ועדי הגושים, 26 במאי 1948, המשרד לענייני המיעוטים, את"ה, חטיבה IV 235, 2551 ב; דו"ח המחלקה לעניינים ערביים, 4 במאי 1948, ג"מ, חטיבה 41, מיכל ג/121, תיק 454; יומן הרצפלד מהתאריכים 28-31 במארס ו-3 באפריל 1948, אה"ע, IV-104-1, תיק 37.

הנכבשים.⁷¹ ברור, אם כן, שעל רקע תפיסה מעין זו לא היה מקום לדיונים מפורטים בזכויותיהם של הבדווים שברחו עקב המלחמה מאזור הדרום והנגב.

בשלהי שנת 1948, בשל תוצאות מבצע 'יואב', התרחקו בדווים רבים מאזורי הקרבות והשאירו אחריהם מאהלים וקרקעות מעובדות. יתר על כן, בדווים ששכנו ברדיוס של עשרה ק"מ מבאר-שבע גורשו מזרחה, מחשש להסתננויות. הנגב הצפון-מערבי התרוקן מתושביו הבדווים. בבקעת באר-שבע, שם נקבע אזור ה'סייג', התרכזו שבטי שבטים ובורחים. מישורי חולות חלוצה-ניצנה ואזור הר הנגב, מרמת עבדת ועד הר-הנגב הגבוה, היו משך שנות החמישים הראשונות לאזור עימות בין צה"ל לבדווים.

לאחר ש-16 ראשי שבטים פנו לשלטונות בדבר האפשרות להישאר בתחומי ישראל, התלבט בן-גוריון בין שתי עמדות שהוצגו בפניו באשר להתייחסות כלפי הבדווים בנגב: האחת, שמבטאיה היו המושל הצבאי בנגב מיכאל הנגבי ומפקד חזית הדרום יגאל אלון, ביקשה להשאיר את הבדווים הנאמנים למדינה בתחומי הנגב, אך לרכזם בתחום סגור, מזרחה לבאר-שבע. והשנייה, שהציג ויץ, רצתה להכפיף את האוכלוסיה הבדווית לעקרונות מדיניות החקלאות וההתיישבות בנגב, כלומר גירוש מרבית הבדווים שייוותרו ירוכזו בכמה גושים, בלא שיהוו מכשול לתכניות הפיתוח. בנובמבר 1948 סבר בן-גוריון שהישארותם של כמה עשרות אלפי בדווים לא תהווה מכשול בפני ההתיישבות היהודית בנגב:

לדעתי, אין השיקול המדיני החיובי - דברים על 10,000 בדווים הרוצים בשלטון ישראלי - והנימוק ההתיישבותי השלילי, קובעים. משרד החוץ הבריטי יוכל להשיב שמול רבבה של בדווים הרוצים בשלטון ישראל יש חמש רבבות שאינם רוצים. ואשר להתיישבות - לא יפריעו עשרת אלפים בדווים, כי בין כך ובין כך אנו לא נוכל לעבד את האדמה כבדווים. אנו זקוקים למים והשקאה ואם נשיג אלה - יהיה מקום לרבבות ומאות אלפים מתישבים נוספים, גם אם ישארו אלפי בדווים בתוכנו.⁷²

בישיבה הציעו יעקב שמעוני, יוסף ויץ ויגאל ידן מספר אתרים שבהם יש לרכז את שבטי הבדווים שנותרו, וביניהם תל שריעה (תל גרר), מערב הר חברון ליד דווימה וחולות סביטה (שבטה). בפועל התקבלה הגישה כי צה"ל הוא שיכריע בעניין, ובראשית 1949 ריכזה הממשלה אלפי בדווים מזרחה לבאר-שבע. באפריל אותה שנה,

71. פרוטוקול ישיבת מזכירות מפא"י, 20 במארס 1948, ארכיון מפא"י, בית ברל, 24/48; דברי בן-גוריון בפורום מפא"י, 4 באפריל 1948, אב"ג; נאום בן-גוריון בוועד הפועל הציוני, 6 באפריל 1948, אצ"מ.

72. דו"ח מה-18 בנובמבר 1948, אצ"מ A 264-14, עמ' 2526; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, 19 בנובמבר ו-25 בנובמבר 1948, עמ' 832, 844-885; שמעוני לששון, 23 בנובמבר 1948, ג"מ, מ"ח, 2570/11; י' ויץ, יומני, ג, 25 בנובמבר ו-30 בנובמבר 1948, עמ' 357, 359; הנ"ל, יומני, ד, 28 בינואר 1949, עמ' 9; יועצו של בן-גוריון, ברדיצ'בסקי, למשרד לענייני מיעוטים, 20 בפברואר 1949, ג"מ, מע"מ, 297/60.

בעת הדיונים הסודיים עם המלך עבדאללה על גורל הפליטים מעזה וסביבותיה, הציג בן-גוריון שפליטי רצועת עזה יורשו לחזור לכפריהם שברצועה. לא כך לגבי הבדווים שנמלטו אל מעבר לגבול; בהם, אם חזרו למקומותיהם, ראה בן-גוריון גורם העלול לסכן את שלום המתיישבים בנגב.⁷³ בקיץ 1950 קבע בן-גוריון, בהשפעת עמדתו של אלוף הפיקוד משה דיין, כי קיים סיכון בקיום יישוב בדווי בתוככי הנגב הישראלי, ולכן עד שתיפתר שאלת הגבולות ויישוב הפליטים, אין לתת לבדווים תעודות אזרח קבע, אין לשלם להם פיצויים בגין רכוש וקרקעות, ואין להחזיר אחוז מסוים מהשבטים שברחו אל מעבר לגבול.⁷⁴ קו תקיף זה שסיגל לעצמו ראש הממשלה אפיין את המטכ"ל שעה שדן בעיצוב המדיניות כלפי הבדווים בנגב. בספטמבר 1950 זומנה ישיבה משותפת לרמטכ"ל וקציניו עם יועציו של בן-גוריון – ז' ליה וי' פלמון ממשרד ראש הממשלה וויץ מהקק"ל. המשתתפים היו אמורים לעצב את המדיניות לגבי הבדווים בנגב, ובסיכומה החליטו

לרכז את הבדווים בחלק הצפוני (של הנגב) שלא יפריעו לתוכניות הפיתוח ולהוציאם מהשטחים האינטנסיביים בכוח. במרכז הנגב יש לעשות פעולות גירוש בשטח החולות ולהמשיך בטיהור משבטי העזומה.⁷⁵

מאבק הכוחות בין ראשי הממשל הצבאי⁷⁶ לבין יועציו של בן-גוריון, פלמון ועזרא דנין, הוביל מחד לשיתוק המערכת ולבלימת תכניות פיתוח ומאידך לקיומה של מערכת בטחונית-צבאית המציבה בפני השבטים את עובדת קיומו של השלטון הישראלי בנגב.⁷⁷ מתשובת בן-גוריון לשאלתה שהגיש חבר הכנסת אמיל חביבי לשר הביטחון בעניין 'נישול שבטי הבדווים בנגב' אנו למדים כי בסוף שנת 1951 ובראשית 1952 שלטונות הצבא השפיעו רבות על מדיניות הממשלה כלפי הבדווים. ח"כ חביבי הכריז כי שבטים מאזור באר-שבע (אל-עוקבה, אל-תאלע, אל-פיניש) מוחים כנגד הממשלה אשר גולה מהם קרקעות טובות בצפון הנגב וחייבה אותם לעבור לשטחים מזרחה מבאר-שבע. תשובת בן-גוריון ביטלה מכל וכל את טענותיו של חביבי. הוא הדגיש כי שבטי הבדווים חתמו מרצונם הטוב על מסמך המאשר את העברתם תמורת תשלום מתאים. הממשל המליץ להעבירם בעיקר מסיבות ביטחון משום שישבו על

73. איתן לשר החוץ שרת, 30 באפריל 1948, ג"מ, מ"ח, 2447/6; וכן בהרחבה: ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 326-328.

74. דיין בישיבת סיעת מפא"י בכנסת מיום 18 ביוני 1950, אב"ג.

75. סיכום ישיבה בענייני בדווים, 11 בספטמבר 1950, אצ"מ 402/186.

76. בהרחבה ראה: D. Peretz, 'The Arab Minority of Israel', *Middle East Journal*, vol. 8, pp. 141-142 (1954), 2.

77. בן-גוריון, 1 באוקטובר 1950, יומן בן-גוריון, אב"ג; ז' זיוון, 'יחסי היישוב היהודי והבדווים בנגב – חזית המגע והשפעתה על עיצוב ספר ההתיישבות בשנות הארבעים והחמישים', עבודת מ"א, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע 1990, עמ' 147-150. עוד על המחלוקת באשר למדיניות הנאותה כלפי המיעוט הבדווי ראה: א' רכס, 'יסודות המדיניות כלפי האוכלוסיה הערבית בישראל', מיישוב למדינה, עמ' 291-297.

'ציר ההברחות' בין עזה לחברון וחלקם אף נטלו חלק בהברחות. זאת ועוד, הדגיש בן-גוריון, ראשי השבטים בחרו במו ידיהם את האזורים שאליהם הם מעדיפים לעבור, והממשלה מצדה סייעה להם באספקת מים ובקבלת הלוואה לצורך רכישת זרעים.⁷⁸ ראש הממשלה הקפיד שמדיניות הממשלה לא תתפרש בדעת הקהל העולמית כמנשלת בדווים. לאחר שרוכזו הבדווים בשטחי ה'סייג' בראשית שנות החמישים, נוצרו מעמדות של בעלי קרקע וחסרי קרקע והופר הסדר הטריטוריאלי שנשמר בתקופת השלטון העותומני והבריטי. עקב כך צמחה בעיית הקרקעות, שהפכה לאבן נגף ביחסי הבדווים והשלטון ועדיין לא באה על פתרונה המלא. צה"ל היה לגוף האוכף על שטחי הבדווים את הריבונות הישראלית, ובשל כך נקטו הבדווים לא פעם מעשי איבה נגד המתיישבים היהודים, כמו למשל הפגיעות בחברי קיבוץ שדה-בוקר בשנים 1952-1953.

גולת הכותרת – אילת

בן-גוריון הבין כי ללא סימון מטרה יישובית-אסטרטגית מידית למתיישבי הנגב, המפעל לא יתקדם. אילת כעיר נמל, כמוצא לאפריקה ולאסיה וכעיר יצוא התעשייה העתידה בנגב, התאימה להשקפותיו והוא הפכה לגולת הכותרת של הפריסה ההתיישבותית בנגב. הוא מצא אפוא זמן לעקוב מקרוב אחר פעולותיה של ועדת הנגב בערבה ובאילת, וזאת על אף שראשו נתון היה באותה עת בניסיון למנוע דיון בינלאומי במעמדו של הנגב. חששותיו מתוצאות הדיון ומהתערבות צבאית ערבית בנגב מצאו את ביטויים בדחיפות שהעניק למבצעי העלייה ולביסוס היישובים הקיימים באזור.⁷⁹

רעיון שילוב העולים החדשים בהתיישבות הספר – ובכלל זה הנגב – הלך ותפס מקום חשוב בסדר יומו. בהקדמה לשנתון הממשלה מתשי"א הוא בחר להציג את המלך עוזיהו כמאחד את התכונות הנחוצות עתה למנהיגי עם ישראל וכמי שביצע פוליטיקה המתאימה בדיוק למעמדו של הנגב:

הוא לא רק הרחיב הגבולות אלא פיתח הארץ, בנה ערים חדשות בשטחים אשר כבש, הרחיב השטח החקלאי, סידר השקאה בארץ החרבה בדרום וטיפח גידול צאן ובקר ומטעי הר ... אחד ממפעליו הראשיים היו בנין אילת.⁸⁰

ואכן לחצו הבלתי פוסק נשא פרי. הדו"ח השנתי על הפעילות בנגב ובאילת הצביע על שיפור ניכר בדרכי התחבורה לאילת ועל תחילת העבודות בנמלה. מחברי הדו"ח

78. בן-גוריון, 6 בפברואר 1952, דברי הכנסת, XI (1952), עמ' 1222-1223; הנ"ל, 25 בנובמבר 1952, דברי הכנסת, XIII (1953), עמ' 150.

79. מ' בר-זהר, בן-גוריון: האיש מאחורי האגדה, תל-אביב 1986, עמ' 343-344; בן-גוריון, 23 ביולי 1951, יומן בן-גוריון, אב"ג.

80. בן-גוריון, הקדמה, שנתון הממשלה תשי"א, ירושלים תשי"א, עמ' כ"ח.

תבעו תכנון מלא לבניין העיר.⁸¹ גם יישובי הערבה לא נזנחו ונעשו קידוחי ניסיון באזור עין-רדיאן, שם נתגלו מים רבים באיכות סבירה.⁸² בדיון עם חבריו להנהגה קפלן ואשכול שמע בן-גוריון ביקורת מסוימת על פעולותיה הנועזות והיקרות של ועדת הנגב, ומסיכומם של השניים התברר כי אין לוועדה בעל בית. על אף זאת הבטיחו לו השניים כי בסיוע חברות מחקר פרטיות יסתיים הסקר בשנת 1952, ואז אפשר יהיה לגשת לכריית חומרי גלם.⁸³ קצב הפיתוח היישובי בנגב מתברר על-פי הטבלה הבאה:

טבלה 2: מספר היישובים והמתיישבים בנגב⁸⁴

השנה	מס' יישובים בטיפול ועדת הנגב מושבים, קיבוצים	מס' יישובים בחבל הנגב כולל ערים	מס' מתיישבים
1948	18	23	2,800
1949	28	37	6,500
1950	33	50	17,790
1951	46	56	26,078
1952	52	62	30,000
1953	55	73	30,500

הערות לטבלה:

- חבל הנגב כלל את הנגב, הערבה, אזור ניר-עם, מחנות, חוות ותחנות ניסיון.
- בטבלה חושבו גם יישובים שנעזבו לחלוטין וכאלה שחודשו לאחר זמן.
- אין הסכמה בין המקורות השונים על תאריך מדויק של יום העלייה על הקרקע, על מספר המתיישבים, על שטחי ההכנה והעיבוד ועל גבולות הנגב, ולכן נבחרה דרך ביניים המציגה סדרי גודל בלבד.

81. בן-גוריון, 25 בינואר 1951, יומן בן-גוריון, אב"ג.
82. בן-גוריון, 31 בינואר, 15 ביוני 1951, שם.
83. בן-גוריון, 6 באוקטובר 1951, שם.
84. ד' הורוביץ, כלכלת ישראל, עמ' 1979; מ' טלמון, התיישבות העולים בנגב, באר-שבע 1979, עמ' 52-54; א' ביין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, עמ' 262-295; ר' קרק, תולדות ההתיישבות החלוצית בנגב עד 1948, רמת-גן 1974, עמ' 149; ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, כרך ב, חלק ג, תל-אביב תשמ"א, עמ' 309-340; ע' שמלץ, 'אוכלוסיית הנגב', ארץ הנגב: אדם ומידבר, ב, עמ' 440-450; הנ"ל, 'העלייה ההמונית מאסיה וצפון אפריקה: הבטים דמוגראפיים', פעמים, 39 (תשמ"ט), עמ' 55; השנתון הסטטיסטי לישראל, 5 (תשי"ד), עמ' 56; דו"חות מ' כהנוביץ, מפעל הנגב (משוכפל), בהוצאת הסוכנות היהודית, 1949-1953.

במהלך פריסת היישובים הואשמו המוסדות המיישבים כי הם מביאים את המתיישבים עד פת לחם. אשכול, ראש המחלקה להתיישבות, שיגר מכתב לבן-גוריון ובו הכריז כי 'לא יהיה רעב בגבולנו'. במכתב הבהיר אשכול כי שאלת הרעב היא פונקציה של תעסוקה ועל הממשלה - בעזרת הגופים המיישבים - לדאוג לכך.⁸⁵ בנוכחות אשכול וקפלן המשיך בן-גוריון לטוות את חלום הנוער העברי היורד למדבר. ביומנו הוא עושה חשבון: 3,000 משפחות צעירות תיקלטנה באזורי פיתוח, יוקמו עשרה יישובי עולים המבוססים על משק פלחה, ומאתיים משפחות של נח"ל וחיילים משוחררים תופנינה לאזורי ספר. ואכן, בסכמו את פעילות ממשלתו בארבע השנים שלאחר קום המדינה ספר בן-גוריון 15 יישובים חדשים שהקים הנח"ל:

על הרוב יישובי ספר בדרום המערבי ובצפון המזרחי, על גבול מצרים וגבול סוריה, שני הגבולות שבהם רבו ביותר הפרות הסכמי שביתת הנשק. יישובים אלה היוו שלשלת-בטחון של פלדה אנושית בתחומי התורפה של המדינה. הוקמו גם יישובי נח"ל ראשונים בערבה וקצה הנגב, בקרבת אילת ועל חוף ים-המלח.⁸⁶

תרומת הנח"ל, חזר והדגיש, תהיה בגייסו תלמידי בתי ספר חקלאיים שיוכלו במשך שירותם להוות שדרה של מדריכים חקלאיים צעירים היכולים להתמודד עם קשיי המדבר.⁸⁷ אשכול הציג בפני בן-גוריון את דרישת המחלקה להתיישבות: עד סוף 1951, הוא העריך, יקומו עוד ארבעים יישובים חדשים ובשנה הבאה, 1952 - מתוכננים לקום 110 יישובים. התקציב שדרש אשכול עבור פריסה גיאוגרפית זו ברחבי הארץ היה: שישה מיליון ל"י עבור שיכון העולים, שני מיליון ל"י עבור סידור ההשקיה, חמישה מיליון לרכישת המשקים החקלאיים, שלושה מיליון מהסוכנות היהודית ושלושה מיליון מהקק"ל. מחלקתו אף היתה שותפה להקמת כפר הדייגים ועזרה במימון קורס הדיג עבור קבוצת הנח"לאים שאמורה היתה להוות את קבוצת החלוץ לכפר. רוב התקציב היה בגדר תכנית בלבד ואיש לא ידע עדיין מנין יבוא.⁸⁸ בן-גוריון רצה להבליט בציבור את התנופה ההתיישבותית המתרחשת בנגב. בהשוואה שעשה לשם כך קבע כי בתש"י נזרעו מיליון ומאתיים אלף דונם ואילו בתש"א - מיליון ושש מאות אלף דונם. תכניות ההשקיה אף הן קודמו, ובתש"א נוספו כ-

85. מכתב אשכול לבן-גוריון מיום 31 בינואר 1951, קליטת עלייה בחקלאות, ג"מ, חטיבה 97, 5559/3905 ג.

86. בן-גוריון, 29 במאי 1951, יומן בן-גוריון, אב"ג; ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, עמ' 431; בן-גוריון, 13 בפברואר 1952, דברי הכנסת, XI (1952), עמ' 1316.

87. רענן ויץ לאשכול, 11 בנובמבר 1951, קליטת עולים בחקלאות, ג"מ, חטיבה 97, 5559/3905 ג; וראה בהרחבה, א' ביין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, עמ' 121.

88. בן-גוריון, 9 בספטמבר 1951, יומן בן-גוריון, אב"ג. והשווה לתקציב החקלאי כולו, שהגיע בשנת 1951 ל-25 מיליון ל"י ובשנת 1952 ל-65 מיליון לערך, ד' הורביץ, כלכלת ישראל, עמ' 201; דבר, 31 באוקטובר 1951, עמ' 1.

400,000 דונם בהשקיה להתיישבות החרשה. התכנית לחריש ולזריעה בשנת תשי"ב, הכריז בן-גוריון, כוללת עיבוד של 540 אלף דונם נוספים, רובם בנגב.⁸⁹ במהלך שנת 1952 רבו הגישושים מצד ממשלת ישראל לקראת אפשרות לחתימת הסכם שלום עם המצרים. בן-גוריון היה מודע היטב לתביעתם הטריטוריאלית של המצרים שחזרה והופיעה בכל מפגש ודיון – קבלת מסדרון קרקעי שיקשר את מצרים לירדן, אם בציר עזה-באר-שבע-חברון ואם בציר ראס א-נקב-אילת-עקבה. באביב 1953, בדברו בפני הוועדה המדינית של מפא"י, הסביר שרת כי מדינות ערב, ובמיוחד מצרים, יתבעו מסדרון קרקעי כתנאי לכל הסדר, ותיתכן אפשרות – אם כי רחוקה ביותר – שישראל, תחת לחץ המעצמות, תידרש לוותר על אילת.⁹⁰ בן-גוריון התנגד לויתורים טריטוריאליים בנגב. על אף שהסכים כי השלום עם מצרים הוא אכן האינטרס העליון של מדיניות החוץ הישראלית, לא יהיה במגעים אתם '1. שום ויתור טריטוריאלי; 2. שום בינאום ירושלים; 3. שום חזרה של פליטים'.⁹¹ בשנת 1954, לאחר התייצבותו של עבד אל-נאצר באופן גלוי בראש המחנה הערבי כנגד מדינת ישראל, פסקו מאמצי הישראלים בחיפושם אחר הסכם עם מצרים. על רקע זה נראים מאמציו של בן-גוריון במהלך שנת 1952 ליישב את הערבה במהירות ולבסס את העיר אילת כמסקנות מהשקפתו הגיאוגרפית-יישובית, שבה לא היה מקום להתדיינות על ויתורים טריטוריאליים וודאי שלא ל'מסדרון' מעין זה. אדרבא, סבר הוא, התיישבות יהודית צפופה בערבה ובמפרץ אילת תחליש את תביעת המצרים למסדרון קרקעי בנגב.

פריסה נוספת וביסוס הישובים

בן-גוריון חזר ותבע מהמושבים הוותיקים סיוע והדרכה. לדידו, גורל ההתיישבות החדשה, ובעיקר פריסת ההתיישבות הצעירה בנגב לאורך הגבולות, תלויים במידת התגייסותם של בני המושבים הוותיקים להדרכה חקלאית במושבי העולים. הליכה זו לנגב היא משימה לאומית, ורק באמצעות מאמץ חינוכי תוכל המדינה הצעירה להתגבר על קשיי המדבר. במסתו על דבר חשיבות ההכרה בתפקידו ההיסטוריים של העם בשעה זו, קבע בן-גוריון בצער כי רק תנועת המושבים ומעט מתנדבים מקרב 'האיחוד' [איחוד הקבוצות והקיבוצים שהיה קרוב למפא"י] גילו עד עתה נכונות לקליטת עולים והדרכתם. שאר התנועות המיישבות, ובעיקר התנועה הקיבוצית,

89. ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, עמ' 412.

90. ראה תזכירי א' ששון וא' אילת מיום 21 בנובמבר 1952 ותזכיר מ' שרת מיום 8 בדצמבר 1952. בתוך: י' פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ז, ירושלים תשנ"ב, עמ' 652-653, 669, 696-697; מ' שרת, ועדה מדינית של מפא"י, 28 במארס 1953, ארכיון מפא"י, בית ברל; ז' שלום, 'התנגדות בן-גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליות מישראל 1949-1956', עיונים, 2 (1992), עמ' 202.

91. בן-גוריון, ועדה מדינית של מפא"י, 28 במארס 1953, ארכיון מפא"י, בית-ברל.

עדיין לא מיצו את כוחן החלוצי בתחום זה.⁹² תיסכולו, שנבע מההיענות הנמוכה של התנועות המיישבות – שהוא לא ציפה לה – לא מנע ממנו להעביר סמכויות ביצוע נוספות. כך עברו סמכויות ועדת הנגב ממשרד ראש הממשלה לידי אגף הערבה של משרד החקלאות והפיתוח.⁹³ האגף המשיך בביצוע הנסיונות החקלאיים ותכנון ההתיישבות כפי שעוצבו בוועדת הנגב בהשראתו של ראש הממשלה. הנסיונות החקלאיים, ובעיקר פיתוח שיטות סכירת המים, משכו את תשומת לבו וכמו תמיד, כרואה למרחוק, תבע בן-גוריון לזרז את קצב הנסיונות ולהגדיל את השטחים שעליהם הם נערכים. בדצמבר 1951, על סמך הצעות בדבר הקמת משקי רועים בהר הנגב, הוחלט אפוא להקים בשדה-בוקר 'מצפה' שתפקידו לבדוק את אפשרות גידול בקר בשטחי המרעה הטבעי באזור. בחדושים הראשונים של שנת 1952 נרשמו מספר צעירים נועזים שהכירו את האזור משירותם הצבאי, והם חרשו שם לראשונה שטח של מאה דונם במגמה לזרעו בעשב סודני. הצעירים התבססו על רעיונותיו של איש המח"ל ג'סי סלייד, בן טקסס, שביקש להקים חוות לגידול בקר וצאן בדמות אלה הקיימות במולדתו. בן-גוריון ראה בצעד זה 'תקיעת יתד' והתקדמות נכונה, על-פי סדרי העדיפויות ההתיישבותיים בנגב הרחוק. רק כמה חודשים לאחר מכן, במאי 1952, הניחה החבורה הראשונה את היסוד לקיבוץ שדה-בוקר. כוונתם להקים נקודת התיישבות כקבוצת רועים לא התקבלה במוסדות המיישבים כפתרון חקלאי המתאים למרכז הנגב, ונמשכו ההכנות להקמת משקים חקלאיים בעלי משק מעורב ולהעברת צינור מים לאזור.⁹⁴

מאבקם של מתיישבי באר-אורה השפיע על תכניותיו של בן-גוריון. בעת הדיון על הקמת תנועת נוער ארצית הציע שגדודי הגדנ"ע יעברו הכשרה חלוצית בבאר-אורה ואף יחזיקו בה שבועות מספר בכוחות עצמם.⁹⁵ בהשראת בן-גוריון גיבש מפקד הגדנ"ע דאז, עקיבא עצמון, את רעיון הקמת 'חוות הנוער', שאמורות היו להשתרע מעין-גדי ועד נחל שלמה. השניים האמינו שהחוות תהפוכנה למחנות הכשרה עבור הכוחות החלוציים שיבנו את האזור. בדצמבר 1950 אכן החלו גדודי הנוער הראשונים בהכשרתם בבאר-אורה (ביר הינדיס). במארס 1952 הקים הגדנ"ע חווה שנייה בעין-יהב, אשר התקיימה פחות משנה. רעיון 'חוות הנוער' הועבר לבחינתה של ועדה מצומצמת במפא"י, שחבריה היו ב' אזניה, רחל צברי וס' יזהר, אך נותר שם ללא המשך. על אף שמשרד החקלאות העדיף את התיישבות השח"ל ומיקם את אתרי הנסיונות שלו בעין-יהב, בעין-גדי ובעברונה, הצליחו הגדנ"עים להגיע גם הם להישגים נאים. ראשי מפא"י חששו מההצלחה החקלאית בבאר-אורה ודרשו לסגרה.

92. בן-גוריון, שנתון הממשלה תשי"ב, ירושלים תשי"ב, עמ' כ"ג-כ"ד.

93. בן-גוריון, 21 באוקטובר 1952, יומן בן-גוריון, אב"ג. והשווה תכנית למחקר ונסיונות בערבה, הצעת ח"כ בן-אשר, 11 ביוני 1952, דברי הכנסת, XII (1952), עמ' 2590.

94. שנתון הממשלה תשי"ג, ירושלים תשי"ג, עמ' 110; דבר, 18 בדצמבר 1951, עמ' 4; דבר, 29 בפברואר 1952, עמ' 4; מ' נאור, 'איש הנגב – ראיון עם יהושע כהן', עידן 6: יישוב הנגב, 1960-1960, עמ' 231-227.

95. פרוטוקול ישיבת מזכירות סיעת מפא"י בכנסת מיום 19 לינואר 1952, אב"ב.

המפלגות המיוצגות במרכז החקלאי התנגדו אף הן לרעיון 'שהצבא יגדל ירקות'. באמצע שנות החמישים דרש המטכ"ל לסגור את החווה, משום שרמת האימון הטרומי-צבאי לא הניחה את דעתו, ורק תודות למלחמתו העיקשת של בן-גוריון המשיך המקום להתקיים.⁹⁶

חיפושי המים נעשו בהתאם למדיניות פריסת היישובים ולא תמיד על-פי תוצאות הסקרים ההידרולוגיים. בנחל פארן נתגלה מקור מים – אך המים היו מלוחים; בשורה טובה היתה בפי המומחים מאזור אחר: כחמישה ק"מ מערבה מבאר-שבע נתגלו מים באיכות טובה ובשפיעה של 300 ממ"ק לשעה. החלטת המומחים להעמיק את חפירת הבארות הוכיחה עצמה; ליד רביבים הוחלט להעמיק את הקידוח לעומק של 600 מטר. בה במידה נמשכו המאמצים להובלת מים לנגב מרחוק. החלו עבודות להנחת קו המים מהירקון לבאר-שבע. הערכת המומחים היתה שהעבודה תימשך כ-28 חודשים. בתוך שנתיים, נמסר לבן-גוריון, ייחפרו שלושה אגמים חדשים בדרום: בנחל שורק, בנחל שבע וליד עיראק אל-מנשייה. בן-גוריון היה מרוצה לשמוע שעבודות אלה מסוגלות להעסיק כ-20,000 מהעולים החדשים.⁹⁷

הסקרים שביצע חמ"ד ותוצאותיהם, שבן-גוריון ראה בהם את גולת הכותרת לקראת ניצול הפוטנציאל התעשייתי בנגב ואשר נועדו לחזק את התפרוסת היישובית-חקלאית בו, חייבו טיפול ממלכתי. במארס 1951 הוקמה אפוא חברת 'מכרות וחרושת לישראל', ששמה הוחלף לאחר מכן ל'מחצבי ישראל'. החברה אמורה היתה לחשוף, לכרות ולשווק את מחצבי ישראל ובעיקר את אלה שבנגב. כבר באמצע שנת 1952 נכנסה החברה לשגרת מחקר ועבודה. מסקירה נרחבת על פעולתה הוברר כי בשנה זו הופקו המחצבים הבאים: פוספטים, קאולין, חול-זכוכית, ולגבי האחרים – כמו מנגן, נחושת ופצלת השדה – הסתיימו המחקרים שהוכיחו את כדאיות ההפקה.⁹⁸ באותה שנה אף הוקמה הוועדה הישראלית לאנרגיה אטומית, שלקריית המחקר שהקימה בנגב היתה השפעה ניכרת על פיתוחה של דימונה ועל שיפור התשתית המחקרית-תעשייתית באזור.

ראשי מערכת הביטחון ראו עין בעין עם בן-גוריון את תפקידה של ההתיישבות החדשה כמייצבת את תנאי הביטחון בנגב. בפיקוד הדרום היו מודאגים מהעובדה שבשנת 1952 עלה רק יישוב אחד על הקרקע – עין-רדיאן – בזמן שמרבית שטחי הערבה היו עדיין פרוצים.⁹⁹ הנגב יהפוך לשטח הפקר אם לא תושלם פריסת היישובים, הזהירו המפקדים הבכירים. ההסתננויות, ההברחות וההתנכלות לציבור

96. ראיון מטעם ארגון 'ההגנה' עם עקיבא עצמון, מפקד הגדנ"ע לשעבר, 1970, אב"ב; דבר, 26 לאוקטובר 1951, עמ' 8; 'נשרי', 'מדבירי המדבר', עידן 6: יישוב הנגב, 1900–1960, עמ' 199–200; וראה גם דברי בן-גוריון בכנסת, 13 בפברואר 1952, דברי הכנסת, XI (1952), עמ' 1316.

97. בן-גוריון, 7 בנובמבר 1952, יומן בן-גוריון, אב"ג; שנתון הממשלה תשי"ג, ירושלים תשי"ג, עמ' 109–110.

98. שנתון הממשלה תשי"ג, עמ' 110.

99. בן-גוריון, 23 בפברואר 1952, יומן בן-גוריון, אב"ג.

יהודי ולרכושו הפכו למכה נפוצה. בן-גוריון התגייס במלוא המרץ לבער את התופעה. בנתחו את סיבותיה הוא הדגיש את הקשר בין המשך ההסתננות לבין העובדה שלאורך גבולות המדינה הצעירה, דלילת היישובים, ממתנים באיבה 600-800 אלף פליטי מלחמת העצמאות שקרקעותיהם מעובדות עתה בידיים יהודיות.¹⁰⁰ עד שלהי שנת 1953 סברו במשרד החוץ ובמשרד הביטחון שאכן מדינות ערב, אלה הגובלות עם ישראל, מתקשות להשתלט על תופעת 'ההסתננות' לישראל, ועל כן רק על היהודים - בסיוע ההתיישבות - מוטלת המשימה להפסיקה כליל.¹⁰¹ תביעתם הבוטה של ראשי מערכת הביטחון לזרז את ההתיישבות לאורך הגבולות תאמה את השקפותיו של בן-גוריון בדבר הצורך למלא במהירות את השטחים הריקים בנקודות התיישבות, ואף חיזקה את סדרי העדיפויות האזוריים כפי שעיצבם.

סיכום

במהלך ובשלהי מלחמת העצמאות סייע בן-גוריון לביסוס ההתיישבות בנגב. הוא טען כי מתפקידן של 'היאחזויות הכיבוש' לעבות את השטח שלאורך קו המים; להשתלט על קרקעות שנרכשו באופן חוקי בידי יהודים; ליצור גשרים וקשרים עם ההתיישבות הצעירה בנגב - שלושת המצפים ו-11 הנקודות, ובעיקר למנוע מהבריטים או מהאומות המאוחדות לנתק את הנגב מהמדינה העברית. ואכן, תודות לחשיבות שהקנה בן-גוריון להתיישבות בהגנת המדינה הצעירה עלו על הקרקע מתום קרבות עשרת הימים, ב-19 ביולי 1948, ועד ל-20 ליולי 1949 75 יישובים, ובסך-הכל הוקמו במהלך המלחמה 87 יישובים - מהם 44 קיבוצים, 36 מושבים ושבעה מושבים שיתופיים. היאחזויות חקלאיות אלה עיצבו במידה רבה את גבולות מדינת ישראל.

עם תום הקרבות עמדו לרשותה של המדינה מאות אלפי דונם נטושים בדרום הארץ, והשאלה שניצבה עתה בפני המוסדות היתה: האם להמשיך וליישב את הנגב כפי שנהוג היה לפני מלחמת העצמאות, כלומר, בניית נקודה חקלאית להתיישבות של קבע רק באתר שבו בוצעה באופן חוקי העברת הבעלות, או שיש לשנות את השיטות הנושנות מן הקצה וליישב את הנגב במהירות, תוך הסתייעות באמצעים ממלכתיים, גם בלא הקפדה יתרה על כללי רישום הקרקע - בשל המצב הפוליטי והחברתי. בן-גוריון, להוט לבסס את הנוכחות היהודית באזור ולייצב את הגבולות, נטה להסכים להקמת התיישבות חקלאית שאינה מתחשבת בשאלות הבעלות על הקרקע, על סמך שתי הנחות - האחת, ששאלות אלו תיפתרנה מאוחר יותר, כשהמדינה תעמוד על רגליה, והשנייה, שככל שיגבר קצב עיבוד הקרקע הנטושה, כך תקטנה בעתיד התביעות מצד הפליטים להחזרתה.

על המחלוקת המקצועית שפילגה את המומחים נוספה עתה המחלוקת הפוליטית, שהושפעה ממאבקי כוח בין מפא"י למפ"ם, על השליטה במשרדים שהובילו את מהלכי ההתיישבות ופיתוח הנגב. בן-גוריון העדיף להעביר את הטיפול בקרקעות הנטושות

100. דברי בן-גוריון, פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 24 ביולי 1952, אב"ב.

101. ז' שלום (לעיל הערה 90), עמ' 143-145.

לידיה של הקק"ל - ובלבד ששליטתה של מפ"ם, באמצעות משרד החקלאות, תמוטט. בקרב חברי הממשלה לא היתה הסכמה מלאה בכל השאלות הנוגעות לרכוש הקרקעי של הפליטים ולמידת השליטה והבעלות המותרות למדינת ישראל בנכסים עקב בריחת בעליהם. שרי מפ"ם הצליחו ליצור ברית עם שרים מתונים ממפא"י כנגד בן-גוריון ולהשקות החלטות ממשלתיות בדבר החרמת רכוש והתיישבות על קרקעות שנעזבו. בנסותו לעקוף מכשולים פוליטיים אלו נתן בן-גוריון ידו לנסיונות חקלאיים והתיישבותיים חדשים בנגב. הוא עודד הקמת גופים ומוסדות שהיו כפופים לו במידה רבה והטיל עליהם, על כל אחד בתחומו, ליישב ולפתח את הנגב. כך התעלם לא פעם מכללים שהיו מקובלים כמה עשרות שנים בנוהלי רכישת קרקע, ונוף במוסדות הקק"ל על שעבודתם בנגב נעשית באופן מיושן ולא בקצב הדרוש.

בראשית שנות החמישים אפשר האקלים החברתי-פוליטי הקמת גופים חדשים כמו השח"ל והנח"ל. גופים אלה, שלא היו כפופים ישירות למוסדות המיישבים, פעלו בדרכים לא שגרתיות והקימו היאחזויות ויישובים בערבה ובנגב. באמצעות ועדת הנגב, חיל המדע של צה"ל וגופי ביצוע נוספים, קידם בן-גוריון את המחקר והפיתוח באזור על-פי סדרי עדיפות גיאוגרפיים וכלכליים שנבנו במהלך המלחמה.

את שטח הנגב תיאר בן-גוריון כ'מעבדה ענקית' שבה יחוללו היהודים, בכוח אמונתם ובתושייתם הטכנולוגית, מהפך אמיתי ויפריחו השממה. בדרך זו יוכיחו למעצמות ולאומים שהיהודים בלבד מסוגלים להתמודד עם אתגרי המדבר. תוך מאבק זה יוכשר הנגב לקלוט את מיליוני העולים המחפשים דרכם ארצה. מימוש מדיניות זו כרוך היה בריכוזם של הבדווים בשטח ה'סייג' - כמיליון דונם מזרחית לבאר-שבע. בן-גוריון, יחד עם יועציו הפוליטיים והצבאיים, בחן את שאלת בעלותם של הבדווים על הקרקע וקיבל את גירסת ויץ כי על המדינה להכיר אך ורק בזכות העיבוד שקנו לעצמם הבדווים, אך בהעדר קושנים (שטרי בעלות) לא תוכר בעלותם החוקית על קרקעות הנגב. גישה זו קיבלה תימוכין בחוקי הקרקע שקיבלה הכנסת בשנים 1950 ו-1953. בשנים הראשונות צומצם מאוד המגע בין הבדווים לישראלים. רק שיחים ונכבדים הורשו להיכנס לבאר-שבע, וכמו-כן נסגר השוק הבדווי למשך שש שנים, עד שנת 1954. דפוסי השלטון הישראלי דמו בתחילה לדפוסי השלטון הבריטי, כאשר הבדווים הוכפפו לקציני מחוז ומושלים צבאיים. בשנת 1954, עם פתיחתו מחדש של השוק הבדווי בבאר-שבע ועם חלוקת תעודות הזהות הישראליות, חלה תמורה ביחסי הבדווים למדינה והחל תהליך של גורמליזציה בחיי הבדווים בנגב. עד סוף שנות החמישים נמשך קצב ההתיישבות היהודית באזורים המקיפים את ה'סייג', וכך הוחל בפיתוח התחבורה, בהרחבת שטחי החקלאות ובהקמת תעשייה, מה שאפשר לבדווים למצוא תעסוקה כעובדים שכירים.

בן-גוריון רתם את רעיון 'פיזור האוכלוסיה' למען יישוב הנגב וניסה בדרך זו לחזק את אזורי הספר ולבצר את הגבולות החדשים. הקמת שרשרת יישובים חקלאיים לאורך הגבול עם מצרים וירדן תמנע, לדעתו, אפשרות של פלישה צבאית ותיצור חגורת ביטחון סביב הנגב. להיטותו להשיג מטרות אלה חסמה בעדו לא פעם מלראות את קשיי העולים החדשים חסרי ההכשרה החקלאית, שנשלחו לאזורים המדבריים בהדרכה מינימלית. כהרגלו בשעה קשה, פנה לתנועות הקיבוצים והמושבים ותבע מהן לקחת

חלק גדול יותר בקליטת העולים החדשים ובהדרכתם. עקב המתיחות הפוליטית בין התנועה הקיבוצית המיישבת, הקשורה במפ"ם, לבין מפלגתו מפא"י, יצא שדווקא תנועת המושבים, המסונפת למפא"י, היתה מוכנה לקחת על עצמה את עול הדרכת מושבי הנגב. התנועה הקיבוצית חשדה במנגנון המפלגתי והממשלתי שבשל מניעים פוליטיים קיפח את הקיבוצים בעת חלוקת הקרקעות הנטושות בנגב ועיכב הקצאת משאבים כספיים לחיזוק הקיבוצים שקמו בנגב עוד לפני מלחמת העצמאות. בעטייה של תחושה זו נשארה התנועה הקיבוצית מסויגת כלפי התכנית לקליטת אלפי עולים בנגב.

מאמציו לדרבון המדענים (במסגרות צבאיות ואזרחיות) כדי שיחשפו במהירות את הפוטנציאל התעשייתי-צבאי של הנגב – ובמיוחד הנפט והאורניום – נועדו לחזק את איתנותה של המדינה הצעירה במעצמות הגדולות.

רגישותו לשאלת התקציב וחלוקתו בהתאם לצרכיה של המדינה הצעירה ולצורך להגדיל משמעותית את תקציבי הפעולה בנגב באה לידי ביטוי במאבקיו הבלתי פוסקים במרכז מפלגתו, בכינוסי הקונגרסים, בישיבות הוועד הפועל, מעל בימת הכנסת ובדיונים פנימיים של הקק"ל ושל הסוכנות היהודית. מעל במות אלה גילה חוסר הבנה וסובלנות לשותפים וליריבים כל אימת שנראה לו כי נזנח עניין פיתוחו המהיר של הנגב. בראשית שנות החמישים נראה היה שהקשיים הפיסיים, המחסור בכוח אדם ובתקציב והמשימות החשובות האחרות שעמסה על עצמה המדינה – יעכבו או יפסיקו כליל את ההתיישבות והפיתוח בנגב. תודות למעורבותו הישירה של בן-גוריון במהלכי ההתיישבות והפיתוח בנגב, וכתוצאה מיכולתו להעביר את מסר יישוב הנגב לראשי מפלגתו שעמדו במרכז העשייה החקלאית של התקופה – כמו אשכול, קפלן, ויץ, הרצפלד ואחרים – נמנו בתום שנת 1952 כשישים נקודות יישוב ששימשו בסיס לפיתוח הנגב ולבניית התעשיות בו והיוו ראש גשר לפריצה חקלאית בשנים שלאחר מכן באזורים נוספים כמו דרום הערבה, אזור ים המלח ורמת הנגב; ההשקעות בחקלאות ברחבי הארץ גדלו ביותר מפי שלושה בשלהי שנת 1952 והגיעו ל-64 מיליון לא"י. 400,000 דונם בנגב הצפוני נמסרו בהחכרה למעבדים מקומיים, ו-300,000 דונם בשטח שמדרום לבאר-שבע נחרשו והוכנו לזריעת תבואה בחורף. בשלהי אותה שנה, במסגרת מפעל 'מיליון הדונם' שהיה המשכו של מפעל מכירת הקרקע לקק"ל, עיבדו הקיבוצים 299,000 דונם, המושבים – 120,000 דונם, הסקטור הפרטי – 240,000 דונם ואחרים – 23,000 דונם, ובסך-הכל 752,000 דונם.

בסדרי העדיפויות הגיאוגרפיים-יישוביים-חקלאיים שהתגבשו במשרדו חילק בן-גוריון את הנגב לארבעה אזורים משנה: הנגב הצפוני, הנגב המערבי, מרכז הנגב ההררי והערבה – מסדום ועד אילת. את הטיפול בקידום ההתיישבות בנגב הצפוני והמערבי השאיר לראשי המוסדות המיישבים (הסוכנות היהודית, המרכז החקלאי, הקק"ל והתנועות המיישבות) ואילו את פיתוח הערבה, מרכז הנגב ההררי ואילת – פיתוח שכלל הקמת ענף דיג, סלילת כבישים, הנחת מסילת ברזל והקמת שדות תעופה – הטיל על גופים שעקפו את המוסדות המיישבים תוך הבטחת שליטתו בתקציב ובקצב העשייה.

ההתיישבות היהודית בגוש עציון 1967–1970: סוף מעשה במחשבה תחילה?

יוסי כץ ושלום רייכמן (ז"ל)

הקדמה

השנה מלאו מחצית יובל שנים לחידוש ההתיישבות היהודית בגוש עציון, לאחר הפסקתה עם נפילת הגוש, ערב הקמת מדינת ישראל. כיום מונה אזור הגוש שמונה יישובים: שבעה מהם (כפר-עציון, ראש-צורים, אלון-שבות, אלעזר, מגדל-עוז, נווה-דניאל ובת-עין) מאוגדים במסגרת המועצה האזורית גוש עציון, ואילו היישוב השמיני – אפרת הוא בעל מעמד של מועצה מקומית.

מבחינה כרונולוגית, ואף טריטוריאלית, ניתן לחלק את יישובי הגוש לשתי קבוצות: הראשונה כוללת את היישובים שהוקמו מיד לאחר מלחמת ששת הימים ועד לשנת 1970, עם השלמת 'גרעין' הגוש. והקבוצה השנייה כוללת את היישובים שהוקמו לאחר מכן, החל משנת 1976, ושהביאו להרחבתו של הגוש מעבר לתחומי ההיסטוריים. מאמר זה יתמקד בתהליך קבלת ההחלטות הקשורות לתהליך ההתיישבות היהודית בגוש עציון עד לשנת 1970. בתקופה זו הוקמו היישובים כפר-עציון, ראש-צורים ואלון-שבות. ההתמקדות בתקופת זמן זו נובעת משתי סיבות עיקריות: ראשית, בגלל בעיית זמינות המקורות, שהם בבחינת הכרח בניתוח של תהליכי קבלת החלטות; ושנית, מכיוון שלכותבי שורות אלו נראה כי ההתיישבות שהיתה בגוש עציון עד לשנת 1970 שונה שינוי מבני מההתיישבות ביהודה ושומרון בכלל לאחר שנת 1970.

בכוונת המאמר לעמוד על הסיבות לחידוש ההתיישבות בגוש עציון (כאזור שלאחר מלחמת ששת הימים נעשתה בו הפעולה ההתיישבותית הראשונה מעבר לקו הירוק), לבדוק האם נדונו ההיבטים העקרוניים הקשורים בחידוש ההתיישבות בגוש עציון טרם ההתיישבות, להבין את תכניותיהם המקוריות של המוסדות המופקדים על ההתיישבות, ולהעריך באיזו מידה תאם המעשה ההתיישבותי, כפי שהתממש בפועל בתקופה הנדונה, לתכניות המקוריות של המוסדות המופקדים על ההתיישבות, ולהעריך באיזו מידה תאם המעשה ההתיישבותי, כפי שהתממש בפועל בתקופה הנדונה, לתכניות המקוריות.

נקודת המוצא של מאמר זה היא התפתחותית ומבוססת על ההשקפה שהמעשה ההתיישבותי הוא תוצר של החלטות שנתקבלו ברמות שונות, החל מדרג השדה – הגופים המתיישבים – וכלה בדרגי המטה – התנועות המיישבות ומוסדות ההתיישבות מחד והקברניטים מאידך. על-פי השקפה מחקרית זו מתחייבת גישה למקורות העיקריים המתייחסים לאירועי המחקר ולהיכרות אינטימית עם המערכת המוסדית

המופקדת על התהליך ההתיישבותי. ואכן עלה בידינו לשרטט את השלד העיקרי של תהליכי קבלת ההחלטות באמצעות שילוב של עיון במסמכים עם ראיון אינפורמנטים שהיו דמויות מפתח באותה תקופה. עם זאת, מאמר זה אינו מהווה היסטוריה אדמיניסטרטיבית דפניטיבית המבוססת על עיון בכל המסמכים הרלוונטיים, אלא יש לראות בו ניסיון לשחזר בקווים כלליים את המהלך העיקרי של האירועים תוך התבססות, במידת האפשר, על החומר הראשוני, ותוך התחשבות במגבלות הנובעות מחוקי הארכיונים.

המאמר מתחלק לשני חלקים עיקריים: הראשון עוסק בתכניות המקוריות ליישוב הגוש, והשני מתמקד בשינויים שחלו בתכניות אלה ובמעשה ההתיישבותי עצמו עד לשנת 1970.

ההתיישבות היהודית חקלאית בהרי חברון: רציפות היסטורית ורציפות טריטוריאלית

היוזמה לחידוש ההתיישבות בגוש עציון באה מיד עם תום מלחמת ששת הימים מצד שרידי המתיישבים בגוש עציון, ובמיוחד מצד בניהם של אלה ממקימי הגוש ומתיישביו בשנות הארבעים שנפלו שם במהלך מלחמת השחרור. הבקשה הספציפית היתה להפוך את מחנה הצבא הירדני שבכפר-עציון ליישוב חקלאי קיבוצי, במתכונת דומה לזו שהיתה שם עד לנפילת כפר-עציון. לפנייה זו נמצאו לא מעט תומכים הן מצד הממסד ההתיישבותי החקלאי, ובראשם מקורבו של ראש המשלה ומי שעמד בראש המחלקה להתיישבות בסוכנות – רענן ויץ [ויץ, ר' עדות בע"פ], והן מצד חברי ממשלתו של אשכול, ובמרכזם שר הפנים דאז חיים משה שפירא – אחד משרי המפד"ל שרוב רובם של מתיישבי הגוש השתייכו אז לתנועתה, הפועל-המזרחי [ויץ י', עמ' 249]. אדם נוסף שפעל באופן נמרץ אצל אשכול לחידוש ההתיישבות, בכפר-עציון היה מיכאל חזני, מראשי המפד"ל אשר עמד בראש המרכז החקלאי של הפועל-המזרחי בתקופה שהוקם הגוש, והיה אחראי על הקמת שלושת הקיבוצים הדתיים שם [כץ י' 1992]. חזני, אף הוא נמנה עם מקורביו של אשכול, בין היתר על רקע עברם המשותף כמופקדים על תפקידי מפתח בהתיישבות [אחימן ח', עדות בע"פ]. התומכים בפנייה לחידושה המידי של ההתיישבות בכפר-עציון חשו את המחויבות לקורבנות מלחמת השחרור וראו את הסמליות של יישוב יהודי הקם על חורבותיו.

נראה כי תמיכתם של חברי ממשלה נוספים ביוזמת בני גוש עציון נשענה גם על הקונצפציה הכוללת שהתגבשה בימים שלאחר מלחמת ששת הימים ומצאה את ביטויה הברור ביותר ב'תכנית אלון'. לפי קונסצפציה זו, התיישבות מבוקרת ביהודה ושומרון (כמו גם בגולן, בסיני ובפתחת רפיח) המתבססת על צורכי ביטחון, היא צו השעה, שכן יש בה כדי לקרב את השלום [קליימן א', עמ' 71-72; הארכיון לתולדות גוש עציון, י' אלון אל ד' קנוהל, 20.3.79].

כל אלה הביאו בסופו של דבר, מספר חודשים לאחר שהועלתה היוזמה לחידוש ההתיישבות בגוש עציון, גם לתמיכתו של אשכול בה, והוא נתן הן למתיישבים והן לממסד ההתיישבותי אור ירוק ליישם אותה. בכך חוברה מחדש החוליה שנותקה ברצף

ההיסטורי של היישוב היהודי באזור זה. ככל העולה מהמקורות הנגשים, החלטתו של אשכול לא היתה מלווה בהחלטת ממשלה אלא בהודעה בלבד [ויץ ר', עדות בע"פ; שילה א', עדות בע"פ; בן-יעקב י', עדות בע"פ; גבתי, 1981, עמ' 211; גבתי, 1985, עמ' 229; צימוקי, כ"ו באלול תשכ"ז].¹ לימים אישרה הממשלה בדיעבד החלטה זו של אשכול (כמו גם את ההתיישבות הראשונה ברמת הגולן) [גבתי, 1985, עמ' 229]. מתברר כי הקמתו מחדש של כפר-עציון לא יכולה היתה להתבצע בדרך זו לולא קונסטלציה מיוחדת במסד הרגולטיבי של הקמת יישובים חדשים. בכל ממשלות ישראל הקמת יישובים חדשים היתה מלווה בהחלטות של ועדת תיאום עליונה, שהיו שותפים בה נציגי הסוכנות מחד והממשלה מאידך. כל אחד משני הצדדים רשאי היה לערער על החלטות ועדת התיאום בפני הפורומים העליונים: הממשלה מחד והנהלה הציונית מאידך. עניין חידוש ההתיישבות בגוש עציון (כמו-גם בגולן) לא עבר כלל את ועדת התיאום, וכך גם לא הגיע הנושא לדיון בממשלה [ויץ ר', עדות בע"פ]. לתמיכתו של אשכול ביוזמה, כמו-גם לתמיכתם של קברניטים אחרים, קדמו היסוסים לא מעטים אם נכון להיענות ליוזמת בני גוש עציון ושרידיו. היסוסים אלה נבעו בעיקר מהחשש לתגובה הבינלאומית ומהחשש לקביעת עובדות ביחס לגוש עציון בטרם החליטה הממשלה סופית על מדיניותה בשטחים בכלל, על כל ההשלכות הנובעות מקביעת מדיניות זו או אחרת [אחימן ח', עדות בע"פ; ויץ ר', עדות בע"פ; ויץ י', עמ' 249].

אחד המקורבים לאשכול, שעמו התייעץ בעניין השיבה לגוש עציון, היה יוסף ויץ. ויץ, 'איש ההר והיער' שפרש אותה שנה לגמלאות מעבודתו בקק"ל במשך עשרות שנים, שימש בשנות הארבעים מנהל מחלקת הקרקעות בקק"ל, ודומה כי היה אחראי יותר מכל גורם אחר במוסדות לרכישת הקרקעות בגוש עציון, לייזום ההתיישבות שם ולאחזקתה באותם שנים [כץ י', 1990, עמ' 109-135; כץ י', 1992]. עתה, כמה ימים לאחר המלחמה, הוא יעץ לאשכול לשלול עלייה מידית לגוש עציון, משני טעמים: ראשית, 'יאמר בעולם הנה שבים פליטי ישראל למקומם, כן יש להשיב פליטי ערב למקומם בישראל'. שנית, יש להמתין לגיבוש מדיניות ממשלתית ברורה ביחס לעתיד הגדה המערבית, שכן 'ייתכן שהקו יהיה לתיקון גבולות, הרי אי אפשר לדעת היום אם גוש-עציון ישאר אצלינו'. אשכול, לדברי ויץ 'הסכים לשקול דעתי שמוטב לחכות ...'.

1. אריה צימוקי, כתבו המדיני דאז של העיתון ידיעות אחרונות, דיווח בעיתונו ארבעה ימים לאחר העלייה לכפר-עציון, כדברים הבאים: '... מסתבר כי ההודעה על הקמת ההיאחזות בגוש עציון נמסרה על ידי ראש הממשלה, מר לוי אשכול, בישיבת הממשלה ביום א' שעבר ללא כל התייעצות עם שר החוץ מר אבא אבן (בין השניים אין חילוקי דעות לגבי עצם העניין). ראש הממשלה, שטיפל אישית בענין ההיאחזות, הפתיע את חברי הממשלה בהודיעו להם כעובדה מוגמרת שלמחרת יעלו המתנחלים לגוש, מעניין כי איש מהשרים לא עירער על הודעתו של ראש הממשלה ולא שאל אם פעולה זו תואמת את מהלכינו בעצרת או"ם ובמדינות השונות ...' (צימוקי, כ"ו אלול תשכ"ז). גם השר דאז יוסף בורג טוען כי איננו זוכר שנערך דיון ממשלתי טרם העלייה לכפר-עציון (בורג י', עדות בע"פ).

[ויץ י', עמ' 249].² בשבועות שלאחר מכן, כך מתברר, התגבשה אצל יוסף ויץ עצמו (ובניגוד לרענן בנו) דעה נחרצת נגד חידוש ההתיישבות בגוש [הארכיון הציוני המרכזי, י' ויץ אל מ' חזני, 27.9.67; ויץ י', עמ' 279].

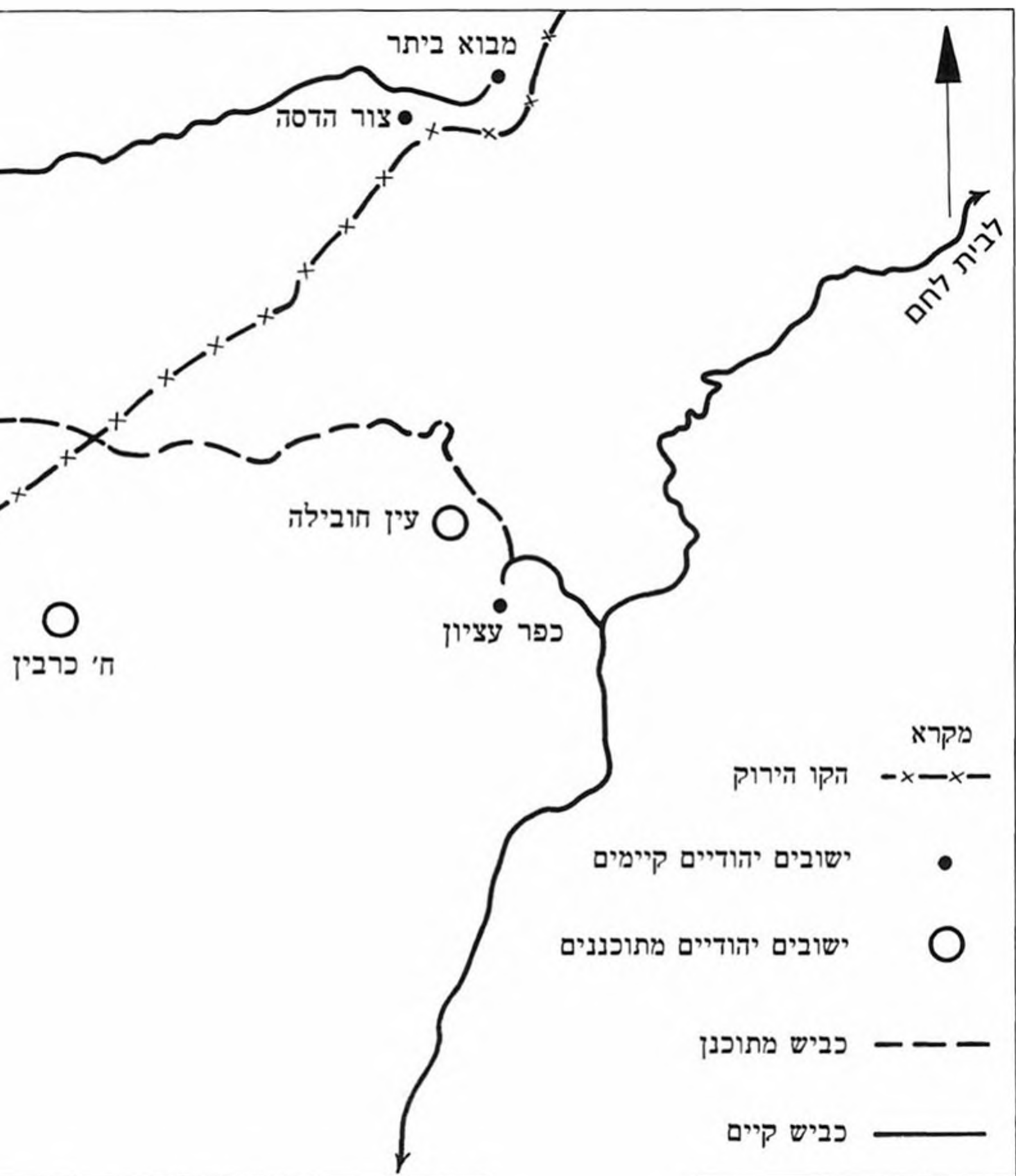
מכל מקום, אשכול החליט, כאמור, להיענות בחיוב לבקשה לחדש את ההתיישבות [אדמוני י', עמ' 51-56]. ראוי לציין כי כבר ביוני 1967 הצביעו יוזמי חידוש ההתיישבות - שרידיהם ובניהם של תושבי גוש עציון - על תכנית כוללת ליישוב הגוש מחדש [הארכיון לתולדות גוש עציון, מ' מושקוביץ אל ר' ויץ, 16.6.67]. ובכל זאת בשלב זה, כנראה על רקע הססנותו של ראש הממשלה, הם היו נכונים להסתפק בחידוש האחיוה בכפר-עציון בלבד [הארכיון לתולדות גוש עציון, ש' חיימוביץ אל ל' אשכול, 17.8.67] בספטמבר 1967 החלה ההתיישבות המחודשת בכפר-עציון.

הביצוע היה כרוך, בשורה של בעיות פיסיות, כלכליות, ארגוניות ומשקיות. ברגיל מופקדת מחלקת ההתיישבות של הסוכנות על מתן מענה לבעיות אלה בכל נקודה חקלאית יהודית העולה על הקרקע, כולל הכנת פרוגרמה ליישוב ושיבוצו באזור. גם במקרה של כפר-עציון האצילה הממשלה את סמכויות הטיפול בהקמתו מחדש על מחלקת ההתיישבות [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות].

תכניות מחלקת ההתיישבות ביחס לכפר-עציון התבססו למעשה על תכנית אזורית של רענן ויץ, שעמד בראש המחלקה, ולפיה קבעה הנהלת המחלקה באוקטובר 1967 כי 'גוש עציון יעמוד על שלוש נקודות: הכפר+2 ישובים נוספים עד עדולם. כביש יקשר בין אביעור לכפר-עציון...'. כפר-עציון אמור היה להיות אחד משורת היישובים באותו רצף [שם].

עקרון הרציפות הטריטוריאלית בין כפר-עציון לגוש עדולם תאם את מדיניות הפיתוח וההתרחבות ההתיישבותית באזור עדולם בתחילת שנות ה-60, שהופסקה לאחר שהתברר כי 'שטחי הקרקע באזור אינם מספיקים ליישובים נוספים...' [גבתי ח', 1981, עמ' 141]. עקרון הרצף ההתיישבותי תאם גם את תפיסת 'תיקוני הגבול המזעריים', שנקשרה בגיבוש החלטה 242 של מועצת הביטחון של האו"ם [ויץ ר', עדות בע"פ]. כוונת מחלקת ההתיישבות היתה ברורה ומפורשת: 'לרצף יישובים בין כפר-עציון ואיזור עדולם ולא להתיישבות קומפקטית צפופה...' [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות]. מבחינה גיאוגרפית לא היה מדובר אפוא ביצירת 'גוש' יישובים בעציון (דוגמת 'הגוש ההיסטורי') אלא ביצירת רצף יישובי יהודי בין הר חברון לשפלה הגבוהה. באפריל 1968, בעקבות ביקורים של ראש הממשלה ושר הביטחון באזור, סוכם במחלקת ההתיישבות על איתור שני היישובים הנוספים ברצף: האחד, ליד עין חובילה, על קרקעות שנרכשו בידי הקק"ל בשנות הארבעים, והשני בחירבת כרבין שממערב (ראה מפה 1) [שם; כץ י', 1990].

2. התנגדותו של יוסף ויץ לחידוש ההתיישבות בגוש עציון תאמה את השקפתו הכללית באותה תקופה (השקפה הנגזרת מראייתו הכוללת משכבר הימים את מקומה של האוכלוסיה הערבית במדינה היהודית), ולפיה 'יש לוותר על הגדה ובלבד שלא יהיו ערבים במדינתנו...'. יתכן כי ויץ חשש שחידוש ההתיישבות בכפר-עציון יוביל לסיפוח הגדה [ויץ י', עמ' 278-279, 297-298].

מפה 1: התכנית היישובית המקורית לגוש עציון, 1967-1968

מבחינה משקית תוכנן כי כפר־עציון ושני יישובי הרצף האחרים יתבססו מחד על מפעלים לא חקלאיים במקום, ובכללם קיט ותעשייה, ומאידך על קרקעות לחקלאות באזור לכיש. לשם כך אף החלה מחלקת ההתיישבות בריכוז שלוש משבצות קרקע: בנחושה, במרשה ובקדמה [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות].

מרצף לגוש: הסטיות מהתכניות המקוריות והיווצרות גרעין הגוש
1968–1970

בעוד שאגפי הסוכנות המתאימים שקדו על גיבוש התכניות והעליות על הקרקע, בהתאם לעקרון הרצף שסוכם עליו בישיבת הנהלת מחלקת ההתיישבות באוקטובר 1967, במציאות ההתפתחויות היו שונות. 'תכנית הרצף' נתקלה בעוררין מכיוונים שונים, הן מצד דרג השדה והן מצד דרג המטה.

נציגי היוזמים של חידוש ההתיישבות, שרידי המתישבים בגוש עציון, ראו לנגד עיניהם בסוף התהליך לא הקמת נקודה בודדת בגוש עציון ההיסטורי, אלא החיאת הגוש כולו במסגרת התיישבותית מקיפה, הכוללת יישובים חקלאיים ומרכז התיישבותי אזורי. זה האחרון אמור היה לכלול מלבד מרכז שירותים גם מוסדות חינוך ארציים ובמרכזם ישיבת הסדר. בעל הרעיון, משה מושקוביץ, משרידי קבוצת משואות־יצחק שבאותו זמן עמד בראש המועצה האזורית שפיר, ראה לנגד עיניו את דוגמת ההתיישבות בחבל לכיש, ובמיוחד את המרכזים הכפריים שבו, כמודל בסיסי לחיקוי, כלומר, היה בכך משום יישום רעיונותיו המקוריים של רענן ויץ בהר. את רעיונו העלה מושקוביץ כבר ביוני 1967, ופעל ללא לאות להגשימו [מושקוביץ מ', עדות בע"פ; מושקוביץ, 1990, עמ' 13–14; תיקי מחלקת ההתיישבות; גביש ורייכמן, 1989].

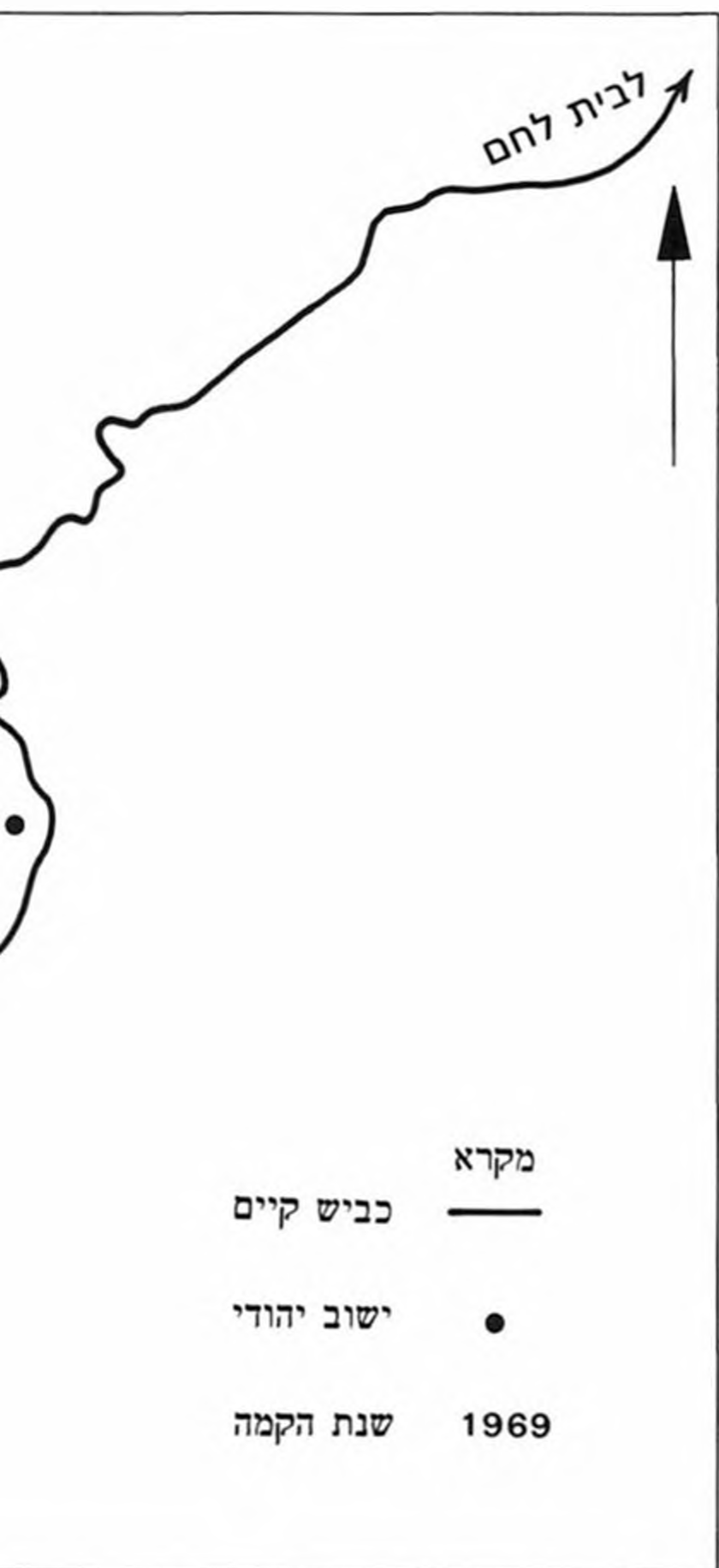
גורם אחר שלא השלים עם רעיון הרצף ופעל ליצירת גוש התיישבותי מסביב לכפר־עציון – דוגמת גושי ההתיישבות הדתיים המסורתיים – היה תנועת הקיבוץ הדתי. במכתב לראש מחלקת ההתיישבות מתחילת פברואר 1968, כתב יששכר בן־דוד, מרכז ועדת המשק של הקיבוץ הדתי, את הדברים הבאים: '... טרם עלייתם של בני גוש עציון למקומם הבענו כבר את דרישתנו כי יצירת הקבוצה הראשונה בכפר־עציון מחייבת הקמת קבוצה נוספת בקרבתם [הדגשת המחברים]. קיומה של כפר־עציון יובטח על־ידי יצירת גוש קיבוצי לא רק מבחינה בטחונית אלא גם מהאספקט החברתי, החנוכי, והתרבותי. נראה לנו כי אין צורך כיום להרבות בהסבר על הצורך החיוני בהקמת גושים התיישבותיים השייכים לזרם אחד כאשר עקרון זה נתקבל על דעת הכל. הסברנו את דעתנו זאת גם בפגישות עם ראש הממשלה, שר החקלאות ושר הבטחון וכן בכל הדרגים השונים שאתם יש לנו מגע ...' [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות]. עמדה זו ניצבה לא רק בניגוד לעקרון הרצף של הסוכנות, אלא גם בניגוד לתכנית נוספת שהיתה לסוכנות במקור – לשלב ברצף משק של 'חירות' [שם]. בלי קשר ישיר לעמדות שהוצגו לעיל בידי דרגי השדה, עמדת הצבא היתה, כבר בתחילת קיץ 1968, כי את '... כפר עציון ב' יש להקים בקרבת כפר עציון הקיימת ולא בקרבת הקו הירוק לשעבר ...'. הצבא אף בדק מספר אתרים מוצעים הגובלים עם

כפר-עציון, והחליט על אחד מהם [שם]. היה בכך סטייה ראשונה בעלת משמעות קריטית מעקרון הרצף.

הלחץ המתמשך של דרג השדה לממש את האחידה היהודית בגוש עציון קיבל את ביטוי בדרישה להקים ישיבת הסדר בסמוך לכפר-עציון ולהקים מרכז אזורי. לימים יתקיימו שתי דרישות אלה בהקמת אלון-שבות. אולם בשלב זה של דיונו - ראשיתו של קיץ 1968 - השתלבו דרישות אלה בעלייתו של גורם נוסף, שלימים יתגלה כגורם מרכזי בעידוד ההתיישבות בגוש עציון, הלא הוא משרד הביטחון. דיין, שהיה אז שר הביטחון, גיבש תכנית למימוש השליטה הישראלית על גב ההר ביהודה ושומרון באמצעות הקמת חמישה מאחזים על גב ההר, המשלבים מחנות צבא ומסביבם יישובים אזוריים, כאשר כל מאחז קשור בתשתית של כבישים, מים וחשמל אל הקו הירוק. המקומות שאותרו היו בזק, חווארה, אזור בית-אל, גוש עציון ואדוריים. לימים יתברר כי המקום היחיד שבו התפתח הרעיון בשלמותו היה בגוש עציון [ויץ י', עמ' 297-298; רייכמן ש', גנור א' ואופנהיים א', עמ' 3].

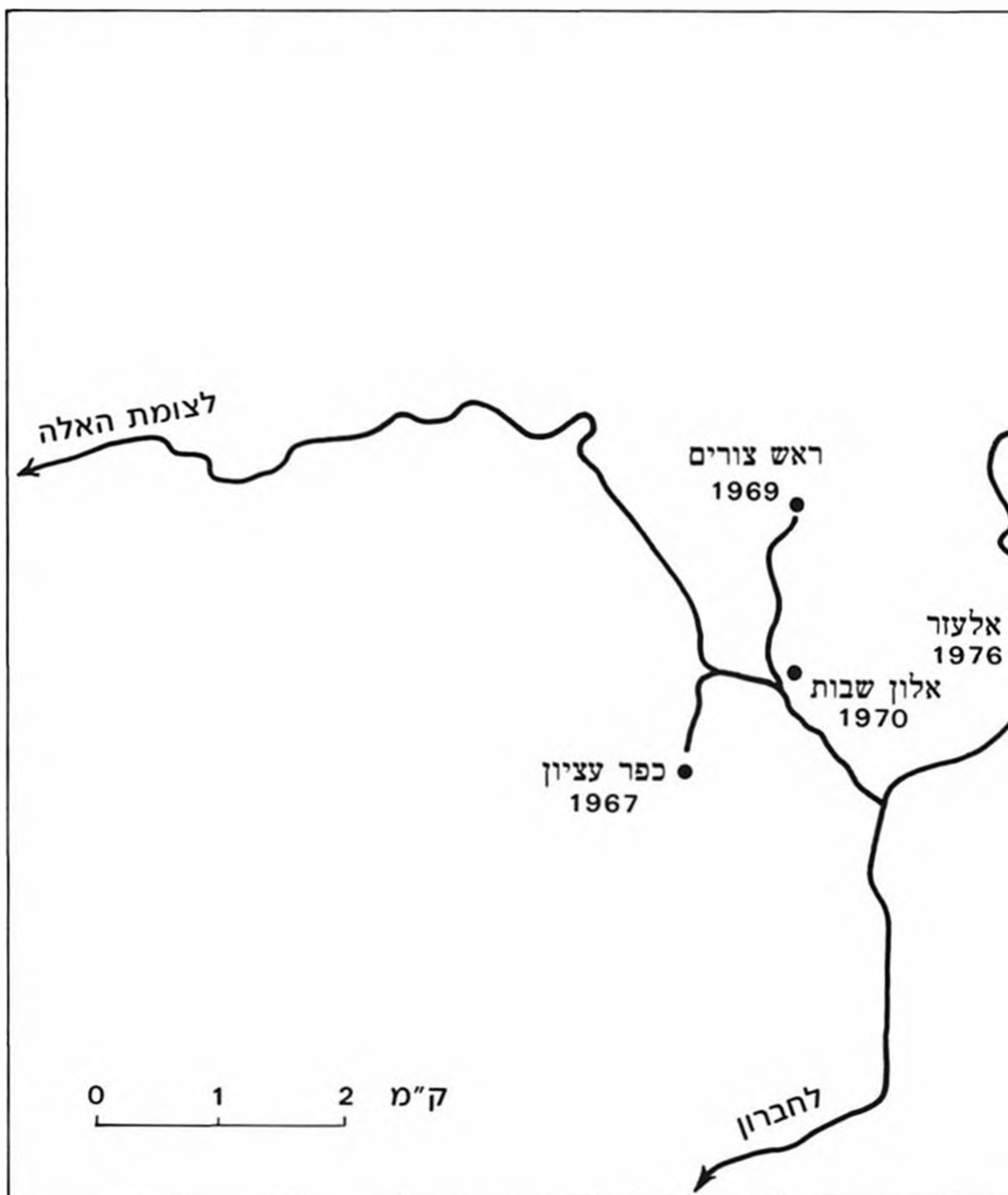
דומה כי הנגזרת בפועל של תפיסת משרד הביטחון היתה לא רק החלטת הצבא כי כפר-עציון ב' יוקם בקרבת כפר-עציון הישן, אלא גם הסכמתו העקרונית של המשרד להיענות לדרישה להקים ישיבת הסדר ליד כפר-עציון [מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות]. את האישור העקרוני שנתנה הממשלה בתחילת יולי 1968 להקמת הישיבה [שם], ואת החלטות הממשלה בסוף ספטמבר 1968 על הקמת מרכז אזורי בגוש עציון והקמת ועדת שרים לענייני גוש עציון, לדיון וטיפול בנושא הגוש בכללותו, יש לראות כביטויים נוספים לעניין המשותף של משרד הביטחון, הממשלה ויוזמי חידוש ההתיישבות בגוש [שם; הארכיון לתולדות גוש עציון, גוש עציון - הצעה לתכנון אזורי, נספח מס' 1]. לימים, במארכס 1970, בעקבות שאילתה בכנסת על נכונות הצהרתה של ראש הממשלה דאז, גולדה מאיר, כי 'מעתי יישוב יהודים לנצח בגוש עציון', והאם מבטאת הצהרה זו את מדיניותה הרשמית של הממשלה - התייחסה ראש הממשלה להחלטה מסוף ספטמבר 1967 והשיבה: 'לשאלה 1 כן. לשאלה 2 כן. זוהי מדיניותה המוסכמת של הממשלה. החלטה על הקמת מרכז עירוני כפרי בגוש עציון נתקבלה ב-30 בספטמבר 1968' [דברי הכנסת, 1970]. מכל מקום ברור כי החלטות הממשלה מסוף ספטמבר 1968 היוו את ההפך הגמור מקונצפציית חיבור כפר-עציון עם עדולם ברצף יישובי אחד.

צעד לקראת סתימת הגולל על 'קונצפציית הרצף' בא לידי ביטוי בכתב המינוי של הוועדה המיוחדת שמינתה ועדת השרים לענייני גוש עציון בסוף ספטמבר 1968, כתב מינוי אשר קבע כי תפקיד הוועדה המיוחדת יהיה 'לערוך תוכנית איזורית כוללת לגוש עציון. התוכנית צריכה להביא בחשבון מחנה צבאי, מרכז איזורי ומספר יישובים' [הארכיון לתולדות גוש עציון, שם, שם]. בדיוני ועדה זו, שהתנהלו בשלהי 1968 וראשית 1969, משתקפים שינויי הייעוד של ההתיישבות בגוש עציון בתפיסת הקברניטים. המרכזי שבהם היה יעד האכלוס המרבי של גוש עציון בידי יהודים. האמצעי היעיל ביותר להשגתו של יעד זה היה באמצעות התיישבות עירונית (לימים הקמתה של אפרת, החורגת ממסגרת ההתייחסות של מאמר זה). ואכן, בדיוני הוועדה המיוחדת עלתה אופציה זו, אך היא חייבה בהכרח שינוי במסגרות הטריטוראליות,

מפה 2: יישובי גוש עציון, 1976

ההתיישבות היהודית בגוש עציון

דהיינו בנייה של עיר ממזרח לכביש ירושלים-חברון. שינוי זה, כמו עצם רעיון בנייתה של עיר, חרגו מכתב המינוי שקיבלה הוועדה, וגם הנחיות מאוחרות יותר שמסרה ועדת השרים קבעו כי אין להביא בחשבון הקמת עיר. זאת ככל הנראה בשל הצורך בהסדרת החזקה על הקרקע שממזרח לכביש ירושלים-חברון וההשלכות המדיניות הקשורות בכך. בניגוד לאזור שממערב לכביש, שם היה ריכוז ניכר של קרקעות בבעלות הקק"ל עוד מלפני 1948, ממזרח לכביש לא היו קרקעות בבעלות יהודית [שם, שם, נספחים 2,3; תיקי מחלקת ההתיישבות].³ על רקע כל אלה דחתה הוועדה המיוחדת את אופציית הקמת עיר לאלתר וקבעה את העקרונות התכנוניים הבאים: 'הגוש יכלול: 1. שני ישובים קיבוציים: כפר עציון הקיים וקיבוץ שני שמיקומו מוצע באתר של עין-צורים ורבדים; 2. מרכז איזורי אשר בנוסף למתן שרותי חינוך ותרבות לאיזור עצמו ירכז גם פעילות חינוכית תרבותית בעלת צביון מיוחד ובקנה מידה החורג מגבולות האיזור; 3. מחנה צבאי ... ביחס להקמת ישוב חקלאי שדישי ... הישוב החקלאי השדישי שהוצע להקמה בשפולי ההר לכוון מערב, בסביבות איזור עדולם אינו משתלב מבחינה גיאוגרפית וגם תנועתית באיזור גוש עציון, אך יש להקימו בהתאם להחלטה שנתקבלה לפי תביעת גורמי הבטחון ...' [הארכיון לתולדות גוש עציון, שם, מסקנות הוועדה]. עקרונות תכנוניים אלה היוו את הבסיס להקמת ראש-צורים (עציון ב') ביולי 1969 ואלון-שבות ביוני 1970. ואולם יישוב חקלאי שלישי (עציון ג') באזור עדולם לא הוקם, ותחתיו הוקם לימים אלעזר - היישוב הכפרי השלישי, צפונית מזרחית לאלון-שבות, על אם הדרך ירושלים-חברון (התכנון עצמו נעשה בשנים 1970-1971).⁴ כך הושלם למעשה חידוש ההתיישבות בגוש עציון בדרך של התיישבות קומפקטית (ראה מפה 2).

סיכום

חידוש ההתיישבות בגוש עציון ואופיו מבטאים יעדים שונים של הגורמים שהיו מעורבים בתהליך. העובדה כי חל שינוי ביעדים אלה תוך כדי התהליך ההתיישבותי עצמו לא היתה חריג מהותי מדרכה של ההתיישבות בארץ-ישראל בכלל, דהיינו, שינוי יעדים תוך כדי ביצוע ואף ערבוב בין 'מלכתחילה' ל'בדיעבד'.

בעוד שעבור יוזמי חידוש ההתיישבות היעד של חיבור חוליית הרצף ההיסטורי קיבל פירוש רחב - חזרה לדגם מרחבי דומה אך מורחב של הגוש המקורי, דרגי המטה פירשו יעד זה, בשלב הראשון, פירוש מצומצם ומוגבל יותר שמשמעותו הטריטוריאלית היתה 'דגם הרצף' שתאם את תכניות הפיתוח משכבר הימים של האזור הסמוך ממערב. שינוי יעד ההתיישבות בגוש עציון, אצל הממשלה ובהכרח גם אצל הסוכנות - מיעד ברמה הסימבולית-ההתיישבותית ליעד דמוגרפי-בטחוני המתבטא במונחים של אכלוס - קירב מאוד את דרגי המטה לדרגי השדה, וממילא מה שהתחייב מכך מבחינה טריטוריאלית היה מימוש של דגם הגוש הקומפקטי.

3. עמדת שר הביטחון היתה חד-משמעית בעד הקמת עיר בגוש, '... כדי לאפשר את איכלוסו המירבי על ידי יהודים ... מרכז כפרי מאוכלס על ידי 100-200 משפחות אינו עונה לכוונות בדבר איכלוס מירבי. ...' (מתוך תיקי מחלקת ההתיישבות).

4. בשנים האחרונות הפך אלעזר ממושב שיתופי ליישוב קהילתי.

מקורות

1. אדמוני יחיאל, עשור של שיקול דעת, אפעל 1992.
2. אחימן חנוך (משרידי קיבוץ כפר-עציון ומהפעילים המרכזיים לחידושו ב-1967), עדות בע"פ, אפרת, 15.10.91.
3. מכתב יוסף ויץ אל מיכאל חזני מיום 27.9.67, אצ"מ A 246/44.
4. מכתב משה מושקוביץ אל רענן ויץ מיום 16.6.67; מכתב שלמה חיימוביץ אל לוי אשכול מיום 17.8.67; גוש עציון, הצעה לתכנון אזורי, מוגשת על-ידי ועדה בינמוסדית, ירושלים, ד' טבת תשכ"ט - מסקנות הוועדה ונספחים, הארכיון לתולדות גוש עציון בכפר-עציון, מיכל 22.
5. בורג יוסף, עדות [טלפונית] בע"פ לי' כץ, 10.1.92.
6. בן-יעקב יוחנן (מבני כפר-עציון ומחדשיו ב-1967), עדות [טלפונית] בע"פ, 1.1.92.
7. גביש אלישבע ורייכמן שלום, 'המרכז הבין-כפרי - "פתרון" תפקודי שהפך לצורת ישוב בעייתית', האוניברסיטה העברית, המחלקה לגיאוגרפיה - המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, פרסום מס' 25, ירושלים 1989.
8. גבתי חיים, מאה שנות התיישבות, תל-אביב 1981.
9. גבתי חיים, סיפור חיי, תל-אביב 1985.
10. שאלתת חבר הכנסת תמיר את ראש הממשלה מיום 31.3.70 ותשובת ראש הממשלה מאותו יום, דברי הכנסת, 57, עמ' 1482.
11. ויץ יוסף, יומני ואגרותי לבנים, ו, רמת-גן 1973.
12. ויץ רענן, עדות בע"פ, ירושלים 22.7.91; 10.2.92.
13. כץ יוסי, 'רכישת הקרקעות בגוש עציון ומדרום לבית-לחם (1940-1948)', קתדרה, מס' 56 (1990), עמ' 109-135.
14. כץ יוסי, ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש-עציון 1940-1947, רמת-גן 1992.
15. מושקוביץ משה, עדות בע"פ, ירושלים 12.11.90.
16. מושקוביץ משה, 'תגובה לנושא "היישוב הקהילתי"', גושפנקה - ביטאון יישובי גוש-עציון, 27 (אוגוסט 1990), עמ' 13-14.
17. צימוקי אריה, 'ידידי ישראל שואלים: מדוע לא ננקטה פעולת-הסברה לקראת ההיאחזות בגוש-עציון', ידיעות אחרונות, כ"ו אלול תשכ"ז.
18. קליימן אהרן, 'תוכניות מדיניות עם שכוח האש', התקופות הגדולות בהיסטוריה של ארץ-ישראל, 11, תל-אביב 1983, עמ' 72-73.
19. רייכמן שלום, גנור אהובה ואופנהיים אלכסנדר (עורכים), 'התיישבות יהודית לא-חקלאית ביהודה ושומרון: סקר וממצאים עיקריים אביב 1980', האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לגיאוגרפיה - המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, ירושלים 1981, עמ' 3.
20. שילה אפרים (שימש באותם ימים כראש המרכז לתכנון המשותף לסוכנות והממשלה), עדות בע"פ, 9.1.92.
21. תיקי מחלקת ההתיישבות בענייני גוש עציון לשנים 1967-1976.

כלכלה וחברה

דוד בן-גוריון ופנחס לבון – שתי גישות במחשבת חברת העובדים

יצחק גרינברג

דוד בן-גוריון ופנחס לבון כיהנו בתפקיד מזכיר ההסתדרות. דוד בן-גוריון היה מזכיר ההסתדרות בתקופת העיצוב שלה, בשנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלושים; פנחס לבון מילא את התפקיד לאחר הקמת המדינה בשנים 1949-1950 ו-1956-1961. שניהם הקדישו מחשבה לחברת העובדים, התוו לה קווי פעולה ופעלו ליישומם. המאמר מתמקד בהשוואה בין מחשבת חברת העובדים אצל בן-גוריון לבין הגותו של לבון בסוגיה זו, ועומד על ההבדלים ביניהם. המאמר אינו דן במקורות להגותם, שהדיון בהם מחייב מחקר נפרד.

מחשבת חברת העובדים אצל בן-גוריון

בבסיס מחשבת חברת העובדים של בן-גוריון היתה הקונצפציה של הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי. השקפה זו חייבה את יוזמתו ואת מעורבותו של מעמד הפועלים בבניית המשק הלאומי, במשולב עם יצירתה, מלכתחילה, של חברה נטולת ניגודים מעמדיים. התפקיד של מעמד הפועלים בארץ-ישראל, על-פי הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי, אינו 'גיבוש כוח לשם השלטון בחברה בעתיד באמצעות מהפכה, אלא שינוי פניה של החברה בהווה על-ידי בניינה מחדש, תוך כדי צמיחתו והתגבשותו של הכוח המעמדי'.¹

בן-גוריון שאף 'ליצירת משק לאומי חדש שיסלק את כל המעצורים המלאכותיים ויבטיח עבודה לכל דורש'.² למעשה, הוא הציב את היעדים הבאים: השתתפות בהקמת

1. 'גורני, אחדות-העבודה 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב 1973, עמ' 328.

2. ד' בן-גוריון, 'שאלת ההתאחדות', הרצאה בוועידה ה-13 של פועלי-ציון, 22 בפברואר 1919, ילקוט האחדות, תל-אביב 1962, עמ' 581.

התשתית הטריטוריאלית והדמוגרפית של היישוב היהודי בארץ-ישראל על-ידי פיתוח מואץ של המשק, יצירת מקורות תעסוקה לקליטת עלייה גדולה ככל האפשר, ופריסה גיאוגרפית; צמצום פערים כלכליים על-ידי הקטנת אי-השוויון בחלוקת הכנסה ובבעלות הפרטית על רכוש; מניעת ניצולו של העובד כצרכן וכמציע שירותי ייצור, שכן 'הפועל מנוצל על כל צעד ושעל לא רק על-ידי בעל העבודה, כי אם על-ידי בעל המלון, בית האוכל, החנות, בעל הדירה וכו'.³ לעומת זאת, לא נמצא אצל בן-גוריון אלא הד קלוש לדאגה למקומו של הפרט בחברה העובדת – הדמוקרטיה במקום העבודה ומעורבות העובדים בו. יעדים אלה אפיינו את חברת העובדים בתקופת היישוב וגם לאחר הקמת המדינה.⁴

לשם השגת היעדים הללו היה נחוץ, לדעת בן-גוריון, לנקוט גישה אקטיביסטית בתחום הכלכלי. לפיכך הוא אימץ מדיניות כלכלית מרחיבה שהעדיפה צמיחה מואצת והתרחבות על פני התפתחות זהירה והדרגתית. הקצאת המקורות על-פי מדיניות זו שונה מהקצאה החותרת למקסימליזציה של הרווח, ובהשגת יעדיה של מדיניות כזאת גלום הפסד אפשרי של הכנסה חומרית. לשון אחר, בן-גוריון חייב את העמדת המטרות הלאומיות והחברתיות מעל לאינטרסים הכלכליים של המפעלים המשקיים. כדי להתגבר על הסתירה בין המטרות הלאומיות והחברתיות לבין השיקולים של היחידות הכלכליות השונות תבע בן-גוריון 'במקום האנארכיה – סדר ומשמעת, במקום פְּרֻדִּים וניגודים – איחוד ואחריות הדדית, במקום ביצור חלקים בודדים על חשבון הכלל ולרעתו – ביצור המעמד העובד כולו בכוחות משותפים. במקום משקים פרטיים ויחסי כלכלה רכושניים בתוך העובדים גופם [בין הגורמים השונים במערכת המשקית של העובדים – י"ג] – משק-עבודה כללי ומשותף לכל ציבור הפועלים בארץ'.⁵

גיבוש היעדים האמורים לעיל ובחירת המכשירים להגשמתם – המדיניות הכלכלית המרחיבה והשיטה הריכוזית והאחדותית – היו פרי ההווה הפוליטית, הכלכלית והחברתית הייחודית בארץ-ישראל. הגורמים שהשפיעו עליהם היו ההכרה כי למעמד הפועלים יש תפקיד אקטיבי בבניית הבית הלאומי; האמונה ביצירת חברה סוציאליסטית; ההערכה שיש לגשת להגשמת הציונות לאלתר, נוכח מצוקת היהודים במזרח אירופה ונוכח החשש משינוי לרעה בתנאים הפוליטיים – תמורה במדיניות הבריטית והתפתחות תנועה לאומית ערבית; המציאות הפוליטית – העדר ממשל יהודי ריבוני; האכזבה מפעילות ההון הפרטי; המציאות הכלכלית של משק מתפתח בראשית צעדיו; ולבסוף – השאיפה של תנועת העבודה לחשל את מעמדה ביישוב היהודי בארץ ובתנועה הציונית, עד להגמוניה.

3. ד' בן-גוריון, 'הצעות לוועידת אחדות-העבודה' (הצעה ב'), קונטרס, צ"ב (תרפ"א).

4. דן הורוביץ ומשה ליסק מציינים כי 'על-פי המתכונת האידיאולוגית שהיתה אמורה להנחותם נועדו מפעלי חברת העובדים למלא שני תפקידים: הירתמות למשימות לאומיות ותרומה לרווחת העובדים'. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990, עמ' 174.

5. ד' בן-גוריון, 'הצעות לוועידת אחדות העבודה'.

המדיניות הכלכלית המרחיבה והחשיבות המועטה שייחס בן-גוריון לדמוקרטיה במקום העבודה ולמעורבות העובדים בו גרמו לו לבקר ארגונים כלכליים המושתתים על קואופרציה. הקואופרטיבים היצרניים הם אמנם מבנים כלכליים שיתופיים, אבל למעשה הם פועלים בשיטות דומות למפעלים פרטיים ומנצלים 'לא פחות מכל משק רכושני אחר, את הציבור ובתוכו את העובדים'. זאת ועוד. 'חברי הקואופרטיב משתמשים ברכוש הפועלים אך ורק להנאתם הפרטית'. לשון אחר, הרווחים אינם מוקצים למטרות שהן לתועלת הכלל, כהשקעות לפיתוח המשק וליצירת מקורות תעסוקה. הוא הדין בהתיישבות הקבוצתית. לדעת בן-גוריון 'משקי הקבוצות אינם משמשים להנאת כל ציבור העובדים ולהבטחת קיומו בעזרת תוצרת חקלאית הנמצאת ברשותו, אלא הם קניינם הפרטי של חברי הקבוצה'.⁶ את הקבוצה מנחה התפיסה המקובלת על בעל המשק הפרטי, המקנה עדיפות לתועלת ולרווח האישיים על פני צורכי הכלל ויעדיו. זאת ואף זאת, מערכת היחסים הכלכליים בין משקי הקבוצות לבין ציבור העובדים אינה שונה מיחסיו של כל משק פרטי אחר.

לחלופין, שרטט בן-גוריון בשנת 1921 את תכנית חברת העובדים, אשר היתה מושתתת על ריכוז, אחדות ומרות. יסודות התכנית היו:

- * תכנון וניהול מרכזי של משק העובדים - כוח העבודה, הייצור לענפיו והשיווק. כמו-כן משקי העובדים יועמדו לרשותה הבלעדית של ההסתדרות.
- * מרות ההסתדרות והשפעתה על כוח העבודה. הגשמתו של סעיף זה היא תנאי לארגון כוח העבודה ולוויסות התעסוקה.
- * בעלות ההסתדרות על אמצעי הייצור והתוצר. השליטה במפעלים הכלכליים, והסמכות להתוות להם את קווי פעולתם ולפקח עליהם יאפשרו להסתדרות להסב את פעילותם לאפיקים וליעדים שהם לתועלת הכלל. בעלות ההסתדרות על התוצר תמנע פערים ברמת החיים בין המגזרים השונים ותאפשר להפנות את עודף הייצור, מעבר לצריכה ברמה נתונה, להשקעות בפיתוח המשק וליצירת מקורות תעסוקה לקליטת עלייה.
- * ריכוז העבודות והתעסוקה בידי ההסתדרות. הפקדת הקצאת כוח העבודה וויסות לעבודות השונות תִּקְנֶה להסתדרות מעמד של מונופול במשק היהודי בארץ-ישראל, אשר יעצים את כוחה הכלכלי והפוליטי. בעלות על השכר, בדומה לתוצרת משקי העובדים, תמנע פערים ברמת החיים, על בסיס מקצועי, התמחות, סוג העבודה, מקום העבודה וכדומה.
- * אספקה מרכזית ושוויון ברמת החיים. בן-גוריון העריך שמימוש של רעיון השוואת רמת החיים אינו ניתן ליישום בטווח הקצר. על כן הציע תקופת ביניים אשר בה, במקום השוואת רמת החיים, ימומש עקרון השוואת השכר - ואף הוא לא במלואו, כי אם בגבולות של מחירי מינימום ומקסימום.
- * הסתמכות על הייצור העצמי של מעמד הפועלים. סעיף זה נועד לעודד את צמיחת ענפי הייצור על-ידי הגדלת הביקושים וההשקעות במשק העובדים, וכדי למנוע עירוי חיצוני שלילי נוכח מקורות ההון המוגבלים שעמדו לרשותו.

* שילוב הפועלים בניהול העבודות. בן-גוריון הציע הקמת הנהלות שישתתפו בהן מומחים בעלי מקצוע, נציגי ההסתדרות ובאי-כוח הפועלים. דגם זה תאם את סדר העדיפויות שלו, שכן היה בו כדי לתת מענה ניהולי ליעדים הכלכליים והיישוביים, אבל תרומתו להיבט החברתי – למקומו של הפרט בחברה העובדת ולמעורבותו במקום העבודה – היתה שולית.

התכנית לחברת העובדים ששרטט בן-גוריון עוררה התנגדות במפלגתו אחדות-העבודה⁷ ובמישור ההסתדרותי בכלל. נטען כי טרם הבשילו התנאים להגשמתה; נשללו הריכוז, הכפייה והמשמעת שהיו גלומים בה; הוטל ספק ביכולת להגשימה כמבנה כולל ומאוחד; הובע חשש מירידה בפריזון כתוצאה מהפקעת תוצרת המשקים לרשות הכלל; הוזכר כי היצירה הכלכלית של העובדים אינה מבטלת את קיומו של משק פרטי, ועל כן לא בטל הצורך במאבק מקצועי. התכנית הוערכה כנתונה בסבך של ספקות. בעקבות הביקורת הוכנסו בתכנית תיקונים, פרי פשרה, והיא עברה לגולים ממסגרת חברתית-משקית קומונאלית לתאגיד משקי הנתון לפיקוח הכלל ולהכוונתו.⁸

הביקורת על התכנית לחברת העובדים, הכרסום והשינויים המהותיים שהותקנו בה לא חוללו תמורה יסודית במחשבתו של בן-גוריון על חברת העובדים. לצד ההכרה כי במציאות הפוליטית, הכלכלית והחברתית השוררת לא ניתן להגשים את התכנית הכוללת ששרטט, המשיך בן-גוריון להחזיק בעקרונות הבסיסיים שגיבש: ביעדים – בראש ובראשונה בפיתוח מואץ של המשק וביצירת תשתית כלכלית להרחבת הבסיס הטריטוריאלי והדמוגרפי של היהודים בארץ; במדיניות הכלכלית המרחיבה; ובשיטה הארגונית שחייבה, כאמור, ריכוז, אחדות ומרות. כפי שנראה להלן, הוא נתן להם ביטוי בשאלות הקשורות בחברת העובדים, שנדונו במרוצת השנים הבאות, בתקופה שכינה כמזכיר ההסתדרות והיה עדיין מעורב בענייני חברת העובדים.

בשנת 1922, לקראת הקמת סולל-בונה, קיימה ההסתדרות הכללית בירור בשאלה אם מפעל הבנייה צריך להיות בזיקה להסתדרות פועלי העבודות הציבוריות והבניין כאיגוד מקצועי ובניהולה. המחייבים, שהושפעו בחלקם מתורת 'סוציאליזם הגילדות'⁹, הטעימו, בין השאר, כי בזיקה של המפעל להסתדרות המקצועית ובניהולו בידיה יש משום ביטוי ליסוד ההנהלה העצמית של העובדים; הם עשוים להעמיק את זיקת הפועלים אליו, את מעורבותם בו ואת אחריותם לביצוע העבודות; בדרך זו

7. אחדות-העבודה נוסדה בשנת 1919 כאיחוד של פועלי-ציון, שבראשם דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי, עם הבלתי-מפלגתיים, שבראשם ברל כצנלסון ויצחק טבנקין. ב-1930 התאחדו אחדות-העבודה והפועל-הצעיר והקימו את מפלגת פועלי ארץ-ישראל [מפא"י].

8. בהרחבה על הבירורים בשאלת חברת העובדים ועל גלגולי הרעיון ראה: י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים: התפתחות רעיון חברת העובדים בשנים 1920-1929, תל-אביב 1987, עמ' 111-139.

9. 'סוציאליזם הגילדות' – דוקטרינה שהתפתחה באנגליה בראשית המאה העשרים. 'סוציאליזם הגילדות' דגל בעיקרו בתכנית להעברת תעשיות ושירותים לבעלות ציבורית, תוך הפקדת הניהול והפיקוח בידי גילדות שתתבססנה על האיגודים המקצועיים.

ישמש המפעל הכלכלי עוזר להסתדרות המקצועית במאבקה לשיפור תנאי העבודה והשכר.¹⁰ שיקולים אלה לא זכו אצל בן-גוריון להעדפה ראשונה במעלה. לעומת זאת הוא דבק בתפיסה שחייבה ריכוז ואחדות, ותבע את הקמת חברת הבנייה כמוסד מרכזי של ההסתדרות הכללית, הנתון לשליטתה והפועל בהכוונתה ובפיקוחה. המבנה הזה אמור היה, לשיטתו, לקדם טוב יותר את פיתוח המשק ואת יצירת הבסיס הטריטוריאלי של היהודים בארץ.

בן-גוריון העדיף את פיתוח התעשייה בצורת משק ציבורי הנתון לשליטת ההסתדרות, לניהולה ולפיקוחה. 'הגיעה השעה לגשת להקמת מפעלי חרושת גדולים [ההדגשה במקור] של ציבור הפועלים ברשות הפועלים, באמצעיהם ובמאמציהם. לא בניגוד לקווי-פעולתנו הקודמים, לא מתוך המעטת דמותם וצמצומם להבא - אלא להיפך, לשם הרחבתם, ביסוסם, קביעותם והצטרפותם להקמת משק פועלים אדיר, רב-ענפים הנושא את עצמו וגדל מתוכו'. מפעלי תעשייה גדולים ברשות ההסתדרות, במסגרת כוללת וריכוזית, יאפשרו את הנהגתה של מדיניות כלכלית מרחיבה, כלומר יבטיחו את צמיחתו המהירה של המשק ואת התפשטות התעשייה לענפים חדשים ומגוונים. הם גם יעסיקו בקביעות מאות ואלפים פועלים ואשר ישמשו מקלט בטוח ונאמן לעלייה...'¹¹ הקמתם של מפעלים גדולים תחת קורת גג אחת תאפשר גם את הפעלתה של ערבות הדדית ביניהם. מצד שני, השיטה של קואופרציה יצרנית מוגבלת למפעלים קטנים ולענפי תעשייה מסוימים. זאת ועוד. הקואופרטיבים, כאמור לעיל, נוהגים בתחומי ההשקעות והתעסוקה כמקובל במפעלים הפרטיים. כמו-כן, בגלל בעלות החברים על הקואופרטיבים, הפיצול בין הקואופרטיבים, מספרם והגיוון שלהם, יכולתה של ההסתדרות להשפעה ולמעורבות בהם מוגבלת ביותר. לפיכך, גם אם היא נושאת בחובה יתרונות בתחום החברתי, לא ניתן להתבסס על הקואופרציה היצרנית כמכשיר מרכזי וכדרך פעולה עיקרית לפיתוח התעשייה.

בשלהי שנת 1925 ובראשית 1926 התנהל בתנועת העבודה בארץ פולמוס חריף בשאלת 'ניר', חברה להתיישבות עובדים, ותקנותיה. נתלבנו בו סוגיות המרות, האחדות והריכוז לעומת ביזור ואוטונומיות. מול ההתנגדות להעניק ל'ניר' סמכויות פיקוח צנטרליסטיות על ההתיישבות העובדת לצורותיה השונות, העמיד בן-גוריון את הצורך בהתארגנות לשם מילוי משימה היסטורית - בניית הבסיס הטריטוריאלי והדמוגרפי של היהודים בארץ-ישראל. "ניר" זוהי חברה העובדים החקלאיים העברים המאוחדים למלוי התעודה הגדולה שהטילה עלינו ההיסטוריה.¹² את הגשמת האינטרס הלאומי במישור ההתיישבותי - פיתוח מואץ של המשק החקלאי, קליטת מתיישבים

10. בהרחבה על הבירור בשאלת מפעל הבנייה ראה: י' גרינברג, 'סוציאליזם הגילדות באנגליה כדגם למוסדות הסתדרותיים', שורשים, ה (1986).

11. ד' בן-גוריון, 'חרושת', קונטרס, קנ"ו (תרפ"ד).

12. א' ד' בן-גוריון, דבר, 16 בפברואר 1926;

ב) בהרחבה על פולמוס 'ניר' ראה: י' גורני, אחדות העבודה 1919-1930, עמ' 234-243; י' שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית, תל-אביב 1975, עמ' 104-113; י' גרינברג, 'מהחברה להתיישבות עובדים ל"ניר"', שורשים, ו (1991).

ופריסה גיאוגרפית – היה בן-גוריון מוכן להשיג גם במחיר הצבת סייגים לחירות פעולתו של היחיד במושב או של המשק הקיבוצי הבודד, והגבלת האינטרסים הכלכליים שלהם.

הגישה שחייבה מסגרות ריכוזיות וכוללניות הכתיבה את שילוב האספקה – מצרכי מזון, פריטי לבוש, מוצרים ביתיים, תשומות למשק החקלאי וכדומה – עם שיווק התוצרת החקלאית במסגרת 'המשביר'. סידור זה לא נראה לחקלאים, שכן הטיפול בשיווק התוצרת החקלאית נראה להם לקוי ופער התיווך גבוה מדי. בשנת 1926 הם יזמו את פיצול השיווק מ'המשביר' ואת הקמת 'תנובה' כקואופרטיב שיווקי של משקי התיישבות העובדים. למרות שהמהלך שננקט נועד לשפר את דרכי השיווק ולהועיל הן ליצרנים והן לצרכנים, ועל אף שנוצר מבנה קואופרטיבי אשר הושתת על יסודות דמוקרטיים ושהעמיק את מעורבות החקלאים בו, בן-גוריון הסתייג ממנו. את עמדתו זו ניתן לייחס לחשש שפיצול 'המשביר' עלול להוות דוגמה למפעלים כלכליים נוספים ואפילו למוסדות הסתדרותיים אחרים, ולזעזע את היסודות של המבנה האחדותי והריכוזי של ההסתדרות. כמו-כן, הקמת 'תנובה' כקואופרטיב צמצמה את האפשרות של חברת העובדים למעורבות ולהשפעה במגזר השיווק, וכרסמה ביכולתו של 'המשביר' לפעול ברוח המדיניות הכלכלית המרחיבה.¹³

במרבית המגזרים המשקיים של העובדים – סולל-בונה, 'המשביר', קיבוצים – ננקטה בשנות העשרים מדיניות כלכלית מרחיבה. השפל הכלכלי במשק היהודי בארץ-ישראל בשנים 1926-1927, התמוטטות סולל-בונה ב-1927, המשבר הקשה שאליו נקלע 'המשביר' והמצוקה שבה היו נתונים יישובים חקלאיים עוררו את הצורך בבחינה מחודשת של השיטה הכלכלית. בן-גוריון היה ער לשינוי הנחוץ במדיניות הכלכלית והבין כי רצוי להשתית אותה על עקרונות של יעילות כלכלית, אולם לבו היה חצוי. בוועידה השלישית של ההסתדרות, בשנת 1927, הוא צידד אמנם בתמורה במדיניות הכלכלית, אבל בד בבד הבהיר: 'היום, לאחר שאנו יודעים כל מה שהיה, אני אומר בלי כל פקפוק, כי הייתי ניגש למפעל באותה התלהבות'.¹⁴ למעשה התקשה בן-גוריון להינתק מהמדיניות הכלכלית המרחיבה, שכן הוא לא נסוג מהיעדים שלשמן הנהיג אותה – פיתוח המשק, פריסה גיאוגרפית, יצירת מקורות תעסוקה וכדומה. גם מנהיגים אחרים בתנועת העבודה ובהסתדרות התחבטו בכך. לפיכך נכשל הניסיון לחולל תמורה מהותית בשיטה הכלכלית. אמנם לאחר הוועידה השלישית של ההסתדרות קהתה המדיניות הכלכלית המרחיבה, אבל ביסודו של דבר חברת העובדים המשיכה להחזיק בה.

במחצית השנייה של שנות העשרים נראָה כאילו חל פִּיחות בגישה האחדותית והריכוזית בחברת העובדים. 'המשביר', כאמור, פוצל; סולל-בונה התמוטט ובמקומו הוקמו משרדים קבלניים לבניין; לצד בנק הפועלים הוחל ביצירת קואופרציה אשראית – הוקמו קופות מלווה וחסכון של העובדים והונחו יסודות לקואופרציה צרכנית. אולם

13. בהרחבה על פיצול 'המשביר' והקמת 'תנובה' ראה: י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים, עמ' 168-172.

14. דוד בן-גוריון, הוועידה השלישית של ההסתדרות, 22.7.1927-5, אה"ע 206/IV.

התפתחות זו היתה ארעית, ובעיקרו של דבר לא המירה את השיטה הריכוזית. אצל בן-גוריון לא ניכר שינוי מהותי בשיטה הארגונית, והוא המשיך לתמוך במבנים כלכליים ריכוזיים וכוללים. גישה זו המשיכה לשרור בחברת העובדים גם בשנים הבאות, כל עוד נותרו יעדי חברת העובדים והמדיניות הכלכלית המרחיבה בעינם. היה לה ביטוי בניהול הריכוזי של המפעלים ובעיקר בתהליך איחודו של סולל-בונה, שהוקם מחדש בשנת 1935, עם המשרדים הקבלניים, ובהתפשטותו לתעשייה - בשנת 1944 הוקם 'כור' במסגרת סולל-בונה.

המדיניות הכלכלית המרחיבה והשיטה הריכוזית והאחדותית ענו על הציפיות בהגשמת היעדים שהוצבו לחברת העובדים. בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה מילאו מפעלי חברת העובדים - ההתיישבות, סולל-בונה, 'כור', המשביר-המרכזי, השיכון ההסתדרותי, 'מקורות', בנק הפועלים - תפקיד חשוב ביצירת הבסיס הדמוגרפי והטריטוריאלי של היהודים בארץ. רישומם ניכר בפיתוח החקלאות והתעשייה, בבנייה ובמפעלי תשתית, בפריסה הגיאוגרפית וביצירת מקורות תעסוקה לקליטת העלייה. הם גם תרמו לרווחת העובדים על-ידי הבטחת תנאי שכר וביטחון סוציאלי עדיפים בהשוואה לאלה של המגזר הפרטי, ובדרך-כלל שמרו על רמת שוויוניות גבוהה יותר בין העובדים בהם.¹⁵ אולם היה לכך מחיר כלכלי וחברתי: יישום המדיניות הכלכלית המרחיבה בצורה לא מבוקרת הכביד על המפעלים, סיכן את רווחיותם וזעזע את בסיסם הכלכלי; זניחת הדאגה למקומו של העובד במפעל הזינה התפתחות תופעות של ניכור והתרחקות בין הפועלים למפעליהם, ושל ציבור העובדים בכלל מהמשק ההסתדרותי. זאת ועוד. המדיניות הכלכלית המרחיבה והשיטה הארגונית הריכוזית הכו שורשים עמוקים בחברת העובדים עד שהתקשתה להינתק מהן, גם בעת שהתנאים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים חייבו זאת.

מחשבת חברת העובדים אצל פנחס לבון

בבסיס מחשבת חברת העובדים של לבון היתה ההנחה כי השאיפה לחופש היא יסוד בכל משטר סוציאליסטי, והדמוקרטיה היא התנאי והמסגרת היחידה להתגשמותו. 'אלה הם שני צדדים של מטבע אחת, באשר סוציאליזם לא יתואר בלי דמוקרטיה, וכל משטר דמוקרטי אמיתי מוכרח להעלות בתוכו את כוח האדם העובד ולהתקרב בהתפתחותו לדמוקרטיה סוציאלית'.¹⁶ לשיטתו של לבון החלת הדמוקרטיה אינה קשורה רק להיבט הפוליטי-פרלמנטרי - להתגוששות הבין-מפלגתית ולחלוקת עמדות הכוח - אלא להיבטים רחבים ומקיפים יותר, במישור החברתי והכלכלי. לענייננו, הביטוי הממשי להחלת הדמוקרטיה מתייחס למקומו של הפרט בחברה העובדת, כלומר להפיכת האדם העובד לגורם פעיל ויוזם בתהליך הייצור, בעל תחושה מפותחת של עצמאות ואחריות.

15. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 175.

16. א' פ' לוביאניקר, יסודות, תל-אביב תש"א, עמ' 124; ב) ביסודות נמצא ביטוי לרעיונותיו של לבון בסוגיית חברת העובדים.

הדמוקרטיה, לדעת לבון, אינה מתנת אל אלא ערך חיים, המושג תוך מאבק קשה וממושך. היא תכונה אנושית המחייבת טיפוס אנושי מסוים, תרבות פוליטית ומנטליות מיוחדת על מנת שתצליח. ממילא, החלת אורח חיים דמוקרטי במקומות העבודה תסייע בפיתוח תרבות דמוקרטית בקרב הפועלים.

לבון העריך כי 'אי אפשר לקיים לאורך ימים משטר דמוקרטי אשר אינו מניח את השוויון כיסוד מכריע בחיי הכלכלה'. כשם שקיומה של הדמוקרטיה מחייב את הימצאותם של מכשירים יסודיים מתאימים בתחומי המנגנון, המשפט וההגנה, כך מן הדין להשתית גם על שוויון כלכלי.¹⁷ ניתן להניח שבמונח 'שוויון' כלכלי לא התכוון לבון לשוויון מלא ומוחלט, אלא לצמצום רדיקלי, ככל שניתן, של הפערים הקיימים.¹⁸

הגשמת הסוציאליזם לא נראתה ללבון כעומדת בסתירה להגשמת הציונות; להפך – הוא ראה זיקה ביניהן. המזיגה בין שליחות לאומית וייעוד סוציאליסטי טבועה במהותה של תנועת העבודה בארץ-ישראל, ובה גלום כוחה. מזיגה זו באה לכלל ביטוי בקווי האופי המייחדים אותה: הראשון – תנועת הפועלים היא תנועה לעבודה. לא תמורה בעבודה, בתנאיה ובצורתה, כבארצות אחרות, אלא מעבר לעבודה, ריבויה והבטחתה לפועל היהודי בענפי המשק השונים – בחקלאות, בתעשייה, במשק הציבורי ובמשק הפרטי. השני – התיישבות ויצירת משק חדש. בשונה מתנועות פועלים אחרות בעולם, 'הציונות הסוציאליסטית היא ביסודה תנועה היוצרת משק וחברה. במשק הפרטי הקיים היא לוחמת לזכותו של הפועל לארגון, לתנאי עבודה ולשכר עבודה הוגנים. אך עיקר דאגתה מרוכזת ביצירת משק, ביצירת צורת כלכלה וחיים חופשיים של איש העבודה'.¹⁹ מהבחינה האופרטיבית הכוונה היתה ליצור מפעל משקי המקיף התיישבות חקלאית, קבלנות בניין, קואופרציה לענפיה השונים, מוסדות שיווק ואשראי וכן מפעלים נוספים; נקיטת צעדים למניעת חוסר עבודה ומאבק לעבודה עברית.

הנה כי כן, היעדים של חברת העובדים, לשיטתו של לבון, הם בראש ובראשונה אוניברסליים מבחינת עקרונותיהם: קידום מעמדו של הפרט בחברה העובדת ובניית חברת עבודה המושתתת על שוויון כלכלי, ככל שניתן. יחד עם זאת, הוא ייחס לחברת העובדים גם יעד לאומי – השתתפות ביצירת התשתית הכלכלית והדמוגרפית היהודית בארץ-ישראל על-ידי בניית משק, יצירת מקומות עבודה וכדומה.

נקודת המוצא של לבון בבחירת המבנה הכלכלי הרצוי להגשמת היעדים היתה גלומה בהנחה כי אורח החיים הדמוקרטי בחברה מצוי בזיקה של ממש לשיטת הארגון

17. שם, עמ' 132.

18. בהרצאה שנשא כעשרים שנה לאחר פרסום יסודות, ב-14.4.1962, ציין לבון בסוגיה זו כדלקמן: 'אני מרשה לעצמי להגיד שאין זכות מוסרית לכך שבין אדם שהוא בתחתית העובדים לבין הטכנוקרט הטוב ביותר יהיה פער שיעלה על 1 ל-3', ארכיון חולדה, מדור ט'.

19. פ' לוביאניקר, 'משאלותיה של תנועת הפועלים בארץ (הנחות לויכוח)', ניב הקבוצה, תמוז תש"ב.

של המשק. 'דמוקרטיה אמיתית אינה מתבטאת רק בשיטת הבחירה של המוסדות המרכזיים, כי אם בשיטת החיים [ההדגשה במקור] בתאי היסוד של החברה, במשק, במוסד, בתא הארגוני'.²⁰ ממילא הוא הקנה חשיבות גדולה ליחס בין החופש לבין הריכוז בחיי הכלכלה. את עיצובה של חברת העובדים השתית אפוא לבון על היסודות הבאים: ביזור, אוטונומיה משקית, דמוקרטיה תעשייתית ופלורליזם – גיוון בצורות ובדפוסים המשקיים.

לבון שלל את הצנטרליזם, שכן גלומים בו גרעיני התנוונות אנטי-דמוקרטית; מעצם מהותו הופך הצנטרליזם את הזכות הדמוקרטית לפיקציה ואת המסגרת הדמוקרטית לפורמלית ולנעדרת חיות וחיוניות; על-פי מהותו מוכרח הצנטרליזם להעצים את מעמדם של בודדים ולהצמיח מגמות אוליגרכיות. זאת ועוד, יישום בלתי מבוקר ומופרז של תכנון מרכזי עלול להתפתח לטוטליטריות כלכלית.

בשל ייחודה הקונסטרוקטיבי של חברת העובדים ותפקידה בבניין המשק היהודי סייג לבון את הביזור והאוטונומיה המשקית וביקש ליצור מזיגה שלהם עם מרות של הכלל. דהיינו, במקביל לביזור ולאוטונומיה המשקית נחוץ ליישם פיקוח, בקרה והכוונה מרכזיים. כדי ליישב סתירה פנימית אפשרית הוא המיר את הצנטרליזם במרות הכלל, תוך שעשה הבחנה ברורה ביניהם. להבדיל מהצנטרליזם, אשר אינו מאפשר אוטונומיה משקית – כך טען – ניתן ליישם מרות של הכלל בד בבד עם ריבוי מרכזי אחריות ותוך שיתוף ממשי של העובדים בניהול. הערכת ייעודה הקונסטרוקטיבי של תנועת העבודה בארץ עמדה גם בבסיס השיטה שהציע לבון לדמוקרטיה תעשייתית: שיתוף הפועלים בהנהלה ולא ניהול עצמי – שבו הוא תמך באופן עקרוני – במגמה לתת ביטוי לתפקידים הלאומיים של חברת העובדים ולקדם אותם.

לבון החזיק בגישה כלכלית זהירה ורציונאלית. היעדים שהגדיר לחברת העובדים לא חייבו אותה, לדעתו, ליישם מדיניות כלכלית מרחיבה. להפך – הוא ביקר התעלמות משיקולים של יעילות כלכלית; דחה עזרה הדדית לא מבוקרת; וחשש ממדיניות ההתפשטות והצמיחה המרחיבה, שעלולה היתה, לדעתו, להכביד על פעילות המפעלים הכלכליים ולהוליך אותם למשבר.

בשנים 1956–1961 לבון כיהן, כאמור, בתפקיד מזכיר ההסתדרות, ונקרתה לפניו ההזדמנות לעצב את חברת העובדים על-פי הדפוסים החברתיים, הארגוניים והכלכליים שאימץ. בתקופה זו הוא אכן הציע שורה של רפורמות בחברת העובדים ובתאגידה, בבחינת תכנית מקפת שהיתה אמורה לחצוב תבנית חדשה למשק העובדים, התואמת את יסודות מחשבת חברת העובדים שלו. תכנית לבון כללה את מערכת היחסים בין חברת העובדים לבין תאגידה, את המדיניות הכלכלית, את הדמוקרטיה התעשייתית, את מגזרי הבנייה והתעשייה, את הקואופרציה לענפיה וכדומה.²¹ מאמר זה דן בקצרה רק בחלק מהתכנית.

20. שם.

21. בהרחבה על הרפורמות שהציע לבון ועל הנסיונות להגשימן ראה: י' גרינברג, 'פנחס לבון וחברת העובדים – עיצוב דפוסים חדשים ויישומם בעידן של מעבר', רבעון לכלכלה, 138 (1988).

לבון ראה את חברת העובדים 'בבחינת "הולדינג קומפני" [חברת אחזקות - Holding Company], וזהו דבר חשוב - השומר על זכויות הכלל והקומפוטנציות [הסמכות] של הכלל מבחינה משפטית והמרות הקשורה בזה.²² כלומר, חברת העובדים תעסוק בהתווית קווי פעולתם של מפעליה ומשקיה ובפיקוח עליהם, אבל לא בניהולם. במרוצת השנים התפתח בחברת העובדים דגם ארגוני, שבו התיאום בין התאגידים, הפיקוח והשליטה עליהם היו רופפים. כדי לחשל את אחיזתה של חברת העובדים במשק הוקמו בשנת 1957, על-פי הצעתו של לבון, מזכירות מצומצמת ומזכירות רחבה של חברת העובדים. כמו-כן נוצר, למעשה, תפקיד חדש - יושב-ראש חברת העובדים, שהוא - כמזכיר ההסתדרות - מילא אותו. בשנת 1957 גם אושרו סמכויותיו ושיטת פעולתו של המוסד לביקורת המוסדות המשקיים. במסגרת תפקידיו נכללו, בין השאר, עריכת ביקורת כלכלית וחברתית במפעלים ובקואופרטיבים ומעקב אחר מצבם הכלכלי והכספי. באותה שנה אושרו גם תקנות להסדרת פעולותיהם של המוסדות המשקיים של ההסתדרות. תקנות אלה נועדו לאפשר לחברת העובדים מעורבות והשפעה יותר עמוקות במשק.

למדיניות הכלכלית הזהירה והרציונאלית של לבון ניתן ביטוי בכמה מהצעותיו וביוזמות שננקטו בעת שכינה בתפקיד מזכיר ההסתדרות:

* פסיקת האיגוד המקצועי. על-פי דפוס יחסי העבודה בחברת העובדים, שהיה שונה מהמקובל במגזר הפרטי, הפתרון לחילוקי דעות בין העובדים לבין ההנהלות הוכתב בידי האיגוד המקצועי. לבון דחה שיטה זו לפתרון סכסוכי עבודה, שכן לא ניתן בה ביטוי הולם לשיקולים הכלכליים אשר מנחים את המשק. לחלופין, הוא הציע הכרעה של צד שלישי, שישקול באורח אובייקטיבי הן את טיעוני העובדים והן את הסברי ההנהלות.

* סגירת מפעלים ללא זכות קיום עצמאי. לבון חייב בחינה מדוקדקת של המשך קיומם של מפעלים כלכליים מסוימים. הוא נקב בדוגמאות: 'ביצור', 'ניר' ו'חומה'.²³ בשנת 1958 הוחלט על חיסול 'חומה', ובשנת 1959 עבר 'ביצור' לרשות בנק הפועלים. גם 'ניר' עבר לרשות בנק הפועלים, אלא שהדבר קרה רק בשנת 1975.

* העדפת שותפות עם הממשלה ביוזמות כלכליות אשר היה גלום בהן סיכון כלכלי. הכוונה להקמת מפעלים באזורי ספר מרוחקים או כניסה לענפים חדשים.

22. פנחס לבון, ישיבה עם ב"כ המוסדות המשקיים [ממפא"י] בענייני חברת העובדים, 7.3.1957, אה"ע 208/IV.

23. א' 'ביצור' - נוסד בשנת 1936 על-ידי ההסתדרות הכללית והסוכנות היהודית לשם מימון יצירת מקורות תעסוקה. במרוצת השנים התפתח כחברה למימון מפעלים כלכליים בתחום הבנייה והשיכון.

ב' 'ניר' - נוסד בשנת 1934 כחברת מימון ואשראי להתיישבות העובדים. החברה העמידה אשראי להרחבת שטחי עיבוד ולפיתוח תעשייה ומלאכה במשקים.

ג' 'חומה' - נוסדה לאחר הקמת המדינה לשם פיתוח מפעלי תעשייה בינוניים, להרחבת הייצור והתעסוקה ולקליטת העלייה.

* שלילת עזרה הדדית בלתי מבוקרת בין המפעלים והסתייגות מהפעלתה של מדיניות התפשטות מרחיבה. גישה זו באה לכלל ביטוי בארגון מחדש של סולל-בונה: היא היתה אחד השיקולים שהניעו את לבון להציע את פיצול החברה.

הבולטת והידועה בין הרפורמות של לבון היתה הראורגניזציה בסולל-בונה. בשנת 1958 פוצל סולל-בונה לשלוש חברות: לבנין, לתעשייה ולעבודות חוץ ונמל. את הצורך בארגון מחדש של החברה השתית לבון על הטעמים הבאים: העמקת מעורבות חברת העובדים בסולל-בונה וחישוב אחיזתה בו; העמקת היעילות הכלכלית והרווחיות, כאמור לעיל; סכנה לניוון חברתי ומוסרי שמקורו בזיהוי המפעל עם אדם או עם קבוצת אנשים; התאמת המבנה הארגוני להתפתחות הכלכלית, שכן מאז הקמת המדינה נהנה סולל-בונה מצמיחה כלכלית מהירה בבנייה ובתעשייה, פעילותו התגוונה ונעשתה מורכבת; תפקוד לקוי של הנהלת סולל-בונה - תהליך פגום של קבלת החלטות, זרימה לקויה של מידע והעדר שליטה ובקרה; עירוי דם צעיר להנהלה - הואיל וחבריה התבגרו וחל כרסום בתפקודה הכרחי לייעל אותה ולהכין דור מנהלים לעתיד. לבון גם כרך את הארגון מחדש בסולל-בונה בניסיון להנהיג דמוקרטיה תעשייתית, והעריך את שניהם כמכשירים משלימים באותו תהליך. טיעוני המתנגדים לארגון מחדש בסולל-בונה - שעוצמתו גלומה באחדותו ובחישוקים המקיפים אותו כמערכת ריכוזית, ושהראורגניזציה תגביל את אפשרויותיו לשמש מנוף לפיתוח המשק ולפריסה טריטוריאלית, לא שיכנעו את לבון. לשון אחר, האפשרות לפיתוח מואץ של המשק באמצעות ארגון כלכלי ריכוזי והפעלתה של מדיניות כלכלית מרחיבה לא הייתה שקולה, לשיטתו, ליתרונות הגלומים בפיצול, והוא דחה אותה.

במשביר-המרכזי וב'תנובה' נערכו שינויים ארגוניים במגמה של אוטונומיה וביזור. במשביר-המרכזי הופרד הייצור התעשייתי מהמסחר והוקם מנהל תעשייה, שנועד לרכז את הטיפול במפעלי התעשייה של החברה. כמו-כן הוקמו מחלקות בענפי המסחר השונים, שהוקנתה להן מידה מסוימת של אוטונומיה. ב'תנובה' הוגשם ארגון מחדש אשר כלל הקמת חמישה אגפים אוטונומיים לענפי החקלאות העיקריים שהחברה שיווקה את תוצרתם. להנהלות האגפים הוקנו סמכויות, כגון תכנון השיווק, תכנון מפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית וקביעת תקציב האגף.

כאמור לעיל, לבון ייחס חשיבות מרובה למעמדם של העובדים בתהליך הייצור. בעת שכיהן כמזכיר ההסתדרות הוצעה חוקה לשיתוף של פועלים בהנהלות מפעלי התעשייה ההסתדרותיים, שכללה הקמתן של מועצות מפעלים פריטטיות בשלב ראשון, ובשלב שני - כינון הנהלות משותפות. בפועל, בשנים 1958-1960 הוקמו מועצות מפעלים ב-12 ממפעלי 'כור'. בניסיון הזה ליישם דגם של שיתוף בניהול בחברת העובדים מילא לבון תפקיד חשוב ומוביל. השיתוף נראה לו נחוץ מהטעמים הבאים: הגברת חוסנו החברתי של המשק, כלומר, בלימת תהליכים של ניכור ושל התנוונות חברתית אשר התפתחו בחברת העובדים; העלאת ערך האדם העובד, שהפך לבורג בתהליך הייצור כתוצאה מהמיכון במשק המודרני; שיתוף העובדים בניהול יסכור תהליך של ריכוז הניהול והעוצמה בידי מנהלי המשק בלבד ויסייע בהבטחת מרות הכלל על משקיו; קידום המשק במישור הכלכלי על-ידי עידוד העובדים להעמיק את הפריון ולהגביר את הייצור; שמירה על אחדות תנועת הפועלים, שכן השיתוף בניהול יקרב את צורת החיים

העירונית לזו הכפרית-שיתופית ויהרוס את המחיצה הקיימת ביניהן; דגם למשק החיצוני.

השינויים שהותקנו בחברת העובדים בתקופת כהונתו של לבון הועילו לתפקוד התאגידים. אפשר שהם מנעו הידרדרות במשק העובדים בשנים הבאות ויצרו תשתית טובה יותר להתמודדות עם המיתון הכלכלי בשנות השישים. אולם הן היו חלקיות וביסודו של דבר הניסיון ליצור תבנית חברתית, כלכלית וארגונית חדשה לחברת העובדים לא עלה יפה. הרפורמות לא הצליחו, בטווח הארוך, לשרש את המדיניות הכלכלית המרחיבה ואת השיטה הריכוזית והאחדותית שהיו נהוגות בחברת העובדים מאז שנות העשרים, בעת שבן-גוריון היה מזכיר ההסתדרות. התאגידים החדשים שהוקמו לאחר פיצול סולל-בונה נותרו צנטרליסטיים, וכן נעשו פשרות בחלוקה הפנימית של החברה; השינויים שנעשו בפועל במשביר-המרכזי וב'תנובה' גומדו, והניסיון להנהיג דמוקרטיה תעשייתית לא האריך ימים, שכן מועצות המפעלים התנוונו וחדלו להתקיים.

הפער בין כוונותיו של לבון לחולל תמורה מהותית במשק העובדים לבין הגשמתו נוצר למרות שהתהוו תנאים אובייקטיביים לקליטת רעיונותיו וליישומם. במישור הפוליטי כבר חלף עשור מאז הוקמה מדינה יהודית ריבונית ולה ממשלה שיזמה פיתוח מואץ של המשק, פעלה ליצירת מקורות תעסוקה והיתה אחראית לקליטת העלייה. את הממשלה הנהיגה מפא"י – המפלגה הבכירה בתנועת העבודה בארץ. לעומת השנים הראשונות למדינה, שבהן היתה עלייה המונית, לקראת סוף שנות החמישים שאלת קליטת העלייה הפכה פחות אקוטית. כמו-כן, במרוצת התקופה מאז שנות העשרים דהו הגוון הסוציאליסטי-קונסטרוקטיבי של תנועת העבודה וההכרה הציבורית בתפקידה בפיתוח המשק ובקליטת העלייה, ולאחר הקמת המדינה החריפה מגמה זו.

את הפער בין תכניותיו של לבון לבין יישומן ניתן לייחס בראש ובראשונה לאקולוגיה בחברת העובדים ולאידאולוגיה שרווחה בה. בידי לבון לא עלה לשנות את סדר העדיפויות של משק העובדים. חברת העובדים המשיכה להניף את דגל הפיתוח המשקי המואץ, הפריסה הגיאוגרפית ויצירת מקורות תעסוקה, בעוד שהדאגה למקומו של הפרט בחברה העובדת נותרה בקרן זווית. כל עוד היעדים לא שונו, נידון הניסיון לחולל תמורה כללית ומהותית בגישה הכלכלית ובשיטה הארגונית לכישלון. יתרה מזו, המדיניות הכלכלית המרחיבה והשיטה הארגונית הריכוזית והאחדותית היו, כאמור לעיל, מושרשות בחברת העובדים באופן שניתוקה מהן היה מותנה בכך שיתחוללו תהליכים קיצוניים בחריפותם, כגון משבר כלכלי חמור – כפי שאכן אירע בשנות השמונים.

זיקתה של חברת העובדים למערכת הפוליטית, על המשתמע מכך בכל האמור ליחסי כוחות ועוצמה פוליטיים, לגיבוש מוקדי כוח כלכליים ולמאבקים בתוך המשק, הכבידה על ביצוע הרפורמות והשפיעה על דרך יישומן. תכנית לבון נתקלה בהתנגדות מצד מנהלים במשק העובדים, והגשמתה חייבה, לפיכך, גיבוי פוליטי. אולם למעשה, התמיכה הפוליטית בהצעותיו היתה מוגבלת והותנתה בשיקולים מעשיים ולא רעיוניים. במקרה של פיצול סולל-בונה נתמך לבון בידי הנהגת מפלגתו – מפא"י – ובראש ובראשונה בידי שר האוצר לוי אשכול ושר המסחר והתעשייה פנחס ספיר. הללו חששו

מעצמאות היתר שגילו מנהלי החברה, מגודלה וממורכבותה, מהתפשטותה ומהתרחבותה הבלתי מבוקרת. מבחינתם, הפיצול נועד להשליט את מרות חברת העובדים על סולל-בונה, ובדרך זו לחשל את אחיזתה של ההנהגה הפוליטית ממפא"י בחברה.²⁴ אפשר שהם – ובעיקר ספיר הונעו מהחשש שסולל-בונה גדול עלול לפגוע בניסיון לפתח תעשייה באמצעות הון פרטי. הגיבוי הפוליטי בארגון מחדש של סולל-בונה נבע אפוא מטעמים פרגמטיים ולא דווקא מהזדהות רעיונית עם לבון; כלומר, עצם הפיצול סיפק אותם. גישה זו אפיינה את יחסם של מרבית שרי מפא"י למכלול הצעותיו של לבון. מבין שרי מפא"י ניתן לציין את התמיכה הרעיונית של פרץ נפתלי בלבון. הוא העריך את היעילות הכלכלית ואת העמדת המשק על בסיס של רווחיות, חייב ניהול יעיל ומקצועי, גרס את שיתוף הפועלים בניהול ותבע את העמקת מעורבותה של חברת העובדים במשק.²⁵

זאת ועוד, תקופת כהונתו הקצרה של לבון בתפקיד מזכיר ההסתדרות לא נתנה סיפק בידיו להמשיך ברפורמות ולהשלימן. הדחתו מהתפקיד בחודש פברואר 1961 קטעה את תהליך השרשתן. לבון גם הבין את כובד המשא וביכר, ככל הנראה מבחינה טקטית, להגשים את התכניות בתהליך הדרגתי ולא לפעול בחזית רחבה. כמו־כן, את הראורגניזציה בסולל-בונה ליוו בירור נוקב ועימות חריף עם אחדים ממנהלי החברה, אשר פגמו ביישום התכניות האחרות במלואן, כי מורכבות הארגון מחדש תבעה תשומת לב מרובה, שדחתה את העיסוק בתאגידים אחרים. נראה עוד שהטלטלה שביצע לבון בסולל-בונה התישה אותו וכרסמה בתנופתו.

סיכום: בין בן-גוריון ללבון

הבדל יסודי קיים בין מחשבת חברת העובדים של בן-גוריון לבין זו של לבון. הפער ביניהם בלט בשלושת מרכיבי התבנית של משק העובדים: ביעדים, במדיניות הכלכלית ובשיטה הארגונית. בן-גוריון הדגיש את הפיתוח המואץ של המשק ואת קליטת העלייה, ואילו הדאגה למקומו של הפרט בחברה העובדת זכתה אצלו לתשומת לב זניחה. לעומתו הקנה לבון חשיבות מרובה לנושא הדמוקרטיה התעשייתית ולמעורבותם של העובדים במקום עבודתם. לבון אמנם החשיב את ההשתתפות של משק העובדים ביצירת התשתית הטריטוריאלית והדמוגרפית של היהודים בארץ-ישראל, אבל היה מתון מבן-גוריון בנקודה זו.

המדיניות הכלכלית המרחיבה והשיטה הריכוזית והאחדותית היו לדידו של בן-גוריון מכשירים הכרחיים להגשמת יעדיה של חברת העובדים, אבל הוא לא ראה בהם יעדים כשלעצמם. לבון, לעומתו, החשיב את האוטונומיה המשקית ואת הביזור כיעדים; יחד עם זאת, הם גם נראו לו נחוצים להגשמתה של הדמוקרטיה בחברת העבודה. הביזור, האוטונומיה המשקית והדמוקרטיה התעשייתית היו, לשיטתו, מכלול אחד שלם.

מחשבת חברת העובדים של בן-גוריון צמחה מתוך ההווה הכלכלית, החברתית והפוליטית בארץ-ישראל. ביסודו של דבר היא היתה פרגמטית ומותאמת לתנאים

24. M. Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford 1992, p. 105.

25. פ' נפתלי, 'עתידו של משק הפועלים', הפועל הצעיר, גיליון 51, 10.9.1957.

ולצרכים הייחודיים של תנועת העבודה בארץ. אמנם לבון החשיב את הייעוד הקונסטרוקטיבי של תנועת העבודה בארץ, אבל בעיקרו של דבר היתה מחשבת חברת העובדים שלו אוניברסלית מבחינת עקרונותיה.

בעת שלבון פרס את תכניתו לשינויים בחברת העובדים כיהן בן-גוריון בתפקיד ראש הממשלה והיה מנהיגה של מפא"י. בדיון שהתפתח בסוגיית הרפורמות במשק העובדים בכלל והארגון מחדש בסולל-בונה בפרט, למרות פניות מצד מנהלים בחברה זו, הוא לא התערב. למעשה התפרשה עמדתו, שעמדה בסתירה למחשבת חברת העובדים שלו, כתמיכה פסיבית בפיצול סולל-בונה. עמדתו של בן-גוריון בשאלה, לדעת מאמר זה, אינה מעידה על שינוי בגישתו ועל תמיכה ברעיונותיו של לבון; הוא המשיך להחזיק בגישתו הריכוזית והאחדותית, אלא שחתר ליישמה במישור הממלכתי – חיזוק מוסדות המדינה. יתכן, אם כן, כי ציפה שפיצול סולל-בונה יכרסם בכוחה הכלכלי, הארגוני והפוליטי של ההסתדרות ויגמד את השפעתה במדינה. הסבר אחר לעמדתו של בן-גוריון נעוץ בחששו שהתערבות מצדו נגד הפיצול תתפרש כניסיון לנגח את לבון ולפגוע בו.²⁶ אפשר גם שהוא לא הקדיש תשומת לב מרובה לנושא ועל כן לא מצא לנכון להתערב בו.

גישותיהם של בן-גוריון ולבון ביחס לחברת העובדים היו רלוונטיות לתקופתן. בתקופת היישוב – במציאות של שלטון מנדטורי בריטי על הארץ, משק מתפתח, תחושה של דוחק זמן וקהילה יהודית בתהליך ההקמה של בסיסה הטריטוריאלי והדמוגרפי – וגם בשנים הראשונות למדינה, בתקופת העלייה הגדולה, בלטה תרומתה של חברת העובדים ליצירת התשתית הכלכלית, לקליטת עלייה ולפריסה גיאוגרפית של היהודים. חיים ארלוזורוב, אשר התנגד למדיניות הכלכלית המרחיבה ולשיטה הארגונית הריכוזית, ציין בהקשר זה: 'נדמה לי שלשיטה הזאת של החברים המתנגדים לי, יש מעלה אחת גדולה מאד שאין לשיטתי. כל פעולה ופעולה ההולכת לשיטתם, דוחפת את כל הפרוצסים הכלכליים עד לגבול היכולת האובייקטיבית. זה דבר חשוב מאד, אינני מכחיש זאת. היא דוחפת את העלייה עד למקסימום של אפשרות, את הכניסה לענפי עבודה שונים עד לגבול, גם את ההתישבות היא דוחפת עד לגבול הקיצוני. בתנאינו אנו זוהי מעלה גדולה.'²⁷ בד בבד הוא הזהיר כי בטווח הארוך המדיניות הכלכלית המרחיבה עלולה לגרום למשבר ולהצטמצמות.

לאחר הקמת המדינה, עם התמורה בתנאים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים, התחייבו שינויים בחברת העובדים. לבון הבין כי מן הנמנע שמשק העובדים ימשיך לפעול על-פי אותם דפוסים שגובשו עוד בשנות העשרים. התבנית החדשה שהוא שרטט לחברת העובדים נועדה אפוא להתאימה למציאות החדשה. אף שמחקר זה אינו עוסק במשבר במשק העובדים בשנות השמונים ובגורמיו, ההשערה כי עיצוב חברת העובדים בשלהי שנות החמישים ברוח השקפתו של לבון היה מחשל אותה מבחינה כלכלית וחברתית ומאפשר לה להתמודד טוב יותר עם המשברים בשנים הבאות – השערה זו, כך נראה, אינה תלויה על בלימה. סוגיה זו מצפה לליבון ולבחינה מפורטים.

26. ראיון עם אהרן רמז ב-5.2.1993.

27. חיים ארלוזורוב, הוועידה השלישית של ההסתדרות, 22.7.1927-5, אה"ע 206/IV.

למי 'נשבר לעבוד' ולמה: תעסוקה באשקלון

גדעון מ' קרסל

מזווית של מחקר שימושי

חיבור זה דן בממצאי מחקר שימושי שנערך באשקלון, בהשתתפותי. התבקשתי לאתר דרכים לשיפור תנאי החיים בעיר, בפרט בשכונותיה הדרומיות, שהוגדרו כאזור מצוקה ונועדו לטיפול במסגרת 'שיקום שכונות'. גוף ממשלתי הועיד את קהילת יהודי בריטניה לאמץ שיקום שכונות באשקלון. אנשי הקשר ליהודי בריטניה הקימו למטרה זו צוות שבו נטלתי חלק יחד עם כלכלן, שני מהנדסים, שני מתכנני ערים, פדגוג ושני עובדים סוציאליים. החילותי במחקר בקיץ 1979 וסיימתי אותו בסתיו 1980.¹ שבתי לבדיקה חוזרת ולביקורת נתונים בקיץ 1981 ובקיץ 1982. הואיל ואותה שעה בוצעו כבר פעולות שיקום בעיר ללא תכנית מוסכמת או הנחיה של הגוף המתכנן,² חשנו עצמנו חופשיים לאסוף נתונים מועילים, כל אחד כהבנתו. בשלב ראשון בחרתי לברר את מצב התעסוקה בעיר, את היצע מקומות העבודה ואת המוטיבציה לביצוע העבודות, מתוך הבנה שגישה שאפתנית לעבודה עשויה לאפשר התקדמות חומרית ופתרון בעיות מצוקה.

מה שהודק לעיני כבר מתחילה ועורר תמיהה היה שמצד אחד היה שיעור ההשתתפות של כוח העבודה בעיר נמוך מן הממוצע הארצי ושררה בה 'אבטלה כרונית', ומצד שני שרר בה מחסור חריף בכוח אדם, ולכן קלטו מקומות העבודה בעיר עובדי חוץ רבים.

אני חוזר ובוחן עתה את הנתונים בנושא זה, לשם ניתוח חוזר ולשם השוואה בינם לבין מה שמצאתי מאז, כגון הנכונות להיענות להיצע תעסוקה בפינות אחרות של החברה הישראלית, במרוצת שנות השמונים. הבחינה החוזרת ערוכה להציע פירוש סוציולוגי לתהליך היסטורי ממושך, המביא לשינוי בתפיסת ה'עבודה' ובערכה לחברה ולפרט בישראל.

1. דו"ח מסכם וכותרתו שיקום ערי פיתוח: מניפסטציה של גורמים סוביאקטיביים, הוגש לוועדה בראשית 1981.

2. שאלתי את ראש העיר ובכירי פקידי העירייה מה הוא לגביהם סדר העדיפויות לשיקום, והתשובות התפלגו בין חידוש (כיסוי טיח) חזיתות המבנים בשכונות העיר הוותיקות (בתים שהיו בני 18-24 שנה), רכישת מכשור לכיתות בתי-ספר, העמקת החינוך, הקמת מועדונים לנוער ולקשישים וכו'. היינו, לא מצאתי תכנית מתאר או חזות כוללת לפיתוח העיר בטווח זמן כלשהו.

במבט ראשון לא נמצא לי הסבר לשונות של נתוני התעסוקה באשקלון ביחס לנתונים שנרשמו במקומות אחרים בארץ באותן שנים. הספרות הסוציולוגית המלווה את 'פרויקט שיקום השכונות' מראשיתו ועד היום ממוקדת בנושאי הדיור ומרכיבי איכות החיים בשיכונים, ולא נוגעת כמעט בנושאי התעסוקה של תושביהם (ראה שפירו 1988; כרמון 1989). העדפה זו נראתה לי מוטעית וכדי להדגים זאת, בכוונה להוסיף פן חסר לניתוח הסוציולוגי, פניתי לעבודת-שדה אנתרופולוגית. ניגשתי לאיסוף נתונים בתחום שהזנח, בכוונה לבחון את חשיבותם ושייכותם לפרדוקס שהצטייר כבר מראשית הדרך: הכיצד זה ערי פיתוח שאך זה הוקמו זקוקות לשיקום?

קבעתי להיפגש עם עובדים ומובטלים, עם מציעי עבודה, עם עובדי מוסדות (במיוחד העירייה ושירות התעסוקה), עם עוסקים במסחר ועם אחרים. בשלב שני ביקשתי לעבד ולנתח את הנתונים שאספתי ואז להצליב עם נתונים המוצעים בספרות המקצועית הנוגעת לעבודה ולסוציולוגיה של עובדים ושל התפתחותם המקצועית.

פקדתי את לשכת העבודה העירונית מדי שבוע, ממארס ועד אוגוסט 1980. שוחחתי עם פקידי הלשכה ועם המובטלים, הקלטתי חילופי דברים שהיו ביניהם. דגמתי 76 (15%) מתוך 507 מבקשות ומבקשי עבודה אשר פקדו את המקום, שענו לשאלותי: היכן ומתי עבדו לאחרונה, כמה השתכרו ואילו יעדים הם עדיפים כמקומות עבודה בטווח השנים הארוך. מכאן פניתי לריכוז נתונים במקומות עבודה. ליקוט נתוני השכר של עובדי המפעלים היה פשוט – אתה נכנס למשרדים, מציג את עצמך³ ושואל אודות המרכיבים הגלובאליים, ללא פירוט אישי, של מרכיבי השכר לקבוצות העובדים לדרגותיהם. בדרך-כלל אתה נענה ומקבל את מבוקשך. ליקוט נתוני השכר של עובדי המשרדים השירותיים, לעומת זאת, היה בעייתי. שם, לאחר שהצגת את עצמך, ביקשו הפניה מטעם הממונים עליך. אך גם כשחזרת מצויד במכתבים לא התפוגגו החשש וחוסר הרצון למסור מידע על מצבת העובדים ועל דרגות השכר.⁴ הואיל ונזהרו מפני ולא הראוני דו"חות שביקשתי, נאלצתי להסתמך על ראיונות עם עובדי השירות. הפנייה הישירה, על הבסיס האישי, מצריכה התחשבות ברגישויות שונות לא תמיד מניבה פרי. היו שניאותו להציג את תלושי משכורתם, אך

3. כאנשי אוניברסיטה ראו בי ובעוזרתי מעוניינים בצדדים העיוניים-פרקטיים ולכן בלתי-אינטרסנטיים להזיק, וכנציגי מנגנון 'שיקום השכונות' בעיר ראונו חלק מ'כוחותינו'.

4. ההסברים לסגירות של 'המוסדות השירותיים' הם לדעתנו: 1. 'עובדי הציבור' הם חלק ממנגנונים ארציים, משמע תלויים ב'מפעילים ראשיים' בירושלים או בתל-אביב; 2. בהבדל מהמפעלים, דירוג השכר מוכתב מגבוה, ללא התחשבות מרובה בצרכים ובכוחות שוק העבודה. הואיל והשוואת רשימות עובדים למשימותיהם מאפשרת בדיקה אריתמטית של יעילות, או לחלופין, חשיפת 'אפיונים פרקנסוניים', עולה הנטייה להצניעם; 3. מדרגות השכר מושפעות משיוך (נפטיזם, עדתיות, חברות במפלגות וכו') ולא דווקא ממיומנות מקצועית או מאיכות העבודה, כפי שמקובל במפעלים, לכן פחות נוח לדבר ולהודות בדבר.

הסתייגו כששאלתי אודות מכסות ומטלות בעבודה. לעומת הרגישות של נושא השכר והיותו ולא תמיד נגיש בדרך הראיון, אין כדרך הראיון להתוודע למגמות האישיות של העובד ולראייתו את תפקידו ומקומו בעבודה, בהווה ובעתיד. אין ערוך לנתונים המושגים בדרך זו כי אין רישום של נתונים כאלה בפרסומים של שירות התעסוקה או של כל משרד ממשלתי שפעולותיו באות לידי ביטוי בפרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.⁵

בשלב אחרון בדקתי גם את המסחר כמקור פרנסה. על מצבות עובדים בבתי המסחר הגדולים כמו 'המשביר', תנובה והשק"ם וכן על 'החנויות היפות' ברחובות המרכזיים מצאתי רישום מפורט ועדכני למדי, בהשוואה לנעשה בשוק אזור מגדל. סניפי רשתות השיווק הארציות (המופעלים מבחוץ), על-כן, הצריכו פחות שימת לב. חיוניות העסקים הקטנים עניינה אותי במיוחד, בהיותה משקפת כוחות בלתי-מאורגנים הנובעים מתוככי אוכלוסי העיר ואזורה הכפרי, ולא מצד מרכזי השלטון; מלמטה, לא מלמעלה. תשומת לב מיוחדת הקדשתי לשוק מגדל.⁶ על-סמך משאל מוקדם בין תושבים ובחנויות המזון והירקות, מצאתי שהפעילות המוגברת בשוק היא בימי שני וחמישי, ובעיקר חמישי. בעזרת שני סוקרים פקדנו אפוא את פעילות השוק בימים מסויימים אלה בין מאי לספטמבר 1980. במבין השוק פקדנו 586 חנויות (מתוך כ-800), רובן מקורות ופעילות גם בימים רגילים. בימי שני גדל מספר העסקים בכמאה ובימי ה' בכ-250 עסקים נוספים. ביקשנו רשימות של עסקים או של תושבים המוצאים פרנסה ממסחר, ובעירייה לא הסכימו לתת. בלשכת העבודה הגיעו לחישוב גם של כ-2,000 איש השולחים ידם במסחר באופן מלא או חלקי. עם הפניה מהלשכה שבנו לגזברות העירייה בשאלה על משלמי מס עסקים, וקיבלנו רשימה שבה מוזגו עסקי מסחר, סדנאות מלאכה, מסעדות, בתי קפה וכו'. מיינו את המעניינים מבחינתנו, תוך לימוד שמות האזורים ובדיקה בכל מקום. כמו-כן בדקנו את מעט בעלי המלאכה בשוק (כ-15 במספר).

הבסיס לתעסוקה עד 1979

אשקלון הוקמה עם סיום מלחמת העצמאות ואוכלסה בעולים חדשים, בעיקר מיוצאי צפון אפריקה, ששררה אצלם, כמו בין יהודי מזרח אירופה בשעתו, מסורת של עיסוק במסחר קמעוני. העיר זכתה לסיווג של אזור פיתוח א', כדי לעודד הקמת מפעלים בעיר ולהמציא לתושבים תעסוקה במפעלי ייצור. 'מסע תיעוש ערי הפיתוח' הוחל בראשית שנות השישים (תחת שרביטם של אשכול וספיר) ובמשך 15-20 שנים פעלו בעיר

5. ראה: שנתון סטטיסטי לישראל, 31 (1980), עמ' 340.

6. יצאנו מלב המבין במעגלים המוליכים חוצה, דרך רחוב הגדוד העברי ורחוב צה"ל עד רחוב צה"ל. מבני הקבע של הבזאר מאוכלסים בצפיפות וככל שמתרחקים מהם, בסמטאות מגדל הערבית, הפעילות דלילה יותר. פעילות 'יום השוק' מתרכזת ברחבה שמצפון למבני הבזאר ונפרשת לסמטאות הערביות, החרבות למחצה, שבצדדים. המבנים המרכזיים מקורים וקווי תכנונם מערבי. אף על פי כן, אופן תחזוקתם ואופי הפעילות המסחרית המתנהלת בהם, ככל שמרחיקים מהמרכז, משווים לאתר חזות מזרחית.

'מפעלים מאושרים' עם מענקים והלוואות נוחות ופטורים ממסים. 'מסע תיעוש ערי הפיתוח' תאם את גישת 'המהפכה הציונית', שאחת ממטרותיה היא עידוד היהודים לעבור מעיסוק בתיווך ובמסחר לעיסוק בייצור חקלאי או תעשייתי, וכן הוא תאם גם את מדיניות פיזור האוכלוסיה, כאשר עד מלחמת ששת הימים אשקלון היתה סמוכה מאוד לגבול. צעירי אשקלון נענו במידה רבה לתביעות 'המהפכה הציונית' בכך שלא מעטים מהם המשיכו לשרת בצה"ל (בשירותי רכב ובאפסנאות) גם לאחר שירות החובה, וכן שהכשירו עצמם לעבודה בתעשייה, בעיקר במפעלי מתכת שסיפקו את תוצרתם, במידה רבה, למערכת הביטחון. לאחר 1972 קוצרה הדרך היוצאת מהעיר לגוש דן, ומי שלא מצא בעיר עבודה בענף שהיה לרוחו יכול היה להגיע בנקל מדי בוקר לעבודה באזור המרכז ולחזור עם ערב למגוריו באשקלון.

לאחר מלחמת ששת הימים פחתו הפיגועים מרצועת עזה ולתושבי אשקלון נוספו מקורות עבודה בממשל הישראלי שברצועת עזה הסמוכה. ועם כל אלה, ב-1972, מקץ חמש שנים של תעסוקה מלאה עם היצע גדול ומגוון של מקומות עבודה פנויים לבחירה לכל אדם, נמצא שיעור ההשתתפות בכוח העבודה באשקלון וסביבותיה נמוך מן הממוצע הארצי.⁷

בהתחשב בנתונים שהוזכרו, הוצאה אשקלון ב-1975 מרשימת 'ערים באזורי פיתוח סוג א'. מאז ייחסו חוגי העירייה את 'האבטלה הכרונית' בעיר להיצע דל של עבודות מתאימות לרבים מאזרחי העיר.

סקר היסטורי קטן העלה שרווחיהם של סוחרים השוק נפלו ושוב עלו חליפות בשנים 1968-1972, באותן שנים האוכלוסיה היהודית נהרה לקניות ברצועת עזה או - בתקופות של אי-שקט שם - חזרה לקניות באשקלון.⁸ השנים הראשונות שאחר מלחמת יום הכיפורים היו יציבות, והרווחים היו יפים, אך הצטמקו בתוך שנה-שנתיים, נוכח פרץ של סוחרים חדשים. לכאורה גדל חוג המוכרים, המקומיים והזרים, ללא הצדקה מבחינת מספר הצרכנים ויכולת הקנייה שלהם. בסניף תנובה האזורי (הממוקם בעיבורי אשקלון) סיפרו על 'עשרות רבות של קליינטים חדשים, צעירים ומבוגרים, סוחרים ליום אחד, קונים אצלנו במחסנים (במחיר סיטונאי), ואז יום שלם מוכרים, ויתר השבוע אף אחד לא יודע מה עושים וממה חיים'. מתח רווחי הרוכלות ירד במעט לקראת סוף העשור, עם ירידת רמת החיים בישראל,⁹ אך לא עד כדי פסיחה על מצרכי יסוד (הפחות 'גמישים'), שעליהם עומד השוק הפתוח.

התפלגות המועסקים בעיר ב-1978 היתה כדלקמן: 30% עובדי תעשייה ומלאכה;

7. באשקלון עבדו 43.4% מכלל האוכלוסיה הבוגרת, בהשוואה ל-52% בממוצע הארצי. שיעור השתתפות הגברים היה 60.7% בהשוואה לשיעור ארצי ממוצע של 67.2% ושיעור הנשים היה 25.2% בהשוואה לשיעור ארצי ממוצע של 37.8%.

8. על-פי העדויות מחירי המצרכים בשוקי הרצועה היו ונשארו זולים בכ-25%-30% ממחירי השווקים הפתוחים בישראל, אך הסכנה של חבלות ופגיעות פורעים ציננו לתקופות מחשבות על רווחי 'מציאות'.

9. העיתונות מדווחת על ירידה ברמת החיים בארץ במרוצת שנת 1979, המוצאת ביטוי חריף בשווקים. ראה למשל ידיעות אחרונות, 26.6.1980.

50% עובדי שירותים (לרבות ענפי התיירות, המסחר, הפקידות העירונית והממלכתית, חיילים ואזרחים עובדי צה"ל וכו'); 5% עובדי מקצועות הבנייה; 7% עובדי חקלאות ו-8% בלתי ידועים.¹⁰

סקירת היצע מקורות הכנסה מ-1979 ואילך

נפתח בהצגת רמות השכר באשקלון באביב 1980. הנתונים הם בלירות. שער החליפין הממוצע ללירה באוגוסט 1979 היה 26.6 ל"י לדולר. באוגוסט 1980 היה השער 54.08 ל"י (או 5.408 שקלים) לדולר. באוקטובר 1980 הונהג השקל במקום הלירה. באוגוסט 1981 היה שער החליפין 12.478 שקלים לדולר. באוגוסט 1982 היה השער 26.93 שקלים לדולר. השכר החודשי הממוצע לשכיר בשירותי מנהל ממלכתיים הגיע ל-16,750 ל"י. בהשוואה לכך, השכר הממוצע לשכיר בשירותים העירוניים הגיע ל-12,320 ל"י לחודש. סכומים אלה גבוהים ביחס לשכר הממוצע לשכיר בחקלאות (7,500 ל"י לחודש), אך משתווים במקורב לשכר הממוצע של השכיר בתעשייה, שהיה אז 13,000 ל"י לחודש. יחסית לערי השדה יש באשקלון יותר עובדי שירותים, ויחסית לעיר הגדולה יש בה יותר עובדי חרושת. ההסבר לכך הוא שכבירת המחוז מעניקה אשקלון שירותים ליישובים שסביב לה. יתר על כן, היא מקום מגורים גם לעובדי שירות מיומנים לפעולה מחוץ לה, כמו אנשי מנהל וממשל ברצועת עזה. ההסבר לריבוי היחסי של העיסוק בחרושת טמון בתקופה הממושכת שבה נחשבה העיר אזור פיתוח א': בהיות התעסוקה מובנית על-ידי משרדי הממשלה, קיבלה אשקלון הטבות מוכוונות לעידוד יזמים לשם פתיחת מפעלים. הסבסוד הושפע מרצון מוצהר למשוך מפרנסים ליזמות ולעבודה יצרנית תוך הפחתה מקשיי העבודה הפיסית. בהתאם לקו המנחה הציוני-סוציאליסטי ביקשו כך להקל על החיים בריחוק מהמרכז ולהעמיד את מבנה התעסוקה 'על יסוד בריא', היינו, כמיטב היכולת, על עבודה עברית.

מספר עובדי המוסדות גדול בכ-40% ממספר עובדי המפעלים, ובשים לב לכך שלא יכולנו להגיע למצבת העובדים בכל המוסדות, רובם 'שירותיים', הערכנו ששיעור עובדי המוסדות גבוה אף יותר. שיעור זה גבוה יחסית לערים אחרות בגודלה של אשקלון, אם כי הוא נמוך משיעורם בתל-אביב.¹¹

בתחום השירותים, המעסיקים הראשונים הם העירייה, משרד החינוך ומשרד הבריאות. מערך העסקים העצמאיים, המתקיימים על שירות לקוחות על בסיס יחס דיאדי (diadic), קטן לאין ערוך ממספר השירותים העומדים על מערך טריאדי

10. השיעור מחושב לכלל האוכלוסיה שמעל לגיל 14. ראה דו"ח אליהו בורוכוב, עמ' 7, כן ראה תזכיר עיריית אשקלון 1979. השוואה לנתונים מקבילים בתל-אביב – ראה הערה 11.

11. ב-1984 התפלגו המועסקים בתל-אביב כדלקמן: 19.5% עובדי חרושת; 3.3% עובדי בינוי; 18% עובדי מסחר, לרבות עובדי שירותי אוכל והארוחה; 7.2% עובדי תחבורה ושירותי תחבורה; 23.0% עובדי שירותים פיננסיים ועסקיים; 20.8% עובדי שירותים ציבוריים; 6.3% עובדי שירותים אישיים. ראה: עיריית תל-אביב-יפו, שנתון סטטיסטי, 29 (1989), עמ' 116.

(triadic), שמעורבים בו א. גוף ארגוני מעסיק, הפועל במרכזיה השלטון הארציים; ב. ציבור עוסקים מטעם גופי הארגון הארציים; ג. ציבור מטופלים, מתושבי המקום. ביקורת מגמות ההתפתחות במקומות העבודה בעיר, מקיץ 1980 עד קיץ 1982, הראתה כי מפעלים יצרניים נסגרו ועובדיהם פוטרו, ואילו שיעור הפיטורים בענפי השירותים היה זעום. ההסבר לכך פשוט לכאורה: צריכת מוצרי התעשייה היא מותרות, בעוד שירותים מסוג החינוך לילדים הם דבר שמוכנים לשלם עבורו ויהי מה. הסבר שני הוא שהמגזר היצרני הוא פרטי ברובו, ומיטלטל כתוצאה מהתנודה במשק ביתר קלות מאשר מגזר השירותים, המסובסד ברובו בידי הממשלה ומגלה יציבות רבה. הסבר שלישי הוא שמחויבות הממשלה לפקידים, למורים ולאנשי צבא גדולה ממחויבותה לתעשיינים ולעובדי החרושת. בררנות שירות המדינה, המבכר עובדים יהודים על ערבים, מגוננת על עובדיו מפני 'התחרות הפרועה'. לכן, הקיצוץ בסבסוד העבודה העברית במגזר היצרני לא הגיע לקיצוץ מקביל במגזר השירותים. והסבר רביעי: רצון הממשלה לקיים רמת חיים נאותה בערי השדה, לבל ינהרו תושביהן מאזורי ספר לאזור המרכז, מחייב אותה להגדיל את מספר התקנים המוקצים לשירות האוכלוסיה שם. כאשר גואה גל הפיטורים והאבטלה מתרחבת, גדל הצורך בשירותי רווחה, והמנגנון יוצא נשכר בתקנים נוספים.

השלטון המקומי, המממן הגדול של מערכות השירותים הממלכתיים והעירוניים, פועל ממניעים אנדמיים, ייחודיים לצרכיו, שאין להם קשר הכרחי וישיר לנדרש באמת במועצות המקומיות. פירוש עניין זה מצריך בירור במרכז השלטון המקומי – מה שיהווה חריגה ממסגרת המחקר האנתרופולוגי. במסגרת העירונית גרידא, מה שהיה טעון הסבר הוא מדוע נענים האזרחים להצטרף למנגנון העירוני ומצטופפים במשרדים הקטנים מהכילים? או, מדוע נוטים להסכין ולהסתפק במענקים סוציאליים, שהם קטנים ביחס לשכר הממוצע במקומות העבודה היצרנית, ולא מתעקשים לחפש עבודה ולו כהשלמה למענק?

בשלהי 1979 נרשמו בלשכת העבודה העירונית 3,800 עובדים שאינם תושבי המקום, כ-2,700 מהם ערבים – מרביתם מרצועת עזה והאחרים יהודים ממושב האזור. לעומת זאת, מספר התושבים דורשי העבודה לחודשים ינואר-מאי 1979 הגיע ל-1,414. במאי 1981 נרשמו באשקלון 2,023 דורשי עבודה, ובאוגוסט 1982 הגיע מספר דורשי העבודה בלשכות נפת אשקלון ל-2,400. לכ-400 מאלה שולמו דמי אבטלה. בין המובטלים נרשמו 270 'סרבני עבודה', היינו אנשים שדחו כל עבודה שהוצעה להם. לעומת אלה, על-פי תחשיב לשכת העבודה גדל בהתמדה מספר המקומיים היוצאים לעבודה מחוץ לעיר, ובקיץ 1980 הוא הגיע ל-3,000, מהם כ-900 למפעלי קריית-גת ו-1,400 לאזורי המסחר והתעשייה של אזור המרכז.

קיצוץ תקציב הביטחון גרם לפיטורים של משרתים בצבא הקבע ושל כאלה שהועסקו כאזרחים עובדי צה"ל (רובם אנשי שירותי הרכב והאפסניה) בגילאים 21-34. כאנשי קבע השתכרו בממוצע 14,000 ל"י לחודש, והואיל וצה"ל שילם למשוכריו שליש מהשכר הממוצע במשק (שהגיע אז, על-פי תחשיב, ל-21,000 ל"י לחודש), קיבלו כ-7,000 ל"י, היינו כמחצית שכרם הקודם, זאת למשך 150 יום מעת השחרור. מוקד מצוקת הפיטורין היה בחוג עובדי התעשייה, ולכן פניתי תחילה לברר מה שם.

להלן תמצית הדברים. חסות הממשלה למגזר היצרני התמתנה. מפעלי תעשייה שהורגלו להיעזר במשרדים הכלכליים כשהם נקלעים לקשיים, נקלעו עתה, בראשית שנות השמונים, זו פעם ראשונה, למצוקה שלא נמצא לה פתרון. מפעל כ'אמבין', למשל, יצרן רהיטים וחפצי ריהוט בניין מפיברגלס ופלסטיק שהעסיק 140 פועלים בסתיו 1979, נסגר באביב 1983.¹² לאחר שנים של גאות וניהול עבודה במשמרות צמצם המפעל את היקף הייצור – זאת כתוצאה מעצירת הבנייה ומהאינפלציה. הואיל והמחזור השנתי של 'אמבין' שהגיע סמוך לסגירה לכ-15 מיליון שקל נבע ב-90% מהמכירות בשוק המקומי, כשהזמנות פחתו – הוצאות התפעול גדלו. אותה שעה הלוואות משרד התמ"ת (האחרונה ב-1980 בסך של 600,000 שקל) ניתנו כבר 'בתנאים מסחריים טהורים',¹³ וכשל הכוח לעמוד בנטל החזר החובות. כפי שהספיד גובר העירייה את מפעלי העיר הנסגרים: 'כשהיתה הממשלה תומכנית, אז ראתה לנגד עיניה מכוונות, פועלים, בנייה וייצור, ואילו לאחרונה הם [האוצר] מדברים במושגים של מניות, בנקים ובורסה ... ובחוק המסדיר רווחי כונסי נכסים'.

1,023 מתושבי אשקלון ב-1980 נרשמו כעובדי מתכת, וגובה שכרם החודשי (נמדד במארס) נע בין 6,500–50,000 (!) ל"י, כאשר הפרשי השכר (8:1) משקפים הבדלי מיומנות, ותק ותפקיד. עוד בפברואר מצאתי ביקוש כלשהו לעובדים, 40 ביקושים לפחות ב-24 מפעלי המתכת בעיר. במדגם חודש אוגוסט, מתוך 76 דורשי העבודה מנינו 18 עובדי מתכת, שפוטרו ממפעלים בעיר ובסביבותיה. הסיבה שניתנה לשינוי היתה שמשרד הביטחון, מזמין העבודה הגדול ממפעלי העיר, צמצם את הזמנותיו. שרדו אפוא בעלי המקצוע הטובים והסדנאות שהתבססו על עבודה המיועדת לשוק האזרחי. בהשוואה למפוטרי ענף המתכת, היה קל יותר למפוטרי ענפי הבד, העץ, הפלסטיק, הכימיקלים ושימורי המזון למצוא תעסוקה חלופית, לכן הם התדפקו פחות על דלתות לשכת התעסוקה. יתרונם – סברנו – נובע מכך שמיומנותם מאפשרת גמישות ופחות מקשה על הסבתם מענף לענף. בלשכה אישרו שיתרונם הוא בכך שאינם תלויים כל-כך במזמין העבודה האחד והגדול, משרד הביטחון. מפעלי המתכת, לא די שתלויים במזמין הישראלי (רק מעט מייצאים), הם גם תלויים באופן לא בריא בייצור הבטחוני, משמע, אינם מפתחים מוצרים לשוק האזרחי.

במקום שני (אם לא ראשון) – על-פי מספר העובדים – מוצאים את יוצרי חומרי הבנייה והבונים לסוגיהם, מרביתם מועסקי חברת-העובדים. גם כאן היקף התעסוקה הושפע ממרכזים ארציים מעתירים, מרצון לסבסד קיום בכבוד לתושבי העיר הדרומית, למען יכו בה שורש, להצלחת פיזור האוכלוסיה. היינו, אין לדבר במערך תעסוקה הנובע מצורכי הבנייה במקום או בסביבה הקרובה, אלא מצרכים ארציים על-פי תכנית ארצית.

12. ראה הכתבה 'אמבין נסגר' מאת דוד אפל, מעריב, 20.3.1981. גודש ההטבות למשקיעים גרר אז ציניקנים לדבר ב'גל השלישי של ההתעשרות הקלה'.

13. אודות סינדרום 'האילון התקציבי הגמיש' (גיבוי ממלכתי למפעלים חשובים, בכל מחיר) והשפעותיו על 'ההתיישבות העובדת' השווה מ' שוורץ 1992. באותו עניין, בארצות הסוציאליסטיות לשעבר ראה: Kornai 1990, pp. 20–46.

עליית מחירי הדלק והחלפים ב-1979 הפחיתה את היצע העבודה למקצועות שירות הרכב. סקר אזורי התעשייה גילה מוסכים סגורים או נסגרים מחוסר לקוחות. עסקים קטנים נפגעו ראשונים. פחחי וצבעי רכב חשו במיתון לפני המכונאי והחשמלאי, וכפי שהסבירו, 'כשריק בכיס, על הקוסמטיקה מוותרים לפני שמוותרים על שירותי המכונאות'. בעלי הרכבים מצאו דרכם למוסכים ברצועה, שבהם בוצעו עבודות בפחות מיומנות ולעיתים בפחות אמינות, אך בכ-40% זול יותר מאשר במוסכי אשקלון. במוסכי אשקלון התמודדו עם תנאי תחרות זו בהוזלת השירות, על-ידי שכירת עובדים מה'רצועה' שהסכינו עם משכורת צנועה בהשוואה לאשר נדרש על-ידי ועבור העובד העברי.¹⁴ בתחנות הסיכה חשו במיתון, והסבירו: 'כנראה שהיום מזניחים טיפולים, או שעוברים לנסוע באגד'. רק היקף הפעילות במוסכי אגד נותר בעינו; 231 מתוך 280 התושבים שהיו רשומים כמועסקים בענף 'שירותי רכב' עבדו במוסכי הקואופרטיב הגדול. ניכר היה שכ'עיר שדה' אשר רמת חיי תושביה נמוכה יחסית, הסדנאות הקטנות שבה, התלויות בצרכן המקומי, תלויות על בלימה. מצבת עובדי מוסך אגד שנוהלו וסובסדו בידי המרכז הארצי בתל-אביב נותרה בעינה, בלי להביא בחשבון את שיעור המשתמשים בתחבורה הציבורית.

בתי האריזה והתעשיות לעיבוד התוצרת החקלאית, הממוקמים בעיבורי העיר, הציעו תעסוקה לתושבים. בשנת 1980 הגיע קוטף נרפה (שלא השלים גם נורמה אחת) ל-380 לירות ליום. קוטפים נמרצים, שהשלימו יותר מנורמה, הגיעו עד ל-800-900 לירות ליום, בעוד שמענק האבטלה הסתכם ב-250 לירות ליום.

עונתיות העבודות החקלאיות בסביבות אשקלון השפיעה על תנודה צנועה בהיצע העבודה. קבוצה קטנה מבין המועסקים, המורכבת בעיקר מחסרי מיומנות מקצועית, הושפעה מכך ונזקקה לדמי אבטלה כדי להתקיים בתקופות השפל בענף. בשנת 1980 היוו דמי האבטלה 50%-70% משכר הנטו החודשי הממוצע. למרות זאת, הם היו יעד מבוקש לציבור לא קטן, בפרט מקרב צעירי העיר, תושבי שכונותיה הדרומיות,¹⁵ משוחררי צה"ל.

מכיוון שתמיכת הממשלה ביזם המקומי לשם הקמת מפעל היתה מצומצמת, העסק העצמאי מסוג בית המלאכה, המעסיק חמישה עד עשרה עובדים, לא התבלט כחשוב במפת התעסוקה העירונית. חשוב ממנו ושכיח הרבה יותר היה העסק המסחרי הקטן. קטן יחסית היה מספר בעלי המלאכה לתיקון ולהתקנה של ריהוט, ביגוד, הנעלה וכו' - בין 12-15 סך הכל.

לפי המפקד שערכנו, מעט פחות מ-700 מכלל 920 העסקים (75%) הופעלו בידי עולים יוצאי ארצות המזרח ו/או בניהם. קבוצה נוספת היוו גרווינים ובוכרים בני העליות החדשות, שאותם מצאנו סוחרים בחפצים משומשים ('אלטע זאכען'). מספרם

14. הכוונה לתשלומים הנלווים מעין מס מעסיקים ושאר הטבות סוציאליות לעובדים שגבו השלטונות.

15. תושבי שכונות העיר הצפוניות, 'אפרידר' ו'ברנע', מעורבים - אשכנזים ויוצאי ארצות ערב. תושבי השכונות הדרומיות 'שמשון ישן' ו'שמשון חדש', שיכון דרומי ורמת אשכול, היו ברובם יוצאי ארצות ערב, בעיקר מרוקו.

הכולל היה 48 (כ-5% מהעסקים). עסקי אשכנזים היו כ-30 (3%). בין חנויות הקבע בבזאר ובסביבתו מנינו 21 שנוהלו בידי ערבים, כולם מרצועת עזה, על-פי רוב על יסוד שכירות. חמישה ניהלו חנות בשותפות עם בעלים יהודי. ביום השוק, ברחבה ובסימטאות הגיע מספר הרוכלים הערבים מהרצועה ומהגדה לכ-190, משמע כ-20% מכלל העסקים.

יחד עם פקידי עירייה הערכנו את כלל העסקים המסחריים שבעיר, ממוסדים ובלתי רשומים, בכ-800; את מספר העוסקים בהם בכ-2,400, ומכאן, שמספר התושבים שקיומם תלוי (או נתמך בחלקו) בענפי המסחר מוערך בכ-6,000¹⁶ שהיו כ-10% מכלל האוכלוסיה באותם ימים, שיעור גבוה לכל הדעות. גם בהתחשב באוכלוסיית הסביבה העושה קניות באשקלון, ברור היה שאין ביכולתה להשאיר הכנסה של כבוד למוכרים כה רבים. פקחי עירייה בשוק הסבירו: 'בסטה פה זה לא מה שחושבים רק לפרנסה. יש פושעים שבאים למכור רכוש גנוב, ויש שבאים לך לשבת פה בשביל אליבי למס הכנסה, 'להלבין' הכנסות לא כשרות שמגרדים במקומות אחרים'. פקחים אחדים גרסו שלגבי חלק מהמוכרים עצם הישיבה בשוק, שזה הרגל שהביאו מחוץ-לארץ, היא כמו סם. 'יש פה כאלה שישלמו לך מס עסקים [לעירייה] רק בשביל לשבת פה את היום בשבוע, יעני כאילו מוכרים משהו'. הביטוח הלאומי, מצאנו, תומך, בצורה זו או אחרת, בכל 'השוליים'; המוכרים ועוזרי המוכרים הקטנים בשוק.

בהבנה שעסקי המסחר בולעים כוחות עבודה רבים מהנדרש, מצבת הרוכלים בשוק מביאה ראיה לאבטלה הסמויה בעיר. השוק סלחני לאבטלה סמויה (בהשוואה למשק היצרני), והריהו השתקפות של: 1. צמצום התעסוקה בענפי הייצור, התלויים ברובם בחסדם של משרדי הממשלה וחברת העובדים (ההסתדרות), שנקלעו למשבר כלכלי חריף ופתחו שערים לעובדים מהשטחים, ששכרם יחסית זול; 2. רוויה והקפאת משרות בשירות הציבורי, שאף שמכסה על אבטלה סמויה, הפעם לא היה מסוגל להתרחב יותר; 3. העדר מרווח ליזמות פרטית ומוטיבציה ירודה בעבודה הפרודוקטיבית, כשמצד אחד היא מבוססת על יחסים תלותיים, ומצד שני אין שוק מקומי למוצריה; 4. מערך הטבות סעד והטבות אחרות המונעות ממשפחות להגיע לפת לחם. מערך זה מאפשר רוכלות כפרנסה 'משלימה' וכאפיק לפעילות כלכלית בלתי-מוצהרת לצורך תשלום מס; 5. כוחות אינרטיים במבנה התעסוקה של היהודים יוצאי ארצות ערב - במסחר קמעוני בדרך-כלל - המתבטאים בכך שמצד אחד הם אינם מוצאים תעסוקה הולמת במסגרות 'המהפכה הציונית', ומצד שני המציאות הכלכלית שבה חיים הולכת ומתדמה לאשר הכירו בגולה. חותם הפרנסות שהיו אפשריות ומותרות להם כ'אהל

16. במרכזים מסחריים גדולים כמו השק"ם ו'המשביר' מנו העובדים עשרות רבות. חנויות קטנות יותר מצאנו בתפעול בעלים אחד או שניים, ושניים-שלושה עוזרים, או איש ואשתו, וכו'. בשוק הפתוח, בימים טובים, גם דוכנים קטנים לעשרות - יושב אדם ליד כמה ארגזי תוצרת או תולה על שכמו חפצי ביגוד, או עובר במבוכים ומצהיר על מרכולתו. חישבנו אפוא ממוצע של שלושה עובדים לעסק. את מספר בני המשפחות התלויים במפרנס חישבנו כשלושה.

למי 'נשבר לעבוד' ולמה

אל־דממה¹⁷ היטשטש באקלים של עבודה עברית, אך באקלים של עבודה ערבית הוא צף ועולה.

עליית מחיר הדלק ב־1979 קיזזה מכדאיות הקניות ברצועת עזה, וכך השיבה לשוק אשקלון לקוחות משכבר שזנחוהו. ברם, אליה וקוץ בה, משיכת השוק למוכרים גברה אף היא. סוחרי הרצועה, שאיבדו קליאנטל יהודי, הפכו לרוכלים נוסעים, וכך רדפו אחר הלקוחות, אחרי פת הלחם, לשוקי ישראל. בה בשעה, תושבי העיר ומושבי הסביבה, שנפגעו מגל הפיטורים ואיבדו את משרותיהם, התקינו לעצמם דוכנים, כרכרות וסככות מתפרקות, ונקלטו אף הם כמוכרים בשוק.

תעסוקת נשים

לפני 1979 היו נשי אשקלון כוח העבודה העיקרי בענף התיירות בעיר. הענף כלל חמישה בתי מלון, שני בתי הארחה, כפר הנופש, שנוהל בשותפות עם המועדון הים־תיכוני (הצרפתי), שירותי החוף, גן העתיקות ושירותי הפארק. יש להוסיף על אלה כתריסר מסעדות ודוכני ממכר מזכרות וכו'. קיבולת המשרות, בעונות טובות, הוערכה בלשכה בכ־160-180. בקיץ 1980 הגיע שכר חדרנית במלונות אשקלון ל־8,000-9,000 ל"י לחודש. רוב הנשים עזבו את העבודה בתיירות מסיבות שיוסברו בהמשך.

בתעשייה התמעטה עבודת הנשים. 'בעבר', הסבירו, 'היתה דרישה רבה של נשים לעבודות מקצועיות למחצה בתעשייה, אבל כיום זאת ממש בעיה'. בדיקה ראשונית העלתה שיש מעט עבודות המיוחדות לנשים, ושכרן נחות ביחס לזה של עבודות שמבצעים גברים; אף על פי כן, מה שניתן לביצוע בידי שני המינים נמסר על־פי רוב לגברים, מבחינת הלשכה – בטענה שהם מפרנסים עיקריים, ומבחינת המעסיק – בטענה שהגברים מתמידים יותר בעבודה. שכר מלחימה ב'אלתא' – מתכת־אלקטרוניקה (באשדוד), הגיע ל־11,000-13,000 ל"י לחודש. השכר ההתחלתי לעובדת טקסטיל היה אז 280 ל"י ליום, לתופרת מיומנת שילמו (ב'פולגת') 335 ל"י (או 8,400 ל"י לחודש). ללבורנטית בבית החולים 'ברזילי', כמו־גם למורה בבית ספר יסודי, שילמו 13,000-15,000 ל"י לחודש, ולפקידה במלון עד 450 ל"י ליום (11,300 ל"י לחודש). 'בכלל לא רע' קבעו בלשכה, 'אפילו שבת־לאביב מקבלים עבור עבודה זהה 25,000-35,000 ל"י'.

17. 'אהל אל־דממה' או 'אהל אל־כתאב', 'אנשי הספר' או 'בני דתות החסות' – כינוי לנוצרים וליהודים בחברה הערבית מוסלמית, מעמד שהקנה להם את חסות השלטון עם חותם השפלה של מי שזקוקים לחסות, ובתמורה למיסוי כבד במיוחד. לדיון מורחב במעמד זה ובהשלכות המשפטיות־חברתיות־כלכליות שנבעו ממנו, ראה: N.A. Stillman 1979

יחס מבקשי העבודה להיצע העבודה

משוחררי צה"ל ומפוטרי מערכת הביטחון

קבוצה גדולה במיוחד (32 איש) היא זו של משוחררי צה"ל, שקיבלו כ-7,000 ל"י, היינו כמחצית שכרם הקודם, זאת למשך 150 יום מעת השחרור. בתגובה לשידול פקידי הלשכה 'לארגן לעצמם מקור הכנסה חדש', שכיחה היתה התשובה: 'קודם לנוח, אחר-כך לחשוב טוב'. המיומנות המקצועית שרכשו לפני הגיוס ובמהלך השירות הצבאי היתה בסיס לכבודם העצמי, ולכן היא היוותה גם את המקור לעכבות שהקשו על סידורם מחדש, ולו גם באותו ענף התמחות עצמו. התברר שעבודה בתעשייה הבטחונית, למשל, הולידה הייררכיה מגובשת של תת-מיומנויות במקצוע ומדדים ברורים להישג ולגאווה מקצועית, המושפעת מיוקרת הנושא הבטחוני, מטיב המוצר שבו עוסקים, כמו-גם מהסודיות הכרוכה בייצורו. על כן, הסביר מנהל מפעל בטחוני, 'הצורך לעקור ממקום עבודה כ"עשות"¹⁸ כואב משהו כמו שחרור מצה"ל ... אנשים המוכנים לכל עבודה מלוכלכת - אם היא נדרשת במפעל - למען בטחון המדינה, נעשים בררניים כשמדובר באותה עבודה לכל מטרה אחרת'.

מדרג השכר במפעלים גבוה יחסית, והעילית המנהלת, המגיעה ברובה מערי גוש דן, הקנתה תחושה של מסגרת מחייבת ודרבון להישגיות.

ייצור 'צעצועי שלום' יוקרתי פחות מייצור 'צעצועי מלחמה', ובשעה שהמוטיבציה לעבודה אינה נשפטת בעיקר לפי גובה השכר (כצפוי באקלים של קפיטליזם חסר פניות), הטעם החברתי-ערכי שבעשייה קובע הרבה. נסיונות להפנות משוחררי צה"ל ומפוטרי התעשיות הבטחוניות לעבודה מחוץ לעיר או להסבה מקצועית שתקל עליהם במציאת עבודה באשקלון נתקלו בסירוב. הם היו בררניים, תובעניים, ובטוחים בזכותם להמשיך וליהנות מחסות פטרונית של המדינה ומוסדותיה, וסירבו בעקשנות להשתבץ לעבודה בחברה של עובדים מהשטחים.

הביקוש להמשך השירות הצבאי ולעבודה במחנות הצבא ובתעשיות הבטחוניות - שהיו חסומות בפני עובדים מהשטחים המוחזקים - היה גבוה במיוחד בין הצעירים; אך הואיל ותקציב הביטחון קוצץ והיצע העבודה קטן, חיפוש העבודה התמקד יותר בענפים שבהם נמנע היצף של זרים, אם משום שנדרשה מיומנות מקצועית גבוהה, או משום שתנאי הקבלה החמירו יותר עם שיוך הפונים, כמו בשירות המדינה ובעירייה - ששם העדיפו יהודים על ערבים. הצעירים יוצאי ארצות האסלאם גילו במיוחד התנגדות לעבוד בצוותא עם ערבים.

להלן דוגמה: צעיר (בן 24, סיים קורס ליטוש יהלומים בן ארבעה חודשים טרם גיוסו, שירת בצבא שלוש שנים ועבד כאזרח עובד צה"ל במשך שנה וחצי) קורע הפניה לעבוד במפעל הטקסטיל 'פולגת' (בקרית-גת, עיר שכנה לאשקלון), זוקר סנטר מול הפקיד מעברו השני של האשנב, מאיים להפעיל כוח, וצועק: - 'תן ליטוש יהלומים או [דמי] אבטלה!'

18. מפעל מתכת מקומי גדול, המייצר רכיבי נשק.

למי 'נשבר לעבוד' ולמה

הפקיד: 'שם [פולגת'] מפעל עם 2,000 עובדים, לכולם זה יאה ולך לא?! אינך בעל מקצוע, לא מכונאי, לא טייס, לא מורה, ולא רוצה ללמוד מקצוע, ומה אעשה אתך?'

הצעיר: 'אני מלטש יהלומים!... שם [בפולגת] עובדים משמרות, אין לי עיניים למשמרת לילה, כבר ניסיתי וזה לא בשבילי!'

הפקיד (בחצי תפנית אלי): 'מה זה, ליטוש יהלומים יותר אריסטוקרטי? ולא מאמץ את העיניים? לפני ארבעה-חמישה חודשים חיפשנו מועמדים לקורס ליטוש ולא רצו ללכת. כרגע המלטשות לא מבקשות עובדים, ומה אעשה לך?'

- 'תן דמי אבטלה!'

עובדי ענפי מתכת

קבוצה שנייה שפיתחה סרבנות להצעות עבודה מנימוקי 'כישורים מיוחדים' או 'כישורי יתר' היתה זו של עובדי ענפי המתכת. במדגם חודש אוגוסט, מתוך 76 דורשי העבודה מנינו 18 עובדי מתכת, שפוטר ממופעלים בעיר ובסביבותיה. הסיבה שניתנה לשינוי היתה שמשרד הביטחון, מזמין העבודה הגדול ממפעלי העיר, צמצם את הזמנותיו. נציג אחד המפעלים הגדולים ניסח זאת כך: 'כל זמן שמשרד הביטחון הזמין והזמין, אז כל הארץ היתה מלאה מוכשרים ... רק עכשיו [כשהמשרד מצמצם הזמנות] ניתנת ההזדמנות לראות מי באמת מוכשר'. שרדו אפוא בעלי המקצוע הטובים והסדנאות שהתבססו על עבודות השוק האזרחי. הכשרת עובדי מתכת לסוגיה - חרטות, כרסום וכו' - יקרה וממושכת וממילא פחות נגישה לבלתי־מיומנים, פחות חשופה להיצף העובדים שבא מכיוון הרצועה. אדרבא, דירוג השכר עלה עם כישורי המקצוע, וככל שהיה גבוה היה חסין יותר בפני תחרות העבודה הזולה. להלן שרטוט סיפוריהם של אחדים מתוך 18 דורשי עבודה אלה:

א. מסגר־חרט בן 36, בעל משפחה, יליד צפון אפריקה, ממפוטרי מפעל 'הכטומטל', הופנה לעבודה במפעל 'שריר', אך פוטר שנית כבלתי־כשיר לעבודה באוטומטים.

מסרב להסבה לעבודה ידנית, ששם גם עובדים ערבים והשכר נמוך יחסית.

ב. מסגר־חרט סוג א' (מבצע כל עבודה של עיבוד שבבי, כרסום, ריתוך וכו'), כבן 42, יליד צפון אפריקה, בעל משפחה, לשעבר עובד 'מנועי בית־שמש' ו'דום־גת', ניסה כוחו כעצמאי, זמן קצר הצליח יפה (היו חודשים שסיכם בהכנסה של 25,000 ל"י), ועם המיתון שהשתרר בסוף שנות השבעים נאלץ לסגור, אך מסרב להסכין שוב עם תנאים של שכירות מכל סוג המוצע לו. דורש שיפנו עבודות למפעלו כדי שימשיך לעבוד כשכיר אך ברשות עצמו, שבמשרד הביטחון יכירו בהישג שרשם בכך שהיה לעצמאי. אם ייחשף לשוק העבודה הוא עלול למצוא עצמו במקומות שערבים נכנסים לעבוד בהם.

ג. מסגר־חרט בן 32, עלה עם הוריו מצפון אפריקה בהיותו ילד, בעל משפחה, מפוטר מפעל 'עשות', שם לא עמד בסטנדרט המחלקה שבה עבד; ביקשו להעבירו לעבודה פחות מחייבת, אך הוא לא התפשר והתפטר. לא מוכן לדבר על עבודות פשוטות 'שנותנים היום לכל ערבי'.

ד. מסגר־חרט סוג א', מומחה לתפעול מכונות, בן 53, יוצא הונגריה, 16 שנים

בארץ, בעל משפחה שילדיו בגרו ועזבו את הבית. עבד שמונה שנים ב'בדק' ושש שנים ב'מפעל שטרנברג' שנסגר. מובטל מזה ארבעה חודשים – ולטענת הפקידים בלשכה זה משום שאין הצעות עבודה רבות, וכשיש המפעלים דוחים אותו, מכיוון שיש להחשיב לו ותק. לדבריו הוא מובטל משום שלשכת העבודה מעדיפה אחרים, ממוצא מרוקאי ומטופלים במשפחות גדולות על פניו. לירידה בסיווג המקצועי יש לגביו מובן של 'להיות כמו מרוקאי', היינו פחות טוב. דבריו העידו על תסמונת ריבוד שלפיו יוצאי אירופה מקצועיים יותר מיוצאי צפון אפריקה, והערבים, לפי שעה, בשפל המדרגה.

ארבעת המקרים לעיל מבטאים 'אבטלה חיכוכית', באשר הם מביאים ראיה לחוסר היכולת לקשר בין בעלי המיומנויות המסוימות לבין צורכי המפעלים. שלושת הראשונים מביאים ראיה לפער בין הערכה עצמית גבוהה, שטופחה אולי מעבר למידותיה הנכונות בידי מעסיקים תומכניים יתר על המידה, כאשר העבודה היתה מצויה בשפע, העובדים המקומיים היו מבוקשים,¹⁹ ופחות הקפידו בשאלות של רמה ואיכות. המקרה הרביעי מרמז לעירוב של שיקולי העדפה פנימיים בין המועמדים הישראליים, זאת נוכח הצמצומים בשוק העבודה. כשבאים למיין אנשים – מי ישרוד בענפים המקצועיים והטכניים ביותר, מסתמנת בלשכת העבודה, ובלחצה גם במפעלים, העדפה לטנטית של נתונים סוציאליים כגון גודל המשפחה שיש לפרנס או מידת הדיסוננס שיתחייב מאלה שייאלצו לרדת בסיווג המקצועי. יוצאי אירופה, המטופלים במשפחות קטנות יותר ופחות רגישים לעבודה עם ערבים, מתבקשים לוותר – גם אם כישוריהם עדיפים.

בלתי-מקצועיים

קבוצה שלישית של מבקשי עבודה מתוך מדגם ה-76 היו 17 עובדים בלתי-מקצועיים או מקצועיים למחצה. ביניהם היו שני מפוטרי 'תדיראן' בחולון, עם שלוש וארבע שנות ותק, השתכרו 13,000-14,500 ל"י לחודש; ארבעה מפוטרי 'קוקה קולה' בבני-ברק, כולם יוצאי גרוזיה, שם השתכרו 9,000-11,500 ל"י לחודש; עובד שירותים מ'מנועי בית-שמש'; שלושה עובדי 'פרומין' בשדרות; שלושה עובדי מפעלים קטנים באזור התעשייה אשדוד; עובד ניקיון של עיריית אשדוד; שומר לילה במתקני המועצה האזורית שער הנגב; שני עובדי פס ייצור משימורי 'יכין' המקומי. שאלה מסקרנת היתה מדוע רוב הבלתי-מקצועיים המגיעים ללשכה מגיעים ממקומות עבודה שמחוץ לעיר. מצאנו כי השיקול הסוציאלי ש'עניי עירך קודמים' ניכר בעתות מיתון, כאשר המעסיק המקומי נזהר יותר בפיתורי עובדו שהוא גם שכנו. שאלה מסקרנת שנייה היתה, אם כך, מדוע זה יוצאים הבלתי-מקצועיים לעבוד מחוץ לעירם? מצאנו כי אכן חזקה פה הנטייה לדחות עבודה מטיפוס זה כשהיא מוצעת בעירך. אחדים הסבירו כי 'בן אדם שבאים לקחת אותו לעבודה בהסעה מאורגנת רואים אותו שהוא יותר חשוב [מאדם ההולך לעבודתו ברגל]'. עולה מבוגר מרוסיה,

19. מפעלים שעבדו עבור משרד הביטחון נמנעו מהעסקת ערביי שטחים, וכך לא נחשפו עובדיהם לתחרות העבודה הזולה.

עובד ניקיון, הסביר שבעבודה כזאת בריא יותר לנסוע רחוק מהבית. איש לשכת העבודה מתח קו שווה בין הנמקה זו למקרה הנוער הישראלי, 'המוכן להתבזות ברחיצת צלחות [במסעדות] ובפינוי אשפה בניו-יורק, מה שלא היו מעלים על הדעת לעשות בארץ'.

הנסיעה לעבודה בחוץ מקנה יתרונות פעוטים כגון ניכוי זמן הנסיעה ממקום העבודה ואליו ממשך הזמן שבו צריך לעבוד ולהתאמץ, קבלת ארוחה במקום או תוספות אש"ל, וכו'. שכר עובד הניקיון הנ"ל הגיע ל-5,500 ל"י נקי, ותוספת האש"ל הגיעה ל-350 ל"י, שלדבריו, 'לא הולכים ברגל'. הנמקה שכיחה נוספת ששמענו היתה: 'שם לא צריכים לעבוד עם ערבים, ובהשוואה לאשקלון, המוצפת פועלים מהשטחים, זה יותר נעים'. העבודה לצד פועלי השטחים התקבלה בקושי מיוחד בקרב עובדי הכפיים, שבאו לעבוד אתם 'שכם אחד', היינו על בסיס שווה אתם. כמסתבר, קרבת רצועת עזה לאשקלון גרמה לעומס מיוחד של מבקשי העבודה, שפגע מאוד בעובדים הבלתי-מקצועיים מתושבי אשקלון.

כניסת עובדים ערבים למרקם שירותי הרכב התלוותה ביציאה של העובדים המקומיים, וקודם כל הצעירים, כפי שהעיד (קיץ 1982) בעל מוסך פחחות באזור התעשייה: 'פעם היתה המחלקה לנוער בשירות התעסוקה שולחת לנו מתלמידים, אבל זה היה מזמן. היום אין מועמדים בשביל דברים כאלה, הכל פה ערבים'.

עבודה בחקלאות

בסירוב תקיף במיוחד נתקלו פקידי הלשכה בהציעם לצעירים קטיף הדורים. להלן דברים שהחליף צעיר (23), בוגר המגמה לפחחות ולצביעת מכוניות בקורס מטעם 'אורט', משוחרר צה"ל מזה שנה, מתגורר עם הוריו ואחיו) עם פקיד הלשכה במארס 1980:

- 'אני לא הולך לקטיף, תשכח מזה, אני לא בשביל לעבוד בחוץ, כבר אמרתי לך את זה כמה פעמים ואתה לא רוצה לתפוס... תן לי צביעת רכב או [דמי] אבטלה'.
- 'אני תופס, אבל אין כרגע דרישה לצבעים ואת זה אתה לא רוצה לתפוס, ואני לא מוכן לקבל שבחור צעיר ובריא [כמוך] לא מסוגל להעביר חודש-חודשיים בקטיף, עד שתיגמר העונה בפרדסים'.²⁰
'יש לי מיגרנות, חייב לעבוד תחת גג...'
- 'תחבוש כובע, צא לבוש עם שרוולים ארוכים, אולי במאי יתפנה משהו במוסכים ונשמור לך מקום...'

עבודה לנשים

מכלל 76 הנכללים במדגם מבקשי העבודה הנשים היו מעטות, יחסית, בין מבקשי העבודה ומיעוטן נגרם, כפי שצינו לעיל, גם מפני שהלשכה והמעסיקים העדיפו למסור עבודה לגברים וגם מפני שנשים קיבלו שכר נמוך יותר בעד עבודה שווה

20. קטיף הוולנסיה מסתיים בדרך-כלל במאי.

ומצאנו הנמקה נוספת, מוצנעת, 'שעליה' אמרו 'פחות נעים לדבר' והתכוונו לתדמית החברתית הצונחת של האשה העובדת. מנינו שבע נשים מובטלות, ובהן שתי תופרות, עוזרת-גננת, אורזת פרי ממפעל 'יכין' (כולן נשואות), פקידה זמנית בקרן ביטוח של ההסתדרות ושתי משוחררות צה"ל (שלושתן רווקות), בוגרות בית הספר המקומי לפקידות, מהן אחת שהתנסתה כפקידת קבלה במלון. על-פי התפלגות בסיסית, לפנינו נשים בעלות השכלה מקצועית וחסרות השכלה כזו. ניגשנו לברר עניין העסקת נשים בשירותי התיירות, ולהלן הממצאים מקיץ 1982:

הסקר גילה שרק מעטות מנשות העיר מסכימות לעבוד במלונאות, משתי סיבות שביקשו לציין: ריבוי העובדים הערבים בענף, והיותו מפולש לפגיעות מצד 'העולם התחתון'.²¹

כניסת הערבים, הסבירו, דוחה אותן, ועוד יותר את בני משפחותיהן המתנגדים לכך שתעבודנה עם צוות עובדים כזה – אם משום ש'הערבים מבזים נשים [נשואות] ללא ליווי בעבודה', ואם מפני ש'הם [מהרצועה] מגיעים בקבוצות קבוצות של גברים עם עיניים רעבות'. קבוצות של גברים בעבודה מפירות אפוא את היחס המאוזן בין המינים במקום העבודה העברי. 'כשאשתו [הערבייה] לא מצויה על-ידו, הגבר [הערבי] חופשי "להציע הצעות", מצב שהוא מעליב וגם יכול להיות מסוכן, במקרה שהיהודייה שאינה מורגלת בשיחה עם גברים, מתפתה להם'. עניין העולם התחתון התקשר להסבר שלעיל ברמיזה ש'פה זה לא הילטון [נמשל להקפדה על מוניטין הקליאנטל והחדרנית], ואת חדרי המלון מנצלים סרסורים זריזים בדיוק לזה [לזנות]'. כמתואר, רוב הלקוחות העושים שימוש זה במלונות הם ערבים, מאחר שההפרדה הקיצונית בין המינים בחברתם גורמת לתסכול מיני. תפיסה זו גורמת לכך שגם במי שעושה מלאכתה נאמנה דבק אז רבב של מופקרת.

עובד בכיר של לשכת העבודה אמר באנחה: 'אלה שהקימו את תשתית המלונות בעיר התכוונו להביא תיירות של ארבעה ושלושה כוכבים מהצפון [אירופה], ונתקעו עם תיירות של חצי כוכב מפה, מהדרום'.

נסיגה קיצונית בנכונות של נשות העיר לעבודה בלתי-מקצועית רשמנו גם במפעלי עיבוד המזון. ב'יכין' היה שכר המינימום לעובדת 250 ל"י ולמיומנת 470 ל"י ליום (או כ-10,500 ל"י לחודש). בנפת אשקלון שלושה בתי-אריזה גדולים וכמה מפעלים לשימורי מזון. בשנות השישים גדשו אותם נשות העיר, אך בשנות השבעים קטן מספרן מאוד. עת ביקרנו ב'יכין', בינואר 1980, כללה מצבת כוח האדם 120 'קבועים' ו'קבועים עונתיים', 12 מהם נשים (רובן בתפקידי משרד) ו-160 'זמניים', רובם ערבים. עובדי הניקיון היו שתי נשים מאשקלון ו-17 ערבים מהרצועה, בהם שתי נשים.

עובדי שירותים

עובדי השירותים התמידו במקומותיהם, וביקשנו להבין את ההבדל בין מצבם לבין מצבם של עובדי הייצור. העובדה שהשירותים מבוססים ברובם על כסף ציבורי,

21. כתבות שהתפרסמו אודות התיירות באשקלון לצל פשע, ראה מעריב, 20.8.1980, 1.9.1982.

המבטיח פרנסה ללא זעזועים, נראתה לנו כסיבה מספקת לחפוף בהם. יתר על כן, סביר שמשרות השירות, שבמהותן הן טיפול באנשים – להבדיל מעבודה עם עצמים ('people' vs. 'object work')²² – מזכות ביוקרה ובהשפעה. קיבלנו שהישיבה בחדרים עם מיזוג אוויר עדיפה על העמידה באולמות ייצור; שמתיקות השררה והטבות הלוואי שלה מפצים על השכר הירוד, בהשוואה לשכר הגבוה הנופל בחלקם של עובדי חרושת ובעלי מלאכה מובחרים.²³

עסקים מסחריים

מכלל 900 החנויות והבסטות מנינו כ־260 המוכרות פירות וירקות טריים. במקום שני מכלל עסקי המזון באו מוכרי המיובשים, השימורים, דברי המאפה והמתקים, ובמקום שלישי מוכרי הבשרים והדגים. עסקי ממכר מזון לצריכה מידית – מסעדות, בתי קפה, דוכנים לשתייה מהירה, לפלאפל וכו' – היו כ־85 במספר. מספר סוחרי הבדים, הביגוד וההנעלה היה כ־285 סך־הכל; סוחרי כלי בית, חשמל וחפצי ריהוט מנינו כ־160. סוחרי חפצי ערך כתכשיטים, זהב, שעונים היו כ־70.

על־פי מראהו, שיוך סוחריו ומרב הקונים בו, שוק מגדל הוא מזרחי באופיו. רוכלי הרצועה, מצוידים ברכב מסחרי, מכרו סחורה שקנו אצל סיטונאים באזור המרכז.²⁴ בניגוד למקובל בחנויות העיר, מכריז המוכר בשוק על מרכולתו ומחירה. היינו, פה אין שימוש לתגית המחיר, ויש להשאיר מרווח למיקוח. רוכלי הרצועה סיגלו משפטים למשיכת הקונים, למדו לשון מיקוח בסיסית, וכך הוציאו לחמם ממסחר. כך, מראשית שנות ה־70 היה שוק אשקלון למקום המפגש המוסדי והחשוב בין אוכלוסיות הרצועה ודרום רצועת החוף של ישראל.

הואיל ולא דרושה למוכר הבנה מיוחדת בטיב ובשימושי מרכולתו, ופה שאלת האחריות לאיכות המוצר אינה רצינית, למעשה מפולש השוק לכל המציע דבר במחיר מציאה. הלקוח מצדו מוותר על נוחיות המקום, על כיבודים ועל שירותי לוואי מנעימים (כמו בסופרמרקט), אך משיג את מצרכיו בזול. בהיותו קורץ לחסכנים ולמעוטי אמצעים, השוק מקובל כמקום קנייה 'עממי'. לא השלכנו מאחורי גבנו הכרה בתועלתם של מעשים לעושיהם, ושאלנו 'מוכרים שוליים', שעליהם הצביעו הפקחים, לעניין פדיון המכירות.

עולה ממרוקו (52) יושב בצד איטליז, מסייע לקצב ברכישת בני צאן לשחיטה.

22. ראה: Goffman 1961, pp. 74–76.

23. אגב עבודה עבור תה"ל מהנדסים להכפלת האוכלוסיה בחצור הגלילית (סתיו 1976), נתקלתי בפרדוקס זה לראשונה; השכר הממוצע לעובדי המועצה המקומית, שהיתה גדושה עובדים, נע בין 2,000–2,500 ל"י לחודש. שכר בונה טרסות אבן עבור המועצה המקומית, ערבי תושב מע'אר, הגיע ל־7,000 ל"י לחודש. התעניינתי בלשכת העבודה המקומית מדוע לאור הבדלי שכר אלה אין מועמד המעוניין לרכוש מקצוע בניין טרסות, וענו שזאת עבודה מיוחדת לערבים. ראה ג"מ קרסל 1976, עמ' 8.

24. כך למשל, המסחר בבדים התרכז לרוב בידי עזתים, שקנו גלילי חומר בבית רומנו בתל־אביב ומכרום בשוקי הדרום.

בפינת רחבת השוק פורקים ערבים מהרצועה כבשים ועזים. לאיש יד מנוסה לקבוע מחיר לצאן שרכש בנעוריו, בכפרים ליד מקנס. ניגש למכלאה, ממשש בכבשים, מרים אותן במשיכת הצמר ומתמקח. הצדדים גומלים לו בדמי תיווך פעוטים עם כל עסקה שנחתמת, אלא שאך מעט עסקות נחתמות ביום שוק. שאלנו אם כדאי לו. ענה: 'פעמים קצת יותר, פעמים קצת פחות, אבל זה לא הכסף, זה הנשמה שלי שבמסחר כבשים'. כך בשלהי גיל העמידה, להשלמת מסלול חייו המקצועיים, הוא שב למקצועו הנשכח מן הגולה ומשיב לעצמו את ערכו שרכש שם בשנים רבות של עבודה, לצד אביו ודודו, לגרסת אבותיו ומסורתם שאותן החליף בארץ בדרך לא סלולה. באשקלון הוא חי כעשרים שנה, 18 מהן היה עובד תעשייה. כעת, הסביר, מחייתו על הביטוח הלאומי: 'קיום יש לי, ברוך השם, אבל בלי כבוד'. כל מעשה של תיווך מוסיף למחירתם, והתיווך לגופו מחזק את רוחם. ויש רווח נוסף לשהייה בשוק – שהיא מאפשרת קשרים עם סוחרים (ואנשי 'עולם תחתון' דמויי סוחרים) התמצאות במחירים והזדמנויות לקנות לביתם, לקרוביהם ולידידיהם במחירי מציאה.

השוק הפתוח קשה למעקב ולפיקוח, בהיותו מנתב גם סחורות יד-שנייה (שאינן חייבות במס), ומשום כך מצאנו אנשים הבוחרים בו כמסווה למכירת סחורות גנובות.²⁵ הציפייה למציאות בשוק הפתוח מתבססת על הידיעה כי כשסחורה גנובה מחליפה ידיים, כשהמוכר חפץ למהר ולהיפטר ממנה, היא מוצעת בזול. מוכר ביגוד אשר ברי היה כי אינו בין השולחים ידם בגניבה, ניצל ציפיות אלה בבדיחות כשהצהיר על מרכולתו בקול גדול: 'בזול היום, בזול! גונבים בלילה מוכרים ביום, בזול היום...'. בהקבלה, בשכונות צפון העיר נאנקו התושבים ממכת גניבות מבתים וגניבות רכב, בעוד את תושבי שכונות הדרום²⁶ מצאנו מגנים גנבים אך סולחים לגניבות, שהוסברו לעתים כהכרח בל יגונה 'למי שאין לו כלום'. גניבות מחנויות היו מכה שלא פסחה על שכונות הדרום. את מרכזי הקניות מצאנו כעורים, כתוצאה משימוש רב באמצעי מיגון כמו תיל, בנוסף לסורגים, על הכניסות וכן על חלונות הראווה. אף שאיש לא הסכים במפורש להגדיר הסכנה זו עם הפשע כתת-תרבות, בני שיחנו ניאותו להודות כי הפשע מקנן כמעט בכל בית.

דרך שכיחה להישמר מפגע עבירות הרכוש היה כיעור חזות הבתים, כפי שהעיד קצין במשטרת העיר, בהתייחסו למאמץ לשיפור חזות הבתים: 'אין טעם בכל השפריץ²⁷ שלכם, זה בכוונה שמזניחים את חיצוניות הבתים, כי נטפלים פה לכל מה שנראה

25. אישור כי הסחורה אכן גנובה לא קיבלנו מאיש, אבל הבנו זאת בעקיפין, מתשובות שלא להקלטה או מתשובות של 'שתיקה כהודיה'. ראינו למשל מוכר אופניים 'משופצים', שקנה חלקים או זוגות אופניים שלמים מבני נוער. האיש אישר כי איננו שואל למקור הסחורה, וכי פיתח חוש להכיר (מהתנהגות המוכרים) מתי עליו למהר ולטשטש את זהות הזוגות שהוא קונה על-ידי צביעה או החלפה של חלקים שקל לזהותם.

26. לעניין התפלגות שכונות אשקלון מהבחינה החברתית כלכלית ראה י' כהן 1977, עמ' 114-117.

27. תרסיס טיח, אמצעי שכיח בשיטת הבנייה בישראל, בפרט באין אמצעים טובים יותר לבחירה.

טוב'. מצאנו זאת כפשר אפשרי לפער העמוק בין הזוהמה שמצאנו בכניסות הבתים לבין הניקיון המופתי והשפע שמצאנו בתוככי הדירות. 'שם המשחק', הסביר עובד שכונתי בשכונת שמשון, 'הוא להנמיך פרופיל'. כך, בין השיטות המשמשות את שכונות הדרום להרחקת גנבי רכב למדנו על צביעת חלודה לרכב חדש, או, כפי שלימדנו בעל מוסך לפחחות רכב, ניצול חלקי פח ישנים להסוואת מכונה חדשה, וכו'. שתנודות הדיירים הן כאן מתונות, קשרי הקהילה יציבים למדי והאנשים מכירים זה את זה, יכולנו לפרש אי־רצון להתבלט בצריכת ראוה גם בחשש מפגיעת 'עין הרע'.²⁸

הצגנו ממצאים אלה לנציגי העירייה ולפקידי לשכת העבודה, והם בחנו אותם בתחושת בושה על 'הגלות המחלחלת חזרה לשכונות העיר'. בדברי ההתנצלות אמרו: 'קודם לכל צריך להשקיע יותר [מתקציב פרויקט השיקום] בחינוך לעבודה ובהכשרה מקצועית'. נציגי העירייה התבוננו בנתונים והגיבו במלים: 'רע מאוד!'; הם הסבירו שהאשמה היא בממשלות המערך, שהביאו לעיר תעשיות שאין בהן אתגר, וטענו שצריך להביא תעשיות עתירות מדע, שרק באמצעותן ניתן לאתגר את הנוער לעבודה יצרנית. קל לפרש עמדה זו כקריאה להתחכם ולהימנע מחיכוך בעבודה עם ערביי רצועת עזה, שכישוריהם המקצועיים לא יידרשו ולא יצריכו כניסתם לעיר במספרים גדולים.

ההשלכות התיאורטיות

אקלים יחסי העבודה בישראל הושפע מצרכים אדפטיביים, מקומיים, ומערכים קלוטים ממקומות אחרים, שהעולים היהודים הביאו אתם מארצות מוצאם. ההסתגלות למציאות וסיגול האידאולוגיה הציעו שני אופני ביטוי משלימים אהדדי – האחד לשיתופיות והאחר לתחרותיות – בעבודה.²⁹ התפתחות ששינתה את תפיסת הפרגמטי והאידיאלי, שהתגלמה גם בשינויים במדיניות משרדי הממשלה, פגעה בזירות הביטוי הללו לשיתוף ולתחרותיות. בהדרגה שונו סולמות ההערכה למקצועות ולסוגי הפרנסה, ובמספר ענפים, המפולשים במיוחד לעובדים מהשטחים, נפגמה המוטיבציה לעבודה. מצד אחד פחת מוניטין המוסדות השיתופיים, מפעלי חברת העובדים, האיגוד המקצועי והחברות הקואופרטיביות, ומצד שני נפגעה ההערכה לביצוע האישי ולדרך הקידום באמצעות המקצוע. שכירה של עובדים זרים וזולים לביצוע כל עבודה בלתי־מקצועית או מקצועית למחצה טרפה מוסכמות ציוניות בקפיטליזם הישראלי, ובצד ציבור העובדים היא שיבשה מסלולי מירון ותקנים למהוגן ולמוסרי בעבודה התחרותית, ליחידים ולקבוצות. המציאות האנומית (Anomie)³⁰ מופיעה בשיבוש

28. דיון בשאלת 'קהילה', כמושג וכתופעה בהקשר של שכונת מצוקה בעיר ישראלית, ראה ח' חזן 1988; וכן ש' שי 1988.

29. לעניין הניגוד וההשלמה בין שני מסלולים אלה ושניהם יחד לעומת דרך ההתנהגות האינדיווידואלית ראה M. Mead 1937.

30. 'אנומיה' (ביוונית: העדר חוקים), היא חוסר הגדרה ברורה של המציאות החברתית, באופן שהאנשים חסרים קנה מידה ערכי למעשיהם. ראה: Durkhiem 1951, B. II, chap. 5.

'כללי המשחק' בעבודה, דבר הניכר בירידת המוטיבציה לעבודה, בפרט ביישובים הסמוכים לקו הירוק, בענפים עתירי העבודה הבלתי־מקצועית, שהיו מפולשים לעובדים הערבים.³¹ נקודה אחרונה וחשובה לכאן: הפגיעים במיוחד בהתפתחות זו היו בני הדורות הצעירים ליוצאי ארצות המזרח התיכון, בפרט השאפתנים שבהם, שביקשו להוכיח את יכולתם להשיג. שכונות אשקלון הדרומיות מביאות דוגמה לקבוצת התנהגות זו.

אפיון 'חוסר־התחרותיות' מוסיף פירוש חסר לספרות הסוציולוגית המטפלת בהתנהגות המקצועית (vocational behavior);³² לאדם האמביציוני (homo competitivus) נדרש עתה מקום עבודה שאין בו בלבול כללי התחרות, שיש בו מונה דייקן ויד המשווה, מדרגת ורושמת את ביצועי המשתתפים, כל אחד לעצמו.³³

סיכום

- לשיעור האבטלה הגבוה בין תושבי אשקלון כמה גורמים:
 1. קודם להמראה כלכלית ובטרם תגיע העיר לפרנסות המתפתחות מאליהן, שוק העבודה באשקלון היה 'מלאכותי'. היינו, בעיקרו הוא עומד על הזרמה, ישירה או עקיפה, של הון מצד הממשלה. כאשר הממשלה מחליטה לצמצם השקעות בפיתוח מקומות עבודה או השקעה בתמריץ למשקיעים פרטיים, ובזמנית מקפיאה תקנים בשירות הציבורי – גוברת האבטלה.
 2. היצף שוק העבודה בפועלים מרצועת עזה הסמוכה, שהוזילו את העבודות הבלתי־מקצועיות, פגמו ביוקרת עבודות הידיים, במיוחד בענפים הנוחים לקולטם. אז גם אם דרושים שם עובדים למשרות קיימות, אין יהודים הששים להיענות.
 3. הואיל ומקומות העבודה משקפים, בקווים גסים, את כישורי עובדיהם, התפלגות העובדים היהודים מורה על הבדלי מוצאם; הממוקמים בעבודות מקצועיות למחצה – מרביתם יוצאי ארצות ערב ובניהם, והם הנחשפים עתה, למורת רוחם, לתחרות עם אנשי 'הרצועה'.
 4. הקרבה המחודשת לערבים בעבודה, ללא תנאי החממה שיצרה המדינה לעובדי הכפיים היהודים בעשורים הראשונים לקיומה, מעוררים קונפליקט אישי (פנימי), כי הרי היצף הערבים הדלים במקומות העבודה כאן כהרי התנאים ששררו בגלויות ערב, מציאות שבה למדו היהודים, 'אהל אל־כתאב' או 'אהל אל־דממה', לחיות תוך התבצרות במלאכה זעירה ובמסחר.
 5. הקונפליקט המשתקף הוא גם חברתי, כשהטרוניה מופנית לציבור הוותיקים

31. אודות השפעות עבודת הערבים מהשטחים בכוח העבודה הריאלי והמדיניות הדיפרנציאלית על הבסיס האתני עד לאמצע עשור השמונים ראה רות קלינוב 1990.
32. השווה לכאן למשל האנתולוגיות Wallman 1979; Salaman 1986
33. היינו, ללא עזרת כוח עבודה שכיר. אודות מרכיבי יוקרה של מקומות עבודה ופיחות בגין שינוי ערכים וציפיות העובדים ראה S. Wood 1982

- בארץ, לממסד האשכנזי אשר הטיף לעולי ארצות ערב לעבור ל'עבודה פרודוקטיבית' ועתה מתכחש לדרישותיו ובעצמו אינו מקיים אותן.
6. כדרך לחרוג מחוג עובדי הכפיים ומהזיהוי הכפוי עליהם עם ערביי השטחים, גובר בין ההישגיים של יוצאי ארצות ערב הרצון לעצמאות בעבודה, אך לכך נדרשים כישורים מקצועיים והון השקעה. אנשים שאין להם לא מזה ולא מזה מנסים מזלם בעיסוק מסחרי.
7. המוטיבציה הירודה להישגיות בעבודה ידנית מושפעת מהעבר הגלותי ומנדיבות יד השלטון; מתכתיבי הסביבה הגלותית שבה לא היתה ליהודי בחירה אפשרית בעבודות תשתית, ומהמציאות הישראלית שבה מדיניות סוציאלית מציעה 'כסף לכל', מאפשרת השגת הבסיסי ביותר ללא טורח, סולחנית לתת־תרבות של פשע שאינו מטופל בחוזק יד.
8. התרבות הצרכנית באשקלון, בריחוק כלשהו מהצרכנות 'מנקרת העיניים' של גוש דן, אינה מדרבנת להגדלת ההכנסה. בחוג תושבי שיכון־דרום והשמשונים,³⁴ המירוץ אחר חפצי הצריכה מתון. אדרבא, בין אוכלוסים החיים 'מתחת לקו העוני' מתקיימת קוהזיה, והמוסכמות הן שלא לנקר עיניים בחפצי מותרות, גם כשהם מצויים בהישג יד.

34. השכונות הדרומיות 'שמשון ישן' ו'שמשון חדש' (ראה גם הערה 15).

לוח מס' 1: המפעלים באשקלון לפי מספר העובדים וגובה השכר הממוצע לעובד באפריל 1980*

הענף	מס' העובדים	שכר ברוטו בל"י	ליום/חודש
מוצרי מתכת	1023	50,500-5,500 ל"י	לחודש
מוצרי בנייה**	687	40,000-12,000	לחודש
מוצרי עץ	608	17,000-8,500	לחודש
בניין (כולל את סולל-בונה וחברת 'מנוחה')	596	לעובדים זמניים 800-250 לעובדים קבועים 32,000-7,000	ליום לחודש
מוצרים פטרוכימיים (פלסטיק וכו')	395	22,000-6,000	לחודש
מוצרי הלבשה (בד טקסטיל)	280	700-200	ליום
		18,000-5,000	לחודש
אריזת מזון ושימורים	144	לעובדים זמניים 500-180 למנהלי מחסנים 12,000-11,000	ליום לחודש
מוצרי חקלאות	48	500-150	ליום
		22,500-8,000	לחודש
מוצרים אחרים***	285	32,000-7,000	לחודש
סה"כ	4066		

* הנתונים נאספו מ־62 מקומות העבודה הגדולים, ומקיפים לפי הערכתנו כ־85% מכלל עובדי הייצור בעיר. מפעלים קטנים אשר אינם ממוקמים באזורי התעשייה או שהיו נעולים בפנינו בעת הסקר לא נפקדו, כן לא נפקדו עובדי ייצור העובדים מחוץ לאשקלון.

** כלולים כאן מפעלים לצנרת בטון, למבנים טרומיים, למוצרי אינסטלציה, לעיבודי שיש, גרניט, מוזאיקה, וכו'.

*** כלולים באלה תעשיות שעונים, אלקטרוניקה, כימיקלים, יהלומים, מכשירי רפואה, שקיות פוליטילן וכו'.

הערה ללוח 2 בעמוד הבא

• השכר החודשי הממוצע לשכיר בשירותי מנהל ממלכתיים הגיע ל־16,750 ל"י. בהשוואה לכך, שכר ממוצע לשכיר בשירותים ציבוריים וקהילתיים הגיע ל־12,320 ל"י לחודש. סכומים אלה גבוהים ביחס לשכר הממוצע לשכיר בחקלאות (7,550 ל"י לחודש), אך משתווים במקורב לשכר הממוצע לשכיר בתעשייה (13,000 ל"י לחודש).

הנתונים המספריים מבוססים על מפקדים במקומות העבודה תוך הצלבה עם נתוני לשכת העבודה. באופן זה הקפנו כ־80% מעובדי השירותים המקומיים. לא הצלבנו נתונים אודות העוסקים בהובלת נוסעים ומשאות, אודות המשרתים בצה"ל ובמנהל הצבאי והאזרחי ברצועת עזה, אודות מגישי שירות אזרחי לחיילים ולמשפחותיהם. כמו כן לא הגענו לבעלי מלאכה העובדים סביב מקומות המגורים.

לוח מס' 2: מוסדות השירותים הציבוריים באשקלון לפי מספר העובדים
ביוני 1980*

הענף או המוסד	מספר העובדים
העיריה, לרבות מורי בת"ס תיכוניים ובי"ס רוגוזין (דתי)	1522
המרכז הרפואי ע"ש ברזילי שבמרכזו בית החולים הממשלתי	910
מקצועות חופשיים (כולל תיווך)	520
בת"ס עממיים	456
מלונות ובתי הבראה (נכון לעונת הקיץ)	375
מוסכי אגד	239
מרפאות קופת חולים (הסתדרות, מכבי, לאומית ופרטי)	160
הבנקים (כל הסניפים)	156
גני ילדים	154
פקידות בעסקים ומוסדות פרטיים	152
משטרה (שוטרים, סוהרים, עובדי החזקה ואחרים)	128
דואר הנדסה	118
לשכת הסעד	104
מקורות	102
מס הכנסה	98
כפר הנוער ניצנים	92
בתי אבות	84
דואר אשקלון	78
מוסד חינוכי כפר סילבר	72
בית ספר למסגרות אורט	70
המועצה הדתית	67
מפעלי ההסתדרות הכללית (קרנות ביטוח, אמהות עובדות, מועדוני נוער)	55
מכבי אש	52
מאפיות	51
מכבסות	49
מוסדות חינוך עצמאי (אגודת-ישראל)	43
מע"ץ	42
שירותי ציוד	35
חברת החשמל	32
משרד המשפטים	22
ביטוח לאומי	17
שירות התעסוקה	16
הכשרה מקצועית למבוגרים	16
סה"כ	6087

* ראה הערה בעמוד הקודם.

מקורות

- אביזוהר מאיר, כסף לכל: התפתחות הבטחון הסוציאלי בישראל, תל-אביב 1978.
- בורוכוב אליהו, 'ניתוח הבעיות הכלכליות של אשקלון (דו"ח קצר)', 1979.
- חזן חיים, 'שכונת שיקום כקהילה - ניתוח אנתרופולוגי מנקודת הראות של "העולם החברתי"', מגמות, לא (1988), עמ' 286-298.
- כהן יהושע, מיפוי אזורים חברתיים-כלכליים בישראל: ממדי מצוקה ורווחה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1977.
- כרמון נעמי, שיקום שכונות בישראל: הערכות, תוצאות, קריית הטכניון, חיפה 1989.
- עיריית אשקלון, תזכיר מצב העבודה והרווחה, יולי 1979 (דו"ח קצר).
- קלינוב רות, 'יהודים וערבים בכוח העבודה הישראלי: שכר ורמת השכלה', רבעון לכלכלה, 145 (1990), עמ' 130-145.
- קרסל גדעון מ', שילוש אוכלוסין: תוכנית פיתוח חצור הגלילית, ההיבט החברתי, תל-אביב 1976.
- שי שמואל, 'איכות החיים ותנאים סביבתיים בשכונת מצוקה: הערכה באמצעות דגם איכות החיים המערכתית'. מגמות, לא, 4-3 (1988), עמ' 439-449.
- שפירו שמעון (עורך אורח), 'שיקום שכונות מצוקה בישראל' מגמות, לא, גיליונות 4-3 (1988).
- שוורץ משה, בערבון לא מוגבל: ארגוני הקניות של המושבים והכלכלה המדינית של החקלאות בישראל (משוכפל), קריית שדה-בוקר 1992.

Durkheim Emile, *Suicide*, New York 1951 [1897].

Goffman Erving, *Asylums*, New York 1961.

Kornai János, *Vision and Reality, Market and State: Contradictions and Dilemmas Revisited*, New York 1990.

Kressel Gideon M., *Restoration of Development Towns: Manifestation of Subjective Factors*, Be'er Sheva 1983.

Lasker Gabriel Ward, *The Evolution of Man*, New York 1961.

Mead Margaret, *Cooperation and Competition Among Primitive Peoples*, New York 1937.

Salaman Greame, *Working*, London 1986.

Semyonov Moshe & Lewin-Epstein Noah, *Hewers of Wood and Drawers of Water: Noncitizen Arabs in the Israeli Labor Market*, Ithaca, NY 1987.

Stillman Norman A., *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, Philadelphia 1979.

Wallman Sandra (ed.), *Social Anthropology of Work*, A.F.A. Series, London 1975.

Wood Stephen (ed.), *The Degradation of Work*, London 1982.

ספרות ותחייה לאומית

בין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לדוד בן-גוריון

אבנר הולצמן

א. מבוא: עדויות ישירות על רישומו של ברדיצ'בסקי

על זיקתו של דוד בן-גוריון ליצירתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי מצויות בידינו שלוש עדויות מפורשות מפרי עטו. בפרק הראשון של זכרונותיו, כאשר מנה את יצירות הספרות העברית שקרא בילדותו ובנעוריו, הזכיר ביניהן את 'מאמרי אחד העם וברדיצ'בסקי'.¹ בגירסה מורחבת של פרק זכרונות זה, שפורסמה בספר פלונסק, הוסיף כי בהיותו כבן ארבע-עשרה 'הדור הצעיר בפלונסק התפקד כולו מקריאת אחד העם וברדיצ'בסקי'.² ההתבטאות השלישית, המפורטת והחשובה ביותר, כלולה במכתבו מיום 11.8.1968 אל עמנואל בן-גוריון, בנו של הסופר ונאמן מורשתו. וכך כתב בן-גוריון:

זה כמה עשרות שנים לא קראתי סיפורים מלבד יוצאים מן הכלל – אבל דברי מי"ב קראתי כולם – בין מחקר, בין סיפור, בין רשימות. – לא ידעתי שהוא האריך ימים עד שנת 21 – בספרותנו הוא מאריך ימים הרבה יותר. האמנם לא היתה עצרת זכרון לשנת המאה? – בימי נעורי, אני זוכר, היו מאמרי ברדיצ'בסקי המרשימים ביותר בקרב הנוער שבעיירתי, יותר מאחד העם; עלי להודות שאחרי עלותי ארצה – ובאתי הנה כציוני, כחלוץ וכסוציאליסט – בדקתי מחדש כל דעותי והשקפותי – והסתלקתי מהרבה רעיונות והשקפות שדגלתי בהם לפני בואי ארצה, אבל [נשארו] סופרים מעטים שהוקרתי

1. ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 10; וראה בעניין זה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב תשל"ה, עמ' 30; ש' טבת, קנאת דוד, א, ירושלים ותל-אביב תשל"ז, עמ' 28, 39.
2. ד' בן-גוריון, 'נעורי בפלונסק', בתוך: ש' צמח ואחרים (עורכים), ספר פלונסק והסביבה: ניישטאט וסוכוצ'ין, יד וזכר לקהילות שנחרבו, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 34.

והערצתי כבימי נעורי בפלונסק (עיר מולדתי) – וביניהם היה מי"ב, אם כי לא הסכמתי להרבה מרעיונותיו, ודווקא היותו 'אחר' – לקח את לבי.³

עדות מסייעת על רישומם של כתבי ברדיצ'בסקי בסביבת גידולו של בן-גוריון – חוגי הנוער הציוני בפלונסק בראשית המאה – מצויה בזכרונותיהם של שני חבריו הקרובים, שלמה לביא ושלמה צמח, שהיו שותפים לו בייסוד אגודת עזרא ב-1900. בסיפורו האוטוביוגרפי עליתו של שלום ליש תיאר שלמה לביא כיצד קלט גיבורו, הנער שלום, בהתלהבות ובהתפעמות את מושגיו החדשים של ברדיצ'בסקי, כיצד הזדהה עם קביעתו כי 'הספק חשוב ומעניין יותר מן הוודאי' וכי 'יש יחידים שהם צודקים מן הרבים, נעלים על הרבים'.⁴ כמו דוד בן-גוריון התרשם גם גיבורו של לביא יותר מטיעונו של ברדיצ'בסקי מאשר מאלה של אחד העם, ו'הרבה-הרבה מן הצודה את הלב, מן המקומם אותו, מצא במאמריו ובאמרותיו – על ספרות, על שירה שבלב ושבעל-פה, על כוח, על ארציות'.⁵ אם כי לא מצא בדבריו קריאה מפורשת לעלות לארץ-ישראל, בכל זאת פעלו עליו רעיונותיו של ברדיצ'בסקי את פעולתם, ולדברי עמנואל בן-גוריון, אמר לו לביא בשיחה בעל-פה כי 'לא תורת ציון הביאתני לארץ, כי אם ספקו של ברדיצ'בסקי, ביקורתו, שלילתו'.⁶

גם שלמה צמח תיאר בזכרונותיו, בנימה של אירוניה עצמית, כיצד 'אנו, צעירי פלונסק, מתהלכים היינו ברחוב פלוצק כשבפינו הפראזות הניטשיאניות שלימדנו ברדיצ'בסקי, ותוהים היינו על החיים כמוות ועל המוות כחיים, לא מבינים הרבה בכל אלה, ואף על פי כן סופגים משהו אל תוכנו'.⁷

בדרך אגב יש להעיר שדוד בן-גוריון היה עשוי לחוש קרבה מיוחדת אל סיפוריו ה'אוטוביוגרפיים' של ברדיצ'בסקי, הכלולים בארבעת קובצי הסיפורת שלו מבית ומחוץ, מעירי הקטנה, מחנים, עורבא פרח, שהופיעו בהוצאת 'תושיה' בשנת תר"ס, בגלל הדמיון בין חוויית הילדות המרכזית שלו לבין זו של הסופר. כמו ברדיצ'בסקי, גם בן-גוריון איבד את אמו בגיל אחת-עשרה – חוויה שכמובן נחרתה בו לכל ימי חייו, וסבל מיחסים רעועים עם אשתו השנייה של האב, שנישא זמן קצר בלבד אחרי מות האם. התנסות זו שימשה בסיס לכמה מסיפוריו של ברדיצ'בסקי (למשל 'אוכמתא

3. המכתב פורסם בקובץ גנזי מיכה יוסף, א, חולון תש"ס, עמ' 49. הוא צוטט בחלקו במאמרה של נורית גוברין, 'מיכה יוסף ברדיצ'בסקי וארץ-ישראל', עלי שיח, 17-18 (תשמ"ג), עמ' 90; וכן בנוסח מורחב של מאמר זה: 'מ"י ברדיצ'בסקי והרעיון הציוני', דבש מסלע, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 13-37.

4. ש' לביא, עליתו של שלום ליש, תל-אביב תשט"ז, עמ' 62. גם מקור זה צוטט אצל גוברין, שם.

5. שם, שם.

6. ע' בן-גוריון, 'מי"ב והעלייה השנייה', קורא הדורות, תל-אביב תשמ"א, עמ' 194 [תש"ה]. הדברים מובאים שם מפי 'אחד מאנשי העלייה ההיא, אחד מגואלי העמק הוותיקים', בלא לנקוב בשמו, אך מפיו של עמנואל בן-גוריון שמעתי כי היה זה שלמה לביא.

7. ש' צמח, סיפור חיי (כפי שנרשם בידי עדה צמח), ירושלים ותל-אביב תשמ"ג, עמ' 25.

וחיורתא' ו'פת לחם', שבן-גוריון יכול היה להזדהות אתם בכל לבו. אך עיקר התעניינותו היתה נתונה בלא ספק למאמרו של הסופר. שלוש העדויות האישיות של בן-גוריון וחבריו שהובאו לעיל מצטרפות לרבות אחרות שכתבו אישים מבני העלייה השנייה וממנהיגיה, המתארות את תרומתה של משנת ברדיצ'בסקי לגיבוש תודעתם הספרותית והלאומית ואת הדחיפה שנתנו להם כתביו לעלות לארץ-ישראל ולהגשים בגופם את הרעיון הציוני. סוגיה זו – זיקתו של ברדיצ'בסקי לציונות ולארץ-ישראל והשפעתו המיוחדת על אנשי העלייה השנייה – נדונה בביקורת כבר מראשית המאה,⁸ אך היא זכתה לתשומת לב מיוחדת בשורה של מחקרים שהופיעו בעשור האחרון.⁹ מחקרים אלה עומדים, כל אחד בדרכו, על הסתירות הפרדוקסליות הניכרות בסוגיית ברדיצ'בסקי והציונות, או ברדיצ'בסקי והעלייה השנייה, ביניהן יחסו העוין והמסתייג כלפי התנועה הציונית הממוסדת לעומת תמיכתו המרומזת בהתיישבות החלוצית בארץ-ישראל; העובדה שהפך למקור השראה לדור שלם של חלוצים מגשימים, למרות שהוא עצמו נשאר בגולה ולא קיים בגופו את מה שהשתמע מכתביו; הטפתו לפתרון ארצי 'אדמתי' לשאלת היהודים בשעה שהוא עצמו היה משוכנע שהעם היהודי אינו ניחן בכוחות הדרושים לחולל בעצמו תמורה כזו; ההערצה שרחשו לו בוני הסוציאליזם הארץ-ישראלי לעומת ההסתייגות העמוקה שלו מן הסוציאליזם כתנועה חברתית וכהשקפת עולם; אופיה הספקני, מלא הלבטים והסתירות של כתיבתו לעומת אמונתם הציונית השלמה והנחרצת של מעריציו מבני העלייה השנייה, שדוד בן-גוריון הוא אחד ממייצגיהם המובהקים.

השאלה הנובעת מכך היא אפוא מהו סוד הקסם שכתבתו של ברדיצ'בסקי הילכה על דוד בן-גוריון הצעיר וחבריו, למרות ההבדלים המנטליים והאידיאולוגיים הגדולים שהפרידו בינו לבינם? וכן: עם אילו חלקים ממשנתו של ברדיצ'בסקי יכול היה בן-גוריון להזדהות, ואילו מהם נשארו זרים לו? מהו היחס בין היסודות ה'ברדיצ'בסקאיים' שבן-גוריון אימץ לבין חלקים אחרים של השקפת עולמו, שהתגבשו מתוך זיקה למקורות אחרים? הניסיון לסמן את תחומי השפעתו של

8. ראה, למשל, מאמרו של שמואל הוגו ברגמן 'יבנה וירושלים', שפורסם לראשונה בגרמנית ב־1914 והופיע בתרגומו העברי של ידידיה פלס בקובץ גנזי מיכה יוסף, ב, חולון תשמ"ו, עמ' 18-24.

9. ראה: י' אלדד, 'מיכה יוסף ברדיצ'בסקי - בין מצרים לכנען', כיוונים, 9 (1980), עמ' 37-59; ש' הלקין, 'גאולה עניה כזו: הגותו הציונית של מ"י ברדיצ'בסקי', דברים וצדי דברים בספרות, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 67-85; נורית גוברין, לעיל הערה 3, וכן בפרק: 'ברדיצ'בסקי - מורה דרך לעלייה השנייה', בספרה: תלישות והתחדשות, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 36-44; א' לוז, 'גישושים לקראת הגדרתה של תרבות עברית חילונית', מקבילים נפגשים, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 214-230; פ' גינוסר, 'הדיאלוג בין תנועת הפועלים וסופרי התחייה', עתון 77, 106-107, 108-109, 110 (נובמבר 1988-מארכ 1989); א' בנד, 'מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי): המרד והמחיר', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה בוקר תשמ"ט, עמ' 17-25.

ברדיצ'בסקי ואת גבולותיה במחשבתו של דוד בן-גוריון בתקופה שבה עוצבו השקפותיו הוא, אם כן, עניינו של מאמר זה. במידה מסוימת ייערך כאן בידוד מלאכותי של חוט אחד מתוך מארג מורכב של כוחות והשפעות שפעלו בגיבוש תודעתו של בן-גוריון, בלא לפסוק מה ערכו ומשקלו של חוט זה בתוך המארג הכולל.

ב. נקודת המוצא: פולמוס אחד העם ברדיצ'בסקי

אין זה מקרה שבכל מקום שבן-גוריון מזכיר בו את ברדיצ'בסקי הוא מסמך אליו את שמו של אחד העם. תקופת נעוריו המוקדמת של דוד בן-גוריון, שבה התגבשה השקפתו הציונית, חלה באותה תקופה שבה סער מעל דפי כתבי-העת הוויכוח הנודע בין ברדיצ'בסקי לאחד העם על גבולות הספרות העברית ועל אופיה של התרבות הלאומית. הוויכוח החל, כידוע, עם הופעת החוברת הראשונה של הירחון השלח באוקטובר 1896, והוא התנהל בשלבים אחדים ובמעגלים מתרחבים במשך כשש שנים.¹⁰ במסגרתו יצא, כזכור, ברדיצ'בסקי נגד תפיסתו האבולוציונית של אחד העם, והשמיע את קריאתו המהפכנית ל'שינוי ערכין' בישראל מיהדות מופשטת, כלשונו, ליהודים בפועל. במוקד תפיסתו עמדה ההכרה בכך שגאולתם של הרבים מותנית בגאולתו האישית של כל יחיד בפני עצמו, על-ידי מתן ביטוי ופורקן לכוחות היצר והחיים המפעמים בו. במהלך הוויכוח חזר וביטא את שאיפתו לאחות את 'הקרע שבלב' שבין יהדות לאנושיות, המייסר את בני דורו, על-ידי שילוב ערכי החיים שבהם דגל (הזיקה לטבע, לאהבה, לאסתטיקה לשמה ולאמנות הפלאסטית) בתוך תרבות ישראל.

ברדיצ'בסקי פרש את השקפתו בשאלת 'שינוי ערכין' במאמרים רבים משנת 1896 ואילך, אך את הביטוי המרוכז והבהיר ביותר לעמדתו במחלוקת עם אחד העם מצאתי דווקא במכתב פרטי שכתב לידידו ושותפו לדעה מרדכי אהרנפרייז במאוס 1897, שטרם פורסם ושמור בארכיונו. במכתב זה, שנכתב עם פרישתו ממערכת השלח ברדיצ'בסקי מתווה תכנית לייסוד כתב-עת או מאסף משלו, ולצורך זה הוא מסכם את חזונו הספרותי. את הקטע שיצוטט להלן הכתיר ברדיצ'בסקי בשם 'ראשי פרקים', ובו פירט בפני אהרנפרייז, סעיף אחר סעיף, את דיוקנה של הספרות העברית נוסח אחד העם, שאותה הוא שולל, וכנגד זאת – את תביעתו להכנסת סממנים של 'חיים', כלומר יסודות אנושיים כלליים, אל ספרות זו:

– בספרותנו עד עתה יהדות ורק יהדות. לנו הצורך לנסות בעברית אנושות.

10. תיאורים חלקיים של פולמוס ברדיצ'בסקי – אחד העם מצויים במקורות הבאים: א"א ריבלין, אחר העם ומתנגדיו והשקפותיהם על הספרות העברית בדורם, תל-אביב תשט"ז; י' קשת, מ"י ברדיצ'בסקי (בן-גוריון) – חייו ופעלו, ירושלים תשי"ח, עמ' 109–122; ארנה גולן, 'ביקורת הספרות-היפה העברית, התפתחותה וגילוייה בשנים 1897–1905', עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ו, עמ' 73–103.

- בה עד עתה רק מחשבה. לנו להכניס את היפה ואמנות חדשה.
- בה חקרו ודרשו על צד הקבוע בחיים ובתולדה, בתורה ובמידות. לנו הצורך להראות באצבע על השינויים הגדולים בערכים ובנפש, במחשבה והליכות עולם, בשמים ובארץ.
- בה מתנוססים רק אנשי הרוח, בעלי הספרים, הטובים והצדיקים. לנו הצורך להרים על נס את הגיבורים שלנו, אנשי השם, את רבי העלילה בנו בהחיים המדיניים והארציים שלנו.
- בה מבינים רק אומר ודברים, מחשבה וספרים, את החיים על-ידי הכתב והמכתב. לנו להכניס מחזות חדשים ומושגים חדשים, את החיים שבשירה ובמלאכת מחשבת, בצלמי בני אדם ובידי הטבע.
- רקובים אנחנו גם חיינו על-ידי סבל הירושה הארורה שמכלה כל שארית קיומנו, שלא תתן אותנו לחיות מחדש, לראות ולשמוע. רקובים אנחנו בחיינו המדיניים עד חֲרָמָה בתור עבדים נכנעים, בתור זרים מן הזרים... וחושב אנכי כי בתחיה מדינית בעדנו, בעקבות המעשים והנסיונות להקים אותנו על רגלינו, צריך שילווה הנסיון לנטוע אצלנו חיים רוחניים חדשים, חיים של חיים - - - חפץ אנכי להעמיד את ה'איש' שבי נגד זה האיש אחד-העם. הוא גֹּלָם [כלומר: מגלם - א"ה] חפץ ידוע וצורך ידוע, צורך המחשבה והיהדות, ואנכי אגלם צרכי האנושות והשירה.¹¹

קטע מרוכז זה מכיל את כל תורתו של ברדיצ'בסקי על רגל אחת: העמדת ה'אנושות' מול היהדות; חיוב הספרות היפה והאסתטיקה לענפיה כנגד ההגות; מתן לגיטימציה ליסודות הארציים הטבעיים בקיום האנושי והסתייגות מחיים המבוססים אך ורק על מורשת הספר הרוחנית הטהורה; חיוב הדינמיות, הפתיחות המחשבתית וההיענות לרוח הזמן, תוך שלילת ההסתגרות במסורת קפואה; הערצת הגבורה וכוח המעשה של יחידים בעלי עוצמה; דחייתו של 'סבל הירושה'; ראיית ההתחדשות הרוחנית כתנאי לעצמאות מדינית יהודית. כל אלה מקופלים בתביעה ל'חיים של חיים', כאנטיתזה לדרכו של אחד העם שהיא, לדעת ברדיצ'בסקי, המשך חסר חיים של רוח היהדות ההיסטורית. אפשר לראות במכתב זה לאהרנפרייז גרעין שממנו צמחו מאמריו בשאלת 'שינוי ערכין', שבכל אחד מהם פיתח סעיף אחד או יותר מן התכנית הכוללת המפורטת במכתב.

לא קשה להבין מדוע עוררו דעותיו אלו של ברדיצ'בסקי את התלהבותם של צעירים יהודים ציונים במזרח אירופה, ומדוע העידו לימים דוד בן-גוריון ושלמה לביא כי ברדיצ'בסקי משך את לבם יותר מאחד העם.¹² למרות הספקנות העמוקה של

11. גנזי מיכה יוסף, תיק 'נחזרים' א/136.

12. תיאור ספרותי בדיוני של השפעת מאמרי ברדיצ'בסקי בחוגי צעירים ציונים במזרח אירופה בראשית המאה מצוי בסיפורו של א"נ גנסין 'ג'ניה' (1902). ראה: ד' מירון וי' זמורה (עורכים), כל כתבי אורי ניסן גנסין, א, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 29, והערת העורך שם, עמ' 558.

ברדיצ'בסקי ביחס להצלחתו של המפעל הציוני בארץ-ישראל, מצאו בן-גוריון וחבריו בדעותיו חיזוק לתחושותיהם האנטי-גלותיות והאנטי-מסורתיות, ודחיפה להגשים את שאיפותיהם לעשות מעשה, לעלות לארץ כדי להעמיד בה את הקיום היהודי על יסוד לאומי בריא, יצרני וחילוני.

ג. נימות 'ברדיצ'בסקאיות' בכתובתו של דוד בן-גוריון הצעיר

עדות בלתי אמצעית על מחשבותיו של דוד בן-גוריון בתקופת העלייה השנייה מצויה בכרך האגרות המוקדמות שלו, הפותח בשנת 1904,¹³ ובמאמרים שהחל לפרסם משנת 1910, בעיקר בשבועון האחדות של מפלגת פועלי-ציון, שנמנה עם מייסדיו.¹⁴ כתיבתו זו משקפת, אמנם, את דעותיו בנעוריו ובשנותיו הראשונות בארץ-ישראל, אך למעשה כבר מצויים בה בניצניהם עיקרי ההשקפות שהיה עתיד להחזיק בהן כל ימי חייו, וכדברי יהודה ארז: 'מי שיעקוב אחרי התפתחות דעותיו של דב"ג ישתאה למצוא בגליונות הראשונים של האחדות, ואף במכתביו מלפני עלייתו לארץ, עיקרי דעותיו, מהן לא סטה עד היום'.¹⁵

בכתבים מוקדמים אלה אפשר לזהות נימות 'ברדיצ'בסקאיות' בשלושה מעיקרי אמונתו הציונית של דוד בן-גוריון: (א) בתפיסה שיש להפוך את אופן הקיום היהודי על פיו, ובמקום הרוחניות היתרה להשיב את עם ישראל לחיים ארציים טבעיים ובריאים על אדמתו, כבימי חירותו עד סוף תקופת הבית השני; (ב) בתפיסה שעתידו של המפעל הציוני ייקבע רק על-ידי אותם יחידים שיקבלו על עצמם אחריות אישית ממשית לגורלו, בכך שיעלו לארץ-ישראל ויעבדו בה, ולא על-ידי פעולתם הציבורית-מדינית הערטילאית או תמיכתם החיצונית של מנהיגים וארגונים הנושאים את שם הציונות לשווא בגולה; (ג) בקביעה שתחייתו של עם ישראל בארצו חייבת להיות מבוססת על יסוד לאומי חילוני, ומשום כך יש צורך להישמר מכל ניסיון של הממסד הדתי להשפיע על צביונם של החיים החדשים המתקמים בארץ.

(א) בן-גוריון יכול היה לקלוט את קריאתו של ברדיצ'בסקי לשיבה אל הטבע ואל הארץ ממאמריו שכונסו בארבעה קבצים (על אם הדרך, ערכין, על הפרק, נמושות) והופיעו בבת אחת בשנת תר"ס. דוגמה אופיינית אחת היא המאמר 'שינויים',¹⁶ שבו

13. אגרות דוד בן-גוריון (כ"נס וליווה בהערות יהודה ארז), כרך ראשון, תרס"ד-תר"פ (1904-1919), תל-אביב תשל"ב [להלן: אגרות דב"ג].

14. בין השנים תר"ע-תרע"ד פרסם בן-גוריון כשלושים מאמרים, כמעט כולם בשבועון האחדות. לצורך מאמר זה נבדקו שמונה-עשר המאמרים שפרסם בהאחדות מראשיתו עד סוף שנת תרע"א. ראה: ש' לחובר (עורך), כתבי דוד בן-גוריון: ביבליוגרפיה, תר"ע-תשי"ט (1910-1959), תל-אביב תש"ך [להלן: כתבי דב"ג].

15. י' ארז, 'מבוא', בתוך: כתבי דב"ג, שם, עמ' יב.

16. הפסגה, 26-29 (1898). כונס בנמושות, ורשה תר"ס, עמ' 20-23 בשם 'דו-פרצופים'; ערכין, ורשה תר"ס, עמ' 59-65; ובנוסח סופי בכל מאמרי מיכה-יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), תל-אביב תשי"ב, עמ' מה-מז [להלן: כל מאמרי מי"ב].

ערך ברדיצ'בסקי עימות בין הספר לבין הסיף, מתוך התנגדות למימרה המדרשית המפשרת בין השניים: 'הסיף והספר ירדו כרוכים מן השמים' (דברים רבה, ד). הסיף מייצג במאמר זה את 'התגשמות החיים בעוזו, בהוֹנָתו ומהותו', ואילו הספר, לעומתו, 'הוא דבר מופשט מהחיים, מובדל הימנו ועומד על גבו'. הסיף, החוזר במאמר זה כלייטמוטיב, משמש בו מטונימיה להווייתו הקדומה של עם ישראל, כשחי חיים יצריים מתוך מגע ישיר עם הטבע, בטרם קיבל את התורה שהרחיקה אותו מן החיים האלה. המאמר רצוף דברי הסתייגות ממסורת הספר של עם ישראל, שבניו 'מצמצמים עצמם בבתי מדרשיות, באותיות פורחות באויר'. כנגד זאת משולבות בו קריאות פתטיות בזכות השיבה אל אותו עידן ראשוני של תום, טבעיות וחיים, כגון 'השיבו לנו את האילנות הנאים והנירים הנאים! השיבו לנו את העולם'; 'השיבו לנו נעורינו ולבותינו, טבענו'.

רעיונות ותחושות דומים מהדהדים במכתביו המוקדמים ביותר של דוד בן-גוריון, שכתב עוד בטרם עלה לארץ. במכתב הפותח את כרך אגרותיו הוא מתאר הרצאה שנשא בכנס אגודת עזרא בפלונסק על חג השבועות, המכילה את תמצית המוטיבציה לפעולתו הציונית:

לו התפתח העם באופן חפשי בארצו, בלי שעבוד חמרי ורוחני, ולו נוסף לזה העיקר: הרצון החפשי והכביר של העם, כי אז יצא הדבר הזה [רעיון הבחירה של עם ישראל] לפועל בשלמות - - - כן היה עם עמנו. באבוד חרותו נעצר כשרונו הטבעי בדרך התפתחותו. ולזאת שואפת הציוניות וכו'.¹⁷

דברים באותה רוח מצויים במכתב ששיגר בן-גוריון למנחם אוסישקין בשם קבוצת צעירים, ובו תיאר במונחים 'ברדיצ'בסקאיים' את התחושה המלווה אותם בשאיפתם לעלות לארץ-ישראל: 'לוקחים אנחנו אתנו אל דרכנו - ידיים צעירות, בריאות, אהבת-עבודה חזקה, תשוקה רבה לחיים חפשיים, טבעיים בארץ אבותינו והסתפקות'.¹⁸ אולי לא למותר להזכיר כאן כי ברדיצ'בסקי ובן-גוריון אימצו להם, כמעט באותה שנה ובלא לדעת זה על מעשהו של זה, שם עברי זהה שמקורו בתקופת הבית השני - תקופה שנתפסה בעיניהם כתור זהב של עצמאות מדינית יהודית בארץ-ישראל, שיש לשאוף להחיותה.

ב) ההנחה כי גאולתו של העם היהודי תתרחש רק הודות לפעולתם הממשית של יחידים מגשימים היא המפתח לגישתו של ברדיצ'בסקי אל הרעיון הציוני.¹⁹ הנחה זו מופיעה כבר במאמרו המוקדם 'רשות היחיד בעד הרבים' (תרנ"ב), והיא עוברת כחוט השני בשלושת החיבורים המרכזיים שהקדיש לנושא זה: המאמר הגרמני החשוב 'ברור דברים' ('Zur Klärung', 1905), ושני הספרונים שפרסם בהוצאת 'צעירים' בשנת

17. מכתב מס' 1, לשמואל פוקס, מפלונסק, 2 ביוני 1904, אגרות דב"ג א, עמ' 4-5.

18. מכתב מס' 19, מוורשה, י"ג באדר ב' תרס"ה, שם, עמ' 52.

19. על כך עמדו בהרחבה ישראל אלדד (לעיל הערה 9) ונורית גוברין (לעיל הערה 3).

תרס"ח: בחומר וברוח ומימי המעשה.²⁰ 'רק מעשים של יחידים' - כתב ב'ברור דברים' - 'העובדים על פי נטייתם ורצונם הם, בלי בקש לכך את הסכמתו של הכלל, מוליכים אל המטרה'.²¹ משום כך חשד בכל ההתארגנויות הציוניות בגולה, באגודות ובמפלגות, וראה בהן עיסוק בעניינים מופשטים והתחמקות מן המעשה האמיתי, שהוא העלייה לארץ. 'יש בה, בציונות, הרבה מן האשליה ומחוסר הכנות', אמר בשנת 1903 בראיון העיתונאי היחיד שהעניק מימיו, 'מדברים על פלסטינה; האם סבור אתה, שהם באמת רוצים לנסוע לשם? אדרבא, נסה להציע להם שיגשימו בעצמם את מה שהם מטיפים לו, כותבים ספרים ושולחים אחרים אל "הארץ המובטחת"'.²² בנקודה זו מתגלה הקרבה המהותית ביותר בין השקפותיו של דוד בן-גוריון מנעוריו לבין אלו של ברדיצ'בסקי. באחד ממכתביו לשמואל פוקס משנת 1904 קבע באופן חד-משמעי כי הפתרון לצרת היהודים טמון בהגשמה ציונית אישית:

אחרי כל מעייני ומחשבותי באתי לידי החלטה אחת, כי לכל צעירינו המבקשים פתרון רציני לחייהם והחפצים להביא עזרה ממשית לעמם האומלל הקרב לכליון נורא - אין להם דרך אחרת מהעליה לארץ אבות ולהקדיש שם את חייהם לעבודת התחיה! קרבנות אדם דורשת מאתנו התחיה, ואם לא אנחנו, הצעירים הכואבים על שבר עמם, נחיש להקריב את נפשנו, כי אז אבדנו!²³

תפיסתו זו התחזקה לאחר עלייתו לארץ. במאמרים שפרסם בהאחדות שב והדגיש שהיישוב העברי חייב לעמוד ברשות עצמו ולקבוע את גורלו במו ידיו, ואינו יכול להתנהל על-ידי נדיבים, ארגונים ומנהיגים היושבים מעבר לים. ב'מכתב מזכרון יעקב' תיאר בחיוב את השתחררותם ההדרגתית של איכרי המושבה מאפוסטרופותם המנוונות של פקידי הברון: 'האוכלים לחם חסד היו לאכרים חרוצים, העבדים היו לבני חורין, המכירים את ערך עצמם ומתגאים בעמידתם ברשות עצמם'.²⁴ מתוך אותה מגמה התנגד, במאמרו 'הפקידות והפועלים', לשיטת הפיקוח הפקידותית החדשה שניסתה ההסתדרות הציונית להנהיג בארץ, משום 'שאי-אפשר לבנות את הישוב רק על פי פקודות מבחוץ ולהתעלם לגמרי מדעת הקהל המקומית'.²⁵ את הפעילות הציונית בחו"ל ראה כעשיית סרק, ונהג להקיף במרכאות אירוניות את העוסקים בה.

20. המאמר תורגם לעברית בידי שלמה הרברג ונכלל בקובץ כתביו המתורגמים מגרמנית של מי"ב על אדמת נכר, תל-אביב תרצ"ו; וכן בכל מאמרי מי"ב, עמ' שפא-שפד. הקבצים 'בחומר וברוח' ו'מימי המעשה' כונסו שם, עמ' נט-צ.

21. כל מאמרי מי"ב, עמ' שפד.

22. 'ז'ולבסקי, 'מן הדרך', בתוך: גנזי מיכה יוסף, ג, חולון תשמ"ח, עמ' 69 [ראיון עיתונאי עם מי"ב משנת 1903, מתורגם מפולנית].

23. מכתב מס' 14, מוורשה, 18 בדצמבר 1904, אגרות דב"ג, א, עמ' 39. וראה גם מכתב 15, שם.

24. האחדות, א, 1 (תר"ע), טור 40. חתום: צופה.

25. האחדות, ב, 22 (תרע"א), טור 1. חתום: בן-גוריון. וראה גם במאמרו 'הקפא"י והמשרד הפועל-ציוני בארץ ישראל', שם, 4 (תרע"א), טורים 1-6. החתימה כנ"ל.

כך, למשל, כתב בלגלוג במאמרו 'לבירור מצבנו המדיני', על "הציוניים" בחו"ל, שכל הישוב אינו לגבי דידם אלא אמצעי-תעמולה בשביל "עבודתם הציונית"²⁶. ובדומה לכך כתב במאמרו 'עבודתנו החברתית-מדינית': 'לנו לא נכבד כל כך מה שחושבים "הציוניים" בחו"ל, ערך יותר גדול יש לזה מה שחושבים כאן, בא"י.'²⁷ משום כך התנגד לנסיונות הפעולה המדינית של ציוני חו"ל למען היישוב בארץ, כי 'בני ארץ אחת אינם יכולים לנהל עבודה מדינית בארץ אחרת.'²⁸

ג) התחום השלישי שבו עשויה היתה משנתו של ברדיצ'בסקי לשמש מקור השראה לדוד בן-גוריון הוא, כאמור, הדגשת הבסיס החילוני-לאומי של המפעל הציוני, וראייתו כמרד במסורת הדורות. עם כל הסתייגויותיו מן התנועה הציונית הממוסדת, ראה בה ברדיצ'בסקי בכל זאת גורם חשוב בהחייאת היסודות הארציים בעם היהודי, כפי שמשתקף ממכתבו העקרוני לאהרנפרייז שצוטט לעיל. משום כך נחרד והתקומם בכל פעם שנודע לו על מעורבותם של רבנים בקונגרסים הציוניים ובחיי הציבור היהודיים בכלל, או כאשר שמע על תכניות להשליט סממנים שונים של המסורת הרבנית בהווי המושבות העבריות בארץ-ישראל. אלה נראו לו כנסיונות מדאיגים של נציגי מורשת הספר המופשט להתנכל לגילויי החיים החדשים ולהחניקם בעודם באבם. ביטוי פומבי ראשון להתקוממותו נגד הרבנים נתן במאמרו 'על דבר ה"מוסר"', שבו הגיב על הפולמוס שפרץ בין רבני ליטא בשנת 1897 סביב ממשיכה של תנועת המוסר מייסודו של ר' ישראל סלנטר. ברדיצ'בסקי, שתמך בחופש ההתארגנות של כל קבוצת יהודים לפרש את המסורת לפי דרכה, התייצב לצד אנשי תנועת המוסר, כנגד קבוצת הרבנים ששללה את דעותיהם ופרסמה בהצפירה קול קורא בגנותם. במאמרו התריס לעומת הרבנים: 'רב לכם לצוות ממרום שבתכם על רגשותינו והלך רוחנו, ולאסור עלינו את הקדוש והרם בתוכנו, את אשר ירחש בנפשנו פנימה, שם עמוק עמוק. רב לכם לרעות את מהותנו ולאבן את רוחנו.'²⁹ גילוי נוסף של חשדנות כלפי הרבנים, ניכר ברשימתו 'מעבדות לעבדות', שבה לגלג על חובבי-ציון בגליציה, שבישרו בקול גדול בהמגיד כי האדמו"ר מצ'ורטקוב תומך במפעלם ומוכן לפקח על ענייני הדת במושבה שהם עומדים להקים בארץ-ישראל. קבלה זו מרצון של סמכות רבנית נראתה לו כפגיעה ב'חירות הרוח' של הדור העברי החדש, וכערעור של הסיכוי לבנות 'קולטורה חדשה ישראלית שתרים את רוחנו אל על'.³⁰ בעקבות תגובות נוספות שהתפרסמו בעניין זה חזר ברדיצ'בסקי ונדרש אליו כעבור חודשיים ב'מכתב אל העורך' שפורסם בהמגיד, ובו הביע שוב את התמרמרותו על 'השתעבדות אנשים מישראל תחת הכנעה רוחנית כזאת', ולא נרתע מלכנות את מרותם של הרבנים בשם

26. האחדות, א, 3 (תר"ע), טור 89. חתום: בן-גוריון.

27. האחדות, ב, 2-3 (תרע"א), טור 2. חתום: בן-גוריון.

28. שם, שם.

29. הצפירה, כד, 163 (תרנ"ז), עמ' 812-813. כונס בעל הפרק, ורשה תר"ס, עמ' 52-55.

30. השלח, ג, 2 (תרנ"ח), עמ' 183-185. כונס בעל הפרק, ורשה תר"ס, עמ' 59-62, ובכל מאמרי מי"ב, עמ' צ-צא.

'אינקוויזיציה רוחנית'.³¹ אפילו הרב יצחק יעקב ריינס, שברדיצ'בסקי כיבד והעריץ אותו מנעוריו, לא יצא פטור מביקורתו. בעקבות פרסום מכתבו של ריינס אל ציוני פלונסק, עירו של דוד בן-גוריון, בהמליץ (1899, גליון 216), שבו סיכם את רשמיו מן הקונגרס הציוני השלישי והדגיש את רוח המסורת וכיבוד הדת ששרתה על באי הקונגרס, כתב ברדיצ'בסקי רשימה עוקצנית נגדו ונגדם.³² הקפדתם של צירי הקונגרס, ובראשם הרצל, על הכשרות ועל שמירת השבת, כפי שדיווח עליה ריינס בסיפוק, נראתה לברדיצ'בסקי כפתח מסוכן להשתלטותו של עולם המסורת על התנועה הציונית הצעירה, שקמה למרוד בו בשם השאיפה לחיים חדשים.

אין ספק שדוד בן-גוריון עמד בעניין זה לצדו של ברדיצ'בסקי ולא לצד חובבי-ציון בעירו, שעמם נמנה גם אביו, אביגדור גרין. התנגדותו לכפיית כל סמכות דתית על המחשבה ועל אורח החיים בארץ באה לידי ביטוי כבר במאמרו הראשון, שנכתב לרגל ביקורו של החכם באשי, ראש רבני תורכיה, בארץ-ישראל. בן-גוריון מחה בו על העובדה שהחכם באשי התקבל בארץ כמנהיג לאומי, בשעה שאינו אלא ראש עדה דתית וכלל אינו דואג לאינטרסים הלאומיים היהודיים. בחלקו השני של המאמר הביע את הזדעזעותו מקבלת הפנים שערכו לרב איכרי פתח-תקווה, אשר במהלכה הוכו צעירים שנשאו את הדגל העברי הלאומי. בהקשר זה הזכיר לשלילה, בדיוק כמו ברדיצ'בסקי, את רוח שמירת המצוות השוררת בפתח-תקווה, 'מושבה, שרבים מאכריה חפשים בדעות להלכה, ולמעשה מיסדת ועדים של "חפוש חטאים בשביל הפועלים"'.³³ במאמרו 'לשאלות הישוב הישן' תיאר במונחים 'משכיליים' חריפים מאוד את חיי הקהילה הדתית הירושלמית, ה'מתנוולת בבטלה ושנוררות, טובעת בבערות פרועה בלי-סדרים, קרועה לגזרים, ועדת צבועים ורמאים, רבנים הדיוטים ותלמידי חכמים שאין בהם דעת - מושלים בה'.³⁴ במאמר זה תיאר בדאגה את 'תעלולי' הרבנים, כלשונו, והזהיר מפני מתן דריסת רגל להם במושבות. במאמרו 'עבודתנו החברתית-מדינית' (הערה 26 לעיל) האשים את 'המומנט הדתי' בהיווצרותו של יישוב טפילי החי על תמיכות מחו"ל. אבל הביטוי העקרוני הנחרץ ביותר לעמדתו ה'ברדיצ'בסקאית' של בן-גוריון בזכות חופש המחשבה החילוני מצוי במאמרו 'במדרון', שבו הוא תוקף את החלטת הוועד האודיסאי להפסיק את התמיכה בעיתון הפועל הצעיר, עקב מאמרו ה'אפיקורסי' של י"ח ברנר שפורסם בו בחשוון תרע"א.³⁵

31. המגיד, ז, 16 (תרנ"ח), 17 (תרנ"ח). כונס בעל הפרק, ורשה תר"ס, עמ' 62-66, בשם 'מעבדות לעבדות (ב)'.

32. 'הערות (ב)', נמושות, תר"ס, עמ' 49-50. על מכתבו של הרב ריינס ראה: א' לוז (לעיל הערה 9), עמ' 202-203.

33. 'על הפרק: א. מדברנא דאומתיה או פקיד דתי; ב. מעשה קלון', האחדות, א, 1 (תר"ע), טורים 25-29, בלא חתימה. בן-גוריון הזכיר את המאמר הזה בזכרונות, א, עמ' 51.

34. האחדות, א, 2 (תר"ע), טורים 56-57. חתום: בן-גוריון.

35. על הפרשה כולה, שנודעה בשם מאורע ברנר, ראה בפירוט בספרה של נורית גוברין, מאורע ברנר: המאבק על חופש הביטוי, ירושלים תשמ"ה. על מאמרו של דוד בן-גוריון ראה שם, עמ' 57-58. המאמר עצמו נדפס שם, עמ' 158-160. על עמדתו של ברדיצ'בסקי בוויכוח זה ראה שם, עמ' 125-127.

בתוך כך הזהיר, ש'השחורים מכל המינים מתכוננים להחניק כל רעיון חפשי בא"י, לפרוש את רשתם על הדור הצעיר ולהרוס את כל בתי הספר החפשים בעיר ובמושבה'³⁶

ד. ההבדלים: סוציאליזם, חתירה למסגרות רחבות, חילונות חסרת לבטים

בצד נקודות הקרבה שנמנו לעיל קיימים בהגותו ובמפעלו הציבורי של דוד בן-גוריון רעיונות וקווי פעולה הנבדלים בבירור מאלה שדגל בהם ברדיצ'בסקי, ושוב, אפשר להעמיד את הדברים על שלושה עיקרים: (א) דבקותו של בן-גוריון בסוציאליזם, לעומת הסתייגותו של ברדיצ'בסקי ממנו; (ב) חתירתו של בן-גוריון מראשית דרכו בארץ ללכד את הציבור הארץ-ישראלי במסגרות רחבות על בסיס מקצועי, חברתי ולאומי, לעומת רתיעתו העקבית של ברדיצ'בסקי מכל צורה של ארגון השוללת את האוטונומיה של היחיד; (ג) תפיסתו החילונית האנטי-גלותית החד-משמעית של בן-גוריון, לעומת יחסו הדו-ערכי של ברדיצ'בסקי אל עולם המסורת, שהתנגדותו כלפיו נאבקה בו עם המשיכה והקירבה הנפשית.

א) כפי שהעיד דוד בן-גוריון במכתבו אל עמנואל בן-גוריון שצוטט לעיל, 'באתי הנה כציוני, כחלוץ וכסוציאליסט'. ואמנם, ההכרה הציונית, שצמחה בו מילדותו, השתלבה בנעוריו בתפיסת עולם סוציאליסטית. ב-1904 הצטרף בוורשה לפועלי ציון, ובלשונו: 'צירפתי את הסוציאליזם לציונות שלי'.³⁷ אם באמונתו הציונית שאב השראה מברדיצ'בסקי, הרי בהשקפותיהם החברתיות שרר ביניהם מרחק גדול. במאמריו וביומניו של ברדיצ'בסקי מצויים ביטויים עקביים של הסתייגות מן הסוציאליזם כהשקפת עולם בכלל, ועל רקע מהפכת הנפל ברוסיה ב-1905 בפרט.³⁸ יש לשער שמסיבה זו יכול היה ברדיצ'בסקי להתקרב לאנשי הפועל הצעיר, שזיקתם לסוציאליזם הבינלאומי היתה חלשה יותר ומחייבת פחות מזו של פועלי ציון, מפלגתו של בן-גוריון, שעם אנשיה לא קיים ברדיצ'בסקי כל קשר.³⁹ לעומת הסתייגותו מן הסוציאליזם, שביסודה השקפתו האינדיבידואליסטית הקיצונית, בולטת חתירתו של דוד בן-גוריון, כבר ממאמריו הראשונים, ל'יצירתו של מעמד פועלים קרקעי, ביסוסו והבטחת קיומו בתור כזה'.⁴⁰ במאמרים אחרים מאותה שנה קרא לפעול בקרב הפועלים העבריים באימפריה התורכית ו'להפיץ ביניהם את הסוציאליזם העברית',⁴¹ ודיבר על 'הצורך בעבודה פרוליטרית מיוחדת גם בארץ ישראל'.⁴²

36. האחדות, ב, 17 (תרע"א), טור 4. חתום: בן-גוריון.

37. מתוך מכתבו לרעייתו וילדיו מניו-יורק, 14 במאי 1942, שנכתב עם פטירת אביו, ראה זכרונות, א, עמ' 19.

38. ראה על כך בפירוט אצל ישראל אלדד (לעיל הערה 9), עמ' 51-54.

39. על ההבדלים בין הפועל הצעיר לפועלי ציון ראה בהערת המהדיר למכתב מס' 37, אגרות דב"ג, א, עמ' 95-96.

40. ראה מאמרו 'עין גנים', האחדות, א, 2 (תר"ע), טורים 69-72.

41. 'עבודתנו החברתית-מדינית' (לעיל הערה 27), טור 7.

42. 'הקפא"י והמשרד הפועל-ציוני בארץ ישראל' (לעיל הערה 25), טור 1.

ב) קריאתו של בן-גוריון לאסוף את הפועלים העבריים בארץ-ישראל תחת כנפי הסוציאליזם היתה חלק משאיפה רחבה יותר, המתבטאת במאמרו, להקים מסגרות ארגוניות רחבות כמכשירים לפעולה חברתית ומדינית. בסיום מאמרו 'לשאלות הישוב הישן' (הערה 32 לעיל) קרא לייסד 'הסתדרות עברית כללית של יהודי ארץ ישראל' כדי לפעול בשיתוף כוחות למען התחייה המדינית. במאמרו 'לבירור מצבנו המדיני' (הערה 25 לעיל) הציע להקים 'הסתדרות לאומית מדינית' של כל יהודי האימפריה העות'מאנית, שתדאג לשמירת זכויותיהם כמיעוט לאומי מאורגן. במאמרו 'עבודתנו החברתית-מדינית' (הערה 26 לעיל) הציע להקים הסתדרות כללית של כל הפועלים, היהודים והלא יהודים, ברחבי האימפריה, ובמקביל - ליצור ועד כללי של המושבות העבריות בארץ-ישראל. במאמרו 'הקפא"י והמשרד הפועל-ציוני בארץ ישראל' (הערה 24 לעיל) התווה תכנית מקיפה לייסודה של 'ברית כללית של הפועלים החקלאים', שתפעיל שורת אגודות לתועלתם: קופת חולים, קופת מלווה, אגודות אמנותיות ומועדוני פועלים, הוצאת ספרים ועוד. ביסודם של כיווני פעולה אלה מונחת חשיבה פוליטית פרגמטית ותכליתית, וזו היתה זרה לחלוטין לברדיצ'בסקי, איש הספקות והשאלות ללא-פתרון, שעבורו 'פדיון האדם היחיד הוא עיקר יותר גדול מפדיון החברה או העם, אחרי שהחברה והעם המה רק אמצעים לתכלית האדם באשר הוא יחיד'.⁴³ הקיום הציבורי והמסגרת הלאומית נתפסו בעיני ברדיצ'בסקי כאמצעים להגיע אל התכלית העליונה - קיומם של יחידים בני חורין, והוא נמנע מלהתוות בכתיבתו תכניות לפתרונות לאומיים. רובד זה בהגותו של ברדיצ'בסקי, שהיה אולי, כפי שתואר לעיל, אחד הכוחות המניעים את דוד בן-גוריון בעיצוב תודעתו הציונית ושאיפתו לעלייה ארצה, נדחק, כמדומה, הצדה לאחר עלייתו, כאשר בן-גוריון ריכוז את כל מעייניו בהנעה ובגיבוש של המונים רחבים.

ג) נראה כי ההבדל העמוק והמכריע ביותר בין ברדיצ'בסקי לבן-גוריון נעוץ באופן שבו התייחס כל אחד מהם אל העבר היהודי - הראשון התייחס כל ימיו בחוויית 'הקרע שבלב' ביחסו למורשת אבותיו, והשני הקדיש את כל כוחותיו מאז ילדותו להגשמת המפעל הציוני, שאותו תפס כ'מהפכה ומרד במסורת היהודית'.⁴⁴ שוני זה הוא במידה רבה תוצאה של הבדלים ברקע המנטלי והביוגרפי. ברדיצ'בסקי, כרבים מבני דורו, חי את כל שלבי המעבר מלב לבו של עולם המסורת, דרך המרידה המשכילית בו וההינתקות ממנו בשם ערכי תרבות המערב, ועד ההכרה בחוסר היכולת להתגבר על הטלטלה בין כוחות סותרים ביחסו לעולם אבותיו - כחוויה אישית מכאיבה. בן-גוריון נולד למשפחה של משכילים וחובבי-ציון, שחיה בשלום עם הציונות מזה והמסורת מזה. הוא צמח בסביבה אוהדת ומעודדת את שאיפותיו הלאומיות, שהעבודות הקושרים אותה אל המסורת הדתית היו רופפים למדי, ולא נאלץ לעבור חוויה של הינתקות משברית בדרך להגשמת שאיפותיו. ככל שניתן להתרשם מזכרונותיו

43. מתוך מכתב ששיגר מוויימאר בשלהי שנת 1898, לנמען שלא זוהה. גנזי מיכה יוסף, תיק 'נחזרים' א/144. ניסוחים דומים מצויים במסתו 'על הרצון', בקובץ על אם הדרך, תר"ס.

44. ש' אבינרי, 'בן-גוריון: החזון והעוצמה', הרעיון הציוני לגווניו, תל-אביב תש"ם, עמ' 228.

ומאגרותיו, ליוותה אותו מראשית דרכו תחושה של שלמות פנימית ואמונה בלתי מעורערת בצדקת שליחותו. משום כך מה שדיבר אל לבו במאמריו של ברדיצ'בסקי היה רק צד אחד של המטבע – הקריאה למרד בעבותות העבר ולהחייאת יסודות ארציים קדומים בחיי ישראל שהוחנקו על-ידי המסורת הרבנית. ואילו הקוטב השני שפעל בעולמו של ברדיצ'בסקי – הנהייה אל החיבור המחודש עם עולם האבות והקינה על חורבנו של עולם זה – לא הותיר, כמדומה, את עקבותיו במחשבתו של בן-גוריון.

ה. סיכום: בין ההוגה למדינאי

נראה אפוא כי דוד בן-גוריון אימץ לו כמה יסודות מהגותו של ברדיצ'בסקי, בצד מקורות השפעה אחרים, שהתאימו להשקפת עולמו הציונית, החלוצית והאנטי-גלותית שהיתה טבועה בו מלכתחילה. הוא הזדהה עם קריאתו של ברדיצ'בסקי למרד בעבר היהודי בשמם של ערכי חיים, יופי, כוח ועצמאות; הוא אימץ את השקפתו החילונית-לאומית של ברדיצ'בסקי וקיבל את הנחת היסוד שלו שהגאולה הלאומית מותנית בגאולתו האישית של כל אדם יחיד; עם זאת, בתוקף רקעו האישי והסביבה ההרמונית שבה צמח, לא יכול היה בן-גוריון להבין מבפנים את עמידתו הקרועה ורבת הלבטים של ברדיצ'בסקי לעומת מסורת אבותיו, ומשעה שאימץ לו את הסוציאליזם כהשקפת עולם התרחק עוד יותר מנקודת המוצא הברדיצ'בסקאית. לעומת אמונתו של ברדיצ'בסקי בהגשמתו העצמית של היחיד כתכלית עליונה, והתנגדותו לכל מסגרת כללית ומופשטת, ניכרת במחשבתו של בן-גוריון נטייה גוברת והולכת להפעיל המונים במסגרות רחבות ולחשל כלים ארגוניים לפעולה חברתית ומדינית, הכל לשם הגשמת חזונו הציוני-סוציאליסטי. את ההבדל בין תפיסותיו העקרוניות של ברדיצ'בסקי, שאינן מתחשבות תמיד במגבלות המציאות, לבין חשיבתו הפרגמטית של בן-גוריון אפשר להמחיש בעזרת דוגמה אחת: יחסם לסוגיית תרומות הכספים מחו"ל לטובת היישוב הארץ-ישראלי. ברדיצ'בסקי, נאמן לשיטתו, התנגד נחרצות לשיטת החלוקות והתמיכות, שבאמצעותה פוטרם עצמם היהודים היושבים בחו"ל מהגשמה ציונית ממשית: 'בעזרת נדבות אומרים לבנות מולדת, הצריכה את האדם כולו על כל תאוותיו ועל כל יצר הרכישה שלו. כיצד תרכוש ארץ, תעבוד אותה ותעשנה בסיס לקיום לאומי בשעה שאתה נתוק מזה בכל עצם החיים שלך?'⁴⁵ ואילו בן-גוריון כתב אף הוא דברים קשים נגד שיטת החלוקה המפרנסת את היישוב הישן, אבל התרעם לא על הפגם העקרוני שבעצם קבלת הכספים מחו"ל, אלא רק על חלוקתם הלא רציונלית, באופן שהיישוב החדש אינו נהנה מהם. משום כך הציע לשנות את שיטת החלוקה, ולתקנה על יסודות פורים ומועילים, שיביאו לידי החזקת היישוב והגדלתו.⁴⁶

45. 'ברור דברים' (1905), בתוך: כל מאמרי מי"ב, עמ' שפג. תרגם מגרמנית: שלמה הרברג.

46. 'לשאלות היישוב הישן' (לעיל הערה 34), טור 58.

מסתמן כאן אפוא הבדל עקרוני בין ההוגה, המסוגל להחזיק בערכיו הטהורים משום שאינו נדרש להציע קווים לפעולה מעשית, לבין המדינאי, שתזונו נתפס בעיניו ככלי להגשמת מטרות מוחשיות במציאות, ואלו דורשות לעתים התפשרות עם גבוי החזון. אפשר לסכם זאת בניסוחו של בן-גוריון עצמו באחד ממאמריו הראשונים, כשתיאר את תכניתה של מפלגתו, פועלי-ציון: 'אין רק אידיאל קבוע ומוחשי בלבד, אלא גם עבודה קבועה ומוחשית בשביל השגת האידיאל - וזוהי העבודה הממשית בא"י'.⁴⁷

47. 'מכתב גלוי למשרד הברית העולמית של "פועלי ציון"', האחדות, ב, 11-12 (תרע"א), טור 15. ההדגשות במקור.

שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוזה' ל'אגואיזם' במחשבה ובספרות הרוסית

חמוטל בר-יוסף

ההבחנה בין שירה אישית לשירה לאומית היא נקודת מוצא שקנתה לה שביתה והשתרשה בפרשנות לשירת ביאליק מראשיתה ועד ימינו. הבחנה זו והדיכוטומיה שהיא מניחה מראש הצמיחה חילוקי דעות בשאלת הדומיננטיות של היסוד הלאומי (ובניסוחים אחרים: היהודי, הציבורי, העממי) לעומת היסוד האישי בשירת ביאליק, ושימשה בסיס לחילופי דעות והנמקות בנוגע לערכה האמנותי. במחצית הראשונה של המאה העשרים רווחה הנטייה להדגיש את ביטויי המחויבות הלאומית והחברתית ביצירתו של ביאליק (קלוזנר, ברנר, לחובר ואחרים), ואילו בארבעים השנים האחרונות גברה הנטייה להדגיש את החוויה האישית (סדן, מירון, ע' צמח) ואף לחדד את העמדה האנטי-חברתית של ביאליק עד כדי ביטויי עוינות ובוז של האמן כלפי הציבור (ע' צמח, פרי). יש גם המוצאים מתח בלתי פתור בין שני הקטבים (פיכמן, קורצווייל) או המדגישים את הרב-שכבתיות המאפשרת לביאליק למזג את הנטיות הניגודיות הללו (ז' שמיר).

קלוזנר, שראה את גדולתו של ביאליק בהיותו משורר-נביא, משורר הצער והזעם, משורר לאומי,¹ ניסח את ההבחנה הזו, בעשור הראשון של המאה הנוכחית, במונחים 'שירה' לעומת 'נבואה'. לעומתו טען פרישמן שביאליק אינו אף אחד מאלה, אלא הוא בראש ובראשונה אמן, 'איש מפונק וענוג, פרודוקט של תקופה מפונקת וענוגה'.² טענתו של קלוזנר שביאליק ממשיך בשירתו מסורת ספרותית יהודית מיוחדת, שמקורה בשירת הנבואה המקראית, וייחודה ברגישותו של המשורר לבעיות מוסריות ולאומיות, ממשיכה את הקו המרכזי של ביקורת הספרות הרוסית במאה התשע-עשרה, ואילו טענתו של פרישמן משקפת הלכי רוח אסתטיציסטיים 'מערביים', שחדרו לביקורת הרוסית והעברית באמצע שנות התשעים.

1. י' קלוזנר, 'ספרותנו', השלח, י (1902), עמ' 534-552; גם בתוך: יוצרים ובונים, ג, תל-אביב 1929, עמ' 40-177; גם בשם 'שירה ונבואה' בתוך: ביאליק ושירת חייו, תל-אביב תשי"א, עמ' 30-59; וראה גם תשובתו לפרישמן במאמרו 'יפי הרוח', השלח, כ"ג (תרע-תרע"א), עמ' 289-297.

2. ד' פרישמן, 'מכתבים על דבר הספרות', העולם, 25 (תרע"ז); גם בתוך: כל כתבי פרישמאן, ה, ורשה-ניו-יורק תר"ץ, מכתב שלושה-עשר, עמ' קע"ה.

ההתבוננות בת-ימינו במתח שבין שתי הנטיות הסותרות הללו בשירת ביאליק, על רקע מוסכמות שהתגבשו בשירה האירופית, הובילה לדעה שביאליק היה נתון באופן קבוע בין פואטיקה קלסיציסטית לפואטיקה רומנטית,³ או שביאליק עבר בסוף שנות התשעים של המאה הקודמת משירה לאומית-אלגורית לשירה אינדיווידואלית-רומנטית החושפת יסודות אוטוביוגרפיים, ובכך העביר את השירה העברית כולה ממוסכמות הכתיבה של ההשכלה אל שלב של קרבה לרומנטיזם האירופי.⁴

בדברים שיובאו להלן כלולה הצעה לראות מחדש את שירת ביאליק ואת המתח בין שירה לאומית לשירת יחיד על רקע ניגוד מושגי נוסף – הניגוד בין 'אחוזה' ל'אגואיזם' – שהעסיק את המחשבה הפסיכולוגית והמוסרית של יהודים משכילים בני דורו של ביאליק והשפיע על השקפותיהם וערכיהם. אני מציעה להתבונן בשירת ביאליק על רקע ניגודי השקפות בשאלת הלגיטימיות של האגואיזם, שרווחו ברוסיה לאורך המאה התשע-עשרה והגיעו להתנגשות חריפה במיוחד בתקופת צמיחתו העיקרית של ביאליק כמשורר, היינו, בעשור האחרון של המאה הקודמת ובעשור הראשון של המאה הנוכחית. לצורך העניין אשרטט להלן בקיצור רב את הרקע לדיונים בשאלת האגואיזם במחשבה האירופית המודרנית.⁵

3. זיוה שמיר, השירה מאין תימצא: 'ארס פואטיקה' ביצירת ביאליק, תל-אביב 1987, עמ' 42-7.

4. ד' מירון, הפרידה מן האני העני, תל-אביב 1986.

5. הספרות הפילוסופית בשאלת האגואיזם והאלטרואיזם היא רבה וענפה. ראה: מ' קרוי, חיים על פי השכל: תנאים לאושר אובייקטיבי, תל-אביב 1975, עמ' 210-250; נעמי כשר, תורת המוסר: מבוא, תל-אביב 1989, עמ' 47-65; R.B. Brandt, 'Rationality, Egoism and Morality', *Journal of Philosophy*, 69 (1972), pp. 681-698; Idem, 'The Psychology of Benevolence and its Implications for Philosophy', *ibid.*, 73 (1976), pp. 429-453; C.D. Broad, 'Egoism as a Theory of Human Motives', in: *Ethics and the History of Philosophy*, London 1952; J.A. Brunton, 'Egoism and Morality', *Philosophical Quarterly*, 6 (1956), pp. 289-303; also in: J. Margolis (ed.), *Contemporary Ethical Theory*, New York 1966, pp. 287-289; W.K. Frankena, *Ethics*, New Jersey 1973, pp. 17-22; J. Kalin, 'On Ethical Egoism', *American Philosophical Quarterly Monographs*, 1 (1969), pp. 26-41; Idem, 'Two Kinds of Moral Reasoning: Ethical Egoism as a Moral Theory', *Canadian Journal of Philosophy*, 5 (1975), pp. 523-556; D.L. Krebs, 'Altruism – an Examination of Concept and a Review of the Literature', *Psychological Bulletin*, 73 (1970); Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good*, London 1979; T. Nagel, *The Possibility of Altruism*, Oxford 1970; R.L. Olsen, 'Ethical Egoism and Social Welfare', *Philosophy and Phenomenological Research*, 21 (1961), pp. 528-536; C.H. Whiteley, 'Morality and Egoism', *Mind*, 85 (1976), pp. 90-96; G.J. Warnock, *Contemporary Moral Philosophy*, London 1967, pp. 48-61; A.C. Ewing, *Ethics*, Macmillan 1953, pp. 21-35.

א

הצדקת האגואיזם יכולה לקבל ניסוחים שונים, פחות או יותר חזקים: בניסוח החלש ביותר האגואיזם הוא דחף פסיכולוגי לגיטימי, אך הוא פסול כעיקרון מוסרי. ניסוח ברוח הפילוסופיה התועלתנית גורס שהאגואיזם של הפרט הוא מוצדק כל עוד הוא משרת את התועלת החברתית. ברוח שופנהאואר אפשר לומר שהאגואיזם הוא תוצאה בלתי־נמנעת של הסובייקטיביות בתודעה, אך קיימת אפשרות של פריצה מיסטית אל אלטרואיזם. ניסוחים קיצוניים יותר יכולים לטעון שאגואיזם אגרסיבי הוא לגיטימי ורצוי, אך יש להגביל אותו למקרים של הגנה עצמית או הישרדות, או – ברוח ניטשה – שאגואיזם אגרסיבי הוא רצוי תמיד כאמצעי להגברת הוויטאליות של הפרט ושל החברה ולשם שיקום הכבוד העצמי האבוד של הפרט ושל החברה. בניסוח עוד יותר קיצוני אפשר אף לראות את ההתאכזרות ואת ההתעללות כחלק בלתי־נמנע מטבע האדם, ולהמליץ עליהן כאמצעי תראפויטי רצוי לטווח קצר או כתרופה של קבע להגברת הוויטאליות.

הלגיטימציה של האגואיזם על כל גוניה נחשבה ברוסיה לרעיון שיסודו בתרבות המערב־אירופית. ואמנם, הוא התפתח במחשבת ההשכלה המערבית (נזכיר את חיבורו של הובס, הלויתן, 1651) על רקע המאבק בין רציונליזם חילוני לבין תרבות נוצרית, שבמרכזה עמד הערך של האלטרואיזם. בשלב זה האגואיזם אינו מקבל הצדקה כתכלית מוסרית אלא רק כמניע פסיכולוגי. גם הוגי האתיקה התועלתנית לא ראו באינטרס הפרטי תכלית מוסרית עליונה, אלא הצדיקו אותו כאמצעי להשגת התועלת החברתית הכלל־אנושית, זאת בהנחה שאפשר לשמור על תואם בין התועלת הפרטית לכללית. אכן, על רקע התרבות הנוצרית גם עצם הפיכת המונח 'אגואיזם' ממלת גנאי לדחף פסיכולוגי לגיטימי היה בה משום קפיצה מחשבתית, שזעזעה את יסודות המחשבה המוסרית.

המעבר מהלגיטימציה של האגואיזם כדחף פסיכולוגי לקביעתו כצו מוסרי היה תהליך שהתרחש במחשבה האירופית לאורך המאה התשע־עשרה. הוא החל כמסקנה טבעית מתפיסות מדעיות שהסבירו את ההתנהגות ואת התגובות הנפשיות של האדם במונחים פיסיולוגיים הלקוחים מעולמם של בעלי־החיים הנמוכים. העולם כרצון ודימוי (1818) של שופנהאואר ומוצא המינים של דרווין (1859) השפיעו במיוחד על תפיסת ההתנהגות האנושית במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה. תפיסתו הפסיכולוגית של שופנהאואר, שהתבססה על סובייקטיביות קיצונית, הובילה את הספרות ואת המחשבה המוסרית אל מודעות לחוסר היכולת של האדם הרגיל לחרוג מעבר לעולמו הפנימי ולהגיע למגע עם הזולת, אם כי מסקנותיה אינן מובילות כלל להצדקת האגואיזם. חיבורו של דרווין המשיך את קו המחשבה של שופנהאואר כשקבע את מלחמת המינים כעיקרון דטרמיניסטי השולט בטבע והשליך אותו על ההתנהגות האנושית.

מחשבת הדקאדנס, שהתפתחה בצרפת והתפשטה באירופה כולה לקראת סוף המאה התשע־עשרה, קלטה את רעיון הסובייקטיביות של שופנהאואר, תרגמה אותו לאגואיזם, הקצינה אותו והעמידה אותו, בצד האסתטיציזם, כעמוד תווך, שהאמנות

והספרות של ה־fin de siècle נשענו עליו. הרעיונות של שופנהאואר ושל מקס שטירנר בספרו (1844) *Der Einzige und sein Eigentum* ותורת 'האדם העליון' של ניטשה (שהיה פחות קיצוני משטירנר בהצדקת האגואיזם) היו 'הצעקה האחרונה' במחשבת סוף המאה.

אמנם גם הספרות הרומנטית טיפחה את האינדיווידואליזם ואת האגוצנטריות⁶, ולכן יש הרואים בתפיסות המוסר האגואיסטי, כפי שהתפתחו לקראת סוף המאה, את המשכן של המגמות הרומנטיות הללו. ואולם נחוץ לראות את ההבדל בין התפיסה הרומנטית, שאינה רואה סתירה בין אינדיווידואליזם לבין רגשות של נדיבות, אהבה ואחוה, לבין סוג האגואיזם האנטי־אלטרואיסטי ו/או האגרסיבי המוצהר שבו דגלו שטירנר או ניטשה. ניטשה טען שיש לבטל את הזיהוי בין 'מוסרי' לבין 'לא־אגואיסטי', שכן אין זו אלא 'אחת מהדעות הקדומות באירופה של היום'.⁷ הוא אימץ תפיסה פסיכולוגית הרואה בתשוקה לעוצמה יצר ראשוני, שדיכויו מהווה סכנה לתרבות האנושית. קידום התרבות מותנה בשחרור היצרים ובמתן זכויות־יתר ל'אדם העליון', ואילו מוסר אלטרואיסטי חונק את התפתחותה הבריאה של התרבות האירופית. ניטשה נתן הצדקה לאגואיזם שנועד לקידומה של התרבות האנושית, ולא להגדלת התועלת הפרטית. מטרה זו מצדיקה תחרותיות ועריצות המופעלות על הזולת ועל האדם עצמו.

חשוב גם לראות את ההבדל בין האינדיווידואליזם הרומנטי שהתפתח במחצית הראשונה של המאה לבין הסובייקטיביזם השופנהאוארי שהתפתח במחשבה ובאמנות של סוף המאה: האינדיווידואליזם הרומנטי מבטא את הדחף לפרוץ את מסגרות החברה והתרבות ואת השאיפה לחירות הרגש ולמרחב הפתוח אל האינסוף. לעומתו הסובייקטיביזם של סוף המאה הוא התכנסות בתוך עולם סגור של תודעה בלתי־חדירה, אטום לנפשו של הזולת. האדם הרומנטי מאמין באפשרות קיומו של עולם אידיאלי, שבו יש קיום לאחוה ולאהבה טהורה, והוא מחובר אינטואיטיבית עם שורשי התרבות הלאומית, ואילו האדם הדקאדנטי נתון בדיכאון בלתי־נמנע, נשלט בידי היצרים והאינסטינקטים, מנותק מהחברה, מהתרבות הלאומית, מהמשפחה ומכל מגע עם הזולת.

באופן כזה נוצר בסוף המאה אקלים מחשבתי של כפירה בטבעיות האלטרואיזם, האחוה וההתמסרות למען הכלל ושל מתן היתר לאגואיזם ואף התגנדרות בו. סדרת הרומנים של מוריס באַרֶה (Barrés), פולחן האני (*Le culte du Moi*, 1889–1893), היא דוגמה ליצירות ספרות השייכות לדקאדנס הצרפתי, שתיארו את ההתנהגות האגואיסטית כמניע טבעי, מרכזי ובלתי־נמנע בחיי האדם, או בהתנהגות המאפיינת את האדם הרגיש בעל נפש של אמן. הדקאדנס הצרפתי קיבל גם את הרוע כיסוד בלתי־נמנע בטבע ובנפש האדם.

6. H.G.A.V. Schenk, *The European Romantics :An Essay in Cultural History*, Oxford 1979, pp. 125–150

7. פ' ניטשה, 'לגיניאולוגיה של המוסר', בתוך: מעבר לטוב ולרוע (בתרגום י' אלדר), ירושלים-תל־אביב תשכ"ח, עמ' 231.

בתקופת מעבר המאות, תקופת השיא של השפעת הדקאדנס באירופה כולה, הלגיטימציה של האגואיזם – בדרך-כלל באחד הניסוחים היותר חלשים – הפכה למוסכמת חשיבה של האדם המשכיל ה'מודרני'. הדים לרעיונות אלה אפשר למצוא, למשל, בחיבורו של מקס נורדאו פרדוקסים (1885), שתרגומו לעברית הופיע בשנת 1900. שם הוא כותב ש'אהבת-עצמו' היא הדחף הטבעי והרגש האותנטי של האדם. בין השאר הוא כופר בקיומו של רגש הכרת התודה ורואה בהבעת רגש כזה חלק ממשא ומתן סמוי, המכוון לסחית טובות הנאה.⁸ לעומת זאת בספרו המפורסם יותר, התנוונות (Entartung, 1892), נורדאו תוקף את 'פולחן האגו' בספרות הדקאדנס האירופית ובפילוסופיה של ניטשה.⁹

תהליך זה במחשבת המוסר באירופה הלך יד ביד עם השינוי בתפיסת תפקידו של האמן ושל האמנות: שיקוף המציאות מנקודות המבט הסובייקטיבית מאפיין את אמנות סוף המאה, ודמותו הטיפוסית של האמן היא 'המקולל', האסתטיקן, המסתגר בעולמו הפנימי, אדיש ומנוכר לחברה ולרגשות הזולת.

ב

שאלת מעמדו המוסרי של האגואיזם העסיקה באופן אינטנסיבי את המחשבה הפילוסופית ואת הספרות הרוסית לכל אורך המאה התשע-עשרה.¹⁰ הלגיטימיות של היחידיות ('lichnost') נחשבה ברוסיה לסימן היכר של הלכי רוח מערביים, ובהקשר זה גם אינדיווידואליזם גרידא זוהה עם אגואיזם. כנגדה עמד מושג האחוזה או הצוותא ('sobornost'), שטבע חומיאקוב (1804–1860), הוגה הדעות המרכזי של התנועה הסלאבופילית בשנות השלושים.¹¹ מושג זה היה קשור למסורת הפראבוסלאבית ולרעיונות אלטרואיסטיים, שנחשבו לסימן ההיכר של האדם הרוסי.¹² כתביו של חומיאקוב נאסרו לפרסום עד שנת 1879, אך רעיונותיו היו ידועים והשפיעו על המחשבה הפילוסופית-תיאולוגית ברוסיה לאורך כל המאה, במיוחד על דוסטויבסקי, ולדימיר סולוב'יוב וויצ'סלב איוואנוב. גם צ'אדייב, בראשון מבין ה'מכתבים פילוסופיים' (נכתב ב-1831, פורסם לראשונה ב-1862), ראה באגואיזם את החטא הקדמון המוביל את האדם ואת האומה לבידוד. לדבריו, תפקידו המוסרי של האדם הוא

8. מ' נורדאו, פרדוקסים (בתרגום ר' בריינין), פיעטרקוב 1900, עמ' 166–178.

9. M. Nordau, *Degeneration* (translated from German), New York 1912, pp. 296–337. על אגואיזם אצל ניטשה, פ' ניטשה, 'לגיטימיות של המוסר', עמ' 415–472.

10. ראה הערך egoism באינדקס של: J.M. Edie, J.P. Scanlan, Mary-Barbara Zeldin (eds.), *Russian Philosophy*, Tennessee 1965, 3 vols.

11. V.V. Zenkovsky, *A History of Russian Philosophy*, London 1953, pp. 180–205;

A.S. Khomiakov, *Sochinenia*, Moskva 1900

12. J. Lotman, *V Shkole poeticheskovo slova: Pushkin, Lermontov, Gogol*, Moskva 1988, p. 218

להתגבר על האגו בעזרת הכושר הטבוע בו לאהבה ולסימפטיה.¹³ באותה תקופה של התגבשות הרומנטיזם בספרות הרוסית נטבע גם המונח 'משורר לאומי' (במאמרו של גוגול 'כמה מלים על פושקין', 1834), ועמו ההנחה שתפקידו של הסופר הוא לבטא את רוח העם.

הרהביליטציה של האגואיזם מתחילה להופיע במסות ובמכתבים של א' הרצץ. באחד מהמכתבים מצרפת ואיטליה הוא כותב שהאגואיזם הוא רגש טבעי וראוי לעידוד ממש כמו אהבת הזולת והאחוה. שום מאבק לחירות לא יתכן ללא הדחף האגואיסטי, שגם הוא, כמו האהבה, יכול ללבוש צורה נעלה ואצילית או צורה נמוכה וחייתית.¹⁴ צ'רנישבסקי ופיסארב, נציגיו העיקריים של ה'ניהיליזם' בשנות השישים, הניפו את דגל האגואיזם התועלתני כחלק מתורת מוסר המבוססת על תפיסת ההתנהגות האנושית במושגים הלקוחים ממדעי הטבע ועל פופולריזציה של שטירנר.¹⁵ לפי האתיקה הניהיליסטית ההתנהגות האנושית מבוססת אך ורק על אינטרס עצמי, ואילו האמונה באלטרואיזם פסיכולוגי היא גילוי של רגשות לא-ריאליסטית, ועם זאת גם הם ראו באינטרסים של החברה ושל האנושות כולה את התכלית העומדת מעל לאינטרסים של הפרט. יתר על כן: הוגי הדעות המרכזיים ברוסיה בשנות השישים, השבעים והשמונים טיפחו את ערך ה'עממיות' ('narodnost') הן כתכלית מוסרית והן כאמת מידה להישג ספרותי. מושג זה, שטבעו ויאזמסקי וסומוב עוד בשנות העשרים, עבר גלגולי משמעות לאורך המאה, אך בכללו ביטא הזדהות עם האדם הרוסי הפשוט ועם רוח האומה הרוסית. הלגיטימציה של האינדיווידואליזם במחשבת הוגי הנארודניצ'יסטבו – כמו הלגיטימציה של האגואיזם במחשבה הניהיליסטית – לא ביטלה את ערך ה'עממיות' ואת התביעה שהספרות תבטא את רוח העם. המונח 'משורר לאומי' המשיך להיות אמת מידה להישג הספרותי בשנות השישים והשבעים, אך משמעותו השתנתה: בתקופה זו לא הקלילות הקלסיציסטית-רומנטית של פושקין אלא שירת היגון והזעם של נק'רסוב, שירת מחאה חברתית, שירה שנועדה לעורר תסיסה חברתית ופוליטית, נחשבה לגילוי המובהק של שירה לאומית. דוסטויבסקי, שבתחילת שנות השישים נטה לליברליזם אינטלקטואלי, החליף

13. P. Chaadayev, *Sochinenia i pisma P. Ya. Chaadayeva*, II, Moskva 1913–1914, pp. 74–93.

14. A. Herzen, *Selected Philosophical Works*, Moscow 1956, 1850, מכתב מה-3 באפריל, pp. 455–459.

15. N.G. Chernishevsky, *Antropologicheskii printsip filosofii*, Moskva 1948, pp. 120–126, 128–134; D. Pisarev, *Skholastika xix veka: Sochinenia D.I. Pisareva*, St. Peterburg 1894–1897 (6 vols.), vol. I, p. 375; Ibid., vol. VI, pp. 1–146; 'Thinking Proletariat', in: *Russian Realist Philosophy*, pp. 97–108; שטירנר זכו לתפוצה ברוסיה תודות לפופולריזציה שלהם בכתבי פיסארב. ההתעניינות בשטירנר פגה בשנות השמונים, אך חזרה והתעוררה בשנות התשעים יחד עם ההתעניינות בניטשה. Ann M. Lane 'Nietzsche Comes to Russia: Popularization and Protest in the 1890s', in: B.G. Rosenthal (ed.), *Nietzsche in Russia*, Princeton 1986, p. 64.

שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוזה' ל'אגואיזם'

באמצעו של אותו עשור את אמונתו בסוציאליזם באמונה ב'סובורנוסט' בנוסח חומיאקוב. החלק הראשון של כתבים מן המרתף (1864) הוא התקפה מרוכזת על האתיקה התועלתנית והמטריאליסטית של צ'רנישבסקי.¹⁶ הביקורת החריפה של דוסטויבסקי על האגואיזם ה'רציונלי' של הניהיליסטים נשמעת בבירור ברומן החטא ועונשו (1866), ועומדת במרכזו התמאטי של הרומן שדים (1871–1872). דוסטויבסקי ראה את החברה האידיאלית מאוחדת באהבה ובאחוזה תחת כנפי הכנסייה, ולשם כך על האדם הפרטי למחוק את האני שלו, וכך יגיע לשלב הגבוה ביותר של התפתחותו האינדיווידואלית.¹⁷ בשנות השמונים תרם גם טולסטוי לאקלים מחשבתי שבו 'אגואיזם' היתה מלת גנאי, והאלטרואיזם ברוח הנצרות הקדומה נחשב לצו מוסרי. רעיונות אלה בולטים במיוחד בסיפורים לעם (1872–1886) ובמחזה כוח החושך (1886).

ההתגברות על האגואיזם היא אחד הנושאים המרכזיים בחיבורו של ולדימיר סולוביוב הרצאות על האנושי-אלוהי (1878). סולוביוב מכיר באגואיזם כמניע בחיים הפרקטיים, אך רואה בו את מקור הרוע של הטבע האנושי, את היסוד האנימלי שבאדם. תכליתו המוסרית של האדם היא האחדות בין ההיבט האינדיווידואלי להיבט האוניברסלי המצויים בכל אדם. לאחדות זו הוא קורא בשם 'החכמה', (sophia). בחיבורו משמעות האהבה (1892–1894) הוא כותב שהאהבה, גם במובנה הסקסואלי, היא המצב האנושי האידיאלי, ובה האדם מקריב מרצון את האגואיזם שלו בלי לאבד את האינדיווידואליות. להפך, הוא משמר אותה לנצח. הזולת האהוב מעורר באדם את הכוח המאפשר לו להתגבר על עוצמתו של האגואיזם. במצב האגואיזם, המונע התאחדות עם הכללי, האדם אינו יכול להגיע להכרת האמת. עיקר הרוע באגואיזם, טוען סולוביוב, אינו בערך שהאדם מייחס לעצמו אלא בהכחשת ערך הזולת. אבל האדם יכול לממש את עצמו רק כאשר הוא מתמזג עם אחרים ונעשה חלק מכוליות אוניברסלית.¹⁸

בשלב זה, בתחילת שנות התשעים, החלו הספרות והמחשבה הרוסית להיפתח להשפעת הדקאדנס והסימבוליזם המערב-אירופי, ויחד עמם – לסובייקטיביזם של שופנהאואר ולפילוסופיה של ניטשה, שתואר ברוסיה כמייצג הדקאדנס המערב-אירופי תוך הדגשת האופי הא-מורלי של תורתו וה'אינדיווידואליזם' האנטי-עממי שלה.¹⁹ על רקע מסורת ספרותית-תרבותית ששמה דגש כה רב על 'עממיות' ועל ספרות מגויסת למען החברה התקבל הדקאדנס ברוסיה כאידיאולוגיה הכופרת בטבעיות של

16. פ"מ דוסטויבסקי, כתבים מן המרתף (בתרגום מ' ולפובסקי), תל-אביב תשל"ד, עמ' 31–20.

17. על דעתו של דוסטויבסקי בנוגע ל- sobornost ראה למשל קטע מיומנו מה-16 באפריל 1864 בתוך: F.M. Dostoyevsky, *Diary of a Writer* (trans. B. Brasol), New York 1954, p. 780.

18. V. Solovev, 'Chtenia o bogochelovechestve', *Sobranie Sochinenii*, III, St. Peterburg 1911–1914, pp. 1–172.

19. Ibid., pp. 54–55.

האלטרואיזם ומצריקה את התנערות הפרט ממחויבות לזולת ולחברה, בעיקר כשמדובר באדם יוצר.

האינטלקטואל הראשון שאימץ את ה'א־מורליזם' של ניטשה היה ניקולאי מינסקי (וילנקין), שספרו לאור המצפון (1890) נחשב למניפסט הראשון של הדקאדנס ברוסיה, והיה בעל השפעה רבה על יוצרי הסימבוליזם הרוסי.²⁰ מינסקי היה משורר והוגה דעות יהודי, שהחל את פעילותו הספרותית מעל דפי הווסחוד, כתב־העת היהודי ברוסית שהיה מוכר לכל משכיל יהודי ברוסיה. הספר פותח בכפירה באלטרואיזם כמניע פסיכולוגי טבעי וכציווי חברתי־מוסרי:

שלוש סתירות גדולות, הנובעות זו מתוך זו, ממלאות את חיינו ומשמשות עילה לכל סבלות נפשנו. את הסתירה הראשונה אפשר לבטא בצורה הבאה: 'נבראתי באופן שאני חייב לאהוב רק את עצמי, אבל את האהבה הזו לעצמי איני יכול לגלות אלא כבעלת קדימות לאהבת זולתי, כלומר, באותו האופן שאני, האוהב את עצמי, נכסף לעליונות. לכן מטרת חיי ומטרת חיי של זולתי סותרות ומאיינות זו את זו'.²¹

מינסקי טוען שכל פעולה אנושית, כולל התנהגות אלטרואיסטית, נובעת ממניע אגואיסטי. הוא מבסס את הלגיטימיות המוסרית של האגואיזם על הנחות אפיסטמולוגיות ופסיכולוגיות שמקורן בשופנהאואר, דהיינו, שההכרה האנושית היא סובייקטיבית, ולכן לא תיתכן חדירה לנפש הזולת ולא יתכן רגש אמיתי של אמפתיה. הוא מתקיף את רעיונות הנארודניצ'סטבו ורואה בהם המשך של ה'בעל־ביתיות הנהנתנית־תועלתנית של שנות השישים. הוא מקשר את חירות האדם, ובעיקר את חירות האמן, עם עמדה א־מוסרית ברוח ניטשה, וטוען: האגואיזם הוא תכונתו של האמן האמיתי, והאסתטיקה היא אמונתו ודתו.

בשירתו של מינסקי, כמו גם בשירה ובפרוזה של פיודור סולוגוב, הנציג המובהק ביותר של הדקאדנס הרוסי, יש קשר הדוק בין סובייקטיביזם לאגואיזם. סולוגוב כתב בשנת 1896: 'אני – בורא עולם סודי/כל העולם רק במחשבתִי'.²² ובשיר אחר משנת 1897 הוא כותב:

קול משוע בדמי:	ליל מחשכים ומגור.
אל־נא תסור מעמי!	קול משוע: עזר!
אוי לגלמוד.	צר לי אחי.
אם בלכתנו נמעד,	וי כי דלותי מאד,
יחד בדרך נאבד,	וי כי עיפתי עד מות,
יחד נמות! ²³	אין בכחי!

20. המבקר וחוקר הספרות היהודי רוסי סמיון ונגרוב כותב שרעיונותיו של מינסקי היו הבסיס לא־מורליזם שאפיין את הזרמים החדשים ברוסיה בשנות התשעים. S.A. Vengerov,

Russkaya literatura xx veka – 1890–1910, I, Moskva 1914, p. 359

21. N. Minskii, *Pri svete sovesti*, St. Peterburg 1890, p. 1

22. F. Sologub, *Stikhotvorenia*, Leningrad 1975, p. 171

23. Ibid., p. 186; א. שלונסקי, תרגומי שירה, א, תל־אביב 1971, עמ' 35.

שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוזה' ל'אגואיזם'

העליונות של עולם הדמיון הסובייקטיבי על פני החיים החברתיים היתה אחת האקסיומות הבסיסיות של סופרי הדקאדנס ברוסיה. בריוסוב ובלמונט ראו באינדיווידואליזם דוקטרינה של תחייה תרבותית. סולוגוב, לעומת זאת, תיאר את התוצאות ההרסניות של ההתמכרות לאגואיזם, ביטא את התפיסה השופנהאוארית שלפיה האדם בורא את המציאות בתודעתו הסובייקטיבית, וחשף את האנוכיות והרוע שבבסיס החיים החברתיים.

במרכז הגותם של הסימבוליסטים בני הדור השני, איוואנוב, בלוק וביילי, עמד הטיעון שהספרות והאמנות הרוסיות אינן צריכות להיות סובייקטיביות ומנותקות מהחיים החברתיים, אלא עליהן למזג את החוויה האישית עם החוויה הקולקטיבית ולהציע כיוון חדש, מיסטי, לפרט ולעם הרוסי. במקביל מסתמן הבדל בין שירת יחיד המבטאת את תשוקותיו ואת צרכיו הפרטיים-האגואיסטיים של המשורר ביצירתם של בני הדור הראשון, לבין שירה המנסה ליצור אחדות בין התת-מודע של המשורר לתהליכים חברתיים ופוליטיים אקטואליים, וכך להתגבר על האגואיזם הדקאדנטי, בשירת הדור השני.

ההסתייגות מהאגואיזם הדקאדנטי ה'חולני' ומסכנותיו למוסר האיש, לחיי הנפש של האמן ובעיקר לחברה הרוסית היא מוטיב חוזר בהתקפות הרבות על הדקאדנס הרוסי והמערב-אירופי שהתפרסמו ברוסיה בשנות התשעים, ביניהן תרגום ספרו של נורדאו התנוונות (1892, תרגום לרוסית 1893), מאמרו של גורקי 'פול ורלן והדקאדנטים' (1896) וחיבורו של טולסטוי מהי אמנות (1897).

ג

הספרות העברית שהתפתחה ברוסיה החל משנות השישים של המאה התשע-עשרה קלטת את העמדות ואת הסיסמאות המוסריות שריחפו בסביבתה. שירתו של יל"ג משקפת באופן ברור את הפתוס המוסרי ה'אזרחי' בנוסח נקרוסוב, את המחאה נגד סבלם של המקופחים ואת האמונה שהתבונה והנאורות עולות בקנה אחד עם הרגש הטבעי ויכולות להביא לאדם גם תועלת וגם אושר. בשירת 'חיבת ציון' יש נטייה לאידיאליזציה של האלטרואיזם, גם ודווקא אם הוא כרוך בסבל (מכאן החיבה לנושא קידוש השם),²⁴ ורגשי רעות ואחוזה כלפי הזולת הסובל נתפסים כתכונה נעלה הראויה להזדהות הקורא, כמו האהבה.²⁵ ביטויים וגיוסם של רגשות לאומיים נשענים לא רק על ההנחה שתפקידו של המשורר הוא לבטא את המצב הלאומי ולעודד בקורא רגשות שיועילו לשיפורו, אלא גם על ההנחה המוסרית שיחס אלטרואיסטי ואמפתי כלפי האדם הסובל הוא חובה מוסרית ורגש טבעי של כל אדם, ולכן הבלטת הסבל תעודד בקורא באופן טבעי התגייסות אלטרואיסטית.

24. רות קרטון-בלום, השירה העברית בתקופת חיבת-ציון, ירושלים 1969, עמ' 18.

25. ש' הראל, 'השירה העברית בין שלהי ההשכלה לראשית התחייה: בחינה השוואתית של אספקטים - תמאטיקה ודרכי עיצוב - בשירת דור המעבר' עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1978, עמ' 145-147.

תפיסת מצבו של העם היהודי במזרח אירופה בשנות השמונים כמצב של סבל היתה מבוססת על עובדות, כמובן, אך הבלטתו הספרותית של סבל החפים מפשע בדמויות המייצגות את היהודי הטיפוסי היתה רק אחת מהתגובות האפשריות למצב היסטורי זה. שירת 'חיבת ציון' היתה ספוגה באותה מלנכוליה 'דמיונית' שאפיינה את השירה הרוסית בשנות השמונים, ובמיוחד את שירתו של סמיון יאקובלביץ' נדסון (1862-1887, בן למשפחה יהודית מתבוללת), שזכתה לפופולריות ולהשפעה רבה (כולל על מינסקי הצעיר).

השינוי שחל בתפיסת מושג האגואיזם בשנות התשעים נקלט במהירות בעולמם של המשכילים היהודים ברוסיה. המהירות הזו מובנת לאור הפתיחות של יהודים משכילים ברוסיה לתרבות המערב-אירופית, ובעיקר לגרמנית, ולאור נטייתם ל'קוסמופוליטיות'. בעיתונות העברית בשנות התשעים אפשר למצוא הדים לדיונים ולפולמוס בשאלת האגואיזם, כמו גם למשבר האמונה באלטרואיזם. דוגמה לכך היא רשימתו של אלחנן לייב לוינסקי, 'אהבה כללית ושנאה פרטית', שהתפרסמה בהמשכים (בחימת ר' קרוב) בעיתון המליץ באוגוסט 1891.²⁶ לוינסקי כותב שהמאה התשע-עשרה היתה מאה של אשליות. האגואיזם ('אהבת-עצמו') מעולם לא נראה בעם היהודי כמו עתה 'במידה מגונה וגסה'. היהודי כיום חי 'חיי בהמה גסה האוהבת את עצמה וגופה'. אין כיום שום נכונות לקידוש השם, אין גדולה בסבל היהודי. 'אהבת ישראל' נעשתה אופנתית ומנפנפים בה עד גועל נפש. היהודים אוהבים את היהדות אך שונאים יהודים פרטיים. לקראת ראש השנה לוינסקי מאחל 'שתהיה השנה הבאה שנה של אמת, של משפט, של צדקה, של מעשים טובים, אבל לא של אהבה, רק לא של אהבה'. נזכיר כאן שביאליק, בנקרולוג שלו על לוינסקי, מספר איך היו הוא וחבריו 'פרחי המשכילים' קוראים בהתלהבות את הרשימות של לוינסקי.²⁷

באותו נושא נוגעת רשימה של מאיר בעק שהתפרסמה בהמליץ מדצמבר 1893, ולפיה האידיאל המוסרי של היהדות הוא 'הקדושה או ההתדמות לצלם', ניגודן של שיטות מוסר פילוסופיות אשר 'מהותם וסגולתם היא אהבת עצמו' ('egoismus').²⁸ דעותיהם המנוגדות של לוינסקי ושל מאיר בעק מקדימות את הפולמוס בין ברדיצ'בסקי לאחד העם, שבו כלולים גם חילוקי הדעות בשאלת אופיו המוסרי של העם היהודי. ברשימתו 'על אחרים' משנת תר"ס ברדיצ'בסקי מנסח במפורש את עמדתו האנטי-אלטרואיסטית ותובע טיפוח של האגואיזם הפרטי והלאומי. 'בראשית עלי לחיות בעד עצמי, הנני חי בעד עצמי, ואי אפשר לי שלא לחיות בעד עצמי'.²⁹ הוא מסיים את הרשימה במלים 'דיינו לחיות בעד עצמנו: אנכי בעד עצמי ולא רק

26. א' לוינסקי, 'אהבה כללית ושנאה פרטית', המליץ, 170, 175, 178, 181 (1891).

27. ח' ביאליק, 'המנוח לוינסקי', בתוך: סיפורים ודברי ספרות, תל-אביב תשכ"ה, עמ' קמו.

28. מ' בעק, 'מכתבים בודדים על דבר החינוך', המליץ, גליון 277 (13 [25] בדצמבר 1893), עמ' 7.

29. בתוך: מ' ברדיצ'בסקי, על אם הדרך: רשימות – שמונה עשר דבר, ורשה תר"ס, עמ' 50.

שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוזה' ל'אגואיזם'

בעד אחרים.³⁰ ברדיצ'בסקי, כמו ניטשה, מדבר בדרך-כלל על אגואיזם אגרסיבי, הרצוי להגברת הוויטאליות של הפרט ושל הכלל, אבל שלא כניטשה הוא כולל בו גם את השנאה ואת הנקמנות, שבהן הוא רואה גם אמצעי לשיקום הכבוד הלאומי וגם תראפיה לרוחה של היהדות שנעשתה רופסת מרוב אלטרואיזם.

אם ננסה להבין את ברדיצ'בסקי גם על-פי יצירותיו הספרותיות, יתברר שהוא לא ראה בכל צורה של אגואיזם תכונה או התנהגות נעלה.³¹ הוא מעריך רק אגואיזם שיש בו עוצמה ותפארת ושמעיד על חיוניות. אך גם האגואיזם הנחות, שיש בו רמאות עצמית וקטנוניות, אינו יכול להיחשב למוסרי או לא מוסרי, על-פי ברדיצ'בסקי, משום שהוא אינו מודע ואינו תלוי ברצונו או בהחלטתו של האדם.³²

דעותיו של ברדיצ'בסקי נשמעו מהפכניות בעולמה של היהדות בסוף שנות התשעים, אבל בשנת 1906 האגואיזם היה כבר, כנראה, מעין סימן היכר או צו אופנה של המשכיל היהודי החושב את עצמו ל'בן אדם מודרני'. כך נשמעים הדברים ברשימתו של ברנר 'נכא רוח', המעלה את דיוקנו של יהודי שאימץ את כל גינוני רוח הזמן, ובכללם את הפוזה הדקאדנטית, באמצעות מונולוג שבו הוא מדקלם את קלישאות החשיבה האופנתית:

אתה חשבתני תמיד לאגואיסט, ואנכי, אמנם, איני מכחיש את זה. הפכי: אני מתגאה בזה. האדם, על פי הכרתי האמיצה, צריך להיות אגואיסט. פסימיסט הנני יותר מדי להאמין באלטרואיזמוס ובשטותים כיוצא באלו. האדם הוא חיה, האדם דואג לנפשו – חוק הוא בהתפתחות הקולטורה.³³

ד

המתחים וחילוקי הדעות בשאלות מוסר, שהיו אופייניים לאקלים המחשבה ברוסיה בסוף המאה, משתקפים בשירתו של ביאליק. בשירתו המוקדמת, שכולה אחוזה בנושא הלאומי ברוח שירת 'חיבת ציון', מופיע היהודי הטיפוסי כאדם עני הסובל על לא עוול בכפו, וגורלו אמור לעורר רחמים וסימפטיה בלב הקורא, כשם שהוא מעורר את הזדהותו של המשורר. כך הן הדמויות הראשיות בפואמות הריאליסטיות 'יונה חייט'

30. שם, עמ' 52. ברשימה 'על האיבה' הוא פוסל את ערך הרחמנות ואף מציב את השנאה ואת הנקמה כערך מוסרי, המגלם את האגואיזם הפרטי והלאומי. ברדיצ'בסקי אינו רואה באגואיזם עניין של בחירה או של החלטה, אלא מכאניזם פסיכולוגי אנושי אלמנטרי, שאינו תלוי במצב נפשי ובאופי: 'גם הפסימיסט הסמור לא יחדל מלאהוב את עצמו גם רגע אחד' ('רשות היחיד בעד הרבים', שם, עמ' 14).

31. האגואיזם שעליו מבססת מריה יוזפה את יחסיה עם בעלה ב'מחנים' (תר"ס), מוצג באור שלילי.

32. כזו היא התנהגותו של אלימלך ב'עורבא פרח', וכך מתנהגים כל הגברים וחלק מהנשים ב'מחנים' וגיבורי הסיפורים 'יעקב נטע' ו'הבן האובד' מתוך: מ"י ברדיטצבסקי, מעירי הקטנה, פיעטרקוב 1900.

33. י"ח ברנר, כתבים, א, תל-אביב תשל"ח, עמ' 701.

(תרנ"ד), ו'תקוות עני' (תרנ"ט), וכך הדמות האלגורית של האני ב'אל הצפור' (תרנ"א, בעיקר בגירסתו הראשונה), ב'הרהורי לילה' (תרנ"ב), ב'בשדה' (תרנ"ד) וב'אגרת קטנה' (תרנ"ד). ב'באוהל תורה' (תר"ן) וב'אגרת קטנה' מוצג סבל הכרוך אף בהקרבה עצמית למען אידיאלים לאומיים בנימה של הערצה, והוא מלווה בקריאות עידוד והתפעלות של המשורר, וזאת למרות שהתוצאות הממשיות של הסבל הזה במציאות החברתית מוטלות בספק. השיר 'אגרת קטנה' מסתיים בקריאה 'עבד וסבל, אחי, בשם אדוני!' המעידה כי הנכונות לסבול מעוררת את הזדהותו של המשורר. ב'אכן חציר העם' (תרנ"ז) החמלה והרחמים על העם נזכרים כתכונה הנדרשת ממנהיג טוב. בשירים אחדים מצטיירת התחייה הלאומית כתוצאה של התעוררות רגשות של אלטרואיזם ושל אחווה: 'באו שכם אחד לעזרת העם!' ('ברכת עם', תרנ"ד); 'הוי, הבו-נא יחדו לעבודה הגדולה/נגלה-נא הרי הנשף, נגלה!' ('למתנדבים בעם', תר"ס). העליונות המוסרית שביאליק מייחס לעם היהודי ב'על סף בית המדרש' לעומת התרבות האירופית מסתמכת בין השאר על דחיית תורתו המוסרית של ניטשה לטובת האלטרואיזם: 'מהיות כפיר בין כפירים אספה עם-כבשים'.

ואולם כבר בתחילת 1893 ביטא ביאליק, בשיר הגנוז 'אלילי הנעורים', את משבר האידיאל של האחוה. הדובר בשיר מציג את עצמו כאדם זקן, ואת הרעיון ש'כל האדם כמשפחת בית אב אחד ישבו יחדיו' הוא מונה בין חלומות הנעורים שרימו אותו. בשירים שנכתבו בשנות התשעים ובשנים הראשונות של המאה הנוכחית אפשר להבחין בקונפליקט מוסרי רב עוצמה של האני הלירי בין הדחף האלטרואיסטי לבין ניכור כלפי הזולת הסובל וחרדה מהמחיר המוגזם של אהבת הזולת. דוגמה לכך היא השיר 'בתשובתי' (תרנ"ו), שגם במובנים אחרים מעיד על הקליטה של השפעת הדקאדנס. שני הבתים הראשונים שלו מעמידים תמונה של בן השב ממרחקים לבית מולדתו, אך במקום המפגש הנרגש, החם והעליו עם ההורים (כפי שהוא מתואר, למשל, בצמד שיריו של מ"צ מאנה, 'נסיעה אל אבותי' ו'נסיעה עם אבותי', 1883, או אף בשיריו של טשרניחובסקי 'ביתה אבי'³⁴ ו'הן שבתי בית אבותי'³⁵), נגלית כאן לעיניו של הדובר מציאות ביתית שאינה מעוררת בו אלא אימה וניכור, ובמובן זה מזכיר השיר 'בתשובתי' את מחזור השירים של מינסקי 'שירים על המולדת' (1880), שבו המולדת מצטיירת כספינקס, מפלצת מסתורית נטולת רגשות, וכן שיר של סולוגוב שנכתב בסוף שנות התשעים, המתאר את הבית כמקום מדכך, מדכא, חדגוני ורע.³⁶ תחושת הניתוק הרגשי מקרובי המשפחה בשירו של ביאליק מתבטא בין השאר בכך שהדובר מכנה את סבו ואת סבתו בשם 'זקן בלה' ו'זקנה בלה'.³⁷ הוא

34. ש' טשרניחובסקי, חזיונות ומנגינות, ורשה תרנ"ט, עמ' 29.

35. ש' טשרניחובסקי, שירים, אודסה תרע"א, עמ' 88-89.

36. F. Sologub, 'Poroi poveet zapakh stranny', *Stikhotvorenia*, p. 240. השיר מתוארך: 5 באוקטובר 1898-10 בפברואר 1900.

37. ברוח דומה מנהל אוריאל, גיבור סיפורו של גנסין 'בטרם', מונולוג פנימי שבו הוא פונה לאמו ואומר לה: 'אמא, כסבורה את - אוריאל אני? חה-חה. אוריאל כבר אבד, זקנה. חה! אוריאל יצא אז מפה - הרי את זוכרת? נו - ותנצב"ה. תנצב"ה, חה-חה ... ואני - אני אחר. זקנה. אני רוצה לישון'. א"נ גנסין, כתבים, א, תל-אביב 1982, עמ' 259.

מתאר אותם כאנשים זרים, שאיבדו את אנושיותם ואת ממשותם. הם מוצבים בתקבולת לחתול ולעכביש, וכך מושלך עליהם אותו יחס רגשי של סלידה ואימה. ואולם בבית החמישי מתפרצת מפיו קריאת הזדהות עם המציאות שנידונה לכליה: 'אבא, אחי, בְּחֶבְרֶתְכֶם! יַחַדְוּ נִרְקֵב עַד־נִבְאָשָׁה!'. כאן ההתלכדות עם הכלל אינה מביאה גאולה, אלא היא השלמה עם גזירת האבדון או אף קבלה מרצון של מוות תמורת נאמנות. כאן הדחף של ההתלכדות עם 'האחים' הוא לא פחות חזק מרצון החיים, ולא ברור כלל איזה משני הדחפים נראה למשורר כבעל ערך מוסרי גבוה יותר. יחסו המורכב של הדובר לבית המולדת ול'אחים' משקף, כבר בשלב זה של יצירת ביאליק, את המתח בין הזדהות עם המצב הלאומי לבין החרדה מאובדן האני הפרטי. ההזדהות הפסיבית של המשורר עם המצב הלאומי נתפסת כאקט אלטרואיסטי של אחווה, הכרוך בהקרבה עצמית של צרכים רגשיים טבעיים.

אותה אמביוולנטיות מוסרית שוררת ב'לבדי' (תרס"ב). בתחילת השיר הדובר מוצא את עצמו נטוש בידי 'כולם', שיצאו לספק את צורכיהם הפנימיים החיוניים (יציאה זו מתוארת דווקא כהיסחפות פסיבית). הוא נשאר בחברתה של 'השכינה', דמות המצטיירת כאם רחמניה וכציפור בעלת כנף שבורה, ומייצגת את רוח האומה היהודית על-פי התפיסה האופיינית לשירת שנות השמונים, המזהה את היהדות עם הדמות האמהית האוהבת והסובלת. הדובר מעניק לה את רחמיו ואת השתתפותו: 'וְאַהִי / עֲמָה יַחַד בְּצָרָה', אך המחווה האלטרואיסטית הזו, שהיתה כה טבעית למשוררי 'חיבת ציון', מתגלה כעומדת בניגוד לדחפיו ולמידותיו הטבעיים: 'וְכִשְׁפָּלָה לְבָבִי לְחִלּוֹן, לְאוֹר, וְכִשְׁצַר־לִי הַמָּקוֹם מִתַּחַת לְכַנְפָּה - וְכו'. יתר על כן, כפי שהראה ע' צמח, הביטוי 'תחת כנפי השכינה' מרמז על סכנת המוות שבנאמנות לחיק האמהי.³⁸ ויחד עם זאת הדובר אינו יכול להתעלם מתחנוניה ומקינתה של השכינה, שבהם הוא שומע את הד קולו שלו. לקראת סיומו של השיר הולך וגובר הלחץ הרגשי המוביל לאמפתיה עם הדמות הנשית הסובלת, אך בשום מקום בשיר לא נאמר במפורש מהי החלטתו של הדובר, להישאר או לנטוש. זו נשאר פתוחה להבנתו של הקורא, שאמור לחוש את העוצמה הריגושית המובילה להחלטה אלטרואיסטית, למרות שהיא מנוגדת לדחפים הטבעיים של רצון החיים. הקריאה לשותפות בסבל ובבדידות המסיימת את השיר נשמעת מפיה של השכינה, שיש לה ממד טרנסצנדנטי במסורת היהודית ומשמעות מקודשת בשירת ביאליק. במובן זה אפשר להבין את השיר כביטוי לממד המקודש שביאליק מייחס לאלטרואיזם, אפילו אם הוא מנוגד לדחף ההישרדות.

בשירים אחרים מתקופה זו יש יותר משקל להבעת החרדה מפני הפיתוי של החיק האמהי או דחייה יותר בוטה של אלטרואיזם ביחסים עם הזולת. ב'ביום קיץ יום חום' (תרנ"ז) מתואר התהליך ההדרגתי של דחיית האחוזה והאלטרואיזם בין המשורר לבין נמען המכונה בשם 'אחי'. מבנה השיר מוביל ממחווה מקובלת של אחווה אל העצמה של אלטרואיזם, אך הוא מסתיים בתפנית קיצונית הדוחה את יחס האמפתיה בין האני לבין הידיד. דחיית הקשר עם הזולת בשיר זה היא לא רק ביטוי לעמדה אנטי-חברתית

38. ע' צמח, הלבאי המסתתר, ירושלים 1976, 3, עמ' 168.

או ליחס של עוינות כלפי הקורא, כפי שהראה פרי³⁹ ביסודה עומדת תפיסה פסיכולוגית חדשה, הכופרת באותנטיות של הדחף האלטרואיסטי, ובעיקר ביכולת של האדם לחרוג מגבולות התודעה של עצמו, לתת ולקבל אמפתיה.

ב'בית עולם' (תרס"א) החמלה היא פתיון בתוך מלכודת מוות בעלת דיוקן נשי של הטבע. במרכז השיר מונולוג של האלות, עצי האלה, המפתות את המשורר להתמכר למשאלת מוות. כמו המצבות, גם עצי האלה מציעות למשורר את חמלתן – 'אף־הן חָמְלוּ עָלַי' – אך מאחורי החמלה מסתתרות פניו הטורפניות של הטבע עצמו: 'דוֹמָם נִכְרָה עָלַיָּהּ, חֶרֶשׁ נִחְלָקָה עֵד: / רָמָה תֹאכַל חֲצִיָּהּ וְחֲצִי לָנוּ בְשָׁד'. תפיסה כזו של הטבע, המייחסת לו לא רק עוצמה ופראות אלא גם זדון ערמומי ורוע טורפני, לא היתה אפשרית במסגרת ספרות רומנטית. בשיר זה מתרחש משבר האלטרואיזם במישור המטאפיסי.

כעשרים שנה לאחר 'ביום קיץ יום חום' נכתב השיר 'שחה נפשי' (תרפ"ג), ובו דוחה הדובר בשאט נפש את האהבה שבה הוא אפוף ורואה בה נטל כבד מנשוא: 'שָׁחָה נַפְשִׁי לְעֶפֶר / תַּחַת מֶשָׂא אֲהַבְתְּכֶם'; החוויה הבסיסית של אהבה חונקת היא מכנה משותף לשיר זה, ל'לבדי' ול'בית עולם', ואולם כאן המלכודת כבר איבדה את פניה הנשיים, והדובר אינו נסחף בה. הוא דוחה אותה על הסף, תוך רמיזות על חייו הקצרים ועל הצורך שלו לעשות לביתו: 'וְלָמָּה שָׁתֵּם עַל נְוִי? (...) שָׁכִיר יוֹם קָצָר אֲנִכִּי, / פּוֹעֵל נָטָה לְגִבּוֹלְכֶם'; והשיר מסתיים בקריאה להסתגרות ולהתנכרות לא רק של המשורר אלא של כל אדם, בבחינת צו אוניברסלי: 'אִישׁ לְחֹשֶׁבוֹן עוֹלָמוֹ! / אִישׁ לְסִבְלוֹת לְבָבוֹ!'. עם זאת, היכולת להסתגר אינה הישג אישי שהמשורר מתגאה בו, אלא התנערות מרה מחנק.

שירים אחדים של ביאליק, ובראשם הפואמה 'הבריכה' (תרס"ה) מביעים את התלבטותיו באשר להתנתקות האמן מהמציאות החיצונית והתכנסותו בתוך העולם הסגור של האמנות והיופי.

לא רק בשירה האישית אלא גם בשירים שמרכזם התמאטי הוא לאומי מסתמן תהליך דיאכרוני של הצדקת התנהגות בלתי-אלטרואיסטית. די להשוות את 'על סף בית המדרש' או את 'שירת ישראל' (שניהם מתרנ"ד) עם השירים שנכתבו בעקבות פרעות קישינב בתרס"ג: לא רק בוז וזעם על הליכה כצאן לטבח בפואמה 'בעיר ההרגה', אלא גם חזון של נקמה ב'על השחיטה' וב'אין זאת, כי רַבַּת צָרְרָתוֹנוֹ'. בשיר האחרון מצטייר דיוקן לאומי חדש, של חיית טרף: 'אֵין זֹאת, כִּי רַבַּת צָרְרָתוֹנוֹ / אִם לְחִיתוֹ טָרֵף הַפְּכָתוֹנוֹ'. השיר מביע רגשות עזים של נקם ואכזריות ערפדיים מתוך עמדה של הזדהות מלאה: 'וּבְאַכְזְרִיּוֹת חֲמָה / אֶת־דְּמָכֶם נִשֵּׁת בְּא־נִרְחָמָה, / אִם־נִעוֹר כָּל־הַגּוֹי וְיָקָם / וַיֹּאמֶר: נָקָם!'. ביאליק אינו רואה בדיוקן הלאומי האכזרי אידיאל, אלא תולדה בלתי־נמנעת של האכזריות שבה מפרנסים הגויים את קיומו. בהקשר ההיסטורי הנתון ביאליק מאמץ אגואיזם לאומי כתנאי לשמירה על כבודו העצמי של העם היהודי.

39. מ' פרי, המבנה הסמאנטי של שירי ביאליק, תל-אביב 1976, עמ' 106–109.

שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוזה' ל'אגואיזם'

בשני השירים הנקמה היא תהליך דטרמיניסטי חזוני, המונע בידי כוחות רוע מיתיים השולטים בעולם, אלא ש'באין זאת כי רבת צררתונו' הרוע פועל על הנפשות היהודית עצמה, ואילו ב'על השחיטה' הדם והאכזריות יגרמו לריקבון ולהתפוררות העולם כולו. ב'על השחיטה' העמדה המוסרית אינה נמחקת כליל, שהרי נשאר האפשרות שהצדק בכל זאת יופיע, וגם נדחית האפשרות של נקמה אנושית. לעומת זאת ב'אין זאת כי רבת צררתונו' מופיע דובר שכולו תאוות נקם ותשוקת אכזריות. דובר כזה, שכביכול מגשים את חזונו של ברדיצ'בסקי, הוא בהחלט יוצא דופן בשירתו של ביאליק. אופייני לה יותר דובר הנע בין אחריות מוסרית ואלטרואיזם לבין כיסופים למילוי צרכים אגואיסטיים מודחקים, מלווים ברגשות אשם.

השינויים שעברו על התפיסה המוסרית של ביאליק משתקפים יפה בשירים שבהם מופיע מוטיב הדמעה. בשירים הראשונים הדמעה נתפסת כביטוי הכן ביותר של הסבל, והיא אמורה לעורר בהכרח רגשות חזקים של רחמים, אמפתיה ונאמנות: 'לו עמי שְכַנְתָּ, אִזְּ גַם־אֵת, כְּנֶף רְנָנִים / בְּכִיתָ, מֶרַ בְּכִיתָ לְגֹרְלִי' ('אל הציפור'). רק הערכיות המוסרית הגלומה בסמל הדמעה יכולה להסביר מדוע ב'ברכת עם' (תרנ"ד) מיוחס לה ערך של קדושה וגם יכולת לרענן את הנפש הלאה של האומה: 'הן סוֹפְרִים אֲנַחְנוּ אֶת־נֹדְכָם וְחוֹבָבִים / נִטְפִי הַדְּמָעוֹת וְזַעַת הָאֵף, / הַיּוֹרְדִים כְּטֹל לְיִשְׂרָאֵל וּמְשׁוֹבְבִים / נִפְשׁוּ הַנִּלְאָה, הַשּׁוֹמָה בְּכָף. / וְלַעֲוִלָּמִי עַד תִּקְדָּשׁ כָּל־דְּמָעָה שְׂצָלָה / בָּיָם דְּמָעֵתָנוּ, נִדְבָה לָעַם, וְכו'.

באחרים מהשירים המוקדמים הדובר עצמו מזיל דמעות, אם מחמת סבלו שלו ורחמיו על עצמו ('אל האגדה', 'ההגדה', 'שיר ציון', 'אחרי הדמעות', 'במנגינה', 'אגרת קטנה' ועוד) ואם בגלל רחמים על זולתו ('על קבר אבות', 'חלום בתוך חלום'), ואולם כבר ב'אל הציפור', ואחר־כך ב'הרהורי לילה' וב'אגרת קטנה', מובעים ספקות בתועלתה של הדמעה ובאפקטיביות שלה. נשים לב להבדל בין חוסר התועלת של הדמעה ב'אל הציפור' וב'אגרת קטנה' – רמז לצורך לנקוט אמצעים אחרים, יותר קונסטרוקטיביים לשיפור מצבו של העם – לבין היאוש המוחלט מהאפקטיביות שלה ומהדחף האלטרואיסטי שהיא אמורה לעורר ב'הרהורי לילה'. ההבדל הדק הזה מסמן את המעבר של ביאליק משירה בנוסח ה'אזרחי' אל תחום השפעתו של הפסימיזם בנוסח הדקאדנס.

באחרים מהשירים המוקדמים מאזכרת הופעתה של הדמעה את שירו של סמיון פֶּרוֹג 'אגדת הכוס'.⁴⁰ בשירו של פרוג דמעתה של האם הסובלת מצטרפת לכוס דמעות הסבל של האומה. ביחסו של הילד לאם מתמזגים הרחמים ותודעת השיתוף בסבל הלאומי. הצירוף הזה, של אלטרואיזם כלפי הזולת הסובל והזדהות עם סבל האומה, הוא האפקט שדמעת האם אמורה לעורר בקורא גם בשיריו המוקדמים של ביאליק 'שיר ציון' (תרנ"א), 'משוט במרחקים' (תרנ"א), 'דמעת אם' (תרנ"ב) ו'אם יש את

40. S.G. Frug, 'Legenda o chashe', *Stikhi i proza*, Jerusalem 1976, p. 107; ש' פרוג,

'אגדת הכוס' בתוך: שירי שמעון פרוג (בתרגום א' לוינסון), תל־אביב תש"א, עמ'

נפשך לדעת' (תרנ"ח). אבל 'הרהורי לילה', שנכתב בתרנ"ו, פותח כבר בהבעת מודעות לחוסר האפקטיביות של הדמעה. היאוש מהאמונה בכוחו של סבל הזולת לעורר בקורא רחמים מגיע ליתר קיצוניות בשיר 'תיקון חצות' (תרנ"ח). בעקבות תיאור העיר השרויה באווירת קללה ודיכאון אנו שומעים כי ביללת הרוח צרורה קללתו - לא דמעתו! - של 'אח נקי אובד', ומסביב אין לה שומע.

שני השירים 'דמעה נאמנה' (תרנ"ו) ו'לא תמח' (תר"ס) מעידים על הקושי של המשורר לוותר על הפוטנציאל הריגושי והמוסרי הטמון בדמעה, למרות מודעותו לשחיקת האפקטיביות האמנותית של מוטיב הדמעה ולחוסר המהימנות של הסיטואציה שבה דמעה היא כוח המעורר תגובה אלטרואיסטית. בשני השירים יש מעין הצעה להחליף את הדמעה הישנה, המבטאת את הסבל הידוע והמוכר, בדמעה חדשה המבטאת סבל אחר. ב'דמעה נאמנה' המשורר מתוודה על חוסר האמינות של דמעתו המבטאת געגועים לעולמות רחוקים של דמיון וחלום. הדמעה הנאמנה היא רק זו שהוא מזיל בשעת רעב. כלומר, תפיסה רומנטית מוחלפת בתפיסה ריאליסטית, אבל גם כאן עדיין יש למשורר תקווה שהדמעה תעורר אמפתיה, ולו בלבו של 'אחד מני אלף'.

גם ב'לא תמח' נערכת מעין בחינת אמינות לשני סוגי דמעות. הדמעה מהסוג הראשון היא תוצאת הצטברות של חרון בלבו של המשורר לנוכח קלקלה חברתית-לאומית. זוהי דמעת זעם, הנעקרת מעינו מתוך רגש של חובה לציבור הלאומי. הוא שומע מעין קול פנימי, קולה של החובה המוסרית, האומר לו: 'וארור פֹּשֶׁעַ וַיֵּשׁ לוֹ יָדַיִם / לְהִקָּל מֵאִיד - וּמִתְנַפֵּר בַּצָּרָה'. המשורר נשבע כי דמעה זו היא נאמנה, אך יחד עם זאת הוא מבטא את התחושה שההתמסרות למצוקות הציבוריות עלתה לו במחיר כבד, מחיר אנרגיות פנימיות שמהן יכלה להיברא שירה אחרת.

מכאן הוא עובר לספר על דמעה נוספת שנצפנה בנפשו, ולה עדיין לא נתן ביטוי, דמעת היאוש המוחלט. השיר מסתיים בתקווה (המובעת בלשון 'אנחנו') לבואו של נביא שיאפשר לדמעה זו להתבטא, והכוונה היא למשורר עצמו, כמובן. יחד עם השינוי בטיבה של הדמעה לפנינו גם שינוי בדמותו של הנביא. כאן הוא אינו מזדהה עם רגשות העם ואינו נושא דברי נחמה או אף דברי זעם ותוכחה, אלא דברי נאצה כלפי ההמון, כמו זרתוסטרא של ניטשה. התגובה המצופה מהקורא אינה התעוררות אלטרואיסטית לעזרת העם, אלא זעזוע, חורבן ופלצות: 'והרעים עוד קינה להרגיש שחקים לאחו כל־בשר פלצות לשמעה'. הדמעה הופכת למרה שחורה הפועלת בכוח אפוקליפטי הרסני.

ב'ביום סתיו' (תר"ס) מופיעה דמעת האם לראשונה על רקע אוטוביוגרפי, מנותקת ממוטיב הכוס שלא הרפה ממנה לאורך שנות התשעים. כאן היא מצטיירת כמין חומר רעל גנטי שהאם הורישתה למשורר, חומר שחדר ומילא את הווייתו הפנימית והוא ממשיך לפעול בו גם בהווה. דמעותיה של האם ממשיכות, כביכול, להינגר מעיניו. נשים לב שדמעת האם בשיר זה אינה מבטאת רק את סבלה של האם אלא גם את רחמיה על בנה: "'מה רחם ארחמך, ילד אמללו'" (...)/ כמו עלי המון רחמיה התגלגלו', אבל פעולתה של הדמעה בחיי המשורר איננה מניעה אותו לרחמים על הזולת; היא הופכת למקור של כאב ומרירות נטולי סיבתיות ברורה ונטולי כל איכות

שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוזה' ל'אגואיזם'

אלטרואיסטית: 'ובלב רע איקן על יום רע, / ובהגות נעכרה' וכו'. עולים על הדעת שירים של בודלר כגון ה־ Benediction ושירי ה־ Spleen.

מוטיב הדמעה חוזר ומופיע ב'אמי זכרונה לברכה' (תרצ"א), ולכאורה לפנינו שיבה אל הדמעה הקדושה של האם הסובלת. אבל כאן האם אינה מאופיינת כדמות סובלת חסרת־ישע, אלא כדמות הירואית, עוטה הילה של אגדה, ובמהלך השיר היא מתגלה כישות בעלת עוצמה אלוהית. לא הסבל אלא העוצמה היא התכונה שממנה אמור הקורא להתפעל.

דרך נוספת לעקוב אחר משבר האלטרואיזם והאחוזה בשירת ביאליק היא בדיקת ביטויים כמו 'אחי', 'ידידי' 'רע' וכדומה. בשיריו המוקדמים שכיחות הפניות וההתייחסויות בלשון רבים אל 'אחי' או אל בני העם השותפים במפעל התחייה: 'אחי בציון, אחי הרחוקים הקרובים' ('אל הציפור'), 'רב־לכם, אחי' ('ברכת עם'), 'מאז תזכירני את־אחי הרחוקים' ('בשדה'). בבית השני של 'עם שמש' (תרס"ג) חוזרות המלים הנגזרות מ'אח' לא פחות מחמש פעמים. ב'אגרת קטנה' מופיעה אותה פנייה ובאותה משמעות בלשון יחיד: 'ואני פה אחיך קפאתי בקר, (...) עבד וסבול, אחי, בשם אדני!', וב'אם יש את נפשך לדעת' חוזרת הקריאה 'הוי, אח נענה!'.¹

הפנייה ל'אח' בהקשרים אלה מבטאת לא רק תחושת שייכות ואחוזה אלא גם את הנכונות הטבעית לבוא לעזרת הסובל. כפל המשמעות של המלה 'נענה' (סובל וגם מי שתפילתו נענית) אינו מקרי. הפנייה ל'אחים' ב'עם שמש' קשורה בציווי שמפנה המשורר לנמענים שזכו כבר בחוויית התחייה לחלק את האוצר שבידיהם עם 'אחיכם הַדָּךְ וְהַשָּׁפֵל'. השימוש האינטנסיבי במלה מבטא את אמונתו של המשורר בהתעוררות המוסרית שתביא לתחייה רוחנית. אחווה ואלטרואיזם הם תכניה העיקריים של התעוררות זו.

השינוי מתחיל כבר ב'משירי הקיץ' (תרנ"ו). לעומת הפניות אל ה'אח' בשירים הקודמים, כאן מלות הפנייה הן 'ידידי וחברי הנעים', 'חביבי', 'רע נעים', וההבדל הוא משמעותי. בשיר זה הדובר אחוז בטלה ושיממון, וגם יחסו אל הנמען נגוע באיזו אדישות אלגנטית, שביסודה יש עמדה פטרנאלית של ביטול ואף שמץ התנשאות. נימת האירוניה ברורה. פנייה אל 'ידידי' מופעה גם ב'שירה יתומה' (תר"ס), וגם שם המשורר מצוי במצב של שיממון, יאוש, בדידות וניתוק מהכלל. הפנייה אל הידיד בסיום השיר אינה מבטלת את הניתוק הזה. הידיד אמור רק לנוד לבדידותו של המשורר. ואף זה מוטל בספק: 'האמנם בא־תנוד למשורר הבודד, היחידי. ולא־תשמע שיִרתו כְּשִׁמְעַ קוֹל שִׁירָה יְתוּמָה!'. לשיא האירוניה מגיעה הפנייה אל הידיד ב'כוכבים מציצים וכבים', שהרי בסיטואציה שבה 'פורחים ורקבים לבבות' אין מקום כלל לידידות אמת. השיר בכללו מבטא מצב נפשי של ריקנות פנימית ויאוש טוטאלי: 'הביטה בכל ובלבבי - / מַחֲשָׁכִים יְדִידִי, מַחֲשָׁכִים'. והפנייה אל הידיד אינה מנחמת; היא אולי אף מבליטה את הפער בין תמונת העולם הנוכחית לבין זו שפשטה את הרגל.

הפנייה אל האחים בשורת הסיום של 'בתשובתי' - אָבֵא, אֲחִי, בְּחִבְרַתְכֶם, יַחְדוֹ נִרְקֵב עַד־נִבְאָשָׁה! - היא מפתיעה, מורכבת ומאפשרת פרשנויות שונות. המצב המייאש המתואר לאורך השיר מעורר ציפייה לתגובה של התקוממות ורצון לתקן

(ברוח ספרות ההשכלה) או של הפניית עורף ובריחה למקום אחר. במקום שתי התגובות הרציונליות הללו, ולמרות עמדת הניכור, התיעוב והחרדה ההולכת ומתגברת לאורך השיר, מופיעה פתאום המלה 'אחי'. קל לראות בה אירוניה או סרקאזם. למעשה היא מבטאת עמדה מורכבת של מתח בין הזדהות, שותפות בגורל ונכונות להקרבה עצמית לבין מודעות לאופיה ההתאבדותי של השותפות מרצון בגורל הגנטי. אם נשווה את הפנייה ל'אחי' כאן לעומת אותה פנייה ב'אל הצפור' או ב'בשדה' נוכל להבחין בהבדל הגדול במורכבותה של החוויה העומדת מאחוריה.

המשחק האירוני בפנייה אל האח או הרע מארגן את הדינמיקה של השיר כולו ב'ביום קיץ, יום חם'.⁴¹ בחמישה מתוך שמונת בתי השיר מופיעה פנייה לנמען בנקודה האסטרטגית של סיום הבית (רק בבית השישי הפנייה מופיעה בסוף הטור שלפני האחרון). הפניות מופיעות בעקבות הזמנת הדובר את הנמען לבוא לבקר בביתו. ההזמנה הולכת ונעשית בהדרגה יותר ויותר אלטרואיסטית: בשני הבתים הראשונים היא מופנית לאדם בעל נטיות פיוטיות, המוזמן לברוח מהמציאות, לנוח ולחלום. בשלושת הבתים הבאים מוזמן האיש הסובל להתחמם בביתו של הדובר, היינו, לקבל סעד פיסי. לשיא האלטרואיזם מגיע הדובר בבית השישי, כשהוא רואה את עצמו מחבק את הרע ומזיל דמעות על צרותיו: 'וּלְחַצְתִּיךָ אֶל־לֵב, רָעִי, אָחִי הַטּוֹב - / וְרָסִים נֶאֱמָן אוֹרִידָה עָלֶיךָ'. ואולם בבית השביעי הפנייה אל 'האח החנון' מופיעה בעקבות הבקשה המפתיעה 'בִּי, עֲזָבֵנִי לְנַפְשִׁי', זאת כאשר הדובר עצמו נמצא במצב של דיכאון נפשי. במצב זה האח הופך ל'זר': אֶל־תִּרְאֵנִי עֵין זָר, זָר לֹא־יִבִּין אֶת־זֹאת -'. את חילופי היחס לנמען אפשר לראות לא רק כאפשרויות נפשיות שונות של המשורר אלא גם כביטוי לעמדות מוסריות שונות, שכל אחת מהן מעוגנת במסורת ספרותית ותרבותית אחרת: הרומנטית, הריאליסטית, הסנטימנטלית והדקאדנטית.

הפנייה אל ה'אח' נעלמה משירתו היותר מאוחרת של ביאליק. אפילו ב'יהי חלקי עמכם' (תרע"ה), שיר שכולו הבעת אמפתיה עם האנשים הפשוטים, אין לה זכר. אגב, בשיר זה הדובר אינו מייחס לנמעניו הנערצים שום תכונות אלטרואיסטיות. האיכויות שהוא מקדש בחייהם אינן קשורות ברחמים או בעזרה לזולת, אלא ביחס של סלחנות וסובלנות שמעבר לטוב ולרע.

מרחק רב מפריד בין הקריאה 'בְּאוֹ שָׁכֶם אֶחָד לְעֶזְרַת הָעָם! בְּבִרְכַּת עַם' (תרנ"ד) לבין הקריאה 'אִישׁ לְחֶשְׁבוֹן עוֹלָמוֹ! / אִישׁ לְסִבְלוֹת לְבָבוֹ!' בשיר 'שחה נפשי' (תרפ"ג). במשך שלושים השנים שעברו בין כתיבת שני השירים עברה השקפת עולמו של ביאליק התפתחות שהובילה אותו מהאופטימיזם המוסרי הבסיסי שהיה אופייני לספרות הרוסית במאה התשע־עשרה ולספרות העברית שנולדה מתוכה אל הפסימיזם שהזין את הדקאדנס האירופי ואת האקלים התרבותי ברוסיה בתקופת משבר המאות. כמו רוב הסימבוליסטים הרוסים, ושלא כמשוררי הסימבוליזם הצרפתי, ביאליק לא ניתק את עצמו אף פעם ממעורבות בשאלות החברה והתרבות של עמו, אך שירתו מהדהדת בבירור את המשבר המוסרי שאפיין את ספרות סוף המאה ברוסיה, ובמיוחד

41. מ' פרי, המבנה הסמאנטי של שירי ביאליק, עמ' 105-106.

שירת ביאליק על רקע המתח בין 'אחוזה' ל'אגואיזם'

את משבר האמונה באחוזה ובאלטרואיזם כדחפים נפשיים טבעיים. מורכבות שירתו של ביאליק וריבוי הפנים של תפיסתו את זהותו כמשורר הם תוצאה של מתחים וניגודים במישורים רבים – חמאטי, ז'אנרי, צורני – וביניהם כדאי לראות גם את המישור המוסרי. נכונותם של מבקרי זמנו לראות בביאליק 'משורר לאומי' למרות ודווקא בגלל הקונפליקטים הללו מסתברת על רקע תפיסתם את המציאות הרוחנית היהודית בתקופת מעבר המאות, מציאות קרועה, חולה ומתפוררת.

הריונו, לידתו, חייו ומותו של הירחון האדמה*

פנחס גינוסר

בשנים תר"פ-תרפ"א יצאו בארץ עשר חוברות (האחרונה כפולה, י-יא), של הירחון הספרותי-עיוני של אחדות-העבודה, האדמה, בעריכתו של י"ח ברנר. החוברת האחרונה (יב) יצאה בניסן תרפ"ג, במלאת שנתיים להירצחם של שלושת משתתפי הירחון - ברנר, שץ ולואידור, יחד עם משפחת יצקר ביפו, בפרעות 1921. בעריכתה של החוברת האחרונה השתתפו ברל כצנלסון, מרדכי שניר (קושניר) ונחום בנארי (ברודסקי) ואולי גם מנחם פוזננסקי.¹

בעיני ברל כצנלסון היה הירחון הדוגמה המובהקת ל'ספרות העבודה' והוא שימש, מכמה בחינות, דגם ל'מוסף לשבתות ולמועדים' של דבר,² כך שהחותם שהטביע האדמה על הפריודיקה הספרותית בארץ-ישראל ניכר גם הרבה שנים לאחר שהפסיק להופיע. היה לו ייחוד משלו בפריודיקה הספרותית העברית, ודמותו הושפעה מן ההתפתחויות בתנועת הפועלים הארץ-ישראלית ובמידת מה מן ההתפתחויות בתנועת הפועלים היהודית בעולם ובתנועה הבינלאומית.³ הוא היה שונה גם מכתבי-העת הספרותיים שערך ברנר עצמו. שני אישים עיצבו את דמותו של הירחון במידה לא שווה. הראשון והמכריע היה ברנר, אך בעקיפין גם לברל כצנלסון היתה יד בעיצובו. היחסים ביניהם, בכל הנוגע לירחון, התחילו במתחים, נמשכו בהסכמה גוברת והולכת, ולדברי כמה מבני הזמן הם הסתיימו במתח. כאן ננסה להציג את סיפורו של הירחון האדמה על רקע הסביבה התרבותית והחברתית שהקיפה אותו, וגם קטע ממערכת היחסים בין שני האישים שהיו מן הדמויות המרכזיות שהטביעו חותמן על תנועת העבודה הארץ-ישראלית.

* אני מודה לפרופ' מנחם ברינקר ולפרופ' זאב צחור על עצותיהם, אך האחריות לשגיאות היא כולה שלי.

1. כנראה שלאותה חוברת לא היתה מערכת במובן המקובל. לפי מכתב לברל כצנלסון הסקתי שמי שעסק בכך בפועל היה נחום בנארי (ברודסקי) שדיווח לברל כצנלסון (נ' בנארי לב"כ, כ"ו בניסן תרפ"ב, ארכיון ברל כצנלסון, בית ברל, צופית, חטיבה 6, קופסה 3), ונעזר במידה זו או אחרת במרדכי שניר (קושניר) ואולי גם במנחם פוזננסקי.

2. דבר החל להופיע בט' בסיוון תרפ"ה (1.6.1925), וה'מוסף' החל להופיע אחת לשבוע בערב ראש השנה תרפ"ו (17.9.1925).

3. ברל כצנלסון, לאחר יציאת החוברת האחרונה שנערכה בידי ברנר, משווה את האדמה לשאר כתבי-העת הסוציאליסטיים היהודיים, מכאן שהירחון נבדק גם לפי אותם כתבי-עת ובוודאי התמודד אתם בידעין ובלא יודעין. ב' כצנלסון, אגרות 1919-1922, ד, תל-אביב 1970, עמ' 195.

הרקע וההסכם בין ברנר לבין הפועל-הצעיר

הרקע להופעת האדמה היה המאבק שהתנהל בשתי חזיתות על הבכורה בשדה התרבות העברית בארץ-ישראל. בחזית האחת התחוללה, משנות העלייה השנייה ואילך, תחרות (בצד שיתוף פעולה נרחב) בין תנועת הפועלים לבין הציונות הכללית בכלל וחסידיו אחד העם בפרט. בחזית השנייה התחוללה תחרות שהחלה בתרע"ט, בתוך תנועת הפועלים, בין אחדות-העבודה לבין הפועל-הצעיר.⁴

בימי העלייה השנייה הצליחה מפלגת הפועל-הצעיר להיות העמוד המרכזי של הספרות הקנונית ושל העיתונות ה'הגונה' והמכובדת של היישוב החדש. כל הנסיונות של מקורבי אחד העם להתחרות בה נכשלו. הם נאלצו לנגן 'כינור שני' בבטאוני הפועל-הצעיר.⁵

בעקבות הכיבוש הבריטי הצליחו הציונים-הכלליים, בעזרתם של שלטונות הצבא הבריטי, להקים את הבמה העיתונאית שהם היו שליטים בה (חדשות הארץ ואחר-כך הארץ). לפועל-הצעיר הוקצה בהארץ מעמד של 'כינור שני'.⁶ במצורף לעיתון יצא שבועון ספרותי בשם שי של ספרות, ש'ועד הצירים' קיבל על עצמו את עיקר המימון שלו - ארבע חמישיות מן הסכום הדרוש - באופן שלמעשה יצא ה'שי' במימונה של ההסתדרות הציונית.⁷ גליונו הראשון של השבועון הופיע בכ"ה בתמוז תרע"ח (5.7.1918) והאחרון בי"א באדר ב' תרע"ט (13.3.1919). הוא נערך בידי ש' בן-ציון, שהיה חסיד מושבע של אחד העם ובר-פלוגתא של תנועת הפועלים. כאשר ערך בן-ציון את הגליונות האחרונים של שי של ספרות הוא כבר הכין את הגליונות הראשונים של האזרח, בטאונה החודשי של 'הסתדרות האזרח', שהחל לצאת בשבט תרע"ט וחדל להופיע בתחילת תר"פ. בעוד ששי של ספרות נמנע מלעסוק במפורש במאבקים הפנימיים בתוך היישוב החדש, הרי האזרח היה במפורש ירחון ספרותי-אידיאולוגי-פוליטי של חוגים שקראו תיגר על תנועת הפועלים על ארגוניה ומפלגותיה השונים.

4. פועל-יציון, המפלגה שהתחרתה בפועל-הצעיר בימי העלייה השנייה על השפעה בציבור הפועלים, לא יכלה להיות בת-תחרות של ממש לפועל-הצעיר בשדה התרבות. אחדות-העבודה, שהוקמה בתרע"ט, ופועל-יציון היתה בה מרכיב מרכזי, שימשה מתחרה של ממש לפועל-הצעיר בשדה התרבות.

5. למשל, משה סמילנסקי, ש' בן-ציון ואברהם לודויפול - שהיו ציונים-כלליים - מצאו בהפועל הצעיר את הבמה הארץ-ישראלית המכובדת ביותר שעמדה לרשותם.

6. רוב חברי מערכת הארץ והמשתתפים הקבועים היו מן הציונים-הכלליים: למשל, י' טהון, ש' פרלמן, יוסף לוריא, א' לודויפול, מרדכי בן הלל הכהן, משה סמילנסקי. המו"ל היה י"ל גולדברג, מחברי בני-משה, שהיה בעל רכוש, עם נכונות להשקיע ולתרום בשדה התרבות. יחד עם אלה פעלו בהארץ ברוך בינה, איש הפועל-הצעיר, ויעקב פיכמן, שהיה מקורב מאוד לאותה מפלגה. מאמרים ראשיים נכתבו לפרקים בידי הוגו ברגמן ונתן ביסטריצקי, שהיו אנשי הפועל-הצעיר. רשימות ומאמרים אוהדים לתנועת הפועלים נכתבו בידי יהודה קרני, שהיו לו ביומון מדורים קבועים או סדרות, ולפרקים בידי משה סמילנסקי.

7. נורית גוברין, שי של ספרות, תל-אביב תשל"ג, עמ' 24.

אחד ממקורות כוחה של מפלגת הפועל-הצעיר היה השפעתה בקרב האינטליגנציה בארץ, שאחוז גבוה מתוכה היו מורים, רבים מן המורים משכו בעט וכמה מהם היו סופרים. לפי דברי עגנון, בימי העלייה השנייה '... כל מורה ראה את עצמו סופר וכל סופר היה מורה...'⁸ הם התקרבו למפלגה לא רק בשל הסכמה לרעיונותיה, אלא גם בזכות המו"לות הספרותית שלה, ששירתה גם סופרים ופובליציסטים שלא הזדהו אתה.

מפלגת הפועל-הצעיר ראתה שמתערער מעמדה כעמוד התווך של העיתונות היוקרתית והספרות הקנונית ביישוב החדש. אם בשדה העיתונות היומית לא יכלה המפלגה להתמודד עם הארץ ומצאה דרך להשתלב בתוכו כשותף זוטר - והארץ מלכתחילה היה עיתון שעמדו לא היתה עוינת לתנועת הפועלים, כך שהיה לה מקום מעל דפיו - הרי שבשדה המו"לות הספרותית היא לא היתה מוכנה לוותר על מעמדה המרכזי, ולכן ראתה צורך לעצמה להתמודד עם ירחון האזרח, שגם היה עוין לה ולדרכה וגם נראה כמסכן את בכורתה בשדה המו"לות הספרותית. עדות לרגישות כלפי האזרח היא, למשל, ההחרמה הספונטנית שהחרימו אותו סופרים מקורבי הפועל-הצעיר, כאשר נתגלה להם שהוא יוצא בידי גוף יריב לתנועת הפועלים. והדברים הגיעו עד לכדי כך שסופרים שלחו את נשיהם לבקש מש' בן-ציון להחזיר להם את כתבי-היד.⁹

בנוסף לתחרות עם האזרח עמדה בפני המפלגה בעיה שנראתה לה חמורה יותר, בעיית ההישרדות כמסגרת נפרדת. הימים ימי הקמת אחדות-העבודה, כאשר התנהל מסע לביטול מפלגות הפועלים וליצירת מסגרת אחת לכל תנועת הפועלים הציונית-סוציאליסטית בארץ-ישראל. הפועל-הצעיר התנגד באופן נחרץ להתמזג בתוך המסגרת המשותפת שנקראה אחדות-העבודה.

אז שררה הדעה שמרבית הפועלים עובדי הכפיים רוצים באיחוד כולל של פועלי ארץ-ישראל (דהיינו בביטול הקיום הנפרד של הפועל-הצעיר), בעוד שרצון שכזה התפשט הרבה פחות בחוגי המורים, הסופרים ודומיהם.¹⁰ לפועל-הצעיר, לכן, היה חשוב מאוד לקיים את אחיזתו באותם חוגים, לא רק כלפי 'הסתדרות האזרח', אלא עוד יותר כלפי אחדות-העבודה.

שבועון הפועל הצעיר לא נראה למפלגה כלי עיתונאי בעל עוצמה מספקת להתמודדות עם סכנת האזרח, וזאת משלוש סיבות: ראשית, השבועון היה חייב להקדיש את רוב עמודיו לסקירת בעיות שוטפות ברוח המפלגה, ולא היה בו מקום ליצירות רחבות היקף, בין ספרותיות ובין עיוניות; שנית, היה מקובל שמה שמופיע בשבועון הוא מטבעו עמוק ויוקרתי פחות ממה שמופיע בירחון; הסיבה השלישית היתה התרעומת ששררה בתוך המפלגה על כך שבטאוניה אינם 'מפלגתיים' די הצורך.

8. ש"י עגנון, 'יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו', מעצמי אל עצמי, תל-אביב 1976, עמ' 115.

9. פרטים על כל הפרשה ראה בספרי הספרות העברית ותנועת הפועלים בימי העלייה השלישית, העומד להופיע בהוצאת המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

10. ב' כצנלסון, אגרות 1918-1919, ג, תל-אביב 1976, עמ' 205.

המתרעמים טענו שבטאוני המפלגה פתוחים יותר מדי לכותבים שמחוצה לה ואפילו למתנגדיה, והם מקדישים יותר מדי מקום לספרות יפה. בוועידת הפועל-הצעיר ביפו, בחנוכה תרע"ט, אמר יעקב אפטר: 'רוב החברים היה נגד ההכנסה היתרה של ספרות יפה. ובאמת בקבצים האלה [הארץ והעבודה - בטאוני המפלגה מתחילת הכיבוש הבריטי ועד לחידוש הפועל הצעיר] נתנו יותר מדי ממין זה'.¹¹

כדי להתמודד עם הבעיות שהוזכרו, ובעיקר כדי לחזק את אחיזתה בקרב האינטליגנציה, חשוב היה למפלגת הפועל-הצעיר להוציא ירחון שיהיה המוביל בתחומו בארץ ויעמיד את האזרח בצל.

הוצאת כתב-עת שכזה היתה מאמץ אדירים. המפלגה נרתמה למאמץ המו"לות שלה - שכלל באותו זמן גם את הירחון החקלאי השדה - עד כדי השקעת משאבים, שהיו עצומים מבחינתה, בהקמת בית דפוס.¹² תקוות לגידול ולהתחזקות תורגמו לתחושה של שפע בכוחות ספרותיים-עיתונאיים, נדמה היה כי הבסיס הכספי הוא איתן, ובכלל - אנשי המפלגה הרגישו כי מצויים בידיהם הכוחות הדרושים לפעולת מו"לות רבת היקף.

מי שאמור היה לבנות את הגשר המחודש בין מפלגת הפועל-הצעיר לבין חוגי הסופרים הבלתי מפלגתיים, ודרכם אל האינטליגנציה כולה, היה הסופר יוסף חיים ברנר, אחת משתי דמויות המופת של העלייה השנייה (לצד א"ד גורדון)¹³ וראש וראשון לסופרי ארץ-ישראל. המפלגה ראתה בו אחד מהשלושה שיהיו 'השטב הספרותי' שלה (יחד עם יוסף אהרנוביץ ועם יעקב רבינוביץ).

'האיש החזק' בתחום זה של הפועל-הצעיר - יוסף אהרנוביץ,¹⁴ ששב מן הגירוש במצרים בכ"ג בניסן תרע"ט וחזר לערוך את שבועון המפלגה, ניהל משא ומתן עם ברנר, וכבר בתחילת סיוון נכתב זכרון-דברים להוציא במשך שנה ירחון בהוצאת הפועל-הצעיר ובעריכת י"ח ברנר.¹⁵ לפי אותו זכרון-דברים שם הקבצים צריך היה להיות 'הארץ והעבודה' (כשם ההוצאות החודשיות של הפועל-הצעיר שיצאו מניסן תרע"ח ועד שבט תרע"ט); כל גיליון יכיל משלושה עד ארבעה גליונות דפוס, ושכר הסופרים צריך היה להיות שמונה לירות מצריות לגיליון - שכר סופרים ברמה המקובלת.

11. ארכיון העבודה, חטיבה 4, 402, מס' זמני 7 [להלן: אה"ע].

12. הדפוס החל לפעול ב-1921. י' שפירא, הפועל הצעיר: הרעיון והמעשה, תל-אביב 1968, עמ' 276.

13. ראיית ברנר וגורדון כשני המאורות של העלייה השנייה היתה משותפת לרבים. ביאליק הזכיר את שניהם בנשימה אחת בנאום הנעילה שלו של הקונגרס הציוני הי"ב באלול תרפ"א (ח"נ ביאליק, דברים שבעל פה, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' לא). ברל כצנלסון ראה בשניהם את שני האנשים הגדולים שבארץ (ש' קושניר, 'נח נפתולסקי וברנר', בתוך: על י.ח. ברנר: עוד זכרונות, תל-אביב 1991, עמ' 88). משה שרת, במכתב מלונדון ממאי 1921, קורא לברנר 'מצפוננו החי, נושא אמיתנו' (שם, עמ' 226) ויש דוגמאות נוספות.

14. יוסף שפרינצק היה 'האיש החזק' של המפלגה בעניינים ארגוניים-פוליטיים-כלכליים.

15. ראה י"ח ברנר, אגרות, ב, תל-אביב תש"א, עמ' 288-290. הנוסח המלא נמצא באה"ע, חטיבה 4, 104, ברנר, תיק 2.

ברנר הסכים לערוך את הקבצים 'בלי קבלת שכר', אם כי יש להניח שלא ויתר על שכר תמורת פרסום דבריו, תרגומים והתקנת כתבים של אחרים לדפוס. הבעיה היתה מי יקבע את קו הירחון ואיך. ברנר ערך כבר קבצים שהכילו ספרות יפה ופובליציסטיקה (המעורר ורביבים א-ו), אלא שאלה היו בשליטתו המלאה. לא היה לו ניסיון בשותפות עם גוף פוליטי בקביעת קו של ביטאון (בעבודתו לפני כן בבטאוניהם של הפועל-הצעיר ושל פועל-יצוין [ראה להלן] לא היתה לו יומרה לקבוע את הקו). המפלגה היתה מודעת לכך שהוא לא היה שותף לתפיסתה ולתפיסות שאר הציונים כי ארץ-ישראל היא המענה הבלבדי ל'צרת היהודים', או לפחות שארץ-ישראל תהווה את המרכז היהודי החשוב ביותר שיבטיח את המשך קיומו של העם היהודי. הוא האמין שבנוסף לציונים, גם ה'טריטוריאליסטים' ('הארציים', בלשון אותו זמן) וזרמים אחרים בעם היהודי ממלאים תפקיד מועיל בחיי העם. משום כך, הרי למרות שיתוף הפעולה הלבבי שהיה לו עם הפועל-הצעיר (שהתקיים עד תרע"ב וחודש בימי המלחמה)¹⁶ רצתה המפלגה לקיים בהארץ והעבודה פיקוח מסוים, בעיקר בתחום הפובליציסטיקה, ומכאן סעיף ד' המפותל בזכרון-הדברים:

קובצי 'הארץ והעבודה', נערכים ברוח המפלגה [לפועל-הצעיר היתה רוח אך לא היתה פרוגרמה - פ"ג] שהיא רוחו של העורך, אבל אינם אורגן פוליטי ואינם מחויבים לדבר על כל שאלות היום, וכמו כן אין הטאקטיקה של המפלגה מכריעה בשקלות וטריות השונות. העורך חפשי לתת מקום להשקפות, אם גם אינן לפי הטאקטיקה של המפלגה, רק אם בעיקרן אינן מתנגדות לרוח הפוה"צ. מר אהרונוביץ, בתור ב"כ המפלגה, קורא את מאמרי הפובליציסטיקה לפני הדפסם, ועל מר ברנר להתחשב עם הערותיו [ההדגשות במקור - פ"ג].

סעיף זה נראה כסיכום של ויכוח, והובלטו בו שתי מלים: טאקטיקה ורוח, ללמדך שהירחון לא חייב לתמוך בעמדות השוטפות של המפלגה, אבל חייב שלא לחרוג מרוחה. אף על פי שמוכרו באותו סעיף כי רוח המפלגה ורוח העורך חד הם, אין המפלגה סומכת עליו וממנה לו מבקר, יוסף אהרונוביץ, שהעורך חייב 'להתחשב עם הערותיו'.

ברנר מצדו לא היה חסר ניסיון וצפה סכסוכים. לכן בא הסעיף האחרון הקובע שלושה בוררים: אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, יעקב רבינוביץ ומנחם פוזננסקי. הראשון היה איש אחדות-העבודה, השלישי היה נאמנו האישי של ברנר, ורק השני היה קרוב למפלגת הפועל-הצעיר, אולם אז היה קרוב לברנר הרבה יותר מאשר למפלגה. ברנר ניגש מיד לתכנן את החוברת הראשונה, ואף הכין טיוטה של מודעה הקוראת לחתימה על הארץ והעבודה. בתוך המודעה מופיעה הפסקה הבאה, המאפיינת את הירחון: '... לא כלי מבטא פוליטי לחוג זה או אחר; ואף לא כלי שרת ליפפיות פיוטית...'¹⁷ כלומר, ברנר רצה לקבוע במסמרות שהארץ והעבודה לא יהיה חייב

16. גם בימי המלחמה, בתרע"ה, היה סכסוך בין ברנר לבין יצחק לופבן, שערך אז את הפועל הצעיר ורצה להסתייג בפומבי מעמדותיו של ברנר. ראה עדותו של יצחק מיכאלי (בורטינקר), על י.ח. ברנר: עוד זכרונות, עמ' 142.

17. אה"ע, חטיבה 4, 104, תיק 50.

לשרת את הטאקטיקה של הפועל-הצעיר. ככל הידוע, זכרון-הדברים לא נחתם והמודעה לא פורסמה.

כשבועיים לאחר כתיבת אותו זכרון-דברים חתם ברנר על הסכם עם אחדות-העבודה – יריבתה המרה של מפלגת הפועל-הצעיר – לערוך את הירחון הספרותי-עיוני שלה בשם האדמה.

ההסכם עם אחדות-העבודה

מה התרחש באותם שבועיים אינו ברור, לא ממכתבים ולא מעדויות.¹⁸ אולי מוסדות הפועל-הצעיר לא אישרו את זכרון-הדברים, ואולי ברנר התאכזב מכלל יחסה של ההנהגה לספרות ומנכונותה המעטה, לדעתו, להשקיע בביטאון ספרותי. אני מעלה השערה זו על סמך מכתבו של יעקב רבינוביץ לברנר מסוף יוני 1919 (סוף סיוון תרע"ט), שבו הוא כותב: 'חוששני שמהפרויקט [הספרותי] של "הפועל הצעיר" לא יצא כלום. לשפרינצק דרושה אקטואליה ולא ספרות, חבל. ... על "הפועל הצעיר" חבל בכלל ...'¹⁹

הפנייה של ברנר לאחדות-העבודה הדהימה, כנראה, את אנשי הפועל-הצעיר, כי לדעתם היתה זו מזוהה עם פועלי-ציון, כי היא השתייכה למסגרת העולמית של פועלי-ציון. לברנר, כידוע, לא היו נאמנויות מסגרתיות (ואף לא נאמנויות אידיאולוגיות צרות), אך קרבת הרוח שלו לפועלי-ציון היתה הרבה יותר קטנה מקרבתו לפועל-הצעיר.²⁰ ובכל זאת, כאשר הוא התאכזב מהפועל-הצעיר בפעם הקודמת (בתרע"ב, לאחר הרוגז ההדדי בעניין מכאן ומכאן),²¹ הוא פנה למערכת האחדות של פועלי-ציון, או ליתר דיוק בן-צבי פנה אליו והוא נענה. שניים מחברי מערכת האחדות ('בן-צבי וד' בן-גוריון) היו בתרע"ט בין ששת מקימי אחדות-העבודה. אם נכונה ההשערה דלעיל, אפשר שההיענות לפנייה של אחדות-העבודה בתרע"ט היתה חזרה על דפוס ההתנהגות שלו בתרע"ב. אלא שהפעם היה תפקיד מרכזי לקשר שלו עם מנהיג אחר של אחדות-העבודה, ברל כצנלסון, שאליו חש ברנר קרבה רבה.²² ב' כצנלסון מספר, במכתב ליודקה הלמן מגבת מתאריך י"ז אייר תרצ"ח:

יום אחד, אני בפלוגת הגדוד העברי במקוה-ישראל, בא אלי [ברנר] עם ר' בנימין לנחמני. שפכתי עליו את מרי-כעסי. לא חפצתי לראותו כשאר הסופרים

18. יעקב רבינוביץ כתב אמנם זכרונות על אותה פרשה כעבור עשר שנים, אך אין הם מוסיפים על הידוע לנו, וההערכות שלו נראות לי 'תפורות' לפי הראייה המאוחרת שלו. המעוניין יוכל למצוא את דבריו להלן: 'ברנר, עשר שנים אחרי מותו', מאזניים, ג, גיליון כב (תשרי תרצ"ב), עמ' 6-7.

19. מכון גנזים, א-18715.

20. ראה, למשל, רשימתו 'נוספות' (על עיתונות פועלי-ציון), שנכתבה בט"ו בשבט תרע"ט ונמצאה בעזבונו (י"ח ברנר, כתבים, ד, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 1488-1494).

21. "שפירא, הפועל הצעיר: הרעיון והמעשה, עמ' 236-238.

22. ראה זכרונותיו של ש"י עגנון על ברל כצנלסון במעצמי אל עצמי.

... דרשתי ממנו הכרעה, ושיתוף בפעולה ספרותית. אז רק יצאו הקונטרסים [קונטרס היה השבועון האינפורמטיבי-פוליטי של אחדות-העבודה] הראשונים. הצעתי לפניו תכנית 'האדמה'. מאז בא המפנה. ועל שיקוליו שלו לא הרבה לדבר.²³

מנקודת מבטו של כצנלסון, ההתקשרות עם ברנר היתה חשובה מאוד, הן לשם יצירת ספרות ברוח תנועת הפועלים והן לשם שבירת המחיצות שבין אחדות-העבודה לבין האינטליגנציה. לו היתה נוצרת ההתקשרות כמה חודשים לפני כן, אפשר שהיו לה תוצאות מרחיקות לכת הרבה יותר. חודשי שבט ואדר א' של שנת תרע"ט היו לדעתו החודשים המכריעים מבחינת איחוד פועלי ארץ-ישראל. לו הלך הרוח למען האיחוד שאחז בפועלים היה אוcho גם בחוגי מורים, סופרים ודומיהם, היתה מפלגת הפועל-הצעיר נדחפת גם היא להצטרף לגופים שהקימו את אחדות-העבודה, וכל ההיסטוריה של פועלי ארץ-ישראל ואולי של ארץ-ישראל היתה שונה.²⁴ ברנר, כדמות המרכזית בין סופרי ארץ-ישראל, שהשפעתו היתה רבה בחוגי האינטליגנציה הקרובה לפועלים, היה יכול לתרום רבות לשינוי הלך הרוח בקרבם. אלא שמה שעניין יותר מכל את פועלי ארץ-ישראל בעלי ההכרה ואת החלק הער של חיילי הגדוד העברי - איחוד מפלגות הפועלים וביטול המסגרות הנפרדות - היה רחוק אז מלבו של ברנר. בחודשי שבט-אדר א' תרע"ט הוא היה נתון ראשו ורובו בניסיון לעניין את שטיבל, המצנאט החשוב ביותר של הספרות העברית,²⁵ ביצירות ספרות עברית שנוצרו בארץ-ישראל בימי המלחמה ולשכנע אותו להקים בארץ סניף להוצאת הספרים שלו. מרב מאמציו בתחילת אדר א' היו נתונים להוצאת הקובץ הספרותי רביבים ו ולהפצתו, וכן להכנת רביבים ז.²⁶ בכל כתיבתו הפובליציסטית בתרע"ט היה אדיש לגמרי לשאלת איחוד המפלגות. וקושניר נזכר: 'ברנר עמד אז בשאלת האיחוד לגמרי מן הצד'.²⁷ הפגישה עם ברל כצנלסון במקווה ישראל שינתה את מרכז התעניינותו.²⁸

בי"ג בסיוון תרע"ט הכריזה אחדות-העבודה על ייסוד הוצאת ספרים, ובי"ח בו חתמו י"ח ברנר ונציגי אחדות-העבודה, ד' בן-גוריון, א' בלומנפלד וב' כצנלסון, על זכרון-

23. מבפנים, מג (אביב תשמ"א), עמ' 113.

24. ב' כצנלסון, אגרות 1918-1919, ג, עמ' 205.

25. אברהם שטיבל, איש עסקים עשיר, הוציא על חשבונו את קובצי התקופה במזרח אירופה, את מקלט בארצות-הברית, וגם הקים הוצאת ספרים עברית חשובה, 'הוצאת שטיבל', שפעלה בפולין, וכן תמך בהוצאות עבריות בארץ-ישראל.

26. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 257-269.

27. מ' שנר, בני הדור ומוריו, תל-אביב תשי"ט, עמ' 147.

28. מאז, בעיית איחוד פועלי ארץ-ישראל עניינה את ברנר והטרידה אותו מאוד, הוא היה אפילו הראשון שהציע - לפני טרומפלדור - פתרון: לא לבטל את קיום המפלגות, אלא להקים הסתדרות כללית שתקבל על עצמה חלק עיקרי מן הפונקציות של המפלגות. בכ"א בתמוז תרע"ט (19.7.1919) כתב לברל כצנלסון, שעמד בתוקף על ביטול המפלגות: 'אולי תניחו באמת את "המפלגות" ותבנו את בנין ההסתדרות הפרופסיונלית והתרבותית של פועלי א"י'. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 295.

הדברים בדבר הוצאת האדמה.²⁹ בכ' בסיוון, בד בבד עם ההכנות להוצאת האדמה, התחיל ברנר לעבוד כעורך הקובץ אחדות-העבודה, תרם לו את מאמרו 'רעיון העבודה בשירי טשרניחובסקי', ואף נטל חלק בעריכת קונטרס.³⁰ בכ"ט בסיוון נתפרסמה בקונטרס מודעה, שבקרוב יופיע ירחונה של אחדות-העבודה בשם האדמה, בעריכתו של י"ח ברנר.

מודעות לקראת צאת האדמה נתפרסמו בהארץ בח' בתמוז (6.7.1919) ובי"ט בו. מודעות אלה ואחרות, מסוף סיוון ואילך, אמרו לציבור הפועלים וליישוב בכלל: 'ברנר אתנו, עם "אחדות העבודה"', תומך בתביעה לבטל את קיומן של מפלגות בקרב פועלי ארץ-ישראל וליצור מסגרת אחת'. היתה זו תשובה רבת משקל להתייצבותו של א"ד גורדון נגד איחוד מפלגות הפועלים.

זכרון-הדברים בין אחדות-העבודה וברנר

המסמך שחתם ברנר עם אחדות-העבודה בי"ח בסיוון היה בן עשרה סעיפים וזה לשונו:

- א. 'אחדות העבודה' מקבלת על עצמה להוציא במשך שנת תר"פ בעריכת מר ברנר ירחון בן שמנה גליונות דפוס לחודש בשם 'האדמה'. ליסוד הירחון היא מניחה פונד של אלף ל"מ [לירות מצריות].
- ב. הירחון יוקדש, בעיקר, לענייני חיי העבודה. בו יבואו, מלבד ספורים, שירים (מקוריים וגם מתורגמים), מאמרי בקורת ובבליוגרפיה, מאמרי מדע פופולריים בסוציולוגיה, טבע וישוב ארצות, מאמרים לשאלות הזמן והשקפות על תנועת העבודה בארץ ובחו"ל, עלונים ומכתבי-חברים, המביעים הלך נפש.
- ג. 'אחדות העבודה' מוסרת למר ברנר בראש כל חודש, מלבד שכרו, שכר-עריכה, בסך חמשה עשר ל"מ לחודש, עוד ששים וארבעה ל"מ לשכר סופרים, בחשבון שמנה [שמונה] ל"מ בעד הגליון, באופן שמר ברנר ישלם בעצמו לסופריו ולעוזריו בעריכת מאמרי-המדע וכו'.
- ד. לכל יתר ענייני הכספים ועבודות-האדמיניסטרציה ממנה ההוצאה ממונה, כפי ראות עיניה, שיבוא בדברים עם הדפוס והחותמים, ידאג לטיב הניר, לדיוק המשלוח וכו'.
- ה. אחר חתימת החוזה הזה מקבל מר ברנר בשבילו ובשביל סופריו מאה ל"מ בתור אֶונס, שינוכה בזמנו מן התקציב, בכדי שיוכל להמסר לעבודת ההכנה.
- ו. מר ברנר מצדו מקבל על עצמו לערוך את הירחון 'האדמה' במשך השנה, לדאג לחומר מתאים, לעשות את ההגהה האחרונה, והוא אחראי בעד כל תוכן הירחון וצורתו.
- ז. 'אחדות העבודה' ממנה ועדה ספרותית על יד העורך, שתפקידה: לעזור

29. שם, עמ' 288-289.

30. שם, עמ' 276-279, 299-301.

הריונו, לידתו, חייו ומותו של האדמה

להמציא חומר ספרותי בשאלות הפועלים ושאר שאלות ציבוריות, בכדי שברור ענייני החיים והעבודה ימצאו בירחון את מקומם הראוי. לשם זה היא מחליטה על אודות השאלות שצריך לבררן בירחון.

ח. מר ברנר בא בדברים עם בא כחה של הוועדה הספרותית, שם לב להערות החברים, משתמש בעזרתם להמצאת החומר הנחוץ, אבל זכות ההכרעה בקבלת ובפסול כת"י [כתבי יד] נתונה לו למר ברנר לבדו.

ט. הירחון נערך ברוח 'אחדות העבודה', שהיא רוח העורך, אבל מר ברנר חפשי, עם זה, להדפיס ב'האדמה' כל מה שימצא לנכון, מאיזה טעם שהוא, משלו או משל אחרים.

י. במקרה של איזו דין ודברים, כספיים או ספרותיים, בין ההוצאה ובין העורך, יובא הענין לפני הסופרים: א.ז. רבינוביץ, יעקב רבינוביץ ומנחם פוזננסקי ושני הצדדים מחויבים לציית לחות דעתם של הסופרים הנקובים.³¹ [כל ההדגשות במקור].

ולראיה באנו על החתום י"ח סוף סיון התרע"ט יפו.

נאום י.ח. ברנר

ונאום ד. בן-גוריון

ונאום א. בלומנפלד

ונאום ד. כצנלסון.

ברור שזכרון הדברים עם אחדות העבודה מושתת על זכרון הדברים בין ברנר לבין הפועל-הצעיר, מכאן שברור כי הוא שהכתיב את המסמך בעיקרו. ברנר, כבעל ניסיון בעריכה ובמו"לות, ירד לפרטים כספיים והעמיד את מערכת היחסים כך שההכרעה בכל הנוגע לפרסום תהיה בידיו שלו אפילו בלי צורך לנמק. הוועדה הספרותית של אחדות העבודה (שלא קמה) היתה אמורה להיות גוף המסייע לעורך ומייעץ לו, היא היתה אמורה לטפל בפובליציסטיקה, במדע פופולרי וכיוצא בזה, כשברנר משמש פוסק אחרון. גם שלושת הבוררים (אותם בוררים שנקבעו בזכרון הדברים עם הפועל-הצעיר שבועיים קודם לכן) היו בוודאי יותר 'אנשי ברנר' מאשר 'אנשי אחדות העבודה'. בהשוואה לזכרון הדברים עם הפועל-הצעיר, הפעם הדברים מפורטים יותר ולמו"ל אין אפשרות להכריע בענייני פובליציסטיקה. באשר לצד הכספי, הרי מתברר שאחדות העבודה מוכנה להוציא כתב-עת כפול לפחות מזה שהפועל-הצעיר התכוון להוציא (שמונה גליונות דפוס מדי חודש, לעומת שלושה או ארבעה גליונות דפוס) ובאשר להוצאות של שכר סופרים ועריכה – הרי אחדות העבודה התחייבה למסור לברנר 79 לי"מ מדי חודש, לעומת 28 לי"מ שהתחייבה מפלגת הפועל-הצעיר.³² המשפט 'הירחון נערך ברוח "אחדות העבודה"', שהיא רוח העורך' מקביל למשפט בזכרון הדברים עם הפועל-הצעיר שהובא לעיל: 'קובצי "הארץ והעבודה" נערכים ברוח המפלגה, שהיא רוחו של העורך'. ברנר וגם אנשי אחדות העבודה טענו שלפועל-הצעיר אין ייחוד המצדיק קיום נפרד. כל תורתו של הפועל-הצעיר יכולה למצוא מקום באחדות העבודה,

31. אה"ע, חטיבה 4, 104, ברנר, תיק 1. תאריך המסמך 16.6.1919.

32. אמנם, לשם הוצאת ירחונה מעברות, בעריכת יעקב פיכמן, לאחר שהניסיון עם ברנר נכשל, התחייבה מפלגת הפועל-הצעיר להוצאה כספית שדמתה לזו של האדמה.

כך שלא היתה סתירה בין הקביעות שבשני המסמכים.³³ עם זאת, כאמור, היה ברור חרד לעצמאותו שלו ולכך שהוא, העורך, יפרש בהאדמה מהי 'רוח אחדות-העבודה'.

הוויכוח על עצם הוצאת האדמה ומתחריה

משהתברר ליוסף אהרונוביץ כי ברנר עומד לערוך את ירחונה של אחדות-העבודה, הוא ניגש ללא דיחוי להוציא ירחון ספרותי בשם מעברות, בעריכת יעקב פיכמן, ואפילו הצליח להוציא את החוברת הראשונה של ירחונו לפני החוברת הראשונה של האדמה. בסוף סיוון היה ברור שבשוק הספרותי הארץ-ישראלי יוצעו, אם כן, שלושה ירחונים עיוניים ספרותיים: האזרח של 'הסתדרות האזרח' בעריכת ש' בן-ציון; מעברות של הפועל-הצעיר בעריכת יעקב פיכמן; והאדמה של אחדות-העבודה בעריכת י"ח ברנר. בקרב האינטליגנציה העברית עוררה התפתחות זו הדים. הגורמים הלא פועליים נזעקו נגד 'בזבוז המשאבים' ונגד הוצאת בטאונים ספרותיים לפי סימן היכר פוליטי (הוצאת האזרח כבטאון ספרותי במסגרת אנטי-פועלית ברורה לא הטרידה אותם, רק משעמדה על הפרק הופעת מתחריו הפועליים התעוררה ההתנגדות לפוליטיזציה של הספרות).

ניסן טורוב³⁴ ומשה סמילנסקי,³⁵ שהיו מראשי המשתתפים בהארץ, והמשורר זלמן שניאור,³⁶ שהיה מראשי המשוררים, המבקרים והפובליציסטים הכותבים בעברית וביידיש בחוץ-לארץ, התנגדו להופעה של שלושה בטאונים ספרותיים בבת אחת ביישוב העברי הקטן שבארץ-ישראל.

מוסכם היה על שני הכותבים הארץ-ישראלים שרצוי להפקיע את הספרות מתחום החיים הפוליטיים; טורוב כתב: '... יניחו לכל הפחות פינה אחת – את עולם השירה וההיגיון – ללא כבלים של תכנית מפלגתית ... תהיה למצער במה אחת גבוהה וחופשית ...'. וסמילנסקי הצטער שנגזזה התקווה 'כי הפעם תיוסד בימה ספרותית, אשר תעמוד מעל לענייני יום יום וחילוניות של חיינו'. שניאור לא התייחס לכך ישירות, אך מתוך הערכתו נראה שלא ראה שום טעם בכלל בריבוי במות ספרותיות, וכי לא גילה שום הסכמה, או הבנה, להקמת במות ספרותיות לפי סימן היכר פוליטי-אידיאולוגי.

כל השלושה שיבחו את תנועת הפועלים. טורוב וסמילנסקי הסכימו כי הספרות העברית זוכה ליחס חם במיוחד בין מנהיגי המפלגות [של הפועלים] בארץ. טורוב טען: '... שהם מטפלים בה [בספרות העברית] בחיבה אמיתית ובמסירות הראויה לכל תהילה'. לעומת זאת הוקיע במאמרו את ועד חובבי-ציון ואת ההסתדרות הציונית, שהיו מוכנים להפסיד כספים בנושאים רבים בארץ-ישראל – 'אך ספר לימוד או ספר-קריאה או קובץ

33. ב'ציונים', האדמה, א, חוברת ד (תר"פ), כתב: 'איני חבר ל"פועל צעיר", ואף לא ל"אחדות העבודה", אבל כאיש שהיה יכול להיות חבר גם לזה וגם לזו, אלמלי הרגיש צורך לרכוש לו כרטיס של חבר ...'.

34. 'שאלה ספרותית', הארץ, ד' בתמוז תרע"ט (2.7.1919).

35. 'מעט היסטוריה', שם, 23.7.1919.

36. ד' ששר, 'שפע של ספרות', מקלט, א (תר"פ), עמ' 315–317.

ספרותי קטן, כי נדפס ולא כיסה את ההוצאה וייחשב הדבר לרעה רבה ולמעוות בל־יתקון, והשתדל השתדלו להתרחק מ'עסק ביש' זה עד כמה שאפשר ...'.
 סמילנסקי הרחיב ופירט כי לא רק בין המנהיגים, אלא גם בתוך הציבור – '... לא נמצאו עד היום גואלים לספרות בארץ מלבד קהל העובדים, אותו הקהל שאינו שבע לחם דיו ולא מבין ה"שבעים" שלנו, המוציאים כסף למותרות'. סמילנסקי מצא קרבה בין 'אנשי העבודה שהם גם אנשי הרוח בארץ' ובין הסופרים, באשר האחרונים, 'ענייני העבודה קרובים ללבם וראשי העובדים קרובים לנפשם'. שניאור שיבח במיוחד את השבועון הפועל הצעיר: 'אותו השבועון הטהור, אשר ידע תמיד את אשר לפניו, אשר נשא תמיד את דגלו בחרף־נפש דרך חתחתים וחוסר אמצעים וזוועות־המלחמה ...'.
 למרות זאת סברו השלושה שאין מקום לבטאונים ספרותיים של מפלגות הפועלים. יש מקום רק לירחון ספרותי אחד, גם מפני מיעוט הקוראים (אין להסתמך אלא על הקורא הארץ־ישראלי) וגם מפני מיעוט הסופרים הבאים בחשבון כתורמים לירחונים אלה (באים בחשבון כמעט רק הארץ־ישראלים). אך אף שהשלושה הסכימו שהמצב הרצוי הוא ירחון ספרותי אחד, לא היתה ביניהם הסכמה מי האשם במצב הלא רצוי. טורוב האשים את מנהיגי המפלגות אוהבי הספרות העברית, אשר 'קשה להם לשכוח את מפלגתיותם אף לרגע, ואי־אפשר להם להסתלק ממנה אפילו לטובת הספרות העברית ...'. שניאור האשים את 'הפסיכוז של הסביבה', שסחף אפילו את הפועל הצעיר, והציע לשבועון הצעה מעשית: 'חפצת להגדיל במקצת את החלק הספרותי שלך – מהיכא תיתי, מוסיפים עוד רבע או חצי גיליון ומגדילים. אבל הוצאה כפולה והדפסה כפולה יגרמו רק להתשת כוחותיך החומריים והרוחניים ...'. משה סמילנסקי, לעומתו, האשים את הקהל 'הלא פועלי' בהתנכרות לספרות העברית ובכך שלא הוקמה במה ספרותית כללית בארץ:

בנו, בקהל הגדול, האשמה. בנו 'האינטליגנציה' כביכול, בנו ה'סולת' ו'השמנת' של הציבור. ... מי מאתנו עשה לספרות בארץ ומה עשינו? הרי נמצאים בארץ אלפי בתים המוציאים כל אחד עשרות לא מעטות של פונטים להוצאותיו החודשיות. וכמה הם מפרישים לספרות?

אלא שגם הוא לא מצא שום צידוק מדוע שתי ההסתדרויות של הפועלים לא תוצאנה ירחון ספרותי אחד.

סופרי הפועלים נחלצו להגן על הפלורליזם בכלל בהוצאת כתבי־עת ספרותיים בארץ ישראל ועל פלורליזם על בסיס אידיאולוגי בפרט. יעקב רבינוביץ הגיב במקלט, שיצא בארצות־הברית, על דברי שניאור שפורסמו באותה אכסניה³⁷ – הוא כבר היה יכול להסתמך על הופעת מספר חוברות של מעברות ושל האדמה; התברר שאין מחסור בחומר. לדעת רבינוביץ, ריכוז כל הספרות העתית בכתב־עת ספרותי אחד אינו רצוי, כי משתלט בכל הספרות טעמו של עורך אחד. ריבוי במות מאפשר התפתחות יותר רב־צדדית בספרות. הוא טען שהפועל העברי זכאי לירחון טוב וברוחו. דברי העיון שבירחונים העבריים בחו"ל אינם יכולים לעניין בארץ־ישראל, במיוחד לא את הפועל

37. י' רבינוביץ, 'שפע לצורך', שם, ג (תר"פ), עמ' 470–472.

העברי, כיוון שהתנאים בארץ־ישראל שונים כל־כך מאלה שבגולה, שאין להקיש מהאחרונים על הראשונים. בגולה המלה העברית היא בגדר מותרות ובארץ היא 'פשוט לחם'. אולי היה מקום לירחון אחד לפועלים 'על בסיס של חופש הוויכוח ועם ויתורים אסתטיים', אולם כל עוד לא הגיעה השעה לאיחוד הפועלים, הרי ממילא לא הגיעה השעה לאיחוד הירחונים.

שלא כטורוב או כסמילנסקי, רבינוביץ לא סבר שהספרות והחיים צריכים להתקיים בשתי ספירות שונות. דעות דומות לאלה שלו אך נחרצות ומפורשות הרבה יותר הביע א' ציוני, גם הוא במקלט.³⁸ ובתמוז תרע"ט כתב ברל כצנלסון תגובה לטורוב, תגובה שנשארה בגדר טיוטה שלא הושלמה ולא פורסמה:

אין חלקי בין אנשי עולם האצילות, הרואים את 'השירה וההיגיון' כדבר העומד מלמעלה, מחוץ לעולם העכור של חיינו. אין חלקי בעולמות העליונים, אשר אין רוצים שם לדעת אותי ואת חיי. והעצה של במה אחת כזו, 'גבוהה וחופשית', המשותפת ל'אזרח' ולפועל הגר – אינה בשבילי.³⁹

סופרי תנועת הפועלים פפרו, אם כן, בכלליות ולא סברו שנחוץ בארץ רק כתב־עת ספרותי אחד ומנותק מהמאבק היומיומי. אך בעוד שאנשי הפועל־הצעיר הגנו (אמנם בחצי פה) על ביטאון ספרותי נפרד לכל אחת משתי מפלגות הפועלים, סברו אנשי אחדות־העבודה שדרוש לפועלים רק ביטאון אחד, וזאת מפני שלא ראו שום צורך בקיום שתי מפלגות פועלים. עד סוף ימיו לא יכול היה ברל כצנלסון לסלוח ליעקב פיכמן על שסייע לפועל־הצעיר להקים כתב־עת ספרותי שהתחרה בהאדמה של אחדות־העבודה.⁴⁰ ברנר הגיב לדבריו של שניאור כעבור כחמישה חודשים. תגובתו היתה הלא מפלגתית ביותר שניתן לשער. הוא טען שאין יותר מדי במות ספרותיות בארץ־ישראל והגן על כל הבמות הפריודיות: האזרח, הפועל הצעיר, מעברות, קונטרס והאדמה. לדעתו כולן נקיות מזיוף ומהתפארות. מי שזכה ממנו לנזיפה היו שני העיתונים היומיים: דאר היום והארץ. הראשון נפסל מכל וכל והשני ננוף על מיעוט החומר הספרותי המתפרסם בו.⁴¹

'בדבר האדמה'

מכל מקום, ירחון האדמה יצא לדרך, אבל לפני הופעת החוברת הראשונה פרסם ברנר את פרשנותו שלו לזכרון־הדברים שחתם עם אחדות־העבודה. אפשר שרצה לקבוע

38. 'אכסניות של ספרות', שם, שם, עמ' 77–92.

39. ב' כצנלסון, אגרות 1918–1919, ג, עמ' 409.

40. א' ברוידס, פגישות ודברים עם סופרי הדור, רמת־גן 1976, עמ' 27.

41. ציונים, 'שפע', האדמה, א, חוברת ד. יחסו של ברנר להאזרח היה מורכב. פעם אחת כתב אליו ביקורת קטלנית, ויחד עם זאת סירב להחרים אותו כמרבית חבריו הסופרים. היה לו יחס של כבוד לש' בן־ציון עורך האזרח, כסופר עברי חשוב, וזה היה שקול בעיניו לעומת כל חילוקי הדעות הפוליטיים, בעוד שאת עיתונות משפחת בן־יהודה, כולל דאר היום, תיעב כעיתונות צהובה מסיבות תרבותיות, אתיות, אסתטיות ולשוניות.

הריונו, לידתו, חייו ומותו של האדמה

מסמרות מראש ולחייב גם את שותפיו לירחון, ואפשר שהפרסום בא מתוך דחף ספונטני, מחשש שנקלע למערכת יחסים שלא ידע מראש כיצד תתפתח. פרשנותו של ברנר הופיעה בקונטרס (ו' בתמוז תרע"ט) בצורת מכתב לחברים מאת העורך, בשם 'בדבר האדמה'. במכתב שני חלקים לא שווים בגודלם. הראשון היה מעין כותרת מורחבת של הצהרת הכוונות, והשני התייחסות ישירה למדורים השונים. פסקת המפתח בחלק הראשון היא:

ולילד האדמה, לאדם העובד, לרגשיו ולרעיוניו, לדרכיו ולחיפוש־דרכיו, לאידיאות ולאידיאלים שלו, לשאיפותיו ולתקוותיו, להשתלמותו ולביקורת־ עצמו, למלחמתו בעד מקומו בעולם ובעד גאולתו – לכל זה ישמשו גיליוני ירחוננו.⁴²

ברנר רואה אפוא את הירחון כבמה לבירור בעיותיו ולביטוי העצמי של ציבור הפועלים העברים בארץ־ישראל. מזה ניתן להבין שבעיניו זהו ציבור חשוב וחיוני ביותר לקיום הספרות העברית, דהיינו לקיום הלאומיות היהודית. כמה חודשים לפני כן, בהוצאת הפועל הצעיר, הסביר: 'לגבי תגבורת חיי־היצירה של הלאום לא כל התקופות, לא כל המעמדות ולא כל המעשים שווים, ... ישנם חוגים וענייני־חיים הנושאים בתוכם בתקופה ידועה יותר גרעינים לעלייה ויצירה בשביל האומה מאשר אחרים'.

כשכתב דברים אלה, כמו־גם לפני כן, ראה ברנר כחוג החשוב ביותר בעם היהודי, מבחינה זו, את 'בחירי בני ההמון היהודי בתחום־המושב, זה ההמון הגדול, החלש ומראה גבורה, המתפלל לעבודה והולך בטל, המלא צדקות ואפסות כאחד, החרף ברוח ועקום המחשבה והרגש כאחד'.⁴³ בין מפעליהם של בחירי אותו המון מנה שם: 'לחדש עבודת אדמה עברית בארץ־ישראל', אך את זה ראה כאחד מתוך כמה מפעלים של אותם בחירים, וספק אם החשוב שבהם. אמנם עד סוף ימיו לא גרס ברנר את בלעדיותה של ארץ־ישראל בחיי העם היהודי ואת 'שלילת הגולה', אולם אותה פסקה מ'בדבר האדמה' מלמדת שמעתה הפועל הארץ־ישראלי, ולא ההמון של תחום המושב, יהיה לדידו (כמבקר וכמספר), החוג הנושא בתוכו 'יותר גרעינים לעלייה ויצירה בשביל האומה מאשר אחרים'.

בחלק השני, המפורט, של המניפסט נאמר, בין השאר:

מאמרים פובליציסטיים, שייכתבו בלשון ברורה, לא ממעוף הציפור, ושקוראינו יוכלו ללמוד מהם דבר־מה – ולברר לעצמם מתוכם דבר־מה – את זאת אנו מבקשים. רוצים אנו לדעת מה נעשה בעולם, בחיי הכלכלה ובמוסדות התרבות שבעולם. רוצים אנו בדרך, בהוראת־דרך, אבל ... מפני הליכה בצדי־דרכים אל נפחד ... לבלטריסטיקה, מקורית וגם מתורגמת, נקדיש חלק גדול של הוצאתנו. ואולם ראוי, שחלק זה אצלנו לא יהא נעשה על פי רצפט של פייטנות מצועצעת־פרופסיונלית. ראוי, שהפרוזה שלנו תהיה – תמונות־חיים,

42. קונטרס, א, גיליון ו (תרע"ט), עמ' 47.

43. י"ח ברנר, כל כתביו, ב, 1960–1967, עמ' 362.

שחרדת־התרשמות של אישיות בעלת־ערך מולידתן. בין זקנה ובחרות, בין צורות ישנות וחדשות, אל נבדיל, אחרי שירה של מודרניזם אל נרדוף, אבל גם לא אחרי סיפורים וציורים, שטנדנציות חברתיות קבועות בהם מראש. הספרות העברית, ככל ספרות, היא קודם כל פרי־החברה, פרי רוח העם, מן העם ולשם העם. אבל אל נשכח, שהחיים תמיד יתרים על כל פורמולה, גם הפורמולות החברתיות במשמע, ואל נשכח, שהחברתיות האמיתית, זאת אומרת, יחס האדם החי אל שכניו ואל קיבוצו, ישנה בכל מה שכותב משורר בעל־יחס, גם אם אין לו כוונות מסוימות מן הכוונות הנכבדות עלינו ביותר.⁴⁴

כאן בא לידי ביטוי אותו 'אני מאמין' ספרותי של ברנר על ספרות הקשורה לחיים, על הקשר ההכרחי בין צורה לתוכן, על התנגדות לספרות המוכתבת מראש על־ידי מגמה חברתית. ברנר טוען כאן, כבעבר, שהמגמות והנטיות של הסופר – והמדובר בסופר שהוא כן ביצירתו – מתגלות ביצירתו גם בלי שהדבר יהיה מודע לו. עם זאת ניכר שהוא מעדיף להביע את דעתו על הסיפורת מאשר על השירה, ושהמודרניזם – אקספרסיוניזם, פוטוריזם וכו' – אינו נושא חן בעיניו, אף שהוא נותן לגיטימציה לכל הסגנונות. בסעיף על הביקורת הוא מבקש ביקורת שיש לה יחס 'נלבב ונאדר' אל השירה ('שירה' לדידו כוללת גם סיפורת, גם דרמה וגם הגות). הוא דוחה ביקורת הבאה בשם:

'חוקי האמנות' – חוקים ולא יעבורו! – ואתם כל אותם המודדים את יצירות־עולמנו בקנה־מידה של אסכולות לועזיות דהאידנא, שאינן הולמות אותנו (ולא תמיד מפני חסרוננו ודלותנו אנו). ... על ביקורת־השירה לחשוף את מידת־החיים והחיוניות שבשירה שלנו. ... בביקורת־השירה אין המוסיקה שלה נעשית אלא על־ידי אותו טון (הטון הפנימי). לא חשוב כל־כך, אם המבקר דן חזיון שירי פלוני שלנו לשבט או לחסד; חשוב מפני מה ואיך הוא דן.

כלומר, ברנר מבקש ביקורת 'ברנרית', כפי שהוא ניגש אל היצירות, ולא כפי שניגשו, לדעתו, לפעמים אחרים (ביאליק וביסטריצקי),⁴⁵ שהתיימרו באיזו שהיא 'מבינות פרופסורית' שנשאבה ללא ביקורת ממאמרים על תורת הספרות. המכתב עובר להציג את הגישה הכללית שתשרור בירחון. תהיה לו מגמה כללית, אך גם פתיחות. גם טעמו שלו, של ברנר, לא יקבע באופן מוחלט את המתפרסם בירחון:

... יש ויש, בלי ספק, צדדי־חיוב בכל סידור־תכנית, בכל שרטוט של קווי־מגמה, אם רק הקווים אינם נהפכים אחר כך למסמרות נטועים. ואלה – מסמרות – אין אתי, אבל מגמה ישנה! ... אפשר מאוד כי למרות כל מגמותיו, הנה למעשה לא ימנע מאת קוראיו של הירחון דברים הראויים להינתן להם,

44. קונטרס, א, גיליון ו, עמ' 48. דבריו כאן על הבלטריסטיקה מזכירים את טיוטת המודעה שלו על הארץ והעבודה של הפועל־הצעיר. ראה הטקסט המפנה להערה מס' 17 במאמר זה.

45. את 'הפרופסורים לספרות' של ביאליק ביקר באייר תרע"ט, ואת 'הודאות הפרופסורית' של ביסטריצקי ביקר בסיוון תרע"ט. ראה: י"ח ברנר, כתבים, ד, עמ' 1503, 1531.

הריונו, לידתו, חייו ומותו של האדמה

לפי דעתי, מאיזה טעם שהוא, אעפ"י שטעם הדברים הוא לא כולו כטעמי, והכישרון, שבכוחו נכתבו, הוא לא מן הסוג החביב עלי ביותר, והמגמה – לא מגמתי ...

והוא מסיים:

וזאת אחפון, ש'האדמה' תגדל לנו כוחות נאורים, תטפח אותם, תחבב עליהם את העבודה הספרותית-העממית. ולזאת אקווה, שהכוחות הטובים שישנם כבר בסביבותינו יעבדו כולם אתנו. כי מקום חופש ורצון יהיה גבולנו.

'בדבר האדמה' נמסר לברל כצנלסון, שהיה העורך העליון של קונטרס, לפני פרסומו בשבועון. לפי מכתבי כצנלסון בא' ובב' בתמוז מסתבר שדברי ברנר הגיעו לידי כנראה בבוקרו של ג' בחודש. בו-ביום ניסח ברל את השגותיו לברנר. הוא תמה מה צורך יש בפרוגרמה לירחון:

הקשרים הנפשיים והאינטלקטואליים שבינך ועבודתך הספרותית ובינינו ועבודתנו המעשית, האישית והחברתית, הקשרים שבין הפועל-הקורא ובין סופרו, קיימים מראשית ימיה של תנועת העבודה בארץ, ואינם דורשים אישור גושפנקא, ואף לא בירור חדש וקביעת תוכנית מחייבת.⁴⁶

מה שנראה היה פגום לברל באותה תוכנית של ברנר היה הסתמיות שבה מנוסחת הצהרת הכוונות באשר לחלק הפובליציסטי: 'מדוע זה לך פתאום סתמיות זו, המתאימה אך לירחון מתוק לבני הנעורים, לך, שהפוליציסטיקה שלך אינה סתמית ואף לא נייטראלית, ואף לא מתוקה?'⁴⁷

ברל מצא שכשמדובר בפובליציסטיקה, חסר ב'בדבר האדמה' 'ה"מה"', התוכן, המגמה ביסודה, אשר ממנה אפשר יהיה לצאת לטייל גם בצדי דרכים', כלומר חסר קו מרכזי שממנו מותר יהיה לחרוג מפעם לפעם. על הפסקה המסיימת בדברי ברנר: 'וזאת אחפון, ש"האדמה" תגדל לנו כחות ... וכו' הוא מעיר: 'כל אלה הדברים אמורים אל הסופר. האומנם לא נמצאה אצלך מלה גם לקורא?' (כלומר, העורך-הסופר מציג את הדברים מזווית הראייה של יוצר הספרות, והמנהיג הפוליטי מציג אותם מנקודת מבטו של הקורא).

לבסוף העיר ברל על אותה פסקה בכתב היד של ברנר על הפירוד בין המפלגות ומציע לו להשמיט אותה, מפני שהעניין רציני כל-כך ולא ניתן לדון בו בדרך אגב. ברנר קיבל אומנם את דעתו של ברל בעניין אחד, ומחק את הפסקה על אודות הפירוד בין המפלגות; לעומת זאת לא הסכים לשינויים האחרים. בניירות העיזבון שלו נמצא מכתב תשובה (שקטעים ממנו התפרסמו אחר-כך: בחוברת יב של האדמה), שבו הוא מסביר מדוע אינו מוכן לשינוי העיקרי שברל מבקש ממנו.⁴⁸ הוא מציין שאיננו יכול לדבר בדבקות על אידיאולוגיה של פועלים', כי יחסו לחזיונות החיים הוא של

46. ב' כצנלסון, אגרות 1918–1919, ג, עמ' 380.

47. שם, עמ' 381.

48. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 286–288.

התמרמרות, אבל לא של ריבולוציוניות. כי אני איני רואה שום כוחות לבנייה ושום אפשרות של בנייה. אני רואה לפני אנשים פועלים, שאם לא יסודרו, הננו אבודים...'

במלים אחרות, הוא מודיע כאן שאינו שותף לתקוות של אחדות-העבודה. לו האמין שיש סיכוי לשנות את המציאות הקיימת – היה רבולוציונר ודבק באידיאולוגיה של הפועלים; כיוון שאינו מאמין בכך, הוא נשאר בגדר מתמרמר על המציאות הבלתי נסבלת וחושב לחובה עליונה לסייע לפועלים שישנם בעין. הוא אינו מאמין: '... ש"האדמה", עד כמה שתהא תלויה בכוחותי, תהיה קאמפפס-אורגאן [כלי מבטא לוחם] ... אם ימצאו פובליציסטים לוחמים, אז תהיה מלחמה ...'. לשון אחר, האדמה יהיה פתוח לפובליציסטים לוחמים, אך אל תצפה שאני אהיה אחד מהם. ועיקר גישתו אל הירחון: 'אני ניגש אל עריכת הירחון רק כמו אל מפעל תרבותי הנחוץ לעולמנו. אני רוצה לעבוד מתוך הדראנג [הדחף] שבי לעבוד תו לא'. במכתב יש משפט המצביע עד כמה חשש ברנר לעצמאותו כעורך: '... אני לעולם לא אדבר מה שמחכים ממני לשמוע, אני אדבר את אשר עם לבבי ...' [ההדגשה שלי – פ"ג]. אם נבדוק בדקדקנות, יש במכתב זה נסיגה מאותה מידה של הזדהות עם אחדות-העבודה, כפי שבאה לידי ביטוי בזכרון-הדברים. למעשה, כפי שנראה בהמשך, במהלך הופעת האדמה חלה התקרבות של ברנר לאחדות-העבודה בתחומי האידיאולוגיה והפוליטיקה. היו אמנם חיכוכים, אך לא דווקא בתחומים אלה.

המכתב לא נשלח. בשוליו נמצא כתוב: 'המכתב אינו מברר, כי אם מסבך, ולכן אין לשלוח אותו'. לברל נודע שיש מכתב ושרנר נמנע מלשלחו, וכתב אליו בח' בתמוז: 'איני משלים עם זה, שדנת את מכתבך אלי בגניזה. אם אתה תחוס עלי, אתחיל אני לפחד. ואיני רוצה כל זהירות. ואף לא ויזשליואסטי [נימוסיות]. מותר לך גם לגעור כשצריך. ואף אני אומר תמיד את אשר אתי, מבלי לחוש לצערך'.⁴⁹

ברנר העדיף חילופי דברים פומביים, שבהם היה יותר בוטה מאשר במכתבים אישיים. ובאותו מכתב לברל יש פסקה שנמחקה: 'ומה לך כי נזעקת אלי במכתב פרטי? הרשות בידך לעמוד על זה ולגלות את זה במכתב תובע ברבים, במושב חברים'. ברל, במקרה זה לפחות, העדיף דיון פנים אל פנים, או מכתב אישי. אותו חיסרון שמצא ברל ב'בדבר האדמה' מצא בו גם 'יצחק בן-צבי, וכתב לרחל ינאית בט"ו בתמוז תרע"ט:

בוודאי כבר ראית, רחל יקרה, את הגיליון השישי של ה'קונטרס'. יש שם מכתבו של ברנר ע"ד תכונת 'האדמה'. איני יכול לאמר שהנני מרוצה מהתוכנית. הוא אינו מזכיר כלום ע"ד ענייני עבודה וכמעט כלום על ענייני הארץ. זה יהיה ירחון ספרותי ואינפורמציוני להבעת רגשות שיש להם ערך, לדעת ברנר. לא לזה התפללנו. אני חושב, כי ירחון שכזה לא ישביע רצון רוב

49. ב' כצנלסון, אגרות 1918–1919, ג, עמ' 419. לפרטים נוספים על תהליך כתיבת 'בדבר האדמה' ראה: ח' הלפרין, 'על האדמה – שינויי נוסח', בתוך: מחברות לחקר יצירתו ופעלו של ברנר, ב, תל-אביב תשל"ז, עמ' 107–118.

הריונו, לידתו, חייו ומותו של האדמה

חבריו, וגם לא ישיג אותה המטרה שאליה מתכוונים ב. כצנלסון ובן-גוריון, כלומר יצירת חוג אינטליגנטי קרוב לאחדות-העבודה.⁵⁰

לאחר מכן העלה בן-צבי תביעה, שהוועד הפועל של אחדות-העבודה יוציא מצדו 'פרוספקט' על אודות האדמה, שאם לא כן יתקבל מכתבו של ברנר כפרוספקט, כלומר כמניפסט מוסכם של האדמה. תביעתו של בן-צבי לא מומשה. יש להניח שברל כצנלסון הניא אותו מכך, כדי למנוע חיכוך עם ברנר.

במכתב למערכת קונטרס כתב ש. ב-ן תגובה אוהדת בדרך-כלל על 'בדבר האדמה', אך בסוף הוא מביע חשש שמא לא יהיה בירחון מקום לדברי פועלים שאינם אמונים על כתיבה: '... יש שם הבטחה, כי בחוברות "האדמה" לא יהיו "דברי תפל" ועמה הבטחה לתת ביטוי לחיינו. ומה תגיד, ידידי, הידע העורך, להתפשר לפעמים ולתת את ה"תפל" הנותן ביטוי לחיינו?'⁵¹

לקראת החוברת הראשונה

לאחר שנחתם זכרון-הדברים ביקש ברנר מאת י' איתן, ש' שטרייט, מ' טמקין, ד' קמחי, א' רובינוביץ, מ' ברוכוב, א' ציוני ואחרים⁵² רשות לפרסם בהאדמה את כתבי-היד שלהם, שהיו בידו ונועדו לפרסום ברביבים ז.

משנתפרסמו המודעות על הופעה קרובה של האדמה, החלו לבוא אליו פניות. ב'ארכיון העבודה' וב'גנזים' שמורות פניות של מבש"ן, א' גולדמר, מרדכי בן-הלל הכהן, י' רוגובין, שמואל בס ואחרים, מן החודשים תמוז ואב תרע"ט, המבקשים להשתתף בהאדמה.⁵³

מעניין במיוחד מכתבו של משה סמילנסקי, שברנר לא פנה אליו, המציע מאמר וסיפורים. המאמר אמנם נתפרסם, ואחד הסיפורים ('מורדת') נדחה מחוברת לחוברת עד שלבסוף לא נתפרסם. היתה לו משאלה: 'הייתי רוצה שבחוב' א של "האדמה" יהיה איזה דבר שלי', וזאת דווקא מפני שהאדמה היה ביטאון של אחדות-העבודה.⁵⁴ וסמילנסקי הלא ערער על כך שיהיה לאחדות-העבודה ביטאון ספרותי משלה. ברצונו להשתתף בירחון של אחדות-העבודה בא, כנראה, לידי ביטוי יחסו הקרוב לאלה שהיו שותפיו בהקמת 'הגדוד העברי'. בניגוד לסמילנסקי, השתתף יעקב רבינוביץ בהאדמה למרות - ולא בגלל - שהוא של אחדות-העבודה. במכתבו לברנר מסוף יוני 1919 כתב 'לי היה גם כן יותר נעים אצלם [אצל הפועל-הצעיר], אבל מובן שעמך אשתתף גם שם [בירחון של אחדות-העבודה]'.⁵⁵ אצלו, שהיה ידידו הקרוב, הזמין ברנר שירים,

50. י' בן-צבי, הגדודים העבריים: אגרות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 19.

51. קונטרס, א, גיליון יא (אב תרע"ט), עמ' 41-42.

52. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 280-285, 291-292, 305.

53. מכון גנזים, א-18363, א-18516, 15905/1, א-18360; אה"ע, חטיבה 4, 104, ברנר, תיק 90.

54. מכון גנזים, א-18620, ח' בתמוז תרע"ט.

55. שם, א-18715.

סיפור, מאמרי ביקורת וגם 'מאמרים פובליציסטיים על כל מה שאתה רוצה ואיך שאתה רוצה'.⁵⁶ רבינוביץ גם קישר בינו לבין ר' בנימין ושלום שטרייט. מאיר בוגדנובסקי, מזכיר הסניף הירושלמי של אחדות-העבודה, יזם וטרח שמאמרו של נורמן על האינטליגנציה היהודית (בא בכרך א, חוברת ב) יימסר לירחון, ואף תרגם אותו מידיש.⁵⁷

ברנר תלה תקוות רבות בהשתתפותו של ב' כצנלסון במדור אינפורמטיבי-פובליציסטי שהיה אמור להיקרא 'מחיינו', וקיווה שגם מרדכי קושניר יטול בו חלק.⁵⁸

חליפת מכתבים מסועפת התנהלה אז בין ברנר לבין אהרן ראובני. ראובני תרגם אז מידיש - בתחילה בעזרת קמחי וטמקין - את הרומן שלו 'בראשית המבוכה', שהתפרסם בחמש החוברות הראשונות של הכרך הראשון, ודרש במפגיע להעביר מאמר שלו, שהיה מיועד לקובץ אחדות העבודה, לפרסום בהאדמה.⁵⁹

לא נמצאו עקבות לכך שברנר ביקש מסופרים המתגוררים בחוץ-לארץ שישתתפו בירחון. ש' גינזבורג מניו-יורק שלח אליו את שיריו ביוזמתו.⁶⁰

לרשות ברנר עמד גם חומר ספרותי של מתחילים, ביניהם מ' כרמי ומשה שרתוק (שרת), שאסף מרדכי קושניר בשביל כתב-עת ספרותי בשם בטנא.⁶¹ לא כל מה שהובטח נמסר (וחלקו אולי נמסר ולא נדפס). ר' בנימין הבטיח, למשל, לתרגם משל גובינו (סופר והוגה דעות צרפתי בן המאה התשע-עשרה), ותרגומו לא נדפס בירחון. הרבה ממה שהוצע נדחה - למשל 'בסבכי יער' של מב"ה הכהן ו'פגישות' של קמחי. כבר בב' בתמוז היה ברור לברנר שסיפורת לחוברות הראשונות לא תחסר. כנראה שהיה בטוח שיגיעו למערכת הרומן של ראובני והסיפור של אז"ר. ובט' של אותו חודש הוא כותב לברל כצנלסון: 'חומר, אקווה, לא יחסר. הלוואי שלא יהיו עיכובים אחרים'.⁶² העיכובים האחרים היו הבטחת הבסיס הכספי והתפנות דפוס 'האחדות' להדפסת החוברת. בכ"ו בתמוז שוב כתב לברל: 'ומה בדבר "האדמה"? אמור לי את האמת: אתה מאמין באפשרות יציאתה במשך שנה שלמה? אני מצדי בטוח, שהחוברות יהיו טובות. אבל מה, אם החברים לא ירצו לקנות? בדפוס אין שלום'.⁶³ ושוב בתחילת אב: 'להדפסת "האדמה" אינני יכול לגשת בטרם נגמר הקובץ אחדות העבודה ובטרם נתברר, כי יש יסוד למפעלנו. חומר יש'.⁶⁴

56. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 280 מ-29.6.1919.

57. אה"ע, חטיבה 4, 104, ברנר, תיק 88.

58. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 284.

59. מכתבי ראובני לברנר, מכון גנוים, א-89941, וכן א-89943.

60. שם, א-18412.

61. ב' כצנלסון, אגרות 1918-1919, ג, עמ' 348-350.

62. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 293.

63. שם, עמ' 299.

64. שם, עמ' 301.

כרכי האדמה: ז'אנרים ומשתתפים

הכרך הראשון

שש החוברות של הכרך הראשון של האדמה הופיעו מתשרי תר"פ ועד אדר בו. ההופעה היתה סדירה, בהפרשים של כחודש ימים, והמספר הכולל של העמודים 748, כלומר שמונה גליונות דפוס לחוברת, כמובטח (כל גליון דפוס הכיל 16 עמודים). במדור השירה, שהיה דל בכמותו, תפס מקום ראשון יעקב קופליביץ, אחריו בא מרדכי טמקין, ואחר שניהם באו יעקב שטיינברג, אברהם סולודר, אשר ברש ויעקב רבינוביץ (בחתימת מ' זטורי). כן השתתפו באותו מדור ש' גינזבורג, י' איתן (שכתב שורה של אפוריזמים) וטל (טוביה לויין). מדור הסיפורת היה עשיר יותר לאין ערוך. הופיע בו הרומן של ראובני 'בראשית המבוכה' בחמישה המשכים (91 עמודים), והנובלה הארוכה של יהודה בורלא 'בלי כוכב', בשלושה המשכים (72 עמודים). בסיפורת השתתפו גם א"ז רבינוביץ, י' הר-אבן, י' קופליביץ, מ' פוזננסקי, נ' שבח ומרדכי שניר (קושניר), שחתם בשם י.⁶⁵

אריאלי פרסם באותו כרך את החלק הראשון של הנובלה שלו 'ישימון', העוסקת במגויסים לצבא התורכי בימי מלחמת העולם. באותו מדור נכללו גם רשימות של מ' כרמי, של זלמן רובשוב ושל ש' בן-צבי, וכן הופיע באותו כרך גם מחזה של חיים שורר.

רשימת המשתתפים במדור הביקורת היתה ארוכה ביותר. בביקורת על ספרות, ספרים ואמנות השתתפו בראש ובראשונה י' רבינוביץ ואחריו י"ח ברנר. כמו-כן השתתפו ש' שטרייט, ד' קמחי, י' לואידור, ש' פרלמן, מ' פוזננסקי וי' קופליביץ. י' מירקין כתב על שאלות אסתטיקה. מאמרים מדעיים-פופולריים בענייני פיסולוגיה ואגרונומיה תרמו מ' ברוכוב וא' רובינוביץ (ראובני). על בעיות חברתיות ואידיאולוגיות כתבו ר' בנימין, נ' ברודסקי (בנארי), מרטין בובר, ברנר (בחתימת י' מחבר), ב' כצנלסון, א"ז רבינוביץ, י' נורמן, צ' שץ ופ' נתן. מ' סמילנסקי עסק בדמות בולטת בתולדות החינוך העברי בארץ.

ברנר הטביע את חותמו על הפובליציסטיקה של הכרך הראשון. הוא פרסם רשימות פובליציסטיות בכל חוברת, ולפעמים שתיים בחוברת אחת. שאר המשתתפים במדור העניקו לכרך כל אחד מאמר אחד, והם: יצחק בן-צבי, יהודה יוסיפוביץ, ב' כצנלסון, א' ראובני (בחתימת וגמן), י' רבינוביץ, י' ריבוצקי וש' יבניאלי.

באותו כרך באו תרגומי מאמרים בשאלות חברתיות, אידיאולוגיות ופוליטיות של התיאורטיקן המרקסיסטי האוסטרי הנודע אוטו באואר, מאבות האוסטרומרקסיזם,⁶⁶ הסוציולוג הרוסי הנודע טוגן בֶּרְנובסקי, הסוציולוג היהודי בוריס ברוצקוס, הסופר

65. מתוך כתבי-יד של ברנר, אה"ע, חטיבה 4, 104, ברנר, תיק 50, התברר שבעל החתימה י' הוא מרדכי שניר (קושניר).

66. אוסטרומרקסיזם היה זרם ששלט בתנועת הפועלים האוסטרית בין שתי מלחמות העולם, וניסה במישור הבינלאומי להשלים בין הסוציאלי-דמוקרטים (הרפורמיסטים) ובין הקומוניסטים.

מקסים גורקי וסטיפן ליקוק הקנדי (סופר ואיש מדינה). בכרך הראשון לא הופיע שום תרגום של שירה או של סיפורת.

הכרך השני (ללא חוברת הזיכרון)⁶⁷

החוברת הראשונה של הכרך השני (חוברת זו) יצאה בניסן תר"פ, וחוברת י-יא - שהיתה האחרונה שערך ברנר - יצאה סמוך לסוף כסלו תרפ"א. סך כל העמודים בארבע החוברות, שהאחרונה בהן היתה כפולה, היה 480.

בגלל קשיים כספיים הופיעו חוברות הכרך השני באופן פחות סדיר מאלה שבכרך הראשון. זו של ניסן יצאה באייר, זו של אייר בסיוון, וזו של סיוון באלול. החוברת הרביעית הכפולה - י-יא [חוברת תמוז-אב תר"פ] - יצאה כאמור, בכסלו תרפ"א.

סך כל עמודי חוברות אלה היה כשני שלישים מסך כל עמודי כרך א, אך באו בו יותר טורי שירה,⁶⁸ וזאת בעיקר בזכות תרגום הפואמה של אלכסנדר בלוק - 'שנים העשר'. הפובליציסטיקה תפסה פחות או יותר אותו מקום, כי ל-71 עמודי הפובליציסטיקה יש להוסיף את 96 עמודי חוברת ט, שהוקדשה כולה לפרסום הדו"ח של משלחת פועלי-ציון ושהעורך היה למעשה רק המביא לדפוס שלה, כך שהיו באותו כרך 167 עמודי פובליציסטיקה, בהשוואה ל-170 בכרך הראשון. שאר המדורים התכווצו בהשוואה לכרך הקודם.

בשירה השתתפו ש' גינזבורג, טל וטמקין, שפרסמו כבר בכרך הקודם. עליהם נוספו ביכורי שירה של ש' בס ושל חריזמן, שהחל לפרסם אותה שנה שירים גם בהפועל הצעיר. הפואמה 'שנים העשר' של בלוק, בתרגומו של טל, מנתה פי שלושה טורי שיר מאשר כל השירה המקורית, וברנר אף ליווה אותה ברשימת ביקורת נלהבת, שבה עקב אחר התפתחות הפואמה בית אחר בית.

בסיפורת בא חלקו השני של 'שימון' לאריאלי,⁶⁹ הסיפור 'ללא ניב' של צבי שץ, חלקו הראשון של 'בפינה' לחיים שורר וסיפורו של ברנר 'עוולה'. באותו כרך באו גם רשימות המתעדות את נסיון החיים של צעירי הדור. היו אלה דברים של מ' כרמי, שכבר השתתף בכרך הראשון, ושל א' אהרונז, ח' חורפי, א' נחמני ואיש 'השומר' ופועלי-ציון, ח' רבין וש' קלוגאי, שהיו פנים חדשות. באו דברים מעזבונה של שרה צ'יזיק, שנפלה יחד עם טרומפלדור בתל-חי. למדור זה תרם גם דוד זכאי ממשתתפי קונטרס, ברשימה שקשה להגדיר את הז'אנר שלה, שעסקה בזכרונות על יוסף טרומפלדור. בסיפורת הופיע גם תרגום סיפור משל הסופר היידי ל' שפירא. בכרך זה היו, אם כן, שני תרגומים של ספרות יפה. בתחום הדרמה הופיע מחזה נוסף של חיים שורר.

במדור הביקורת השתתפו לוaidור, ברנר ואז"ר. שץ-פבזנר כתב על אמנות. על

67. אני מפריד את הדיון בחוברת יב, שאותה אני מכנה: 'חוברת הזיכרון' משאר חוברות הכרך, משום שהיא לא נערכה בידי ברנר ויצאה שנתיים לאחר מותו.

68. ליתר דיוק היו כאן 64% ממספר עמודי כרך א, ומספר טורי השיר היה 420, לעומת 324 בכרך א.

69. החלק השלישי נדפס בדפים של קמחי, בתרפ"ב.

הריונו, לידתו, חייו ומותו של האדמה

בעיות אגרונומיה, על הכרת הארץ ויישובה כתבו מ' זגורודסקי, א' רובינוביץ וד"ב (מומחה לבוטניקה ששמו לא פוענח). נתפרסמו מסות בשאלות חברתיות מאת נ' ברודסקי (בנארי), ד' זכאי, ש' יבניאלי, נ' ניר ונתן פ'. כמו כן באו דברי אזכרה על חללי תל-חי שנתפרסמו בעלון בינינו 'במה חפשית לפועלי הגליל העליון'. תורגמו גם מסות של קרל קאוטסקי, מי שנחשב בכיר התיאורטיקנים המרקסיסטים הלא בולשביקים.

פרט לדו"ח של משלחת פועלי-ציון נכתבה הפובליציסטיקה גם בכרך זה בעיקר בידי ברנר. השתתפו בתרומות חד-פעמיות ברל כצנלסון, מרדכי קושניר וא"ז רבינוביץ. ובאו גם פרוטוקולים ממועצות ועדת התרבות של אחדות-העבודה. על חוברת יב, שלא נערכה בידי ברנר ויצאה לאחר מותו, נדון בהמשך.

הפצה, כספים, דפוס ותגובות

את ממדי התפוצה של האדמה אפשר רק לנחש, כי בהבדל מהפועל-הצעיר, אחדות-העבודה לא פרסמה סיכומים שנתיים על הפצת בטאוניה,⁷⁰ ולגבי האדמה לא פורסמו אפילו מספרים ספוראדיים. לניחוש מספרי התפוצה אפשר להיעזר בדברי דוד רמז בישיבת הוועד הפועל של אחדות-העבודה בתשרי תרפ"א: 'אם ה"מעברות" יותר נפוץ בארץ, אין בזה פלא: הוא מכניס ע"י התרגומים, את החו"ל לארץ, וזה מעניין בשביל המקומיים. אבל בחו"ל מתעניינים בנעשה בארץ, וזאת נותנת ה"אדמה".'⁷¹

רמז דיבר לאחר שנתפרסמו מספרי התפוצה של מעברות בתר"פ (958 עותקים בארץ ו-420 בחו"ל, בנוסף ל-250 עותקים שקנה שטיבל).⁷² מזה ניתן להסיק, על דרך הספקולציה, שהאדמה נפוץ בארץ בערך ב-700 עותקים ובחו"ל בכ-600 (מלבד 250 החתומים של שטיבל, שבתר"פ תמך בהאדמה כמו במעברות). השערתו מבוססת על כך שלו, למשל, היה הפער בין תפוצת האדמה לזו של מעברות מאה עותקים בלבד, לא היה רמז מציין את ההבדלים במספרי התפוצה. לו הפער היה בשיעור של חמישים אחוז (כלומר כ-465 עותקים), היה משתמש בביטוי אחר מזה שהשתמש בו. מדברי רמז ניתן להסיק שתפוצת האדמה בחו"ל היתה שווה לפחות לזו של מעברות, או גם עלתה עליה. את הרושם הזה מאשרים גם מכתביו של ב' כצנלסון מלונדון מכ' בתמוז תר"פ וגם מכתבו של י' רבינוביץ לברנר מווינה, כנראה מניסן תר"פ: '... החלוצים קוראים אותה [את האדמה] ... למרות שכל הצעירים קוראי עברית בווינה נוטים ל"הפועל הצעיר", קוראים את "האדמה". ומווינה כותב גם ברל בכ"ג אב תר"פ, על האדמה: '... הדרישה לספרותנו גוברת מפעם לפעם, ואין משביר. ...'⁷³ כלומר, היה

70. במכתבו של ברל כצנלסון למרדכי שניר מסוף שבט תר"פ התברר שקונטרס נדפס ב-2,500 עותקים, ויש להניח שיותר מ-2,000 הופצו. ב' כצנלסון, אגרות 1919-1922, ד, עמ' 85.

71. אה"ע, חטיבה 4, 404, מפלגת אה"ע, מרכז, תיק 1, עמ' 28.

72. הפועל הצעיר, 37 (תר"פ), עמ' 19.

73. ב' כצנלסון, אגרות 1919-1922, ד, עמ' 130, 114, 119; וגם מכון גנוזים, 18722 (רבינוביץ לברנר).

פוטנציאל באירופה להרחיב את ההפצה של האדמה ושל קונטרס ופוטנציאל זה לא מומש, כי ההפצה בחו"ל הביאה רק הפסדים. באותו מכתב מווינה כותב יעקב רבינוביץ: 'מפצים את האדמה במחיר זול מאוד. עשרה כתרם לחוברת, דומה שהמשלוח עולה יותר'.

באחדות-העבודה, כמו בהפועל-הצעיר, עלתה הצעת נפל להדפיס את כתבי-העת בפולין.⁷⁴ נעשו הכנות שלפחות העותקים שנועדו לאירופה יידפסו שם ויהיה חיסכון גדול גם בהדפסה, בהוצאות על נייר ובעיקר בדמי משלוח. בב' בחשוון תרפ"א (14 באוקטובר 1920) מספר ב' כצנלסון לוועד הפועל של אחדות-העבודה '... ממכונות קניתי [באירופה] רק סטריאוטיפ, כדי שנוכל לשלוח את סטריאוטיפים הקונטרס ו'האדמה' לחוץ לארץ, ושם ידפיסוהו שוב'.⁷⁵

המאמץ להדפיס במזרח אירופה את כל העותקים של האדמה ושל קונטרס, או לפחות חלק נכבד מהם, חשף מצב מיוחד במו"לות העברית באותן שנים. מצב זה גרם לכך שבמהלך השנים 1921-1922 נסגרו האדמה, מעברות וגם מקלט, המאסף הספרותי שהוציא אברהם שטיבל בניו-יורק. העולם, שבועונה של ההסתדרות הציונית, חדל לצאת בלונדון והחל להופיע בברלין. הריכוז המרשים ביותר של הוצאות הספרים העבריות היה, עד סוף 1923, בגרמניה. המצב נוצר משילוב של הכלכלה הבינלאומית והגיאוגרפיה של קהל הצרכנים הפוטנציאלי של קוני הספרות העברית. העולם הרלוונטי לעניין זה נחלק לארצות 'המטבע הקשה' (ארצות השטרלינג והדולר) ולארצות 'המטבע הרך' והאינפלציה (גרמניה, אוסטריה, פולין וליטא). מחירי המוצרים שיובאו מארצות המטבע הקשה היו מעל להישג ידם של תושבי ארצות המטבע הרך. קהל קוראי העברית, שהשלטון הסובייטי קיצץ בו, התרכז ברובו בארצות המטבע הרך והתדלדל. הספרים והעיתונים העבריים שיצאו בארצות המטבע הקשה לא יכלו להימכר במחיר סביר לאותו קהל הקוראים העברי.

לנוכח המצב הכללי הזה נשאלות שתי שאלות: מדוע הירחונים הספרותיים נסגרו, אך השבועונים הפוליטיים-אינפורמטיביים של המפלגות (קונטרס והפועל הצעיר) לא נסגרו? ומדוע מכל הירחונים היה האדמה הראשון להיסגר? התשובה לשאלה הראשונה היא כי החברים והאוהדים ראו בשבועון המפלגתי צורך חיוני ורכשו ממנו מספר עותקים רב יותר מאשר מהביטאון הספרותי-עיוני. גם הוצאת ארבעה-חמישה גליונות שבועיים בחודש היתה זולה יותר מהוצאת חוברת אחת של הירחון. האדמה היה ירחון יותר עבה גם ממעברות, מכאן שההוצאה לכל חוברת היתה רבה יותר. בישיבת הוועד הפועל של אחדות-העבודה בתשרי תרפ"א טען רוזנטל: 'במשך השנה הפסדנו בכל חוברת "האדמה" שילינג. ב"קונטרס" הרווחנו, אך הרווח הזה נקבר ב"האדמה". ה"קונטרס" יוכל לשאת את עצמו גם להבא, אולם אם תצא "האדמה" - יפול גם ה"קונטרס"'.⁷⁶ התשובה לשאלה השנייה היא כי על העומס שנבע מיוקר

74. 'אחדות העבודה', הפרוטוקולים, א, אפעל 1987, עמ' 82.

75. שם, עמ' 132.

76. שם, עמ' 87.

ההוצאה לחוברת ועל ההפסד שבמשלוח לחו"ל נוספו שני קשיים: מצבה הארגונית של אחדות-העבודה וציבור הקוראים שלה. בעוד שבהפועל-הצעיר היו סדרי עבודה ומסורת של הכנת ומכירת כתבי-עת, הרי באחדות-העבודה לא היה מנהל מסודר. בסניפים גבו כספים בשביל קונטרס והאדמה אך השתמשו בכסף לצרכים אחרים ולא העבירו אותו לתעודתו, והיו מקרים שבמקום לשלם בעד האדמה ניתנו ספרים לספריות ועדת התרבות. באותה ישיבה של הוועד הפועל התלונן דוד רמז כי שולחים את בטאוני אחדות-העבודה לתושבי יפו ולמורים הקרובים לה זמן רב לאחר הופעתם וגם כסף אין גובים.⁷⁷ הקושי השני היה שבעלי ההכנסות הגבוהות יותר, ה'אינטליגנציה', העדיפו, כמסתבר, את מעברות של הפועל-הצעיר. האדמה כוון לציבור פרולטרי יותר, שסבל ממצוקה.⁷⁸

בתחילה נראו הדברים אחרת. בסוכות תר"פ כתב ברל כצנלסון לדוד רמז: 'מצב הירחון יהיה איתן גם מהצד הכספי ...'.⁷⁹ אחדות-העבודה לא נהגה קמצנות בירחון, ועם חתימת זכרון-הדברים קיבל ברנר מאה לירות כדי לשלם מקדמות לסופרים, וכזכור, הוסכם ששכר הסופרים יהיה שמונה לירות מצריות לגליון דפוס, הכולל שישה-עשר עמודים, ושכר העריכה חמש-עשרה לירות לחוברת. שש החוברות הראשונות יצאו במועדן. הקשיים גדלו מחוברת זו ואילך.

הירחון התחיל לצאת כאשר היתה ציפייה לתנופה גדולה של הפעילות הציונית. התנופה לא באה, ולולא העבודות הציבוריות שסיפקה ממשלת המנדט היתה ודאי התמוטטות חמורה הרבה יותר. המחסור שפקד את ציבור הפועלים הפחית מאוד את כוח הקנייה שלו. מצבה הפיננסי של אחדות-העבודה לא אפשר לה לשאת במפעלים מפסידים. לאחר הופעת החוברת התשיעית נדמה היה שאי-אפשר יותר לשאת בעול ובוועד הפועל דרשו במפגיע לסגור את האדמה. בתשרי תרפ"א כותב ברנר לשלום שטרייט: 'על "האדמה" אין לדבר. הוצאת הספרים של א"ה [אחדות-העבודה] פשטה רגל. גם אני אין בשבילי לא עם ולא עולם'.⁸⁰ אך הוא הספיד את הירחון בטרם עת. באותה ישיבת הוועד הפועל שבה נשמעו ההערכות הפסימיות כל-כך על אודות אפשרות הוצאת האדמה, נלחם רמז בכל כוחו נגד דרישתם של בהרב, בלומנפלד ורוזנטל לסגור את הירחון. יבניאלי ושרתוק (שרת) תמכו ברמז ובהצבעה הוחלט ברוב של חמישה נגד אחד להמשיך את הוצאת הירחון עד סוף השנה, כלומר להוציא את חוברת י-יא - שאמנם יצאה בכסלו תרפ"א - וכן את חוברת יב.⁸¹ אור לז' באדר א' תרפ"א (14.2.1921), כחודש ימים לאחר שיצאה החוברת הכפולה, כותב בן-צבי לבן-גוריון שכדאי לפרסם בחוברת יב הקרובה-לצאת של האדמה מאמר שלא ניתן היה

77. שם, עמ' 89.

78. מחיר החתימה על האדמה היה שתי לירות מצריות לשנה, בזמן שהשכר הרגיל לפועל פשוט אז היה לערך שמונה לירות לחודש (הרי זה כאילו ציפו כיום שמקבל שכר מינימום ישלם יותר מ-300 ש"ח לשנה לירחון ספרותי).

79. ב' כצנלסון, אגרות 1919-1922, ד, עמ' 51.

80. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 326.

81. אה"ע, חטיבה 4, 404, מפלגת אה"ע, מרכז, תיק 1, עמ' 87-90.

לפרסמו בקונטרס, שהשלטונות סגרו אותו בגלל מאמר שתקף את הממשלה.⁸² כעבור כארבעה שבועות, בא' באדר ב' תרפ"א (11.3.1921), במועצה של אחדות-העבודה שהתקיימה אחרי ועידת ההסתדרות בחיפה, אומר ברל כצנלסון, מעודד מיציאת החוברת הכפולה של האדמה: 'עלה בידינו ... גם לבסס את הוצאת החוברת האחרונה חוב. יב' של "האדמה" שהיא לנו חובת הכבוד. עלינו למהר בזה, באשר אם נרצה בניסן תרפ"א לחדש את הוצאת "האדמה" עלינו לגמור עכשיו את הכרך השני'.⁸³ כלומר, ברל השתעשע בתקווה להמשיך ולהוציא את האדמה לפחות שנה נוספת. בכל זאת חוברת יב לא יצאה, ולא רק מסיבות כספיות ולא רק משום שברנר נרצח בניסן תרפ"א; מעין תחליף מקוצץ לחוברת יב יצא ביום מלאת שנתיים להירצחו של ברנר, ועל כך בהמשך.

לא רק בענייני כספים היה המנגנון של אחדות-העבודה חסר ניסיון; הוא חרק גם בעניינים אחרים. ברנר, שהיה רגיל לעבודה יותר מסודרת מצד הוצאה לאור, עמד על כך כבר בכ"ט בסיוון תרע"ט, כשכתב לברל: 'מכונת העבודה של אחדות-העבודה אינה משוחה בשמן'.⁸⁴ גם בית הדפוס היה פרימיטיבי: 'את האדמה היו מדפיסים במכונת יד, כשתימני מניע את הגלגל וברנר מסייע על ידו'.⁸⁵ ואם למרות אותו דפוס ואותו מנגנון יצאו שש החוברות הראשונות במועדן, הרי היה זה בראש ובראשונה מפני התמסרותו וחריצותו של ברנר. הוא שכתב את המכתבים, הוא שהביא את החומר לדפוס ולא רק שעזר לסובב את הגלגל, אלא גם הקפיד מאוד שהדפוס יעשה מלאכתו כהלכה ובזמן. מספר יצחק טבנקין:

ברנר נכנס לבית הדפוס (באותו בית-דפוס היה מדפיס את האדמה), לאחר שהבטיחו לו לפני-כן שהגיליון יהיה מוכן בשעות הבוקר. הוא בא בשעה עשר (אני נכנסתי עמו יחד) ושאל: 'מה עם הגיליון?' וכפי שקורה לעתים קרובות, החלו להסביר לו מדוע הגיליון אינו מוכן. ברנר כיבד מאוד את העובדים – הוא עצמו היה פועל דפוס – אך כששמע כך יצא מכליו, נטל את הכיסא שנהפך בידי לוחתיכות-חתיכות ... לא אמר דבר ויצא'.⁸⁶

גירסא אחרת, ייתכן שעל אותו מקרה, כתב יהודה שרת אל אחיו משה ב'-
22.12.1920:

אגב, על 'האדמה' וצאתה: 'האדמה' יצאה בחבלים וביסורים. צריך היה לסדר כגליון וחצי [של דפוס] וכך זה נמשך כמה זמן: היום מסדרים ולמחר

82. '... ה"קונטרס" נסגר ליד שבועות מפני המאמר "פונטיוס פילטוס". אולי ישמש לנו ההכרח למעלה [ליתרון] ונשתמש בשעה זו להוציא את "האדמה" וזוהר י"ב להשלים את השנה. במקרה כזה יבוא מאמרי בהאדמה ...', אב"ג, התכתבות, תיק ינואר-מאי 1921.

83. אה"ע, חטיבה 4, 404, תיק 1, עמ' 55.

84. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 279.

85. ד' סדן, אלופי ומיודעי, תל-אביב תשל"ב, עמ' 157.

86. י' טבנקין, 'ברנר בעיני דורו', בתוך: מחברות לחקר יצירתו ופעלו של ברנר, תל-אביב תשל"ז, עמ' 9-18.

מפסיקים. כסף לא היה. אם אך היתה מזדמנת להם עבודה אחרת ששכרה בצדה – היתה 'האדמה' מודחת. והמעצור אינו רק הכסף, כי נוסף לזה אותם האנשים בבית־הדפוס שאינם מצטיינים ב'אנושיותם'. אין לדבר על יחס חברי ל'אדמה', כאל דבר מה שלהם – לא כלום! הנה פעם בא ברנר לבית־הדפוס ומצא את הגליון בלתי־מסודר כשהיה. ואילו דברים אף נעשו בלי דעתו – – – הוא נמלא חרון, לקח כסא בידו והרימו ובכח גדול הורידו על הרצפה ורגל אחת, כמדומני, ניתזה. הוא יצא מבית־הדפוס ואמר כי לא יחזור אליו לעולם.⁸⁷

הוא לא בחל בשום מאמץ ובשום עבודה לשם קידום האדמה. לוועידת היסוד של ההסתדרות בחיפה (חנוכה, דצמבר 1920), שבה השתתף בחזקת עיתונאי, בא עם שתי חבילות גדולות וכבדות של חוברות האדמה י-יא, כדי להפיצן בין קבוצות החלוצים הפזורים בנקודות שונות בגליל,⁸⁸ למרות שלפי זכרון־הדברים היה צריך לדאוג לכך הממונה מטעם אחדות־העבודה.

היחס אל האדמה בין חברי אחדות־העבודה לא היה אחיד. בין עובדי הדפוס היו כאלה שיחסם היה, כפי שראינו, מזלזל, והיו אחרים שהיו מוכנים להתמסר להדפסתו ולכריכתו של הירחון. והנה מהמשך מכתבו של יהודה שרת:

הגיע ליל חמישי לפני הנסיעה לוועידה [ועידת ההסתדרות, חנוכה תרפ"א]. העובדים הצעירים החדשים שבבית־הדפוס נשארו לעבוד בלילה וגמרו את הסידור וההדפסה. בבוקר כרכו מאה וחמשים חוברות עד לכת הרכבת ממש. וכך יצא ברנר את יפו וחברות 'האדמה' נוסעות אתו לחיפה. ...

בין החברים היו כאלה שהתלהבו, כמו צבי שץ, והיו שמתחו ביקורת. שלמה לביא התווכח בקונטרס עם הפובליציסטיקה של ברנר. על הבלטריסטיקה ערער נ' אברהמי לאחר שיצאו שתי חוברות של האדמה:

לי ברור, שאין אנו זקוקים לפסיכולוגיה אלא לפעולה לוגיה, בין כל הספרות היפה שיצאה בזמן האחרון בעברית מצטיינת לדעתי רק הספריה 'בכפר'. בכדי ש'האדמה' תהיה ראויה לשמה צריכה לבוא בה ביחוד ספרות יפה, חקלאית מתורגמת מהשפות הסקנדינביות ומשאר השפות. סיפורים מחיי העובדים בכלל וסיפורים ממלחמות החרות. חיטוטים פסיכולוגיים ומצבי רוח תיתן לנו הוצאת 'שטיבל' במידה מספקת.⁸⁹

בוועידה הראשונה (לאחר ועידת היסוד) של אחדות־העבודה בכנרת (כ"ז-כ"ט

87. על י.ח. ברנר: עוד זכרונות, עמ' 174. למען ההגינות יש להעיר שעובדי הדפוס הוותיקים סבלו מאוד מכך שהתנועה לא שילמה את חובותיה לדפוס, לכן גילו זלזול בפרסומיה והעדיפו עבודות ששכרן בצדן.

88. י' יערי, 'בוועידת חיפה', בתוך: מ' קושניר (עורך), יוסף חיים ברנר: מבחר דברי זכרונות, תל־אביב תש"ד, עמ' 182.

89. קונטרס, יז (כסלו תר"פ), עמ' 46.

בסיוון תר"פ), כלומר לאחר שיצאו כבר שמונה חוברות של האדמה, נמתחה על הירחון ביקורת, שעוררה חשש אצל דוד רמז שמא ייפגע ברנר ממנה. 'מוועידת כינרת יכול היה לצאת במפח נפש לפי הביקורת שנשמעה שם'.⁹⁰

מן הביקורת שמתחו 'החברים מן השורה' אין להסיק שהיה זה הלך־הרוח הכללי. אליהו גולומב מספר בישיבת הוועד הפועל מיום 14 באוקטובר 1920: 'באתי כעת מן הגליל ... מצטערים מאד על אי הופעת הקונטרס ו'האדמה' ...'.⁹¹ יש לנו גם עדות מווינה על יחסם של חלוצים משכילים לירחון:

אילו ידע ברנר, כיצד 'האדמה' נקראת ואיזה קוראים יש למכתבי שרה צ'זיק, לסיפור של צ. שץ, לבורלא, וכו' - לא היה הוא מדבר את אשר הוא רגיל לדבר. הדרישה לספרותנו גוברת מפעם לפעם, ואין משביר. בעיקר - להוטים הרוסים. ביניהם יש אנשים היודעים לקרוא ולהעריך.⁹²

בחוברת יב התפרסם סיפורו השני של צבי שץ, שהוזמן והוכן לדפוס עדיין בידי ברנר. ובמאמר 'מספרות העבודה' בביטאון 'גדוד העבודה', נכתב עליו:

לא ייפלא, איפוא, שהנובלה 'בתיה' הלהיבה כה את לב הפועל הארצי ישראלי ותתחבב עליו. היא גילתה לפניו את פרשת חייו ועברו הקרוב. בנובילה זו כמעט בפעם הראשונה באים לידי ביטוי חיי הקבוצה העברית בא"י, נושא חדש בספרות העברית, שלא דשו בו רבים.⁹³

ההנהגה, מכל מקום, הצניעה את הביקורת שהושמעה על הירחון בוועידת כנרת.⁹⁴ היא הוקירה אותו מאוד ויצאה מגדרה כדי לקיימו במצב בלתי־אפשרי מבחינה כספית. למרות שבכל גיליון, בעיקר בראשונים, היה משהו שיכול היה להרגיז מאוד אנשים מן ההנהגה - אם בפוליטיקה ואם בבלטריסטיקה - ניכר היה שהיא שבעת־רצון ביותר מהירחון. בגנזיו של ברל כצנלסון מצויה טיוטה מחורף תרפ"א:

'האדמה', ירחון־העבודה העברי היחידי בעולם, אשר נתן ביטוי לכוחות הספרותיים השפונים בקרב ציבור העובדים, אשר ריכוז סביבנו כוחות ספרות והשכלה הנאמנים לנו, ואשר הביא לפועל העברי ממיטב הספרות הסוציאליסטית העולמית.⁹⁵

90. המועצה השנייה של אחדות־העבודה אחרי ועידת חיפה, אה"ע, חטיבה 4, 404, מפלגת אה"ע, מרכז, תיק 1, עמ' 58-59.

91. פרוטוקולים, עמ' 135.

92. ב' כצנלסון, אגרות 1919-1922, ד, עמ' 130, 114, 119; וכן: מכון גנזים, 18722 (רבינוביץ לברנר).

93. מחיננו, ב (תשל"א), עמ' 283 (הוצאה חדשה: תל־יוסף).

94. פרוטוקולים, עמ' 83, הערה 9.

95. ב' כצנלסון, אגרות. 1918-1919, ג, עמ' 488.

הריונו, לידתו, חייו ומותו של האדמה

גם אלה מתוך הוועד הפועל שדרשו, מסיבות כספיות, לסגור את האדמה הקפידו להכריז על הוקרתם את הירחון.⁹⁶

לאחר הוצאת החוברת י-יא זכה הירחון לשבת בשבועונה של ההסתדרות הציונית על כך שיש לו קו בולט משלו:

‘מעברות’ ו‘האדמה’ רוצים להיות הד המעמד החיוני, העובד – ורוצים לעבור כחלוץ לפני העם בנתיבות העבודה. ב‘אדמה’ מודגש זה עוד יותר בתוקף. כל הירחונים בעלי השם אצלנו היו חדורים איזו מגמה.⁹⁷

לאחר סגירתו של האדמה, כתב עליו יעקב רבינוביץ, תוך השוואתו לירחון המקביל של הפועל-הצעיר: ‘אחרי שנפסקה, לצערנו, “האדמה” המוכרחת והבלתי-נאה ו“המעברות” הנאות והבלתי-מוכרחות, והארץ נשארה בידי ספרות שאינה נאה ולא מוכרחת...’.⁹⁸ הוא התכוון לומר בזאת שהאדמה מלא צורך תרבותי חיוני, של מתן ניב לחיים החדשים בארץ, במיוחד של ההתיישבות העובדת, צורך שאף כתב-עת אחר לא מילא. הוא גם חזר על המוסכמה (הלא נכונה) שברנר זלזל באסתטיקה.

משהו על העריכה

בב' בתמוז תרע"ט, שאל ברנר את ברל כצנלסון מי תהיה אותה ‘ועדה ספרותית’ מטעם אחדות-העבודה האמורה ללוות את העורך, לפי זכרון-הדברים שנחתם שבועיים קודם לכן.⁹⁹ תשובה לא באה והוועדה, ככל הידוע, לא הוקמה. מדי פעם נעזר בידידיו. את ספרו של אוטו באואר חיפש בשבילו (כנראה לפי בקשתו) יעקב רבינוביץ,¹⁰⁰ ואת מאמרי גורקי שלח לו ברל כצנלסון.¹⁰¹

את דיוקנו המיוחד של כתב-העת עיצב ברנר, כפי שכתב לברל באותו מכתב שנשלח בג' בתמוז: ‘... דמות פני הירחון ... [תהיה] לפי הטעם שיכול להיות על פי רצונותינו והתנאים האובייקטיביים...’. מה שהתרחש למעשה היה ש‘דמות פני הירחון’ נקבעה לפי טעמו של ברנר ולפי התנאים האובייקטיביים – לא משום שהוא רצה להשתלט, אלא מפני שאנשי אחדות-העבודה הניחו את הירחון בידיו ולא התערבו בו כמעט. לאחדות-העבודה לא היה עודף של אנשי עט כדי לפרנס גם את קונטרס וגם את האדמה. גם עריכתו של ברנר, אם לא תמיד מצאה חן בעיני כולם, הרי ההשגות שלו על הטקטיקה של אחדות-העבודה (התקפתו על המשלחת המתוכננת של פועל-ציון)¹⁰² היו בהחלט נסבלות מבחינתם. ואם ‘רוח אחדות-העבודה’ יכלה לכלול

96. פרוטוקולים, עמ' 112.

97. ט.מ. מפנקסי, ‘רשימות’, העולם, כב (אדר ב' תרפ"א), עמ' 4-5.

98. “דפים”, הערות וציונים, הדים, ג (אלול תרפ"ב), עמ' 57.

99. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 285.

100. מכתב מכסלו תר"פ, מכון גנזים, 18721.

101. ב' כצנלסון, אגרות 1919-1922, ד, עמ' 54.

102. ציונים, ‘משלחת’, האדמה, א, חוברת ב (תר"פ).

גם את 'רוח הפועל-הצעיר', הרי הוא לא חרג ממנה. משום שכך, טביעת האצבעות שלו היתה ניכרת בכל אחד מן הז'אנרים, ואולי בעיקר בפובליציסטיקה, שהיה צפוי שדווקא בה יתגדרו הפובליציסטים המפלגתיים. בכל זאת, היה ברור שלפנינו במה של אחדות-העבודה.

לשם הדגמה, נעמיד זה מול זה את החוברת הראשונה של הארץ והעבודה של הפועל-הצעיר, כפי שתכנן אותה ברנר,¹⁰³ ואת שתי החוברות הראשונות של האדמה. כמעט כל החומר שהיה מתוכנן לירחון של הפועל-הצעיר הופיע בחוברות הראשונות של ירחון אחדות-העבודה,¹⁰⁴ אולם בחוברת הראשונה של האדמה הופיעו גם דברים של חברים מובהקים של אחדות-העבודה: ב' כצנלסון, ב' וגמן (פסוודונים של ראובני, שפרסם כאן מאמר פובליציסטי מלומד), נ' שבח, מ' קושניר, ש' יבניאלי, נחום ברודסקי (בנארי) וי' בן-צבי. הם השתתפו בסיפורת, בפובליציסטיקה ובדברי עיון. בחוברות הבאות היתה ההשתתפות של אנשי אחדות-העבודה פחות מסיבית, אולם היא היתה קיימת. אני מניח שלו ברנר היה עורך ירחונה של מפלגת הפועל-הצעיר, לא היה אותו ירחון שונה בהרבה מהאדמה, לפחות בבלטריסטיקה.

שירה

מדור השירה היה החלש שבמדורי האדמה, גם בכמות וגם באיכות. הדבר, לפחות מבחינה כמותית, לא נגרם ממיעוט היצע של חומר. מתוך ההתכתבות ידוע שש' בס הציע לו מספר שירים והוא בחר מהם רק אחד.¹⁰⁵ צבי שץ הציע חמישה שירים, שהיה בהם חידוש מעניין – הם מהראשונים שנכתבו בהברה הספרדית – וכולם נדחו (אחד נדפס לאחר מותו במעברות).¹⁰⁶ פרץ רבין, שפרסם כבר בשי ובהאזרח, הציע שירים, אך הם לא נדפסו.¹⁰⁷ בן-צור, שהציע שירים דרך ק"י סילמן, צריך היה להמתין כשנתיים עד שפרסם את שירו הראשון בדו-ירחון הדים, שהחל להופיע בתרפ"ב. סולודר הציע תרגומים משירי הבל ומשירי מריקה.¹⁰⁸

חולשת מדור השירה בכתב-העת נבעה, כמסתבר, מחוסר ביטחון מסוים של ברנר באשר לכושר שיפוטו בענייני שירה. בסוף נובמבר 1919 כתב לי"ק סילמן: 'שירים של בן-צור – רצוי שיקראו אותם קודם אחרים בעלי-טעם ויחרצו משפט. על עצמי איני סומך בכגון זה'.¹⁰⁹ ולשץ כתב: 'הטובים שיריו? המוסיקאליים הם? חי נפשי איני

103. אה"ע, חטיבה 4, 104, תיק 50.

104. בשני המקרים צריכה היתה להופיע סיפורת מאת א' ראובני, אלא שבירחון של הפועל-הצעיר צריך היה להופיע פרק מתוך 'עיצבון', ואילו בזה של אחדות-העבודה החל להופיע הרומן 'בראשית המבוכה'. כנראה שלא היה זה מקרה. ברנר השתדל ש'עיצבון', יודפס בעברית, אבל לצורכי האדמה העדיף סיפור על רקע ארץ-ישראלי.

105. מכון גנזים, א-18360, מ"8.15.

106. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 318-319.

107. מכון גנזים, 1/15894.

108. מכתב מ"כ"ה באייר תר"פ, מכון גנזים, א-18593.

109. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 314.

יודע'.¹¹⁰ ובאותו מכתב הוא מוסיף נימוק: '... פרוזאיקן נולדתי ופרוזאיקן אמות, ואם לרגל מלאכתי - עריכת עיתון - אני מדפיס לפעמים שיר - לא לזה לבי'.

מכתב זה עלול לעורר תמיהה. ברנר התייחס ברשימות הביקורת שלו גם לשירה עברית וגם לשירה יידישית. ידועים מאמרי הביקורת המפורטים שלו על שירי גורדון ועל שירתו של ביאליק. אזכיר כאן את ניתוחו המפורט בהאדמה ל'שנים העשר' של אלכסנדר בלוק.¹¹¹ ואת ביקורתיו בהאחדות (בתרע"ב) על הליריקה של טשרניחובסקי, שמענוביץ, פיכמן, שניאור ועוד. מלבד זאת, במכתבים פרטיים הוא ידע לקבוע עמדה ביחס לשירים של ליסיצקי, הלל בבלי ויעקב פיכמן.¹¹²

קשה להאמין שברנר כתב מה שכתב לשון ולסילמן כדי להתחמק מלפסול בגלוי את השירים שהוצעו לו. ברנר היה ישר וגלוי מכדי לנהוג כך. יש הבדל בין חובתו של מבקר, הבוחר לעצמו את השירים שהוא כותב עליהם ואינו חייב להתייחס לשירים שקשה לו לשפוט אותם או אין לו בהם עניין, לבין חובתו של עורך החייב להתייחס לשירים שהגיעו לשולחן המערכת. הנה ב-11.7.1913 כתב לר' בנימין בקשר לתכנית לתרגם מבחר משירי היינה: 'אגב איני רוצה, שיסמכו עלי בבחירת השירים, אין זה ממקצועי'.¹¹³ אפשר שגם מיקום השירים בדפי הירחון מצביע על יחסו אליהם. חלק מן השירים ממש נדחקו לשולי העמודים ולא קיבלו את המרווח הגרפי הראוי. בכלל, כעורך, ברנר לא מצא לנכון להרבות בפרסום שירים. הנה כתב להלל בבלי שהיה מדפיס ברביבים ה, שלא היה משופע בשירים, שניים משיריו שנראו לו 'אלמלא נמלאה זה כבר סאת השירים שלו'.¹¹⁴

סביר להניח שלא הגיעו לידי די שירים שדיברו ללבו ושתאמו את טעמו; ואפשר שבאמת חלק מן השירים שהגיעו אליו הטילו בו מבוכה והוא העדיף שלא להדפיסם. היו משוררי הפועל-הצעיר בעלי המוניטין (שטיינברג, טמקין, זטורי, קופליביץ, סולודר, ברש), שבהם היה בטוח ופרסם אותם ללא היסוס, אולם כמה מהם הפסיקו להמציא לו שירים. שטיינברג התחייב, כנראה, להעניק אז את כל יצירותיו להפועל הצעיר ולמעברות, ויעקב רבינוביץ נסע לאירופה. לגבי מתחילים היסוס, ובמקום שהיסוס - סירב להדפיס. הוא לא טיפח כותבי שירה כשם שטיפח כותבי פרוזה, להוציא אולי את קופליביץ, שאותו הוקיר, דומני, יותר כמבקר מאשר כמשורר.¹¹⁵

110. שם, עמ' 319.

111. האדמה, כרך ב, חוברת י-יא (תמוז-אב תר"פ) [יצא למעשה בכסלו תרפ"א], עמ' 365-351.

112. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 113, 167, 183, 195.

113. שם, עמ' 157.

114. שם, עמ' 183. אמנם בסופו של דבר הוא פרסם אחד משני השירים של בבלי ('פרידה') ברביבים, ה, שבו התפרסמו עוד עשרה שירים. עשרת השירים היו קצרים ותפסו מעט עמודים בחוברת.

115. י' קופליביץ כמבקר לא נשא חן בעיני יוסף אהרנוביץ ולא בעיני ברל כצנלסון. אהרנוביץ, במכתב לשפרינצק מאלכסנדריה ב-15.6.1918 (אה"ע, חטיבה 4, 104, תיק 3, מסמך 28), מותח בזעם ביקורת קטלנית על מאמר הביקורת 'קובצי שירה' של י.ק. בהארץ והעבודה, וב' כצנלסון, במכתב לברנר על החוברת הראשונה של האדמה, מלונדון, תשרי תר"פ: '...'

וקופליביץ מצדו העדיף את ברנר כעורך.¹¹⁶ מכל מקום, בהאדמה נדפסו שירים פועליים מובהקים, כוונתי ל'בית הרקמה' של טמקין, שהופיע בחוברת ב של כרך א, ו'לעיני היום' של חריזמן, בחוברת ח שבכרך ב. שני שירים אלה קרובים הרבה יותר לשירה הפרולטרית היידית מאשר לרוח הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי.

סיפורת ומחזאות

גם בסיפורת לא סבל ברנר מחוסר היצע, שכן סירב לפרסם סיפורת מקורית שהציעו קמחי, י' רבינוביץ, חריזמן ומבש"ן, תרגום שהציע לו נחום קרול,¹¹⁷ ועוד. לגבי סיפורו של מבש"ן היה סבור שהוא מתאים לנוער ולא לקוראי האדמה,¹¹⁸ ואת סיפורו של חריזמן פסל בגלל הארוטיקה שבו. לא שסבר כי ארוטיקה פסולה בסיפורת, אלא שלדעתו היא לא תתאים להאדמה,¹¹⁹ וסימוכין לחששו מפני 'ארוטיקה' בהאדמה אפשר למצוא במכתבו של ראובני אליו: '... למה אתה "מצניע" אותי [עושה אותי צנוע] יותר מדי בכל פעם שאני נופל תחת ידיך. באופן כזה ברומן השני "די לעצטע שיפען" [האניות האחרונות] תחרים פרק שלם - את הפרק על פגישתו של ברנצ'וק עם מניה ...'.¹²⁰ כלומר, ברנר סבר שלא כל סיפורת הראויה לפרסום יש להדפיס בהאדמה. אם לא מצא מקום בהאדמה ליצירותיהם של מספרים מובהקים - מהם ידידיו הקרובים - הרי מצא מקום ליצירותיהם של מספרים ארץ-ישראלים מתחילים שאותם רצה לטפח. אריאלי היה בן חסותו (יחד עם עגנון) עוד לפני המלחמה,¹²¹ וכן ראובני¹²² וי' הר-אבן. הוא בחר, לדעתי, ביצירותיהם של אלה לא רק מפני יחסו אל היוצר, אלא בעיקר בגלל יחסו ליצירה, ככזו המתאימה להאדמה. לירחון בחר בסיפורים בעלי רקע ארץ-ישראלי: הרומן הפוליטי הראשון בספרות העברית,

כותב דבר אחד, לדידי, אינו לפי יושר הכתיבה של "האדמה" (ולא לכגון זה צריך הקורא שלנו); הביקורת של קופליביץ, אולם בשירו - אמת' (ב' כצנלסון, אגרות 1919-1922, ד, עמ' 54).

116. בכ"ב באדר ב', כלומר לאחר שיצאה חוברת י-יא, הוא שולח מרומא שירים לברנר ומעיר שיעדיף את פרסומם בהאדמה '... צר לי להדפיסם ב"העולם", למשל'. מכון גנזים, 15886/1.

117. מכון גנזים, 15878/1.

118. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 313 מ' 29.11.19.

119. ליי"ד ברקוביץ כתב: 'הכת"י הזה של חריזמן היה לנגד עיני והייתי מדפיסה ב"האדמה" אלמלא הייתה הארוטיקה בה כבת חורגת, על פי מהותו של ירחוננו. אבל ב"מקלט" טוב תעשה, לדעתי, אם תתן מקום ל"פחדים" הללו'. אה"ע, חטיבה 4, 104, ברנר, תיק 71, ט"ו באייר תר"פ.

120. א' בתשרי תר"פ, מכון גנזים, א-89934. הפחד מפני הארוטיקה נראה קצת מוזר. ברנר הוא שהדפיס ברביבים, ה, את סיפורו של שופמן 'בקצוי הכרך', המתאר באופן חושפני הווי של בית זונות, אבל מן המכתב לברקוביץ מתברר שאיננו חושש מארוטיקה, אלא מעודף ארוטיקה בהאדמה.

121. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 23.

122. שם, עמ' 146.

'בראשית המבוכה' של ראובני, שעסק בראש ובראשונה בפעילי פועלי-ציון בירושלים עם פרוץ מלחמת העולם; 'בלי כוכב' של בורלא, העוסק בחיי הבדואים של סיני; 'ישימון' של אריאלי המספר על חיי מגויסים יהודים מארץ-ישראל בצבא העותמני; ו'עיכובים' של הר-אבן, על יחסי אהבה של גימנזיסטים ארץ-ישראלים. בהקשר זה אני מזכיר שהוא דחה את סיפורו של 'רבינוביץ', שרקעו אירופה לפני מלחמת העולם. אמנם הוא לא החרים לגמרי סיפורים על רקע זה: רשימתו הדוקומנטרית של ז' רובשוב היא על שרידי הפרנקיסטים שפגש בגרמניה; סיפורו של פוזננסקי הוא מחיי קצינים רוסים בצבא הצארי (ומזכיר את 'סיפורי בלקין' של פושקין); 'נפשות ישראל' של אז"ר, הוא קובץ ביוגרפיות של דמויות מופת מיהדות מזרח אירופה; 'גימנזיסטית' של ש' קלוגאי היא רשימה שרקעה ההגנה העצמית היהודית לאחר מהפכת 1905; ורשימתו האמנותית היפה של אהרן אהרוני המספרת, על עיירה הסמוכה לגבול כנראה של רוסיה-פרוסיה, או של רוסיה-אוסטריה - בפרוץ מלחמת העולם. התרגום היחיד של סיפור בהאדמה היה 'חלה לבנה', של המספר היידי ל' שפירא, המתאר את ההווי המלחמתי האכזרי שבו חי חייל בעל דעות קדומות אנטישמיות. מבין המספרים הצעירים שטיפח, העדיף כאן את אלה שידעו מנסיונם לספר על החיים בקבוצות. נאמן למגמה הזאת טיפח את צבי שץ, את חיים שורר ואת מ' כרמי. ליצירותיהם של אלה ייחס ערך אמנותי, אבל הוא השתדל גם לתת ניב למספרים 'פועליים' פחות מוכשרים, פחות 'מקצועיים'.

בסוף חוברת ב של האדמה פנה העורך לפועלים כותבים:

אחדים מן החברים הפועלים שולחים אל מערכת 'האדמה' סיפורים וציורים מחייהם. כתבי-היד האלה בדרך כלל (יש גם יוצאים מן הכלל) אין בהם יכולת אמנותית, ואינם מגיעים למעלת שירה, אבל יש בהם קווים ושרטוטים נכונים ותמונות מן המציאות, שמתוכם יכול כל קורא מעיין בארץ ובחו"ל לעמוד על טיב חיי הפועל ה'ארץ ישראלי' כמו שהם ... מפני כך דומה אני, שכדאי לא לגנוז את כתבי-היד האלה ולתתם בחוברות-ירחוננו הבאות ...

פנייה זו של ברנר מעידה גם שברנר רצה להביא לתודעת העם את חיי הפועל הארץ-ישראלי וגם שהיו כותבים-פועלים והם ראו את הירחון כבמה שלהם. הפנייה היתה ברוח 'בדבר האדמה', שרמז על יצירת ספרות של פועלים על אודות פועלים. היה בזה דמיון לגישת ה'פרולטקולט' שהיתה דומיננטית ברוסיה הסובייטית בשנים 1918-1920,¹²³ אך החלה את פעולותיה עוד לפני מלחמת העולם.¹²⁴ אני סבור שהיתה השפעה בלתי אמצעית של גישת הפרולטקולט על חניכי הספרות הרוסית (ברנר, ברל כצנלסון ואחרים), והאדמה הלא הביאה מדברי גורקי, שהיה מאבות הפרולטקולט. לא כאן המקום להשוות בין הפרקטיקה של ברנר לבין התיאוריה והפרקטיקה של הפרולטקולט, אני רוצה רק לציין הבדל אחד: הפרולטקולט ייחס חשיבות מכרעת

123. B. Thomson, *The Premature Revolution: Russian Literature and Society*, London 1972, pp. 81-85

124. V. Zavalishin, *Early Soviet Writers*, Freeport-New York 1970, p. 142

למוצאו הפרולטרי של הסופר, בעוד שהאדמה אימץ את מי שהיה מוכן להזדהות עם תנועת הפועלים ולחיות לפי הקוד המוסרי שלה (לא לנצל עבודת הזולת, עבר, ורצוי גם הווה, של עבודת כפיים וכו').

ברנר עודד, אם כן, את הפועלים לשלוח לו כתבי־יד בלי שים לב לרמתם האמנותית, וקיבל על עצמו להכשיר לדפוס חלק מהם. למעשה הוא התחיל לפרסם רשימות שכאלה כבר בחוברת הראשונה 'בוקר של פועל' של נ' שבח (שאותה תרגם מיידית), ו'עד דכא' של מ' קושניר. לאחר מכן הדפיס את רשמי החיים של צעירי הדור: חנה חורפי, שולמית קלוגאי, חיים רבין, א' נחמני ושרה צ'יזיק. בתיקיו מצוי גם כתבי־יד של חוה רוטברג על החיים בקבוצת כנרת בימים האחרונים של שלטון התורכים בגליל.¹²⁵ כנראה שאחדים ממסמכים־יצירות אלה השאירו על הקורא העברי רושם חזק, וזאת אנו למדים גם ממכתביו של ברל כצנלסון מווינה, שכבר הוזכרו, וגם ממכתב של קמחי לשטרייט מז' בסיוון תר"פ:

למה בכלל 'ספרות', אם שרה צ'יזיק כותבת 'בייחוד ביום מעונן, אז יש כי הנני נשארת נדהמה מרוב התפעלות' – הנה אדם כמותי, שלום יקירי, יכול לבכות על שורה נאמנה כזאת? והאמן לי, שיש שם עוד שורות שנתרשמו בזכרוני יותר מאשר כל מאת השירים 'לרבות' של קופליביץ – ולא דווקא קופליביץ: יותר מאשר 'צהריים' של שטיינברג...¹²⁶

את סיפורו התמים של אז"ר שפתח את חוברת א, בחר ודאי גם בגלל הנושא – יחסי אנוש בקבוצה. לפי הטיוטות של הכנת החוברות השונות מסתבר שהוא התחבט מה לפרסם בירחון משלו – האם את 'עוולה' (שהכתיר אותו בתחילה בשם 'שעון הזהב'), המספר על התנסות של קבוצת פועלים בימי המלחמה, או את 'מהתחלה', שרקעו חיי גימנוזיסטים בתל־אביב. הוא הכריע לטובת 'עוולה'.

אם בכרך א שלט בסיפורת הרקע הארץ־ישראלי של ימי המלחמה ומוצאיה, הרי בכרך ב ממוקדת הסיפורת לא בחיים הארץ־ישראליים בכללם, אלא בתחום חיים אחד – חיי הפועלים בקולקטיבים.¹²⁷ אפשר שהסיבות להכרעות השונות, כגון הבחירה לפרסם את 'עוולה' ולא את 'מהתחלה', היו מתחום אחר, אבל קשה לסבור שהתרכזות שכזו בסיפורת על הקבוצה היתה מקרית: לדעתי ידו המכוונת של ברנר ניכרת היטב. העובדה שברנר דחה את פרסום החלק השלישי של 'שימון' לאריאלי, והקדים את

125. אה"ע, חטיבה 4, 104, ברנר, תיק 40.

126. מכון גנזים, 27423/2.

127. יהודה יערי טען בשיחה עם נורית גוברין (נורית גוברין, מפתחות, תל־אביב תשל"ח, עמ' 19) כי ברנר התייחס בעין רעה לסיפורת מחיי ארץ־ישראל המתחדשת, ואף עיכב בתיק המערכת של האדמה את סיפורו של צבי שץ 'בתיה'. אין ספק שיערי טעה. הסיפור 'בתיה' הוזמן בידי ברנר, שכתב לצבי שץ במאי 1920: 'ישלח לי דברים כ-"בלא ניב" – ואשמח' (י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 318–319). ובתכנית חוברת יב של האדמה שתכנן ברנר, הוא היה אמור להתפרסם בשם 'כיסופים', יחד עם סוף סיפורו של אריאלי 'שימון' וסוף סיפורו של שורר 'בפינה'.

פרסום 'ללא ניב' של צבי שץ ואת 'בפינה' של שורר – שרקעם יחסי אנוש בקבוצה – מצביעה גם על מגמה של התרכזות באותה פינת חיים וגם על מגמה של טיפוח כשרונות צעירים מבין הפועלים, ושתי המגמות עלו כאן בקנה אחד. אף אחד מן הסיפורים האלה לא היה מן הסוג ששקד קרא לו 'ז'אנרי'. למעשה, הסיווג בין ז'אנר לאנטי-ז'אנר אינו תופס לגבי סיפורים אלה, הפותחים את הסיפורת על אודות ההתיישבות הקולקטיבית. הדמויות הראשיות מוצגות בהתלבטויותיהן ובקשייהן, אלא שברקע יש דמויות משנה הירואיות, שמהן מתרשם הקורא שיש תפקיד ועתיד לצורת חיים זו. יחסו המיוחד של ברנר לקבוצות ולפועל החקלאי בא לידי ביטוי גם בפובליציסטיקה ובמאמרי המדע הפופולרי, ועוד נדון בכך בהמשך.

שני מחזות נדפסו בירחון, שניהם משל חיים שורר. הראשון – 'לראשונה', שהופיע בחוברת השלישית, והשני – 'חבלי משיח', שהופיע בחוברת השביעית. 'לראשונה' הוא מחזה על מאבק מעמדי-לאומי בין פועלים לאיכרים בימי העלייה השנייה. בהבדל מן הרוב המכריע של המחזות העבריים שנותרו בין דפי הספר, זכה 'לראשונה' לעלות על הבמה יותר מפעם.¹²⁸ 'חבלי משיח' הוא תיאור מאבקו הפנימי של זוג הורים יהודים במזרח אירופה החרבה המתחבט אם לעלות ארצה או להגר לארצות-הברית – גם כאן וגם שם יש להם בנים.

ביקורת ועיון

בביקורת הספרותית ניתן להבחין שברנר מנסה לטפח – בצד המבקר החשוב ידידו י' רבינוביץ – שני מבקרים צעירים: את המשורר יעקב קופליביץ (שכבר השתתף כמבקר ברביבים של ברנר) ואת המספר יוסף לואידור (שנרצח אחר-כך יחד אתו ביפו), שנתגלה כמבקר בעל טעם ויכולת ביטוי. נמשכה כאן המסורת הברנרית של הגבה מהירה על הפרסומים העבריים בני הזמן. היו תגובות על הפריודיקה: על מעברות, על מקלט, על התקופה, על מזרח ומערב, על ערכים ועל משואות, על ספרים בספרות יפה ובנושאים אחרים ועל תרגומים שהופיעו בעברית. לו כל מה שרצה שיבוקר בירחון היה אמנם מופיע בו, היתה המגמה של תגובות שוטפות על הספרות בת הזמן בולטת אף יותר. קמחי, למשל, סירב לסקור סיפור של שטיינברג,¹²⁹ ורבינוביץ לא סקר את שירי טמקין.¹³⁰ ברנר עצמו הרבה להשתתף בביקורת שבירחון, לרוב תחת הכותרת 'ביבליוגרפיה'. הוא הגיב ב'ביבליוגרפיה' בעיקר על פרסומים בעברית, בין מקוריים ובין תרגומים ופרסומים בידיש. הספרים שעסק בהם היו קצתם של ספרות יפה וקצתם של זכרונות, דברי עיון ופובליציסטיקה. בחוברת הראשונה ביקר ברוח

128. המחזה 'לראשונה' הוצג לפחות פעמיים, בסוף חורף 1920 באולם 'עדן' בתל-אביב, בנוכחות מ"מ אוסישקין וחיילי הגדוד העברי, בהשתתפות כמה ממיטב השחקנים בארץ אז, כששורר עצמו ממלא את התפקיד הראשי. ראה: ח' שורר, במערכה ובמערכת, תל-אביב 1971, עמ' 57. וכן בסג'רה ב-1923, ראה: ב"צ מיכאלי, 'מחזהו "לראשונה" של שורר שהוצג בסג'רה בקיץ 1923', הפועל הצעיר, 23 (12 במארס 1968), עמ' 18.

129. מכון גנזים, 15856/1, י"ט בתמוז תרע"ט.

130. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 282.

אוהדת תרגומים של קורולנקו ושל טורגנייב. הביקורת שלו לא היתה פושרת – הוא ביקר רק את מה שמצא בו עניין, שהיה ראוי בעיניו להמליץ עליו, לתקוף אותו או ללגלג עליו בחריפות.

המדע הפופולרי שבירחון לא בא לשם סיפוק סקרנות ולשם הרחבת הדעת גרידא (יוצאים מכלל זה המאמרים על האמנות), אלא להדריך את הפועל בבעיות הקרובות לחייו. היו מצד אחד מאמרים על הנגב ושיטות לעיבודו, אך גם מאמרים על בוטניקה, על שמירת ההיגיינה וכיוצא באלה.

מתוך שאלות 'ההתיישבות העובדת' ניכר הרצון להעמיק בבעיות ההתיישבות הקולקטיבית. ברנר עצמו עיבד סדרת סקירות על תולדות הסוציאליזם האוטופי (והקונסטרוקטיבי) בשם 'אוטופיות ואוטופיסטים'; אז"ר כתב על הקומונות של ה'דוחבורים' וצבי שץ על בעיות הקבוצה הארץ-ישראלית. פ' נתן כתב על הקואופרציה בארצות אירופיות. כמו־כן תרגם ברנר את 'מושבות סוציאליסטיות' של הסוציולוג הרוסי טוגן פֶּרְנוֹבסקי, כנראה ביוזמתו של ברל כצנלסון.¹³¹ ענייני הסוציאליזם האירופי בתקופה המהפכנית ההיא מצאו ביטוי בעיקר בתרגומים משל קרל קאוטסקי, אוטו באואר ומקסים גורקי. היו גם מאמרים מקוריים: של מרטין בובר על לנדאואר,¹³² של נחום ניר על המעמדות ברוסיה ערב מהפכת פברואר, של ב' כצנלסון על היחסים בין הסופרים לתנועת הפועלים בעולם. הנטייה היתה בדרך-כלל לסוציאליזם מרקסיסטי לא בולשביקי, משהו דומה למה שנודע מאוחר יותר כאינטרנציונל ה'שניים וחצי': הלא קאוטסקי היה מרקסיסט אורתודוקסי, אך שלל את תפיסת השלטון בכוח על-ידי הבולשביקים, ואוטו באואר היה מרקסיסט שמאלי, ואף שהסתייג מן הבולשביקים מצא להם צד זכות. יומנו של גורקי, מיוני 1917 ועד דצמבר של אותה שנה, ביטא מורת רוח רבה מן הבולשביקים.

מדור זה, יותר מכל המדורים, העניק להאדמה את האופי הסוציאליסטי המיוחד שלו – זיקה עמוקה למה שמתרחש בתנועת הפועלים הבינלאומית, בעיקר באגפיה השמאליים, תוך הימנעות מהזדהות עם המחנה הקומוניסטי. יחד עם זאת עלתה מן המדור ההדגשה שהסוציאליזם הדרוש לארץ-ישראל הנבנית צריך להיות בעל צביון מיוחד – קונסטרוקטיבי, מתוך ההנחה שכאן אפשר לבנות חברה סוציאליסטית בלי מהפכה לשם תפיסת השלטון ובלי צורך להרוס את מערכת היחסים הכלכלית-חברתית הקפיטליסטית. כפי שעוד נראה, גם הפובליציסטיקה של ברנר בהאדמה היתה בעלת גישה שכזו.

ברנר, שבימי העלייה השנייה התלונן על כך שהפועל הצעיר אינו מדווח על החיים היהודיים בגולה, דאג לדווח עליהם בהאדמה. "בן-צבי כתב על תנועת הפועלים היהודית בארצות-הברית, תורגם מאמרו של ב' ברוצקוס על האיכרים

131. ב' כצנלסון, אגרות 1919–1922, ד, עמ' 476.

132. התרומה החד-פעמית של בובר באה כפיצוי על התרעומת שעוררו באחדות-העבודה דבריו במעברות, שהתפרשו כאילו הפועלים החלוצים בארץ-ישראל כולם אנשי הפועל-הצעיר.

היהודים בגולה, ש' יבניאלי כתב על מצב היהודים בתימן לפני המלחמה, ור' בנימין סקר סקירה נרחבת את ספרו של רופין על היהודים לפני המלחמה. למדור העיון הוצע די והותר חומר. א"א קבק, במכתב מ-2.5.1920, הציע לתרגם ספר על המדיניות האירופית.¹³³ המבקר ד"א פרידמן, שהיה רופא במקצועו, הציע מאמרים רפואיים,¹³⁴ ישראל איתן הציע ביאורים למקראות איוב,¹³⁵ שמעון גינזבורג הציע מאמר על וילסון,¹³⁶ וי' רוגובין (ממשתתפי האחדות לשעבר) שלח רשימה על ועידת הסוציאליסטים הצרפתים בשטרסבורג,¹³⁷ - כל אלה לא נדפסו. גם במדור זה ניכרה ידו של העורך, במסגרת התנאים האובייקטיביים, והתנאים האובייקטיביים מבחינה זו לא היו כל-כך נוחים. מייסדי האדמה קיוו, כפי שראינו, שחברי המפלגה יטרחו ללקט ולתרגם חומר מסוג זה, אך העול הוטל בעיקרו על העורך.

פובליציסטיקה

בדרך-כלל השתתפו בפובליציסטיקה דמויות שבלטו אז באחדות-העבודה: ב' כצנלסון, מ' קושניר, ד' זכאי, ש' יבניאלי, נחום ברודסקי (נ' בנארי) ואהרן ראובני, אך ברנר נתן במה גם לי' רבינוביץ, שהיה דמות ידועה בפועל-הצעיר, אף שלא נשא כרטיס חבר. כפי שכבר הוזכר, כל החוברת התשיעית היתה דו"ח של משלחת פועלי-ציון, וניתן לראות בה פובליציסטיקה מפלגתית, שברנר הסכים לפרסמה בירחון. יותר מכל אלה גם יחד הטביע ברנר את חותמו על הפובליציסטיקה של האדמה, ואף ניתן לומר שלירחון זה כתב את הריכוז המרשים ביותר של הפובליציסטיקה שלו. כחמש-עשרה שנים, מתרס"ו עד תרפ"א, עסק ברנר בפובליציסטיקה, וכרבע ממה שכתב התפרסם במשך שנה ורבע בהאדמה, לערך פי עשרה ממה שפרסם שנה לפני כן בהפועל הצעיר. בני דורו התפעלו ממנה. פיכמן ציין '... לא רק מספר, כי אם גם פובליציסטן היה, אשר מעטים כמוהו ופסוקיו הקצרים ברצנויות החטופות שלו היו לפעמים קולעים ומעידים על העיקר יותר ממאמרים שלמים...'.¹³⁸ מרבית אותה פובליציסטיקה של ברנר באה תחת הכותרת 'ציונים',¹³⁹ ועליהם כתב לו יעקב רבינוביץ בסוף חשוון (או תחילת כסלו) תר"פ: '... הביבליוגרפיה והציונים שלך בפעם זו - נכתבו בהתפרצות וכן גם מחוץ ומבית. כך אני אוהב. קצתי כבר בירוקה שעל פני המים ומכיוון שבהתפרצות - גם בכישרון ... כמו שצריך'.¹⁴⁰ בכ"ד

133. מכון גנזים, 12965/1.

134. שם, 15819/1, כ"ז בכסלו תר"פ.

135. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 314.

136. מכון גנזים, א-18412, 27 במארס 1920.

137. שם, 15906/1.

138. מעברות, ג, חוברת ה-ו (אייר תרפ"א), עמ' 377.

139. אני מניח ש'ציונים' של האדמה שימשו השראה, ולא רק בשם, למדור הרשימות הקצרות בהדים, שנקרא 'הערות וציונים'.

140. מכון גנזים, 1820.

טבת כתב לו ראובני: ¹⁴¹ '... ציוניך טובים עד מאוד ...', בהתייחסו בעיקר לרשימת הזיכרון על מיכאל הלפרין, 'אחרי מות' (הופיעה בחוברת ד), שעמדה בניגוד חריף לכל מה שנכתב על אודות המנוח עם מותו, ובה ניפץ ברנר את אגדת אחד מגיבורי העלייה השנייה (והראשונה). כאן באו גם דברים על היחס האמיתי של הסביבה לגיבורה:

... בשעה ההיא [בימי גירוש יפו] כשהגריסים במטבח־הקבוצה היו כל כך מעטים, וזה הזקן לא היה אובייקט לתעמולה, כי אם בשר־ודם מתהלך מסביב ומבקש אוכל, בערה השאלה: האם מביא הזקן לקבוצה את התועלת בערך המזון שהוא מקבל ממנה? ... הוי, המציאות מרה היא, רבותי! ¹⁴²

על רשימה זו כתב לו ראובני באותו מכתב: 'הציון שלך על הלפרין הזקן שווה הרבה סיפורים של פוזננסקי ודבורה ברון ...'.

ניתן לשער שרשימה כמו 'אחרי מות', שיש בה פניני תיאור, הכעיסה לא מעטים. לא רק קבוצת 'אחוה' תוארה בלי רחמים, גם המנוח: '... אבל הוא לא היה גיבור ...', וברנר היה נאמן לעצמו. באותו מכתב שלא נשלח לברל כצנלסון, מג' בתמוז תרע"ט, בעניין 'בדבר האדמה' כתב: '... הירחון יעבוד לטובת־העם, והעם – זהו החלק העובד שבו. אבל אין אני בטוח כלל, אם מנהיגי הפועלים ישבעו רצון ממנו'. ¹⁴³

ואכן בשלוש החוברות הראשונות עוררה הפובליציסטיקה שלו מורת רוח בין חברי אחדות־העבודה. אמנם המאמר 'עליות וירידות', ¹⁴⁴ שבו פתח את הפובליציסטיקה שלו בהאדמה, קרא ברוח אחדות־העבודה לאיחוד הפועלים, אולם הוא כתב שם גם: 'אם יש אפשרות לעובד שלנו ללמוד את העבודה ולהימצא בתנאי־חיים אנושיים, יבוא ויתחיל ואם לא, אם עתידו להתנוון פה ולגווע – אל יבוא ואל יתחיל. מתוך חיי־מוות ממושכים אין בונים יישוב קיים'. ¹⁴⁵ ברנר גם פקפק שם אם '... תוכשר ארץ־ישראל להיות למדינה יהודית לבית קליטה לרבבות ...', וקביעות אלה בהחלט לא היו ברוח אחדות־העבודה. 'קיצוץ כנפיים' זה גרר תגובה של ל. (שלמה לביא). ¹⁴⁶

בחוברת ב פסל ברנר מראש את משלחת פועלי־ציון לארץ־ישראל, משלחת שאחדות־העבודה היתה מעוניינת בה ונטלה בה חלק, אך, כאמור, כעבור כחצי שנה הוא הקדיש לדו"ח שלה חוברת שלמה.

בחוברת ג פרסם את 'שרידי שיחות נושנות', ¹⁴⁷ מאמר שעיקרו ביקורת קשה על

141. שם, א-89942.

142. האדמה, כרך א, עמ' 493.

143. י"ח ברנר, אגרות, ב, עמ' 288.

144. י"ח ברנר, כל כתבי, ב, 1960-1967, עמ' 162-165, לראשונה פורסם בהאדמה, כרך א, עמ' 67-72.

145. שם, ברנר, עמ' 164, לראשונה פורסם בהאדמה, א, עמ' 71.

146. קונטרס, טז (חשוון תר"פ), עמ' 37.

147. י"ח ברנר, כל כתבי, ב, 1960-1967, עמ' 159-161, לראשונה פורסם בהאדמה, א, עמ' 334-338.

התעמולה להתנדבות לגדוד, וזאת בשעה שארבעה מבין ששת מייסדי אחדות-העבודה (בן-גוריון, בן-צבי, כצנלסון ויבניאלי) לבשו את מדי הגדודים העבריים, וחלקם בתנועת ההתנדבות היה מכריע.

בחוברת ד הגיע זמנם של מנהיגי הפועל-הצעיר להיפגע מכתובתו של ברנר. בשתי רשימותיו 'על עסקי טרמינולוגיה' ו'הטוב והרע'¹⁴⁸ לא חס על א"ד גורדון ועל חברו יעקב רבינוביץ, שהתנגדו לאיחוד של הפועל-הצעיר עם אחדות-העבודה. באותה חוברת הטיח נגד הפועל-הצעיר ונגד אחרים שביקרו את נאמנותה של אחדות-העבודה לעברית והכריז שאחדות-העבודה 'עושה בשביל הפצת ידיעת העברית יותר מכל הצועקים'. בחוברת ח (אייר תר"פ) פרסם את הרשימה 'במחנה צעירינו', שבה לגלג על ועידת פראג, והיא הכעיסה ביותר את מנהיגי הפועל-הצעיר ופגעה בהם.¹⁴⁹ אהרונוביץ הגיב בחריפות,¹⁵⁰ אך חבריו סברו שהגזים, ובוועידת מקווה ישראל (ג'-ה' בחשוון תרפ"א) אמר ג' חנוך: 'המאמר של אהרונוביץ ביחס לברנר הוא אינו יפה',¹⁵¹ והוא לא היה היחיד שחשב כך, שכן אהרונוביץ הגיב בזעם: '... אני התנגדתי לכל הפולמוס ואם הכניסו כיעור אז אתם חייבים. אתם צעקתם שיכניסו את הפולמוס הזה'.¹⁵² במלים אחרות, הוא טען כלפי חבריו שהם כפו עליו, בניגוד לרצונו, להתפלמס בחריפות עם ברנר, ועכשיו הם מתחרטים ומגוללים את האשמה עליו. טברסקי נזעק להגן על אהרונוביץ, אף שהודה שהוא עצמו נפגע מכמה דברים בפולמיקה של הפועל-הצעיר נגד ברנר,¹⁵³ ולופבן דיבר על

... הרשימות המרגיזות מאוד מאוד של ברנר (אני מעריך ומכבד אותו). צריך לציין שב'האדמה' נדפסו רשימות שהן היו כל כך מרגיזות... ומוכרחת היתה התשובה פעם להתפרץ. במשך כל הזמן, מוועידת הפירוד עד רשימותיו של ברנר, לא נזכר שם אחדות-העבודה בעתוננו.¹⁵⁴

לפובליציסטיקה של ברנר היו אפוא הדים רבים, ורק קצתם הזכרנו. אפשר לגלות בה כיצד נעשה ברנר קרוב יותר ויותר לרוח אחדות-העבודה, אם כי תמיד שמר על הזכות - וגם מימש אותה - למתוח עליה ביקורת. לא רק במחלוקת שבין שתי מפלגות הפועלים עסק. הוא הצליף בידישיסטים שונאי העברית באמריקה ובשונאי היידיש שביישוב; הוא גינה את הניצנים הראשונים של המפלגה הקומוניסטית (מפ"ס), והתייצב לצדם של פועלי אנגליה השובתים. את מאמרי ז'בוטינסקי ניתח במונחים שאחר-כך השתמשו בהם מנהיגי הפועלים בוויכוח

148. שם, ברנר, עמ' 187-188, לראשונה פורסם בהאדמה, א, עמ' 496-500.

149. שם, ברנר, עמ' 200-201, לראשונה פורסם בהאדמה, א, עמ' 214-215.

150. הפועל הצעיר, 33 (תר"פ), עמ' 10.

151. אה"ע, חטיבה 4, 402, מס' זמני 15, עמ' 38.

152. שם, עמ' 41.

153. שם, עמ' 44-45.

154. שם, שם.

עם הרוויזיוניזם, כמו למשל '... פרוגרמות עם הזדקפות קומה והשפעה אישית ודיבורים מפוצצים בעיתונות וצלצול-חרבות (של ברזל או של נייר?)...' ¹⁵⁵. ברנר תקף את הבונד השמח על כשלונות הציונות, והיה מן הקיצוניים ביותר בהבעת אי-אמון בבריטניה ובאימפריאליזם בכלל. הוא כתב על בעיות החינוך, התווכח עם האורתודוקסים, ובקצרה - נגע בעניינים רבים וכמעט תמיד מזווית מקורית. יש לציין שכמי שהחל בניפוץ אגדות גיבורים הוא טיפח, לפי דרכו, את זכרם ומפעלם של חללי תל-חי. עמידתו לצד הפועל בוויכוח על תנאי העבודה והשכר היתה איתנה וחריפה, וגם כאן לא חס על יעקב רבינוביץ, כשנראה לו שהלה רומז שתפוקת הפועל אינה מספקת.

לתשומת לב מיוחדת ראויה רשימתו 'לפנים ולאחור' ¹⁵⁶ שנדפסה בחוברת ה, והיא אחת ההתייחסויות החודרות ביותר, המקוריות ביותר והמבריקות ביותר למהפכה הבולשביסטית ברוסיה. אך אם ב'לפנים ולאחור' הוא מגלה הבנה וגם מידה של אהדה לבולשביקים, למרות כל הספקות שפעילותם מעוררת אצלו, הרי בחוברת י-יא, ברשימה 'חג בדוי', הוא מלא זעם על מעשי הנבלה והצביעות שלהם, על ההפרה הבוטה של זכות הלאום להגדרה עצמית, כאשר יש להם צורך לרכוש את הלאומנים התורכים.

דומה שלא תהיה זו הגזמה לקבוע שאף כתב-עת עברי באותן שנים - וגם זמן רב לאחריו - לא יכול היה להתמודד בעושר ובאיכות הפובליציסטיקה של ברנר בהאדמה, ודומה שכל הפובליציסטיקה היתה רלוונטית לקוראים הארץ-ישראלים של הירחון.

החוברת האחרונה

בחוברת י-יא, שיצאה בדצמבר 1920, תחת הכותרת 'מאת העורך' הופיעה פסקה המתחילה במלים אלה: 'על שער החוברת הזאת כתוב: תמוז-אב תר"ף. למעשה הרי היא יוצאת בכסלו תרפ"א', והפסקה מסתיימת במשפט הבא: 'בכל אופן, חוברת יב (אלול תר"פ) - לגמר כרך ב - נערכת לדפוס'.

ברל כצנלסון חזר ופרסם את מלוא 'מאת העורך' בחוברת שהוציא בתרפ"ג וקרא לה (לדעתי, שלא כדין ושלא לפי מידת היושר) חוברת יב של האדמה, והוסיף את הדברים הבאים:

הבטחה זו, אחרונה לקוראים, לא נתמלאה על ידי העורך. יום העברות - כ"ד ניסן תרפ"א - שם קץ גם למצוקות הכנת החוברת, גם לתקות התחדשות ה'אדמה'. משפחת האנשים הנושאת את עול הוצאת ה'אדמה' ה'קטנה' וה'דלה', היודעת כמה הציקה לי.ח. ברנר אי-היכולת לדייק במילוי הבטחתו,

155. י"ח ברנר, כל כתבי, ב, 1960-1967, עמ' 190, לראשונה פורסם בהאדמה, א, עמ' 608.

156. שם, ברנר, עמ' 169-174, לראשונה פורסם בהאדמה, א, עמ' 585-594.

מביאה עתה לדפוס עכשיו, ליום השנתיים, חוברת סיום זו. תוכנה נשתנה מכפי שהוכן על ידי העורך: כולו מעזבון.¹⁵⁷

אני רוצה להעיר לדבריו אלה של ברל:

1. 'מצוקות הכנת החוברת' משמע שהיו גורמים שהפריעו להוצאת חוברת יב לאור כל עוד היה ברנר בחיים. ב' כצנלסון סתם ולא פירש. אפשר שמדובר רק בקשיים כספיים, אך אפשר שמדובר גם בהפרעות אחרות.
 2. מי שידע 'כמה הציקה לי.ח. ברנר אי-היכולת לדייק במילוי הבטחתו' סביר היה שיכבד את רצונו של העורך המנוח ויוציא את החוברת בתוכן 'כפי שהוכן על ידי העורך', אלא שבמקום לעשות זאת הוצאה חוברת דלה בהשוואה לקודמותיה, שכללה רק שלושה וחצי גליונות במקום שמונה. היא גם לא היתה 'כולו מעזבון', שכן היא כללה גם מדברי ברנר שכבר פורסמו קודם לכן. חוברת זו היתה אמורה להופיע ביום השנה להירצחו של ברנר, בניסן תרפ"ב – כבר אז היו ערוכים לדפוס שלושה מתוך שלושה וחצי גליונות הדפוס שלה¹⁵⁸ – כלומר, לא הרבו לטרוח בה מניסן תרפ"ב עד ניסן תרפ"ג.
 3. לא נומק בשום מקום משום מה לא יצאה החוברת כפי שתוכננה בידי העורך, וגם לא דווח לקוראים מה היה תוכנה המקורי.
- כדי למלא את החללים בידיעותינו נפנה לעדויות של בני הדור. נחום בנארי כותב לאביגדור המאירי (בתרצ"ה כנראה), כי בחודשי חייו האחרונים של ברנר הפקירה אחדות-העבודה את האדמה וברנר נשא בלבו כעס רב על ברל בשל כך.¹⁵⁹ ונחום בנארי הלא היה בין משתתפי הירחון ובין עורכי החוברת האחרונה, כך שיש להניח שהיה בסוד הדברים. אשר ברש טען 'הוא [ברנר] היה נערץ אך גם נתקל ביחס קשה מאד. אנו בני הזמן ההוא, יודעים שהוא הפסיק את הוצאת "האדמה" לפני גמר השנה, מפני שהיה לו הכרח מוסרי להפסיק, לא מתוך עונג עשה כן. פעלו לא נרצה' [הפיזור במקור]. ומרדכי שניר, המביא את דברי ברש, מנסה לערער עליהם: 'כאן רצוני רק לערער על המשפט החרוץ: "פעלו לא נרצה". נאמר כי אין הדברים מוסבים אלא לירחון "האדמה" ... וחוברת י"ב שברנר הכינה לדפוס יצאה כבר לאחר מותו. "פעלו לא נרצה" – למי? לקהל הסופרים? לקורא העברי בימים ההם?'.¹⁶⁰
- בדבריו של שניר יש מידה של היתממות. ראשית, הלא זה סילוף גמור לטעון שהחוברת שהכין ברנר היא זו שיצאה לאחר מותו; שנית, היה עליו לשאול לא רק על קהל הסופרים ועל הקורא העברי, אלא גם על המוציאים לאור של האדמה.

157. האדמה, כרך ב, עמ' 538.

158. '... מחוברת י"ב של "האדמה" סידרו 3 גליונות. חשבו תחילה להוציא ליום הזיכרון – אבל לא הצליחו. עתה הם רוצים למלאותה גם בחומר שאיננו מן העניין, מחכים ל"סך הכול" שלך. בין הדברים יש גם סיפור של שץ "בתיה". על ברנר אין דברים חשובים ...', מכתב של נ' בנארי לברל, כ"ו בניסן תרפ"ב, ארכיון ברל כצנלסון, חטיבה 6, קופסה 3.

159. מכון גנוזים, א-38774 (מכתב מבנארי להמאירי).

160. מ' שניר, בני הדור ומוריו, עמ' 46-47.

שני מסמכים יכולים לסייע בפתרון. המסמך הראשון הוא פתק בכתב ידו של העורך, המכיל את מה 'שהוכן על ידי העורך', וזה לשונו:

חו' י"ב

- א) בפנה (סוף) חיים שורר
- ב) עד דכא (ב') מ. קושניר
- ג) ישימון (ג') ל.א. אריאלי
- ד) כיסופים (ספור) צבי שין.
- ה) הקומונה הפריזית השניה (סוף) קרל קויטסקי.
- ו) הערה להערה – אפרים רובינוביץ.
- ז) מתוך הפנקס – ח. ב. צלאל.¹⁶¹

כל החומר שצוין בתכנית החוברת היה מוכן, אולי להוציא חלק מן הסעיף האחרון, שברנר היה צריך להשלימו. המסמך השני הוא דבריו של מ' שנר:

לאי גמר הכרך [כלומר, לאי הוצאת חוברת יב לפני מות ברנר] היו סיבות שונות (בתוכן גם סיפור הוי מחיי קבוצה אחת שעורר רוגזה – כדרך סיפורי הוי בישוב מצומצם – ולברנר קשה היה לתת את סוף הסיפור וקשה היה לבלי לתתו).¹⁶²

מדובר בבירור על אודות החלק השני של 'בפינה' (לדעתי סיפורו הטוב ביותר של שורר ואחד מטובי הסיפורים על ההתיישבות העובדת), שנותר עד היום בכתב־יד, ובעיית פרסומו היא שחרצה את גורלה ואופיה של חוברת יב. כמו במקרה הרוגז ההדדי של ברנר ושל מערכת הפועל הצעיר בעקבות פרסום הרומן מכאן ומכאן בתרע"ב גם כאן התייחסה צמרת תנועת הפועלים ליצירה האמנותית כאילו היא רפורטז'ה לא מחמיאה. מי שיסתמך על ספרו של ש' דיין¹⁶³ על דגניה ועל ספרה של ברכה חבס¹⁶⁴ על קבוצת כנרת יכול לזהות את הקבוצה שב'פינה' עם קבוצת כנרת לא פחות מאשר עם דגניה, אלא שיודעי דבר החליטו שהמדובר דווקא בדגניה, כיוון שידעו כי חיים שורר עבד שם בימי המלחמה. משום שכך, נדמה היה להם שהם מזהים את הגברים ואת הנשים שחיהם הארוטיים תוארו ב'בפינה', והם פעלו למניעת המשך הפרסום. למרות חיפושים מדוקדקים לא מצאתי שום אישוש לדברי שנר כאילו היתה כאן מלחמה פנימית של ברנר. לא היו לברנר רתיעות מלהדפיס את הסיפור במלואו, והוא גם לא היה מוכן להיכנע ללחץ מבחוץ. ודאי שלא שכח את פרשת מכאן ומכאן. כאשר יצא 'בפינה' מגדר כתב־יד וסודר בדפוס יש להניח שתכנו לא נותר בסוד, וכנראה ששורר החל לחוש מבודד בסביבתו הקרובה, אם כי לא הותקף בפומבי. עדות למצוקתו

161. אה"ע, חטיבה 4, 104, תיק 50.

162. מ' שנר, בני הדור ומוריו, עמ' 47.

163. ש' דיין, על גדות ירדן וכנרת, תל־אביב [תש"ד].

164. ב' חבס, 'ימי החווה וראשית הקבוצה', בתוך: ברכה חבס (עורכת), החצר והגבעה, תל־אביב 1968, עמ' 15–100.

ולמשענת שמצא בברנר אפשר למצוא במכתב שכתב אליו ללא תאריך, אבל הוא נכתב לאחר שסודר בדפוס החלק הראשון של 'בפינה': '... יחס אנושי, לבבי, תמיכה מוסרית טהורה, הושטת יד-ידיד נאמנה - כמה קשה למצוא דברים כאלה בימינו ...'.¹⁶⁵ וכעבור שנים נזכר:

... הספור 'בפנה' נדפס חציו... והחצי השני לא פורסם עד היום. חוברת י"ב התמהמהה להופיע ... שמעתי לאחר זמן כי ברנר סירב להוציא את החוברת הי"ב בלי סוף ספורי - והיה לחץ עליו שלא לפרסמו, משום שתוכן הספור נראה כתיאור חיי דגניה ...¹⁶⁶

לדבריו של שורר אני מוסיף - הסיפור נתפס לא רק כמתאר את חיי דגניה, אלא כמתאר את החיים הארוטיים של דמויות ידועות בהתיישבות העובדת. לא ידוע מי ומי היו הלוחצים שלא לפרסם את הסיפור. מי שיכול ללחוץ היה בראש ובראשונה ברל כצנלסון, וגם אם לא היה בין יוזמי הלחץ, לפחות אפשר לקבוע שהוא נכנע לו. הוא לא כיבד את רצונו של העורך היקר לו כל-כך ולא פרסם את סוף הסיפור. ההסכם בין אחדות-העבודה ובין ברנר לא הותיר ביד המו"ל שום אמצעי לחץ אחר זולת שכנוע, או הטענה התדירה שאין אפשרות כספית להוציא את החוברת ושלא ניתן לפנות את הדפוס מכל עבודה אחרת כדי להדפיסה. לא נמצאו בינתיים שום הוכחות לכך שאמנם הופעל לחץ שכזה ועל-ידי מי, העדויות הן עקיפות ונסיבתיות. באגדותיהם של ברנר ושל ברל כצנלסון שיכולתי להגיע אליהן אין רמזים לכך. גם חיטוט באגרות ידידים קרובים לדמויות, כמו מנחם פוזננסקי, יעקב רבינוביץ, מרדכי שנר ונחום בנארי לא העלה דבר. מכל מקום ברור שהיה קשר שתיקה ביחס לסיפור ולקשר בינו לבין הוצאת חוברת יב של האדמה. יעידו על כך הדיווח האפולוגטי של שנר על הפרשה וגם העובדה שבקובץ של דברי חיים שורר שיצאו אחר מותו נדפסו כמה מסיפוריו, אבל סיפורו הטוב ביותר - 'בפינה' - נפקד.¹⁶⁷ גם ג' קרסל, בלקסיקון שלו, שהזכיר כי חיים שורר פרסם מחזות בהאדמה - לא הזכיר את 'בפינה'.

מותר לשער שלא רק הנטייה המוסרנית מנעה את הפרסום. מדובר היה באנשי השורה הראשונה של הפועל-הצעיר וברל היה מעוניין לשתף אתם פעולה בהסתדרות העובדים שאך זה הוקמה; היו לו סיבות טובות לא להתיר את הפרסום כדי לא לקומם אותם.

יש לנו דוגמה אחרת עד כמה היו ראשי 'העלייה השנייה העובדת' רגישים שלא לחשוף את הפן היותר 'ארצי' של חיי האהבה שלהם, והיא ספרו של שמעון קושניר אנשי נבו.¹⁶⁸

הספר יצא בינואר 1968, אך כעבור זמן קצר נעלמה המהדורה מן השוק, ובאפריל יצאה מהדורה שנייה. ההבדל בין המהדורה של ינואר למהדורה של אפריל מתמצה בכך

165. אה"ע, חטיבה 4, 104, תיק 105.

166. ח' שורר, במערכה ובמערכת, עמ' 52.

167. שם.

168. ש' קושניר, אנשי נבו: פרקי עלילה של אנשי העלייה השנייה, תל-אביב 1968.

שבמשפט: 'מפי בתיה שיין שמע נוח [נפתולסקי] רמזים על שרה שמוקלר, על סוד הריונה לברל [הדגשה שלי - פ"ג]¹⁶⁹ הוחלפה המלה 'הריונה' במלה 'אהבתה'.¹⁷⁰ כלומר, הטאבו היה קיים גם כחמישים שנה לאחר האירועים, ועל אחת כמה וכמה כה סמוך להם בזמן.

המעניין הוא שאיש לא פצה פה כאשר ברומן 'בראשית המבוכה' של ראובני, שנדפס בהמשכים בחוברות הראשונות של האדמה, הוצגו בן-צבי ובן-גוריון (לפחות מקצת הקוראים ראו את הדמויות ברומן כמייצגות אותם) - מראשי אחדות-העבודה - כחסרי כל הבנה היסטורית-פוליטית וכדוקטרינרים ללא תקנה. לא בשדה האידיאולוגי והפוליטי היה החיכוך בין המו"ל והעורך; המחלוקת היתה על מידת החופש שיש להניח ליוצרי יצירה אמנותית ועל הנטייה לראות בכל סיפור על חיי היישוב סיפור מפתח. מכל מקום, חוברת יב זו, שנתקבלה כחוברת זיכרון לברנר, זכתה לביקוש רב והשאירה רושם עמוק על כמה מקוראיה. יעקב פיכמן כתב למנחם פוזננסקי ב-6.6.23:

ברוך תהיה לי בעד חוב' 'האדמה' והקונטרס לזכר ברנר. ברעש חיי הרע היו לי הדפים האלה כזיכרון קודש. כל שורה שלו, כל מה שיסופר עליו עורר בי ים של אהבה. נוכחתי שוב, עד כמה לא טעינו מעולם בו, בנפשו הגדולה, באמת שלו ובצער שלו. מיום ליום יורגש יותר עד כמה הוא חסר עתה, בימי הירידה ואפיסות הכוחות הכללית, לנו, לספרותנו, לחיינו. עוד פעם תודה חביבי. לי וגם לביאליק היו העמודים האלה גם כאות מזכיר לשוב! [לארץ ישראל]...¹⁷¹

סיכום

את האדמה אפשר לבחון כחלק מתופעה כוללת. רק כך אפשר להבין את ייחודו של הירחון ואת תרומתו להתפתחותה של הספרות העברית ולהתפתחותה התרבותית של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית. עם סיום מלחמת העולם הראשונה נמצאה הספרות העברית במצב של שיתוק, הרס המרכז הרוסי וראשית צמיחתם של מרכזים אחרים: בפולין, בליטה, בארצות-הברית, בגרמניה ובארץ-ישראל. המרכז הארץ-ישראלי, שהתברר בדיעבד כחיוני מכולם, בעיקר בזכות קהל הקוראים שלו, היה נחות מאחרים כמרכז להוצאה לאור בעברית - בגלל מיעוט הקונים הפוטנציאליים, הפיגור בענף ההדפסה והמחיר הגבוה מאוד של מרכיבי ההוצאה לאור בארץ (נייר, הובלה, שכר פועלי הדפוס ועוד). קהל קוראים חיוני זה, שצורכי הקריאה שלו היו שונים במידה ניכרת מצורכי הקורא העברי במרכזים האחרים, יכול היה להסתפק בספרים עבריים שיצאו באירופה, אך לא יכול היה למצוא סיפוק בעיתונות העברית מכל הסוגים שיצאה באירופה ובארצות-הברית. היה לו צורך בבטאונים משלו, הדנים בבעיות שמטרידות אותו ושלשונם היא לשונו.

169. שם, עמ' 183.

170. אני מודה למר ג' קרסל ז"ל, לגב' חנה ספרן ולד"ר אביטל שמחוני מ'אוסף קרסל', אוקספורד, על שהפנו את תשומת לבי להבדל זה שבין שתי המהדורות.

171. מכון גנזים, א-51694.

בשנות העלייה השלישית המו"לות של ספרים עבריים בארץ-ישראל היתה דלה מאוד, לעומת זאת היתה אז בארץ פריחה של עיתונות, הן של עיתונות יומית (הארץ ודאר היום עלו לאין ערוך על העיתונות היומית הירושלמית של ימי השלטון העות'מאני) והן של פריודיקה מקצועית וספרותית. במסגרת פריחה זו יצאו בארץ שלושה ירחונים ספרותיים-עיוניים (לפי סדר היוזמה להופעתם ולהופעתם בפועל): האזרח, שהיה כלי מבטא של גוף פוליטי ימני ונערך בידי המספר והמשורר ש' בן-ציון; מעברות, שהיה כלי מבטא של מפלגת הפועל-הצעיר ונערך בידי המשורר והמבקר יעקב פיכמן, והאדמה, כלי מבטא של הסתדרות אחדות-העבודה שנערך בידי המספר, המבקר והפובליציסט י"ח ברנר. אחדות-העבודה נכנסה שלישיית למירון.

ברנר הוא שטרח, עוד לפני האזרח, להוציא את רביבים ו שהיה בטאונו של עורכו, כמו כל חוברות המעורר וכרכי רביבים שערך. אלא שויתור על הכנת רביבים והופעת שלושת הירחונים המפלגתיים, מלמדים שהחל בארץ-ישראל עידן הספרות העברית שיצאה בהשתתפות ובחסות של גורמים ציבוריים-פוליטיים – וגם שירתה אותם. יש בכך כדי להצביע על הפוליטיזציה הגוברת של הציבור היהודי בארץ-ישראל.¹⁷²

כל הירחונים האלה, בצורה זו או אחרת, המשיכו את המסורת של השלח, כ'מגזין עבה' במתכונת הרוסית, המכיל בכפיפה אחת ספרות יפה, פובליציסטיקה, ביקורת, מדע ומדע פופולרי. אבל הרוח היתה כמובן שונה בתכלית מזו של השלח. ירחון האדמה היה חוד החנית של מאבק תנועת הפועלים על הבכורה בשדה התרבות העברית. הדבר היה ברור לבני הדור, ואף שלכתחילה היו שגילו מורת רוח על היותו ביטוי רק של חלק מן הציבור, הרי מקץ שנה היו כאלה ששיבחו אותו דווקא על שהיה לו קו ברור משלו.

השידוך בין ברנר לאחדות-העבודה היה כנראה השידוך הטוב ביותר האפשרי. מצד אחד המספר, המבקר והפובליציסט הבולט ביותר של ארץ-ישראל; מי שהיה אז המנהיג הבלתי מוכתר של הסופרים היוצרים בארץ; מי שהיה, יחד עם א"ד גורדון, המצפון החי של תנועת הפועלים ולמעשה של כל היישוב החדש; מנהיגות אחדות-העבודה – ובמיוחד ברל כצנלסון, שהפרסומים בדפוס היו תחומו – הסתכלה על ברנר 'מלמטה למעלה'. ומצד שני המו"ל היה המסגרת הרחבה ביותר של תנועת הפועלים שנשאה עיניה לאחדות כוללת של כל ציבור הפועלים ושסבלה בתוכה, בעיקרון, את כל גוני הקשת האידאולוגיים של פועלי הארץ, השואפים לבנייתה על בסיס הלאמת הקרקע ויצירת משק קולקטיבי.

ברנר היה שותף לשאיפות של אחדות-העבודה – אך לא לתקוותיה. הוא סלד בשעתו מלשון בטאוניהם של פועלי-ציון, שמצא בה סיגול מלאכותי של טרמינולוגיה מרקסיסטית לבעיות הציונות. ומפלגת פועלי-ציון היתה אחד משני המרכיבים

172. בחוץ-לארץ נמשכה המסורת של כתיבת ספרותיים 'בלתי תלויים', אך תלויים ממש במצנאטים (התקופה, מקלט, שלא לדבר על הוצאות חד-פעמיות או דו-פעמיות כגון שלכת, משואות וערכים).

העיקריים של אחדות-העבודה. לעומת זאת היתה לו קרבה רבה לגישה ולסגנון של הפועל-הצעיר, הגוף היריב לאחדות-העבודה, שסיכל את שאיפתה לאחד את ציבור הפועלים. קרבה זו לפועל-הצעיר עוררה מלכתחילה תקוות וחששות כאחד: התקוות היו שברנר יביא אל השידוך ואל אחדות-העבודה חלק ניכר מן הסופרים הקרובים לפועל-הצעיר ויקדם את האיחוד בין שני הגופים; החששות היו שקרבה זו אל היריב הארגוני תיצור חיכוכים בין ברנר לבין המו"ל שלו. גם התקוות וגם החששות לא נתקיימו: ברנר לא גרר אתו את הסופרים הקרובים לפועל-הצעיר (אם כי יצר תקדים אצל כמה מהם כשפרסם אותם בבמה של אחדות-העבודה); לעומת זאת הוא עצמו התקרב יותר ויותר לאחדות-העבודה, עד כדי התייצבות לצד אלה מתוכה שהחליטו להמשיך ולקיים את המסגרת למרות הקמת הסתדרות העובדים. למעשה, ברנר מילא את התקוות שתלו בו, אם כי בדרך שמנהיגי אחדות-העבודה לא רצו בה מלכתחילה וקיבלו אותה בלית ברירה - הוא קירב את שני הצדדים להקמת 'הסתדרות העובדים', שאף כי לא ביטלה את המפלגות - חיזקה את אחדות מחנה הפועלים.¹⁷³

בלי השתתפותו בפרויקט של האדמה לא היה ברנר מגיע לאותו שיתוף עם אחדות-העבודה, ואולי לא היה תורם את תרומתו להקמת ההסתדרות. יחד עם זאת, אי-אפשר להאמין שאחדות-העבודה היתה יכולה להוציא קבצים ספרותיים-עיוניים בעלי ערך בלי ברנר, שכן ברנר היה לא רק עורך במובן המקובל של המלה. הוא היה גם הרוח החיה של כל הפעילות הארגונית הדרושה להוציא לאור כתב-עת שכזה, כך הוא נהג גם בימי המעורר. העורכים של מעברות ושל המוסף הספרותי של הפועל הצעיר ('פיכמן וד' ברון) לא היו מסוגלים ליוזמה שכזאת ולמאמץ שכזה, אך לרשותם עמד המנגנון של הפועל-הצעיר, שבעניינים אלה היה יעיל פי כמה מן המנגנון של אחדות-העבודה. המנגנון של אחדות-העבודה לא היה עומד במשימה אילו לא ברנר היה עומד בראשה. על חולשתה היחסית של אחדות-העבודה במו"לות הספרותית לעומת הפועל-הצעיר אפשר ללמוד גם מהעובדה שהשבועון קונטרס היה חסר מדור ספרותי, בעוד שלהפועל הצעיר היה מדור ספרותי סדיר וחשוב.

אפשר להניח שהיבול המרשים כל-כך של הפובליציסטיקה של ברנר לא היה כה שופע לולא עמדה לרשותו במה שכזו. עם כל העזרה ההדדית שהעניקו זה לזה העורך והמו"ל, המתיחות הפוטנציאלית ביניהם היתה אינהרנטית. למו"ל כאן, ככל שהיה סובלני ומעריך את העורך, היו רגישויות משלו, שהוא לא היה יכול להרשות לעצמו להתעלם מהן בביטאון שהוא נושא במידה זו או אחרת באחריות לו. הירחון היה גם נתון לביקורת של 'אסיפת בעלי המניות', כלומר של ועידות ומוסדות אחרים של המו"ל.

173. 'משקלם של דבריו על המחלוקות שבין "הפועל הצעיר" ל"אחדות העבודה" ובהכרעה על ייסוד ההסתדרות לא נפל ממשקל דבריהם של מנהיגי שתי מפלגות אלה. הם האיצו את הקמת הסתדרות ... היה לברנר משקל מכריע בהסטוריה הפוליטית של הישוב'. מ' ברינקר, 'ברנר כמבקר מבפנים של תנועת הפועלים', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה בוקר 1989, עמ' 45-53.

העורך, ברנר, לא היה יכול לשאת פיקוח,¹⁷⁴ והיו לו רגישויות אחרות לגמרי: היה לו ברור שיצירה אמנותית יכולה להיווצר רק בתנאים של חירות ביטוי מלאה, ושאין מקום לשפוט אותה על-פי התועלת או הנזק שהיא מביאה לציבור לטווח קצר. יש לשפוט אותה על-פי הכנות שיש בה או אין בה. ההתנגשות בשאלת פרסום החצי השני של 'בפינה' באה בדיוק משום השוני הזה ברגישויות. רק קוצר חייו של הירחון מנע התנגשויות נוספות ביניהם, שהרי ברנר והמו"ל גם יחד רצו לטפח סיפורת ריאליסטית מחיי פועלים.

בנוסף לכך שעודד את יצירת הפובליציסטיקה של ברנר, שימש הירחון מדגרה לסיפורת 'ההתיישבות העובדת', שהיתה יותר מאוחר לסימן היכר של הספרות הארץ-ישראלית. אם תרומת האדמה לשירה העברית היתה שולית, הרי תרומתו לסיפורת ולהכוונת התפתחותה היתה חשובה. כל נטייתו של ברנר היתה לספרות בת זמנה, המתייחסת למצוקות הזמן; הוא העדיף אז יצירות שיש בהן הד למצוקות ימי המלחמה על פני יצירות העוסקות בעבר, כלומר בשנות השלווה היחסיות שלפני המלחמה. זה עלה בקנה אחד עם רצונו לטפח את הספרות הארץ-ישראלית: ראובני, בורלא, אריאלי, שץ ועוד. בזה לא היה לו מתחרה.

אם נשתמש במונחים של הספרות הסובייטית בשנותיה הראשונות, שמתאימים כאן רק בקירוב, הרי האדמה היה הניסיון השיטתי הראשון בעברית לטפח את ה'פרולטקולט', כאשר מנהיגים כמו בן-צבי העדיפו שישמש מרכז לסופרים 'בני-לוויה' (תפקיד שמילא מעברות של הפועל-הצעיר). במלים אחרות, יותר מאשר עסק בקירוב סופרים יוצרים לתנועת הפועלים – עסק האדמה בטיפוח סופרים ואנשי-עט מקרב הפועלים. המאמץ של תנועת הפועלים להשיג בכורה בשדה התרבות העברית חייב אותה, כתנאי הכרחי, לגבש את התרבות העצמית שלה. האדמה אכן מילא תפקיד ראשון במעלה ביצירת התרבות האלטרנטיבית של הפועל הארץ-ישראלי.

מותו של הירחון היה במידה רבה גם חלק מתופעה מקיפה יותר. השער הגבוה של השטרלינג והדולר גרם בשנים 1921–1922 לסגירתם של מגזינים ספרותיים עבריים שיצאו בארצות שמטבעות אלה נהגו בהם, ואפילו בסיסם הכספי היה איתן יותר מאשר זה של האדמה, שכן הם היו אמורים להימכר בחלקם הגדול במזרח אירופה ובמרכזה, ושם שער המטבע היה נמוך מאוד, ודברי דפוס מיובאים מארצות שער המטבע הגבוה היו מעל להישג ידם של הקונים.

174. דוגמה לרגישותו הוא סיפורו של איש נהלל יצחק מיכאלי (בורטינקר): 'באלול תרע"ה כתב ברנר ב"הפועל הצעיר" (גליון 19–20) רשימה בשם "מפנקסי", וכאשר בא למערכת וראה את התוספת של המערכת האומרת: "ברשימה זו נמצאות אי-אלה הגדרות שאין אנו מסכימים להן. המערכת". – הוא הכניס מיד את הניירות שלו למגירה של השולחן ויצא. התהווה מצב רוח קשה ומתוח בינו לבין עורך "הפועל הצעיר", יצחק לופבן. ...'. על י.ח. ברנר: עוד זכרונות, עמ' 142.

זרמים רעיוניים

גירסת הרציפות ההיסטורית בתפיסת ישראל בקרב הזרם הקונסרבטיבי

אלון גל

במאמר קודם בעיונים בתקומת ישראל עמדתי על מאפיין יסודי של האידיאולוגיה הציונית-אמריקנית – גירסת הציונות ותקומת ישראל בארצו כמתקשרים באופן חיובי עם ההסטוריה היהודית, כולל תקופת הגלות, ברציפותה. מאפיין זה בולט בייחודו בהשוואה לציונות האירופית, המופתית, אשר קיימה זיקה עמוקה אל תקופות הריבונות של האומה, תוך נטייה לאידיאליזציה שלהן, ותוך מגמה כמו-לדלג על פני תקופת הגלות ולעקוף את תופעת הפזורה היהודית. נטיות אלה בלטו במיוחד בקרב החילונים והחלוצים יוצאי אירופה, והרי הם אלה שתרמו באופן מכריע לעיצוב האידיאולוגיה הציונית המופתית; לדידם, היתה השיבה למולדת העתיקה כבריאה חדשה וכמרד נגד כל מה שנוצר בנסיבות החולניות של הגלות. היסודות העיקריים הראויים להיקלט היו פרי הבית הראשון והשני; הציונים המדיניים התרכזו בפרקים ההרואיים של התקופות הקדומות ההן, ואילו הציונים הרוחניים וזרמים אחרים, 'סינתטיים' יותר, הדגישו את התרבות העברית ואת אתוס הנבואה של ימי העם במולדתו.¹

המאפיינים הללו של הציונות האירופית היו נעוצים כמובן בכך שהיא, ביסודה, שללה את הגולה. לעומת זאת, כפי שניסיתי להבהיר במאמרי הנזכר לעיל, הציונות האמריקנית (לפחות הזרמים הראשיים שלה) מעולם לא שללה את הגולה; הבעיה העיקרית שהעסיקה אותה היתה ההתבוללות. על רקע זה נסתה האידיאולוגיה הציונית בארצות-הברית להדגיש תקופות שהעם התקיים בהן ללא מסגרת ריבונית; והיא טיפחה זיקה בייחוד אל אותם פרקים בהיסטוריה שבהם פרחו התרבות היהודית

1. א' גל, 'מוטיב הרציפות ההיסטורית בציונות האמריקנית', בתוך: פנחס גינוסר (עורך), עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 1 (1991), עמ'

בתפוצות. הציונות האמריקנית ביקשה תדיר להציג את תקופת הגלות כמשמעותית גם עבור המפעל הציוני בארץ־ישראל, וכקשורה אליו קשר של המשך והשלמה, ולא כקרועה ממנו.²

במאמר זה אדון בגישתו של הזרם הקונסרבטיבי בארצות־הברית להיסטוריה היהודית, למפעל הציוני ולקשרים שביניהם. הקונסרבטיבים היו במשך שנים ארוכות הזרם הדתי הגדול ביותר ביהדות ארצות־הברית (בשנים האחרונות משתווה לו בהיקפו הזרם הרפורמי), ומכל הפלגים הדתיים הוא היה הקרוב ביותר לרעיון הציוני ולתנועה הציונית. הקרבה בינו לבין הסתדרות ציוני אמריקה, למשל, היתה כה גדולה עד שבתקופות מסוימות (שנות הארבעים) שקלו הציונים לארגן כל קהילה קונסרבטיבית באופן שתשרת גם את הארגון הציוני האמריקני.³

במאמר זה אבקש לבחון שתי הנחות: ראשית, שהקונסרבטיבים הציונים נטו לגרוס, באופן אינטנסיבי במיוחד, כי המפעל הציוני הוא חלק אינטגרלי ורציף בהיסטוריה של העם היהודי; ושנית, שהציונים בזרם זה נטו באופן מובהק להדגיש קשר היסטורי רציף זה כבעל משמעות מוסרית חיונית עבור ההתפתחות החברתית והרוחנית הנאותה של המדינה היהודית.

א

המחשבה הקונסרבטיבית ראתה בדת היהודית תופעה היסטורית המתפתחת תדיר. מתוך גישה היסטורית זו, היהדות הקונסרבטיבית תפסה את חיי הרוח, כולל הדת, כבלתי ניתנים להפרדה מקיום העם היהודי.⁴ כפי שנראה, רקע זה תרם לכך שהקונסרבטיבים הציונים – שפריחת היהדות בארץ־ישראל היתה עבורם מטרה מרכזית (כמו הצלחת הקהילה בארצות־הברית) – נטו במיוחד לראות את המפעל הציוני כקשור עם תולדות העם לדורותיו.

תפיסתם של הציונים הקונסרבטיבים את ההיסטוריה היהודית כרצף היתה, עד שנות השלושים, מוגבלת לתחום הדתי, ובעיקר לתקופות התלמוד והגאונים. רק הוגים מעטים התעניינו אז בחיי התפוצות היהודיות וביהדות ימי הביניים, מתוך ניסיון לבחון את משמעותן החיובית עבור היישוב היהודי בארץ ועבור המדינה היהודית העתידה לקום.

2. שם, שם.

3. M. L. Raphael, *Profiles in American Judaism: The Reform, Conservative, Orthodox, and Reconstructionist Traditions*, San Francisco 1985, pp. 79–123; G. S. Rosenthal, *Contemporary Judaism: Patterns of Survival*, New York 1986, pp. 194–199, 343–360, 353–356; M. Sklare, *Conservative Judaism: An American Religious Movement*, New York 1972, pp. 219–221.

4. Raphael, *Profiles in American Judaism*, pp. 96–109; Rosenthal, *Contemporary Judaism*, pp. 170–199; and see 'Section Two' in: N.B. Cardin and D.W. Silverman (eds.), *The Seminary at 100: Reflections on the Jewish Theological Seminary and the Conservative Movement*, New York 1987, pp. 175–291.

סולומון (שלמה) שכטר, ישראל פרידלנדר ואחרים בשנות העשרה והעשרים דנו במשמעות החיובית שהיתה ליצירתיות היהודית בתפוצות עבור החיים היהודיים בארצות-הברית. פרידלנדר, למשל, דן בהרחבה במיוחד בתקופת תור הזהב בספרד, כדוגמה היסטורית מעודדת באשר לסיכויי התפתחות היהדות בארצות-הברית.⁵ מכל מקום, מאז שנות השלושים המוקדמות החלו חוגים קונסרבטיביים לגרוס כי תקופת הגלות היא בעלת משמעות להתפתחות המפעל הציוני בארץ-ישראל. הרקע לעמדה חדשה זו היה כפול: מחד, עליית משקלו וחיבותו של היישוב בארץ, ומאידך, התפתחות של זרמים ימניים קיצוניים בתוך המחנה הציוני, אשר עמדו בסתירה לליברליזם ולמוסר היהדות כפי שהובנו במחשבה הקונסרבטיבית.⁶ נוכח התפתחויות אלו ניסו קונסרבטיבים ציונים לעבד ולהעשיר, בדרכם, את ההיבטים ההומניסטיים של הלאומיות היהודית. כפי שנראה להלן, תהליך זה היה כרוך בהתייחסות מחודשת לתקופת הגלות.

התנועה הקונסרבטיבית בשנות השלושים עקבה מקרוב ובדאגה רבה אחר המשבר הכלכלי העולמי העמוק ונחרדה נוכח הקיטוב שבין פשיזם וקומוניזם. בשנת 1932 הקים הגוף הרבני של התנועה, אסיפת הרבנים של אמריקה (Rabbinical Assembly of America), ועדה לצדק חברתי בראשותו של ישראל גולדשטיין. הרב גולדשטיין הגיש דין וחשבון מקיף לוועידת התנועה במאי 1933, חודשים אחדים אחרי עליית היטלר לשלטון בגרמניה. המסמך הציע, כפתרון למצוקה החברתית והכלכלית הנוראה, רפורמות חברתיות-דמוקרטיות מרחיקות לכת ותמיכה נרחבת באיגודים המקצועיים. הדו"ח ביטא עמדה מפורשת של שמאלה למרכז הליברלי, ותמיכה, מעמדה זו, בניו דיל של פרנקלין דלנו רוזוולט. הדין וחשבון נשען באופן נרחב גם על הנמקות יהודיות: האינטרס העליון של העם היהודי הרגיש והפגיע הוא בקיומם של משטרים נאורים ושוחרי שלום. הוועדה עמלה רבות למען שיתוף פעולה יהודי-נוצרי וגינתה בחריפות דעות קדומות, אפליה בכלל ואפליית שחורים במיוחד. ביולי 1934 אימצה אסיפת הרבנים החלטה מרוממת שכונתה 'הצהרה על צדק חברתי', אשר קראה להקמת חברה הומניסטית, סוציאליסטית מתונה, השואבת את השראתה מציווי המוסר של היהדות.⁷

5. S. Schechter, 'The Charter of the Seminary' [1902], 'Zionism: A Statement' [1906], in: idem, *Seminary Addresses*, Cincinnati 1915, pp. 11–32, 91–104, and passim; I. Friedlaender, 'The Problem of Judaism in America' [1907], 'The Function of Jewish Learning in America' [1914], in: idem, *Past and Present*, New York 1961, pp. 159–184, 185–205, and passim

6. ש' אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית, תל אביב 1980, עמ' 182–226; לסקירה ביקורתית ראה: ז' לקויר, תולדות הציונות, ירושלים 1975, עמ' 269–304; שרטוט של המחשבה החברתית והגישה האקונומית בזרם הקונסרבטיבי, ראה: Rosenthal, *Contemporary Judaism*, pp. 206–210

7. *Proceedings of the Rabbinical Assembly of America*, vol. 5, New York 1939, pp. 3–12, 156–164. [להלן: RA *Proceedings*]

במסלול דומה, ובאופן לא פחות אינטנסיבי, נטתה גם האידיאולוגיה הפרו-ציונית (שהתחזקה במשך אותו עשור) של התנועה הקונסרבטיבית לעגן את עקרונותיה החברתיים במורשה המוסרית היהודית. אחת ההנמקות הבסיסיות לאופי הרצוי של החברה היהודית בארץ-ישראל נשאבה מתוך הניסיון ההיסטורי של עם ישראל בתקופת הגלות דווקא.⁸ הדיון שהתקיים בוועידת הרבנים הקונסרבטיבים ב-1930 על תפקידם של הרבנים במפעל הציוני בארץ-ישראל היה ביטוי מעניין לתופעה זו. שתי הרצאות על החיים הרוחניים של היישוב דנו בזיקתו אל המורשה המוסרית היהודית לדורותיה. מרצה אחד, מקס קדושין (Kadushin), מצא את החיים הרוחניים הללו מרשימים ובעלי השראה; ואילו מרצה אחר, מוריס שוסהיים (Schussheim), גרס שהם לוקים בחסר באופן חמור. שני הרבנים, מכל מקום, שאפו באופן מובהק לכרוך את ההתפתחות הלאומית של ארץ-ישראל היהודית בפסגות הרוח של ההיסטוריה היהודית ברציפותה, כך שתינקה מלאומנות וממעשי עוול לזולת.⁹

במאי 1933 פרסם שמעון גרינברג, ציוני פעיל ששנה לפני כן הצטרף לבית המדרש לרבנים באמריקה, חיבור מעמיק ושיטתי בנושא ה'לאומיות היהודית'; המסמך הציג את הציונות כתופעה רוחנית אשר נעשתה עשירה יותר והומנית יותר הודות לקיום התפוצה בעבר ובהווה:

[התפוצה היהודית] היא הערובה המובהקת ביותר כנגד גידולי הרהב של הרוח הלאומנית ... עם אשר שורשיו בארץ ישראל (Eretz Yisroel), ובעל ענפים אשר משתווים כמעט אליהם [לשורשים הארץ-ישראליים] בגודל ובחשיבות, המפוזר בקרב שאר אומות העולם, הריהו תופעה שאין לה אח ומשל. אנו חייבים לפתח, וכפי שסבור אנוכי כבר החילוננו לעשות כן, תפיסה הרבה יותר רוחנית של הלאומיות. אנו חייבים לטפח ... את אותו סוג של לאומיות אשר לא רק שאיננו מתנגד [לבינלאומיות] אלא מהווה את בן-הברית המוצק ביותר של בינלאומיות אמיתית.¹⁰

וכך, טען שמעון גרינברג, מורשת ההתנסות הגלותית אמורה לפטור את הציונות מלאומנות ומצרות מוחין, ולתרום ממד אוניברסליסטי לתנועה. גרינברג קרא ל'יהודי הלאומי המודרני' להבין ולקבל 'את התפיסה המסורתית בדבר הבחירה האלוהית של עם ישראל כנושא שליחות קדושה' בהקשר החברתי-תרבותי: 'כפי שבאמצעות הנצרות, וכפי שבאמצעות הפעילות האינטלקטואלית שלנו במשך ימי הביניים אנו מילאנו שליחויות חשובות של תיווך על-ידי הבאת החוכמה והידע של המזרח אל המערב, כך יכולים אנו שוב לשרת את האנושות על-ידי פעילותנו כנושאי ההישגים של המדע והתרבות המערביים אל המזרח הרדום והקופא על שמריו של ימינו'.¹¹

8. לרקע ראה: Rosenthal, *Profiles in American Judaism*, pp. 106–107; Contemporary Judaism, pp. 194–199

9. *Proceedings*, RA, vol. 4, New York 1931, pp. 32–35, 3–41

10. *Proceedings*, RA, vol. 5, pp. 32–49, quotes. pp. 46–47

11. שם, עמ' 48.

המסמך של הרב גרינברג היה בהיר ותקיף במסקנותיו: הלאומיות היהודית צריכה לשאוף ליצור בארץ-ישראל קהילה אשר תהלוך באופן מלא את הערכים היהודיים המסורתיים, שהם נאצלים גם מבחינה אנושית כללית – צדק חברתי, הטוהר הפנימי של הפרט, וחסד. עיצוב קהילה מן הסוג הזה בארץ-ישראל יהיה תואם מצדו להתפתחות של 'סוג חדש של לאומיות, לאומיות בינלאומית שהיא רוחנית במהותה'

¹²('an international nationalism whose essence is spiritual')

'ההכרזה על ציונות' של אסיפת הרבנים בשנת 1938 (טיוטה של ההכרזה אומצה באופן עקרוני בוועידה שהתכנסה ביוני 1937, והיא נערכה מחדש ופורסמה בפברואר 1938) נוסחה בזיקה ישירה אל ההצהרה על צדק חברתי (משנת 1934) אשר נזכרה לעיל. ההצהרה החברתית הינה 'ישימה באופן מלא-כמעט אל המציאות הכלכלית של ארץ-ישראל', קבע המסמך הציוני (של 1938). הוא גרס כי המפעל הציוני 'מודרך לגמרי על-ידי העקרונות של צדק חברתי ושל קדושה אישית אשר הנצו ראשית כל בתנ"ך ופותחו אחר כך בידי מורים וחכמים גדולים ביהדות'. המסמך הציוני המליץ בחום רב על גישה הוגנת לערבים תושבי הארץ, אשר תאפשר להם ליהנות מזכויות שוות. הוא מתח ביקורת על הקרן הקיימת לישראל וההסתדרות הכללית על ניהול מדיניות מפלה המקפחת את סיכויי הערבים ליהנות מהודמנויות שוות בארץ-ישראל; והביע תקווה ליחסול מהיר של מדיניות זו.¹³

הרב סולומון גולדמן משיקגו, נשיא הסתדרות ציוני אמריקה בשנים 1938-1940, מאפיין את התפיסה הקונסרבטיבית בדגש שהוא שם על מוטיב הרציפות ההיסטורית. בספרו משבר והחלטה (*Crisis and Decision*) מ-1938, בפרק 'רומנסה של עם' כתב גולדמן ברגש דברי סיכום לתקופת הגלות הארוכה: 'אך הרוח נשארת בלתי-שבורה, השאיפה לחיות היא בלתי-פגועה, ולהבת התקווה ממשיכה לדלוך. בסורא, בפומפדיתא, באיטליה, בספרד, בצרפת ובגרמניה – מהדהד ברמה קולה של התורה. עם ישראל עמל בכרמו של אלוהים. משוררים, פילוסופים, אנשי קבלה, אנשי חוק ומשפט, רופאים – מנחמים ומדריכים את הנבוכים. לישראל צפויים עוד תורים של זהב' ('Israel yet has its golden eras'). היהודים גם עזרו לטפח את תורי הזהב של החברה הכללית, טען המחבר: 'שחר הרנסאנס מפציע. היהודי שוכח את צרותיו. הוא מתרגם בשקדנות את חוכמת יוון ורומא עבור עמי אירופה. הוא עוזר ליילד את הרנסאנס. הוא שותף במונטפיין, בודין, סאנצוז, יחד עם העולם האירופי'.¹⁴

לחלקם של היהודים בפריחת החוכמה בתקופות הזהב יש להוסיף את תרומתם המוסרית, הדגיש הרב הציוני. ייסורי היהודים בגולה לא היו לשווא, כי במשך שנות הסבל הנורא הם דבקו, לדעתו, בערכים נעלים: 'נאמנות מוצהרת לאל היחיד. חיים, סבל, מוות עבור צדק, רחמים, ענווה, חירות, זכויות מיעוטים'. נקודת פסגה במסע ההיסטורי המתמשך של היהודים היתה, לפי סולומון גולדמן, תרומתם לגילוי אמריקה ועיצובה כמדינה חופשית ופלורליסטית. ההתעוררות הלאומית של העם היהודי

12. שם, שם.

13. שם, עמ' 388-400, ציטטות, עמ' 395.

14. S. Goldman, *Crisis and Decision*, New York 1938, pp. 203-205.

בתקופה המודרנית מסומלת במסלול של הקהילה היהודית בארצות-הברית, ששילבה דמוקרטיה וקדמה אמריקנית עם התורה ומפרשיה הדגולים במהלך הדורות. כל החוכמה שהצטברה וכל לקחי המוסר שנאגרו – יתממשו בתהליך גאולת העם, עת יכונן את חייו הלאומיים במולדתו. העם היהודי יעצב אז חברה נאורה והרמונית למופת, 'כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלים'.¹⁵

היסוד ההומניסטי במחשבה הציונית הקונסרבטיבית לא נסוג כלל גם בימים האפלים של מלחמת העולם השנייה. ב-1942 פרסמה הוועידה של אסיפת הרבנים (שהתקיימה בין ה-29 ביוני ל-1 ביולי) הצהרה על המצב הבינלאומי, בשם 'החתימה לשלום בעתות מלחמה' ('Seeking Peace in Time of War'). העיסוק בנושא השלום במסמך זה הוא כה סוחף, עד כדי טשטוש המטרה החיונית של הבסת מעצמות הציר. כותבי המסמך בדקו בשקיקה אם שני המחנות במלחמה מגשימים ערכים דמוקרטיים טהורים, ומכיוון שחיפשו את הדמוקרטיה בטהרתה ובשלמותה, הרי שעד מהרה הקשו גם על האופי הדמוקרטי של הקואליציה האנטי-היטלראית. עיוות הלאומיות – על-ידי אגואיזם קולקטיבי ונקמנות – איננו חיסרון של כוחות הציר בלבד, הטיחה הצהרת השלום. 'בחטאים אלה נוטלים חלק הן הקורבנות והן מנציחי התוקפנות הצבאית'.¹⁶ אולם היהודים, קבעה ההצהרה, הודות להיסטוריה הממושכת שלהם כמיצוע נרדף, הם במצב מיוחד המאפשר להם להתגבר על העיוותים הלאומניים הללו: 'אנו היהודים סבלנו יותר מאחרים מידי אלה אשר טיפחו ושללו את המיתוס של העליונות הגזעית. הניסיון שלנו עם אנטישמיות, וכן המסורת הדתית שלנו, אשר מדגישה את המקור המשותף ואת קרבת הדם של כל בני-האדם – צריכים להביאנו לשלילת כל המיתוסים אודות עליונות גזעית ולהוקעת השקר שהם מבוססים עליו'. היהודים, אם-כן, הריהם מחונכים ומושכלים במיוחד לחשיפה וגינוי של תופעות כמו קולוניאליזם ודיכוי גזעי המצויות במשטרים שונים, כולל הדמוקרטיות המערביות. וברוח זו קרא ה'אני מאמין' של הקונסרבטיבים, בעיצומו של מסע הטבח הנאצי כנגד העם היהודי, להגנת כל העמים הצבעוניים, והשחורים במיוחד. פסקאות הסיכום של ההצהרה הודיעו כי תנאי להצלחת הציונות הוא השגת שלום עולמי ולא דווקא ניצחון על הנאציזם (אם כי, מאידך, נאמר כי שלום עולמי יציב ייתכן רק על סמך פתרון השאלה היהודית). ההצהרה הסתיימה באזהרה כנגד הפוטנציאל המסוכן הטבוע בכל לאומיות: יש לזכור תמיד את ריבונות האלהים מעל לכל, כאשר כוונתה (של ההצהרה) להשמיע בזאת כי על הריבונות המדינית של העם היהודי בארצו להיות כפופה למערכת ערכי מוסר נצחיים.¹⁷

המחויבות ההומניסטית של הזרם הקונסרבטיבי נעשתה גלויה ובוטה אף יותר עם פרסום מאמריו הפרו-ציוניים, בדרכם, של לואי פינקלשטיין, נשיא בית המדרש

15. שם, עמ' 204–206.

16. 'Seeking Peace in Time of War: A Statement by the Rabbinical Assembly of America of its Peace Objectives in the Present Crisis', in: *Proceedings*, RA, vol. 8, New York 1946, pp. 120–128, quotes. pp. 120–122

17. שם, עמ' 128.

לרבנים באמריקה בשנים 1940-1951 (ונגיד הסמינר ב־1951-1972). בחיפושיו אחרי מסר יהודי מצפוני מיוחד נוכח זוועות מלחמת העולם השנייה, ביטא פינקלשטיין גישה שבה בלט באופן מובהק ביותר מוטיב הרציפות ההיסטורית. במאמר שפרסם בכתב־העת של הסתדרות ציוני אמריקה, *New Palestine*, במאי 1943 טען הרב המלומד:

הדוקטרינה הנבואית והרבנית כי האדם נעשה בצלם האלהים נעשית יותר ויותר מוכחת כהנחת יסוד של חיי הציוויליזציה. ההתפשטות של דוקטרינה זו מנעה בזמנו התפרקות [של הציוויליזציה] אחרי התמוטטות רומא. את הישרדות הציוויליזציה המערבית במשך ימי הביניים יש לייחס לאמונות הנוצרית, המוסלמית והיהודית. אם כי המסכת הרעיונית של דתות אלו היתה בלתי־מושלמת, היא מנעה תהו ובהו ותמכה במדענים, מלומדים, אמנים ופילוסופים, במשך תקופת השיקום מן המאה החמישית ועד המאה השתים־עשרה.¹⁸

פינקלשטיין קישר יהדות נשגבה זו, כפי שהתקיימה לדעתו לאורך ימי הביניים, עם ציונות. כפי שארץ־ישראל העתיקה תרמה 'את הבסיס המוסרי לציוויליזציה של ימי הביניים והעת החדשה', כך ארץ־ישראל של ימינו תשרת שוב 'כמדיום מאחד עבור כל האנושות'. 'היהדות הכשירה עצמה במשך מאות שנים לקראת מטרה אשר נעשתה עתה ברורה לכל - יצירת מכשיר אשר יביא את כל הציוויליזציות להבנה הדדית וכבוד הדדי'. והוא המשיך להסביר את ההיערכות ההיסטורית של היהדות במשך שנות הגלות הארוכות: 'היהדות הכינה עצמה לתפקיד של הפרשן בין מזרח ומערב ... הכינון מחדש של הבית היהודי בארץ־ישראל יהווה אם כן אמצעי לפיתוח של הערכה הדדית מעולה יותר בין מזרח ומערב, וכן הוא [הבית היהודי בארץ־ישראל] יהווה מעשה להעמקת הידידות בקרב עמי המזרח התיכון עצמם'.¹⁹

פינקלשטיין ניסה לקשור את הרעיון הציוני עם מורשה מוסרית־חברתית מוגדרת של ימי הביניים היהודיים: 'הסבל במשך מאות השנים שחלפו היה בעל משמעות ... הרדיפות של ימי הביניים היו אמצעי שדרכו נעשתה היהדות מגינת הזכות להיות שונה ולהשתייך למיעוט ... עם מאמינים המפוזרים באזורים שונים, ויחד עם זאת עם גרעין בארץ הקודש - היהדות תשרת את האנושות באופן האפשרי רק למיעוט קטן וחיוני לקיומה של ציוויליזציה עולמית מגוונת'.²⁰

במאמר נוסף שפרסם פינקלשטיין בימי מלחמת העולם השנייה (בספטמבר 1944) באותו ביטאון ציוני הוא דן שוב בנאמנות עם ישראל ללקחים הנשגבים של התנסותו בימי הביניים ולשליחותו כעם־מיעוט בעולם. הוא הביע את תקוותו כי ארץ־ישראל היהודית תהיה נאמנה למורשה הרוחנית של קידום הסובלנות והשירות לדבר אלהים.

18. Finkelstein, Reflections on Judaism, Zionism and Enduring Peace, Reprint from *New Palestine*, 21.5.1943, p. 3

19. שם, עמ' 4.

20. שם, עמ' 5.

מורשה זו נשמרה היטב מאז משה, לאורך שנות הגלות הרבות, ועד עצם היום הזה, על-ידי נביאים, מלומדים יודעי תורה וצדיקים. 'הסבל אשר אנו עומדים בו עתה' קשור באופן הדוק בנסיונות העבר, וכל אלה ביחד 'עשויים להוות את האמצעי הדרוש לפתוח מחדש את מוחותינו ולבבותינו לחזון הנבואי'. חזון זה יובן ויפורש טוב יותר לעולם, כתב פינקלשטיין, על-ידי השליחות של ארץ-ישראל היהודית הנאצלת.²¹

שני מאמרים פרוגרמטיים אלה, אשר אך בקושי נגעו בהבטחת ההישרדות הפיסית של עם ישראל, בהיבט האתני של הקיום היהודי או בתפקוד ההגנתי והמדיני של הציונות – שיקפו את הגירסה המיוחדת, החיוורת מאוד (מבחינת האידיאולוגיה הציונית המופתית ומצוקת העם כאחת), של הפרו-ציונות נוסח פינקלשטיין. בגישת פינקלשטיין היה דגש כמעט בלעדי על הצד הרוחני של היהדות, על הקשר החיוני לדעתו בין חיי הרוח הלאומיים המתחדשים לבין מורשת הסבל היהודי, ועל הצורך במשמעות מוסרית אוניברסלית לקיום היהודי. הפרו-ציונות של פינקלשטיין היתה אס-כן קלושה ביותר אך היא היתה גם, נאמר, מזוככת. אין זה מקרי שסוג זה של נטייה לציונות מצא לו דובר כה נכבד – הוגה ומנהיג במשך שנים ארוכות – מקרב התנועה הקונסרבטיבית בארצות-הברית.

ב-1946 וב-1947 פרסמה אסיפת הרבנים הצהרות אשר תמכו באופן נמרץ בהקמת מדינה יהודית. עם זאת, כפי שניווכח מיד, הדגש בהצהרות אלו לא היה על חובת המדינה להיות חמושה כראוי וחזקה מספיק כדי להגן על חיי היהודים וכבודם; נקודת הכובד של לקחי השואה בקרב הקונסרבטיבים היתה בכיוון אחר. הדאגה העיקרית היתה כי המדינה תהיה נאמנה לכל מכלול הערכים העומדים בסתירה לאידיאולוגיה הנאצית: שוויון ערך האדם, חופש, שלום, נאורות וסובלנות. תפיסת המדינה לעתיד לבוא עוצבה בעיקר על-פי עקרונות אלה.

טיוטת ההצהרה משנת 1946 הקדישה מקום נרחב ביותר להסברת האופי המוסרי של הציונות, והיא המליצה בפרוטרוט על מדיניות המתחשבת באינטרסים של הערבים תושבי הארץ. המסמך הסופי דן יותר ביהודים, אך שוב, הרחיב בהיבט המוסרי של חיי היישוב, שהוא-הוא המצדיק את קיום התנועה הציונית. בלב ההצהרה היו דחיית טרוריות יהודי, שאיפה להשגת העצמאות בדרכי שלום, ונאמנות לערכי המוסר היהודיים כפי שהתגבשו במהלך ההיסטוריה: 'בהשקיפנו אל העתיד, אין אנו יכולים אלא לערוג להגשמת האמת אשר הובעה ראשית כל על-ידי נביאינו כי "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוח אדוני" נתגבר. זוהי עדיין תקוותנו כי ההיסטוריה הארוכה והרציפה של קידוש השם תמצא את הצדקתה המלאה בהקמה בדרכי שלום של בית ליהודים בארץ-ישראל'.²²

21. Finkelstein, 'Zionism and World Culture', *New Palestine*, XXXIV, no. 23 (15.9.1944), pp. 505–506, quotes. p. 506

22. For the draft, see *Proceedings*, RA, vol. 10, New York 1947, pp. 13–16; For the final resolution, see 'Statement on Palestine by the Zionist Actions Committee ... Adopted by the Executive Council', *Bulletin of the Rabbinical Assembly*, September 1946, pp. 3–6, quotes. pp. 4, 5

ההצהרה של 1947 התייחסה במפורש למסמך של 1938 על הציונות, והיא קבעה כי שום דבר אשר אירע בתקופת הביניים הזו לא יכול היה לשנות את הפילוסופיה הבסיסית של המסמך המוקדם. הכמיהה לראות את המדינה היהודית מושגת באמצעים נאורים בלבד והחזון כי המדינה תיענה לשאיפות הרוחניות מדורי־דורות של העם היהודי אפיינו את ההצהרה של 1947 בדיוק כפי שאפיינו את המסמך של 1938 (שקדם לא רק למלחמת העולם אלא גם לליל הבדולח). ושוב הובעה התקווה כי התנועה הציונית תנהג באופן קואופרטיבי ונוח ביחס לערבים. סעיף מיוחד הוקדש לגינוי הטרוריות היהודי, 'שהוא זר ומנוכר לרוח עמנו'. הדיון שהתנהל בעקבות הצעת ההצהרה התמקד במידה רבה בתופעה זו ובדרכים לעקור אותה מן השורש. נשמעו בו גם כמה וכמה עקיצות קשות כלפי ההנהגה הלוחמנית של הסתדרות ציוני אמריקה (אבא הלל סילבר ועמנואל ניומן), על היותה סלחנית מדי ביחס לארגוני טרור יהודיים.²³

ב

עם ייסוד מדינת ישראל היו לא מעט קונסרבטיבים בארצות־הברית שהודאגו מאוד באשר לאופיה היהודי של המדינה וטיב יחסיה עם יהדות אמריקה. מיד אחרי הכרזת העצמאות, במאי 1948, נערכה ועידה של אסיפת הרבנים ובה התקיים דיון רציני בנושא, תחת הכותרת 'יהדות אמריקה והמדינה היהודית החדשה'. יעקב אגוס (Agus) טען בתוקף, בשם המסורת הדתית הקפדנית, כנגד 'היבראיזציה' (Hebraization) של התרבות היהודית בידי הציונות. הוא חשש ממדינה שהנורמות הדתיות היהודיות לא יורגשו בה כלל. ליאו גייגר (Geiger) ואיירה אייזנשטיין, לעומתו, ביקרו בתוקף את המגמה השמרנית אשר, לדידם, צידדה בעודף של תיאולוגיה ובהסתגרות בדלת אמות בנוסח העבר הגטואי. בין שתי עמדות אלו בלטה גישתם של שמעון גרינברג והרמן קיוואל (Kieval) שהעריכו באופן חיובי את ההתפתחות הדינמית של ישראל, אך עם זאת הדגישו את תקוותם כי המדינה לא תהא כשאר מדינות העולם; הם ייחלו לכך שמדינת ישראל תאמץ את הלקחים המוסריים של ההיסטוריה הגלותית רוויית הסבל ותהא נאמנה לאידיאלים שטופחו וגובשו במשך אלפי שנים, של צדק אוניברסלי ושלוש בין העמים.²⁴

אסיפת הרבנים בשנת 1949 דנה באופן נרחב באותו נושא (הפעם תחת הכותרת של 'יחסי הקהילה היהודית אמריקנית עם ישראל'). בהרצאה רוויית רעיונות עמד הרב אשר בלוק (Block) על יסודות רעיוניים שלדעתו הם בעלי משמעות לא רק ליהודי אמריקה וליחסיהם עם שכניהם ועם אחיהם מעבר לים, אלא גם לאנושות כולה. יסודות אלה כללו – מעבר ליחס הוגן למיעוטים ויחסים קונסטרוקטיביים בין קבוצות אתניות ודתיות שונות – דרכי שלום לניהול החברה, בניגוד למסורות המדיניות

23. *Proceedings*, RA, vol. 11, New York 1948, pp. 82–86, 181–186, quotes. 85–86

24. *Proceedings*, RA, vol. 12, New York 1949, pp. 229–258; for S. Greenberg, see esp. p. 233

הנפוצות הנשענות על הפעלת כוח. בלוק הרחיב בסוגיה קרדינלית זו, כשהוא שוזר לתוכה את מוטיב הרציפות ההיסטורית היהודית:

השימוש בכוח פיסי, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ, הוא אולי מסימני ההיכר הבלתי נמנעים של ניהול חיי מדינה בימינו. ולמרות זאת, היהדות – אם כי לא עד-גמירא במישור ההלכתי, הרי למעשה במשך קרוב לאלפיים שנה – ניהלה חיים קבוצתיים מבלי להזדקק למנגנונים הכוחניים של המדינה. אין לתופעה זו אח ודוגמה. זוהי התנסות אשר אסור כי תלך לאיבוד עבור הדורות הבאים, עבור אומות ועמים השואפים לחיות בעולם נטול מלחמות. ארנסט סימון מהאוניברסיטה העברית היה בין אלה אשר עוררו את תשומת לבנו למגמה ישראלית של אידיאליזציה של הלוחם הקנאי הבא במקום הדמות ההיסטורית של התלמיד החכם. אנו, אשר עתידנו כיהודי התפוצה אינו יכול להיות מושתת על כוח צבאי, חייבים לתרום למען החזרת שיווי המשקל הנאות בין הערכים היהודיים השונים.²⁵

בלוק ראה את יתרון הקהילה בתפוצה לא רק על דרך השלילה, דהיינו הימנעות משימוש בכוח צבאי, אלא גרס כי היתרון הזה קיים גם באופן חיובי. להשקפתו, יהודי אמריקה, עקב מעמדו כמיעוט המדגיש את הממד הדתי, נוטים יותר (מאחיהם בישראל) להתמקד ביסודות דתיים אוניברסליים כמו מונותיאיזם ומוסר כלל-אנושי. הוא קרא לקונסרבטיבים הציונים בארצות-הברית להתגאות במורשה הנשגבה הזו הקרובה ללבם, ולנסות להשפיע למען השרשתה במדינת ישראל.²⁶

הופעת הזרם הכנעני בישראל גרמה לדאגה רבה בקרב הנהגת ציוני אמריקה, ובמיוחד חרדו ונזעקו אנשי התנועה הקונסרבטיבית. כידוע, הכנענים טענו כי הישראלים שייכים לאומה ילידית מנותקת מיהדות העולם. אם כי מספרם לא היה רב, הם ביטאו מגמה בעלת אחיזה חזקה בקרב חוגים ישראלים מסוימים, וכן בלטו בתחום התרבות. התנועה הקונסרבטיבית, אשר התפיסה ההתפתחותית של עם ישראל ותרבותו היתה בשורש קיומה, נסתה לראות ממקום מושבה את הזרם הכנעני כתופעה בעלת עוצמה ודינמיות המאיימת לקרוע את הקשר בין יהדות התפוצות וישראל.²⁷ הרב ישראל גולדשטיין, המוזכר לעיל, שכיהן בינתיים כנשיא הסתדרות ציוני אמריקה (1943–1945), השתתף באופן פעיל באסיפת הרבנים בשנת 1950 ונשא נאום ארוך וחרוף כנגד התופעה הכנענית. הוא פנה לישראלים הצעירים למלא חלל גדול בהשקפתם היהודית והציונית: ללמוד את חלקה רב-הפנים והמכריע של יהדות אמריקה בלידת מדינת ישראל. על צעירי ישראל להבין את תקומת המדינה כהישג של העם היהודי על תפוצותיו וכישוריו כפי שהתפתחו במהלך ההיסטוריה שלו, קרא גולדשטיין. חינוך לאור תפיסה כזו, הוא האמין, יתרום גם לריכוך השחצנות והלאומנות של הדורות הצעירים בישראל. הוא הביע תקווה כי הנהגת המדינה תנקוט

25. *Proceedings, RA*, vol. 13, New York 1950, pp. 225–257, quotes. pp. 240, 243.

26. שם, עמ' 243–244.

27. "שביט, מעברי לכנעני, ירושלים 1984, בייחוד פרקים 5, 6.

מדיניות חינוכית מאוזנת ופתוחה אשר תמנע פירות בוסר ילידיים. את האחריות להתפתחות של מה שראה כמגמות כנעניות-מתנשאות-מסתגרות ייחס לצוסר תשומת הלב ולהעדר הרגישות ההולמת מצד דוד בן-גוריון.²⁸

במאמץ מרוכז לסגור את הפער בין יהדות אמריקה וישראל יזמה התנועה הקונסרבטיבית את הקמת המכון הסמינריני לישראל (The Seminary Israel Institute) של בית המדרש לרבנים באמריקה, בשנת 1952. מגמה מובהקת של המכון היתה טיפוח ההשכלה והמודעות להתנסויות ההיסטוריות המשמעותיות לתפוצה ולישראל גם יחד. בכנס מיוחד שנערך בירושלים באותה שנה הרצה לואי פינקלשטיין על 'מדינת ישראל ככוח רוחני'. המוטיב העיקרי בדבריו, בעקבות ישעיהו השני, היה תפקודה של ישראל בתור 'העבד הקיבוצי של אדוני' ('The collective servant of God'). עבור פינקלשטיין היה רעיון זה שזור בהיסטוריה היהודית מאז סוף הבית הראשון, דרך תקופת הבית השני וימי הביניים, והלאה עד מלחמת העולם השנייה:

וכך התפתחה הקונספציה של ישראל כעבד קיבוצי של אדוני, הרואה את מימושו העצמי בהגשמת רצון האל, בעל זיקה מפורשת לקטן (smallness), שמא יתפתה לדברים של גודל (largeness); והוא [עבד אדוני] ימצא את סיפוקו וייעודו בנבכי ההיסטוריה ולא במרחבי הטריטוריה. מנקודת ההשקפה של רעיון זה, הכאב והייסורים אשר עם ישראל עומד בהם אינם אלא לשם קידום התהליך האלוהי. ...

אלה אשר באו בעקבות הנביא ואימצו את דברי-תורתו עשו את עם ישראל במידה רבה למלכות כוהנים וגוי קדוש. מאז ימי הנביא [ישעיהו השני] ועד ימי הרב ישראל סלנטר ו[הרב] חפץ חיים, האנשים חיו באושר, ומתו בשלוות נפש, מכיוון שראו את עצמם לא רק כעבדי אדוני באופן אישי, אלא גם כחלק מהעם שהוא עבד אדוני באופן קיבוצי. האני מאמין, המרגש עמוקות, של גטו ורשה, משקף את השכנוע האינטלקטואלי, האמונה העמוקה ושגב החזון הנבואי - אשר נמסרו לאורך אלפיים וחמש מאות שנה מבלי שעומעמו כלל.²⁹

פינקלשטיין הרבה בדברי שבח והלל לממשלת ישראל דאז, על כך 'שהתייצבה כאבן חלמיש כנגד המגמות לצדוקיות חדשה', כלומר, כנגד השאפתנות התוקפנית להרחבת השטח ובעד השאיפה הנשגבת למען גאולת העולם. בלב לבה של המדינה הרוחנית הזו יש לפתח 'אוניברסיטה עולמית, אשר תשזור את חוטי הניסיון האנושי והידע האנושי למרקם משמעותי לימינו אנו - משהו בנוסח מורה נבוכים של הרמב"ם

²⁸ Proceedings, RA, vol. 14, New York 1951, pp. 204-213; I. Goldstein in the discussion, pp. 217-218. הוועדה הציונית להערכה מחודשת המליצה לעורר יציאת סטודנטים ישראלים ללמוד בסמינר התיאולוגי היהודי בניו-יורק 'כדי להציג בישראל את עמדתנו על יהדות'. שם, עמ' 225.

²⁹ על ההמלצה לייסד את המכון ראה שם, עמ' 227. L. Finkelstein, 'The State of Israel as a Spiritual Force', in: M. Davis (ed.), *Israel: Its Role in Civilization*, New York 1956, p. 11

בזמנו, של הפילוסופיה הפרושית בעתה, ושל מעמקי הגיגיו של ישעיהו השני בתקופתו.³⁰ בחודשים פברואר-מארס 1954 נתן מרדכי קפלן, הוגה קונסרבטיבי ציוני רב-השפעה ומייסד הזרם הרקונסטרוקציוניסטי, סדרה של שש הרצאות במכון הסמינריני לישראל (אשר קובצו אחר כך כספר תחת הכותרת *A New Zionism*) המסר הרעיוני העיקרי היה כי הציונות הגיעה עתה לשלב שבו היא אחראית לכינונו מחדש של כל העם היהודי. מפעל לאומי זה חייב לכלול, הדגיש קפלן בהרצאה המסכמת, את טיפוחה ועילויה של הציוויליזציה היהודית כפי שהתפתחה ברציפות. 'הלימוד המחודש של כל העבר היהודי באופן מחקרי חופשי', טען קפלן, ישפוך אור על התפתחות עקבית מדרגה נמוכה של דת השטופה במעשי כשפים אל שלב גבוה יותר וטהור יותר המכוון אל ערכי מוסר. תהליך נפלא זה משתקף לא רק בתנ"ך לרבדיו, הוא הדגיש, אלא גם בהתפתחות המורשה התלמודית. השקפתו ההתפתחותית הכללית של קפלן כללה אס-כן גם את רעיון ההתקדמות הרוחנית הרציפה, מימי קדם ועד התקופה המודרנית, של העם היהודי:

ההשכלה הדתית מחייבת אותנו להבחין בהיסטוריות ובמסורות של כל העמים בגילוי ההדרגתי של האלוהות, וראשית כל חייבים אנו להבחין זאת בהיסטוריה ובמסורת של העם שלנו, מכיוון שאנו מהווים חלק של העם הזה. זוהי סיבה מספקת לכך שאין אנו יכולים לקבל את התפיסה של בן-גוריון ואחרים, לפיה כל ההיסטוריה של עמנו, מאז חורבן הבית השני, והמסורת הרבנית שלו אינן אלא נתק מיותר. כל תקופה בהיסטוריה היהודית הריהי עשירה בהתנסות דתית, אם אנו מבחינים בקרבה בכוח האמונה הבלתי-מנוצחת, באותם ערכים המאירים ומגלים את האלוהי שבחיי אנוש.³¹

חודשים אחדים אחרי סיום הסדרה הזו במכון הסמינריני לישראל, הגן קפלן על רעיונותיו בכנס השנתי ה-54 של אסיפת הרבנים (במאי 1954). הוא הקדיש סעיף שלם מדבריו לנושא של 'ישראליות איננה מלה נרדפת ליהדות'. בהסתמכו על דעותיהם של הפרופסורים הירושלמים ארנסט סימון והוגו ברגמן ושל הסוציולוג הידוע אריה טרטקובר, הזהיר קפלן כי הדור הצעיר בישראל, המנותק ממורשת העבר ומלא בוז לדימוי הגלותי של היהודי, עלול להתפתח כקבוצה אתנית ישראלית תלושה מן העם. השפעת יהדות התפוצות והציוויליזציה היהודית ההיסטורית הן חיוניות, לדעתו, למניעת 'תקומתה של ציוויליזציה ישראלית אשר תהא דומה ליהדות ההיסטורית כמו שתרבות יוון בת ימינו דומה להלניזם של ימי קדם'.³²

בניגוד לדמותו המביכה של הצבר הנוטה לכנעניות, מצאו הקונסרבטיבים נחת בדמותו של אבא אבן, המדינאי הישראלי שעבר תהליכי התערות תרבותית בבריטניה. גישתו הציונית המערבית של אבן - הבנת המשך הקיום היהודי בארצות המערב

30. Finkelstein, 'The State of Israel', p. 14.

31. M. M. Kaplan, *A New Zionism*, New York 1959, pp. 159-162, quotes p. 162.

32. Idem, 'Needed: A New Zionism to Revive the Moribund Jewish People', in: *Proceedings, RA*, vol. 18, New York 1955, pp. 199-200.

והערכת ההיסטוריה של תקופת הגלות – עשתה אותו לדמות נערצת ומבוקשת בעצרות הקונסרבטיבים. אבן (שהיה ראש משלחת ישראל באו"ם מ-1949 עד 1959, והשגריר בארצות-הברית מ-1950 עד 1959) השתתף באופן פעיל למדי במכון הסמינריני לישראל. בדיון שהתקיים שם על שורשי הלאומיות היהודית המודרנית הצביע אבא אבן על שלושה מקורות: התרבות העברית, היהדות והציוויליזציה המערבית. על הישראלים להכיר את השורשים היהודיים, אשר נתמשכו לאורך אלפיים שנות הגלות, ואף להתגאות בהם, אמר אבן. אימוץ מקור לאומי זה, הוא טען, יעזור לישראלים להתגבר על צרות-אופק, לפתח תרבות פוליטית מאוזנת, ולנַכֵּס באופן אפקטיבי את הישגי המערב. אבן השתתף גם בכנס ה-52 של אסיפת הרבנים (יוני 1952), ובהרצאתו שם על 'ישראל ויהדות העולם' התקף את ההנחה ש'על ישראל לעצור את מחוגי השעון ההיסטורי שלה ולהוציא החוצה ממצעד התרבות שלה כל מה שאירע בחיים היהודיים מאז חורבן הבית'. הוא ביקר באופן חריף את המגבלות של 'מה שקרוי התרבות הילידית של ישראל' והציע לאמץ את התרבות היהודית רחבת האופקים והמועשרת על-ידי אוצרות הספרות היהודית ההיסטורית ועל-ידי עולם ההשכלה מסביב. הקונסרבטיבים שנטלו חלק בדיון תמכו, כמובן, במרצה בהתלהבות.³³

אולם, למעשה, קשה לומר שאבן ייצג את המחשבה הציונית-ישראלית הרווחת; וכך, ההבדלים בין הציונות האמריקנית לציונות הישראלית-אירופית עמדו בעינם. על רקע זה התקיימה בירושלים, בקיץ 1957, ועידה רעיונית, שבין משתתפיה הבולטים היו מרדכי קפלן ורוברט גורדיס. קפלן קרא לישראלים לזכור כי 'בסופו של דבר, הכלל הבסיסי של התורה נמצא בפסוק "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוחי אמר אדוני אלוהי צבאות"'. ולכך הסמיך מיד את פירושו כי רוח אדוני 'התגלתה בהמשכיות ההיסטורית של עמנו. הרציפות הזו נטעה הכרה של זהות לאורך השרשרת הארוכה של דורות בני העם היהודי אשר ראו את עצמם כבני קבוצה הקשורים היטב זה בזה, והמאמינים באלוהות אשר לקחה על עצמה לשמור על הרציפות הזו ועל הקבוצה הזו'.³⁴

רוברט גורדיס (Gordis), פרופסור בבית המדרש לרבנים באמריקה ואחד מהוגי הדעות הבולטים ביותר בתנועה הקונסרבטיבית, נתן הרצאה מקיפה ושיטתית; בפרק 'היהדות הישראלית חייבת לבחון את נפשה' הוא דן בהיבטים הלאומיים והחברתיים של מוטיב הרציפות ההיסטורית. הוא קרא לישראלים לשנות את עמדתם הן ביחס לתפוצות והן ביחס למסורת היהודית: 'זו תהיה טרגדיה של ממש אם העם שבמשך שלושת אלפי שנה היה בונה ראשי של התרבות העולמית, בשעה של התחייה הלאומית שלו עצמו יסתפק במתכונת של לאום קטן וצר-מוחין, נעדר כל מטרה בחייו חוץ מאשר מאבק להישרדות ... תרבות לבנטינית כזו תביא בהכרח להתנכרות לשורשי הרוח היהודית, לצמצום נפשו של הפרט היהודי בישראל ולהיפרדות מוחלטת מהיהדות העולמית'. ההינתקות מהרציפות הרוחנית ההיסטורית של העם, התריע גורדיס, עלולה

33. A. Eban, 'Nationalism and Internationalism in Our Day', in: Davis (ed.), *Israel*, p. 127; *Proceedings*, RA, vol. 16, New York 1953, esp. pp. 195–202

34. 'Proceedings of the Jerusalem Ideological Conference', *Forum: for the Problems of Zionism, Jewry and the State of Israel*, 4 (Spring 1959), p. 105

לקרב 'את הסכנה של פולחן הכוח והסגידה להנאה חומרית בתור יסודות החיים של הפרט והקהילה'. רק תחייה של הדת והענקת משמעות מלאה 'לארבעת אלפי שנות סבל, גבורה והישגים', סיכם גורדיס, ימנעו 'את הסכנה של ההתגברות בישראל של "גויים דוברי עברית"'.³⁵

בשנת 1958 דנה אסיפת הרבנים בנושאים הללו במישרין, בייחוד בהרצאותיהם של מרדכי קפלן ואברהם השל (Heschel) על 'ישראל: עם, ארץ, מדינה: הערכה רעיונית של ישראל והתפוצה'. התרופה המהותית שקפלן הציע כדי למנוע מהציונות להיות אתנית מעיקרה, דלה ברוח ובעומק היסטורי, היתה אימוץ המסורת היהודית והביטויים המקודשים הטיפוסיים לה; הוא כינה את מכלול הביטויים האלה 'sancta' ופירש זאת כ'כל אותם אישים, מאורעות, מוסדות ומטרות המקודשים לעם היהודי'. עם אימוץ גישה זו, האמין מרדכי קפלן, תשאב הציונות סמכות ואינרציה היסטוריות ותוכל להיעשות לכוח מנהיג ביהדות זמננו.³⁶

השל, התיאולוג הפרוגרסיבי, הדגיש בדבריו את מרכזיות הממד הדתי: אלהים ותורה, אלה הם יסודות היהדות, ובהם טמון המפתח לשילוב הדוק של מדינת ישראל בעם ישראל. שני יסודות נשגבים אלה הם שיבטיחו את אחדות העם היהודי, הצהיר בעקביות. ובכל זאת, קריאתו של השל לא היתה דווקא לחזרה בתשובה או להגשמת המצוות. הוא דיבר בשם ההיסטוריה הרוחנית של העם היהודי כפְּרִיחַ החיוני לחיבור ההווה עם העבר. השל הזהיר כנגד 'אובדן הזיכרון' של האומה וטען: 'אנו החלפנו תובנות בנות שלושת אלפי שנה תמורת תיאוריות תלושות ואופנתיות ... מורשת הקדושה, אשר הצטברה במשך שלושת אלפי שנה של חיים, חבויה בנפשות של הדור היהודי הנוכחי ... אנו הננו חלקו של אלהים בהיסטוריה האנושית'. אֵל ליהודים, הן בישראל והן בארצות-הברית, לרדד את היהדות 'לחוקים ותקנות'. אדרבא, 'חובתו של כל אחד היא ללמוד את התוכן הפנימי העמוק של העולם הרוחני שלנו כפי שהתפתח בספרותנו לאורך התקופות וכפי שהגיע לשיא הפריחה בתופעת החסידות'. באופן טיפוסי להרצאתו, השל העדיף לסכם לא בקריאה לשיבה לתקופה הרואית קדומה בתולדות העם, ולא בהטפה לאדיקות דתית. הוא סיכם במשאלה לקירוב הציונות ליהדות על-ידי טיפוח ציונות בעלת זיקה למורשה הערכית והמוסרית שנבנתה במשך דורות רבים: 'הבה נעלוז בציטוטי ספר תהלים כפי שאמרו דוד ויהודים שמסרו נפשם על קידוש השם במשך כל הזמנים'.³⁷

הדאגות המוצהרות של מנהיגים יהודים אמריקנים ובדיקה עצמית של כמה מהמנהיגים הוותיקים של מדינת ישראל היו בין הסיבות שהביאו, בסופו של דבר, לשינוי בהשקפת מערכת החינוך הישראלית על עברו של העם. בסוף שנות החמישים, בהנהגתו של שר החינוך זלמן ארן (1955–1960, 1963–1969), משרד החינוך טיפח בהדרגה 'תכנית לתודעה יהודית'. מגמת התכנית היתה להשריש ידע וערכים יהודיים כדי להשיג שתי מטרות: הערכה של ההיסטוריה והתרבות היהודית בתקופת הגלות;

35. שם, עמ' 179–181.

36. *Proceedings, RA, vol. 22, New York 1959, p. 141*

37. שם, עמ' 124–127, 136.

הזדהות עם העם היהודי לתפוצותיו. למרות זאת לא נחה דעתם של רבים מהמבקרים הקונסרבטיבים של הצבר והתרבות הישראלית; שמעון גרינברג, למשל, ביקר אותה בחריפות והגדירה (בשנת 1960) כרחוקה מלהיות מספקת.³⁸

אישיות קונסרבטיבית אחרת שנשארה מודאגת מאוד היתה פרופסור רוברט גורדיס אשר חש, באמצע שנות השישים, את ערעור האחדות בין ישראל ויהדות אמריקה. הוא ייחס את ההתרחקות הזו במידה רבה לדפוס החשיבה הישראלי, שלפיו ערכי המסורת מזוהים עם הגלות, והגלות היתה מעין אירוע מקרי ושלילי בתולדות העם. גורדיס ביקר את דוד בן-גוריון על כך שאמר כי חלוצי היישוב ובוני המדינה עשו קפיצת הדרך בתולדות העם ומרגישים עצמם קרובים יותר לדוד, עוזיה ויהושע בן-נח מאשר לדמויות העיירה בפולין או לאינטלקטואלים היהודים של ורשה במאה התשע-עשרה. בספרו הנפוץ, *Leave a Little to God* (שאותו סיים בפורים 1967), גורדיס דן ישירות במוטיב הרציפות ההיסטורית וטען ברגישות רבה לחשיבותו להעשרת התרבות הישראלית ולאיכותה:

קול השופר [הקורא לתחיית היהדות] יעורר גם את הזכרונות, זכרונות המעלים את נפלאות ההיסטוריה המסופרות בתנ"ך. זוהי קריאה המופנית אל היהדות הישראלית ואלינו כאחת לגלות מחדש את עושר התרבות שלנו. לאחינו בישראל פירוש של דבר הוא כי הם אינם יכולים למחוק תשע-עשרה מאות שנות גלות כאילו לא היו מעולם, כי הרי אין לך דבר בחיים שהוא חסר משמעות. הדפים בין התנ"ך וחיים וייצמן, בין חורבן המקדש בידי הרומאים וכינון מדינת ישראל – אינם חלקים כלל. ברור כי הטרגדיה והתבוסה בלטו באלף ותשע מאות שנות הגלות, אולם אלה לא שָׁרְרו בהן באופן בלעדי. היו גם זמנים של הרואיזם נשגב, הן פסיבי והן אקטיבי; והעם הקטן, המפוור וחסר ההגנה, היה מסוגל לשרות עם מַעֲנִיו ולשמור על ההומניזם שלו נוכח הברוטליות שממנה סבל. אלו היו מאות שנים של יצירתיות גדולה אשר הרחיבו לאין שיעור את אופקי התורה. שירה ופילוסופיה, היסטוריה ומדע, בלשנות ומשפט – כל אלה הצטרפו לבית הגזוים של היהדות במשך תקופת הגלות.³⁹

38. ז' ארן, חבלי חינוך, ירושלים 1971, עמ' 101–115; S. Greenberg, 'Continuing Assignment – Building Spiritual Bridges', in: B. Mandelbaum, (ed.), *Assignment in Israel*, New York 1960, esp. pp. 13–16. בטאונים קונסרבטיביים שונים חזרו ודנו לעתים מזומנות, בהסתייגות לא מעטה, באופי הדור הצעיר בישראל. הביקורת התמקדה בתופעות כמו העדר עניין בדת, שטחיות תרבותית, אי-הכרת ההיסטוריה היהודית לדורותיה, וחוסר הזדהות מספקת עם העם היהודי לתפוצותיו; ראה למשל: *Conservative Judaism*, XIX, no. 2 (Winter 1965), esp. pp. 50–52; *ibid.*, XX, no. 4 (Summer 1966), esp. pp. 35–42.

39. R. Gordis, *Leave a Little to God: Essays in Judaism*, New York 1967, pp. 148, 153–154.

גורדים המשיך לעמוד במפורש גם על המורשה המוסרית של אותן מאות שנות גלות: 'אולי ההישג הגדול ביותר של מאות שנות הגלות הארוכה היה עיצוב האופי היהודי, בניית האנושיות היהודית (*Yiddishe menschlichkeit*), האישיות היהודית, זו המתאפיינת על-ידי שכל ורחמנות, על-ידי הבנה וגישה מצפונית, על-ידי אומץ וסבלנות, על-ידי התבוננות עמוקה ואמונה'. הוא הביע את השקפתו כי 'היהודי במיטבו הבין את שאר בני האדם השותפים ביקום, ואף אהב אותם. היהודי היה מודע לתסכולי החיים, אך בכל זאת אהב אותם ודבק בהם'. מאפיינים גלויים חיוביים אלה, הדגיש גורדיס, באו לידי ביטוי לא רק ביצירות מופת של אישים דגולים, אלא גם בסיפורי עם פשוטים השואבים ממעיינות ההומור היהודי. סיפורים אלה, גרס, כמו־ניקבו את השחצנות והיומרות של הרהב הצבאי; הם הבינו את חולשות האדם והתרפקו עליהן; הם הראו הבנה עמוקה של החיים היקרים לאין ערוך למרות מוגבלותיהם.⁴⁰

הזכרונות, סיכם גורדיס, 'צריכים לעורר את אחינו הישראלים ללמוד ולהוקיר את התרבות היהודית במלואה, את הישגי הגניוס היהודי במהלך העתים, את איכויות האישיות היהודית שהם מורשתנו היקרה מן העבר'.⁴¹

ג

מלחמת ששת הימים, על רקע תהליכים שהעמיקו את הפלורליזם האתני בארצות־הברית, העבירה את ישראל אל מרכז התודעה של יהדות אמריקה ואל מוקד זהותה היהודית; הסולידריות בין שתי הקהילות נעשתה מקיפה והדוקה ביותר. יחד עם זאת, כפי שניווכח להלן, הייחודיות של התפיסה הקונסרבטיבית של ישראל, כולל גירסתה את העבר היהודי ומשמעותו לציונות, לא ניטשטשה.

מיד אחרי מלחמת ששת הימים כתב אברהם השל ספר אודות ישראל, המכיל עיונים נרחבים בקרבה – ובמתח – השוררים בין שתי הקהילות. הספר, ישראל: הווה ונצח, רווי הערצה לישראל; ובכל זאת, הוא ספוג גם בגישתו המיוחדת של המחבר על מקומה של ישראל בהיסטוריה היהודית. 'הציונות נולדה מן הזיכרון', הדגיש השל; וב'זיכרון' הוא לא התכוון בפשטות לזכרון העצמאות הקדומה שאבדה. הציפייה הארוכה בגלות, לדידו של השל, היא כשלעצמה תופעה מפרה מאין כמוה. הציפייה חיזקה, לאורך הדורות ודרך הייסורים, אמונה לוחטת בגאולה. יתר על כן, הציפייה רבת הסבל פעלה לזיכור האופי והפעילות הפוליטית של היהודים:

בשנת 1937, בתקופת רדיפות יהודים בגרמניה וגירושם, סיימתי ספר על דון יצחק אברבנאל, שהיה בתקופת גירוש יהודי ספרד בשנת 1492, במלים אלה: 'היהודים, אשר מילאו תפקיד ראשי במדיניות, בכלכלה ובענייני החברה של ארצם, נטשו (כלומר, נאלצו לנטוש) את ספרד, מולדתם. כיבוש העולם החדש נעשה בלעדיהם. לו נותרו בחצי האי האיברי, וודאי היו הם שותפים במעשי

40. שם, עמ' 154.

41. שם, שם.

הכובשים הספרדים, אשר בבואם להאיטי מצאו בה 1,100,000 תושבים. מהם שרדו רק 1,000 כעבור עשרים שנה.

בשנת 1492 לא ידעו היהודים בייאושם אף שמץ מגודל החסד הטמון ביסוד סבלותיהם. גירושם מספרד מנע מהם שותפות בזוועות אשר נעשו בעולם החדש זמן קצר לאחר-מכן.
אף-על-פי-כן, אין תשובה לאשוויץ. ...⁴²

באופן טיפוסי לגישתו ההיסטורית, מצא השל עניין רב – ואף לקח חשוב לעתיד – בפרקים של שיתוף פעולה בעבר בין יהודים לגויים. בפרק מיוחד בספרו, 'יהודים, נוצרים וערבים', הוא מיידע את קוראיו בדבר גישות חיוביות בקרב נוצרים ביחס לקיבוץ גלויות עם ישראל במולדת ההיסטורית. ובסעיף מיוחד, 'האיסלאם וארץ-ישראל', הוא מלקט בשקדנות יתרה הוכחות, מהקוראן ומדברי הימים מאז ימי הביניים ועד העת החדשה, של הסכמות של הערבים לרעיון שיבת היהודים לארץ-ישראל. סעיף ארוך נוסף בשם 'הערביים וישראל' מסתכם בדיון על 'מסורת שיתוף-הפעולה היהודי-ערבי שהיא עתיקת ימים ועשירה'. מסקנתו של השל היא ש'הערבים והיהודים, נוסף על רקעם ההיסטורי המשותף, קשריהם הקדומים וקיומם-במשותף הממושך בימי הביניים, הם בעלי מכנה משותף נוסף: מורשת של סבל והשפלה'. לפי כל זה, הוא מסיק, שיתוף הפעולה בין שני העמים הוא אפשרי בהחלט.⁴³

כפי שנרמז לעיל, אברהם השל מוצא היבט חיובי לאותן אלפי שנים שבהן התקיימו היהודים ללא כוח צבאי כלשהו; מצב זה עשה את היהודים רגישים למחיר הנורא של כל מלחמה ולגורל הקשה של המנוצחים. מורשה זו, כתב השל, אין לדחוק אותה בשום פנים ואופן; אדרבא, יש לאמץ אותה באופן גאה. ואכן, אליבא דהשל, מלחמת ששת הימים תהא שלמה רק עם קבלת השיעור של ההיסטוריה היהודית נטולת הכוח, רק עם בוא השלום: 'ששת ימי המלחמה חייבים לקבל את משמעותם הסופית מן היום השביעי, שהוא יום שלום וצהלה'.⁴⁴

המגמה האוניברסליסטית ורעיון הרציפות ההיסטורית שזורים זה בזה במסכת הרעיונית של השל. ההיסטוריה היהודית, שהתרחשה ברובה בתנאים של העדר כוח יהודי, נועדה להביא לעולם מתוקן, אשר יונהג על-פי כללים רוחניים נשגבים. 'השיבה לארץ היא הוכחה עמוקה לאפשרות הגאולה לאנושות כולה. עמוד דום והבט! התרחש הבלתי יאמן. החזון היה הבטחה אלוהית והדרך היתה רצופת קרבנות'.⁴⁵

כידוע, השנים שאחרי מלחמת ששת הימים לא הביאו שלום לישראל; האיבה הערבית התמידה, ומדינת ישראל לא זכתה אף במרחב תמרון בזירה הבינלאומית. על חומרת האילוצים האלה, אשר בדרך כלל לא הובחנה באותן שנים, עמד כבר בתחילת

42. א"י השל, ישראל: הווה ונצח, ירושלים תשל"ג, עמ' 115–117, 132–133 (המקור האנגלי התפרסם בניו-יורק ב-1967 בשם *Israel: An Echo of Eternity*).

43. שם, עמ' 184–196, 197–198.

44. שם, עמ' 218–222, ציטטה עמ' 222.

45. שם, עמ' 222–228, ציטטה עמ' 224.

1973 גרשון כהן, נגיד בית המדרש לרבנים באמריקה. התובנות של כהן היו כרוכות, כפי שמיד נראה, בתפיסתו את ההיסטוריה היהודית ברציפותה.

במאמרו המעמיק, 'משמעותה של מדינת ישראל בפרספקטיבה היסטורית', טוען כהן בתוקף כי 'ישראל בשום פנים ואופן לא שמה קץ להיסטוריה היהודית כפי שהכרנו עד עתה, ולא מחקה רבים מסימני ההיכר של היסטוריה זו'. הסוגיה העיקרית שכהן התמודד איתה בהקשר זה, באומץ אינטלקטואלי, היתה שאלת הביטחון. 'הביטחון הפיסי של ישראל תלוי לא רק בכוחה שלה, אלא, במידה לא קטנה, באותם גורמים אשר קובעים את הביטחון היהודי גם בתפוצות'. הוא פיתח את התזה הזו באופן שיטתי, בטענו כי 'אחד המאפיינים המובהקים של ההיסטוריה שלנו הוא שהביטחון היה תמיד תלוי בהסכמה או בהגנה, פעילה או משתמעת, של סמכות מרכזית חזקה, לעתים קרובות של מעצמה אימפריאלית חזקה'. כהן שרטט בחריפות את מאפייני סוגיית הביטחון היהודי מאז שיבת ציון בתקופת האימפריה הפרסית. שיבה היסטורית זו התרחשה תחת כנפו של המלך אחשוורוש. אחר כך, הצלחת המכבים אירעה במידה רבה הודות לתנאים שיצרה רומא. מתכונת זו המשיכה אל תוך תקופות מאוחרות יותר. 'בימי הביניים, חסות דתית התווספה לחסות האימפריאלית עבור היהודים אשר היו תחת שלטון הנצרות והאסלאם'. המפעל הציוני עצמו, טען כהן, גם הוא לא יצא מכלל זה, הטיפוסי לאומה היהודית הקטנה. 'לא רק לידת ישראל בת זמננו, מן הבחינה הבסיסית ביותר, היתה תלויה בהסכמת המעצמות האימפריאליות לאינטרסים מזרח תיכוניים, אלא המשך קיומה של ישראל תלוי במעצמות אלו'. מסקנתו של גרשון כהן היא כי 'כל מעצמה גדולה היא חלק מהעניין והדאגה (concern) של היהודים, מכיוון שקיומה של ישראל תלוי בהסכמה של לפחות מעצמה גדולה אחת בעלת אינטרסים במזרח התיכון ... זה חיוני בשבילנו להיות ערים ביותר לכך שהחלשת כוחות אלה או הפקרת אינטרסים אלה עלולה לבשר אסון'.⁴⁶

גם במישור הפוליטי ישראל קשורה ואחווה בשרשרת הגורל ההיסטורי היהודי, המשיך וטען כהן בעקביות. המדינה שינתה חלק ניכר מאופן הקיום היהודי, 'אולם התסמונות הבסיסיות של ההיסטוריה היהודית נשארות ללא שינוי':

אנו עם בעל שלושת אלפים שנות ניסיון. אין אנו יכולים לשכוח את הפרעות של 411 לפני הספירה הנוצרית, כאשר הסמכות הפרסית נעדרה ממצרים; או את הפרעות של מסע הצלב של 1096, כאשר הנרי הרביעי היה עסוק באיטליה; או את שנת 1391 בספרד, עת הממשלה נחלשה כתוצאה מהחלל הריק שבין שני משטרים; או [את הפרעות] של 1648, כאשר הפולנים לא יכלו יותר לשלוט בשטחי הספר מפני הקוזאקים. אין זה מספיק לזכור טרגדיות אלו כימי 'יזכור'; הם צריכים להיזכר כאזהרות מפני סכנה שכולנו חשופים אליה אם אין אנו זהירים ביחס לצעדים המדיניים שעליהם אנו מכריזים. כוחות השנאה העממית שהתבטאו בכל אחת מהקטסטרופות הללו

46. G. D. Cohen, 'The Meaning of Israel in the Perspective of History', *Conservative Judaism*, XXVII, no. 3 (Spring 1973), pp. 7, 10–11

עלולים לפרוץ שוב, והשנאה העממית במזרח התיכון בימינו היא מלה נרדפת למהפכה הערבית.⁴⁷

השקפתו של כהן על הפער בין יהדות אמריקה וישראל היתה מורכבת. מצד אחד הוא הביע מורת רוח נוכח הצעיר הישראלי 'המראה עניין מועט או הערכה אפסית של האצילות והשגב של החיים היהודיים בחלק ניכר של התפוצה ובחלק ניכר של ההיסטוריה שלה'. והוא הזכיר בהתלהבות לישראלים המזלזלים 'כי הגטו (הפיסי והרוחני) היה מקלט לרוח היהודית ומרכז לשלטון עצמי, כשם שהוא היה מקום להפרדה מהחברה הכללית'. ושוב, לקראת סיום מסקנתו במאמר זה, הוא קבע באופן בוטה: 'הגיעה העת שישראל תוציא מן המילון שלה את העמדה המזלזלת ב"גלות" ו"גלותיות"'. מקור עמדה זו הוא, בחשבון אחרון, בגידולים לא מבוקרים של ספרות אנטישמית אינטלקטואלית. אין אנו יכולים לקבל אבחנה לא־יהודית של תרבות אשר חיה ויוצרת במשך תקופות ארוכות, אפילו כשאבחנה זו נעשית בעברית.⁴⁸

אולם, מצד שני, גרשון כהן לא גרס (כפי שגרסו אישים אחרים לפניו) כי הנתק של ישראל מן העבר היהודי והיווצרות אומה ישראלית ילידית הן סכנות מידיות. אדרבא, הוא הבחין בזרמי מעמקים היסטוריים רבי עוצמה אשר בכוחם לגרוף את ישראל אל תוך המסלול היהודי ההיסטורי המסורתי. המדינה היהודית הקטנה, טען, בדומה לעם היהודי הקטן בעבר ובהווה, נצורה על־ידי רוב עוין וזקוקה להגנה של מעצמה אוהדת. כפי שהיה במשך המאות הרבות של שנות הגלות, וכפי שהתרחשו הדברים בתקופת הבית השני, גם מדינת ישראל חייבת להזדקק לדיפלומטיה, לחוכמה ולמתינות מחושבת כדי להגן על עצמה.⁴⁹

באופן טבעי, התובנות של פרופ' כהן בדבר הצורך של ישראל במדיניות מן הסוג היהודי המסורתי נעשו טיפוסיות יותר למחשבה הקונסרבטיבית אחרי מלחמת יום הכיפורים (עת התברר כי למרות נצחונה של ישראל בשדה הקרב היא נעשתה תלויה למדי בסיוע אמריקני ובתמיכה של יהדות אמריקה). בהרצאה שיטתית ומקיפה שנשא רוברט גורדיס בפני אסיפת הרבנים ב־1976, בדיון על היחסים בין ישראל והתפוצה אחרי מלחמת יום הכיפורים, הוא הדגיש ש'ישראל היוותה ומהווה עם מיעוט' במזרח התיכון. גורדיס לא ראה בכך אסון דווקא, אלא חלק מאופן הקיום היהודי, אופן־קיום ייחודי של עם, אשר מדינת ישראל מהווה חלק ממנו ואשר נאבק, כמיעוט, לתיקונו של עולם. הוא ניסח את תפיסתו זו באופן חד ביותר: 'אנו יכולים לסכם כי במובן התיאולוגי העמוק, מדינת ישראל, המבודדת עכשיו משאר אומות העולם, נמצאת בגלות. הסיבה לכך טבועה בעצם תפקידה כעם אדוני' (We may conclude that ... Israel ... is in Galut. The reason inheres in its role as the people of God'. גורדיס הוכיח בלהט את אלה אשר 'אינם מכירים בייחודיות של העם היהודי ובתפקידו המיוחד בהיסטוריה'; והמשיך וטען, כי העמדה של העם היהודי וישראל במאה העשרים

47. שם, עמ' 11-12.

48. שם, עמ' 10, 13-14.

49. שם, עמ' 10-12.

כנגד פשיזם, הדיקטטורה הסובייטית והפיאודליזם הערבי התוקפני היא במתכונת ההתנגדות היהודית ההיסטורית לרשע לאורך דורי דורות. בדומה למסקנותיו של גרשון כהן, הדגיש גם גורדיס את האינטרס היהודי והישראלי החיוני, הקיים עתה כמו בתקופות עברו, בסדר עולמי יציב ונאור.⁵⁰

למרות תחושת הסולידריות היהודית הגוברת והעמקת הזיקה הישראלית אל גורל יהודי משותף (תופעות אשר התעצמו, כאמור, בעקבות מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים), היו גורמים חזקים ביותר שפעלו בכיוון ההפוך – להעמקת הפער בין שתי הקהילות. המשך השלטון הישראלי ב'שטחים המוחזקים' ומלחמת לבנון, שנמשכה שלוש שנים, השפיעו להרחקת ישראל ויהדות אמריקה זו מזו. חמש-עשרה שנה אחרי מאמרו של גרשון כהן נאם הנגיד החדש של בית המדרש לרבנים באמריקה, איסמר שורש (Schorsch), באותו נושא בוועידה שהוקדשה למחשבה הציונית בקרב התנועה הקונסרבטיבית בארצות-הברית ובישראל. באותה שנה (1988) מלאו לשלטון הישראלי בשטחים יותר שנים מאשר שנות המדינה בלעדיהם. יתר על כן, בישראל התפתחו בינתיים זרמים לאומניים ופונדמנטליסטיים רבי עוצמה. משתתפי הוועידה הקונסרבטיבית, כמעט ללא יוצא מן הכלל, הביעו דאגה רבה לעתיד הדמוקרטיה בישראל והעלו חששות כבדים בדבר דבקותה של המדינה בערכים שהם גרסו כהומניסטיים-יהודיים-היסטוריים.⁵¹

שורש, בדומה לגורדיס, הדגיש את הקשר שבין רעיון הרציפות ההיסטורית לבין הנאמנות לערכים מוסריים ביהדות. גורלו של העם היהודי כפה עליו, גרס שורש, להקים מדינה בתנאים שיעשו אותה 'למעבדה אנושית לעיצוב חברה של חסד וצדק'. חזון זה, טען, חושל ראשית כל בפרקי ההיסטוריה של הסבל היהודי, סבל אשר העצים את הכמיהה לצדק. היתה זו העבדות במצרים אשר זיככה את העם היהודי ועשתה אותו כה רגיש לגורל הגר והגר. היסטוריית הייסורים המאוחרת יותר וההתנסות הגלותית הארוכה פעלו גם הן לעיצובו של עם השואף תדיר לאידיאלים נשגבים. רק מדינה יהודית שתזכור את סבל הדורות ותאמץ את הלקח המוסרי ההולם תצליח לשרוד:

כור ייסורי העם היהודי בגלות הארוכה העמיק את המסר של שליחות היהדות [לעולם]. מחוץ למולדתם, היהודים נעשו ל'זר' המובהק שעליו דיבר הטקסט המקראי. האופן שבו התנהגו כלפיהם שיקף את מידת ההומניות של האומה שבקרבה הם חיו. המאבק העיקש של היהודים להחזיק באמונתם הייחודית ובאוטונומיה הקהילתית שלהם היווה תביעה לזכות הבלתי ניתנת להפקעה להיות שונה. מימי האימפריה הרומית ועד אירופה שבין מלחמות העולם,

50. R. Gordis, 'Israel and the Diaspora: A Reassessment', *Proceedings, RA*, vol. 38, New York 1977, pp. 324–345, see esp. pp. 338–340

51. J. S. Rusaky and D. M. Szonyi (eds.), *Deepening the Commitment: Zionism and the Conservative/Masorti Movement – Papers from a conference of Conservative/Masorti Movement Leadership held September 7–8, 1988*, New York 1990 היוצא מן הכלל הבולט היחידי היה כנראה ג' שטרנסטיין (נשיא הסתדרות ציוני אמריקה, 1974–1979), ראה שם, עמ' 171–178.

היהודים חיפשו הגנה חוקית לעצמאותם הדתית והתרבותית. הישרדותם של היהודים והצלחתם הביאו ללגיטימציה של ערך הגיוון הדתי והאתני.⁵²

וכך, לפי שורש, הדורות הרבים של יהודים 'מימי האימפריה הרומית ועד אירופה שבין מלחמות העולם' הגיעו להישגים בני קִימא והשאיירו לבאים אחריהם מורשה פוליטית חשובה. שורש יצר, בדרכו, סינתזה של סבל העבר היהודי, מורשה פוליטית מוסרית וציוויי הציונות ההומניסטית בזמן החדש: 'תמיד היה דַחף אֶקוֹמְנִי בלב לבו של הפרטיקולריוז היהודי', טען בעונו. וברוח זו הצהיר כי 'הציונות לא ניצחה תוך התכחשות למורשה נאצלת זו [של פלורליזם ושיתוף בין-דתיים ובין-אתניים]', וקיווה בכל מאודו כי מדינת ישראל תגשים את המורשה באופן אקטיבי.⁵³

ב־1988 גיבשה התנועה הקונסרבטיבית ופרסמה לראשונה את מכלול עקרונותיה. המסמך, אשר הוכן בידי צוות נרחב וייצוגי בראשות פרופסור רוברט גורדיס, נקרא אמת ואמונה (*Emet ve-Emunah*), והוא סיכם את האידאולוגיה של התנועה בתחומים העיקריים של דת, חברה ולאום. הזדהות עמוקה עם ישראל מצד אחד, וציפייה מתוחה באשר לאופיה של המדינה מצד שני, מאפיינים את החוברת. הערגה לראות את המדינה יותר יהודית, ויחד עם זאת יותר דמוקרטית ונאורה, מורגשת היטב בכל הסעיפים הדנים בישראל.⁵⁴

הציפייה לראות ישראל משופרת כרוכה בחוברת רעיונית זו בשני היבטים של תפיסת ההיסטוריה היהודית כרצף. ראשית, הממד הדתי-תרבותי, דהיינו, על מנת שישראל תהיה עשירה מבחינה תרבותית ורוחנית עליה להתייחס באופן חיובי אל מכלול הציוויליזציה היהודית כפי שהתפתחה ברציפות במשך דורי דורות. וכפי שהעם היהודי היה בפרקים מפוארים של חיי התפוצות, על ישראל להיות פתוחה גם לקלוט יסודות הולמים של תרבויות לא-יהודיות. שנית, ההיבט החברתי של מוטיב הרציפות ניכר בכמיהה לראות את ישראל נאורה ומוסרית למופת, כפי שמתחייב מן ההיסטוריה הנשגבה והטראגית של העם היהודי. 'בגלל ההיסטוריה והמורשה המיוחדות שלנו' נמצאים היהודים בעמדה המאפשרת להם להפגין את יכולתם 'לא רק לשגשג למרות דיכוי וסבל, אלא גם להיות מקור של ברכה לילדיהם ולשכניהם'. ההיסטוריה של היהודים מחייבת אותם, וגם הכשירה אותם 'לבנות חברה צודקת ומצפונית בכל אתר בעולם ובייחוד בארץ-ישראל'.⁵⁵

* * *

לסיכום: המחשבה הקונסרבטיבית הציונית בלטה בשני מאפיינים העולים בקנה אחד עם האידאולוגיה הטיפוסית לציונות האמריקנית. ראשית, עניין אינטנסיבי במיוחד

52. I. Schorsch, 'A Light Unto the Nations', *ibid.*, pp. 1–6, *quots.* pp. 5–6.

53. שם, עמ' 6.

54. The Jewish Theological Seminary of America et al., *Emet ve-Emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism*, New York 1988, pp. 33–41.

55. שם, עמ' 30–46, ציטטות עמ' 34.

היא גילתה ברציפות ההיסטורית-תרבותית, שמא בלעדיה ובלי המודעות לה תשתרר בארץ, לפי תפיסתה, תרבות דלה ושטחית, ואף מנוכרת לציוויליזציה היהודית. שנית, היא גילתה עניין רב בלקחים המוסריים של תקופת הגלות הארוכה, בדאגה שמא בלעדיהם תיווצר בארץ תרבות פוליטית לא הומניסטית, ולא רגישה לגורל החלשים בחברה.

הסיבות למאפיינים האלה של המחשבה הקונסרבטיבית נעוצות במידה רבה בתפיסת העולם היהודית הכללית שלה. זרם זה התרכז בהתפתחות ההיסטורית התרבותית של עם ישראל, גם מעבר ליצירת התנ"ך. הוא התמקד בתלמוד ובפירושו לאורך הדורות, בספרות התורנית שהתפתחה במהלך העתים, בתנועות המחאה והמוסר, במצוות ובמנהגים העיקריים שרווחו בתקופות שונות, וכה הלאה. בשביל זרם המעוֹרָה כל-כך בתרבות ישראל לדורותיה נראתה המגמה הציונית-ישראלית להתרכז בתנ"ך (וביצירת הבית השני במידה מסוימת) כקטיעה מכאיבה. הם שאפו תדיר לכך שאוצרות התרבות שנוצרו בתפוצות (כבר בתקופת הבית השני) ובמהלך שנות הגלות הארוכות – אוצרות שהיו חלק אינטגרלי מהעולם הרוחני שלהם – יהפכו לנכסי צאן ברזל של מדינת העם היהודי.

גם הדגש על המשמעות המוסרית-חברתית של תקופת הגלות עבור היהדות המודרנית והציונות נובע במידה רבה מן התפיסה ההיסטורית-התפתחותית של הזרם הקונסרבטיבי. מכיוון שהם העמידו בתרבות היהודית כפי שהתפתחה בתפוצות ובתקופת הגלות, הם עסקו בתולדות העם בעיקר כ'עם של מיעוט'. לנגד עיניהם תמיד היתה המציאות של עם מפורז החשוף לשרירות הרוב ולזעזועים בינלאומיים. וכך, בתור קונסרבטיבים ובני קבוצת מיעוט בארצם, הם התמקדו בבעיית החלשים בחברה, ונטו להעלות על נס את ערכי השוויון, הפלורליזם ומדיניות חוץ מתונה וקואופרטיבית. הם ציפו למדינה יהודית רגישה המאמצת אל לבה את העיקרים האלה והמתקשרת, לכן, אל ההיסטוריה היהודית ברציפותה גם במישור הערכי.

בתקופת היישוב ובשנים הראשונות של מדינת ישראל רב היה חששם של הקונסרבטיבים הציונים כי בארץ-ישראל תתפתח תרבות המנוכרת לעבר היהודי וליהדות כפי שהם תפסו אותם. מאוחר יותר, מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים קירבו לדעתם את שתי הקהילות הגדולות. אולם גם אם נגרוס כי הסולידריות התחזקה מאז 1967, הרי היא, בכל אופן, לא מחקה כלל את מאפייני הגישה הקונסרבטיבית הציונית. יש יסוד להניח כי רוב בניין ורוב מניין של התנועה הקונסרבטיבית ממשיכים לצפות כי המדינה היהודית – בתרבותה ובערכיה המוסריים – תתקשר באופן מעמיק עם ההיסטוריה היהודית כפי שזרמה לדורותיה.

ממפלגה סוציאליסטית למפלגה ממלכתית

ישראל קולת

א

בשנים האחרונות הופיעו מספר ספרים העוסקים בתולדות תנועת העבודה והמבקשים לפרש את התפתחותה פירוש כולל - גם אם הם עוסקים בפרשיות מוגבלות. ספרים אלה חשובים לא רק מבחינת העיסוק ההיסטורי בתופעה האירופית המורכבת 'תנועת העבודה' ובגילוייה המיוחד והנפלה בארץ-ישראל. העיסוק בתולדות תנועת העבודה בארץ חורג מן העניין ההיסטורי כשלעצמו. הוא אמור וצריך לקשר מסורות רעיוניות ופוליטיות עם מציאות שונה ומשתנה בהווה - וגם לעמת את המסורת עם המציאות. ההשתנות קיימת בכל התנועות הסוציאליסטיות בעולם, וחבריהן הסיקו מן הניסיון ההיסטורי מסקנות שונות. ייחודו של הדיון ההיסטורי בארץ הוא בכך שכאן חלו שינויים מהפכניים מבלי שהתנועה עצמה תיתן דין וחשבון לעצמה או לציבור על שינויים אלה.

אנחנו יכולים להקשות ולשאול מדוע אירעו המעברים והמהפכים - כגון מעבר ממשק ציבורי וסקטור הסתדרותי לימגור עסקי והפרטה - ללא דיון וויכוח ונתלון בדממה. מי שירצה ייחס זאת לרמת הדיון האינטלקטואלי והיושר האינטלקטואלי-פוליטי בישראל כיום, אולם השתנות, שעשויה להיות צודקת כשלעצמה, אירעה בישראל גם בשנות החמישים והשישים ללא דין וחשבון עצמי. קנאות לערכים של דור ותיק, קשיחות דוגמטית של השמאל וקשיחות מוסדית של ההסתדרות הניעו את קברניטי מפא"י ומפלגת העבודה לעקוף ויכוחים עקרוניים ולפנות אל פתרונות פרגמטיים.

שינויים רבים בהנחות היסוד של תנועת העבודה באו כתוצאה מניסיון, מאילוצי מציאות או מהיענות למשאלות הבוחרים. שינויים אחרים התחוללו רק כאשר מוסדות וארגונים הגיעו עד משברים כלכליים ללא מוצא. בעיקרו של דבר האריכה המפלגה הפוליטית ימים יותר מן המעמד החברתי ('מעמד הפועלים') או מן ההזדהות עם מעמד זה וגם מן האדיאה הסוציאליסטית. עלייה זו של ערך המפלגה הפוליטית היא כשלעצמה מפנה מהפכני בתפיסת תנועת העבודה, אשר בדמותה ההיסטורית ייחסה למפלגה משמעות משנית או אף שלילית.

ההיגיון האלקטורלי של המפלגה הפוליטית הניע לבחון מחדש מוסדות שהיו בסיסה והגשמת רעיונה של תנועת העבודה - ונהפכו לאבני ריחיים על צווארה: כך, למשל, קופת-חולים חדלה להיראות כארגון עזרה הדדית המנוהל באופן דמוקרטי והמספק רפואה שוויונית מתוך הרגשת שירות לציבור, וקיבלה דימוי של מנגנון ביורוקרטי הנשלט על-ידי אינטרסים פוליטיים.

דוגמה מובהקת של עקיפת התמודדות אינטלקטואלית היא הקמת מר"צ בהשתתפות מפ"ם. המפלגה הסוציאליסטית המובהקת ביותר כאילו הכריזה כי הסוציאליזם הוא בעל מעמד משני והצטרפה למפלגות שזיקתן להסתדרות חלקית או בלתי קיימת. היא עשתה כן לא רק בגלל היתרון הניתן לנושא המדיני – אלא גם משום הרצון להימנע מן הדימוי הממסדי של גילויי הסוציאליזם בישראל.

אולם ההיגיון הפוליטי שהעלה את ערך המפלגה הוא גם המחייב את העימות עם עברה המרחף כרוח רפאים מעליה. שם המפלגה – 'עבודה' – משייך אותה למשפחת מפלגות הקשורות להערכת העבודה ולשכבה של העובדים בחברה; מדי פעם מתעוררת שאלת הזיקה לסמלים ולתוכנם, אם זה הדגל האדום, האחד במאי או האינטרנציונל. מעבר להחלטות של משרדים ליחסי ציבור על התועלת והנוק של השימוש בסמלים בפני קהל הבוחרים, ישנה שאלת התייחסות אל תוכנם המהותי. סמלים אלה, שנולדו או פשטו ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה פירשו את העקרונות של המהפכה הצרפתית בעידן של המהפכה התעשייתית. הם סימלו מחאה והתקוממות של פרולטריון חדש נגד ניצול ועוול, אך גם היו בעלי משמעות אוניברסלית של אמנסיפציה ואינטרנציונליזם.

הסמלים שהלכו ונוצרו במשך המאה התשע-עשרה בצרפת עברו אל רוסיה הצארית וממנה אל תנועת הפועלים היהודית והארץ-ישראלית. גם אם בארץ הם קיבלו משמעויות חברתיות חדשות הם עדיין ציינו אתוס קולקטיבי שבימינו נשארה ממנו הנוסטלגיה.

ההינתקות מן השורשים ההיסטוריים, היכולה להיות מוצדקת או בלתי מוצדקת לגופה, מניחה את המפלגות המתייחסות למסורת זו ללא בסיס לאחדותן ועיקרים לזהותן. זה יכול לשמש היטב את ההנהגה, החפצה לעתים ליהנות מחופש תמרון בלתי מוגבל. אולם חירות זו גם נוטלת מן התנועה גרעין של יציבות בחליפות הזמנים והמצבים ועם השתנות הדורות. מפלגת העבודה של היום נשארה המפלגה הגדולה ביותר במפה הפוליטית הישראלית, וניתן לשאול האם היקף רחב זה נובע משורשים היסטוריים, ממבנה מוסדי, מנאמנות רעיונית או להפך – מיכולת תמרון רעיוני.

אם כי להיסטוריה של תנועת העבודה כלשעצמה יש משמעות רלוונטית – הנה ודאי שאין זו משמעותה היחידה או העיקרית. ההיסטוריה של תנועת העבודה היתה באופנים שונים בת-לוויה של תנועת העבודה והזעזועים של הר געש שעברו על העולם בשנים האחרונות שינו אולי את משמעותה אולם לא ביטלו את ערכה, ובמידה מסוימת הוסיפו לה משמעות חדשה. הקשר בין תנועות הסוציאליזם באירופה למפעלי הארץ צריך פירוש היסטורי.

מחשבה אסוציאטיבית נוטה לקשר את ההתמוטטות של הקומוניזם האירופי ושל ברית-המועצות עם השינויים בארץ. אולם סינכרוניזציה זו רק בחלקה מהותית ובחלקה היא מקרית. היא מצרפת אובדן שלטון עם כישלון כלכלי ועם התמוטטות ערכית.

תנועת העבודה בארץ איבדה את השלטון ב־1977, ואפשר היה לפרש כישלון זה כתוצאה של דבקות בנושנות כמו כתוצאה של הינתקות מעקרונות; כתוצאה של אובדן קשר עם הציבור או זרימה מידלדלת של מנהיגות חדשה. תנועת העבודה חזרה

לשלטון ב־1992, בקואליציה בעלת רוב קטן, אולם הבניין היוצר שאותו ראתה כטעם העיקרי של קיומה ממשיך לקרוס, קריסה כלכלית או חברתית. קופת־חולים ו'הסנה' הם מעין משל ודוגמה לשלשלת התמוטטויות בלתי נמנעת (אם כי קיימים גם בנק הפועלים ו'כור' במתכונת החדשה). המשבר הכלכלי של תנועת המושבים ושל התנועה הקיבוצית כאילו מצטרף אל שלשלת זו.

כל אלה נראים כמקבילים אל התמוטטות הכלכלות הקולקטיביות בגוש המזרחי לשעבר. אולם הדמיון איננו חד־משמעי. אין להתעלם ממצע משותף כלשהו למשק ציבורי ושיתופי במשטרים סוציאליסטיים וקומוניסטיים. אך בהבמדה אין לדמות משק ציבורי ושיתופי במשטר דמוקרטי ובמסגרת כלכלה חופשית־יחסית עם משטר טוטליטרי.

דעיכתה של המסורת הרעיונית בארץ אירעה לא מתוך התמודדות עמה ושינויה, אלא על־ידי שינויים מעשיים ובעיקר דרך חילופי הדורות. השינוי הביולוגי כשלעצמו הביא לשינוי אידיאולוגי – או לפחות לנטישת האידיאולוגיה. תנועת העבודה דומה לסיפור החסידי על הדורות הראשונים שידעו למצוא מקום ביער, לשאת תפילה, להדליק אש ולעשות ישועה; הדורות שאחריהם שכחו בהדרגה את המקום ביער, את הדלקת האש ואת התפילה; מה שנותר הוא לספר במעשיהם של הראשונים ולהביא לאותן התוצאות. אולם הסיפור במקרה זה איננו מסוגל לחדש את מעשה הראשונים. המצב של אליטה ללא ממשיכים (כשם ספרו של יונתן שפירא) מטביע את חותמו על החיים בישראל.

בחינת תולדותיה של תנועת העבודה איננה רק בעלת משמעות היסטורית או פוליטית, אלא גם בעלת משמעות רוחנית ואישית. תוכנה הרוחני של התנועה הסוציאליסטית, היה רחב בארץ יותר מאשר באירופה. היא יצרה חלק רב ומכריע של התרבות היישובית. כאן לא היתה מסורת ארוכה של ערכים קלאסיים, הומניסטיים ומדעיים שלתוכם צמח הסוציאליזם. הלאומיות נולדה אמנם לפני חדירת ההשפעות הסוציאליסטיות אולם לפחות מאז העשור השני של המאה הלכו ההשפעות הסוציאליסטיות והטביעו את חותמן על עצם הצביון והנאמנות הלאומית. נפילת הסוציאליזם הניחה אפוא חלל בכל העולם הרוחני הישראלי. הסוציאליזם לא היה רק צרור של אמצעים פוליטיים ולא רק ביקורת הכלכלה והמדינה – אלא גם אמנסיפציה כוללת של האנושות, חזון החברה הטובה של אנושות עובדת וסולידרית. להבדיל מן המחשבה השמרנית ובדומה להנחות הליברליות, הסוציאליסטים העריכו כי ביטול הדיכוי והניצול – כפי שהם הגדירו אותם – הוא הדרך אל אופקים אנושיים בלתי משוערים. שחרור האדם הוא אות ליצירה ולא לפריעת סדרים. מהלך ההיסטוריה לא היה מהלך סתמי אלא מהלך הבא לפתור את חידתה, כמאמר מרקס, ולהוליך אל ממלכה חדשה של חירות. תפיסות כוללות אלה של החברה מעורות היו בתיאור היסטוריה שבה נמתח קו החל מהמהפכה הצרפתית ומבבף (אם לא מספרטקוס) והצר'טיסטים, אנשי 1848 ו־1870 בפריס ועד וינה 1934 ומלחמת האזרחים בספרד. מהלך שחרור זה של ההיסטוריה האנושית בכללו ובפרטיו זקוק היום לתיאור היסטורי שונה בתכלית.

בארץ־ישראל היתה שאלת העולם הרוחני של תנועת העבודה לא רק לשאלה

כללית של הציבור והחינוך – אלא נושא חיים אישי. באמצעות מפעליה התרבותיים, תנועות הנוער והתנועה הקיבוצית, עיצבה תנועת העבודה דורות אחדים בארץ־ישראל. אלה שזכרו אותה בגדולתה ואלה שראו אותה בפילוגה נושאים את הזכר כחידה המבקשת פתרון.

העובדה שחלק ממנה פנה לכמו־קומוניזם וקרס יחד אתו נשארה כזיכרון צורב בלב קשישים וצעירים, והדבר בא לידי ביטוי גם בספרות ההיסטורית. הקורבנות המדאיבים שהיו כרוכים בפילוגים הרי־האסון הם דמים הצועקים מאדמת העבר.

האופי המיוחד של תולדות העבודה בארץ נובע גם מן המעורבות הרבה והישירה של חבריה, כאשר לעתים אין מחיצה בין חיי הפרט לחיי הכלל. הדברים נכונים בעיקר בתנועה הקיבוצית. הפרט הבונה את חייו על פני רצף הגילים חויב ואף בחר לראות את עצמו כחבר קולקטיב וכמשנה סדרי עולם. הדוקטרינה הרעיונית לא היתה רק עניין מופשט אלא בונה של היומיום. בהתאם לכך היו גם התורות המדריכות מגוונות ורבות פנים. אם כי שלטון רב ניתן לדוגמטיקה הסוציאליסטית ובייחוד המרקסיסטית, הנה מורי דרך ככצנלסון או כטבנקין הרבו להשתמש גם במונחים אחרים שבדרך־כלל הם נחלת הספרות. אמונה וכפירה, נורמות וניהיליזם, צמיחה אישית ויצירה בלתי מוגדרת מילאו בדבריהם תפקיד מרכזי.

בצד הצורך של החברה בדין וחשבון על עברה והצורך של תנועה פוליטית בעימות עם המסורת הרעיונית שלה, קיים גם הצורך הקיומי באותו דין וחשבון לבני הדור שעולמם הרוחני נבנה בידי התנועה ולדור השני שגדל על רקע התמוטטות העולם הרעיוני שהוליך לקומוניזם וקרס אתו.

דור או שניים של צעירים שגדלו בארץ־ישראל ראו בתנועת העבודה עולם מלא, אידיאולוגי וגילוי אנושי מופתי. הדור שגדל בשנות החמישים ראה את פילוגיה הטראגיים ואת הידלדלותה הרעיונית והחברתית.

כך שאם באירופה נדון גורלו ההיסטורי של הסוציאליזם בשל משקלו הרב בעיצוב דמותן של המדינות הדמוקרטיות והתקווה ל'ציוויליזציה אנושית' חדשה בברית־המועצות – יש בחשבון הנפש בארץ טעמים מקיפים יותר ואף אישיים יותר. השאלה אם הרעיון הסוציאליסטי בכל הגדרה שהיא היה מוטעה ואין הוא יכול להיות מורה דרך בבניין הכלכלה והמדינה, או שדרך ביצועו היתה מוטעית – והאם אפשר להפריד רעיון מביצוע – מעסיקה את האידיאולוגים כמו את חוקרי האידיאולוגיה וההיסטוריה.

התהייה היום שונה מחקרי הלב לאחר כשלון התנועות הסוציאליסטיות בשלהי שנות השלושים, ערב מלחמת העולם השנייה. אז הן הוכו מבחוץ, ואילו כיום הן כאילו התאפסו והתמוטטו מבפנים. אז טפחה על פניהן החזות של מהלך היסטורי המוליך בהגיונו העצמי להגשמה של סוציאליזם – אולם היה אויב מובהק להילחם נגדו; היום כאילו אבדו כיווני הדרך וציוניה.

כל הטעמים האלה מצטרפים אל היבול הספרותי ההולך וגדל בשדה חקר תנועת העבודה בארץ. פירושו של עולם שחלף, ניסיון לבחון את יחס ההווה לעבר וחשבון נפש היסטורי, ולעתים גם ביוגרפי, משתלבים יחד. אל הספרים והחיבורים הקודמים על מפא"י והקיבוץ המאוחד – מאת יעקב גולדשטיין, יעל ישי, הנרי ניר ואהרן קידר

- נוספו ספריהם של מאיר אביזוהר ושל ברוך כנרי. הראשון עוסק בתולדותיה של מפא"י והשני בקיבוץ המאוחד.¹

ספרו של מאיר אביזוהר בראי סדוק בא לספר את סיפור תולדותיה של מפלגת פועלי ארץ-ישראל. אין לומר כי הוא ממצה את המסכת העובדתית. לאחר שנים לא מעטות של מחקר וחיבורים בנושא זה - עדיין סיפור ההיסטוריה בשלמותה הוא בגדר תפקיד העומד לפנינו. סגולתו של הספר הוא בניסיון של תיאור רב-ממדי המצרף את ההיסטוריה העובדתית עם ההיבטים הרעיוניים והאנושיים בחיזיון מורכב זה שכלל אינו מתמצה בשדה הפוליטי. תחומי הפעולה של המפלגה, כמו-גם המושגים שבהם היא דנה על עצמה, התפרשו הרחק מעבר לדיונים פוליטיים מקובלים. גם דיוניה הפוליטיים כשלעצמם לא היו תרגילים באידיאולוגיה. בפגישה עם נסיבות בלתי משוערות, ומכות האחריות שהוטלה עליה, היא נעשתה בית ספר למחשבה פוליטית. אמיתות מופשטות על יחסי עמים, אינטרסים ושימוש בכוח, הערכות על הזירה העולמית והמזרח-תיכונית נעשו להנחיות לשם קביעת עמדות פוליטיות שהיו צריכות לעמוד במבחן המעשה. מרכז מפא"י היה זירה שבה חישלו ארלוזורוב ובן-גוריון, ברל כצנלסון ושרתוק את מחשבתם המדינית. בדיונים אלה התגבשה אסכולה של מחשבה וקבוצה סגולית מנהיגה. לא מנהיג אחד שלט במפלגה ולא מנגנון - אלא חבר - שהציג סגולות כמו ראיית נולד, פיקחות מעשית, נאמנות, סמכות מוסרית וכושר ביטוי ושכנוע. בשלשלת הוויכוחים על מועצה מחוקקת, על חלוקה, על הגנה והבלגה, על התנגדות אלימה וגיוס, על מאבק ומדינה היא פיתחה מחשבה מדינית שקולה ומחושבת שהצליחה לשמור על איזון מתמיד בין האידיאולוגיה לאפשרויות.

לא רק היקף ההתייחסות והפעולה של המפלגה מכביד על כתיבת תולדותיה. בדומה לכך מכבדה ההיסטוריוגרפיה העצמית של מנהיגיה. לא היה צעד בחייה ולא פולמוס מוויכוחיה הרבים שלא נתלוותה אליו תמונת היסטוריה עצמית.

הזיקה של רבים מן ההיסטוריונים אל המורשת הרעיונית של תנועת העבודה גורמת לכך שגם הם נוטים לבחון את המפלגה במונחים של עצמה ושל פולמוסיה. הוויכוחים והפילוגים הפנימיים נעשים מוקד הדיון. דבר זה חל גם על הסברת הקמתה של המפלגה וגם על דרך התפתחותה בשנות השלושים והארבעים.

הדרך לאיחוד אחדות-העבודה והפועל-הצעיר היתה נושא לפירושים אידיאולוגיים של בני התקופה ולפולמוסים בזמן הפילוג. למרות העובדה ששאלות המחלוקת שנתעוררו לא חצו עוד את מפא"י לפי הקווים הישנים של שתי המפלגות - הנה רבו הטענות האומרות כי האיחוד היה בעוכרי המפלגה והוא שהסיט אותה מנתיבה. למעשה

1. יעקב גולדשטיין, בדרך להגמוניה, תל-אביב 1980; יעל ישי, סיעתיות בתנועת העבודה, תל-אביב 1978; ה' ניר, הקיבוץ והחברה, 1923-1933, ירושלים תשמ"ד; א' קידר, 'התפתחותו הפוליטית והרעיונית של הקיבוץ-המאוחד 1933-1942', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1983; מ' אביזוהר, בראי סדוק, תל-אביב-קריית שדה-בוקר 1990; ב' כנרי, לשאת את עמם, תל-אביב 1989; ספרה של אייל כפכפי, אמת או אמונה, ירושלים, 1992, לא נכלל בסקירה זו.

היתה הכוונה לחזון אחדות־העבודה שלא היה קיים עוד גם באחדות־העבודה עצמה. הוא לא היה קיים בשני נוסחיו – לא המעמדי־אורתודוקסי של יוצאי פועלי־ציון ולא המעמדי־חלוצי־קיבוצי בנוסח טבנקין. השאלה שההיסטוריונים צריכים לשאול היא באיזו מידה יכול היה מצע האיחוד, במידה שהיה קיים, לשמש מורה דרך למפלגות המתאחדות. אביזוהר רואה ב'סוציאליזם הקונסטרוקטיבי', כדרך שראו בני התקופה, את הבסיס המשותף שליכד את שתי המפלגות. אולם השאלה היא באיזו מידה אכן יכול היה סוציאליזם זה להתגשם ועד כמה הוא הלם את המציאות הארץ־ישראלית.

שנות השלושים מצוירות בתודעה העצמית שליוותה את ויכוחי התקופה כתקופת ויכוחי אין קץ שסבבו סביב נושאים מעשיים, אולם בשורשם היו אי־הסכמות בסיסיות. דמות זו נשתרשה בעיקר בתקופת הפילוג של 1942–1944, כאשר ההיסטוריה תוארה כמחרוזת של ויכוחים שהוליכו באופן בלתי נמנע אל הקרע. הוויכוחים בשאלת היחס לרוויזיוניזם, הסכם העבודה, 'החלוצ', איחוד התנועה הקיבוצית והחלוקה נתפרשו בראיה רטרוספקטיבית כאקדמות וכסימני דרך לפילוג. אביזוהר אימץ במידה רבה תמונה זו – למרות גישתו המחקרית הביקורתית. הדבר מתבטא גם בשם ספרו – בראי הסדוק – וגם בכינוי המפלגה כ'מפלגה שלא היתה' – רוצה לומר, המפלגה נוסדה מלכתחילה על יסוד מבוקע. בני התקופה המתפלמסים התקשו להגדיר את טיב המחלוקות שלהם, ולעתים קרובות נחלקו בשאלה על מה המחלוקת. בעייתנו היא האם יעלה בידי החוקרים ממרחק הזמן ובגישה היסטורית ביקורתית לנסח את טיבה של המחלוקת ולהסביר את התנהגות נושאייה.

בראייה היסטורית עלינו לראות את מפא"י לא רק לאור ויכוחיה וההגדרות העצמיות של זהותה, אלא לפי תפקידה ביישוב ובתנועה הציונית. ראייה כזאת תצביע על תמונה אחרת לגמרי. לא זו בלבד שהיא היתה מאז הבחירות לאסיפת הנבחרים ב־1931 למפלגה ראשונה ביישוב, ומאז 1933 למפלגה הגמונית בהסתדרות הציונית; היא הפכה את היישוב לקהילייה פוליטית לאומית מגובשת והנהיגה את פעילותו המדינית.

מנקודת ראות זו השאלה איננה אם מפא"י נשארה נאמנה לרעיונות הראשונים שלה, אלא האם עלולים היו הפילוגים לשבור את הכוח הפוליטי המרכזי של היישוב היהודי בארץ. אילו היו תוצאות הבחירות ב־1944 שונות, ומפא"י היתה מאבדת את הרוב בהסתדרות ואת עמדת הבכורה באסיפת הנבחרים ובקונגרס הציוני, ולולא זכתה ברוב יחסי בבחירות לקונגרס ב־1946 – היה היישוב בארץ נשאר ללא עמוד שדרה פוליטי.

מאידך גיסא יש לראות את המרחב בין החברה היישובית כפי שתנועת העבודה בהנהגת מפא"י רצתה לכוון אותה – לבין החברה היישובית למעשה. מנקודת הראות ההיסטורית המקפת יכולים אנו לשאול האם מילוי תביעות כמו איחוד התנועה הקיבוצית עשוי היה לחזק את מעמדה ההגמוני של מפא"י ביישוב ובתנועה הציונית. אביזוהר מבקש לנסח את השתקפות האידיאלים החברתיים והלאומיים בעולמה של מפא"י. הצגת רעיון ה'גאולה על־ידי עבודה' כרעיון המרכזי של מפא"י הוא בעל תוקף מוגבל. עולמה הרעיוני של המפלגה היה רחב מזה וכלל ערכים שהנאמנות להם לא היתה פחותה מן הנאמנות לערך העבודה.

גם מושג העבודה כשלעצמו הוא מורכב ובעל פנים רבות. הוא נטוע כערך אישי במערכת ערכים יהודית וכלל-אנושית והוא טבוע בהתפתחות התנועה הלאומית והיישוב. העבודה הופיעה בעולמה של תנועת העבודה בארץ כערך וכאמצעי, כסגולה אישית וכצורך לאומי. היא קיבלה את רעיון העבודה כערך מן ההשכלה היהודית ומן התנועה הסוציאליסטית. העבודה נחשבה הסימן המובהק לניגוד ל'גלותיות' ולתנאי ההכרחי ליצירתו של משק לאומי. בתקופת העלייה השנייה, כידוע, נעשתה הפנמה של מושג העבודה והיא נעשתה ערך של חיי הפרט, ערך המכונן את זיקתו לאומה, לטבע ולחברה האנושית; היא נעשתה 'עבודה לשם חיים'. ערך העבודה עמד במחשבה האירופית והיהודית לעומת ערכים כקונטמפלציה, לימוד תורה, עבודת הקודש, או אמנות וחיי חופש ופנאי.

הנצרות הקדומה של פאולוס, הערים של ימי הביניים, הפרוטסטנטיות והפוריטניות הקנו את הערך המוסרי לעבודה ושחררו אותה מן הדימוי המשפיל ומן העבדות. עם תקופת ההשכלה ועליית הבורגנות קיבלה העבודה משמעות של יצירת האדם את עצמו מצד אחד ושל אופן הכרחי של קיום אנושי-חברתי מצד שני.

במחשבה הסוציאליסטית הופיעה העבודה כערך וגם כתביעה לתגמול - ושתי המשמעויות לא עלו בהכרח בקנה אחד. בתכנית גותה (1875) של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה צוינה העבודה כמקור כל עושר ותרבות; העבודה נחשבה כזכות בסיסית של האדם וגם כחובתו לחברה. היא הוצגה כהשתתפות ביצירת הקיום והתרבות וביטול החלוקה המעמדית הנעוצה בחלוקה בין עובדים ללא-עובדים, ובין עובדי עבודה גופנית לעובדים עבודה שאינה מחייבת מאמץ גופני. איתור מקומו של ערך העבודה קובע את התוכן של ארגוני העובדים - האם זהו ייצוג שכבה מקופחת בחברה, שכבה חסרת נכסים או שכבה המציינת סגולה - שאינה רק סגולה של שכבה מסוימת אלא סגולה כלל-אנושית. האם 'עבודה' היא ערך שורשי שממנו מסתעפים גם ערכים אחרים כמו חירות ושלוש - או שהיא ניגוד של החירות?

תנועת העבודה בארץ קיבלה הרבה מן המשמעות המוסרית שהוענקה לעבודה במחשבה הפופוליסטית הרוסית. אולם 'העבודה העברית' נעשתה לנושא העושה את הפועלים לממלאי התפקיד הלאומי הראשון במעלה.

כשם שהמושג 'עבודה' הוא בעל משמעויות רבות בתרבות האירופית, במחשבה הסוציאליסטית ובאתוס של העובדים - והוא קיבל צביון מיוחד בארץ-ישראל - כן גם מושג ה'גאולה'.

השימוש במושג 'גאולה' מרומם את המפלגה לפחות חלקית מן המישור ההיסטורי אל מישור מטאהיסטורי. אין זה בהכרח מישור דתי, אולם זה מישור המוצא פתרונות סופיים ומוחלטים לבעיות ההיסטוריה. אכן המחשבה הסוציאליסטית נטתה פעמים רבות לראות את עצמה על רצף תולדות האנושות כמבשרת מישור חדש של קיום אנושי השונה מכל מה שקדם לו; מישור חדש זה נראה כמגשים של חזונות לעולם מתוקן שהופיעו בדת ובהגות האירופית האוטופיסטית. כאשר תפיסות אלה נפגשו עם התנועה הציונית, שבאה להציב את ההיסטוריה היהודית על מישור חדש, הוכפל רעיון המהלך ההיסטורי כמהלך גאולתי.

ככל שהמושג היה בעל עוצמה בעולם הרוחני של תנועת העבודה, הרי שהמעורבות הפוליטית שלה חייבה אותה להבחין בין המישורים והמשמעויות השונים של מושג זה.

מושג העבודה אינו המושג היחיד שהועבר מתנועת העבודה הכללית וקיבל משמעויות חדשות. לא זו בלבד ששושלת היוחסין מתייחסת אל מסורת המפלגות הסוציאליסטיות והזהות העצמית קשורה למסורת זו, אלא שעצם התביעה לאחדות נשענת על רעיון 'אחדות העובדים' או האחדות הסוציאליסטית. את רעיון האיחוד אפשר להצדיק בטעמים פוליטיים פרגמטיים, אולם מטעמים כאלה אפשר גם לפסול אותם. באין היגיון מהותי לאחדות נקל להצביע על מקרים שבהם האיחוד לא הביא לפתרון מחלוקות ולמוצא רצוי אלא למבוי סתום, לחוסר הכרעה ולשיתוק פוליטי. תולדותיה של מפא"י עשויות להיות מבחן ליחס בין רעיון האיחוד הכללי בתולדות תנועת העבודה לבין המשמעות המוקנית לו בארץ-ישראל, כמו-גם ליחס בין ביסוסים רעיוניים לבין הישגים פוליטיים פנימיים וחיצוניים. אנחנו יכולים לשאול האם תולדותיה של מפא"י הם סיפור הצלחה או שהפילוג של 1944 מעיד על סדקים שערערו מלכתחילה את האחדות? האם הקמתה של מפא"י פתרה בעיות שאליהן נקלעה תנועת העבודה או היפוכו של דבר – קלעה אותה אל בעיות ללא מוצא? אל השאלה ההיסטורית אפשר להוסיף את הקושיה האקטואלית, האם יש משמעות לאחדות 'תנועת העבודה' לאחר שהבניין הרעיוני-היסטורי שבתוכו היה משולב רעיון זה עבר מן העולם? האם יש לו בסיס לאחר שגם המושג הרעיוני של 'מעמד' וגם המבנה של החברה בפועל עברו שינוי?

מגמת האחדות בתוך תנועת העבודה בארץ, שבאה לידי ביטוי באחדות-העבודה ב-1919 אירעה בסמיכות זמן לפילוג שחוללה המהפכה הבולשביקית במפלגות הסוציאליסטיות באירופה. העובדה שבארץ לא גבר רעיון הפילוג למען המהפכה שלה הטיף הבולשביזם יכולה היתה להתפרש כיתרון הניתן למציאות הארץ-ישראלית שהיא המאחדת. אולם היא עשויה היתה גם לקבל משמעות כוללת יותר ולומר כי תנועת העבודה בארץ קרובה יותר ל'מקור' של תנועת העבודה באירופה. כשם שהעדפת הארגון ה'מעמדי', במקרה זה ההסתדרותי, על פני הארגון המפלגתי הורתה על מעין זיקה למקור ראשוני בלתי נדלה – כן גם האחדות. תביעת האחדות הסוציאליסטית נשענה על מושג 'מעמד העובדים', מצבו החברתי והייעוד הצפון בו לשמש משחרר של החברה כולה. המרקסיזם, שעמד על הפעולה הפוליטית הנפרדת של הפועלים ועל העיקרון ששחרור מעמד הפועלים יכול להיות רק מעשהו הוא, הצדיק את ההפרדה בין המפלגה המיוחדת של הפועלים לבין מפלגות 'אזרחיות'. גם אדוארד ברנשטיין, שלא צמצם את המפלגה הסוציאליסטית לאנשי מעמד העובדים, טען כי במקרה של העובדים יש זהות בין המקום בריבוד החברתי לבין האידאיה הסוציאליסטית, בעוד שהמצטרפים לתנועה הסוציאליסטית ממעמדות אחרים עושים כן בניגוד לאינטרס המעמדי שלהם. מאז ימי האינטרנציונלים הסוציאליסטיים הראשון והשני היתה האחדות לערך 'מעמדי' וסוציאליסטי ראשון במעלה. היא עמדה בניגוד לפילוגים הרעיוניים הרבים שאפיינו את תקופת האינטרנציונל הראשון ואת תקופת ההתהוות של המפלגות הסוציאליסטיות. ב-1905 אף התערב האינטרנציונל למען הקמת

המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית וחילץ אותה מפילוגיה בשאלות הדוקטרינה והטקטיקה הפוליטית גם יחד.

חשובה מן התפיסה הרעיונית של האחדות היא העובדה ההיסטורית של התהוות מפלגות עובדים ומפלגות סוציאליסטיות ברוב ארצות אירופה בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. אמנם מפלגות אלה לא הלכו בעקבות דגם רעיוני אחיד, והיו שונות למדי בנסיבות התהוותן ובמצען הרעיוני, בשקפן את המשטרים והנסיבות הכלכליות והחברתיות של כל ארץ. הן הוקמו לצורך חקיקה שהעובדים היו מעוניינים בה, לצורך הגנת האיגוד המקצועי, או לשם הגשמת יתר דמוקרטיה, חינוך כללי, צבא עממי, ביטול שלטון הכנסייה וכיו"ב. היו מפלגות (כמו הגרמנית, למשל) שהחלו מהגדרת המטרה מרחיקת הלכת של העברת יסודות הכלכלה לידי החברה, בעוד שמפלגות אחרות (כמו הבריטית) הגיעו לכך אחרי תהליך ארוך.

הפילוג שחולל הקומוניזם בין המפלגות הסוציאליסטיות נידון לגנאי לא רק בשל הפרת העיקרון המופשט של אחדות המעמד. ברור היה כי העדפת מהפכנות ודיקטטורה של הפרולטריון על פני אחדות המעמד פירושה גם הינתקות מרצון להגשים את הסוציאליזם בדרך דמוקרטית. שכן רק מעמד מאוחד היה בעל סיכוי להגיע אל השלטון בדרך של בחירות כלליות. יתר על כן, הפילוג חיבל במה שנחשב בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים כעיקרון סוציאליסטי ראשון במעלה – להתנגד למלחמה בין אומות ולהבטיח את השלום באירופה. לאחר המפולת של הסוציאליזם בגרמניה נחשב הפילוג כגורם אשר מוטט את המשטרים הדמוקרטיים ואת תנועות הפועלים גם יחד. בארץ נחשב כל פילוג לא רק כמחליש את העוצמה הפוליטית של ייצוג העובדים אלא גם כמסיט מן העיקר של הקונסטרוקטיביות.

הדרך אל האחדות בארץ והגדרת מושג המעמד היו שונים שוני ניכר מאשר באירופה. המושג המעמדי הרוסי-גרמני שהביאו פועלי-ציון בשנות העלייה השנייה נזנח ועבר שינויים רעיוניים, שבחלקם היו תוצאה של אימוץ תפיסות לא מרקסיסטיות ובחלקם היו קשורים לנסיבות הארץ. זרמים שהתרכזו בהפועל-הצעיר פסלו כל הגדרה מעמדית, גם אם קיבלו למעשה שיטות של סוציאליזם קונסטרוקטיבי. מושג האחדות יכול היה אפוא להתבסס על אופיים המיוחד של הפועלים העולים, על נסיבות הארץ ועל הגדרת מטרות ותפקידים מתוך ההתנסות בפועל. קידום המשק העצמי של העובדים כמנוף ליצירת מקומות עבודה היה מוסכם על שתי המפלגות. ההסתדרות והמבנה הכוללני שלה היו הביטוי המובהק של חברת העובדים הנולדת. השאלה היתה האם אכן מאפשרת הכלכלה הארץ-ישראלית מבנה זה. המעמד הוגדר, אם כן, לא לפי מצבו הסוציאלי – מצב של שכירים, אלא לפי הגדרה רחבה יותר של 'לא מנצלים'. ה'מעמד' מוגדר לא לפי מצב בהווה אלא לפי ההתכוונות לעתיד. הגדרה רחבה זו אמורה היתה ליצור את הבסיס החברתי המשותף שעליו מתנשאת גם השותפות הרעיונית והפוליטית. המצע המקוצר שנוסח עם איחוד מפא"י – המהותי הרבה פחות מן המצע שניסח ברל כצנלסון לקראת אותו איחוד ושיידון להלן – פוסח על מושג המעמד בארץ ומדבר על השאיפה להקים בארץ 'עם עובד', אולם משתמש במושג המעמד ביחס לתנועת העבודה בעולם ולחברות עמה. הנוסחה 'מעמד לעם' לא היתה, כפי שנאמר לעתים, הגשמת משאלתו של הפועל-הצעיר: היא לא היתה ביטול מושג

המעמד בפנייה אל יצירת עם עובד כרעיון כלל-לאומי כפי שרצתה מפלגה זאת. משמעותו היתה הנהגה פוליטית של האומה בידי 'המעמד' – עוד לפני יצירתו של העם העובד, ומדבר זה היו יוצאי הפועל-הצעיר מסויגים כשם שטבנקין היה מסויג ממנו. רעיון העבודה כאידיאה מוסרית וחברתית עשוי היה לשמש תשתית למפלגה המאוחדת ולסייע לה לגבור על המתחויות במבנה שלה ובמבנה של ההסתדרות. לעומת זאת, שאיפת השלטון, שהמפלגה החדשה והנהגתה הפוליטית הצטיינו בה, לא היתה לרוחם של אנשי הפועל-הצעיר. אולם היה לה תפקיד נכבד בליכוד המפלגה.

לתביעה לאחדות על בסיס המעמד – היינו לטענה כי רק אחדות מעין זו היא לגיטימית – יש היבט נוסף. לצד איחוד העובדים ולצד הפרדות ממפלגות שאינן של עובדים עולה ממנה האיסור להתארגנות נפרדת בתוך המעמד, היינו הקמת סיעות שונות בתוך המפלגה. כך חבוייה בתורה הסוציאליסטית מפלגה ריכוזית שאינה מתירה התארגנות נפרדת. פוטנציאל זה יצא אל הפועל בוויכוחי מפא"י בשנות הארבעים.

בסיטואציה אינטלקטואלית זו של הרגשת שותפות במציאות ובביצוע, של ריבוי השפעות ושל הימנעות מניסוחים רעיוניים, היתה משמעות לאתוס שהתהווה בתנועת העבודה ושהיו מובלעות בו גם גישות אל תיאוריה פוליטית. אכן תנועת העבודה לא קבעה עמדה עקרונית לגבי קונסטיטוציה וחוק, דמוקרטיה וזכויות אדם; הדוגמה הבריטית, שדחקה את השפעת הקומוניזם הסובייטי, והמציאות של הסתדרות ציונית ויישוב המאורגנים ארגון וולונטרי ביצרו את חשיבות יצירת הסמכות, שלטון הרוב, חופש ההתארגנות והביטוי וכיו"ב. אולם החברה החלוצית השיתופית, שהתגלמה בייחוד בתנועה הקיבוצית, נחשבה גם דרך לבניין המשק הלאומי וגם דמות החברה הסוציאליסטית העתידה. להערכה זו יכלה להיות גם משמעות עקרונית. החלוציות והשיתוף הם הביטוי העליון לזיקת הפרט לכלל ולאחריות הכלל לפרט. במשטר חברתי מעין זה מיותר החוק הבא להבטיח את כפיפות הפרט לחובה הכללית. מאידך גיסא, גם אין טעם בהגנת זכויותיו של הפרט על-ידי חקיקה.

אין זאת אומרת כי בתנועת העבודה לא היה זרם שהקפיד על מעמדו של הפרט. זרם זה התבטא בייחוד בתנועת המושבים. לא היה זה המושג המערבי של הגנת חיי הפרט, חירותו ורכושו, אלא יותר מושג של חירות הביטוי של האישיות – ביטוי ששדהו הוא בעיקר בעבודה.

כך אנחנו מוצאים רבים מאנשי העלייה השנייה והשלישית שוקדים על תקנונים שבאו להבטיח את חופש ההגדרה העצמית של הפרט בחברה העובדת. גם מושג הדמוקרטיה היה שונה בגופיה של תנועת העבודה מן הדמוקרטיה הליברלית.

בפועל קיבלה התנועה את העיקרון של שלטון הרוב ביישוב ובתנועה הציונית, וכמובן קיבלה את הצטרפות הכלל הלאומי ממפלגות. אולם להלכה לפחות ייחלה לכלל אחר, חסר מעמדות ואינטרסים שונים ומנוגדים – ולביטוי רצונו של כלל זה; כאן לא שלטון רוב הוא הריבון – אלא רצון הכלל, שאינו מתבטא דווקא ברוב מספרי. במציאות הארץ-ישראלית לא היה זה הכלל הריאלי המעשי, אלא הכלל הפוטנציאלי העתיד להתהוות עם התכנסות העם העובד היהודי בארץ. למען כלל עתידי זה ניתן היה להטיל נורמות ומצוות על הציבור הקיים. ההשתייכות הישירה להסתדרות לא

באמצעות מפלגות או אגודות מקצועיות כאילו הגשימה זאת. בעניין זה יש קרבה בין התמורות שעברו בסמוי ובמשתמע בתנועת העבודה בארץ לבין תמורות רעיוניות מפורשות בתנועות הסוציאליסטיות והקומוניסטיות באירופה של ימינו. במהלך אותן תמורות הומרה התפיסה של חברה סולידרית עובדת שאינה זקוקה להגנת זכויות פרט, לבתי משפט עצמאיים, לחופש דיבור והתארגנות – שכן הם מעוגנים בעצם טיבה – בתפיסה אחרת. המשטר הדמוקרטי-ליברלי הוכר כחיוני וכהכרחי להגשמת הסוציאליזם – גם לשם שמירת החירות של הפרט וגם לשם הסוציאליזם עצמו (למשל נורברטו בוביו האיטלקי).

* * *

אחת התיזות המרכזיות בספר של אביזוהר – אם לא המרכזית – היא הסברת הפילוג בניגוד שבין 'מפלגת מגשימים' לבין 'מפלגה פוליטית'.

בעוד שאנשי סיעה ב', שהתפלגו מן המפלגה ב-1944, ראו את מהותה של המפלגה כגוף המגשים את האידאה הציונית והסוציאליסטית על-ידי משק חלוצי ושיתופי (ושניים אלה נחשבו זהים), הנה מפא"י הלכה ונעשתה מפלגה פוליטית. פירושה של מפלגה פוליטית הוא חתירה לשלטון, ובמשטר וולונטרי ודמוקרטי פירושו היענות למשאלות הבוחרים. אביזוהר מייחס את המפנה להבשלת רעיון המדינה בעקבות תכנית החלוקה ב-1937. זהו במידה ידועה אימוץ ההסבר שרווח בקרב אנשי הרוב של הקיבוץ המאוחד בעת הפילוג. הם ראו במפא"י מפנה מן הדרך הקשה והמהותית היוצרת את האדם, המשק והחברה אל רצון לשלטון וביצוע באמצעות השלטון.

נכון הדבר שהיחס השלילי למפלגה הפוליטית כשלעצמה והביטול כלפיה במציאות הארץ-ישראלית היו קיימים בהנחות היסוד של אחדות-העבודה ההיסטורית. המעשה הכלכלי הקולקטיבי והפעולה האישית המגשימה נחשבו גם ביטוי הצורך הלאומי וגם מבחנו של הפרט. אולם זכותה של המפלגה הפוליטית לקיום ולתחום פעולה משלה נשתמר מן המסורת של פועלי-ציון, וזכות זאת הלכה ונתבררה, אם כי בשינוי צורה מפועלי-ציון, במשך שנות העשרים. כפי שנראה להלן הרי זניחת הזיהוי של רעיון אחדות העבודה עם הקיבוץ הגדול סימנה כבר את ההפרדה בין הגוף המגשים לבין המפלגה הפוליטית.

כבר במחצית השנייה של שנות העשרים התברר כי אין לזהות את 'המעמד' הנוצר עם הגוף המגשים ואין לזהות את הגוף המגשים עם המפלגה הפוליטית. תפקידי ההנהגה הפוליטית, הצורך להשפיע על גופי השלטון האוטונומי ביישוב ובתנועה הציונית ולפנות אל קהל בוחרים החלו ניכרים כבר באותה עת. גם לאחר ההפרדה ניתן היה לתת בכורה לרעיון הפוליטי או להגשמה האישית ולשאל מי הם מורי הדרך של התנועה. עניין זה לא הוכרע, אולם חברי מפלגה שהיו גם חברי קיבוץ היו אנשי הסגולה של התנועה.

כך שעצם הקמתה של מפא"י היתה תוצאה מן המעמד העצמי שניתן למפלגה, והפילוג היה תוצאה מתהליכים רבים שאין להסבירם על-פי טיעוני המעורבים בדבר. אולם הסברת הפילוג כתוצאה מן ההפרדה בין מפלגת מגשימים למפלגה פוליטית בעייתית גם מבחינה נוספת: ה'מגשימים', אנשי התנועה הקיבוצית עצמם, הלכו

ונעשו מפלגה פוליטית. תהליך זה התחולל בנתיבים אחדים – בשאיפה של דור המנהיגות הצעיר בקיבוץ המאוחד למעורבות פוליטית גדלה במפא"י, בפוליטיזציה של השומר-הצעיר ובעליית רעיון המפלגה המהפכנית בקרב האינטליגנציה בקיבוץ המאוחד. השאלות שאנחנו עשויים לשאול הן האם הלגיטימציה שניתנה למפלגה הפוליטית, להבדיל ממפלגת המגשימים, נתנה לגיטימציה גם להשתלבות במערכת רב-מפלגתית? האם הקמת מפא"י ב-1930 פירושה היה הצטרפות לתהליך שעבר על מפלגות סוציאליסטיות?

עולמה הרעיוני של מפא"י מזוהה פעמים רבות עם ברל כצנלסון. זיהוי זה כלשעצמו מוקשה, והוא מוקשה פי כמה בשל אופי הגותו של ברל. פתיחותו העיונית של ברל לתורות רבות, עמקותו, מקוריותו וחוכמתו לא גובשו – אפשר במכוון – למשנה שיטתית. החשש מכל דוגמה כובלת ומתן היתרון לעשייה ולבנייה במציאות מיוחדת ובלתי צפויה הניאו אותו מקביעות מופשטות; גם החשש ממחלוקות המרחיקות מן השותפות בעשייה לעומת הרצון לבחון את משמעותה של כל תורה בהשתקפותה בחייהם ובדמותם של אנשים.

אפשר לומר כי היתה זו עמדה פורה בבניין התנועה ובמעשיה – אולם שולם עליה מחיר יקר. היא פירקה את הנשק הרעיוני בעימות עם הקומוניזם והיא מנעה מסירת רעיונות מדור אל דור.

אין ספק שברקע מחשבתו של ברל עמד עולם עשיר ומורכב, ששיקומו מתוך רמזים והתייחסויות לשעה הוא מלאכה קשה. אביזוהר מנסה להעמיד את שיטתו של ברל על שלושה עקרונות – 'אחדות', 'חירות' ו'משיחיות'. משמעות ה'אחדות' היא ליכוד ויצירת כוח, 'משיחיות' היא האקטיביזם למען השגת המטרה, ו'חירות' היא שמירת תחום הפרט בשדה המחשבה ואורח החיים – בניגוד לקומוניזם ובמקרה שלפנינו – מתוך ביקורת תופעות בחיי החלוץ והתנועה הקיבוצית. אולם ספק אם שלושה עקרונות אלה אכן ממצים את היקף עולמו של ברל ואת חזון החברה העובדת שלו.

ב

כל עיון בתולדותיה של מפא"י לא במונחיה-היא מעורר בעיות יסוד על דבר מקום המפלגה בתרבות הפוליטית של מדינת ישראל, של היישוב היהודי ושל התנועה הציונית. המבנה הפוליטי של מדינת ישראל הוקם בלחץ של אירועים גורליים ושל צרכים דחופים. עם זאת הוא היה תוצאה של התפתחות ארוכה והוא הושפע מנכסים רעיוניים שהזרמים השונים ביישוב הביאו עמהם. נכסים אלה היו פעמים רבות בלתי מפורשים יותר ממפורשים. במהלך התפתחות היישוב היו שאלות פוליטיות, שאלות עלייה ושאלות בניין הכלכלה בעלות חשיבות גדולה יותר משאלות משטר.

השגת מדינה יהודית היתה חשובה יותר מאשר אופיה החוקתי והמקום העקרוני של מפלגות בתוכה. מערכת נסיבות זו גרמה לכך שלמרות שמדינת ישראל הפליאה לעשות בהפעלת מוסדות דמוקרטיים שהתמודדו בהצלחה יחסית עם בעיות קשות, הרי שאלות היסוד של הנאמנות הפוליטית נשארו בלתי מבוררות. הנאמנויות העזות

שיצרו הגופים החברתיים מתקופת היישוב לא יכלו, לכן, להיות מוזרמות אל המערכת של תקופת המדינה. מושגים כמו 'דמוקרטיה' או 'זכויות האדם' לא עומתו עם שורשי המסורת הפוליטית של היישוב.

התרבות הפוליטית של המדינה שאלה את ביסוסיה מן המסורת האנגלו-סקסית ומן השיטה האירופית הקונטיננטלית. אולם על התפיסות הפוליטיות של תנועת העבודה, שמפא"י היתה הגורם הראשי בה, השפיעה הרבה גם המסורת הסוציאליסטית לגוניה השונים. לדוגמאות ההיסטוריות של מפלגות דמוקרטיות שוחרות רפורמה ברוסיה הצארית, או לדוגמאות של המשטר הבריטי והאמריקני, הצטרפו ציפיות לחברה רצויה ואידיאלית הנבנית מן היסוד.

מפא"י לא היתה המפלגה הסוציאליסטית היחידה שהתלבטה ביחס בין המורשת הרעיונית, שדיברה על המרה טוטאלית של משטר אחד במשטר אחר, לבין התפקיד הממשי במערכת הפוליטית. במפלגות סוציאליסטיות אירופיות, ובייחוד במפלגה הגרמנית, הולידה אי-התאמה זו את הזרם הרפורמיסטי, אשר קיבל את מסגרת המדינה עוד במפנה המאה.

בתנועת העבודה בארץ נדחה בדרך-כלל הסיווג של התנועה במסגרת הרפורמיזם האירופי. עוד ב-1942 אמר ברל כצנלסון: 'כנים אנחנו, לא היו עבדיך רפורמיסטים'.²

מנהיגי התנועה על כל זרמיה רצו לייחס את עצמם לזרם המהפכני בסוציאליזם, גם כאשר הם הסתייגו תכלית הסתייגות מן הקומוניזם; המהפכנות לא פורשה כמהפכנות פוליטית אלא כמהפכנות קונסטרוקטיבית המתבטאת בשינוי רדיקלי של החברה. נימות ציוניות של שינוי רדיקלי, שדיברו על שינוי הגורל היהודי וחלוקת המקצועות היהודית, התחברו במודע וגם בלא משים עם שינוי רדיקלי סוציאליסטי. המסורת הפוליטית הסוציאליסטית שונה במידה ניכרת מן המסורות שכונו את המדינה הליברלית-הדמוקרטית המערבית, המשמשת כיום מעין דגם מופת במדינת ישראל.

יחסה של המסורת הפוליטית הסוציאליסטית למדינה, לשיטה הפרלמנטרית ולמשטר המפלגתי הוא רב-משמעי. באופן עקרוני לא נועדו המפלגות הסוציאליסטיות להיות חלק מן המשחק הפוליטי של חילופי שלטון אלא לשנות את המערכת הפוליטית מיסודה ולהחליף את המדינה הבנויה על שלטון על אנשים, על ייצוג עקיף ועל משחק אינטרסים. במקום מדינת השלטון אמורה היתה לבוא 'החברה המאורגנת', שאינה שליטה על אנשים אלא מנהלת את ענייני החברה.

בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה צריכות היו המפלגות הסוציאליסטיות באירופה לעבור מן התרבות הפוליטית שצפתה האידיאולוגיה שלהן אל תרבות פוליטית שהתבססה על הנחות המורשת הדמוקרטית הליברלית. מורשת זו עומדת על הפרדה בין החברה הפוליטית לאזרחית, על ממשל חוקתי, על הפרדת רשויות, על ריבוי מפלגות ועל חילופי שלטון. מעצם טיבה אין היא מוליכה אל חברה מושלמת אלא אל יחסי גומלין בין עקרונות ואינטרסים שונים הנאבקים ביניהם וצריכים

2. ב' כצנלסון, בועידה החמישית של ההסתדרות: כתבים, ה, תל-אביב תש"ז, עמ' 73.

להוכיח את צדקתם בנסיבות משתנות ובמבחן הבוחרים. היחסים בין חופש לשוויון, בין יוזמה אישית לרווחה חברתית, בין נורמטיביות למתירנות נתונים במשטר מעין זה במתח מתמיד. מעצם טיבה אין מערכת זו מבשרת את 'קץ ההיסטוריה' אלא את האינסופיות שלה.

אמנם אין לומר כי האידיאולוגיה הסוציאליסטית היתה חד־משמעית ביחסה למדינה, ועוד פחות היתה התאמה בין האידיאולוגיה למציאות. קשת רחבה משתרעת במחשבה הסוציאליסטית בין האנרכיזם למרקסיזם ובין הרפורמיזם לפביאניות. אסכולות רעיוניות ונסיבות פוליטיות עיצבו את עמדת הסוציאליסטים כלפי הפוליטיקה. מפלגות הפועלים נכנסו אל המערכת הפוליטית האירופית במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, והן נפגשו עם דפוסים משטריים שונים למדי גם מבחינת תפקודם למעשה וגם מבחינת ביסוסם האידיאולוגי.

הקונסטיטוציונליזם והדמוקרטיה לא התפתחו בארצות־הברית ובאירופה יחד עם המשטר המפלגתי אלא בנפרד ממנו. כלומר, לא המפלגות באו להבטיח את עליונות החוקה ואת נציגות העם, המגבילים את השלטון בחד האל או מתוקף המסורת. גם מבחינה היסטורית אין זהות בין הזמן והמקום שבו צמחו המפלגות לבין התהוותם של המשטרים הדמוקרטיים. המפלגות במשמעותן המודרנית התהוו באנגליה כתוצאה מן 'המהפכה המפוארת' של 1688 וכתולדה מהתפתחות ארוכה במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה. הן זכו להכרה חוקתית רק במחצית המאה שלנו.

העיקרון שעמד בבסיסו של משטר זה היה הכרה בממשל כגוף פוליטי אחיד (body politics) המורכב משתי מפלגות. שתי המפלגות עשויות להתחלף בשלטון, אולם תפקיד שתיהן הוא לשרת את הישות הפוליטית האחת שלגביה קיימת הסכמה רחבה. אין צורך לומר כי הגוף הפוליטי האנגלי במאה השמונה־עשרה היה רחוק מלהיות גוף דמוקרטי, אולם הוא מסוגל היה לקלוט הרחבה הדרגתית של זכות הבחירה במשך המאה התשע־עשרה. הרחבה זו שינתה גם את אופיין של המפלגות, שבתחילה היו מפלגות סיעה שהתנהלו על־ידי caucus, מעין מנגנון־קבע מפלגתי. הנתיב שבו התפתחו משטרים רפובליקניים ודמוקרטיים היה, כאמור, נתיב שונה מזה שבו התפתחו המפלגות. משטרים אלה התהוו כתוצאה מן המהפכה האמריקנית והמהפכה הצרפתית. רק במהלך ההתפתחות ההיסטורית נפגשו השניים.

מניחי היסוד של הרפובליקה האמריקנית התנגדו למפלגות או ל־factions (סיעות), כפי שקראו להן. 'סיעות' אלה נחשבו ביטוי של אינטרסים פרטיקולריים המפצלים את האינטרס ואת הרצון הכלליים. הסתייגות זו ממפלגות טבועה גם בהנחות היסוד של המחשבה הדמוקרטית הרוסואיסטית, שעל־פיה 'הרצון הכללי' הוא המקנה את הלגיטימציה לשלטון. היתר לפיצולו של רצון זה כמוהו כשמיטת הבסיס מן המשטר. הפוליטיקה האירופית לא התפתחה בהתאם להנחות עקרוניות אלה. המפלגות שהתהוו באירופה תפסו את הקהילייה הפוליטית שהלכה ונוצרה במאה התשע־עשרה באופנים שונים. הן לא הלכו בעקבות התקדים האנגלי, שכאמור רואה במפלגות חלקים לגיטימיים של הגוף הפוליטי – כאשר ההבדל בין מילוי תפקיד השלטון לבין תפקיד האופוזיציה הוא יותר גדול מאשר ההבדלים הרעיוניים.

ביבשת אירופה קדמו המפלגות פעמים רבות לשיטה הפרלמנטרית. הן צמחו

בדרך-כלל לא כדי ליטול חלק בשלטון, אלא כדי להגשים פרוגרמה מסוימת. הן היו מפלגות של 'השקפת עולם' יותר ממפלגות הבאות למלא תפקיד בממשל.

בתקופת ההתגבשות הפוליטית של העובדים לכלל ישות פוליטית התחוללו שינויים מעמיקים במבנה המשרים האירופיים עצמם. הפיקוח הפרלמנטרי על הממשל הלך וגבר, אם כי באופנים שונים ובקצב שונה בארצות השונות. המפלגות שנועדו להיות רק מפקחות נעשות מכוונות הממשל. מעבר אחר הלכה והתרחבה זכות הבחירה הכללית; הרחבה זו לא היתה בהכרח קשורה בפיקוח פרלמנטרי על השלטון. פרוסיה והרייך הגרמני היו דוגמאות מובהקות של הפרדה בין זכות בחירה להשפעה של הפרלמנט. שני תהליכים אלה יצרו את המתיחות בין המדינה החדשה לבין המערכת המפלגתית; ניתן היה לשאול האם המפלגות מסוגלות להיות נושא הריבונות האחת והבלתי מתחלקת - או שהן רק ביטוי לדעת הקהל? האם מי שנבחר לגוף המחוקק, המרכיב גם את הממשלה, הוא נציג המפלגה שמטעמה נבחר - או בעל שיקול דעת עצמאי האמור לשוות לנגד עיניו רק את העניין הלאומי הכללי? מראשיתה היתה המסורת הסוציאליסטית רב-משמעית ביחס אל המדינה ואל הפעולה הפוליטית. לפי אסכולות מוקדמות של הוגים סוציאליסטים השינוי החברתי היה אמור להתחולל מחוץ למסגרת המדינה, על-ידי יישובים שיתופיים שישמשו מופת.

ייחודו של מרקס הוא, כידוע, בדרישה לעשות את מעמד העובדים לגוף פוליטי עצמאי ונפרד מקבוצות פוליטיות אחרות. במניפסט הקומוניסטי מ-1848 מדובר על ארגונו של המעמד העובד כ'מעמד' וכתוצאה מכך ל'מפלגה' פוליטית. אולם משמעות המושג 'מפלגה' בהקשר זה איננה זו של גוף המשתתף בפעולה הפרלמנטרית; דמות היסוד שמרקס וגם אנגלס ראו לנגד עיניהם היתה זו של פעולה מהפכנית ישירה של הפרולטריון ולא של פעולה פרלמנטרית. הגוף המבטא את המצב החברתי והנושא עמו את הייעוד ההיסטורי הוא 'הפרולטריון' - ככל שהוא עשוי להיראות בלתי מאורגן וחסר הכרה. השאלה שניצבה בשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים של המאה התשע-עשרה בפני הוגים כמרקס ואנגלס היתה אם החלק בעל ההכרה בקרב הפרולטריון צריך להתארגן בארגון נפרד מן 'המעמד' כולו, ארגון שניתן לקרוא לו 'מפלגה', או שהוא צריך להיות חלק בלתי נפרד מן הפרולטריון ולהדריכו מבפנים. באינטרנציונל הראשון, שהיה ארגון של איגודים קטנים מארצות אירופה, ושלמרקס היתה בו השפעה רעיונית רבה, קבע התקנון כי שחרורו של מעמד העובדים חייב להיעשות על-ידי מעמד העובדים עצמו.

העמדה העקרונית ביחס לפעולה הפוליטית של אותו חלק של האינטרנציונל שבהשפעת מרקס נקבעה בהחלטה בכינוס לונדון ב-1871, שאושרה בהאג 1872. החלטה זו אמרה כי אין מעמד העובדים יכול לפעול כמעמד מול הכוח הקיבוצי של המעמדות בעלי הקניין אלא אם יכונן את עצמו כמפלגה פוליטית מובחנת מן המעמדות בעלי הקניין ומנוגדת להם. התארגנות זו הכרחית כדי להבטיח את המהפכה הסוציאליסטית ואת מטרתה הסופית - ביטול המעמדות.³

3. החלטות האינטרנציונל הראשון בעברית ראה מ' ציפור, מראשית מצערה, מרחביה 1964, עמ' 119; וראה: R. M. Johnstone, 'Marx and Engels and the Concept of the Party' in:

Miliband & J. Saville, *The Socialist Register*, London 1967, pp. 121-158

מי שיעיין בכתבים הרעיוניים בתנועת העבודה בארץ יתקשה למצוא התייחסויות לאופיו של המשטר הפוליטי הרצוי במדינה או בחברה הסוציאליסטית העתידה לקום. עוד יותר מכך, חסרה בהם התייחסות לתפקידה של המפלגה הפוליטית. אחת ההתבטאויות המעטות המלמדות על עולם המחשבה והנחות היסוד יותר מאשר על עמדות מגובשות היא זו של נחמן סירקין בדיוני המועצה של הברית העולמית של פועלי-ציון בשטוקהולם בסתיו 1919. הנחות אלה מורות על מקורות השפעה אנרכיסטיים וסוציאל-רבולוציונריים, הנותנים עדיפות לדמוקרטיה ישירה ולפדרליזם על פני מדינה ריכוזית.⁴

תפיסתו של סירקין היתה דמוקרטית קיצונית – אולם לא במובן של דמוקרטיה במדינה ריכוזית ופרלמנטרית, אלא במובן של נטייה למקסימום דמוקרטיה ישירה. העיקרון המוסרי של הדמוקרטיה עמד לדעתו על שוויון הערך ושוויון-למעשה של האזרחים.

המשטר צריך לאחד שליטה ישירה של העם עם חירות מקסימלית של הפרט. החיים הפוליטיים אמורים להתנהל באופן ישיר ומודע בידי הציבור כולו. פירושו של דבר היה לדידו זכות בחירה כללית, משאל עם, הזכות של הציבור להחזיר את הנבחרים ולבחור אחרים במקומם וזכות מקסימלית להנהלה עצמית.

רעיונותיו של סירקין לא היו יותר ממקורות השראה לתנועת העבודה; כשם שתכניתו לבניין ארץ-ישראל קואופרטיבית לא היתה תכנית-אב בפועל לבניין חברת העובדים – כך גם רעיונותיו הפוליטיים.

אולם כאשר בא ברל כצנלסון ב-1940 לדון בשאלות המשטר המדיני בעיצומו של ויכוח עם הקומוניזם הסובייטי, הוא הביע דעות עקרוניות דומות למדי לאלו של סירקין ב-1919.⁵

בוויכוח הגדול עם הקומוניזם ועם הדוגמה של ברית-המועצות, כפי שבוטא ב'ערכים גנוזים', העמיד ברל כצנלסון את עצמו לימין הסוציאליזם שאינו בא לידי ביטוי בהסדר מוסדי זה או אחר. לאחר הרצאתו 'בזכות המבוכה ובגנות הטיח' הוא הטיל ספק בהתפתחות הפרוגרסיבית החד-משמעית של ההיסטוריה ובביטוייה הנחרץ – ביטול הקניין הפרטי באמצעי הייצור ושלטון מעמד הפועלים למען ביטול מעמדות בחברה.

הסוציאליזם נראה בעיניו כביטוי למניע נמשך והולך של 'התקוממות נגד עוול' – ויהא זה כפיפות למעביד או שעבוד האשה, אולם התקוממות זו אינה פוסקת עם כינון משטר כלשהו. הוא הציג את הסוציאליזם כהרחבה מתמדת של 'זכויות האדם'. אולם מושג 'זכויות האדם' שלו אינו המושג הליברלי אלא מושג סוציאליסטי. האידיאולוגיה הסוציאליסטית טענה כי המושג הליברלי של שוויון בפני החוק או של זכויות הפרט יכול להיות מושג ריק מתוכן בתנאים של מחסור וחוסר חינוך. אולם גם ביטול הקניין

4. נ' סירקין, געקליבענע ציוניסטיש-סאציאליסטישע שריפטן, ניו-יורק תרפ"ו, עמ' 289.

5. ב' כצנלסון, ערכים גנוזים, תל-אביב תש"ד, בייחוד עמ' 25, 26, 37, 47, 60.

הפרטי באמצעי הייצור חדל להיות בעיניו אידיאל לאחר הניסיון הסובייטי - שכן אפשר לבטל את הקניין הפרטי ולהגדיל את העריצות. משום כך הוא התנגד להצבת הניגוד בין שוויון לחירות ולטענה כי למען השוויון יש להגביל את החירות. הערעור העקרוני על טענות סוציאליסטיות בשדה הכלכלה לא הורחב לשדה הפוליטיקה. בצד הדגש של ברל כצנלסון על הזכויות המקיפות של האדם, על 'עילוי של האדם' ועל היחסים ההדדיים בין בני האדם, מצוי אצלו יחס ספקני אל השלטון הממלכתי ואל הדמוקרטיה הפרלמנטרית; הוא אמר במפורש כי יש בסוציאליזם ערכים חשובים מדמוקרטיה במובן של זכות בחירה, ואף הצביע על הדוגמה של נפוליאון השלישי, שעלה לשלטון בהליך דמוקרטי כביכול. הוא עדיין הגדיר את הסוציאליזם כשאיפה לבטל כל שלטון, אך גם הודה כי אין דרך לעשות זאת. משום כך הוא לא אימץ את התפיסה האנרכיסטית, אולם חיפש דרך לצמצם את סמכות השלטון על מנת שינהל רק את ענייני המשק והעבודה. לא זו בלבד שהוא רצה בסמכות מעטה לשלטון, אלא גם ביקש לפזר אותו למשתתפים רבים ככל האפשר. הוא הזכיר באהדה את הרעיון הפדרלי שרווח בחוגים סוציאליסטיים: שלטון של 'קומונות', ערים ומחוזות שעליהם לספק את מקסימום הצרכים של האזרח. השלטון העדיף בעיניו היה שלטון של יחידות 'מלמטה', ורק לצרכים שמעל ליחידה הבסיסית נחוץ היה שלטון הכלל בידי המרכז. הוא הזכיר גם את הרעיונות הסוציאליסטיים נגד ביורוקרטיה ובעד החלפתה של הפקידות הממונה בנושאי תפקיד נבחרים. הנבחר אף צריך להיבחר לתקופה מוגבלת.

ב-1940 שאל ברל כצנלסון: 'ומה נעשה אנחנו, כאשר נבוא לסדר מדינה?'⁶ מזור הדבר שלאחר כינון ההסתדרות באופן ריכוזי מחמיר בשנות העשרים עדיין צפה ברל כצנלסון אל הרעיונות הפדרטיביים הדצנטרליסטיים. יתר על כן: בשנות הארבעים כבר הלך והבשיל רעיון המדינה היהודית כרעיון אקטואלי.

* * *

במידה רבה היתה הקמת מפא"י פועל יוצא של הקשיים שאליהם נקלעה הגשמת רעיון אחדות-העבודה המקורי מ-1919; בתולדותיה של אחדות-העבודה התחולל תהליך שעבר גם על גופים אחרים בארץ-ישראל - הם החלו ממרידה בצורות מפלגתיות הלקוחות מן המציאות הסוציאליסטית האירופית - ועברו ליצירתן של מפלגות. דבר זה אירע לפועל-הצעיר במחצית הראשונה של שנות העשרים ולשומר-הצעיר בשנות הארבעים.

רעיון אחדות-העבודה כפי שהוצג בשחר ימיה בידי ברל כצנלסון כלל הסתייגות מן המבנה המפלגתי, הסתייגות שהיתה מוסברת על הרקע הפוליטי המוחשי, אולם הוצגה גם באופן עקרוני על הרקע הארץ-ישראלי ועל הרקע הסוציאליסטי הכללי. טיעונו של ברל כצנלסון בוועידת היסוד של אחדות-העבודה הושמע כלפי זרמים בפועל-הצעיר שרצו לראות בתנועתם חבר אנשי סגולה נבחרים המציגים מופת של תקומה, וחששו

6. שם, עמ' 56.

מפני מושגים מעמדיים מרקסיסטיים – כלפיהם עמד כצנלסון על חשיבות הכלל 'אין האיחוד אומר לעשותנו, את כולנו, כיתה, כנסיה דתית או סוציולוגית'.⁷ אולם הוא גם הסתייג במפורש מן המפלגה כדפוס ארגון של תנועת העבודה והשמיע דברי ביקורת עקרוניים עליה. בהקשר המסוים היו הדברים מכוונים נגד פועלי-ציון, אולם היתה להם משמעות יותר עקרונית. הוא טען כי 'במרכזה של מפלגה בזמננו עומדת השאיפה לשלטון מדיני, שינוי החיים בכוח, תפיסת השלטון'. משום כך היא מתרכזת בתעמולה, בחירות, ו'פוליטיקה' – אותה הוא שם במרכאות כפולות לאות לעג.⁸

הוא טען כי גם כאשר מפלגה עוסקת בפעולות אחרות מן הפוליטיקה, הנה מטרתה של פעולה זו היא בסופו של דבר השלטון הפוליטי. בכך הוא הסביר את הצביון שקיבלו המפלגות הסוציאליסטיות – צביון היירארכי המגדיל את כוחו של המנהיג והנואם ואת ערך ההחלטה בבית הנבחרים. נימות אנרכיסטיות אלה, הנטולות מן המסורת הסוציאליסטית, באו להצדיק את האופי המצופה של אחדות-העבודה – התבססות על פעולת כל פרט ועל פעולה שיתופית לשם בניין הקהילה העובדת. נימות אלה לא חזרו לעת הקמת מפא"י, אולם על-פי הנמקותיו של כצנלסון, גם בסוף שנות העשרים עיקר הטעם של קיום המפלגה היה טמון בהכוונת פעולותיה של ההסתדרות ולא בהשגת השלטון. אפשר לראות בהנמקותיו צדקנות ובאידיאולוגיה שלו אי-התאמה לפעולותיה הממשיות של מפא"י, שהפנתה חלק גדול מפעולותיה להשגת השליטה ביישוב ובתנועה הציונית.

ב־1928 שב ברל כצנלסון והגדיר את היחסים בין המפלגה לבין הסוציאליזם. באותה עת היתה התנגדות של האגף הסוציאליסטי-מעמדי באחדות-העבודה לאיחוד ולכן ביקש כצנלסון במועצת המפלגה להסתייע במונחים סוציאליסטיים. אם כי הוא הודה ש'כלל המעמד' – היינו ההסתדרות – אינו מסוגל להיות נושא הרעיון, הוא בכל זאת חזר אל מסורת סוציאליסטית מוקדמת לא כמציינת שלב מוקדם בהתפתחות הסוציאליסטית אלא כמאפיינת את 'המגמה המקורית' של תנועת העבודה וכנותנת השראה להווה.

אנשי פועלי-ציון לשעבר, שהסתייגו מן האיחוד המוצע, ראו את עצמם כנאמנים לרעיון של מפלגה סוציאליסטית המדריכה את המעמד. כל הרחבה של המפלגה על חשבון טשטוש האידיאה הסוציאליסטית היה בעיניהם פסול. כצנלסון, לעומת זאת, העריך כל הרחבה של המפלגה כמקרבת את הזהות הרצויה – אם גם בלתי מצויה – בין החלק המדריך בעל ההכרה לבין הציבור כולו.

מול נאמני המפלגה הסוציאליסטית הרואה את עצמה מדריכה של 'המעמד' הציג ברל כצנלסון מסורת אחרת, שהוא תלה אותה במרקס ולסל. הוא הסביר את שיטת הארגון הראויה בעיניו כארגון לא של כת ולא של מפלגה אלא של 'המעמד המאורגן', אשר 'צרכיו החיוניים היומיומיים ויעודו ההיסטורי עולים בד בבד'. הוא הסביר את

7. ב' כצנלסון, 'אחדות העבודה', כתבים, א (מהדורה שנייה), תל-אביב [ללא תאריך הוצאה], עמ' 126.

8. שם, שם.

כשלונות הנסיונות האלה לא בכך שהם מציינים שלב מוקדם בתפיסת ההתארגנות של העובדים אלא להפך – בכך שהם הקדימו את זמנם. תקופת האינטרנציונל השני נראתה מבחינה זו כנסיגה מן החזון הראשוני – זוהי תקופת הארגון הפוליטי המפלגתי אשר הסתלק מהקפת המעמד כולו.

הבולשביזם היה מבחינה זו נסיגה נוספת מן הדפוס האידיאלי הראשוני. ברל כצנלסון לא הגדיר את הבולשביזם מבחינת תוכנו אלא מבחינת צורתו הארגונית, כ'כת' אשר החליפה את המפלגה. הקומוניזם לא גונה אפוא, להלכה, על נטילת החירויות או על האופן של בניין החברה החדשה, אלא על היותו 'כת'. צורת הארגון הכיתתית טמנה בחובה את הברירה בין שוליות לבין שלטון בכוח על הרוב, שכן 'כת' אינה מסוגלת לבנות חברה ואינה מסוגלת להגיע לשלטון בדרכים דמוקרטיות.

אולם בפועל השלים ברל כצנלסון עם כך שרעיון אחדות-העבודה מ־1919 אינו ניתן להגשמה. הרעיון של 'האפשרות וההכרחיות של אקטיביות המעמד כולו' נראה לו כבלתי־אפשרי; איחוד כל הפועלים לשם מילוי כל התפקידים לא היה עוד ריאלי. נוכח ההיקף הרחב של פעולת ההסתדרות הוא הכיר כי 'מידת ההתלכדות הנפשית והרעיונית' של חבריה אינה מספיקה. הוא האשים בכך את ההתרבות של 'יסודות זרים ואדישים' אולם לא חסך את ביקורתו גם מחוגים חלוציים.

כבר בשנות העשרים התברר כי המכשול להגשמת האידיאה ההסתדרותית האינטגרלית לא היה בקיומן של מפלגות מיעוט בהסתדרות אלא במספר הרב של ה'בלתי־מפלגתיים' שהצטרפו להסתדרות מטעמים של צרכים אינטרסנטיים; רובם היו זקוקים ללשכת העבודה ולקופת־חולים, אולם לא אימצו לעצמם את הרעיונות הבאים לידי ביטוי במבנה האינטגרלי של ההסתדרות.

במקום האחדות הכוללת של 'המעמד', המקיפה את כל תחומי פעולתו, בא הרעיון של 'מפלגת מעמד'.⁹

ביסוס זה של האחדות המפלגתית על 'המעמד' אפשר לכצנלסון להישען על מסורת סוציאליסטית, אולם חשף אותו להתנגדות מצד הפועל־הצעיר, שלא קיבל את מושג 'המעמד'.

כצנלסון עצמו, שנאלץ להכיר בתפקיד המפלגה, לא החליף את סדרי הבכורה בין מפלגה להסתדרות – הסמכות העליונה נשארה ההסתדרות.

ד

המבנה המיוחד של אחדות-העבודה, שהוקם ב־1919, היה פריצה היסטורית נועזת בשדה הארגון החברתי. עם זה הוא לא התבסס על הנחות ומסכתות תיאורטיות מפורשות ומפותחות. הרעיונות התבססו על הניסיון והצורך הארץ־ישראליים, על המוטיבציה של הציבור ועל מספר אמיתות שיוצרי התנועה החזיקו בהן לא כאמיתות מופשטות אלא כלקח הניסיון האישי והחברתי בארץ. כך ניתן להסביר את היחס המסויג והמזלזל אל מפלגה רעיונית־פוליטית. עמדות אלה באו לידי ביטוי בכינון

9. ב' כצנלסון, 'על האיחוד', כתבים, ג, תל־אביב תש"ו, עמ' 199–210.

הארגונים כמו אחדות העבודה, ההסתדרות הכללית והתנועה הקיבוצית תוך התחשבות פרגמטית במציאות. הם לא לוו בקביעות עקרוניות על מדינה, על דמוקרטיה פוליטית וכלכלית, ועל מקום הארגונים הפוליטיים והכלכליים בחברה. החשש מדוגמטיות והיתרון שניתן למציאות ולמעשה שימשו מעצור לניסוחים תיאורטיים עקרוניים. עם זאת אין להתעלם מהשפעת האווירה הסוציאליסטית הבינלאומית ומן ההדים שהגיעו מאירופה.

ב־1919 נדמה היה כי דפוסי היסוד של אירופה הולכים ומתמוטטים – המדינה, הצבא, מערכות המשפט והפקידות מתמוססים נוכח תנועה ספונטנית של מהפכה (בוואריה, הונגריה) ומערכת כלכלית־חברתית חדשה (רוסיה הסובייטית). נדמה היה כי הקיץ הקץ על מבנים היסטוריים ורעיונות של מועצות, ופדרציות של יצרנים באו להחליף את מוסדות הכפייה, הסדר והחליפין שהתהוו בהיסטוריה.

התקופה של המהפכה הבולשביקית והנסיונות של מועצות מהפכניות בגרמניה פתחו את הדיונים בשאלת היחס אל המדינה במהפכה ובחברה הסוציאליסטית. התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה היתה עתה התגבשות של מפלגות סוציאליסטיות פרלמנטריות באירופה, שכדוגמה להן שימשה המפלגה הסוציאל־דמוקרטית הגרמנית. התגבשות זו יכלה להסתמך על הלגיטימציה החלקית שנתן פרידריך אנגלס למפלגה הסוציאליסטית הפרלמנטרית. הוא נתן הכשר למפלגה כביטוי הפוליטי והאלקטורלי של מעמד העובדים; 'המעמד' אמור היה להישאר הישות ההיסטורית מחוללת המהפכה – אם כי הארגונים המוחשיים שלו היו איגודים מקצועיים שחסרו לעתים תודעה פוליטית והצטמצמו לנושאים מקצועיים ישירים. המפלגה באה למלא את החלל שבין המעמד־בכוח לבין המעמד־בפועל. במסגרת המדינה היא אמורה היתה לייצג את הפעילות הפוליטית.¹⁰

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה זכה, כידוע, הארגון הפוליטי־מפלגתי לביקורת על ביורוקרטיזציה, שלטון אוליגרכיות מפלגתיות וקפיאה רעיונית דוגמטית. ג'ורג' סורל הציג את המעבר מן התנועה הספונטנית של 'המעמד' אל המפלגה כאחד מסימני הניוון של תנועת העבודה המהפכנית. בכך היא כאילו סרה מן המקור הטהור של ראשיתה של התנועה. ההיסטוריה של התנועה לא הוצגה כתהליך מתפתח במסגרת המדינה אלא כהתנוונות גדלה והולכת מספונטניות להתאבנות.

בעת המהפכה הבולשביקית ביטא לנין השקפות קיצוניות נגד המדינה בכללותה (בעת שהוא כונן את המדינה השתלטנית ביותר). במדינה ומהפכה מאפריל 1917, היינו לפני המהפכה, ובכתבים מאוחרים יותר הוא נקט שיטת פרשנות על טקסטים מרקסיסטיים על מנת לצדד בהרס המדינה ובשלילת זכות הקיום שלה.

בפועל היו התקפותיו של לנין מכוונות נגד הסוציאל־דמוקרטיה הגרמנית והוגה הדעות שלה קרל קאוטסקי. השאלה שהוצגה היתה האם המדינה כשלעצמה היא מדינת ניצול או שרק מדינת המעמדות היא כזאת, ומשעה שזו עוברת מן העולם אין המדינה כשלעצמה פסולה. קרל קאוטסקי הופיע כמגן המדינה בהסתייעו בפרשנות אחרת של מרקס. לטענתו לא היתה למרקס כוונה להרוס את המדינה אלא רק את המנגנון

10. M. Johnstone, 'Marx and Engels and the Concept of the party', note 3

הביורקרט־צבאי. את החזון האוטופי של שבירת המחיצה בין פרט לכלל – העושה את החוק הכופה את הפרט למיותר ועל־ידי כך נעשית גם המדינה למיותרת – לא אימצו קאוטסקי והמפלגה הסוציאליסטית בגרמניה.

אחד הוויכוחים המשמעותיים באותה תקופה היה ויכוח עיוני בין הנס קלזן לבין מקס אדלר,¹¹ ממנהיגיה והוגיה של המפלגה הסוציאליסטית באוסטריה, בדבר מקום המדינה בסוציאליזם. הנס קלזן, מן הנודעים בתיאורטיקנים של המשפט גם בימינו, בחן באותו זמן את תורות המדינה בתנועה הסוציאליסטית ואת השקפותיו של לנין. בספרו הסוציאליזם והמדינה (1923) דחה קלזן את עמדת לנין ואת העמדה של מרקס בפירושו של לנין כלפי המדינה. הוא בחן את נסיונות הדמוקרטיה הישירה שנעשו בחוקות הסובייטיות הראשונות ב־1918 ואת שיטת המועצות מבחינת מקומן האפשרי במשטר דמוקרטי. בעיקרו של דבר הוא פסל את ביטול המדינה וקרא לשוב אל מושג המדינה הלסליאני כמורה דרך לתנועה הסוציאליסטית. לסל דחה את מושג המדינה כמגינה על החירות והקניין בלבד, והגדיר אותה כמאפשרת לפרט לעלות לדרגה של השכלה וחירות שאין הוא יכול להשיג בכוחות עצמו.

אין לנו עדות ישירה על השתקפות ויכוחים אלה בתנועת העבודה בארץ. אולם גם ברל כצנלסון וגם שלמה שילר ציטטו את לסל, ומושג המדינה שלו לא היה פסול. קלזן הציג את המרקסיזם כהמשכו של הליברליזם הקיצוני וכעל גבול האנרכיזם – על מנת להעמיד מולו את מושג המדינה החיובית והמפתחת של לסל; לעומתו הציג מקס אדלר אידיאה אחרת של מדינה, שלמעשה אינה מדינה במובן של ארגון כופה חוק, אלא מדינה המוצדקת גם במשטר סוציאליסטי. הוא האשים את קלזן כי פירושו למרקס וללנין נובע מתוך העצמה של המדינה – היינו תפיסתה כישות לעצמה ללא קשר לתוכנה החברתי.

אדלר ביקש מדינה שאיננה מנותקת מן החברה האזרחית, והוא בחן את המדינה לפי תוכנה החברתי. הוא פירש את יחסו של מרקס אל המדינה לא באופן משפטי אלא במובן סוציולוגי. המדינה נחשבה רק כביטוי של הסדר החברתי – אולם אין היא בטלה בשל כך במשטר סוציאליסטי, אלא במשמעותה כשלטון מעמדי.

אדלר, שדחה את המושג הפורמלי של מדינה לפי קלזן, דחה את הדמוקרטיה בחברת המעמדות כ'דמוקרטיה פורמלית' בלבד. זכות הבחירה כשלעצמה לא היתה בעיניו מימוש הדמוקרטיה. הוא טען שבחברה מעמדית אין רצון כללי משותף למעמדות השונים, ולכן אין הכרעת הרוב הפורמלי תקפה. רצון הרוב בחברה זו איננו רצון הכלל. על זאת נוסף תהליך ניוונה של הדמוקרטיה על־ידי ביורוקרטיה ועל־ידי צבא לא עממי. מרקס לא היה בעיניו של אדלר מפרק המדינה הריכוזית שהלכה ונוצרה מאז המאה השבע־עשרה; מרקס רק ביקש את ביטול ההפרדה בין החוק המשותף לאזרחי המדינה לבין האינטרסים המפוצלים בחברה.

11. M. Adler, *Die Staatsauffassung des Marxismus*, Wien 1922; H. Kelsen, *Sozialismus und Staat*, Leipzig 1923. קלזן (1881–1973) חי בווינה ועבר לאחר מכן לארצות־הברית, פיתח 'תיאוריה טהורה של החוק', המעמידה אותו על מערכת נורמות המנותקת מהקשרים סוצילוגיים והיסטוריים.

הרעיונות שרווחו בראשית שנות העשרים על מועצות או סוציאליזם של גילדות לא היו לכן, לפי פירושו של אדלר, פירוק המדינה, אלא ביטול הביורוקרטיה וטיפול שלטון עצמי ישיר ללא נציגים.

הביקורת החריפה של אדלר על 'הדמוקרטיה הפורמלית' עזרה לו להצדיק, לפחות זמנית, את שלטון המפלגה בברית-המועצות. שלטון זה אכן לא היה כשר מבחינת הדמוקרטיה - אך כמוהו גם הדמוקרטיה הפורמלית.

היבטים שונים של תורת מקס אדלר השפיעו על השקפות בתנועת העבודה בארץ; השומר-הצעיר הושפע ממנו ביותר ועשה שימוש במושג 'הדמוקרטיה הפורמלית', אולם גם ברל כצנלסון נטה לעתים קרובות לבחון משטרים לפי תוכנם החברתי ולא לפי המערכת השלטונית (כך, למשל, ביחס להצעות המשטר המדיני בארץ-ישראל ב-1931).

לזיקה הלא מחייבת של אנשי תנועת העבודה בארץ לסוציאליזם האוסטרי היה גם נימוק נוסף.

המפלגה הסוציאליסטית באוסטריה היתה גם מפלגה ששמרה על האחדות ולא התפלגה בין סוציאל-דמוקרטים לקומוניסטים. היא נתנה קדימות לאחדות הסוציאליסטית על פני שאלת המשטר. היא החזיקה בעיקרון בדמוקרטיה, אולם נתנה מקום גם לדיקטטורה זמנית. השיטות השונות של אוטו באואר ומקס אדלר נתנו הצדקה מוגבלת לשיטה הסובייטית, בצד ביקורת מתמדת שהטיחו בה.

* * *

תנועת העבודה נקלעה בארץ למתיחות בין שני קטבים של עמדה רעיונית. מצד אחד היא הושפעה מן המסורת הסוציאליסטית, שחפצה להמעיט בסמכות המדינה וכמעט להעבירה מן העולם. מצד שני היא ראתה את עצמה כמכוננת המדינה היהודית. המסורת האנטי-ממלכתית התייחסה בביקורת ובהסתייגות אל מנגנון המדינה הנפרד מן החברה העובדת. מנגנון המשפט, הצבא והמנגנון הביורוקרטי אמורים היו להצטמצם למינימום או אף להתבטל. ככל האפשר אמורה היתה הדמוקרטיה להיות ישירה ולא עקיפה. מורשת דצנטרליסטית זו נקלעה לקשיים גם בבניית המשק, אולם היא ניצבה מול דילמה חמורה עוד יותר ביחס למדינה. תנועה העבודה ראתה את עצמה כחלק מן התנועה ההרצליאנית הבאה להקים את המדינה היהודית לשם פתרון בעיית היהודים. יתר על כן, בתקופה שאחרי מלחמת העולם הראשונה ניצבה תנועת העבודה בראש התובעים להקים בהקדם מדינה יהודית במקום משטר חסות בריטי.

הערכת המדינה כמכשיר ציוני לא היתה רק שאלה עקרונית ומופשטת. היא הופיעה גם כשאלה אקטואלית ביחס לארגון היישוב ולהסתדרות הציונית. אחדות-העבודה נתגלתה מלכתחילה כמפלגה נמרצת בתקופת בחירות, וזכתה להיות המפלגה הגדולה ביותר כבר באסיפת הנבחרים הראשונה ב-1920. יחד עם המפלגה העולמית היא הלכה והתחזקה בקונגרסים הציוניים. הלגלוג של ברל כצנלסון כלפי המפלגות כלל לא קבע את ההתנהגות למעשה ואת ההחשבה של דפוסי שליטה.

במשך שנות העשרים וראשית שנות השלושים רופפה תנועת העבודה במידה מסוימת את האדיאה הממלכתית שלה, לא רק בהשפעת סוציאליזם בלתי ממלכתי

אלא גם בשל העימות עם הערבים. תנועת העבודה לא קיבלה את ההפרדה בין הגשמת הלאומיות לבין כינון מדינה כפי שהציעה ברית-שלום; אולם היא רופפה את הצביון הלאומי של המדינה הארץ-ישראלית שהציעה, והדגישה אוטונומיות לאומיות. אין זאת אומרת שהיא רופפה את הפעילות הפוליטית. ב-1937 התחולל מפנה בהידוק היחס בין לאומיות לבין מדינה, אולם לאו דווקא בהענקת חשיבות למפלגה הפוליטית.

תהליך הלגיטימציה של המפלגה היה משמעותי בפועל-הצעיר לא פחות מאשר באחדות-העבודה. הפועל-הצעיר סירב להצטרף ב-1919 לאיחוד הכולל כדי לשמור את ייחודו שאותו הוא כינה בשם 'מפלגה'. אולם 'מפלגה' בהקשר זה לא היתה דווקא מפלגה המבקשת את הייצוג בגופים שלטוניים כמו ההסתדרות הציונית או הסתדרות העובדים. היא יכלה להיתפס כקבוצה רעיונית הנושאת את רעיון העבודה כרעיון לאומי וגם מגשימה אותו בחיים. תפיסה כזו, שהיתה נחלתכם של חלק מאנשי הפועל-הצעיר, אמורה היתה להימנע מסממנים של מפלגה רגילה - מארגון, מתעמולה ומבחירות.

תולדות הפועל-הצעיר בשנות העשרים הן היסטוריה של פרידה מדמות זו. החל משנת 1922 התנהלו בקרב הפועל-הצעיר בירורים בשאלת מהות המפלגה. מתנגדי ההתארגנות כמפלגה פוליטית הוסיפו להילחם מלחמת מאסף עד הוועידה העשרים של הפועל-הצעיר ב-1926, ולמעשה עד האיחוד עם אחדות-העבודה ב-1930. ההחלטה להיות למפלגה פוליטית ואלקטורלית לא חייבה כשלעצמה את האיחוד עם אחדות-העבודה, ולמעשה אחדים ממצדדי ההתארגנות המפלגתית התנגדו לאיחוד (כמו ארלוזורוב). אולם נטישת היומרה להיות 'מפלגה' במובן שונה - קבוצה של אנשי סגולה - הצטרפה אל המעבר של אחדות-העבודה מ'קיבוץ כלכלי' העומד לרשות ההסתדרות אל גוף רעיוני-פוליטי המכוון את ההסתדרות ואלה קירבו את שתי המפלגות ואכפו על שתיהן הגיון פעולה המתחייב מן המצב הפוליטי. הנסיגה של אחדות-העבודה מיומרות מרחיקות לכת של פיתוח משקי צנטרליסטי, והנכונות לשתף את הפועל-הצעיר במוסדות הביצוע ההסתדרותיים הוסיפו וקירבו את המפלגות. פירוש של דבר הוא כי עצם הדרך למפא"י היתה נטישה של מפלגת מגשימים ואנשי סגולה.

ה

ההיגיון הטמון ברעיון אחדות-העבודה והכוח היוצר שלה לא יכלו לכסות על הערעורים הרבים עליה מבית ומחוץ.

המתיחויות הפנימיות הטמונות ברעיון אחדות-העבודה התגלו בחלקן כבר בעת הקמתה. אנשי פועלי-ציון דרשו להפריד בין בעלי ההכרה הפוליטית המאורגנים במפלגה לבין הציבור האינטרסנטי הזקוק לאיגוד מקצועי; אנשי הפועל-הצעיר התנגדו לכפיית דפוס רעיוני אחד בשם רעיון האחדות ועמדו על זכות הפלורליזם - בין שזכות זו היתה מוצדקת מבחינת קיומו של הפועל-הצעיר ובין שלא.

השאיפה של אחדות-העבודה המקורית, בין 1919 לבין הקמת ההסתדרות, להגדיר את הפעולה החלוצית כפעולה משקית יוצרת ולאחד את הגוף הפוליטי עם הגוף

הכלכלי קלעה אותה אל מסכת של קשיים וסתירות שנמשכו במשך כל שנות העשרים במסגרת ההסתדרות הכללית.

הגוף המשקי נראה למנהיגי אחדות-העבודה כביטוי המובהק של הפעילות החברתית – אולם מאידך גיסא היא פסלה לחלוטין תופעה של 'מפלגות משקיות', היינו מפלגה נפרדת לקבוצה הקטנה, לקבוצה הגדולה, לגרוד העבודה או למושבים. אנשיה צריכים היו לסול את דרכם בין מפלגה כגוף נפרד ומנותק מן התא המקצועי או הכלכלי לבין הסתכנות בהפיכת היחידות המשקיות למפלגות פוליטיות.

למעשה היה תרגומו של רעיון אחדות-העבודה למציאות פוליטית שנוי במחלוקת במפלגה גופא. רק בשלהי 1922 הגיעה המפלגה להגדרה ברורה של ייעודה; ב-1924 היא ניסתה להגדיר את היחסים בין המפלגה לבין הגוף המשקי החלוצי; אולם כבר ב-1925 היא חשה ברפיון יכולתה להדריך את ההסתדרות ואז מנהיגיה מחדשים במועצה בנחלת יהודה את תביעת האיחוד הכולל. בוועידה החמישית של אחדות-העבודה ב-1926 התחוללה הרוויזיה שהוליכה אל הקמת מפא"י מצד אחד ואל הקרע עם יצחק טבנקין וחוגו מצד שני.

מאז הקמת ההסתדרות בסוף 1920 ועד הוועידה השלישית של אחדות-העבודה בסוף 1922 לא חדלו חיפושי הזהות של אחדות-העבודה. טעם הקיום הנפרד של אחדות-העבודה במסגרת ההסתדרות עמד לבחינה חוזרת ונשנית. הדיונים הרבים של אנשי אחדות-העבודה בתקופה זו מעידים על חיפוש אינטנסיבי של הגדרה עצמית ועל מפנים תכופים. עמדות המוצא הרעיוניות לא נוסחו ניסוח עקרוני המתייחס לאסכולות המחשבה של הסוציאליזם האירופי, אולם קולות ובנות-קול מן המחשבה הסוציאליסטית, הסינדיקליסטית והאנרכיסטית נשמעו בבירור.

בתקופה זו, כמו-גם בתקופה מאוחרת יותר, בולטת המתיחות בין הציפייה ל'כלל' פועלים בונה לבין חשש מהמון בלתי מאורגן הפורץ את הנורמות. מצד אחד היו באחדות-העבודה חברים שציפו לאיחוד כולל, כלכלי, רעיוני ופוליטי, שימחה את המחיצות וההבדלים בין העובדים ויעשה את כולם כלל חלוצי אחד; מן הצד השני היו מנהיגי המפלגה חדורים אי-אמון בכלל העובדים וחרדים ממגמות התפרקות בהסתדרות. מגמות אלה ארבו מחוץ ומבית. חוסר עבודה, תחרות בעבודה זולה, עבודה בלתי מאורגנת ואינטרסנטיות מקצועית, 'מפלגות משקיות' המייצגות אינטרסים מוגבלים – כל אלה נראו כמאיימות על הכלל שבו כביכול צפון היה הייעוד.

שיקולים אלה חייבו גוף מלכד בהסתדרות, ואחדות-העבודה כאילו נועדה להיות הגוף המלכד – אולם על השאלה אם גוף מלכד זה יכון על בסיס של שותפות רעיונית או שותפות משקית נחלקו הדעות.

'מועצת ירושלים' של אחדות-העבודה בשלהי 1921 מלמדת יפה על המושגים והדימויים השונים שהילכו בה מבלי שיבואו לידי גיבוש. המושג הסוציאלי-דמוקרטי של מפלגה כשותפות רעיונית של בעלי הכרה לא תם באחדות-העבודה, למרות האיחוד של פברואר 1919. יצחק בן-צבי הוסיף להחזיק במושג זה וטען לזכותו.

דוד רמז רצה לראות באחדות-העבודה קבוצה המשרתת את הכלל ומדריכה אותו – אולם באופן שונה לגמרי מן המפלגה מהטיפוס הסוציאלי-דמוקרטי. הוא רצה בקבוצה המתבססת על שותפות כלכלית ולא רק רעיונית. בקבוצה מעין זו צריכה היתה לשרור

'משפחתיות ידועה' – ובכך דמה רמז לפועל-הצעיר ולשומר-הצעיר, שחיפשו את השותפות האורגנית ולא שותפות מפלגתית-מכאנית. השירות לכלל של קבוצה כזו לא היה צריך להיות מבוסס על ריכוז ומשמעת אלא על ספונטניות; הוא רצה במפלגה 'חופשית' ו'שירית'.

החלטות המועצה עדיין דבקו בתפיסת ההסתדרות כגוף הצריך למלא את כל תפקידי 'המעמד העובד' בארץ – כולל התפקידים הפוליטיים. עם זאת הוגדר תפקיד המפלגה כפעולה 'אקטיבית ומאורגנת בתוך ההסתדרות לשם השלטת הציונות-הסוציאלית בכל פעולותיה של ההסתדרות'.¹²

אולם החלטות אלה לא שמו קץ לדיונים על הגדרת התחומים הלגיטימיים של פעולת אחדות-העבודה.

הוועידה השלישית של אחדות-העבודה, שהתכנסה בסוף 1922, אמורה היתה לסכם, על סף הוועידה השנייה של ההסתדרות, את הבירורים שהתנהלו במפלגה ביחס לאופיה. העלייה של השנים 1921–1922, אם כי לא היתה גדולה, העידה על קשיים ברעיון ובמבנה של המפלגה. היא הציגה את המרחק בין האדיאה של איחוד כולל לשם קליטת העלייה והגשמה כוללת של הציונות הסוציאליסטית לבין האינטרסים של ה'פרולטריון' הממשי שהחל להתהוות בארץ.

לא רק ההיבט של האיחוד הכולל המשליט את האדיאה מכוח המרכז חשף את קשייו. גם שאיפת היסוד ואמונת היסוד של אחדות-העבודה, שראתה בשותפות במשק ובכלכלה את בסיס השותפות הרעיונית והפוליטית, חשפה את סכנותיה. בוועידה זו נאלצה אפוא אחדות-העבודה לא רק לדון על טעם הקיום הנפרד שלה אלא גם על זכות הקיום של 'מפלגות משקיות'. בתחילה ראתה אחדות-העבודה את ייעודה העליון בבניין משק על-ידי הגשמה אישית של חבריה – ובניין המשק אמור היה לעמוד בבסיס השותפות, כפי שראה זאת כאמור דוד רמז, למשל.

אולם התברר כי הגוף המשקי עלול להתארגן למפלגה כדי להגן על האינטרסים שלו. גדוד העבודה, מושבים וקבוצות עלולים היו להיעשות גופים פוליטיים המייצגים אינטרסים כלכליים. הפילוג בעין-חרוד בין אנשי גדוד העבודה לבין אנשי 'הקבוצה הגדולה' הבליט את הסכנות הכרוכות בהפיכת גוף משקי לגוף פוליטי המייצג אינטרס חלקי.

הוועידה השלישית של אחדות-העבודה נעה בין שני קטבים – קוטב אחד שלא מצא עוד טעם בקיומה של המפלגה, וקוטב שני שרצה להחזיר את העטרה של מפלגה פוליטית ליושנה.

מנהיגי אחדות-העבודה, בן-גוריון וטבנקין, עדיין ניסו להצדיק את הקיום הנפרד של המפלגה בעובדה שהעולים החדשים עדיין חסרים את ההכרה האידאולוגית. השתרשותם בארץ אמורה היתה לבטל את השניות בין מפלגה להסתדרות. הקביעה שקיומה של המפלגה הוא צורך 'זמני' היוותה מעין גשר בין הרעיון הראשוני לבין המציאות.

12. 'מועצת ירושלים, כ"ח-כ"ט כסלו תרפ"ב', בתוך: הוועידה הרביעית של אחדות העבודה והחלטות הוועידות והמועצות שקדמו לה, תל-אביב תרפ"ו.

אפשר היה לבסס את קיומה הנפרד והמיוחד של אחדות־העבודה לא על בסיס עקרוני של הכרעה בין השותפות הרעיונית למשקית אלא על בסיס פרגמטי. ברל כצנלסון הצביע על שטחי פעולה שנפתחו בפני אחדות־העבודה, בייחוד בתחום הפוליטי.

הוועידה השלישית של אחדות־העבודה קיבלה את ההחלטה שנעשתה עניין למחלוקת אקטואלית בימינו – והיא כי רק חברי ההסתדרות הכללית יכולים להיות חברי אחדות־העבודה. מכלל ההן אפשר ללמוד על הלאו – שבאחדות־העבודה היו חברים שלא היו חברי הסתדרות. בהחלטה זו סתתה אחדות־העבודה מן הנוהג של המפלגות הסוציאליסטיות באירופה שלא חייבו חברי מפלגה להיות עובדים. היא היתה מובנת נוכח ההנחה כי שדה הפעולה העיקרי של אחדות־העבודה היה ההסתדרות, והכוונתה היה התפקיד הראשי; אולם היה בה גם המשך של התפיסה הראשונית של אחדות־העבודה, האומרת כי אין להפריד בין הגוף הרעיוני לגוף הכלכלי; רעיון פוליטי כשלעצמו נחשב נבוב מתוכן והרה סטיות. יתר על כן, בארץ היתה השתייכות המעמדית לא תוצאה של תהליך אובייקטיבי אלא של הכרעה רצונית חלוצית, ולא נמצא טעם בחברות במפלגה מבלי להגשים את רעיונה על־ידי השתייכות להסתדרות. על־ידי קבלת החלטה זו נדחתה למעשה – ההצעה שיצחק בן־צבי היה דובר – כי נוסף על היות אחדות־העבודה סיעה בהסתדרות היא תהיה מפלגה פוליטית סוציאליסטית.

ההפרדה מרצון ומאונס בין אחדות־העבודה לבין ההסתדרות הכללית של העובדים חייבה את הגדרת היחס בין המפלגה לקיבוץ. נקודת המוצא ליחס זה היתה החלטת הוועידה הרביעית של אחדות־העבודה במאי 1924 בעין־חרוד, שאמרה כי 'היסוד והנושא העיקרי של פעולתנו המשקית בארץ, בין בחקלאות, בין בחרושת ובין בעבודות ציבוריות, – הוא הקבוץ המאורגן והמאוחד ברעיון ובמעשה, אשר הכין את עצמו לחיים משותפים ברשות חברת העובדים'.¹³

'הקיבוצים' האלה באו ליצור צורת ביניים בין גרוד העבודה – או הקומונה הכללית של פועלי ארץ־ישראל – לבין המבנה המנהלי־ריכוזי של חברת העובדים. הם הקנו אוטונומיה מסוימת ליחידה המשקית, אולם כפפו אותה להסתדרות הכללית של העובדים.

אפשר היה להבין כי המפלגה אחדות־העבודה הכריזה בהחלטה זו שעיקר תפקידה הוא יצירת קיבוצים מעין אלה. הם הדרך לקליטת עלייה, ליוזמה בחקלאות ובתעשייה, לשוויון בין העובדים ולחינוך הילדים. בעתיד אפשר יהיה לבקר את המפלגה על שהיא מתנכרת לייעוד זה.

כמו ברל כצנלסון בתביעתו לאיחוד כולל של 'המעמד' – כך גם טבנקין תמך את עמדתו בהסתמכות על שלבי ההתפתחות של תנועת העבודה הבינלאומית. כמוהו הוא ביטא את הנהייה אל שלבים מוקדמים של התפתחות התנועה הסוציאליסטית כשלבים יוצרים שההתפתחות המאוחרת דלדלה ודרדרה אותם. התוכן המהפכני של ימי מרקס

13. 'החלטות הוועידה הרביעית של אחדות העבודה, עין־חרוד, ח-י"ז אייר תרפ"ד', שם, עמ' 181.

ובקונין - והוא כרך אותם יחד - נחשב עדיף על ההתפתחויות המאוחרות של התנועה הסוציאליסטית, שהפרידה בין המפלגה הפוליטית לתנועה המהפכנית.

אולם שלב יוצר זה לא היה בעיניו רק התארגנות כוללת של המעמד, אלא שיבה אל השלב המהפכני הראשוני, המתבטא באישיות שאינה סומכת על תהליכים היסטוריים ועל העתיד אלא פועלת כאן ועכשיו.

הקיבוץ הגדול והפתוח קיבל משמעות זאת כמייצג 'התוכן הפנימי' של תנועת העבודה. על-ידי הגשמת הנוסחה הידועה של לואי בלאן - 'מכל אחד לפי יכולתו למען החברה כולה ולכל אחד לפי צרכיו למען החברה כולה', גילם הקיבוץ את הרעיון המקורי של תנועה עולמית זו. בארץ אין האישיות המהפכנית מתבטאת במלחמה פוליטית אלא ביצירה חברתית. טבנקין אף ביקש לסבר את אוזן שומעיו ולקרוא לאחדות-העבודה - 'התאחדות ציונית קומוניסטית של פועלי ארץ-ישראל' - מתוך שיבה אל מקורן הראשון של המלים, כשה'קומוניזם' אינו דווקא שיטה לכיבוש השלטון אלא בראש ובראשונה צורה חברתית שיתופית.

תפיסת אחדות-העבודה כמפלגה המייצגת את המגמה הריכוזית בהסתדרות נכונה ביחס לשנים 1921-1927. בשנה הראשונה שלה, שנת 1921, התפתחה ההסתדרות באופן ספונטני לעברים שונים של איגוד מקצועי, קואופרציה, קבלנות ומוסדות שיווק, אספקה ועזרה הדדית.

המגמה הריכוזית התקיפה החלה עם הנהגתו של בן-גוריון כמזכיר ההסתדרות בסוף 1921, ואנחנו יכולים לשאול האם זוהי 'האישיות בהיסטוריה' שביקשה להטיל מסגרת חוקית וחברתית, או כורח המציאות והזמן.

מגמה זו של ריכוזיות, פיקוח והטלת מרות על כל מועצת פועלים, אגודה מקצועית, קואופרטיב ותא משקי רוסנה ואף נתהפכה בשל חוסר סמכות חוקית ואילוצי המציאות הכלכלית. אולם היא ניצבה גם מול התנגדות רעיונית וחברתית לריכוז. אנשי הפועל-הצעיר עשו בעניין זה יד אחת עם האופוזיציות השמאליות. טענות על העדר שיקולים כלכליים ואחריות כלכלית וטענות על ניתוק המוסד מן הפועל הצטרפו יחד. אולם גם ברל כצנלסון היה מסויג ביחס לריכוזיות הקיצונית של בן-גוריון.

ברל כצנלסון היה ער לצורך לשמור על האיזון בין המגמה הריכוזית לבין הניהול העצמי של התא המשקי הבודד במסגרת המשק ההסתדרותי. הוא הצביע על העובדה ההיסטורית שמוסד כמו 'המשביר' צמח כמוסד מרכזי, ומכוח השליטה המרכזית וריכוז המשאבים הוא הצליח להתקיים יותר מאגודות צרכניות מקומיות שהתפוררו. אולם הוא גם הכיר כי העתקת השליטה מן האגודות אל גוף מרכזי גורמת לפסיביות של החברים ולניכור ביניהם לבין המוסד. ההליך הפורמלי של בחירת הנהלה באסיפה כללית אחת לשנה או שנתיים או של השגחת ועד מפקח - חלקו נבחר באסיפה זו וחלקו נבחר בידי ההסתדרות - לא מיצה את עקרון הניהול העצמי. לכן הוא התייחס בחיוב אל העברת סמכויות לאגודה המקומית - אם כי לא צידד בדצנטרליזציה מוחלטת.¹⁴

14. ב' כצנלסון, המשביר, תל-אביב תרפ"ד.

אמונתה של אחדות־העבודה כי מצאה את הנוסחה הנכונה להפעלת תנועת העבודה בארץ לא נתאמתה במציאות. לא רק הפועל־הצעיר התנגד לרעיונה בעת ייסודה; בעוד אחדות־העבודה מצפה להכיל בתוכה את כל הפוטנציאל אשר התהווה בתנועת העבודה – הפועל־הצעיר, 'החלוץ', גדוד העבודה והשומר־הצעיר – הנה דובריהם של גופים אלה ראו את אחדות־העבודה באופן שונה לגמרי מן האופן שבו היא ראתה את עצמה. דוד הורביץ מהשומר־הצעיר ראה בה את השותפות המכאנית־פוליטית של מפלגות סוציאליסטיות, לעומת עדת החיים האורגנית, היינו אותו דימוי שאנשי אחדות־העבודה רצו להסתייג ממנו.

חיים ארלוזורוב מהפועל־הצעיר ראה ברעיון של אחדות־העבודה לא את המשמעות האידאולוגית שביקשו מייסדיה להקנות לה, ולא את התפקיד ההיסטורי של בניין ארץ־ישראל כחברת עובדים שיועד לה; בעיניו היא היתה 'אופורטוניזם בלתי מוגבל', מכוח הרצון להקיף את כל הגוונים של תנועת העבודה.

'אופורטוניזם' זה אפשר לאחדות־העבודה להפנות את פעילותה לעברים שונים ולחולל תפניות בלתי צפויות כאשר היומרות התנפצו אל קיר.

מנחם אלקינד, מנהיגו של גדוד העבודה, ראה את אחדות־העבודה כמכשיר שלטוני המתבסס על אשליה אידאולוגית. במחצית השנייה של שנות העשרים הוא העריך את יומרת אחדות־העבודה לבניית ארץ־ישראל סוציאליסטית כתואנה בלבד; יומרה זו אינה אפשרית והיא רק מסייעת להשתלטות המפלגה.

רעיון הליכוד של ההסתדרות ומניעת הפיכתה לפדרציה של מפלגות או של גופים משקיים־רעיוניים קשור היה אפוא לערעור של בניין המשק העצמי, ערעור שנישא בידי האגף השמאלי של גדוד העבודה בהנהגת אלקינד.

האכזבה מן הסיכוי לסוציאליזם קונסטרוקטיבי, היינו לבניין המשק הלאומי בידי הפועלים כמשק סוציאליסטי, נבע מכמה מקורות. הקצב האיטי והשיעור הנמוך של גיוס ההון הלאומי בידי קרן היסוד הבהירו את המגבלות של יצירת מקומות עבודה מכוח יוזמה ציבורית. מאידך גיסא העלייה הרביעית הרכושנית יצרה במשך זמן קצר מקומות עבודה.

אלקינד יכול היה לטעון כי אין להקים משק סוציאליסטי ללא מדינה, וכי היומרה להקים משק מעין זה באה רק כדי להשליט את אחדות־העבודה על כל גופי ההסתדרות.

שמיטת הקרקע מתחת למה שנחשב כיעודה הראשון של ההסתדרות עשויה היתה להצטרף אל התפצלות מפלגתית – כאשר נוצרת ברית תכסיסית בין הפועל־הצעיר ל'מפלגות המשקיות' ולשמאל. רעיון ההסתדרות הכללית, שהחבר שייך אליה השתייכות ישירה והכלל שליט על חלקו, היה עלול להיכשל.

בין הוועידה הרביעית במאי 1924 לבין הוועידה החמישית של אחדות־העבודה בנובמבר 1926, התקיימה בראשית 1925 בנחלת יהודה מועצה, ובה באה לידי ביטוי ההכרה כי אין אחדות־העבודה לבדה מסוגלת לשמור על ליכוד ההסתדרות ולהשליט את העיקרים הציוניים והסוציאליסטיים כפי שהיא פירשה אותם. הדרך לשמירת אחדותה של ההסתדרות, למניעת הפיכתה לפדרציה של מפלגות ולשמירת העיקר הקונסטרוקטיבי היתה הקמת גוש מלוכד בתוך ההסתדרות. השלב הטבעי הראשון

בהקמתו היה עם הפועל-הצעיר, אשר מטעמים אידיאולוגיים שונים משל אחדות-העבודה תמך בקונסטרקטיביזם. אולם הצעת האיחוד של אחדות-העבודה לא היתה מופנית רק אל הפועל-הצעיר בתהליך של משא ומתן בין-מפלגתי. היא היתה פנייה אל 'כלל העובדים' ליצור את הכוח המכוון את ההסתדרות. הפועל-הצעיר הבין הליך זה כאמצעי לבטל את זהותו הנפרדת וכתכסיס נוסף במסגרת השתלטותה של אחדות-העבודה, ודחה אותה.

אחדות-העבודה נאלצה להחליף את 'שלטון הכלל' על חלקיו' בהסתדרות בהסכם בין-מפלגתי. לקראת הוועידה השלישית של ההסתדרות ב-1927 דרש הפועל-הצעיר ייצוג יחסי לא רק במוסדות המחוקקים של ההסתדרות אלא גם במוסדות המבצעים. בכך ניתן היה לראות ניגוד לעמדתה של אחדות-העבודה בדבר הסתדרות כללית ולא פדרציה של מפלגות. בסיטואציה של 1927 לא יכלה אחדות-העבודה להימנע מלקבל זאת. הסכם זה קירב את שתי המפלגות לקראת איחוד - אולם הוא עתיד להשליט את המפלגות על ההסתדרות.

ו

תהיה אשר תהיה משמעותה של החלטת הוועידה הרביעית של אחדות-העבודה על היחס בין אחדות-העבודה לבין הגוף החלוצי המגשים - הנה הוועידה החמישית, שהתכנסה בסוף אוקטובר-ראשית נובמבר 1926, מציינת מפנה. היא עשתה למעשה רוויזיה בהחלטות הוועידה הרביעית ממאי 1924. אם טבנקין יכול היה לראות בהחלטות 1924 את פסגת הישגיו מבחינת היחס בין המפלגה לקיבוץ - הרי שהלך הרוח של שלהי 1926 דחק אותו לאופוזיציה, שהיתה סמויה בתחילה ונעשתה בולטת יותר ויותר. מכאן ואילך הוא היה שרוי בחיפוש מתמיד אחרי 'גיזת הזהב' שנצנצה ב-1924 ונגוזה במחצית השנייה של שנות העשרים. דווקא בשנים שבהן נכונה השותפות בין משלחת קיבוץ עין-חרוד לבין 'החלוץ' בפולין, ונדמה היה כאילו נמצאה השיטה ונמצא הנושא לבניין ארץ-ישראל סוציאליסטית - נסוגה אחדות-העבודה מרעיונה הראשוני. בעוד מנהיגי אחדות-העבודה מחוללים למעשה, ולעתים גם להלכה, את המפנה בדרך של תנועתם, טבנקין ביקש להשיב את התנועה לנתיבה המקורי. הצמיחה הכלכלית בארץ מכוח זרימת הון פרטי בימי העלייה הרביעית והמחסור בעבודה כאשר יבשה זרימה זו הולידו רעיונות של חיפושי מוצא - אך גם של רוויזיה פנימית בקרב אנשי תנועת העבודה.

ראינו כי דוד רמז ביקש תדיר לבסס את השותפות הרעיונית על בסיס כלכלי; כאשר הצטמק הבסיס הכלכלי הזה הוא פנה אל ההסתדרות הציונית בציפייה כי הון לאומי יאפשר את הרחבת הכלכלה הארץ-ישראלית; בן-גוריון הסיק מסקנות מרחיקות לכת ביחס לאופיה של תנועת-העבודה. הוא הודה כי אין עוד להמשיך ולזהות את כינון המשק היהודי והעצמאות היהודית עם הגשמת המשטר הסוציאליסטי. הוא הכיר בגבולות יכולתו של הסוציאליזם הקונסטרקטיבי בבניין ארץ-ישראל. יתר על כן, הוא גם הכיר בגבולות היכולת לחייב את הפועל להיות 'חלוץ', שפירושו היה בהקשר זה להתמסר לבניין המשק העצמי. הוא הכיר בלגיטימיות האינטרסים של הפועלים -

ופירוש הדבר היה הבדלה והבחנה בין 'ארגון המגשימים' החברתי לבין ההסתדרות הכללית והמפלגה הפוליטית. דרישות אנשי הפועל-הצעיר היו עוד יותר מרחיקות לכת – דובריו ביקשו להסתלק מן המבנים המקיפים והגרנדיוזיים של ההסתדרות המתיימרת להקיף את כל משקי הפועלים ומוסדותיהם. נציגיו, ובראשם חיים ארלוזורוב, דרשו הפרדה בין המוסדות השונים, הגבלת כל מוסד בתחומי הלגיטימי ובחינת רווחיותו העסקית.

טבנקין התנגד למפנה זה. בהופעתו בוועידה החמישית של אחדות-העבודה הוא היה מוכן להשלים עם ההודאה בכך שארץ-ישראל לא תיבנה עוד רק בידי חברת העובדים, אולם הוא הוסיף לטעון כי הדרך המרכזית חייבת להיות זאת של תנועת העבודה. הוא המשיך לדרוש פיקוח מרכזי על המוסדות בהסתדרות, אך עם זאת דרש כי המוסדות לא יפוקחו רק על-ידי פקידות מרכזית אלא יישענו גם על 'נושא חברתי'. הנושא החברתי שהוא ראה לנגד עיניו לא היה הנושא החברתי האינטרסנטי אלא נושא חברתי 'חלוצי'. בהסתדרות הוא מצא יותר מדי ארגון ופחות מדי שיתוף. גם לגבי העיר – הוא רצה כי המפעלים המשקיים כמו 'המשביר' או שכונות העובדים והקואופרטיבים יהיו יותר 'תנועה' ופחות 'מוסד', היינו תא של ניהול עצמי ולא מנגנון פקידותי. נוכח הטענות כי יש הפרדה בין כלל העובדים, 'המעמד', לבין הקבוצה החלוצית הוסיף טבנקין לטעון כי 'אצלנו המעמד מוכרח להיות חלוץ'.¹⁵

טבנקין נשאר נאמן לרצון לכפות את 'המעמד' כפי שהוא הגדיר אותו – מעמד חלוצי ולא אינטרסנטי, 'מעמד' שהוא נורמה יותר מעובדה – על המציאות. תוקפה של נורמה זו היה עדיף על הרצון להקיף בהסתדרות מקסימום של חברים ולרכז סביב המפלגה מקסימום של חברים ובוחרים.

כאשר אל הספקות בדבר מבנה ההסתדרות הצטרף החשש מפני שינוי המשטר ההתיישבותי – בעקבות ועדת הסקר לקראת הרחבת הסוכנות, שב טבנקין והביע את השקפתו הנחרצת: 'אם גם נהיה לא כל כך מקובלים, לאו דוקא רוב, לאו דוקא רצויים לכולם – עלינו ללכת בדרכנו כתנועה סוציאליסטית'.¹⁶

התבססותם של פועלי העיר, הודות להיווצרות מקומות עבודה קבועים, שיכלה להתפס כתופעה חיובית שחילצה מחוסר עבודה וזיכתה ברמת חיים משופרת, היתה בעיני טבנקין הרת סכנות. הוא העריך כי זו עלולה להיות מצד אחד התחלה של התנכרות להסתדרות ולאגודה המקצועית, ומצד שני 'השתעבדות' לנותן העבודה הקבוע ודאגה לפרטיות – שהיתה בעיניו סטייה מהמחויבות לכלל. בעוד שבן-גוריון יצדיק את שאיפת ההתבססות של הפועלים ויפקיד את שמירת הדאגה לכלל בידי המפלגה – הנה טבנקין מצא צידוק למפלגה במידה שהיא מבטיחה את הבנייה החברתית. בבנייה חלוצית כזו של משק עובדים צפון היה לדידו העתיד המהפכני והשלטון בחברה של מעמד העובדים, המתהווה תוך כדי התהליך ההתיישבותי. המפלגה שטבנקין מדד באמת מידה זו – לא עמדה במבחן.

15. הוועידה החמישית של אחדות העבודה כתל-אביב. י"ח-כ"ו חשון תרפ"ז, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 84.

16. 'להערכת עצמנו', קונטרס, שנא (כ"ח תשרי תרפ"ט), עמ' 24.

טבנקין ייחס את התמורה השלילית מבחינתו לא רק לאירועי הארץ - הוא פירש אותה גם על רקע המפנה בעולם מסוציאליזם של ניהול בידי העובדים ב־1919 לייצוב קפיטליסטי במחצית השנייה של שנות העשרים.

עם הקמתה של מפא"י, בעת הדיונים שהתנהלו עם הפועל-הצעיר, ניסה ברל כצנלסון לנסח מצע עקרוני על מנת להניח יסוד משותף לשתי המפלגות. זהו ניסיון נדיר וקשה בתנועה שהיתה שרויה במתח מתמיד בין מקורות אידיאולוגיים והשפעות אידיאולוגיות שבאו מבחוץ לבין המציאות היהודית והארץ-ישראלית שדרשה פעולה והגשמה. המצע בא להראות כי ניתן לקיים אחדות מעשה של המפלגות המתאחדות, על-ידי פירוש מתאים של העקרונות הציוניים והסוציאליסטיים. המצע לא מילא את ייעודו בשעתו, ואנשי הפועל-הצעיר דחו אותו. אביוהר מתאר את קבלת המצע ב־1941 אצל מפא"י בלחצה של סיעה ב'. ברל כצנלסון עצמו כבר רחק באותו זמן מנוסחאות המצע ובאימוצו הרשמי כביכול אין לראות השמאלה של המפלגה. קבלת המצע מעידה על אנכרוניזם או על אובדן משמעות של הגדרות עקרוניות שבשעתן היו מלאות משמעות.

הגדרת המצע - 'סעיפים לתכנית' - כפי שהציע ברל כצנלסון ב־1928 מעידה על אווירת התקופה ועל ההנחות הרעיוניות שלה לא פחות ממה שהיא מעידה על קווי מדיניות.¹⁷

ב־1928 יכול היה ברל כצנלסון לתאר את ההיסטוריה כישות ואת מהלכיה כנחרצים וחד־משמעיים. מחבר המצע ומפלגתו יכלו לראות עצמם ניצבים על מצפה הזמנים ומגדירים את תוכנה של היסטוריה זו. כך העז ברל כצנלסון והגדיר את הגשמת הציונות כ'מרכז ההסטוריה העברית בתקופתנו', וכדי לא לתת מקום לפירושים המפחיתים מהיקפה ומתוכנה של ההגשמה הציונית - הוגדרה הציונות כ'מרידה גמורה בשעבוד גלויות בכל צורה שהיא', ובכך ניטלה הלגיטימציה מן הגלות, אם כי 'השעבוד' יכול היה להתפרש באופנים שונים. הפולמוס על הגדרת המטרה הציונית על-ידי 'רוב' או 'מדינה' כנוסחה פוליטית אקטואלית נעקף גם הוא בניסוחים המאמצים ציונות מקסימליסטית ומסתייגים מכל נוסחה מינימליסטית של אסכולות שראו את עצמן ממשיכות של אחד העם והתרכזו בברית-שלום. עם זאת אמורה היתה ציונות מקסימליסטית זו להימנע מ'שעבודה' ומ'ניצולה' של אומה אחרת. ובכך נמשך הניסיון להגיע להגשמה מלאה של ציונות מבלי לכוף את ערביי ארץ-ישראל לשליטה משעבדת.

ההעזה של הצעת המצע לא היתה פחותה כאשר מדובר היה על ההיסטוריה האנושית ועל הסוציאליזם. כצנלסון קבע כי יש מרכז להיסטוריה האנושית, וכי מרכז זה הוא 'דבר הגשמת הסוציאליות [הסוציאליזם] במלוא היקפה ותוכנה'. הסוציאליזם הוגדר בצורה המצרפת גם את תוכנו המסוים וגם את משמעותו האמנסיפטורית הכוללת. באורח אופייני לכצנלסון הוא הגדיר את הסוציאליזם יותר על דרך השלילה מאשר על-ידי ציון תוכנו החיובי. הסוציאליזם היה בעיניו 'ביטול גמור של שעבוד

17. הצעת המצע הובאה ב: מפלגת פועלי ארץ-ישראל, כתבים ותעודות תרפ"ט-תרצ"ד, תל-אביב [ללא שנת הוצאה], עמ' 183-189.

החברה האנושית לקנין הפרטי בכל צורה שהיא' (היינו לא בהכרח ביטול הקניין הפרטי כשלעצמו). פירוש הדבר היה העברת אוצרות הטבע ואמצעי הייצור לרשות הכלל (מבלי שיפורש מיהו 'הכלל').

השליטה החברתית על הכלכלה היתה בעלת משמעות כלל-אנושית, שכן היא היתה מפתח לביטול כל צורה של שעבוד חברתי - מעמדי וגזעי, לאומי, דתי ומיני. גם המלחמות יוחסו לשלטון הרכוש - והעברתו לידי החברה אמורה היתה לשים להן קץ. כנגד ביטול השעבוד לסוגיו היה סעיף, הלקוח מתכניות סוציאליסטיות ואנרכיסטיות, שיש בו כפייה מרחיקת לכת על הפרט: הטלת חובת העבודה על כל אדם בחברה.

את ההתנגדות לקומוניזם ולרעיון הדיקטטורה של הפרולטריון ביטא כצנלסון בכך שהדגיש במיוחד שהסוציאליזם הוא ביטול המעמדות מכל וכל ואיננו השלטת מעמד אחד על האחרים.

לא זו בלבד שהסוציאליזם הוצב במרכז ההיסטוריה האנושית כמקנה לה כיוון ומשמעות, אלא זהו גם הרקע להגשמת הציונות, הקובע את תוכנה החברתי. 'ההיסטוריה העולמית' שכאילו יצרה את התנאים המחייבים את הציונות היא גם שיצרה את התנאים המאפשרים את הגשמתה. התקופה הוגדרה כ'תקופה היסטורית של משטר יוצא ומשטר בא' - סדרי החיים של הקפיטליזם הוצגו כסדרים חולפים הניצבים במאבק עם 'סדרי החיים העולים' של הסוציאליזם. הדטרמיניזם של התחלפות המשטרים כאילו קבע גם את אופן התגשמותה של הציונות.

במצע זה נעשה גם אחד הנסיונות החשובים להחזיק במושגי 'המעמד' ואף מלחמת המעמדות במציאות הארץ-ישראלית, ועם זאת לפרש אותם כך שגם לא יעוררו את התנגדות אנשי הפועל-הצעיר וגם יתאימו לדרכה של תנועה העבודה למעשה. כצנלסון ביקש להחזיק בתפיסה רדיקלית של ההיסטוריה כתנועה של שינוי ומהפכה, ועם זאת לפרש בצורה ממתנת את רעיון מלחמת המעמדות. רעיון 'מלחמת המעמדות' הובא לארץ מן הסוציאליזם הרוסי והיהודי, והוא קיבל משנה חיזוק בשנות העשרים בזרמי השמאל בארץ (בגדוד העבודה, השומר-הצעיר, פועל-ציון) ובאחדות-העבודה עצמה. מלחמת המעמדות היתה המפתח להבנת התהליך ההיסטורי, וההשתתפות בה היתה אות לממשות העשייה ההיסטורית; הסתלקות מ'מלחמת מעמדות' פירושה היה התעלמות ממהלכה של ההיסטוריה - ונהייה אל מחוזות של משאלות חסודות.

כדי להתאים את מושג 'מלחמת המעמדות' למציאות הארץ-ישראלית וכדי לרצות את הפועל-הצעיר, פירש אותה כצנלסון פירוש הדרגתי וקונסטרוקטיבי, מבלי ליטול ממנו את תוכנו המהפכני. הפעולה הכלכלית, הפוליטית, התרבותית והקונסטרוקטיבית לא היתה אלא בבחינת שלבים בסולם המגיע בסופו אל כלל אנושי חדש.

הכלכלה הלאומית הנבנית בארץ-ישראל אמורה להיות בראש ובראשונה כלכלה הנבנית על-ידי הון לאומי ובעבודה 'משוחררת מניצול ההון הפרטי' - מבנה משק זה הוא המבנה הרצוי בשלב החלוצי, אולם הוא גם הדרך לקלוט המונים רבים; להלכה הוא הדרך היחידה להגשמה הציונית. להבדיל מן התקופה הקודמת, גם ההון הפרטי זכה להכשר חלקי. אולם הוא נתפס כגורם מסייע בלבד, והלגיטימיות שלו היתה

מוגבלת. זכותו הוכרה כיוצר מקומות עבודה לעובד היהודי. אולם הסכנות שבו לא נחשבו פחותות מזכויותיו. ההון הפרטי היהודי והבינלאומי היה חשוד תדיר על בקשת רווחים הקודמת לאינטרס הלאומי. רדיפת רווחים זו התבטאה במה שנחשב ניצול ספקולטיבי של צורכי העולים, כגון העלאת מחירי קרקע פרטית ודירות. ערך שלילי אחר של ההון הפרטי היה שימוש נרחב בעבודה לא־יהודית זולה.

הצגה זו של כמעט דטרמיניזם היסטורי ביחס להגשמת הסוציאליזם אינה כה אופיינית לדרך מחשבתו של ברל כצנלסון עצמו. אולם מה שיכול היה לומר ב־1928 לא יכול היה עוד לומר ב־1941. לקח אירועי שנות השלושים, עליית הנאציזם ומפלת תנועות העובדים היו בעיניו ראיה לפחות לאפשרויות המנוגדות הצפונות בתהליך ההיסטורי הכללי. אמנם הספקנות ביחס לתהליך הכללי לא הוחלה על שיטת בניין היישוב – ובעניין זה נשאר כצנלסון בעמדתו שדרך המלך היא השיתוף בין ההון הלאומי לעבודה העצמית השיתופית.

רק השמאל, שדבק באותות ההיסטוריה למרות האכזבות שהנחילה, יכול היה לראות בהצטרפות ברית־המועצות למלחמה את השחר של חלוף הקפיטליזם ועליית סוציאליזם ולהסיק מכך את מסקנותיו.

הניסוח של המצע אמר להצביע על השותפות הרעיונית הבסיסית ועל קווי מדיניות מוסכמים של אחדות־העבודה והפועל־הצעיר ההולכים בנתיב האיחוד. הגדרות אלה המעיטו מן הצורך להגדיר את השותפות במונחים מעמדיים שהיו זרים לפועל־הצעיר. במפלגה זו היו קבוצות שהיו מוכנות לקבל הגדרה סוציאליסטית אולם נרתעו מהגדרה מעמדית, ועוד יותר מ'מלחמת מעמדות' כפי שזו נתפסה לפי הדוגמה האירופית.

סגולתו של הפועל הוגדרה אפוא לא רק במונחים אוניברסליים של מעמד כלכלי או מוסרי המקנים לו את השליחות החברתית הכוללת – אלא במונחים ציוניים. הפועל הוא 'חלוץ האומה העובדת'. מדיניותו התובעת הון לאומי ומשק חברתי היא המאפשרת עלייה המונית ויצירת רוב יהודי.

תאי החברה הסוציאליסטית הנבנים אינם מוצגים כביטוי לאינטרס מעמדי אלא כאופני בנייה של המשק הלאומי. השוויון, העבודה השיתופית, הדמוקרטיה הציבורית והמשקית במשקים אלה – ממזגים צורך לאומי וצורך של העובדים גם יחד.

ביסוס הסוציאליזם על עקרונות שחרור אוניברסליים ועל אופני בניין המשק הלאומי לא התייחס במפורש אל המחלוקת שפילגה את תנועת העבודה באירופה בנושא היחס בין דמוקרטיה לדיקטטורה של הפרולטריון; למחלוקת זו היו שלוחות גם בתנועת העבודה בארץ, שהתבטאו באהדה של חלקי השומר־הצעיר והקיבוץ המאוחד לקומוניזם הסובייטי. תביעת האיחוד, שהופנתה גם לקבוצות אלה, נועדה לעקוף את המחלוקת ולהציב עיקרים משותפים למחנה הסוציאליסטי, עיקרים המתממשים הלכה למעשה בנסיבות הארץ. אמנם בהנמקת האיחוד היו הנחות שפסלו לפחות במשתמע את השיטה הקומוניסטית – כגון הגדרת הקומוניזם כ'שלטון כת' בידי ברל כצנלסון. גם במצע האיחוד, כאמור, הובעה התנגדות לשליטת מעמד במקום ביטול המעמדות, אולם לא נוסחה גם נאמנות חד־משמעית לדמוקרטיה פוליטית.

עמדה זו היתה קרובה למאמצים רעיוניים שנעשו באגפים שונים של המחנה הסוציאליסטי לעקוף את המחלוקת הגורלית בין שיטות דמוקרטיות לבלתי דמוקרטיות

בדרך לסוציאליזם. בכך הם חלקו על הקומוניסטים, שדרשו הכרעה בזכות הדיקטטורה של הפרולטריון, ועל הסוציאל-דמוקרטים שפסלו לחלוטין כל שיטה בלתי דמוקרטית.

הסוציאליסטים האוסטרים ראו במחלוקת על השיטה הדמוקרטית מחלוקת משנית; הסוציאליזם הוצג כערך הקודם לדמוקרטיה. תפיסת השלטון בידי מיעוט ושימוש בכוח הוצדקו בנסיבות מסוימות וקיצוניות, בייחוד כאשר ניתן היה להאשים את מחנה היריב בהתנכלות לקבלת דינו של רוב סוציאליסטי. ליאון בלום אמר בשעתו כי אין הוא מקבל את הברירה בין לנין לוילסון – ובחר בז'אן ז'ורס.

ההוגה הסוציאליסטי גד"ה קול ביקש להבחין בין משטרים שונים לפי תוכנם החברתי ולא לפי אופיים הפוליטי. חברות שבהן העובדים מנהלים באופן שיתופי את הייצור נראו לו קרובות אלו לאלו – אף אם הן התקיימו במשטרים פוליטיים שונים. טבנקין היה במידה ידועה קרוב לעמדה מעין זו כאשר טען כי הקומוניזם הפוליטי והסוציאל-דמוקרטיה הרפורמיסטית קרובות זו לזו בכך ששתיהן מחשיבות את המדינה יותר מאשר את ההתלכדות השיתופית.

רק אחרי מלחמת העולם השנייה, בהצהרת פרנקפורט 1950, קיבל האינטרנציונל הסוציאליסטי את הנאמנות ללא תנאי לדמוקרטיה. מכוח צירוף אירועים היתה גם מפא"י חייבת לקבוע את עמדתה החד-משמעית ביחס לדמוקרטיה הפוליטית לאחר קום המדינה ובעידן המלחמה הקרה.

בארץ דרשו הוגים כמשה ביילינסון הכרעה בנושא זה עוד בשנות העשרים, אולם ההנחה הרווחת היתה כי איחוד העובדים משמעותו ממילא דחיית הקומוניזם.

ז

את השנים הראשונות של מפא"י אפשר לבחון מנקודת הראות הרעיונית של חילוקי הדעות הרעיוניים הגלויים והסמויים, שלא נתיישובו עם הקמתה. הפילוג של 1944 עלול להיראות כתוצאה מהשתלשלות חילוקי דעות אלה. אולם את מפא"י יש לבחון גם על רקע מעמדה ההיסטורי והחברתי ביישוב ובתנועה הציונית. מנקודת ראות זו גם הקמת מפא"י לא היתה רק תוצאה של התפתחות רעיונית אימננטית והבשלת רעיון של איחוד – שאמנם לא היה כרעיון האיחוד של אחדות-העבודה, אולם השתמש במושג 'המעמד' כבסיס לאיחוד, כאשר המפלגה כונתה 'מפלגת מעמד'.

לקח העלייה הרביעית, השאלות המדיניות של היישוב ושל הציונות, כמו-גם הדאגה לאופי החברתי של הפעולה הציונית לאחר הרחבת הסוכנות – מילאו תפקיד מכריע.

באופיה של מפא"י נאבקו ניגודים אידיאולוגיים מפורשים ומובלעים עם האמונה כי יש מפעל משותף המאחד בעצם מהותו. לצד הסדקים האידיאולוגיים אפשר היה להציג את התגבשות העמדות שעליהן לא היתה מחלוקת בתוך המפלגה, ובהן היא נבדלה ממפלגות אחרות. כך היתה בה תמימות דעים ביחס למקסימליזם ציוני ולעבודה עברית מלאה. חברים מהפועל-הצעיר שנטו למתן את המקסימליזם הציוני

ונרתעו מן השימוש בכוח לצורך ההגשמה הציונית פרשו ממפא"י; מצד שני היו גם תובעי ההגדרה המעמדית איתנים בדרישה לעבודה עברית מלאה ונבדלו בזה מן השומר-הצעיר ומפועלי-ציון-שמאל.

רק בשולי המפלגה התקיימה קבוצה שמאלית שערערה על עמדות אלה - והיא פרשה לאחר זמן לא רב.

בשנים הראשונות לקיומה אמורה היתה מפא"י להיות מנוף להגשמת רעיונותיה. הפירוש המובהק לרעיונות אלה ניתן בדיונים ובהחלטות של הוועידה השנייה, שהתקיימה בשלהי 1932, שההיסטוריונים נוטים להתעלם ממנה. אולם הנסיבות שעשו את מפא"י למפלגה מנהיגה ביישוב וחייבו אותה לתת את דעתה על האחריות הכוללת שלה - הן גם שהציבו בפניה בעיות שחשפו בקיעים בגזעה. הפולמוס עם הרוויזיוניסטים מכאן וההכרעה בעניין החלוקה ב-1937 מכאן היו אתגרים חיצוניים שחשפו חילוקי דעות פנימיים. איחוד התנועה הקיבוצית ואופי תנועת 'החלוץ' היו מחלוקות פנימיות שהעמיקו את הבקיעים.

החלטות הוועידה השנייה של מפא"י בנובמבר 1932 הן עדות מובהקת לאופן הראייה של מנהיגי המפלגה את כיווני ההתפתחות בארץ ואת תפקידיה של תנועתם.¹⁸ התקופה היתה תקופה של התאוששות בעלייה וגם של הגדלת השקעות ההון. עם זאת הוסיפו אנשי מפא"י לראות את המפתח לצמיחה הכלכלית הרצויה מבחינה לאומית בהון הלאומי ובצורות אחרות של הון ציבורי כמו חיסכון של הפועלים, הון קואופרטיבי והסתדרותי. ההון הפרטי אמור היה להשתבץ במסגרת המפעלים והנורמות שקובע ההון הלאומי. השפע במטעי ההדרים שמשך את ההון הפרטי נתפס כזמני וכחשוד. העלייה המצופה צריכה היתה לפנות לאפיקים חלוציים ונחוצים מבחינה לאומית. ראשית שנות השלושים מבליטות את הבעיה שאליה נקלעה המפלגה - זרימת ההון הפרטי והשפע סיפקו מקומות עבודה, אפשרו עלייה גדלה, העלו את השכר ושיפרו את תנאי החיים. אולם הם עמדו בניגוד לכיווני ההתפתחות שנצפו למשק הלאומי המתפתח. השגשוג אפשר את הרחבת המשק העצמי של העובדים, אולם הוא גם ערער נורמות של מוסדות קואופרטיביים. הנהגת המפלגה עמלה להבטיח דרכים שימנעו פיגור של סקטור העובדים בפיתוח הכללי של הארץ. יתר על כן, העידן של גידול הסקטור העירוני והפרטי הוא העידן שבו מפא"י נעשתה לכוח ההגמוני בהסתדרות הציונית. מתיחות זו בין האידיאולוגיה של המפלגה לבין המציאות החברתית המתפתחת בארץ היתה אל נכון מציבה בפניה בעיות מהותיות קשות. אולם הגיון הדברים הקדים בעיות שנבעו מן האתגר הרוויזיוניסטי ומן המערכת המפלגתית הפנימית.

המאבק ברוויזיוניסטים מילא, לדעת כל ההיסטוריונים, תפקיד מרכזי בדיוניה של מפא"י בשנות השלושים המוקדמות. מנקודת הראות של התפקיד שמייסדי המפלגה הועידו לה ומנקודת הראות של התפתחותה הצפויה - היה מאבק זה סטייה מדרך

18. החלטות הוועידה השנייה של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, 30 באוקטובר-6 בנובמבר 1932, שם, עמ' 83-95.

המלך. ברל כצנלסון אכן ביקר את ההשתקעות היתרה של המפלגה בעניין זה ואת הסחת הדעת מן התפקידים העיקריים שלשמן הוקמה.

המאבק בין תנועת העבודה לרוויזיוניזם היה מלא בהערכות אידיאולוגיות עצמיות ובהערכות של היריב; הוא גם היה עשיר בפיתולים ובשינויי עמדה פוליטיים מצד מפא"י ומנהיגיה, שחלקם לא פורש עד היום וספק אם הוא ניתן להתפרש מכל וכל. כיום יש לראות מאבק זה לא רק מנקודת מבטם של אנשי תנועת העבודה באותו זמן – אלא לאור התהוות החברה הפוליטית של היישוב. בחינה זו מחייבת ראייה כוללת של תולדות היישוב, והיא לא נעשתה עד כה. הפולמוס בין תנועת העבודה לרוויזיוניזם היה שונה מן הפולמוסים היישוביים שקדמו לו. זה לא היה מאבק בין ארגון לאומי לבין יסודות פורשים – מטעמים דתיים או עדתיים, זה גם לא היה מאבק בין פועלים לאיכרים על עקרון העבודה העברית. כאן היה קיטוב בזמן עצם הצמיחה של החברה מכוח העלייה. הכינויים 'בוגדים' מכאן ו'פשיסטים' מכאן פירושם היה דה-לגיטימציה הדדית של חלק אחד את משנהו בתוך החברה היהודית המתכוננת בארץ. השתרבבות עניין רצח ארלוזורוב הפך את דה-לגיטימציה למוחלטת.

הגדרת טיבו של המאבק גם היא עניין להיסטוריונים. הוא לא התנהל על נושא מסוים ומוגדר במדיניות הציונית; אם היה זה מאבק על השליטה ביישוב ובתנועה הציונית – הרי שהרוויזיוניסטים היטיבו לפעול נגד עצמם. המחקרים בשנים האחרונות הראו עד כמה היתה התנועה הרוויזיוניסטית מפולגת בתוכה ועד כמה תרמה ברית-הבריונים לערעור מעמדה בציבור הרחב. בשעתו היה הנושא המסוים מאבק על שליטת ההסתדרות בשוק העבודה, אלא שעניין זה נפתר בקול דממה דקה בשנות הארבעים. יתכן שתנועת העבודה חששה מפני תנועת המון שתתנכל לחברה המאורגנת שהיא עמלה להקים. ניתן לשאול האם חפצה תנועת העבודה להשיג רוב או להוציא את הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית? היחסים החיצוניים עם היריב היו מוכתבים ונתונים לתנודות ולמפנים, אולם הם היו גורם נכבד לבקיעים במפא"י. המאבק ברוויזיוניזם מילא פונקציה פנימית בתוך תנועת העבודה. הוא הקנה משמעות להגדרות מעמדיות לוחמניות שחיפשו לעצמן תפקיד במציאות הארץ-ישראלית. המאבק החליש את ההנהגה של ברל כצנלסון ובן-גוריון, שהעריכה כי ההסכמה היישובית ולא המחלוקת היא בעזרה של תנועת העבודה. הקיבוץ המאוחד נעשה חוד החנית במלחמה ברוויזיוניזם – אם כי לכאורה לא הוא עמד בקו החזית הישירה נגדו. הקיבוץ המאוחד לא עמד בראש הניסיון של תנועת העבודה להנהיג את ההסתדרות הציונית, ובהתנגשות על שוק העבודה בעיר היו מועצות הפועלים בראש העימות. היה לו עניין ישיר במאבק על העבודה במושבות, אולם כאן לא היו הרוויזיוניסטים היריב העיקרי.

בכך אין הסבר מלא לכך שטבנקין, למשל, שהיה מאופק ביותר בעניין השלטון בתנועה הציונית, היה נמרץ מאוד במלחמה ברוויזיוניזם. אמנם בסניפי 'החלוץ' עמדו החברים בפני האתגר של הקומוניזם, שהציג את עצמו כחלוץ הלוחמים בפשיזם; אולם מהותי יותר היה הקשר בין רעיון הקיבוץ הפתוח והמרות הריכוזית לבין רדיקליזם מעמדי. האידיאולוגיה המעמדית הלוחמנית יכלה לאחד את התדמית העצמית של הקיבוץ המאוחד עם העמדה הקיצונית נגד הרוויזיוניזם.

ספרו של אביוהר בוחן את הקיבוץ המאוחד מנקודת ראותה של מפא"י, בעוד שכנרי בוחן את כלל תנועת העבודה מנקודת ראותו של הקיבוץ המאוחד.¹⁹ חשבון הנפש ההיסטורי של הקיבוץ המאוחד מתפרש בספרים אחדים שהופיעו לאחרונה. ממרחק הזמן מתבלטים מפעליו הגדולים של הקיבוץ המאוחד בהתיישבות, בהעפלה, בביטחון ובמילוי תפקידים לאומיים אחרים. במקביל ניתן לציין את התופעה המיוחדת שבעצם קיומה של חברה שיתופית גדולה שאיננה תוצר של תנועת נוער אליטיסטית, אולם הקיבוץ המאוחד הלך בדרך חתחתים טראגית הקשורה בהפיכתו לגורם פוליטי, בפילוג מפא"י, בשותפות העגומה של הרוב בקיבוץ-המאוחד עם השומר-הצעיר במפ"ם - עד פילוג הקיבוץ המאוחד ב-1951. לאחר שנוסדה התנועה הקיבוצית המאוחדת עשויה התפתחות זו להראות כרוח עוועים. שיטת הקיבוץ המאוחד, שהוצגה כדרך המלך של ההיסטוריה, הופיעה לאחר קום המדינה כשיטה מוגבלת לנסיבות של אין-מדינה, העדר הון להשקעה והצורך למלא תפקידי התיישבות והגנה. היא היתה מוגבלת לתקופה שבה המקור האנושי היה סניפי 'החלוץ' באירופה - סניפים שנכרתו בשואה. בעת ההגשמה הגדולה בתקופת המדינה היה הקיבוץ המאוחד שקוע בוויכוחים מרים במפ"ם ובפילוג בביתו פנימה.

הקיבוץ המאוחד ראה את עצמו כ'נושא את עמו על שכם', כשם ספרו של כנרי, אולם גם לפי תפיסתו רצה הקיבוץ המאוחד לא רק 'לשאת את עמו על שכם', אלא גם לעצב את דמות עמו ובראש ובראשונה ללוש את פני הקבוצה החלוצית בו. משום-מה בחר כנרי במקום המושג 'אידיאה' או 'אידיאולוגיה' במושג 'תדמית הגשמה' כדי להציג את היחס בין הרעיונות המנחים את הקיבוץ המאוחד לבין גילומם במציאות.

'תדמית ההגשמה' שנוסחה באופן סמכותי בידי יצחק טבנקין בשלהי שנות העשרים הוצגה באורח אופייני כהכרח המציאות הארץ-ישראלית. למעשה היא נעוצה לא רק בפירוש מסוים של הניסיון הארץ-ישראלי, אלא גם בתפיסה של מושג האדם, ובצפיית קווי ההתהוות של משק עובדים ושל מעמד עובדים בארץ - מתוך הנחה כי רעיונות אלה הם הדרך היחידה גם לבנייה של אומה יהודית.

את ההיסטוריה של הקיבוץ המאוחד ניתן לתאר בדרך האידיאולוגיה של טבנקין, היינו הקיבוץ היה ההגשמה הנאמנה של האידיאולוגיה של 'אחדות העבודה', אידיאולוגיה שהמפלגה בכללותה וגם ההסתדרות סטו ממנה. טענה מעין זו מתעלמת מהסתגלויות הכרחיות למציאות החברתית, אולם היא גם מפרשת פירוש חד-משמעי את הרעיון ה'מקורי' של אחדות-העבודה.

בספרו של כנרי מופיעה אחדות-העבודה, בעקבות טבנקין כמעין 'תורה שניתנה בסיני', היא הערך המוחלט והסמכותי. כל הממשיך אותה שייך לנאמנים, כל הסוטה ממנה - לכופרים. אולם אחדות-העבודה הוקמה בשעה מיוחדת בארץ-ישראל ובאווירה מיוחדת בעולם כולו; הוגיה ומנהיגיה התבססו על ההנחה כי בניית המשק היהודי הלאומי בארץ-ישראל יכולה להיעשות באמצעות הון לאומי וקהילות עובדים חופשיות. הנחה זו פתוחה היתה לפירושים רבים ושונים: תכנית סירקין מ-1920 שונה

19. ב' כנרי, לשאת את עמם.

מן הפירושים הקיצוניים שנתנו גדוד העבודה ורעיון הקומונה הכללית לרעיון חברת העובדים. הצירוף של קהילת עובדים עם רעיון צבא-עבודה חלוצי, המבוסס על ריכוזיות ומרות, היה צירוף בעייתי שעבר תמורות וגלגולים רבים במשך שנות העשרים.

אפשר לראות את כשלונה של תנועת העבודה בחוסר יכולתה להגשים את ה'אוטופיה' של אחדות-העבודה – אולם אפשר גם לראות את כוחה ביכולתה להיחלץ מתבנית חד-משמעית של 'אוטופיה' זו.

כנרי מציג את הקיבוץ המאוחד לפי האידיאולוגיה שלו – כהסתדרות עובדים אידיאלית מנוצרת מאינטרסים חלקיים, או לפחות משתלטת עליהם – ומוקדשת לקליטת עלייה. כנרי מבקש לפרש את ההבדל בין בן-גוריון לטבנקין בכך ששניהם אמנם תבעו ריכוז משקי וחברתי ושלטון על כל תא משק; אולם בעוד שבן-גוריון אמר לעשות זאת בדרך של ריכוז ארגוני ומוסדי – טבנקין חשב להגשים אותו רעיון בדרך חיים מהפכנית ושיתופית. למעשה, גם דרכו של זה וגם דרכו של זה הוגבלו על-ידי המציאות.

יתר על כן, הוא מסביר את הגותו של טבנקין כמודרכת על-ידי המחשבה הסוציאליסטית האירופית, להבדיל ממורי דרך אחרים של תנועת העבודה, שנהגו חירות בהתייחסות למושגים סוציאליסטיים. אמנם טבנקין נזקק למינוח סוציאליסטי, אולם פירושיו היו מקוריים ביותר: הסתייגות משלטון וממדינה והטלת מרות על-ידי שליטה חברתית – אינן עולות בקנה אחד.

שאלה זו של התייחסות אל מערכות מחשבה סוציאליסטיות אוניברסליות – אם לשם הסברת המציאות ואם מתוך דבקות ערכית בסוציאליזם, אף ללא קשר לציונות – היא מהותית לשם הבנת תנועת העבודה בארץ. במקרה של טבנקין היא הובילה לפירושים מקוריים על תפקיד הקומונה ביישוב הארץ ובהנהגת 'המעמד' אל הגשמת הסוציאליזם, אולם הוא גם קלע אותו אל סבך ללא מוצא. כנרי עצמו רואה בקיבוץ המאוחד פרדוקס של תנועה פוליטית שאינה נאבקת על השלטון הפוליטי בארץ,²⁰ וכפי שנראה עמדה זו מבטאת דור צעיר מדורו של טבנקין בקיבוץ המאוחד.

עובדה מכרעת היא להתפתחותם של הקיבוץ המאוחד וגם של ההסתדרות שהם פעלו בחברה וולונטרית פתוחה ופלורליסטית. מנהיגיהם לא יכלו לכפות את מושגי האידיאולוגיה על ציבור החברים, אלא רק לשכנע אותם בצדקתם. הכלכלה הארץ-ישראלית היתה כלכלה פתוחה, שבה צריך היה להתחרות עם שוק עולמי ושוק ארצי שבו היתה עבודה זולה ותוצרת זולה; ההסתדרות הציונית פיקחה על עבודת ההתיישבות לפי שיקוליה ומושגי מנהליה, שהיו שונים מאלה של הנהגת הקיבוץ המאוחד. יותר מכל זרם התיישבות עוררה 'הקבוצה הגדולה', הקשורה לגוף ארצי ריכוזי, ביקורת של מנהל ההתיישבות. מה שנראה לטבנקין ולחבריו כדרך המלך להגשמת הרעיון הציוני נראה לרבים ממומחי ההתיישבות כניסוי מסוכן. אין למעט בהצלחה של הקיבוץ המאוחד לעמוד בבחנים כלכליים ולהפריך הערכות שליליות על ערכו הכלכלי. הוגי הקיבוץ המאוחד – לביא, טבנקין, ליבנשטיין, א' כהן ואחרים –

20. שם, עמ' 23.

הניחו את ההנחה המקובלת על רפורמטורים חברתיים, כי בדרך החברתית הנכונה טמונה גם ההצדקה הכלכלית; כי המעבר לעבודה באמצעות המשק השיתופי הגדול הוא גם מרשם לשגשוג. מצד אחר היו התפקידים הלאומיים של הקיבוץ תלויים בשיקולים בלתי כלכליים. מגוון שיקולים זה, שנפגש במציאות הארץ-ישראלית וחושל על-ידי הנאמנויות האידיאולוגיות צריך היה ללבוש דמות של ארגון ומפעל. הערך המכריע של התנועה הקיבוצית ובייחוד של הקיבוץ המאוחד בתולדותיה של מפא"י הוליך אל מחקר תנועת 'החלוץ'. תנועת 'החלוץ' היתה במידה רבה מקור הכוח של הקיבוץ המאוחד. אולם אין לבחון אותה רק מנקודת ראות זו. היא היתה בראש ובראשונה תנועה ספונטנית אשר הטבעת החותם של התנועה הקיבוצית עליה היא אירוע היסטורי רב-משמעות, וכיום ניתן להתחקות על אופניו. לימים היא היתה מקור גיוס לא רק לתנועה הקיבוצית אלא גם לקבוצה הפעילה של המפלגה הפוליטית. אולם מעבר לפונקציה שלה כמילואים, 'החלוץ' מילאה תפקיד מכריע בעיצוב הדמות האנושית והאופי החברתי של התנועה, ועיצוב זה מוכרח היה להשתקף בסופו של דבר בחיי ההסתדרות והמפלגה. משום כך אין לתפוס את הפולמוס במפא"י בעניין 'החלוץ' רק כהתנגשות של מסגרות רעיוניות, אלא כמאבק על עצם הדמות האנושית של התנועה.

כאמור יש לראות את 'החלוץ' בראש ובראשונה כתנועה ספונטנית של נוער יהודי שניצב מול חרדה מפני 'ניוון' כלכלי ותרבותי ב'גלות' מצד אחד ומול קומוניזם מן הצד השני. הוא ראוי מבחינה זו למחקרים לגופו, ובשנים האחרונות אכן התפרסמו מחקרים כאלה.²¹

להלכה היתה תנועת 'החלוץ' תנועה אוטונומית של הכשרה לעלייה ולמילוי תפקידים לאומיים, וויקתה הארגונית היתה להסתדרות הציונית. למעשה הלכה ההגדרה של התפקיד הלאומי והזדהתה עם חיים קיבוציים. הצורך של התנועה הקיבוצית במילואים גם למשקים הבודדים וגם לתנועה בכללותה הפנה אותה במחצית שנות העשרים אל סניפי 'החלוץ'. משלחת קיבוץ עין-חרוד לפולין באותו זמן הביאה לפגישה הגורלית עם אנשי 'החלוץ' – פגישה שקבעה גם את אופי הקיבוץ המאוחד לעתיד וגם את אופיו של 'החלוץ'.

אופייני לאווירת התקופה שהפגישה הזאת ותוצאותיה לא הביאו לידי ערעור מחוץ לתנועת העבודה על הזיהוי בין מסגרת ציונית כללית כמו 'החלוץ' לבין תנועה קיבוצית. היא הביאה לידי פילוגים בתנועת העבודה פנימה. להלכה אמורה היתה ההסתדרות הציונית לערער על שליטת ההסתדרות בתנועת 'החלוץ' ולהבטיח בה מקום גם לזרמים דתיים או 'אזרחיים'. חילוקי הדעות והמאבקים היו למעשה בתוך ההסתדרות עצמה. ההסתדרות לא יכלה אמנם להטיל את מרותה על 'החלוץ', אולם היא הטילה את מרותה על השליחים. בשנות השלושים החריף המאבק בין הקיבוץ המאוחד, שדרש הכשרה כללית, לבין תנועות הנוער גורדוניה והשומר-הצעיר, שדרשו

21. י" אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין 1917–1929, ירושלים תשמ"ב; ל"א שריד, החלוץ ותנועות-הנוער בפולין, 1917–1939, תל-אביב תשל"ט; וראה עתה י" אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין 1929–1939, קריית שדה-בוקר 1993.

את הזכות להכשרה נפרדת לחברי תנועתם, הכשרה שתהיה פתוחה גם לאחרים. אנשי הקיבוץ המאוחד התנגדו למתן זכות הגדרה עצמית לכל חבר ב'החלוץ' לבחור את ההכשרה שבה ישהה, בטענה שזכות כזו תפתח פתח לוויכוחים אינסופיים. מצד שני דרשו אנשי הקבוצה והמושב כי ההכשרה הכללית תהיה פתוחה לא רק לפני אנשי הקיבוץ המאוחד אלא גם לפני מדריכיהם שלהם.

הקיבוץ המאוחד נתפס כמחזיק בשני הקצוות של החבל – הוא עמד על כך שאנשי 'החלוץ' ילכו להכשרה כללית; בדוחק הוא הסכים להכשרות אוטונומיות של יוצאי תנועות הנוער גורדוניה והשומר-הצעיר. אולם מצד שני הוא גם קיים תנועת נוער בשם החלוץ-הצעיר, ובכך כאילו שמר גם על זכות הבידול וגם על הרצון להשפעה מכרעת או אף בלבדית בהכשרה הכללית.

הוויכוחים ואף התככים בנושא 'החלוץ' פגעו במפלגה ברמה האלמנטרית של יחסי אמון וחברות. חילופי האשמות של אי-ישר, קיפוח ואף מעילות בכספים הרעילו את האווירה הציבורית. אולם הם גם העמידו במבחן את הנחות היסוד שעליהן – לפי ברל כצנלסון – הושתתה מפא"י. הוא טען כי חינוך צר אופק ושטחי בא במקום תהליך של מעין התקדשות לחלוציות וביאה בברית שאותן הוא רצה לראות בתנועה החלוצית. עם כל חריפותו של הוויכוח בין התנועות ההתיישבותיות – ויכוח שגלש גם למפא"י ולהסתדרות וערער את קיומן – הנה מנקודת הראות של ימינו יש לבחון לא רק את התוכן הפוליטי שלו אלא גם את תוכנו האנושי והחינוכי.

משטר החיים ב'החלוץ', ובייחוד בהכשרה, זימן להנהגה הרעיונית והקיבוצית אפשרות לשליטה קיצונית על החבר ולעיצוב אופיו. עיצוב זה יכול היה להעיד לא רק על יצירת נאמנות פוליטית אלא גם על דמות האדם בחברת העובדים היוצרת והאידיאלית. הצורך בסרטיפיקט, ששלח צעירים רבים ל'החלוץ', הקנה להנהגה שליטה על חברי ההכשרה. המחנכים בהכשרה ראו את עצמם כלוחמים ב'גלותיות' וכיוצרי האדם החדש, החלוצי והסוציאליסטי. בשם עקרונות אלה ניתן היה ללוש את הפרט כחפצם של המנהיגים. משטר זה נמשך לאחר מכן בקיבוץ. בהכשרה הופעלה מעין 'דה-נטוריזציה', בלשוננו של ז'אן-ז'אק רוסו – היינו דיכוי של אותן התכונות המפריעות לאדם להיות חבר בחברה האידיאלית. לפי נסיון המאה העשרים אפשר לראות בשיטת חינוך זו אחד מאבות הטוטליטריות.

ברל כצנלסון העלה לראשונה את הבעיה האנושית של דמות האדם המתחנך במשטר זה, והוויכוח נמשך כיום בין ההיסטוריונים.

כנרי מצדיק את המשטר בהכשרת 'החלוץ' המופתית בקולוסובה שליד ורשה ורואה בו את כור ההיתוך של 'הפיכתו של צעיר יהודי לפרולטר עברי'.²² הוא מצדיק את התנאים הקשים ששררו בהכשרה ואת השליטה ששלטו הדוקטרינה והמרות בארץ. התנאים הקשים בהכשרה היו לדעתו תוצאה של הפתיחות להמוניות ואי הסתגרות בקבוצה איכותית של בוגרי תנועות הנוער. השקפתו של ברל כצנלסון כי ניתן לקיים את ההסתדרות הכללית כחברת עבודה המטילה על הפרט דרך-חיים וגם לשמור על

22. כנרי, לשאת את עמם, עמ' 65.

חירותו הגמורה של הפרט נראית לכנרי כאשליה. אביזוהר לעומת זאת, מציג את עמדת כצנלסון כעמדה שביקשה לשמור על חירות האדם בתוך הגוף החלוצי.

ברל כצנלסון ואחרים מראשי תנועת העבודה ראו בוויכוח על ההכשרות ב'החלוץ' ובחוסר היכולת להכריע בעניין זה את ראשית אובדן השליטה של המפלגה על מרכיביה ואת ניצני הפילוג. אולם בימינו יש לראות את התופעה בהיקף רחב יותר ולשאל האם ניתן היה ליצור חיל-חלוצ' לאומי וחברה השומרת על נורמות שיתופיות בחברה וולונטרית – ועם זה לשמור על פלורליזם כפי שרצה ברל כצנלסון? תפיסה אוונגרדית היא מטבעה ריכוזית ומוניסטית, והסובלנות היא ממנה והלאה.

אולם גם כלפי הקיבוץ המאוחד ניתן היה להציג את השאלה האם יתכן צירוף של 'אוונגרדיות' עם פתיחות והמוניות? אשליית ה'המוניות' היתה מבוססת במידה רבה על המציאות של סניפי 'החלוץ' בשנות השלושים. זאת היתה סיטואציה מיוחדת במינה במצבו של הנוער היהודי בפולין, כאשר הצורך בעלייה ובמוצא מן המבוי הסתום הניע רבים לאורח חיים זה.

ספרו של אביזוהר מרחיב את יריעת הדיון ממפא"י אל תנועות הנוער. יתכן שאין כעיסוק בתנועת הנוער ללמד על המשמעות הכוללת – החברתית והחינוכית, ולא רק הפוליטית, שהוקנתה למפלגה על-ידי מנהיגיה ומוריה. אולם בה במידה נעשה העיסוק בתנועת הנוער לאות לפילוג העמוק בתוך המפלגה עצמה. תנועות הנוער לא נוצרו על-ידי המפלגה אלא צמחו באופן ספונטני. התקרבותן אל תנועת העבודה החלוצית יכולה ללמד על עוצמת כוח המשיכה שהיה טמון בה; כאן לא היה מדובר בעיקר במילואים למפלגה אלא בהזדהות עם היבטים רעיוניים, חברתיים וחלוציים של תנועת העבודה, ובייחוד ההתיישבות העובדת. מבחינה זו מן הראוי היה לבחון במקביל את התפתחות היחסים בין מפא"י לבין הבחירות-הסוציאליסטיות, שהיתה תנועת הצעירים שהונחלה למפלגה מאחדות-העבודה, והיא דעכה והלכה. דרכן של תנועות הנוער – כמו דרכו של 'החלוץ' – מארגון כלל-לאומי אל 'ארץ-ישראל העובדת' אמורה היתה ליצור פילוגים בתנועות אלה עצמן, ואכן ההתקרבות ההולכת וגדלה אל תנועת העבודה יצרה פרישות של מתנגדי ההתקרבות הזאת בקרב תנועות הנוער. אולם הפילוגים שהיא יצרה בתוך תנועת העבודה היו אות לקרע הפנימי בתוכה.

הפרק של אביזוהר מסכם חומר היסטורי (ובחלקו אוטוביוגרפי) על התפתחות תנועת הנוער בארץ-ישראל; מבחינה זו היא סיפור התהוות התופעה האירופית הכללית של תנועות נוער בנסיבות המיוחדות של ארץ-ישראל. אולם מנקודת הראות של תולדות מפא"י מאירים היחסים עם תנועת הנוער את הסבך הרעיוני שהמפלגה נקלעה אליו מבלי יכולת להיחלץ, כך שהברכה של זרימת נוער אליה גם היא נהפכה לה לסלע מחלוקת.

תנועות הנוער מצאו את מקור ההשראה שלהן בזרמים ההתיישבותיים, לא במפלגה ואפילו לא בהסתדרות המגוונת. ברל כצנלסון רצה לראות בהסתדרות הכללית את הרשות המחנכת. היה כאן עוד ביטוי לרעיון היסוד של אחדות-העבודה על היתרון הניתן לחיים ולהגשמה האישית על פני הרעיון המופשט. אולם היה כאן גם הסימן המוכר של המתח בין ההסתדרות הנורמטיבית לבין ההסתדרות הריאלית: הראשונה נחשבה רשות חינוך עליונה, האחרונה – צירוף של ארגונים ומוסדות. התפתחותן של

תנועות הנוער הארץ-ישראליות הקנתה יתרון לקיבוץ המאוחד. להבדיל מהשומר-הצעיר וגורדוניה, שפנו לתנועות קיבוציות המבוססות על יישובים קטנים ואורגניים, הרי המחנות-העולים ו'הצופים' נתפסו לאידיאולוגיה של הקיבוץ הגדול. האידיאה של תרבות הנעורים החלוצית תורגמה במציאות היישובית למקסימליזם, לפתיחות, למרות ולתנופה של הקיבוץ המאוחד.

הפלורליזם של התנועות היה מצד אחד סימן מבורך של צמיחה ועצמיות, אולם מצד שני בכל תנועה ותנועה ניתן היה לומר כי המרד המקורי של תנועת הנוער בחינוך הסמכותי התחלף בסמכויות נוקשות לא פחות של אידיאולוגיות קשיחות – מרקסיסטיות, קיבוציות וכיוצא באלה. קשה לומר אם ברל כצנלסון נדחה יותר מן הפשטנות והשטחיות של החינוך כשלעצמו או מן הסכנה להתפצלות בתנועת העבודה, אולם מלחמתו לאחדות תנועות הנוער יכלה להתפרש גם כהאחדה כפויה מלמעלה וכנטילת הרבגוניות הספונטנית.

כך למשל, גורדוניה היא דוגמה לתנועה שייצגה גוון מבלי שתשאף לשליטה כמו הקיבוץ המאוחד ומבלי שיהיה בה פוטנציאל של פילוג. היא לא ראתה את עצמה כתנועה בלבדית אלא כמייצגת רעיון עבודה לאומי וצורה אחת של חיים קיבוציים.

* * *

אם נבוא להתבונן בבעיות המהותיות של מפא"י בשנות השלושים שלא לפי התפיסה העצמית של הוגיה ובטרם עטו עליה אתגרים כמו הפולמוס עם הרוויזיוניסטים או בעיית החלוקה – נראה כי מנהיגיה נחלקו בדעות על דרכי התפתחותה. בעוד הדור הצעיר יותר, שצמח בשנות העשרים, מבליט את חשיבות המפלגה ואופיה הרעיוני והשלטוני – הנה הדור הוותיק עדיין דבק במערכת ההסתדרותית וראה בה עיקר. עבור הדור הצעיר היתה הלגיטימציה החלקית שנתן ברל כצנלסון ונתנו אחרים לקיומה של המפלגה בלתי מספקת; עבור חלק מן הדור הוותיק – היא היתה מיותרת.

במחצית שנות העשרים קבל בן-אהרון, בן הדור הצעיר, על רמת הארגון הנמוכה במפלגה, שנפלה מזו שהיתה מקובלת במפלגות סוציאליסטיות באירופה. השיעור הגבוה של ההתארגנות בהסתדרות לא פיצה לדעתו על רמת הארגון הנמוכה במפלגה.

דוד רמז, לעומת זאת, בירך על גידולה של ההסתדרות, על התפרשות פעולותיה ועל החיזוק הארגוני שלה. המספר הגדל והולך של חברי ההסתדרות לא היה בעיניו חיבור של אינטרסנטים הזקוקים למקום עבודה ולעזרה רפואית, אלא רקימה של קשרים ממשיים ולא רעיוניים-אזוריים בין חבריה. בכך הוא המשיך את תפיסת היסוד של אחדות-העבודה ההיסטורית, ובמיוחד את הגוון המיוחד שהוא עצמו ייצג בתנועה זו בשנות העשרים. בהיותו מזכיר ההסתדרות אחרי בן-גוריון, מאז 1935, יכול היה רמז להגשים בפועל את רעיונו על יתרון של ההסתדרות.²³

23. חומר לשאלות הארגון במפלגה, מדברי חברים בפגישת מזכירי הסניפים תל-אביב, 26-27 באוקטובר 1934.

ח

הסקירה של המחלוקות השונות בתוך מפא"י - שאלת ההסכם עם הרוויזיוניסטים, 'החלוצ', איחוד התנועה הקיבוצית וחלוקת הארץ - מתנקזת אל התהוותה והתגבשותה של סיעה ב'. סיעה זו כאילו הוליכה אל שיתוק פעולת המפלגה אחרי 1938, לפילוגה למעשה ב-1942 ולפילוגה גם להלכה ב-1944.²⁴

פילוג מפא"י ב-1944 חורג מגדר אירוע מפלגתי. מפא"י נעשתה בשנות השלושים הגוף הפוליטי המגובש ביותר ביישוב היהודי והמנהיג של התנועה הציונית והיישוב. האיום על אובדן עמדת ההנהגה שלה לאחר הפילוג היה אפוא איום על עצם גיבוש הקהילייה הפוליטית היהודית.

מבחינת תנועת העבודה עצמה המאזן גם כן אינו חיובי. סיעה ב' לא חוללה בהסתדרות תמורה בכיוון של דמוקרטיזציה, שוויוניות ופחות שלטון מנגנון. יתכן שהיא אפילו מנעה תיקון מעין זה. המצוקה של מחוסרי העבודה בתל-אביב נפתרה לא על-ידי הגשמת עזרה הדדית קיצונית יותר ושוויון מוגבר יותר, אלא על-ידי הרחבת הביקוש לעובדים במלחמת העולם השנייה ולאחריה.

הפילוג נתגלה בטווח ארוך כהרה אסון גם לקיבוץ המאוחד: הרוב שהנהיג אותו נקלע לפעילות פוליטית עצמאית ולמפלגה פוליטית (מפ"ם) שלא תאמה את השקפותיו הוא. במפלגה זו הוא היה מיעוט והולך בעל-כורחו אל עמדות שלא חפץ בהן; ב-1951 התפלג הקיבוץ המאוחד, וחדל להיות התנועה הקיבוצית הגדולה ביותר. השאיפה להיות 'דרך להמונים', או לפחות להנהיג את תנועת העבודה - באופן קונסטרקטיבי או פוליטי - נסתיימה בטרגדיה.

שלשלת אירועים זו לא היתה פוליטית בלבד; היא נגעה לכל היבטיה של תנועת העבודה - החברתיים, התרבותיים וההיסטוריים. היא היתה לטראומה אישית, כי הקיבוץ ואפילו המפלגה וההסתדרות היו גם 'בית' ו'אורח חיים'.

ההסברים לפילוג העסיקו כבר את בני הדור והם הרבו לנמקו בהנמקות אידיאולוגיות, סוציולוגיות ופסיכולוגיות. אולם הם גם תהו האם לא נדחפו מאונס אל נתיב שלא חפצו בו, כאילו כוחות נעלמים שלטו בהם והובילו אותם למטרות שלא התכוונו אליהן.

השאלות האידיאולוגיות בנות הזמן היו: האם הקמת מפא"י היתה מלכתחילה טעות, או שמנהיגיה 'סטו' מן הנאמנות לאידיאולוגיה מעמדית, אם כי פשר ה'סטייה' פורש באופנים שונים. לחלופין אפשר היה לשאול האם היתה זאת האידיאולוגיה שעלולה היתה להוליך למבוי סתום, ורק כשרון הנהגתו של בן-גוריון וחבריו, שהעדיפו את הפרגמטי על האידיאולוגי, חילץ את המפלגה ועמה את היישוב והתנועה הציונית משבר וכישלון.

24. עבודות מחקר בנושא זה כתבו גם יהודה הראל, מינה קוטנר, שושנה שמואלי ויוסף אסף. מאמרו של ד' ליבשיץ השמור ביד-טבנקין הוא היסטוריה אוטוביוגרפית של סיעה ב' המלמד על המרידות הרבה כלפי המנהיגות.

ניתן היה לשאול גם האם היה זה הקיבוץ המאוחד - שטיפח הרגשת עליונות ושליחות וחפץ להנהיג את המפלגה מבלי להיות רוב בה - שגרם לפילוג. הוא ראה את עצמו מבטא 'הכלל' הנורמטיבי מבלי להקיף את כל חברי ההסתדרות. דרכו אמורה היתה לציין את המופת הבלבדי לדרכה של תנועה העבודה, ומשום כך כל גורם אחר במפלגה היה לדידו נחות ממנו.

הצטרפות סיעה ב' העירונית לרוב בקיבוץ המאוחד היתה פרשה בלתי מובנת בשעתה, והיא צריכה הסבר גם כיום. דימויים ואידיאולוגיות שחוברו אז לצורך ההסבר - ושטענו כי יש היגיון בצירוף של אתוס ההתמסרות המלאה והמאבק, הוויתור של הפרט על נכסים בתנועה הקיבוצית עם דרישת השוויון הסוציאלי בעיר - לא עמדו במבחן העמדות והעובדות כבר בעתם, והם מתנפצים כיום במחקר ההיסטורי. מעבר לשאלות מסוימות אלה ניתן לשאול האם היה כאן ליקוי של מבנה המפלגה וההסתדרות גם יחד, מבנה שלא עמד בנורמות של עצמו ולא היה מסוגל לשנות אותן, מבנה שעמד נוכח התפתחות כלכלית וחברתית של היישוב שהיתה שונה מן ההנחות שלו. תקופת השפע הכלכלי של 1933-1935 איימה עליו מבחינה אחת, ותקופת המצוקה של 1937-1940 מבחינה אחרת. הקשר בין המפלגה להסתדרות גם הוא היה בעייתי. חברי המפלגות היו לא יותר מ-20% מחברי ההסתדרות - אולם שיטת הבחירות להסתדרות הקנתה להם שלטון בה. ההסתדרות היתה גם גוף משקי, והקשר בין גוף פוליטי כמו המפלגה לבין גוף החייב להתנהל גם לפי שיקולים משקיים כמו ההסתדרות לא הוגדר בבהירות.

שיקום העובדות על דרך ההתהוות של סיעה ב' מעיד שלא רק המצוקה של חוסר העבודה בשנים 1937-1938 והעלאת סיסמאות של שוויון רדיקלי כמענה למצוקה הם שיצרו את הקבוצה.

ראשית פעולתם של אנשי סיעה ב' בתל-אביב היתה בדרישה כי נציגי הסניף למועצה הארצית של המפלגה ייבחרו באופן ישיר על-ידי כלל חברי המפלגה ולא על-ידי מועצת הסניף (אביזוהר, עמ' 300). לכאורה היתה כאן דרישה ברורה לדמוקרטיזציה, לאחר שתקופה ממושכת (מאז 1932) לא נערכו בחירות לוועידת ההסתדרות, וגם לוועידת המפלגה לא נערכו בחירות במועדן.

כיום אנו יודעים כי גיוס החברים למפלגה ולסיעה לא נעשה על טהרת ההגינות הציבורית. אף המחנה האופוזיציוני בסניף תל-אביב לא היה מעורר אחד ושררה מתיחות בין מנהיגי אגודת פועלי הבניין לבין אוהדי הקיבוץ המאוחד.

אולם ברור כי התביעות של סיעה ב' לא היו רק לדמוקרטיזציה. היא שמה לה למטרה לשלוט במועצת הפועלים והיא העידה על בקע חברתי. הדרישה לבחירות ולחידוש המוסדות היתה מכוונת נגד קבוצה שליטה במפלגה ובהסתדרות גם יחד. אביזוהר מציין יפה כי חלק מקבוצה זו בא מקרב המבקרים של המנגנון הזעיר של אחדות-העבודה וההסתדרות ב-1928. זלמן ארן ומרדכי נמיר ביקרו באותה עת את 'המכונה' שבראשה עמד יוסף קיציס.

המהפך שחוללו אנשי סיעה ב' בסניף תל-אביב של מפא"י ערער את המבנה שבאמצעותו שלט הסניף המפלגתי במועצת הפועלים ובמוסדות המשקיים - והרוב במפלגה היה זה עם הרוב בהסתדרות. נציגי מפא"י במועצת פועלי תל-אביב נאלצו

להתפטר מחברותם, מאחר שנותרו במיעוט בסניף מפלגתם. התפטרותם לא נתקבלה בתחילה, אולם באפריל 1938, משלא נהנו מרוב במפלגתם, הם נאלצו לשוב ולהתפטר. מכאן ואילך היו סניף המפלגה ומועצת הפועלים בידי שתי קבוצות שונות של המפלגה, שכן בחירות חדשות למועצה התקיימו רק לאחר כשנתיים.

המנהיגות המרכזית רבת הסמכות של המפלגה לא יכלה להושיע. ברל כצנלסון ניסה למצוא מוצא בדמות בחירת חברי מועצת הפועלים בבחירות עקיפות ולא ישירות. חברי הסניף אמורים היו לבחור ב'ועידת צירים' לפי רשימות סיעתיות, ו'ועידת צירים' זו אמורה היתה לבחור את נציגי הסניף למועצת הפועלים. למעשה היתה זו הכרה בסיעות במפלגה, והכרה זו מוקשית במיוחד לאחר ועידת המפלגה במאי 1938.

הבחירות התקיימו בספטמבר 1938, ותוצאותיהן העידו על יתרון קל לסיעה ב'. הדמוקרטיה במפלגה כאילו באה לידי ביטוי מלא, אולם התוצאות הכמעט שקולות לא אפשרו את החלפת מועצת הפועלים כפי שרצתה מלכתחילה סיעה ב'. המועצה הורכבה בעקבות הסכם בין הקבוצות השונות.

בדצמבר 1938 נרקמה התארגנות הנגד לסיעה ב' – היא סיעה ג'. מלכתחילה טענו מקימיה כי הם התארגנות זמנית – לקראת הבחירות ל'ועידת הצירים' – ושחפצם הוא ביטול כל הסיעות לאחר הבחירות. בצד סיעות אלה קמו גם סיעות קטנות שהיו ספק קבוצות של עסקנים שלא מצאו מקומם, ספק ניסיון להסתייג מן האינטרסנטיות והמלחמתיות של הסיעות הגדולות.

התיאור העובדתי של סיעה ב' עדיין אינו שלם גם לאחר החיבורים של יעל ישי, מאיר אביזוהר וברוך כנרי.

בחיבורו של אביזוהר יש ניסיון גם לתיאור הרקע החברתי לאירועים וגם לעיון בהיבטים האנושיים והחיוניים של הדרמה שהתחוללה במפא"י.

אביזוהר מתאר במפורט ובאופן אנליטי את המצוקה החברתית בקרב ציבור הפועלים התל-אביבי בתקופת חוסר העבודה; כנרי משלים את תיאורו של אביזוהר ומראה כי מספר חברי המפלגה היה כחמישית מן המספר הכולל של חברי ההסתדרות, אולם חמישית זו שלטה במערכת המסועפת של ההסתדרות. מצב זה עשה את סניף המפלגה בתל-אביב יעד נוח להשתלטות של קבוצות המקופחים ואנשי המחאה החברתית שהתרכזו בסיעה ב'. בעיני אנשי האופוזיציה שנקבצו בה נדמתה הקבוצה השלטת כשילוב של אנשי מנגנון הסתדרות ומשק קואופרטיבי בעל נכסים. אל הדרישה לדמוקרטיה מפלגתית נוסף גוון סוציאלי. האופוזיציה בסניף תל-אביב העלתה נושאים עקרוניים של קיום חברה וולונטרית בעלת אידיאולוגיה שוויונית בעידן של חוסר עבודה ומחסור. המיקרוקוסמוס התל-אביבי נעשה מקרה מבחן לרבים מן הרעיונות של תנועת העבודה.

ההיתקלות התכופה זה בזה של החברים בתל-אביב הקטנה למדי הקנתה ממדים מאיימים להבדלי רמת החיים; אי-השוויון בין ותיקים לחדשים יותר, בין בעלי מקצוע לחסרי מקצוע, בין משפחות של מפרנס אחד לבין משפחות שבהם עבדו שני בני הזוג, בין חסרי נכסים לבין מקבלי ירושות, בין תמימים לבין שנונים שידעו לנצל קוניונקטורות – נעשה מקור של מרידות ועוינות. המחסור בעבודה החרף את יחסי

החברים, בניגוד לדימוי העצמי של 'חברת אחווה' ו'צבא התחייה' נפער פער בין שבעים לרעבים.

ב־1937 ניסחו אנשי סיעה ב' דרישות שהתאימו לרעיון 'הקומונה הכללית של פועלי ארץ־ישראל' משנת 1921 – הם דרשו את הכפלת הסכום שנתן משען למחוסרי עבודה; עזרה רפואית חינם למובטלים בקופת חולים ומטבח חינם לחסרי מחיה. דרישות אלה היו מובנות על רקע המצוקה והדימוי העצמי של התנועה כתנועה של שוויון ואחוה. אולם הנהגת ההסתדרות עמדה גם על הצד השני של המטבע – גבול יכולתו של הציבור הרחב של חברי ההסתדרות לעמוד בחובות העזרה ההדדית. הטלת מעמסה כבדה מדי עלולה היתה לגרום לעזיבת העובדים המבוססים יותר את ההסתדרות.

אחת הפרשות התמוהות העולות מתיאורו של אביזוהר היא התנהגותו הפוליטית של יצחק בן־אהרון. בשלהי 1937 הוא התפטר מתפקידו כמזכיר מועצת פועלי תל־אביב במחאה על התארגנות סיעה ב'. בסתיו 1938 הוא התפטר שנית – הפעם מתפקידו כאחד משני מזכירי מפא"י (השני היה פנחס לוביאניקר [לבון]), משום תמיכתו בסיעה ב' בעת הבחירות ל'ועידת הצירים'.

במקביל להבנת סיעה ב' לא רק לפי השתלשלות האירועים אלא גם על הרקע החברתי של ציבור העובדים, בייחוד בתל־אביב, נעשה גם ניסיון (של יעל ישי) לראות את הסיעה על רקע דינמיקה של סיעה במפלגה – יחסה אל המפלגה בכללותה ואל סיעות אחרות בה. תיאורה של ישי מסכם ומוסיף חומר עובדתי על התהוות הסיעה וגם מציב אותה על רקע המבנה הארגוני המסובך והבעייתי של הממסד ההסתדרותי על כל שלביו (האגודה המקצועית, מועצת הפועלים, הוועד הפועל, המוסדות) ויחסו של הממסד המפלגתי. אולם ניסיון ההסבר שלה מבוסס על בחינה צורנית ואוניברסלית של היחסים בין מפלגה לסיעה. ספק אם המושגים האוניברסליים המכלילים מסוגלים להסביר את המשמעות של סיעה לפי המסורת הרעיונית והפוליטית הסוציאליסטית. בעיית קיומה של קבוצה בתוך 'המעמד' שסגולתו היא, כפי שראינו, בעיה הקיימת במסורת הסוציאליסטית. האם סיעה היא ביטוי של החלק בעל ההכרה או של חלק אוונגרדי. האם הסיעה מייצגת אינטרסים חלקיים והאם אינטרסים אלה הם לגיטימיים – כאשר עצם תוכנו של הארגון הכללי־מעמדי הוא ביטוי רצונו של הכלל? – אלה שאלות אידיאולוגיות שיש לשאול אותן בהקשר הסוציאליסטי הרעיוני; בצד הקשר זה עלינו לדון באופיים של המאבק ושל התרבות הפוליטית בנסיבות המיוחדות של התהוות הסיעה ופעולתה.

במאי 1938, בעת התארגנות סיעה ב' בתל־אביב והמאבק שלה על השליטה בסניף המפלגה ובמועצת הפועלים, התכנסה ברחובות הוועידה הרביעית של מפא"י. מנהיגות המפלגה הציבה במרכז הוועידה לא את משטר הסיעות המתהווה בתל־אביב, אלא את איחוד תנועת הנוער והתנועה הקיבוצית. אופייני הדבר לתפיסת המפלגה של ברל כצנלסון, שהוא צפה את הסכנה לה לא מצד סיעה ב' בתל־אביב אלא מן המחלוקות על השליטה ב'החלוץ' ומן ה'גושים' – היינו התנועות ההתיישבותיות השונות. עוד יותר בעייתי עשוי להיראות הקישור של תנועות הנוער, שמטבען התהוו באופן ספונטני, אל גורלה של המפלגה. הדבר עשוי להעיד לא רק על אופן ראיית המפלגה

אלא גם על השלטת התנועה הפוליטית-חברתית על תנועות הנוער. מנקודת ראות היסטורית אנחנו יכולים להקשות ולשאול האם עשוי היה איחודה של התנועה הקיבוצית ואיחודן של תנועות הנוער לפתור את בעיית המבנה של סניף המפלגה בתל-אביב ויחסו למועצת הפועלים ואת בעיית המשטר במוסדות ההסתדרותיים. אולם ברל כצנלסון חי בהערכה – שאולי היתה אנכרוניסטית – שהתנועה החלוצית, אם רק תהיה מאוחדת, תהיה מסוגלת להגיע לפתרונות בסבכים המפלגתיים וההסתדרותיים.

הספרות על מפא"י עוסקת בוועידת רחובות מנקודת הראות של יחסי המפלגה לתנועה הקיבוצית ולתנועות הנוער; אולם יש לתת את הדעת גם על שאר נושאי הדיון בה, המצביעים על הגיסיון להתעמת עם המציאות החברתית ביישוב בכללותה. דוד רמז הטה את הוויכוח בוועידה מן העיסוק הבלתי נלאה בשאלת ליכוד המפלגה אל נושאים העשויים להיראות לנו מהותיים יותר. הוא ציין את היתרונות שהביאו עמן העלייה הגדולה וזרימת ההון של תקופת השפע; הוא לא התעלם מן החשיבות של זרימת ההון הפרטי – אולם הוא העריך אותו לפי אמות המידה האופייניות לאנשי תנועת העבודה. המגרעת בתקופת השפע היתה בכך שלא היה 'הון לאומי' מספיק בצד ההון הפרטי. אילו היה הון זה בנמצא בשיעורים מספיקים, היו נרכשות קרקעות לאומיות רבות יותר, ה'ספסרות' בקרקע היתה נעצרת על-ידי רכישות בקרבת הערים, וקצב גידול ההתיישבות העובדת היה מהיר יותר. ענף פעולה אחר של ההון הלאומי נראה לו ביסוס פועלים במושבות על-ידי סיוע בשיכון ובהקמת משקי עזר, כאשר עיקר המחיה באה מעבודה שכירה.

שאלות יסוד אלה של אופני הפיתוח של המשק היהודי בארץ ושל התארגנות תנועת העבודה נוכח דרכי בניין הכלכלה היהודית היו לא פחות מהותיות מעניין איחוד התנועה הקיבוצית.

בן-גוריון, בנאומו בוועידה הבחין בבירור בין הפנייה לזרמי התנועה הקיבוצית להתאחד לבין הדרישה לביטול הסיעות בסניף תל-אביב. הוא הילל ושיבח את המסירות החלוצית של אנשי התנועה הקיבוצית והודה שאין המפלגה יכולה לדרוש מהם התאחדות. ההצטרפות לקיבוץ המאוחד או לחבר הקבוצות היא אישית וחופשית. אין היא תלויה במפלגה ואין מרות המפלגה חלה על חבריה כחברי קיבוץ אלא כחברי מפלגה. היא יכולה רק להביע את משאלתה אולם לא לכפות אותה. שונה לגמרי היה יחסו אל הסיעות בסניף תל-אביב. הוא הציג אותן כקבוצות אינטרסנטיות המבקשות להשיג טובת הנאה לעצמן. הוא ניסה להאשים את הסיעות במלחמה על שלטון, והיתה בדבריו מידה של היתממות כאשר הציג את המפלגה לא כמכשיר של שלטון אלא בעיקר של רעיון והגשמה.

לאחר ועידת רחובות התחולל במפא"י מחזה המלמד על חבלי המעבר ממפלגת אחווה למפלגה המונית, ממנהיגות של 'בחירים' למפלגה שבה הפיצולים מערערים על המנהיגות הכריזמטית של התנועה.

המנהיגות הרגישה את עצמה מנוכרת משום שהיא התנגדה לסיעות אולם נאלצה להכיר בהן; היא השיגה החלטות ועידה למען איחוד התנועה הקיבוצית ותנועות הנוער, אולם לא יכלה להוציאן לפועל. שיטת המנהיגות לכפות את רצונה היתה

ההתפטרות - בן-גוריון וברל כצנלסון סירבו להיכלל במזכירות המפלגה וסברו כי בכך יפגינו את ניכורם מן המפלגה ויאלצו את הקבוצות השונות בתוכה להתעשת. ביולי 1938 התפטר יצחק טבנקין, מן העבר האחר, ממזכירות המפלגה. המפלגה כאילו עמדה בפני שיתוק בעצם התקופה הגורלית בתולדות הארץ.

ט

באופן מקביל להתגבשותה של סיעה ב' בתל-אביב נמשך העימות בין הנהגת מפא"י, בראשות ברל כצנלסון ובן-גוריון, לבין הקיבוץ המאוחד בנושא איחוד התנועה הקיבוצית. בהערכה היסטורית אנחנו יכולים לשאול האם היה הדגש על נושא זה מוצדק והאם אכן סיכן הפילוג של התנועות הקיבוציות את אחדות המפלגה יותר מאשר סיכנה אותה המלחמה למען האיחוד. והאם לא היה עימות זה החישוב שליכד את הנהגת הקיבוץ המאוחד עם סיעה ב' בתל-אביב. על-ידי כך חדלה הסיעה להיות תופעה מקומית, ואולי קיקיונית, ונעשתה לגוף מגובש שפילג את המפלגה.

לאחר החלטת הוועידה הרביעית של מפא"י ברחובות על איחוד התנועה הקיבוצית נדמה היה כאילו התחולל מהפך בקיבוץ המאוחד עצמו. במועצת נען של הקיבוץ המאוחד ביולי 1939 זכו המצדדים באיחוד התנועה הקיבוצית ברוב זעום. תוצאות הבחירות למועצה היו הפתעה בלתי נעימה להנהגת הקיבוץ המאוחד. לאחר שהמפלגה התייצבה נגדה בוועידת רחובות - הנה כאילו נשמט ממנה הרוב בביתה היא. מה שאמור היה להיות דרך המלך של 'מעמד העובדים' שמט את הקרקע מתחת לרגליו- שלו. טבנקין הגדיר את מחייבי האיחוד כמפחיתי החלוציות, ובכך ביקש לשלול את הלגיטימיות שלהם מבחינת דרכו של הקיבוץ.

רוב זעום כזה שהשיגו מצדדי איחוד התנועה הקיבוצית במועצת נען לא היה מספיק כדי להביא את האיחוד. אולם הוא המריץ את ההנהגה, ותוך זמן לא רב התהפכו יחסי הכוחות. אופיו של השינוי המהיר הזה הוא פרק מאלף בתולדות הקיבוץ המאוחד ומלמד רבות על הדינמיקה בתנועה הקיבוצית.

בשלהי 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, היתה מפא"י נתונה בסכך משולש - מועצת הקיבוץ המאוחד בנען ביולי 1939 עוררה את הנהגת הקיבוץ, שחששה מאובדן שליטתה, להשרשת שיטתה הרעיונית ומרותה. סיעה ב' בתל-אביב רצתה לממש את כוחה בסניף המפלגה גם במוסדות ההסתדרות. הנהגת ההיסטורית של המפלגה ראתה את הסתירה שבין תפקידי המפלגה כמנהיגת היישוב לבין ערעורה מבפנים. הקיבוץ המאוחד וסיעה ב' גם יחד רצו בחופש ביטוי ובייצוג הולם במוסדות המפלגה. זכות זו נוסחה בידי טבנקין כרעיון של מפלגה לא ריכוזית. כך נשתלבו נושאים בלתי קשורים לכאורה זה בזה - ייצוג הקיבוץ המאוחד וסיעה ב', הקפדה על נורמות בהסתדרות ושאלת מבנה המפלגה. מפלגה לא ריכוזית היתה אולי נטייה עקרונית של טבנקין, אולם לא היתה טבועה כלל בגישות היסוד של אנשי מחנהו. למרות המחקר ההולך ורב בנושא הזה, לא רק דרך ההתקשרות של הנהגת הקיבוץ המאוחד עם אנשי סיעה ב' - אלא אפילו מועדה אינם ידועים בוודאות. יש המייחסים את ההתקשרות לשלהי 1938, היינו לאחר ועידת רחובות ובעת הבחירות לוועידת הצירים' בתל-אביב והתגבשות סיעה ג'; אחרים מייחסים זאת לשלהי 1940. יש להניח

כי בין שני תאריכים אלה התנהלו מגעים בלתי ממוסדים.

ההתבוננות בשלשלת האירועים הגורלית בחוכמה שלאחר זמן והמחקרים של השנים האחרונות מעלים את השאלה האם נתיבו של הקיבוץ המאוחד הוליך מלכתחילה אל ההצטרפות לסיעה ב', אל הפילוג של מפא"י ואל ההסתבכות שלו עצמו עם מפלגות השמאל – עד פילוג הקיבוץ עצמו?

האידיאולוגיה של סיעה ב' ושל התנועה-לאחדות-העבודה שקמה ב-1944 התאמצה להוכיח כי לא היה דבר טבעי יותר מן ההתחברות בין הרוב בקיבוץ לבין הסיעה העירונית. ויכוחי 'החלוק', ההסכם עם הרוויזיוניסטים, החלוקה ועמדת המנהיגות של בן-גוריון וברל כצנלסון בעניין איחוד התנועה הקיבוצית יצרו שורת קרעים שהלכו והתרחבו.

הבחינה הביקורתית של אירועי הזמן מפריכה הסברים אלה. ברור מרשומות התקופה כי אנשי הקיבוץ המאוחד לא נלהבו מן הדרישות לשוויון בצריכה שאין בצדן אחריות לייצור – דרישות שהציבו אנשי סיעה ב' ושלא היו לרוחה של הקבוצה המקורבת לקיבוץ המאוחד, קבוצת אפרים תבורי.

מאידך גיסא, ידוע לנו כיום כי רבים מאנשי סיעה ב' בתל-אביב צידדו ברעיון החלוקה של 1937, בניגוד גמור לעמדת אנשי טבנקין בקיבוץ המאוחד, שראו בו לא רק הכרעה פוליטית אלא מבחן אידיאולוגי. הסוציאליזם המקסימליסטי של הקיבוץ קושר עם התנגדות לחלוקת הארץ.

המחקר בן ימינו העמיד אותנו על היבט נוסף של הפעילות הפוליטית של הקיבוץ המאוחד. מחיבורו של אהרון קידר אנחנו למדים על התוצאות הפוליטיות ולא רק האידיאולוגיות של גיבוש עמדת הקיבוץ המאוחד בעת הוויכוח על הסכם העבודה בין בן-גוריון לז'בוטינסקי. המחלוקת ההולכת ומעמיקה בין טבנקין להנהגה הרשמית של המפלגה לא הסיטה אותו מן ההיצמדות ל'אחדות המעמדית'. הוא צפה את הגברת השפעתו הפוליטית של הקיבוץ המאוחד רק בעקבות התרחבותו החברתית. עמדה זאת לא היתה מקובלת על הדור הצעיר יותר בקיבוץ. פעילי הקיבוץ החלו לתת את דעתם יותר ויותר על משקלם במוסדות המפלגה וההסתדרות. בתקופה זו, המחצית השנייה של שנות השלושים, כאשר אנשי העיר הסתייגו מהאפוטרופסות של התנועה הקיבוצית שהוטלה עליהם בדמות מזכירי מועצות פועלים מן הקיבוץ – סברו אנשי הקיבוץ כי השפעתם איננה מספקת ויש להרחיבה, כדי לעצב את התנועה בדמותם. ספרו של כנרי מאשר הנחה זו.

בעת שחייה הפנימיים של המפלגה סבבו על שאלת ליכוד המפלגה והגברת כושר הפעולה שלה, היו נושאי העיסוק שלה כמנהיגת היישוב שונים בתכלית. המלחמה בספר הלבן, ההשתתפות במלחמת העולם וההתנגדות לחוק הקרקעות של ראשית 1940 היו נושאים שהובילו להגדרת 'הציונות הלוחמת' של בן-גוריון. התפלגות הדעות במפא"י בנושאי המדיניות הציונית היתה שונה מההתפלגות בנושאי איחוד התנועה הקיבוצית והסיעתיות. בנושאי המדיניות הציונית ו'הציונות הלוחמת' היו אנשי הנהגת הקיבוץ המאוחד קרובים לבן-גוריון. אנשי הפועל-הצעיר לשעבר, ובראשם שפרינצק, קפלן ולוביאניקר, שבעניין מבנה המפלגה תמכו בבן-גוריון וברל כצנלסון – אם כי תמיכה מסויגת – היו מתנגדיהם בשטח הפוליטי.

נושא אחר שהיה נושא פוליטי אקטואלי היה המדיניות בשטח הארגון והחברה ביישוב. הנהגת מפא"י רצתה לראות את המפלגה כמנהיגה הפוליטית של היישוב הרבגוני השרוי במתח מתמיד בין התלכדות לנטיות פרישה. בעוד שהנהגת מפא"י סללה את דרכה להגמוניה על-ידי מתינות וויתורים לחלקים אחרים ביישוב, רצה השמאל בהחרפת 'מלחמת המעמדות' ביישוב – שספק מה היה פירושה.

ניתן לשאול מדוע, בהיערכות של הקבוצות במפא"י, הכריעו הנאמנויות האידיאולוגיות ל'מעמד', אוונגרדיזם קיבוצי ואף סוציאליזם בינלאומי את השאלות הפוליטיות הממשיות. ניתן להסביר תופעה זו רק בקביעה כי בתרבות הפוליטית של תנועת העבודה נגזרו העמדות הקונקרטיות מתשתית אידיאולוגית.

ספרו של אביזוהר נמנע במכוון מלעסוק בשאלות המדיניות הציונית, אשר ללא ספק נשתלבו בפולמוס המפלגתי בימי הספר הלבן של מאי 1939 וחוק הקרקעות של פברואר 1940.

אולם ללא ספק למשא ומתן לאיחוד בין מפא"י לבין השומר-הצעיר, שהתנהל ב-1939, יש חשיבות לגבי עיצוב דמות הפלגים השונים. הנושאים שנדונו במשא ומתן זה יכולים לשמש אבן בוחן בהתפתחות העתידה בתוך מפא"י – נושאים כמו מרקסיזם, היחס לברית-המועצות, 'מפלגת אוונגרד' ו'מפלגת מעמד' עמדו ביסוד הוויכוחים הארגוניים-כביכול שהתלקחו במפא"י בראשית שנות הארבעים.

שנות הארבעים הראשונות עומדות בסימן של מאמץ נמרץ של בן-גוריון ליצור מפלגה פוליטית ריכוזית מצד אחד ועמדה דו-משמעית של סיעה ב' מן הצד השני. סיעה ב' הציגה עמדות אופוזיציוניות שהלכו והתגבשו יותר ויותר לכלל מסכת שלמה. היא נקטה עמדות נגד ריכוזיות במפלגה, עמדות שהיו אמורות להועיל לאופוזיציה והתאימו לנטיות האנטי-ריכוזיות של טבנקין בשטח הפוליטי, להבדיל מן הריכוזיות בקיבוץ. אולם הן היו מנוגדות ביסודן לעמדות של שכבת ההנהגה הצעירה יותר בקיבוץ המאוחד, שנעשתה בעלת תודעה פוליטית נמרצת. היא לא אימצה לעצמה את החצי-אנרכיזם של טבנקין, אלא נטתה לריכוזיות אופיינית למפלגה מהפכנית.

הפקעת העובדתית הסבוכה של אותן שנים לא נתמצתה עדיין. חומר עובדתי חשוב וניתוח סטרוקטורלי מצויים בספרה של יעל ישי – ואלה עשויים להיות רקע להיבטים הרעיוניים שמציג אביזוהר.

נסיונו של בן-גוריון להחיות את המפלגה ולשנות את פניה ב-1940 עמד בניגוד למצב שהתהווה ב-1939 וגם בניגוד להתנהגותו הוא. המזכירות הזוגית, שהתקיימה במפא"י מאז 1930, הגיעה למשבר עם התפרקות השותפות בין בן-אהרון ללוביאניקר והעדר הסמכות של שני המזכירים החדשים. גם סמכותו המוסרית של בן-ציון ישראלי לא הושיעה את המפלגה. בן-גוריון וברל כצנלסון פרשו מן המזכירות במחאה על משטר הסיעות; טבנקין פרש בשל הקובלנות על בן-גוריון וכצנלסון, ומן הסתם גם בשל הוויכוח על איחוד התנועה הקיבוצית. בחירות למפלגה ולהסתדרות נדחו משנה לשנה.

ב-1940 שינה בן-גוריון את הטקטיקה של ההתפטריות וגמר אומר להפעיל את המפלגה (הוא שהה בארץ רק עד אפריל אותה שנה).

החיים הפנימיים של מפא"י ב-1940 סבבו סביב השאלה אם המוסדות המנהיגים

אותה יהיו מוסדות רחבים או מצומצמים. מוסדות רחבים נתנו סיכוי של ייצוג לגוונים השונים של המפלגה, אך גם הזמינו מחלוקות אינסופיות על מידת הייצוג. מוסדות מצומצמים מטבע הדברים לא שיקפו את הזרמים השונים, אולם הבטיחו הנהגה נמרצת.

יתכן שאת עמדותיו של בן-גוריון בנושאי הוויכוח המפלגתיים ב-1940 יש להבין גם על רקע הפולמוס הפוליטי בנושא האקטיביזם. בן-גוריון היה זקוק לצורך פולמוס זה לתמיכת אנשי הקיבוץ המאוחד, והוא ניסה לרצותם תוך כדי חישוב מחודש של המפלגה כגוף פעיל. פנייתו אליהם בפברואר 1940 בשאלת האפשרות לבטל את הסיעות ולהפעיל את המפלגה ומוסדותיה יכולה להסתבר על רקע זה. מאמציו נכשלו גם בשל חומר הנפץ שהצטבר בסניף תל-אביב.

ההישגים האלקטורליים של סיעה ב' בסניף תל-אביב מצד אחד, וחוסר היכולת שלה לעבור את חמישים האחוזים ולהגיע לעמדת הכרעה מן הצד השני הביאו לידי תסכול ונסיונות ל'פעולה ישירה'. ההתפרצויות למועצת פועלי תל-אביב ואף לבית הוועד הפועל של ההסתדרות נעשו לחיזיון נפרץ בסוף 1939 וב-1940. בעקבות התפרצות ביוני 1940 נערך משפט ('משפט החמישה') לפני שלושה שופטים, כולם חברי קיבוץ. הנתבעים חויבו בדיון, אך העונש שהוטל עליהם היה סמלי. זה היה תקדים למשפט משמעותי חמור יותר ב-1942 - 'משפט השבעה', שהתניע את גלגל הפילוג עד שלא היתה עוד דרך חזרה.

בן-גוריון נעדר מן הארץ מאפריל 1940 עד פברואר 1941, וכל אותו זמן נעה המפלגה בין ההכרה בצורך בבחירות גם לוועידת ההסתדרות וגם לוועידת המפלגה לבין חוסר היכולת לפתור את הבעיות הפנימיות. עם שובו של בן-גוריון לארץ, בפברואר 1941, החל התהליך המואץ של כינון מפלגה ריכוזית ופעילה מזה ושל אופוזיציה סיעתית מזה.

מצע סיעה ב', שפורסם באפריל 1941, הוא מעין ניסיון לפתור את הבעיות שהעלתה הסיעה בתל-אביב לפי המרשם של הקיבוץ המאוחד.

בשונה מהסתיונותם של אנשי הקיבוץ ב-1938 מן התביעות של סיעה ב' בתל-אביב - הרי הפעם הוכללו תביעות אלה במסכת רחבה של תפיסת ההסתדרות.

המצע תוקף את בעיות החברה ההסתדרותית - רעיונות 'השוויון המעמדי', ה'דמוקרטיה המעמדית' ו'העצמאות המעמדית' הוצבו מול 'אי-השוויון במעמד'.

המצע מבקר את ההתהוות של קבוצות בעלות זכויות-יתר וניגודים פנימיים - בתוך ההסתדרות - בין מנגנון לחברים, בין שכירים לקואופרטיבים, כמו-גם את ההתהוות של שכבת עסקנות פרופסיונלית. הם התריעו על מה שכינו 'ניוון חברת העובדים' ועל אי-קיום בחירות במועדן.

בעיות יסוד אלה - בין שניתנו להיפתר ובין שלא - הצביעו על ניגוד בין האידיאולוגיה לבין נתונים במציאות, והיו באותה תקופה נושא לדיון גם ב'ועדת השישה' שהקימה מפא"י לקראת הוועידה החמישית של ההסתדרות.

אין להתעלם מנושאי מהות אלה בכל דיון על מפא"י, אולם ספק אם הם היו הגורמים העיקריים להתהוות הסיעה ולמאבק נגד פירוקה.

יש להניח כי בנושאי ביקורת ההסתדרות יכלו אנשי סיעה ב' לגייס תמיכה רחבה

יותר מאשר לעצם קיום הסיעה ולאופי שקיבלה, אם כי שאלה קשה היא עד כמה יכלה המפלגה להשליט עקרונות שוויוניים בהסתדרות בעת פיתוח כלכלי מזורז. דיוני 'ועדת השישה' שהקימה המפלגה לדיון בנושאים אלה עשויים להאיר את עינינו - וחבל שהם לא נדונו.

אביזוהר מקדיש מקום רב לבחירות הפנימיות במפא"י באפריל-מאי 1941 ולמשאל שנתלווה אליהן; ההנהגה של בן-גוריון נחלה במשאל כישלון יחסי ולא השיגה תמיכה של יותר מ-55% מחברי המפלגה לדרישתה לביטול הסיעות. אפשר לייחס זאת לטעות תכסיסית של ההנהגה באופן הצגת השאלה, אך אפשר שהיה זה בסיס החברות הבלתי יציב במפלגה אשר גרם לתוצאות אלה. אביזוהר מתאר מספר לא מועט של מקרי זיוף בבחירות, והדבר עשוי להעיד גם על השתנות המידות וגם על הרפיפות הארגונית. בשלבים הבאים של המאבק בין ההנהגה לבין סיעה ב' שונו יחסי הכוחות לטובת ההנהגה, וניתן להציב את השאלה האומנם היו אלה שגיאות של סיעה ב' שהביאו לכך - או ששינויים במבנה החברות הם ששינו גם את יחסי הכוחות במפלגה. מכל מקום, לתוצאות המשאל היתה השפעה על הכרה בפועל במשטר הסיעות במפלגה. יתר על כן, לקראת הבחירות לוועידה החמישית של ההסתדרות אילצה סיעה ב' את מוסדות המפלגה להקציב לה ייצוג של שלישי.

הבחירות העלו את משקלה של האופוזיציה השמאלית ובייחוד של השומר-הצעיר. הן אפשרו יצירת רוב שמאלי בהסתדרות - לעומת הרוב במפלגה במקרה שאנשי סיעה ב' יצטרפו לשמאל. אנשי סיעה ב', שדרשו בתל-אביב מרות של נבחרים המפלגה על נציגיה בהסתדרות, שינו את טעמם והטיפו למתן סמכות רבה יותר להסתדרות. בשני המקרים היה המצב תוצאה של המשטר שלפיו שלטו בהסתדרות המפלגות שמספר חבריהן נע בין עשרים לשלושים אחוז מכלל חבריה.

בן-גוריון, כמנהיג פוליטי, היה מודע לאנומליה זו ובחשו החד נעץ את אומלו בבקע שבין המפלגות לחברי ההסתדרות כאשר ארגן את הבלתי-מפלגתיים לאחר הפילוג ב-1944.

אביזוהר מציין כי ההישג הרעיוני של סיעה ב' היה הכללת התכנית הרעיונית של ברל כצנלסון מ-1928 במצע המפלגה בבחירות להסתדרות ב-1941. בכך, לדבריו, כאילו הגיעה מפא"י לקצה השמאלי של הקשת הפוליטית יותר מאי-פעם. אולם מן הראוי להקשות ולשאול מה פירושן של הנוסחאות של 1928 ב-1941. ב-1928 לא נתקבל מצע זה כמצע המפלגה המתאחדת בשל התנגדות אנשי הפועל-הצעיר לניסוחיו הסוציאליסטיים והמעמדיים. ב-1941 לא התכחש כצנלסון למצע שהוא עצמו ניסח, אולם רבות מהתבטאויותיו הרעיוניות ב'בזכות המבוכה ובגנות הטיח', כמו-גם בערכים גנוזים, עומדות בניגוד לרוח התכנית מ-1928, אם לא לסעיפיה כמפורש לעיל.

אביזוהר מסיים את ספרו בתיאור שלוש תפיסות שונות של המפלגה - של בן-גוריון, של ברל כצנלסון ושל טבנקין. בצדק הוא מצביע על כך שהתפיסה של בן-גוריון שונה מזו של ברל כצנלסון לא פחות מזו של טבנקין - ומשום כך ניתן להקשות על קו הפילוג שעבר בין בן-גוריון לבין כצנלסון מכאן ולבין טבנקין מכאן. אולם מכך אפשר ללמוד כי אין להסיק מן הניסוחים העקרוניים כשלעצמם על ההתפתחות ההיסטורית למעשה.

אביזוהר מבקש לראות בעמדת בן-גוריון את המעבר מן הדפוס של 'מפלגת מגשימים' אל המפלגה הפוליטית כפי שעוצב אופיה במדינת ישראל, אלא שאצל בן-גוריון היה צירוף של עמדות עקרוניות שלבשו ופשטו צורה עם עמדות לשעה. אכן, בראשית שנות הארבעים הוא החשיב יותר ויותר את המפלגה כמכשיר פוליטי; הוא חפץ במפלגה אחידה כשם שביקש תדיר את הריכוזיות. אולם בהפרדה בין מרות המפלגה לבין סמכות ההסתדרות, ובדרישה כי נציגי המפלגה בהסתדרות יהיו עצמאיים הכריעו, מן הסתם, גם שיקולים לשעתם. הוא ביקש למנוע את הכתבת העמדות על-ידי אנשי סיעה ב' ששלטו במוסדות המפלגה בתל-אביב. לא היתה כאן הפרדה בין מרות המפלגה לסמכות ההסתדרות; מאז כיהן בן-גוריון כמזכיר ההסתדרות הוא הבחין באינטרסים השונים הנפגשים - ולעיתים גם מתנגשים - בהסתדרות, ובצורך לאזנם. אבל הוא לא ערער על בחירות וייצוג בהסתדרות על-ידי מפלגות, שהחלו בזמן כהונתו כמזכיר. בעיות תמידיות אלה נפגשו אצל בן-גוריון עם החשבת השלטון - כאשר מכשיר השלטון עשוי להתחלף מדי פעם. בוודאי שבכך הוא שונה מברל כצנלסון, שאף לגלג על מושג השלטון בתנועת העבודה בארץ וטען שהמחלוקת היא על דרך ולא על שלטון, טענה שהיתה לפחות אנכרוניסטית.

אביזוהר מבקש לראות בעמדתו של בן-גוריון את המפנה בדמותה של תנועת העבודה, כאשר אופי המפלגה נגזר למעשה מעליית ערכה של המדיניות. קביעה זו יש לסייג מכמה בחינות. כבר אמרנו כי למעשה ניתק בן-גוריון את המפלגה מ'ארגון המגשימים' כבר בשנות העשרים.

מאידך גיסא הוא חיפש גם בתקופת המדינה אמצעים ל'גרעינים מגשימים' בתוך המפלגה. אפשר להרחיב עמדה זו ולומר כי כל מפלגה זקוקה לא רק לארגון ולמנהיגות אלא גם לגרעין מוסרי - גרעין זה יכול להיות מזוהה עם קבוצת מוצא אריסטוקרטית, עם חינוך מופתי, עם מבחנים של אופי ונאמנות ('הגשמה', עבודה, שירות צבאי), עם זהות רעיונית, או עם ניסיון ורכישת אָמוֹן.

העובדה שמפא"י איבדה קבוצת סגולה זו - שפעם היתה מזוהה עם התנועה ההתיישבותית ועם תנועת-הנוער, ולאחר מכן עברה לשירות הצבאי - קבעה את דמותה, והיא בעייתה של מפלגה העבודה גם כיום הזה.

המעבר למפלגה הפוליטית כאילו בא לבשר את המעבר אל תקופת המדינה ואל הפלורליזם המפלגתי; הוא חל לכאורה בסמיכות של זמן להכרה העקרונית של המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות בעולם כי הן לא גורם זר, זמני ומהפכני במערכת הרב-מפלגתית - גם אם הן במקרה בשלטון - אלא הן מקבלות את דין החילופין ומשחק הכוחות המתמיד במסגרת המשטר הדמוקרטי. אולם בן-גוריון לא דימה לעצמו ולא עיצב את מפא"י כמפלגה ראשית במערכת שבה מתקיים משחק חילופין בין שלטון לאופוזיציה. הוא רצה לראות בה מנהיגה המזדהה עם 'הממלכה' ומרכזת סביבה את כל 'הכוחות הבונים' לצורך הגשמת 'השליחות ההיסטורית'. עצם הפלורליזם הרב-מפלגתי וחילופי השלטון - יהיו אשר יהיו ערכם לגבי יציבות השלטון, יעילותם והענותם למשאלות האוכלוסיה - בעייתיים במדינה כמו ישראל, המציגה את עצמה כמדינה 'ייעודית'. האידיאולוגיה הייעודית של המדינה מגבילה תפיסה מעין זו.

ברל כצנלסון, לעומת זאת, ביקש לשמור על מושג ההסתדרות כגוף הכולל את כל

העובדים ואת כל גילויי פעילותם - במשק ובכלכלה כמו במדיניות ובתרבות. אולם הוא נקלע לסתירה שלא הצליח להיחלץ ממנה בין הסתדרות מקיפה, המהווה סמכות ראשית, לבין מפלגה השלטת בה למעשה, אם כי נחותה ממנה במעמדה הערכי.

ברל כצנלסון הלך והכיר, כפי שראינו, במעמד הנפרד של המפלגה מאז סוף שנות העשרים, אולם הוא התקשה בקביעת ערכה הרעיוני וסמכותה. נאומיו ומאמריו מעידים על חיפוש מתמיד אחר ניסוח - חיפוש שלא בא על תיקונו. בוועידת מפא"י הרביעית ב-1938 הוא טבע את הנוסח 'מלוא ההשפעה הרעיונית למפלגה - מלוא הסמכות להסתדרות'. בכך הוא כאילו מצא את ההשלמה בין הרעיון הראשוני של אחדות העבודה לבין ההתפתחות ההיסטורית המאוחרת. מושג אחדות ההסתדרות שלו עמד במתיחות מתמדת ובסכנת פיצוץ לא רק מצד מפלגות המיעוט והגושים הקיבוציים, אלא גם מצד אינטרסים כלכליים שונים. הוא סירב לראות בכוחות המפרקים גורמים לגיטימיים, וביקש לאכוף את מושג ההסתדרות שלו - המקנה לה סמכות רבת-היקף, כולל להוצאת עיתון יומי ולייסוד הוצאת ספרים.

לא לשווא קָבַל טבנקין על כי ברל רוצה להשליט את השקפתו האישית על מגוון ההשקפות בנושא מהות ההסתדרות.

השאלה הבסיסית התעוררה עם טענתו של ברל כצנלסון בסוף שנות העשרים כי אין אפשרות לקיים הסתדרות אינטגרלית עם ייעוד חלוצי ללא מפלגה מדריכה. מתן מעמד של מדריכה למפלגה - בשעה שהאופן המובהק של הגשמה הוא התנועה הקיבוצית - הציב את הדילמה בפני טבנקין.

מושג המפלגה היה בעייתי עבור טבנקין עוד יותר מאשר עבור ברל כצנלסון. הוא לא ביטל את ערכה, אולם ניסח את אופיה בצורה שקלעה אותו לסבך ללא מוצא. ההסתדרות גילמה את 'המעמד', שהוא הסמכות ההיסטורית העליונה ובו ההיסטוריה עצמה, כביכול - ובאופן מיוחד ההיסטוריה היהודית והארץ-ישראלית - מחדירה את השליחות. הקיבוץ הוא תמצית ההגשמה של ייעוד זה ואין הוא מזדהה עם מפלגה; חבר קיבוץ אינו חייב להיות חבר מפלגה. המפלגה היא ביטוייה של האידיאה - שהיא עצמה טבועה בהתפתחות ההיסטורית כפי שהוא פירש אותה. המפלגה היא נושאת האידיאה אבל לא המגשימה שלה; הקיבוץ הוא מגשים האידיאה מבלי לחייב במפורש כל חבר להיות נאמן לה.

על-פי תורה זו תמיד נותר איזה חוסר בהירות בהגדרת היחסים בין הקיבוץ למפלגה. יתכן שטבנקין נכון היה לקבל את המפלגה כמכוונת את הציבור הקיבוצי והלא-קיבוצי גם יחד אל יצירת אותם תנאים לאומיים וחברתיים שיאפשרו את ההגשמה הקיבוצית - שהיא הביטוי העליון גם לתפקיד החלוצי וגם לחברה הטובה והרצויה.

סבך יחסיו של טבנקין עם המפלגה היה קשה מזה של ברל כצנלסון. למרות שהוא הכיר בהפרדות המפלגה מן הגוף הקיבוצי המגשים, ומאז 1924 הוא ראה כי המרחק ביניהם הולך וגדל - הוא הצטרף למפא"י. הסתייגותו ממפא"י בראשיתה לא היתה בהירה בתכלית. היא לא היתה דומה להסתייגותם של חלק מאנשי פועלי-ציון הוותיקים שתבעו את ההגדרה המעמדית המובהקת. אולם הוא ראה בהינתקות

מאחדות־העבודה ומהאופי המעמדי המגשים שביקש להעניק לה הפלגה מן הנאמנויות המוצקות אל ניסוחים מפוקפקים.

המסלול שבו הלכה מפא"י ממעמד לעם, הסכם העבודה עם הרוויזיוניסטים וקבלת רעיון החלוקה נראו לו כסימנים בדרך מוטעית, דרך שסוטה מן הדרך המעמדית שבה מעורה הקיבוץ. הוויכוחים על 'החלוק' ועל איחוד התנועה הקיבוצית היו פגיעה בלב תורתו.

טבנקין חיפש מנוס מן הסתירות שנקלע אליהן עם הצעת האיחוד הרחב של מפלגת הפועלים, שיכלול גם את השומר־הצעיר. לאיחוד זה היו מספר יתרונות פרגמטיים עבורו: הוא היה יוצר מפלגה פדרטיבית ומתיר סיעות; הוא היה מקנה יתרון לאגף השמאלי. אולם טבנקין יכול היה לעגן יתרונות פרקטיים אלה בתפיסה הרחבה של המעמד, שהוא הערובה העליונה לנאמנות. ההיקף הרחב של האיחוד הבטיח את התוכן הנורמטיבי. את רעיון המפלגה הדצנטרליסטית הוא הביע בזמן הפחות מתאים – זאת היתה עת גיוס והכרעה פוליטיים וגם צורך פנימי של היישוב בליכוד ובגיבוש; גם המועמד לשותפות, השומר־הצעיר, לא קיבל את מושג המפלגה הרחבה, מושג שריחף מעל לאידיאולוגיה של טבנקין.

ההשוואה של מושג המפלגה אצל שלושת המנהיגים ההוגים מוביל את אביזוהר למסקנה כי ההבדלים בין ברל כצלנסון לבן־גוריון בתפיסת המפלגה אפשרו להם בכל זאת לשתף פעולה, ואילו אצל טבנקין הבדל זה הביא לפרישתו.

שורש ההתפלגות מצוי אפוא בעמדתו העקרונית של טבנקין בעניין מעמד הקיבוץ והיחס בינו לבין המפלגה.

אין ספק כי לתפיסת יסוד זו היתה השפעה על עמדותיו הפוליטיות של טבנקין, אולם אין לומר כי היא הוליכה בהכרח לפילוג. היא היתה קיימת גם קודם לפילוג ולא היתה מקובלת כליל על אנשי טבנקין בקיבוץ המאוחד.

סיכומו של הספר שמוקדו הוא הפילוג במפא"י ב־1944 הוא הסבר הפילוג. הפולמוסים של בני הדור בשעתם כבר נדרשו לנושא זה, והשאלה היא מה יכול לתרום ההיסטוריון שלפניו פתוחים המסמכים של הצדדים השונים והוא בעל חוכמה שלאחר מעשה. האם היתה זו יומרת האוונגרדיות וההתנשאות של הקיבוץ המאוחד שגרמה לפילוג? האם היה זה הפופוליזם של סיעה ב'? האם הדוגמטיות המעמדית והזיקה לברית־המועצות? או שהיתה כאן הריכוזיות המדכאה כל פלורליזם? שלטון הביורוקרטיה? נשיאת שם הסוציאליזם לשווא?

אביזוהר מסתייג מן הפירושים המקובלים. הוא אינו מייחס בסופו של דבר את הפילוג לסיעה ב' העירונית, משום שבסיס התהוותה נשמט ב־1942 עם שיפור מצב התעסוקה; הוא גם אינו מצטרף למייחסים את הפילוג לקיבוץ המאוחד, משום שהנהגת הקיבוץ, לדבריו, לא רצתה להיפרד מן המנהיגות ההיסטורית של בן־גוריון וברל כצלנסון ולנטוש את 'מפלגת המעמד'.²⁵ אביזוהר מנסה הסבר מעין־פיסיקלי, שלפיו הפיצולים במפלגה נוטים להתרכז בשני קטבים; החתכים הרבים לפי נושאים שונים עשויים לפלג את המפלגה באופן אינסופי, אולם הטקטיקה הפנים־מפלגתית מרכזת

25. מ' אביזוהר, בראי סדוק, עמ' 345.

אותם סביב שני מוקדים. הסבר פורמלי זה אינו מסביר את המחלוקות הממשיות, ו'הדינמיקה הדיכוטומית' יכלה לפעול גם באופנים אחרים.

אביזוהר עצמו תולה את האשם גם באווירה הבינלאומית ששררה לאחר הצטרפות ברית-המועצות למלחמה ביוני 1941. ההיערכות החדשה הביאה לרדיקליזציה בתנועת העבודה בעולם כולו; עם זאת נראה לו כי את שורש הפילוג יש לחפש בגורמים המיוחדים לארץ-ישראל. האם שורש זה נעוץ במעבר מ'מפלגת מגשימים' למפלגה פוליטית? זה היה אחד ההסברים של אנשי התנועה-לאחדות-העבודה בזמן הפילוג וספק אם הוא עומד במבחן הביקורת ההיסטורית.

יתכן שהסיכום הנכון לפרשת גלגוליה של סיעה ב' הוא סיכומו של אברהם תרשיש בזכרונותיו. בהבדל מכנרי – המונה את מפא"י ובראש ובראשונה את בן-גוריון בסטייה מן המתכונת הראשונית של אחדות-העבודה, ואת טבנקין בחוסר כשרון למאבק פוליטי – הנה חשבון הנפש של תרשיש, בן הדור, הוא שונה.²⁶

במבט לאחור אני סבור כיום שסיעה ב' מילאה בשעתה תפקיד חיובי. אילו הסתפקה רק במילוי תפקיד פנימי בתוך המפלגה, כחלק ער, תובע המחפש אפשרות של חידוש החיים הדמוקרטיים והחברתיים במפלגה; אילו לא אימצה סיעה ב' לעצמה כל אותן תכונות אופייניות לסיעה-מפלגה, עם תכניות פוליטיות כושלות, שכיום ברור שיסודן היה מוטעה פוליטית, חברתית וצבורית – יכלה סיעה ב' למלא תפקיד חשוב בתוך המפלגה. אבל מכיוון שהדברים התגלגלו לווכוח פוליטי, והתקופה היתה סוערת, הגיעו הדברים עד לפילוג.

תרשיש רואה משגה באימוץ רעיון המנדט הבינלאומי, כמו-גם באיחוד עם השומר-הצעיר – כל אלה לא נבעו מהנחות היסוד של סיעה ב', אולם ההתפלגות הוליכה אליהם בהיגיון משלה.

למעשה היו הדיונים והוויכוחים הרבים על ארגון המפלגה ועל המשטר הסיעתי גם שלבים בהתהוותה של מפא"י כמפלגה גדולה ופעילה. היא לא יכלה עוד להשען על חֲבֵרוֹת אינטימיות, על מנהיגות מקובלת ועל רפיון ארגוני. שאלות רבות שהתעוררו במהלך הוויכוחים היו שאלות מהותיות של מבנה מפלגות דמוקרטיות המוניות. כשם ששליטת המפלגה בהסתדרות פגמה בכושר הניהול העצמי של מוסדות ההסתדרות – כן היא פגמה גם באופי המפלגה. היא אפשרה לרכוש אוהדים על-ידי מתן תגמולים והעדפות בשדה הכלכלי. משטר הבחירות וזרימת החליפין של דעות מן המנהיגות אל הציבור ומן הציבור אל המנהיגות נשתבשו. העמדת הוויכוח הגדול במפלגה על נושא אחד – קיום הסיעות או ביטולן – הסיחה את דעת חברי מפא"י משאלות מהותיות לא פחות של מבנה המפלגה.

26. א' תרשיש, מבט אל פרשיות מן העבר, תל-אביב 1989, עמ' 108.

התפקיד העומד בפני המחקר הוא מורכב ביותר. הוא כולל את שיקום המהלך העובדתי, העולם הרעיוני והרקמה החברתית על-פי המקורות המרובים. שיקום העולם הרעיוני כשלעצמו מטיל על ההיסטוריונים משימה כבדה, שכן בעולמה של תנועת-העבודה לא היו כמעט משנות רעיוניות סדורות והיתרון ניתן תמיד למציאות ולביצוע. אולם אם כי מעטות למדי המשנות הסדורות, הנה היו הנחות יסוד רעיוניות שעל קיומן אנחנו יכולים ללמוד מן האמור ברמז ובמשתמע. עולם המחשבה הסוציאליסטי האירופי חדר במישרין או דרך האפיק הרוסי וטבע את חותמו על הוגיה של התנועה.

בעיקרו של דבר היתה פגישה של מסורות סוציאליסטיות לא מדינתיות, דצנטרליסטיות ומבוססות על דמוקרטיה ישירה, עם המדינה הדמוקרטית-ליברלית כפי שהתפתחה במערב אירופה ובארצות-הברית.

פגישת המסורות הרעיוניות אינה ממצה כמובן את משמעות תולדותיה של תנועת העבודה, כשם שחשבון נפשה הפנימי אינו ממצה אותו. הערכתה ההיסטורית צריכה להיעשות על מישור מפעלה במרחב היישובי, הציוני, הארץ-ישראלי והכלל-יהודי. החברה הישראלית התפתחה לקראת משטר דמוקרטי רב-מפלגתי ולקראת כלכלה מעורבת שבה עולה משקלו של המגזר הפרטי. השאלה הניצבת בפניה היא אם משטר זה מסוגל לקיים את היעדים והנורמות של החברה ולשמור על תקינות השלטון והגינותו. מבחנה של המסורת הפוליטית הסוציאליסטית הוא גם במורשתה למפלגה פוליטית הפועלת במשטר רב-מפלגתי.

התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה – שאלת קווי המתאר

יחיעם ויץ

א

בשנים האחרונות אנו עדים להופעת ספרים ומאמרים רבים העוסקים, מהיבטים שונים, בתולדות התנועה הרוויזיוניסטית. שפע זה מורכב מחומר ראשוני, בעיקר זכרונות, ומחומר משני – מחקרי. כמות זו עומדת בניגוד גמור לעובדה שמשך שנים רבות, ודאי עד המחצית השנייה של שנות השבעים, העיסוק והפרסומים בעניין קורותיה של תנועה זו היו דלים עד מאוד, ומה שפורסם היה בדרך כלל חומר שעל גבול הפרופגנדה והאפולוגטיקה. דוגמה בוטה־משהו וסובייקטיבית לקיומה של מגמה זו ולהתייחסות אליה ניתן למצוא ביומנו של דוד בן־גוריון, המלא וגדוש הערות עוינות על התנועה ואישיה. ב־1957, כשיוסף שכטמן בא לראיין אותו בקשר לביוגרפיה שכתב על זאב ז'בוטינסקי כתב 'הזקן' ביומנו: 'בעשר בא אלי שכטמן שאמסור לו ידיעות נוספות על ז'בו. הוא כותב עכשיו את הכרך השני. חבריו לא מרוצים ממנו כי הוא כותב באופן אובייקטיבי'.¹ בהמשך נכתב: 'אמרתי לו כי הוא תלמידו ומעריכו של ז'בו ואני מוקיר זאת. אבל לדעתי היה ז'בו רק ארטיסט ולא מדינאי ולא הבין כלל תהליך הגשמת הציונות'. ציטוט זה, יש לציין, מלמד על סגנונו של בן־גוריון, שהיה לעתים חריף ובוטה, יותר מאשר על יחסו המורכב ורבי־הפנים לז'בוטינסקי: מצד אחד, בעצרת עם שהתקיימה בתל־אביב בפברואר 1933 כינהו 'ולדימיר היטלר'. מן הצד האחר, זמן לא רב אחר־כך נשא ונתן עמו על חתימת הסכמים, הידועים בשם 'הסכמי בן־גוריון – ז'בוטינסקי', שתכליתם יישוב הסכסוך האלים בין שני הפלגים העיקריים בתנועה הציונית. משאומתן זה, שנערך בלונדון, אף הביא ליצירת מערכת קשרים אישיים בין השניים. יומיים אחרי חתימתם כתב לו בן־גוריון: 'שום דבר שיקרה מעכשיו לא ישנה את העובדה, ששנינו נפגשנו ובמשך שעות רבות שכחנו את כל אשר עמד מאחורינו, וחרדה גדולה לכבוד התנועה והצלחת מפעלה, מתוך אמון הדדי ומתוך כבוד הדדי, הגיעה אותנו למאמץ משותף. עובדה זו לא תיעקר מלבי, יקרה מה שיקרה'.²

1. יומן בן־גוריון, 6 ביולי 1957, ארכיון המכון למורשת בן־גוריון בקריית שדה־בוקר.
2. לונדון, 28.10.1934, בתוך: ד' בן־גוריון, זכרונות, ב, תל־אביב 1976, עמ' 199; בעניין זה ראה: ש' טבת, קנאת דוד, ג: הקרקע הבוער, תל־אביב 1987, עמ' 38–42, 102–107.

לאחרונה ראו אור מחקרים נוספים העוסקים בתחום זה ביניהם: שני כרכי ספרו הכולל של יוסף הלר על לח"י; ספרו של יהושע פורת על יונתן רטוש, שבשנות השלושים נמנה עם הזרם המקסימליסטי בתנועה הרוויזיוניסטית ותקופה מסוימת אף היה עורך בטאונה, הירדן; ספרו של יעקב שביט על התנועה הרוויזיוניסטית, שהוא נוסח אנגלי, מלא יותר ומעודכן, של ספרו מרוב למדינה, שהיה אחד המחקרים החלוציים על תנועה זו; מחקרה של אסתר אשכנזי על בית"ר בארץ-ישראל, שהוגש לאחרונה כעבודת דוקטור באוניברסיטת חיפה ושפרק ממנו פורסם בקתדרה.³

בין הזכרונות ראוי להזכיר את ספרו של בנימין אליאב, זכרונות מן הימין (תל-אביב תש"ן). ספר זה, שהוא עיבוד של ראיונות שהעניק אליאב במחצית שנות השישים למדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו, הוא מצד אחד מקור רב-עניין ורב-ערך להבנת דרכה של התנועה; מצד שני, ראוי להתייחס אליו בהסתייגות מסוימת, מפני שבמידה רבה תכליתו להבהיר ולהצדיק את דרכו המפותלת והאישית עד מאוד של המחבר יותר מאשר את דרכה של התנועה הרוויזיוניסטית. עוד ספר זכרונות ראוי עד מאוד הוא האוטוביוגרפיה החלקית של בנימין אקצין, מריגה לירושלים (ירושלים תשמ"ט). בצדק כתב עליו יעקב שביט כי מדובר באוטוביוגרפיה חשובה שכתב אדם שהיה קרוב להנהגה הפוליטית של התנועה הרוויזיוניסטית ולקח חלק במאבקי הדיפלומטיים. כן ראוי לאזכור ספר זכרונותיו של נתן ילין-מור, שראה אור כעשור שנים לאחר מות מחברו ושמתאר בלשון חיה ומרתקת את בית"ר ואת האצ"ל בפולין ערב המלחמה.⁴ אחת הסיבות האפשריות לשפע זה קשור לשינוי שחל במעמדה הפוליטי של תנועת החירות: אחרי כמעט יובל שנים של שלטון תנועת העבודה, במשך חמש-עשרה שנים (1977-1992) היא היתה מפלגת השלטון העיקרית. ראשיה, ביניהם כמה מהמפקדים הבכירים ביותר של ארגוני 'הפורשים' - מנחם בגין, יצחק שמיר, חיים לנדאו, יעקב מרידור ואחרים - שימשו בתפקידים השלטוניים הבכירים ביותר והיא זו שעיצבה את 'סדר היום הלאומי': מהלכים רבים שהוצאו לפועל במהלך תקופה זו - השלום עם מצרים, המלחמה בלבנון, ההתנחלויות ביהודה ושומרון, ה'הטבה עם העם' - נבעו מהשקפת עולמה, מהפרקסיס הפוליטי שלה ומסדרי העדיפויות שקבעה. עובדה זו הביאה להפניית זרקור אל עברה, מקורותיה ושורשיה. וכך, בהתאם לאמרתו המפורסמת של ההיסטוריון האיטלקי בנדטו קרוצ'ה כי 'כל היסטוריון הוא בן-זמנו', לא רק הוזה ועתידה של התנועה נגזרים ממעמדה בשנים האחרונות, אלא גם עברה: מעמדה ההיסטוריוגרפי של התנועה וחשיבותה בעיני חוקרי העבר נקבעים במידה לא מעטה ממעמדה העכשווי - הפוליטי והאקטואלי. מעבר הימין הרוויזיוניסטי מהפריפריה למרכז מקבל אפוא משמעות

3. י' הלר, לח"י: אידיאולוגיה ופוליטיקה, 1940-1949, ירושלים תשמ"ט; י' פורת, שלח ועט בידו: חייו של יונתן רטוש, תל-אביב תשמ"ט; א' אשכנזי, 'פלוגת העבודה של בית"ר (1931-1935)', קתדרה, 51 (1989), עמ' 148-172; Y. Shavit, *Jabotinsky and the Revisionist Movement 1925-1948*, London 1988.

4. Y. Shavit, *Studies in Zionism*, Vol. 11, 1 (1990), p. 95; נ' ילין-מור, שנות בטרם, [ללא מקום הוצאה] 1990.

כפולה: לא רק במונחי כאן ועכשיו אלא גם בחשיבות עברו או לפחות בחשיבות שמייחסים לחקר עברו והבנתו. על הקשר בין הפיכת תנועת החירות למפלגת שלטון לבין חקר עברה כתב שביט:

עלייתו של הליכוד, כשבמרכזו תנועת החירות בראשות מנחם בגין, לשלטון, עוררה סקרנות רבה, מעבר לסקרנות המקובלת שמעוררת עליית מפלגת אופוזיציה לשלטון. הסיבה לכך היתה דימויו הלאומני והמיליטאנטי, שמשמעותו היתה כי מדיניותו תביא למלחמה מידית עם מדינות ערב ותטיל (impose) על מדינת ישראל משטר שמרני, אם לא פאשיסטי. ... זה הביא לכך שמספר שאלות הפכו למושאו של ויכוח פוליטי והיסטורי. למשל, השאלה באיזו מידה הימין הישראלי – בניגוד לרוויזיוניזם הפרה-מלחמתי [מלחמת העצמאות, י"ו] – היה תופעה חדשה שצמחה על רקע ההקשר המיוחד של חברה יהודית בארץ-ישראל? ... או השאלה איזה סוג של המשכיות ניתן לאתר במסורות הפוליטיות של הימין הציוני בישראל? כדי לענות על שאלות אלה, אנו נדרשים בראש ובראשונה לדעת ולהבין לעומק את הימין הציוני בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל.⁵

ב

האם ניתן למצוא חוט שני המאפיין מחקרים מגוונים אלה? נדמה לי שכן. כולם מנסים להציג את התנועה הרוויזיוניסטית כתנועה מורכבת, רבת-פנים ומכאן גם עמוסת מתחים וטעונת קונפליקטים. הנטייה, שהיתה משותפת לאוהדים ויריבים כאחד, להציגה כתנועה מונוליטית, חד-ממדית וחד-משמעית הומרה בנטייה לשרטט תמונה שונה מבחינת קווי המתאר הפנימיים בתוך התנועה הרוויזיוניסטית עצמה ומבחינת מערכת היחסים – הפוליטית והאידיאולוגית – בינה לבין יריבתה הגדולה, תנועת העבודה. נמחיש טיעון זה בעזרת שתי דוגמאות. אחת נוגעת למערכת היחסים בינה לבין תנועת העבודה והציונות 'הישנה', והשנייה נוגעת למערכת היחסים בתוך התנועה הרוויזיוניסטית. במאמר העוסק ביחסם של וייצמן וז'בוטינסקי לשאלה הערבית, טוען יוסף הלר⁶ כי בניגוד לדעה המקובלת 'כאילו וייצמן וז'בוטינסקי מייצגים שתי עמדות קוטביות בנושא הערבי', ההבדלים ביניהם היו בעיקרם טאקטיים, מבחינת מטרותיה ארוכות הטווח של התנועה הציונית. עמדת וייצמן היתה 'קיצונית' כעמדת ז'בוטינסקי, 'אך בעוד ז'בוטינסקי מאמין שניתן ואף רצוי לשטוח את תביעותיה המלאות של הציונות ללא היסוס ובריש גלי, הרי וייצמן וחבריו מאמינים שיש לעשות זאת אך ורק בחשאי, בזהירות ובאיטיות, ובפומבי יש להתבטא בצורה זהירה ביותר'. להערכתו, הטענה כאילו 'וייצמן דגל בזכות מול זכות ובתביעה מול תביעה' היא חסרת שחר, ולמעשה עמדותיו לא היו שונות בהרבה מעמדות

5. Shavit, *Jabotinsky and the Revisionist Movement*, p. XIII

6. 'הלר, וייצמן, ז'בוטינסקי והשאלה הערבית – פרשת ועדת פיל', בתוך: ש' אטינגר (עורך), אומה ותולדותיה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 285–306.

ז'בוטינסקי. אפילו בשאלה הטריטוריאלית הפער בעמדותיהם לא היה קוטבי: וייצמן היה אמנם גמיש מז'בוטינסקי, אך גם האחרון 'לא היה חסר פשרות לחלוטין'. במכתב שכתב ב־1937 לבנימין אקצין, ממלא מקומו בנשיאות הצ"ח, תמך ז'בוטינסקי באופן מפתיע בחלוקה. הוא הסתלק מתמיכתו זו רק אחרי שנדחתה בידי נשיאות הצ"ח.⁷ עמדתו של הלר, מן הראוי לציין, היא רדיקלית למדי ויש שיחלקו עליה; אולם קשה שלא להסכים עם עמדתו העקרונית כי חילוקי הדעות ביניהם פחות חריפים מכפי שמקובל לסבור.

הדוגמה השנייה, מתוך ספרו של יעקב שביט, עוסקת במערכת היחסים בין הגוף הפוליטי, הצה"ר, לבין תנועת הנוער שלו, בית"ר. בין שני גופים אלה, טוען שביט, שרר מתח מתמיד. מקורו היה בכך ש'הצה"ר עשה כל מאמץ לשמור על שליטה ופיקוח [על בית"ר], בשעה ששאיפת בית"ר היתה לאוטונומיה ועצמאות, ובסיכומו של דבר, להגמוניה בתוך שורותיה שלה'.⁸ העובדה שז'בוטינסקי היה גם נשיא הצה"ר וגם ראש בית"ר היתה הגורם המרכזי שבזכותו התקיים שיתוף פעולה בין שני גופים אלה. ביוזמתו הגיעו בקיץ 1931 ל'הסכם ג'נטלמני' שעל-פיו תזכה בית"ר לאוטונומיה פנימית אך לא תנקוט עמדות פוליטיות עצמאיות. בפועל, ממשיך שביט, הסכם זה לא החזיק מעמד זמן רב: "תנועת בית"ר וחבריה המשיכו ללחוץ לשינוי המדיניות הרוויזיוניסטית כמו לשינוי המנטליות שלה בכלל. ההסכם הפך את בית"ר לסוג של קבוצת לחץ אידיאולוגית, שניסתה להשתלט (to take over) על הצה"ר". דוגמה נוספת לקונפליקטים פנימיים מסוג זה נמצאת בנאומו של אב"א אחימאיר בכנס בית"ר בוורשה (1.7.36), שבו התלונן על שההנהגה הרוויזיוניסטית אילצה אותו ואת חבריו להפסיק את פעילותם הפוליטית וההסברתית וזו, לטענתו, הסיבה לירידת התנועה כולה.⁹

מבחינתה של התנועה הרוויזיוניסטית, היו יתרונות רבים – פוליטיים ואידיאולוגיים – להצגת הדברים בקווים ישרים, נעדרי מתח ונטולי קונפליקט. מדוע? בגלל הקשר בין שני מושגים: המשכיות ולגיטימיות. ששון סופר, שכתב ביוגרפיה של מנחם בגין,¹⁰ טוען כי לעובדה שבגין הצליח להציג את עצמו כיורשו וכממשיכו של ז'בוטינסקי היה חלק לא מבוטל בהפיכת תנועת החירות לכוח הדומיננטי במחנה הרוויזיוניסטי, שגבר גם על הצה"ר, גם על מפלגת המדינה, גם על לח"י וגם על הוועד העברי לשחרור לאומי בראשות שמואל מרלין והלל קוק. סופר מתאר כיצד בוועידתה הארצית הראשונה של תנועת החירות, שהתקיימה באולם 'אוהל שם' בתל-אביב ב־19 באוקטובר 1948, נתלו מעל הבמה תמונות גדולות של הרצל, ז'בוטינסקי ודוד רזיאל, וכיצד עלה מנחם בגין, לקול תשואות הקהל, לתפוס את מקומו במרכז

7. שם, עמ' 302.

8. Shavit, *Jabotinsky and the Revisionist Movement*, p. 53.

9. 'גיבורים ולא קדושים', הציונות המהפכנית, א, תל-אביב תשכ"ו, ע"מ 98–101.

10. S. Sofer, *Begin: An Anatomy of Leadership*, Oxford 1988, pp. 51–54. סופר מכליל את הלח"י ברשימת הטוענים להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית למרות שלה עצמה לא היתה כלל יומרה כזאת.

הנשיאות, כשהוא אוֹחוּז בִּזְרוּעָה של גב' תמר קופ, אחותו של ז'בוטינסקי. על מעמד זה הוא כותב:

ייסודה של חירות היה אקט ההכתרה במאבק על המורשת הרוויזיוניסטית. עבור בגין, שעתה הכתיר עצמו כיורש יחיד, הרצל, ז'בוטינסקי ורזיאל סימלו הן את המורשת הציונית והן את המורשת הרוויזיוניסטית. אף לא אחד מהפלגים האחרים שהרכיבו את הימין הרוויזיוניסטי היו במצב שבו יכלו לערער על מעמדו זה. ... היה זה הניצחון המכריע ביותר בקריירה הפוליטית של מנחם בגין.

ג

את הקונפליקט הפנימי בתוך התנועה הרוויזיוניסטית ניתן להציג בכמה אופנים והקשרים: ראשית, ניתן להציגו כקונפליקט מוסדי, מבחינת מערכת היחסים בין שלוש צלעות 'המשולש': התנועה הפוליטית (הצה"ר ואחר־כך הצ"ח), תנועת הנוער (בית"ר) ותנועת המחתרת (האצ"ל).

שנית, ניתן להציגו כקונפליקט בן־דורי, בין דור מבוגר יותר שעולם המושגים והערכים שלו עוצב לפני מלחמת העולם הראשונה, בעידן שניתן לתארו כהרמוני ואופטימי יחסית, לבין דור צעיר יותר שעולמו, בעיקר עולם החרדות שלו, עוצב באירופה המזרחית שבין שתי מלחמות העולם. עולם כזה גוזר ומנביע לא הרמוניה ואופטימיות אלא שסעים, חששות ובעיקר נטייה לראות בפתרונות רדיקליים את הדרך היחידה הן להישרדות והן להתגברות על תחושת הכאוס שמשדר העולם מסביב. אפשר שכך יש לפרש את הסכסוך המפורסם בין ז'בוטינסקי בן ה־58 לבין מנחם בגין בן ה־25, בוועידה העולמית השלישית של בית"ר, שהתכנסה בוורשה בספטמבר 1938. סכסוך זה התמקד והסתמל במידה רבה בוויכוח על נוסח אחד מסעיפי 'הנדר הבית"רי': בשעה שז'בוטינסקי הציע את הנוסח 'אשא זרועי להגנת עמי ומולדתי, ולא אשא זרועי אלא להגנה', בגין הציע את הנוסח 'אכין זרועי להגנת עמי ולכיבוש מולדתי'.

שלישית, ניתן להציגו גם כקונפליקט טריטוריאלי: בין ז'בוטינסקי הרוסי, יליד העיר אודסה, הנוטה לאוניברסליזם, לבין בגין הפולני, יליד העיירה בריסק, הנוטה לפרטיקולריזם. ביטוי חד כתער, אם כי סובייקטיבי לחלוטין, לראיית הסכסוך בין השניים כנגזרת של קונפליקט שהוא גם בן־דורי אך גם טריטוריאלי, ניתן למצוא בדברים שכתב ישראל שייב (אלדד), שנכח בכינוס. ואלה דבריו:

אנחנו, אשר נעורינו לא זרמו בקצב פושקין ולרמנטוב, לבנו לא זב דם כאשר זב דם לבו למעשי האכזריות של המהפכה הרוסית, אנחנו אשר לא היתה לנו שהות ליהנות מהמלודיה של איטליה ושמיה, לא היה אכפת לנו אם נאה הוא המשטר הפאשיסטי או לא ולא הבינונו בניתוחנו הפוליטי היבש למה מסרב הוא בכל זאת להפגש עם מוסיליני; אנחנו, שלא היינו בני דור לוחם לחופש האזרח, לליברליזם ולדמוקרטיה פרלמנטרית, לא תפסנו את סוד

אהדתו למשטר הפרלמנטרי הבריטי ולחופש הפרט והכבוד לפרט שבבריטניה עצמה. זה היה הרקע הפסיכולוגי לויכוח ולמאבק שהתחולל בכינוס.¹¹

אולם, הסבר זה אינו מבהיר את הפער בין ז'בוטינסקי לאב"א אחימאיר ויהושע השל ייבין, שגם רקעם היה רוסי ושגם הם, כמוהו, התבגרו לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. את הפערים ביניהם ניתן להבין בעיקר על רקע העובדה שהשניים, כמו גם אורי צבי גרינברג, מנהיגו השלישי של הזרם הרדיקלי בתנועה הרוויזיוניסטית הארץ-ישראלית, באו מתנועת העבודה ועברו מהשמאל לימין במחצית השנייה של שנות העשרים. למעבר זה היו, מבחינתם, שתי משמעויות: מצד אחד, הוא חל על רקע אכזבתם מהסוציאליזם בכלל ומתנועת העבודה הארץ-ישראלית במיוחד, והוא הביא אותם לנקיטת עמדות אנטי-סוציאליסטיות ולהתנגדות חריפה כלפי ממשלת המנדט, שהם ראו אותה כאנטי-ציונית גמורה. מן הצד האחר, הם הביאו אתם מתנועת העבודה את היסוד של העדפת האיכות על הכמות והעדיפו 'גוף קטן ומלוכד, המסוגל להשפיע על ההמון, על גוף גדול ומסורבל'.¹² ראייה זו הביאה לכך שבניגוד לזרם המתון בתנועה הרוויזיוניסטית, שראה בעלייה הרביעית את העלייה המועדפת שתביא להגשמת הציונות,¹³ אצ"ג, אז איש תנועת העבודה, התנגד לה וראה בה 'ריאקציה נגד חזונו הציוני'.¹⁴ גם ב-1929, לאחר שהצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית, טען אורי צבי גרינברג שלא השתנה יחסו לחלוצים, אלא למנהיגיהם, כך שנשאר נאמן לרוח העלייה השלישית. ואב"א אחימאיר, ב-1930, הציג את תנועת 'החלוץ' כ'טיפוס הנהדר של עליה ציונית'.¹⁵

בשם עקרון האיכות חלק אחימאיר, החל מקיץ 1926, על ז'בוטינסקי, התנגד לדמוקרטיה הליברלית וקרא לתמיכה במשטר דיקטטורי. בשם עיקרון זה הוא התנגד לרעיון הגדודים של ז'בוטינסקי ותמך ב'גווארדיה לאומית', כלומר אוונגרד לוחם, 'הלוקח ואינו מקבל'.¹⁶

אצל אצ"ג הביאה ראייה זו לעמדה אמביוולנטית כלפי הקומוניזם: מצד אחד הוא ראה בו דמון, בגלל אופיו הקוסמופוליטי ועוינותו הקשה לתחייתו הלאומית של העם היהודי, אך מצד שני הוא ראה בו מודל לחיקוי: ניתן ללמוד ממנו כיצד להנהיג תנועת המונים. הוא דחה את הציונות הסוציאליסטית מפני שהפכה לתנועה 'זעיר-בורגנית' שדחתה את היסודות הבולשביקיים-דיקטטוריים-משיחיים. כך, בניגוד

11. י' אלדר (שייב), מעשר ראשון, תל-אביב תשכ"ג, עמ' כ.

12. פורת, שלח ועט בידו, עמ' 44.

13. על יחסה החיובי לעלייה זו ניתן ללמוד, לדוגמה, ממאמרו של אביגדור המאירי, 'הסוחרים והמרכז הרוחני', דואר היום, 4.1.1929.

14. בעניין זה ראה: פ' גינוסר, 'אורי צבי גרינברג ועליית גראבסקי', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 523-546.

15. 'ערב העליה ה"חמישית"', הציונות המהפכנית, א, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 32-35.

16. י' הלר, "'המוניזם של המטרה" או "המוניזם של האמצעים"?', ציון, שנה נ"ב, ג (תשמ"ז), עמ' 322-327.

לז'בוטינסקי, האנטי-סוציאליזם של אצ"ג היה כרוך באנטי-ליברליזם;¹⁷ וכך, בניגוד לז'בוטינסקי, שתפיסתו היתה מורכבת מאנטי-סוציאליזם חריף, כבוד לבורגנות ויחס דו-ערכי לדמוקרטיה הליברלית,¹⁸ תפיסתם של הרדיקלים שבאו מתנועת העבודה הורכבה מצד אחד מאנטי-סוציאליזם, אנטי-ליברליזם ואנטי-בורגנות, ומצד שני מיחס חיובי למושג המהפכה ומדחיית עולם המושגים ה'אבולוציוני'. יחסם לדמוקרטיה הליברלית היה, לכן, לא דו-ערכי אלא שלילי לחלוטין.

האם תפיסת הרוויזיוניזם כתנועה מורכבת היא פרי קונספציה שמקורה בתודעתו ובהשקפת עולמו של החוקר? ודאי שאין לזלזל בקונספציות ובגישה ראשונית א-פריוורית אל מושאי מחקר, אולם, מתוך המטריה עצמה ניתן לדלות חומר רב המאשש ומצדיק את 'הגישה הקונפליקטואלית', כפי שבאה לידי ביטוי לא רק במישור הפוליטי והאידיאולוגי, אלא גם בסיפוריהם האישיים של גיבורי העלילה.

יוסף הלר, לדוגמה, כתב מאמר¹⁹ המתאר כיצד בשנותיו האחרונות התקשה ז'בוטינסקי לשמור על מעמדו כמנהיג התנועה לנוכח הרדיקליזציה שפקדה את הדור הצעיר, שהוא לא הסכים עמה.²⁰ הוא גם מתאר כיצד נאלץ להתפשר ולהגמיש את עמדותיו כדי לשמור על מעמדו, בייחוד לאחר תליית שלמה בן-יוסף, בקיץ 1938. אמנם הלר מתייחס להשקפותיו של ז'בוטינסקי ולעמדותיו, ולא לאישיותו, אך ממקומות אחרים עולה כי ההסתייגות מז'בוטינסקי בשנותיו האחרונות היתה לא רק במישור הפוליטי, אלא גם במישור האישי לחלוטין. בנימין אליאב, למשל, מספר על מכתב שהגיע לידי אלכסנדר ('סשה') רפאלי, נציג האצ"ל בפריס, שדובר בו על ז'בוטינסקי בלעג כעל 'הינדנבורג', כלומר 'אדם סנילי, עובר בטל, דמות היסטורית אנכרוניסטית שהמנהיגות האמיתית איננה בידיו'.²¹ מכתב זה, שלא ידוע מי כתבו, הגיע לידי ז'בוטינסקי. אך כדי להאיר סוגיה כה קשה ונכבדה לא די בעדות בעל-פה של מכתב שאפילו זהות כותבו אינה ידועה. לכן בחרתי להביא מכתב שכתב אליהו בן-חורין לאברהם אברהם, המזכיר המדיני של הצ"ח. מטרת המכתב,²² שנכתב ב-2.8.1940, יומיים לפני מותו של ז'בוטינסקי (שמאז מארס 1940 שהה בארצות-

17. Y. Shavit, 'Uri Zvi Greenberg: Conservative Revolutionarism and National Messianism', *The Jerusalem Quarterly*, 48 (1988), pp. 63–73

18. על יחסו הדו-ערכי של ז'בוטינסקי לדמוקרטיה הליברלית ראה הלר, 'המוניזם של המטרה', עמ' 326.

19. 'הלר, 'זאב ז'בוטינסקי ושאלת ה"הבלגה" (1936–1939) – השקפת עולם במבחן המציאות', בתוך: ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 283–320.

20. 'נדבה, 'דיוקנו של מהפכן', בתוך: 'קיסטר (עורך), אחימאיר ובית"ר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 34–39.

21. ב' אליאב, זכרונות מן הימין, תל-אביב תש"ן, עמ' 129.

22. סימולו: PRO. CO 733/442/14. אליהו בן-חורין (זליג בינדר), 1902–1966, היה ממייסדי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ-ישראל, עיתונאי בדואר היום וחבר נשיאות הצ"ח. בזמן מלחמת העולם השנייה פעל במסגרת המשלחת הרוויזיוניסטית בארצות-הברית.

הברית), היתה לתאר עד כמה ירוד מצבה הפסיכולוגי של משלחת הצ"ח בארצות-הברית ועד כמה מעורערת מערכת היחסים בין חבריה. הסיבה המרכזית לכך היא 'מצב רוחו של ולדימיר [ז'בוטינסקי] ומצב עצביו', והוא מפרט:

לפתע הוא יותר ויותר מודע לעובדה שהוא כמעט בן שישים. הוא נעשה חסר סבלנות באופן חמור לכל מה שאנו עושים. ההרגשה שאין לו יותר זמן לאבד ושחיינו עלולים להגיע אל קצם לפני ששיג את המטרות שהציב לעצמו הופכת אצלו כמעט לאובססיה. לכן, הוא מציע הצעות ומתכנן תכניות ומשנה אותן מיד. עתה הוא מודע לכך שלעולם לא יתגבר על כך שטעה בחיזוי האירועים. הוא לא יכול לשכוח זאת עד עצם היום הזה, בין אם הוא מדבר על כך ובין אם לא. זו לדעתי הסיבה להיסוסיו הרבים בכל הנוגע לעבודתנו. משך שבועות הוא מנסה להאיט (soft-pedalled) את קצב עבודתנו וכן כל ניסיון להתחיל במשהו שיטתי בנתיב המרכזי של עבודתנו.

ד

התפיסה המוצגת במחקרים אלה - כמו של הלר ושל אליאב - שהתנועה הרוויזיוניסטית היא תנועה מנומרת ורוויית קונפליקטים, עומדת בניגוד לתפיסה קודמת, שהציגה אותה כתנועה מונוליטית ונעדרת מתחים פנימיים. תפיסה זו באה לידי ביטוי גם בתיעוד העצמי של חברי התנועה, אך גם בכתיבה פולמוסית של אנשי תנועת העבודה, שמבחינתם הצגה כזו היתה תנאי הכרחי לתיאור של קווי-ההבדל בין התנועות במושגים של 'שבר' או 'תהום'. בספרי פולמוס אלה, שחלקם נכתב בראשית שנות השמונים - כשהותה המתמשכת של תנועת העבודה באופוזיציה יצרה צורך להוכיח את גודל הפער בינה לבין השלטון החדש - הצגת מערכת היחסים בין התנועות במושגים 'מעוגלים' וחד-משמעיים הותנתה בהצגת הרוויזיוניזם עצמו במושגים כאלה.²³

סיבה נוספת לכך שהיום יותר ויותר קשה לדבר על קווי מתאר אלה במושגים כה נחרצים וחד-משמעיים היא העיסוק האינטנסיבי והמעמיק בדמותו ובעמדותיו של דוד בן-גוריון. משך שנים דבריו הקשים, לעתים על גבול הגסות, בגנותן של התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת החירות ובגנותו של 'דתן הממושקף', הוא 'האיש היושב על-יד חבר הכנסת בדר' (כך כינה את מנחם בגין), הקשו עלינו לאבחן עד כמה יחסו אל כל אלה היה מורכב ודו-משמעי. מצד אחד, מסמכים כמו מכתבו המפורסם

23. בעניין זה ראה, לדוגמה: י' וגנר וא' כפכפי, שורש המחלוקת: הריב ההיסטורי בין תנועת העבודה והרביזיוניזם, תל-אביב 1982; ד' בר-נר, מז'בוטינסקי עד בגין: דיוקנה של תנועה, תל-אביב 1982. אמנם מחברי ספרים אלה נמצאים שמאלה מ'הזרם המרכזי' בתנועת העבודה, אולם יש להניח שבעניין זה הם ביטאו, פחות או יותר, את הקונסנזוס של התנועה.

למשורר חיים גורי ב־1963,²⁴ ערב פרישתו מראשות הממשלה, לא מקלים עלינו לראות כי יחסו אליהם היה מורכב מחרדה ומעוינות, אך לא רק מהן. גם ביטויים ביומנו, כמו 'אקצין הוא שוטה גמור, התעמולה הרוויזיוניסטית הכוזבת השפיעה עליו והוא מאמין לה ... ואילו בן־חורין זהו נאצי גמור ורוויזיוניסט ביודעין ומתוך הכרה',²⁵ אינם מקלים על ראייה מאוזנת של הדברים. אולם, מן הצד האחר, יחסו לאורי צבי גרינברג היה מלא כבוד והערכה. אמנם ניתן לטעון כי יחסו אליו היה יוצא דופן, בחזקת יוצא מן הכלל המלמד על הכלל, אך יש בו כדי להעיד כי יחסו אליהם לא היה אחיד. דוגמה נוספת, שגם עליה ניתן לטעון שאינה מאפיינת, היא מערכת היחסים הקרובה מאוד בינו לבין יהושע כהן, חבר שדה־בוקר ומאנשי לח"י המובהקים והבולטים. שוב דוגמה אקסצנטרית משהו אך בכל זאת היא מהווה הוכחה נוספת להעדר יחס אחיד מצדו כלפי הרוויזיוניזם.

אצ"ג היה מאנשי הרוח הבולטים שבתקופת 'פרשת לבון' תמכו בבן־גוריון ללא סייג (בניגוד לתנועת החירות, שתמכה בלבון). אותה תקופה הם החליפו ביניהם לא מעט אגרות, ובאלה של בן־גוריון בא יחסו האוהד והחם כלפיו לידי ביטוי ברור. דוגמה ליחס זה אפשר למצוא במכתב (המובא בחלקו) שנשלח ממש בעצם הימים שבהם עלתה ה'פרשה' על סדר־היום הציבורי:

יקירי אורי צבי!

קבלתי מכתבך בלווית מאמריך, ואם כי איני מסכים לכל דברך – שמחתי קודם כל למכתבך. ואשר למאמריך אני שותף לנימה האופטימית רווית האמונה בעתידנו, שבה סיימת מאמריך. אני חותם בשתי ידיים על דברך: 'נבנה מבצרנו מבפנים ולא נירא' [ההדגשה במקור, י"ו]. זהו עיקר העיקרים. אם תרצה להיפנות אשלח לך השנתון הממשלתי שבו פרסמתי רשימה 'לקראת עולם חדש' – מובטחני שלפחות לעמודים האחרונים שברשימה זו – תוכל להסכים. ואני שולח ברכת מועדים לשמחה ולוחץ ידך בחיבה, בידידות ובהוקרה.

ד. בן־גוריון²⁶

על יחסיהם באותה עת נכתב: 'בשנים אלה התחזקה הידידות רבת השנים בין אצ"ג לבן־גוריון. גרינברג הפך באותן שנים אם לא לאקטיביסט מפא"יניק ממש, הרי לפחות למקורב מאוד למי שכונו אז "נערי בן־גוריון"'.²⁷

24. המכתב מתוך: מ' בריזוהר, בן־גוריון, ג, תל־אביב תשל"ז, עמ' 1547. בין השאר כתוב בו: 'בגין הוא טיפוס היטלריסטי מובהק, גזעני, מוכן להשמיד כל הערבים למען שלמות הארץ, מקדש כל האמצעים למען המטרה הקדושה – שלטון אבסולוטי, ואני רואה בו סכנה חמורה למצב החיצוני והפנימי של ישראל'.

25. יומן בן־גוריון, ניו־יורק 18.10.1940.

26. מכתב מ־6 באוקטובר 1960, ארכיון אורי צבי גרינברג. אני מודה למר ירון סחיש על שהפנה את תשומת לבי למסמך זה.

27. ירון סחיש, הבשורה שוגרה ממקומון רמת־גן, דבר, 17.5.1991.

בין הראשונים שהבחינו במורכבות יחסו אל הרוויזיוניסטים היו הרוויזיוניסטים עצמם. בדיווח על נאום בן-גוריון ב'ועידת הפילוג' – ועידת מפא"י שהתקיימה בכפר-ויתקין בשלהי אוקטובר 1942 – כותב סופר המשקיף יוסף כרוסט כי בן-גוריון הפך לפרקליטה הנלהב של 'תכנית נורדאו'.²⁸ לטענתו, בן-גוריון, שלא בפעם הראשונה הוכיח את כשרונו לשחות עם הזרם, הגיע בנאמו 'לשיא האמנות – כפלגיאט'. למה הכוונה? 'הוא לא שכח לדבר על תוכנית נורדאו, על שיתוף עם ישראל במערכה. נזכרתי, שהוא חזר זה עתה מארצות-הברית ורק בשמעי את דבריו הערכתי את עוצם התעמולה והפעולה של הצ"ח בארץ זו, אשר הפכה גם את בן-גוריון לתעמלן של הציונות הממלכתית'.

דברים אלה, שנכתבו בסרקאזם שכלל אינו אופייני לאכסניה שבה פורסמו, מבטאים תחושה עמוקה, שעיקרה מרירות וזעם, האומרת: הרצחת וגם ירשת? קודם הבאת לדיסקרדיטציה גמורה של התנועה הרוויזיוניסטית ולמיקומה בשולי השוליים של החיים הציבוריים והפוליטיים בארץ ובגולה, עכשיו עתה מאמץ את עיקרי השקפותיה; וכמובן, בלא להעניק לה זכויות-יוצרים או קרדיט כלשהו.

אמנם יחסו של בן-גוריון ל'פרימאט העלייה החלוצית' לא השתנה בשנות הארבעים הראשונות, אלא כבר עשר שנים מוקדם יותר.²⁹ סיבת השינוי לא היתה נוקשות אידיאולוגית – ודאי שלא השפעת תעמולת הצ"ח במקום זה או אחר – אלא מציאות שהלכה והחריפה, בארץ ובגולה, וכן הדרך שבה תפס את מקומה ומעמדה של מפא"י, שקמה לא מכבר. בכל זאת ראוי לציין כיצד תפסה את עמדותיו התנועה הרוויזיוניסטית, שהיתה אז בשולי המפה הפוליטית והתודעה הציבורית.

ה

האם המחקרים הרבים שראו אור בשנים האחרונות מאמתים את מסקנתו ספוגת המרירות של בא-כוח המשקיף? קשה להשיב על שאלה זו לחיוב או לשלילה, מכל מקום מן הראוי לבדוק אם לא התקרב בן-גוריון למעשה ל'חד-נס' של הרוויזיוניזם, בכך שקיפל במידה ניכרת את הנס המעמדי ופרש בהרחבה את הנס הלאומי. למעשה, כפי שהוא ומפלגתו נשענו על ציבור הפועלים המאורגן, בן-גוריון לא יכול היה, גם לו רצה, לוותר על זכות המאבק המקצועי של הפועל, על טיפוח הקואופרציה ועל עוד מרכיבים של הסוציאליזם, שהרוויזיוניסטים ושאר מפלגות הימין ראוהו כמזיק לאומה. נכון, הוא לא עשה מתוך בחירה אידיאולוגית או מתוך נגזרת של השקפת עולם, אלא מתוך התמודדות עם אילוציה של מציאות שהלכה וכבדה; אולם למעשה, בשני עשורים אלה הוא פעל בהתאם לעיקרי התפיסה הטוענת כי לא ניתן להניף במקביל את שני הנסים – הנס הלאומי-ציוני והנס הסוציאליסטי-מעמדי. תוך מתן מלוא הכבוד והיוקרה לעולם מושגים סוציאליסטי-חלוצי הוא טען כי אין ברירה אלא לדחות את הגשמתו

28. בן-גוריון מדבר בשבחה של תוכנית נורדאו, המשקיף, 28.10.1942.

29. בעניין זה ראה, למשל: אניטה שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1929–1939, תל-אביב תשל"ז, עמ' 180–190.

לימים אחרים, טובים יותר, שבהם יטיפו ההרים עסיס. ישראל קולת, לדוגמה, טוען³⁰ כי בשנות השלושים פרשנותו של בן-גוריון את הסיסמה 'ממעמד לעם' היתה הגדרת תפקידה החדש של תנועת העבודה 'כהיווי כוח מכריע בהסתדרות הציונית. לא משום שבשלה הסוציאליזם, וגם לא למען הגשמת הסוציאליזם'. בה בעת דיבר על 'היענות לצורכי ההמונים הרחבים ללא תמורה סוציאליסטית' וקבע כי יש להתייחס לא רק אל צורכי מעמד הפועלים, אלא גם אל צורכיהם של 'חוגים עממיים רחבים': 'יש לאפשר את עלייתם והשתרשותם בארץ "על יסודות פרודוקטיביים בריאים"'. הוא אמנם המשיך להשתמש במונחי 'המעמד' במסגרת מאבקיו הציבוריים, 'אולם הם קבלו תוכן אחר; כל מה שנראה לו פסול מבחינה לאומית, הוכתם בכתם של עוינות מעמדית'. פן נוסף של סיסמה זו היה הטענה כי

בניין ארץ-ישראל ושחרור העם היהודי קודמים להגשמת משטר סוציאליסטי – ולצורך שני אלה הוא צידד בקואליציה לאומית גם בתנועה הציונית וגם בשוב היהודי בארץ-ישראל. ברור היה לו, כי ללא הגשמה של הציונות אין שום סיכוי לסוציאליזם יהודי בארץ-ישראל, ובשלב זה ברור היה לו גם כי הציונות והסוציאליזם לא יוגשמו יחד.

עניין זה – 'קצב הגשמת הסוציאליזם' – יכול להוות דוגמה למורכבותו של הצורך להגדיר מחדש את מערכת היחסים בין ציונות וסוציאליזם, ממשיך קולת. צורך זה נבע מהסיסמה החדשה – 'ממעמד לעם' – מהפירוש שהעניק לה בן-גוריון וממה שנגזר מהסיסמה עצמה ומפירושה. אולם צורך זה נבע מגורם נוסף: היה בו גם מעין מענה להתקפות הרוויזיוניסטיות נגד ה'שעטנו' הציוני-סוציאליסטי. כלומר, כי לא תיתכן נאמנות גם לעם וגם למעמד העובדים הבינלאומי.

בתנועת העבודה שאלה זו היתה מרכזית ביותר: התלבט בה גם בן-גוריון, שהיה צריך להכריע בין ה'חשוב' ל'חיוני', אך גם החלקים הרדיקליים בה, שרצו להימנע ממצבים של הכרעה ברורה בין ציונות לסוציאליזם ושל זניחת הציונות בטענה כי אינה מתיישבת עם מלחמת המעמדות – החל מהמאבק בגדוד-העבודה בשנות העשרים ועד פרישתו הטראומטית של משה סנה ממפ"ם, בראשית שנות החמישים. כך ראה השומר-הצעיר ב'תורת האטאפיזם' (שלבים)³¹ מ-1927 תנאי הכרחי למיתון המתח האימננטי בין הפן הלאומי לפן המעמדי ולקיום מודוס-ויוונדי ביניהם. הרוויזיוניסטים, לעומתו, היו

30. במאמרו: 'האם היה בן-גוריון סוציאליסט?', בתוך: ש' אבינרי (עורך), דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 118-153. הציטוטים מתוך עמ' 141-144.

31. על-פי תורה זאת, זמנה של המהפכה הסוציאליסטית יגיע רק כאשר יתמלאו מספר תנאים, כמו הקמת בסיס מספיק לבית לאומי עברי והבאתו למידה ראויה של בשלות משקית וחברתית. היא נוצרה על-רקע קביעת השמאל בגדוד-העבודה כי לא ניתן ליישב את הסתירה בין סוציאליזם וציונות ויש להכריע ביניהם. על תורה זו ראה, למשל: ה' ניר, הקיבוץ והחברה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 38-39.

פטורים מהתחבטות זו, שכן לדעתם הסוציאליזם מיסודו - על גוניו השונים, הרפורמיסטי והמהפכני - עומד בסתירה בסיסית לציונות ולצורכי העם היהודי.

מן הצד האחר היתה הברית בין חירות ל'תנועה לעם' תנאי הכרחי לעלייתה של תנועת החירות לשלטון ב'1977. 'התנועה לעם', שהוקמה ב'1969 אחרי שיבתה של רפ"י למערך, היתה הסמן הימני של תנועת העבודה ובמידה מסוימת קיבלה את התפיסה הרוויזיוניסטית ביחס לקצב הגשמת הציונות ואפילו לעצם מהותה ואופיה. אין זה פלא אפוא שעם צירופה לליכוד ב'1973 דיבר מנחם בגין על המיזוג כעל ה'ברית בין תלמידי בן-גוריון לתלמידי ז'בוטינסקי'.

כדי להדגים את האפשרות לפרש את יחסו של בן-גוריון לרוויזיוניזם בשני אופנים מנוגדים אציג מאמר שעיקרו הצגת שאלות, ללא מתן תשובות. לפני כעשר שנים, ב'1982, כשבגין הכריז על הקמת הוועדה לחקירת רצח חיים ארלוזורוב, כתב ההיסטוריון שלמה נאמן מאמר בשם 'פרשת חיים ארלוזורוב כמשל או עורמת ההיסטוריה'.³² במאמר טען נאמן כי בן-גוריון ללא ספק ליבה את האיבה לרוויזיוניסטים ולמנהיגם-מפקדם; אולם בבקשו את נקודת המוצא של בן-גוריון, כתב נאמן:

השאלה היא, אם עשה זאת מעמדה אנטגוניסטית או מעמדה מקבילה, אם עשה זאת כמנהיג המעמד או כמועמד למנהיגות העם? האם היה בן-גוריון שלחם ברוויזיוניסטים דואליסט (ציוני-סוציאליסט) או מוניסט (לאומי צרופ)? את הבעיה הציג הוא בעצמו בכותרת של ספרו ממעמד לעם שאפשר לפרשה: המעמד יתרחב עד שיכלול את כל העם, או, המעמד יתמזג בעם וייבלע בקרבו. הסיסמא 'עם עובד' מבטאת את תוכן הדילמה, כפי שהתנועה הבינה את בן-גוריון מפי ברל כצנלסון: כל העם יהיה למעמד. האם הבינה נכון? הרי יתכן גם פירוש 'פופוליסטי', כהבנת חלק מאנשי פלג מפא"י הידוע בשם רפ"י. ... חסל סדר מעמד; קיים רק העם.

עניין זה עולה גם במחקרים שעיקרם מתן תשובות, לא הצגת שאלות. שבתי טבת, שיצר את מטבע הלשון המארגנת 'הקרקע הבוער', דיבר על חלוקת מפא"י, החל מיום היווסדה, לשתי סיעות. בראש הראשונה, המכונה 'מפלגת הערכים', עמד יצחק טבנקין. העיקר, מבחינתה, ללא קשר לנסיבות ולאינצידנטים, היה הטענה כי לא ניתן כלל להפריד בין הגשמת הציונות להגשמת הסוציאליזם. הסיעה השנייה, בראשות בן-גוריון, מכונה 'מפלגת הזמן האוזל'. היא טענה שמטעמים פנים-פוליטיים, פנים-ציוניים ולאומיים, אין מנוס מהתפשרות מסוימת על ערכי המעמד, ולמעשה היא שסללה את הדרך ל'פרימאט הממלכתי';³³ מאיר אביזוהר, בספרו על מפא"י, טוען כי המחיר הכבד, אך הבלתי נמנע, שנאלצה מפא"י לשלם כדי להפוך למפלגה ההגמונית ביישוב ובתנועה הציונית היה מיקוד כל מאמציה ומשאביה באתגרים כלל-לאומיים, לא בכאלה

32. זמנים, 9 (1982), עמ' 13.

33. טבת, קנאת דוד, ג, בייחוד פרקים א-ג, עמ' 11-71.

המצטמצמים בד' אמותיו של המעמד. לכן כבר בשנות השלושים הראשונות עלה רעיון שניתן לראות בו כפירה בעיקר ומרידה בקודש הקודשים: זניחת פרימאט העלייה החלוצית. לדעת אביזוהר זו גם הטרגדיה הבלתי־נמנעת של מפא"י – המחיר ששילמה כדי להפוך לגוף העיקרי בתנועה הציונית, כלומר למפלגת הלאום, היה אובדן היכולת לקסום לפועל הארץ־ישראלי ולכיסופיו המשיחיים.³⁴

גם ישראל קולת מטפל בנושא זה.³⁵ לטענתו, ניתן לאתר את המגמה שתיארנו כאן, שהחלה בשנות השלושים, גם בשנות המדינה הראשונות, ואז היו ביטוייה רדיקליים יותר. באותן שנים נדחה חזון הגשמת החברה הסוציאליסטית לטובת חזון קיבוץ הגלויות – חזון שניתן ללא ספק להגדירו כ'אידיאל לאומי'. באותה תקופה מפא"י הסוציאליסטית קיבלה על עצמה ניהול מדיניות שעמדה בניגוד לסוציאליזם, והוכתבה על־ידי הצמיחה המשקית המהירה. אירונית וסמלית פן זה מזוהה בעיקר עם לוי אשכול, איש הפועל־הצעיר וממייסדי דגניה ב', ועם פנחס ספיר, שלפני שעלה ארצה, ב־1929, היה מראשי 'החלוץ' בפולין.

ביטוי חד ובהיר לסדרי הקדימויות של בן־גוריון בשנות הארבעים ניתן למצוא בדבריו במהלך ויכוח עם אנשי השומר־הצעיר. אין סתירה בין ציונות לסוציאליזם, אמר, 'אנחנו במאה אחוז ציונים ובמאה אחוז סוציאליסטים, אבל הסוציאליזם יכול להתגשם בעולם גם לאחר שהעם היהודי ישמד עד אחד. יכולות פרובלמות פוליטיות ולאומיות להיפתר גם במשטר לא סוציאליסטי'.³⁶

ו

מעבר לאזכורם של מחקרים אלה או אחרים, החוקר את קורות היישוב בכלל ואת קורות תנועת העבודה בפרט בשנות הארבעים ובמחצית הראשונה של שנות החמישים נתקל בתופעה מרכזית: התנועה הרוויזיוניסטית לא היוותה או פרטנר למאבק או מושא לאיבה. בן־גוריון הוציאה אל מחוץ לקונסנזוס ומכלל אפשרות לשותפות בשלטון בסיסמתו 'מחוץ לחירות ולמק"י'. הוצאתה מחוץ לתחום גם החלישה את הצורך להיאבק בה. עיקר הטינה הופנתה ל'מאבקי המגרש הביתי', בתוך תנועת העבודה: בתחילה בתוך מפא"י, בין הרוב לסיעה ב' ולקיבוץ־המאוחד, ובשנות המדינה

34. מ' אביזוהר, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל־אביב – קריית שדה־בוקר תש"ן; על יחסו של טבנקין לרוויזיוניסטים בשנות השלושים ראה: אניטה שפירא, 'הוויכוח בתוך מפא"י על השימוש באלימות, 1932–1935', ההליכה על קו האפק, תל־אביב 1989, עמ' 82–117; על התנגדותו ל'הסכמי בן־גוריון–ז'בוטינסקי', ראה: י' גולדשטיין וי' שביט, ללא פשרות: "הסכם בן־גוריון–ז'בוטינסקי" וכשלונו, תל־אביב 1979, עמ' 97–119.

35. קולת, 'האם היה בן־גוריון סוציאליסט' (לעיל הערה 30), עמ' 145–149.

36. מתוך דבריו במועצת ההסתדרות הנ"א, תל־אביב, 24.3.1944, ארכיון העבודה.

הראשונות בין מפא"י למפ"ם. מאבקים אלה – שכללו מרכיבים אידיאולוגיים כבדי-משקל – אף פעם לא הגיעו לדרגה של סף מלחמת אזרחים כמו המאבק עם הרוויזיוניסטים ב-1933, שנת הירצחו של חיים ארלוזורוב. אולם, בהתאם למשפטו המפורסם של לשק קולאקובסקי, האומר כי 'אשי המוקד נועדו בראש וראשונה לסוטים מהדוגמה, לא לכופרים בעיקר', יהיה זה מאוד בלתי מדויק לטעון כי מדובר במאבקים סלוניים, נינוחים ונעדרים אגרסיה. תמיד על כך הדרך הקשה, הטראומטית והאלימה שבה פולג הקיבוץ-המאוחד ב-1951, פילוג שהביא לפירוק משפחות ולעימותים אלימים בין אנשים שהיו שותפים לדרך בת עשרות שנים; כן תמיד על כך מערכת היחסים המרה והטעונה בין מפ"ם לבין מפא"י בכלל ולבן-גוריון במיוחד, בשנות המדינה הראשונות. מאמריו של בן-גוריון נגד מפ"ם, שחתם עליהם כ'סבא של יריב' ושלעתים היו על גבול הארסיות, הם עדות ברורה עד כמה המתחים בין שני הגופים העיקריים שהרכיבו את תנועת העבודה הישראלית היו חריפים.³⁷

בשנות המדינה הראשונות – בעצם עד הבחירות לכנסת השלישית ב-1955 והקמת הקואליציה עם אחדות-העבודה ומפ"ם – התעצמו העימותים בין החטיבות השונות בתנועת העבודה. לאחר הקמת הממשלה הראשונה בלי מפ"ם, ולאחר הבחירות לכנסת השנייה והקמת 'הקואליציה הגדולה' של מפא"י עם הציונים-הכלליים, הואשמה מפא"י בזניחת מעמד הפועלים, בהעדפת יצירת קשרים עם ארצות-הברית, האימפריאליסטית והריאקציונית, על קשרים עם ברית-המועצות ועם שאר מדינות 'עולם המחר', באנטי-דמוקרטיות ובנטייה לשלטון יחיד של דוד בן-גוריון. קריקטורות המציגות את לוי אשכול, שר האוצר, ואת פרץ ברנשטיין, מנהיג הציונים-הכלליים ושר המסחר והתעשייה, כשני האויבים הגדולים של הפועל והשכיר הופיעו כמעט מדי יום בקיץ 1955, בתקופת מערכת הבחירות לכנסת השלישית. שוב, מאחר ש'כל היסטוריון הוא בן זמנו', קשה לנו היום להעריך ולחוש מה קשה היתה היריבות ומה עמוקה היתה הטינה בין שני גופים פוליטיים אלה.

זאת ועוד. היו אז לא מעט נושאים שעמדות השמאל והימין הציוניים בהם היו דומות זו לזו ומנוגדות לעמדת מפא"י. למשל, בתביעה לבטל את הממשל הצבאי על האוכלוסיה הערבית וכן בפרשת השילומים או במשפט קסטנר שבו, בניגוד למה שמקובל לחשוב, התקפות השמאל על מפא"י היו לא פחות קשות וארסיות מאלה של חירות. מי שאיימה ערב הבחירות לכנסת לפרסם רשימה של ראשי מפא"י שב-1942, בתקופת אל-עלמין, ניסו – לדבריהם – להימלט מהארץ, היתה כנראה 'התנועה לאחדות העבודה' או מקורבים לה; ודאי לא תנועת החירות.³⁸ באותה עת, ובמיוחד

37. על מערכת יחסים זו ראה: א' מרגלית (עורך), השמאל המאוחד: דרכה החברתית של מפ"ם בראשית המדינה, 1948-1954, גבעת-חביבה 1991; במיוחד ראה שם את מאמרו של א' צור, 'בין איחוד ופילוג: מפ"ם וחטיבותיה' (עמ' 71-148); על הפילוג בקיבוץ-המאוחד ראה: י' אסף, 'הפילוג בקיבוץ-המאוחד: תש"ט – שנת ההכרעה', יהדות זמננו, 7 (1991), עמ' 67-100.

38. בענין זה ראה: העולם הזה, 7.7.1955; ר' שטאובר, 'הוויכוח הפוליטי על משפט קסטנר על-פי העתונות המפלגתית', הציונות, יג (תשמ"ח), עמ' 219-246; האשמות אלה הוצגו בעיקר במאמרים בלמרחב שכתב משה כרמל.

בתקופת הקואליציה עם הציונים הכלליים וכהונת משה שרת כראש ממשלה, היו השמאל והימין כאחד שותפים ליצירת תמונה, סטריאוטיפית ומיתולוגית, של מפא"י כמפלגה גלותית, פסיבית, אנטי-צברית ואנטי-ישראלית.

מה ניתן להסיק מכך? כי הניסיון לעצב קווי מתאר שימפו את שתי התנועות ואת ההבדלים ביניהן הוא קשה עד מאוד אך באותה מידה הוא חיוני עד מאוד. ההתקדמות הגדולה בחקר התנועה הציונית, היישוב, תנועת העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית מחייבת מאמץ מחודש בכל הקשור להבנת מערכת היחסים בין שתי התנועות – במישור הפוליטי והאידיאולוגי. אך איך עלינו להבין את מרקם היחסים ביניהן כשבאוקטובר-נובמבר 1942, בוויכוח שנערך בוועד הפועל הציוני המצומצם על אישור 'תכנית ירושלים', האשים מאיר יערי את בן-גוריון באימוץ 'תכנית נורדאו' ובהעלאת תכנית שמימושה יביא ל'כשלון העליה הרביעית במימדים גדולים שבעתיים'³⁹ ומצד שני, איך עלינו להתייחס אל התעמולה הרוויזיוניסטית בשנות המלחמה, שהאשימה את הסוכנות היהודית ואת מפא"י בהפקרת העם היהודי בשם עקרון העלייה הסלקטיבית, כאילו לא אירע דבר בין 'עליית גראבסקי' במחצית שנות העשרים ל-1942?⁴⁰ נראה לי שהדיון בסוגיות יסוד כמו היחס לעלייה המונית; יחסם של גופים שונים בתנועה הציונית לסוגיית מעמד היהודים בגולה – לפני ואחרי מלחמת העולם השנייה; שאלת ה'חד-נס' והמחיר הערכי-חברתי שתנועת העבודה היתה מוכנה לשלם כדי להשיג במהירות ריבונות יהודית בארץ-ישראל – דיון בסוגיות אלה אינו יכול להיות מנותק מהערכתנו הכוללת את שתי התנועות ואת מערכת הזיקות – החיוביות והשליליות – ביניהן. אפשר אמנם לטעון כי ראשי מפא"י הגיעו לקבלת עמדות הקרובות לעמדות הרוויזיוניסטיות לא מתוך דוגמה הצהרתית, אלא מתוך עימות מיוסר עם המציאות; כי על עמדותיה ניתן להחיל את דבריו של עמוס עוז ש'הציונות פירושה שיבת היהודים אל תוך "עמק הבכא' של ההיסטוריה'.'⁴¹ כן ניתן לטעון כי זו הסיבה לכך שדווקא אותם חוגים במפא"י שקיבלו עמדות אלה היו מוכנים לאמץ את תכנית החלוקה של 1937. אך גם טיעונים אלה צריכים להיות חלק מהמאמץ לשרטט אותם קווי תחום חדשים.

ז

לסיום, נשוב אל הנקודה שהוצגה בפתיחת המאמר: מה הזיקה בין תמונת הדואליות והרב-ממדיות של התנועה הרוויזיוניסטית, כפי שהיא באה לידי ביטוי במחקר, לבין

39. בעניין זה ראה: י' הלר, במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936–1948, ירושלים תשמ"ה, עמ' 338–345.

40. בעניין זה ראה: י' ויץ, ביקורת התנועה הרוויזיוניסטית על הנהגת היישוב בתקופת השואה (בדפוס).

41. 'אנו באנו ארצה כדי להתפייס', לאור התכלת העזה, תל-אביב תשל"ט, עמ' 145.

שאלת קווי התחום? התשובה לכך היא כי שאלת קווי התחום היא אחת כשמדובר על תנועה מונוליטית ואחרת כשמדובר על תנועה שבשאלות מסוימות נקטו בה פלגים שונים עמדות מקוטבות לחלוטין. מה היה, לדוגמה, יחסה של התנועה הרוויזיוניסטית לבריטניה ולשאלת הלגאליות? כאן אנו יכולים לגלות בתוכה את שני קצות הספקטרום. ידוע כי בשנת 1940 התפלג האצ"ל על רקע עמדתו, הפרובלמטית עד היום הזה, של יאיר כלפי בריטניה. גם בימי המלחמה יאיר ראה בבריטים את האויב בה"א הידיעה, ובמסגרת התפיסה ש'אויבו של אויבי הוא ידידי' היה מוכן לשאת ולתת עם הגרמנים, והדברים ידועים;⁴² ובראיית בריטניה ככובש שיש למרוד בו קדם לו אב"א אחימאיר, שהגיע למסקנה זו כבר בעקבות פרעות תרפ"ט.⁴³ מצד שני, בתנועה הרוויזיוניסטית יש גם גילויים קיצוניים של 'אנגלופיליות' ושל דבקות באוריינטציה הבריטית - ז'בוטינסקי ראה בתמיכת המשטר המנדטורי תנאי הכרחי ומרכזי למימוש תכניתו לעליית המוני יהודים לארץ; גם במחצית השנייה של שנות השלושים, בעיצומם של מאורעות אוקטובר 1936, שלחה הצ"ח בארץ-ישראל לנציב העליון תזכיר בשם 'על הגנת ארץ-ישראל' (Memorandum on the Defence of Palestine),⁴⁴ ובו הצעה לכינון לגיון המורכב מיהודים בלבד, תחת פיקוח ופיקוד בריטיים. אחד הנימוקים שהועלו בזכות הקמת הלגיון היה שהסטנדרטים שלו יהיו 'אירופאיים'. נימוק נוסף היה שמודל זה אומץ גם בקולוניות אחרות. בקניה, טוען התזכיר, הוקם ב-1928 כוח צבאי (Force) שקיומו התבסס על 'שירות חובה של נתינים בריטים-אירופאים בני 18 עד 50'. הנמשל ברור: הצ"ח רואה ביהודים את הגורם ה'אירופאי' שיסייע לבריטים במאבקם נגד ה'ילידים'. אנו רואים אפוא כי הדבקות בבריטים לא נבעה רק מגורמים פוליטיים ופראקטיים, אלא גם מתפיסה 'קיפלינגית' שראתה ביהודים את הנציגים הנאמנים ביותר של הציוויליזציה האירופית בכלל, והבריטית במיוחד, בארץ-ישראל האוריינטלית-אסייתית. דוגמה נוספת לפן זה הם חילופי המכתבים בין בנימין אקצין, שהבריטים תיארו כ'שלישו' של ז'בוטינסקי, לבין השגרירות הבריטית בווינגטון, באוגוסט 1940, לאחר מות ז'בוטינסקי.⁴⁵ לפי בקשת אקצין, הסכים השגריר הבריטי בווינגטון לשלוח מברק תנחומים שיתפרסם ב-"American Jewish Chronicle". מבחינת הבריטים, הסיבה העיקרית למשלוח מכתב התנחומים היתה הזדהותו הפומבית של המנוח עם בעלות-הברית, בניגוד למנהיגי הקהילה היהודית בארצות-הברית, שחששו מאנטישמיות. מבחינתנו זוהי עדות נוספת למשמעותו ולמרכזיותו של הפן האנגלופילי אצל חלקים חשובים בתנועה

42. בעניין זה ראה: J. Heller, 'Avraham ("Yair") Stern, Myth and Reality (1907-1942)', *The Jerusalem Quarterly*, 49(1989), pp. 121-143; Shavit, *Jabotinsky and the Revisionist Movement*, pp.181-203.

43. נדבה, 'דיוקנו של מהפכן' (לעיל הערה 20), עמ' 36.

44. סימול התזכיר: PRO, CO 733/349/19, חתם עליו אריה אלטמן, שעמד אז בראש 'ועד המורשים' של הצ"ח בארץ-ישראל.

45. סימול התיק: PRO, CO 733/442/14.

התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה

הרוויזיוניסטית. כל זה מוליך לשאלה: מה הם קווי התחום של תנועה שעמדותיה בנושא כה מרכזי ממוקמות בשני הקטבים המנוגדים ביותר של הספקטרום? החידושים המחקריים בחקר שתי התנועות – תנועת העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית – הם רבים ולא כולם עולים בקנה אחד עם עמדות ודימויים מקובלים, היסטוריים ופוליטיים. אך אין לראות בחידושים עצמם, מרתקים וחשובים ככל יהיו, את חזות הכל, אלא תשתית לבניית קווי מתאר סינתטיים ומורכבים של היחסים הפנימיים בתוך התנועות עצמן וביניהן.

התמודדות והערכות

העימות בין ציונות ומסורתיות לפני מלחמת העולם הראשונה*

יהודה ריינהרץ

ההבחנה בין מבשרי הציונות לבין הציונות ההיסטורית, שכה הרבו להתחבט בה, מתבססת על מחויבותה של הציונות ההיסטורית למצוא בשיבה לציון פתרון חילוני לבעיה היהודית. רגשית, היתה המחויבות תולדה של דחיית הכניעה הסבילה שבה הסתגלו יהודים מסורתיים ומודרניים כאחד לגלות. על דרך החיוב ייאמר: הליבה הרגשית של הציונות ההיסטורית מצאה ביטוי בסיסמה של אוטואמנציפציה.

הרגש היה אפקטיבי ביותר, עד כדי טראומה, בקרב המצטרפים לתנועה הן מקרב האינטליגנציה ספוגת התרבות הרוסית והן אצל ה'משכילים' הצעירים ספוגי התרבות העברית. מעט מאוד מעבר לרגש זה היה מוגדר בתחילה. הדבר היחיד שנתפס בבהירות היו אותם היבטים של החיים היהודיים שנגדם התקוממו היהודים. הם הכירו את אשר דחו בלהט: התלות הכלכלית של עם של חנוונים; ההשתעבדות של התרבות היהודית המסורתית לכללי התנהגות מאובנים, ושל יהודים מתקדמים – לשגיונות ולאופנות נוכריים; ומעל לכל – אזלת היד הפוליטית של היהודים בבואם להגן על עצמם או לפעול בתוקף למען עצמם, כתוצאה מהתפוררותם של הליכוד החברתי והמשמעת בקרבם. הציונים החילונים החדשים ראו בעין יפה כל דבר שנראה מנוגד במהותו לתנאים מאוסים אלו או מסוגל לפעול כנגדם.

בעיניהם של מבשרי הציונות הדתיים שהיו פעילים מאז שנות השישים של המאה התשע-עשרה, הרבה ממה שנראה רדיקלי ביותר בעיני אלו שהצטרפו לציונות זה מקרוב היה בבחינת מקובלות, שיירים של תפיסות מסורתיות של גלות וגאולה. אף על פי כן, על-ידי הסחת מוקד ההתעניינות של התנועה למען ארץ-ישראל מהתחום הדתי-אסכולוגי לתחום היהודי-חילוני, הציונות הציבה לפני אנשי התנועה המסורתיים שאלות שהיו אידיאולוגיות ביסודן – שאלות שלימים הפכו גלויות ובווערות.

* מאמר זה נכתב על-פי חיבור גדול יותר של בן הלפרן ויהודה ריינהרץ.

אנשים כמו שמואל מוהליבר, יחיאל מיכל פינס ואליעזר רוקח הגיעו לחובבי-ציון מרקע הדומה לזה של מבשרי הציונות שקדמו להם. הם טיפחו זיקה הן לסביבה המסורתית, הדתית ביסודה, והן לקואליציה החדשה עם הציונים החילונים למען ארץ-ישראל, והאסטרטגיה שלהם, כמו-גם הטקטיקה, שיקפו את שתי הזיקות. היחסים העוקצניים בין פינס ורוקח, למשל, נבעו במידה רבה מהקרבה ומקשרי התרבות שקיים פינס עם מנהיגים פרושים, ושקיים רוקח, כנגד, עם חסידים בעלי השפעה ביישוב הישן. הבעיות הראשונות של מוהליבר במגעיו עם היישוב הישן, ודרכו בטיפול בהן היו כמו אלו של מנהיגים ממבשרי הציונות ביחס למוסד ה'חלוקה'. התחרות בגיוס תרומות מאותם חוגים מסורתיים, בשיטות זהות בעיקרן, גררה חיכוכים, שנפתרו מזמן לזמן בהסכמים על תיאום פעולותיהם הנפרדות ובהצהרות של ציונים אורתודוקסים על תמיכה ב'חלוקה'. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשהתורכים הגבילו את שהות היהודים בארץ ורדפו אחר 'עבריינים' חסרי אשרות שהייה, נחלצו הציונים, בעזרת הקונסולים של ארצות המערב ופעלו לביטול המדיניות העות'מאנית המחמירה, לבלום אותה או למנעה בכל דרך אחרת, ובמאבק זה נטלה חלק גם הנהגת היישוב הישן.

על הקושי הגדול ביותר, שנבע מעצם הקואליציה עם חילונים, אפשר היה להתגבר על-ידי הנהגת אורח חיים דתי. בתחילה יכלו הציונים המסורתיים לכפות אורח חיים זה על שותפיהם, הציונים החילונים, ובעיקר על אלו שהתיישבו בארץ-ישראל. ציונים חילונים כמו בן-יהודה והביל"ויים בגדרה (גם הוא גם אלה היו מקורבים מאוד לפינס) היו נכונים, לפחות בהתחלה, לקיים מצוות על-פי המסורת האורתודוקסית. פינס, שהיה ידידם ומגינם, פיקח על התנהגותם הדתית בפומבי, בעוד שהוא עצמו היה נתון תחת פיקוח חשדני של ההנהגה הממוסדת של היישוב הישן. על בסיס זה יכול היה ציוני אורתודוקסי לפסוח על הסעיפים, מבלי שיהיה חייב להתייצב לצד מחנה אחד כנגד השני במקרה של קרע בין השניים.

בשנת תרמ"ט (1888-1889) התרחשה פרשה שהמעורבים בה היו הממסד האשכנזי של היישוב, המתיישבים, הברון רוטשילד ופקידיו, וחובבי-ציון, חילוניים כדתיים. רבני היישוב הישן בירושלים ציוו על מתיישבי פתח-תקוה שלא לעבוד בחקלאות בשנת השמיטה והבטיחו להם תמיכה כספית בימי הבטלה, הבטחה שלא היו יכולים לעמוד בה, אילו נדרשו לכך.¹ חובבי-ציון החילוניים, כמו פקידי הברון, נודעו ונזעמו מששמעו כי המתיישבים נשמעו לצו מירושלים. מנהיגים של חוג הרבנים הציונים נדחפו, נגד רצונם, לאנטגוניזם כלפי הרבנים בירושלים, שכן הצורך לשקם את יחסיהם עם הברון הכריע.

במהלך הפרשה התגבר המתח בין הגורמים המעורבים ונבעו סדקים ביחסיהם. הדבר בישר את הבלתי נמנע: (שלציונים האורתודוקסים היה בלתי רצוי) התפתחות, שהלכה ונסתמנה, של הערכויות חדשות.

הצעקה שהוקמה בשל פרשה זו הושתקה, בסופו של דבר, כאשר כל הנוגעים בדבר ניסו להשיב על כנה מידת מה של סובלנות בסיסית. שנת השמיטה קוימה בשנים

1. קדמה לפרשה זו פרשה דומה של שנת שמיטה בתרמ"ב, שהחישה אז את נטישת המושבה הראשונה של פתח-תקווה.

שלאחר מכן בדרך שהציעו הרבנים הציונים.² אולם, למרות נסיונותיהם של אנשים כמו מוהליבר לשקם את מעמדם הקודם, שגישר על הפער בין היישוב הישן והחדש והיה מעוגן היטב בשניהם, תפקיד הציוני האורתודוקסי נעשה בעייתי יותר ויותר. הוויכוח בשאלת שנת השמיטה היה סלע המחלוקת שחייב אנשים כאלה להתיישר בגלוי עם אנשי הקדמה המערביים והיישוב החדש. בתגובה הופעל עליהם לחץ של ביקורת על התחברותם לכופרים חטאים. אולם עתה נתעורר משבר חדש, בשל הפעילות החינוכית והתרבותית של אחד העם ו'בני משה', שהמסורתיים ראו בה חילון נמרץ. אנשים כפינס עשו אז יד אחת עם הנהגת היישוב הישן בהתקפה על הרדיקלים החילונים.

עם הופעת הציונות המדינית של הרצל, שנטתה לטשטש את הניגודים בין תרבות יהודית דתית לתרבות יהודית חילונית, חזר פינס לתנועה הלאומית, יחד עם ציונים אורתודוקסים נוספים שחשבו כמותו, לתנועה הלאומית. הציונות הדתית המשיכה לשקף את המתח בין שני הקטבים שבהם היתה מעוגנת, ומנהיגיה נדרשו בקביעות להצטדק בפני שני בתי דין של דעת קהל, שנשלטו תכופות על-פי נורמות מנוגדות.³

אשר גינצברג, לפני שנתפרסם בשם העט 'אחד העם', היה חבר הוועד של חובבי-ציון באודסה מיסודם של ליאו פינסקר ומשה לייב לילינבלום באודסה לפני שנתכנסה ועידת קטוביץ ב-1884, ואחד המבקרים המחמירים של אי עיסוק באספקט הרוחני שנכפה על פינסקר ב-1889. הוא קיבל על עצמו את תפקיד המנהיג של 'בני משה', שאך זה נוסדה, החל לכתוב סדרה של מאמרים פובליציסטיים חריפים שהטביעו חותמם על עידן שלם בספרות העברית וזכה להערכה רבה, לעמדה ולמעמד של מנהיג.

בקרב 'המשכילים' והאינטליגנציה הרוסית של חובבי-ציון כאחד פיעמה רוח מרד על תסכולי התנועה, וחברים מן השורה הראשונה של חובבי-ציון, באשר הם, שמחו להצטרף לאגודה חשאית אליטיסטית שחיפשה דרכים רדיקליות חדשות. לאחד העם עצמו היה סדר העדיפויות ברור: ראשית - להחיות את הקונסנזוס הלאומי היהודי ולהגשימו על-ידי טיפוח סבלני של תרבות יהודית חופשית ויצירתית. זה היה כרוך בהגבלה חמורה, אם לא בנטישה, של פעילויות אחרות, בעיקר יישוב הארץ שלדעתו החל בטרם עת וגרם נזקים.

אך לא כל חברי 'בני משה' הסכימו אתו. באגודה פשו מחלוקות על העמדה לגבי היהדות המסורתית. בשאלה זו היו טמונים כבר מתחילה זרעי פירוד בציבור החברים ההטרונגי. בניסיון לגשר על פני הניגודים נלחש בשבועה, בטקס הקבלה ל'בני משה', 'שם אלהי ישראל', מונח שנתקבל על דעת לילינבלום, לפחות בשל הקשרו הלאומי, בעוד שמונח מסורתי כמו 'אלהי כל הארץ' נראה לו פוגע בספקנים ובכופרים.⁴ לעומת התחשבות זו בספקנים ובכופרים היו שראו לפחות קמצוץ של כפייה דתית בתקנות

2. י' שלמון, דת וציונות, ירושלים, 1990, עמ' 130-138.

3. י' שלמון, דת וציונות, עמ' 177-191.

4. ש' טשרנוביץ, 'בני משה ותקופתם', הצפירה, גליון מס' 1914, עמ' 31-32. אחד העם, על פרשת דרכים, ד, ברלין 1921, עמ' 37.

שנתקבלו ב'בני משה'. אחד העם עצמו חש ש'נוסח ההבטחה, המתחיל ב"שם אלהי ישראל" וכו', יפריע גם הוא רבים מטובי עמנו להתחבר אלינו, משני צדדים שונים, כמובן, בעוד שבאמת, לאנשים כאחינו אפשר להאמין גם מבלי שיתנו ערובה כזו". כיוון שכך הביא אחד העם לשינוי ראשית ה'הבטחה' כך: 'באמונת לבבי ובשם כל היקר והקדוש לי'...'⁵.

בנוסף לחילוקי דעות פנימיים כגון אלו, פגעה ב'בני משה' התקפה אלימה של גורמים דתיים שהתבטאה בשערוריות ובפרסומי השמצה. המחלוקת נסבה על הרפורמה החילונית-לאומית בתחום החינוך, שהנהיגו ביפו מהגרים שנחשבו, יותר ויותר, כמתנגדים להנהגה הירושלמית, ושהקימו מערכת קהילתית שלא היתה תלויה באותה הנהגה.

ב-1888, משעזב ישראל בלקינד את גדרה, הוא יסד בית ספר פרטי ביפו, על-פי הקווים של בתי הספר העבריים המודרניים שהקימו גורמים לאומיים-חילונים בגולה. כעבור שנתיים לא יכול היה להמשיך ולשאת בעול הפיננסי של בית ספרו ופנה להנהגת 'בני משה' ביפו שתעזור לו. הם נטלו את בית הספר תחת חסותם והרחיבוהו בשותפות עם 'כל ישראל חברים' ובסיוע חובבי-ציון באודסה. בית הספר הפך גורם רב עוצמה בהחייאת הלשון העברית בארץ, אבל גם למוקד של סכסוכים בין פטרוניו לבין ההנהגה המסורתית.

בית הספר היפואי, למרות שהיה מוגבל ביכלתו להגשים את התכנית התרבותית הלאומית במלואה, שימש גורם מדרבן בגיבוש קבוצת פעילים שהתמסרה למשימה זו. בין חברי הקבוצה היו מורים ציוניים, שלחצו במרץ להנהיג במושבנות תכנית לימודים חילונית, המבוססת על הלשון העברית. כאן הם נתקלו בהתנגדות של כמה מהפקידים אשר ניהלו את המושבות מטעמו, וגם - במקומות כמו פתח תקווה או ראשון לציון - בתחרות הרבה יותר ישירה וגלויה של המסורתיים, שנתמכו על ידי הנהגת היישוב הישן.

כאשר הפכו בית הספר היפואי ומוריו הלאומיים-חילונים למוקד של מחלוקת רחבה יותר בין דתיים לחילונים, נתפרקו בריתות ישנות, ונושאים אידיאולוגיים סמויים, שבעבר הושתקו בקרב חובבי-ציון, צצו על פני השטח בוויכוח מר ונמהר. בייחוד ניתקו הקשרים בין פינס לבין גורמים לאומיים כמו בן-יהודה ואגודת 'בני משה'. פינס, אשר הותקף בידי האורתודוקסים הקיצוניים על תמיכתו בחינוך כללי, הצטרף עתה אליהם בהתקפה על בית הספר, שבצוות מוריו היו מחנכים בעלי חשיבה חופשית, שחיללו את השבת בפרהסיה.⁶ בן-יהודה, שקודם לכן התיישר, בהתנהגותו בפומבי, עם כללי ההתנהגות המסורתיים, עשה את עיתונו החדש הצבי לשופר של התנגדות חריפה להנהגה האורתודוקסית.

בעקבות תקופת השגשוג הכלכלי בארץ-ישראל ב-1891, שבה היו 'בני משה' מעורבים באורח שהיה ניתן לפירושים שונים, נסתלק אחד העם מהנהגה הפעילה של

5. אחד העם, שם, עמ' רח-רט; טשרנוביץ, 'בני משה', עמ' 63, 70.

6. רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, א, ירושלים 1986, עמ' 142; י' שלמון,

דת וציונות, עמ' 106-109.

האגודה, תפקיד שלדעתו לא התאים לו והוא לא ביצע אותו כראוי. הוא נשאר בהנהגת האגודה החשאית כמדריכה הרוחני.⁷ לא ארכו הימים וקם דור של ציונים צעירים שפנו בחוסר סבלנות כנגד מדיניותו הציונית של אחד העם ותבעו החלטה בשאלת הצרכים החומריים של היהודים הסובלים. אלה דבקו ללא היסוס בתיאודור הרצל.

בהסתדרות הציונית, שפוננה בכוח הגניוס של תיאודור הרצל, נתכנסו כל ההשקפות הציוניות הישנות יחד עם האידיאולוגיה החדשה של הציונות המדינית במסגרת של גוף ממושמע, נכון לפעולה. חילוקי דעות אידיאולוגיים – אם ימשיכו להתקיים – עתידים היו להתנתב במסגרת זו באמצעות סיעות. במרוצת הזמן אכן צמחו סיעות כאלה. העמדות האידיאולוגיות שנתגדרו בהן הקבילו לעתים תכופות לעמדות החלופיות, שהותו במופשט במהלך הוויכוח הממושך ורבי־הפנים עם אחד העם.

הרצל, כמובן, היה מודע לכך שכינון הקונגרס הציוני במתכונת של פרלמנט יהודי היה ההישג ההיסטורי המובהק שלו. אבל מתכונת זו של ארגון הציבה מספר קשיים טקטיים מידיים. הרצל יכול היה לבנות את הדיפלומטיה שלו בהסתמך על הקונגרס רק אם הלה נצטייר תקיף, מאוחד, רב עוצמה והגיוני בהגדרת יעדיו החברתיים והפוליטיים. הוא יכול היה להשיג אפקט ציבורי זה בקונגרס רק על ידי הפעלת כל כישוריו כדי להשתלט על הנטיות לאימפולסיביות, על הסיעתיות, על חוסר ההחלטיות ועל אי־הרציונליות שאפיינו את קבוצות הנציגים המפולגות והמפוצלות.⁸

כיוון שכך, למרות שהכריז כי הקונגרס הציוני הוא פורום יהודי שבו תועלה סוף סוף הבעיה היהודית לדיון ציבורי חופשי וגלוי, לא יכול היה הרצל לקדם בברכה ויכוח בלתי מוגבל, וכמובן – התארגנות של סיעות. הוא סבר כי אחת המעלות הגלומות בתנועה הציונית היתה יכולתה להיות אכסניה, בפעם הראשונה, לקשת השלמה של האידיאולוגיות הקיימות במסגרת הקונצנזוס היהודי. אבל הוא היה משוכנע בהחלט שעל הציונים להמתין עד שתוקם המדינה בטרם יתארגנו במפלגות פוליטיות יריבות. להרצל היתה זיקה מוגדרת ומאוזנת כלפי שתיים מבין האידיאולוגיות שאפשר היה לצפות כי יולידו ארגונים סיעתיים: הסוציאליזם והאורתודוקסיה. לנגד עיני הרצל עמדו הדגמים הפוליטיים של וירטואוזים שמרנים מודרנים כמו בנימין ד'ישראל וואטו פון ביסמארק, אשר הבינו כיצד יש לקלוט את הברקים של הרדיקליזם העממי ושל תנועת הפועלים. הוא סבר כי כוח המשיכה של השמאל לגבי חסרי המעמד היהודים המדוכאים מהווה סכנה גדולה ביותר, והאמין כי הציונות תוכל לספק מוצא למרץ הבלום שלהם. ביחסו לאורתודוקסיה – שהיתה לדידו המקבילה היהודית לקלריקליזם במדינה נוצרית – הפגין הרצל אותם שמרנות ותחכום אריסטוקרטי. למותר לציין כי, לדידו, ליהדות המסורתית לא היתה זכות להתערב באמונה הדתית האישית של האדם, אך מן הדין היה שהמסורת תכובד בפומבי ושתטופח כמעוז של נאמנות עממית לייעוד הלאומי. העוצמה והגדולה של חצרות ה'צדיקים' החסידים הקסימו את הרצל. ביומניו הוא חוזר ומזכיר את 'רבי־הנס של סדיגור' בשעה שהוא שוקל את השימוש שאפשר

7. אחד העם, על פרשת דרכים, ד, עמ' 127.

8. Ben Halpern and Jehuda Reinharz, 'The Emergence of the Jewish State', Chs. IV, V (ברפוס).

יהיה לעשות ב'רביים' בתהליך הקמת המדינה היהודית ולאחריו, במדינה שתהיה קיימת. כך, הוא מוסיף לגלות עניין בנושא גם כשהוא מאמין שהצליח לחדור מעבר לחזות הצדקנית של הטקטיקות הציניות-ערמומיות שבאמצעותן שמרו 'הצדיקים' על כוחם, ואפילו כאשר עליו לטפל בפוליטיקאים הקלריקלים בקונגרס הציוני. הערותיו על אלה אינן חושפות אותם סלידה וזעם שבהם הוא מתנפל על המניעים של ציונים אחרים אשר, בזמן זה או אחר, הפריעו להשגת מטרותיו. תחת זאת, ההערות מגלות יחס הערכה סובלני וכמו נבון.

כיוון שכך, אם רצה הרצל למנוע את הופעתה של סיעה ציונית דתית, לא היה זה משום שחשב - כמו לגבי הסוציאליזם - כי אחד היעדים של הלאומיות היהודית היה לשמש תחליף לדת; אלא הוא פשוט רצה לסלק מדיוני הקונגרס כל נושא שעלול היה לפלג את המחנה הציוני ולהפנות את תשומת הלב מהמטרות הפוליטיות שהיו, לדעתו, ראשונות במעלה. אין פירושו של דבר, כמובן, שהרצל התעלם מזרמים פוליטיים מנוגדים שפגעו בנתיב מדיניותו, אם בציבור היהודי בכלל ואם במסגרת המצומצמת יותר של התנועה הציונית. למעשה, הוא גילה רגישות למהלכים הזעירים ביותר של ידידים ואויבים כאחד, ובמאמציו לאכוף את השקפתו מצא לעתים תכופות בני ברית מועילים גם בין הציונים האורתודוקסים.⁹

למנהיגים אורתודוקסים מרוסיה ומפולין לא היתה כל סיבה לקחת חלק בהתנגדות לציונות של 'רבני המחאה' המערביים, אשר חששו שמא קונגרס יהודי ייצור רושם של 'נאמנות כפולה' או יתפרש כ'מדינה בתוך מדינה' ובכך יסכן את האמנציפציה האזרחית. הרבנים מאירופה המזרחית היו מעוניינים, לא פחות מהציונים החילונים, בחיזוק המשמעת הפנימית של הקהילה היהודית והאוטונומיה שלה - כמובן, תחת שליטתם הם. היה להם, פחות מאשר לחילונים, אמון או חפץ בהתמזגות חברתית בגויים, והם הגישו סיוע מעשי להתיישבות היהודית בציון זמן רב בטרם הופיעה הציונות החילונית.

חמש-עשרה שנים של שיתוף פעולה עם החילונים בתנועת חובבי-ציון הביאו את המנהיגים האורתודוקסים להבחנות אידיאולוגיות חדשות. הם דגלו עתה ב'ציונות טהורה', שחרגה מעבר לזו של מבשרי הציונות הדתיים משנות השישים של המאה התשע-עשרה, בכך שחיפשה הן פתרון כלכלי לבעיות המהגרים היהודים ממזרח אירופה והן תנאים פוליטיים שיאפשרו פתרון כזה בארץ-ישראל. יחד עם זאת, הם דחו את 'הציונות התרבותית' כפי שהציגה אחד העם ותלמידיו. הבחנות אלו מוקדו בבירור בקונגרס המקדים שערכה בוורשה המשלחת הרוסית הגדולה, בדרכה לקונגרס הציוני השני בבאזל.¹⁰

בימי הנהגתו של הרב שמואל מוהליבר נתמנתה מועצה של רבנים חשובים כדי לפקח על הפעילות של חובבי-ציון, אולם סמכותה לא הוגדרה כראוי. כעת הוצע בוורשה שתכונס ועידה של רבנים, במימון ציוני, כדי להקים ועד רבנים שיוסמך לפקח על כל המפעלים הציוניים החינוכיים, וכן על התעמולה וההסברה של ההסתדרות

9. Ibid.

10. Zionisten-Congress in Basel, 29, 30 and 31 August 1897, Officielles Protokoll, Wien 1898, p. 114

הציונית העולמית. הוועד הפועל הציוני, שהחל כבר בפעילותו, יהיה אז חופשי – לפי אותה הצעה – לנהל את הפעילויות הציוניות הטהורות, כמו דיפלומטיה ויישוב הארץ מחדש, כפי שימצא לראוי. רב אחר, מתון יותר, הציע הצעה דומה: מאחר שאי אפשר להגיע – בתחום תכניות התרבות – להסכמה בין הציונים, לא תקבל ההסתדרות הציונית העולמית על עצמה שום מפעל תרבותי משלה, אלא תתמוך במפעלים הקיימים, של חילונים ומסורתיים כאחד, תוך שתובטח כראוי שמירת המסורת היהודית בהם.

השקפות אורתודוקסיות אלו נדחו בוורשה, והמשלחת הרוסית באה לקונגרס באזל כשהיא מצוידת בהחלטה התומכת בתוקף בתכניות התרבות הציוניות. ברם, הצירים האורתודוקסים עמדו על הצעותיהם שלהם. הרב אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטבה, שנאבק בוורשה למען ועד רבנים שיפקח על כל העבודה הציונית בתחומי החינוך, התעמולה וההסברה, ניסה לעשות נפשות לאותה תביעה בבאזל. אולם, ההחלטה של ועדת התרבות לא כללה דבר מעבר למה שהרצל כבר הבטיח לסיעה האורתודוקסית, כשלא הצליח להשביע את רצון חבריה בישיבה קודמת: שההסתדרות הציונית לא תעשה לעולם דבר העלול לפגוע בדת.¹¹

הרבנים שנשארו בהסתדרות הציונית העולמית לא הסתירו את אי שביעות רצונם. תחת לחץ כזה הגיע הרצל למסקנה שהוויכוח בשאלת התרבות מהווה מטרד מיותר בקונגרס.¹²

למרות הסתייגותו של הרצל, הדיון בשאלת התרבות נמשך בקביעות בקונגרסים הציוניים, והוא אף גרר בקביעות ויכוחים בין אורתודוקסים לבין ציונים 'תרבותיים'. כיוון שבהסתדרות הציונית העולמית לא נעשה שום דבר משמעותי בתחום התרבות, הרי למרות אותה החלטה של ועדת התרבות, השלימו קצתם עם המצב. אולם מצדדי תכניות התרבות נחלו אכזבה מרה; וזה היה מרכיב חשוב בהתנגדות הגוברת להרצל, בעיקר של הסיעה הדמוקרטית, שב־1901 עלתה כבר על דרך המלך.

הסיעה עצמה לא הצליחה להקים מערך אפקטיבי. לאחר הקונגרס הבא היא נעלמה לחלוטין, בשל נושא חדש שפילג את הציונים: הצעת הרצל לבדוק אם אפריקה המזרחית תוכל לשמש חלופה, לפחות זמנית, לריכוז הפעילות הבלעדי בהתיישבות מחדש בציון.

מחאות הסיעה הדמוקרטית והצלחתה היחסית בקונגרס הציוני החמישי ב־1901 היו בבחינת סימן מבשר רעות לא רק לאורתודוקסים, אלא גם לרבים מתומכי הרצל בקרב ציוני רוסיה. על־פי הצעתם של הללו כינס מנהיג אורתודוקסי, הרב יצחק יעקב ריינס

11. Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des II Zionisten-Congresses ;gehalten zu Basel vom 28 bis 31 August 1898, Wien 1898, p. 222; "שלמון, 'תגובת החרדים במזרח אירופה לציונות המדינית', הציונות ומתנגדיה בעם היהודי, ירושלים 1990, עמ' 62–66.

12. Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des III Zionisten-Congresses gehalten zu Basel vom 15 bis 18 August 1898, Wien 1899, p. 78

מלידה, ישיבה בוילנה בפברואר 1902. רוב המשתתפים באותה ישיבה התנגדו לפעילות התרבותית של ההסתדרות הציונית העולמית ודגלו בציונות 'טהורה' או פוליטית. אחרים, בעיקר המלומד והאינטלקטואל האורתודוקסי הרב זאב יעבץ, לא יכלו להעלות על הדעת ציונות ללא תכנית תרבותית פוזיטיבית העומדת על מחויבות להלכה ומנוגדת לזו של אחד העם. ההשקפה שפותחה במלואה בידי יעבץ בשנים שלאחר מכן, לפי קווי המחשבה של גיסו וחברו הקרוב פינס, הצביעה על קשר נסיבתי פנימי בין הציונות והיהדות: השתיים תלויות זו בזו במלוא מובן המלה. לא תיתכן ציונות אמיתית מלבד זו הנבנית כל כולה על המסורת, ולא תיתכן אורתודוקסיה שיש בה חיוניות מלבד זו המתחדשת על-ידי התייחסות לכל הבעיות החברתיות, התחוקתיות והתרבותיות של חברה יהודית חופשית בציון. ברם, ב-1902 היתה זו עמדת מיעוט שלא הורחבה, אפילו במסמכים שכתב יעבץ, כמו המנשר הראשון של הארגון החדש. עמדת הרוב מצאה אף היא ביטוי בדמות ארגון שעל הקמתו הוסכם בוילנה. הוחלט לארגן לא גוף ציוני-דתי עצמאי, אלא 'מרכז רוחני' לציונות, כמו זה של הרב שמואל מוהליבר, בשם 'מזרחי', אשר יהווה חלק בלתי נפרד של הארגון הארצי של ציוני רוסיה. בהשלמות ל'קול קורא' להקמת ה'מזרחי' היתה כבר נסיגה מסויימת מן הציונות 'הטהורה' הפוליטית ורמזים להתייחסות, ברוח האורתודוקסיה, לצדדים הרוחניים שלה. הדיון בנושאים שהועלו ב'המזרחי' בשנתו הראשונה נמשך בתנועה גם לאחר מכן. הצעדים הראשונים שנעשו ברוסיה משכו תשומת לב מחוצה לה, וב-1904 מצאו לנחון לגבש את הציונים האורתודוקסים במסגרת עולמית. כונסה ועידה בפֶּרְסְבוּרְג (בראטיסלבה), מרכז האורתודוקסיה ההונגרית, שנודעה בשמרנותה הנוקשה ובקהילה הנפרדת שקיימה, בצד זו של היהודים הליברלים והמתונים. הקמתו של ארגון עולמי של ציונים דתיים בסביבה זו היתה בבחינת ניצחון ללאומיות היהודית. אך הצעד ציין גם מפנה לכיוון עצמאות רבה יותר בתוך ההסתדרות הציונית. תנועה אורתודוקסית אידיאולוגית בהיקף עולמי דרשה מערך משוכלל יותר מ'מרכז רוחני' במסגרת ההסתדרות הציונית הרוסית. הוועידה אף הוסיפה ל'מרכז הרוחני' הקיים, שהציע הרב ריינס בלידה, מרכז שני לצורך העבודה באירופה המרכזית והמערבית. זה הוקם בפרנקפורט, שבדומה להונגריה היתה מרכז של פרישה אורתודוקסית מהארגון הכולל של הקהילות היהודיות. משנכנסה רוסיה לתקופה חדשה של פרעות, ב-1904-1905, נמסרה השליטה על כל התנועה למרכז בפרנקפורט. בחסותו השלים 'המזרחי' את התארגנותו כפדרציה ציונית עצמאית לחלוטין (או 'איחוד עולמי', כפי שכונו חטיבות אלה לאחר מכן).

הציונים האורתודוקסים ידעו מה צפוי להם בקונגרס הציוני העשירי ב-1911, שכן ועידת ה'שלום' הציונית שנה לפני כן בישרה בבירור שינויים משמעותיים¹³ משנסתבר כי הציונים המעשיים עומדים להשתלט על התנועה, אפשר היה להניח בוודאות כי ייעשה ניסיון להטיל על ההסתדרות העולמית את האחריות לביצוע תכנית תרבות.

13. י' פישמן, 'תולדות "המזרחי" והתפתחותו', בתוך: ספר "המזרחי", ירושלים 1946, עמ'

באותו קונגרס, הדיון בשאלת התרבות, נערך לראשונה בשפה העברית. לאחר עיון נוסף בוועדה התקבלו ההחלטות שהציעה ועדת התרבות, כדלהלן:

1. הקונגרס הציוני העשירי מורה לוועד הפועל המצומצם לארגן ולנהל פעילויות תרבות בארץ-ישראל ובמזרח התיכון.

2. הקונגרס הציוני העשירי מצהיר על כוונתו שלא ייעשה דבר המנוגד לדת היהודית על-ידי שום מוסד לפעילות תרבותית שהוקם על-ידי הארגונים הציוניים.

3. הקונגרס מצהיר כי הפעילות התרבותית בארצות הגולה תהיה מעניינם האוטונומי של הארגונים והפדרציות הארציים הנפרדים; אך הוא מחייב כל ציוני ואת כל הארגונים והפדרציות הארציים לעבוד למען קידום התרבות הלאומית היהודית והפצתה, בכל השטחים של היצירה היהודית וחיי העם.¹⁴

נוסחה זו נתקבלה, אמנם בחוסר רצון, על ידי הרבנים שייצגו את האורתודוקסיה בוועדת התרבות, אבל אפילו במשך הדיון הבהירו כמה מחברי 'המזרחי' כי התנגדותם היא בלתי מתפשרת. ועידת מפלגה התכנסה בברלין מיד לאחר הקונגרס כדי לדון במצב. ההנהגה של פרנקפורט הציעה כי תנועת 'המזרחי' תנטוש עתה את ההסתדרות הציונית. משנדחתה הצעה זו התבדלו כמה מן המנהיגים הללו, ושנה לאחר מכן, ב־1912, הצטרפו למנהיגים הפורשים של האורתודוקסיה הגרמנית ולמתנגדי הציונות מקרב האורתודוקסים של אירופה המזרחית, בהקימם ארגון כלל-עולמי אורתודוקסי - אגודת-ישראל.¹⁵

במרוצת הימים התפתחה הבחנה אידיאולוגית ברורה ונוקשה בין גוף זה לבין 'המזרחי'. אגודת-ישראל הציבה עצמה, בסופו של דבר, באופוזיציה ישירה לציונים, הן בארץ-ישראל והן בגולה: בעוד שהציונים טענו כי הם הדוברים המוסמכים של הרצון הפוליטי של העם היהודי, נשענה טענת הנגד של אגודת-ישראל - שהיא הדוברת הלגיטימית של העם היהודי - על סמכותה של מועצת הרבנים, שנחשבה כמפרשת האמיתית של החוק האלוהי שלו היו כל היהודים מחויבים.

הציונים הדתיים הגדירו מטרות מקסימום ומינימום שאפשרו להם לפעול במסגרת הקונצנזוס של הגוף הציוני העולמי. הם התכוונו, בסופו של דבר, לשכנע באמצעות הציונות את כל העם היהודי - או לתמרנו - לקבל עליו באופן מוחלט את החוק היהודי המסורתי, שיותאם לדרישות החדשות שציון מציבה ומכוננת מחדש. בינתיים הם נטלו, באורח ישיר, חלק בפעילויות הציוניות המדיניות והכלכליות, וקיימו פעילויות תרבות מקבילות לאלו של ההסתדרות הציונית, כל עוד כיבדה זו את המסורת על במותיה הציבוריות ובמוסדות הציבור שלה. לעומתם - אגודת-ישראל, החלה בפרישה מהציונים החילונים, ולאחר מכן התנגדה להם בתוקף במישור שהם בחרו בו, העניינים המדיניים של ארץ-ישראל.

14. Stenographisches Protokoll des X Zionisten-Congresses in Basel vom 9 bis 15 August 1911, Berlin & Leipzig 1911, pp. 336-337

15. "צור, 'המזרחי' בגרמניה והמשבר בתנועה בשנת תרע"א', בתוך: א' רובינשטיין (עורך), כשבילי התחייה: מחקרים בציונות הדתית, רמת-גן 1983, עמ' 17-48.

ברם, רק בתום מלחמת העולם הראשונה הגיעה אופוזיציה זו לידי גיבוש מלא. ועידת היסוד של אגודת-ישראל הצהירה על כוונתה להימנע מלעסוק בעניינים מדיניים. חברי 'המזרחי' לא רק שהשתתפו באירוע זה, אלא המשיכו לקיים יחסים עם שני הארגונים במשך זמן מה. יתר על כן, כמה פעילויות של 'המזרחי' נותרו בתחום ההשפעה והסמכות של אנשים אשר עתה היו מקורבים יותר לאגודת-ישראל.

כך, בשל הערפול המתמשך ביחסיה עם אגודת-ישראל, הוסוותה התמיכה ההולכת וגוברת של 'המזרחי' בציונות ומותנו הפעילויות המעשיות שנתנו ביטוי לתמיכה זו. ברם, לאחר המלחמה הלך הקרע בין שתי התנועות ונעשה ברור ובלתי הפיך. באותם ימים העמיקה 'המזרחי' את משימותיה הציוניות המיוחדות והרחיבה אותן, כשהיא מטביעה את חותמה האידיאולוגי על מוסדות רבים שנוסדו אז.

עוד הגולה מנהלת מאבק אידיאולוגי בעניין התרבות והדת, התרחשו בארץ התפתחויות רבות משמעות שהניבו תוצאות מעשיות מידיות. יותר משעשתה זאת המדיניות של המנהיגים הלאומיים בחוץ לארץ, הביאו צרכים מקומיים ויוזמות מקומיות לקידום משמעותי של תחיית הלשון העברית המדוברת ולהתפתחות אדירה של החינוך החילוני, שניתן בעברית בהדרכת מחנכים לאומיים.

שוחרי הציונות התרבותית, כיוון שלא ניהלו מוסדות בהיקף דומה לאלו של היישוב הישן או של פילנטרופים מערביים, היו חופשיים לפתח תכניות חינוך מרחיקות לכת, ברוח הלאומית החילונית. הם פעלו במפגיע למען חינוך שאינו מוגבל לארבע הכיתות הראשונות, אלא מתקדם עד לרמת גימנסיה ומעבר לכך – עד לאוניברסיטה עברית בארץ-ישראל. הנמרצים שביניהם דרשו בתוקף שהלשון העברית תהיה שפת ההוראה, ולא רק בלימודי היהדות אלא בכל הנושאים, כולל המקצועות הטכניים ביותר – הצעה שחייבה פיתוח יוצא מגדר הרגיל, מואץ במכוון, של לשון שהשימוש בה היה מוגבל זה מאות בשנים לתחומים מצומצמים מאוד. הם ראו בדמיונם תכנית הכשרה האמורה לא רק להפוך יהודים נוקקים ותלויים בזולת לאומנים ובעלי מלאכה העומדים ברשות עצמם, אלא לשנות מעיקרו כל היבט של אופיים וחייהם, שמאות שנות דיכוי בגלות הביאו לביזויים. היישוב היהודי החדש הדובר עברית אמור היה להיבנות על משפחות חקלאים המתפרנסות מעבודה פרודוקטיבית, מושרשות באדמתן. בני היישוב היו אמורים להיות חיילים חופשיים וגאים, אם יידרשו לכך, ואנשים ספוגי תרבות ליברלית רחבת אופקים, כמו גם בעלי הבנה מעמיקה ובקיאות יצירתית במורשת התרבות העברית. ארץ-ישראל היתה אמורה לעבור מהפך חברתי וכלכלי בעמלם המסור.

כך, כאשר ב-1906 נוסד בירושלים, על-פי החלטת הקונגרס השביעי שנה קודם לכן, 'בצלאל' – בית ספר לאמנות ולמלאכת מחשבת ברוח הציונות, הוא נועד לא רק להעניק הכשרה מקצועית ליישוב בדומה למוסדות הפילנטרופיים שכבר פעלו. מייסדיו, האמנים בוריס שץ ואפרים משה ליליין, קיוו לעצב סגנון אמנותי יהודי-ארצישראלי חדש, חדור השפעות מזרחיות וים-תיכוניות, יחד עם מסורות האמנות שהביאו עמם היהודים מארצות מוצאם השונות. בקונגרס הציוני השנים-עשר, ב-1913, יושמה סוף סוף הצעה שהועלתה לראשונה בקונגרס הראשון ב-1897, בדבר ייסוד אוניברסיטה עברית בארץ-ישראל, במתכונת של מכון מחקר בראשותו של חיים

וייצמן. בנסיבות של אותם ימים נחשבה האוניברסיטה המתוכננת לאבן הראשה של מערכת החינוך העברי, שכבר החלה להתגבש בארץ.

תפקיד פעיל, אם כי משני, מילאו חובבי־ציון ברוסיה. לאגודת 'בני משה' ולגרורותיה, שהמשיכו לפעול לאחר שהאגודה שבקה חיים, היתה השפעה עצומה על התחייה הלאומית של הלשון העברית בגולה. בארץ היתה השפעתה מפורזת יותר והושגה בעיקר באמצעות יוזמה של יחידים, חברי האגודה לשעבר. הוועד האודסאי הושיט סיוע מה לחינוך העברי החילוני בארץ, בייחוד לאחר שנתמעטו הציפיות להתיישבות נרחבת. כיוון שמקורותיו הכספיים היו מוגבלים, לא יכול היה הוועד האודסאי לשאת במשימות מינהליות גדולות כמו אלו של מפעל רוטשילד-יק"א. הוועד נעשה מקור למענקים, שניתנו לשירותים קהילתיים בכפרים ולפונים אחרים אשר ביקשו לקבל על עצמם משימות נאותות – נוהל שהטיל על הוועד האודסאי עול קל יותר של פיקוח על מקבלי המענקים, והפחית מסמכותו לקיים שליטה ישירה.

התרומה המשמעותית ביותר של הוועד האודסאי לתחיית הלשון העברית בארץ־ישראל היה התפקיד שמילא בארגונה של הסתדרות המורים, הסתדרות שנעשתה כוח מקומי פעיל בהנהגת רפורמות לאומיות בבתי הספר בארץ. היתה זו תולדה אקראית של יעד רחב יותר שאליו שאפו בהתמדה מנהיגי חובבי־ציון: לאחד את כל הגורמים ביישוב במסגרת ארגון קהילתי כללי ומייצג. בימי העלייה לרגל של מוהליבר ב־1890, הוא השתדל לא רק למתן את היחסים בין קרנות החלוקה לקרן של חובבי־ציון, אלא גם לגשר על הפערים בין ספרדים ואשכנזים ביישוב הישן. אחד העם, שבא לארץ זמן קצר לאחר מכן, הפציר בשליחים של האגודות השונות לרכישת קרקעות, שיפעלו באמצעות המשרד המרכזי של חובבי־ציון ביפו. ההצלחה בשני המקרים היתה רבה אך ארעית. הניסיון השאפתני ביותר היה זה של מנחם אוסישקין בעת שליחותו לארץ־ישראל ב־1903. הוא הצליח לכנס מדגם רחב של מנהיגים מן היישוב הישן והחדש כאחד, כולל פעילים במוסדות ציבור ציוניים ופילנטרופיים. בו בזמן, הוא נתן חסותו לכינוס של מורים יהודים, שבו התאחדו בהסתדרות מקצועית כללית. המטרה הראשית, לאחד את היישוב במערך קהילתי משותף לכל, נתפוגגה מהר בלחץ המתחים הפנימיים והאדישות או ההתנגדות שגילו פטרוני היישוב בגולה, ציונים ופילנטרופים כאחד. אולם, הסתדרות המורים המשיכה להתקיים ולפרוח – אם לא כמנגנון פונקציונלי כי אז כגורם בעל השפעה עקבית ומתמידה למען חינוך לאומי ומתקדם בארץ־ישראל.

הסתדרות המורים לא ניהלה באופן ישיר מערכת חינוך לאומית, אך היא קבעה אמות מידה והציבה דגמים לקבוצות חסידים מסורים שנתרבו והלכו. בין כה וכה היה ביכולתה רק להציע, אך לא לכפות עצמה כסמכות מקצועית. אלה שגילו נכונות ולהיטות לקבל את ההכוונה המוצעת נעשו כוח בתוך הקהילה, שהניע את מערכת החינוך בכיוון של לאומיות חילונית. כיוון שכך, הם גרמו להחמרת מתיחויות קיימות והסיתו את המצדדים ביהדות מסורתית, בייחוד בקרב המחנכים והרבנים, לא רק להתנגדות חריפה יותר, אלא גם ליריבות תחרותית.

קו נוקשה של חרם ונידוי היה התגובה הראשונית והבולטת ביותר, אם כי לא היחידה, של הממסד האורתודוקסי האשכנזי לאתגר שהציב החינוך המודרני. בסקטור

אחד של היישוב המתפתח, ביישובים הכפריים החדשים, הם החליטו להתחרות בשואפי הקדמה בביתם. כתוצאה מיריבות זו נתגלעו התנגשויות חוזרות ונשנות בין המצדדים בחינוך לאומי חילוני לבין חסידים שמרנים של השיטות הישנות של חינוך דתי אשכנזי במושבות. מתיישבים צעירים יותר קידמו לרוב בברכה את הרוח החופשית שהפיחו המורים הציונים, קיימו עמם קשרים חברתיים, ומשהחלו להקים משפחות – האמינו כי הללו יענו על צורכי ילדיהם. המתיישבים הוותיקים, לעומת זאת, שסברו כי אורח החיים שקסם לצעירים הוא בבחינת פריקת עול וכפירה בעיקר, ראו במורים הציונים הרדיקלים ובפועלים הצעירים איום על המסורת היהודית וגם התגרות בשלטונות העות'מאניים ובסביבה הערבית. הם פנו אל היישוב הישן בתקווה לקבל ממנו הנחיה בסיסית כלשהי שתשריש ביישובים תרבות מסורתית ונאמנות. ירושלים שלחה סיוע רבני – כולל מענקי 'חלוקה' למספר מתיישבים – וסיפקה מורים למושבות כמו פתחתקווה ועקרון, וכמו כן לפלג השמרני במושבות אחרות. כיתות לימוד בסגנון הישן המשיכו להתקיים במושבות אלה בתחרות עם החינוך הלאומי החילוני, שפותח באטיות ובהתמדה על-ידי המחנכים הציונים.

המאבק התחרותי התפשט לאותם סקטורים בערים שבהן נמנו עם המעמד הבינוני הגדל והולך אנשים שביקשו עבור ילדיהם את התועלת הגלומה בחינוך מודרני בכלכלת שוק מתפתחת, אך חששו מהפיתוי שבפריקת עול מצוות. הנושא קיבל משנה תוקף עם הקמתם של בתי ספר תיכוניים ביפו, בירושלים ובחיפה בראשית המאה, במיוחד עם ייסוד הגימנסיה העברית (לימים גימנסיה הרצליה) ביפו ב-1906.

החינוך העל-יסודי, שהיה מכוון בראש ובראשונה להכשרה מקצועית, ניתן קודם לכן בירושלים בבתי הספר שהיו בחסות מערבית. תושבי ירושלים האשכנזים נמנעו מלשלוח את ילדיהם למוסדות אלו והם שירתו בעיקר את הנצרכים מקרב הבנים והבנות הספרדים שבעיר. מורים חדשנים, שנטו לציונות בסגל בתי הספר שבחסות מערבית, הצליחו לשכנע את אגודת 'עזרה' הגרמנית להקים סמינר למורים בירושלים, כאשר זו החלה לפעול בארץ ב-1903. באותם ימים היה כבר יחס הסובלנות כלפי בתי ספר אלה מקובל, בגבולות מוכרים, בקהילה הירושלמית הרב-גונית.

הגימנסיה ביפו נוסדה והתפתחה באורח מתריס יותר. מייסדה, המורה יהודה לייב מטמן-כהן, החל בדרכו המקצועית בהשראת הדין-וחשבון שמסר אחד העם ב-1899, בשובו מארץ-ישראל, על הצורך באינטליגנציה מקצועית ביישוב. ב-1900 הוא נסע ללמוד הוראה באוניברסיטה השווייצרית בברן, וחזר לארץ ב-1905.

ההודעה על הכוונה לפתוח בית ספר על-יסודי פרטי ביפו בשנת הלימודים תרס"ו (1905-1906) התאימה לצורכיהם של מקצת מן ההורים במקום. משחלפה השנה הראשונה יכול היה מטמן-כהן להזמין אחד מחבריו לשעבר בברן, חיים בוגרשוב, להצטרף אליו. ובשנה שלאחריה הצטרף לסגל הגימנסיה אף החבר הנותר של 'שלישיית ברן', בן-ציון מוסינזון. בשנה השנייה נתארגנה במקום אגודה כדי לסייע במימון בית הספר ולהשלים בכך את ההכנסות משכר הלימוד, ששילמו הורים בעלי יכולת. בית הספר שימש לא רק את ילדי המקום, אלא גם משך אליו נערים ממשפחות ציוניות בגולה, ששלחו את ילדיהן לגדול בסביבה עברית.

הגימנסיה של יפו, שדנו בה בהרחבה בעיתונות היהודית, והתפתחות החינוך

הלאומי חילוני במושבות החדשות ובערים, הרחיבו את אופקיהם של הורים וצעירים ביישוב, והציבו אתגר מיוחד למתיישבים השמרנים-דתיים מהמעמד הבינוני העירוני, שהלכו ונתרבו עם הפיתוח הכלכלי של הערים. בניגוד לכפריים בעלי נטייה דתית דומה, הם לא יכלו לתת אמון בחינוך שסיפק היישוב הישן. המיומנויות שילדיהם נזקקו להן כדי לעמוד בתחרות בכלכלה העירונית המתפתחת, הצריכו חינוך חילוני שלא ניתן בתכנית הלימודים האשכנזית המסורתית. ב-1904 הקימה קבוצה של הורים ביפו בית ספר פרטי שנועד להעניק חינוך דתי לילדיהם - מבוסס על לימודי קודש שפורשו באידיש - יחד עם שיעורים בהיסטוריה ובחשבון שנלמדו בעברית. הם כוננו הנהלה שבראשה בתפקיד 'מנהל רב' עמד הרב אברהם הכהן קוק, שעלה ארצה זה מקרוב וכיהן ביפו ובמושבות. הרב קוק שינה את שם בית הספר ל'תחכמוני' והציע שינויים בתכנית הלימודים המסורתית.

משחלפו השנים הראשונות הלך עול המימון של בית הספר והכביד על הנהלתו המקומית, וחבריה פנו בבקשת סיוע לתנועת 'המזרחי', שעד אז לא היתה פעילה בקידום החינוך בארץ-ישראל. אולם, הוויכוח הער שנפתח עקב הקמתו של המוסד החינוכי של מטמן-כהן ביפו, יחד עם ההתפתחות הפנימית בארגון הציוני הדתי, הובילו להחלטה של הנהגת 'המזרחי' בגולה ב-1908, ליטול לידיה את הנהלת בית הספר כאמצעי-נגד לתחושת האיום שעוררו הגימנסיה הלאומית-חילונית של יפו ומוסדות דומים.

מאז ימיה הראשונים נקרעה תנועת 'המזרחי' בין שתי מגמות באשר לתפקידה הנאות בציונות. הדעה השלטת צידדה בהגבלה של התנועה הציונית בכלל, ושל חלקה של 'המזרחי' בעבודה הציונית בפרט, למה שכונה 'ציונות טהורה', כלומר: ציונות מדינית ופעולות 'מעשיות' ששירתו את עניין הכלל. אולם, לדעת מיעוט ניכר היה על הציונים הדתיים לגלות עניין מיוחד בפעילות תרבותית - ברוח אורתודוקסית מובהקת, כמובן - ולתת לה עדיפות כמשימה ציונית. הם קיוו כי הפשרה שנתקבלה בוועידת ציוני רוסיה שהתכנסה ב-1902 במינסק - ההסכמה שהתנועה הציונית תתמוך בפעילויות תרבות חילונית ודתית נפרדות - תיושם על-ידי 'המזרחי' בתחומי פעולתה, הן בגולה והן בארץ. אולם 'המזרחי' נמנעה במשך שנים מכל עבודה תרבותית בארץ-ישראל והגבילה עצמה לפעילות בגולה, שהתמקדה בתעמולה למען הציונות בקרב יהודים אורתודוקסים ובחוגי לימוד בקרב חבריה היא. זו היתה אף התכנית שניסתה לכפות, ללא הצלחה, על הקונגרס הציוני ב-1911.

כיוון שכך, ההחלטה ליטול את האחריות על ניהול בית ספר 'תחכמוני' ב-1908, כצעד ראשון לקראת מעורבות פעילה בעבודת התרבות בארץ-ישראל, היתה נקודת מפנה בעלת משמעות מן המדיניות שבעבר. אולם במישור המעשי של רפורמה חינוכית קונקרטית, משקל ההחלטה היה מוגבל. חילוקי הדעות בקרב מנהיגי 'המזרחי' בעניין זה נותרו בעינם, והשליטה המרכזית שיכלה התנועה שבגולה להפעיל נותרה בידי השמרנים האורתודוקסים מאירופה המערבית. אולם, האורתודוקסים הרוסים שציידו בתכנית תרבות פעילה זכו בהדרגה להשפעה. הם מצאו משענת אידיאולוגית ברב קוק שמשנתו הציונית-משיחית-מיסטית נתפסה כפיתוח של הציונות המשיחית של הרב דוד אלקלעי והרב צבי הירש קלישר. למעשה היא היתה שונה, עמוקה

ומחודדת משל קודמיו, ואמנם מנהיגי 'המזרחי' באותם ימים לא היו מוכנים לקבל את משנתו במלוא בהירותה.

הרב קוק לא רק שסבר כי העבודה הציונית בארץ־ישראל ביטאה שלב מכין של הגאולה המשיחית, 'אתחלתא דגאולה', שהיתה בחינת תנאי מוקדם להתגשמותה המלאה, אלא הרחיק לכת והסיק מסקנה קיצונית יותר, ולפיה כל בוני היישוב החדש בארץ־ישראל משמשים אמצעים למטרת האל ורצונו, ויהיו מעשיהם חילוניים ככל שיהיו ורעיונותיהם – רעיונות כפירה ככל שיהיו. הוא אף הסיק כי התפקיד האמיתי של הציונים הדתיים חייב להיות לא רק לגייס תמיכה בין החרדים, אלא להביא דבר תורה למחנה הבלתי־מאמינים, אשר עמלים, בעל כורחם, למען העניין הקדוש. המשימה המידית של הציונות הדתית חייבת להיות, אם כך, לא רק גילוי, סובלנות ופתיחות כלפי החילונים, אלא מסע שכנוע להביאם שוב בעולה של הלכה. שתי הדוקטרינות של הרב קוק – צידוק העבודה בצוותא עם החילונים והמטרה של הכנסתם בעול תורה – היו למעשה זה מכבר, עקרונותיהם של כל הציונים הדתיים. אולם, ידיהם של מי שהיו פעילים בתנועה ושעמדתם היתה קרובה ביותר לעמדתו היו כבולות, בשל דרישות ומחויבויות מידיות שהוא היה פטור מהן. פתיחותם ליתר שיתוף פעולה עם הלאומיים־החילונים – שעליה היו צריכים להגן כל הזמן כנגד נטייתם של אחרים לסגת ממנה – היתה מוגבלת בשל הראייה התחרותית הצרה שנתלוותה למפעלי תרבות מקבילים שאך זה הוחל בהקמתם. מסע שכנוע נמרץ, במגמה לרכוש את לב החילונים לאדיקות מסורתית, היה מעבר למה שהיו מוכנים לקבל על עצמם.

הרחף לבנות גוף מקביל ל'מזרחי' שיפעל לתחיית התרבות העברית, רעיון שהחילונים בארץ־ישראל צידדו בו, החל לקרום עור וגידים עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אך לא נתגשם בהישגים של ממש עד שהמנדט הבריטי בארץ יצר תנאים שונים בתכלית לעבודה הציונית. המיליטנטיות הגלומה בתורת הרב קוק הבשילה, לאמיתו של דבר, רק לאחר הקמת מדינת ישראל.

הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים¹

ישעיהו (צ'ארלס) ליבמן

ב-1977 חל מהפך במדיניותה של אגודת-ישראל [להלן: האגודה], המפלגה היחידה שייצגה אז את המגזר החרדי באוכלוסיה היהודית בישראל: לראשונה מאז 1953 הסכימה המפלגה להצטרף לקואליציה הממשלתית החדשה בראשות מנהיג הליכוד מנחם בגין.² מאמר זה הוא ניסיון לעמוד על מהותו של שינוי זה. למרות ההבנה שהיתה קיימת בין ההאגודה לבין כמה מממשלות ישראל בין השנים 1953 ו-1977, מעולם לא הצטרפה המפלגה לקואליציה. את התנגדותה להצטרפות כזאת הסבירה בנימוקים דתיים: אין היא יכולה לשאת באחריות למדיניות הממשלה הואיל והיא סותרת בחלקה את ההלכה. בבסיס סירובה להצטרף לקואליציה עמדה התנגדותה המסורתית לציונות ויחסה הדו-ערכי כלפי מדינת ישראל. השאלה היא אפוא מה קרה בשנת 1977, או סמוך לה, שגרם לאגודה לשנות את טעמה.³

בטרם נפנה לשאלה זו, עלינו לבדוק מדוע היתה אגודת-ישראל מוכנה להשתתף בממשלת ישראל מאז הקמת המדינה ועד סוף 1952. יתרה מזו, ב-1949, לקראת הבחירות לכנסת הראשונה, הצטרפה האגודה ל'חזית דתית' שכללה גם את המפלגות הציוניות-דתיות ופועלי-אגודת-ישראל. החזית התפרקה ב-1951, ולבחירות שנערכו באותה שנה רצה האגודה כמפלגה עצמאית. היא הצטרפה לממשלה שהוקמה בעקבות הבחירות ועזבה אותה רק בשלהי 1952. הוצעו כמה הסברים לנכונותה של האגודה הן להצטרף לממשלה הציונית והן להקים חזית משותפת עם מפלגות ציוניות-דתיות

1. ברצוני להודות למנחם פרידמן על הערותיו למאמר זה. חלקים מהמאמר יתפרסמו באנגלית בכרך הקרוב של *YIVO Annual* תחת הכותרת: 'Paradigms Sometimes Fit: Haredi Responses to the Yom Kippur War' של *YIVO Annual* הוא חלק מפרויקט מחקר גדול יותר שעניינו תגובות החברה הישראלית למלחמת יום הכיפורים. הפרויקט כולו הוצג בצורה מקדימה וטנטטיבית במאמרי 'The Myth of Defeat: The Memory of the Yom Kippur War in Israeli Society', *Middle Eastern Studies*, 29 (1993), pp. 399–418
2. המונח 'מגזר חרדי' עלול להטעות. האוכלוסיה החרדית בישראל מורכבת ממגוון של קבוצות ותת-קבוצות. התיאור הסוציולוגי המלא ביותר של החברה החרדית בישראל הוא חיבורו של מ' פרידמן, החברה החרדית: מקורות. מגמות ותהליכים, ירושלים 1991.
3. עד היום יש מפלגות חרדיות המבחינות בין השתתפותן בממשלה לבין השתתפות בקואליציה ממשלתית. בממשלת שמיר לא היו אגודת-ישראל ודגל-התורה שותפות רשמיות בממשלה, אך יוצגו בממשלה באמצעות סגני-שרים ולא שרים. להבחנה זו לא היתה כמעט חשיבות מעשית.

בחלק מאותה תקופה.⁴ את ההסברים הללו אפשר לסכם בכמה נקודות: ראשית, האגודה חששה מפני העלול לקרות אם לא תצטרף לממשלה. חשש זה היה נעוץ בחשדה העמוק מהמפלגות החילוניות וממה שהן עלולות לעולל לדת בכלל ולחרדים בפרט במדינה החדשה; אך בבסיסו היה גם חשש שמא לא תוכל להגן על האינטרסים הייחודיים שלה ושמא ציבור מצביעיה, שרבים מהם ראו בהקמת מדינת ישראל אות משמים ורגע יחיד במינו בתולדות העם היהודי, יעדיף מפלגות אחרות אם תסרב האגודה להצטרף לממשלה. שנית, השואה ותקומת מדינת ישראל ערערו יסודות חשובים באידיאולוגיה של האגודה. היתה זו תקופה של מבוכה אידיאולוגית קשה. רק באמצע שנות החמישים הציגה האגודה קו אידיאולוגי חדש ומעין בהירות אידיאולוגית, כפי שמבהיר מנחם פרידמן במחקרו על החברה החרדית.⁵

את המהפך במדיניות האגודה ב־1977 מייחס פרידמן ללחצים כלכליים שהופעלו בתוך הקהילה החרדית. במחקרו הסוציולוגי החשוב על החרדים בישראל הוא טוען כי הקהילה החרדית של ימינו, בניגוד להצהרותיה, היא במהותה תופעה שלאחר-השואה, המתמקדת סביב מה שהוא מכנה 'חברת לומדים'. קודם לשואה הצטמצם לימוד כתבי הקודש – ובעיקר התלמוד – כעיסוק בלעדי לגרעין של אברכים מוכשרים שלמדו בישיבות בשלהי שנות העשרה ושנות העשרים לחייהם, גם לאחר נישואיהם. סביבם התגבש חוג רחב יותר של חרדים (המונח 'חרדים' הקיף למעשה את כל היהדות הדתית), שרובם היו סוחרים קטנים או פועלים. גרעין החברה החרדית, אותם אברכים שהקדישו את כל זמנם ללימוד, התקיים בזכות תרומות של יהודים, לאו דווקא דתיים. אותם אנשים מבחוץ תמכו בישיבות מכמה וכמה טעמים: תחושת אשמה ונוסטלגיה, הערצה להקרבה העצמית הנדרשת מאדם הלומד תורה יומם ולילה, ההרגשה שתמיכה כספית בלימוד התורה מזכה את התורם במצווה השווה כמעט ללימוד עצמו, והאמונה שלימוד תורה הוא אמנם הציווי העליון ביהדות, אך הם עצמם אינם מסוגלים למלא אותו. היהדות החרדית התקיימה אפוא מתוך תלות הדדית בסביבה יהודית רחבה יותר. וכך היה העולם החרדי המסורתי בנוי מגרעין מרכזי של אליטת האברכים,⁶ סביבו קבוצת תמיכה של יהודים ששמרו על מילוי הצווים הרוחניים והפוליטיים של אותה אליטה, ומעגל חיצוני של שותפים-למסע, שתמכו באליטה החרדית ואפילו חשו אהדה לקהילה החרדית הרחבה יותר, אך לא קיבלו בהכרח את מנהיגותה או לא הסכימו למצעה הדתי או הפוליטי.

4. שני מחקרים העוסקים בנושא זה הם: מ' אונא, בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל, אלון שבות תשמ"ד, הדן בנושא מנקודת ראותו של חבר כנסת וממנהיגי הקיבוץ הדתי; וכן עבודתו של י' פונד, 'אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל: אידיאולוגיה ומדיניות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ט, הדן בנושא מתוך מקורות חרדיים.

5. לעיל, הערה 2.

6. יש להוסיף לכך את ה'רבי', או המנהיג הרוחני בשושלות החסידיות השונות. הרבנים החסידים היו שונים מהאליטה הלמדנית של העולם הליטאי, שהקדישה את כל זמנה ללימוד תורה. גם מבחינה זו חלו שינויים, אך הם חורגים מתחום סקירתו של מאמר זה.

פרידמן מגדיר את הקהילה החרדית החדשה שהוקמה בישראל לאחר השואה (מגמות דומות הסתמנו גם מחוץ לישראל, אך פרידמן אינו עוסק בהן בדרך כלל) כ'חברת לומדים', מפני שבקהילה חדשה זו עושים כל הגברים חלק נכבד מחייהם-כבוגרים בישיבות, ונערות בגיל הנישואין שואפות להינשא לאברכים שתורתם אומנותם. כאשר עוזבים הבעלים את הישיבות (לדברי פרידמן קורה הדבר בדרך כלל רק לקראת סוף שנות השלושים או תחילת שנות הארבעים לחייהם),⁷ אין הם מצוידים במיומנויות הדרושות לתפקוד יעיל במסגרת החברה הרחבה יותר, אלא ברמה הפשוטה ביותר. חברת הלומדים מבקשת להגביר ככל האפשר את התבדלותה מהסביבה הלא-חרדית. בישראל ראו החרדים צורך להתבדל לא רק בגלל החשש מהתרבות המודרנית והחילונית, אלא גם מתוך עוינותם המיוחדת כלפי הציונות – האידיאולוגיה השלטת במדינה היהודית.

לדברי פרידמן, חלק מההסבר ליכולת ההישרדות הכלכלית של חברת הלומדים הוא ערכיהן של הנשים החרדיות, הדוגלת בנישואין לבחור ישיבה ונשיאה בעול הפרנסה תוך כדי גידול משפחה. אך התמיכה שיכולות הנשים החרדיות לתרום למשפחתן מוגבלת בשל הציווי הדתי להקים משפחות גדולות – שבעה או שמונה ילדים ולפעמים יותר. המשפחה הגדולה מגבירה את הלחצים לסובסידיות לשיכון ולרווחה. לחצים אלה, לדברי פרידמן, גרמו לתלות גדולה יותר ויותר של החברה החרדית בישראל במימון ממשלתי: 'המחיר האידיאולוגי שאותו נאלצה החברה החרדית "לשלם" עקב הצלחתה להקים את חברת הלומדים היה נטישתו של עקרון ה"התבדלות" מהציונים החילוניים'.⁸

פרידמן מציין כי האליטה הרבנית של האגודה בשנות החמישים התריעה מפני קבלת כספים מן המדינה הציונית, גם אם הכסף נועד לחיזוק הישיבות:

ואולם ככל שגדלה חברת הלומדים וככל שפרחה התרבות החרדית החדשה, התברר שאין היא יכולה להתקיים, אלא אם כן תגדיל הממשלה באופן ניכר את הקצבותיה לה. יתירה מזו: גידולה של חברת הלומדים החרדית הביא לשעבודה הכמעט מוחלט של הפוליטיקה החרדית למטרה אחת ויחידה: הבטחת התמיכה הכלכלית מצד המדינה. לשם כך ננטש עקרון ה'התבדלות' והופרו מחויבויות לעמדות בסיסיות שנקבעו על ידי מועצת גדולי התורה בראשית שנות החמישים, בדבר החובה שלא להצטרף לקואליציה ולא לשאת באחריות למעשיה ומחדליה של המדינה היהודית החילונית.⁹

הסברו של פרידמן מייחס להחלטת האגודה להצטרף לממשלה ב-1977 מניע כלכלי טהור. על הסבר זה חולק הפרופסור למדע המדינה אילן גריילסאמר.¹⁰ הוא מכיר

7. שיחה פרטית עם מנחם פרידמן.

8. פרידמן, החברה החרדית, עמ' 188.

9. שם, שם.

10. גריילסאמר ציין את הסתייגותו מהתיזה של פרידמן בהרצאה שנשא בירושלים (19 בפברואר 1992), לציון הופעת ספרו של פרידמן, בחסות המו"ל מכון ירושלים לחקר ישראל. הוא מפתח את הרעיון בספרו על החרדים, העומד להופיע בהוצאת מגנס. ראה גם:

I. Greilsammer, *Israel: Les Hommes En Noir*, Paris 1990

בחשיבות טענתו של פרידמן, אך לדעתו, ההחלטה להצטרף לממשלה ב־1977 ולא קודם לכן קשורה לקץ ההגמוניה של מפלגת העבודה ב־1977. לראשונה מאז הקמת המדינה הגיעה לשלטון מפלגת מרכז-ימין. הימין הפוליטי בישראל, כמו באירופה, גילה אהדה גדולה יותר מן השמאל הפוליטי כלפי סמלים וערכים דתיים.¹¹

האירועים האחרונים מחזקים את טענתו של גריילסאמר. הבחירות של 1988 יצרו כמעט תיקו מוחלט בין מפלגות הימין והשמאל. לכל צד היו מספיק מנדטים כדי למנוע מן הצד האחר להקים קואליציה יעילה. הפתרון היה הקמתה של ממשלת אחדות, שבה השתתפו זו לצד זו מפלגת העבודה ומפלגת הליכוד. ב־1990 עזבה העבודה את הממשלה, מתוך אמונה כי בעזרת המפלגות הדתיות (בשנות השמונים הוקמו שתי מפלגות חרדיות נוספות, שתיהן בעקבות קרע בתוך האגודה), תוכל להקים ממשלה ללא הליכוד. מנהיג מפלגת העבודה שמעון פרס הבטיח למפלגות החרדיות שליטה במשרדים חשובים, לרבות האוצר, ומימון נדיב למוסדות החינוך והרווחה שלהם. האגודה הביעה נכונות להצטרף לממשלת המערך, אך פרס לא הצליח להבטיח את תמיכתן של המפלגות הדתיות האחרות. אפשר ללמוד רבות מאי־נכונותה של מפלגה חרדית אחת, דגל־התורה, לתמוך בממשלת המערך, דווקא מפני שהרב אליעזר שך, הסמכות העליונה של מפלגה זו, אינו מתנגד להחזרת שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה. התבטאויותיו בנושא הוויתורים שיכולה ישראל לעשות, התנגדותו לסיפוח רמת הגולן ולחוק מ־1980 המכריז על ירושלים המאוחדת כבירת ישראל, היו יוניות יותר מהתבטאויותיו הפומביות של שמעון פרס.¹² עם זאת סירב הרב שך בעקשנות להתיר לדגל־התורה להצטרף לממשלה בהנהגת פרס. בנאום חשוב בפני אוהדיו, שהועבר בשידור חי בטלוויזיה הישראלית, הבהיר הרב שך את עמדתו בדבר החשיבות העליונה של שמירת ההלכה ואת הבוז שהוא רוחש לעוברים על חוקיה. מפלגת העבודה, בגלל התנהגותה בשנות הארבעים והחמישים, נראתה אפוא לרב שך שותפה ראויה פחות מן הליכוד.¹³ הרב שך לא תקף את מדיניותה של מפלגת העבודה אלא את הבורות והבוז שמפגינים מנהיגיה וציבור בוחריה כלפי ההלכה היהודית.

החלטתו של הרב שך מלמדת כי אין להסביר את התנהגותם הפוליטית של החרדים במניעים כלכליים בלבד. אפשר אמנם לטעון כי אזהרותיו מפני הצטרפות לממשלת המערך השתלמו גם מבחינה כלכלית: אף שהליכוד הבטיח למגזר החרדי הטבות מפליגות – אמנם הוא לא קיים את כולן, אך אין כל ביטחון שהמערך היה עושה זאת

11. על האנטגוניזם ההיסטורי בין השמאל הישראלי לבין המסורת הדתית וערכי הדת בהשוואה למפלגות הימין, אנטגוניזם שתחילתו בראשית תולדותיה של התנועה הציונית, ראה: Ch.S.

Liebman and E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983

12. על הכרזות אלה ואחרות של הרב שך, ראה: א"מ שך, ספר מכתבים ומאמרים, ו, בני ברק תשמ"ח, עמ' 15–45.

13. ליתר פרטים על אירועים אלה, ראה: Ch.S. Liebman, 'Jewish Fundamentalism and the Israeli Polity', in: M.E. Marty and R.S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms and the State*, Chicago 1993, pp. 68–87

- עובדה היא שהמערך הציע לחרדים סיוע פיננסי גדול יותר מכפי שציפו לקבל מהליכוד, וכן מינויים ממשלתיים שהיו מקנים להם עמדה נוחה יותר להבטחת הסיוע למוסדותיהם. למרות זאת נדחתה הצעת המערך - מטעמים דתיים-פוליטיים ולא דווקא ממניעים כלכליים.

מצב דומה נוצר בעקבות הבחירות לכנסת השלוש-עשרה ביוני 1992. שתי מפלגות חרדיות נכנסו לכנסת: ש"ס ויהדות-התורה-המאוחדת - קואליציה של אגודת-ישראל, דגל-התורה ועוד שתי קבוצות קטנות, פועלי-אגודת-ישראל ומוריה. ש"ס הצטרפה לממשלה החדשה בראשות העבודה. יהדות-התורה סירבה, למרות הבטחות מפתות מצד מנהיג העבודה יצחק רבין. אין ספק שבין הגורמים לסירוב זה היו התחרות הפנימית בתוך הרחוב החרדי ומבחן הכוח בין ההנהגה הרבנית של ש"ס לבין ההנהגה החרדית המסורתית. אך הסיבה הגלויה, המעוררת הדים חיוביים בכל רחבי הקהילה החרדית, היתה מינויה של שולמית אלוני (הנחשבת בעיני החרדים לבעלת נטיות חילוניות קיצוניות) לתפקיד שרת החינוך בידי יצחק רבין.

דבריהם של פרידמן וגריילסאמר נכונים לפחות בחלקם. הדגשתו של פרידמן את האילוצים הכלכליים משנה את התמונה שמציירים אלה הסבורים כי את התנהגות החרדים ניתן להסביר רק במניעים אידיאולוגיים או בשיקולים פוליטיים צרים. אילוצים כלכליים היו ללא ספק גורם שהביא את מנהיגי החרדים לשנות את מדיניותם לגבי ההצטרפות לקואליציה הממשלתית ב-1977, וקרוב לוודאי שהם ממלאים תפקיד חשוב עד היום בהכתבת המדיניות החרדית. לפיכך, אף שיהדות-התורה לא הצטרפה לקואליציה, הרי היא נקטה זהירות במתקפותיה וביקשה להגיע להבנה עם הממשלה. אלא שצודק גם גריילסאמר באמרו כי האידיאולוגיה הדתית-פוליטית היא שהכתיבה את העדפת מפלגות הימין על מפלגות השמאל. אך שום עניין כלכלי או דתי-פוליטי כשלעצמו לא היה מצליח להתגבר על העכבות להצטרף לממשלה, אלמלא השינוי שחל בתפיסת החרדים את אופיה של החברה הישראלית והממשלה ואת היחסים הרצויים בין הקהילה החרדית לבין אותה ממשלה וחברה. יתכן שגם לחצים כלכליים בלבד היו מחוללים שינוי אידיאולוגי, אך יש טעם לסברה ששינוי זה התאפשר בעקבות מלחמת יום הכיפורים והאירועים שלאחריה, אירועים שסיפקו לקהילה החרדית הזדמנות לגבש מחדש את יחסיה כלפי החברה הישראלית וכלפי המדינה.

החברה החרדית מושתתת על יסודות דתיים-אידיאולוגיים. על סמך עקרונות אלה היא תובעת מבניה ומבנותיה קורבנות חומריים, ובכירי מנהיגיה הדתיים להבדיל ממנהיגיה הפוליטיים נותנים בחייהם הפרטיים דוגמה לחיי פשטות, אם לא לעוני ממש, מתוך מחויבות דתית-אידיאולוגית.¹⁴ לפיכך נראה לנו דחוק במקצת להסביר את התמורות היסודיות במדיניות אך ורק בפעולת כוחות כלכליים. גם אם כוחות אלה הם הגורם הבסיסי לשינוי המדיניות (קשה להוכיח זאת, והדבר תלוי במידה רבה בנטיות הלב התיאורטיות של כל אחד ואחד), הרי ודאי שאין הם מהווים סיבות מידיות. מצד שני, אי-אפשר להסביר את נכונות החרדים להצטרף לממשלה ב-1977

14. על ערכם של חיי צניעות ופשטות בקרב אחת מקבוצות החרדים, ראה: תמר אלאור, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, תל אביב 1992.

אך ורק בהעדפה דתית-אידיאולוגית כלפי מפלגות הימין. העדפה זו היא אמנם גורם של ממש, אך יש לו חשיבות רק על סמך הנחת יסוד שהמפלגות החרדיות חשות אחריות כלשהי כלפי החברה הישראלית ככלל ומאמינות שאפשר להשיג יעדים דתיים בזכות מדיניות ממשלתית זו או אחרת. במלים אחרות, כל שאלה בדבר ההבדל בין שותפות עם מפלגות ימין חילוניות לשותפות עם מפלגות שמאל חילוניות מתבססת בהכרח על ראייה חיובית של עצם ההצטרפות לממשלה ונטילת חלק באחריות לכיוון שבו צועדת החברה הישראלית, ועל ראיית הקהילה החרדית את עצמה כחלק מהחברה הישראלית וממילא כנושאת באחריות המוסרית להנהגתה. מאמר זה מבקש לטעון כי בעוד שרגשות כאלה היו קיימים תמיד בקרב החרדים במידה מסוימת, הרי שהם התחזקו לאין שיעור בעקבות מלחמת יום הכיפורים. כיום, בשעה ששורות אלה נכתבות, הם משתקפים למשל בהתנגדות החרדים לשולמית אלוני כשרת החינוך ובתביעה להחליפה באישיות אחרת, גם אם המחליף יהיה חילוני אף הוא. החרדים אינם עומדים על כך שאלוני תוחלף באדם דתי, אלא באדם שאינו אנטי-דתי בצורה כה נחרצת ובוטה, כפי שמאשימים את אלוני. זוהי דרישה משמעותית מאוד לאור העובדה שאלוני גילתה רוחב לב כלפי תביעות החרדים לשליטה בבתי-הספר ובמוסדות התרבות שלהם, ולמימון נדיב יותר לחינוך ולתרבות החרדיים. זהו מקרה שבו מנהיגי החרדים, לפחות בהצהרותיהם הפומביות, מבטאים דאגה לחינוך ולתרבות של הציבור הלא-דתי ונכונים להקריב את האינטרסים הכלכליים שלהם על מנת להבטיח עניינים אלה. לכך לא היה תקדים לפני 1977.

השינוי בתפיסתם של מנהיגי החרדים היה שינוי מודע. עד היום הם ממשיכים לבטא התנגדות נחרצת לציונות וניכור מהיהודים החילונים. אך ברור כי בהצטרפות לקואליציה הממשלתית ב-1977 היו מנהיגי החרדים מודעים לעובדה שציבור הבוחרים שלהם עצמו רואה בכך שינוי של הקשר בין החרדים לבין המדינה. ב-1977 כתב הרב שך שורה של מכתבים בעניין חברותה של האגודה בממשלה.¹⁵ המכתב הראשון הוא תשובה לשאלה אם אכן השתפרו התנאים מאז החלפת השלטון והממשלה.¹⁶ הוא מדגיש כי דבר לא השתנה. הכללים שעל-פיהם פועלת הממשלה הנוכחית זהים לאלה של הממשלה הקודמת:

אל תחשוב כי עכשיו שהתחלפו המשמרות, ושלטון חדש הוא, נשתנה הדבר. לא כן אחי, היסוד הוא אחד, המדינה היא חילונית, עם חוקים זרים לנו, ומבוססת על כוחי ועוצם ידי, נבחר העם רובם רחוקים משמירת התורה ומצוותי¹⁷ [מצוותיה], ואמירת בע"ה [בעזרת השם] חשוב רק אם מבוסס על שמירת התורה וקיום המצוות.¹⁷

15. שם, לעיל, הערה 12. הפרק הראשון בכרך הראשון עוסק בהיבטים שונים של נושא זה.

16. שם, עמ' 6.

17. שם, עמ' 7. וראה גם עמ' 41-42, שם מופיעה התייחסות ביקורתית נרחבת לשימוש שעושה מנהיג פוליטי (הכוונה כמובן לבגין, בלי לנקוב בשמו) בביטוי 'בעזרת השם'. הרב שך מדגיש שאין לייחס לכך כל משמעות.

כמובן, הוא מסכם, 'עלינו לתמוך יותר לאלו שנראים לפחות לפנים יותר נוחים לנו אם כי הסכנה עוד קיימת, וזה היי' [היה] שיקול דעתי ושיקול דעת יתר חברי...'¹⁸ (נרמז למועצת גדולי התורה של אגודת-ישראל, שהורתה למפלגה להצטרף לממשלת הליכוד).

מתוך הגינוי של הרב שך לממשלת הליכוד, שעמה היו המפלגות החרדיות קשורות, אפשר ללמוד כי עתה החלו להישמע יותר קולות פייסניים. אישור לכך נמצא בדברי אחד הכותבים בכתב-העת דגלנו, הבמה האידיאולוגית החשובה ביותר של החרדים. הוא כותב כי קולות, 'אפילו בתוך מחננו', מכחישים כיום כי אגודת-ישראל התנגדה מאז ומעולם למדינה ולשלטון החילוני.¹⁹ לאחר מלחמת יום הכיפורים והאירועים שבאו בעקבותיה החלו להישמע במחנה החרדי יותר ויותר קולות שקראו, גם אם במובלע, לבחינה מחודשת של היחס כלפי המדינה.

היקף המחקר ושיטת המחקר

רק במבט שטחי ביותר נראית החברה החרדית כעשויה מקשה אחת. את הציבור החרדי מפלגים פערים עמוקים של אידיאולוגיה, מנהגים ומקורות סמכות. פערים אלה באים לידי ביטוי הולך ומחריף במגוון המפלגות החרדיות ובסיעות בתוכן. מאמר זה עוסק רק באותן קבוצות בתוך החברה החרדית – שהן הרוב המכריע – שהתארגנו במסגרת מפלגות ו/או סיעות בתוך מפלגות על מנת להבטיח את מימוש יעדיהן הפוליטיים. בין השנים 1973 ו-1977 (כלומר ממלחמת יום הכיפורים ועד כניסתה של אגודת-ישראל לממשלה) היתה למעשה מפלגה חרדית אחת בלבד, אגודת-ישראל. פועלי-אגודת-ישראל (פא"י), שהיתה כאז כן עתה מפלגה קטנה מאוד, היתה קרובה כל-כך מבחינה אידיאולוגית למגזר הציוני-דתי, עד שקיים ספק בדבר מעמדה החרדי. יתר על כן, לאחר שפא"י הצטרפה לממשלת העבודה ב-1960, בניגוד לפסיקה מפורשת של מועצת גדולי התורה, היא הוחרמה ברוב החוגים החרדיים. היא שיקמה מעט את מעמדה כאשר עשתה יד אחת עם מנהיגי האגודה בבחירות 1988 ועם יהדות-התורה-המאוחדת בבחירות 1992, אך מנהיגי החרדים עדיין מגלים כלפיה חשדנות עמוקה בשל עצמאותה האידיאולוגית ובשל הפלירט שהיא מנהלת עם מעין-ציונות לפחות. 'הציונים האחרונים בדורנו' – כך מגדיר אותם בארסיות אחד האידיאולוגים החשובים במחנה החרדי.²⁰ מאמר זה מתעלם גם מהקצה האחר בקשת האידיאולוגיה החרדית, הקהילה המגדירה את עצמה 'העדה החרדית'. גורם קיצוני זה, המתנער מכל קשר עם המדינה ומסרב להשתתף בבחירות לכנסת, מתח ביקורת חריפה על עמדתה המתפשרת של אגודת-ישראל כלפי המדינה עוד הרבה לפני 1977. מאמר זה מתמקד במגזר המרכזי הגדול של החברה החרדית, המיוצג בזירה הפוליטית על-ידי אגודת-ישראל. כל אזכור של חרדים או של הקהילה החרדית בהמשך יתייחס אך ורק למגזר זה.

18. שם, עמ' 8.

19. דגלנו, שבט תש"ס, עמ' 12.

20. הארץ, 26 במרס 1992, עמ' 4.

אין כמעט סקרי דעת קהל הבודקים את הציבור החרדי, וגם הסקרים הקיימים אינם אמינים. יתר על כן, גישת החרדים לפוליטיקה, כמו לרוב הגושים האחרים, מונחת על-ידי איתותים ממנהיגיהם. לפיכך, חקר האידיאולוגיה החרדית או התפיסות הפוליטיות של הציבור החרדי הוא בהכרח חקר האידיאולוגיה והתפיסות של האליטה החרדית. קל יותר לעמוד על גישות האליטה מפני שהן באות לידי ביטוי בעיתונות החרדית ובמאמרים הנכתבים בידי מנהיגי החרדים והאידיאולוגים שלהם. מאמר זה מתבסס על חומר שלוקט מכל הספרים, כתבי-העת והעיתונים של הציבור החרדי המצויים בספרייה הלאומית. חשיבות מיוחדת לענייננו יש לעיתון המודיע, היומון של אגודת-ישראל, ולכתב-העת דגלנו. חשיבותו של המודיע, כפי שמדגיש אמנון לוי,²¹ היא שכל ידיעה המופיעה בו נבדקת טרם פרסומה מבחינת התאמתה לאידיאולוגיה של מנהיגי האגודה. דגלנו הוא בטאונם של צעירי-אגודת-ישראל, הסיעה שייצגה את עולם הישיבות הליטאי בתוך האגודה. חשיבותו לענייננו נובעת מהיותו הפורום החשוב ביותר לפרסום מאמרים אידיאולוגיים במסגרת הקהילה החרדית, הבמה ששימשה את משה שינפלד, האידיאולוג החרדי הבולט, עד מותו באמצע שנות השבעים. שינפלד, יותר מכל אדם אחר, לדברי פרידמן, הוא שעיצב את השקפת העולם החרדית בימינו. התקופה הנסקרת במאמר קדמה לקרע בשורות האגודה, ולכן היו דפי דגלנו פתוחים גם לפני דוברים מסיעות אחרות.

ההיפותזה שהנחתה את המחקר לקראת כתיבת המאמר היתה, שבין פרוץ מלחמת יום הכיפורים, באוקטובר 1973, לבין הבחירות לכנסת ב-1977 התחוללו שינויים בתפיסות החרדים כלפי מדינת ישראל וכלפי הקשר בין החברה החרדית לבין החברה הישראלית בכלל; על רקע שינויים אלה נולדה החלטתם של מנהיגי החרדים להצטרף לממשלה החדשה שהקים מנחם בגין. על מנת לבחון תזה זו הושו תגובות החרדים למלחמת ששת הימים, ביוני 1967, לתגובותיהם למלחמת יום הכיפורים. ההיפותזה היתה שכל מלחמה עוררה תגובות מובהקות. הנחתי כי הניצחון המרשים של צה"ל במלחמת ששת הימים הציב בפני החרדים בעיות קשות. מלחמת ששת הימים, לפחות במבט שטחי, נראית כנצחונם של הציונות, של החוסן החילוני של ישראל ושל יכולת התכנון האנושי. מלחמת יום הכיפורים, לעומת זאת, משקפת כמדומה את מעמדה הטנטטיבי והלא-בטוח של ישראל, את בידודה בעולם ואת אפסות האדם. יותר מכל מלחמות ישראל האחרות אמורה היתה מלחמה זו לצמצם את תחושת הניכור שחשו החרדים עד אז. יתר על כן, הנחתי כי יש לצפות שהטרגדיה והטראומה של מלחמת יום הכיפורים והצלקות העמוקות שהיא הותירה בחברה הישראלית יעוררו את התחושה שהחברה הישראלית, ואפילו מדינת ישראל, הן חלק ממקצבי ההיסטוריה היהודית; תחושה הנובעת מכך שהכאב, הסבל וההשפלה שספגה ישראל באותה מלחמה עולים בעיני החרדים בקנה אחד עם נסיונו המר של העם היהודי מאז חורבן הבית, ויוסיפו להיות כך עד הגאולה. במלים אחרות, ההנחה היתה שעתה יכולים החרדים להזדהות עם מדינת ישראל, מפני שהמדינה היא בעצם קהילת היהודים, והפטריוטיות

21. א' לוי, 'העתונות החרדית והחברה החילונית בישראל', בתוך: י' (צ'ארלס) ליבמן, לחיות ביחד: יחסים בין דתיים וחילוניים בחברה הישראלית, ירושלים 1990, עמ' 30-53.

הישראלית משנה את דמותה והופכת לפטריוטיות יהודית.²² תחושה זו צריכה לחזק עוד יותר את היחס האוהד מצד החרדים כלפי החברה הישראלית. כשהתחלתי במחקר הייתי בטוח למדי במסקנות שאליהן אגיע. אך מסתבר שראיתי את הנושא כולו בצורה פשטנית מדי.

על מנת להשוות את התגובות לשתי המלחמות, נבדקו הבטאוניס החרדיים מ־1967 ועד 1977. עיינתי בכל גיליון של המודיע מימי המלחמה ומן הימים שמיד לאחר המלחמות (מה־5 ביוני 1967 עד סוף יולי אותה שנה, ומה־5 באוקטובר 1974 ועד סוף דצמבר אותה שנה), ומהשבועות הסמוכים ליום השנה לפרוץ כל מלחמה. בכך כלולים כל הגליונות מ־1967 עד 1974, החל ביום ירושלים וכלה בחג השבועות. החל ב־1974 בדקתי כל גיליון של המודיע מראש השנה ועד סוף חג הסוכות, החל שלושה שבועות וחצי לאחר מכן. בנוסף לכך נבדקו כל הגליונות של כל כתבי־העת החרדיים שהופיעו בין 1976 ל־1977 ונמצאו בספרייה הלאומית, וכן כל הספרים שכתבו סופרים חרדים ועניינם שתי המלחמות או אחת מהן. אינני מתיימר לטעון שמצאתי כל ידיעה בנושא המלחמות בכל עיתון וכתב־עת או בכל ספר שנכתב בידי סופר חרדי. אני בטוח מאוד במסקנות הכלליות שאליהן הגעתי, אך בדיקה קפדנית יותר של המקורות תוכל בוודאי לשפוך אור רב יותר על התימות שתיארתי, ואולי גם לזהות תימות נוספות.

תגובות החרדים למלחמת יום הכיפורים

בספרות החרדית העוסקת בשתי המלחמות הבחנתי 13 תימות. רבות מהן קשורות זו לזו. קורא אחר היה מזהה אולי תימות נוספות, כורך יחד כמה מאלה שזיהיתי או מפריד בין כמה שכרכתי יחד. הסנגוריה היחידה שאני יכול ללמד על הסיווג שלי, פרט לשיפוט שהפעלתי בעצמי, היא שזיהיתי את התימות הללו לפני שהגעתי למסקנות שעליהן מצביע המאמר – מסקנות שבחלקן לא צפיתי מראש.

לצורך הצגת הדברים חילקתי את 13 התימות לשלוש קבוצות: ראשית, אלה המציירות את דמות החברה הישראלית באור חיובי בדרך כלל ו/או מדגישות את שותפות הגורל של החברה החרדית עם הלא־חרדית. התימות השייכות לקבוצה זו הן: נסי המלחמה; ההתעוררות הדתית החדשה ו/או הפוטנציאל החדש לאמונה דתית בקרב חילונים כתוצאה מהמלחמה; ואמירות חיוביות נוספות על החברה הישראלית. הקבוצה השנייה כוללת ידיעות שיש בהן ביקורת על החברה הישראלית. נכללות בה: אזהרה מפני טיפוח תקוות לגאולה קרובה; ספקות לגבי עומק ההתעוררות הדתית בחברה הישראלית, ביקורת על מנהיגי ישראל שסירבו להכיר בנסים שחולל האל במלחמה,

22. הבחנה דומה עולה מתוך מאמר חשוב של מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', בתוך: אלפים, 3 (1991), עמ' 24–68. טשטוש זה בין מדינת ישראל לבין החברה או קהילת היהודים מופיע גם במגזרים אחרים של החברה הישראלית. אני מתאר מצב זה במאמרי: 'The "State of Israel" as a Conception in Israeli Society', *The Jerusalem Quarterly*, 47 (1988), pp. 95–107. זהו נושא מרכזי בביקורתו של בועז עברון על החברה הישראלית בספרו החשבון הלאומי, תל אביב 1988.

וביקורת נוספת על החברה הישראלית. הקבוצה השלישית כוללת תימות נייטרליות, לפחות במבט ראשון, מבחינת היחס לחברה הישראלית. והן: ניתוחים או תיאורים של המלחמה עצמה, הסיבות לפריצתה או לקחי המלחמה; תוצאת המלחמה, והדיכאון בעקבותיה, לרבות אזהרה מפניו. יש גם כמה השוואות בין מלחמת יום הכיפורים לבין מלחמת ששת הימים, ובהן יעסוק פרק הסיכום.

הערכות חיוביות של החברה הישראלית

אזכורים רבים של הנסים שבאמצעותם הושיע האל את יהודי ישראל בכלל, ואת הצבא הישראלי בפרט, מחזקים את הזהות החרדית במסגרת החברה ואת התחושה שהאל דואג לשלום המדינה. אפשר לטעון כי על-ידי הדגשת הנסים האלוהיים ממעיטים החרדים מערך הישגיהם של הצבא או של המדינה. מבחינה מסוימת נכון הדבר. הנסים אכן מזכירים לקורא החרדי שאלהים ולא צה"ל הוא האחראי לנצחונה של ישראל וליכולת ההישרדות שלה. לפיכך התפילה ולימוד התורה חשובים לשלום החברה לא פחות, ואולי אף יותר, מהשירות בצבא. יתכן שזוהי אמנם הסיבה להדגשת חשיבותם של הנסים; אלא שמבחינה אחרת הנסים דווקא מחזקים את דימוי החברה הישראלית ואת הזדהות החרדים איתה. ראשית, משום שהנסים אינם סותרים את ההישג האנושי. שנית, הנסים מעידים על אהדת האל כלפי מעשה מסוים, ובעיני החרדים יש לכך משקל כבד הרבה יותר מכל הישג אנושי. על-ידי קישור ההישג הישראלי לנסים זוכים נצחונותיה של ישראל ללגיטימציה, וכך יכולים החרדים לחוש שותפים להם.

התימה של הנס ממלאת תפקיד חשוב בדיווחי החרדים על שתי המלחמות. כך, למשל, מאמר מערכת שהופיע בעמוד הראשון של המודיע (בדרך כלל מופיעים מאמרי המערכת בעמוד השני) מגיב על דיווחי הניצחון הראשונים במלחמת ששת הימים במלים הבאות: 'נס גדול היה פה. זוהי התגובה הנישאת על כל פה בשעה זו. אין הסבר אחר ולא יהי אחר לניצחון המפואר של צה"ל שעדיין עומד בעיצומו ... אין כאן ניצחון טבעי, אלא התגלות נסית גדולה כבימי צאתנו ממצרים'.²³

לפעמים, כמו במקרה זה, ההתייחסות לנס היא כללית. אך לפעמים יש גם התייחסות ספציפית יותר, כמו למשל שיבתם בשלום של מטוסים שיצאו למשימה לאחר פגיעות קשות של תותחי האויב, בלא שאף אחד מהם הופל.²⁴ נדיר למצוא סיפור על נס ספציפי שאירע לאנשים מסוימים הנזכרים בשם.

מסתבר כי האמונה בהתערבותו הנסית של האל בשתי המלחמות לטובת מדינת ישראל רווחה כל-כך בקרב החברה החרדית ועוררה התלהבות כה רבה, עד שאנו מוצאים אמירה המזהירה את החרדים כי הנסים עצמם אינם הוכחה לכך שהדרך שבחר הציבור הכללי היא הדרך הנכונה.²⁵

הן בגלל הנסים, הן בגלל הסבל שגרמו והן בשל סיבות אחרות, שהכותבים החרדים אינם מפרטים, מעוררות שתי המלחמות רגש של אמונה דתית אצל לא-דתיים. 'אין

23. המודיע, 7 ביוני 1967, עמ' 1.

24. שם, 13 ביוני 1967, עמ' 2, 5.

25. 'שוורץ, ימות עולם, ירושלים 1980, עמ' 95.

כל הפרזה אם נאמר, שהאמונה התחזקה בלבותיהם של בני ישראל כפי שלא היתה מזה עידן ועידנים.²⁶ במיוחד נתפסה מלחמת יום הכיפורים כגורמת לאובדן האמון של הישראלים במנהיגיהם לשעבר ובערכיהם הקודמים, נקודה שעוד אשוב אליה בהמשך. אך גם מלחמת ששת הימים עוררה התלהבות דתית אצל לא־דתיים. כמעט שנתיים אחריה כותב שלמה וולוה, מחשובי הלומדים והאידיאולוגים של הקהילה החרדית: 'מסתמן שינוי ערכים עמוק בין שדרות העם. סרה לגמרי השנאה לדת ול"דתיים". יתר על כן, פה ושם נפגשים בהתעניינות בחיי תורה, ואף אהדה גלויה'.²⁷ בהתייחסו לשתי המלחמות הוא כותב כי יד האלהים מנחה אותנו וכי המלחמות האחרונות נועדו לעורר אותנו לראות את הערכים המסולפים שקיבלנו ואת האמת של עם הנצח.²⁸

סוגים אחרים של מאמרים וסיפורים, לפעמים קשורים אך לא זהים עם הסוג שנזכר כאן, מצביעים אף הם, במישרין או בעקיפין, על הקשרים המחברים את החברה החרדית עם הלא־חרדית. בין אלה יש התייחסויות ליחס העוין של העולם כלפי החברה הישראלית,²⁹ לגורל המשותף לכל הישראלים,³⁰ ולהקרבה העצמית של הנוער הישראלי שהיה נכון למסור את נפשו למען ארצו,³¹ וכן אמירות כלליות על לבם הטהור של הישראלים שיצאו למלחמה³² מתוך נכונות להקריב את חייהם למען העם היהודי, ואומץ לבם וחוסנם הפנימי של הישראלים, תכונה הנובעת ממחויבותם ליהדות.³³

הערכות שליליות של החברה הישראלית

התימה הראשונה אינה משתלבת בדיוק בקבוצת ההערכות השליליות של החברה הישראלית. זוהי אזהרה לחרדים, שתוצאות המלחמה והנסים שחולל האל אינם מעידים

26. המודיע, 23 בנובמבר 1973, עמ' 2.
27. שם, 22 באפריל 1969, הודפס שנית: ש' וולוה, בין ששת לעשור: הרצאות ומאמרים בין שתי מלחמות, ירושלים תשל"ו, עמ' 148.
28. וולוה, שם, עמ' 9.
29. 'מלחמתו של העם היהודי לא התחילה עם הקמת מדינת ישראל. היא איננה נמשכת רק 21 שנה'. המודיע, 12 בספטמבר 1969, עמ' 3-4.
30. 'הגייסות הפולשים בסיני ובגולן לא נשלחו כדי לשחרר את ארמות פלשטיין הכבושות אלא לבצע גינוסייד בעם היושב בציון. כחיות צמאי דם ישישו, המה ועמיתיהם, לענות ולרצוח כל יהודי באשר הוא יהודי, כפי שמוכיחה למשל התנהגות בשבויי־חרב'. דגלנו, חשוון תשל"ד, עמ' 4.
31. המלחמה הוכיחה, לדברי אחד מכותבי המודיע, שאנו אומה על־טבעית, שאין לה אח ורע בין האומות והעמים האחרים. הנסים כוללים לא רק את מה שחולל האל בשדה הקרב אלא גם את 'הנס של מסירת נפש אשר חדר בלב הנוער והמבוגרים'. המודיע, 21 ביולי 1967, עמ' 2.
32. דגלנו, חשוון תשל"ד, עמ' 3.
33. 'הם חשבו שהם מתנפלים על עם יושב בתענית, עם חלש חסר כוח. ולא ידעו כי מן התענית הזה שואב העם עוז ותעצומות נפש, כוח איתן ואדיר אונים'. המודיע, 12 באוקטובר 1973, עמ' 3.

על גאולה קרובה. מצאתי רק שלוש אמירות כאלה, אך כולן הובאו מפי מקורות סמכותיים מאוד: המנהיג הפוליטי של האגודה, יצחק מאיר לוין, מיד לאחר מלחמת ששת הימים, מאמר מערכת בהמודיע, ודברים של הרב שך בעקבות מלחמת יום הכיפורים.³⁴ כל שלוש האמירות כווננו לגורמים לאומניים קיצוניים בתוך הציונות הדתית ולא לחברה הישראלית בכללה. העובדה שנשמעו מפי דמויות סמכותיות כל-כך מרמזת על קיומם של זרמים מעין-משיחיים בתוך הציבור החרדי. במובן הצר של המושג אין אלה הערכות שליליות של החברה הישראלית.

ביקורת מסוג אחר מכוונת אל מנהיגי ישראל ולא אל החברה ככלל. המנהיגים מואשמים בכך שלא הכירו בנסים שהתרחשו במלחמה. כתב-העת בית יעקב, שנטה להתלהב מהישגי הצבא וגילה לא פעם אהדה למנהיגים ציונים, ציין בכל זאת כי גם אם 'אלילים חילוניים' נותצו במלחמת ששת הימים, אין לכמה מן המנהיגים החילונים האומץ להודות כי הניצחון היה נסי.³⁵ אחרי מלחמת יום הכיפורים נשמעו האשמות דומות.³⁶

תימה שלישית היא הבעת ספק לגבי עומקה או התמדתה של ההתעוררות הדתית שבאה בעקבות המלחמה. בדיוק כפי שתופעת ההתעוררות הדתית אצל ישראלים חילונים מחזקת את קשרי החרדים עם החברה, כך התרופפותה מחלישה את הקשרים. הספקות לגבי ההתעוררות אינם מופיעים מיד לאחר מלחמה. במלים אחרות, הכותבים הספקנים אינם קוראים תיגר על אותם כותבים המתארים, מיד לאחר המלחמה, גל של אמונה, רגש דתי וחזרה בתשובה הסוחף את החברה; הספקנות מתעוררת זמן-מה לאחר מכן. לגבי מלחמת ששת הימים מצאתי את המאמר הראשון מסוג זה שנה לאחר המלחמה, ולגבי מלחמת יום הכיפורים – שנתיים לאחריה. במאמר מערכת של המודיע, למשל, נאמר כך: 'ככל שאנו מתרחקים מן היום ההיסטורי הגדול כך אנו מתרחקים מן הסיכויים שהוא יכול להיות יום מפנה ותמורה יסודית'.³⁷

אך הביקורת החמורה ביותר, שכמוה אנו חוזרים ומוציאים בכל הערכה של המלחמה או התייחסות אליה, היא הביקורת על 'כוחי ועוצם ידי'. מקור הביטוי בספר דברים ח, י"ז. הכתוב מתאר את עתידם של בני ישראל לאחר שיחצו את הירדן, יתיישבו בארץ-ישראל, ישתחררו מעול אויביהם ויעשו חיל. אחר כך מתרה בהם אלהים שלא ישכחו כי הוא שהוציאם ממצרים, הוליכם במדבר ועשה להם את כל הטובות הללו. הכתוב מזהיר את בני ישראל לבל יאמרו 'כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה'. אין כמעט כותב חרדי שאינו מזכיר כי האמון, הביטחון והאמונה של הישראלים בעצמם ובצבאם (כלומר – לא באלהים) הם חטא עצום ושורש משבריה של ישראל, משברים

34. שם, 23 ביוני 1967, עמ' 1, ו-4 באוקטובר 1967, עמ' 2 וכן דגלנו, חשוון תשל"ד, עמ' 2. במאמר ביתד נאמן, 10 במרס 1990, עמ' 3, מובאים שנית דברי הרב שך שהובאו לראשונה בדגלנו, וכן פירוש משמעותם. היומון יתד נאמן, הנאמן לחלוטין לרב שך, החל להופיע בשנות השמונים.

35. בית יעקב, 8, 97 (1967), עמ' 2.

36. למשל, המודיע, 26 באוקטובר 1973, עמ' 2.

37. שם, 26 במאי 1968, עמ' 2.

שהביא עליה אלהים עצמו כדי ללמד את היהודים שאין להם כל מקור ביטחון אחר מלבדו. באחת התגובות הראשונות למלחמת יום הכיפורים כותב הרב שך:

למלחמות היו תמיד גורמים וסיבות. הם היו תמיד תוצאה של התנהגות העם. כאשר עם ישראל עשו את הרע בעיני ה', באו עליהם אויבים, וכאשר חזרו בתשובה, שקטו המלחמות – וחוזר חלילה. ...

מה הם המעשים הרעים שיש לנו? בודאי אנו לא נקיים ממעשים רעים, אך הגרוע שבכולם היא האמונה האלילית ב'כוחי ועוצם ידי'. הרגילו את העם לבטוח בצה"ל, בעזרתה של ארה"ב, ובכוחו של הנשק היעיל. ... באה המלחמה הנוכחית והפריכה את הגישה הזאת מיסודה. ... עלינו לדעת כי רק התפילות עמדו לנו ורק הקב"ה יציל אותנו. אם היו לנו נסים גלויים ביום הכיפורים, ובימים שלאחריו, הרי זה בזכות הבקשות והתפילות כי לפי דרך הטבע לא היתה סיבה מדוע שהערבים ייכשלו כשלון כזה.³⁸

הערכות נייטרליות של החברה הישראלית

בקבוצה זו זיהיתי תימות ומאמרים המבקשים להסביר, לכאורה, או לנתח תופעה הקשורה במלחמה. אלא שהערכות וניתוחים אלה מלמדים על הנחות מסוימות או מרמזים על שיפוטים מסוימים לגבי החברה הישראלית ולגבי היחס הנאות של החרדים כלפיה.

במהלך כל אחת משתי המלחמות הוקדשו רוב עמודיו הראשונים של המודיע לידיעות על המלחמה. אף שפה ושם נזכרו נסים או הובאו הערות מערכתיות, רוב הסיקור היה עובדתי ככל שאפשר לצפות מסיקור מלחמה. במהלך שתי המלחמות ומיד לאחריהן הקדיש העיתון חלק נכבד משני עמודיו הראשונים למעמדה הבינלאומי של ישראל. סיקור זה חיזק בהכרח את תחושת ההזדהות של הקוראים עם צה"ל או עם המדינה, הישגיה ובעיותיה. דבר זה נכון במיוחד משום שהחברה החרדית מתוארת כנוטלת חלק במלחמה – בששת הימים במרומו³⁹ וביום הכיפורים במפורש. שלושה צעירים חרדים ששירתו ביחידה צבאית חרדית קטנה (שפורקה בינתיים) נפלו במלחמת יום הכיפורים, וככל הנראה היו כמה חיילים חרדים ששירתו ביחידות מילואים קרביות. אך מנעימת הסיקור של מלחמת יום הכיפורים קשה בדרך כלל ללמוד שהרוב הגדול של הגברים החרדים בגיל צבא לא שירתו בצבא, וכי אלה ששירתו מילאו תפקידי דת או היו אנשי מילואים ביחידות לא-לוחמות בעורף, ולא שירתו בעמדות של קו החזית. כך, למשל, מאמר למורים בבתי-הספר החרדיים קורא

38. דגלנו, חשוון 1973, עמ' 2.

39. למשל, מנהיג אגודת-ישראל הכריז, בלא להסביר את דבריו, כי האגודה מילאה תפקיד חשוב בניצחון של מלחמת ששת הימים. הוא גם אמר כי חייל אחד מכל שלושה היה דתי. המודיע, 23 ביוני 1967, עמ' 1, 2. יתכן שרמז בכך כי האגודה עודדה את הדתיים לשרת בצבא. הנתון של שליש אין לו על מה להתבסס, והאגודה מעולם לא עודדה יהודים דתיים לשרת בצבא.

לגלות התחשבות מיוחדת בתלמידיהם בתקופה זו, 'ביחוד כאשר אין בית אשר אחד מאנשיו לא ימצא בחזית'.⁴⁰ כאשר מופיעות התייחסויות לחרדים שאינם משרתים בצבא, הן מלמדות על הזדהות מוחלטת של העורף עם הלוחמים. מאמר מערכת בהמודיע, שכותרתו 'שערי התפילה לא ננעלו', אומר כי לצד החיילים בחזית עשרות אלפי אחרים 'ניצבים ... בתפילה בלתי פוסקת לשלום ולנצחונם של הלוחמים'.⁴¹

את תחושת ההזדהות הזו מחזקות עוד יותר הסיבות למלחמה, כפי שמונים אותן הכותבים החרדים. זיהיתי שש סיבות כאלה, אך רובן חופפות, בתוכנן ובאופיין, תימה נוספת – תוצאות המלחמה. על כן העדפתי לכרוך את שתיהן יחד, ולכלול בהן שבע סיבות, לקחים או תוצאות של המלחמה. ואלה הן: אלהים מזכיר לנו כי הוא נמצא בקרבנו; הואיל והמלחמה הראתה בעליל כי העולם כולו נגדנו, עלינו להיות עצמאים מבחינה רוחנית; רק אלהים יכול לעזור לנו ולכן עלינו לדחות את הרעיון של 'כוחי ועוצם ידי'; ובדומה מאוד לכך, בלויית התייחסות ספציפית לציונות: המלחמה מנתצת את היומרות הציוניות לעצמאות מדינית ולהסתמכות עצמית; ההתעוררות הדתית בעקבות המלחמה; מחויבותם של החרדים לנצל את ההתעוררות הזאת על-ידי הפצת המסר החרדי בקרב הלא-דתיים; האפשרות כי החזרת השטחים לאחר מלחמת יום הכיפורים היא הוכחה לכך שאיננו ראויים להם (עניין זה מופיע רק פעם אחת, בספר שכתב סופר חרדי בעל חשיבות משנית);⁴² ולבסוף הסכם השלום עם מצרים, הנזכר שלוש פעמים כאחת מתוצאות המלחמה.

עניין נוסף, נייטרלי למראית עין אף הוא, שמשך את לבם של כמה כותבים חרדים, היו הערות, לעתים בלויית אזהרות, בדבר תחושת דיכאון. סיבה זו, ושתי הסיבות האחרונות שנוכרו לעיל, הן היחידות המייחדות את מלחמת יום הכיפורים מקודמתה. יש המתארים את הדיכאון כחולי שפשה בחברה הישראלית כולה, ואין כל הבחנה בין חוגים חרדיים ללא-חרדיים: 'ברחוב מטייל העצב, על הפנים מתפרש היגון, בכל מקום היא נמצאת – המועקה; משפחות הנופלים והפעם גם משפחות הנעדרים השבויים הפצועים', נכתב למשל בהמודיע.⁴³ לפעמים מופיעה פשוט קריאה להיאבק בהלוך-הרוח הקודר שפגע ברבים כל-כך,⁴⁴ ולפעמים סבור הכותב כי הייאוש המוביל לתבוסתנות המחלחלת בחברה הישראלית הוא נחלתם של חילונים בלבד.⁴⁵ התימה האחרונה בקבוצת ההערות הנייטרליות של החברה הישראלית היא השוואה מפורשת בין מלחמת ששת הימים לבין מלחמת יום הכיפורים, נושא שנדון בו בפרק הבא.

40. שם, 2 בנובמבר 1973, עמ' 2.

41. שם, 12 באוקטובר 1973, עמ' 2.

42. שוורץ, ימות עולם, עמ' 126.

43. המודיע, 2 בנובמבר 1973, עמ' 3.

44. שם, 30 בנובמבר 1973, עמ' 2.

45. ניב המורה, 46 (תשל"ה), עמ' 3, 17.

השוואת תגובות החרדים לשתי המלחמות

במסגרת המאמרים שנסקרו היו לפחות חמישה הקשורים לכל תימה או תת־תימה במהלך כל אחת מהמלחמות או לאחריה, אלא אם כן צוין אחרת.

רוב רובם של אזכורי שתי המלחמות בתקשורת החרדית ובספרות ההלכתית־אידיאולוגית מציינים, בדרך כלל ברמז אך לפעמים במפורש, את ההיסטוריה המשותפת ואת שותפות הגורל של היהודים החרדים והלא־חרדים ואת הקשר ההדוק בין החרדים לבין החברה בכלל. לחברה הלא־חרדית יש אמנם פגמים רבים, אך ודאי שאינה חסרת תקנה – אדרבא, היא הפנתה את פניה לתיקון. יתר על כן, בחטא החמור ביותר שבו מואשמת החברה החילונית, החטא של 'כוחי ועוצם ידי', אשמה גם החברה החרדית. מאמר מערכת ארוך בניב המורה, בטאון התאחדות המורים בבתי־הספר היסודיים של האגודה, מציין מפורשות כי היהודים הדתיים נענשו במיוחד, על שנסחפו מבחינה אידיאולוגית בזרם הכללי של הסתמכות – במידה זו או אחרת – על כוחות חומריים במקום על אלהים.⁴⁶ הניסוח האידיאולוגי החשוב ביותר של התגובה החרדית למלחמת יום הכיפורים היה מאמר פרי עטו של משה שינפלד שכותרתו 'שקיעת האלילים'. המאמר ראה אור לראשונה בניב המורה והודפס פעמיים נוספות בדגלנו, פעם בניסן תשל"ד ופעם בתשרי תשל"ו. שינפלד כותב כי אף שצה"ל הוא צבא נפלא, מעצבי דעת הקהל בישראל טעו בהדגישם את אומץ לבו בקרב ואת מעלליו הצבאיים במקום את סגולותיו הרוחניות, את תחושת האחוה, ההקרבה העצמית והיחס ההומני כלפי האויב. את הדגש על המעללים הצבאיים הוא מכנה 'עבודת אלילים' ומוסיף כי גם החרדים עצמם שותפים לחטא זה.

התימות שזוהו בקבוצת ההערכות השליליות של החברה הישראלית אינן כוללות אפוא בהכרח את הביקורת המרחיקה את הקורא החרדי מהלא־חרדים. כמה מאמרים מתחו ביקורת על קבוצה מסוימת של חילונים – המנהיגים, שלא השכילו להכיר בנסי המלחמה. סוג זה של ביקורת מרשיע במרמז את המוני העם ההולכים שולל אחר מנהיגיה החילונים של החברה. מאמרים אחרים, שאינם מתייחסים לחברה הישראלית ככלל, מטילים ספק בהתמדה ובעומק של ההתעוררות הדתית. עם זאת, זיהיתי רק שישה כאלה, וזהו הנושא היחיד המוזכר לאחר מלחמת ששת הימים הרבה יותר מאשר לאחר מלחמת יום הכיפורים (חמישה מאמרים לעומת אחד), ועוד אשוב לנקודה זו בהמשך.

כמעט כל ההערכות הנייטרליות, כפי שעולה בבירור מן הדיון לעיל, משקפות בצורה אוהדת את החברה הישראלית ואת היחסים בין חרדים ללא־חרדים. נראה לי ששתי מסקנות בלתי נמנעות עולות מחקירת התגובות החרדיות למלחמת ששת הימים ולמלחמת יום הכיפורים. ראשית, תגובות אלה מחזקות את הקשרים בין העולם החרדי לבין החברה הישראלית בכלל, לרבות גורל המדינה; שנית, בניגוד למה שציפיתי, אין כמעט הבדל בין תגובות החרדים לכל אחת משתי המלחמות.

46. שם, עמ' 3.

את הדימוי - או הפרדיגמה - של כל מלחמה, כפי שהם מצטיירים בתקשורת החרדית, אפשר לסכם כך: כל מלחמה - גם אם היא מסתיימת בניצחון מפואר כמו מלחמת ששת הימים, וודאי מלחמה רבת כשלונות וקורבנות כמו מלחמת יום הכיפורים - היא תקופה של צער, מצוקה וטרגדיה, והיא נתפסת כעונש על חטאי היהודים, כשהחטא הגדול מכולם הוא 'כוחי ועוצם ידי', כלומר הסתמכות מופרזת על המדינה, על מנגנוניה ועל הפוטנציאל האנושי, במקום אמונה וביטחון באלהים. אך בעוד שחטאי היהודים הם הגורם העליון למלחמות, הגורם המידי הוא שנאת הנצח של הגויים כלפי היהודים ושאיפתם להשמיד את כולם, חרדים ולא־חרדים כאחד. במהלך המלחמות לחמו הישראלים בגבורה, בלב טהור ובהקרבה עצמית מול כוחות עדיפים מהם פי כמה. תכונות מיוחדות מיוחסות לישראלים (עניין זה חביב במיוחד על משה שינפלד).⁴⁷ אך יהודי ישראל יצאו כשידם על העליונה מפני שכך עלה הרצון מלפני האלהים. אלהים הושיע את היהודים באמצעות 'נסים נגלים' שיהודים רבים היו עדים להם. חוויות אלה ואחרות ניתצו את אמונתם בציונות, כלומר בהיות היהודים עם ככל העמים או בתקווה לעצמאות לאומית. לפיכך נפתח עתה לבם של יהודים אלה למסר החזרה בתשובה. המלחמות ומה שבא בעקבותיהן הוכיחו עד כמה שברירית יכולת ההשרדות של העם היהודי ללא עזרת האל. לפיכך שומה על החרדים לנצל את ההזדמנות שזימנה להם היפתחות הלב של חלק מהחילונים.

כפי שצינתי, תיאור זה של גורמי המלחמה, מהלכה ותוצאותיה זהה במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים. ברור כי הפרדיגמה מכוונת את החרדים להודות ואפילו לשיתוף פעולה עם הציבור הלא־חרדי. אך מדוע נמצא לכך ביטוי פוליטי דווקא לאחר מלחמת יום הכיפורים ולא לאחר מלחמת ששת הימים? אפשר אולי לטעון כי מלחמת יום הכיפורים חיזקה את המגמות שנסתמנו כבר במלחמת ששת הימים, ואני מסכים עם טענה זו; אלא שלדעתי קיים הבדל בין שתי המלחמות עצמן וכן באופן שבו תפסה החברה החרדית את תוצאותיהן, תפיסה שיש לה השלכות חשובות לגבי ההחלטה להצטרף לממשלה ב־1977.

צינתי כי אותה פרדיגמה או אותו 'מיתוס' הוחל הן על מלחמת ששת הימים והן על מלחמת יום הכיפורים. לא בדקתי את תגובות החרדים למלחמות אחרות, אך אני משער שאינן שונות. אני בטוח למדי כי בדיקת תגובותיהם של החרדים למלחמת העצמאות של ישראל תגלה פרדיגמה זהה. דומה שפרדיגמה זו נכפית על האירועים המובילים למלחמה והמתרחשים במהלכה ובעקבותיה, בלא קשר לדיוק הנסיבות. למשל, יום לפני פרוץ מלחמת ששת הימים הזהיר המודיע את קוראיו מפני החטא של 'כוחי ועוצם ידי'. לדברי הכותב צריך שהעם ייגמל 'מכל המחשבות של "כוחי ועוצם ידי" וישיב לבו יותר לשמים. צרה זו של הביטחון המופרז בכוח שיש אתנו, המסב לב מציפיה לרחמי שמים, היא אחת הצרות הגדולות ביותר של זמננו'.⁴⁸

47. למשל, במאמרו 'שקיעת האלילים' הוא כותב כי 'אף בני ארץ ישראל, שהם מטבעם מפוכחים הרבה יותר מיהודי התפוצות, נעדר חוש הביקורת החרף שלהם ונבלם לפני שערי צה"ל...'.
48. המודיע, 5 ביוני 1967, עמ' 2.

האזכור של 'כוחי ועוצם ידי' ושל 'ביטחון מופרז בכוח שיש אתנו' אינו מבוסס. כמעט כל היהודים בישראל, לרבות החרדים, חיכו בחרדה למה שנראה אז כשואה קרבה. לעומת זאת, בעקבות הניצחון המרשים של מלחמת ששת הימים שקעה החברה הישראלית בבולמוס של הערצה עצמית שהשתבחה במיוחד בהישגי מפקדי הצבא. עם זאת, כתב־עת חרדי דיווח כי המלחמה ניתצה את 'האלילים החילוניים'.⁴⁹

טענתי היא שאותה פרדיגמה חרדית, או אותו מיתוס נכפה על שתי המלחמות שבדקתי וקרוב לוודאי שגם על מלחמות קודמות. ההבדל בין מלחמת יום הכיפורים לבין כל המלחמות האחרות הוא שלראשונה הולם המיתוס את המציאות. בנעורי שמעתי את הביטוי 'גם שעון עומד מדייק פעמיים ביום', ובעזרתו אפשר להסביר את התוצאות הפוליטיות של מלחמת יום הכיפורים אצל החרדים.

לדעתי, אף שאינני יכול להוכיח זאת, ההבדל בין מלחמת יום הכיפורים למלחמות הקודמות הוא שהחרדים באמת האמינו במיתוס שיצרו. מה שהכותבים בבטאונים החרדיים הכריזו עתה היה לא רק חזרה על הפרדיגמות החרדיות הסטנדרטיות מן העבר, אלא דימוי של האירועים כפי שנתפסו אצלם באמת. הפרדיגמה זכתה לאישור מפני ששיקפה מה שחשבו שהם חווים (לרבות הנסים), ומפני שהלא־חרדים חזרו על רבים ממרכיבי הפרדיגמה, אם לא על כולם. מיתוס המלחמה היה כלי רב־עוצמה שבאמצעותו השתלבה מדינת ישראל במקצבי ההיסטוריה של העם היהודי, כפי שהחרדים מבינים אותה. הרי התימות של רדיפה, חזרה לחיק האלהים וגאולה הן הדרך הפרדיגמטית שבה נתפסים משברים ביחסי יהודים וגויים.⁵⁰ שילוב המדינה במקצבי ההיסטוריה של העם היהודי והחיפוש אחר אישור מחוץ לקהילה החרדית עולה בבירור ממאמרו החשוב של שינפלד 'שקיעת האלילים', המסביר את מלחמת יום הכיפורים בעזרת טענות ועמדות של ציונים דתיים. בעוד שהציונות - לפי שינפלד - הבחינה תמיד בין יהודים החיים בגולה ללא מולדת לבין יהודים החיים במדינה עצמאית על אדמתם הם, מלחמת יום הכיפורים הוכיחה 'שגם במדינה הריבונית שלנו אנחנו מבודדים, - שונים, עם לבדד ישכון, גיטו בין האומות ... גיטו במסגרת מדינה'.⁵¹

49. בית יעקב, 8, 97 (1967), עמ' 2.

50. התייחסות דומה מופיעה אמנם אחרי מלחמת ששת הימים, אך בכתב־העת בית יעקב. כתב־עת זה, הפך כמעט לנחלתו הפרטית של העורך, משה פראגר ז"ל. פראגר היה דמות שערורייתית במקצת, והתלהבותו מצה"ל, מהמדינה ואפילו מהמנהיגים הציונים הפכה את עיתונו לחשוד בעיני הגורמים השמרניים יותר בעולם החרדי.

51. ציטטה זו מובאת מתוך דגלנו, ניסן תשל"ד, עמ' 6, שבו הופיעה ההדפסה השנייה. משמעות מיוחדת יש לעובדה שהמחבר ששינפלד מצטט הוא ציוני־דתי שפרסם את המאמר המקורי בכתב־עת ציוני־דתי. כותבים חרדים מרבים לצטט את 'יריביהם' על מנת להצדיק את עמדתם הם, בבחינת: 'ראו, גם מתנגדינו מודים כי ...' אך כאשר קראתי את המאמר חשתי ששינפלד עושה יותר מכך. הוא לא רק הביא דברים מפיו של ציוני־דתי על נושא עובדתי או על הערכה מסוימת, אלא אימץ את קטגוריות המחשבה שלו, שאינן עולות בקנה אחד עם האידאולוגיה החרדית. בתוך כך לא רק ששני הכותבים משלבים את מדינת ישראל בהיסטוריה היהודית, אלא ששינפלד גם מבקש להחליק את ההבדלים בין החרדים לבין הציונים הדתיים.

הביטחון העצמי של החרדים התחזק עוד יותר בזכות הגידול במספר בעלי התשובה. החזרה בתשובה היוותה אישור נוסף לצדקת החרדים בהכרזותיהם על פשיטת הרגל של האידאולוגיה הציונית. יואל שוורץ השווה את מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. למלחמת ששת הימים היו, לדבריו, השפעות מגוונות, חיוביות מצד אחד – עלייה מברית-המועצות, שיבה דתית והקמת ישיבות לבעלי תשובה מחו"ל, אך גם שליליות – שכרון הניצחון וההצלחה שסנוורו את המנהיגים ואת הציבור הרחב, עד כדי שקיעה באשליות מסוכנות.⁵² מלחמת יום הכיפורים, לעומת זאת,

פתחה תקופה חדשה בעמנו, המלחמה ניפצה את האלילים השונים אשר שלטו בכיפה ברחוב היהודי כמו 'כוחי ועוצם ידי'. האמון במנהיגים פג. החברה החילונית התערערה, תהיות רבות החלו מכרסמות בלב הישראלים, דווקא בארץ-ישראל היהודים נמצאים בסכנה חמורה, יותר מכל מקום אחר בעולם! כל אלו החלו לעורר בלב הציבור את השאלות מדוע בא כל הסבל? למה תמיד היהודי סובל? לשם מה הסבל? אט אט החלו מחשבות אלו לעורר חיפוש דרך, והחלו טיפין טיפין לשוב אל היהדות עד אשר נבנו מוסדות שלמים ובמספר גדל והולך של בעלי תשובה ישראלים.⁵³

במאמר בהמודיע מ-1976, בנושא הגל החדש של בעלי תשובה, נכתב כי אלה הם אנשים משכילים, ברמה גבוהה וממעמד כלכלי מבוסס.⁵⁴ במלים אחרות, דבר האל מצליח עתה לחדור ממש ללב החברה הישראלית. דבר נוסף, ומבחינות רבות חשוב לחרדים יותר מכל התפתחות אחרת, הוא שמלחמת יום הכיפורים שינתה את יחס הישראלים אל 'בני התורה', כלומר אל החברה החרדית. התוצאה החשובה ביותר היתה שחששם של החרדים מפני הידוק הקשרים עם חילונים פחת, שכן אין הם מהווים עוד איום כה גדול. דומה שדבר זה חייב היה להיות תנאי מוקדם להצטרפותם לממשלה. בנוסף לכך, התגברות הביטחון העצמי של החרדים השתקפה בקריאות להפצת היהדות בקרב החילונים, שהם בגדר 'תינוק שנשבה'. קריאות דומות נשמעו כבר לאחר מלחמת ששת הימים, אך שנתיים או שלוש לאחריה כבר ביטאו כמה וכמה כותבים ספקות לגבי עומק ההתחדשות הדתית או התמדתה. כפי שכבר ציינתי, לאחר מלחמת יום הכיפורים ספקות כאלה נשמעו בתדירות הרבה פחות גבוהה. וחשוב עוד יותר, אל האתגר החרדי של הפצת התורה או ה'יהדות' בעולם החילוני התלוו עתה קריאות לנצל את המדינה לתכלית זו. קריאה כזו נשמעה למשל מעל דפי דגלנו עצמו, במאמר שכותרתו 'נתגייס כולנו להשלטת התורה בארה"ק [בארץ הקודש]':

לפעמים מתחילים לחשוב, לשם מה הקב"ה הקים את המדינה, לאיזה צורך, מה מוסיפה המדינה למען כבודו יתברך שמו? יתכן שאת המדינה הקים הקב"ה בכדי לתת לנו אפשרות להשליט את התורה על המדינה ובאמצעותה על כלל ישראל.⁵⁵

52. שוורץ, ימות עולם, עמ' 90.

53. שם, שם.

54. המודיע, 1 באוקטובר 1976, עמ' 3.

55. דגלנו, סיוון/תמוז תשל"ה, עמ' 3.

מאמר זה ומאמרים אחרים, חלקם מאת אותו כותב, היוו נושא למחלוקת בתוך החוגים החרדיים, אך היה ברור שב־1976, אולי אפילו קודם לכן, עלה הנושא של יחס החרדים כלפי המדינה על סדר היום של העולם החרדי.⁵⁶ במאמרים העוסקים בכך בא לידי ביטוי היחס החדש כלפי המדינה; רגשות חדשים שחדרו הן לעולם החרדי והן ליחסם של מנהיגים חרדים רבים. אני סבור שהיה זה תנאי מוקדם, הכרחי אם כי בשום אופן לא מספיק, לשינוי שחל במדיניותם ב־1977, כאשר הצטרפה אגודת־ישראל לקואליציה הממשלתית.

56. אין חדש תחת השמש, בעיקר לא בחברה החרדית. נכון שבעקבות מלחמת ששת הימים נערך דיון דומה, אך זיקתו אינה דומה לזו שבדיון לאחר מלחמת יום הכיפורים. ב־22 באפריל 1969, בגליון המודיע שלפני יום העצמאות, פרסם העורך ישראל שפיגל מאמר פרי־עטו. במאמר הוא נוקט אסטרטגיה המאפיינת כותבים חרדים אוהדים למדינת ישראל ומבחין בין הציונות לבין המדינה. לדבריו, יש אמנם לגנות את הציונות, אך ברור שהיא כבר פשטה את הרגל ולפיכך אין בה עוד איום. אשר למדינה, בעוד ש'גדולי הדור' התנגדו להקמתה מלכתחילה, הרי אינם מתנגדים לה עוד בדיעבד. שפיגל כתב שיש לנצל את המדינה ככלי להפצת התורה, אך בשום מקום אין הוא מציע, ולו ברמז, את הצטרפות האגודה לממשלה לשם כך. זאת ועוד, לצד מאמרו של שפיגל פרסם המודיע הפרכה ביקורתית מאוד מאת החכם והאידיאולוג החרדי שלמה וולוה, 'האם יש אבחנה בין ציונות ומדינה'. שני המאמרים התפרסמו שנית באסופות מאמרים של מחבריהם: 'שפיגל, בדרך המלך (ירושלים 1982, עמ' 234-240); וש' וולוה, בין ששת לעשור (עמ' 145-148). בהזדמנות מאוחרת יותר (שפיגל, עמ' 241-249, וכן וולוה, עמ' 148-150) נסוג בו שפיגל מעמדתו הקודמת והודה כי מטרתו היתה לעורר שאלות ולא דווקא להגיע לפתרונות ולמסקנות (שפיגל, עמ' 242. המאמר ראה אור בהמודיע, 21 במאי 1969).

מהלכיו הפרו-סובייטיים של משה סנה ב-1949 – הדרך אליהם, הרקע והמניעים האידיאולוגיים

מאיר אביזוהר

תעודה – חידה

התמוטטותה המוחלטת של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית פתחה בפני המחקר ההיסטורי תיעוד, שמחזיקו המקוריים סיווגוהו כסודי, ויש להניח שהיו משוכנעים כי יישאר חסוי, מי יודע לכמה עשרות שנים. הקומוניסטים ששרדו ברוסיה ועדיין הם דבקים באידיאולוגיה שהכזיבה – אין בכוחם להשאיר סגורים את הארכיונים הסובייטיים למיניהם. נהפוך הוא. לשליטים החדשים של הקרמלין יש עניין לחשוף לעיני הציבור את שיטות השלטון שקרס ונפל ואת מעשיו החשאיים, שלא טובת הציבור והמדינה הנחתה אותם, אלא צרכיה של מערכת אידיאולוגית ושלטונית שחלפה ללא שוב.

אחד הנושאים המרתקים שהתיעוד הסובייטי הנחשף והולך עתיד ככל הנראה לשפוך עליהם אור חדש הוא מה היה טיב היחסים שנקשרו בין הקרמלין לבין מאמינים קומוניסטים ברחבי העולם, ובכללם אישים שתפסו מעמד בכיר במערכות פוליטיות, בטחונות, אקדמיות ותרבותיות בארצותיהם. פתיחת הארכיונים עתידה ללא ספק לשפוך אור גם על מערכת היחסים הסבוכה שהתקיימה בין קומוניסטים פלסטינים וישראלים, ערבים כיהודים, לבין המוקד הרוסי.

ארבע תעודות שהגיעו לארכיון בן-גוריון כתוצאה מעבודת דוקטורנט ישראלי, שעשה במוסקווה בשליחות המנחה שלו ושל הארכיון,¹ מראות עד כמה הרחיק לכת אחד מראשי מפ"ם, ד"ר משה סנה, בנסיונו לרקום יחסי אמון עם שליחי השלטון הסובייטי.

התעודות כוללות מידע שמסר ד"ר סנה למזכיר השני של השגרירות הסובייטית בתל-אביב. הראשונה כוללת מידע בטחוני ישראלי, ובו פריט שהיה בו מידע מבצעי סודי ביותר.

העדות מצויה בתעודה הנושאת את התאריך 30 באפריל 1949. זהו דיווח למשרד החוץ במוסקווה מאת מיטרופן פדורין,² המזכיר השני בשגרירות ברית-המועצות

1. התעודות אותרו במוסקווה ביוני 1992 בארכיון המפלגה הקומוניסטית הסובייטית לשעבר, כיום 'המרכז הרוסי לשימור וללימוד התיעוד בעת החדשה' (RZCH.D.N.I.) בידי אלכס וייסברג, תלמיד מחקר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בהנחייתם של הפרופסורים ש' רדליך וב' פינקוס.

2. הנדון, כפי שנרשם במכתב: שיחה עם ד"ר סנה. העתקים נשלחו לשר החוץ וישנסקי, לנציג ברית-המועצות באו"ם, גרומיקו, ולסגן שר החוץ זורין. הסיווג – סודי. תרגמה לאנה

בתל-אביב. ונאמר בו: 'ד"ר סנה סיפר, שנודע לו בוודאות שהמטה הצבאי של ישראל מתכנן התקפה על הגבול הסורי במטרה לכבוש מקום בשם משמר הירדן, הנמצא כעת בידי הצבא הסורי. לפי המקורות שבידו, ההתקפה צריכה להתבצע בימים הראשונים של מאי. סנה מניח שלשם מטרה זו הממשלה הישראלית השיגה את ההפסקה במו"מ בין ישראל לסוריה'.³

בדיווח שני של פדורין, מ-18 במאי בשנה ההיא, נמסר מפיו של סנה כי ההתקפה של צה"ל על הצבא הסורי במשמר הירדן, שלפי דיווחו הקודם היתה אמורה להתבצע בראשית מאי, 'נדחתה מסיבות שאינן ידועות לו, אולם ריכוזו של צה"ל באזור נמשך'. סנה מסר עוד, כי 'ישנן ידיעות שלסורים נודע כנראה על ההתקפה הצפויה, והם מצדם החלו לרכז כוחות על הגבול עם ישראל. בנוסף לכך סוריה כנראה פנתה ללבנון בבקשה לתגבר את כוחותיה על גבולה עם ישראל, כדי למנוע מצה"ל חדירה לסוריה דרך לבנון, אשר תגרום לאיגוף הכוח הסורי'. נקודה בטחונית אחרת שנכללה בשני הדיווחים היתה מידע ופרשנות על חילוקי דעות בין שר הביטחון, דוד בן-גוריון, לבין יגאל ידין, שהיה אז ראש אג"ם ומ"מ הרמטכ"ל, בדבר קצב השחרורים של מגויסי מלחמת העצמאות.⁴ בדו"ח הראשון, מסוף אפריל, נאמר כי ידין הגיש

פלדמן, עובדת ארכיון המכון למורשת בן-גוריון. מכתב שני באותו עניין, מ-18 במאי 1949, נזכר בהמשך המאמר. המכתבים שמורים במדור הקרוי 'אוספים מצומצמים מארכיונים בחו"ל', בחטיבת המזרח התיכון של משרד החוץ הסובייטי (AVP). שמורים שם שני מכתבים נוספים מאותו מוען לאותם נמענים, מ-17 באוגוסט ומ-29 בספטמבר 1949, גם הם על שיחות עם ד"ר סנה.

3. המשא ומתן בין ישראל לסוריה לחתימת שביתת-נשק נפתח ב-5 באפריל, נפסק באמצע החודש והתחדש בסופו. ההפסקה נגרמה בעקבות חילוקי דעות בין הצדדים על עתידו של ראש הגשר שנתפס בידי הסורים בעת פלישתם לארץ-ישראל ושכלל את משמר-הירדן. ישראל דרשה נסיגה סורית מלאה אל מעבר לגבול הבינלאומי, והסורים סירבו. ב-22 באפריל רשם בן-גוריון ביומנו כי יש 'להתכונן לפעולה לגרש את הסורים משטח המדינה' (מן היום: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, תל-אביב 1986, עמ' 435). ב-27 באפריל הוא אמר לוועדת החוץ והביטחון כי 'עם סוריה הסכסוך לא נגמר וייתכן שייגמר רק בכוח', והוסיף: 'בדרך כלל יש להניח, שהמלחמה נגמרה' (שם, שם). באותו יום קיבל בן-גוריון מהמטה הכללי תכנית מבצע לכיבוש ראש הגשר הסורי. היא כללה איגוף, על-ידי חדירה לשטח סוריה עד לקונייטרה. לביצוע התכנית נדרשו שבועיים להכנה, ולפעולה עצמה ארבעה-חמישה ימים. ב-30 באפריל זומנה בלשכת בן-גוריון ישיבה עם שר החוץ מ' שרת, נציג צה"ל בשיחות שביתת-הנשק עם סוריה ולבנון, אלוף מ' מקלף, וקצינים ופקידים בכירים. ההתייעצויות הסתיימו בהחלטה לדחות את המבצע ולחזור למשא ומתן. זה הסתיים ב-20 ביולי, לאחר הסכמה סורית לנסיגה והסכמה ישראלית לפירוז השטח המפונה. ההחלטה למצות את האופציה המדינית התקבלה על רקע החשש שפעולה צבאית תשבש את קבלתה של ישראל כחברה באו"ם, מהלך שעמד אז על הפרק. א' שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות, תל-אביב, 1989, עמ' 39, 49-50.

4. 'שמעוני, מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית, תל-אביב 1990, עמ' 451; א' כהן, תמורות מדיניות בעולם הערבי 1918-1958, תל-אביב 1965, עמ' 108-111.

לבן-גוריון את תכניתו בדבר מהלך השחרורים מצה"ל בתום מלחמת העצמאות, מבלי שהביא בחשבון את שיקוליו הפוליטיים הפנימיים של בן-גוריון. מה שפדורין הבין מדבריו של סנה היה כי בן-גוריון דחה את הצעת ידן לשחרר תחילה יחידות פחות מיומנות מבחינה צבאית, משום שלפיה יחידות הפלמ"ח היו נשאות בצה"ל. פדורין ממשיך ומסביר, מפי סנה, כי בן-גוריון פסל את תכנית ידן משום שרוב חיילי הפלמ"ח הם תומכי מפ"ם - 'לכן בן-גוריון לא רוצה להשאירם בצבא. כתגובה לכך ידן הגיש את התפטרותו, והיא התקבלה על דעתו של בן-גוריון. אבל התפטרות זו נמצאת עדיין בסוד. על מנת להימנע מדיונים לא רצויים ... לגבי המשבר שנוצר ביניהם, בן-גוריון השיג את הסכמת ידן לנסיעה ללואזן'.⁵

בדו"ח השני חזר סנה גם לנושא ההתפטרות של ידן, ומסר כי הסתבר לו ש'רק מבחינה פורמלית לא קיבל בן-גוריון את ההתפטרות, אולם למעשה ההתפטרות התקבלה. ידן קיבל חופשה לשלושה חודשים ואחרי כן יקבל מינוי אחר'. לעומת זאת ידע סנה לספר 'מפי מקורות מסוימים' כי הם מניחים שבן-גוריון, אשר לא היה מרוצה מתפקידו של הרמטכ"ל דורי, עומד להציע את תפקיד הרמטכ"ל לידין. תפקידים אחרים שהוזכרו כמינויים אפשריים לראש אג"ם המתפטר היו נספח צבאי בושינגטון או תפקיד במשרד החוץ.⁶

השיחה הראשונה ארכה עשרים דקות בלבד, ואילו השנייה שעה וחצי, וזאת עקב הנושאים האחרים שעליהם דיווח פדורין.⁷ שתי השיחות התנהלו באנגלית, שפה

5. לפי י' גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, ירושלים-תל-אביב 1986, עמ' 247, פרסומי מפ"ם הם שקשרו את התפטרות ידן עם פירוק חטיבות הפלמ"ח, אולם ההתפטרות באה כתוצאה משובו של יעקב דורי לתפקידו כרמטכ"ל, לאחר היעדרות מפאת מחלה ממושכת. ידן, שפעל בשלבים המכריעים של המלחמה כרמטכ"ל לכל דבר, התקשה להסתגל לתפקיד של שני במעלה. ב-7 באפריל 1949 רשם בן-גוריון ביומנו: 'בא יגאל [ידן] ומבקש להשתחרר מן המטה - כי ראש המטה אינו מתייעץ אתו. ממנה מפקדים, קובע חטיבות מבלי להתייעץ אתו. יעקב [דורי] טוען, שמינויים מסוימים הם בסמכותו, וכשהוא מכיר האנשים היטב ואינו מרגיש שהוא זקוק לעצה - הוא עושה זאת על אחריותו ...'. למחרת הודיע ידן לבן-גוריון 'שעליו [על ידן] להתפטר, כי יעקב פועל בלי ידיעתו המוקדמת. מבחינה פורמלית יש הזכות ליעקב לעשות ככה, אבל אין הוא מוכן להמשיך בתנאים אלה'. ב-25 באפריל דיווח דורי כי 'ידן משתחרר מחר', אולם בן-גוריון ביקש ממנו שלא יעשה צעדים נמהרים.

6. על הפתרון הזמני למשבר - שליחת ידן ללואזן כיועץ צבאי למשלחת הישראלית לשיחות השלום - ראה יומן בן-גוריון ב-25 באפריל. י' גלבר הוסיף על כך בחיבורו הנזכר בהערה הקודמת, בעמ' 291, הע' 25: 'בערות מאוחרת (דבר השבוע, 17.3.1972) ייחס ידן את נסיעתו לכך, שלא היה שלם עם ההוראה על פירוק מטה הפלמ"ח, וכמו במקרים אחרים בעדויותיו המאוחרות נראה כי זכרוננו הטעה אותו או שערבב הקשרים. התכתבותו עם דורי מתחילת אפריל 1949 מלמדת, כי הנושא השנוי במחלוקת ביניהם היה סדרי-העבודה בין הרמטכ"ל ואג"ם, ולא נזכרת בה שאלת פירוקן של חטיבות הפלמ"ח'.

7. בין השאר - דיווח מפורט למדי של סנה, על דברים שסיפר לו נחום גולדמן, על פעילות מדינית ישראלית בארצות-הברית בעניין מעמדה של ירושלים ועמדת שרתוק בקשר להחזרת

שהיתה זרה לשני המשוחחים, ולמרות שליטתם בשפה זו עשויים היו להיות הבדלים דקים בהבנת המושגים, העניינים והנפשות הפועלות. בכל זאת לא מצאנו בהם דברים החורגים מהתמונה כפי שהיתה ידועה לאנשים פנימיים.⁸ יתכן שסנה טעה בפרט זה או אחר, וסביר להניח שהיתה לו בנקודות מסוימות אינטרפרטציה שהיתה מוטה בשל יחסו לאישים הנזכרים ובשל עמדותיו הפוליטיות הפנימיות. אולם לא זה ענייננו, אלא אמינותו של הדיווח שנשלח למוסקווה. אין לנו כיום אפשרות לערוך השוואה של הדיווח לדברים שהוציא סנה מפיו, אבל אין לנו גם יסוד להניח שמהו סולף כאן במזיד.

במאמר מוסגר: הקורא את הדברים כיום חייב להביא בחשבון כי ב־1949 לא היו לסוריה הקשרים הבטחוניים עם ברית־המועצות, אשר התפתחו במרוצת שנות החמישים והתמידו הרבה זמן אחרי כן. בשנה ההיא היו בסוריה שלוש הפיכות צבאיות, אולם כל שליטיה ראו עצמם אז קשורים למערב. המאבק בין הפוליטיקאים הסורים בשנים ההן היה בין אלה שביקשו להמשיך בקשרים עם צרפת לבין אלה שביקשו להמירם באוריינטציה בריטית או אמריקנית. המעבר של סוריה לתחום ההשפעה הסובייטי, שהתרחש בהדרגה, הוחש ב־1958 על־ידי האיחוד עם מצרים.

לעומת זאת, יש לזכור כי התמיכה המדינית הסובייטית בהקמת מדינה יהודית לא פגה אחרי ה־29 בנובמבר 1947, והיא הוסיפה להתקיים ברציפות לא רק עד כינון העצמאות הישראלית, אלא גם בשנת המלחמה שבאה אחריה, ומעבר לכך לפחות עד קבלתה של ישראל כחברה בארגון האומות המאוחדות. בזירת האו"ם תמכו הדוברים הסובייטים ללא סייג בצירופה של ישראל לארגון, ודחו כליל את טענות המתנגדים כאילו ישראל הפרה את החלטות האו"ם וגילתה תוקפנות כלפי שכנותיה. הרטוריקה של הנציגים הסובייטים הציגה את המדינה החדשה כשוחרת שלום וכנאמנה לעקרונות מגילת האו"ם.⁹

עם זאת, טעות תהיה בידי אלה שיגדירו את היחסים הישראליים־סובייטים בשלב הקמת המדינה ואחריה – בעת מלחמת העצמאות – כיחסי ברית, או כהזדהות של אחד הצדדים עם הצד האחר; אין גם להרחיק לכת ולקבוע כי ברית־המועצות תמכה בצד אחד בסכסוך הארץ־ישראלי נגד יריביו. הסובייטים לא קבעו בשום שלב עמדה אנטי־ערבית מובהקת, ולמעט ההצבעה נגד ההצעה הערבית בעצרת המיוחדת של האו"ם במאי 1947 – להעניק עצמאות לארץ בשלמותה, כלומר לכוון מדינת רוב ערבי בארץ־ישראל – לא הטילו הסובייטים את משקלם נגד הערבים, אלא בעד יציאת הבריטים. באותה מגמה אנטי־בריטית הם שללו את הישגותם בארץ באמצעות מדינה

פליטים ערבים, וכן על עליית יהודי עיראק ועתיד החלקים הערביים של ארץ־ישראל. פדורין למוסקבה, 18 במאי 1949.

8. למשל: תיאור עמדות של בן־גוריון ומנהיגים אחרים של מפא"י וכן מנהיגים של מפ"ם על הצטרפות מפ"ם לקואליציה – במכתבי פדורין למוסקבה מ־17 באוגוסט ומ־29 בספטמבר 1949.

9. Y. Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice: The USSR 1947–1954*, New Brunswick–London 1980, pp. 271–274.

ערבית וסאלית. כמו־כן, בשנים 1948–1949 גילו הסובייטים עניין בטיפוח כוח אנטי־בריטי במצרים.¹⁰ יתרה מזו, הם לא ניתקו קשרים עם ארצות ערב, ובמקביל לעסקת הרכש הישראלית מכרה צ'כוסלובקיה נשק לסוריה בשנים 1948–1950, אם כי לא בממדים של העסקה שעתידה היתה להיעשות ב־1955 עם מצרים.

התמיכה הסובייטית הקובעת בהקמת ישראל ובסיוע למלחמתה על עצמאותה, ואחרי כן לקבלתה לאו"ם, התקיימה במשך שנתיים וחצי רצופות. אולם בכך היא מיצתה את עצמה. בתקופה ההיא השיגו הסובייטים את מבוקשם – יציאת הבריטים מארץ־ישראל וגרימת זעזוע ליחסיהם עם הערבים מצד אחד ועם האמריקנים מצד שני. אולם כשנגמרה מלחמת העצמאות בכיבוש כל השטח שהוקצה למדינה היהודית ומעבר לו, וסוכל הניסיון הבריטי לקרוע את הנגב מתחום השלטון היהודי, דעכו והלכו הרגשות האנטי־בריטיים ביהדות ארצות־הברית, ושוב לא היתה ישראל גורם כה מפריע לתיאום האמריקני־בריטי באזור, בכל אופן לא במידה שהצדיקה בעיניים סובייטיות תמיכה בישראל; למוסקווה שוב לא היה כדאי להוסיף ולשלם את מחיר התמיכה באובדן ידידות ערבית.

ראוי לשחרר את המבט הרטרופקטיבי שלנו על קשרי ישראל–ברית־המועצות בשנותיה הראשונות של המדינה משני סוגי אנכרוניזם: אחד הלוקה באידיאליזציה מבחינה ישראלית, והאחר – בהשחרה. המשחירים, הרואים את הדברים מתוך אסוציאציה למה שקרה אחרי כן, עשויים להפריז לחומרה בנזק הבטחוני שמגעיו של סנה היו עלולים לגרום. מצד שני אין להקל ראש במעשה, על־ידי סיווגו כחילופי מידע בין גורמים מדיניים שארצותיהם נמצאו אז ביחסי ברית. היחסים עם ישראל נמצאו כבר מעבר לשיא, ובשנים הבאות הם נצטננו והלכו, ואילו כלפי מדינות ערב החלו גישושים של התקרבות.¹¹

זאת ועוד. אין לראות בעצם המגעים תופעה חריגה. את השיחות ההן יש לראות כקטע מרקמת מגעים רחבה למדי שהתפתחו סביב סגל השגרירות הסובייטית בשנים הראשונות של היחסים הדיפלומטיים שנקשרו מיד אחרי כינון המדינה. מגעים אלה לא היו מוגבלים לסנה ולחבריו לאגף השמאלי של מפ"ם – אף כי מפ"ם נטלה בהם את חלק הארי – אלא הקיפו קשת רחבה של המפה הפוליטית. שני מזכיריה של מפ"ם אמנם נפגשו לפרקים עם השגריר ירשוב ועם יועץ השגרירות מושין. ביניהם בלט דווקא מזכיר מטעם חטיבת אחדות־העבודה במפ"ם, ל' לויטה, שהיה אדוק באידיאולוגיה המרקסיסטית וחסיד המשטר הסובייטי. גם ישראל גלילי, שהחליף את לויטה אחרי התפטרותו, קיים פגישות אחדות כאלה.¹²

בקרב אנשי הסגל הבכיר של השגרירות היה המזכיר השני, מיטרופן פדורין, הכתובת הנוחה והמתאימה ליצירת גשר האמון שביקש סנה לבנות כלפי מוסקווה. פדורין היה ממונה על הקשר בין הממשלה הסובייטית והליגה לידידות ישראל–

10. Ibid, pp. 274, 279, 281, 404

11. Ibid, pp. 164, nn. 28 & 34, 435 n. 21

12. Ibid, pp. 177, 178, 221, nn. 23–24

ברית־המועצות, מוסד שסנה היה אחד מראשיו. ואכן ענייני הליגה תפסו מקום נכבד בדיווחים למוסקווה. פדורין היה גם האיש שטיפח במיוחד קשרי מידע לגבי השאלות המפלגתיות הפנימיות של ישראל ומוסדותיה החברתיים.¹³

מתוך עדויות של אישי מפ"ם, שקיימו את המגעים, עולה כי השאלות שעניינו את השגריר ועוזריו הבכירים הקיפו קשת רחבה של נושאי פנים וחץ. הם תהו על עמדותיה של מפ"ם בשאלות השנויות במחלוקת, כגון שיבת הפליטים הערבים, מעמדה של ירושלים וענייני העלייה ההמונית. הם תהו על מקומה במערכת השלטונית, כיצד עולות בקנה אחד ישיבתה בממשלה עם יריבותה עם מפא"י ועם מנהיגה. הם רצו לדעת יותר על התנועה הקיבוצית. הם שאלו על סיכויי הקמתה של חזית עממית בישראל – כמו זו שקמה בצרפת בין המלחמות, וסיפקה למפלגה הקומוניסטית לגיטימציה שלטונית וכך נרחב לפעילות תעמולתית.¹⁴

השאלה הנוקבת העולה ממה שהבאנו עד כה היא: כיצד יכול היה לקרות שד"ר משה סנה – אשר שלוש שנים לפני כן היה ראש המפקדה הארצית של 'ההגנה', האיש שהגיע להבנה עם האצ"ל, ומנחם בגין בראשו, ועם הלח"י, וככל הידוע הניח בכך את היסודות לתנועת המרי – דווקא הוא האיש שמסר מידע מבצעי לנציג מעצמה זרה, כשלא היתה לו שליטה על השימוש שיעשה במידע? לא מצאנו בכל תחום המגעים מקרה דומה. כמובן, העדר עדות על תופעות אינו הוכחה כי הן לא נתקיימו. אולם במאמר זה נתמקד בעמדותיו ובמעמדו הייחודיים של סנה, ונמצא כי יש בהם כדי להסביר מדוע הוא ודווקא הוא קיים אז מגעים מסוג אלה שפדורין דיווח עליהם למוסקווה. אנו מבקשים להראות כאן כי סנה, שהיה הדמות הבולטת בחבורה פוליטית שהיו בה חלוצים רבים מסורים מאין כמותם, היה משוכנע שהמעשה של מסירת המידע היה חלק ממהלך היסטורי הכרחי, וחיוני להצלת המפעל הציוני ועתידו של העם היהודי.

הרקע הבינלאומי

תחילה יש לעמוד על משמעות העיתוי, אביב 1949. יש להכיר את גורמי הרקע העולמיים והאזוריים. היה זה קרוב לשיא הסלמתה של המלחמה הקרה, חודשים מעטים לפני שהיא נתגלגלה למלחמה ממש – מקומית אמנם, אולם בין־גושית מבחינת היריבות בין ארצות־הברית לגוש הקומוניסטי. בשנתיים שקדמו לשיחתו הראשונה של סנה, המלחמה הקרה שבין שתי המעצמות התפשטה ממזרח הים התיכון, חצתה את אירופה והקימה בה 'מסך ברזל'.

היא התחילה סביב מלחמת האזרחים ביוון, אותה התרחשות שהביאה לגיבוש מדיניות המעורבות הישירה של ארצות־הברית בבלימת ההתפשטות הסובייטית: מלחמת האחים ההיא התלקחה מחדש בסתיו 1946, בעקבות חידוש המלוכה היוונית.

¹³. Ibid, pp. 180–181

¹⁴. Ibid, pp. 174–179

תחילה באו הבריטים לעזרת ממשלת אתונה, אולם במארס 1947 הודיעה ממשלת בריטניה כי אין לאל ידה לשאת בנטל, שהיה כרוך בדיכוי הארגונים השמאליים, שערערו על סמכותה של אתונה. המהלך הבריטי של הסתלקות מסיוע לממשלת יוון לא היה בלתי מתואם עם ארצות־הברית. באותו חודש מארס 1947 פנה הנשיא טרומן לקונגרס וביקש את אישורו להקצאת אמצעים לסיוע צבאי לממשלת יוון. מבחינת דיוננו ראוי לציין את המישור האידיאולוגי שבו הוצגה הפנייה של הנשיא האמריקני לבית המחוקקים של ארצו: הוא אמר כי ארצות־הברית של אמריקה חייבת 'לתמוך בעמים חופשיים, הנתונים תחת איום השתלטות של מיעוטים מזוינים או של לחץ מבחוץ'. תמיכה זו, קבע טרומן, חייבת להיות חלק אינטגרלי ממדיניותה של ארצות־הברית. הקביעה היא זכתה לכותרת 'הדוקטרינה של טרומן'.

יוון לא היתה נקודת התורפה היחידה במערך האנטי־סובייטי, שבריטניה עמדה עד אז בראשו בגזרת המזרח התיכון. לפני הפעלת הדוקטרינה של טרומן גם תורכיה תבעה סיוע צבאי, ונראה היה שללא גב מעצמתי חזק ממשלתה תתמוטט. ארץ זו, שחלשה על הגישה מהבלקן לאזור המפרץ וחצצה בין ברית־המועצות לסוריה – עמדה להיכנס למסלול שבסופו תהיה גרורה של ברית־המועצות. בשלב ההוא היה ברור כי אין לאל ידה של בריטניה לתת לתורכים את הסיוע הנדרש. וכאשר פנה טרומן לקונגרס להקצאת אמצעים לסיוע ליוון, הוא ביקש כזאת גם בשביל תורכיה.

כשלושה חודשים לאחר פרסום הדוקטרינה עשתה ארצות־הברית צעד רב משמעות, שהרחיב את מחויבותה למנוע השתלטות סובייטית על 'עמים חופשיים' והחיל אותה על עמי אירופה הזקוקים לסיוע חוץ. הפעם היה זה שר החוץ של ארצות־הברית, הגנרל (בדימוס) ג'ורג' מרשל, שהציע לעמים אלה להתארגן למסגרת משותפת, כדי לקבל את הסיוע האמריקני הנדרש לשיקום כלכלתם מהריסות מלחמת העולם השנייה. בעקבות פרסום תכנית מרשל באה התארגנות הקהילייה האירופית.

באפריל 1948 חלה הסלמה במלחמה הקרה; הסובייטים סגרו את דרכי המעבר לברלין המערבית באזור הגרמני הנתון לשליטתם. המצור על ברלין נמשך שנה בקירוב. הוא הוסר באביב 1949, אולם ההסלמה נשמכה ולבשה ממדים גלובאליים. בתחילת 1949, בשדר לאומה בעקבות בחירתו מחדש לנשיאות, הודיע טרומן על הרחבת מסגרת הסיוע האמריקני לארצות העולם המתפתח. באפריל הוקמה ברית נאט"ו, אולם בסופה של אותה שנה עמדו האמריקנים נוכח ההתמוטטות הסופית ביבשת סין של הכוחות הצבאיים שהיו נתונים לפיקודו של צ'ין־קיי־שק, ושנתמכו בידי ארצות־הברית.

התמונה הכללית הצטיירה, אם כן, כמתקפה עולמית של המשטרים הקומוניסטיים, שמרכזם במוסקווה, כאשר המערב האנגלו־סקסי נתון במגננה, שבשטחים נרחבים מאוד לא הצליחה למנוע את התפשטות הקומוניזם.

לא ייפלא אפוא כי אנשים כמשה סנה ראו אז את ההתפתחויות הבינלאומיות כתהליך בלתי נמנע של התפשטות השפעתה של ברית־המועצות והשתלטותה – אם לא על העולם כולו הרי לפחות על 'העולם הישן', ולבטח על המזרח התיכון.

דרכו של משה סנה אל הפרוגנוזה של השתלטות הקומוניזם 'העולמי' על המזרח התיכון היתה פרק חדש בחייו הרעיוניים והפוליטיים. אפשר אף לקבוע, במידה רבה

של קירוב, שהפרק נפתח בראשיתה של המלחמה הקרה, כפי שתיארנו אותה לעיל, כלומר בסתיו 1946. עיתוי זה נתמך על-ידי מקורות אחדים.¹⁵

במהלכיו של סנה, אשר הצטרפו כדי אוריינטציה בינלאומית פרו-סובייטית, היו שני פרקים שונים במניעיהם הבסיסיים. תחילה עמד המאבק האנטי-בריטי במרכז, ואחר-כך באה היערכות פנימית במישור המפלגתי-אידיאולוגי, לקראת נפילתו החזויה של המזרח התיכון לתחום השליטה הקומוניסטי.

במרכז הפרק הראשון נמצאה בקשת מוצא מהמשבר שאליו נקלע הזרם האקטיביסטי ביישוב באביב-קיץ 1946. כאשר התברר שהבריטים אינם עומדים לשנות את מדיניותם נוכח המרי היהודי, אלא להפך – הם מתכוונים להקשיחה ולשבור את כוחם של היהודים להתנגד לה, נגוזה התקווה שהבריטים, כאשר ייווכחו כי כוח המטרד של היהודים גדול מזה של הערבים, ישנו כיוון, וכשם שלפני כן הלכו לקראת הערבים, כתוצאה מהמרד הערבי של השנים 1936–1938, כך יחזרו לשיתוף פעולה עם היהודים, בעקבות המרי של השנים 1945–1946.

עיני רבים ממנהיגי היישוב והציונות נישאו אז לעבר ארצות-הברית, ואילו סנה הציע לצמרת המדיניות של התנועה הציונית להתחברר לאויבי בריטניה, הרוצים בהחלשתה במזרח התיכון. הוא הצביע אז במפורש על הגוש הסובייטי, והמליץ על יצירת הקשר האנטי-בריטי באמצעות מגעים עם גרורותיה של ברית-המועצות.

הפרק השני התגבש במרוצת 1947, וכלל יותר מאשר הצעת כתובת מדינית חדשה לשם סיכול המדיניות הבריטית. הוא כלל מגעים בגוש המזרחי, במסגרת ההיערכות למאבק הצבאי על ארץ-ישראל נוכח איום של פלישה ערבית. המגעים נתקיימו במסגרת פעילותו של סנה בשנה ההיא: כחבר הנהלת הסוכנות, אשר הופקד על פעילות המחלקה המדינית שלה באירופה, תחום אחריותו כלל אז את ההעפלה, שהיתה קשורה בחלקה עם ארצות הגוש המזרחי, ולענייננו – סנה טווה אז את החוטים הראשונים של רכש הנשק מצ'כוסלובקיה. ביולי 1947 הוא נפגש עם סגן שר החוץ הצ'כי קלמןטיס, ובעקבות הפגישה יצא לשם מוניה מרדור, בסתיו של אותה שנה, ובהמשך לשליחותו התקיימו מגעי תיווך שונים ושליחות נוספת של אהוד אבריאלי.¹⁶ כתוצאה מהמאמץ המשולב ההוא נחתמו עסקות נשק שהיו אולי הגורם המכריע בנצחונות היהודיים החשובים הראשונים במהלך מלחמת העצמאות.

ברור היה כי העסקה ההיא לא יכולה היתה להתבצע ללא מתן אור ירוק ממוסקווה לפראג, אות לכך שאספקת הנשק החיוני למדינה הצעירה אינה עומדת בניגוד לאינטרס הסובייטי.

מבחינה פורמלית סנה הגיע למפ"ם דרך החלק האקטיביסטי שלה, התנועה-

15. לפי ד' לשם, חתנו של דוד בן-גוריון, בן-גוריון עצמו סיפר לו כי הבחין אצל סנה בתמורה הרעיונית-מדינית המתוארת במאמר זה כבר בעת שהותם במלון אחד בפריס, בחודשים אוגוסט-אוקטובר 1946. חיווק לעדותו של לשם אפשר למצוא ברישומיהם של בן-אהרון ובן-גוריון הנזכרים בהערה 24 להלן.

16. Y. Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice*, p. 151.

לאחדות־העבודה.¹⁷ במונחים המקובלים זו היתה אז מפלגה פחות שמאלית מאשר השותפה שלה להקמת מפ"ם – השומר־הצעיר. להלן נתאר בקצרה שלושה פרקים בחייו הפוליטיים של סנה, שבאו זה אחר זה: דרכו אל תנועת העבודה, דרכו אל מפ"ם ובתוכה, והצטרפותו לקומוניזם.

הפרק הראשון: דרכו של אקטיביסט מהציונות הכללית אל תנועת העבודה

ראשון ראשון ואחרון אחרון. הפרק הראשון עניינו בסנה האקטיביסט, העוזב את הציונות הכללית ומצטרף לתנועת העבודה. המוטיב המרכזי בתקופה זו הוא המאבק נגד הבריטים, שבגינו הגיע סנה למשבר יחסים עם צמרת המנהיגות הציונית בכללותה, ולא רק עם חבריו להנהגת הציונים־הכלליים. שנתיים לפני כן היה סנה האחראי הראשי לאיחודם של שני הפלגים הארץ־ישראליים של הציונות הכללית, 'הברית' ('הימנית' במושגים המקובלים) ו'ההתאחדות' (הווייצמניסטית). המשבר שנתגלע במרוצת קיץ 1946 לא היה בעיקרו עם המסגרת הארץ־ישראלית המאוחדת ההיא, אלא כאמור עם כל רכיבי הקואליציה ששלטה אז (וגם אחר־כך) בתנועה הציונית: מפא"י, הציונים־הכלליים ו'המזרחי'. מנהיגי הקואליציה ההיא היו כידוע וייצמן ובן־גוריון.

הקרע בין סנה לווייצמן התרחש כאמור על רקע הוראת נשיא ההסתדרות הציונית למפקדה הארצית של 'ההגנה', שלא לבצע נגד השלטון הבריטי פעולה צבאית כתגובה על 'השבת השחורה'. הנשיא הורה לקיים הפוגה בפעולות המרי עד להחלטה מוסמכת חדשה.¹⁸ הקרע עם בן־גוריון התרחש שבועות אחדים אחרי כן, והיה חמור יותר מזה שנתגלע עם וייצמן, שכן מלכתחילה סנה לא ציפה להסכמה עם נשיא ההסתדרות הציונית, אדם שהשותפות עם בריטניה היתה חלק בלתי נפרד מעולמו. לא כן עם בן־גוריון. עמו סבור היה סנה שיש לו מכנה משותף רחב, ולכן היו לו ציפיות למהלך משותף – וכגודל הציפיות כן גדולה היתה האכזבה. לפי עדותו של סנה ניכר שהיא היתה טראומטית ובלתי נסלחת מבחינתו.

אחרי הוראת וייצמן התפטר סנה מתפקיד ראש המפקדה הארצית של 'ההגנה' (רמ"א), עזב בחשאי את הארץ והגיע אל מלונו של בן־גוריון בפריס, במטרה לחשל עמו ברית ולהקים ביחד גוש אקטיביסטי מאוחד בציונות, שיוכל להפוך את הוראת

17. א' צור, 'בין איחוד לפילוג: מפ"ם וחטיבותיה', בתוך: א' מרגלית (עורך), השמאל המאוחד, גבעת חביבה 1991, עמ' 74. הוא מציין כי עם האיחוד הצטרפו למפ"ם אישים פוליטיים עצמאיים. בעמ' 97 הוא מזכיר את סנה כאחד משלושה אישים שהגיעו למפ"ם בחטיבת אחדות־העבודה. בכל הפרוטוקולים של החטיבה ההיא מתקופה זו לא נזכר סנה, וניתן להסיק שזו היתה מסגרת פורמלית להצטרפות בלבד, ולמעשה הוא לא הצטרף לאחדות־העבודה, לא לפני הקמת מפ"ם ולא אחריה. המקור: א' שאלתיאל, שביוגרפיה פרי עטו על סנה נמצאת בהכנה.

18. עדות ממקור ראשון, אולם הרבה זמן אחרי המעשה, מצויה אצל גולדה מאיר, חיי, תל־אביב 1975, עמ' 148.

וייצמן על פיה. אולם בן-גוריון סירב לפלג את המחנה הציוני לפי הקווים שסנה ביקש להתוות. כאשר התברר במרוצת החודשים הבאים שהסירוב לא היה מקרי ושכן-גוריון אינו נוטה לחידוש המרי, סנה התייחס לכך כאל בגידה בעניין משותף. 'מעולם לא הסביר לי בן-גוריון את פשר תפניתו הפתאומית', אמר אחרי שנים לעורך ספר תולדות ההגנה.¹⁹ מסתבר שסנה לא קיבל את המגמה להשלטת האחדות בתנועה הציונית. יתכן שראה בה לא יותר מאשר סיסמה מילולית של בן-גוריון, שבאה לחפות על נסיגה מדרך המאבק, לנוכח הקשיים שדרך זו נתקלה בהם, שהעיקרי היה אי רתיעתם של הבריטים מלהכות בחזרה ובחוזקה, ודווקא את 'ההגנה'.²⁰ סנה לא התייחס לרמיזותיו של בן-גוריון כי ההפוגה במאבק נדרשת לצורך התכוננות למלחמה עם הערבים, שתבוא בעקבות סיום המנדט הבריטי. בן-גוריון ראה מלחמה זו כהתפתחות בלתי נמנעת, אשר תבוא בטווח זמן קצר יחסית.²¹

בידינו עדויות מרתקות על הפגישות הידידותיות שקיימו בן-גוריון וסנה עם המנהיג הווייטנאמי המהפכן הו-צ'י-מין כאשר השלושה גרו באותו מלון פריסאי,²² ויש לנו גם עדות על שבן-גוריון נזהר אז מלהפוך את הידידות לקשר מדיני-צבאי.²³ יש בידינו עדויות אחדות על הבדלי האוריינטציה בין בן-גוריון וסנה, כפי שהתגלעו בסתיו 1946. מאלפות ביותר הן רשימות שערכו, כל אחד בנפרד, בן-גוריון ובן-אהרון, על פגישה מרתונית של מנהיגים ציונים שכינס בן-גוריון במלון הפריסאי 'רויאל מונסו' בימים 10-12 באוקטובר 1946. לפי בן-אהרון²⁴ קבע סנה כי ההכרעה של אנגליה נגד הציונות היא נחרצת, ועל העם היהודי לחפש בעלי ברית נגדה 'בכל מקום שאפשר למצוא אותם', ובעיקר בארצות-הברית, ברוסיה הסובייטית ובבלוק המזרח-אירופי שלה. והיות שהגוש הסובייטי שואף 'להכות את אנגליה', יש לקבל ממנו עזרה ולפעול כדי 'להחליש את אנגליה בעולם ולצאת נגדה, ולהציגה ככובשת הנשענת אך ורק על כוחה הפיסי, ולדרוש את הוצאתם מהארץ'. לכאורה היתה הצגת

19. ראיון של עורך ספר תולדות ההגנה, י' סלוצקי, עם משה סנה.

20. מ' אביזוהר, 'חילוף משמרות', מבוא לזכרונות בן-גוריון (מן העזבונו). לקראת קץ המנדט, תל-אביב-קריית שדה-בוקר 1993, עמ' 14-16; וכן מכתב סנה אל בן-גוריון, 27 בספטמבר 1946 ותשובת בן-גוריון מ-1 באוקטובר, אב"ג התכתבות.

21. בן-גוריון התווה את תחזיתו באופן כללי ביותר בפני קבוצה נרחבת של אנשי עסקים יהודים בניו-יורק ב-1 ביולי 1945. הוא ביקש אז ליצור בסיס פיננסי להצטיידותה של 'ההגנה' בנשק כבד, כדי שהיישוב יוכל לעמוד כנגד פלישת צבאות ערביים בסיומו החזוי של המנדט הבריטי. אחרי פרסום דו"ח ועדת האו"ם לשאלת ארץ-ישראל (UNSCOP), בסוף אוגוסט 1947, הסתמנה אצלו המסגרת ללוח זמנים של ההיערכות למלחמה. ראה: מ' אביזוהר, 'שעון החול', מבוא לזכרונות בן-גוריון (מן העזבונו). פעמי מדינה (עומד להופיע).

22. עדותו של בן-גוריון נמסרה לעיתונאי ש' שגב, ונדפסה במבט חדש, 57 (ספטמבר 1966). זו של סנה פורסמה בספרו אחרית כראשית, ישראל 1982, עמ' 105-108.

23. ראיון של יגאל דוניץ עם רות עליאב, מדור התיעוד בעל-פה, אב"ג. עדות זו ואלו הנזכרות בהערה הקודמת פורסמו בכרך של זכרונות בן-גוריון, לקראת קץ המנדט, עמ' 194-195.

24. לרישום שערך בן-אהרון ראה שם, עמ' 14-15. לרישום שערך בן-גוריון ראה 10 באוקטובר 1946, אב"ג תכ"כ.

הדברים דומה לזו של בן-גוריון, שטען שהשלטון המנדטורי הפך להיות אלים ואיבד את הלגיטימציה שלו מרגע שהפסיק לקיים את התחייבויותיו כלפי המפעל הציוני, כפי שהוגדרו במנדט, ולכן – לאחר שפקעה זכותם לשלוט בארץ, עליהם לפנותה.²⁵ ואכן, בן-אהרון רשם בעדותו כי בן-גוריון פתח את דבריו שם 'בקרבה רבה לבעל-חנה [סנה]', אולם הוא הסתייג ממנו 'בהבדל אחד עיקרי ויסודי' – בעניין המאבק. 'הוא [בן-גוריון] רואה הכרח בהפסקתו לתקופה מסוימת, אף שהוא היה בעד הכרעה עקרונית בזכות מאבק מסוים. על פעולות מזוינות תחליט ההנהלה הציונית מפקידה לפקידה בכל עת שתראה צורך בכך', אולם בתקופה המידית, העיד בן-אהרון, בן-גוריון שלל פעולות כאלה. סייג מוחלט בעיני בן-גוריון למאבק נגד אנגליה היה שלא להביא את המאבק למצב שיאיים להרוס את היישוב. הוא גרס כי אנגליה מסוגלת לזעזע את מצבו הכלכלי, לגרום לחוסר עבודה, להביא לירידה ואף להתפוררות.

ברישומו של בן-אהרון אנו מוצאים עוד נימוק אחד של בן-גוריון להפוגה במאבק בתקופה המסוימת ההיא, נימוק שהיה בעיניו מכריע: 'כוחות הבטחון דרושים לריאורגניזציה. צריך ציוד חדש בהקף אחר. יש אפשרויות לעשות זאת כעת. תנאי לכך שיהיה שקט בארץ. אם הארץ תהיה נתונה לחיפושים מתמידים, הפעולה הזאת תופרע. ייתכן שבעתיד הקרוב יצטרך היישוב להילחם מלחמה רצינית, ההתגוננות בפני ערבים או אנגלים. ההצטיידות – הכרחית'.²⁶

ועוד הבדל מסנה, בעניין שהוא החשוב לנושאו של מאמר זה: לפי בן-אהרון בן-גוריון 'סייג עצמו לגמרי מבעל-חנה [סנה] בעניין השימוש בבלוק הרוסי. רואה בזה רק שלילה ללא שמץ חיוב. ז.א. להציג את עצמנו כלוחמים באנגליה ובהמשך [להופיע] כשונאי הבלוק המערבי וכחלק אינטגרלי של הבלוק הרוסי. נפסיד בזה את עולמנו, נקריב את הציונות ואת מעט [הידידות] שיש באנגליה ובאמריקה, כשאינן כל סיכוי שהציונות תהנה מכך'. בן-גוריון הבהיר כי הוא רוצה לקיים את האופנסיבה המדינית נגד אנגליה בגבולות העולם המערבי ולא לחרוג מהם. יתרה מזו, הוא אמר כי 'בסופו של דבר, הוא גם לא התייחס מאנגליה'.

לגישותיהם השונות של שני האישים לנושאים אלה היו השלכות מרחיקות לכת על הבדלים באסטרטגיה המפלגתית. בן-גוריון התנגד לקיטוב בתנועה הציונית על רקע היחס לאנגליה ודרכי המאבק בה. כשהוא דיבר על אחדות, זו לא היתה בהקשר ההוא מליצה ריקה. מבחינה מדינית הוא הלך אז בדרך ביניים: מאבק ממותן עם הפוגות ופגיעות לסירוגין, הוקעת אנגליה אולם לא הצטרפות לאויביה. וכך גם מבחינת ההשלכות המפלגתיות: הימנעות מיצירת גוש אנטי-וייצמני שיכלול גם את מפא"י. בן-גוריון היה משוכנע כי במחנה הציוני המלוכד יהיה רוב לדרכו שלו ולהנהגתו. ואכן כך היה: הקונגרס הציוני הכ"ב, שהתכנס כחודשיים אחרי כן, הסתיים בהעמדתו של בן-גוריון בראש התנועה הציונית, ללא וייצמן, כאשר בהנהלה שהרכיב היה רוב בעד המאבק המתון, אולם נגד ניתוק המגע המדיני עמה.²⁷

25. ראה פרק א של כרך זכרונות בן-גוריון, לקראת קץ המנדט, עמ' 41-47.

26. רישום בן-אהרון הנזכר בהערה 24 לעיל.

27. מ' אביזוהר, 'חילוף משמרות', מבוא לכרך זכרונות בן-גוריון הנ"ל, עמ' 41-47.

דרך הביניים של בן-גוריון הותקפה בזמנו משני העברים. בן-אהרון תיאר אותה כדו משמעית: 'לסוקרטס [בן-גוריון] שתי עמדות, אחת בהתחלה [של דבריו] ואחת בסוף וביניהן מרחק'.²⁸ סנה, לעומת זאת, היה חד משמעי וקיצוני בכל קשת השאלות: מאבק רצוף, ניתוק עם אנגליה ושיתוף פעולה עם אויביה נגדה, ועל בסיס מדיניות זו – יצירת בלוק אנטי-וייצמני בקונגרס.

כן אירע שבקונגרס הציוני אמנם נוצר בלוק אנטי-וייצמני, שסנה היה מראשו – אולם בן-גוריון לא הצטרף אליו, ובהצבעה המכרעת הצביעו הוא ומפלגתו בעד קיום דיונים עם הבריטים, ואילו המחנה של סנה – סילבר – בן-אהרון הצביע נגד.²⁹ למשה סנה היה חלק רב משקל בליכוד מחנה אקטיביסטי לקראת הקונגרס הציוני הכ"ב ובקונגרס עצמו (המחנה כלל את רוב הציונים-הכלליים מארצות-הברית ומארץ-ישראל, בהנהגתם של סילבר וסנה, את 'המזרחי' ואת התנועה-לאחדות-העבודה). הליכוד הוא גרם למפלתו של וייצמן והעמיד את סנה בצד סילבר וטבנקין, בראש מחנה רב-מפלגתי בקונגרס ההוא.³⁰ הוא הרחיק את סנה מבן-גוריון וקירב אותו לאופוזיציה המפ"מית ב'הגנה', בתקופת המעבר לצה"ל. ביחד עם טבנקין, בן-אהרון, גלילי, שדה ואחרים התגבש אז בהתיישבות העובדת ובפיקוד 'ההגנה' מחנה חדור רצון עז למאבק נגד בריטניה.

לקונגרס נבחר סנה כציר ברשימת הציונים-הכלליים. בוועדות ובמליאה הופיע בשם מפלגה זו ומטעמה נבחר להנהלת הסוכנות.³¹ אולם כעבור שנה היה כבר במפלגה אחרת. למעבר שלו לתנועת העבודה, ובתוכה למפ"ם, יש שני הסברים עיקריים, המשלימים זה את זה – אחד בתחום הדינמיקה המנהיגותית והאחר בגדר התפתחות אידיאולוגית. בתחום המנהיגות איבד סנה בשלהי 1946 את אחד ממעוזי הכוח הראשיים שלו – את מקומו בפסגת ארגון 'ההגנה', הן כחבר הנהלת הסוכנות הממונה על נושא הביטחון והן כראש המפקדה הארצית. הוא בעצמו ויתר על שתי העמדות. לגבי כל אחת מהן נהג לפי העיקרון, שכאשר נוצר ניגוד בין הקו לבין עמדת הכוח ('הכיסא' בלשון הבריות) – יש לדבוק בקו ולוותר על הכסא. ממשרת ראש המפקדה התפטר ביולי 1946, כביטוי לכך שאין הוא משלים עם הוראת וייצמן אז להפסיק את המאבק; מכהונתו כחבר הנהלת הסוכנות התפטר בספטמבר אותה שנה, לאות אכזבה ומחאה על שיושב-ראש ההנהלה, בן-גוריון, לא נענה להצעתו להקים חזית אקטיביסטית בין-מפלגתית, שתפעל לביטול הוראתו של וייצמן.³² מיד אחרי הקונגרס נטל בן-גוריון לידי את תיק הביטחון בהנהלה, ועד מהרה התמלא החלל שסנה הותיר אחריו. ביוני 1947 מינה בן-גוריון את ישראל גלילי לתפקיד ראש המפקדה הארצית ואת יעקב דורי לתפקיד הרמטכ"ל, ויחד אתם יצר את

28. ברישום בן-אהרון הנזכר בהערה 24.

29. מ' אביזוהר, 'חילוף משמרות', לקראת קץ המנדט, עמ' 42-43.

30. שם, עמ' 43.

31. ראה לפי מפתח הנאמים והאישים בקונגרס הציוני הכ"ב: דין וחשבון סטנוגרפי, ירושלים 1947; וכן ישיבת הנהלת הסוכנות ב-31 בדצמבר 1946 בבול.

32. מכתב סנה לבן-גוריון, 23 בספטמבר 1946, אב"ג התכתבות.

צוות הפיקוד העליון. כעבור שבועות אחדים שם קץ לקבלת החלטות בפורום עליון אחר – סיעת חברי ההסתדרות במפקדה־הארצית.³³ לסנה לא היה לאן לחזור במסגרת הקואליציה של הנהלת הסוכנות ושלטון מפא"י בהסתדרות. הפיצוי האחד היו קשריו העמוקים עם מפקדים בצמרת 'ההגנה', כמו יצחק שדה ויגאל אלון, ומטבע התפתחות הדברים מצא עמם יותר ויותר שפה אופוזיציונית משותפת. חיכוך טורד והולך עם בן־גוריון התפתח בחוגי האופוזיציה הבטחונית ההיא, כתוצאה מבלימת המאבק מזה והכנסת רפורמה במבנה 'ההגנה' מזה. במגמת הרפורמה הסתמך בן־גוריון במידה רבה על עזרתם של משוחררי הצבא הבריטי שלא השתייכו לפני כן לא לצמרת הוותיקה של 'ההגנה' ולא לפיקוד הצעיר של הפלמ"ח.³⁴

כך התרחקו בן־גוריון וסנה זה מזה.

אין לנו עדויות מפורטות על ההתפתחות האידיאולוגית שהביאה לכך שבסוף התהליך ההוא, שנמשך לא הרבה יותר משנה אחת, סנה היה שותף להקמת מפ"ם, כאיחוד של השומר־הצעיר והתנועה־לאחדות־העבודה, אולם דומה שסנה לא צריך היה להיתקל בקושי נפשי מיוחד בזניחת הציונות הכללית ובהצטרפות למסגרת של תנועת העבודה. מאז ומתמיד, עוד לפני עלייתו מפולין ב־1939, היה 'רדיקל', קרוב ברוחו לשמאל הפוליטי והאידיאולוגי. זאת ועוד. בשנים שקדמו להקמת המדינה, ועל אחת כמה וכמה בתקופת מלחמת העצמאות, לא היו הנושאים החברתיים עיקר בעיניו, ואילו בנושאי מדיניות חוץ וביטחון היו לו בשנים ההן יותר שותפים בתנועה־לאחדות־העבודה מאשר בקרב הציונים־הכלליים. מובן, על כן, מדוע העדיף מסגרת מפלגתית המקיימת בתוכה שותפות של נטיות, דעות ועמדות בתחום הביטחון על מסגרת שהמאחד אותה היה חיוב היוזמה הפרטית בתחום המשק והתנגדות לקולקטיביות האיגוד־מקצועית והמשקית של תנועת העבודה.

פרק שני: הדרך אל השמאל

העברת מרכז הכובד מהתחום הכלכלי־חברתי לתחום מדיני־משטרי היתה תופעה אוניברסלית בשמאל הקומוניסטי. ניתן לומר כי הסיכום של ההיסט ההוא היה שהמאבק הבין־גושי ירש את מקומה האידיאולוגי של מלחמת המעמדות. זו היתה תוצאה של תהליך מטמורפוזה של התכנים האידיאולוגיים, מטמורפוזה שהתרחשה במערכת הבינלאומית של מפלגות קומוניסטיות בארצות השונות: היא הקלה עליהן לקבל על עצמן את מרותה של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. בצורה האופיינית לתנועות דוקטרינריות, הניאוקומוניזם שהונהג בידי הקרמלין שמר במידה רבה על המינוח המרקסיסטי.

אחד השינויים התוכניים היה שאת מקומה של המהפכה הפרולטרית, שאמורה היתה לקרות כתוצאה ממתח גובר עד כדי התפוצצות בין ההון המתרכז בידי שכבה קטנה לבין ההתרוששות של המונים גדלים והולכים, תפס היעד של השתלטות צבאית

33. ראה יומן בן־גוריון, 22 באוקטובר 1947, אב"ג.

34. ראה: מ' אביזוהר, 'שעון החול', פעמי מדינה (עומד להופיע).

בעזרת סיוע מבחוץ – או אף כיבוש – סובייטי. תהליך השינוי התוכני הזה ימיו כימי מהפכת אוקטובר, והוא קיבל תאוצה עם עליית הפשיזם בדרום אירופה ובמרכזה. האיום הקיומי הפשיסטי והנאצי על תנועות הפועלים והאיגודים המקצועיים בארצות הדמוקרטיות הביא חלקים ניכרים בהן לראות ברוסיה כוח עולמי, המסוגל לבלום את התפשטות הפשיזם והנאציזם, ולהגיש סיוע לכל תנועת פועלים שתפתח אוריינטציה פרו-סובייטית.

מלחמות אזרחים בארצות שונות – המפורסמת שבהן היתה זו שהתנהלה בספרד – נתפסו בעיני רבים, כבר בשנות השלושים, כגילויים מקומיים של תופעה עולמית אחת, מעין מלחמת אזרחים החוצה גבולות של עמים וארצות. גם בארץ-ישראל, גם במפלגות לא קומוניסטיות ובתנועות שלא היו אדוקות בדוקטרינה המרקסיסטית-לניניסטית נשאו אז רבים את עיניהם למוסקווה, כאל המעוז האנטי-פשיסטי הראשי והמרכזי בעולם, וקיוו כי משם תבוא ישועה. כך, למשל, גם מנהיגו של הקיבוץ המאוחד, יצחק טבנקין, דיבר במונחים כאלה בהופיעו בפני סמינר הפעילים של הקיבוץ.³⁵

המטמורפוזה האידיאולוגית הזו חלה גם על אחת מאושיות תנועת הפועלים והתורות הסוציאליסטיות: הבינלאומיות והאחדות של מחנה המהפכה העולמית. בערש הסוציאליזם, באמצע המאה ה-19, הוא מצא את ביטויו במשפט שבו סיימו מרקס ואנגלס את המניפסט הקומוניסטי: 'פועלי כל העמים התאחדו'. אולם אז היתה הכוונה בראש ובראשונה למחנות של פועלי תעשייה ממש; המונח 'מעמד' התייחס במקורו לקבוצה חברתית שמאחדת אותה הוויה חברתית אחת ואינטרס כלכלי משותף; הגבולות בין המדינות תוארו כחומה מלאכותית הסוגרת בתוכה קבוצות שהניגודים ביניהם סופם להביא לעימות כוחני בכל מדינה; הגבולות המדיניים הפרידו אלה מאלה, חלקים אינטגרליים של מעמד הפועלים. חומות אלה עתידות היו, בהיתקע שופר המהפכה העולמית, ליפול כחומת יריחו. לציור עתיד נאיבי זה היתה משמעות עמוקה בזמנו, ועולם המושגים שממנו הורכב הפך למסורת ארוכת ימים, שהתפשטותה סייעה למפלגה הקומוניסטית הסובייטית לבנות את המערכת העולמית שלה. היא שימשה מסגרת צורנית, שנותרה בעינה גם כאשר נשתנתה כליל הווייתם של השכירים בחברה התעשייתית והבתר-תעשייתית, וגם אחרי שנתבדתה התחזית של מהפכות פרולטריות בארצות הקפיטליסטיות המובהקות.

בתוך המחנה הבינלאומי שהונהג בידי הקרמלין – ונשלט למעשה בידי אדם אחד – ניתן היה למצוא קבוצות שונות זו מזו לא רק בשפה, בתרבות ובגזע, אלא גם במה שהיה אמור להיות הבסיס לאחדות: ההוויה הכלכלית והאינטרס הכלכלי. קומוניסטים בסין, בדרום אמריקה ובשאר הארצות המתפתחות היו כה שונים מבחינה חברתית מחבריהם לדעה בארצות המפותחות, ואי-אפשר היה להוסיף ולבסס על בסיס זה את הארגון ואת האסטרטגיה של הקומוניזם הבינלאומי. הכרחי היה לפתח במקום אלה אינדוקטרינציה שתעביר את מרכז הכובד של המפלגות הקומוניסטיות מהבעיות

35. ראה: מ' אביזוהר, בראי סדוק: השתקפותם של אידיאלים חברתיים ולאומיים בעולמה של מפא"י, תל-אביב-קריית שדה-בוקר 1990, עמ' 278.

החברתיות והכלכליות של ארצותיהם ותציב אותו מחוצה להן – בזיקה אל ברית־המועצות. אולם מושג 'אחדות המעמד' – הפורצת גבולות מדיניים ומבטלת הבדלים לאומיים – שנותר שליט ברטוריקה ובפובליציסטיקה של העולם הקומוניסטי, הפך לצעיף, שהסתיר מאחוריו את קבלת המרות של מוסקווה, וקבלת המרות גרמה להכפפת כל השיקולים הלאומיים והחברתיים של חברי המפלגות ההן לצורכי המאבק הבין־גושי של ברית־המועצות.

מה שהחל כברית של תנועות לגאולה חברתית, שבמרכזן נמצאו אידיאלים של שחרור האנשים העובדים ממצוקתם ונחיתותם, והנהגת שוויון בין עובדים, מינים וקבוצות אתניות, נתגלגל והיה למערכת ביזנטית חדשה, נשלטת בידי עריץ. אחד הגילויים הסמליים היה חגיגות יום הולדתו של סטלין במסגרות הפרו־סובייטיות השונות ברחבי העולם. אנו נתקלים בתופעה זו גם בפגישותיו של סנה עם המזכיר השני של השגרירות הסובייטית בתל־אביב. וכך אנו יכולים לקרוא במכתב השלישי של פדורין למוסקווה, מה־17 באוגוסט 1949, כי השניים דנו בארגון אירועים בישראל לרגל יובל השבעים של סטלין ויום המהפכה הבולשביקית.

יותר חשובה לענייננו היא המרת ההזדהות עם המהפכה העולמית באנטי־אמריקנית, וזו היתה כרוכה – או הוסוותה – במליצות של דאגה לשלום העולם. הסתבר שלאמונה העיוורת במשיחיות הסובייטית אפשר היה לחבר דמונולוגיה של סוכנות הביון האמריקנית ומשוגותיו של הסטייט דפרטמנט בתמיכתו במשטרים מושחתים באמריקה הדרומית והמרכזית.

תוך כדי המטמורפוזה ההיא פשט צורה ולבש צורה חדשה גם הדטרמיניזם, שהיה רכיב חשוב ביותר בעולם המחשבה המרקסיסטית. המקור היה, כידוע, התחזית בדבר הבלתי־נמנעות של המהפכה הפרולטרית והוודאות של נצחונה, בסופו של התהליך; זו היתה מערכת מושגים ומונחים שהבטיחה יתרונות לא מבוטלים למחזיקים בהם. כך למשל הובטח להם 'עולם המחר', ואילו מתנגדיהם שויכו ל'עולם של אתמול', וחזקה עליהם שיובסו באחד הקרבות הבאים של 'מלחמת המעמדות'.

ההתפתחויות הבינלאומיות, במיוחד ההסלמה במאבק הבין־גושי בשנות הארבעים המאוחרות, הולידו חששות ממלחמת עולם שלישית העומדת בפתח. נראה כי המזיגה של החששות האלה עם רכיבי המחשבה הניאו־קומוניסטית, שתחזית המהפכה הפרולטרית נתחלפה בה בהתפשטותה הטריטוריאלית של ברית־המועצות, היא־היא המסגרת המנטלית־האידיאולוגית שבה עשה סנה את דרכו אל השגרירות הסובייטית בתל־אביב. הוא אימץ את ה'פרוגנוזה' של ניצחון ודאי של 'עולם המהפכה', כלומר נצחונה של ברית־המועצות במלחמת העולם השלישית והשתלטותה, כתוצאה מכך, גם על אזור המזרח התיכון. אנו למדים שזו היתה תפיסתו בחודשים הראשונים של מפ"ם גם ממכתב של מנהיג השומר־הצעיר, מאיר יערי, שבו ביקר את סנה על בטחונו בכך שמלחמת עולם שלישית היא בלתי־נמנעת, והסתמכותו על כך. מהמכתב מסתבר כי יערי לא קיבל את הדוקטרינה שפיתח סנה, לפיה האמריקנים והאנגלים הם ממשיכיו של היטלר.³⁶

36. ראה מכתב מ' יערי למאיוס וגרינבלט, 15 באפריל 1948, ארכיון השומר־הצעיר, גבעת חביבה, 7.95 ב-3 (1).

את תמיכתה של ברית-המועצות בהקמת מדינת ישראל ראה סנה, לעומת זאת, כאות וכאישור להיותה עוגן הצלה לעם היהודי וכהמשך של יחסה ליהודים במלחמת העולם השנייה – בראשית המלחמה נתנה מקלט להמוני פליטים מפולין, ובסופה הציל הצבא האדום את השארית. וכך קבע סנה על סמך הגזירה השווה: רק הברית עם הקומוניזם עשויה להציל את העם היהודי מכיליון במלחמת העולם הבאה. כזה היה ההסבר שלו עצמו להצטרפותו למייסדי מפ"ם. בנאום שנשא בינואר 1948, עם היבחרו להיות חבר המרכז של מפלגתו החדשה, אמר: 'הדגל הצועד נגד המלחמה [החדשה, שתבוא בגלל הפשיזם הקם לתחייה] והנלחם בפשיזם הוא רוסיה הסובייטית'. דרכו של כל יהודי דמוקרט – אמר – היא לסוציאליזם המהפכני, והכריז: 'אני עשיתי את הצעד הזה והתייצבתי לצד הדגל לשרתו כאחד החברים'.³⁷

סנה סיגל לעצמו את אוצר המלים, המונחים, הביטויים והכותרות של המרקסיזם-לניניזם. וכך אמר בנאום ההוא: 'האימפריאליזם אינו אלא שלב עליון של הקפיטליזם, והפשיזם אינו אלא הקלף האחרון של אותו קפיטליזם'. כבר אז תיאר את המערכה כעולמית, קשר זה בזה את זכר השואה, תחיית הפשיזם והכוחות המעוררים מלחמה חדשה, וקבע: 'יש לנו בעלי ברית העומדים מאחורינו במלחמה ... ובמאבק הזה תלוי גורלנו'.

בהירות, חד משמעיות, ביטחון סוחף – אלה היו תכונות מובהקות של סנה, והוא נתן להן ביטוי רטורי שזיכה אותו בצדק במוניטין של אחד הנאומים המשכנעים בזירה המפלגתית והפרלמנטרית הציונית והישראלית.

מבין הנאומים של ראשי מפ"ם בוועידת היסוד שלה, נאומו של סנה היה האחד שיומון המפלגה על המשמר, דיווח עליו כי נתלו לו 'תשואות ממושכות'.³⁸ אחרי הוועידה נשמר לסנה מקום מרכזי בעיתון והוא פרסם בעמודו השני, כמעט מדי יום שישי, מאמר גדול ובו פרשנות, תגובות ובעיקר התוויית דרך למפ"ם בשאלות פנים, חוץ וביטחון. שום מנהיג אחר של המפלגה לא זכה כמותו בתקופה ההיא למיקום, להיקף יריעה ולפריון כתיבה כאלה ואפשר להוסיף גם לכושר ביטוי כזה.

במאמריו ובנאומיו שילב סנה אידיאולוגיה ואקטואליה, ותוך כדי התייחסות להתפתחויות ארציות וגלובליות ומתן הסברים רעיוניים להתרחשויות הוא התווה דרך במישורים טקטיים, אסטרטגיים ועקרוניים. הדברים השתבצו יפה אלה עם אלה, מלאכת מחשבת. היה בהם כדי לגרור הודעות מצד קשת רחבה של גורמים במפ"ם ובפריפריה שלה – אקטיביסטים, אנשי הקיבוץ המאוחד, מפקדי פלמ"ח וגם אנשי לח"י – עם אנשי השומר-הצעיר, שהתחנכו לחתירה לדו-קיום יהודי-ערבי והסדר דו-לאומי.

כוח המשיכה של הטיעון האנטי-בריטי, שסנה פיתח בעקביות מעל במות שונות ביישוב ובהסתדרות הציונית מאז הסתיימה מלחמת העולם השנייה, לא נחלש אלא אף גבר במרוצת מלחמת העצמאות. סנה הצביע באופן מודגש על בריטניה כעל האויב

37. מצוטט לפי ידיעה בהארץ, 25 בינואר 1948.

38. הנאום המלא נדפס בעל המשמר, 30 בינואר 1948. תמציתו – הדיווח על התשואות הממושכות בסוף הנאום – בכתבה שהופיעה בעיתון ב-25 בינואר, בעמוד א'.

מספר אחד. הוא הסביר: אמנם היד שלחצה על ההדק היתה ערבית, אולם הנשק, ההדרכה והכוונה – היו בריטיים. הוא כתב וחזר וכתב על כך, על 'האויב היושב בלונדון' ועל 'עושי רצונו הערבים'. כזה היה גם ההסבר לפלישה: 'ארצות ערב הוכנסו על ידי האימפריאליזם הבריטי למלחמת מצווה נגד ישראל'.³⁹

הוא לא נתן אמון בהכרזות הבריטיות על סיום המנדט ב־15 במאי, והזהיר שלא ללכת שולל אחרי לוח הזמנים שעליו מודיעים הבריטים, ולא לפיו להיערך כנגד הפלישה הערבית הצפויה עם יציאת הצבא הבריטי. זה אינו 'אלא לוח זמנים המוכתב על ידי האויב', כתב וקבע: 'סיום המנדט [האמיתי] יוכרז עם סיום ההכנות הערביות להתקפה רבתי'.⁴⁰

הדברים נכתבו שלושה חודשים לפני המועד המוצהר, אשר בדיעבד התברר כי לא היה בדוי. חשדנותו של סנה התבססה על שכנוע פנימי כי המועד ייקבע בסופו של דבר בהתאם למטרה, 'והמטרה היא להנחיל ליהודים מפלה צבאית, שתכריח אותם לכניעה פוליטית'. ברור היה לו כי הבריטים ימשיכו להיות האויב בזירה הארץ־ישראלית גם אחרי סיום המנדט, והם יוסיפו להחזיק בקווי התחבורה, ולא רק באזורים שלגביהם הודיעו מראש כי צבאם יישאר בהם גם אחרי סיום השלטון המנדטורי, כגון מפרץ חיפה.⁴¹ בחודשי המנדט האחרונים הציג סנה את נוכחות הבריטים, ואת מעלליהם של שונאי ישראל שבתוכם – כגון אלה שהיו מעורבים בפיגוע הרצחני ברחוב בן־יהודה בירושלים – כהתערבות בריטית זרה, נגד היהודים ולימין הערבים.⁴² המטרה האסטרטגית של התערבות זו, כפי שתיאר אותה, היתה להביא לצמצום השטח ולהשליט את בן־חסותם עבדאללה על השטחים הערביים של ארץ־ישראל. תיאור זה לא היה רחוק מהמציאות, כפי שראו אותה רבים גם מחוץ למפ"ם (וכפי שהיא נראית גם היום, לאור המחקר ההיסטורי).⁴³

סנה שיבץ את תפקודם של הבריטים בארץ־ישראל לתוך תמונת עולם מפולג בין מזרח קומוניסטי ומערב אימפריאליסטי: 'מי האויב, מיהו המתנקש באחרית תקוותנו?', שאל רטורית בנאומו בוועידת היסוד של מפ"ם, והמשיך: 'אין השאלה מכוונת למי שיורה עלינו בדרך, ובכפר סולד וביחיעם, בחיפה ובירושלים ובגבול יפו. זה ידוע. השאלה היא לא מי מבצע, אלא מי רוקם את המזימה'. סנה לא הסתפק אז בתשובה שהאימפריאליזם הבריטי הוא העומד מאחרי המתקפה הערבית, והוסיף:

39. 'מעל המצפה', שם, 10 בספטמבר 1948.

40. 'גורמים במערכה', שם, 13 בפברואר 1948.

41. שם, שם.

42. 'בירושלים ובליק סאכסס', שם, 27 בפברואר 1948.

43. מחבר מאמר זה עומד לפרסם בקרוב ממצאי מחקר על המדיניות הבריטית, שחתרה למנוע התיישבות יהודית בנגב בשלהי המנדט, אחר־כך להוציא את הנגב משטח המדינה היהודית העומדת לקום, ואחרי הקמתה – למנוע את השתלטות צה"ל עליו, עד כדי איום בהתערבות צבאית בריטית. המבקש לעיין במסמכים בריטיים רלוונטיים ימצא ב־PRO, FO 800. תעודות מאלפות בעניין זה מהתקופה שבין תחילת מלחמת העצמאות ועד למבצע 'עובדה' (בסלילים 487, 488 של צילומי המיקרופילם של החטיבה הזאת).

'היותו [של הגורם הבריטי] אימפריאליזם היא הנותנת'.⁴⁴ הוא הדגיש כי קיומו כגורם אפקטיבי לא היה מתאפשר בלעדי התמיכה האמריקנית בבריטניה. במשך כל תקופת מלחמת העצמאות לא חדל סנה מלכרוך בנשימה אחת את בריטניה וארצות-הברית.⁴⁵ הוא דיבר על הסדר אנגלי-אמריקני, הסדר של חסות צבאית ומדינית ששתי המעצמות שואפות לכפות על ארץ-ישראל. השתיים תוארו כצירוף של מקל וגזר, 'שוט' של נוכחות צבאית בריטית ושוחד של סיוע כלכלי אמריקני.⁴⁶

נסיגתה של ארצות-הברית מתמיכה בביצוע החלטת ה-29 בנובמבר, והצעת נציגה במועצת הביטחון להטיל על הארץ משטר נאמנות, זמני כביכול, נתנו חיזוק להערכותיו של סנה. לדעתו, כפי שכתב בעל המשמר ב-9 באפריל 1948, מטרתה של ושינגטון היתה להטיל על הארץ משטר של כיבוש צבאי אנגלו-סקסי:⁴⁷ 'החוליות מתחברות יפה בשרשרת המזימות של ממשלת ארצות-הברית - בסיסים צבאיים אנגלו-סקסיים בארץ-ישראל ... הקפת המפעל הציוני ושעבוד היישוב לחסות אימפריאליסטית'.⁴⁸

האנטיתזה למדיניות האימפריאליסטית האנגלית-אמריקנית היתה 'מלחמת העצמאות של עם ישראל. היא בטיבה מלחמה אנטי אימפריאליסטית ולכן היא נתמכת על ידי כוחות השלום והקדמה בכל ארבע-כנפות תבל', כתב סנה וקרא לא להירתע 'מפני הסתייעות מלאה בידידותה של ברית-המועצות ושל שאר כוחות הקדמה ברחבי העולם'.⁴⁹ הוא הטיף להישענות בלתי מסויגת על הקרמלין, כינה את ברית-המועצות 'בעלת-ברית', שעמה 'קשור הגורל ההיסטורי הגיאופוליטי של ישראל';⁵⁰ 'היחידה הרבה את ריבנו'.⁵¹ הוא ייחס לה תפקיד של משענת צבאית ומדינית כאחת, וקבע כי היא מזדהה עם שלוש מטרות המלחמה של ישראל: קיום המדינה, שלמותה הטריטוריאלית ושמירת ריבונותה.⁵²

ערב השיחות הראשונות ברודוס (1948) על שביתת נשק הכריז סנה: 'יש לנו יסוד לצפות לעזרה מברית-המועצות', ומתוך 'הכרה [זו] שמאחרינו בעלי ברית אדירים', תוכל המשלחת הישראלית לגלות במשא ומתן תוקף וביטחון.⁵³ בחודש שקדם להכרזת העצמאות הצטרפה מפ"ם למנהלת העם, שבה באייר תש"ח היתה עתידה להפוך לממשלה הזמנית. שניים משריה היו חברי מפ"ם. האסטרטגיה הקואליציונית שסנה התווה במאמריו התבססה על ההכרה בפער האידיאולוגי

44. בנאום בוועידת היסוד של מפ"ם, על המשמר, 30 בינואר 1948.

45. למשל, 'תכניהם הם ונפתולינו אנו', שם, 27 במאי 1948.

46. 'לא בשוט ולא בשוחד', שם, 20 באוגוסט 1948.

47. 'מחסומים ומארבים בדרך', שם, 9 באפריל 1948.

48. 'מחסומים ומארבים בדרך', שם, 9 באפריל 1948.

49. 'מנובמבר עד נובמבר', שם, 26 בנובמבר 1948.

50. בנאום בוועידת היסוד, הערה 38 לעיל.

51. 'שלושה שנאמו', שם, 5 במארס 1948.

52. 'תכניהם הם ונפתולינו אנו', שם, 27 במאי 1948.

53. 'רודוס לא יהיה מינכן', שם, 18 ביוני 1948.

שהתקיים בין מפא"י למפ"ם, ועם זאת תבעה אוריינטציה בינלאומית משותפת, על יסודות פרגמטיים: 'מעולם לא תבענו משלטונות המדינה, כפי שהם מורכבים כיום הזה, שיקבלו מאתנו את האוריינטציה שלנו על הסוציאליזם המהפכני הבינלאומי. ... [אולם] תבענו והננו תובעים אוריינטציה על אלה התומכים בנו באמונה ... תבענו והננו תובעים שלא נפקיר ענין מענייננו בגלל החשש מפני הסתייעות בתמיכת ברית המועצות והדימוקרטיות העממיות'.⁵⁴ לשון אחר: חרף השלמתו עם הצטרפותה של מפ"ם לממשלה כמיעוט בתוכה, חתר סנה לכך שמפלגתו תהיה גורם מוביל במדיניות החוץ, בזכות קשריה המיוחדים עם הגוש הסובייטי, שלהערכתו היה הגורם הבינלאומי היחיד שעליו יכולה היתה ישראל להישען.

התביעה היתה אפוא לאוריינטציה בינלאומית פרו־סובייטית, לאו דווקא מתוך אידיאולוגיה מרקסיסטית־לניניסטית, אלא מתוך יצר הקיום הישראלי. סנה תבע מהרוב המפא"יי להישאר לפחות נאמנים ל'אי־הזדהות' עם אף אחד משני הצדדים במאבק הבין־גושי, והוא עקב בספקנות אחר הנטייה הפרו־אמריקנית הגוברת, שהסתמנה בממשלה ככל שפחתה הסכנה לעצם קיומה של ישראל וככל שבטחונה השתחרר מהתלות בעסקות הנשק עם הגוש המזרחי. אי־הזדהות היתה תביעת מינימום ממפא"י. יש להבין אותה כבסיס לשיתוף פעולה מפא"י־מפ"ם, אך לא כתמיכת מפ"ם בניטרליות בין־גושית. נהפוך הוא: ביסוד עמדותיו המפ"מיות, למן נאומו בוועידת היסוד, עמדה התפיסה כי כל הלאומים, וכך גם משפחת העמים בכללותה, מפולגים ביסודם לשניים, וכך גם 'אנחנו' – ככל העמים – עם מחולק למעמדות ומפולג למפלגות'.⁵⁵ בעקבות הכרה זו, ככל שנקפה המלחמה הקרה, כן פינתה רטוריקת האחדות הלאומית את מקומה לתחושת משבר פנימי העומד בפתח.

תחילה, כל עוד נטה הקונסנזוס הלאומי להישענות על סיוע מברית־המועצות, שסנה זיהה אותה במאמריו עם חופש מתלות חיצונית, נתקיימה לדידו זהות בין מושג 'האחדות הלאומית הדמוקרטית' לבין מגמותיה של מפ"ם והיותה גורם מוביל במדיניות החוץ של ישראל. לעומת זהות זו, התקיים לדידו ניגוד בין האחדות הלאומית והאוריינטציה המערבית. בגלל ניגוד זה הוא הזהיר: 'אם תסטה ממשלתנו ותבקש לעם־ישראל פינה שקטה בירכתי העולם האנגלו־סקסי, תתערער האחדות בפנים ותינטל מאתנו העזרה מבחוץ'. והוא סיים את מאמרו על הברירה העומדת לפני ישראל באזהרה: 'שעת מבחן ממשמשת ובאה'.⁵⁶

לאור האוריינטציה הפרו־סובייטית התווה סנה במרוצת מלחמת העצמאות מרשמים מדיניים וצבאיים מוגדרים, שבמרכזם דבקות בהחלטת האו"ם מ־29 בנובמבר. מקום חשוב במרשמים אלה תפס סעיף האיחוד הכלכלי בין שתי המדינות העצמאיות שעמדו לקום בארץ בהתאם להחלטת העצרת – סעיף זה תאם את סיסמת אחוות־העמים, שהיתה מטבע שכיח ברטוריקה הקומוניסטית וגם בזו של מפ"ם⁵⁷ – ובו־בזמן הוא

54. 'שעת מבחן', שם, 1 באוקטובר 1948.

55. 'החלוקה במבחן ראשון', שם, 6 בפברואר 1948.

56. 'שעת מבחן', שם, 1 באוקטובר 1948.

57. הקשר בין איחוד כלכלי ואחוות העמים ובינו לבין ההסדר שקיבל גושפנקה של האו"ם חוזר

שמר על האידאל הציוני של שלמות הארץ.⁵⁸ לעומת זאת, אי הקמתה של מדינה עצמאית בשטח הערבי, כלומר סיפוח הגדה המערבית לעבר־הירדן, נתפס כאינטרס אימפריאליסטי בריטי־אמריקני. בעקבות זאת חזרה והוצגה תביעה, שהושמעה באו"ם מפי נציגי הגוש המזרחי וזכתה לתמיכה במאמריו של סנה, כי הפולשים העבר־ירדנים יגורשו אל מעבר לירדן מזרחה.⁵⁹

בחודשים הראשונים של המלחמה המשימה הצבאית והמדינית שהותוותה במאמרים היתה כאמור ביצוע החלטת ה־29 בנובמבר, הן מבחינה טריטוריאלית והן מבחינת הסידורים המדיניים. סנה קבע אמנם כי צה"ל לא צריך להגביל עצמו לגבולות החלוקה, ועליו אף ליזום תפיסה של שטחים מעבר להם, אולם לא כדי לזכות את ישראל ביתרונות טריטוריאליים, אלא לצרכים צבאיים, וכדי להקל על הצד היהודי לכפות על הצד שכנגד את הפתרון שעליו החליטה העצרת, 'לכל פרטי פרטיו'.⁶⁰ הפתרון הבינלאומי שסנה הטיף לו אז היה כרוך בפיקוח בינלאומי, ואילו זה שהוא שלל מעיקרו היה הפתרון האנגלו־סקסי, שהיה כרוך להערכתו במעורבות בריטית ואמריקנית ובהקמת בסיסים צבאיים של שתי המעצמות בארץ.

לקראת סוף 1948, אחרי התבססות צה"ל בשטחים שמעבר לקווי החלוקה שהותוותה בהחלטת ה־29 בנובמבר, זנח סנה את דבקתו בקווים ההם, אולם לא זו מתביעתו כי בשטח הערבי שממערב לירדן תוקם מדינה עצמאית, שכן 'ההתנגדות העקבית לאימפריאליזם והשאיפה הכנה לברית עם העם הערבי העצמאי הן בבחינת אשיות עליהן מושתת כל בניין עצמאותנו'.⁶¹

בשלב זה תמך סנה אפילו בכיבוש יזום של שטחים – 'לשחרר את ירושלים כולה משרידי הלגיון הערבי', לסלק את המצרים מהנגב ולכבוש את הגליל כולו. ממה שכתב אז השתמע כי כיבוש שטחים מידי הצבאות הערביים היה מטרה לגיטימית, לא משום שהוא יגדיל את שטחה של ישראל, אלא משום שהוא יצמצם את האחיזה הטריטוריאלית של בני חסותן של בריטניה וארצות־הברית.

מגמה זו חזרה ובאה לידי ביטוי מודגש בזמן מבצע 'חורב'. סנה התנגד אז להוראת הממשלה לצה"ל לסגת מהשטח המצרי שנכבש בעקבות יוזמת מפקד הפלמ"ח. כזכור, יגאל אלון יזם אז, שלא על דעת הפיקוד העליון, חדירה לעומק יחסי לתוך סיני. סנה כינה את עמדת הממשלה: צעד של כניעה לסחיטה אמריקנית.⁶²

הדמון האמריקני חזר וצץ אצלו כל אימת שמדובר היה במשבר מזרח־תיכוני ועולמי. מעל לכל ריחפה אימת מלחמת העולם הממששת ובאה. כפי שהציג את הדברים בוועידת היסוד של מפ"ם, כך גם בסדרת מאמריו בעל המשמר, הנקודה

במאמרים רבים. ראה בין השאר 'על עיקר ועל טפל', שם, 6 באוגוסט 1948, ו'הברירה הגדולה', שם, 17 בדצמבר 1948.

58. 'הברירה הגדולה', שם, שם.

59. 'דרכים לשלום', שם, 10 בדצמבר 1948.

60. 'גורמים במערכה', שם, 13 בפברואר 1948.

61. 'היום צבאנו לא ייסוג', שם, 19 בנובמבר 1948.

62. 'פרשת נסיגה אחת', שם, 7 בינואר 1949.

היהודית של המלחמה הבאה היא אנלוגית לזו של מלחמה העולם השנייה, שהמיטה שואה על העם היהודי: התגברותם של אויבי ברית־המועצות במלחמת עולם חדשה 'משמעותה בשבילנו טרבלינקה חדשה', ו'השיסוי הפרוע' נגד הקומוניזם עלול ליהפך לשטנה נגד היהודים.⁶³

אין לטעות: קריאתו החוזרת ונשנית לשלום, כפי שהושמעה ללא הרף גם בכל הפרסומים הסובייטיים והפרו־סובייטיים, לא היתה קריאה לצד האחר לוותר על אינטרס או על שטח, אלא היא שללה את מהותו של היריב מעיקרה, שכן בעיניה ארצות־הברית היתה 'אימפריאליזם' הנערך להתקפה, כשמולו כוח 'שאינו רוצה להתפשר אתו, אלא להפיל אותו – הסוציאליזם המהפכני'.⁶⁴ בדרך אופיינית לתעמולה הקומוניסטית – אין סנה שואל שאלת תם, מדוע בעיניו הכוח הרוצה להפיל ולהפוך את האחר הוא שוחר השלום. לטענתו 'שום בר־דעת אינו מעלה על דעתו את האפשרות של התקפה מצד ברית־המועצות'.⁶⁵ הוא מצטט את דברי צ'רצ'יל על כך שהפצצה האטומית היא האמצעי המונע היחיד למניעת התפשטות הקומוניזם, ושוב – מבלי לשים לב שצ'רצ'יל דיבר על מניעה ועל בלימה של התפשטות. סנה קבע בביטחון כי סכנת המלחמה העולמית החדשה נשקפה מצד 'כת אימפריאליסטית האוחזת בהגה השלטון על ארצות הברית ועל בריטניה הגדולה'.⁶⁶ אלה פניהם למלחמה, כשמולם 'המוני העם [כל העמים] המאוחדים בשנאת המלחמה', ופניהם לשלום עולמי ולאחווה בינלאומית. כמו אינטלקטואלים רבים אחרים, שהתגייסו ברחבי העולם לחזית הרב־לאומית של 'כוחות השלום והקדמה' נגד נושאי המלחמה והריאקציה, כך הזהיר גם סנה את ציבור קוראיו, שלא ללכת שולל אחרי סיסמאות כגון 'התרבות המערבית', 'הדמוקרטיה הפוליטית' ו'חופש הפרט'.⁶⁷

תפיסת העולם הקומוניסטית, ההטחה כי אויבי ברית־המועצות נערכים למלחמת עולם שלישית, והתפקיד שהמערכת התעמולתית הסובייטית ייעדה לאינטלקטואלים 'פרוגרסיבים' במערב – השתלבו זה בזה, והם הרקע למגעי סנה-פדורין, שבהם פתחנו את דיוננו.

פרשנות זו מקבלת חיזוק מבחינת עיתוי הדיווח הראשון של פדורין למוסקווה. סביר להניח כי השניים התראו זה עם זה מתוקף תפקידיהם, שהמכנה המשותף להם

63. דוגמה מובהקת לדמונולוגיה היו דבריו בוועידת היסוד של מפ"ם בינואר 1948, שם כינה את ה'פשיזם' של הממשל האמריקני בשם אשמדאי. וכך גם דבריו בעצרת העם של קונגרס השלום, בקולנוע אסתר בתל־אביב, כפי שהובאו בעל המשמר, 24 באפריל 1949. אופייני גם הביטוי 'מנגנון שטני' לגבי האימפריאליזם האנגלו־אמריקני, שהופיע במאמרו 'לאן', על המשמר, 1 באוגוסט 1949. ראה גם דבריו בוועידת הליגה לקשרי ידידות עם ברית־המועצות: 'כל זריעת השנאה לברית המועצות ... היא הכנה רוחנית לטבח עולם חדש'. שם, 24 ביולי 1949.

64. בנאום בוועידת היסוד של מפ"ם בינואר 1948, שם, 30 בינואר 1948.

65. 'שלום העולם ושלום ישראל', על המשמר, 15 באפריל, 1948.

66. שם, שם.

67. בנאום בוועידת היסוד של מפ"ם, ינואר 1948, הערה 38 לעיל.

היה טיפוח מסגרות ידידות בין ישראל לברית-המועצות.⁶⁸ הימים היו ימי הקמת נאט"ו, כאשר אישים פרו-סובייטים באירופה נרתמו לארגון קונגרס עולמי למען השלום, שזימן לפריס את מיטב האינטלקטואלים הפרו-סובייטים, ביניהם משלחת של מפ"ם בראשות בכיר מנהיגיה, מאיר יערי. סנה היה יו"ר הוועד הישראלי של הקונגרס ההוא, ופדורין היה זה שתיאם מטעם השגרירות הסובייטית את הפעילות הציבורית הפרו-סובייטית, כגון הליגה לקשרי ידידות עם ברית-המועצות.⁶⁹

ב-23 באפריל 1949 כינס הוועד עצרת עם בקולנוע אסתר בתל-אביב, ומשה סנה היה הנואם המרכזי, קוצר התשואות בה. הוא העלה אסוציאציות מהמלחמה האחרונה, וציין כי ברית-המועצות שילמה בה את המחיר הגבוה ביותר של קורבנות אדם, ולאחריה – העם היהודי. מהעבר הוא עבר להווה, והשווה את התקציב הצבאי של ארצות-הברית לבעלות-בריתה, שהיווה לפי חשבוננו 58.3% מכלל התקציב של הממשל האמריקני – לתקציב הסובייטי לענייני ביטחון שהיה רק 19%. המסקנה הרטורית של סנה היתה ברורה: 'היוכל איש ישר שלא לראות מי מכין מלחמה ומי בונה בניין של שלום?'⁷⁰

סנה גם ערך אנלוגיה בין מערכת הבריתות של האנטי-קומאינטרן של היטלר עם איטליה ויפן לבין ברית נאט"ו ומערכת הבריתות הנלווית לה באסיה, ואמר: 'שקר וכזב שהעולם מחולק לשני גושים גיאוגרפיים עניינים, המערבי והמזרחי. זה מול זה עומדים: גוש מחרחרי מלחמה ומחנה עצום של המוני פשוטי עם, שוחרי השלום והקדמה. בין שני אלה, בין מזימת מלחמה והגנת השלום, לא תיתכן ניטרליות'.⁷¹

בעצרת העם התל-אביבית של קונגרס השלום פסק סנה בתוקף ובביטחון, כי מקומה של ישראל הוא במחנה הנאבק לשלום. הוא הבהיר כי אין הדברים אמורים במישור רעיוני גרידא – אלא מכוונים למעשים. לשם כך ציטט ידיעה מיונייטד פרס על כך שבוושינגטון מקננת דאגה שמא כוחות ישראליים תוקפניים, שהוגדרו כפרוגרסיביים בדברי סנה (או – בידיעה מ'וושינגטון?'), 'יפריעו להפיכת מדינתנו לאחד הבסיסים התוקפניים האנטי-סובייטיים'. סנה המשיך ואמר: 'דאגתם מוצדקת! ואנחנו נפריע'. 'לקול תשואות סוערות של הנאספים' סיים הנואם את דבריו בהכרזה כי ישראל 'לא תהיה בסיס לזרים, אלא לנו תהיה'.⁷²

זהו אפוא הקשר והזמן והעניין לשיחה גלוית הלב וגלוית הסודות הבטחוניים שהתנהלה בין סנה ופדורין, שניים שהיו מעורבים בהיערכות הציבורית הפרו-סובייטית בישראל, בימי ייסוד נאט"ו.

68. על תפקידו של פדורין ראה: Y. Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice*, pp.

180–181; ואילו על תפקידו של סנה ראה: Ibid, pp. 426, 464, n. 6

69. על תפקידו של סנה כיו"ר הנשיאות של הוועד הישראלי של הקונגרס ניתן ללמוד מידיעה בעל המשמר, 24 באפריל 1949. השניים השתתפו בוועידת הליגה לקשרי ידידות ישראל-ברית-המועצות, שם, 24 ביולי 1949.

70. הדברים פורסמו בעל המשמר, 24 באפריל 1949.

71. שם, שם.

72. שם, שם.

ראוי להוסיף כי לא היתה זו הצגת יחיד, אלא אחת – אולי המבריקה ביותר – מרבות דומות שהציגו כל מנהיגי מפ"ם, לכל גוניהם. במסע הציבורי ההוא לפריס דיבר מאיר יערי, למשל, ברוח זו.⁷³ כעבור ימים אחדים, ב־3 במאי, אמר יעקב חזן בכנס של הוועד הפועל הציוני: 'אנו הולכים לקראת מלחמה שלישית, והקורבן יהיה שוב אנחנו'.⁷⁴ באותו שבוע, במועצת הקיבוץ המאוחד שהתכנסה בדפנה, אמר יצחק טבנקין: 'נצחונה של סין הקומוניסטית מצמצם את המרחק בינינו לבין ברית־המועצות, מכל העברים עולה ומתקרב הכוח המשחרר בעולם'.⁷⁵ סיסמת מפ"ם לאחד במאי של אותה שנה, 1949, היתה, כפי שהתפרסמה בעל המשמר ערב חג הפועלים: 'שוחרי השלום – התאחדו!'. כמה שבועות אחר־כך קרא סנה במאמרו לערב יום העצמאות: 'לגייס את העם לשלב השלישי במאבק על אי־תלותה של ישראל'.⁷⁶ שני השלבים הקודמים היו חיסול השלטון הבריטי והדיפת הפלישה הערבית. אולם למען לא יטעה הקורא לחשוב כי מדובר במאבק שהיה לגביו קונסנזוס לאומי, כתב סנה, כי התפקיד מוטל 'על שכמם של הכוחות המהפכניים בתנועת הפועלים – עד הנצחון הסוציאליסטי'.⁷⁷

פרק שלישי: הדרך החוצה

זמן לא רב לאחר הצטרפותו למפ"ם התברר כי סנה לא השתלב במסגרת החטיבה של התנועה־לאחדות־העבודה, והוא התקרב מיד לחטיבה האחרת – השומר־הצעיר. אולם לפי אישיותו הוא לא היה מסוגל להיטמע גם בקולקטיביות הרעיונית של חטיבה זו, שהקיבוץ הארצי היה דומיננטי בה. סמכותם המנהיגותית של יערי וחזן לא היתה מקובלת עליו.

מנהיג הקיבוץ הארצי, מאיר יערי, הורה שלא לקבל באופן עיוור את המרות הטקטית של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. כך הוא הבדיל את השומר־הצעיר ומפ"ם מהמפלגה הקומוניסטית הישראלית. ובכך הוא נבדל מסנה, שגרס כי 'מפ"ם היא חלק בלתי נפרד מהמחנה הבינלאומי הגדול ... שברית המועצות עומדת בראשו'.⁷⁸ הליכה בדרכה של זו ערערה בעיני יערי וחבריו את הסינתזה בין ציונות וסוציאליזם, שהם לא רק האמינו בה, אלא גם חיו לפיה. אל אחד ממנהיגי השומר־הצעיר, יעקב (קובה) ריפטין, שהחזיק בדעות קרובות לאלה של סנה, התייחסו בקיבוץ הארצי כאל מי ש'קיצץ בנטיעות'. הנהגת החטיבה של השומר־הצעיר במפ"ם תקפה בחריפות את קבוצתו של ריפטין, תבעה את חיסולה וראתה בדאגה את ההתקרבות של

73. דיווח על המשמר, 24 באפריל 1949.

74. לפי דיווח המופיע שם, 3 במאי 1949.

75. דבריו הודפסו בעל המשמר, 9 במאי 1949, תחת הכותרת 'במבחן העצמאות'.

76. 'המאבק על עצמאותנו לא נגמר', שם, 4 במאי 1949.

77. שם, שם.

78. הגדרה זו הופיעה במאמר של סנה 'אירופה של ארצות הברית', שם, 20 בספטמבר 1949.

ריפטין אל סנה ואת התלכדות תפיסותיהם גם עם אנשי פועלי-ציון-שמאל שהגיעו אל מפ"ם בתור חברים בתנועה-לאחדות-העבודה.⁷⁹

מפ"ם ידעה ויכוחים פנימיים קשים למן יומה הראשון. בין שתי החטיבות היה שוני ניכר מלכתחילה, והתקווה שהוכרזה בעת ייסוד המפלגה – כי קיום החטיבות הוא כורח זמני, רק לתקופת ההתארגנות הראשונה, ואחריה תהיה מפ"ם מסגרת אחידה – התבררה כאשליה. לתקופת המעבר ההיא הוענק לחטיבות שוויון במוסדות מפ"ם, אולם ככל שהתברר שהחטיבות הן תופעה לא כל-כך זמנית, גבר בהנהגת הקיבוץ הארצי החשש ממצב של תיקו, שישתק את התנועה וינטרל את השפעתה בזירה המפלגתית הישראלית. היו אלה חששות מתסכלים, שכן שלא כמו באמצע שנות הארבעים, שבהן שתי החטיבות הלכו למערכות בחירות בנפרד וזכו למספר דומה של נציגים, ב-1948 השומר-הצעיר היתה תנועה גדולה יותר מהתנועה-לאחדות-העבודה. כמו-כן חלק ניכר מחברי חטיבת אחדות-העבודה, פועלי-ציון-שמאל לשעבר, התקרבו לאחר האיחוד לשומר-הצעיר. על יסוד התחזקות היחסית בתוך מפ"ם הקימו מנהיגי השומר-הצעיר, יחד עם פועלי-ציון-שמאל ועם סנה וקבוצת פעילים צעירים שהתלכדה סביבו, את 'החזית לליכוד מפ"ם'. מנהיגי הקיבוץ הארצי נתנו ידם לכך למרות יחסם החשדני כלפי כל אלה שנמצאו שמאלה מהם. החזית השיגה רוב ניכר בבחירות הפנימיות הראשונות במפ"ם, שהתקיימו ב-1951, לקראת ועידתה, והתנועה-לאחדות-העבודה נותרה במיעוט.⁸⁰

נצחון החזית של יערי-סנה-יצחקי (מנהיג פועלי-ציון-שמאל) הגביר את חוסר הנחת בתנועה-לאחדות-העבודה וגרם הרהורי חרטה על השותפות עם השומר-הצעיר; ואילו לסנה ניתנה מסגרת רחבה לחיזוק השפעתו. נראה אז כי הוא עתיד לעמוד בראש השמאל הישראלי. ויש לזכור עוד כי בכנסת הראשונה מפלגתו, מפ"ם, היתה השנייה בגודלה, אחרי מפא"י שבהנהגת בן-גוריון. יש לראות לכן בהתפתחות שדיווחי פדורין למוסקווה היו סימפטום שלה, לא רק פרק בביוגרפיה פוליטית של אישיות מקסימה ויוצאת דופן – אלא ביטוי למגמה חשובה בזמנה בפוליטיקה הישראלית וביחסי החוץ שלה.

כאמור, במרכז עמדתו של סנה הוצבו תחזית של התחממות המלחמה הקרה, הערכת הסכנות הטמונות במלחמת עולם ליהדות אמריקה, וההשתלטות הצפויה של ברית-המועצות של אזור המזרח התיכון. המסקנה המפלגתית שלו היתה שיש להפוך את מפ"ם לזרוע הישראלית של הקומוניזם המתפשט. סביב עמדה זו, שהיו לה שותפים בולטים באגף השמאלי של מפ"ם, התפתחה אז דינמיקה פנימית, שניזונה מהמתח הבין-חטיבתי ומהוויכוח הרעיוני בין ההנהגה לבין האופוזיציה האידיאולוגית שבראשה

79. ראה למשל דברי מ' יערי בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 24 בספטמבר 1950. ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה, 5.10.5 (15).

80. לקראת הבחירות לוועידה ה'פרוגרמטית' של מפ"ם, שנערכו באפריל 1951, חיבר מאיר יערי מצע משותף עם יצחקי, ממנהיגיה הבולטים של פועלי-ציון-שמאל. מצעם זכה בתמיכתם של 61.9% מהבוחרים לוועידה. מצעו של טבנקין זכה ב-34% בלבד. א' צור, 'בין איחוד לפילוג', עמ' 108.

עמדו סנה, ריפטיין ויצחקי. כתוצאה מהדינמיקה ההיא הלך וגדל המחנה האופוזיציוני של סנה וחבריו.⁸¹

בגיליון של ערב האחד במאי 1950 פרסם יעקב ריפטיין מאמר, בו קרא למפלגה כולה לאמץ אידיאולוגיה מרקסיסטית-לניניסטית ולהשתלב בגוש הקומוניסטי העולמי.⁸² חברים אחרים של האופוזיציה האידיאולוגית לא היו מוכנים להסתפק בנוסחה כללית כזו של השתלבות. הם תבעו יצירת קשר פוליטי-רעיוני עם המפלגה הקומוניסטית הסובייטית ועמדו על הצורך בתיאום אסטרטגי; אחד מהם הוסיף: אפילו תיאום טקטי.⁸³ אין צריך לומר, שקבלת מרותה של ברית-המועצות היתה חלק בלתי נפרד של המגמה, ומקובל היה על חסידיה שהמטה העליון של המחנה כולו יהיה במוסקווה, כאשר תפרוץ מלחמה עולמית.

דא עקא שהמפלגה הקומוניסטית הישראלית קדמה לשמאל המפ"מי בזיקתה למוסקווה. לא היו לה הסייגים ולא היו בתוכה הלבטים שנבעו מציוניותה של מפ"ם. מדבריהם של אנשי האופוזיציה השמאלית במפ"ם עולה כי הם היו מודעים ליתרונות של המפלגה הקומוניסטית הישראלית עליהם בכל הנוגע להכרת מוסקווה בם כזרוע הטריטוריאלית של המחנה הקומוניסטי העולמי בישראל. לכן חתרו אנשי האופוזיציה השמאלית לכך שמפ"ם תסגל לעצמה, מוקדם ככל האפשר, הזדהות מלאה ובלתי מסויגת עם ברית-המועצות. וכך התבטא אחד מאנשי האופוזיציה במפ"ם בשאלת שילוב הציונות בעולם הקדמה המנצח: '... יש לחשוב ולחשוב בכל הרצינות, מה יהיה כשהם יגיעו הנה ... מוכרחים להכריע מי תהיה המפלגה הקומוניסטית בישראל'.⁸⁴

חבר זה, אהרן כהן, מראשי פעיליה של המפלגה בסקטור הערבי, ששירותי הביון הישראליים 'עלו' על קשריו עם נציגים סובייטים, אמר: 'אני רוצה מפלגה טריטוריאלית בינלאומית', ותבע כי עמדת מפלגתו בשאלת קבלת חברים ערבים תהיה 'זכה כבדולח'.⁸⁵ סנה אמר דברים דומים: '... אנו חיים בתקופה של המהפכה המתגבשת צעד אחר צעד ... הבעיה היא, מי ימלא כאן ... [את] התפקיד. [וזה] לא ייעשה אלא ע"י גוף יהודי-ערבי. הגרעין הוא מפ"ם טריטוריאלית, אינטרנציונליסטית'.⁸⁶

אכן, מרחק רעיוני ניכר עבר סנה בתקופה הנדונה כאן. בתחילת 1947 עדיין היה אחד מראשי המחנה האקטיביסטי, שרוחו היתה לאומית-יהודית מובהקת; במרוצת

81. שם, עמ' 95, 97, 98.

82. 'ריפטיין, 'אנו והקומוניזם', על המשמר, 1 במאי 1950.

83. מצוטט לפי א' צור, 'בין איחוד לפילוג', עמ' 101. מסתמך על מאמר של י' וינברג, בהדים, ינואר 1952.

84. אהרון כהן בישיבת הוועד-הפועל של הקיבוץ הארצי, 24 בספטמבר 1950; ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה, 5.10.5 (15).

85. הנ"ל בישיבת הפורום הנ"ל, ב-11 בספטמבר 1949, בשער העמקים, ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה, 5.10.5 (15).

86. מ' סנה במועצה השלישית של מפ"ם, 27 בנובמבר 1949, ארכיון השומר-הצעיר 90, 69, 101.

השנה ההיא היה מופקד על ההעפלה,⁸⁷ שמהותה היתה הפוכה לטריטוריאליזם בינלאומי, שכן היא העבירה אנשים מטריטוריות אירופיות לארץ-ישראל משום זיקתם היהודית: ההעפלה היתה לא רק חתירה למקלט, אלא גם ובעיקר בקשת מולדת לאומית. והנה בתחילת 1948 אנו מוצאים אותו פועל למען השתלבות מלאה של ישראל במחנה בינלאומי ובשנה שלאחר מכן למען הפיכתה של מפלגתו מסניף בהסתדרות הציונית – לסניף ישראלי של הקומוניזם הבינלאומי. דומה כי בהבנת משמעותה הרעיונית של הדרך ההיא טמון ההסבר למהלכיו של סנה ב־1949, ובכלל זה מסירת מידע בטחוני לאיש השגרירות הסובייטית בתל-אביב.

* * *

התחזית שהביאה אנשים כסנה וכאהרן כהן לעבירות-לכאורה על בטחון מדינת ישראל לא נתאמתה. נכזבה גם תקוותם שמוסקווה תיתן לגיטימציה למפלגה ציונית-סוציאליסטית כמפ"ם ותגיע אתה לתיאום אסטרטגי.

אולם ב־1949 הדבר עדיין לא היה ברור בעליל, ומי שלא ראה שהמחנה הקומוניסטי נשלט בידי עריץ עשוי היה לשגות אז גם בהערכות כמו אלו של סנה, של ריפטיין ושל אהרן כהן. האופוזיציה האידיאולוגית עדיין לא נבלמה במפ"ם, וסנה עדיין לא העלה בדעתו – כך יש לשער – שהוא יורחק מהמפלגה. השמאל הציוני עדיין לא עבר אז את הזעזוע של משפטי פראג; הוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית לא היתה אז אלא אירוע הצפון בחיק העתיד, וכך גם עסקת הנשק הצ'כית-מצרית.

שאלות אחדות מחייבות מחקר בטרם אפשר יהיה להבין פרק זה עד תומו. למשל: האם שיתף סנה חברים אחרים ממפ"ם בידיעה על מגעיו עם פדורין? סביר להניח שמנהיג בעל ניסיון בטחוני כשלו, אדם שהצטיין באופי חזק ובהכרה עצמית של מי שנועד לגדולות, לא הסתכן בדיונים יתרים ובקבלת החלטות קולקטיביות, אלא פעל על דעת עצמו. עדויות על הקשרים שלו עם מפקדים בכירים בצה"ל מצביעות על כך שצינורות המידע שלו והשיג ושיח שקיים בעניינים בטחוניים לא היו מוגבלים למוסדות מפלגתו. שאלה נוספת שיש לחקור היא מה היתה הערכתה של מוסקווה את סנה.

זאת לגבי פרק הזמן המוגבל לסוף שנות הארבעים. המשך דרכו של סנה וקשריו הישירים עם הסובייטים מעלים שאלות נוספות: כיצד השפיעה עליהם הרחקתו ממפ"ם ומה היה אופיים כאשר פעל במחיצה אחת עם קומוניסטים ישראלים ותיקים, שאליהם התחבר אחרי פרישתו ממפ"ם? ועוד: מה עבר על זיקתו למוסקווה אחרי הוועידה

87. ד"ר משה סנה התמנה על-ידי הנהלת הסוכנות לראש הוועדה לחלוקת התפקידים בין חבריה. ב־24 באפריל 1947 הוא הביא להנהלה את סיכומי הוועדה, ולפיהם הוגדרו תפקידיו כדלקמן: 'ראש המחלקה לעלייה נוספת ונדירה [עליה ב' ו'בריחה']', חבר המחלקה המדינית בירושלים ומשתתף בהנהלתה, חבר מחלקת הארגון'.

העשרים, כשהסטליניזם החל מצטייר באור ביקורתי אפילו בחוג אנשיו של סטלין? וכיוצא באלה שאלות לגבי מה שקרה אחרי כן, עד לפירוק השותפות עם קומוניסטים ישראלים אנטי-ציונים, שוללי קיומה של ישראל כמדינה יהודית. דרכו של סנה לפגישות גלויות לב עם איש השגרירות הסובייטית בתל-אביב בסוף שנות הארבעים ושיבתו בשנות השישים לנאמנות אחת – לעמו ולמורשתו – היא פרשה עוצרת נשימה. ספק אם נוכל לשחזרה בשלמותה, שכן מעבר לניתוח התעודות ולידיעת רקען והקשריהן – נמצאים תהומות הנפש של אדם שהלך לעולמו. ספק אם ההיסטוריון יוכל לרדת למעמקיהן עד תומן.

מעבר לכל אלה מתייצבת השאלה התהומית של 'הנאמנות הכפולה' – לעם היהודי מצד אחד ולמחנה הקומוניסטי העולמי, דהיינו לברית-המועצות, מצד שני. הרי האיש היה קשור בכל נימי נפשו ומטעניו הרוחניים ליהדות ולציונות – ולא רק קשרים רוחניים ורעיוניים, אלא קשרי משפחה הדוקים, וקשרי ידידות עם אנשי ביטחון, עם סופרים ואנשי רוח, ועם תלמידים מעריצים בכל התחומים.

הקומוניזם הארץ-ישראלי המסורתי הועמד במשך עשרות בשנים מחוץ לגדר, בעיני רוב שכבות היישוב. רדיפת הציונים בברית-המועצות, מעצרים וגירושם לסיביר גרמו לכך שמוסקווה תיחשב לאויב ברוטלי של הציונות. נדרשה העזה ציבורית ומחשבתית לא מבוטלת כדי לעשות בפומבי את הדרך שעשה משה סנה מהציונות הכללית אל הקומוניזם הישראלי. ואין לנו הסבר אחר לתופעה מלבד ההיתפסות לפרוגנוזה של מלחמת עולם שלישית העומדת בפתח, מלחמה שבה הובטח לברית-המועצות ניצחון. פרוגנוזה זו קיבלה חיזוקים רבים מהגידול המתמיד שחל בשטח הגיאוגרפי שבו הפכה הדוקטרינה המרקסיסטית-לניניסטית לאמונה שלטת ומהעובדה שכמעט בכל הארצות שמחוץ לתחום זה התפתחו מפלגות קומוניסטיות שהיו מוכנות ומזומנות לחולל מהפכות, או לפחות לקדם בברכה את הצבא האדום ולסייע לו להשתלט על ארצותיהן.

אם כך רואים את הדברים – אין הכרח לפקפק בנאמנותו של סנה לעמו, אף לא לאידיאלים של שיבת ציון וקיבוץ הגלויות. סביר להניח כי מבחינתו חיפש פתרון להמשך מימושם בנסיבות חדשות שהיו בעיניו בלתי-נמנעות. זהו הסבר 'סובייקטיבי' מתקבל על הדעת למסירת המידע למזכיר השני של השגרירות הסובייטית בתל-אביב, ואילו המשמעות ה'אובייקטיבית' היתה סיוע לברית-המועצות לעמוד על המתרחש בזירה הישראלית ולמזג את איסוף המידע עם טוויית רשת של אישים וארגונים המזדהים עם מוסקווה, ובמובנים אחדים אף עומדים לשירותה. הצינור של העברת המידע, קרי המזכיר השני של השגרירות הסובייטית בתל-אביב, לא היה צינור מודיעיני, אלא נמצא בתחום שהוגדר, בלשון נקייה, 'טיפוח יחסי ידידות', ואילו על דרך האנלוגיה של מה שאירע בארצות אחרות לא היה אלא מסלול של השתעבדות. אולם מבחינתו של סנה היתה זו הכרה כי אין מנוס מהתפשטות השפעתה של ברית-המועצות, שבמקרה הרע תבוא בעקבות מלחמת עולם שלישית, ובמקרה הטוב בעקבות ניצחון פוליטי של השמאל בישראל.

לסיכום: ברור כי לסנה לא היו מניעים דומים לאלה שיש לסוכנים זרים. להפך, הוא עשה מה שעשה מתוך שכנוע פטריוטי כי מעשיו הכרחיים להצלחתם של ישראל

והעם היהודי. אוסיף מיד: לדעתי אין בסיכום זה בשום פנים משום זיכוי במישור הנורמטיבי. להפך: אפשר להוציא מהפרשה מסקנה חותכת בשאלה של מתן היתר עצמי לעבירה על חוק המדינה, היתר על בסיס אידיאולוגי, לא כל שכן כאשר מדובר בחוקים הבאים לשמור על הביטחון.

הקרע בעין־חרוד: בנים אכלו בוסר ושיני אבות תקהינה המחלוקת על השתייכות עין־חרוד לקיבוץ המאוחד

אייל כפכפי

מבוא

קיבוץ עין־חרוד, שממנו התפתח הקיבוץ המאוחד ושהיה גם בירתה של התנועה הקיבוצית הגדולה ביותר, התפלג, יחד עם הקיבוץ המאוחד כולו, בתחילת שנות החמישים. ברקע הפילוג עמד הסכסוך בין שתי מפלגות הפועלים הגדולות: מפלגת פועלי ארץ־ישראל (מפא"י) ומפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם), עם המעבר מ"ישוב" ל"מדינה".

במהלך מלחמת העצמאות ושנות המדינה הראשונות עברה האוכלוסיה היהודית בארץ־ישראל ממצב של אוכלוסיה המאורגנת כחברה שאמצעי הכפייה שלה מצומצמים ומוגבלים, והיא מתנהלת במידה רבה בכוחם של גורמים התנדבותיים, לאוכלוסיה של מדינה דמוקרטית החותרת לפעול כמדינת חוק, לרבות אכיפתו בכלים הממלכתיים. זמנו של הסכסוך בין שתי המפלגות הקביל, פחות או יותר, לשיא המלחמה הקרה, ששתי בחינות שלה היו רלוונטיות במיוחד לענייננו: הראשונה – האיבה המחרפה בתוך תנועת הפועלים הבינלאומית, בין הסוציאלי־דמוקרטית לבין התומכים בברית־המועצות (בנוסח אותם ימים: ה'קומאינפורם' והקרובים לו), השנייה – הפעילות האנטי־ציונית והאנטישמית הארסית של הקומוניזם הסובייטי בשנות חייו האחרונות של סטלין. אולי לא פחות מן הרקע, ניכרו בפילוגו של עין־חרוד קווי היכר עין־חרודיים מיוחדים, שמקורם בהיסטוריה שלו.

מאמר זה מתכוון להציג את תהליך הפילוג בפועל, על רקעו הכולל ועל מה שהיה בו מיוחד לעין־חרוד.

שנות העשרים – המחלוקת הבסיסית בין לביא לטבנקין

קיבוץ עין־חרוד קם בעמק ב־1921 כחלק בלתי־נפרד של גרוד העבודה, אך מימיו הראשונים ראו בו חבריו חלק של מפלגת אחדות־העבודה, בין היתר הודות לשני אנשי העלייה השנייה המרכזיים שבו – שלמה לביא ויצחק טבנקין. רוב חברי עין־חרוד – מהעלייה השנייה, מגדוד העבודה ומ'חבורת העמק', שהצטרפה לעין־חרוד לאחר פילוגו מהגרוד ב־1923 – השתייכו לאחדות־העבודה. לאחר האיחוד עם 'חבורת העמק' התגבש עין־חרוד יותר ויותר, למורת רוחו של לביא, כ'קיבוץ ארצי' (כלומר, כיחידה כלכלית־חברתית המקיפה נקודות יישוב אחדות), שממנו יצא הקיבוץ המאוחד.

הנהגת המפלגה לא התנגדה - ב-1927, בשפלו של משבר העלייה הרביעית - להפיכת עין-חרוד לקיבוץ ארצי ולייסוד הקיבוץ המאוחד, שהחל דרכו כגוף החלוצי המרכזי העומד לרשות הנהגת אחדות-העבודה וההסתדרות הכללית למשימות המרכזיות של התקופה, ועם זה בעל יוזמה משלו הן בתחום הכלכלי והן בתחום התנועתי.¹ המחלוקת שהחריפה בין לביא וחבריו לבין טבנקין וחבריו, בין ה'משקיסטים' לבין התומכים בקיבוץ ארצי, נחשבה אפוא כמחלוקת עין-חרודית פנימית.

עימות זה בין לביא לטבנקין נבע מתפיסה שונה של החלוציות והקיבוץ. לביא התרכז בעין-חרוד כדי לבנותו, כמשק גדול ומתרחב בהדרגה, לפי מידת הרחבת אמצעי הייצור במקום. הוא עצמו וחברי עין-חרוד הקרובים לו, ביניהם אנשי רוח כדוד מלץ, יצאו יום-יום, בהתמדה, לעבוד בחקלאות ולחיות חיי יצירה בלתי אמצעיים. לביא שקע ראשו ורובו בעיבוד אדמת עין-חרוד ובתכנון החקלאות והמלאכה. הוא שאף להפוך את עין-חרוד למשק יציב, הנושא עצמו מבחינה כלכלית ומספק לחבריו רמת חיים סבירה ורמת תרבות וחינוך נאותים, באמצעות עבודה בענפי החקלאות והחרושת. את חברי עין-חרוד רצה לראות לא כעסקנים ארגוניים של תנועה ארצית אלא כחיים ועובדים במשק. 'מה טובים החיים ליד יצירת החיים', קבע לביא, והתכוון להינטעות הגבר והאשה, היוצרים משפחה, משק וחברה, במקום מסוים, במקרה זה - בעמק.²

בעוד שלביא התחיה בחיק הטבע - טבנקין פרח ממגע עם התנועה הכללית, ובמיוחד עם הנוער בחוץ-לארץ. אחד המפעלים הגדולים של טבנקין וחבריו מעין-חרוד היה הרחבתה וביסוסה של תנועת 'החלוץ', בעיקר בפולין ולאחר מכן גם בגרמניה ובשאר ארצות אירופה המרכזית והמזרחית. ב-1925 יצא טבנקין עם משלחת גדולה לפולין ויחד עמו, לפניו ואחריו, יצאו חברים מרכזיים נוספים מעין-חרוד. הכשרונות והלהט של חבורה מרכזית זו פתחו אופקים חדשים לקיבוץ המאוחד. פעילותה הבטיחה מילואים למשקים, כולל עין-חרוד עצמו, והרחבת הקיבוץ המאוחד בפלוגות וביישובים חדשים. ה'מצמצמים', ה'משקיסטים', חששו דווקא מאותה תנופה שהפכה חלק חשוב מחברי עין-חרוד לעסקנים ציבוריים של התנועה הכללית, למרות שהקיבוץ עצמו התפתח במידה רבה הודות ליוזמה ולתנופה של טבנקין ושל חבריו ב'החלוץ'.³ ה'מצמצמים' ראו בכך פוליטיזציה מקפת של הקיבוץ הארצי עין-חרוד, שהפך אחר-כך לקיבוץ המאוחד. הקיבוץ המאוחד עסק, במקביל למפלגה ולהסתדרות, בכל ענפי הפעולה - חינוך נוער בארץ ובחו"ל והתגייסות מיוחדת למשימות בכל קצוות הארץ, מהפלוגות במושבות ועד 'ההגנה', המשטרה ועוד. ה'משקיסטים' טענו שאנשי החבורה המרכזית ליד טבנקין מתנתקים מהעבודה ומטילים את פרנסת משפחותיהם על המשק.

1. ה' ניר, 'עין-חרוד-הקיבוץ המאוחד: המשכיות ושינוי', הקיבוץ, במה בינתחומית לחקר החברה הקיבוצית, 5, תל-אביב תשל"ט, עמ' 35-66.
2. ש' לביא, מגילתי בעין-חרוד, תל-אביב תש"ז, עמ' 127-129.
3. ב' כנרי, לשאת את עמם, תל-אביב 1989, עמ' 55.

לביא וחבריו התנגדו להקמת הקיבוץ המאוחד וביקשו מהמפלגה להתערב נגד המהלך. מנהיגי המפלגה התערבו, אבל לא דווקא לטובת לביא וחבריו. הנהגת אחדות־העבודה דאז תמכה בהקמת הקיבוץ המאוחד ב־1927, למרות הסתייגויות מריכוזיותו.⁴ התביעה מהמפלגה ומההסתדרות ליטול אחריות על התפתחותו של הקיבוץ תחזור ותאפיין את ה'משקיסטים' בפילוג עין־חרוד ב־1951–1954.

דפוסים ההתנגשות בין הצדדים, כפי שהוטבעו מלכתחילה

בשנת 1927, בדיונים על תביעתם של לביא וחבריו להוציא את עין־חרוד ממסגרת הקיבוץ המאוחד, הופיעו כבר כל אופני הפעולה והמונחים שיאפיינו את הפילוג בעתיד. טבנקין לא ייחס ערך רב למשא ומתן עם לביא וחבריו. הוא העריך שהם יסתגלו לעובדה שעין־חרוד נמצא בקיבוץ המאוחד, לאחר שייבואו מרצונם להוציא את חברי הקיבוץ המאוחד מעין־חרוד. לא הפשרה, אלא היאוש של לביא וחבריו הוא שיביא את השלום, קבע טבנקין.⁵ לביא, דורסיני, סבוראי וחבריהם הטילו על ההנהגה הפוליטית את מלוא האחריות להכרעה סופית ובלעדית בענייני עין־חרוד ולאכיפתה. סבוראי קבע שאם אין אפשרות להגיע לפשרה, יש לחזור אל 'שולחינו', כלומר אל המפלגה וההסתדרות. גם טבנקין, לויטה וחבריהם שטחו את עצומותיהם בפני ההסתדרות והמפלגה, אבל לא רצו בהם כפוסק אחרון. ללביא ולחבריו היה רוב במשק, אבל יצחק טבנקין וחבריו טענו שהרוב קטן ולמעשה בנוי המשק משני מחנות שווים.⁶

סבוראי הטיל לפתחם של המנהיגים את ה'יאוש' האוכל את לבם של מייסדי עין־חרוד, שאחדים מהם כבר עזבו ויש מהם שעוד יעזבו. לדבריו, המצב המשקי יחד עם המסירות לעבודה ירדו פלאים. בצד הטלת האחריות על הוועדה של מנהיגי המפלגה לעין־חרוד, ניסה סבוראי גם להכתיב להם את הפתרון:

הגזרה שתצא מפיכם צריכה להיות זו: על הודעה רשמית בדבר ניתוק או איי־קיום של קשרים עם הקיבוץ – אין מחליטים לא בהן ולא בלאו. ולעומת זאת הקיבוץ מודיע כי עד החלטה חדשה של הוועדה"פ [של ההסתדרות] אינם קיימים דה פקטו כל קשרים בין המשק והקיבוץ ... שתי התביעות האלו ... צריכות להיות גזירות שיש להוציאן לפועל, להטילן בכל כוח האוטוריטה בלי כל ויתור. ההחלטה אינה צריכה להמסר לשום ערעור וצריכה להיות כולה על אחריות הוועדה"פ.⁷

דווקא משום שלביא וחבריו ראו את עין־חרוד כסובַרני וסירבו לכפוף אותו לארגון

4. אניטה שפירא, ברל, תל־אביב 1980, עמ' 429; א' אופיר, הקיבוץ בתנועת העבודה, תל־אביב 1973, עמ' 86; ל' לויטה, בעין־חרוד לרגלי הגלבו, תל־אביב 1983, עמ' 168–169.

5. לויטה, שם, עמ' 157.

6. שם, עמ' 165.

7. שמואל סבוראי לברל ולהרצפלד ולבן־גוריון, 26.5.27, אה"ע, ברל 104/4/2/2.

קיבוצי ארצי ריכוזי,⁸ הם הותירו את התחום הפוליטי, כלומר גם את ההתדיינות בינם לבין יריביהם, בסמכות המפלגה וההסתדרות.

בן-גוריון ביטא את חרדתו מפני השנאה והקנאות של שני הצדדים והציע לחלק את עין-חרוד לשניים על-פי המחנות שבו, אך לביא וחבריו דחו את הצעתו בשתי ידיים.⁹ באותה תקיפות דחה טבנקין את הצעת ברל שהקיבוץ המאוחד ייצא מעין-חרוד.¹⁰ סבוראי וחבריו התאכזבו קשות מפסיקת המפלגה וההסתדרות, שאפשרה לחברים בקיבוץ המאוחד שאינם חברי קיבוץ עין-חרוד להמשיך במעמד זה ולכוון לפיו את תשלום המסים ויתר חובות המשק, אבל השאירה את עין-חרוד כבירת הקיבוץ המאוחד.¹¹

דפוס המאבק בעד הקמת הקיבוץ המאוחד ונגדה דמו למה שיתחולל בתקופת הפילוג גם מבחינת המחלוקת הסמויה בתוך מחנהו של טבנקין. אולי לא היה זה מקרה שהאיש שהיה נטוע ביותר בעבודת המשק בעין-חרוד ושהתמיד לעבוד עשרות בשנים כפלח – לובה לויטה – הוא שתבע, כפי שיתבע שוב כעבור מחצית יובל שנים, למתן את הסכסוך במשק. לויטה ביקר את חבריו, טבנקין ואחרים, על אי-נכונותם להסכים לפשרה, שלפיה לביא וחבריו בעין-חרוד לא ישתייכו לקיבוץ המאוחד.¹² לביא היה מוכן רק לתכתיב של ההסתדרות ולא להחלטה שתתקבל באסיפה הכללית, אבל קיבל את הכרעת המפלגה. אחד מחבריו אמר: 'הועדה אינה מביאה לנו כלום. לא אוכל להימצא כאן, כל עוד יסתובבו במשק אנשים הולכי בטל ואני אצטרך לעבוד בשבילם'. ואילו טבנקין התנבא שה'אופוזיציה' תתפורר, וצדק (אני מכנה כאן בשם 'אופוזיציה' את מתנגדי דרכו של טבנקין, אף שהם היו רוב במשק עין-חרוד). ב-1928, כשנה לאחר הקמת הקיבוץ המאוחד, עזבו ארבעים איש מהאופוזיציה את עין-חרוד וייסדו לאחר מכן את כפר-ויתקין. כאשר יתחולל הפילוג בשנות החמישים יקוו אנשי הקיבוץ המאוחד לחזרה על אותו תסריט ויכללו בו גם את הסיוע שהגיש הקיבוץ המאוחד לעין-חרוד, כשהעביר אליו חברים מהפלוגות בעת משבר קשה שעבר אז על הקיבוץ המאוחד כולו.¹³ במהלך הקמת הקיבוץ המאוחד התקבלה גם החלטה שכדי להצטרף לארגון ארצי דרוש רוב של 75%, אך כדי לצאת מארגון קיבוצי דרוש רוב פשוט בלבד.¹⁴ למרות המחלוקת התפתח המשק יפה מבחינה משקית וחברתית. עין-חרוד הוסיף למשקו החקלאי המשגשג גם נגרייה ומסגרייה גדולות.¹⁵ עסקני הקיבוץ המאוחד

8. ה' ניר, הקיבוץ והחברה, ירושלים 1984, עמ' 84.

9. ש' לביא, מגילתי בעין-חרוד, עמ' 253.

10. ל' לויטה, בעין-חרוד לרגלי הגלבוש, עמ' 171.

11. מכתבי דורוסינסקי וסבוראי לחברי הוועדה ההסתדרותית מ-26 במאי 1927 ומכ"ו סיוון תרפ"ז, אה"ע ברל 104/4/2/11.

12. ל' לויטה, בעין-חרוד לרגלי הגלבוש, עמ' 168, 175.

13. ה' ניר, הקיבוץ והחברה, עמ' 202.

14. שם, עמ' 87.

15. י' אסף, 'הסכסוך הפוליטי בקיבוץ המאוחד', עבודה לתואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 1987.

המשיכו לדקור עיניהם של חברי עין-חרוד שלא היו חברי הקיבוץ המאוחד, אבל מצד שני תרמה התנופה של מנהיגי הקיבוץ המאוחד להבאת השלמות של נוער שחזקו את הקיבוץ.

שנות השלושים – מתנגדי טבנקין בעין-חרוד מתחברים אל מתנגדיו בקיבוץ המאוחד

בשנות השלושים ניטש מאבק בין ברל כצנלסון, שביקש לאחד את הקיבוץ המאוחד עם חבר הקבוצות, לבין טבנקין וחבריו, שהתנגדו לאיחוד.¹⁶ במהלך המאבק גברה הזיקה האידיאולוגית של טבנקין וחבריו לברית-המועצות, שברל הסתייג ממנה. לביא וחבריו תמכו בברל, ובלט ביניהם דוד מלץ. בוועידת יגור ב-1936 הוא התייצב באומץ לצד אליעזר לבנה (ליבנשטיין), שהוקיע את ברית-המועצות ואת הקיבוץ המאוחד על ריכוזיות וטוטליטריות. יצחק בן-אהרון מיהר להוקיע את לבנה. מלץ השיב לבן-אהרון שלבנה איננו היחיד המקשר את הערצת רוסיה בקיבוץ המאוחד עם סגנון ההוקעה וההכתמה של חברים שנוקטת מזכירות הקיבוץ המאוחד, רק משום שהם מעזים להשמיע דעות אחרות מדעותיה. השפעתה של ברית-המועצות הטוטליטרית ניכרת בשיטות של כפיית הר כגיגית על חברי הקיבוץ, אמר.¹⁷

באותן שנים יצא מלץ נגד ה'מרות' של הנהגת הקיבוץ המאוחד, הממונה כביכול על החלוציות של החברים ושומרת עליהם מפני סטיות. עוד תבע לבדוק שוב ושוב את סדרי החיים בקיבוץ, כגון הלינה בבתי הילדים, הקורעת את הילדים הרכים מאמותיהם. בכל אלה היה בעצה אחת עם ברל.¹⁸ בוועידת נען ביולי 1939, שהוקדשה לתביעת האיחוד של הקיבוץ עם חבר הקבוצות, השתררה מתיחות קשה בקרב טבנקין וחבריו, משום שתומכי האיחוד זכו לרוב במשקי הקיבוץ המאוחד, נגד הנהגתם. דוד מלץ העז לחשוף את קשיי היום-יום בקיבוץ מעל במת הוועידה וטען שהתחשבות במציאות אינה חולשה. טבנקין תקף אותו על 'הזדקנות ועייפות ומרירות' והציגו כמי שלוקה ב'לא אהבה לצורת חיינו'.¹⁹ מגינויים אלה לדוד מלץ, שחי ועבד יום-יום בעין-חרוד, בהקדישו רק את הפנאי המועט שלו לכתיבה, צמח המושג 'עייפים' ככינוי ללביא, למלץ ולחבורתם בעין-חרוד. הכינוי הזה ימלא תפקיד בפילוג עין-חרוד בשנות החמישים. למרות הרוב למאחדים בוועידת נען הטיל טבנקין וטו על המשך המהלכים לאיחוד. כשלון האיחוד היווה את אחת הסיבות להתפלגות מפא"י, תהליך שהסתיים ב-1944.

16. א' שפירא, ברל, הפרקים 'פרשת המרכז לנוער' ו'ערעורים על המצב הקיים'.

17. המועצה הי"א של הקיבוץ המאוחד: יגור 1936, עין-חרוד 1937, עמ' 117-118.

18. מ' אביזוהר, בראי סדוק, תל-אביב-קריית שדה-בוקר 1990, עמ' 226-227.

19. המועצה הי"ב של הקיבוץ המאוחד בנען: 14-12 ביולי 1939, עין-חרוד [ללא שנת הוצאה], עמ' 127.

שנות הארבעים – עין-חרוד לומד לחיות עם פילוג פוליטי

במהלך הקרע במפא"י בין סיעה ב' בראשות טבנקין וחבריו, שהיתה מיעוט במפלגה, לבין הרוב בהנהגת ברל כצנלסון ובן-גוריון, הביטו לביא וחבריו בחברי הצמרת כנטולי אשליות על שוגים באשליות, שעוד נפלו על צווארי טבנקין ובכו בניסיון למנוע את הפילוג.²⁰

עם פילוג מפא"י ב-1944 הוחרפו היחסים בין שני הפלגים בעין-חרוד ובקיבוץ המאוחד כולו. סיעה ב', שלאחר הפילוג נקראה התנועה-לאחדות-העבודה, התאחדה ב-1946 עם פועלי-ציון-שמאל. לביא וחבריו היו ערים, יחד עם הנהגתם,²¹ להשמאלה הגוברת של חבריהם למשק, אך יותר משהפריעה להם שמאליותם הפריעה התנשאותם: 'מחנכים את הנוער לכך שיש מישהו שהוא יותר מהפכני ויש מישהו שהוא פחות מהפכני. והמישהו המהפכני יותר הוא אצלנו'.²² ברל הגדיר זאת 'ליקוי פסיכולוגי', תאוות שלטון של מיעוט המחשיב עצמו יותר מהפכני, יותר חלוצי, מאשר הרוב במפלגה.²³

למרות אלה הצליח קיבוץ עין-חרוד לשמור על אחדות המשק, תוך חלוקת תפקידים ואיזון עדין בין שני הפלגים,²⁴ אבל היסוד שהדריך את מנוחתם של חברי מפא"י היה המשיכה של הנוער שלהם לצד של התנועה-לאחדות-העבודה. משיכה זו היתה מורכבת משני יסודות: הפלמ"ח וההילה של ברית-המועצות לאחר מלחמת העולם השנייה. שני אלה הזינו את ההתנשאות הגוברת של חניכי טבנקין כמהפכניים וחלוציים יותר מהמפא"יניקים.²⁵

שלהי שנות הארבעים – לקראת פילוג

בינואר 1948 הקימה התנועה-לאחדות-העבודה-פועלי-ציון יחד עם מפלגת-פועלים-השומר-הצעיר את מפלגת-הפועלים-המאוחדת (מפ"ם), שהיתה היריבה העיקרית של מפא"י בתנועת הפועלים.

עם קום המדינה היה למפא"י רוב יציב בעין-חרוד, ואילו בעד מפ"ם הצביע מיעוט גדול. במהלך השנים 1948-1949 גבר המתח הפוליטי בין מפא"י למפ"ם. המשברים של פירוק הפלמ"ח, השמאלה גוברת במפ"ם ואי כניסתה לקואליציה בראשית 1949,

20. דורסיני ללביא, 13.1.43, ארכיון עין-חרוד-איחוד [להלן: אע"א].

21. לגבי ברל ומאבקו בהשמאלת הנוער בקיבוץ המאוחד ראה א' שפירא, ברל; וכן מ' אביזוהר, בראי סדוק, עמ' 284 למשל.

22. דוד מלץ בכינוס אפיקים, 16-17.10.42, חוברת הכינוס, עמ' 5.

23. חוברת כנס סיעה ב', 24.7.43, דברי מנחם דורמן; וראה גם ספר ועידת מפלגת פועלי ארץ-ישראל בכפר ויתקין, נובמבר 1942, עמ' 166.

24. "אסף, 'הסכסוך הפוליטי בקיבוץ המאוחד', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1987, עמ' 397.

25. אייל כפכפי, אמת או אמונה? טבנקין מחנך חלוצים, ירושלים 1992.

השפיעו גם על האקלים האידיאולוגי־פוליטי בעין־חרוד. יום מהפכת אוקטובר נחוג וההשפעה הרוחנית של רוסיה הסובייטית החרידה את חברי מפא"י. 45 מבני החברים במפא"י הצטרפו למפ"ם, וחברי מפא"י ראו זאת כהשתמדות של בניהם. חיים שפרוני, המחנך שסבל אישית ומשפחתית מהשמאלת הבנים, ניסה להדיח מתפקיד המחנך את מנחם אורן מתל־יוסף, שהיווה לדעתו גורם לכך ש'כל הילדים שלנו, מחזור אחרי מחזור, עוברים למפ"ם'.²⁶ שלמה לביא הגדיר את הטרגדיה של ההורים כגורם העיקרי לפילוג המשק:

לא ניתן עוד להוליך את ילדינו למולך איום זה ... עד מה צדקנו בהחלטתנו להפרד מהעדה הרעה הזאת. ... גורל האבות והאמהות אשר בניהם עזבו קני משפחתם להסתפח אל מחנה רוקדי 'מה יפית' [הקיבוץ המאוחד, הדוגלים ב] הזדהות ללא תנאי ... גם בנינו עונים אמן להזדהות זו ... למדום להאמין שעריצות ... היא סוציאליזם, דכוי כל דעה מצפונית - היא קדמה. הכנעת עמים עד דכא - היא שחרור ... מכאן נפרץ התהום העמוק בינינו לבין שותפינו הקודמים ... להם עין־חרוד היא מוסקבה, לנו - ירושלים.²⁷

חברי מפא"י הצליחו להחדיר חבר צעיר ומוכשר, חגי אדר, שמינויו לריכוז חברת הילדים ב־1949 בלם את ההשמאלה בכיתות הגבוהות של בית הספר.²⁸ באותה שנה נעשו מאמצים לשמור על איזון בין הפלגים בניסיון להרכיב מזכירות מעורבת חדשה, אבל הצדדים בעין־חרוד לא הגיעו לבחירת המוסדות.²⁹

שנות החמישים - הפילוג

ההצעה הראשונה של מפא"י: שתי חברות במשק אחד

הקיבוץ המאוחד כולו התפלג, בקיץ 1951, מסיבות ארגוניות ואידיאולוגיות, ל'קיבוץ המאוחד' ול'איחוד הקיבוצים' [לאחר מכן - 'איחוד הקבוצות והקיבוצים'] ובקיצור: 'האיחוד' ו'המאוחד'. הרקע לפילוג היה החרפת היחסים בין שתי מפלגות הפועלים הגדולות: מפא"י, מפלגת השלטון, ומפ"ם, מפלגת האופוזיציה, שכאמור, השמאילה מאוד. בעין־חרוד היה רוב של חברי מפא"י, והם הציעו לשמור על שלמות המשק למרות השתייכות חבריו לתנועות נפרדות.³⁰ פירוש ההצעה היה שמשק עין־חרוד

26. פרוטוקולים של פגישות מורים בבית הספר בעין־חרוד, ארכיון חבר הקבוצות, 1/420 [להלן: אח"ק]; פרוטוקול הנהלת המרכז לחינוך של זרם העובדים 20-21.9.51, אה"ע, 215/4/17.

27. קטע משבועון מפא"י הפועל הצעיר, 16.9.52, מתוך מאמרו של לביא, ארכיון הקיבוץ המאוחד [להלן: אק"מ] 15/לביא.

28. עדות ניר דורסיני, מולדת, 23.12.91.

29. יומני עין־חרוד, 15.6.51, 3.8.51, ארכיון עין־חרוד־מאוחד [להלן: אע"מ].

30. פרוטוקול מזכירות האיחוד, 12.7.51, 8.8.51, אח"ק; פרוטוקול אסיפות עין־חרוד־מאוחד, 18.8.51, אע"מ.

יפרוש מ'המאחד' ולא ייכנס ל'האיחוד'. שלמה לביא פסק פסוקו: 'האם הנאמנה לא הסכימה למלה גזרו'.³¹

מתנגדיהם לא יכלו להעלות בדעתם אפשרות שעין-חרוד ייצא מהקיבוץ המאוחד. 'כשם שבטירת צבי לא יכול להיות ויכוח על עזיבת דרך הדת כך כאן לא יכול להיות ויכוח על עזיבת הקיבוץ המאוחד', הכריזו ואיימו בפילוג מלווה ב'גיהנום' במשק.³² לפי גירסת מתנגדי הרוב - עין-חרוד שייך לקיבוץ המאוחד, כחלק בלתי נפרד מ'קומונה ארצית של פועלים', ורוב או מיעוט במשק עצמו הם מקריים וזמניים. לובה לויטה נטה לקבל את הצעתם של חברי מפא"י להסדר בעניין עין-חרוד, המכוון למנוע את פילוג המשק, אך הצעותיו לא זכו לכל התייחסות או לדיון.³³ חברי 'המאחד' סירבו להתפקד כאשר הוחלט באסיפת המשק על משאל חברים ב-16.8.51,³⁴ ומאז פסקו להתקיים אסיפות משותפות בעין-חרוד.

בעיני אנשי מפא"י היה הקיבוץ המאוחד, שהנהגתו השתייכה למפ"ם האופוזיציונית, בבחינת תנועה מתנגדת למדינה ונוטה שמאלה עד כדי שעבוד רוחני לקומוניזם הסובייטי. ואילו בעיני חברי הקיבוץ המאוחד נחשבו חברי מפא"י לפחות חלוציים, פחות מעמדיים ופחות לאומיים מהם: 'אנו כוחות העתיד והם כוחות מתנוונים'.³⁵ תחושתם של חברי הקיבוץ המאוחד שהעתיד שייך להם התבססה למעשה על המציאות הטראגית של קרע בין בנים להורים, שכן רוב בני הדור הצעיר, ובמיוחד 45 חברי משק מבניהם של ותיקי מפא"י, היו חסידים קנאים של הקיבוץ המאוחד ומפ"ם.³⁶ השתייכות רוב בני הדור הצעיר לקיבוץ המאוחד, שביניהם כמה פלמ"חאים בולטים³⁷ ובראשם יוסף טבנקין, בנו של יצחק, קבעה את האסטרטגיה והטקטיקה של אותו צד בעין-חרוד: מאבק התשה נגד חברי מפא"י, שרבים מהם היו הוריהם של המתישים. הם התכוונו לפלג בפועל את המשק, להכניס עולים כדי לגדול במספר, תוך סירוב לכל מפקד. כדי להתחזק הם חידשו בעין-חרוד את פעולת הסמינר המשקי של כלל הקיבוץ המאוחד, כאילו לא אירע כלל פילוג במשק. ההנחה היתה שהצד

31. פרוטוקול אסיפת עין-חרוד, 14.9.51, אע"א.

32. פרוטוקול אסיפת עין-חרוד, 22.7.51. פרוטוקול אסיפת נוער בעין-חרוד, יומן עין-חרוד-איחוד, 17.12.51. אע"א; יומן לובה לויטה, 2.7.51, 14.7.51, אק"מ 15/לויטה; פרוטוקול מזכירות האיחוד, 12.7.51, אח"ק.

33. השווה יומן לויטה מתאריכים רבים במהלך יוני, יולי ואוגוסט 1951 למכתב ראובן כהן אל משה קליגר, 1.8.51, אק"מ 15/קליגר.

34. במשאל קודם בעין-חרוד הושג רוב של יותר מ-60% חברים למפא"י, על-פי חוזר של מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, 17.6.51, אח"ק, 226/10, חולדה; השווה פרוטוקול אסיפת עין-חרוד, 21.6.51, אע"א; השווה מכתבו של א' ברנד למזכירות הקיבוץ המאוחד [להלן: מזה"ק], 23.8.51, אע"מ.

35. גילויי דעת ופרסומים של חברי הקיבוץ המאוחד בעין-חרוד, 2.7.51, 15.7.51, 18.8.51, 18.9.51, וכן תשובת חברי מפא"י לחלק מטענותיהם, אע"א 18/17, 21/18.

36. פרוטוקול מזה"ק, 9.10.51, אק"מ 21/ב/א39.

37. מבחינה זו מעניין קטע מיומן בן-גוריון, 20.9.51, העוסק בארגו נשק בידי צעירי עין-חרוד, אב"ג.

השני, הוותיק והבוגר יותר, הלא-פלמ"חאי, יותש במאבק, יתפורר וייאלץ להיכנע.³⁸

חברי מפא"י הבינו מיד שמתנהלת נגדם מלחמת התשה.³⁹ הם לא נכנעו למיעוט הקנאי והאמינו שהפעם יצליחו במאבקם, הן משום שסמכו על התקדים שהמשק נשאר בידי הרוב (חברי מיעוטים גדולים שהיו אנשי מפא"י יצאו ממשקיהם ובנו משקים שכנים), והן משום שהאמינו כי הפעם, שלא כמו ב-1927 הסתמכות על המפלגה תצליח, ובמידת הצורך תפעל מפא"י, השליטה במדינה ובהסתדרות, לעזרת הרוב מול חברי מפ"ם האופוזיציונית.⁴⁰

האוירה במשק נדחסה ללא נשוא עם חידושו של סמינר העבודה של הקיבוץ המאוחד בעין-חרוד, בניגוד לרצון הרוב במשק ועל חשבוננו. הגברים הצעירים ממשקי הקיבוץ המאוחד שלמדו ריכוז משק היו מוקד משיכה לצעירי עין-חרוד.⁴¹ כניסה של יריבים לחדר האוכל המשותף, כדי להכריע את גורל המשק, היתה הפגנת כוח שחברי מפא"י הודיעו שלא יסכימו לה. יוסף טבנקין וחבריו הציבו משמרות סביב חברי הסמינר,⁴² אך חברי מפא"י הפכו את השולחנות עמוסי המזון על יושביהם. המכות והמהומה גרמו לפיזור זמני של הסמינר, והוא כונס שנית רק לאחר שחדר האוכל חולק לשני חלקים נפרדים.⁴³

'קו ה-38' באמצע חדר האוכל

משה אגמי ואברהם כנעני מונו כוועדה לענייני חדר האוכל בעין-חרוד מטעם המרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית והכריעו על חלוקתו. עקב סירובם של אנשי הקיבוץ המאוחד להתפקד, נותרה ספירת כרטיסי המזון של תקופת הקיצוב כעדות יחידה לרוב ולמיעוט בעין-חרוד. אנשי 'האיחוד' חששו ש'צירוף כרטיסי מזון של אנשים כפויים עלינו לרשימת התושבים המוסכמים בעין-חרוד יהיה המספר המוסמך היחידי המציין את יחסי הכוחות בעין-חרוד'.⁴⁴ הוועדה לא נענתה לתביעות 'האיחוד' ליותר מקום

38. 'בעקבות הבירור', קונטרס, ב (תשי"א); יומן לויטה, 25.9.51, אק"מ 15/לויטה; פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-מאוחד, 1.9.51, פרוטוקול מזכירות עין-חרוד-מאוחד, 6-7.9.51, אע"מ; פרוטוקול אסיפות עין-חרוד-איחוד, 8.9.51, 14.8.51, 27.8.51, אע"א.

39. פרוטוקול ועדת המיעוטים באיחוד, 27.9.51, אח"ק; מזכירות עין-חרוד-איחוד ל'איחוד', 7.5.52, אע"א 18/17; קטעים מפרוטוקול המועצה החקלאית הנ"ג, אוקטובר 1952, אע"א; ד' מלץ, 'על נישול ועל סטייה', דבר, 6.2.52.

40. פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-איחוד 27.9.51, אע"א; פרוטוקול ועדת המיעוטים במזכירות האיחוד, 27.9.51, אח"ק.

41. עדות חסויה מעין חרוד; דוד מלץ, פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 13.7.53, ארכיון מפא"י 26/53.

42. יומן לויטה, 21.11.51, 29.11.51, אק"מ 15/לויטה; י" פינטל למערכת דבר; עלון אינפורמטיבי של עין-חרוד-איחוד, 21.11.51, אע"א 7/17; תכנית המבצע של הכנסת חברי הסמינריון לחדר האוכל, 1.9.51, אע"א 21/18.

43. מכתב ניר דורסיני למחברת, 28.12.91.

44. יוסף גורן לישראל גורי, 23.2.53, אה"ע 208/4/7324.

בחדר האוכל, ובכלל פסקה כי על שני הצדדים להגיע להסכמה ביניהם על ביטול, מצרכים ואפילו על הסיסמאות לקישוט חדר האוכל בחול ובמועד.⁴⁵ עניין הקישוט, התמונות והסיסמאות, היה רגיש. הפילוג של הקיבוץ המאוחד כולו ועין-חרוד בתוכו נערך בתקופת השיא של המלחמה הקרה בעולם והקיבוץ המאוחד נטה אז, כמו חלק ממפ"ם, לראות בגוש המזרחי את 'עולם המחר' שלאורו תצעד כל האנושות. השביל בחדר האוכל של עין-חרוד, שהפריד בין המחנות הנצים, זכה לכינוי 'קו ה-38' על פי קו הגבול בין קוריאה הצפונית לדרומית.⁴⁶

ממש כאשר התחוללו ההתכתשויות על חדר האוכל בעין-חרוד התנהל מאבק הימאים בצי הסוחר הישראלי נגד מפא"י, השליטה בהסתדרות הכללית ובממשלה. תרומתם של חברי 'המאוחד' בעין-חרוד לימאים השובתים לא נפקדה מזרם התרומות מיישובי הקיבוץ המאוחד.⁴⁷ חבריהם לקיבוץ המאוחד סייעו בגופם לימאים, בהפגנות בערים ובנמל.

בנובמבר 1951 ראתה הנהגת מפא"י את המאבק על עין-חרוד כחלק מהסכנה של השתלטות ה'קומאינפורם', פעם בדמות הימאים המנסים להשתלט על הצי, ופעם בדמות פלוגות של חברי הקיבוץ המאוחד הבאים להשליט את רצון טבנקין בכוח הזרוע. 'הקומוניסטים למיניהם השיגו פה שבמדינה הזאת המשטרה מקבלת מכות ולא נותנת', הסביר לבנה והציע להפעיל את כוח המדינה בעין-חרוד, כפי שהציעו לביא ובן-גוריון. בן-גוריון כינה את חברי 'המאוחד' בעין-חרוד 'יבסקציה'.⁴⁸ לאחר שמשטרת ישראל, בפקודתו הישירה של בן-גוריון,⁴⁹ הורידה בכוח את הימאים השובתים מאניותיהם, התעודדו חברי מפא"י בעין-חרוד וביתר משקי המריבה בקיבוץ המאוחד.

תכנית מפא"י היתה שהרשם הכללי של האגודות השיתופיות יבוא לסדר בחירות בעין-חרוד. הרוב יבחר בהנהלה, והמיעוט לא יוכל לקבל כסף מהבנקים או מתנובה, משום שלא תהיה לגובר שלו זכות חתימה. בן-גוריון הציע שיחד עם הרשם הכללי יבוא גם נציג ההסתדרות, אבל אם תהיינה בעיות יפנה לביא אליו, אל בן-גוריון, שהוא עכשיו גם שר המשטרה. בן-גוריון לא הבין מדוע חבריו מתלבטים כל-כך הרבה: יבוא רשם, ייבחר ועד מקומי, ואם הוועד יחליט 'שהחוליגנים האלה הם זרים - יוציאו אותם משם'.⁵⁰

45. מסקנות הוועדה של המרכז החקלאי בשאלת פתיחת חדר האוכל בעין-חרוד, 30.11.19.51, אה"ע 208/4/7292.

46. ארץ זו היתה זירת המלחמה בין כוחות האו"ם (למעשה האמריקנים) לבין הכוחות הקומוניסטיים של קוריאה הצפונית וסין העממית.

47. יומן לובה לויטה, 27.11.51, אק"מ 15/לויטה.

48. יבסקציה - הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהצטיינה במלחמה נגד השפה העברית, התרבות העברית והציונות.

49. בן-גוריון ניהל בעצמו את כל העניינים הקשורים בשביתה. ראה, למשל, מ' מרגלית למשרד ראש הממשלה ומסמכים אחרים, 14.12.51, ג"מ 5821/5541.

50. פרוטוקול של הוועדה המדינית של מפא"י, 23.11.51, ארכיון מפא"י 26/51.

סמיכות הפרשיות בלטה גם בדיון על הימאים. כיוון שמפ"ם והקומוניסטים סייעו לשובתים והפגינו לטובתם, הסביר בן־גוריון לצמרת מפא"י ש'הבאת הקיבוצים זהו אולי הדבר החמור ביותר'. לדעתו היתה סכנת מפ"ם גדולה מזו של יוצאי אצ"ל, משום כוחה הארגוני, מיקומם הגיאוגרפי של יישוביה ומסירות חבריה למנהיגותם. כמו־כן טען שזכויות העבר של מנהיגיה במישור הלאומי והחלוצי אינן ערובה לכך שהם אינם בגדר סכנה לאומית בהווה: 'אין הם לא חירות ולא אצ"ל אלא גרועים מהם. יש מאחוריהם כוחות ומשקים והרבה כוח חלוצי ... סנה הפך פתאום למשחרר המולדת. ואלקינד לא היה פעם חלוץ ...? וריפטין לא היה פעם ציוני חלוצי?'.⁵¹ שבירת השביתה בכליו של השלטון, לרבות גיוס הימאים לצבא והורדתם מאניותיהם בכוח המשטרה, עוררה חששות כבדים בקרב חברי עין־חרוד ממפ"ם.⁵² בקרב חברי מפא"י בקיבוץ המאוחד, לעומת זאת, היתה הזדהות עם שבירת שביתת הימאים, וגברו אצלם תקוות להכרעה בעזרת אמצעי הכפייה של המדינה וההסתדרות,⁵³ שכן למעשה, למרות שבית המשפט פסק שהפעולה האלימה של המשטרה נגד הימאים היתה בלתי חוקית,⁵⁴ בנימוק שהשוטרים פרצו שלא כדין לאנייה ששימשה כביתם של הימאים, בשתי המפלגות האמינו שהמציאות לא נחתכה על־פי החוק, אלא בשימוש של מפא"י במשטרה ובכוחה של ההסתדרות למנוע עבודה מדורשיה.⁵⁵ בפרשת עין־חרוד, לעומת־זאת, היתה למפ"ם סיבה טובה לחשוש גם מן החוק. ובן־גוריון, לפחות כאן, אכן תבע להפעיל את החוק.

ההכרעה בסכסוך הימאים לא השפיעה למעשה על המתרחש בעין־חרוד. מריבות על כמויות האוכל המוקצבות לכל צד, על מקום הבישול, על מעלית המזון ואף על השלכת האשפה הפכו למעשים שבכל יום, על חשבון רמת התזונה.⁵⁶ הסכו"ם היה מסומן בחור אחד ל'איחוד' ובשני חורים ל'מאוחד'. יום אחד באו חברי 'האיחוד' לאכול והתברר להם כי כל הסכו"ם מחורר בשניים. חברי 'האיחוד' לא איחרו בתגובה מאותו סוג.⁵⁷ כל אלה לא שינו את עקשנות הקיבוץ המאוחד, שסירב לבקשת הרצפלד לצאת מחדר האוכל המשותף, כדי להקטין את החיכוך ואת הסבל.⁵⁸ צעירי הקיבוץ המאוחד חתכו את כבל המעלית שבעזרתו הועלה האוכל של 'האיחוד' ממרתף המטבח,

51. שם, 28.11.51, שם. עם זאת יש לזכור שבן־גוריון לא ביטל את העמדה 'מחוז לחירות ומק"י', שלפיה חירות ומק"י פסולות מלהשתתף בשלטון בעוד שמפ"ם לא נפסלה.

52. עדות יאיר בן ארי, 29.1.92.

53. פרוטוקול ועדת השיקום של 'האיחוד', 4.1.52, אח"ק.

54. גזר הדין של השופט שאל, 28.2.52, ג"מ 5821/5541; וראה גם: ג' ויילר, 'הגנה על הדמוקרטיה הישראלית כיצד?', בטרם, 15.5.52, עמ' 23-24.

55. צ' סגל, 'איגוד הימאים 1935-1953', עבודה לתואר מ"א, אוניברסיטת תל־אביב 1976, עמ' 186; פרוטוקול אסיפת עין־חרוד־מאוחד, בטעות כתוב 23.2.50, וצ"ל 23.2.52, אע"מ.

56. א' הרצפלד לחברי הקיבוץ המאוחד בעין־חרוד, 1.6.52, אה"ע 208/4/7292.

57. מכתב ניר דורסיני למחברת, 28.12.91.

58. יומן לויטה, 23.4.52, אק"מ 15/לויטה.

עקב סירוב חברי 'האיחוד' להרשות את הורדת האשפה של 'המאחד' מחדר האוכל באותה מעלית. עובדי המטבח של 'האיחוד' נאלצו אפוא להעלות בעצמם את סירי הענק הרוותחים ממרתף המטבח לחדר האוכל. ואילו אנשי 'המאחד' סירבו לתיקון המעלית כל עוד לא יימצא למטבח שלהם פתרון הולם.⁵⁹ אבל גם ציבור קנאי זה לא נסחף אחר הצעתו של יוסף טבנקין לכבוש את המטבח בכוח הזרוע, בנימוק ש'יציגו אותנו כבריונים'.⁶⁰ כיוון שהקטטות נמשכו, בחדר האוכל של החברים כמו גם ברפת,⁶¹ היה לצעירי 'המאחד' מה להשיב לוותיקים: 'הצד השני, ברובו, אינו מעוניין בקטטות: הן מפוררות אותו. לנו, לעומת זה, מזיקה העמידה במקום אחד'. למרות הנימוקים המהפכניים דחתה אסיפת חברי עין-חרוד-מאחד את התכניות המבצעיות לכיבוש המטבח.⁶² בקרב חלק של המחנה המפ"מי ניקרו ספקות קשים, וגם הקנאים ביותר מקרב הוותיקים הסתייגו מהמהלומות.⁶³ הם תבעו מהצעירים להפסיק את הנטייה לתגרה ולסמוך על הליכוד הרעיוני של הקיבוץ המאוחד שיגבר על חוסר המתח האידיאי שאפיין, לדעתם, את חברי מפא"י.⁶⁴

נסיונות המרכז החקלאי לפתרון הבעיה

כבר בסוף 1951 החלה ועדת המרכז החקלאי הראשונה לחפש פתרון. אחר-כך ירשה את מקומה ועדת השלושה - אברהם כנעני ממפ"ם ושלמה כנרתי ואברהם הרצפלד ממפא"י. נבחרה גם ועדה פנימית של מפא"י, שמנתה שישה חברים: ארגוב, לבון, הרצפלד, נמיר, כנרתי, און. ישראל גורי תיווך בעניינים שוטפים מטעם ההסתדרות, והצליח להגיע לתוצאות מעשיות בחלוקת הענפים. הוועדה האחרונה מטעם שתי התנועות הקיבוציות, ועדת השניים של אליעזר שושני מ'האיחוד' ושלום זק מ'המאחד', הצליחה להגיע להסכם בין הצדדים ב-1955.

כאמור, חברי 'האיחוד' תבעו שדין המיעוט בעין-חרוד יהיה כדין המיעוט בגבעת-חיים ובגבת, שם חבריהם ממפא"י, שהיו מיעוט גדול, יצאו מהנקודה והתיישבו בשכנות קרובה אליה. לעומת זאת אנשי הקיבוץ המאוחד - הגם שכמה מהקיצוניים שבהם הציעו לחברי מפא"י לצאת - גיבשו הצעה רשמית: שני משקים שווים ונפרדים בנקודה הקיימת של עין-חרוד, על-ידי חציית המשק בקו ישר, ממערב למזרח, תוך גישה חופשית של שני הצדדים לבנייני הציבור.⁶⁵ ועדת השלושה מטעם המרכז

59. זאב דורסיני לישראל גורי, 11.4.53, אה"ע 208/4/7290.

60. פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-מאחד, 11.5.52, אע"מ.

61. שם, 22.5.52; תיאור של הוצאת מכוונת החליבה משימוש על-ידי 'האיחוד' וגעיית הפרות הכואבות במכתב דורסיני למחברת, 28.12.91.

62. פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-מאחד, 23.5.52, אע"מ; עלון אינפורמטיבי, עין-חרוד-מאחד, 23.12.51, עלון אינפורמטיבי עין-חרוד-איחוד, 7.4.52, מכתב מזכירות עין-חרוד-איחוד למזכירות 'האיחוד', 7.4.52, אע"א 8/17, 12.7.

63. יומן לויטה, 31.12.51, 7.3.52, אק"מ 15/לויטה; פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-מאחד, 28.1.52, אע"מ; מעריב, 21.2.52.

64. ר' כהן, פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-מאחד, 2.2.52, אע"מ.

65. ז' צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, תל-אביב 1984, עמ' 75.

החקלאי הציעה שחברי הקיבוץ המאוחד יבנו נקודה נפרדת מעבר לכביש למולדת, כלומר בערך קילומטר אחד, מערבה מהקיבוץ. חברי מפא"י היו בטוחים שהצעת הקיבוץ המאוחד על צמידות המשקים בנקודה הקיימת נועדה לגרום לאנשי הרוב לעזוב את המקום, כך שאנשי 'המאוחד' יוכלו להמשיך לגנוב את לב ילדיהם.

בפברואר 1952 סמכה מזכירות 'האיחוד' ידיה על תביעת חברי מפא"י בעין-חרוד.⁶⁶ ביוני 1952 דומה היה שהקו העקשני-סבלני של ותיקי הקיבוץ המאוחד בעין-חרוד מצדיק עצמו. ועדה הסתדרותית פסקה לטובת הקיבוץ המאוחד ביחס לבית הדפוס עין-חרוד. היא אישרה את בעלותו של הקיבוץ המאוחד על הדפוס כרכוש התנועה, שאיננו שייך לרוב העובדים בו, שהיו חברי מפא"י. על הפועלים להסתפק בזכויותיהם כפועלים בלבד בבית הדפוס. כל נסיונות הערעור של חברי מפא"י בעין-חרוד ובתל-יוסף נכשלו.⁶⁷ הפסיקה לטובת 'המאוחד' ערערה עוד יותר את רוחם של חברי מפא"י בעין-חרוד, שהתחילו את מאבקם, כאמור לעיל, בהנחה שמפא"י תפסוק לטובתם.⁶⁸ למעשה שותק בית הדפוס בידי העובדים ממפא"י עד שוועדה נוספת, בהרכב שכלל את מזכיר ההסתדרות מרדכי נמיר, הגיעה לפשרה.⁶⁹

חברי מפא"י לא יכלו להסכים להנצחת החיכוך המתסכל ולא אבו להשתכנע מהפצרותיו של הרצפלד שאין בסיס חוקי להוציא את חברי 'המאוחד' בכוח מבתייהם במשק. בן-גוריון אף הוא לא הציע להוציא את חברי עין-חרוד ממפ"ם מבתייהם, אלא להעביר לרוב את השליטה במשאבי המשק, לאחר שהמדינה תקבע הנהלה חוקית נבחרת. 'זה הדבר היחיד שהמדינה יכולה לעשות וצריכה לעשות: לשאול את החברים מי המנהלים שלהם ואז האחרים הם גונבים ושמים אותם במאסר. אז תוכל ההנהלה ללכת למשביר ולהוציא מה שיש לה שם'.⁷⁰ במהלך הדיונים של מפא"י בספטמבר 1952 התחוללה התנגשות חזיתית בין שלמה לביא לפנחס לבון, שהיה מקורב ל'איחוד' ומעורב בדיונים על הפילוג, כחבר ועדת השישה לענייני עין-חרוד. שתיקתו הרועמת של לבון הרגיזה את לביא. הוא הטיח כלפיו: 'מדוע אתה שותק?'. לבון לא נשאר חייב: 'אני שותק, מפני שאינני רוצה להפריע לחברי עין-חרוד כי אני דוחה את הדרך המוצעת על ידכם. הדרך שאתה מציע היא דרך של גיהנום ממושך. אני נגד הגיהנום הזה ואינני רוצה בצדק המוחלט. אני מוכן להיכנע נגד כוח - ואינני מתבייש בכך - כדי לקצר את תקופת העינויים'. שום עשרות אחדות של פרות אינן שוות את העינויים של החברים ונכונות לפשרה איננה חולשה אלא סימן לשפיות.⁷¹ כיוון שבאותו זמן הציע המרכז החקלאי הצעת פשרה שדומה היה שהתקבלה על דעת 'המאוחד', הציע לבון לקבלה. חברי עין-חרוד ממפא"י הסכימו להצעות המרכז

66. פרוטוקול מזכירות 'האיחוד', 21.2.52, אח"ק.

67. תל-יוסף ועין-חרוד-איחוד לוועד הפועל של ההסתדרות, 24.6.52, אה"ע 208/4/7292. מזה"ק לועה"פ של ההסתדרות, 25.6.52, אק"מ 123/19.

68. פרוטוקול מזכירות מפא"י, 27.6.52, ארכיון מפא"י 24/52.

69. החלטות ועדת השלושה לענייני דפוס, עין-חרוד, 7.1.1953, אה"ע 208/4/7573.

70. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 27.6.52, ארכיון מפא"י 27/52.

71. ר' כהן ל' גלר מ-6.8.52, אק"מ 15/ציזלינג; פרוטוקול מזכירות מפא"י, 23-26.9.52, ארכיון מפא"י 24/52.

החקלאי בלב ולב. הרצפלד גילה אופטימיות והיה משוכנע שחברי הקיבוץ המאוחד יקבלו את ההצעה, שנמנעה מלהרחיקם לגמרי מעין-חרוד.⁷² כשנודע לו שהם דחו את ההצעות, היה קרוב לבכי.⁷³

ביולי 1952, לאחר שהמורל של חברי מפא"י ירד לשפל בגלל בית הדפוס, הסבירו מנהיגי המאבק באסיפת עין-חרוד-מאוחד שהם משהים בכוונה את חלוקת בתי הילדים, כדי למתוח את עצביהם של חברי מפא"י ולגרום לעזיבת משפחותיהם את המשק. יוסף טבנקין תבע אמון מראש במנהלי המאבק. ב'מצב מלחמה', אמר, 'לא כל דבר צריך להסביר'.⁷⁴ קשה היה להסביר, למשל, את הסכסוך על האשפה, או על בתי השימוש לבית הספר, או את אחת התגרות ש'התנהלה בין דודי קיטור לזהבים, שעמדו להתפוצץ מפני שהופסק קירור המים שלהם'. משני הצדדים היו מסתובבים לילה לילה שניים או יותר שומרים מכל צד כדי למנוע את גניבות הרכוש ההדדיות.⁷⁵

באוקטובר 1952 החליטה המועצה החקלאית הנ"ג על חלוקת עין-חרוד לפי 'קו הוואדי'. הצעה זו הציבה את נקודת 'המאוחד' צפונית לנקודת 'האיחוד', והקצתה לה חלק קטן בלבד מבנייני הנקודה הקיימת, בטענה שתישמר לאנשי 'המאוחד' האפשרות של גישה לכמה בנייני ציבור. החלוקה הכלכלית של המשק תיעשה בהתאם למספר החברים בכל צד. חברי מפ"ם עזבו את האולם לקראת ההצבעה, אבל המועצה הסמיכה את המרכז החקלאי לבצע את ההחלטה.⁷⁶ מפ"ם הודיעה שהיא מתייצבת מאחורי חבריה בעין-חרוד: 'לא נוזז מביתנו!'.⁷⁷ רק כאשר חברי מפא"י, שהתארגנו היטב לסכל את מבצעי יריביהם, הכשילו את ה'מבצע' של המפקדה הפלמ"חאית לכיבוש שיכון הוותיקים,⁷⁸ העזו שוב המתונים יחסית בעין-חרוד-מאוחד לבקר את העובדה 'שחוג מצומצם מנהל את המלחמה'. הוויכוח הפנימי ניטש בכל עוזו. המפקד יוסף טבנקין חזר על גירסתו שניהול הקרבות תובע מפקדה מצומצמת. הפעם הוא חלק אפילו על מזכירות המשק ולא רק על האסיפה. המזכירות הציעה לנהל משא ומתן עם מפא"י על שיכון הוותיקים, בעוד שיוסף טבנקין גרס קודם כיבוש ואחר-כך משא ומתן.⁷⁹ פלישת הנפל לשיכון הוותיקים נערכה לקראת המועצה החקלאית הנ"ג ונועדה להמחיש את נחישות חברי 'המאוחד' להישאר בעין-חרוד. יוסף טבנקין טען שהשקט ששרר בעין-

72. פרוטוקול מזכירות מפא"י, 16.10.52, שם.

73. על המשמר, 13.10.52.

74. פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-מאוחד, 19.7.52, אע"מ; יומן לויטה, 18.9.52, אק"מ 15/לויטה.

75. בן משק חבר מפא"י לעורך דבר חיים שורר, התקבל ב-24.7.52, אה"ע שורר/4/104; מכתב ניר דורסיני למחברת, 28.12.91.

76. דבר, 14.10.52.

77. מצוטט בתוך: ז' צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, עמ' 78.

78. מכתב ניר דורסיני למחברת, 28.12.91.

79. פרוטוקול אסיפת עין-חרוד-מאוחד, 4.10.52, אע"מ; עלון עין-חרוד-איחוד, 3.10.52, אע"א 15/17.

חרוד בזמן המועצה הוא שאפשר את ההכרעה נגד הקיבוץ המאוחד. 'לא נסוגותי מדעתי. עובדה. ההכרעה נגדנו באה לא בשעת תגרה אלא בשעת שקט'.⁸⁰

בעיני חברי מפא"י הצטייר יוספ'לה כשטן ממש, המעוות את נשמות בניהם. אחת האמהות ראתה לפניו את בנה הטוב מציית להוראות המפקד בסכסוך שיכון הוותיקים: 'ראיתי לפני את השטן, ששם את כפו על הילד שלי'. כדרך אם יהודייה שבנה השתמד היא אמרה: 'היה לי בן', חזרה ותיקנה עצמה: 'יש לי בן'.⁸¹ בעלה, אביו של הבן, ביקש מחברי הקיבוץ המאוחד להבין שהם גורמים לטרגדיות משפחתיות. אם כבר לכדו בסיסמאותיהם המסולפות את הבנים הבכורים, למה לא יניחו להורים המוכים להתרחק מבניהם המוסתים נגדם, על מנת שיוכלו לשמור את אחיהם הקטנים מפני ציד הנפשות? ההתעקשות של הקיבוץ המאוחד על המשך הצמידות וההתחככות בין שני הצדדים נראתה כמזימה קומוניסטית בעיני ההורים, שבניהם הפכו ליריביהם. הם נלחמו לא רק על עוד בית ועוד לול, אלא על נפש הדור הבא.⁸² לדידם, כוונת יריביהם בחלוקת המשק היתה לכתר אותם ולהרעיל גם את נשמות ילדיהם הצעירים,⁸³ לאחר שהפכו את אחיהם הגדולים לאויבי הוריהם ולחסידי ברית־המועצות.

מעמדו של הרצפלד התערער לגמרי במפלגתו שלו, לאחר שהרחיק לכת, לדעתם, בנכונותו לפשרות עם הקיבוץ המאוחד. בעין־חרוד־איחוד נהגו לומר שהרצפלד נמס כשהוא רואה את יוספ'לה טבנקין או את יגאל אלון, מפקדי הפלמ"ח המהוללים. ראשי 'האיחוד' לא האמינו לו יותר. כאשר הבטיח לחברי עין־גב ממפא"י שעוד קצת סבלנות מצדם תזכה אותם בבעלות בלבדית על המשק, הטיח לעומתו אריה בהיר: 'אתה לא אחראי על עין גב'.⁸⁴ הרצפלד העריך נכונה את המצב בעין־גב, ואכן שם גברו חברי מפא"י. הוא התנגד לסנקציות כלכליות נגד חברי 'המאוחד' בעין־חרוד. עם כל תסכולו לנוכח סרבנות מפ"ם, הוא התנגד בתוקף לנסות לכפות בכוח הכלכלי של ההסתדרות או בכוח המשטרה.⁸⁵

השפעת משפט פראג ופרשת הרופאים

הקושי שהטריד את מוסדות מפא"י, מפלגת השלטון, היה גבולות השימוש בכוח המדינה וההסתדרות לכפיית פתרון על ארגון וולונטרי ועל יחידים המסרבים לעזוב את ביתם. בסוף 1952 וראשית 1953, בתקופת משפטי פראג ופרשת הרופאים היהודים בברית־המועצות, הותקפה מפ"ם הפרו־קומוניסטית כבוגדת בציונות. מפא"י שקלה

80. פרוטוקול אסיפת עין־חרוד־מאוחד, 25.10.52, אע"מ.

81. פרוטוקול אסיפת חברי מפא"י בעין־חרוד עם חברי הוועדה המרכזת וועדת השלושה של המרכז החקלאי, 25.1.53, אה"ע 208/4/6852.

82. פרוטוקול הוועדה המרכזת, 14.1.53, אה"ע 208/4/6852.

83. דוד מלץ בוועדה המדינית של מפא"י, 13.7.53, ארכיון מפא"י 26/53.

84. פרוטוקול מזכירות מפא"י, 16.10.52, ארכיון מפא"י 24/52.

85. שם, 26.9.52, 16.10.52, 4-12.11.52, שם; פרוטוקול מזכירות 'האיחוד', 3.12.52, אח"ק.

להפעיל סנקציות כלכליות נגד השומר-הצעיר והקיבוץ המאוחד.⁸⁶ בן-אהרון הכריז בכנסת שראשי מפא"י גרועים משופטי פראג, שכן כוונתם היא 'לשדוד את משקי מפ"ם'.⁸⁷ שנה ורבע מאוחר יותר ניסתה מפא"י לממש את כוונותיה ולהעביר בסוכנות החלטות על סנקציות כלכליות, אך חברי מפלגות אחרות גינו את חבריה כ'מקארתיזם' והיא נכשלה.⁸⁸

טבנקין טען אז ש'בן-גוריון רוצה להשמיד אותנו'.⁸⁹ הוא נתקף היסטוריה מעיתונות מפא"י, המסיתה כביכול לרצח חברי עין-חרוד, או לפחות למאסרם. הוא תבע שהקיבוץ המאוחד יאיים ביציאה מידית מההסתדרות אם יבולע לחברי עין-חרוד, אבל מזכירות הקיבוץ המאוחד סירבה להיסחף. היא העלתה הצעות פשרה והסכימה, לאחר שנים של סירוב מצד הנהגת 'המאוחד' בעין-חרוד, לערוך מפקד חברים ולבנות שיכון ארעי כדי להקטין את המתח. בעניין העיקרי היא לא זזה: את המשק הקיים יש לחלק לשניים.⁹⁰ יצחק טבנקין הרשה לעצמו לנהוג כלפי מזכירות הקיבוץ המאוחד כפי שהרשה לעצמו בנו יוסף לנהוג כלפי המוסדות הנבחרים של משקו. לא עבר שבוע וטבנקין איים ביציאת הקיבוץ המאוחד מההסתדרות.⁹¹ איומיו, בצירוף התנהגותה ועמדותיה של מפ"ם בעת משפט פראג ועלילת הדם על הרופאים במוסקבה, בינואר 1953, חיזקו בצמרת מפא"י את הנטייה להטלת סנקציות.⁹² חברי 'האיחוד', שרצו בהטלת הסנקציות על מפ"ם הן עקב פראג והן בגלל עין-חרוד ועין-גב, תבעו את התפטרות הרצפלד, שלא נטה להטיל סנקציות כלכליות על משקי מפ"ם בגלל חטאי פראג ועין-חרוד.⁹³ אבל כל מוסד - ההסתדרות הציונית, ההסתדרות והממשלה - לא רצה להיות בקו האש, וכאשר לחצו על ברל לוקר מהסוכנות לפעול נגד מפ"ם הוא הגיב שגם ההסתדרות חסרת תוקף בעין-חרוד.⁹⁴

משפט פראג כבר עורר בבן-גוריון את החשש שברית-המועצות של סטלין מתכננת התקפה אנטישמית ופעולות שיסכנו את היהודים הסובייטים; עלילת הרופאים היתה עבורו אישור לחששותיו. מפא"י קיימה דיונים על התקפה תעמולתית נגד מפ"ם ועל

86. ראה ההערה הקודמת וכן פרוטוקול מזכירות 'האיחוד', 27.11.52, אח"ק.

87. פרוטוקול הכנסת, 25.11.52, דברי הכנסת, י"ג, עמ' 177.

88. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 4.2.54, ארכיון מפא"י 26/54.

89. פרוטוקול מזכירות הקיבוץ המאוחד, 31.11.52, אק"מ 51/9/ב1; ראה גם 9.7.1953, אק"מ 53/10/ב1.

90. שם, 18.1.53, אק"מ 51/9/ב1.

91. פרוטוקול פגישה עם ועדת השלושה של המרכז החקלאי בעין-חרוד, 24.1.53, אק"מ 15/רפטור.

92. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 23.11.52, ארכיון מפא"י 26/52; פרוטוקול מזכירות מפא"י, 21.1.1953, ארכיון מפא"י 24/52; פרוטוקול מזכירות 'האיחוד', 27.11.1952, אח"ק, חולדה.

93. פרוטוקול מזכירות 'האיחוד', 27.11.52, אח"ק, חולדה; פרוטוקול מזכירות מפא"י, 5.12.52, ארכיון מפא"י 24/54.

94. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 23.11.52, ארכיון מפא"י 26/52.

הצעה להוציא את המפלגה הקומוניסטית, מק"י, מחוץ לחוק. אף שעין-חרוד לא עלה בהם כלל על הפרק חשש טבנקין שבאווירה כזו עלולה לבוא 'אלטלנה' שנייה בקיבוץ המאוחד. בהקשר של משפטי פראג והרופאים חזר בן-גוריון על הטענה מתקופת שביתת הימאים, שמפ"ם גרועים מהאצ"ל כי יש להם קיבוצים וכוח חלוצי;⁹⁵ עכשיו גם הזכיר שהיתה לו 'הזכות לתת פקודה לירות בבגין' ומצד שני 'עוד לא היתה לי הזכות לתת פקודה לירות נגד מיקוניס', שהוא גרוע מבגין. בן-גוריון כינה את הקומוניסטים נאצים,⁹⁶ ובינואר 1953, בעקבות פרשת הרופאים בברית-המועצות, הציע להוציא את הקומוניסטים מחוץ לחוק. כאשר לבון ואחרים התנגדו, כי פירוש הדבר הקמת מחנות הסגר לאלפי אנשים, פגיעה בדמוקרטיה וחיוק החלק הייבסקי במפ"ם - על-ידי הצפתה בקולות הקומוניסטים - השיב בן-גוריון שאין להירתע מכך. 'אם יהיה צורך לעשות מחנות הסגר - נעשה; אם יהיה צורך לירות - נירה; היה כבר צורך לא פעם לירות באנשים הקרובים לנו יותר'.⁹⁷ מתוך דברים שאמר במהלך הדיון התברר שחשב כ'הסכנה הפנימית הגדולה' היא לא מק"י אלא דווקא מפ"ם. 'אם ייעשו מעשי חבלה, לא מק"י תעשה אותם; ישנם אחרים המתארגנים למעשי חבלה ולמלחמת אזרחים. להם יש משקים וברשותם נשק. נמסר לי כי בחיל האוויר הורידו עכשיו מכוונות יריה מהאווירון'. הצעתו של בן-גוריון נפלה מול רוב גדול שניתן להצעת לבון (13 כנגד 7 קולות), ובן-גוריון הודיע שלא יבוא לדיון בכנסת.⁹⁸

כלפי חבריו - לבון, שרת ואחרים - שתבעו להעמיק את הקיטוב בין ציונים לאנטי-ציונים במפ"ם, קרא בן-גוריון שזו 'אילוזה שיש שני מפ"ם, מפ"ם טוב ומפ"ם רע. יש מפ"ם אחד, מפ"ם התומך ביורשו העריץ של איוון. בזה אין הבדל בין יערי, סנה וטבנקין'. בניגוד לשרת, קבע בן-גוריון שהנוער של מפ"ם 'אבוד',⁹⁹ ובחודשים הבאים לא עייף 'סבא של יריב' - כפי שנהג אז בן-גוריון לחתום במאמריו - מלהסביר שהשומר-הצעיר גרוע ממק"י בגלל צביעותו ומשום שהוא עלול להביא אלפי חלוצים בגבולות ובצה"ל לבגידה במדינה בפתיחת השערים לצבא האדום. מדי פעם הזכיר את העובדה שמדובר גם בקיבוץ המאוחד, השייך למפ"ם.¹⁰⁰

בסוף פברואר 1953 חזרה הוועדה המדינית של מפא"י לדון בעין-חרוד. הגל האנטי-קומוניסטי שגאה בארץ בעקבות משפטי פראג החריף את יחסו של בן-גוריון לטבנקין וחבריו, שמיררו את חיי חבריו בעין-חרוד:

ודאי שהם יכולים לעשות גיהנום, אך אנשים כאלה אפשר לאסור. אם נבחרת הנהלה חוקית של הרוב ... ימצאו אנשים שיפריעו ויחבלו - אוסרים אותם ...

95. שם, 28.11.51, ארכיון מפא"י 26/51.

96. שם, 23.11.52, ארכיון מפא"י 26/52.

97. לא ידוע שבן-גוריון נתן פקודה לירות 'באנשים קרובים לנו יותר'; אולי התכוון בדבריו לכך שפעם אמר ליצחק רבין, שצריך היה לירות ביגאל אלון כאשר ניסה לשנות את החלטת בן-גוריון לכבוש את לטרון. י' רבין, פנקס שירות, תל-אביב 1979, עמ' 55.

98. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 16.1.53, ארכיון מפא"י 26/53.

99. שם, 23.11.52, ארכיון מפא"י 26/52.

100. ס"ש יריב [ד' בן-גוריון], על הקומוניסטים והציונות של השומר הצעיר, תל-אביב 1953.

יען כי יש כוח יותר גדול מכוחו של הקיבוץ המאוחד, כפי שהיה כוח יותר גדול מכוחו של האצ"ל. מה הפחד הזה? ... האם אנחנו באמת כל כך מחוסרי אונים? ... לא ייסלח לחברינו אם ייכנעו להם ... אם אינם מסכימים חלוקת המשק ... הרוב במקום מנהל את המשק כולו. מי שיחבל ... יאסר ... אני יכול לתאר לי היטב מה עלול לקרות, אך מוכרחים לעשות זאת פעם; מוכרחים להראות פעם לאנשים אלה שאין להם תקיפות כזאת ... שיקבלו את דין ההסתדרות או שילכו. ישתמשו נגדם בכוח. ישתמשו נגדם ביריות. זה הנימוק היחיד שישכנע אנשים אלה. יש צדק או אין צדק במדינה הזאת!¹⁰¹

חבריו של בן-גוריון לא הגיבו על דבריו על היריות. די היה להרצפלד להשיב לבן-גוריון שאין חוק המאפשר הוצאת חברים מעין-חרוד בכוח ממשקם. הוא הודה בכשלוננו, כשלון ועדת השלושה של המרכז החקלאי, לפתור את בעיית עין-חרוד ואפילו להתקדם לפתרונה. לאחר שמזכירות 'האיחוד' תבעה את התפטרות הרצפלד הוא העביר את עניין עין-חרוד לוועדה המרכזת של ההסתדרות.¹⁰²

עימות חריף התלקח גם בתוככי הצד היריב. בימים שלאחר פראג היה הקיבוץ המאוחד עסוק בטיהור קיבוציו מאנשי משה סנה, שתוך זמן קצר נכנסו למפלגה הקומוניסטית. אלה התרכזו ביד-חנה, והקיבוץ המאוחד שלח לשם פלוגה מגויסת כדי לנסות ולהשתלט על הקיבוץ. למרות שזו היתה מערכה אנטי-קומוניסטית, גינו פעילי 'האיחוד' את 'משטרת הפלישה',¹⁰³ כיוון שפסלו את זכות הקיבוץ המאוחד להכריע כארגון ארצי נגד רוב במשק, אפילו הוא תומך בסנה. באותו זמן עצמו ניהלה מזכירות הקיבוץ מערכות מול ימין ושמאל נגד ניתוק יישובים מהארגון הארצי בעין-חרוד, בעין-גב, ביפתח, ביראון, בכיסופים וביד-חנה. בעוד טבנקין וראובן כהן תבעו לרכז את כל המשאבים האנושיים והכספיים בעין-חרוד, חלקו עליהם בן-אהרון וחברים אחרים מהנהגת הקיבוץ.¹⁰⁴

בשלושת החודשים הראשונים של 1953, בעת חלוקת הענפים, נמשכו המהלומות ההדדיות, הגניבות והתרמיות בעין-חרוד. הריב על בית הספר, ובמיוחד על בתי השימוש שלו, גרר הקמת ועדה של המרכז לחינוך של ההסתדרות,¹⁰⁵ שכללה גם את ישראל גורי,¹⁰⁶ איש מפא"י שהוסכם עליו כבורר.¹⁰⁷ הוא ספג בסבלנות האשמות משני הצדדים בעין-חרוד.¹⁰⁸

הנהגת מפא"י בעין-חרוד הגדירה את ה'ניטרליות' של ישראל גורי בעין-חרוד

101. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 26.2.53, ארכיון מפא"י 26/53.

102. פרוטוקול מזכירות מפא"י, 5.12.52, ארכיון מפא"י 24/52; פרוטוקול הוועדה המרכזת, 11.1.53, אה"ע 208/4/6852.

103. א' אופיר, "הסכסוך ביד חנה", דבר, 16.3.53.

104. פרוטוקול מזה"ק, 7.4.53, 10.5.53, 24.5.53, אק"מ 52/10121.

105. משה טבנקין להנהלת בית הספר המשותף, 28.12.53, אה"ע 208/4/7291.

106. משה טבנקין וחיים שפרוני ל"י גורי, 7.7.53, אה"ע 208/4/7290.

107. שפרוני לזאב (דורסיני, כנראה), ללא תאריך, אה"ע 208/4/7292.

108. ז' דורסיני ל"י גורי, 22.2.53, 10.4.53, ללא תאריך, אה"ע 208/4/7292.

כ'נייטרליות' של ממשלת המנדט ביחס ליהודים לעומת הערבים. אבל בכל זאת המשיכו שני הצדדים להידבר עמו.¹⁰⁹ המצב בעין-חרוד אופיין בהזדקקות שני הצדדים למשטרה,¹¹⁰ ולמרות כל אלה, הצליח גורי לפתור לא מעט עניינים שוטפים ביניהם.¹¹¹ להלנת השכר של הפועלים השכירים בעין-חרוד היו שותפים שני הצדדים,¹¹² סוציאליסטים 'מהפכנים' ו'רפורמיסטים'; אבל הראשונים היו עוד יותר קשוחים ביחס לתשלום השכר לפועלים שהעסקתם לא היתה על דעת שני הצדדים. לאחר הלנת שכר של שלושה וחצי חודשים, הפועלים רעבו ללחם ושביתו בעין-חרוד. חברי מפא"י איימו שיפיעו בראש הפועלים מעין-חרוד לשבת שביתת שבת בבית הוועד הפועל המפואר.¹¹³

ההשתלטות על יפתח כאזהרה לעין-חרוד

לאחר שהוחלט במועצה החקלאית באוקטובר 1952 על הצעת החלוקה לאורך קו הוואדי, ומפ"ם סירבה, דנה הוועדה המרכזת של ההסתדרות בענייני עין-חרוד ואף נפגשה עם הצדדים במשק. יצחק טבנקין ראה את עוזבי הקיבוץ המאוחד כעוזבי הקיבוץ בכלל והציע שילכו לכפר-ויתקין. אחר-כך תיקן דבריו ואמר שזכותם של כל החברים להישאר במקום, אבל אין זכות להזיז אותו אפילו מאתיים מטרים. את המסר העיקרי העביר: 'ההתמודדות היא על כך שאתה אמנם תחנך ילדים בריאים, אמיצים, נאמני הארץ וההגנה, אבל אני אחנך אותם כילדים בריאים יותר, אמיצים יותר ונאמנים יותר. כזאת היא התמודדותנו!'¹¹⁴

הוועדה המרכזת החליטה באפריל 1953 על קו אחר של חלוקה, המותיר חלק ניכר של הנקודה הבנויה בידי המיעוט ומחלק את גבעת קומי, שמעל עין-חרוד, לשניים. החלק המזרחי ל'איחוד' והחלק המערבי ל'מאוחד'. הבתים חולקו כך שבידי המיעוט יישארו 180 יחידות דיור ובידי הרוב 230 יחידות. בריכת השחייה נועדה לקיבוץ המאוחד וגם בית הנוער, אך בתי הילדים, וגולת הכותרת - בניין המזכירות של הקיבוץ המאוחד - נועדו לעבור לתחום 'האיחוד'. הוועדה המרכזת הביעה את רצונה לפצות את 'המאוחד' ולבנות בשבילו בניינים חדשים לדפוס ולסמינריון, על מנת להחליף את הפונקציות של בניין מזכירות הקיבוץ.¹¹⁵ ההסתדרות בחרה ועדת ביצוע: הרצפלד, און וכנרתי ממפא"י, בנדורי וכנעני ממפ"ם, והמרכז החקלאי הכריז על מפקד חברים. 'האיחוד' הגיש את רשימת חבריו, אבל 'המאוחד' סירב לשתף פעולה. כשיגאל אלון בא לדבר עם נמיר, מזכיר ההסתדרות, על ויתורים נוספים מן הצד

109. שם, 11-12.4.53, אה"ע 208/4/7290.

110. עין-חרוד-איחוד למטה משטרת ישראל, 19.3.53, אה"ע 208/4/7292.

111. י' גורי למרכזי המשק בעין-חרוד, 28.6.53, אה"ע 208/4/7291.

112. י' גורי לוועד הפועל של ההסתדרות, 23.8.53, אה"ע 208/4/7291.

113. מסמכים על הלנת השכר של שני הצדדים ב-1953, אה"ע 208/4/7324-7323.

114. פרוטוקול אסיפת חברי הקיבוץ המאוחד עם חברי הוועדה המרכזת וועדת השלושה, 24.1.53, אה"ע 208/4/6852.

115. נמיר למשק עין-חרוד, 'האיחוד' ו'המאוחד', 3.5.53, אה"ע 208/4/7573.

שכנגד, העלה את חמתם של אנשי 'האיחוד'; בלאו הכי היה קשה לחברי עין-חרוד להסכים לפשרות החדשות, שהפכו את המאבק ביריביהם השנואים לצמוד עוד יותר.¹¹⁶ הם גם חשדו שנמיר מהסס לשלוח אליהם את מפת החלוקה החדשה כיוון שהוועדה לא קיבלה את הסכמת הקיבוץ המאוחד. במצב זה העריכו שלא יוכלו להתחיל לבנות.¹¹⁷

בקיץ 1953, כשענייני עין-חרוד תקועים, הגיע משבר הפילוג לשיאו במשק הפלמ"חאי יפתח, שהיה בו רוב זעיר למפא"י. מזכירות הקיבוץ המאוחד בוששה להסכים ליציאת המשק. כאשר הוכנסו לקיבוץ תגבורות משני הצדדים והתגרות החלו להשתולל, השליט שר המשטרה בפועל - בן-גוריון - את הרוב ממפא"י באמצעות פעולת מקיפה של המשטרה. כפי שקרה בפעולת המשטרה בפקודת בן-גוריון בעניין הימאים, גם כאן הגיעה התערבות בית המשפט - שקבעה כי התערבות המשטרה לא היתה כדין - מאוחר מדי.¹¹⁸

בהנהגת מפא"י היה מקובל שגם השוטרים שהורידו את הימאים מהאנייה 'תל-אביב' בדצמבר 1951, וגם אלה שהורידו את חברי הקיבוץ המאוחד מיפתח, לא פעלו בדיוק על-פי החוק. הפעולה האחרונה נועדה כנראה להזהיר שגם בעין-חרוד יכולה המשטרה לפעול.¹¹⁹ היו חברים ב'איחוד' שכבר מזמן טענו שאם יצטרכו לכפות החלטה בעין-חרוד - 'נחזור על פרשת הימאים', בעוד שהרצפלד טען ששיטות כאלו יביאו רק לטבח בעין-חרוד ולמלחמת אזרחים.¹²⁰ הפעם לא הסכימו חברי מזכירות 'האיחוד', ובמיוחד אריה בהיר, לשום משא ומתן נוסף, למרות שבהיר הודה כי פעולת המשטרה ביפתח השאירה משקע קשה אצל חלק מהנוער בתנועתו.¹²¹ במוסדות מפא"י היו שתמכו בהצעה 'לעשות מה שעשו ביפתח' גם בעין-חרוד,¹²² אבל היו שהתנגדו לכך נמרצות.¹²³

116. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 3.5.53, א/ע 208/4/7573.

117. משה ברקאי לחברינו בוועדת הביצוע הרצפלד, און, כנרתי, עין-חרוד, 25.7.53, אה"ע 208/4/7323.

118. צו על תנאי של בית המשפט הגבוה לצדק, המונע מהמשטרה להרחיק את חברי ההכשרה מצד הקיבוץ המאוחד מיפתח, הגיע כאשר הסתיימה הפעולה. ראה שמריהו, עמוס, יהודה, ממשק יפתח למשטרת ישראל, 30.5.53, ומסמכים נוספים, ארכיון יפתח; וכן מעריב, 5.6.53.

119. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 23.11.51, ארכיון מפא"י 24/51, 26.2.53, 10.6.53, ארכיון מפא"י 26/53, 1.6.54, ארכיון מפא"י 26/54.

120. שם, 26.2.53, ארכיון מפא"י 26/53.

121. א' הרצפלד בוועדה המדינית של מפא"י, 17.2.54, ארכיון מפא"י 26/54; מזכירות 'האיחוד' למזכירות מפא"י, 3.6.53, 4.6.53, אח"ק 226/7 חולדה; פרוטוקול פגישה של מזכירות הקיבוץ הארצי והמאוחד, 3.6.53, אק"מ 52/10/ב1; פרוטוקול מזכירות 'האיחוד', 14.6.53, ארכיון 'האיחוד', חולדה.

122. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 1.6.54, ארכיון מפא"י 26/54.

123. שם, 10.6.53, ארכיון מפא"י 26/53.

חודש וחצי לאחר אירועי יפתח, גם בן-גוריון לא הציע להשתמש בשוטרים. על-פי עצתו יוצאו חברי עין-חרוד וחברי מזכירות הקיבוץ המאוחד מן ההסתדרות, אם יפריעו לביצוע החלוקה על-פי החלטת הוועדה המרכזת.¹²⁴ החברים תבעו מנמיר להפגין שיש בעל בית בהסתדרות, כפי שעשה לגבי הימאים.¹²⁵ אך הוא חשש שצעד מעין זה פירושו פילוג ההסתדרות.¹²⁶ פעולת המשטרה נגד הקיבוץ המאוחד ביפתח השאירה רושם קשה בעין-חרוד.¹²⁷

טבנקין ראה את פעולות השוטרים הישראלים ביפתח כאימונים לקראת כיבוש עין-חרוד והשווה אותן להשתתפות הנאצים במלחמת ספרד כאימונים לקראת מלחמת העולם השנייה.¹²⁸ הוא ויוסף בנו הזמינו את חברי מזכירות הקיבוץ המאוחד ללכת למאסרים המוניים לאחר התגוננות נגד המשטרה סביב בניין מזכירות הקיבוץ בעין-חרוד. כאשר העז חבר להציע לוותר על אותו בניין, שנכלל בחלק של מפא"י, כינה זאת טבנקין 'חילול השם'.¹²⁹ בן-אהרון העיר ביושב: 'יש לקבוע עמדה בלי יחס של קדושה. מרכז הקיבוץ לא יהיה באותו מקום יותר'. ישראל גלר, חברו לגבעת-חיים, שממנה יצאו חברי מפא"י להקים קיבוץ שכן, מילא אחריו: 'לו הייתי רואה בזה כותל מערבי לא הייתי מוסר'. עכשיו גם אהרון ציולינג, שחלק כבר מזמן על יוסף טבנקין, הסכים לוותר על בניין מזכירות הקיבוץ.¹³⁰ ישראל גלילי חשש שצעירי עין-חרוד יסיתו את צעירי יפתח שלא להסכים להעברה ממשקם. מזכירות הקיבוץ המאוחד הודתה עם הכינויים שכינה טבנקין את בן-גוריון: 'סינגמן רי' (הרודן הימני של דרום-קוריאה) ו'פרון (הרודן ששלט בארגנטינה במסווה של דמוקרטיה) בפלשתינה'. אך היא לא הסכימה לתכניתו להחרים את ההסתדרות הכללית ולהתבצר במשקיננו'.¹³¹

יגאל אלון רצה בבוררות כוללת בין 'המאוחד' לבין 'האיחוד', על כל העניינים והמשקים העומדים תלויים ביניהם.¹³² הוא הציע עצמו כאחד משני הבוררים, וטען כלפי מפא"י שההסתדרות איננה יכולה להכריע על הפקעה של בית מזכירות הקיבוץ המאוחד מבעלות הקיבוץ המאוחד;¹³³ אבל גם הרצפלד וגם חבריו להנהגת הקיבוץ

124. שם, 13.7.53, בארכיון מפא"י 26/54.

125. שם, 13.7.53, ארכיון מפא"י 26/53.

126. נמיר, שם, 1.6.54, ארכיון מפא"י 26/54.

127. יומן לויטה, 6.6.53, אק"מ 15/לויטה/פנקסים.

128. פרוטוקול הסמינר הרעיוני של הקיבוץ המאוחד, 1.6.53, אק"מ 10/24.

129. פרוטוקול מזכירות הקיבוץ המאוחד, 10.5.53, אק"מ 52/10/ב1.

130. שם, 17.6.53, אק"מ 52/10/ב1.

131. שם, 3.6.53, 7.6.53, אק"מ 52/10/ב1; פרוטוקול הסמינר הרעיוני של הקיבוץ המאוחד, 17.6.53, אק"מ 10/24; פרוטוקול אסיפת חברי הקיבוץ המאוחד ביפתח עם טבנקין, ללא תאריך, אק"מ יפתח.

132. פרוטוקול מזה"ק, 3.6.53, 7.6.53, 14.6.35, 17.6.53, 7.7.53 ועוד, גם במהלך אוגוסט, אק"מ 52/10/ב1; פרוטוקול מועצת הקיבוץ המאוחד באלונים, 2-5.7.53, אק"מ 1/15/5; פרוטוקול הסמינר הרעיוני במהלך יוני 1953, אק"מ 12/24.

133. פרוטוקול הוועדה המרכזת, 28.3.54, אה"ע 208/4/5286.

המאוחד ידעו שאלון מעדיף משא ומתן על קרב, 'שיכלה בסופו של דבר את התנועה כולה'. יגאל אלון חשש שתנועת הפועלים כולה נכנסת ל'מבוי סתום שאין ממנו מוצא'.¹³⁴ הצמרת העין-חרודית, החל במשפחת טבנקין וגמור באהרון ציזלינג וראובן כהן, תבעה לנטוש מיד את עין-גב לפני שיגיעו שמה השוטרים, לפנות את יד-חנה ולגייס את כל משקי הקיבוץ המאוחד למאבק בעין-חרוד. כדרכו הפליג יצחק טבנקין בגילוי לב: 'אם עין-חרוד תבחר בהמשך התוהו ובוהו יש לעמוד מאחריהם'.¹³⁵ למעשה התכוון לכך שמזכירות הקיבוץ המאוחד תגייס את האמצעים למאבק, שינוהל בידי מפקדת המאבק בשיטת ה'תוהו ובוהו' בעין-חרוד, על-פי התכתיבים של יוסף טבנקין. הוא לא הסתפק בסיוע רב-הממדים שמזכירות הקיבוץ כבר הגישה לעין-חרוד.¹³⁶

אפשר לתהות על מניעיו של טבנקין, אבל ניסוחיו היו על טהרת התורה המהפכנית של הקיבוץ המאוחד. את הצעותיו של אלון לבוררות, או כל הצעת פשרה שהיא, הכתים טבנקין כ'רפורמיזם' - גידוף איום עבור שמאל 'מהפכני' בקיבוץ המאוחד.¹³⁷ טבנקין הציע פתרון הולם לעין-חרוד: לחנך על השנאה למפא"י.¹³⁸ בשום פנים לא היה מוכן למשא ומתן על פשרה או בוררות. ואמנם ההקצנה בקיבוץ המאוחד כלפי חברים ממפא"י גברה. ביולי 1953 התוותה מועצת אלונים של הקיבוץ המאוחד את 'הליכוד הרעיוני', מונח עברי להגדרת הקולקטיביות הרעיונית שלה, והחליטה על איסור 'סניפים מפלגים' של מפא"י ביישובים. מפא"י, שמאות מחבריה נשארו בקיבוץ המאוחד, מחתה על איסור התארגנות חופשית של המפלגה בקיבוץ, והנהגת הקיבוץ המאוחד חששה שלוי אשכול מעכב מים לרביבים כפעולת גמול.¹³⁹

אלא שהערכתו של יוסף טבנקין שההכרעה תיפול על-פי 'הכוח הממשי' בשטח,¹⁴⁰ לאחר שחברי מפא"י בעין-חרוד יתיאשו מהסיכוי להרחיק את 'המאוחד', התקרבה למימוש.¹⁴¹ עין-חרוד-המאוחד סירבה שוב לויתורים שתבע יגאל אלון,¹⁴² ואלון לא התנחם בהערכת הרתיעה של מפא"י משימוש בכוח לפינוי חברי הקיבוץ המאוחד מעין-חרוד.¹⁴³

134. פתק של יגאל אלון, כנראה לישראל גורי, בישיבת הוועדה המרכזת, ללא תאריך, אה"ע 4/208/4290.

135. פרוטוקול מזה"ק, 28.6.53, אק"מ 52/10/21.

136. השווה פרוטוקול מזה"ק 7.7.53, אק"מ 52/10/21, לפרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 1.6.54, ארכיון מפא"י 26/54.

137. פרוטוקול הסמינר הרעיוני של הקיבוץ המאוחד, 18.6.53, אק"מ 12/24.

138. פרוטוקול מזה"ק, 28.6.53, אק"מ 52/10/21; פרוטוקול מועצת הקיבוץ המאוחד באלונים, 2-5.7.53, אק"מ 1/15/5.

139. פרוטוקול מזה"ק, 7.7.53, אק"מ 52/10/21; פרוטוקול מועצת אלונים, 2-5.7.53, אק"מ 1/15/5; פרוטוקול מזכירות מפא"י, 10.7.53, ארכיון מפא"י 24/53.

140. פרוטוקול מזה"ק, 13.9.53, אק"מ 52/10/21.

141. בינתיים חששה מפא"י מהתפוררות ומהתמוטטות כושר העמידה של חברי עין-חרוד. פרוטוקול מזכירות מפא"י, 21.8.53, ארכיון מפא"י 24/53.

142. פרוטוקול מזה"ק, 13.9.53, 20.9.53, 27.9.53, אק"מ 52/10/21.

143. שם, 27.9.53, אק"מ 52/10/21.

על האיומים החוזרים בדבר הוצאת הקיבוץ המאוחד מהסתדרות¹⁴⁴ השיב יצחק טבנקין: 'שיוציאו זאת לפועל'. 'כל תקוותם היא שישלחו שוטרים', ציין בבזוז והעדיף נטישה של עין-חרוד תוך מאבק על כל פשרה שתושג במשא ומתן. יגאל אלון היה פחות קרבי, כי חתר להחזיר את תנועתו אל השותפות בהסתדרות ובמשלה וחשש שהקיבוץ המאוחד יאבד את הגישה למשאבי כוח האדם הכלליים, ובראש ובראשונה לתנועת הנוער-העובד. טבנקין לא נבהל: 'מפא"י אינה יכולה לנצח אותנו בנוער העובד', הרגיע את אלון, שכן 'הוא פרולטרי ... וילך עם התנועה המהפכנית'. העובדה שלמפא"י היו אז 130 מדריכים בנוער-העובד מתוך 180 המדריכים בכל התנועה¹⁴⁵ לא הגבירה את תחושת המציאות אצל טבנקין, כשדובר בעין-חרוד. את יד-חנה הוא הציע לנטוש ללא משא ומתן,¹⁴⁶ במשכו את קלפי הפשרה מידי אלון כלפי מפא"י.¹⁴⁷

הרהורי ויתור במפא"י

הרהורי ויתור נשמעו מחברי מפא"י כבר בראשית 1953.¹⁴⁸ בדצמבר 1953 שלחה הקרן הקיימת לישראל, ללא הסכם עם 'המאוחד', מודדים להקים שיכון לחברי מפא"י על גבעת קומי.¹⁴⁹ למעשה הוחקר חלק מגבעת קומי ל'איחוד' כדי שיתחילו לבנות.¹⁵⁰ התכסיס שנקטה מזכירות עין-חרוד-מאוחד, בנסיונה לערער על בעלות הקק"ל על גבעת קומי, מאחר שהיא בבעלות ערבית, עורר רוגז ותדהמה לא רק בקרב חברי מפא"י אלא גם בקרב חברי מזכירות 'המאוחד'. הפעם הסכים יצחק טבנקין שחברי 'האיחוד' יבנו על הגבעה, בתקווה שהבנייה תחיש את יציאתם מעין-חרוד הישנה.¹⁵¹ בינתיים, עם פרישת בן-גוריון לנגב בסוף 1953, הציעו ותיקי מפא"י בעין-חרוד להעביר את חברי עין-חרוד-איחוד אל הנגב, לפני שיישברו במאבק חסר תכלית בעין-חרוד.¹⁵² היה זה קול קורא במדבר. חברי מפא"י לא נטשו, ובן-אהרון מתח ביקורת על יוסף טבנקין וחבריו על הנחתם ה'מופרכת'; ואילו יצחק טבנקין התנבא שהבתים שבונים לחברי 'האיחוד' על גבעת קומי 'יעברו אלינו', זאת בעת שמזכיר עין-חרוד-מאוחד, סורקין, הודה שחברי מפא"י הם רוב בכוחות העבודה במשק. וכך נותרו בן-אהרון ואלון, בתחילת 1954, בבדידות מזהירה במזכירות הקיבוץ, כיחידים שתמכו בבוררות.¹⁵³

144. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 28.9.53, ארכיון מפא"י 26/53.

145. פרוטוקול מזה"ק, 4.10.53, אק"מ 53/10/ב1.

146. שם, 11.10.53, 4.11.53, אק"מ 53/10/ב1.

147. פרוטוקול הוועדה המרכזת עם יגאל אלון וי' גוריון, 28.3.54, אה"ע 208/4/6852.

148. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 26.2.53, בארכיון מפא"י 26/53.

149. יומן עין-חרוד-מאוחד, דצמבר 1953, אע"מ.

150. פתק ממ' נמיר לא' בהיר, ארכיון בהיר, אפיקים; י' אלון לי' ויץ, 10.12.53, ותשובת ויץ בשני נוסחים, 11.12.53, אק"מ 13/יב/לאחדות העבודה.

151. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 1.6.54, ב"ב 26/54; 'אגרת לחברים' (איחוד הקבוצות והקיבוצים), 5.5.54; פרוטוקול מזה"ק 9.5.54, אק"מ 54/10/ב1.

152. זאב דורסיני ליוסף יורעאלי, 30.12.53, ארכיון יורעאלי, אפיקים.

153. פרוטוקול מזה"ק, 28.2.54, 12.3.54, אק"מ 54/10/ב1.

טבנקין לא שינה את תפיסתו משנת 1927 על התשת מתנגדי הקיבוץ המאוחד; גם מכתבו של שמואל סבוראי, יריבו, למזכירות מפא"י ב-1954 דמה למכתבים ששלח הוא לברל כצנלסון ב-1927. סבוראי העמיד את מנהיגי מפא"י על אחריותם לעין-חרוד, ש'הרצפלד בתסביכיו ונמיר בתכסיסיו קרעו גזרים מגופה ... והניחוה גזורה ושסועה על אם הדרך להתפלש ביסוריה'. חברי עין-חרוד ציפו שההסתדרות הכללית תפסיק 'לירוק בפני עצמה'. 'דחיפה אחת מספיקה', איים, ש'תתלקח קללה יוקדת על ראש אלה אשר גזלו מאיתנו את היקר מערכינו - את האמונה בתנועתנו ... יושם קץ להשפלתה ולבזיונה של עי"ח ושל תנועתנו. תקימו את עין-חרוד שלכם על נחלתה הקצוצה והשדודה ומיד, מיד, פן תאחרו המועד. עין-חרוד של מפא"י הופכת למבחן של פילגש בגבעה ואוי לתנועה אם חלילה לא תעמוד במבחן זה'.¹⁵⁴ סבוראי תבע שמוסדות ההסתדרות והמדינה יפעלו נגד יריביו, שסירבו לציית להחלטות ההסתדרות.¹⁵⁵

1954 - התמורה באפשרות להטיל סנקציות

בן-גוריון לבדו נטל את האחריות על פעולת הכיבוש של המשטרה את משק יפתח ב-1953.¹⁵⁶ אפשר לראות בעובדה שבן-גוריון הלך לשדה-בוקר את הסיבה לכך שהמשטרה לא נקראה יותר להתערב בסכסוכים במשקי המריבה של הקיבוץ המאוחד,¹⁵⁷ אך ממה שכתב משדה-בוקר (ראה להלן) עולה כי יתכן שגם לו נשאר בתפקידו היה נוהג כפי שנהג מי שבא אחריו. ראש הממשלת שרת לא תכנן 'מבצעי

154. שמואל סבוראי לחברי הנהגת המפלגה, בין כסה לעשור תשי"ד, אה"ע 208/4/2790. ועוד כתב: 'רואה אני הכרח נפשי עמוק ביותר להשמיע באוזניכם את האזהרה האחרונה לפני הייאוש, המתפרצת מלב כל חבר במשק עין-חרוד שלכם. בעוד שבוע ימים יתם החודש אשר הודיע עליו נמיר כמועד אחרון לסבלנות כלפי ההתעללות בהחלטות הועד הפועל של ההסתדרות מצד אנשי מפ"ם - הקיבוץ המאוחד. תאריך זה יהיה גורלי ביחסה של עין-חרוד לתנועה, בו תיבחן התנועה ביחסה לערכיה היסודיים ביותר. עין-חרוד שלכם, שהיתה מאור וסמל - מנודה כיום, הפכה נושא לרחמים והטפת מוסר יען כי הופקרה על ידי התנועה ליסורי גיהנום שפגעו בנפש חבריה. עין-חרוד זו לא תוכל לשחרר אף איש מכם מחלקו ביסוריה ובייאושה, אם חס וחלילה יוסיפו לנהוג בה להבא כאשר נהגו בה זה שנתיים חבריה, אנשי תנועתה. אותה תנועה אשר רק לכבוד דגלה וערכיה עמדו אנשי עין-חרוד מול מקבץ מנהיגים, אשר הראו כוחם לפלג את תנועתנו ולמרר חיי המדינה בכל השטחים. בעין-חרוד זו שלכם לא נותר לדוד מלך אלא נימוק אחד לעודד את רוח חבריו: "הן לא לעולם תירק ההסתדרות בפני עצמה!" - התבינו לאיזו תהום מתגלגלת תנועתנו? כי עין-חרוד דרשה מן התנועה צדק אלמנטארי והוא לא ניתן לה...'.
155. החלטות אסיפת עין-חרוד הקיבוץ המאוחד, 9.5.53, אה"ע 208/4/7290.
156. בן אשר, פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 17.2.54, ארכיון מפא"י 26/54.
157. המשטרה הסתפקה בתפקידים שוליים, למשל בתקרית הלימונים. החבר'ה מהקיבוץ המאוחד העמיסו בינואר 1954 לימונים מעין-חרוד והביאו אותם לתנובה עם תעודת משלוח מקיבוץ בית-אלפא. עין-חרוד-איחוד חשפו את התרמית ונעזרו במשטרה. עין-חרוד לוועדת הביצוע של החלוקה, 10.1.54, אה"ע 208/4/7291.

יפתח' נוספים, אך המליץ על סנקציות מטעם ההסתדרות, הסוכנות והמדינה, וגם שר האוצר וראש מחלקת ההתיישבות, לוי אשכול תמך בכך.¹⁵⁸ הרצפלד הודיע שמוטב לו 'ללכת לברל' (כצנלסון), כלומר להיאסף אל אבותיו, מאשר למנוע מים מרביבים שבנגב בגלל עיקשות עין־חרוד, או להוציא את הקיבוץ המאוחד מן ההסתדרות. גם חברי מפא"י מהנהלת הסוכנות לא ששו לבצע את ההצעות התקיפות שנשמעו במוסדות מפלגתם נגד הקיבוץ המאוחד.¹⁵⁹ מצד שני, ב־1953 התנה המרכז החקלאי את נכונותו לבנות נקודה נוספת של הקיבוץ המאוחד סמוך ליד־חנה, שהפך לקיבוץ קומוניסטי, בקבלת תכניות החלוקה של ההסתדרות בעין־חרוד.¹⁶⁰ עם זאת, בפברואר 1954 הבהיר ש' כנרתי, מחברי ועדת הביצוע, שאין הצדקה להטלת סנקציות על הקיבוץ המאוחד, תנועה חלוצית וציונית, ועל אחת כמה וכמה על חברים שיצאו מיד־חנה במאבק נגד הקומוניסטים. גם החברים שתבעו לקשור את התקציב ליד־חנה (של הקיבוץ המאוחד) בוותיקי הקיבוץ המאוחד בעין־חרוד כבר לא הציגו את התנועה הזו כפרו־קומוניסטית, והסכסוך בעין־חרוד נותק לגמרי מהקשר זה.¹⁶¹

יתר על כן, התברר שהסנקציות שניסו לנקוט כלפי עין־חרוד־מאוחד פגעו בפועל גם בחברי עין־חרוד־איחוד, שבנוסף לסבלם הרב ולהשפלתם, נשארו גם ללא טיפול רפואי. רצחתם בצורה האכזרית ביותר את האמונה בצדק ומשפט בהסתדרות, תקפו חברים את מנהיגותם כאשר קופת חולים של ההסתדרות הפסיקה את השירותים לשני הצדדים ו'המשביר' הרעיב את הפרות ושלל זרעים ודשנים מהמשק. לביא האשים את מפא"י שהיא אחראית להרס עין־חרוד יותר ממפ"ס.¹⁶² גם הבנייה החדשה על הגבעה התעכבה.¹⁶³ הם כעסו על צמרת מפלגתם על שלא היתה מוכנה ללכת בשיטות הבדוקות ששברו את הימאים ואת יפתח. אך בן־גוריון עצמו, הגם שכתב לחברי עין־חרוד שהמוסדות שוגים, כבר לא טען שעניין עין־חרוד יסודר בעזרת צבא ומשטרה,¹⁶⁴ לא כל שכן ביריות.

הוויתור של מפא"י על ההישארות בנקודה הקיימת ועל העלייה לגבעת קומי לבניית הנקודה החדשה, מול התנגדות הקיבוץ המאוחד, נגרמו גם משום שנקעה נפשם של חברי מפא"י ממאבק, אבל לא פחות מכך מההבטחות לבנייה נדיבה של נקודתם החדשה על הגבעה. כאשר התברר לשרת ש'המאוחד' ינסו להפריע את הבנייה בכוח, הוא נועץ ביחזקאל סהר, מפקח המשטרה, לא על הוצאת חברי הקיבוץ המאוחד בעין־חרוד מבתיים, אלא על מניעת הפרעת הבנייה מצדם. סהר הביע נכונות לכך,

158. מ' שרת, יומן אישי, ב, תל־אביב 1978, עמ' 362–364.

159. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 4.2.54, 17.2.54, 14.3.54, ארכיון מפא"י 26/54; מ' שרת, יומן אישי, שם.

160. פרוטוקול אסיפת קיבוץ משמר־הנגב, 27.7.53, ארכיון משמר־הנגב.

161. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 4.2.54, ארכיון מפא"י 26/54.

162. לביא לחיים שורר, ללא תאריך, ומכתבו הקודם לשורר 24.6.54, אה"ע שורר 30/104.

163. מכתבי זליג ריבקנד להרצפלד ונמיר, 29.5.54, 10.6.54, ומברק נמיר מ־1.6.54, אה"ע 208/4/7296.

164. זליג ריבקנד לנמיר, 10.6.54, אה"ע 208/4/7296.

בתנאי שהחוק יהיה לצד 'האיחוד'. שרת לא היה בטוח שיצליח עם שר הפנים הציוני- הכללי רוקח, אבל הבטיח לנסות.¹⁶⁵ התביעות לחזור על מעשה יפתח נענו שהמעשה נעשה בכוח החוק ולא בדיוק לפי החוק.¹⁶⁶ אישורי הבנייה ל'איחוד' על גבעת קומי הושגו מהוועדה לבניין ערים בטבריה, אך החוק התיר לערער על כך בפני בית המשפט, ולאנשי 'המאחד' היתה תקווה מבוססת שהוועדות המקומיות יישברו. מלץ ואחרים כבר הציעו פשרות נוספות, אך לביא איים למות. ובינתיים התברר שהמתונים בהנהגת הקיבוץ המאוחד – יגאל אלון, בן-אהרון וברגיןסקי – נסוגו בהם תחת לחץ ה'דרווישים',¹⁶⁷ כפי שכוננו הקנאים בקיבוץ המאוחד ובעין-חרוד.¹⁶⁸ ההכרעה של חברי מפא"י בנובמבר 1954,¹⁶⁹ שהם יהיו אלה שיעברו צפונה ויבנו לעצמם נקודה חדשה על הגבעה, היא שהזיזה את עין-חרוד מנקודת הקיפאון ההרסנית. התזוזה נעשתה בסיוע של ועדת השניים, אליעזר שושני חבר 'האיחוד' ושלוש זק חבר 'המאחד'. שני חברים נוספים מ'האיחוד' ומ'המאחד' חילקו את השטחים החקלאיים. ההסכם שנחתם ביולי 1955 קבע שעין-חרוד-מאוחד נשאר ברוב המשק הקיים,¹⁷⁰ וצפונה ממנו נבנה קיבוץ עין-חרוד-איחוד בתקציבים נדיבים למדי, שהביטחון בהשגתם עזר כנראה לשכנע שכדאי לוותר ולעלות לגבעה.¹⁷¹ תוך שנתיים עמד עין-חרוד עלית, הוא עין-חרוד-האיחוד, על תלו.¹⁷² סכומים גדולים ניתנו כהלוואות גם לעין-חרוד-מאוחד.¹⁷³

סיכום

הפילוג חשף את אופיים של האישים והגופים שהשתתפו בו. אחד הגופים פסל את הקיבוץ המאוחד מראשיתו, את המנטליות של הנהגתו המתנשאת, הרואה עצמה מיעוט

165. מ' שרת, 'יומן אישי, עמ' 487-488, 17.5.45.

166. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 1.6.54, ארכיון מפא"י 26/54.

167. שם, 1.6.54, שם. ישיבה משותפת של מזכירות הקיבוץ הארצי ומזכירות הקיבוץ המאוחד, 3.6.53, לאחר פעולת המשטרה ביפתח, אק"מ 52/10/ב1.

168. פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 1.6.54, ארכיון מפא"י 26/54.

169. פרוטוקול אסיפה כללית, עין-חרוד-איחוד, 12.11.54, אע"א.

170. לא ברור עד כמה היתה ההתעקשות של חברי 'המאחד' להישאר במשקים, כמו באשדות-יעקב ואולי גם כמו בעין-חרוד, קשורה בחשש שהם לא יקבלו תקציבי בנייה נדיבים כמו חבריהם ממפא"י אם כי חשש כזה היה קיים. פרוטוקול ועדת השיקום של 'האיחוד', 24.1.52, אח"ק, חולדה.

171. ניר דורסיני למחברת, 12.4.88. יש מקום לשער שאי-בטחונם של חברי הקיבוץ המאוחד בקבלת תקציבים לבניית נקודות חדשות תרם להתעקשותם לדבוק בביתם. הדבר נכון כנראה לגבי אשדות-יעקב בתקופה מסוימת. 'הם חוששים שההסתדרות לא תמלא הבטחה של עזרה לבניין. חוששים לזוז'. פרוטוקול ועדת השיקום של 'האיחוד', 24.1.52, ארכיון 'האיחוד', חולדה. אין כל הוכחה שהיה כך גם לגבי עין-חרוד.

172. ניר דורסיני למחברת, 12.4.88.

173. שם, שם.

אוונגרדיסטי מעל ל'עייפיים' כביכול, כלומר אנשי המשק העובדים יום-יום את האדמה ורוצים להמשיך בכך. יצחק טבנקין טען שחברי 'המאוחד' אינם תובעים לסלק מישו מעין-חרוד, רק אותו ואת חבריו רוצים לסלק. הם לא אשמים בכוחם למשוך אחריהם את הנוער, כוח המטיל פחד ומעורר שנאה. את סוד הכוח ראה בחלוציות: הרוב ה'עייף', שאינו חפץ בקיבוץ אלא במושב, עתיד להתפורר. גם חברי מפא"י הודו במסירות של מתגדיהם,¹⁷⁴ שהערצת ברית-המועצות שיוותה לה גוון מפחיד של קסם טוטליטרי שטני. 'הקיבוץ המאוחד זה גזע עליון?'¹⁷⁵

אבל תקוותם של אנשי 'האיחוד' שמפא"י תוכל לגרש את ה'דרווישים' מבתיהם בעין-חרוד, כיוון שחיים גבתי הלך ביוזמתו מגבת וחברי מפא"י מגבעת-חיים יצאו מרצונם את גבעת-חיים לגור מעבר לכביש, גם היא גרמה הרבה סבל מיותר. גישה נבונה ויעילה כמו זו של פנחס לבון – להיכנע לכוח הקנאי, תוך התעלמות מהצדק של 'האיחוד' בתור רוב בעין-חרוד, כדי להשתקם מיד בבניין נקודה חדשה ליד עין-חרוד יצאה מכלל חשבון בתחילת התהליך. הכניעה לזלזול האלים של בניהם היתה קשה מנשוא עבור חברי מפא"י בעין-חרוד. רק היאוש מיכולתה של מפא"י לכפות פתרון הביאם לאותה כניעה, לאחר בזוז שנות חיים יקרות, עצבים ואמצעים. סכסוך עין-חרוד פגע בתנועת העבודה על ארגוניה הוולונטריים, משום שלא היה בכוחה לפתור את עניין עין-חרוד, כשם שלא היתה לה יכולת לפתור כמה מבעיותיה הגדולות של המדינה. כך יצא שחברי עין-חרוד מהקיבוץ המאוחד, ובראשם יצחק ויוסף טבנקין, סייעו בקנאותם המתנשאת למגמה הממלכתית של בן-גוריון יריבם. המכות בין שני הצדדים בעין-חרוד תרמו להורדת קרנה של התנועה הקיבוצית, יחד עם הפוליטיזציה של הקיבוץ המאוחד, שהפך מתנועה פתוחה לתנועה התובעת קולקטיביות רעיונית בדומה לשומר-הצעיר. מפ"ם האופוזיציונית, שהשמאילה עד כדי שיתוף פעולה עם הקומוניסטים ב'תנועת השלום' ועם שאר הארגונים הפרו-קומוניסטיים המוסוויים, תרמה תרומה נכבדה לפילוג האלים.

התקופה שבה השתמש בן-גוריון בכוח המשטרה נגד הימאים בנמל חיפה ונגד חברי קיבוץ ביפתח היתה מוגבלת לתקופת השיא של המלחמה הקרה. בשנים 1950-1953 – ממלחמת קוריאה וביקור הגנרל הבריטי רוברטסון בארץ בעניין הפיקוד המערבי המזרח-תיכוני, דרך משפטי פראג, פרשת הרופאים, פרישת משה סנה ממפ"ם, מות סטלין, הפיצוץ בשגרירות הסובייטית בתל-אביב, ועד להוצאת אתל ויוליוס רוזנברג להורג – חששה מפא"י ממחתרת קומוניסטית וממלחמת אזרחים בהנהגת מפ"ם, שהערצתה אז את ברית-המועצות עוררה חשש כי היא מצפה לבוא הצבא האדום. הקסם של ברית-המועצות בעיני בני עין-חרוד, כמו גם בעיני הימאים השובתים, היה מעורב בקסמם של הפלמ"ח והחלוציות, שבן-גוריון נחשב לאויבם. נוכח איום זה הפגין בן-גוריון נחישות, הן במעשים שלא ציפו לאישור חוקי והן במלים בוטות עד כדי השוואה של מפ"ם וקיבוציה לאצ"ל ושל מיקונים לנאצים. הנכונות המילולית

174. עדות ניר דורסיני, מולדת, 29.1.92.

175. פרוטוקולים של פגישות הוועדה המרכזת עם חברי 'האיחוד' וחברי 'המאוחד' בעין-חרוד, 23-24.1.53, אה"ע 208/4/6882.

'לירות' נועדה לאמץ את לבה של צמרת מפא"י לנקוט נגד הקומוניסטים ומקורביהם, 'אויבי המדינה', צעדים דרסטיים שהזכירו את המקארתיוזם בארצות-הברית.¹⁷⁶ זה באשר למהלך הפילוג, ואילו באשר לגורמים לו – הגם שהיו משולבים בהם משקעים ודפוסי פעולה משנות העשרים, לא הם שקבעו והכתיבו אותם. שכן עין-חרוד השיג איזון בשנות הארבעים, למרות פילוג מפא"י. לפיכך יש לתלות את הסיבה המכרעת לפילוג של הקיבוץ המאוחד ושל עין-חרוד לא במשקעי העבר אלא בהקמת מפ"ם, דחיקתה לאופוזיציה והשמאלתה. הן גם שגרמו לאופיו ההרסני והברוטאלי של הפילוג. ארבעים וחמישה הבנים שנשבו בקסם המהפכה היו גורם טראגי ומכריע יותר ממשקעי שנות העשרים.

176. ההדגשה שמפ"ם, ולא דווקא סנה שפרש ממנה, היא מפלגה פרו-קומוניסטית צבועה, מבוטאת בכוח רב במאמרי ס"ש יריב [בן-גוריון], על הקומוניסטים והציונות של השומר הצעיר.

בציבוריות הערבית

הקמת אש"ף – מאי 1964

אריה בועז

מבוא: הרקע המדיני להקמת אש"ף¹

בסוף שנות החמישים הוטלה לחלל העולם הערבי סיסמת 'הישות הפלסטינית' (אל-כיאן אל-פלסטיני). הרעיון הבסיסי היה לארגן פוליטית את כל הערבים הפלסטינים, כך שיהפכו, לפחות להלכה גורם עצמאי שיטען לזכות על האדמות הפלסטיניות וימלא תפקיד אקטיבי ב'כיבוש פלסטין'. מראשית שנות השישים הפכה 'הישות הפלסטינית' לנושא עיקרי ביריבות הבינערבית ובמערכת היחסים שבין מצרים לעיראק ולירדן. מצרים ועיראק התחרו ביניהן בהצעות לארגון הפלסטינים, כסוגיה במאבק ביניהן בעולם הערבי, ושתיהן גם יחד עשו בסיסמת 'הישות הפלסטינית' שימוש כדי לנגח את ירדן.²

הקונסטלציה בעולם הערבי בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים, ובעיקר הרצון המצרי להתבלט כגורם מוביל בקידום הנושא הפלסטיני, יצרו מצב שבו למצרים ולמדינות אחרות היה עניין לטפח רעיונות הקשורים להחייאת 'הישות הפלסטינית'.³

1. המאמר לקוח מתוך עבודת גמר שכתבתי לקראת תואר מוסמך באוניברסיטת תל-אביב. נושא העבודה הוא 'ביוגרפיה פוליטית של אחמד שוקירי'. בכתובת המאמר כוונתי היתה להאיר את הסוגיה החשובה של הקמת אש"ף, בראש ובראשונה מן הזווית הפלסטינית, ולהבליט את חלקה של האישיות הפלסטינית שעמדה בראש הארגון עם הקמתו. משום המגבלות של נגישות לחומר ארכיוני ערבי ופלסטיני מתבסס המאמר, רובו ככולו, על כרוניקות עיתונאיות ועל זכרונותיו האישיים של שוקירי. זוהי, בהכרח, גם מגבלתו העיקרית של המאמר.

2. *Middle East Record*, 1 (1960), p. 132 [להלן: MER].

3. פירוש נוסף של העמדות והפעולות המצריות בנושא הפלסטיני במאמרו של משה שמש: M. Shemesh, 'The Founding of P.L.O. 1964', *Middle Eastren Studies*, 20 (1984), pp. 105–141.

מצרים חתרה לארגן את הפלסטינים ממדינות ערב במסגרת של 'איחודים לאומיים', שיתמזגו אחר-כך למעין זרוע של הליגה הערבית. אולם במושב מיוחד שקיימה הליגה הערבית בנושא הפלסטיני, בפברואר 1960, שללו הירדנים כל הצעה שנגעה להתארגנות הפלסטינית ונקטו בעניין זה תכסיסי השהיה.

כמוצא של פשרה – שהושגה על רקע שיפור באווירת היחסים הבינעריביים – סוכם על הקמת 'ועדת מומחים לבעיית פלסטין'.⁴ הוועדה התכנסה לראשונה בקאהיר במאי-יוני 1961 ובראשה עמד מזכ"ל הליגה הערבית, עבד אל-ח'אלק חסונה. משימת הוועדה היתה להתוות מדיניות ערבית כוללת בבעיה הפלסטינית, אולם ירדן המשיכה לטרפד כל ניסיון של 'ועדת המומחים' להגיע להחלטות מעשיות.⁵

ביוני 1963 נפטר אחמד חלמי, שהיה 'ראש ממשלת כל-פלסטין' ו'נציג פלסטין' בליגה הערבית, ומצרים ועיראק ראו בכך הזדמנות נאותה לתת בכל זאת דחיפה לרעיון 'הישות הפלסטינית' וכפתח לרביזיה באופן הייצוג הפלסטיני בליגה.

בספטמבר 1963 פנו המצרים אל אחמד אל-שוקירי והציעו לו את משרת 'נציג פלסטין' בליגה הערבית. שוקירי היה אז דמות מוכרת בציבור הערבי ואחד האישים הבולטים והחשובים שקמו לתנועה הפלסטינית אחרי 1948, מבחינת מעמדו והתפקידים שמילא בזירה הפוליטית הערבית והבינלאומית. מצרים ראתה בו מועמד מתאים לשאת את נס 'הישות הפלסטינית' המתחדשת כלפי העולם החיצון, בהיותו נואם מוכשר ובעל ניסיון בזירת האו"ם,⁶ ומשום שיותר מכל אישיות פלסטינית מוכרת אחרת היה מזוהה עם האידאולוגיה הנאצריסטית.⁷

התייצבותה של מצרים מאחורי מועמדות שוקירי לתפקיד לא היה בה כדי להבטיח אוטומטית את בחירתו. בראשית ספטמבר 1963 הגישה עיראק תכנית משלה להבלטת 'הישות הפלסטינית', שכללה מתן ייצוג מעשי לפלסטינים בליגה הערבית והצעה לקיים בקרב הריכוזים הפלסטיניים במדינות ערב בחירות ל'מועצה לאומית פלסטינית', שמתוכה תוקם ממשלה פלסטינית.⁸ ירדן הוסיפה לשלול כל ביטוי של התארגנות פלסטינית עצמאית, ודרשה לדחות את הדיון בנושא 'הישות הפלסטינית'. הטיפול בשאלה הפלסטינית, טענה, צריך להישאר, עד לשלב שלאחר 'שחרור פלסטין', נחלתה הבלעדית של המסגרת הכל-ערבית.⁹

הוועדה המדינית של הליגה הערבית לא נענתה לדרישתה.¹⁰ עיראק לא השכילה להציג מועמד שיהיה מקובל יותר לתפקיד 'נציג פלסטין' בליגה הערבית, ועל כן

4. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, תל-אביב 1974, עמ' 15-16; MER, 1960, p. 134.

5. רדיו ביירות, 4 ביוני, 30 ביוני 1961.

6. בין השנים 1948-1963 השתתף שוקירי באופן קבוע בדיוני עצרת האו"ם, תחילה כנציג סוריה ולאחר מכן, בין השנים 1957-1963, כנציג ערב-הסעודית.

7. עצאם סח'ניני, 'אל-כיאן אל-פלסטיני 1964-1974'. שאון פלסטיניה, 41-42 (פברואר 1957), עמ' 55.

8. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 21; רדיו בגדאד, 10 בספטמבר 1963.

9. רדיו עמאן, 18, 22 בספטמבר 1963.

10. רדיו קאהיר, 11 בספטמבר 1963.

הצטרפה, בסופו של דבר, לתמיכה במועמדה של מצרים, אחמד שוקירי.¹¹ ב-19 בספטמבר 1963 אישרה ועדת הליגה הערבית את המינוי, בהסתייגות נציגי ירדן וערב-הסעודית, שהתנגדותה לשוקירי היתה על בסיס אישי.¹²

גיוס הסכמה בעולם הערבי לכינונו של 'הארגון הפלסטיני'

הוועדה המדינית של הליגה הערבית החליטה כי לאחר שנבחר ל'נציג פלסטיני' יערוך שוקירי ביקורים במדינות ערב וידון שם בבעיה הפלסטינית וב'אמצעים המתאימים ביותר כדי לדחוף אותה לשדה התנועה והפעילות'.¹³ שוקירי, פוליטיקאי מנוסה ובקי ברזי העולם הערבי ובנושא הפלסטיני, התכוון למצות עד תום את ההחלטה שהתקבלה ואת הנכונות המצרית לתת את הגיבוי הדרוש לפעילותו.¹⁴ בחודשים הראשונים לאחר כניסתו לתפקיד הוא שקד על הכנת תכנית שתגדיר במונחים מעשיים את דרכי הקמתו ומתכונתו של 'הארגון הפלסטיני' המיועד.¹⁵ כמו-כן הוא ערך בחודשים אוקטובר ודצמבר 1963 סבב ביקורים בסוריה, בלבנון ובמדינות צפון אפריקה, במטרה ללבן עמן את הדרכים המעשיות ליישום התכנית.

בעקבות קריאה פומבית של עבד אל-נאצר, ב-23 בדצמבר 1963, לכנס בהקדם את המלכים והנשיאים הערבים כדי לדון בדרכי הפעולה שיש לנקוט נוכח השלמת מפעל המים הישראלי, התכנסה בקאהיר, בין ה-13 ל-17 בינואר 1964, ועידת הפסגה הערבית.¹⁶

ביזמו את הכינוס הנחו את עבד אל-נאצר שתי מטרות: חיזוק מנהיגותה של מצרים בעולם הערבי ודחיית הסכנה של היגררות למלחמה נגד ישראל. רעיון כינוס הפסגה זכה להיענות מידית ורחבה מצד כל חברות הליגה הערבית ובעיקר מצד המשטרים השמרניים ובהם המשטר ההאשמית, שהנאצריזם סירב עד אז להכיר בזכות קיומם, ושהוועדה עתידה היתה לתת להם הכשר.¹⁷

11. רדיו עמאן, 19 בספטמבר 1963; 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 22.
12. בין השנים 1957-1963 כיהן שוקירי, כאמור, כנציג ערב-הסעודית באו"ם. הסעודים 'שאלו' את שוקירי משירות החוץ הסורי, כנראה מתוך כוונה להסתייע בכישוריו ובנסיונו הדיפלומטי כדי להבליט במדיניות החוץ שלהם, כביכול, 'קו לאומי' תקיף ובלתי מתפשר. שוקירי לא נהג על-פי כללי המשחק שהסעודים ציפו ממנו, וכאשר התפתח, בשנים 1962-1963, עימות בין מצרים לערב-הסעודית סביב מלחמת האזרחים בתימן, הוא פנה עורף למעסיקיו ונקט בזירת האו"ם, על דעת עצמו, עמדות פרו-מצריות, תוך התעלמות מוחלטת מההנחיות שקיבל ממשרד החוץ הסעודי. לסעודים לא נותר אלא לפטרו ממשרתו, באוגוסט 1963. מאז ואילך גילו הסעודים יחס עוין כלפיו.
13. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 22.
14. אל אח'באר (מצרים), 16 בספטמבר 1963.
15. רוז אל-יוסף (מצרים), 30 בספטמבר 1963; רדיו קאהיר, 24 בספטמבר 1963; רדיו בגדאד, 14 בספטמבר 1963.
16. רדיו קאהיר, 23 בדצמבר 1963.
17. א' סלע, אחדות בתוך פירוד במערכת הבינערבית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 26-28.

שיתופה בפסגה של משלחת שתייצג את פלסטין, לעומת זאת, לא היה מובן מאליו, שכן תוארו של אחמד שוקירי כ'נציג פלסטין' בליגה הערבית לא הקנה לו מעמד שווה לזה של ראש מדינה ערבית. נדרשה, לכן, התערבותה של מצרים כדי להבטיח את נוכחותו בדיונים לצד המלכים והנשיאים הערבים.¹⁸ גם אז נראה כי כוונת המארגנים היתה ש'נציג פלסטין' יהיה במעמד של משקיף ו'יועץ' בלבד, ולא במעמד הקובע של ראש מדינה, על כל המשתמע מכך לגבי תביעות שעלול היה שוקירי להציג, בעתיד, בכל הנוגע לאחריותו וסמכותו כלפי הריכוזים הפלסטיניים במדינות ערב.

שוקירי היטיב לנצל את שיתופו בדיוני הפסגה להשגת אישורן של מדינות ערב לתכנית 'הארגון הפלסטיני' שהכין ושביקש להוציא אל הפועל. למטרה זו לא היה די בהתייצבותה של מצרים לימינו, אלא היה צורך להביס את דעותיהם השונות של המנהיגים הערבים.¹⁹ חשוב מכל היה להסיר את התנגדותו של המלך חוסיין לתכנית. שוקירי הסביר למנהיגים הערבים כי מטרת 'הישות הפלסטינית' המוצעת היא להוות מסגרת ארגונית של הפלסטינים לניתוק הגדה המערבית מירדן ולתבוע לעצמה ריבונות ומסגרת שלטונית משלה בציינו, כי 'הישות הפלסטינית' אינה רוצה ואינה מסוגלת, מסיבות צבאיות וכלכליות, לקיים ריבונות בגדה המערבית וברצועת עזה.²⁰

מנגד היה על שוקירי להתמודד עם טענה הפוכה מצד נשיא סוריה, אמין אל-חאפט', שגרס כי אין טעם בקיומה של 'ישות פלסטינית' ללא ריבונות טריטוריאלית,²¹ ועם הסעודים, שדרשו הקמת ממשלה פלסטינית ופסלו, כאמור, את שוקירי אישית.

נוסח ההחלטה שקיבלה ועידת הפסגה הערבית בקאהיר בנושא הפלסטיני היה פרי פשרה בין עמדת מצרים, שביקשה להכיר ב'ישות הפלסטינית' ולהקים ארגון מדיני פלסטיני שישרת את המטרות והאינטרסים המצריים, לבין עמדתה של ירדן, שסירבה להכיר בהתארגנות פלסטינית כלשהי העלולה לעמוד בסתירה לקיומה של הממלכה ההאשמית.

המלך חוסיין הצליח למנוע את הכללת הביטוי 'ישות פלסטינית' בנוסח ההחלטה. הוא גם עמד על כך שהביטוי 'הגדרה עצמית' יופיע בנוסח ההחלטה רק אחרי הביטוי 'שחרור מולדתו',²² וזאת כנראה מתוך כוונה להקפיא כל עיסוק בסוגיית ההגדרה העצמית - שהיתה בעייתית מבחינתה של ירדן - עד לאחר מימושו של 'שלב השחרור', כלומר, באופן מעשי לדחות את הטיפול בנושא זה לטווח הרחוק. יתר על כן, המשלחת הירדנית דרשה כי בפרוטוקול הישיבה תירשם הסתייגות ירדנית, שלפיה 'לאחר שימוש שחרור אדמת פלסטין יחליטו תושבי פלסטין על עתידם המדיני

18. רדיו בגדאד, 14 בינואר 1964.

19. 'הרכבי, הפלסטינים מתרדמה להתעוררות, (ירושלים תשל"ט), עמ' 73.

20. אחמד אל-שוקירי, מן אל-קמה אלא אל-הדמה, בירות 1971, עמ' 46-47.

21. שם.

22. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 24.

בהתאם לרצונם.²³ הסתייגות זו נועדה להבטיח לירדן מרחב תמרון ויכולת השפעה על אופיה וזיקתה של 'הישות הפלסטינית', אם וכאשר נושא זה יעבור לפסים מעשיים.

ההחלטה בנושא הפלסטיני התחמקה אפוא מהכרעה מפורשת בסוגיית הקמת 'הישות הפלסטינית', ומנוסח ההחלטה נעדרו הביטויים 'ישות' ו'ארגון'. ההחלטה קבעה כי 'נציג פלסטיני בליגה הערבית, אחמד אל-שוקירי, ימשיך במגעיו עם הממשלות הערביות החברות בליגה ועם העם הפלסטיני במגמה להגיע לכינון היסודות הנכונים כדי לארגן את העם הפלסטיני ולאפשר לו למלא את תפקידו בשחרור מולדתו ואת הגדרתו העצמית'.²⁴

למרות שנוסח ההחלטה לא דיבר במפורש על הקמת 'הישות הפלסטינית' ולא הסמיך את שוקירי להקימה, הרי בכל זאת ההחלטה נתנה בידיו קצה חוט לפתוח ביוזמה להתארגנות פלסטינית עצמית, תוך ניצול הקונסטלציה החדשה בעולם הערבי. שוקירי סמך ידיו על ההחלטה והגדיר אותה 'התחלה לפתרון נכון של בעיית פלסטיני, אשר הסירה מכשולים רבים שנוצרו כתוצאה מחוסר מעש מצד אישים פלסטינים בתחום הערבי והבינלאומי'.²⁵ לדידו של שוקירי עיקר החשיבות היה בעצם מתן גושפנקה ערבית של עובדה קיימת ל'ישות הפלסטינית', בנוסח כזה או אחר, ואת קביעת המסגרות ויציאת התוכן ל'ישות' הותיר לשלב מאוחר יותר.²⁶

לשוקירי היה ברור כי אם ימלא אחר החלטת ועידת הפסגה כלשונה תימשך הסחבת בנושא 'הישות הפלסטינית' בלא שיעלה בידו להגיע ליעדים המבוקשים. הוא הבין כי ועידת הפסגה בקאהיר יצרה בעולם הערבי קוֹניונקטורה מדינית חדשה, שבה הרצון לשמור על אווירת הפיוס וההסכמה עשוי להאפיל על התנגדותן של מדינות כמו ירדן וערב הסעודית למימוש רעיון 'ההתארגנות הפלסטינית'. מצב זה נתן בידיו הזדמנות לחרוג מן המשמעות הצרה של החלטת הפסגה וליזום, בעזרת גיבוי מצרי, מתן ביטוי ארגוני ל'ישות פלסטינית', שיעמיד את העולם הערבי בפני עובדה מוגמרת.²⁷ שוקירי העריך כי עליו לפעול בזריזות, אם ברצונו למצות את הנסיבות הקיימות בטרם יחול שינוי באקלים הפוליטי הערבי, ועל כך אמר לאחר כינוס הפסגה: 'אנו עומדים היום בפני הזדמנות חיינו שהתאפשרה לנו רק אחרי 16 שנה ... זוהי הזדמנות גורלית ועלינו לנצלה'.²⁸

מתוך שלל התבטאויותיו מאז פסגת קאהיר ועד לכינוס הוועידה הפלסטינית בירושלים, במאי 1964, מצטיירת תמונה מפורטת של תכנית 'הארגון הפלסטיני' ותפקוד מרכיביה – הצבאיים, המדיניים, הארגוניים והכספיים – שעל הכנתה שקד

23. שם, עמ' 60.

24. א' אל-שוקירי, מן אל-קמה, עמ' 50.

25. 'מואססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה', בתוך: ברהאן אל-דג'אני (עורך), אל-כתאב אל-סנוי ללקדיה אל-פלסטיניה לעאם 1964, ביירות 1966, עמ' 71.

26. א' אל-שוקירי, מן אל-קמה, עמ' 35, 50.

27. 'הרכבי, הפלסטינים מתרדמה להתעוררות, עמ' 55.

28. אל-חיאית (לבנון), 21 בפברואר 1964.

שוקירי משך שנות חברותו ב'ועדת המומחים לבעיית פלסטין'.²⁹ ב-24 בפברואר 1964, שלושה חדשים לפני ההכרזה על הקמת אש"ף, השלים שוקירי את ניסוח שני מסמכי היסוד של 'הארגון הפלסטיני': 'האמנה הלאומית הפלסטינית' ('אל-מית'אק אל-קומי אל-פלסטיני') ו'תקנון היסוד' ('אל-נט'אם אל-אסאסי').³⁰ מטרתם היתה להציג בפני הקיבוצים הפלסטיניים בעולם הערבי את 'הארגון הפלסטיני' המיועד, צביונו ומטרותיו, ומה שחשוב יותר – לקבל את הסכמת מדינות ערב להקמתו.³¹ את הגיבוי המשמעותי ביותר לתכניתו קיבל ממצרים, שאליה היה קשור בטבורו, שכן שוקירי נזקק לאישורו של עבד אל-נאצר בכל מהלך משמעותי שביקש לנקוט. עוד קודם שיצא לפגישות עם ראשי מדינות ערב כדי לקבל הסכמתן לתכנית 'הארגון הפלסטיני' ולפני פרסומם בנוסחם הסופי, הציג שוקירי בפני עבד אל-נאצר, ב-6 בפברואר 1964, את טיוטת שני המסמכים שחיבר, וקיבל עליהם את ברכתו המלאה.³² מצרים היתה מעוניינת בנקיטת מהלכים פוליטיים להבלטת 'הישות הפלסטינית' כלפי הזירה הבינלאומית כאחד התחליפים הנאותים, מבחינתה, ליציאה למלחמה בישראל, ולכן ראתה בחיוב את יוזמתו של שוקירי. בפועל התכוונו, כנראה, ראשי המשטר במצרים לפקוח עין מקרוב על ההתארגנות הפלסטינית החדשה, שתישא אופי של מדינה כדי שלא יישמט מידם רסן הנהגת 'המאבק הערבי לשחרור פלסטין'. השיקול שהנחה את נשיא מצרים בהחלטה לתת גיבוי ועידוד לשוקירי היה, כנראה, הביטחון ששוקירי ימשיך לצעוד ב'תלם המצרי' ושהארגון הפלסטיני' בהנהגתו יירתם לטובת מטרותיה של מצרים בעולם הערבי.

הקושי העיקרי שעמד בפני שוקירי היה כיצד להביא לכך שהמלך חוסיין יסיר את התנגדותו לכינונה של 'הישות הפלסטינית' המוצעת, שכן ללא הסכמה ירדנית לא היה טעם בהקמת 'הישות', כאשר הפלסטינים תושבי ירדן, שהם רוב הפלסטינים, לא היו יכולים ליטול בה חלק. ב-19 בפברואר 1964 הגיע שוקירי לעמאן, תחנתו הראשונה במסעות במדינות ערב, כדי לשכנע את חוסיין והצמרת הירדנית שלא להתנגד להוצאתה לפועל של תכנית 'הארגון הפלסטיני'. רק לאחר סדרת דיונים נעתר חוסיין והודיע, ב-22 בפברואר, על הסכמתו.³³ התנאי העיקרי שהתנה תמורת הסכמתו היה שעל 'הישות הפלסטינית' יהיה לפעול בשיתוף פעולה וללא חילוקי דעות עם ירדן.³⁴ קדמה להסכמה זו הודעה של שוקירי ברדיו עמאן, שבה הדגיש כי 'הישות הפלסטינית' אין משמעותה ניתוק הגדה המערבית מהמזרחית, וכי פעולת 'הארגון הפלסטיני' תהיה במישור העממי ולא תחתור תחת קיומה של ירדן.³⁵

29. על הוועדה ומשימותיה ראה לעיל, עמ' 1.

30. ב' אל-דג'אני (עורך), אל-כתאב אל-סנוי 1964, עמ' 73.

31. 'הרכבי, האמנה הפלסטינית ומשמעותה, ירושלים 1977, עמ' 5; פלסטין (ירדן), 30 בינואר 1964.

32. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 62; רדיו בגדאד, 17 בפברואר 1964; פלסטין (ירדן), 8 בפברואר 1964.

33. רדיו עמאן, 22 בפברואר 1964.

34. אל-חסין בן טלאל, חרבנא מע אסראיל, עכו [ללא שנת הוצאה], עמ' 13.

35. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 24; א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 69.

קשה לקבוע מה הניע, בסופו של דבר, את חוסיין לתת ידו להקמת אש"ף, כאשר עד לאותו שלב גילה התנגדות עקבית וחד-משמעית לכל ביטוי של עצמיות פלסטינית. חלק מהתשובה מצוי, כנראה, באווירת הפיוס שהשתררה בעולם הערבי לאחר פסגת קאהיר ונתנה לחוסיין הזדמנות להביא להפסקת החתרנות הערבית תחת אושיות הכתר ההאשמי ולבסס את קיומו ומעמדו בזירה הערבית. יתכן גם שחוסיין הגיע למסקנה כי אין טעם להמשיך ולשחות נגד הזרם בכל הקשור להתפתחויות בנושא הפלסטיני, ומוטב להצטרף להסדר מסוים של התארגנות פלסטינית פיקטיבית, בהנחה שיהיה בו כדי לספק את הציפיות של העולם הערבי ושל הפסלטינים עצמם 'עד יעבור זעם'; וזאת תוך הטלת סייגים ומגבלות על אותה ישות, מניעת הפיכתה למסגרת ארגונית בעלת מטרות אופרטיביות משלה, ובכל מקרה הבטחת שליטה ופיקוח ירדניים מוחלטים עליה. את ההחלטה בדבר מינויו של שוקירי לעמוד בראש אש"ף יש המייחסים להסכמה מצרית-ירדנית מוקדמת שכוונתה היתה להבטיח, בדרך זו, שהארגון יישאר גוף בלתי אפקטיבי, ורק אז התאפשר הוויתור הירדני בעניין הקמת אש"ף.³⁶

בדמשק, לשם הגיע שוקירי ב-29 בפברואר, לאחר ביקורו בירדן, גילו כלפיו ראשי משטר הבעת' יחס קריר ומסתייג, כשמתחת לפני השטח בצבן חשדם שמא שוקירי אינו אלא עושה דברה של מצרים ומשמש בידה מכשיר לקידום האינטרסים המצריים בעולם הערבי. הסורים הבהירו לשוקירי כי יהיו מוכנים לתמוך ב'ישות הפלסטינית' המוצעת רק אם תהיה זו ישות 'אמיתית ולוחמת', לא תהווה צד במחלוקות הערביות ושתפעל להקמת צבא פלסטיני והתארגנות פלסטינית עממית.³⁷ הסורים אף הציעו להעמיד לרשותו של שוקירי את הקצינים הפלסטינים המשרתים בצבא הסורי, כדי שיסייעו בהקמת גדודי 'צבא השחרור הפלסטיני'.³⁸ שיחותיו של שוקירי עם מנהיגי סוריה הסתיימו בלא תוצאות, אולם לאחר שהסיר את ההתנגדות הירדנית לתכניתו הפכה ההסכמה הסורית משנית בחשיבותה, ושוקירי החליט כי יכנס את הוועידה הפלסטינית גם אם סוריה לא תשנה את עמדותיה.³⁹

בסוף חודש מארס 1964 – כאשר התחדשה מערכת ההשמצות ההדדיות בין סוריה ומצרים, לאחר תקופה קצרה של רגיעה יחסית⁴⁰ – חרצו הסורים, סופית, את תכניתו של שוקירי לשבט, וקבעו כי אין ביכולתה להשיג את המטרה המיוחלת,⁴¹ קרי הקמת 'ישות מהפכנית' שלא תהיה צד במחלוקות הערביות. ככל שקרב מועד כינוסה של הוועידה הפלסטינית גברה הביקורת הסורית על תכניתו של שוקירי ועל האופן שבו נקבעו הנציגים לוועידה – ללא בחירות וללא סמכות, לטענת הסורים, לייצג את

36. M. Kerr, *The Arab Cold War: Gamal Abd Al-Nasir and his Rivals, 1958-1970*, Oxford 1977, p. 115.

37. ב' אל-דג'אני (עורך), אל-כתאב אל-סנוי, 1964, עמ' 125; רדיו דמשק, 8 במארס 1964.

38. רדיו ביירות, 5 במארס 1964.

39. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 75.

40. סלע (לעיל, הערה 17), עמ' 39.

41. אל-בעת' (סוריה), 29 במארס 1964.

העניין הפלסטיני. כלי התקשורת הסוריים הזהירו כי הוועידה תישא אופי תעמולתי גרידא, ללא כל תוכן מהפכני של ממש.⁴² ב-20 במאי פרסמה ההנהגה הכל-ערבית של הבעת' הסורי תכנית משלה בנושא 'הישות הפלסטינית', והציעה כי זו תידון בוועידה בירושלים במקום תכניתו של שוקירי. התכנית הסורית דרשה לבסס את 'הישות הפלסטינית' על טריטוריה פלסטינית, על ארגון פלסטיני עממי ועל צבא פלסטיני שיהיה כפוף לרשות העליונה של 'הישות'.⁴³

להתנגדות הסורית הצטרפה ערב-הסעודית, שאף סירבה להתיר לשוקירי להיכנס לתחומה כדי להציג את תכניתו. ערב-הסעודית לא רצתה ב'ישות פלסטינית' שבראשה יעמוד שוקירי, והעניקה את תמיכתה למוסד האנכרוניסטי של 'הוועד הערבי העליון' בראשות המופתי חאג' אמין אל-חסייני.⁴⁴ עיראק ולבנון, לעומתה, ראו בחיוב את ההתארגנות הפוליטית של הפלסטינים, עיראק – לאחר שהסירה את חסותה מ'הוועד הערבי העליון',⁴⁵ ולבנון – מתוך הנחה שהתארגנות כזו תהיה מחוץ לתחומה ולא תסכן את היציבות הפנימית שלה.⁴⁶

התוצאה המשמעותית העיקרית של מסע השתדלנות של שוקירי בעולם הערבי היתה ההסכמה הירדנית להקמתו של 'הארגון הפלסטיני'. הסכמה זו, לצד הגיבוי המצרי ששוקירי נהנה ממנו מלכתחילה, הפכו את ההסתיוגויות האחרות, מצד סוריה וערב-הסעודית, לחסרות משמעות, וכך יכול היה שוקירי לצעוד את הצעד הבא: ההכרזה על הקמתו של 'ארגון השחרור הפלסטיני'.

כינוס הוועידה הפלסטינית בירושלים

ההחלטה על קיום ועידה פלסטינית שבמהלכה יוכרוז על הקמתו של 'ארגון השחרור הפלסטיני' היתה פרי יוזמתו של שוקירי, אשר השכיל לנצל היטב את המרחב הגדול שהקנה לו הניסוח המעורפל והכוללני של החלטות ועידת הפסגה בקאהיר – 'כינון היסודות הנכונים לארגון העם הפלסטיני'. ב-15 באפריל 1964, במהלך כינוס 'ועדת המעקב הערבית' – שהוקמה על מנת לבחון את ביצוע החלטות הפסגה – הגיש שוקירי לנציגים הערבים דו"ח על מגעיו עם ראשי מדינות ערב והודיע על כוונתו לכנס במאי ועידה פלסטינית בירושלים. בהזדמנות זו הוא גם בישר לנציגים כי הוועידה עתידה לקבל החלטה לגבי הקמת הנהגה שתיטול לידיה את האחריות לטיפול בנושא הפלסטיני ברמות הערבית והבינלאומית.⁴⁷

ההתרחשויות שאירעו לפני, סביב ובמהלך כינוס הוועידה משקפות נאמנה את סבך הבעיות והאילוצים שליוו את שוקירי במשך תקופת כהונתו כראש אש"ף, הן ביחסיו

42. אל-בעת' (סוריה), 15 באפריל, 31 במאי 1964.

43. ב' אל-דג'אני (עורך), אל-כתאב אל-סנוי 1964, עמ' 126; רדיו דמשק, 21 במאי 1964.

44. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 90; רוז אל-יוסף (מצרים), 22 ביוני 1964.

45. רדיו לונדון, 17 ביוני 1964.

46. רדיו ביירות, 4 במארס 1964; רדיו עמאן, 3 באפריל 1964.

47. רדיו בגדאד, 15 באפריל 1964.

עם מדינות ערב והן בהתמודדות עם יריביו בתוך המחנה הפלסטיני, והכוונה לקבוצות חשאיות של צעירים פלסטינים רדיקלים, שהתגבשו בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים מתוך שאיפה לפתור את הבעיה הפלסטינית ברוח הרעיונות המהפכניים של מפלגת הבעת'.⁴⁸ קבוצות אלה שללו מכל וכל את דרכו הדיפלומטית וה'בלתי מהפכנית' של שוקירי, שנתפסה בעיניהן כבורגנות, כאופורטוניזם נפסד וכהעדר חוט שדרה מדיני. שוקירי נפגש עם נציגיהן בנסיון שווא להניעם להצטרף ל'ארגון הפלסטיני' המתוכנן בהנהגתו, אך הם התייחסו בחשד לאישיותו ולתכניותיו וראו בו מכשיר בידי המשטרים הערביים.⁴⁹

גישה פרגמטית יותר גילה ארגון אל-פתח, שנקט כלפי שוקירי ותכניתו עמדה של המתנה. בהכרזות פומביות הוא הפגין עמדה ביקורתית כלפי שוקירי, אולם מתחת לפני השטח ניהלו ראשיו מגעים שקטים עמו, ובחנו אפשרות של פעולה מתואמת ביניהם. כל זאת במטרה לאפשר לארגונם להישאר בתמונת המצב הפוליטית, ובעת הצורך ליהנות מהאמצעים ומהמשאבים שיעמדו לרשות ארגונו של שוקירי. אנשי אל-פתח ניצלו את השתתפותם בוועידה הפלסטינית להפצת רעיונותיהם, אך דחו את הצעתו של שוקירי להיות מיוצגים במוסדות אש"ף ובכלל זה בוועד הפועל.⁵⁰

סוגיית הבחירות למוסדות אש"ף חזרה ושיקפה את בעיות היסוד של הארגון, שמקורן בהעדר מאחז טריטוריאלי ובתלות במדינות ערב. לפני כינוס הוועידה הפלסטינית בירושלים, במאי 1964, ניצבה לפני שוקירי השאלה כיצד לקבוע את הרכב הנציגים שישתתפו בה. עריכת בחירות של ממש בקרב הריכוזים הפלסטיניים במדינות ערב לא היתה מעשית בשל תנאיה של הפזורה הפלסטינית, אולם יריביו של שוקירי בזירה הפלסטינית ובעולם הערבי נופפו ברעיון הבחירות, בעיקר כדי לנגחו ולערער את הלגיטימיות של ארגונו.⁵¹ שוקירי עצמו עטה את הסתייגותו מהרעיון בנימוקים עקרוניים, וטען כי אחד הלקחים מהפילוגים המפלגתיים בתנועה הלאומית הפלסטינית בתקופת המנדט, ומכשלונה של התנועה בגללם, הוא שיש לדחות את קיום הבחירות עד לאחר שיושלם שלב 'שחרור פלסטין', ושכל עוד מתקיים המאבק לשחרור אין להכניס את הפלסטינים למערבולת של מאבקים סיעתיים שיביאו להחלשתם.⁵² אולם, יש להניח כי לשוקירי לא היה אז עניין בקיום בחירות הן מחשש לאיום על שליטתו באש"ף והן מהכרתו כי שלטונות ירדן, גם אם יסכימו לבחירות, יתערבו במהלכן וישפיעו על תוצאותיהן כדי להבטיח לעצמם שליטה בארגון.

48. נאג'י עלוש, אל-מסירה אלא פלסטין, ביירות 1969, עמ' 190-194; ב' אל-דג'אני (עורך), אל-כתאב אל-סנוי 1964, עמ' 96, 98, 108.

49. 'הרכבי, הפלסטינים מתרדמה להתעוררות, עמ' 54, 73; א' יערי, פתח, תל אביב 1970, עמ' 34.

50. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 83; ע' סח'ניני, 'אל-כיאן אל-פלסטיני', עמ' 55; M. Shemesh, 'The Founding of P.L.O. 1964', p. 131.

51. 'הרכבי, הפלסטינים מתרדמה להתעוררות, עמ' 79.

52. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 83; רדיו עמאן, 5 באפריל 1964.

במקום בחירות כלליות החליט שוקירי על מינוי 'ועדות מכינות' מקומיות, שתקבענה את הנציגים הפלסטינים לפי מקומות הריכוז שלהם; הייצוג הגיאוגרפי יהיה גם היסוד הדמוקרטי בבחירות.⁵³ ועדת תיאום מרכזית קיבצה את שמות המועמדים מהוועדות המקומיות וניפתה מהן רשימה סופית של נציגים,⁵⁴ וכך גם הבטיח לעצמו שוקירי שליטה על קביעת הרכב הנציגים לוועידה. קושי אחר התעורר סביב קביעת מקום כינוס הוועידה. שוקירי ייחס משמעות רבה לכינוס בירושלים, כעיר שצריכה לסמל את התחדשות החיים הלאומיים של הפלסטינים.⁵⁵ הירדנים, לעומת זאת, ניסו לגרוע מחשיבות המעמד, וסירבו בתוקף להתיר זאת. תחילה הם לחצו על קיומה בעמאן ואחר-כך, לטענת שוקירי, הציעו לערוך אותה לחוף ים מלח, ששמו בערבית 'ים המוות' (בחר אל-מית), ושוקירי – כפי שהוא מתאר זאת בזכרונותיו – ראה בכך רמז סמלי לכך ש'הישות הפלסטינית' נולדה מתה על גדות ים המלח.⁵⁶ בהתערבותו של רוחי אל-חטייב, מושל ירושלים, הושגה פשרה, שלפיה תתכנס הוועידה במלון אינטרקונטיננטל המשקיף על ירושלים, ואילו בתחתית ההזמנות לוועידה צוין 'ירושלים (אל-קדס) – ירדן', בניגוד לדרישה הירדנית שייכתב עליהן שם הממלכה ההאשמית לצד המלה 'ירושלים' – כדי שיהיה ברור שממלכת ירדן היא נותנת החסות.⁵⁷ הירדנים דרשו להרחיב את רשימת הנציגים ולכלול בה נכבדים פלסטינים מירדן הממלאים תפקידים בממשל, בבית הנבחרים ובסנאט הירדניים.⁵⁸ שוקירי נאלץ להיכנע לדרישתם כדי לאפשר את קיום הוועידה. בסופו של דבר הוזמנו 422 צירים, הגיעו 388, 242 מהם מירדן.⁵⁹ הרכב זה של צירים הבטיח למלך חוסין כי לא יהיה בה רוב להחלטות אנטי-ירדניות, אך לעומת זאת קומם נגד שוקירי את סוריה, ערב-הסעודית וכן את הקבוצות הפלסטיניות הרדיקליות, שטענו נגדו כי הרחיק מהוועידה את כל הפעילים ה'לאומיים' כדי להעניק לה צביון שיספק את רצונן של מצרים וירדן.⁶⁰

הוועידה הפלסטינית נפתחה ב-28 במאי 1964 באווירה מתוחה, תחת פיקוח קפדני של שלטונות הביטחון הירדניים, שאסרו על חלק מהצירים המוזמנים להיכנס לירדן.⁶¹ הצבא הירדני קיבל הוראות למנוע התקהלויות והפגנות של פלסטינים בירושלים ובערי הגדה המערבית, ובמקרה של התנגדות לפיזורן הותר לו לפתוח באש על

53. 'הרכבי, הפלסטינים מתרדמה להתעוררות, עמ' 79; פירוט שמות הנציגים על-פי חתך גיאוגרפי ניתן למצוא אצל ראשד חמיד (עורך), מקרר את אל-מג'לס אל-יוטני אל-פלסטיני 1964-1974, ביירות 1975, עמ' 9-10.

54. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 24; ר' חמיד, שם, עמ' 8.

55. אל-מצוור (מצרים), 31 ביולי 1964; א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 70.

56. א' אל-שקירי, שם, עמ' 96-97.

57. שם, שם.

58. אל-חואד'ת (לבנון), 5 ביוני 1964; רדיו ביירות, 27 במאי 1964.

59. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 25.

60. נאג'י עלוש (עורך), אל-מסירה אלא פלסטיין, עמ' 197-198.

61. אל-חואד'ת (לבנון), 28 באפריל, 5 ביוני 1964.

המפגינים.⁶² עיתונאי שסיקר את הוועידה כתב כי 'לא ניתן היה להבחין מי מבין הנוכחים באולם הוועידה הם צירים ומי הם מרגלים או חיילים בלבוש אזרחי'.⁶³ ראשי מדינות ערב, ובעיקר עבד אל-נאצר, הנחילו אכזבה לשוקירי, כיוון שלא מצאו לנכון להיענות להזמנתו ולכבד בנוכחותם את הוועידה.⁶⁴ המנהיג הערבי היחיד שבא לפתיחה ונשא דברי נימוסין בפני המתכנסים היה המארח, המלך חוסיין. מבין הגורמים בעלי הכוח בזירה הפלסטינית החרימו את הוועידה 'הוועד הערבי העליון', הקבוצות הפלסטיניות הרדיקליות (למעט ארגון אל-פתח, ששבעה מאנשיו נטלו חלק בוועידה כפרטים ולא כארגון)⁶⁵ וחלק מאנשי תנועת קומיון אל-ערב ('הלאומנים הערבים').⁶⁶ ערב-הסעודית לא התירה השתתפות פלסטינים מתחומה והגדירה את הכינוס כבלתי חוקי.⁶⁷ סוריה, לעומת זאת, שיגרה לוועידה משלחת⁶⁸ של 'פלסטינים מטעם', ככל הנראה כדי לקיים באמצעותם מידה כלשהי של השפעה על מהלך הדיונים ועל תוצאותיהם. המשלחת הסורית הציגה בפני באי הוועידה את תכניתה של מפלגת הבעת' הסורית בנושא 'הישות הפלסטינית', כפי שהתפרסמה בכלי התקשורת הסוריים ערב פתיחת הוועידה, אך תכנית זו נדחתה.⁶⁹

כאשר נפתחה הוועידה כבר התנוסס מעל הפרסומים הרשמיים שלה השם 'ארגון השחרור הפלסטיני'.⁷⁰ ('מנט'מת אל-תחריר אל-פלסטיניה'). בנאומו בטקס הפתיחה הציג שוקירי את 'הישות הפלסטינית' כביטוי המוסדי-ארגוני של העם הפלסטיני. הוא נגע בשתי בעיות היסוד שאש"ף ניצב בפניהן: העדר מאחז טריטוריאלי פלסטיני והתלות במדינות ערב. בנושא הראשון עמד שוקירי על הייחודיות של הבעיה הפלסטינית: לדבריו, לפני שפותחים במאבק לשחרור האדמה הפלסטינית יש לארגן את העם הפלסטיני ולגבשו ל'ישות'. שוקירי הדגיש כי בשונה מעמים אחרים שנותרו ישובים במולדתם ונאבקו נגד הקולוניאליזם על אדמתם, הרי 'עם פלסטיני נעקר ממולדתו וגורש מבתי. ישותו נהרסה ולא היה לו מנוס מלבנות לעצמו ישות, כדי לחדש את חייו הלאומיים ולמלא את תפקידו המלא בשחרור מולדתו ובקביעת גורלו'. בעניין זה שב שוקירי והכריז באוזני מארחיו הירדנים כי מטרת הארגון הפלסטיני

62. גנזך המדינה, תיק 5/681-2-114.

63. אל-חואד'ת' (לבנון), 5 ביוני 1964.

64. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 92.

65. שם, עמ' 83; אבו-איאד, ללא מולדת: שיחות עם אריק רולו, ירושלים 1979, עמ' 39.

66. התנועה צמחה בירדן בראשית שנות החמישים כגוף פאן-ערבי עם מרכיב פלסטיני דומיננטי. 'הלאומנים הערבים' התאפיינו בנאמנות מוחלטת לנשיא מצרים, עבד אל-נאצר, שבו ראו את מנהיג הלאומיות הערבית. משנת 1963 עברה התנועה, ברוח התפיסה הנאצריסטית, לתמיכה ברעיון 'הישות הפלסטינית' ובשוקירי.

67. אל-מנאר (ירדן), 27 במאי 1964.

68. רדיו דמשק, 26 במאי 1964.

69. ג' עלוש, אל-מסירה אלא פלסטיין, עמ' 127; ב' אל-דג'אני (עורך), אל-כתאב אל-סנוי 1964, עמ' 79; רדיו לונדון, 30 במאי 1964.

70. פלסטיין (ירדן), 27 במאי 1964.

תהיה 'לשחרר את מולדתנו הגדולה ממערב לגדה המערבית' ולא להתנכל לישות הירדנית.

באשר לעצמאות ההחלטה הפלסטינית, שוקירי אמנם הגדיר את הפלסטינים כ'בעלי ההחלטה הסופית לגבי גורל בעייתם', אך למעשה ביטא את הכרתו בקיומם של יחסי תלות בין הפלסטינים לעולם הערבי: 'הישות הפלסטינית היא פלסטינית וערבית: פלסטינית במבנה, אולם ערבית באמצעים וביכולת שמדינות ערב תגשנה ... עם פלסטין יקדיש את נשמתו והונו למען מולדתו, אולם גורל הישות תלוי בסופו של דבר במדינות ערב'.⁷¹

הוועידה החליטה כי יש להחשיב את נאומו של שוקירי כפירוש המוסמך ל'ישות הפלסטינית' ולאושיות אש"ף.⁷² בהמשך הביא שוקירי לאישור הוועידה את 'האמנה הלאומית הפלסטינית' ואת תקנון היסוד של הארגון, כמקשה אחת. סעיפי האמנה ממצים את השקפתו של שוקירי לגבי הארגון הפלסטיני ואת עיקרי המסכת הרעיונית והמדינית שלו, יעדיו ותכניות הפעולה שלו, כפי שהתגבשו אצל שוקירי במשך שנות פעילותו הפוליטית ומעורבותו ברעיון החייאת 'הישות הפלסטינית'. האמנה דוחה את קיומה של ישראל כישות ממלכתית, ומאידך לא כלול בה הביטוי 'ישות פלסטינית', כנראה מתוך כוונה לרצות את ירדן. 'תקנון היסוד' כולל את תנאי החברות באש"ף, פירוט מוסדות הארגון, דפוסי פעולתם וסמכויותיהם. מליאת הוועידה אישרה את נוסחם של שני המסמכים ונתנה לאמנה תוקף של חוקה.⁷³ בכינוס הרביעי של 'המועצה הלאומית הפלסטינית' ביולי 1968, כאשר שוקירי כבר לא עמד בראש אש"ף, הוכנסו תיקונים ושינויים קלים בשני המסמכים, אך מרבית מרכיביהם המקוריים, כפי שניסחם שוקירי, נותרו בעינם וממשיכים לשמש כמסגרת המחייבת לגבי אש"ף.

שוקירי נבחר בידי צירי הוועידה פה אחד ליו"ר מושב הוועידה ואחר-כך ליו"ר הוועד הפועל של אש"ף. הוועידה דחתה הצעה לבחור מועצה לאומית בת 75 נציגים מבין חבריה, והחליטה להכריז על עצמה, בהרכבה כפי שהיא, 'המועצה הלאומית הפלסטינית' ('אל-מג'לס אל-וטני אל-פלסטיני') הראשונה, ובכך הפכה לרשות המחוקקת של 'הישות הפלסטינית'. באי הוועידה גם העניקו לשוקירי סמכות בלעדית לקבוע את הרכב הוועד הפועל, שנועד להיות הסמכות המבצעת העליונה של הארגון.⁷⁴ הוועידה הסתיימה בהכרזה על הקמת 'ארגון השחרור הפלסטיני' כסמל וביטוי להמחשת הזהות הפלסטינית וכדובר העם הפלסטיני.

תשובתו של שוקירי ליריביו ומתנגדיו בתוך המחנה הפלסטיני, כאילו אף מדינה ערבית לא התערבה בענייני הוועידה, לא היתה אלא ניסיון לחפות על הוויתורים מרחיקי הלכת שהוא אכן עשה למלך חוסיין, אולם שוקירי העדיף לראות בכינוס

71. 'הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 32-35.

72. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 107.

73. 'הרכבי, האמנה הפלסטינית ומשמעותה, עמ' 5.

74. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 108.

הוועידה בירושלים את 'חצי הכוס המלאה', ובזכרונותיו הסביר כי לאור העמדה השלילית שהפגינה ירדן בשנים שקדמו לוועידה יש לראות בכל מה שהוגשם בה הישג.⁷⁵ שוקירי הכין את הוועידה הפלסטינית בירושלים וניווט את מהלכיה בדרך עקלקלה, שלא החמיאה לדימויו המהפכני, אך לטוות הארוך יותר פתחה סיכויים להישגים טובים יותר של המאבק הלאומי הפלסטיני.

הרכבת הוועד הפועל של אש"ף, לאחר הוועידה, נמשכה זמן רב, שכן היה על שוקירי להתגבר על קשיים ולחצים הן מצד ירדן וסוריה והן מצד הקיבוצים הפלסטינים השונים, שכל אחד מהם תבע ייצוג הולם. המלך חוסיין דרש כי הנציגים הירדנים שייבחרו לוועד יהיו 'נבונים ומתונים', כהגדרתו;⁷⁶ הפלסטינים בסוריה עוררו קשיים רבים משום שמתכונת אש"ף ואישיותו של שוקירי לא היו לרוחם של מנהיגי הבעת', שראו בהם, כאמור, את יציר כפיו של נאצר.⁷⁷ הארגונים הפלסטיניים שמחוץ לאש"ף דחו אף הם הצעה של שוקירי לצרף נציגים מטעמם לוועד הפועל.⁷⁸ ב-10 באוגוסט 1964, לאחר מגעים שנמשכו חודשיים, עלה בידיו להשלים את הרכב הוועד הפועל, שמנה 13 חברים, ומאוחר יותר צורף אליו מפקד 'צבא שחרור פלסטין' וג'יה אל-מדני כחבר ה-14. בהרכב זה היו בוועד שבעה חברים מירדן, שלושה מעזה ואחד ממצרים, אחד מסוריה ואחד מלבנון.⁷⁹

שוקירי הכריז כי עם בחירת חברי הוועד הפועל הושלם כינונה של 'הישות הפלסטינית'.⁸⁰ הוועד התכנס לישיבתו הראשונה ב-25 באוגוסט 1964 בירושלים, ובמהלכה אישר את הקמת 'הקרן הלאומית הפלסטינית' ('אל-צנדוק אל-קומי אל-פלסטיני')⁸¹ וגיבש את תכנית הפעולה של הארגון, אשר הוצגה לאחר מכן בפני ועידת הפסגה הערבית באלכסנדריה, שהתקיימה בספטמבר 1964.

פסגת אלכסנדריה העניקה, בדיעבד, לגיטימציה ערבית למהלכים שיזם שוקירי מאז ועידת הפסגה הראשונה בקאהיר. חרף ההסתייגויות מצד חלק ממדינות ערב הביע העולם הערבי, בכללותו, נכונות להכיר באש"ף כנציגם של הפלסטינים ברמות הערבית והבינלאומית.⁸² שוקירי תיאר את החלטות פסגת אלכסנדריה כ'נקודת מוצא בדרך הנכונה לשחרור פלסטין'.⁸³ אולם לאחר הפסגה נקלע אש"ף למציאות אפורה וקשה, שבה היה עליו לנהל מאבק בלתי פוסק על מקומו ומעמדו בסבך של אילוצים ויחסי תלות בעולם הערבי, ומול אופוזיציה שהלכה והתחזקה נגד שוקירי בזירה הפלסטינית, עד להתפטרותו מראשות הארגון ב-24 בדצמבר 1967.

75. אאח'ר סאעה (מצרים), 24 ביוני 1964.

76. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 111.

77. י' הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 25.

78. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 112.

79. י' הרכבי (עורך), ערב וישראל, 3-4, עמ' 26.

80. ב' אל-דג'אני, אל-כתאב אל-סנוי 1964, עמ' 85.

81. א' אל-שקירי, מן אל-קמה, עמ' 114.

82. רדיו קאהיר, 10 בספטמבר 1964; רדיו לונדון, 10 בספטמבר 1964.

83. רדיו קאהיר, 15 בספטמבר 1964.

סיכום

הקמת אש"ף היתה מותנית ברצונן של המדינות הערביות, והיא התאפשרה בראש ובראשונה הודות לעמדה שנקטה בנושא זה מצרים. עם זאת יש לזכור את חלקו של אחמד שוקירי אשר השכיל, הודות לחוש עיתוי וכושר תמרון, להפיק את המרב מן התנאים ששררו בעולם הערבי באותו זמן. שוקירי ניצל את הנסיבות ההיסטוריות שנקרו בדרכו להכרזה על הקמתו של 'ארגון השחרור הפלסטיני', שהפכה להכרזה המוסדית החשובה ביותר של לאומיות פלסטינית מאז 1948.

בהקמתו של אש"ף הוטבע לראשונה העיקרון החשוב שיש לקיים גוף פוליטי פלסטיני אשר יהווה מסגרת ייצוגית אחת לכלל הציבור הפלסטיני, עם הנהגה מוסכמת, וישאף למעמד אוטונומי בעולם הערבי.

אחמד שוקירי קבע, בכשרון בלתי מבוטל, הן את המסגרת והכלים הארגוניים לקיומו של אש"ף והן את העקרונות הרעיוניים-מדיניים לדרכו. אולם בשנים שלאחר הקמת הארגון, ובמיוחד בהשוואה לכוח העולה של הארגונים הפדאיים הצטייר אש"ף של שוקירי, משום תלותו במדינות ערב, כתופעה מיושנת ובלתי רלוונטית הנסמכת על מהלכים של פוליטיקה עקרה במקום על הפגנת יכולת של פעולה אלימה. צדקו אמנם אלה שהטיחו בשוקירי כי לא השכיל להכיר בחשיבותה של פעילות פלסטינית צבאית עצמאית ('המאבק המזוין'), אולם דווקא הקמתו של אש"ף - שהציבה את העניין הפלסטיני על סדר היום הערבי והבינלאומי כסוגיה פוליטית ולא כבעיית פליטים בלבד - היא שהעניקה, מאוחר יותר, לגיטימציה ותוקף לקיומם של הארגונים הפדאיים. השילוב בין הפן המוסדי-ארגוני שהעניק שוקירי להתארגנות הפלסטינית העצמית לבין הפן ה'מהפכני' של 'מאבק מזוין' שהוסיפו לאש"ף הארגונים הפדאיים - כאשר השתלטו בקיץ 1968 על המסגרת הארגונית הלגיטימית שיצר שוקירי - שילוב זה הוא שהפך את אש"ף לשלמות אחת, כפי שהוא מוכר כיום.

בעיית הזהות הלאומית של הערבים הנוצרים בירושלים ובגדה המערבית*

דפנה צמחוני

הנוצרים בירושלים וביהודה ושומרון הם מיעוט קטן – כחמישה אחוזים מכלל האוכלוסיה הערבית המוסלמית באזור, אך חשיבותם והשפעתם בתחומי החברה, התרבות והכלכלה עולות בהרבה על משקלם באוכלוסיה. למעלה מתשעים אחוז מהם מזדהים כערבים. הם מפוצלים ליותר מ־14 עדות, ובנוסף להן קיימות בירושלים נציגויות של כנסיות וארגונים נוצריים ללא קהילה מקומית. מאמר זה דן בכנסיות המקומיות בלבד, ומתמקד בשאלת הזהות הלאומית של חבריהן הערבים, בעיה שהתחדדה ובאה לידי ביטוי בולט במהלך האנתפאדה.

על אף בולטותם הרבה ותרומתם לחברה הערבית קיימת אצל הנוצרים דילמת הזהות הלאומית המלווה אותם מראשית צמיחת התנועה הלאומית הערבית. הנוצרים בארץ־ישראל ובסהר הפורה בכלל הקדימו את המוסלמים ברכישת השכלה מערבית ובקשרים עם המערב, בזכות פעילות המיסיונים הנוצריים בקרבם במאה החמש־עשרה. הם היו ממבשרי התחייה התרבותית הערבית וחלוצי הרעיון הלאומי הערבי החילוני במזרח התיכון. בשלבי צמיחתה הראשונים של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, בשנים 1918–1922, בלטו נוצרים בכינוסים ובמוסדות המתהווים של התנועה, מתוך תקווה ליצור חברה חילונית שיתקבלו בה כשווים, וכך לפרוץ את מעגל נחיתותם בחברה המוסלמית מהתקופה העות'מנית. אולם לאחר ירח הדבש הקצר נוכחו הנוצרים לדעת כי חלומם התבדה. התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, כמו הלאומיות הערבית בכללה, לא הצליחה להגיע לחילון מלא על בסיס של שפה, תרבות, מורשת היסטורית וזיקה משותפת למולדת – על אף הצהרותיה ונסיונותיה לאמץ את הרעיונות הליברליים של אירופה במאה התשע־עשרה. משהתרחבה התנועה, התמסדה ופנתה להמונים תפסו האסלאם ומוסדותיו מקום נכבד בתנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, והנוצרים חזרו והכירו במעמדם השולי בה. במשך תקופת המנדט הזדהו הנוצרים, כמו המוסלמים, הזדהות מלאה עם יחסה העוין של התנועה הלאומית הפלסטינית לציונות ולהקמת מדינה יהודית. אולם ככל שהתחזקה הזיקה בין התנועה הלאומית הפלסטינית לאסלאם גברה התלבטותם של הנוצרים באשר למעמדם בתנועה וכן גבר חששם מפני הקמת שלטון מוסלמי.

מנהיגות התנועה היתה בידי המשפחות המוסלמיות המכובדות, ומאמצע שנות

* מאמר זה הוא נוסח מורחב ומעובד של פרק מתוך מחקר מקיף על העדות הנוצריות בירושלים ובגדה המערבית מאז 1948, אשר עומד להתפרסם בקרוב בהוצאת Praeger, New York. תודתי נתונה למכון טרומן, האוניברסיטה העברית ירושלים, על מימון המחקר.

העשרים זיקתה לממסד הדתי האסלאמי היתה ברורה וחזקה. לנוצרים לא היה חלק בגרעין הקשה של התנועה. הם פעלו ובלטו בה בזכות כישוריהם האישיים, לא כמנהיגים בזכות עצמם אלא בשירות מנהיגי התנועה המוסלמים. תרומתם העיקרית לתנועה היתה בהצגת הבעיה והטיעונים הפלסטיניים לציבור המערבי ולממשלת המנדט הבריטי. זאת הודות להשכלתם המערבית, לידיעתם שפות אירופיות ולקשריהם ההדוקים יותר עם המערב דרך כנסיותיהם ועיסוקיהם. לעומת זאת היה חלקם של הנוצרים בהפגנות אלימות, בהתקפות על יהודים ובמעשי איבה קטן, ולא אחת נפגעו גם הם ממעשי אלימות מצד מוסלמים שכוונו תחילה נגד יהודים. כך במאורעות 1921, 1929, ובמהלך המרד הערבי בשנים 1936-1939.¹

תחת שלטון ירדן בשנים 1948-1967 נהנו הנוצרים בירושלים ובגדה המערבית מחופש פולחן ודת, אולם לא השיגו שוויון מלא. גם בתקופה זו הם בלטו בפעילותם בתחומי הכלכלה, העיתונאות והמקצועות החופשיים. הם גם בלטו בארגונים רדיקליים אידיאולוגיים שהתנגדו למשטר ההאשמי, כגון המפלגה הקומוניסטית. השלטונות הירדניים הגבילו את פעילות הכנסיות במיוחד ברכישת קרקעות ובניהול מוסדות חינוך וסעד, כמו גם בארגונים וולונטריים ובפעילות חברתית-תרבותית. בשנים שבהן גברה השפעת חוגים מוסלמיים על השלטון – גברו החשדנות כלפי הנוצרים וההגבלות עליהם, ומוסדותיהם סבלו לא אחת מהתנכלויות של מוסלמים קיצוניים.²

עמדות ומעורבות באנתפאדה

באנתפאדה – כצומת חשוב בהתגבשות החברה והמאבק הלאומיים הפלסטיניים – באים לידי ביטוי מאפייני פעילותם של הנוצרים ומעמדם בתנועה הלאומית הפלסטינית בדומה לביטויים בעבר. הנוצרים בולטים בתחומי העיתונות והתקשורת, ובמיוחד בהצגת הטיעון הפלסטיני במערב, באגודות מקצועיות ובאגודות למען הגנה על זכויות האזרח, במשלחת לשיחות השלום ובדרג המקצועי המכין לקראת הקמת תשתית הממשל העצמי הפלסטיני. האנתפאדה חידדה גם את התלבטויותיהם באשר לזהותם הנוצרית הפלסטינית לנוכח התגברות השפעת התנועה האסלאמית – החמאס – על האנתפאדה.

כהמשך למאפייני פעילותם בעבר, הנוצרים לא נטלו חלק באירועים האלימים שבישרו את תחילת האנתפאדה, בראשית דצמבר 1987. בתחילה נראה למשקיפים שהנוצרים יישארו מחוץ למעגל האנתפאדה, ואולם ערב חג המולד הודיע ראש עיריית בית-לחם אליאס פריג', הידוע בעמדותיו המתונות, על ביטול קבלת הפנים הרשמית

1. לתיאור וניתוח פעילותם של הנוצרים ובעיית זהותם הלאומית בתקופת המנדט ראה: Daphne Tsimhoni, 'The Arab Christians and the Palestinian Arab National Movement During the Formative Stage', in: G. Ben-Dor (ed.), *The Palestinians and the Middle East Conflict*, Tel-Aviv 1978, p. 74 ff.
2. Daphne Tsimhoni, 'The Christian Communities in Jerusalem and the West Bank 1948-1967', *The Middle East Review*, IX, 1 (Fall 1976), pp. 41-46

המסורתית לכבוד החג בגלל המצב החמור שנוצר. היו פקידי ממשל ישראלים שפירשו זאת ככניעה ללחץ לאומני פלסטיני.³

הזדהותם עם האנתפאדה התחזקה כאשר נוצרים נפגעו או נהרגו במהלך תקריות, לעתים מבלי שהיו מעורבים בהן באופן פעיל. מבין 410 ההרוגים במהלך השנה הראשונה של האנתפאדה חמישה היו נוצרים. לגבי נוצרים רבים סימלו הרוגים אלה את גורלם המשותף עם אחיהם המוסלמים. אולם המספר הקטן יחסית של הרוגים נוצרים סימל גם את מעורבותם הנמוכה במעשי איבה ואלימות.⁴

לעומת זאת בולטים נוצרים במישור הפעילות ההסברתית והמקצועית. אישים נוצרים בולטים בייצוג העניין הפלסטיני הם חנא סניורא, העורך בפועל של העיתון המזרח-ירושלמי אל-פג'ר, הביטאון הבלתי רשמי של אש"ף בשטחים; ד"ר חנאן עשראווי, מרצה לספרות אנגלית באוניברסיטת ביר-זית, דוברת המשלחת הפלסטינית לשיחות השלום. גם בוועדות המקצועיות המייעצות למשלחת והמעבדות תוכניות לממשל עצמי פלסטיני בתחומים שונים בולט חלקם של נוצרים. אליאס פריג', ראש העיר בית-לחם, הוא מראשי העיריות הוותיקים והבולטים בשטחים, ומוכר היטב בתקשורת המערבית. פריג' נודע כמייצג הזרם המתון בגדה המערבית, ובשל כך עמדותיו זכו לא אחת לביקורת מצד יאסר ערפאת. בתחומי פעולה מקצועיים ואקדמיים בולטים ג'ונתן כתאב, עורך-דין מזרח ירושלמי ופעיל בארגונים פלסטיניים למען זכויות האזרח; אחיו העיתונאי דאוד כתאב; עורך-הדין רג'א שחאדה, בן למשפחת עורכי-דין ופעילי ציבור פלסטינים, פעיל גם כן בארגונים למען זכויות האדם בשטחים, בשנות השמונים פרסם ספרים בזכות פשרה עם הישראלים, אולם במהלך האנתפאדה הקצין את התנגדותו לכיבוש הישראלי; מבארכ עווד, מארגן תנועת מאבק ללא אלימות נגד הכיבוש הישראלי, אשר גורש מהאזור. במהלך האנתפאדה, כמו לפני כן, מגלים אישי ציבור נוצרים נאמנות מלאה למאבק הפלסטיני לעצמאות. הם נמנים בדרך-כלל עם הזרם המתון ומשמיעים דעותיהם בזכות הקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל. יש לציין שבפעילותם הציבורית אין הם רואים עצמם כנציגים של הנוצרים, אלא של כלל הציבור ושל האינטרס הערבי הפלסטיני בכללותו.

תופעה חדשה באנתפאדה היא מעורבותם של ראשי הכנסיות במישור הפוליטי-לאומי ותמיכתם הגלויה במאבק הערבי הפלסטיני. גם בעבר פעלו כמה אנשי כמורה בשירות אש"ף והמאבק הפלסטיני – הבולט ביניהם היה הארכיבישוף הילריון קפוצ'י, ראש הכנסייה היוונית-הקתולית בירושלים, אשר נידון למאסר בעוון פעילותו זו בשנת 1974; ואולם מעורבותו היתה במישור האישי ולא במסגרת תפקידו כנציג רשמי של כנסייתו. החידוש שבפעילות ראשי הכנסיות במהלך האנתפאדה הוא בהיותה ייצוגית ופומבית, וזהו ביטוי לתהליך הערביזציה בכנסיות, אשר צבר תאוצה מאז 1967 והגיע לשיאו במינוי ראשי כנסייה ערבים: בישוף אנגליקני, בישוף לותרני

3. מעריב, 16 בספטמבר 1988.

4. ראיון עם ד"ר ג'ריס ח'ורי במעריב, 16 בספטמבר 1988; הארץ, 8 בנובמבר 1989; *The New Yorker*, 13.2.1989.

ולבסוף, בדצמבר 1987, פטריארך לטיני. כתוצאה מתהליך זה נותרה בקרב הכנסיות הנוצריות החשובות בירושלים רק הכנסייה היוונית-האורתודוקסית עם כמורה גבוהה ופטריארך לא-ערבים. אך הפטריארך הנוכחי, דיודורוס, אף שהוא יווני במוצאו, דובר ערבית שוטפת וקרוב יותר לצאן מרעיתו הערבי מאשר קודמו בתפקיד.⁵

ראשי הכנסיות הערבים בירושלים – הפטריארך הלטיני מישל אסעד צבאח, הארכיבישוף היווני-הקתולי לוטפי לחאם, והבישוף האנגליקני סמיר קפעיתי – הפכו לכוח המניע בארגון חזית אחידה של הכנסיות הנוצריות בירושלים לתמיכה במאבק הערבי הפלסטיני.⁶ ביוזמתם קוצצו טקסי חג המולד במידה ניכרת, וביקורי הנימוסין של ראשי הכנסיות במשך החג בוטלו. הכנסיות הצטרפו למאבק הלאומי בינואר 1988, כאשר – לראשונה בהיסטוריה המודרנית – התעלו ראשיהן מעל החיכוכים והמריבות הבין-עדתיים ויצאו בהצהרה משותפת נגד 'אי הצדק והדיכוי הישראלי'. הם קראו לכל הנוצרים ליטול חלק ביום של תפילות וצום ולתרום בנדיבות לכל הסובלים במחנות הפליטים. ההצהרה נמסרה לפרסום בעיתוני מזרח ירושלים, אך הצנזור הישראלי מנע את פרסומה.⁷

הצהרות תמיכה של ראשי הכנסיות בעניין הלאומי הפלסטיני והדהות עמו שבו ונשמעו בשנים הבאות, בחג המולד, בחגים נוצריים חשובים אחרים ובאירועים מיוחדים. הן הביעו הזדהות מלאה עם המאבק הלאומי הערבי הפלסטיני וגינוי ברור לשלטונות הישראליים. הצהרה טיפוסית היתה, למשל, זו שפורסמה בעיתונות בחג הפסחא (אפריל) 1989, שקבעה: 'אנו מודאגים במיוחד מאובדן מיותר וטראגי של חיי אדם פלסטינים, במיוחד של צעירים ... אנו מגנים את הנוהג של מעצרים אדמיניסטרטיביים ושל מעצר מבוגרים וקטינים ללא משפט ... את השימוש בכל ענישה קולקטיבית, כולל הריסת בתים ושלילת שירותים אלמנטריים מקהילות שלמות כגון מים וחשמל'.⁸ הצהרה זו נחתמה בידי ראשי הכנסיות הגדולות בירושלים כולל הפטריארך הארמני, אשר לראשונה שבר את מסורת הפטריארכיה של 'ישיבה על הגדר' ואי התערבות בסכסוך הערבי-ישראלי. אכן, ביוזמת ראשי הכנסיות הערביות בירושלים התרחב מעגל החותמים על הצהרות אלה והקיף כמעט את כל הכנסיות המקומיות, כולל הלא-ערביות, אשר עד אז השתדלו להימנע מלהתערב בסכסוך הישראלי-פלסטיני.

ראש הכנסייה הבולט ביותר בפעילותו הציבורית ובהתבטאויותיו למען האנתפאדה הוא הפטריארך הלטיני צבאח. מעורבותו הפוליטית, כמו עצם מינויו, היא חלק

5. תיאור מפורט של תהליך הערביזציה בכנסיות בירושלים ראה: Daphne Tsimhoni, *Christian Communities in Jerusalem and the West Bank Since 1948: A Historical, Political and Social Study*, New York (forthcoming).

6. הארץ, 15 בדצמבר 1988.

7. מעריב, 16 בספטמבר 1988. N.S. Ateek, *Justice and Only Justice: A Palestinian Theology of Liberation*, New York 1989, pp. 45–47 מביא את הנוסח המלא של ההצהרה.

8. הטקסט המלא של ההצהרה בהארץ, 8 בנובמבר 1989.

ממגמה כללית שהתפתחה בכנסייה הקתולית מאז המועצה השנייה של הוותיקן (1962-1965), כאשר ראשי הכהונה הקתולים החלו להביע דעה באירועים פוליטיים מרכזיים והנחו את צאן מרעיתם ליטול בהם חלק פעיל. פעילותו של הפטריארך צבאח למען האנתפאדה חורגת מהמדיניות הלא-מתערבת של קודמיו בתפקיד, אך מצד שני הוא שונה מהם גם בהתייחסותו לשלטונות מדינת ישראל ולעיתונות הישראלית; בעוד שקודמיו נמנעו מכל קשר עם צבאח תומך בקשרים כאלה, ואף העניק כמה ראיונות לכלי התקשורת בישראל – כולל לביטאון הצבאי במחנה – ובהם הצהיר מפורשות על אהדתו למאבק הערבי הפלסטיני ועל תמיכתו בהקמת מדינה פלסטינית לצדה של מדינת ישראל. צבאח גינה אלימות מכל צד שהוא, אך הביע תמיכה מרומזת בפעולות האלימות של האנתפאדה, בנימוק שלאחר עשרים שנות שלטון ישראלי שלא הובילו לשום מקום, הבינו הפלסטינים כי לא נותרה להם כל ברירה אלא להשתמש בכוח. הבנה שהובילה לאנתפאדה.⁹

הפטריארך צבאח משתמש בכלי התקשורת הבינלאומיים העומדים לרשותו להבעת תמיכתו באנתפאדה ולהתרסה נגד השליטה הישראלית ביהודה ושומרון. במיסת חג המולד בשנת 1990 השמיע דברים גלויים נגד השליטה הישראלית בגדה המערבית, ומשרד הדתות הישראלי מחה עליהם בפני הוותיקן. אולם גם במיסת חג המולד בשנת 1991 חזר הפטריארך והשמיע – אמנם בלבוש מתון יותר – קריאה נגד המשך השליטה הישראלית על האומה הפלסטינית. הוא הביך את נציגי ממשלת ישראל במקום כאשר גילה כי ניסו להטיל פיקוח על דרשת חג המולד שלו. גם משהחלה ועידת השלום, קבל הפטריארך, לא חל כל שינוי בחיי היום-יום, והאירועים בשטחים נוגדים את הדיאלוג לשלום. 'האומה', קבע, 'שייכת לאלוהים ולא לאדם', וסיים את דבריו בקריאה לשלום צודק.¹⁰ הפטריארך צבאח הוא הערבי הפלסטיני הבכיר ביותר בהירארכיה של הכנסייה הקתולית העולמית והסמכות הרוחנית הבכירה ביותר במזרח התיכון. דבריו במיסות חג המולד בבית-לחם שודרו לכל העולם בטלוויזיה וקיבלו תהודה בינלאומית נרחבת.

התבטאויות ברורות לא פחות בזכות האנתפאדה ובגנות השליטה הישראלית בשטחים השמיע הפטריארך צבאח מעל דפי העיתונות הערבית ובדרשותיו לבני עדתו. בדרשת חג הפנטקוסט (שבועות) ב-1990, תחת הכותרת 'שאלו שלום ירושלים' – המזכירה את השימוש הציוני בביטוי תנ"כי זה – הצדיק צבאח את האנתפאדה כפעולת מחאה נגד הכיבוש הישראלי, לאחר שכל הקריאות לקהילייה הבינלאומית לעזרה לא נשאו פרי. לאנתפאדה, קבע, 'היו גם תוצאות חיוביות: תחייה דתית, התקרבות בין הכנסיות בירושלים וסולידריות מוסלמית-נוצרית, ומעל לכל – לידת אומה הנחושה להשיג את זכויותיה'. הוא סיים בקריאה לישראלים להיענות לקריאת הפלסטינים לשלום.¹¹

9. מעריב, 16 בספטמבר 1988.

10. הארץ, 25 בדצמבר 1991; שידור מיסת חג המולד בטלוויזיה הישראלית, 24 בדצמבר 1991.

11. אל-לקאא, ה, 2 (1990), עמ' 110-112.

לא פחות מהפטריארך צבאח הביע הארכיבישוף לוטפי לחאם, ראש הכנסייה היוונית-הקתולית בירושלים, תמיכה במאבק הערבי הפלסטיני. בתום שבוע של תפילות למען איחוד נוצרי, בינואר 1990, קרא לסולידריות של הכנסיות הנוצריות ולהגנה בדרכים לא אלימות על זכויות העם לחירות ולעצמאות. הוא דחה את הביקורת שראתה בתמיכת ראשי הכנסיות באנתפאדה ובעניין הפלסטיני פעולה פוליטית האסורה על אנשי דת, והדגיש את מחויבותם הנובעת מאמונתם להגן על האנושות, על הכבוד האנושי, על המולדת ועל החופש. 'הפוליטיקה במובן זה היא חובה לאומית, אנושית ודתית', קבע.¹²

התמיכה הפומבית של מנהיגי הכנסיות הקתוליות באנתפאדה היא תוצאה של גורמים מספר. בהיותם ערבים ובגלל הימצאות בני קהילותיהם בעולם הערבי הם חשים מחויבות להביע הזדהות עם צאן מרעיתם. תמיכת הוותיקן מקנה להם תחושת ביטחון וחופש ביחסיהם עם השלטונות הישראליים בהשוואה לראשי כנסיות אחרות. הימנעות הוותיקן מהכרה רשמית מלאה במדינת ישראל מהווה גם היא עידוד נוסף לנקיטת עמדה ביקורתית ומתריסה כלפי ממשלת ישראל. מאז המועצה השנייה של הוותיקן החלה הכנסייה הקתולית לגלות מעורבות בזירה הפוליטית הבינלאומית מתוך מטרה להוות גורם בעל השפעה בפתרון סכסוכים בינלאומיים. נטייה גוברת זו של הוותיקן מביאה אותו לתמוך בשאיפות הלאומיות של המאמינים הקתולים בחלקים שונים של העולם. מאחר שמספרם של המאמינים היהודים בכנסייה הקתולית הוא אפסי, הזדהותו של הוותיקן נתונה למאבק הלאומי של מאמיניו הנוצרים הפלסטינים.

המגמה הכללית של הכנסייה הקתולית לתמיכה במאבקים לאומיים של צאן מרעיתה בחלקים שונים של העולם באה לידי ביטוי בעמדותיה של 'ועדת הצדק והשלום', שמשתתפים בה חברי הכנסיות הקתוליות הגדולות בירושלים: הלטינית, היוונית-הקתולית והסורית-הקתולית.¹³ הוועדה משמשת גורם מנחה לעיצוב דעת הקהל הקתולית המקומית. היא מפיצה גילויי דעת ומנשרים בנושאים אקטואליים ובשאלות מהותיות בקרב הציבור הקתולי והכללי בירושלים המזרחית ובעיתונות הערבית המקומית, ומחליפה דעות ועמדות עם ועדות מקבילות בקהילות קתוליות בעולם. ב-1980 פרסמה הוועדה מסמך בעל השפעה מכרעת למעורבותם של הנוצרים בחיים הפוליטיים והציבוריים, בשם 'האמונה הנוצרית והמודעות הפוליטית'. הוא קבע: 'בשעה שנוצרי, כמו החברה שבה הוא חי, נתונים לדיכוי, לפרובוקציות,

12. שם, 1 (1990), עמ' 126-129.

13. את הוועדה הקים בירושלים בשנת 1971 הנציג האפוסטולי של הוותיקן בירושלים במתכונת דומה לוועדות בשם זה במרכזים קתוליים בעולם, בעקבות הרפורמות של המועצה השנייה של הוותיקן. החברים נשלחים לוועדה בידי ראשי הכנסיות, אך אינם מהווים נציגות רשמית. רובם ערבים אך יש גם כמה חברים אירופים, ואלה רואים עצמם כפועלים למען הכנסיות המקומיות והאינטרסים הלאומיים שלהן. מסמכי הוועדה מופצים בארבע שפות: ערבית, אנגלית, צרפתית ואיטלקית. ראיון עם האב פרנס בון (Bouwen), ראש הוועדה, 7 באוגוסט 1991; *Annuaire de l'Eglise Catholique*, Jerusalem 1991.

להפקעות קרקע ולכיבוש, דורשת האמונה מחויבות נוצרית לפעילות פוליטית'. היתה זו קריאה ראשונה מסוגה מצד גוף קתולי בירושלים לפעילות ציבורית ופוליטית של הנוצרים. צעד נוסף בכיוון זה היה חוברת בשם 'מוסלמים ונוצרים יחדיו בדרך', אשר פורסמה בשנת 1983. היא נטשה את העמדה המסורתית של הכנסייה הלטינית בירושלים, המסתייגת מלא-קתולים ולא-נוצרים בכלל, והדגישה את האחדות ההיסטורית והתרבותית של הנוצרים והמוסלמים בארץ-ישראל, שהתחזקה במאבק ובסבל המשותפים. היא קראה למוסלמים ולנוצרים לפעול יחדיו, בדיאלוג, למען שלום ואחדות. במהלך האנתפאדה פרסמה הוועדה כמה מנשרים המביעים תמיכה במאבק הפלסטיני ומגנים את הכיבוש הישראלי ואת הצעדים שהוא נוקט - הפקעת קרקעות, הריסת בתים, מאסרים המוניים, השפלות, מכות וסגירת בתי ספר. הם קראו לקהילייה הבינלאומית, ובמיוחד לארגון האומות המאוחדות, שמכוח החלטתו קמה מדינת ישראל, להתערב במצב, ליטול אחריות, לוודא שזכויות האדם בשטחים יישמרו ולעודד משא ומתן לשלום.¹⁴

לקריאות אלה נודעת ללא ספק השפעה על מודעותם של הקתולים והנוצרים בכלל, והן מעודדות אותם להשתתפות פעילה וליתר הזדהות עם המאבק הלאומי הפלסטיני. יש לציין שבניגוד למסר של ארגונים מוסלמיים פונדמנטליסטיים, הכנסיות אינן קוראות להשמדת ישראל אלא למאבק בלתי מזוין ולמעורבות הקהילייה הבינלאומית בפתרון הבעיה הפלסטינית בדיאלוג בין שווים. לצד עצם הקריאה לנוצרים להשתתף במאבק, יש בקריאת הכנסיות תרומה למיתון דרכי המאבק. העדר מדיניות ברורה וייחודית כלפי הנוצרים משקף חוסר הבנה של שלטונות ישראל את מצבם הרגיש המיוחד של הנוצרים כמיעוט דתי בחברה הערבית. בעוד שהממשל הישראלי מכבד את זכויות הכנסיות ומקפיד על חופש הפולחן והדת, הרי שבנושאים של זכויות האזרח, איחוד משפחות, הפקעת קרקעות וכיו"ב אין הוא נוקט כלפי בני הכנסיות המקומיים החילוניים מדיניות ייחודית או שונה מזו שהוא נוקט כלפי כלל האוכלוסיה המוסלמית. בכך מגביר הממשל את הזדהותם של הנוצרים עם הסביבה המוסלמית ותלותם בה, וזאת למרות שקובעי המדיניות הישראלית בשטחים מצפים מהנוצרים, כמיעוט דתי, להסתייג מהזדהות לאומית עם המוסלמים ולגלות נאמנות יתר לשלטון הישראלי. העדר הבנה ומדיניות ייחודית מצד השלטון הישראלי חיוקו אפוא את התמיכה האקטיבית של הנוצרים באנתפאדה.

קיימים שני ציוני דרך במעורבות הנוצרים באנתפאדה: מרד המסים בעירה בית-סאחור ופרשת ההתנחלות באכסניית סנט ג'נהן. מאז מארס 1988 נעשו כמה נסיונות של פלסטינים לייסד אדמיניסטרציה מקומית עצמאית ביהודה ושומרון, והדבר מצא ביטוי מובהק בעיירה הנוצרית בית-סאחור, שליד בית-לחם. בצו הוועדות העממיות המקומיות החזירו תושבים רבים את תעודות הזהות וסירבו לשלם מסים לממשל האזרחי הישראלי. מסי האוכלוסיה המקומית מממנים את הוצאות האדמיניסטרציה והצבא בשטחים, ומרד המסים משמעותו היתה לא רק לחץ נוסף על התקציב הישראלי, אלא איום לערער את הסמכות הישראלית בשטחים. בית-סאחור הפכה על

14. דיון מפורט בוועדה לצדק ולשלום ובפרסומיה ראה צמחוני, לעיל הערה 5.

כן לאבן בוחן של השליטה בשטח עבור הנהגת האנתפאדה ועבור השלטון הישראלי כאחד.

לאחר התייעצויות של למעלה מחודש החליט משרד הביטחון לנקוט צעדים קולקטיביים נמרצים כנגד העיירה כולה. החלטה זו העלתה את הבעיה מהדרג המקומי לדרג הלאומי ומיקדה אליה את תשומת לב התקשורת הבינלאומית – מה שגרם להסלמת הבעיה. הסירוב לשלם מסים הוביל ל-46 ימי מצור של הצבא על העיירה. קווי טלפון נותקו ושוטרים סיירו על הגגות שעה שרשויות המס אספו רהיטים מהבתים וציוד מהחנויות. כאשר הסתיים המבצע, ב-31 באוקטובר, הופקעו מיטלטלין וסחורות בסך שלושה מיליון דולר, וארבעים איש נעצרו.¹⁵

הפרשה הביאה להזדהות לאומית של ראשי הכנסיות בירושלים. ב-26 באוקטובר 1989, לאחר כמה פגישות, פרסמו הקוסטוס (ראש משמר הארץ הקדושה) הפרנציסקני והפטריארכים הלטיני, היווני-האורתודוקסי והארמני מנשר משותף ובו הביעו דאגתם, כאבות הרוחניים של האומה, וקראו לכל המאמינים להצטרף לתפילתם לשלום צודק. הם הכריזו על יום ראשון ה-29 באוקטובר 'יום צום ותענית למען סיום הייסורים בגדה המערבית ובעזה, ובמיוחד למען אזרחי בית-סאחור הנתונים במצור'.¹⁶ הם גם ארגנו הפגנה חסרת תקדים של ראשי כנסיות, שהצטרפו אליה גם קונסולים של מדינות השוק האירופי המשותף. ראשי ההפגנה ביקשו לבקר בעיירה כדי להביע סולידריות, אך הכוחות הישראליים לא הרשו להם להיכנס. התקרית הביאה לפרסום נרחב של העיירה בית-סאחור ומרד המסים בעיתונות הישראלית והבינלאומית כאחד, ולמדינת ישראל נגרם נזק תקשורתי חמור. נציגי הממשל אמנם הצליחו לאסוף רכוש בערך חוב המסים, אך העיירה והפלסטינים בכלל נחלו ניצחון תקשורתי בינלאומי, והמנהיגות הלאומית הפלסטינית זכתה בגיבוש נוסף.¹⁷

ב-4 ביוני 1990 קיבלה בית-סאחור פרס מקרן השלום הדנית בזכות 'הצגת דוגמה להתנגדות לא אלימה לדיכוי אליים'. העיירה גם הוצעה כמועמדת לפרס נובל לשלום.¹⁸ לגבי נוצרים רבים סימלה הפרשה את תרומתם למאבק הלאומי ואת השתתפותם בו השווה לזו של המוסלמים. אולם גם פרשה זו לא הסירה את כל חשדות המוסלמים כלפיהם. כרוזים של התנועה האסלאמית האשימו נוצרים שלא תרמו די לאנתפאדה. אחד הכרוזים לעג לנוצרים של בית-סאחור על שכביכול בשנת 1967 קידמו את הכובשים הישראליים באורז ובמתקים.¹⁹

פרשת ההתנחלות באכסניית סנט ג'והן שברובע הנוצרי, בקרבת הקבר הקדוש, הביאה להחמרה נוספת ביחסי שלטונות ישראל והכנסיות הנוצריות. ב-11 באפריל 1990, ערב חג 'יום שישי הטוב' הנוצרי, נכנסו כ-150 מתנחלים ישראלים לאכסניה שבבעלות הפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית בירושלים, כדי לחוג את חג הפסח.

15. הארץ, 31 באוקטובר, 1, 8 בנובמבר 1989.

16. הטקסט המלא באל-לקאא, ד, 4 (1989), עמ' 116-117.

17. *Jerusalem Post*, 6 November 1989.

18. הארץ, 31 באוקטובר, 1 בנובמבר 1989; אל-פג'ר, 4, 25 ביוני 1990.

19. הארץ, 8 באוגוסט 1990.

היה זה זמן קצר לאחר פירוק ממשלת האחדות הלאומית בגלל הבדלי גישות לסוגיית שיחות השלום עם הפלסטינים – והרכבת ממשלת ימין בהנהגת הליכוד, ולאחר החלטת הקונגרס האמריקני להכיר בירושלים כבירתה הנצחית של ישראל. ההתנחלות התרחשה לאחר שחברה אנונימית בפנמה רכשה את זכיון החכירה של הבניין מדייר מוגן ארמני בשם מרסירוס מטוסיאן, בסכום של 3,500,000 דולר.²⁰ כפי שהתברר אחר־כך, זכתה הרכישה לתמיכה ועידוד מצד אישים מרכזיים בממשלה כגון שר השיכון אריאל שרון ויושב ראש הכנסת דב שילנסקי, ומשרד השיכון אף מימן ארבעים אחוז מהרכישה. העמדה הרשמית של הממשלה היתה שהאכסניה איננה מקום קדוש ושזכותם של יהודים להתיישב בכל מקום בעיר העתיקה, כל עוד שהדבר נעשה באופן חוקי. טדי קולק, ראש עיריית ירושלים, התנגד בנימוק שהמכירה תערער את שיווי המשקל העדין בין העדות בעיר העתיקה ותדחף את הנוצרים להזדהות עם העניין הלאומי הערבי הפלסטיני, אך דעתו לא נלקחה בחשבון. הגופים הישראליים שהיו מעורבים ברכישה בוודאי לא חזו מראש את הרגישות הרבה לעניין ואת ההד העצום שהוא יעורר לא רק בקרב הפלסטינים אלא בקרב דעת הקהל העולמית, ובמיוחד בחוגים נוצריים.

הבעיה, הפוליטית מיסודה, הוגשה על־ידי השלטונות לבית הדין הגבוה לצדק כדי שיפסוק בסוגיות המשפטיות של הרכישה. צווי הפינוי של בית המשפט נדחו כמה פעמים, ולאחר כמה חודשים הורה בית המשפט למתנחלים להתפנות, אך התיר לקבוצה של עשרים מהם להישאר כ'צוות אחזקה' עד להחלטה סופית. העניין עדיין נדון בערכאות.²¹

לנוכח ההיסוסים וההשתהות של בית המשפט הישראלי בפרסום החלטה חד־משמעית ומידית לפינוי המתנחלים התעורר גל עצום של מחאות מקומיות ובינלאומיות. הכנסיות ראו בפרשה כישלון בשמירת הסטטוס קוו במקומות הקדושים, והזהירו כי יסגרו את שעריהן למשך חודש, כצעד מחאה. הפטריארך היווני־האורתודוקסי, אף שאינו ערבי בעצמו, הביע הזדהות מוחלטת עם העניין הלאומי הערבי הפלסטיני. הוא הכריז ש'תפיסת הבניין מהווה תוקפנות נגד המקומות הקדושים והרכוש במהלך חגיגותינו הדתיות. אנו – מוסלמים ונוצרים – שותפים לבעיה, והעניין הוא יותר מאשר בעיית רכוש בלבד'. הוא הוסיף כי הפטריארכיה מוכנה להעביר את העניין לדיון באו"ם. הפרשה הפכה למוקד הזדהות לאומית ועוררה הפגנה נדירה של סולידריות כללית בין הכנסיות הנוצריות השונות ובין ראשי הציבור המוסלמי בראשות המועצה המוסלמית העליונה. הכל הכריזו עליה כבעיה לאומית פלסטינית ממדרגה ראשונה, השמיעו סיסמאות בזכות אחדות לאומית וסולידריות מוסלמית־נוצרית, וגינו את המתנחלים היהודים. בפעם הראשונה הונפו דגלים פלסטיניים בתוך תחומי כנסיית הקבר הקדוש.²²

בצעד חסר תקדים חתמו תשעה ראשי כנסיות על הצהרה שגינתה את ההתנחלות

20. אל־פג'ר, 30 באפריל 1991; *Jerusalem Post*, 19 April 1990.

21. הארץ, 19 באפריל 1990, 7 באוגוסט 1991; *Jerusalem Post*, 19 April 1990.

22. אל־פג'ר, 23 באפריל 1990.

כהפרעה לטקסי השבוע הקדוש בכנסיית הקבר הקדוש, כערעור האוטונומיה והשלמות של הרבעים הנוצרי, הארמני והמוסלמי וכפגיעה במעמדם ובאופיים. 'פעולה זו מעמידה בסכנה את קיומן של כל העדות הנוצריות בארץ הקודש', קבעו. הם תבעו מהשלטונות הישראליים לסלק את המתנחלים מיד ולהבטיח החזרת הרכוש לבעליו החוקיים – הפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית. כן קראו לקהילייה הבינלאומית, ובמיוחד לכל הכנסיות ולמנהיגי דת, לתמיכה אקטיבית בעניינם. הם גם קראו לסגירת שערי כל בתי התפילה הנוצריים ביום שישי ה-27 באפריל, לאות מחאה. יום ראשון ה-29 באפריל נקבע כיום תפילה מיוחד למען הקהילה הנוצרית בירושלים, והמאמינים הנוצרים בכל העולם נקראו להצטרף.²³ המועצה המוסלמית העליונה פרסמה הצהרה המגנה את ההתנחלות כפעולה תוקפנית נגד המקומות הקדושים של כל הפלסטינים, מוסלמים ונוצרים כאחד. היא הכריזה על סגירת אל-חרם אל-שריף ביום שישי ה-23 באפריל, לאות סולידריות.²⁴

מחאות הכנסיות, ומעל לכל סגירת שעריהן, עוררו תהודה בינערבית ובינלאומית חזקה. בולטת ביותר היתה תגובתו של הפטריארך היווני-האורתודוקסי דיודורוס, אשר יצא לירדן ולסוריה, נפגש עם ראשיהן וביקש את תמיכתן. העיתון אל-וטן דיווח כי הפטריארך שלח מכתב לנשיא עיראק, צדאם חוסיין, שבו קרא לו לשחרר את פלסטיין. בעקבות ביקורת קשה מצד פקידי שלטון ישראלים הכחיש הפטריארך כי שלח את המכתב, וציין כי מסעו לא כוון כנגד היהודים, אלא למען הגנת המקומות הקדושים. אש"ף אימץ את הבעיה כבעיה לאומית. הופצו פלקטים עם דמות ישו הצלוב על רקע מחנה פליטים. תכנית טלוויזיה ירדנית האשימה את היהודים בצליבת ישו 'הנביא הפלסטיני'.²⁵

לפעולות מחאה אלה היו השלכות חמורות על דעת הקהל בארצות-הברית ועל יחסי יהודים-קתולים שם, כמו-גם על דעת הקהל באירופה. שגריר ישראל בארצות-הברית, משה ארד, וראשי ארגונים יהודיים שם הזהירו כי הפרשה עלולה לגרום נזק חמור בקרב הקהילייה הנוצרית בקונגרס האמריקני ואף לדחיית ההחלטה האמריקנית בדבר הענקת ערבויות למלווה של 400 מיליון דולר למען קליטת עליית יהודי ברית-המועצות בישראל. הם גם הביעו חשש מהתעוררות גל של אנטישמיות. גם הפרלמנט האירופי בשטרסבורג פרסם מחאות אשר קראו לישראל לפנות את המתנחלים ולכבד את זכויות כל הכנסיות; בריטניה הביעה רשמית את דאגתה לגבי 'תפיסת' האכסניה והתמיכה שנתנה לכך ממשלת ישראל.²⁶

השפעה מיוחדת היתה לפרשה בחוגים קתוליים בארצות-הברית, כולל אלה שבאופן מסורתי נחשבו כאוהדים לישראל. הקרדינל של ניו-יורק או'קונור הגדיר את הצעד כ'תוקפני ומחריד' והזהיר כי הבעיה עלולה להרוס את היחסים הטובים בין קהילות

23. שם, 30 באפריל 1990, הנוסח המלא של הכרזת הכנסיות.

24. ההצהרה חתומה בידי שיח' סעד אל-דין אל-עלמי, ראש המועצה המוסלמית העליונה והמופתי של ירושלים, ראה: אל-פג'ר, 30 באפריל 1990.

25. שם, 7 במאי, 18 ביוני 1990; הארץ, 24 במאי 1990.

26. הארץ, 26 באפריל, 1 במאי 1990, 7 באוגוסט 1991; אל-פג'ר, 30 באפריל, 18 ביוני 1990.

הקתולים והיהודים בארצות־הברית.²⁷ הפרשה חיזקה גם את תביעת הוותיקן לערבויות בינלאומיות ולהענקת מעמד מיוחד לעיר העתיקה בירושלים, כדי למנוע הישנות אירועים מסוג זה.²⁸

האירוע היווה ציון דרך בהצהרות האפיפיור על אהדה לסבל הפלסטינים ועל התמיכה בשאיפתם לעצמאות. בנאומו בסיום כינוס מועצת הפטריארכים של הכנסיות הקתוליות המזרחיות, ב־10 באוקטובר 1990, גינה האפיפיור את 'האלימות ואת האי־צדק שהפלסטינים סובלים מידי הישראלים'. הוא קרא לשני העמים לחיות בשלום כל אחד על אמתו, צידד בזכות הפלסטינים לקבל חזרה את אדמתם' ועם זאת הדגיש את זכות מדינת ישראל לביטחון.²⁹ בעקבות הפרשה התחזקה ההשפעה של ראשי הכנסיות הקתוליות במזרח התיכון ובירושלים על עמדת הוותיקן לגבי הסכסוך הישראלי־ערבי. כך, לאחר ועידה של מנהיגי כנסיות מזרחיות ומערביות בוותיקן במארס 1991, נפגש האפיפיור, בתיווכו של הפטריארך הלטיני צבאח, עם משלחת של נוצרים ומוסלמים פלסטינים. הוא הביע אהדה לעם הפלסטיני על שנות סבלו הארוכות 'ועל היותו קורבן לאי־צדק', והביע תקווה לפתרון צודק לסכסוך, אשר יביא שלום.³⁰

הכנסיות בירושלים מהוות צינור חשוב להעברת המסר הפלסטיני לדעת הקהל בעולם – ובמיוחד לזו הנוצרית, באמצעות פעילות בארגונים כנסייתיים בינלאומיים, מפגשים ואירוח משלחות נוצריות מרחבי העולם. לבישופות הלותרנית, למשל, קשרים הדוקים עם האיחוד הלותרני העולמי; במארס 1991, בסיום ביקור בירושלים, הכריזה משלחת של הפדרציה הלותרנית העולמית על אהדתה לשאיפות הלאומיות של הפלסטינים. כמו לעם היהודי גם להם יש 'זכויות לגיטימיות לחיות על אדמת פלסטין בגבולות בטוחים ומוגנים'.³¹

חשובה במיוחד תמיכת מועצת הכנסיות העולמית (World Council of Churches – WCC), שחברות בה כנסיות אנגליקניות, פרוטסטנטיות ואורתודוקסיות מרחבי העולם, וכמה ממנהיגי הבישופות האנגליקנית בירושלים הם חברים פעילים בה. במהלך האנתפאדה היא גילתה אהדה ברורה לאנתפאדה, ובמנשר פומבי לראשי העדות הנוצריות הביעה הזדהות עם העם הפלסטיני וצער על הסבל שעובר עליו 'לנוכח שלילה מתמדת של זכויותיו הבסיסיות'. כן הביעה תמיכה באנתפאדה כ'ביטוי אמיתי של השאיפות הלאומיות של העם הפלסטיני על בסיס שוויון שהוא הערובה היחידה לשלום בארץ הקודש ובאזור כולו'.³²

27. *Le Monde*, 11, 12 October 1990.

28. הארץ, 19 ביוני 1990.

29. *Le Monde*, 11, 12 October 1990.

30. אל־פג'ר, 25 במארס 1991.

31. שם, שם.

32. נוסח מלא של המנשר ראה: 'World Council of Churches Central Committee, Message to the Heads of the Christian Communities in Jerusalem, July 26, 1989', in: *The Middle East Council of Churches Perspectives*, Issue no. 8 (July 1990), p. 82.

למנהיגי כנסיות פלסטינים יש השפעה גם על המועצה הלאומית של כנסיות ישו (National Council of Churches of Christ – NCC) בארצות-הברית, המייצגת את הזרם המרכזי של הכנסיות הפרוטסטנטיות והאורתודוקסיות, כ-42 מיליון נוצרים. נציגי הארגון העידו בקונגרס האמריקני נגד העברת שגרירות ארצות-הברית מתל-אביב לירושלים. באפריל 1990 הם גם ניסו למנוע את החלטת הקונגרס המכירה בירושלים כבירת ישראל.³³

החיפוש אחר זהות לאומית

במקביל להזדהותם של הנוצרים בירושלים ובגדה המערבית עם האנתפאדה ולתרומתם למאבק הלאומי הפלסטיני, חידדה האנתפאדה את בעיית זהותם הלאומית. כפי שצוין לעיל, שאלה זו מלווה את הנוצרים מראשית צמיחת התנועה הלאומית הערבית, והיא התחזקה בשנים של התגברות השפעה מוסלמית באזור.

השנים הראשונות תחת שלטון ישראל בירושלים ובגדה המערבית השכיחו את הדילמה הלאומית של הנוצרים, בגלל הפריחה והשפע הכלכלי היחסי שנהנו ממנו ובגלל תחושת הסולידריות המשותפת עם המוסלמים לנוכח הכובש הישראלי. האנתפאדה הביאה להתפרצות מתחים מודחקים.

חששותיהם של הנוצרים גברו נוכח השפעתה הגוברת של התנועה האסלאמית על המוסדות הלאומיים ועל הרחוב הפלסטיני כתוצאה מהאנתפאדה, וגרמו ליאוש במיוחד אצל אלה ששאפו להקמת מדינה פלסטינית חילונית. תחושות אלה בולטות במיוחד במרכזים המסורתיים הנוצריים באזור בית-לחם, שם לנוצרים יש עדיין רוב דחוק במוסדות מקומיים ייצוגיים, אך זהו רוב דחוק והם חוששים לאבדו לנוכח ההגירה הנוצרית אל מחוץ לאזור והשעור הגבוה יותר של ילודה מוסלמית. הברירה הניצבת לפני הנוצרים היא בין הגירה למערב לבין החיים בדילמה של מיעוט הנאבק על הישרדותו תוך חיפוש אחר זהותו. לגבי נוצרים רבים הלקח של מלחמת האזרחים בלבנון – המדינה הלא-מוסלמית היחידה בעולם הערבי – הוא שהישרדותם באזור דורשת הסתגלות לרוב המוסלמי והישענות עליו, בהעדר הגנה של גורם חיצוני כלשהו. מכה קשה לא פחות היתה התמוטטות ברית-המועצות ושקיעת האידיאולוגיה החילונית הקומוניסטית. הנוצרים היו מבשרי הרעיונות הסוציאליסטיים המהפכניים במזרח התיכון, שאפשרו להם לחלום על שוויון שנמנע מהם תחת השלטון המוסלמי העות'מאני. אין זה מקרה שפלגים קיצוניים בתוך אש"ף, כמו 'החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין' ו'החזית העממית לשחרור פלסטין', מונהגים בידי נוצרים ערבים אורתודוקסים, ד"ר ג'ורג' חבש ונאיף חוואתמה.³⁴

33. אל-פג'ר, 17 בספטמבר, 24 בדצמבר 1990.

34. על המאבק הלאומי בתוך הפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית והשפעתו על הזהות הלאומית של הערבים האורתודוקסים ראה: Daphne Tsimhoni, 'The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem during the Formative Years of the British Mandate in Palestine', *Asian and African Studies*, XII, 1 (1978), pp. 77–121.

למרות נסיונותיה של המנהיגות הממוסדת להפגין אחדות והבנה בין נוצרים ומוסלמים, אלה וגם אלה מודים בקיום חשדות הדדיים. לנוצרים יש תחושת עליונות הנובעת מהשכלתם המערבית והגבוהה יותר; המוסלמים מודים כי למרות שהנוצרים הם פלסטינים אין להעלות על הדעת בחירת מנהיג לאומי שאינו מוסלמי. האנתפאדה וחלקם הגדל של המוסלמים הפונדמנטליסטים בה הגבירו את חששותיהם של הנוצרים מאליונות נגדם. נזירות במזרח ירושלים מתלוננות על זריקת אבנים לחצרות הכנסיות – תופעה חדשה מאז ראשית האנתפאדה; סיסמאות של התנועה האסלאמית נכתבו על כותלי העיירה בית-סאחור; זקני אזור בית-לחם מצטטים את המימרה הרווחת 'אחרי יום שבת בא יום ראשון', כלומר, לאחר שיסיימו הפונדמנטליסטים המוסלמים את ה'טיפול' ביהודים יבוא תורם של הנוצרים.

חששותיהם של הנוצרים הביאו כמה משקיפים זרים לדעה שנוצרים מקומיים יעדיפו אפילו שלטון ישראלי על פני שלטון האסלאם הפונדמנטליסטי. מנהיגי הכנסייה מעדיפים להשתיק את הדיון בנושא ואפילו להכחיש את קיומו, ומעדיפים להטיל את האשם על מי אם לא על הציונים. הם טוענים כי התרבות הערבית העממית שמרה על רמה סבירה של סובלנות בין הדתות בארץ-ישראל עד שהגיעה הציונות, אשר החדירה את תודעת 'האקסקלוסיביות הדתית שמצאה ביטוייה במדינה היהודית'. זוהי, לדעתם, הסיבה לתחושת הזרות של הנוצרים בארצם.³⁵ אישים נוצרים אחרים מנסים להרחיק את הבעיה בטענה שהחששות מפני האסלאם הפונדמנטליסטי אינם נחלת הנוצרים בלבד, אלא שותף להם גם הרוב הדומם באזור. הם מביעים את החשש שכשלון היוזמות הדיפלומטיות יגרום ליאוש וידחף עוד יותר את ההמונים לקיצוניות דתית.³⁶

החרפת הדילמה הלאומית דוחפת את הנוצרים לנסות ולהגדיר מחדש את זהותם כנוצרים, כערבים וכפלסטינים. שתי עמדות מדגימות דילמה זו. האחת היא של אליאס ה' תומא, פלסטיני פרופסור לכלכלה באוניברסיטת קליפורניה, דייוויס. במאמר תחת הכותרת 'הלאומיות הערבית והאסלאם: לא תאומים סיאמיים' שפרסם בעיתון המזרח-ירושלמי אל-פג'ר ב-7 במאי 1990 הוא ניסה לפתח את הרעיון שהזיקה בין הערביות והאסלאם (אל-ערובה ואל-אסלאם) אינה הכרחית, ופירושה הנצחת הפיגור הכלכלי, המדעי והפוליטי. אף כי אין להאשים את האסלאם לבדו בנחשלותו של העולם הערבי, סבור תומא שיש לו השפעה רבה על המדיניות בבעיות כמו גידול אוכלוסין ומעמד האשה. אספקט נוסף של ה'נישואין' בין הערביות והאסלאם הוא לדעתו האפליה של מיעוטים דתיים בעולם הערבי. המחיר שהחברה משלמת עבור דיכוי זה הוא שקבוצות אלה נמנעות מלתרום לחברה בהתאם לפוטנציאל שלהם. משום כך, לדעתו, על הערבים לחדול מלנסות לשלב בין שתי מערכות ערכים אלה. הוא מטיף לערבים – ובאותה מידה גם ליהודים – לאמץ חופש דת, פוליטיקה, דמוקרטיה ופלורליזם. לבסוף הוא קורא לשוב למימרה שלמד לצטט בנעוריו: 'הדת והאמונה – לאלהים, אך האומה היא של כולנו'. דהיינו, דת ולאומיות צריכות להיות משוחררות זו מזו. הוא מסיק

35. *Jerusalem Report*, 15 November 1990.

36. מעריב, 16 בספטמבר 1988.

שהחברה הערבית תמשיך לשלם מחיר כבד כל עוד לא תוכר החילוניות כדרך לפיתוח ולמודרניזציה.

דרוש אומץ רב כיום כדי להשמיע דעות אלה בפומבי, ואין זה פלא שהן נשמעות מפי נוצרי פלסטיני המתגורר במערב. נוצרים החיים בירושלים ובגדה המערבית חייבים למצוא שפה משותפת ולהתאים עצמם לרוב המוסלמי, והם מדברים, לכן, בטון שונה לחלוטין. הדבר בא לידי ביטוי למשל בעמדותיהם של אינטלקטואלים ואישי ציבור נוצרים כמו ג'ונתן כתאב, שהזכרנו לעיל, עורך-דין פעיל למען זכויות האדם, בן למשפחה נוצרית ותיקה ממזרח ירושלים שלמד כמה שנים בארצות-הברית. בהשפעת מה שהוא רואה כעמידת צדאם חוסיין נגד ארצות-הברית ובני בריתה במלחמת המפרץ אמר כתאב, זמן קצר לאחר ששודר ברשת ה-CNN ראיון עם צדאם חוסיין (בינואר 1991): 'לראשונה אני יכול לשייך עצמי לאסלאם, הדבר [המסר של צדאם] נשמע כמו תיאולוגיית שחרור'.³⁷

בראיון נוסף לעיתון הארץ הוא הסביר את עמדתו באמרו שצדאם חוסיין, על אף היותו עריץ אכזר, תיאר בנאואו סוג חדש של אסלאם אשר לא יאיים או יפלה נוצרים ולכן הוא, כנוצרי, מוכן לחיות עמו. 'אני חש כחלק של תרבות המזרח, ואסלאם הוא אבן היסוד של תרבות זו'. הוא הוסיף כי בניגוד לאסלאם, רעיונות מערביים כמו מרקסיזם, סוציאליזם או קפיטליזם הם חסרי כל שורשים באזור.³⁸ קשה לקבוע עד כמה מייצגות דעותיו של כתאב את דעותיהם של הנוצרים באזור; מכל מקום, ודאי שהשימוש המוצלח שעשה צדאם באסלאם כדי להלהיב את ההמונים, וקריאותיו לג'האד נגד 'נושאי הצלב הכופרים מהמערב' הביכו את הנוצרים בירושלים ובגדה המערבית ואישרו את חששותיהם כי הלאומיות הערבית החילונית נכשלה ואיבדה משמעות לגבי רוב הציבור הערבי. הם מודעים לחולשתם הגוברת ולתלותם ברוב המוסלמי.³⁹ בנסיבות אלה, תגובתו של כתאב אינה אלא סתגלנות למצב.

דוגמה נוספת היא הד"ר חנאן עשראווי, אחת הדוברות הבולטות ביותר של העניין הפלסטיני בתקשורת הישראלית והבינלאומית כאחת. כחברה בכנסייה האוונגלית-האפיסקופלית שהתחנכה בסביבה מתמערבת ברמאללה ובמערב היא מקבלת כמובן מאליו את אימוץ ערכי האסלאם כחלק בלתי נפרד מהזהות הלאומית הערבית. בראיון לעיתון הארץ סיפרה כי בנותיה לומדות בבית ספר דובר אנגלית של כנסייתה ברמאללה, אך בנוסף לכך היא מחנכת אותן לערביות – כולל קריאה בקוראן והאזנה לקריאות האמאם, וזהו הבסיס לתרבותן הערבית ולתחושת השתייכותן אליה.⁴⁰

הצורך והדחף להגדרת הזהות הנוצרית הפלסטינית מצאו את ביטויים בהקמת מרכז 'אל-לקאא' ('המפגש'). המרכז צמח מתוך המרכז הקתולי האקוּמְנִי הבינלאומי בטנטור שליד ירושלים, שב-1983 ייסד תכניות ללימוד הנצרות בארץ הקודש והמסורת המוסלמית והנוצרית-הערבית באזור. מתוכן התפתחו קבוצות עבודה וכינוסי מחקר,

37. ראיון של כתאב עם ג'ון עמנואל ב-Jerusalem Post, 27 בפברואר 1991.

38. הארץ, 4 במארס 1991.

39. שם, שם.

40. ראיון עם עשראווי, שם, 22 במארס 1991.

בהשתתפות כוהני דת וחילונים, בשני תחומים: הדיאלוג והמורשת הנוצרית והמוסלמית המשותפת בארץ הקודש, והאקומניזם בין הכנסיות בירושלים ויצירת תיאולוגיה מקומית. בשנת 1985 נוסד כתבהעת אל-לקאא, המפרסם מאמרים בנושאים אלה ואת הפרוטוקולים של הכינוסים.

הקבוצה הפלסטינית שארגנה את התכניות לא שבעה נחת מהאווירה הקוסמופוליטית של טנטור ומהנסיונות לאזן את ועידותיהם במפגשים עם יהודים. חבריה ביקשו להתרכז בבעיות זהותם ושילובם בלאומיות הפלסטינית.⁴¹ כך ייסדה הקבוצה ב־1987 את מרכז 'אל-לקאא', שהמשיך בפיתוח תכניות טנטור באווירה לאומית פלסטינית גלויה. מנהל המרכז הוא ד"ר ג'ריס ח'ורי, יליד הכפר היווני-הקתולי פסוטה שבגליל, מרצה לפילוסופיה ולתיאולוגיה באוניברסיטת בית-לחם. נשיא חבר הנאמנים הוא הארכיבישוף לוטפי לחאם, ראש הכנסייה היוונית-קתולית בירושלים. הפטריארך הלטיני צבאח הוא מהתורמים החשובים למרכז, וגם כנסיות אחרות תומכות בו. החברים הפעילים הם אנשי כהונה ואקדמאים ערבים, רובם נוצרים מירושלים ומהגדה המערבית. מדי פעם משתתפים גם אישים נוצרים מישראל. בוועד המנהל ובמפגשים לדיון במורשת הנוצרית והמוסלמית משתתפים גם אישים מוסלמים, כולל השיח' עפֶּרְמָה אל-צַבְרִי, חבר המועצה המוסלמית העליונה ואחד מראשי הווקף המוסלמי בירושלים ובגדה המערבית.

המרכז וועידותיו הפכו למעבדה לאינטלקטואלים פלסטינים, נוצרים ברובם, המחפשים אחר זהות ושורשים בהיסטוריה המקומית המשותפת. הוא הפך לגורם בין-כנסייתי אקומני חשוב של הכנסיות המקומיות. למפגשיו ולפרסומיו יש תהודה רבה בקרב הנוצרים הערבים בני כל הכנסיות, ויש לו השפעה רבה על עיצוב דעת הקהל הנוצרית הערבית. לא פחות מכך הוא נותן ביטוי להתלבטויותיהם ולחיפוש זהותם הלאומית והנוצרית. מבחינות מסוימות ניתן להשוות את מרכז 'אל-לקאא' לחוגי האינטלקטואלים הערבים שצמחו מתוך המיסיונים הפרוטסטנטיים בלבנון במאה התשע-עשרה, ושתרמו תרומה נכבדה לחקר השפה הערבית ולצמיחת המחשבה הערבית המודרנית. כמו בלבנון, הדיונים במרכז 'אל-לקאא' הקדימו את פריחת המחקר והחיפוש אחר שורשים ערביים-פלסטיניים בתרבות ובארכיאולוגיה של ארץ-ישראל - שהפכו פופולריים בחוגי האקדמיה והאינטלקטואלים בגדה המערבית בראשית שנות התשעים.

הוועידה הראשונה - על המורשת הערבית, הנוצרית והמוסלמית - התקיימה בספטמבר 1983. הדוברים המוסלמים והנוצרים כאחד הדגישו את היותם בני אומה אחת המאוחדים בזיקה משותפת למולדת, אמונה באל אחד ומטרה אחת: הגנת המולדת והשגת שלום צודק וזכויות חוקיות לעם הפלסטיני בארץ הקודש.⁴² כל הוועידות הבאות בנושא זה הדגישו את המוטו של אחדות נוצרית-מוסלמית. ומאז 1988 ניכרת השפעת האנתפאדה על הדיונים. ועידת אוגוסט 1988 כללה הרצאות בנושאי זכויות האדם וכבודו בקוראן ובברית החדשה. המרצים, מוסלמים ונוצרים כאחד, הגיעו

41. שם, 13 בנובמבר 1990.

42. פרוטוקול של הוועידה, 9-11 בספטמבר 1983; אל-לקאא, א, 2 (1985), עמ' 70-77.

למסקנה בדבר הצורך לחזור לספרים הקדושים של המוסלמים והנוצרים ולגלות מחדש את זכויות האדם וכבודו. הכל הסכימו בצורך לגנות את ישראל על הפרת זכויות האדם.⁴³ גינוי ישראל בא לידי ביטוי גם בוועידות הבאות. לאור התגברות הפונדמנטליזם המוסלמי הדגישה ועידת 1990 את חשיבות הסובלנות בכנסיות ובמסגדים כאחד, ואת הצורך למנוע הסתות מצד 'חוגים קיצוניים', ובכך נמנעו מלהתריע ישירות ובגלוי נגד התגברות ההשפעה המוסלמית הקיצונית באזור. הדוברים היו מאוחדים בגינוי יחסם של נוצרים פונדמנטליסטים במערב לבעיה הפלסטינית ותמיכתם בישראל. לבסוף קראו לפתרון של שלום צודק לבעיה הפלסטינית.⁴⁴

החל משנת 1987 החל המרכז לארגן כינוסים על המורשת הנוצרית והתיאולוגיה בארץ הקודש. נושא מרכזי בכינוסים אלה הוא החיפוש אחר תיאולוגיה מקומית פלסטינית והאפליקציה של תיאורי התנ"ך למצבם ולבעיותיהם של הפלסטינים. בעיה תיאולוגית מרכזית היא שאלת בחירת ישראל בידי האלוהים והבטחת הארץ. המתדיינים הדגישו את הצורך בגיבוש תיאולוגיה מקומית שתבסס את טענתם של הערבים הפלסטינים בארץ הקדושה על התנ"ך – כמשקל נגד לביסוס הטיעון הציוני על הספר הקדוש. בדיונים הדגישו הדוברים, חילונים ואנשי דת כאחד, כי גורל האומה וגורל הכנסייה חד הם, וכי על הכנסייה לקחת חלק בבניית עתיד משותף עם העם הפלסטיני.⁴⁵

בדיונים אלה בולט האב ד"ר רפיק ח'ורי, החבר בכמה ועדות בפטריארכיה הלטינית והממונה על הוראת הדת בבתי הספר הלטיניים. לפי עדותו, דבריו הם ביטוי לתחושות הלאומיות של הדור החדש של הכמרים הערבים בפטריארכיה הלטינית, ויש בהם ניסיון ל'תיאולוגיזציה' של תחושות לאומיות אלה.⁴⁶ רפיק ח'ורי מטיף לנוצרים לנטוש את הסגירות והשוליות שבמעמדם ולנסות לחדור למרכז החברה הפלסטינית, על-ידי אימוץ גישה חיובית לחיים ביחד עם הרוב המוסלמי. עליהם לקבל זאת כייעוד ולא ככורח המציאות. ח'ורי מדגיש את הזיקה העמוקה ותחושת האחדות של הנוצרים עם המוסלמים באזור:

הנוצרים בארצנו מהווים מיעוט קטן מהבחינה הדתית, אך מבחינה לאומית הם חלק בלתי נפרד מהערביות. לפני האסלאם היו בפלסטין נוצרים ערבים, והאסלאם הערבי בא ואיחד את תושבי פלסטין – כולל הנוצרים – בכור היתוך ערבי אחד. אין לנוצרים הפלסטינים כיום כל ספק בדבר השתייכותם הלאומית. על בסיס זה נוכל לומר שכנסייתנו המקומית נולדה מחדש בשנת 638, היום שבו נכנס עמר בן אל-ח'טאב לירושלים. מולד [ח'ורי משתמש במלה מילאד, שהיא בעלת קונוטציה של ציון הולדת ישו] זה הוא ההימור ההיסטורי המוצלח ביותר שזכתה בו כנסייתנו המקומית. במקום לחזור ולדוש בזכרונות המרים של עבר שחלף, ידעה [הכנסייה] כיצד לקבל את ערביותה

43. שם, ג, 3 (1988), עמ' 66-70.

44. שם, ה, 4 (1990), 99-106 116-118.

45. ראה פרוטוקולים של דיונים בשאלה זו, שם, ב, 3 (1987), עמ' 7-35.

46. ראיון שלי עם האב רפיק ח'ורי, 25 בינואר 1992.

בשתיקה ובשלווה, וכך לעבור את המפתן ההיסטורי הפותח לה את כל דלתות העתיד ... אינני אומר זאת מתוך התנשאות לאומנית וסיסמאות של חיסול עצמי, אלא אני רושם עובדה היסטורית שקבעה את קיומנו ושליחותנו. זהותנו הערבית אינה מקרה היסטורי, וזהותנו הנוצרית אינה מקרה היסטורי. אנחנו נוצרים וערבים בחד האלהים וברצונו, וקבלת ערבותנו ונוצרותנו היא חלק מקבלת חסד האל ורצונו ... הערבות היא הקרקע התרבותית של אמונתנו. היא המורשת אשר אלהים מעניק לנו כדי שנחיה על אדמתו. סוד ההתגשמות [ח'ורי משתמש במונח אל־תג'סד - התגשמות, האנשה - שהוא בעל קונוטציה לאינקרנציה של ישו]. אני מתפלא ... על אלה אשר רוצים בנסיונותיהם להגדיר את ישותנו הנוצרית ההיסטורית לשוב אל מה שלפני שנת 638, אל זכרונות היסטוריים אשר יוסיפו לזרותנו ולפיצול אישיותנו ... לדעתי, כל מחשבה כנסייתית רצינית ופורה על קיומנו וזהותנו הנוצרית חייבת לקחת כבסיס את שנת 638. זהו התאריך המרכזי הקובע לגבינו, וממנו עלינו להסתכל קדימה ואחורה.⁴⁷

בדבריו אלה מבליט ח'ורי את הערבות כמרכיב דומיננטי באישיותם של הנוצרים הפלסטינים. מסיבה זו הוא מברך על הכיבוש המוסלמי כאירוע המוצלח וחשוב ביותר לנוצרים, והוא משווה אותו בחשיבותו ללידתה של הנצרות. הוא מטיף לנוצרים לקבל בברכה את מעמדם הנחות בצל האסלאם, משום שאיחודם תחת דגל הערבות מפצה על נחיתותם. על הנוצרים, קובע ח'ורי, מוטלת שליחות תרבותית ראשונה במעלה בעולם הערבי: שליחותם לעזור לאחיהם הערבים המוסלמים 'להרחיב את אוהל הערבות כדי שהיה רחב מספיק לכל, וכל אחד מבניה ירגיש בביתו'.⁴⁸

ח'ורי שב ומסביר את הברכה שהביא הכיבוש המוסלמי לנוצרים:

היו שכעסו על דברי כי הערבות והאסלאם עשו לנו שירות חסר תקדים, הרי הם שאיחדו את הנוצרים במזרח. לאחר שהנוצרים דיברו בשפות רבות, השתייכו לתרבויות שונות ושייכו את מוצאם ללאומים שונים, הם החלו לדבר בשפה אחת, להשתייך לתרבות אחת ולשייך את מקורם ללאומיות אחת.⁴⁹

בסיום דבריו קובע ח'ורי כי על אף הקשיים זוהי זכות לחיות בתקופה מרתקת של תחיית האומה הפלסטינית והכנסייה המקומית, שייחלו לה שנים רבות.⁵⁰

התייחסותו של ח'ורי לערבות כגורם ראשון במעלה בזהות הנוצרית הפלסטינית, וקריאתו לקבל בברכה את מעמדם הנחות בחברה המוסלמית כייעוד ולהשתלב בה הן חידוש מפתיע לגבי כוהן דת ומחנך לטיני. בעבר - משום פיזורם בחברה המוסלמית והעדר תחושת הגנה מצד המעצמות - היו אלה היוונים-האורתודוקסים שקראו להסתגלות לרוב המוסלמי עד כדי אימוץ הערכים המוסלמיים. הערבים הלטינים,

47. רפיק ח'ורי, 'דוור אל־תרביה אל־דינייה פי כניסתנא אל־מחליה' (תפקיד החינוך הדתי בכנסייתנו המקומית), אל־לקאא, ג, 3 (1988), עמ' 52-53.

48. שם, עמ' 55.

49. שם, עמ' 58.

50. שם, עמ' 60.

לעומת זאת, חיו תחת עינם הפקוחה של כוהני הדת, שהדגישו את ההשתייכות לכנסייה כדרך חיים כוללת. דבריו של ח'ורי הם דוגמה לתוצאת הערביזציה בפטריארכיה הלטינית בירושלים. הם מהווים פריצת דרך בחינוך הלטינים – ולא כל שכן הנוצרים בכלל – ועידודם ליתר אינטגרציה ברוב המוסלמי ולא־מוֹן תרבותו, כמו־גם להשתתפות פעילה בחיים הפוליטיים ובמאבק הלאומי הפלסטיני. לא פחות מכך מדגימה עמדתו את לחץ הסביבה המוסלמית על הנוצרים להזדהות עמה, ועוד יותר מכך את הצלחת הלחצים ואת עוצמת ההפנמה של הנוצרים אותם. היא מעידה על הדחף ליתר אינטגרציה בלאומיות הערבית הפלסטינית – שהאסלאם תופס בה מקום נכבד – ועל ההכרה כי כדי להתקבל כערבים פלסטינים על הנוצרים לא רק להשלים עם השפעת האסלאם עליה, אלא גם לקבל זאת בברכה.

לעומת העמדה הלאומית הנחרצת, שמציג ח'ורי לקורא הערבי, הכוללת את קבלת ערכי האסלאם, את התלבטויותיו כנוצרי פלסטיני הוא בוחר להציג לפני קהל קוראים אירופי. במאמר בכתב־העת הצרפתי *Etudes* הוא מסביר לקורא המערבי את תחושת המיעוט כתחושה הדומיננטית ביותר של הנוצרים בארץ הקודש מאז המאה השביעית. הוא מגדיר את הישרדותם כִּנְס היסטורי, ומסביר שקשיים מתמידים גרמו להגירתם המתמשכת. אלה שנשארו בארץ הקודש הם הנוצרים 'המוערבים' ביותר במזרח התיכון. ערביותם היא כה מושרשת עד כי אין היא מציבה להם דילמות כפי שמתחבטים בהן נוצרים בחלקים אחרים של המזרח התיכון. הסולידריות שהם חשים עם המוסלמים בני ארצם היא 'ספונטנית' יותר מאשר תוצאה של חשיבה הגיונית. למרות זאת מוסלמים ממשיכים להתייחס בחשדנות לנוצרים ודורשים מהם הוכחה לערביותם. ח'ורי מאשים את החינוך הנוצרי [המערבי] על שלא אפשר לנוצרים אינטגרציה בסביבתם הערבית, והטיף להם להתרחק מהפוליטיקה. לדעתו, מנשרי 'ועדת הצדק והשלום' הקתולית יצרו חידוש מהפכני בתחום זה, כשקראו לנוצרים המקומיים להשתתפות פעילה בחיים הפוליטיים. האנתפאדה, מסביר ח'ורי, חידדה את בעיית הזהות של הנוצרים הפלסטינים. הנוצרים אינם רק חיים בסביבה מוסלמית, הם שותפים למוסלמים בשפה, בתרבות ובשאיפות. סבלם המשותף חיזק גם הוא את הזיקה ביניהם.⁵¹ בדבריו אלה מדגים ח'ורי את שאיפתם העזה של הנוצרים להשתלב השתלבות מלאה בחברה הערבית הפלסטינית המוסלמית ולהתקבל בה כשווים, ואת ההסתייגות והחשדנות כלפיהם מצד המוסלמים. את האשם לחשדנות ולזרות שחשים הנוצרים הוא מעדיף לתלות בחינוך המערבי הכנסייתי, שהיה מאושיותיה של הפטריארכיה הלטינית. הוא מברך על המהפך למעורבות לאומית ופוליטית שהנוצרים עוברים בעידוד הכנסייה.

51. Rafiq Khoury, 'Chrétiens Arabes de la Terre Sainte', *Etudes* (October 1998), pp. 395–408.

לקראת 'תיאולוגיית שחרור פלסטינית'

הניסיון המקיף הראשון לענות על הקריאות ליצירת תיאולוגיה מקומית חדשה שתמודד עם שאלת הזהות הלאומית הפלסטינית נעשה בידי נעים עתיק, כוהן דת אוונגלי-אפיסקופלי בירושלים. ב-1989 פרסם את הספר *Justice and Only Justice: A Palestinian Theology of Liberation*, שהוא נוסח מעובד של עבודת הדוקטור שלו, שגיבש במסגרת דרשות ודיונים עם בני קהילתו וחוג 'אל-לקאא'. אף שנכתב באנגלית מופנה הספר בראש ובראשונה לפלסטינים ולישראלים.

עתיק מציג את ספרו כגירסה הפלסטינית של תיאולוגיית השחרור.⁵² שלא כתיאולוגים של השחרור באמריקה הלטינית ובדרום אפריקה, אשר מתרכזים בבעיות של עוני ופער מעמדי, עתיק מקדיש חלק ניכר מספרו לסקירה היסטורית של הבעיה הפלסטינית דרך נסיונו האישי כפליט מלחמת 1948 מהעיירה ביסאן (בית שאן).⁵³ עתיק מגדיר את עצמו כנוצרי, פלסטיני, ערבי-ישראלי וככוהן דת אוונגלי. יש לציין כי על אף הגדרתו את עצמו כערבי-ישראלי, עתיק חי ופועל בירושלים

52. N.S. Ateek, *Justice and only Justice*, p. 78 ff. 'תיאולוגיות שחרור' או 'תיאולוגיות העולם השלישי' הפכו פופולריות מאז שנות השישים, הראשונות בכנסיות הקתוליות של דרום אמריקה, בעקבות המועצה השנייה של הוותיקן, והאחרונות בכנסיות הפרוטסטנטיות באסיה ובאפריקה בעידן הפוסט-קולוניאלי. משימתן הוגדרה בידי גוסטאבו גוטיירז (Gustavo Gutiérrez), מהבולטים שבתיאולוגי השחרור, כ'ניסיון להבין את האמונה מתוך המסורת המתקוממת המשחררת וההיסטורית של עניי העולם ... הקבוצות האתניות המושפלות והתרבויות שנדחקו לשוליים'. מצוטט אצל: J.D. Pleins, 'Is a Palestinian Theology of Liberation Possible?', *Anglican Theological Review*, vol. 74, no. 2 (Spring 1992), p. 134. תיאולוגיית השחרור – לפי התיאולוגים שלה – נולדה להיות התיאולוגיה של העניים, הנאבקות למענם, נגד עוניים ובעד שחרורם כפי שמשמע מפעולות ישו עצמו, ומנסה לפרש את כתבי הקודש מנקודת מבטם. הפופולריות של תיאולוגיית השחרור גברה בקרב הכנסיות הקתוליות של דרום אמריקה ובמיוחד בברזיל, שרוב בישופיה יצאו להגנתן של תנועות שחרור וגרילה בניגוד לעמדה הרשמית של הכנסייה ברומא. עמדת הוותיקן כלפי תיאולוגיות השחרור היא מסתייגת, אם כי לא במידה שווה, ובכנסיות כמו זו של ברזיל היא ניסתה למוטטה, משום שראתה בה פגיעה בריכוזיות של הכנסייה וקריאת תיגר על מרות האפיפיור. המלחמה בזרם השחרור התחזקה בתקופת כהונתו של האפיפיור יוחנן פאולוס השני, שהצליח למגר את החזית המאוחדת של הכמרים בברזיל עליידי מינוי שמרנים לכהונות הרמות בכנסייה. בקיץ 1992 פרשו מן הכנסייה כמה ממנהיגי תיאולוגיית השחרור. הבולט בהם הוא לאונרדו בוף, שפרש לאחר שנים רבות של מאבק. בשנת 1984 אף נאלץ לעמוד למשפט הכנסייה בוותיקן ונגזרה עליו שתיקה של שנה. על התפתחות זרם תיאולוגיית השחרור והמאבק בתוך הכנסייה הקתולית ראה: על המשמר, 11 באוגוסט 1992; L. Boff, *Liberation Theology: From Confrontation to Dialogue*, New York 1986; D. Willey, *God's Politician*, New York 1992.

53. N.S. Ateek, *Justice and only Justice*, pp. 7–12; J.D. Pleins, 'Is a Palestinian Theology of Liberation Possible?', pp. 134–135

המזרחית, והזדהותו נתונה – הן במישור פעילותו המקומית והן בפעילותו בארגוני כנסייה בינלאומיים – לנוצרים הפלסטינים בשטחים ולא לנוצרים הערבים בישראל. הוא מודה בדילמה של היותו ערבי נוצרי, אך נמנע מלדרג את זהויותיו השונות. את הזהוי שמזהים מוסלמים, כמו־גם משקיפים זרים, בין 'ערבי' ל'מוסלמי' הוא מגדיר כ'פרובינציאלי'. בהשתמשו בביטוי זה הוא מנסה להימנע מביקורת גלויה על ההשפעה הגוברת של האסלאם הפונדמנטליסטי על התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית. התחמקותו זו מעידה על מצבו העדין של בן מיעוט בבואו לדון עם הרוב בבעיות משותפות של אידיאולוגיה לאומית.⁵⁴

עתיק מכיר בשורשי היהודים בארץ הקודש, אך מגדיר את הציונות כחלק מהתנועה הקולוניאליסטית. סקירתו את תולדות הציונות והיישוב היהודי בארץ־ישראל אינה מעידה על הבנה של התנועה, של מניעיה ושל מטרותיה, ואף לא של הרקע למלחמות 1948 ו־1967. כמו אינטלקטואלים פלסטינים אחרים, עתיק לא הגיע עדיין לרמת הבשלות והביטחון העצמי המאפשרת להכיר במעלותיו של האויב, כמו־גם לבקר את חסרונות החברה שאליה הוא משתייך. הוא רואה באנתפאדה את פסגת המאבק, שבה עשו הפלסטינים למען עצמם יותר מאשר במשך ארבעים השנים שחלפו. הם זכו באהדה בינלאומית והציבו בפני החיילים הישראלים אתגר חסר תקדים.⁵⁵

חלקו העיקרי של הספר מוקדש לבעיית פרשנות התנ"ך בזיקה למצבם המיוחד של הפלסטינים. לפי עתיק, הקמת מדינת ישראל הביאה לשינוי ביחסם של הפלסטינים לתנ"ך משום שפרשנים יהודים ונוצרים ניצלו אותו לרעה וראו בו 'טקסט ציוני', מה שהמאיס אותו על הפלסטינים הנוצרים. כיום, במקום מקור לכוח, אמונה והצלה רואים הפלסטינים את התנ"ך כמציע עבדות ואי־צדק. 'השאלה הבסיסית לגבי נוצרים רבים ... היא: כיצד יכולה הברית הישנה להיות דבר האלהים לאור תמיכתו בציונות? אם האל תומך רק ביהודים ... כיצד יכולה הכנסייה להתייחס לחלק המרכזי של המסר התנ"כי, התפיסה האלוהית לגבי הפלסטינים, בלא שתדחה איזה שהוא חלק מתוכו?', וכך, לדבריו, הכהונה והחילונים כמעט שאינם קוראים בו. תשובתו של עתיק היא יצירת תיאולוגיה שתוכל לגשר בין האומה הפלסטינית והתנ"ך.⁵⁶

אחד הסמלים התנ"כיים הבולטים ביותר, המשמש בסיס לתנועות שחרור רבות, הוא סיפור יציאת מצרים, שהאלהים מוביל בו את בני ישראל מעבדות ודיכוי אל הארץ המובטחת. ואולם סיפור זה מציב בפני תיאולוגיית שחרור פלסטינית בעיה קשה, מפני שאת הפלסטינים מייצגים בו, לכאורה, הכנענים אשר נועדו להיות מנושלים בצו האל. כמטאפורה יותר רלוונטית לפלסטינים, המגלמת לדעתו את הטרגדיה שלהם ואת דיכוי זכויותיהם, עתיק מציע את סיפור נבות וכרמו. סיפור התעמרותם של המלך אחאב ואשתו איזבל בנבות היזרעאלי – נישולו מנחלת אבותיו והוצאתו להורג – ולבסוף עונש המוות שקיבלו מידי האלהים הוא, לדעת עתיק, המודל הרצוי והמרכזי לתיאולוגיית השחרור הפלסטינית. עתיק מזהה את נבות עם

54. N.S. Ateek, Ibid., pp. 13–17.

55. Ibid., pp. 19–48.

56. Ibid., pp. 72–78.

הערבים הפלסטינים על-סמך גזירה - בטעות - של השם נבות מהשורש הערבי נבט, המעיד על עיסוק בחקלאות ושממנו גזור גם שם של הנבטים, הנחשבים לאבות הערבים הפלסטינים. לאמיתו של דבר, משמעותו של השורש העברי של השם שונה לחלוטין. עתיק קובע כי מבחינה תיאולוגית מואשמת מדינת ישראל באשמת אחאב והוא מוצא בסיפור הבלתי מתפשר של האל לצדק, ואת הגנתו על החלש. בסוף סיפורו של נבות מתגלה הצדק ללא רחמים. כנוצרי, עתיק דוגל בצדק עם רחמים, כדי להשיג שלום בארץ.⁵⁷

תיאולוגים מערביים ביקרו את עתיק על שהוא מסיט את נקודת הכובד מסיפור יציאת מצרים לסיפור נבות ועל שהוא מזהה את מדינת ישראל עם אחאב וחטאיו. הם רואים בכך ניסיון לפתח את הרעיון שבחירת ישראל בידי האלהים היתה זמנית ומותנית: על-ידי הפרת הצווים האלוהיים סיכנו בני ישראל עצמם בגירוש מארצם. טיעון זה חוזר למעשה ל'תיאולוגיית ההחלפה' של אבות הכנסייה הנוצרית הקדומה, שראתה בהגליית היהודים מארצם עונש על שסירבו לקבל את ישו כמשיחם, ועומד בניגוד להתפתחויות האחרונות בכנסיות אירופה, שניקו את היהודים מאשמת צליבת ישו.⁵⁸

עתיק מנסה להפריך את בחירת ישראל בידי אלהים בדרך נוספת: הוא משתמש ברעיון האוניברסליסטי הפרוטסטנטי כדי לראות במהלך ההיסטוריה התנ"כית התפתחות מדמות האל הפרטיקולריסטית לדמות אוניברסליסטית, נעלה יותר. עתיק רואה מתח מתמשך בין הרעיון הישן יותר של ייחודיות האל, הקשור ביחס מיוחד לעם ישראל, לבין צמיחת דמות האל האוניברסלי אצל הנביאים האחרונים, כגון יונה. הוא מודה כי דמות אוניברסליסטית חדשה זו היא ספוראדית בקרב הנביאים, אך בברית החדשה היא בולטת.⁵⁹ גם בעניין זה תיאולוגים מערביים ביקרו את עתיק בחריפות וטענו שהתזה שלו בלתי מבוססת לחלוטין. לדעתם, דמות האל האינקלוסיבי וגם דמות האל האקסקלוסיבי מופיעות בברית הישנה והחדשה כאחד, וכך גם רעיון בחירת ישראל בידיו.⁶⁰ לפי עתיק, צמיחת התנועה הציונית במאה העשרים הצליחה להחיות את המסורת הלאומית ביהדות ומייצגת את הנסיגה של 'העדה היהודית' לתקופת העבר הרחוק, על תפיסת האל הפרימיטיבית והאלמנטרית שלה.⁶¹

בשילת הייחוד והבחירה של עם ישראל בתנ"ך הושפע עתיק בוודאי מהאווירה האנטי-ישראלית בחוגים נוצריים פרו-פלסטיניים בשנות השבעים והשמונים. בתרגום הרעיון האנטי-ישראלי לשפת התיאולוגיה הוא הושפע באופן ישיר ואישי מרוזמר רות'ר, אמריקנית קתולית, פרופסור להיסטוריה של הכנסייה, שעתיק עבד במחיצתה

57. Ibid., pp. 87-89

58. Geert H. Cohen Stuart, 'The Attitude of the Netherlands Reformed Church to Israel: People, Land and State', *Immanuel*, 22-23 (1989), p. 156

59. N.S. Ateek, *Justice and only Justice*, pp. 96-100

60. ראה דיון ותגובות ל-N.S. Ateek, 'An Arab-Israelis Theological Reflections on the State of Israel After 40 Years', *Immanuel*, 22-23 (1989), pp. 113-119

61. N.S. Ateek, *Justice and only Justice*, pp. 99-102

בשנות לימודיו הארוכות בארצות-הברית, ואשר שהתה גם במוסד האקדמי בטנטור לתקופת מחקר והרצאות. היא העלתה את הטענה כי בעת העתיקה שכנו הפלשתים והפניקים לאורך רצועת החוף, שמעולם לא היתה בשליטת העברים הקדמונים, ומכאן היא שואלת: 'האם יכול משהו לטעון ברצינות שהאל נותן לאיזושהי קבוצה גזעית-אתנית אדמה מסוימת? האין זו אידיאולוגיה לאומנית?'. היא קראה לפתח פרשנות של התנ"ך אשר 'תבחן מחדש את אידיאולוגיית הארץ המובטחת הן בצורתה התנ"כית העתיקה והן בהקשר לישראל המודרנית', מאחר שערכים נוצרים רבים 'מודאגים מאוד מהשימוש בכתובים העבריים לחיזוק מדינת ישראל, עד כדי כך שחדלו מלהשתמש בהם'.⁶²

בעיית האדמה היא מרכזית בסכסוך הישראלי-ערבי. עתיק חוזר על הטיעון שהפלסטינים ישבו על האדמה אלפי שנים בעוד שהיהודים שלטו בה רק תקופה קצרה, וכן שעל הפלסטינים לשלם את מחיר האי-צדק שנעשה ליהודים בתקופת השואה. במקביל לשלילת בחירת ישראל בידי אלהים מעלה עתיק את הרעיון של התפתחות ארץ הבחירה מהמשמעות הפרטיקולריסטית התנ"כית למשמעות האוניברסלית של בחירת כל העולם כולו. 'האדמה - כל אדמה - שייכת לאל, וכל בני האנוש הם משרתיו, שצריכים לציית לו. האובססיה של האדמה הובילה את היהודים לאסון'. התפיסה הפרימיטיבית לדעתו של האל הלאומי ושל האדמה הלאומית צריכה לפנות דרך לתפיסה אוניברסלית יותר.⁶³

עתיק סבור שצדק אנושי הנקבע על-פי חוקי החזק גורם לאי-צדק, כפי שהדבר בא לידי ביטוי ביחסה של ישראל לערבים. צדק אלוהי, לעומת זאת, תופס לגבי כל האנשים על פני האדמה. לכן, סבור עתיק, שלום של כוח בסכסוך הישראלי-פלסטיני יכול להחזיק מעמד רק עד שהחלש יתחזק דיו כדי לקרוא עליו תיגר. על כן הוא קורא לשלום על-פי הצדק האלוהי, היחיד שהוא בר-קיימא.⁶⁴

כנוצרי, עתיק מאמין במאבק ללא אלימות. לדעתו, על אף הקשיים, הנוצרים צריכים לבחור בכל עימות בדרך המאבק הלא-אלים, דרכו של ישו. הישראלים חוששים ממאבק ללא אלימות משום שהוא מזכיר להם את היותם חלשים בעבר ומעורר את מצפונם לגבי מצבם של אלה הנמצאים תחת שלטונם. מאבק כזה, הוא מאמין, יביא ללחץ בינלאומי על ישראל לחדול ממדיניותה 'רודפת המוות' ולאמץ מדיניות שתעניק ליהודים ולפלסטינים שלום ואהבה בארץ שאלה וגם אלה אוהבים.⁶⁵ עתיק מאמין שהכנסייה ב'ישראל-פלסטיין' יכולה למלא תפקיד חשוב בקידום הצדק והשלום, בגינוי האלימות של המדינה ובקריאה למאבק לא-אלים. הדרך לתרגם את

62. Rosemary Radford Ruether, 'Zionism and the Ideological Manipulation of Christian Groups', *American Arab Affairs*, 22 (1987), p. 66; ראה ויכוח עם טענה זו,

P. Heldt & M. Lowe, 'Theological Significance of the Rebirth of the State of Israel: Different Christian Attitudes', *Immanuel*, 22-23 (1989), pp. 133-161

63. N.S. Ateek, *Justice and only Justice*, pp. 103-111

64. Ibid., pp. 116-120, 125-129

65. Ibid., pp. 134-138

תיאולוגיית השחרור לשפת המעשה היא פעולה למען איחוד בין הכנסיות המקומיות, תוך שמירת מסורותיהן השונות. הפעולה למען השלום צריכה להיות מוקד הדאגה הנוצרית המשותפת, אך אין פירוש הדבר הפיכת הכנסייה למפלגה פוליטית; ייעודה הוא כפול: משיחיות ועשיית שלום. במונחים מעשיים הוא קורא לייסוד מרכז שלום משותף לכל הכנסיות המקומיות.⁶⁶

עתיק מעיד על עצמו כי רק לאחר שנים ארוכות קיבל את קיומה של מדינת ישראל ואת הצורך שלה – אם גם לא את זכותה – להתקיים. וזאת לא מכורח זכות היסטורית אלא משום שהוא מאמין שהשמדת ישראל פירושה גרימת אי־צדק גדול יותר למיליוני חפים מפשע שאין להם בית אחר. על הפלסטינים להיות מודעים לשואה, לניסיון הנאצי להשמיד את היהודים; היהודים צריכים להכיר באי־צדק ובטרגדיה שהם עצמם יצרו ובשינוי הדמוגרפי שהתחולל באלפיים השנים האחרונות ולהסכים לשוחח עם נציגים פלסטינים. שני הצדדים צריכים לאמץ עמדות חדשות – על הפלסטינים להכיר בזכות ישראל להתקיים בגבולות בטוחים, ועל ישראל לקבל מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה. כפתרון לטווח הארוך מציע עתיק מדינה קונפדרטיבית שתכלול את ירדן, הגדה המערבית, ישראל ולבנון, כשלירושלים יוענק מעמד מיוחד.⁶⁷ תכנית זו מציעה למעשה ביטול קיומה של מדינת ישראל כישות מדינית עצמאית, ויש בכך הד לתכנית 'המדינה החילונית הדמוקרטית' שהציע אש"ף. לסיום קורא עתיק לנוצרים למאבק לא־אליים ולסלחנות במקום נקמה. האתגר הוא: 'אל תהרוס עצמך בשנאה, קיים חופש פנימי, דרוש צדק ופעל למענו והוא יהיה שלך'.⁶⁸

בהשוואה לאסלאם הפונדמנטליסטי וקריאותיו להשמדת ישראל, תיאולוגיית השחרור הנוצרית שמציע עתיק היא מתונה גם ללא הכרה בזכותו ההיסטורית של הצד האחר להתקיים. ספרו של עתיק הוא תרומה חשובה לבירור שאלת הזהות של הנוצרים הפלסטינים. בדומה למבשרי הציונות, מנסה עתיק לבסס את השורשים ההיסטוריים ואת זכויות בני עמו בארץ הקודש על התנ"ך. ספרו אינו מציג תיאולוגיה במשמעות המערבית של המלה, אלא יותר פרשנות של התנ"ך המיועדת ליצור בסיס דתי־נוצרי לזהות הלאומית הפלסטינית.

בחוג חבריו התקבל ספרו של עתיק בברכה, אם כי הם ביקרוהו על 'העדר קונטקסטואליזציה' מספקת למציאות הפלסטינית.⁶⁹ בסך־הכל, ספרו של עתיק, פרסם ג'ריס סעד ח'ורי את ספרו אנתפאצ'ת אל־סמאא ואנתפאצ'ת אל־ארץ' (אנתפאדת השמיים ואנתפאדת הארץ), המיועד לקהל הפלסטיני המקומי. אף שמחברו הוא מנהל

66. Ibid., pp. 134–156.

67. Ibid., pp. 164–178.

68. Ibid., pp. 184–187.

69. כוהן הדת הלטיני רפיק ח'ורי סבר כי היה ראוי להדגיש יותר את סיפור נבות וסיפורים דומים כמרכז תיאולוגיית השחרור הפלסטינית, ואילו כוהן הדת האוונגלי־הלותרני מתרי ראהב טען כי הספר לא הסביר די את מותו ותחייתו של ישו ומשמעותם. ראה דיון באל־לקאא, ה, 3 (1990), עמ' 113–122.

מרכז 'אל-לקאא' וברשותו מערכת הוצאה לאור, הוא בחר לפרסמו בדפוס 'אל-חכים' בנצרת (השייך לכנסייה היוונית-הקתולית שח'ורי נמנה עליה), מן הסתם כדי לעקוף את חוקי הצנזורה המחמירים יותר בשטחים. הספר זכה לביקורת קשה בעיתונות הישראלית, וזמן קצר לאחר פרסומו אסר הצנזור את הפצתו, ומחברו נחקר במשטרה.⁷⁰ מהדורה שנייה של הספר פורסמה בשנת 1990 והיא ניתנת להשגה. נראה לי שפסילתו בידי הצנזורה דווקא תרמה להפצתו ולתהודתו בשטחים. יש לציין כי ג'ריס ח'ורי, בדומה לנעים עתיק, נולד והתחנך בישראל ואף דובר עברית, אולם הוא מתגורר ופועל שנים רבות באזור בית-לחם. הוא מזדהה פוליטית כערבי פלסטיני בשטחים, וגם ספרו ומאמריו פונים, כאמור, לערביי השטחים.

המחבר מציג את ספרו כ'תיאולוגיית האנתפאדה', אשר נכתבה באנתפאדה.⁷¹ מטרתו, מסביר ח'ורי, היא 'לדחות את התפיסות התיאולוגיות של הפרשנות השגויה הפונדמנטליסטית, הגזענית או הפוליטית'. הוא מתקומם במיוחד נגד 'ניצול התנ"ך הקדוש להצדקת מדיניות ההתנחלויות, תקיפת בני אדם והפקעת אדמות וזכויות'.⁷² בהקדמתו כותב ח'ורי כי מטרת ספרו להזים את הטיעונים כי 'ארץ פלסטיין' הובטחה בידי האל לעם היהודי, ולהוכיח כי 'אין בספר הקדוש כל זכות לאומית או דתית ליהודים ב"ארץ פלסטיין". הוא קובע: 'הצדקה תיאולוגית של זכויות דתיות של ישראל בפלסטיין היא כפירה באלהים ובישו'.⁷³ ח'ורי מציג בצורה גלויה את השאלות ששואל עתיק בצורה מוצנעת ועקיפה. האם היתה הבטחת הארץ בידי אלהים לאברהם מותנית או לא? האם עדיין נחשב העם היהודי לעם הנבחר בידי האלהים? האם הבטחות האל נשארו תקפות כשהיו לפני בואו של המשיח?⁷⁴

בעוד עתיק מנסה לשלול את ברית האלהים עם ישראל ואת הבטחת ארץ-ישראל על-ידי מציאת הדגשים חדשים בתנ"ך, קובע ח'ורי במפורש, בהסתמכו על פסוקים מן הברית החדשה: 'הברית החדשה היא המחליפה את הברית הישנה ... ואלה אשר קיבלו את המשיח הם זרע אברהם ויורשי ההבטחות האלוהיות ... והם אשר הפכו לישראל של האלהים, כלומר בני הכנסייה'. הוא מביא את עיקרי 'תיאולוגיית ההחלפה', ומסיק כי 'הארץ המובטחת לאברהם היא מלכות האל, וזרע אברהם הם המאמינים במשיח, והיכל הקודש הוא המשיח וכל אדם מאמין הפך בזכות המשיח להיכל האל החי, וירושלים הפכה ירושלים של מעלה'.⁷⁵

תיאולוגיית האנתפאדה לפי ג'ריס ח'ורי היא תיאולוגיית המאבק למען הצדק ולמען מלכות אלהים. 'שליחות המשיח, שליחות הקריאה נגד האי-צדק, המדכאים ... היא תשובה לשאלת הפלסטינים, מדוע מרשה האלהים לעשקנו אם הוא אלוהי הצדק

70. ראיון שלי עם ד"ר ג'ריס ח'ורי, 23 בדצמבר 1992.

71. ג'ריס סעד ח'ורי, אנתפצ'את אל-סמאא ואתנפאצ'ת אל-ארץ', נצרת, 1990,² עמ' B (תמצית באנגלית); ראיון שלי עם ח'ורי, 23 בדצמבר 1992.

72. שם, עמ' A (תמצית באנגלית).

73. הקדמה למהדורה הראשונה של הספר, אוקטובר 1989, ג'ריס ח'ורי, עמ' 8.

74. ג'ריס ח'ורי, עמ' B (תמצית באנגלית).

75. ג' ח'ורי, אנתפצ'את אל-סמאא ואתנפאצ'ת אל-ארץ', עמ' 30-33.

והרחמים? היא קריאה לצאת מהסגירות ולהיות שותפים בחיי העולם ובחיי חברתנו במיוחד...'⁷⁶

לפי ח'ורי צמחה האנתפאדה הפלסטינית מתוך אנתפאדת השמים, שהוא מתאר כ'דבר האלהים למרים ... בה הופיע האל בדמות אדם כדי שאנתפאדת הארץ תוכל להתחיל, בהנהגת ישו המשיח'.⁷⁷ ישו האל התקומם נגד שליטי זמנו בגלל האי-צדק החברתי ונגד ההיצמדות למסגרת הפורמלית של הדת והזנחת העיקר. מותו ותחייתו היו אנתפאדת המשיח הגדולה למען השוויון וניפוץ המחיצות החברתיות. מתוך אנתפאדת השמים נוצרה אנתפאדת האדם הפלסטיני נגד העושק והרוע, והיא צריכה על כן ללכת בדרכו של ישו, בדגל 'אנתפאדת האהבה נגד העושק והרוע ... על בסיס אמונה זו האנתפאדה הפלסטינית היא חוקית כל עוד היא מכוונת נגד הרוע, הרשע והמדכאים ומבקשת צדק, שלום, חירות ועצמאות'. ח'ורי קורא לנוצרים לתמוך באנתפאדה 'כדי שנהייה ראויים להיות בני האלהים', אך עם זאת כנוצרי, גם הוא - כמו עתיק מטיף ל'אהבת האויבים, וסליחה להם [אשר] אינה חטא לנצרות אלא אומץ וגבורה'.⁷⁸

ח'ורי קורא לכנסייה להנהיג ולהדריך את העם לאמת, לצדק ולשלום בעת האנתפאדה, שהיא תקופה היסטורית של שחרור. אל לה להיגרר על-ידי המדכאים לשתיקה, לבידוד או להסתפקות בתפילות ובהצהרות. על הכנסייה באיזור זה, קובע ח'ורי, להתקומם נגד הרוע והעושק, לא בכוח הזרוע ולא מתוך השנאה לזולת, אלא בדרך הנוצרית, דרכו של ישו, באמצעות האהבה. הוא מעלה על נס את מנשריהם של ראשי הכנסיות לתמיכה באנתפאדה כהישג ראשון במעלה של אחדות שנוצרה באנתפאדה, לאחר שלא הצליחו לגבש עמדה אחידה בענייני דת. בכך, מבהיר ח'ורי, אין כוונתו שהכנסיות תשתתפנה באופן פעיל בתהליכים פוליטיים, אלא שלא תסתפקנה בתפילות למען השינוי. תקופת האנתפאדה חשוב שתהיה תקופת התחדשות ב'כנסיית פלסטין', שהיא גורם חשוב לאחדות. לעומת עתיק, שביסס את טיעונו על סיפור נבות, ח'ורי נשאר נאמן להקבלה הרווחת עם סיפור יציאת מצרים, אך הוא מוצא בו ממד חדש וחילופי תפקידים: בני ישראל הם הפלסטינים, ועליהם לומר מה שאמר משה לפרעה: שחררו את עמי למען יעבור את האל ולמען יהיו בני חורין.⁷⁹

ח'ורי מדבר על מאבק בדרכי שלום ואהבה, אך תמיכה פעילה באנתפאדה פירושה למעשה תמיכה בהתקוממות אלימה. הדבר בא לידי ביטוי בפרק הרביעי בספרו, שבו הוא עורך השוואה בין הולדת ישו המשיח במערה בבית-לחם לבין ילדי מחנות הפליטים. ישו נולד חסר בית בימי השליט העריץ הורדוס. הוא הצליח לשים קץ לכובש העריץ שדיכא את העניים, הפכם לחסרי בית, הרג את ילדיהם והגלה את הוריהם, אך לא יכול היה לחסל את האמת המיוצגת בישו ובתורתו. ח'ורי רואה בשליטי מדינת ישראל את התגלמות הורדוס של ימינו, וקובע: 'התינוקות בני יומם לא יחדלו

76. שם, עמ' 36-40.

77. שם, עמ' 43-49.

78. שם, עמ' 52-55.

79. שם, עמ' 69-74.

מלקרוא לצדק, אמת ושלוש כמו התינוק במערת בית-לחם ... כנוצרים אנו חוגגים את הולדת ישו מושיע העולם פעם אחת בשנה, אך כפלסטינים אנו חוגגים כל יום את הולדתו של מושיע חדש בארץ הזו, משום שכל ילוד פלסטיני בכפרים ובמחנות באזור הולדת ישו בבית-לחם נולד בנסיבות דומות להולדת ישו, הולדת הצדק והשלום'. הולדת ישו ושליחותו מקנים לעם הפלסטיני את הצמוד, העמידה האיתנה וההיצמדות לאדמה.⁸⁰ ח'ורי מסיים את הפרק בשיר הלל לזריקת האבנים: 'השתיקו אותנו ושתקנו עד שדיברה אבן הצדק, התובעת את זכויותינו ומבטאת את שאיפותינו לעצמאות ולחיים בכבוד'. משום-מה ח'ורי אינו רואה בזריקת אבנים מעשה של אלימות, והוא אף משבח ומעודד זאת: 'איננו מתכוונים לאלימות בזריקת האבנים. האבן הזו מדברת בעצמה בשמנו ודורשת את זכויותינו ...'.⁸¹ ואחר-כך: 'תינוק המערה אמר להם, אל תתיאשו והמשיכו אצמדו, החזיקו מעמד ... אבן הצדק שמאסו אויביכם תיהפך ראש פרק חדש בהיסטוריה שלכם ובה תבנו את בתיכם. אל תפחדו, אני עמכם ... משום שאבנכם זו היא שתהפוך לבסיס ביתכם הפלסטיני'.⁸²

בפרק האחרון, 'היציאה' - או 'האקסודוס', בתמצית האנגלית - קובע ח'ורי כי העם הערבי הפלסטיני 'הצליח לעורר את מצפון העולם למען יסייעו לו בהגשמת זכויותיו החוקיות בהקמת מדינה פלסטינית עצמאית על אדמת פלסטין, אדמת אבותיו ואבות אבותיו'. הוא מבקש לעשות זאת על בסיס הצדק הבינלאומי. 'התיאולוגיה הנוצרית בכלל והפלסטינית במיוחד עומדת לצד העם הפלסטיני, מפני שהוא עשוק ומשולל זכויות ...'.⁸³

בניגוד לעתיק אין ח'ורי מתייחס כלל לקיומה של מדינת ישראל מבחינה אידיאולוגית או תיאולוגית, ואין הוא מזכיר את שמה למעט בפרק האחרון, שבו הוא תוקף אותה על שהיא מדכאת את העם הפלסטיני, וקובע ש'אין לממשלת ישראל אסטרטגיית שלום אמיתית' למען פתרון הסכסוך במזרח התיכון, ובמיוחד לא עם העם הפלסטיני. 'אדמת פלסטין השלמה שייכת לעם הפלסטיני', קובע ח'ורי. אולם מתוך 'אנושיות ומצפוניות', וכן משום ש'השואף לשלום יסתכל לעתיד ובל יישאר שבוי בתולדות העבר, על דפיו השחורים', מבקשת יוזמת השלום הפלסטינית למצוא פתרון חוקי למצב. אין פירושה ביטול חוקיות המאבק הפלסטיני, ואין היא נובעת ממפלה צבאית או מזניחת השאיפה להגשים את זכותו החוקית לחיות בחירות בכל חלקי אדמתו בפלסטין; העם הפלסטיני דורש שוויון עם שאר העמים ועצמאות בלא לדכא אחרים, ועל כן הוא מוכן לפשרה פוליטית בסכסוך הערבי-הישראלי. ח'ורי מאשים את ישראל בדחיית יוזמת השלום הפלסטינית, שהיתה מביאה להקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, וטוען כי בעצם אין היא חפצה כלל בשלום מחשש שהדבר יעורר מריבות בין אשכנזים לספרדים וכן בין זרמים תרבותיים בתוכה.⁸⁴

80. שם, עמ' 91-93.

81. שם, עמ' 94.

82. שם, שם.

83. שם, עמ' 127-128.

84. שם, עמ' 132-136.

לסיכום הוא קובע כי ארץ־ישראל לא הובטחה ליהודים בתיאולוגיה הנוצרית או המוסלמית. הצדק הוא הבסיס היחיד לשלום, ועל כן על ישראל לסגת מהשטחים שנכבשו ב־1967 ו'להשתחרר מהגזענות'. הוא מביא ציטטה של הנביא מיכה היוצא נגד 'שליטי ישראל המושחתים'.⁸⁵ ח'ורי, כמו עתיק, רואה בהטפות הנביאים לא ביקורת עצמית אלא סימן לשחיתות השוללת את זכות עם ישראל על ארץ־ישראל. כמו עתיק הוא נמנע מלבקר את החברה הפלסטינית, ואצלו בולטת יותר השפעת האסלאם והטמעתו כחלק מזהותו הלאומית הערבית.

בסוגיית ערביותם של הנוצרים מציג ג'ריס ח'ורי עמדה דומה לזו של עמיתו האב רפיק ח'ורי: הנוצרים בארץ הם 'בני כנסייה אחת ועם אחד', העם הערבי הפלסטיני. ג'ריס ח'ורי רואה בזהות הערבית הלאומית גורם אקומני. הוא מעלה על נס את הערביזציה בכנסיות, ובמיוחד את השימוש בשפה הערבית כשפת הפולחן והתפילה, כגורם המרכזי לאיחוד המאמינים הנוצרים הפלסטינים – במקביל להיותו הגורם המרכזי לאיחוד העם הערבי הפלסטיני.⁸⁶ יותר מעתיק, הוא מטמיע את ערכי האסלאם בתיאולוגיית האנתפאדה שלו כחלק בלתי נפרד מערביותו. כך, הוא מעלה על נס את העובדה שהצהרת העצמאות של אש"ף נפתחת ומסתיימת בפסוקי הקוראן. 'מי שמתחיל את מסמך העצמאות בשבח לאל ומסיים אותו בפסוק מכובד [מהקוראן] יש לכבד את מסמך עצמאותו ושאיפתו הפנה להשכנת שלום צודק וכיבוד הזכויות הדתיות והפוליטיות של כל האזרחים'.⁸⁷ קביעתו זו של ח'ורי מעידה על השפעתו העצומה של האסלאם על התנועה הלאומית הפלסטינית עד כדי קבלתה לא ככורח המציאות אלא בברכה, מפי תיאולוג נוצרי. השפעה זו מוצאת ביטוי גם בעטיפת הספר, שבה מופיע צילום של כנסייה יוונית־קתולית בבית־לחם, שעליה מתנוסס דגל פלסטין ובחזיתה ילד מנפנף באצבעותיו לניצחון. לכאורה מסמלת העטיפה אותה אחדות דתית־לאומית ואת גיוסה של הכנסייה למען העניין הפלסטיני כסמל וכמשאלת לב, שהספר מתיימר להציג. אולם המתבונן בצילום מקרוב יזהה סיסמאות בחתומת הג'האד האסלאמי המכסות את קירותיה וצריחה של הכנסייה. באין משים מביא ח'ורי הוכחה נוספת להשתלטותה של התנועה האסלאמית על התנועה הלאומית הפלסטינית ולאופיה הדורסני עד כדי חילול קודשי הנצרות בסיסמאות. פעולות אלה לא זו בלבד שאינן מוקעות אלא תיאולוג בן הכנסייה הזו מציג אותן בגאווה.

התפתחות התיאולוגיה הפלסטינית המקומית, ובמיוחד ספרו של עתיק, אשר תורגם לכמה שפות, עוררו עניין בינלאומי רב. מאז פרסום הספר הוזמנו תיאולוגים פלסטינים לכינוסים אקומנים בינלאומיים, שבהם נדונו הרעיונות שהציגו עתיק וח'ורי וזכו לתהודה ולתפוצה נוספת.⁸⁸ על אף הביקורת המדעית בדבר היותה תיאולוגיה פוליטית עשתה תיאולוגיית השחרור הפלסטינית שירות חשוב להצגת

85. שם, עמ' 141–142.

86. שם, עמ' 63–64.

87. שם, עמ' 133.

88. דיווחים על דיונים בוועידות אלה ראה: *Al-Liqa Journal*, 1 (May 1992), pp. 15–16, 65–83.

הטיעונים הפלסטיניים במערב. היא העלתה את רעיון שורשי הפלסטינים בתנ"ך וערערה על הבלעדיות של זיקת עם ישראל לארץ-ישראל ולתנ"ך.

סיכום

הנוצרים לא השתתפו באירועים שהחלו את האנתפאדה. הזדהותם עמה גברה מאז 1988, והיא באה לידי ביטוי בעיקר במישור ההסברתי והרעיוני ופחות במישור ההפגנות והאלימות. החידוש הבולט ביותר הוא התמיכה הפומבית של ראשי הכנסיות בירושלים באנתפאדה. כתוצאה מתהליך הערביזציה בכנסיות בירושלים, אשר צבר תאוצה לאחר שנת 1967, הפכו ראשי הכנסיות הערבים – ובמיוחד הפטריארך הלטיני, הארכיבישוף היווני-הקתולי והבישוף האנגליקני – לגורם פעיל בהבעת תמיכה במאבק הערבי הפלסטיני והזדהות עמו, ומשכו אליהם גם כנסיות לא-ערביות שבעבר נמנעו ממעורבות בסכסוך הערבי-הישראלי. התוצאה היא יצירת חזית נוצרית אחידה ללא תקדים, התומכת באופן ברור במאבק הערבי הפלסטיני ובגינוי ישראל על האמצעים שהיא נוקטת נגדו. לתמיכת הכנסיות באנתפאדה יש השפעה מרחיקה לכת בדעת הקהל הבינלאומית ובמרכזים הנוצריים במערב, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפרשות בית-סאחור ואכסניית סנט ג'והן.

האנתפאדה והשפעתה הגוברת של התנועה המוסלמית הפונדמנטליסטית הביאו להגברת החשדנות ומעשי האלימות נגד נוצרים, האיצו את הגירת הנוצרים מירושלים ומהגדה המערבית והחריפו את בעיית הזהות הלאומית של הנוצרים הממשיכים לחיות באזור. האנתפאדה הגבירה את הצורך בחיפוש הזהות הלאומית של הנוצרים וחידדה את שאלת מהות קשריהם המשותפים עם המוסלמים. יותר מבעבר, הנוצרים מתאימים עצמם לרוב המוסלמי בהערצת סמליו וערכיו, תוך הכרה במעמדם הנחות ואפילו תוך השלמה עמו. התלבטויות אלה הולידו את מרכז 'אל-לקאא', שמשתתפים בו אינטלקטואלים ואנשי דת נוצרים ברובם, אך גם מוסלמים, ושהפך למעבדה לחיפוש השורשים ההיסטוריים לבניית הזהות הלאומית התרבותית של הפלסטינים.

אחד הביטויים הבולטים של חיפוש הזהות הוא הניסיון ליצירת תיאולוגיית שחרור פלסטינית שתבסס את הזיקה הנוצרית הפלסטינית לארץ הקודש על התנ"ך, במקביל לביסוס היהודי הציוני. תרומה חשובה בכיוון זה תורם ספרו של כוהן הדת האוונגלי-האפיסקופלי נעים עתיק, אשר נכתב בארצות-הברית ופונה בעיקר לקהל מערבי. אף כי אין היא יכולה להיחשב כתיאולוגיה במובן המערבי של המלה, יש לה תהודה בינלאומית נרחבת. בניגוד לפונדמנטליזם המוסלמי, תיאולוגיית השחרור של נעים עתיק מטיפה למאבק לא אליים ולמציאת פתרון של שווים בהקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל. ביטוי קיצוני ורגשי יותר נמצא בספרו של ג'ריס ח'ורי, שאותו מציג המחבר כ'תיאולוגיית האנתפאדה', ובו הוא מבקש להקנות לאנתפאדה – כולל לזריקת האבנים – הילה דתית מקודשת. תיאולוגיית השחרור הפלסטינית, ובמיוחד ספרו של עתיק, זכתה להדים בינלאומיים נרחבים ותרמה תרומה חשובה להצגת העמדה הפלסטינית בזירה הבינלאומית, בהוספת הממד הדתי לטיעונים הפלסטיניים.

סקירת ספרים

קומוניזם נגד ציונות בארץ-ישראל – הרהורים על מחקר חדש ובעייתי

בנימין פינקוס

שמואל דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל, שבנא הסופר, כפר-סבא 1991

הקומוניזם העולמי בכלל וזה של ברית-המועצות בפרט עורר, וכנראה עוד ימשיך לעורר תקופה ארוכה, התעניינות ציבורית ואינטלקטואלית רבה ופרסום מחקרים ופובליציסטיקה לרוב, שהרי מדובר בהשפעה עולמית שקבעה, יחד עם הפשיזם והנאציזם, את אופיה הטראגי והמחריד של המאה העשרים.

מיליוני בני-אדם משכבות ציבור שונות, מחוגים אינטלקטואליים רבגוניים ביותר וברוב ארצות תבל, נעו תקופה ארוכה כסהרוריים וכמכושפים בקסמי שווא אחר האידאולוגיה המשיחית, הטוטאלית והאוטופית בה' הידיעה, וגם היו מוכנים לשלם עבור נאמנותם לאידאולוגיה זו והגשמתה הבלתי-אפשרית את המחיר היקר ביותר – חייהם. בשל מצבם המיוחד כמיעוט דתי, אתני או לאומי, שאיפתם עתיקת הימים של היהודים לצדק אבסולוטי ודהירתם הבלתי-מרוסנת לרדיקליזם פוליטי מילאו תפקיד חשוב ולעתים אף מכריע בקומוניזם הסובייטי ואף הבינלאומי, ובכך פגעו בעצמם, בעם היהודי ובעולם כולו.

התמוטטותן של ברית-המועצות ושל המדינות הקומוניסטיות במזרח אירופה בשנים 1989-1991 לא שמה קץ, כפי שסוברים בטעות רבים, לתופעה זו, לא בשל העובדה שעדיין שרירים וקיימים בעולם משטרים קומוניסטיים דוגמת סין, צפון-קוריאה וקובה, או משום שמפלגות קומוניסטיות ממשיכות להתקיים בארצות שונות, כולל ישראל, אלא בשל הצורך ה'טבעי' בקיום אידיאלים נשגבים בחברה האנושית – שמנהיגי המפלגות והארצות הקומוניסטיות ניצלו למטרותיהם בצורה מחפירה במשך תקופה כה ארוכה – ובשל השאיפה עתיקת הימים והבלתי-נלאית לשוויון, לצדק, לחירות – להומניזם.

קשה לומר שהקומוניזם הישראלי עמד אי-פעם במרכז ההתעניינות הציבורית והפוליטית, שהרי מדובר ללא ספק בתופעה שולית בחיי היישוב היהודי והערבי כאחד. יחד עם זאת, הקומוניזם הארץ-ישראלי, במיוחד בגלגולו היהודי, בשל היותו בעצם טבעו אֶבְרָצִיָה בתוך אֶבְרָצִיָה – רוצה לומר: תופעה חריגה במציאות היישוב

ותוצר של אנומליה יהודית כפולה ומכופלת המולידה לעתים תופעות חולניות – עורר סקרנות אינטלקטואלית בקרב חוקרים יהודים וערבים ויצר היסטוריוגרפיה מתרחבת, המגיעה לשיאה בשנות השבעים והשמונים, שהמחבר מתעלם ממנה משום־מה כמעט לחלוטין.

ד"ר שמואל דותן, שאינו חוטא בצניעות יתרה, קובע נחרצות, כבר במשפט הראשון של ההקדמה לספרו: 'ספר זה מבקש לספר, לראשונה, את הסיפור הכמוס ביותר בתולדות ארץ־ישראל במאה העשרים, ומסתבר גם המדהים ביותר: דברי־ימי המפלגה הקומוניסטית על ארגוני העזר שלה וקבוצות שפרשו ממנה, מיסודה, ב־1919, ועד לסיום הפרק הראשון בקורותיה שנחתם ב־1948'¹ [ההדגשות שלי – ב"פ].

במקום אחר בהקדמה הוא מדגיש שוב: 'בספר שלפנינו מוצגות העובדות, ברובן, בפעם הראשונה, ודבר זה ניכר גם ממספרן הרב של ההערות ומשיעורן של המובאות'.² יתר על כן, את כל ההיסטוריוגרפיה של המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית שקדמה לו פוטר המחבר במשפט כוללני וסתמי זה:

אולי אין זה מפתיע שמי שלא הבינו את גודל הקושי הזה וקודם כל סופרים [כך!] ערבים רבים כמו מוסא אל־בדיירי, האני חוראני וסמיח סמארה, המתקשים בידיש, בגרמנית ואפילו בעברית – נמצאו גם כמי שאצה להם הדרך להתמודד עם הנושא שלפנינו בלא שהבינו שהמקורות הערביים המצויים בידם אינם תופסים יותר מעשרה אחוזים מסך כל המקורות הנוגעים לתולדות המפלגה, וככל שמדובר בשנות העשרים אין שיעורם יותר משניים־שלושה אחוזים.³

קביעות פסקניות ופולמוסניות אלה של המחבר דורשות בירור. אין ספק שספרו של דותן הוא המחקר המלא, המבוסס והטוב ביותר בהשוואה למחקרים אחרים שנכתבו עד עתה על תולדות המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית, והרי זה אך טבעי שכך זה צריך להיות, אחרת לא היתה כל הצדקה לעמול שנים כה רבות, כפי שמעיד המחבר,⁴ כדי לספק ספר נוסף שאינו מחדש דבר. ואכן הוא מחדש. אם נתעלם כאן מהתיאוריות ומהמחקרים החלקיים העוסקים בקומוניזם הארץ־ישראלי, שפורסמו בכתבי־עת סובייטיים ובקובצי מאמרים, שהמחבר כלל לא השתמש בהם בשל אי־שליטתו בשפה הרוסית, הרי הספר הראשון, החלוצי במלוא מובן המלה על תולדות המפלגה הקומוניסטית בישראל הוא של ג.ז. ישראלי,⁵ שפורסם ב־1953 – כנראה לא במקרה, שהרי זו שנת השיא של מלחמת החורמה שניהל סטלין נגד העם היהודי והציונות, ובעת ובעונה אחת של המאבקים החריפים שניהלו דוד בן־גוריון ומפא"י נגד הקומוניזם והשמאל הישראלי. מאחורי השם

1. ש' דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ־ישראל, כפר־סבא 1991.

2. שם, עמ' 11.

3. שם, שם.

4. שם, עמ' 15.

5. ג.ז. ישראלי, מפ"ם-פ.ק.פ.-מק"י: קורות המפלגה הקומוניסטית בישראל, תל־אביב תשי"ג.

המושאל הסותר פרופ' ולטר לקוויר,⁶ חוקר צעיר שבמרוצת הזמן נתבלט כחוקר ברית-המועצות והמזרח התיכון. שמואל דותן לא ראה לנכון להזכיר כלל ספר חשוב וחלוצי זה, המבוסס על חומר עובדתי רב (אם כי לא ארכיוני), והוא הסתפק בציטוט חד-פעמי ממנו. מ'הסופרים הערבים' שהוא מזכיר בהקדמה בזלזול לא מוצדק, נתייחס כאן רק לאחד מהם, מוסא אל-בדיירי.⁷ ספרו, המבוסס על חומר ארכיוני, תיעוד בעל-פה, ספרות זכרונות ועיתונות, מהווה ללא ספק צעד חשוב קדימה בחקר הקומוניזם בארץ-ישראל, ובמיוחד בכל הנוגע לצד הערבי במפלגה הקומוניסטית ולקשרים בינה לבין הקומאינטרן וברית-המועצות. ודווקא עניין זה, כפי שנראה בהמשך, הוא אחת מנקודות התורפה בספרו של דותן. מוזרה במיוחד התעלמותו של דותן ממחקרה של סונדרה מילר-רובינשטיין,⁸ ששלושה רבעים ממנו מוקדשים לשנים 1919-1948, מנקודת ראות היסטורית של אנשי מדע המדינה. כמו-כן, דותן לא מתייחס כלל למחקרים אחרים העוסקים בהיבטים השונים של הקומוניזם הארץ-ישראלי. נזכיר כאן רק את החשובים ביותר: יעקב חן-טוב, המלמד באקדמיה הצבאית האמריקנית בגרמניה, כתב דוקטורט באוניברסיטת ברנדייס, ואף עיבד אותו לספר, על הקומוניזם והציונות בארץ-ישראל בשנות העשרים, והוא מקדיש בו מקום חשוב למדיניותו של הקומאינטרן בארץ-ישראל וליחסה של היבסקציה למפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית - נקודת תורפה שנייה בספרו של דותן. רן מרום כתב דוקטורט באוניברסיטת ג'ורג'טאון על הנושא החשוב של היווצרות היחסים המורכבים בין רוסיה הסובייטית לבין היישוב והקומוניסטים בו בשנים 1917-1921.⁹ ואילו בגרמניה כתב מ' אופנברג דוקטורט על תקופה נרחבת יותר.¹⁰

לעומת לקונה זו בתחום ההיסטוריוגרפיה ניצל המחבר היטב את כל החומר הרלוונטי מספרות הזכרונות של קומוניסטים ישראלים לשעבר. הבעייתיות של חומר זה ידועה

6. לפי עדותו של ד"ר בנימין אליאב הוטל על ולטר לקוויר להכין מחקר על המפלגה הקומוניסטית הישראלית, שנגדה, כאמור לעיל, ניהל בן-גוריון מאבק - גם משפטי - חריף, כדי שאפשר יהיה להשתמש בו בעת הצורך. ראיון ושיחות עם ד"ר אליאב בשנים 1971-1972 בקשר להכנת מחקרי: תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית-המועצות 1947-1987, בהוצאת המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר [בדפוס].

7. המחבר אינו מצטט בהערות (המשמשות גם כביבליוגרפיה) אלא רק בדף הקיצורים של שמות ספרים ולקטים, ראה: דותן, עמ' 526. כמו-כן הוא מביא רק את ההוצאה הערבית: תַּטְנֵר (א) לְ חֶרְכָּה (א) לְ עַמְּאִלְיָה אל-עַרְבִיָּה פִּי פִלְסְטִין (התפתחות תנועת הפועלים הערבית בפלסטין), ירושלים 1979; M. Budeiri, *The Palestine Communist Party 1919-1948*; Arahb and Jews in Struggle for Internationalism, London 1979

8. S. Miller Rubenstein, *The Communist Movement in Palestine and Israel 1919-1948*, Boulder-London 1985

9. R. Marom, *Soviet Russia and the Jewish Communists of Palestine: 1917-1921*, Ph.D. Thesis, Georgetown University, Washington DC 1975

10. M. Offenber, *Von zionismus zun Internationalismus: Der entstehungsprozesses der Kommunistischen Partei Palestinas (PKP), 1919-1924*, Ph.D. Thesis, Freie Universität, Berlin 1974

היטב, ודוגמה טובה לכך יוכלו לשמש ספריו של יוסף ברגר-ברזילי, מראשי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית בשנות העשרים ומפקידיו הבכירים של הקומאינטרן במזרח התיכון.¹¹ משיחות שערכתי עם ברגר-ברזילי התברר לי שהוא ניחן בזיכרון סלקטיבי למדי וביכולת בלתי-רגילה 'להסדיר' עובדות לצרכיו בקונסטלציות היסטוריות שונות. על כן נחוצה הצלבה מלאה עד כמה שאפשר בין ספריו וזכרונותיו לבין תיעוד אחר של אותו נושא, כדי שאפשר יהיה ליצור תמונה מאוזנת וקרובה יותר לעובדות.

בקשר לתיעוד בעל-פה, המהווה יסוד תיעודי חשוב במחקר שלפנינו, שהרי המחבר מקיף רשימה של 172 'עדויות' (120 של 'קומוניסטים', 14 של 'הפריפריה' - ואגב, רצוי היה להשתמש במושג המקובל בספרות המדעית: 'נלווים' - ו-38 'אחרים'). לא ברור כלל אם מדובר בראיונות שערך המחבר, ואם כן, חשוב היה לציין מתי נערכו ולהבדילם מעדויות מסוגים אחרים, שהגיעו למחבר בדרכים אחרות.

המחבר עשה שימוש מלא בחומר התיעודי הכתוב מכנסי המפלגה למיניהם ומהפרסומים של מנהיגיה ופעיליה, אולם השימוש בחומר הקומאינטרני והסובייטי הרבגוני שפורסם הוא יחסית מועט, ועל כן נעלם האפקט ההשוואתי החשוב, כפי שעוד נראה להלן.

הנקודה הקרדינלית במיוחד בדיון במקורות הספר היא החומר הארכיוני הנמצא בישראל ובחוץ-לארץ בנושא המפלגה הקומוניסטית הישראלית. מפריעה העובדה שהמחבר לא ראה לנכון להביא בהקדמה, או לפחות בביבליוגרפיה (שלמעשה אינה קיימת כלל, למרות שהמחבר כותב 'הערות וביבליוגרפיה'), את רשימת הארכיונים ותיאור החומר שהשתמש בו מתוכם. על כן, בלית ברירה, עלינו לפנות שוב ל'רשימת הקיצורים' כדי לברר סוגיה זו. מתברר שהמחבר עבד ב-13 ארכיונים ממלכתיים-ציבוריים ופרטיים, שניים מהם בחוץ-לארץ. אין ספק שהחשובים ביותר לעבודת מחקר על המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית הם שני הארכיונים הלאומיים: גנוז המדינה וה-PRO הבריטי. מהארכיונים הציבוריים חשובים במיוחד לעובדה זו ארכיון המפלגה הקומוניסטית הישראלית שבאפעל, ארכיון בית-ברל, מכון לבון, ארכיון יד יצחק בן-צבי וארכיון דוד בן-גוריון במכון למורשת בן-גוריון. כמו-כן חשוב הארכיון הציוני המרכזי, שמשום-מה לא מופיע ברשימה, אם כי הוא מצוטט בהערות. מהשוואה שערכנו עם המחקרים האחרים על המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית מתברר שהמחבר לא ניצל די הצורך את החומר הבריטי ובמיוחד זה של הבולשת, שפעלה רבות נגד המפלגה הקומוניסטית ואספה חומר רב על חבריה ואוהדיה. כיום ניתן גם להשתמש באוצר הבלום של ארכיון הקומאינטרן (הנמצא בשלב הקומריציאליזציה, וניתן להניח כבר עתה שחלק חשוב מהחומר שהגיע מדיווחי הסוכנים והשליחים של הקומאינטרן בארץ ובמזרח התיכון לא נמצא בשום מקום אחר, ועל כן יתכן שיתגלו בו עובדות כמוסות נוספות לאלה שהביא המחבר בספרו). חומר נוסף, חשוב במיוחד לחקר גורלם של יורדי המפלגה הקומוניסטית לברית-המועצות, נמצא בארכיון הקג"ב, שטרם נפתח לציבור.

ולבסוף, המחבר עושה שימוש טוב בעיתונות המפלגה הקומוניסטית ובעיתונות

11. ראה במיוחד: י' ברגר-ברזילי, הטרגדיה של המהפכה הסובייטית, תל-אביב תשכ"ט; י' ברגר-ברזילי, זוהר בחצות: אסירים יהודים בצפון הסובייטי, תל-אביב 1962.

הארץ-ישראלית, ואף ניצל את בטאון היבסקציה דער עמעס למטרה זו, אם כי לא בצורה שיטתית. ושוב, חבל שהוא לא צירף את רשימת העיתונים שבהם השתמש בעבודתו. דותן כותב:

מבחינת המיתודה, עשוי הספר לעודד גישה חדשה בכתיבה על תולדות המפלגה בארץ. על הרוב תוארו אלו מנקודת-המבט של ההיסטוריה של האידאות. ... הם [החוקרים] העדיפו להסביר מה שנתגלה להם כאילו היה תרגום ללשון המציאות של מצעים, נאומים ומאמרי עיתונות שהנקל להשיגם. כך עשו גם הסופרים המעטים שגילו עניין במפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל, ערבים על-פי-רוב. אין לדבר שחר. ... במקום להתמודד עם האידאולוגיה, כאילו היא דבר לעצמו, יש להעדיף תיאור היסטורי 'טוטלי', לרבות ההקשר הרחב של הזמן והמקום, בארץ ובעולם. על החוקר לגלות כמובן זיקה לעולם האידאות, אבל בראש ובראשונה עליו להיות היסטוריון פוליטי-חברתי.¹²

הרחבנו בציטוט דברי המחבר. שהרי הם מעין ה'אני-מאמין' המתודולוגי שלו בספר זה, ועל כן הם ראויים לבדיקה מדוקדקת.

קודם כל, יש לתקן עוול שעושה המחבר לחוקרי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, כולל 'הסופרים הערבים', שעסקו כביכול אך ורק באידאולוגיה. הוא צודק אמנם בטענו ש'הצד הארגוני' החשוב בתולדות המפלגה הקומוניסטית לא פותח אצלם דיו. אך כאמור, הזלזול שהוא מגלה כלפיהם אינו מוצדק כלל, מה גם שהוא עצמו, הרואה את עצמו, כאמור, כ'היסטוריון חברתי טוטאלי', לא עושה די בתחום זה. אמנם הוא מקדיש לו שניים מתוך 18 פרקי הספר – הפרק התשיעי, 'הרכב, מבנה ואידאולוגיה' והפרק החמישה-עשר, 'הרכב, מבנה ושיטה פוליטית' (ואולי רצוי היה לאחד אותם כדי שהקורא יוכל לראות ברצף את הצד ההתפתחותי); והוא אף מביא נתונים (ושוב – חבל שהם מפוזרים ולא מרוכזים, למשל, בלוח סטטיסטי) שהצליח לאסוף במאמץ רב על המפלגה, הרכבה הלאומי, צורת גיוס החברים וכו'; אולם הוא לא 'מנצל' אותם לבניית 'פרופיל חברתי-דמוגרפי ופוליטי-רוחני' של חברי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית על השינויים שחלו בו במרוצת שנות השלושים והארבעים. נראה לנו שמהנתונים הקיימים, ובייחוד בהתחשב במספר הקטן של החברים, אפשר היה להרכיב לוח סטטיסטי מסודר של לפחות חלק מחברי המפלגה ולבדוק שאלות מרכזיות כמו שנת ומקום לידתם, מקום פעילותם, תקופת הפעילות, מין, מצב משפחתי, חלוקה מקצועית והשכלתית וכדומה יתר על כן, שאלה קרדינלית בתחום הארגוני של מפלגות קומוניסטיות – המימון – לא זכתה לבירור מלא ונוקב. כך, למשל, לא ברור אם וכיצד הגיע המימון החיצוני מהקומאינטרן ומברית-המועצות.

בתחום המתודולוגי של כתיבת 'היסטוריה פוליטית-חברתית טוטלית' חשוב במיוחד השימוש במודלים, באפיונים ובטיפולוגיות שפיתחו חוקרים חשובים של תופעת המפלגה המודרנית, כמו אוסטרובורסקי, מיכלס, פרנץ נוימן, דיברג'ה, אקצין ואחרים. נראה שדותן כלל לא ראה כאן צורך להתבסס על מחקרים במדעי המדינה ובסוציולוגיה הפוליטית, ואף כמעט שלא עשה שימוש במחקרים הרבים העוסקים בחקר המפלגות הקומוניסטיות בעולם.

12. ש' דותן, עמ' 9-10.

ולבסוף, עניין הקשור לנקודה הקודמת. בספרו של דותן חסרה כמעט לחלוטין הבחינה ההשוואתית, שתאפשר לראות את המיוחד למפלגה הארץ-ישראלית לעומת מפלגות קומוניסטיות באירופה ובמיוחד במזרח התיכון. אלה האחרונות אמנם מוזכרות, אבל בהקשר אחד בלבד – של פעילות קומוניסטים ארץ-ישראלים בהן.

בבחירת התיקוף ומבנה ספרו הלך המחבר בדרך סלולה של קודמיו. הספר מחולק לשלוש תקופות ברורות: השנים 1919–1928; 1929–1939 ו-1939–1948.¹³

התקופה הראשונה מאופיינת בלידה קשה ומוטציה כמעט בלתי פוסקת בטבע המפלגה, המבנה שלה ושמה: ממפלגה פועלית סוציאליסטית, דרך מפלגה סוציאליסטית עברית ועד למפלגה הקומוניסטית הפלסטינית. המחבר מכנה תקופה זו בצדק 'המפלגה הקומוניסטית-יהודית'.

התקופה השנייה מאופיינת במהפך לאומי חלקי, לאחר נסיונות נפל של ערביזציה בשנות העשרים, והמחבר מכנה אותה 'ערבית-יהודית', אך נראה שהשם 'יהודית-ערבית' מתאים יותר, אם להסתמך על יחסי הכוחות המספריים (רבע ערבים ושלושה רבעים יהודים).

לתקופה השלישית המחבר קורא 'סערות פוליטיות בלתי-פוסקות', כלומר, הוא מגדיר ומאפיין אותה על-פי עיקרון שונה מזה של שתי התקופות הראשונות: משברים פנימיים, סערות ופילוגים.

המחבר צירף לספרו גם מבוא היסטורי (עמ' 17–33). חלקו הראשון סוקר בקיצור את תולדות יהודי רוסיה במאה התשע-עשרה והוא קצר מדי, כוללני מדי ולא מספיק מבוסס; טוב ממנו החלק השני, הדן בהתהוות התנועה הציונית-סוציאליסטית ובמיוחד פועלי-ציון, שפלג שלה יקים אחר-כך את המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית. חבל שאין בו דיון בשורשיו האידיאולוגיים של השומר-הצעיר לאחר הקמתו בגליציה, שהרי פלג אחר במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית בא משורותיו.

חבל שאין המחבר עומד בצורה ברורה וחדה על הפיצול החשוב שהתפצלו המהפכנים היהודים ברוסיה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, עקב גורמים כבדי משקל שמקורם הן בתהליכים היסטוריים ארוכי טווח והן בגורמים מדיניים במציאות שנתהוותה ברוסיה בעקבות גל הפרעות המכונה 'הסופות בנגב', בראשית שנות השמונים. את הסיבות לתהליכים אלה שעברה האינטליגנציה היהודית – נטישת המסגרת הלאומית היהודית והצטרפות לתנועה המהפכנית הכללית דווקא – הסבירו שניים מפעילי התנועה הנארודניקית בשנות השבעים, א' זונדלביץ' ופ' אקסלרוד. 'עבורנו', כתב זונדלביץ', 'היהדות לא היתה תופעה הזכאית לתמיכה, לא היתה ללאומיות היהודית כל זכות קיום שהרי היסוד המלכד – הדת – היה בעינינו גורם ריאקציוני מוחלט'.¹⁴ ואילו על ההתלבטויות של המהפכנים היהודים כתב פ' אקסלרוד: 'הייתי על פרשת דרכים: בכל חריפותה עמדה בפני השאלה על כיוונו של מהלך חיי להבא – להתכונן לפעולה

13. היחיד מחוקרי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית שמציע תיקוף שונה במקצת הוא בודיירי. הוא מחלק את השנים 1919–1948 לארבע תקופות: 1919–1929, 1929–1935, 1936–1942 ו-1942–1948.

14. מצוטט לפי: ב' פינקוס, יהודי רוסיה וברית-המועצות: תולדות מיעוט לאומי, קריית שדה-בוקר 1986, עמ' 100.

מיוחדת לטובת העם היהודי, לשרש ממנו כל משפטים קדומים, להשכיל את ההמונים הרחבים, להיטיב את מצבם הדחוק, ולהשוות אותם בזכויותיהם אל היישוב הנוצרי, או להקדיש עצמי לפעולה לתועלת העם הרוסי.¹⁵

אם נחליף את 'העם הרוסי' בערביי ארץ-ישראל ונשנה את הקונסטלציה ההיסטורית, נראה שחברים יהודים במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית עמדו שוב לפני אותה דילמה של המהפכנים היהודים ברוסיה.

בחלקו הראשון של הספר (עמ' 37-130) נמצא תיאור מפורט וטוב של הגלגולים שעברה המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית בשלביה הראשונים, ביחס להקמת אחדות-העבודה בתרע"ט מצד אחד, ולמאורעות ברוסיה לאחר מהפכת אוקטובר ולקראת הקמת הקומאינטרן במרס 1919 מצד שני. הפילוג בפועל-ציון העולמית בווינה ביולי 1920, על רקע הניסיון להצטרף לקומאינטרן, היה הצעד המכריע לכינון המפלגות הקומוניסטיות היהודיות הן ברוסיה והן בארץ-ישראל. כאן היה מקום להשוות את פעילות המפלגה הקומוניסטית הרוסית והקומאינטרן בפילוגים של מפלגות סוציאליסטיות במקומות אחרים ובהקמת קבוצות קומוניסטיות חדשות במדינות אחרות. המחבר אמנם מקדיש מקום חשוב לפעילות הפלג הקומוניסטי של פועל-ציון ברוסיה ילמנהיגיו, אך הוא אינו מתייחס במידה הראויה לנושא המרכזי - מידת ההשפעה של היבסקציה על תהליך החיסול של היק"פ ושל מפלגות סוציאליסטיות יהודיות אחרות כמו הבונד ו'המאוחדים', וכן נסיונה להשפיע על מדיניות המפלגה הקומוניסטית הסובייטית ודרכה גם על הקומאינטרן בהתייחסות שלו לארץ-ישראל בכלל ולקומוניזם הישראלי בפרט. התעלמות זו מחומר של חוקרי יהודי ברית-המועצות, ובמיוחד של תולדות היבסקציה, פוגם במחקר זה של שמואל דותן גם בנקודות חשובות אחרות.

מפליא במיוחד שדותן לא מזכיר את אחד אירועים החשובים עבור המפלגות הקומוניסטיות במזרח התיכון - ועידת עמי המזרח, שהתקיימה בעיר באקו בספטמבר 1920, בראשותם ובהשתתפותם של יהודים רבים, כמו גריגורי זינובייב, קארל ראדק ובֶּלָה קֶזֶן (במסדרוני הוועידה אף התהלכה בדיחה שהיהודים מייצגים למעשה את כל המשלחות חוץ מהכושים, משום שלא מצאו בעיר צבע שחור בכמות מספקת).

לכל העוסקים בחקר הקומאינטרן תיראה בוודאי מוזרה קביעתו של המחבר ש'על אף גילויי ההתנגדות מצדם של הקומוניסטים היהודים, פתח הקומאינטרן במשא ומתן ענייני למדי עם הברית העולמית של פועל-ציון-שמאל'.¹⁶ במה התבטאה 'ענייניות' זו לא ברור. האמת היא שבניגוד למפלגות סוציאליסטיות אחרות, שראשי הקומאינטרן גילו כלפיהן גמישות נדירה, הרי דווקא ביחס לפועל-ציון הם היו בלתי-מתפשרים ודרשו ממנה בתוקף לבטל מיד את 'הפלסטיניזם' במצע שלה, כלומר את ארץ-ישראל כפתרון לאומי לעם היהודי.

בכל הנוגע לפעילות הקומאינטרן בארץ-ישראל באמצעות סוכניו ושליחיו למיניהם, אין המחבר מצליח לתאר בדיוק ובשלמות את 'טכניקת' הפעילות הזאת בקשר עם משרד החוץ הסובייטי מצד אחד, ועם שירותי הביטחון מצד שני. האם פעילי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית - דוגמת ולדימיר (ולא בוריס, שזה שם אביו!) -

15. שם, שם.

16. ש' דותן, עמ' 74.

לוצקי, סופיה (ולא סוניה!) רוגינסקיה ויעקב (איליה) טפר (שמי)¹⁷ – נשלחו לארץ כבר כסוכנים סובייטים, או שמא גויסו לפעילות זו לאחר בואם? פתיחת הארכיונים הסובייטיים תוכל אולי לספק לנו תשובה מדויקת לשאלה זו, אך כבר מהידוע כיום ברור שלוצקי, כתלמיד באוניברסיטת רוסטוב, היה פעיל ב'תעמולה ציונית'. הוא נאסר ב-1923 וגורש מברית-המועצות לארץ-ישראל (שיטת המאסרים של חשודים, כדי להפכם מאוחר יותר לסוכנים, היתה מקובלת על הצ'קה כבר משנת 1918, ודוגמה מוקדמת לכך היא הסופר איליה ארנבורג, שנאשם בפעילות אנטי-סובייטית למען הגנרל וראנגל, ולבסוף נשלח עם דרכון סובייטי להיות עיתונאי בצרפת). המחבר כותב, ובצדק, שלוצקי היה מבין המזרחנים האנטי-ישראלים הקיצוניים ביותר גם בתקופת 'ירח הדבש' הסובייטי-ישראלי בשנים 1947-1948, שפך ארס רב נגד הציונות ומדינת ישראל במיוחד בשיא המסע האנטי-יהודי בברית-המועצות, בשנים 1949-1953. נראה שעד מותו ב-1962 לא שינה לוצקי את דעתו בנושא זה. הזוג טפר-רוגינסקיה סיימו את חייהם בצורה טראגית ביותר, כאשר הואשמו בטרורצקיות והוצאו להורג ב-1938. היה זה דווקא לוצקי שהודיע על כך ב-1956 לבנם מרטין, המתגורר בלנינגרד עד היום.¹⁸

פרשה טראגית אחרת, שזכתה לפרסום רב יותר בפובליציסטיקה ובהיסטוריוגרפיה הישראליות, היא הפילוג בגדוד העבודה והירידה של קבוצת אלקינד לברית-המועצות – כמאה מיוצאי הגדוד היגרו לשם בשנים 1926-1930, וכ-55 מהם הקימו את הקומונה 'ויו נובה'.¹⁹ המחבר מקדיש לפרשה סוערת ומעניינת זו פרק מיוחד: 'הדרך לקרים 1926-1928' (פרק ו), הוא מתאר בצורה משכנעת את מעורבותו של הגורם הסובייטי-קומאינטרני בפרשה, ומסיק נכונה שהכוונה היתה לנצל את 'יורדי הגדוד' ויורדים קומוניסטים אחרים למטרות תעמולה נגד הציונות, הן בברית-המועצות עצמה והן בחוץ-לארץ – תעמולה שתלך ותגבר בפרשת בירובידז'אן. אולם, חבל שאין הוא מקדיש מקום ליחסים שהתהוו בין קבוצת אלקינד למתיישבים היהודים האחרים בקרים, ובמיוחד להכשרות החלוציות, עד לסגירתן הסופית בשנים 1928-1929. החלק השני של הספר (עמ' 132-306) עוסק בתקופה החשובה של גדילת המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, במיוחד החלק הערבי בה, ממאורעות 1929 ועד מאורעות 1936-1939.

17. על המזרחנים היהודים לשעבר חברי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית ראה: P. Shastitko (ed.), *Slova ob uchytelyakh: Moskovskie Vostokovedy 30-60 kh godov*, Moscow 1988.

18. G. Meniucci, 'The Comintern and its Agents in Mandate Palestine and Syria', Paper delivered at the 25th Annual Meeting of the Middle East Studies Association, Washington 23-26.11.1991; Idem, 'Glasnost – the Coup and Soviet Arabist Historians', *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1992), pp. 559-577.

19. ראה במיוחד: א' שפירא, 'גורלה של קבוצת אלקינד ברוסיה', *שבועון*, 1 (1973), עמ' 87-94.

שאלת הערביזציה של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, שהחלה להעסיק את הנהגתה עוד במחצית השנייה של שנות העשרים, היא ללא ספק בין המרכזיות במחקר שלפנינו. כל המחברים העוסקים בחקר הקומוניזם בארץ-ישראל הקדישו לה מקום נכבד במחקריהם, וגם שמואל דותן, מקדיש לה פרק מיוחד ומתייחס אליה רבות גם בפרקים אחרים. חשוב לזכור שהיתה זו משימה מורכבת, בעיתית ואולי אף בלתי-אפשרית, לשכן תחת קורת-גג אחת נציגי שני עמים בעלי אינטרסים מנוגדים תכלית הניגוד, ונדרש לא מעט אומץ בקרב היהודים במיוחד, אך גם בקרב הערבים, לקיים אחדות זו כמעט 'נגד הטבע'. השאיפה הכנה של ראשי הקומוניסטים היהודים, ובעיקר לחץ בלתי-פוסק של הקומאינטרן פעלו להגברת המאמץ לגייס חברים חדשים מקרב האוכלוסיה הערבית, בעיקר העירונית. כאן היה אולי מקום להשוות את דרכי התעמולה של המפלגה בשפות עברית ויידיש, מצד אחד, ובערבית מצד שני, כדי לראות את ההבדלים המשמעותיים הקיימים לעתים קרובות ביניהן. אולם המחבר, שכבר קבע בהקדמה – כאמור, בלי להראות על סמך מה²⁰ – שהחומר הערבי היווה רק בין שניים לעשרה אחוזים מכלל חומר התעמולה הקומוניסטי בארץ-ישראל בשנים 1919–1948, הסיק מכך, כנראה, שמשקלו המועט אינו מחייבו לערוך השוואה כזאת. בחלקו השלישי של הספר הוא מתקן במקצת את המעוות, ואכן עורך השוואה כזו, אך לא בצורה שיטתית. בהקשר זה, הוא כותב, ובצדק, שלא כל פעילי המפלגה היהודים הסכימו לקו הערביזציה הרשמי של המפלגה. הוא מביא דוגמה אחת בלבד, אם כי חשובה מאוד, של מזכיר פק"פ בתל-אביב, אריה לב ('משה גוי'), מלוחמי ספרד הנועזים. והוא מוסיף: 'היה זה ודאי אחד המקרים הנדירים עד מאד שהוועד המרכזי מצא את עצמו בעימות ישיר עם אישיות מרכזית במפלגה'²¹ [ההדגשה שלי – ב"פ]. ונשאלת השאלה, האומנם?

נושא חשוב אחר בחלק השני (וכן בפרק החמישה-עשר בחלק השלישי), השייך לתחום האנליטי המצומצם מדי בספר, לפי טעמנו, הוא השאלה המרכזית: מי הצטרף למפלגה ומדוע. שאלה זו רלוונטית במיוחד לחלק היהודי במפלגה, בשל העובדה שברית-המועצות והקומאינטרן נלחמו מלחמת חורמה רוויית דם וסבל בל יתואר נגד התנועה הציונית, ו'מטבע הדברים' גם נגד הנהגתו הציונית של היישוב. המחבר מביא חמישה גורמי יסוד שהשפיעו על ההצטרפות למפלגה הקומוניסטית, כולל הצטרפותם של יוצאי המפלגות הציוניות: 1. הדוגמה החיה, כלומר ברית-המועצות, המדינה הסוציאליסטית הראשונה, היתה מקור השראה ומוקד משיכה שלא עמדו לרשותה של שום אידיאולוגיה מתקדמת אחרת; 2. האנטי-אימפריאליזם הקיצוני של ברית-המועצות והקומאינטרן; 3. זיקה לרוסיה (ניתן היה לאחד סעיף זה עם הראשון); 4. גאוות השייכות לתנועה בינלאומית; 5. תמיכה באינטרנציונליזם והרגשה של 'אריסטוקרטיזם רוחני'.

ניתן היה, כמובן, להוסיף גורמים לא מבוטלים אחרים, כגון האכזבה והייאוש מהפתרון הציוני, בשל קצב הבנייה האיטי בארץ-ישראל וקשיי ההגירה אליה, ועוד

20. ניתן היה, כמובן, לערוך רשימת פרסומים שתכלול עלונים, כרוזים, כתבות בעיתונות וכד'.

21. ש' דותן, עמ' 195.

יותר משום שמדובר ב'אידיאולוגיה זעיר-בורגנית', מציאת פתרון לאומי אלטרנטיבי דוגמת בירובידז'אן, ואולי גם 'תכונת אופי' לאומית-יהודית - שהתהוותה במשך קונסטלציה היסטורית ארוכת ימים בתפוצות וגם הועברה, חלקית לפחות, לארץ-ישראל - של רדיקליזם ונטייה בלתי-פוסקת לקיצוניות.

פרשת בירובידז'אן, החשובה גם מבחינת יחסו של הקומוניזם הארץ-ישראלי אליה, כפי שצוין כבר לעיל, זוכה אמנם להתייחסות נרחבת של המחבר, אולם שוב, החלק הסובייטי בה אינו נחקר בצורה מספקת. שמואל דותן מתבסס למעשה רק על שני ספרים: אחד כללי - של הדמוגרף יעקב לשצ'ינסקי,²² והשני ספציפי - של יעקב לבבי, שיש בו פרטים רבים, אבל צד הניתוח בו די בעייתי. דותן אינו מתייחס כלל למחקריהם של חיים סלובס,²³ שמואל אברמסקי²⁴ (המופיע במחקרו כקומוניסט נלווה) ואחרים.²⁵ הרעיון של הפניית היהודים, כולל החברים היהודים במפלגה, לברית-המועצות, כפתרון 'אידיאלי' של הבעיה הלאומית היהודית, לא יכול שלא לערער את יסודותיו של 'הקומוניזם היהודי' בארץ-ישראל, ובמיוחד לאור התמיכה הנלהבת שזכה לה דווקא מצד הערבים. המחבר לא מבהיר כלל מה היתה המדיניות הסובייטית בנושא זה של הבאת קומוניסטים יהודים מרחבי העולם לברית-המועצות, שהרי לבד מארץ-ישראל נערכה למען בירובידז'אן פעילות קומוניסטית ישירה או עקיפה בכל רחבי העולם - מדרום-אפריקה ודרום אמריקה ועד אוסטרליה; אולם הוא מציין, בצדק, שפעילות זו הביאה להתרוקנות המפלגה בארץ-ישראל, ועל כן הוחלט ב-1932 להפסיקה. ייתכן מאוד - והנושא דורש בדיקה בארכיונים הסובייטיים לשעבר - שגם ברית-המועצות לא היתה מעוניינת יותר בהגירת יהודים אליה מכל רחבי העולם, בשל התמורות במדיניותה הלאומית בשנות השלושים.

פרשה חשובה נוספת המתוארת בחלקו השני של הספר היא התגייסות היישוב ויהודי התפוצות לצד המחנה הרפובליקני במלחמת האזרחים בספרד בשנים 1936-1939. המחבר אמנם אסף כמות מרשימה של עדויות ואף התבסס על חלק מהחומר הרב שפורסם בעולם בנושא זה, אך הוא לא עיין די בחומר חשוב נוסף.²⁶ חשוב לציין

22. י' לשצ'ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית, תל-אביב 1940.

23. ח' סלובס, ממלכתיות יהודית בברית-המועצות: יובלה של בירובידז'אן, תל-אביב 1980.

24. L. Kochan (ed.), *The Jews in Soviet Russia since 1917*, London 1978.

25. ראה, למשל, ספר הזכרונות והתיעוד החשוב של ח' מאלטינסקי, דער מאסקווער משפט איבער די בירובידזשאנער, תל-אביב 1981; א' רוזנטל-שניידרמן, נפתולי דרכים, תל-אביב 1970-1989, 3 כרכים.

26. ד"ר יוסף טוד (ולא טוק, כפי שכותב המחבר), מעובדי הארכיון הסוציאליסטי האוסטרי ולוחם הבריגדות הבינלאומיות, ערך בהדרכתו (לאחר עלייתו ארצה) באוניברסיטה העברית מחקר על השתתפותם של היהודים במלחמת ספרד. במסגרת זו הוא גם הכין רשימה שמית של כל הלוחמים היהודים. חבל ששמואל דותן הסתפק רק בתקציר שהופיע בשער ולא במאמרו החשוב ובחומר שהשאיר, הנמצא במכון לבון בתל-אביב. ראה: J. Toch, 'Juden in spanischen Krieg, 1936-1939', *Zeit Geschichte Heft*, 7 (1974); כמו-כן ראה: א' ניצן, 'המתנדבים הארץ-ישראליים בבריגדות הבינלאומיות בספרד 1936-1939', עבודה לתואר M.A., אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1989; ר' לוין, הישרים היו איתה: ספרד

שכעשרים אחוז מכלל 40,000 המתנדבים מרחבי העולם בבריגדות הבינלאומיות (חלק מהמתנדבים, ובעיקר היועצים הסובייטים, שירתו באופן ישיר בצבא הרפובליקני הספרדי ולא בבריגדות) היו יהודים: 7,758 רק בבריגדות, ועוד כמה מאות במסגרות הכלליות של הצבא (מקום שני אחרי המתנדבים מצרפת - 8,500 במספר). היות שדותן עוסק במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, חשוב במיוחד הבטליון על-שם נפתלי בוטוויין (הנחשב לגיבור בקרב הקומוניסטים היהודים, כפי שהרש לקרט נחשב בקרב מפלגת הבונד. הוא חיסל מלשין בקרב המפלגה הקומוניסטית הפולנית והוצא להורג ב-1925), שהיה חלק מהבריגדה ה-13 על-שם דומברובסקי, והאימונים וחיי התרבות בו התנהלו ביידיש. המחבר מציין ש-160 ישראלים שירתו בספרד, אולם לפי נתונים אחרים מדובר בכ-250 איש. בניגוד ללוחמים היהודים בבריגדות הבינלאומיות מהתפוצות - שרק בחלקם היו קומוניסטים או פרו-קומוניסטים, חלקם האחר התגייסו או הלכו ללחום בספרד מחוסר ברירה (אלה שגורשו מצרפת וכד') - הרי שהארץ-ישראלים כפי שמציין המחבר בצדק היו רובם ככולם קומוניסטים או אוהדי המפלגה.²⁷ מיעוט הערבים בקרב המתנדבים מארץ-ישראל (שני ערבים ושני ארמנים) מעיד לא רק על התנדבות מצומצמת בקרבם, אלא גם לא פחות, על העובדה הפרוזאית שללא רדיפות הבריטים את הקומוניסטים בארץ היה בוודאי גם מספר המתנדבים היהודים נמוך יותר, שהרי הנהגת היישוב לא קיבלה באהדה תופעה זו של התנדבות ב'חזיתות זרות', כאשר כל הכוחות היו נחוצים בארץ-ישראל.

החלק השלישי של הספר, העוסק בשנים 1939-1948 (עמ' 309-516), הוא הבעייתי במיוחד. לעתים מתקבל הרושם שהמחבר - כמו אותו שוליית קוסם ביצירתו של פול דיוקא - נופל קורבן ל'יסודות הטבע', כלומר לכמות החומר שאסף, וקשה לו להיפרד מחלק ממנו, ועל כן הוא אינו מבדיל בחשיבותו היחסית של כל נושא ונושא. יוצא שעל 'הסטודנט הצנוע' מהאוניברסיטה העברית, שמואל אטינגר, הוא אומר ש'אומץ לבו ... הוא ודאי עניין שבאופי (הנחקרים כולם מסרו כי ראו אותו משתתף בפעולות רבות, לרבות חלוקת כרוזים)' - ובכן כך!²⁸ בשל שפע היצירות התיאורטיות והדוגמטיות להפליא בתקופה קצרה יחסית הפך אטינגר לדמות מרכזית בספר, לא רק כפעיל בסיעתו 'הקומוניסטים העברים' אלא במפלגה כולה, ומספר האזכורים שלו מגיע ל-74, בעת שמנהיגי המפלגה האמיתיים זכו לפחות: מוסא זכה רק ל-48, מיקונים ל-68, ואילו מאיר וילנר ל-36 אזכורים בלבד.

פוגמת יותר היא שאיפתו של המחבר להדהים את הקורא, שבשמה הוא 'מבשל' פרשה אלה ג'ון לה-קארה, שהובאה לידיעתו בסיוע נדיב של הסופר חיים באר, של שני 'אחים מרגלים ורוצחי המונים'. מדובר בליאוניד (שמו האמיתי נאום [נחום])

1939-1936, תל-אביב 1987; ובמיוחד: D. Diamant, *Combattants Juifs dans l'armée republicaine espagnole, 1936-1939*, Paris 1979. חומר חשוב נמצא, כמובן, במוסקווה, אולם גם במערב, ובמיוחד בארכיון המפלגה הקומוניסטית הצרפתית באיברי (ליד פריס).

27. חבל שהמחבר לא ערך רשימה שמית כדי לבחון ביתר דיוק ופרוטרוט את מוצאם המפלגתי, המקצועי, ההשכלתי ועוד.

28. ש' דותן, עמ' 383.

איסקוביץ) אייטינגון, רב־המרגלים הסובייטי, ו'אחיו' הפסיכולוג הירושלמי מקס אייטינגון. המחבר יודע לספר ש'עם אלפי הנרצחים על־ידיו [של נאום אייטינגון] נמנו גם מאות יהודים'. אולם בעמוד הבא הוא מציין: 'אף אחד מקרבנותיה של חבורת הרוצחים לא היה ציוני, ולהוציא טרוצקי ובנו גם לא היו יהודים' [ההדגשה שלי ב"פ].²⁹ כל הסיפור מבוסס על מעט עובדות, על ספרות, לאו דווקא המהימנה ביותר, ועל ספקולציות לרוב. וכל זה במסגרת הדיון בהרכב ובמבנה המפלגה. מה הן, אם כן, העובדות לאשורן?³⁰ נאום אייטינגון נולד, כנראה, ב־1899, וב־1919 נתקבל כחבר המפלגה הקומוניסטית ונקלט לעבודה בצ'קה בידי פליקס דזירז'ינסקי, שהעריך את כישוריו. הוא נשלח ללמוד באקדמיה הצבאית הסובייטית על־שם פרוזנה, סיים אותה ב־1925, ומאז ועד 1941 עסק בפעילות מבצעית של הגפ"א בחוץ־לארץ (סין, ארצות־הברית, ספרד, מקסיקו וכו'). בכוחות עצמו למד ארבע שפות: צרפתית, ספרדית, אנגלית, גרמנית. אייטינגון (תחת השם גנרל ליאוניד קוטוב) הצטיין בהנהגת מלחמה פרטיזנית מאחורי קווי האויב, תחילה במלחמת האזרחים בספרד ואחר־כך במלחמת העולם השנייה. הצלחתו הגדולה בקריירה עשירה כסוכן שירותי הביטחון הסובייטיים היתה ללא ספק הכנת ההתנקשות במשפחתו של טרוצקי בעזרת רמון מרקדר, קצין בצבא הרפובליקני הספרדי ובנה של המאהבת של אייטינגון, קארודד מרקדר (לא ברור אם זו מקריות שדווקא יהודים כה רבים עסקו בהכנת ההתנקשויות במשפחת טרוצקי). ב־9 ביולי 1945 התמנה אייטינגון לגנרל־מאיר בשירותי הנקוו"ד, ועד למאסרו ב־1952 הוא נשאר אולי היהודי היחיד בהם; זוהי תקופת חיסול ה'נוכחות' היהודית במיניסטריונים הרגישים. אייטינגון היה אסור 12 שנים ולא זכה לרהביליטציה בתקופת חרושצ'וב. דותן כותב עליו: 'האם אפשר שלא היה רוצח מן השורה אלא מתכנן? האם הסתייע בתורת הנפש כדי לגבור על קרבנותיו? לרוע המזל לא נוכל להשיב על שאלה זו'. הוא גם מסכם ש'אכן לא היה אחיו של הפסיכואנליסט הירושלמי. דומה שהיה שוני בשני אלו'.³¹ הארכנו בתיאור פרשה זו בשל היותה אחת הדוגמאות הגורעות מאופיו המדעי של הספר.

בחלקו השלישי של הספר דן המחבר גם בסוגיות חשובות באמת כמו הסכם מולוטוב-ריבנטרופ מ־23 באוגוסט 1939, והידידות הסובייטית-נאצית שהיתה כעין תופעה 'נגד הטבע' במלוא מובן המלה, הדהימה את המפלגות הקומוניסטיות בעולם וגם גרמה למבוכה ולמשברים בקרב פעיליהן ולאקרוֹבטיקה דיאלקטית בקרב ההנהגות.

29. שם, עמ' 385.

30. D. Volkogonov, *Trotsky, Politichesky portret*, II, Moscow 1992, pp. 298–345. המחבר ראיין את בנו של אייטינגון, פרופ' ולדימיר אייטינגון. וראה: Ch. Andrew & O. Gordoevsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operation from Lenin to Gorbachov*, London 1990. מבין הספרים והמאמרים הרבים המתפרסמים בשנים האחרונות בברית־המועצות לשעבר, הדשים ללא סוף בפרשיות הקשורות לשירותי הביטחון הסובייטיים, יש להתייחס באמון גבוה (אם כי לא מלא) להיסטוריון הגנרל דמיטרי וולקוגונוב, שהוא ביוגרף של סטלין, לגין וטרוצקי ומקדיש מקום חשוב לנאום [נחום] אייטינגון.

31. ש' דותן, עמ' 386.

כיצד, אם כן, הגיבה על כך המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, שהיתה צריכה להיות רגישה לנושא זה הרבה יותר משאר המפלגות הקומוניסטיות בעולם? המחבר מציין בצדק ש'ההסכם הזה היה המאורע בעל ההשפעה הגדולה ביותר בתולדות פק"פ עד לאותה שעה, עז רושם בהרבה מן הערביזציה'.³² אולם בהמשך, בנסותו להסביר על רגל אחת את הסיבות למפנה במדיניות החוץ הסובייטית, הוא מסתבך בדיונים 'פילוסופיים' מפוקפקים דוגמת הטיעון הבא: 'הכוונה היא לאופן שבו נוהגים הקומוניסטים להתבונן במציאות, לנטייתם לגלות בוז לעובדות. לכשרונם ... להציב כנגד עולם המציאות עולם אחר שכל-כולו תוצאה של גישתם הסובייקטיבית להיסטוריה, אף שהיא מתוארת על-ידם כאובייקטיבית'.³³ מדיניות החוץ של סטלין במחצית השנייה של שנות השלושים היתה ללא ספק מוטעית מבחינת האינטרסים החיוניים של ברית-המועצות לטווח הארוך, אבל אין לכך כל קשר לנטייתם כביכול של הקומוניסטים להתבונן כך במציאות. למעשה לא מצאנו בפרק 13 תיאור או הסבר משביע רצון לביטויי אותו משבר 'עז רושם יותר מהערביזציה', חוץ מ'קרע תורני' במפלגה, שהושפעה מגורמי פנים-מפלגתיים בארץ-ישראל ולא רק מברית-המועצות ומדיניות החוץ שלה.

הקשרים בין המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית ובין ברית-המועצות והקומאינטרן (עד לפיזורו של זה האחרון ב-1943) בעת המלחמה ואחריה הם ללא ספק אחת הסוגיות החשובות והמעניינות ביותר בספר. בשל קוצר היריעה לא נוכל להתייחס לכל ההיבטים המורכבים בהתייחסות הקומוניסטים הארץ-ישראלים (ובמיוחד היהודים) לפעילות מפלגתם ב'ליגה וי', לקשריה עם הוועד היהודי האנטי-פשיסטי, שפעל בברית-המועצות בשנים 1948-1949, ולבסוף למעורבותה של המפלגה הקומוניסטית במפנה שחל במדיניות הסובייטית כלפי היישוב בשנים 1947-1949.

פעילותה של המפלגה הקומוניסטית ב'ליגה וי' - הן של חברים פעילים בה כמו רות לוביץ, והן של נלווים לה, דוגמת הסופר היהודי-גרמני הפליט בארץ-ישראל ארנולד צווייג - לא היתה יוצאת דופן בתקופה זו של שיתוף פעולה קומוניסטי עם כוחות סוציאליסטיים ודמוקרטיים, פוליטיים וציבוריים, בעולם. עם זאת, היתה משמעות חשובה לשיתוף הפעולה של הקומוניזם הארץ-ישראלי עם מפלגות ציוניות, מהשומר-הצעיר ופועלי-ציון-שמאל ועד מפא"י.

32. שם, עמ' 310.

33. שם, עמ' 311. בהקשר זה כדאי לציין שהמחבר גם עוסק, ללא כל צורך, בהנחות יסוד לא בדוקות, דוגמת: 'לא מן הנמנע שפיקוד הצבא הסובייטי חוסל כיוון שהתנגד להתקרבות לגרמניה', או 'הטענה הסובייטית שעלה בידי השלטונות הפולנים להחדיר מודיעים לתוכה היא אנטישמית' (שם, עמ' 313). או טענה מוזרה ולא מבוססת ש'25 שנה אחר-כך עודדה ברית-המועצות את גרמניה לתקוף את פולין' (עמ' 315) - כאשר ידוע מן התיעוד הארכיוני ומפעילותו של שגריר גרמניה במוסקווה, פון שולנבורג, ב-1939, שהמצב היה בדיוק הפוך, וזאת היתה גרמניה שלחצה על ברית-המועצות 'לקחת את חלקה' של פולין. ראה: B. Wegner (ed.), *Zwei Wege Nach Moskau*, Munchen-Zurich 1991; M. Semiraga, *Tainy Stalinskoi diplomatii, 1939-1941*, Moscow 1992.

המחבר לא ניצל את החומר הרב יחסית על יחסי ברית-המועצות עם היישוב בתקופת המלחמה ואחריה כדי לבחון את מקומה של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית במרקם מורכב ומתהווה זה, ועל כן הוא אינו יכול גם להסיק מסקנות ברורות וחד-משמעיות לגבי המשקל וההשפעה של המפלגה על קביעת המדיניות הסובייטית בנושא זה. ברור שמשקל זה היה שולי לחלוטין, כך שרברבנותו של שמואל מיקוניס על השפעתה כביכול, אין לה בסיס עובדתי כלשהו.

דו"ת מקדיש בספרו מקום חשוב לעניין המפנה שחל במדיניות החוץ הסובייטית כלפי היישוב ב-1947, אך אינו דן בכך מפרספקטיבה היסטורית ומבחינת ההתפתחות המעניינת והחשובה שחלה בזמן מלחמת העולם השנייה ואחריה. קביעתו החד-משמעית שנאמו של גרומיקו זיכה את הציונות בהכרה סובייטית מלאה ומוחלטת³⁴ היא קונטרברסלית ביותר: סטלין והשלטון הסובייטי לא עשו 'רוויזיה קורעת לב' ביחס לתנועה הציונית, לאחר שמאז הקמת המפלגה הבולשביקית ב-1903 נלחמו נגדה מלחמת חורמה; למעשה אם יורשה לי לצטט את עצמי, 'בדיקה יסודית ובלתי-משוחדת של מדיניות ברית-המועצות כלפי היהדות, הציונות וישראל בשנים 1945-1948 אינה מצביעה על קיום מפנה במדיניות, במובן של רוויזיה יסודית וקבלת מדיניות חדשה, מאחר שמטרותיו של סטלין לטווח ארוך, בכל הנוגע לפתרון השאלה היהודית, לא השתנו כלל ורק ביצוע המטרות נדחה. לא נערכה רוויזיה אידיאולוגית ביחס לציונות, אך הייתה התעלמות מעצם קיומה, לתקופה קצרה. ההכרה ביישוב כבתנועת שחרור לאומי לא יצרה מפנה ביחס אליו. היחס שונה מטעמים פרגמטיים מרכזיים ומתוך הכרה כי "הסוס הטרויאני היהודי" במזרח התיכון - כפי שבוודאי נחשב היישוב בעיני ההנהגה הסובייטית - יוכל לשרת היטב את האינטרסים הסובייטים למשך זמן מוגבל'.³⁵

ולבסוף, החלק הפחות נעים בכתיבת הביקורת על ספרו של דו"ת: אי הדיוקים, השיבושים, השגיאות הרבות מדי הנובעות מחוסר בדיקה קפדנית בשלב העריכה. ציינו כבר את שיבושי השמות, וניתן להוסיף שיבושים בתאריכים ובהחלפת מושגים, דוגמת תהליכי 'גרמניזציה' במקום 'סובייטיזציה' (עמ' 517), רישום בהערות 'מלחמה וקרע' במקום 'משבר וקרע' (עמ' 517) וכדומה.

אבל יש טעויות רציניות יותר, שעלולות להטעות את הקוראים ובמיוחד את הסטודנטים שאינם בקיאים בנושא. נביא כאן מספר דוגמאות בלבד:

1. המחבר מציין שבקיץ 1917 היו במפלגה הבולשביקית 25,000 חברים (עמ' 19), בעוד שבספרו של ל' שפירא, המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהוא מסתמך עליו הרבה, נאמר במפורש שבפברואר היו כ-24,000 חברים ובאוגוסט כבר היו 200,000;

2. דו"ת מתאר את ניקולאי אוטין כאנרכיסט, עוזרו של 'האנטישמי בקונין' (עמ' 18),

34. ש' דו"ת, עמ' 487.

35. ב' פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948, קריית שדה-בוקר 1987, עמ' 31.

- ולמעשה אוטין היה דווקא ממקורביו של קרל מרקס מאויביו המושבעים של בקונין באינטרנציונאל הסוציאליסטי הראשון (עמ' 18);
3. המחבר כותב שסברדלוב היה יו"ר הוועד המרכזי של קונגרס הסובייטים (עמ' 20); למעשה צריך להיות הוועד הפועל המרכזי (שהרי הוועד המרכזי הוא מוסד מפלגתי ואילו השני מוסד מדינתי);
4. משום־מה מתאר המחבר את אלכסנדרה קולונטאי כסופרת ואף כבולשביקית קיצונית, בשעה שקיצוניותה התבטאה בעיקר בתחום הגישה לאהבה חופשית ולמבנה המשפחה המהפכנית;
5. המשורר הרוסי הדגול אלכסנדר בלוק, שהיה סלבופיל, מיסטיקן וסימבוליסט, הפך אצל המחבר (עמ' 128) לסוציאליסט שמאלי, כנראה משום שבפואמות הגדולות שלו 'ה־12' ו'סקיתים' (שנכתבו לאחר המהפכה הבולשביקית) קיימת התפעלות מהמהפכה כ'קטקליזם קוסמי' שיטהר את רוסיה ממחלותיה ומפגמיה;
6. באמצעות הסקת מסקנות נסיבתיות הופך המחבר את דוד בן־גוריון למעין סוכן הבולשת הבריטית (עמ' 202), כביכול משום שגם הוא וגם הבריטים נלחמו נגד המפלגה הקומוניסטית בארץ־ישראל;
7. המחבר כותב שפנחס חפץ, מיורדי ארץ־ישראל לבירובידז'אן, התאבד ב־1948 'עיוור ומיואש', לאחר שנדחתה בקשתו לקבל אשרת יציאה לישראל (עמ' 519), בעוד שמרדכי נמיר, הציר השני של ישראל בברית־המועצות, מספר בספרו³⁶ שחפץ ביקר בצירות בראשית 1949, שוחח עם גולדה מאיר וביקש שיעזרו לו לחזור לישראל.
- דותן כותב כי 'הסיכום המלא שלא סיפרנו יינתן בסוף הספר השני, שיוקדש למפלגה הקומוניסטית בארבעים שנותיה הראשונות של מדינת ישראל'.³⁷ וחבל, שהרי כבר עברו שנתיים מאז פרסום הכרך הראשון, והכרך השני טרם ראה אור. לשם מה להחזיק את ציבור הקוראים במתח כה רב זמן כה ממושך – והרי כל כרך מהווה יחידה בפני עצמה? ומכאן גם רצוי היה לצרף ביבליוגרפיה לכרך זה.
- עם כל הליקויים אפשר בהחלט לקבוע ששמואל דותן כתב ספר חשוב המבוסס על חומר עשיר ורב גוני, המהווה צעד גדול קדימה בהשוואה למחקרים אחרים על תולדות המפלגה הקומוניסטית בארץ־ישראל.

36. מ' נמיר, שליחות במוסקבה: ירח דבש ושנות זעם, תל־אביב 1971, עמ' 72, 124–126, 133.

37. ש' דותן, עמ' 517.

מחקרים ועדויות על שנאת יהודים ופרעות

דפנה צמחוני

שמואל מורה וצבי יהודה (עורכים), **שנאת יהודים ופרעות בעיראק**, מרכז מורשת יהדות בבל, אור־יהודה תשנ"ב / 1992

בעוד שתופעת האנטישמיות באירופה ובמערב זכתה למחקר ולתיעוד מקיפים, המחקר על שנאת היהודים במזרח התיכון ובצפון אפריקה עדיין בראשיתו. צעד חשוב בכיוון זה הוא הספר שלפנינו. הספר מתמקד בשיאה של שנאת היהודים בעיראק, פרעות 1941 (הפְּרֶהוּד) בחג השבועות, 1-2 ביוני. היה זה האירוע הטראומטי ביותר בתולדות יהודי עיראק במאות השנים האחרונות, והיו לו השלכות רבות על תודעתם ועתידם. במסגרת ציון חמישים שנה לפְּרֶהוּד יצא לאור קובץ זה.

מה היו מניעיה ומאפייניה של שנאת היהודים בעיראק? האם היו פרעות 1941 תולדה של שנאה מושרשת ליהודים בחברה העיראקית, אשר נבעו מעצם יחסו של האסלאם ליהודים? האם היו הפרעות מתוכננות מראש או אירוע ספונטני, צירוף מקרים שהתרחש בהשפעת הנאציזם בעיראק, דהיינו תופעה חד־פעמית וחולפת, בהשפעת אידיאולוגיה שיובאה מבחוץ? מה היו תגובותיהם של היהודים והערבים העיראקים לפרעות? על שאלות אלה מנסה הקובץ שלפנינו לענות.

חלקו הראשון של הספר (עמ' 13-147) מוקדש לדיון היסטורי, ומביא לראשונה בתרגום עברי את מיטב המחקרים שנכתבו בנושא ופורסמו זה לא כבר בכתבי־עת מדעיים באירופה. מחקרו החלוצי של חיים כהן (פורסם לראשונה ב- *Middle Eastern Studies [MES]*, 3 [1966]) דן ברקע לפרעות 1941, השתלשלות האירועים והשפעתם על היחסים בין יהודים ומוסלמים בעיראק. מאמרו של אלי כדורי (פורסם בספרו *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974) מתבסס בעיקר על ארכיונים בריטיים ועומד על עמדתם המתחמקת והמתעלמת של הכוחות הבריטיים שחנו בשערי בצרה ובגדאד ונמנעו מלהתערב להפסקת המהומות, מתוך אי־רצון להתנגש בכוחות הלאומניים ולבל ייראה העוצר, עבד אל־אללה, כמי ששב לשלטון בחסות כידונים בריטיים. מחקרה החלוצי של סילביה חיים על הקהילה היהודית בעיראק המלוכנית (פורסם ב- *MES*, 12 [1976]) מתייחס בין השאר לתקופה זו ודן באווירה ובנסיבות הכלליות של הקהילה בתקופה זו, שהובילו לבסוף ליציאתה מעיראק.

מאמרו של סטפן וילד מתאר את השפעת הנציונל־סוציאליזם במזרח הקרוב הערבי (פורסם ב- *Die Welt des Islams*, 1985). בעיראק נוסדה תנועת הנוער ה'פְּתוּוּה' בהוראת ראש הממשלה, שנחשב ידיד הבריטים, נורי אל־סעיד, במטרה לחנך את הנוער העיראקי ברוח צבאית על־פי הדגם הגרמני. בראשה עמד מנכ"ל משרד החינוך העיראקי סמי שוּוּכַת, והיא הושפעה רבות מגרמניה הנאצית. הרעיון של אומה חזקה קסם ללאומנים העיראקים, כמו־גם גיבושה של הלאומיות הגרמנית שהקדימה יצירת האומה לבניית המולדת. סמי שווכת ראה ביהודים אויבים מבית, שיש להשמידם משום שהם

מסוכנים יותר מן האויבים מבחוץ. אולם תורת הגזע הארית עצמה היוותה מכשול להפצת הנאציזם במזרח התיכון – כמו המונח אנטישמיות עצמו, במשמעותו הסמנטית – משום שסיווגה את הערבים בדרגת הגזעים הנחותים, לא הרחק מהיהודים. ואכן, בתרגום ספרו של היטלר מיין קאמפף הושמט הפרק העוסק בדירוג זה של הערבים, וזאת בהסכמת היטלר. כמו־כן לא השתמשו במונח 'אנטישמי' אלא במונח 'אנטי־יהודי'. למרות ההשפעה האידיאולוגית נזהרו הגרמנים מלסבך עצמם בפעילות המכרסמת במעמדה של בריטניה במזרח התיכון. הם הסתייגו על כן מהקמת תאי המפלגה הנציונל־סוציאליסטית בארצות המזרח התיכון. הם גם סירבו לספק נשק, ולתכניות ההגדרה העצמית של הערבים העניקו אהדה בלבד.

החידוש העדכני החשוב בחלק זה של הספר הוא מאמרו של צבי יהודה המתבסס על מבחר מקורות ועדויות על הפרהוד אשר לא פורסמו עד כה. יהודה בוחן את דיווחיו של השגריר הגרמני גרובה לגרמניה בשנים 1937–1939, המציגים את היהודים כבני־ברית של בריטניה המסיתים את אזרחי עיראק – באמצעות הלשנות ומעשי שוחד – לערער את מעמד גרמניה בעיראק ולפגוע בנציגיה. גרובה חזה את פרוץ הפרעות ביהודים, אך לא ראה בגרמניה ובמדיניותה את הגורם המרכזי לכך, אלא הטיל את האשם על היהודים מתנגדי המשטר. לדעת יהודה, הקשרים שקיים גרובה עם אישים בכירים בממשל העיראקי, כולל אלה שנודעו כידידי הבריטים ובהם נורי אל־סעיד, העידו על האהדה הרבה ששררה בעיראק לגרמניה הנאצית לא משום הזדהות אידיאולוגית אלא מתוך ראיית גרמניה כמכשול בפני מדיניות הדיכוי של בריטניה וצרפת כלפי הערבים.

באשר למהלך אירועי הפרהוד יהודה מתבסס על עדויות חדשות, המובאות בחלקו השלישי של הספר, ומסיק כי הפרעות אורגנו על־ידי מוסלמים דתיים־לאומניים. שוטרים הצטרפו לפרעות רק ביומן השני, מה שהרחיב את מעגל הפורעים והגביר את בטחונם כי היהודים חסרי מגן. כעת נשמט הרסן מידי המארגנים והביזה הפכה ליעד העיקרי של ההמון. רק משהגיעו הפורעים לאזורים מסחריים וההמון חדל להבחין בין רכוש יהודי ללא יהודי, הורה העוצר על הפסקת המהומות. לדעת יהודה, העוצר והבריטים הזדהו עם הפורעים – ובכל אופן לא התנגדו להם – ולא היו מעוניינים בהפסקת המהומות כל עוד היו בשליטת יוזמיהן. הן תוכננו וכוונו להכריע את הקהילה היהודית בבגדאד, שהיוותה כשני שלישים מכלל יהודי עיראק באותה תקופה, מה שתאם את תפיסתה הלאומית של הנהגת עיראק. הלאומנים העיראקים היו מאוחדים בתפיסתם את היהודים כמיעוט שיש לסלקו מהעמדות החברתיות והכלכליות שתפס במדינה.

מפעל חשוב של המרכז למורשת יהדות בבל הוא מציאת שמות הנרצחים והנצחתם. על־פי רשימת השמות שבספר מגיע יהודה להערכת ועד הקהילה היהודית (120 נרצחים) וגם אינו רחוק מהערכת ועדת החקירה הממשלתית העיראקית (110).

בחלקו השני של הספר מתאר שמואל מורה את פרעות 1941 בראי הספרות של יהודי עיראק בישראל. מורה עומד על שתיקת האינטלקטואלים, הסופרים והמשוררים העיראקים, אף שחלקם היו ידועים כאוהדי יהודים. מורה מסביר זאת בכך שראו במרד רשיד עאלי, חודשיים לפני כן, מרד לאומי נגד הבריטים. גם סופרים יהודים כותבי ערבית בני הזמן לא כתבו על הפרעות, בעיקר משום גישתם הפרו־עיראקית ומשום שחשו כי הדבר לא יתרום לקידום אחווה ואחדות בעם העיראקי.

יהודים כתבו בעצמם על אירועי הפרהוד רק בשלב מאוחר הרבה יותר, לאחר שעזבו את עיראק. מורה מביא מזכרונותיהם של אישים בולטים בקהילה כאנוור שאול, מאיר בצרי וסלמאן דרוויש, אשר תיארו את הזעזוע העמוק שגרמו להם הפרעות, אף שהם עצמם, בעלי משרות נכבדות באותה עת, לא נפגעו מהם אישית. לצדם, משוררים וסופרים שחזו את אימי הפרהוד בנערותם וכתבו על כך שנים מאוחר יותר בישראל ובמערב. הם מתארים את האווירה והצלקת הנפשית העמוקה שהותירו האירועים המחרידים בהם אישית ובקהילה היהודית; את הזוועות, האימה וחוסר האונים מול אכזריות התוקפים. עם זאת לא שכחו לציין שכנים ישרי דרך שהגנו עליהם. כל המחברים תמימי דעים שהפרהוד פקח את עיניהם להבין כי היהודים לא יוכלו עוד לחיות בשלווה ובביטחון כבעבר ועורר בהם תהיות לגבי עתידם בעיראק. מסקנתו של מורה היא כי 'רוב היהודים הבינו שהפתרון היחיד הוא בתנועה הציונית, בהגנה עצמית וליכוד השורות, דבר שהצילם משואה נוספת לאחר ההכרזה על קום מדינת ישראל, ועם פתיחת שערי העלייה קמה הקהילה כאיש אחד ועלתה לישראל'. מסקנה זו נראית לי מרחיקת לכת. התנועה הציונית משכה בני נוער רבים אך לא ליכדה את כל בני הקהילה. הגורמים לעליית רוב יהודי עיראק במבצע עזרא ונחמיה היו רבים ומגוונים, ובחלקם אינם ניתנים להסבר הגיוני. הפרהוד השאיר משקע פסיכולוגי עמוק, אך הוא בוודאי לא היה הגורם היחיד לעלייה. מעניין לציין כי דווקא אישים כמו אנוור שאול ומאיר בצרי לא יצאו את עיראק עם העלייה ההמונית. הם החזיקו באוריינטציה פרו-עיראקית שנים לאחר מכן ויצאו את עיראק רק עם עליית משטר הבעת' והתחדשות רדיפות היהודים, וגם אז לא הגיעו, ברובם, לישראל.

חלקו השלישי של הספר מביא מבחר מקורות ועדויות על הפרעות מפי יהודים שנכחו בהן, אשר לא פורסמו עד כה. חבל שחלק מהעדויות מופיע ללא ציון תאריך ומקום מסירת העדות. התמונה המתקבלת מהעדויות לגבי יחסה של החברה העיראקית ליהודים בעת הפרהוד אינה חד־משמעית. לצד תיאורים קשים של ממדי השנאה והאכזריות, עוברים כחוט השני גם גילויים של אנושיות ואף ידידות מצד מוסלמים, שהזהירו את מכריהם ושכניהם היהודים מפני אפשרות של פרוץ הפרעות. לאחר שפרצו, היו שנתנו מחסה ליהודים והגנו עליהם בנשק מפני ההמון המסתער. ישנן גם עדויות על כך שיהודים הגנו על חייהם בנשק ובכל הבא ליד, ובמקרים אלה הצליחו לרוב להניס את הפורעים.

לסיכום, קובץ מחקרים חשוב זה על הפרהוד מהיבטים רבים ומגוונים, הוא ציון דרך חשוב בחקר יהדות עיראק, ומן הראוי שיובא לידיעתו של הציבור הרחב קורא העברית.

הולדת הלוחם

זאב צחור

אניטה שפירא, חרב היונה, עם עובד, תל־אביב 1992

אחד הנושאים שבהם עלה בידי התנועה הציונית להגשים את הרעיון המהפכני הגלום בה הוא יצירת 'יהודי חדש'. היהודי החדש, או בכינויו העממי 'הצבר', זכה לתשומת לב רבה בספרות העברית. היא נתנה בו סימני היכר וסימנה את הקוד ההתנהגותי האופייני לו. דמות הצבר, שהוזרמה מן הספרות לתודעה החברתית והתרבותית של ישראל, הוטעמה היטב, והיא אחד מביטויי הייחוד של החברה הישראלית.

הטרנספורמציה שעברה דמות היהודי הגלותי, השחוח והנכנע, לצבר העברי, רחב הכתפיים, העשוי ללא חת, זכתה לימים לדיון מחקרי, אולם עיקר המחקר נערך במסגרת דיסציפלינות שעניינן חקר התרבות, הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה. המחקר ההיסטורי, למרות האינטנסיביות שלו ופוריותו הרבה בחקר תולדות היישוב, דילג משום מה על נושא מרתק זה.

ספרה של אניטה שפירא, חרב היונה, הוא ניסיון מקיף ראשון לבחון את הטרנספורמציה הזאת באמצעות כלי המחקר של ההיסטוריון. למרות שמדובר בפריצת דרך במחקר, הספר איננו מסתפק בדיון עקרוני או בהארת אחד השלבים בתהליך, כמקובל במחקר ראשוני. הוא מבקש לתת הסבר כולל ומקיף של הסוגיה כולה, לאורך כל התהליך שבו עוצבה דמותו של היהודי החדש.

הנושא המרכזי, המוביל את מהלך הטרנספורמציה, הוא היחס של התנועה הציונית, ובמיוחד היישוב, אל השימוש בכוח אל מול ההתנגדות הערבית לקיומו של היישוב כישות לאומית. לפנינו תיאור מקיף של התפתחות העמדות הציוניות ביחס לשימוש בכוח, למן העמידה מול הפרעות ברוסיה, בשלהי המאה שעברה, ועד ההיערכות למלחמת העצמאות. אמות המידה שבהן נבחן הנושא אינן מתחום ההיסטוריה הצבאית אלא מתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית (אגב, בין המשבצות הלבנות במחקר ההיסטורי שלנו בולטות המשבצות הלבנות בהיסטוריה הצבאית. השאלה מדוע תחום כל־כך משמעותי בתולדות היישוב והמדינה איננו תופס את מקומו הראוי במחקר מבטאת כמה מבעיות היסוד של המחקר ההיסטורי בארץ).

לצורך ההתמודדות הכוללת והמקיפה כל־כך פיתחה פרופ' שפירא מעין תיאוריה, שבאמצעותה היא בוחנת את שלבי התפתחות היחס אל הכוח. במרכז התיאוריה מופיע אתוס לאומי, המורכב ממערכי נפש, זיכרון, סטריאוטיפים, קוד מוסרי, סמלים, העדפות והתנהגות. תהליך התפתחותו של האתוס, על השינויים החלים בו, הוא התהליך שבאמצעותו נבחן מעמדו של הכוח בתודעה הלאומית המתעצבת.

השינוי המפליג בין יחס 'האבות המייסדים' אל הכוח לבין יחס בניהם 'הצברים' אליו בא לידי ביטוי בשינוי האתוס. דור ההורים, שנפגש עם ההתנגדות הערבית האלימה, פיתח את מה שהמחברת מכנה 'אתוס דפנסיבי'. בהיותם חניכי המורשת היהודית,

שהתייחסה בבוז ל'שרירים', הם העדיפו את הצודק על פני החוק. מעבר לבעיה המוסרית, הנובעת ממורשה של התנגדות לתוקפנות לסוגיה, היה גם צד פרקטי: בהיותם מודעים לחולשתם כמיעוט קטן בסביבה עוינת, היה על ראשוני המתיישבים הציונים לבנות מודל שנועד לאפשר את המשך המעשה היוצר שלהם בארץ, תוך התכחשות לקיומו של קונפליקט או הצנעתו ככל שניתן. הם חששו במיוחד מהמשמעות ארוכת הטווח של החיים בצל החרב, של הגשמת הציונות במחיר של מלחמה שלעולם לא יהיה לה קץ. האתוס הדפנסיבי שהם עיצבו התמקד, על כן, בקונסטרוקטיביזם. ההקרבה היא בהתיישבות ובבניין, לא בצבא ובשדה הקרב. ההתמודדות מול הערבים אכן מחייבת לעתים לקחת נשק ביד ולהגן על הבית, אבל זהו אילוף חולף, שולי למאמץ העיקרי המחייב להתמקד בעבודה ולא במלחמה.

דור הבנים התייחס לנושא הכוח באופן שונה לחלוטין. לאתוס שהוא פיתח קוראת המחברת 'אתוס אופנסיבי'. הצבר הצעיר היה משוחרר מהסטריאוטיפים המיובאים של הוריו. ההיכרות המעמיקה יותר עם הארץ ונופיה, התעצמות היישוב, התגברות הביטחון העצמי וכמובן התפתחות הקונפליקט לכדי מאבק לאומי, ששוב לא ניתן היה להצניע אותו, שינו את האתוס. הצעיר הארץ-ישראלי טיפח בגאווה מעמד סמי-מקצועי של לוחם. הוא העניק יוקרה ועדיפות לערכים חדשים: אומץ-לב, גבורה, נשק, ולא נרתע מהמשמעות המוסרית של שפיכות דמים.

השינוי באתוס לא היה דרמטי. מלכתחילה שני מרכיביו לא היו חד-משמעיים. היו בתוכם גוונים אידיאולוגיים שונים. כך, למשל, ביטא ברדיצ'בסקי, עוד בשלהי המאה ה-19, סולם ערכי המתאים למיתוס האופנסיבי, ואילו דב סדן מתגעגע, סמוך להקמת הפלמ"ח, לאמות המידה שרווחו ביישוב בתקופת הדומיננטיות של האתוס הדפנסיבי. באופן פרדוקסלי ההתנגדות לאתוס הדפנסיבי יצרה מכנה משותף בין הרוויזיוניסטים מימין ובין ברית-שלום מהצד הנגדי. זרמים אלו חזרו וערטלו את מחלצות הכיסוי של הקונפליקט, הבליטו את משמעותו הלאומית ארוכת הטווח והציעו פתרונות טוטאליים – הפעם, כמובן, מנוגדים. ממשיכיהם האידיאולוגיים של שני הזרמים עתידים להתנגד אחר-כך גם לאתוס האופנסיבי.

הנה כי כן, בחינת האתוס שמציעה פרופ' שפירא מורכבת ובעייתית. על כן ההתמודדות עמו חייבה דיון רחב, הנפרס על פני רוחב הקשת האידיאולוגית המגוונת כל-כך שאפיינה את היישוב, ובמקביל, לכל אורך תולדות היישוב הציוני. היא בוחנת את התגבשות האתוס והשתנותו בשני צירים. האחד הוא ציר הזמן: ההתפתחויות הפוליטיות והשפעתן על השינויים באתוס. הציר השני הוא ציר הדורות, היינו השוני המנטלי בין האבות לבניהם ומשמעותו התרבותית וההתנהגותית.

ציר הזמן המתחיל בפרעות ברוסיה בשלהי המאה ה-19 נמשך ועוקב אחרי גלי העליות לארץ, ראשית המפגש עם הערבים, תל-חי, פרעות 1929, ומסתיים במלחמת העצמאות. ציר זה הוא, בעצם, קיצור תולדות היישוב, תוך דגש על יחסה של הציונות לבעיה הערבית. ציר הדורות כולל דיון רחב ומפתיע ביצירה האינטלקטואלית והספרותית, למן אחד העם וביאליק ועד חיים גורי.

חרב היונה שייך לסוג הספרות המחקרית הנחשבת לסיכום כללי. בדרך-כלל מתבסס ספר מסוג זה על הישגי המחקר עד כה ונסמך עליהם. במקרה שלפנינו המחברת העדיפה להתמודד בעצמה עם המקורות. היא חזרה וקראה את דברי המנהיגים המעצבים לתקופותיהם ולמפלגותיהם, בדקה קבוצות פוליטיות והגיעה גם למקורות

נידחים כמו עלוני תנועות נוער ואפילו מכתבים פרטיים של אנשים שלא עשו לעצמם שם. לפתחה של פריסה כזו אורבת סכנת ההיסחפות ואובדן הפרופורציה. בהכללה ניתן לומר שהמחברת לא אפשרה לחומרים לגרור אותה. היא שלטה בהם הן מבחינת המינון ובעיקר מבחינת הבחירה בין עיקר לשולי. אכן, ההתבטאויות העיקריות הנבחנות הן של המנהיגים המעצבים, אלו שדבריהם היו בעלי השפעה. דברי האנשים הפרטיים הנזכרים בספר נועדו להקנות צבע ורוחב. אולם, פעם בפעם הפרופורציה מתעוותת.

כך, למשל, המקום הרחב שהוקצה למכתבו של חיים ארלוזורוב לחיים ויצמן ב־1932. מכתב נסער זה, שבו מזכיר ארלוזורוב אפשרות להשתלטות בכוח של היישוב על מוסדות השלטון בארץ, היה הרהור בוסר, גם על־פי הודאתו של ארלוזורוב באותו מכתב עצמו. אין הוא מתקשר לרצף דבריו הקודמים והמאוחרים יותר של ארלוזורוב וודאי לא למדיניותו. המכתב, שלא זכה לתשובה או להתייחסות כלשהי מצד שולחו ומצד מקבלו, אינו אלא סוג של פליטת קולמוס. קביעתה של המחברת שזוהי נקודת ההתחלה של ההכרה 'שהגשמת הציונות לא תוכל להתבצע בשיטות האכולוציוניות המקובלות, ושבסופו של דבר, הגשמתה תחייב שימוש בכוח' (עמ' 286), הקדימה את זמנה.

הנטייה 'לתפוס את הרגע' שבו ניתן לגעת ברגע המוות או ההולדת של התהליך ההיסטורי היא אחת המהמורות האורבות דרך קבע לחוקר. גם פרופ' שפירא נתפסת בה. לדוגמה, כאשר היא מעגנת את רגע מותו של האתוס הדפנסיבי בכינוס פעילי מפא"י בדצמבר 1940, בעקבות 'דבריו האיקונוקליסטיים (?) של ברל' (עמ' 381-382).

נקודת הזמן שבה מאבד האתוס הדפנסיבי את הדומיננטיות שלו לטובת האתוס האופנסיבי היא המרד הערבי, במחצית השנייה של שנות השלושים. בין אם מקבלים ובין אם דוחים את המיקום המרכזי שמקצה פרופ' שפירא לאתוס והתפתחותו, הדיון בתהליכים העוברים על היישוב לנוכח המרד הערבי מרתק. שילוב החומרים שלמן הנאום רבי־הפתוס של המנהיג ועד ההתפרצות הפואטית של המשורר הם מעשה אמן. הווירטואוזיות של מעשה הפסיפס איננה הופכת ליעד לעצמו, אלא לניתוח רב־פנים של 'פסיכה לאומית', בימים שבהם העולם והיישוב ניצבים על סף תקופה חדשה. לטעמי פרק זה הוא הטוב בפרקי הספר.

ספר מונומנטלי שכזה, המבקיע לתחומים חדשים, מקדים, לעתים, את המחקר הבסיסי בנושאים משניים. כך, לדוגמה, כאשר המחברת מקצה לברית־הבריונים תפקיד ראשון במעלה בעיצוב התשתית הרעיונית העתידה לשמש את תנועות המחתרת ואת 'החברה האלטרנטיבית ליישוב המאורגן'. במצב המחקר, כפי שהוא היום, ניתן להחיל קביעה זו לכל היותר על הלח"י, אלא שארגון זעיר זה היה רחוק ממעמד של אלטרנטיבה. המעט שאנחנו יודעים על מקורות ההשפעה של האצ"ל (עוד נושא שהוא משבצת לבנה במחקר הקיים בארץ) אינו מאפשר קביעה גורפת כזו באשר להשפעת ברית־הבריונים. גם הקביעה שרוב העולים בתקופת העלייה השנייה 'היו יהודים דתיים שבאו לבלות את שארית ימיהם ולהיקבר בארץ הקודש' (עמ' 96) נראית כאנכרוניזם ולא כמסקנה העולה מן המחקר (ששוב, עדיין חסר לנו).

כצפוי, הספר זכה מיד עם הוצאתו לאור לתשומת לב רחבה. הביקורת – הן האוהדת והן המסתייגת – עסקה בעיקר בסוגיית האתוס. אכן הנושא הזה מזמין

התייחסות משום החידוש שבו ומשום שזהו ציר ההתקדמות של פרקי הספר. עם זאת, ספק אם זהו מבחנו של המחקר. המחברת היתה ערה לנקודות החולשה של הצעת ציר מרכזי מכליל כל-כך בסוגיה רבת פנים כל-כך. היא עצמה הציבה מדי פעם סימני שאלה, במיוחד בדיון על האתוס הדפנסיבי, שלעתים נראה ככותרת שרירותית לזרמים שונים המתרוצצים בתנועה לאומית שרק עתה מגבשת את דרכה. לאחר הקריאה הראשונה ניסיתי לבדוק אפשרות לקרוא את הספר בלי להתייחס כלל להגדרות הנחרצות של הדפנסיבה והאופנסיבה שבאתוס על זרמיו. והנה, למרות שהגדרות אלו שזורות כציר מרכזי לכל אורך הספר, מצאתי, להפתעתי, שהמחקר עומד לעצמו, גם ללא התמיכה התיאורטית שלהן.

כתיבתה של פרופ' שפירא נחשבת, ובצדק, למופת מבחינת הרהיטות, השימוש בחומרים מגוונים והיכולת הווירטואוזית לשלב דיון מעמיק ותיאור מרתק גם יחד. עם זאת קהל היעד מצטמצם הפעם; הקורא המשכיל, האמון על ספריה הקודמים של פרופ' שפירא, ייאלץ לפנות את המקום לקורא הבקיא. הסיבה לכך היא ההתמקדות בתחום האינטלקטואלי. הדרך הציונית אל הכוח נבחנת רק ביחס למשמעות הכוח, בהנחה שתולדותיו והתפתחותו מוכרים לקורא. הדיון על תל-חי איננו כולל - ובמסגרת שנטלה על עצמה המחברת גם לא יכול היה לכלול - את סיפור הקרב עצמו. מכאן ההנחה של המחברת שהקורא הפונטציאלי שלה מכיר את סיפור הקרב ובקיא בפרטיו. כך הדבר גם ביחס לפרעות תרפ"ט, המרד הערבי, דרכי הפעולה של המחתרות, מבנה ההגנה, היחסים עם האצ"ל וכיוצא באלו נושאים שהם סיפור העלילה המקביל.

ביטוי סמלי להתמקדותה הקפדנית של המחברת באמת המידה האינטלקטואלית של תולדות הכוח היא היעדרותו המוחלטת של ישראל שוחט מן הספר. שוחט היה מייסד בר-גיורא ומנהיג 'השומר'; הוא היה ראש וראשון להפעלת הכוח כגורם לאומי. אבל הוא לא היה הוגה דעות. טביעת האצבעות שלו היא הבולטת ביותר בעשור הראשון של עיצוב ארגוני לוחמים, רכש נשק, התיישבות בטחונית ואפילו גיבוש תורות הלחימה וחינוך הלוחמים. אבל שוחט לא היה אינטלקטואל, לא מנהיג פוליטי (להוציא תקופה קצרה) ולא משורר - אלא מפקד. העובדה שאיש מרכזי כזה איננו נזכר בספר בן קרוב ל-600 עמודים על תולדות הכוח, איננה מקרית; חרב היונה איננו עוד 'ספר תולדות ההגנה', אלא ספר ראשון שעניינו תולדות היחס אל ההגנה.

תולדות התנועה הקיבוצית

אייל כפכפי

Henry Near, *The Kibbutz Movement: A History*, I, Oxford University Press 1992

ספרו של הנרי ניר על התנועה הקיבוצית הוא ספר חשוב, המסכם היטב את העיקר מתוך מחקריו שלו ומחקרי אחרים, כולל החומר העצום שנכתב על הנושא בעברית. הספר הוא פרי הבשלה ארוכה של המחבר במחקר התנועה הקיבוצית, ועל כן גם מה שהוא שואב ממחקרי אחרים זוכה לאינטגרציה שלמה באופן ראייתו העצמית את הדברים, עד שלא נודע כי מחקרי האחרים באו אל קרבו.

הקיבוץ בעלייה השנייה 1904 – 1914

המחבר עומד על שני התנאים שאפשרו את יצירת הקבוצות: הנושא האנושי – פועלים שהצליחו להסתגל לעבודה החקלאית ולחיים בקבוצה; והתנאי הכלכלי – כניסת התנועה הציונית לרכישת קרקעות והקמת חוות. המחבר מבחין בין הניסיון של הקולקטיב בסג'רה, ביוזמתם של מניה שוחט, יצחק בן-צבי ואחרים, לבין דגניה. הראשון היה שיתופי, מבוסס על יוזמת הפועלים – אך זמני, בעוד שדגניה, על אף שגם היא החלה כקבוצת כיבוש של פועלים שנבחרו לצורך ניסיון בהנהלה עצמית של פועלים, התכוונה אל הקביעות, אל ההתיישבות. סג'רה ודגניה ושבתת כנרת היוו את ערש התנועה הקיבוצית. הם התוו את הדרך מכשולון כיבוש העבודה במושבות אל התיישבות עצמית בגליל.

כאשר המחבר מתאר את הקולקטיב בסג'רה ו'השומר'. הוא מסבר את אוזן הקורא מחוץ לארץ בהבלטת דמותו של נשיא המדינה השני, יצחק בן-צבי, כדמות המרכזית של 'בר גיורא' ו'השומר', על חשבון ישראל שוחט, המנהיג האמיתי של 'השומר'. מניה שוחט הציורית, אשתו של ישראל, זוכה לכל המגיע לה כמהפכנית וכאם הקולקטיב בסג'רה. ההצלחה של ה'קיבוצים' הראשונים, סג'רה ודגניה, היתה קודם כל כלכלית. את שבחיה של דגניה מביא המחבר מפיו של ברל כצנלסון במכתב פומבי לחבריו בדגניה ב-1935. זה היה מאמר פוליטי, שכיוון להעלות את יוקרתה של דגניה, בת העלייה השנייה, במאבק של ברל על איחוד התנועה הקיבוצית, שבו דן המחבר בהמשך. ברל השתמש אז בנוסטלגיה למטרות פוליטיות, ולכן מוטב היה למקם את ה'מכתב' הזה במסגרת המאבק על איחוד התנועה הקיבוצית ולא כעדות אובייקטיבית למה שחש ברל ב-1909. די במקורות האותנטיים שמביא המחבר להתרשם חזק מדגניה. כשהתלבטה הקבוצה אם לנדוד הלאה למקום עוד יותר קשה ויותר ראשוני שכנעו בוסל ותנחום תנפילוב את חבריהם שההתמדה והקביעות, ההמשכיות והבניין הם החלוציות האמיתית. התפתחותה הכלכלית של דגניה גרמה להתרחבותה, עד שמייסדיה החליטו שעליה להצטמצם שוב בד' אמות האינטימיות. אין זה אומר שדגניה

הסתגרה כלפי בעיות היישוב. חבריה היו מוכנים לפעול מחוץ לקבוצה לטובת הכלל, כפי שעשה למשל בוסל כשסירתו, ששטה מפגישה בטבריה למען הפליטים מיהודה שבאו לגליל בימי המלחמה, טבעה בכנרת. אמת שדגניה התלבטה הרבה אם להצטרף ל'המשביר', שראשיתו בסיוע ליישוב מחיר החיטה בימי מלחמת העולם הראשונה. המחבר איננו נוקט עמדה כלפי התיאור של אניטה שפירא שהעליב בשעתו את חברי דגניה,¹ בהציגו את קבוצתם כמסתגרת ואנוכית.

נסיון אנשי העלייה השנייה לממש את רעיונותיהם בקרב אנשי העלייה השלישית

לביא הצטרף לגדוד העבודה כדי להגשים את רעיונו על הקבוצה הגדולה. אבל בגדוד העבודה הוא בא מהר מאוד לידי התנגשות, כשמזכירות הגדוד טענה שיש להמשיך בקופה כללית של הגדוד הארצי, הדואגת קודם כל לעניינים הדחופים ביותר, כלומר הזנת הפלוגות. אל המחלוקת בין עין-חרוד, שרצתה לבסס לעצמה אינוונטר הולם שיאפשר ייצור, לבין מזכירות הגדוד נוספה גם מתיחות פוליטית. הסתדרות שהונהגה בידי אחדות-העבודה ומזכיר ההסתדרות, אמנם ראו בגדוד את הגוף הדינמי והחלוצי של ההסתדרות, אבל הם גם חששו שמא יתחרו בהם מנהיגי הגדוד על הנהגת תנועת העבודה. ניר טוען שחששם של הוותיקים (בצדק הוא מציין שכמה מראשי 'השומר' ניצבו יחד עם הנהגת הגדוד באופוזיציה להנהגת אחדות-העבודה וההסתדרות) שהחדשים יטלו מהם את כתר המנהיגות היה מבוסס, וכי עצם התפיסה של הגדוד בדבר קומונה כללית של פועלי א"י עוררה חשד שמטרת מנהיגי הגדוד היא לאחד את יתר הפועלים תחת כנפי מנהיגותם.² למעשה זה לא מדויק, כי בן-גוריון, שהכריע נגד הרוב בגדוד לטובת עין-חרוד, כפי שמתאר המחבר היטב, דגל בעצמו בקומונה כללית. זה לא היה ריב אידיאולוגי בעיקרו, אלא מאבק כוח שנערך בקרב מנהיגי העלייה השנייה ומנהיגי העלייה השלישית על גבה של התנועה הקיבוצית. זאת לא תהיה הפעם האחרונה. כאן חסר החוט של ישראל שוחט שלא נטוה היטב מימי 'השומר', כפי שראינו קודם לכן. גם כשיוזכר שוחט בהמשך כאחד ממרכיבי הפלג השמאלי של הגדוד,³ המושך אותו לפילוג ולבסוף גם לירידה הטראגית אל ברית-המועצות, גם אז הוא לא יהווה בעיני ניר מרכיב של השמאל מטעמים אידיאולוגיים. כבר אלקנה מרגלית התלבט מאוד כיצד להגדיר את יוזמותיו ה'שמאליות' של שוחט, ואפילו כאשר ארגן ב-1926 את המשלחת הרת האסון לברית-המועצות.⁴ המחבר אינו נוקט עמדה כלפי התיזה של יונתן שפירא שציירה את ששת החברים מהעלייה השנייה, מקימי אחדות-העבודה, כמנהיגות דורית שהצליחה לשמור על מנהיגותה מול כל האיומים של הנהגות העליות הבאות;⁵ אבל הוא ער לעובדה שהמחלוקות העיקריות שפילגו את תנועת הפועלים חצו גם את אנשי העלייה

1. השווה הנרי ניר, עמ' 46, לאניטה שפירא, ברל, תל-אביב 1980, עמ' 105.

2. ניר, עמ' 78.

3. שם, עמ' 140.

4. א' מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה, תל-אביב 1980, עמ' 251.

5. 'שפירא, אחדות העבודה ההסטורית, תל-אביב 1975.

השנייה. זו היתה מחלוקת בין 'השומר' לבין 'ההגנה',⁶ וגם פילוג גדוד העבודה לא יצא מכלל זה.

העלייה הרביעית: הקיבוץ המאוחד ו'החלוץ'

את המהפכה בתפיסה החלוצית, לעומת זו של העלייה השנייה, עיצב טבנקין בהשפעת הסמל החדש של ההכשרה החלוצית: קלוסובה. שם התקבצו נערים ונערות שברחו ממשפחותיהם ללא לבנים לגופם, עם חליפת לבוש אחת. ההכשרה היתה דלת אמצעים והעבודה שהתקיימה ממנה היתה עבודת חוצבים קשה. היא חיתה באמת על-פי הסיסמה שהיתה מתוחה על קירותיה: 'חוקת החלוציות הינה אכזרית במעשיותה אך נפלאה במהותה'.⁷ טבנקין התפעל מהמהות וגם, אכן, מהאכזריות של קלוסובה. בין חבריו של טבנקין היו שראו לעתים את הדברים באור שונה וביקורת: חברי ההכשרה הזאת עובדים קשה מדי ואוכלים רע מדי, ואין להם לא לבוש הולם ולא מקום לישון כהוגן – וכך הם נחלשים וחולים.

לא רק טבנקין ידע להגדיל השפעתו אצל החלוצים מהעלייה הרביעית. עליית כל הנוער החלוצי של השומר-הצעיר בעת העלייה השלישית הותירה את הגולה עירומה מייעוד חלוצי, ועל הנוער שם היה לגבש לעצמו זהות מחדש. מי שגיבש את הזהות הזו לגבי חלק חשוב של הנוער היה מי שדווקא נדחה בידי קבוצתו בארץ: מאיר יערי. הוא היה אמנם אישיות חשובה בתנועה ובקבוצת ביתניה, שנודעה בגלל הקובץ 'קהילייתנו', אולם דרכיו האוטוריטריות הכשילוהו, ולמעשה נאלצו הוא ואשתו לעזוב את הקבוצה. ואז חזר לגליציה. באופן רשמי היה שליח של הקק"ל, אבל למעשה הכשיר שם את לבבות הנוער של השומר-הצעיר על יסוד 'סמלים תלושים', החיבור שכתב ב-1922. יערי נפרד בחיבור זה מהרומנטיזם של השומר-הצעיר, שהגיע לשיאו בביתניה, ותבע להשתית את דרך התנועה על תביעות של חלוציות מעשית ומוגדרת בהשפעת תורת גורדון, 'דת העבודה'.⁸ למעשה קשה להניח שאפשר לייחס לגורדון את הסיסמה השחוקה הזאת. הנרי ניר טוען שיערי המציא את 'תורת השלבים' כדי לגדור בעד גלישת חברי השומר-הצעיר לקומוניזם, ובנקודה זו הוא חוזר על האפולוגטיקה של יערי עצמו ושל תנועתו. ה'שלב' של הקואופרציה עם הבורגנות בציונות התקבל בתנועתו של יערי כהכרח לא יגונה, וייתכן שיותר משגדר באמת בעד השפעות קומוניסטיות הוא נועד לבודד את השומר-הצעיר מכלל הנוער החלוצי הציוני-סוציאליסטי – ובכך הפך לשורש פורה לענף ההשמאלה הקומוניסטית.

המחבר מסייג את הגירסה המקובלת שלפיה היו חברי השומר-הצעיר הרבה יותר משכילים מאלה שבתנועות נוער אחרות, זאת למרות שהוא מביא מכתב נוגע ללב של איש 'החלוץ' והקיבוץ המאוחד המתקנא באנשי השומר-הצעיר על יופיה של תנועתם, שהיה נכון להצטרף אליה ולו בגלל שירתם היפה. אלא שהוא גם כעס עליהם – על התבדלותם מההמונים. שונה מהשומר-הצעיר היתה גורדוניה. תנועה זו שנוטה בעיקר

6. מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה, עמ' 251.

7. ניר, עמ' 109.

8. שם, עמ' 118.

על דרך ההתנגדות לשומר-הצעיר, בידי פנחס לבון (לוביאניקר), החלה מההתנגדות למרקסיזם והמשיכה בהתנגדות ל'תרבות הנעורים'. לבון כפר בתרבות מיוחדת ובאידיאלים מיוחדים לנוער. אמת היא, טען, שהנוער מתייחד בתכונות מסוימות וחלקן פורה אפשרויות, אך אין לו אידיאלים מיוחדים.

בשנות השלושים שיפרו הקיבוצים את מצבם הכלכלי לעומת שנות העשרים. הן באמצעות מלווה קונסולידציה, הן באמצעות כספי ההעברה מגרמניה, אבל גם במאמצים גדולים של אנשי הפלוגות, שחסכו מפיהם כדי לקבץ ממון להתיישבות. למרות ההתאוששות, יחסית לשנות העשרים המאוחרות, נשארו הקיבוצים בבעיות כלכליות קשות. הם נזקקו לאשראי קצר מועד עם ריבית גבוהה. הם אמנם השתפרו מאוד מבחינת הייצור, תפוקתם התגוונה וגדלה, ומקצועיות החברים השתפרה – אבל עקב אכילס שלהם היה המימון: העדר אשראי זול. רמת החיים של חברי הקיבוצים היתה בסדר פחות או יותר מבחינת התזונה, אבל הדיור הצפוף גרם לסבל רב.⁹

סיפורה של התנועה הקיבוצית בשנות השלושים מלווה בקשיי הקליטה של העלייה הגרמנית ובתרומתה הגדולה בראש ובראשונה לקיבוץ המאוחד. תנועה זו, שניהלה מדיניות של כור היתוך, התנגשה לא פעם עם עולי גרמניה ועם קבוצות חברים כמו השומר-הצעיר מרוסיה באפיקים. הקיבוץ המאוחד בכלל היה ריכוזי מאוד, בעוד שבשומר-הצעיר הדגישו את חשיבות השכנוע ההדדי במטרה להגיע לקונסנזוס ואילו בחבר הקבוצות, התנועה הקטנה ביותר, המשמעת למזכירות התנועה היתה מינימלית.

בפרק מיוחד, המתאר את תהליך הפוליטיזציה של התנועות הקיבוציות, מפרט המחבר את הייחוד באופי הפוליטיזציה של כל אחת מהתנועות. השומר-הצעיר, שבו לפוליטיקה ולמפלגות, היה הראשון שהפך למפלגה, מיד עם הקמתו ב-1927. חבר הקבוצות נעזר, יחד עם המושבים, בהפועל-הצעיר עד 1930; ואילו הקיבוץ המאוחד החל רק כמכשיר הביצוע של המפלגה וההסתדרות, אבל לבש יותר ויותר אופי של מפלגה מהפכנית, במיוחד לאחר מאבקו בהנהגת מפא"י בעניין הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי. נסיונו של הנרי ניר להכללה מביא אותו לסכם בצורת טבלה¹⁰ את הנטיות של התנועות השונות. אודה שהסיכום אינו לרוחי, כי טבלה מחייבת לתמצות שמחמיץ את המורכבות ההיסטורית ובהכרח מתעלם לפעמים מהעיקר. כך, למשל, כצנלסון: הוא תמך בהסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי, אבל תמיכתו נגזרה בעצם מסיטואציה מסוימת והוא שלל את המהלך של בן-גוריון. גורדוניה בתקופות מסוימות שללה ארגון משותף עם הערבים, אבל יחסה לערבים היה בכלל הרבה יותר מתון מיחסו של בן-גוריון שבתקופות מסוימות תמך בארגון המשותף, בניגוד לרושם הנוצר מהטבלה. היסטוריה היא קודם כל תיאור סיטואציה, ו'דעות' מופשטות מחוץ לסיטואציה עלולות להטעות.

הנרי ניר נוקט צעד נכון כשהוא מתאר שלושה קיבוצים לדוגמה משלוש התנועות הקיבוציות, למרות שכמובן אין אפשרות לייצוג מושלם. הוא בחר בגבעת-ברנר, בחולדה ובמשמר-העמק, והדיווח עליהם מרתק. כמו-כן הוא הצליח לתמצת את מה

9. מבפנים, אוקטובר 1934.

10. ניר, עמ' 218.

שהוא מכנה בצדק 'התקופה ההרואית' של התנועה הקיבוצית: מאורעות 1936-1939. התנועה הקיבוצית גם הקימה אז את 'ישובי 'חומה מוגדל' וגם יצאה מהגדר, תוך השתתפות ערה ומובילה ב'הגנה'. הקיבוץ המאוחד גם יזם אז את הקמת המוסד לעלייה, כדי להעלות את חבריו גם אם אין להם סרטיפיקטים, והוא הצליח להעלות אלפי חלוצים. זה היה מעט יחסית למספר היהודים שנשארו והושמדו בארופה, אך זה היה בכל זאת מעשה חשוב. העלייה הבלתי-לגאלית, שארגנו חברי הקיבוץ המאוחד, נתמכה בידי חלק מצמרת מפא"י וחלק אחר של הצמרת תמך בה. לאחר שנגווה התקווה למדינה עברית, שינה בן-גוריון דעתו והציע עליית הפגנה חמושה בלתי-לגאלית. רוב צמרת מפא"י וכל צמרת הקיבוץ המאוחד התנגדה לכך ובראש ובראשונה פעילי ה'הגנה' והעלייה עצמם.¹¹ תפקידיה הלאומיים הבולטים של התנועה הקיבוצית לא הושפעו כהוא זה מהמחלוקת על היחס לערבים. הקיבוץ המאוחד ראה את ההתנגשות עם הערבים כבלתי נמנעת, בעוד שהקיבוץ הארצי רצה בארץ אחת לשני עמים, כמאמרו של בובר.¹²

המחבר תורם להבהרת הריב הגדול בין ברל כצלנסון לקיבוץ המאוחד, בלוותו את מגוון הדעות בתוך שתי התנועות, חבר הקבוצות והקיבוץ המאוחד. בהסתמכו על עבודתו של ברוך בן-אברהם על חבר הקבוצות הוא מראה שהיה חלק בתנועה זו, במיוחד דגניה ב', שהיה קרוב לתפיסות הקיבוציות של הקיבוץ המאוחד מבחינת גודל היישוב ופתיחותו. הפוליטיקאים של חבר הקבוצות, שרצו בתנועה כבסיס למורשת המתינות הפוליטית של הפועל-הצעיר לא סייעו לברל כצלנסון במאמציו להשיג את הסכמת הקיבוץ המאוחד לאיחוד התנועה הקיבוצית. אך עיקר ההתנגדות באה מהנהגת הקיבוץ המאוחד, ובראשה טבנקין. ברל החל לחתור לאיחוד לאחר נצחונו של הקיבוץ המאוחד בהכשלת הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי ב-1935. הקיבוץ המאוחד גייס רוב נגד צמרת מפא"י בהתחברו אל השמאל ההסתדרותי, השומר-הצעיר ופועל-יצוין-שמאל. כבר קודם לכן הזכיר המחבר את הריב של ברל כצלנסון עם הקיבוץ המאוחד על 'החלוק'. נסיונו של ברל כצלנסון למהול את הרדיקליזם של הקיבוץ המאוחד במתינות של חבר הקבוצות לא הצליח. ניר טוען שברל רצה לחדש את ההרמוניה בין שלושת הוותיקים מהעלייה השנייה - בן-גוריון, טבנקין והוא עצמו ובעת ובעונה אחת, כדי לשקם את מעמדו האישי בתנועה. לכאורה אין שני נימוקים אלה עולים בקנה אחד, כפי שהמחבר עצמו מוכיח היטב: מאבק הכוח התנהל בין ברל לטבנקין במהדורה הראשונה, ובמהדורות הבאות, לקראת פילוג מפא"י, יצטרף גם בן-גוריון למאבק, לצד ברל. שום הרמוניה לא תושג בין מנצחים ומנוצחים במאבק הכוח. ובכל זאת יש צדק בדבריו: מה שברל רצה זה חידוש ההרמוניה, בעוד שבן-גוריון רצה את חידוש המשמעת.¹³

לסיכום: הספר על הקיבוץ איננו מועט, כי כבר בכרך הראשון שבידינו הוא מחזיק 431 עמודים, אבל הוא בהחלט מכיל את המרובה. לא נותר אלא לראות כיצד יתמודד ניר עם המשך ההיסטוריה של הקיבוץ עד ימינו אלה, בכרך הבא.

11. שם, עמ' 333.

12. שם, עמ' 306.

13. שם, עמ' 354.

להחליק בנוחיות על קליפת בונה

אייל כפכפי

שבתי טבת, עונת הגז: כיתת יורים בבית ג'יז/קלב"ן, איש-דור, ישראל 1992, 524 עמ'

פרשת לבון, שהסעירה את הציבור בישראל מראשית שנות השישים, הדיחה את לבון מכהונתו כמזכ"ל ההסתדרות ופילגה את מפא"י ב-1965, עדיין ממשיכה לחולל ריגושים. הורה ומולידה של 'הפרשה' הוא 'עסק הביש', מעשי חבלה זעירים וכושלים שביצעו שליחי אמ"ן באלכסנדריה ובקאהיר ב-2, ב-14 וב-23 ביולי 1954, ושבעקבותיהם נתלו שניים מהסוכנים הישראליים, מרגל ישראלי חשוב התאבד ועוד מספר בחורים ובחורה אחת הושלכו לכלא ועונו. בעקבות הפרשה התפטר לבון ממשרד הביטחון ובן-גוריון חזר משדה-בוקר, בפברואר 1955. לאחר שנים התברר שוועדת החקירה, ועדת אולשן-דורי, אשר ב-1955 הטילה ספק בטענתו של לבון כי 'עסק הביש' נעשה מאחורי גבו וכי הוא לא היה מעורב בו, הוטעתה על-ידי עדויות שקר, וזיוף והעלמת מסמכים. במהלך 1960 נחשפו עדויות השקר בידי בית המשפט, במשפטו של מפקד הרשת במצרים, ובידי ועדת כהן, ועדת חקירה צבאית שבראשה עמד חבר בית הדין העליון השופט חיים כהן. בוועדה זו גם הוכח ש'עסק הביש' נעשה על-פי הוראות שניתנו מהארץ בסוף מאי ובראשית יוני. כיוון שדיין, הרמטכ"ל דאז, נכח בארץ בעת מתן ההוראות מפי גיבלי, וכיוון שגיבלי לא טען שלבון נתן לו הוראות בסוף מאי אלא בתאריך 16 ביולי 1954 – כלומר לאחר שנעשו שלושה מתוך ארבעת מעשי החבלה שביצעה הרשת – היה בממצאיה של ועדת כהן, שלא פורסמו ולא הועברו ללבון, משום אימות כמעט מושלם של גירסתו. ועדת כהן לא שוכנעה בעניין זיופי המסמכים, אך היועץ המשפטי, גדעון האוזנר, גבה מהמזכירה דליה כרמל הודאה בזיוף שעשתה במו ידיה. לאחר כל העדויות האלו פסקה ועדת שרים שלבון לא נתן את ההוראה.

בן-גוריון, למרות שהגיעו לאוזניו יותר מרינונים על מעשי זיוף ועדויות שקר בפרשה זו, גנז אותה במקום להורות על חקירה. בעת מינוי ועדת כהן הוא צמצם את טווח חקירתה באופן שלא יכלה לפסוק מי נתן ומי לא נתן את ההוראה ויצא חוצץ נגד ועדת השרים שזיכתה את לבון. הוא איים על מפלגתו בפרישה מחודשת לשדה-בוקר, איום שגרם להדחת לבון מתפקידו כמזכיר הכללי של ההסתדרות. בן-גוריון גם טען שאם צריך הדבר להיחקר – עליו להיחקר בפני ועדת חקירה משפטית, למרות שוועדה כזו לא היתה כלולה בחוק הישראלי דאז. הפולמוס התחדש, כאמור, וב-1965 גרם לפילוג מפא"י.

על 'הפרשה' ו'עסק הביש' נכתבו ספרים רבים. בעת משבר 'הפרשה' עצמו נכתבו שני ספרים שטענו לחפותו של לבון ממתן ההוראה ואף הציגו את ההוכחות לכך – הפרשה של דן הורוביץ ואליהו חסין והקנוניה של יהושע אריאלי. מהצד הנגדי חשף בן-גוריון לפני העיתונאי חגי אשד מסמכים, שרובם חסויים עד היום, כדי שיוכיח שאמנם לבון הוא שנתן את ההוראה. תרומה חשובה תרמו בשנים מאוחרות יותר

הספרים שכתב איסר הראל, אנטומיה של בגידה וקם איש על אחיו, וכן ספרו של אביעזר גולן, מבצע סוזאנה. לאחרונה התפרסמה גירסתו המסופרת של רוברט דאסה, המציבה סימני שאלה נוספים על הפעולה במצרים.

לעומת חגי אשד, שבספרו מי נתן את ההוראה פרסם גירסה מעודכנת של התזה שלו משנות השישים המזכה את גיבלי מכל אשמה ב'עסק הביש' והכופרת בזיוף המסמך המרכזי של הפרשה – מכתב גיבלי לדיין מה-19 ביולי 1954, הוכיח איסר הראל בספרו שגירסתו של חגי אשד, למרות שהוא קיבל את כל המסמכים שעד היום שום היסטוריון מקצועי לא זכה לראות, אינה נכונה. גירסתו של איסר הראל היא ששניהם אשמים, גם לבון וגם גיבלי. לאחרונה יצא הספר עונת הגז של שבתי טבת, המנסה לתקן את גירסת אשד בכיוון של הטלת עיקר האשמה על גיבלי, אך מחזיק בגירסת איסר הראל שגם לבון היה אשם ב'עסק הביש'. מי שלא היתה לו כל נגיעה בדבר, על-פי טבת, הוא משה דיין. ואילו בן-גוריון צדק בתביעתו לוועדת חקירה בשנות השישים, אך – לדעתו – הפגם בעמדת בן-גוריון הוא שלא הקפיד לערוך חקירה מאז שנודע לו, ב-1955, שמשהו לא תקין קרה באמ"ן בעניין חקירת ועדת אולשן-דורי.

ספרו של טבת, עונת הגז נחלק לשניים. תיאור אשמתו של גיבלי בתוצאות הטראגיות של משפט טוביאנסקי, שנאשם כמרגל לטובת הבריטים והוצא להורג בעת מלחמת העצמאות, והוא עשוי, אולי נועד, לשכנע את הקורא שתכונות אופי כשל גיבלי הן שמסבירות גם את פעולתו ב'עסק הביש'. עניין טוביאנסקי נחקר מחדש על-פי הוראותיו של בן-גוריון, וטוביאנסקי נמצא זכאי לאחר מותו. כאחראי לכך נמצא ראש המודיעין הצבאי דאז, איסר בארי, שנשפט והוצא מצה"ל בבושת פנים. טבת עומד על כך שגיבלי, שהיה לו חלק חשוב בחקירה הרשלנית ובהוצאה החפוזה להורג, הצליח לא רק לשרוד אלא גם להמשיך ולהתקדם בגרם המעלות של הדרגות והתפקידים בצה"ל, עד שנעשה ראש אמ"ן. החלק השני קלב"ן מתאר שותפות הדוקה ביותר בין גיבלי ללבון וניכור בין משה דיין לגיבלי. כך יוצא, שאם כי טבת מקבל במלואם את הממצאים על זיוף מסמכים ועדויות שקר בפני ועדת אולשן-דורי, נופלת האשמה לא רק על גיבלי, המתואר כיוזם וכמפעיל של 'עסק הביש', אלא גם על לבון, השר – שלדבריו – ידו לא זזה מתוך ידו של ראש אמ"ן שלו, תוך עקיפת הרמטכ"ל.

העיקרון העומד ביסוד ספרו של טבת מתומצת בשורה אחת בהקדמה: 'אפשר לומר שבן גוריון היה "80% אשכול" ורק "20% בן גוריון" והשיעור הזה של עצמיותו – הוא שיחד אותו ועשאו לבן גוריון ההסטורי'.

מכאן והלאה אפשר לייחס את השגיאה המרכזית של בן-גוריון שעליה מצביע המחבר – למידותיו המגונות של אשכול, הטבועות גם בבן-גוריון במסגרת ה-80% הלא-אותנטיים של אישיותו. כך אשכול יגלם את המפלגתי, הבלתי ממלכתי, המונע חקירה משפטית של הפרשה. בן-גוריון המזוקק מגולם ב-20%, ואילו היתר נזקף לחובת אשכול, שאיננו מבין כי הממלכתיות המזוקקת מחייבת להזדקק במקרה זה אך ורק למערכת המשפט. כל עוד בן-גוריון התנגד לחקירת 'עסק הביש' גם כשנודע לו

1. ש' טבת, קלב"ן, [תל-אביב] 1992, עמ' 13.

שצריך לחקור, ובמשך שנים ארוכות שבהן עוד ניתן לנהל חקירה יעילה יחסית – הוא בבחינת 'בן-גוריון שנשבה אל בין 'הבלתי ממלכתיים', רק כשיתעקש על חקירה 'משפטית' – יהיה זה בן-גוריון האמיתי ...

טבת מספר שהיחסים בין לבון לגיבלי התהדקו והלכו בראשית 1954, כשגיבלי חזר ארצה ולתפקידו כראש אמ"ן. התמונה המצטיירת אצל טבת היא של חתרנות של לבון וגיבלי יחדיו נגד מעמדו של משה דיין. טבת מתאר את הקרבה הגדולה ששררה בין לבון וגיבלי, גם בדרכי הפתרונות שהם הציעו לבעיות הלוחצות של ישראל עם מדינות ערב ועם המעצמות. שלא כטבת, אני סבורה שלמעשה, אף שלבון היה אקטיביסט באותה תקופה, והעריך מאוד את יהושפט הרכבי – שנעשה אחר-כך לראש אמ"ן – ואת הצעותיו לפעולות מרחיקות לכת בארצות השכנות, יחסו לגיבלי היה מסויג למדי, למרות שהרבה להזמין ולשאוב ממנו מידע מודיעיני. בעצם, גם לבון וגם דיין כאחד, חשבו את גיבלי לאדם שהתאמתו לתפקידו מפוקפקת למדי ויש להחליפו, אם כי שניהם לא מיהרו לעשות זאת.

טבת מתאר היטב את הרקע ל'עסק הביש', כאשר התחזקותו של נאצר והעובדה שהבריטים עומדים לחתום עמו הסכם לפינוי התעלה הפחידו את ממשלת ישראל ואת מערכת הביטחון. במיוחד העסיקה הבעיה את גיבלי, אבל אין סימוכין מוצקים לטענתו של טבת כאילו גיבלי הציע ללבון דרך לשנות את המצב הזה בצינור נפרד, שלא באמצעות דיין. להפך, כאשר גיבלי העביר תזכיר ובו הצעות כיצד להכשיל את ההסכם הממשמש ובא, הוא עשה זאת באמצעות הרמטכ"ל, ובמקרה בולט אחד, כאשר דיין רצה לשנות משהו בתכנית העברת ספינה במצרים או בתעלה, הוא החזיר לגיבלי את התזכיר שלו כדי שיערוך בו תיקונים, ורק אז העבירו ללבון, מבלי ליידע אותו על חילוקי הדעות שהיו לו עם גיבלי בעניין. הקשרים בין גיבלי ללבון ולדיין היו מורכבים. דיין לא יכול היה לערער על כך ששר הביטחון יקבל דיווח מודיעיני מעודכן בכתב ובעל-פה שלא דרך הרמטכ"ל. דיין יזם את ניתוקה של יחידה 131, שעליה היה מופקד גיבלי, ממרותו של איסר הראל, שהיתה מטעם ראש הממשלה שרת, ולבון הסכים לניתוק הזה. שבתי טבת מציג את הניתוק של יחידה 131, ששלוחתה במצרים ביצעה את 'עסק הביש', מאפוטרופסות משותפת של אמ"ן ואיסר הראל, ראש המוסד וראש שירותי המודיעין – כפרי תחושת הקיפוח של לבון ולא כיוזמה של דיין.² מה שטבת כן מספר לנו, אבל איננו מבהיר מספיק, הוא שהכפיפות של יחידה 131 היא 'לראש אמ"ן ודרכו לרמטכ"ל'.³ המידע המודיעיני זרם אפוא ללבון מגיבלי, אבל את האחריות המבצעית, כלומר גם את ההצעות של גיבלי לפעולה, הוא העביר, או על כל פנים היה צריך להעביר, באמצעות דיין. גם עניין זה אינו מובהר היטב בספר⁴ ועלול לבלבל את הקורא.

כאמור, הספר מתאר בדרך כלל כהלכה את הבהלה שאחזה בישראל לקראת חתימת הסכם הפינוי הבריטי ממצרים, אבל באורח משונה הוא ממקם את הידיעה הזו 'כרעם ביום בהיר'⁵ דווקא לאחר שמשה דיין נסע לביקור בארצות-הברית ובצרפת, ב-12

2. שם, עמ' 37.

3. שם, עמ' 38.

4. שם, עמ' 40.

5. שם, עמ' 41.

ליוּלִי. המחבר איננו מציין כל מקור לקביעה זו, המוציאה את דיין מכל ספק של מעורבות ב'עסק הביש'. הקביעה איננה מסתדרת עם העובדות, שכן כבר ממאי ועוד יותר מיוני דנו במשרד הביטחון ובמשרד החוץ בהשלכותיו החמורות של ההסכם. הרעם לא בא ביום בהיר אלא ביום סגריר. טבת טוען ש'מקור מהימן' הודיע ב־14 או ב־15 ביולי שההסכם ייחתם ב־23 ביולי. לזה אין הוא מביא אסמכתא, והזהות בין טיעונים אלה לטיעוני אשד אומרת דרשני. לאחר מכן הוא טוען שבישיבת מטה שר הביטחון מה־15 ביולי 'נדונה השאלה אם יכולה ישראל בתוך שבוע לעשות מעשה, שיחזק את המתנגדים לפינוי הסואץ, יגרום מייד משבר ממשלתי בבריטניה, ויעכב את חתימת ההסכם'. טענה זו אינה מתיישבת עם 'סיכום הישיבה' מה־15 ביולי, הנמצא בגנוי לבון. בישיבה זו דנו ב־12 עניינים שונים ומגוונים, מבעיות עם שר האוצר ועד לנמל יפו, סוגי תותחים ופגזים, מכון הבדק ורכישת טנקים, ביצורים בירושלים שבועיים לאחר חילופי אש קשים עם קורבנות, ועוד ועוד. רק אחד הנושאים היה 'בת גלים', הספינה 'שתוכננה לעבור דרך מצרי טיראן ולא דרך תעלת סואץ'. קשה לשער שדבר כל־כך מרכזי היה תופס מקום על־כך שולי בישיבה של ה־15 ביולי.

הפעולות של הרשת במצרים תוכננו והחלו להתבצע בעת שדיין היה בארץ, כפי שאפשר ללמוד מכל ספר על הפרשה ומהספר שלפנינו בכלל זה. 'עסק הביש' בוצע בין ה־2 ל־23 ביולי 1954 בקאהיר ובאלכסנדריה. אבל כדי להעניק משמעות מיוחדת לתאריך ה־15 ביולי 1954, שבו נערכה ישיבה של מטה שר הביטחון, טבת טוען שהיה 'רעם ביום בהיר'. למעשה, ב־14 ביולי 1954 התבצעה באלכסנדריה ובקאהיר הפעולה המשולבת, ואולי החשובה ביותר, של 'עסק הביש': הפעלת חומרי נפץ בספריות האמריקניות. ה'רעם ביום בהיר' נועד להדגיש את ה־15 ביולי כתאריך שבו כביכול נתן לבון את ההוראה לגיבלי, לאחר ישיבת המטה. אבידר, שהיה ממלא מקום הרמטכ"ל בהעדר דיין, סיפר בוועדת אולשן-דורי שלאחר אחת הישיבות עם לבון נשאר גיבלי עם לבון, בעוד שהוא, אבידר, לא הוזמן להצטרף. העלבון של אבידר עשה זיכרון זה לחיוני ביותר, אבל למרות זאת הוא לא אמר שמדובר היה דווקא ב־15 ליולי, כפי שדיין אמר - משמו של אבידר - לחבריו בלשכת הרמטכ"ל, אלא באחת הישיבות שהתקיימו בהעדר הרמטכ"ל. הציטוט המקוטע של טבת מפרוטוקול ועדת אולשן-דורי⁶ עלול להטעות מבחינה זו. טבת מצמיד את תיאורו של אבידר את הישיבה ב־15 ביולי לתיאורו את תחושתו כאשר גיבלי נשאר עם לבון לאחר הישיבה, בעוד שבמקור התיאור היה דווקא צמוד יותר לתאריך הרבה יותר מאוחר. וכך עלול הקורא לחשוב שאבידר הצביע על ישיבת מטה שר הביטחון כתאריך מתן ההוראה בידי לבון.⁷

אבידר עצמו, גם בראיון אישי אתי, אמר שלא יכול היה לזכור אז את תאריך הישיבה שבה נעלב בגלל השארת גיבלי עם שר הביטחון. אין כל הוכחה ולא היתה כל הוכחה להצמדת ההוראה כביכול של שר הביטחון לגיבלי ל־15 בחודש. ולעומת זאת בידי לבון היו די הוכחות שב־16 ליולי הוא לא נפגש כלל עם גיבלי, וזה היום שבו מסר גיבלי לרחביה ורדי, מפקד הקת"ם, ולבנצור, מפקד ה־131, כי זה עתה קיבל הוראה משר הביטחון להפעיל את החוליות במצרים. סיפור נוסף, על האנייה שלא תהיה

6. שם, עמ' 42.

7. שם, עמ' 42.

מוכנה בזמן, הבא 'להסביר' מדוע לבון וגיבלי שולפים מהר את ה-131 במקום פעולת העברת 'בת גלים' בסואץ כדי להכשיל את הסכם הפינוי, הוא נטול כל אסמכתא וסותר כאמור את 'סיכום הישיבה' בסעיף על 'בת גלים'. התיאור של טבת כאילו ירד העניין של 'בת גלים' ועלה העניין הדחוף של מניעת ההסכם וזה מה שדחף את גיבלי ולבון לבישול 'עסק הביש', מנוגד לתעודות ולעובדות. 'בת גלים' לא נועדה דווקא למנוע את ההסכם. ראשי מערכת הביטחון - לבון, דיין וכנראה גם גיבלי - רצו להעבירה דרך המצרים ולא דרך התעלה. לכן דנו בעניין בניחותא בישיבה של ה-15 ביולי - ולא דווקא בהקשר של הכשלת ההסכם. בכלל - בישיבה לא דנו בהכשלת ההסכם! העברת הספינה היתה בעיקר המבצע של שרת, שרצה ללחוץ על המצרים בעניין חופש השיט, ובמיוחד להעמידם בניסיון בעת שהם מקבלים את התעלה תחת חסותם על-פי הסכם הפינוי.

האיום בחתימת החוזה בא 'כרעם ביום בהיר', לפי שבתי טבת, ב-14 או ב-15 ליולי. אם כך - כיצד הוא יכול לנסח מיד לאחר מכן ש'אכן, בין 2 ל-23 ביולי ביצעה 131 שורה של פעולות ... סרק שלא שירתו כל מטרה מדינית'.⁸ יוצא שה-2 וגם ה-14 ביולי כבר תוכננו ובוצעו לפני ה'רעם'...

שבתי טבת טוען שהמצרים שהשתלטו על הרשת, בעזרת אלעד, היו חכמים וסיננו את הידיעות על המעצרים באופן מתוכנן. מכל מקום, ב-16 ביולי הופיעו ידיעות בעיתוני ישראל, וטבת מתפעל 'איזה צירוף מקרים'⁹ קרה כאן, ושוגה באופן המעורר תמיהות לגבי מידת הקפדנות הנדרשת ממי שחוקר פרשה כה סבוכה: 'אולם דומה ששום דבר לא ירפה ידיהם של לבון ושל גבלי. ביום ו' 16 ביולי, כך עתיד גבלי להצהיר - למרות הידיעות שנתפרסמו באותו יום שהחוליה כבר פעלה ונתפסה - נתן לו לבון הוראה להפעיל את 131' [ההדגשה שלי - א"כ].¹⁰ זאת טעות קשה: ב-16 התפרסמו ידיעות על חבלה בלבד שאירעה ב-14 ביולי, ורק ב-23 ביולי עתיד להתפרסם אחד המבצעים, ובעקבותיו הרשת. כבר טען אחד מחוקרי הפרשה, משה אהרון גלבוע ז"ל, בעזרת מסמכים, שלא היה כאן שום 'צירוף מקרים'. הידיעה על מעשי חבלה במצרים שמבצעה לא נתפסו - היא שעוררה את גיבלי לשלוח הוראה נוספת.

בנקודה זו טבת מביא לידיעת הקורא את ההודעה של גיבלי ללבון, שבאה לאחר שאלעד הודיע לגיבלי על תפיסת הרשת. מה שהוא איננו מוסר לקורא זו העובדה שהודעה זו נשלחה לשר הביטחון רק לאחר שאפי עברון תבע מגיבלי התייחסות לידיעות שהופיעו בעיתונות. הודעת גיבלי, מתאריך 26.7.54, שימשה יסוד לתזה של חגי אשד, שביסס עליה את הוכחותיו כי לבון שיקר כשניסה להוכיח שלא הוא נתן את ההוראה.

טבת מביא את הפתק הזה במלואו, מבלי לומר שבא רק לאחר תביעת לבון:

8. שם, עמ' 43.

9. שם, עמ' 56.

10. שם, עמ' 58.

אל: שר הבטחון

מאת: ראש אמ"ן

1. הפרטים על מעבר הסואץ יהיו בידי רק בשעות אחה"צ המאוחרות. הקצין הבקיא בפרטים נמצא בחיפה ולא ניתן להשיגו בשעות הלילה אמש.
2. הבוקר הגיענו מברק ראשון המציין שאנשינו הם בין הנעצרים באלכסנדריה. פרטים ומסיבות המעצר לא נכללו במברק זה. בינתיים נקטנו באמצעים למניעת תקלות נוספות.

ב. גבלי

טבת קובע שהפתק 'מוכיח שגבלי ולבון עודם "הוגים" בהעברת ספינה בתעלת סואץ "למרות התנגדות דיין" הנמצא בחו"ל'. זוהי הטעייה של הקורא. על 'בת גלים' החליט שרת, היושב בינתיים על כס ראש ממשלת ישראל, והוא שפסל את תכניתו של דיין - שלבון הסכים לה - להעביר ספינה בכוח דרך המצרים, כיוון ששרת רצה בהעברת ספינה דרך התעלה ולא כפעולה צבאית. המאמצים של טבת להפריד בין דיין ללבון ולהדביק את האחרון לגיבלי מביאים אותו להעלות ספקולציות לא מבוססות, כמו מזימות משותפות של השניים נגד הרמטכ"ל להעביר את 'בת גלים'. זו אחת הסיבות הטובות להתעלמות טבת מהמכתבים האינטימיים-כמעט של גיבלי לדיין השוהה בחו"ל אשר נמצאים בתיקי ועדת אולשן-דורי בארכיון צה"ל, תיקים שככל הידוע לי ראה אותם שבתי טבת. טבת צודק שהפתק של גיבלי ללבון 'מעורר תמיהות', אבל תמיהות אחרות. התמיהה הראשונה היא ש'בת גלים' היא העניין הראשון ואילו תפיסת אנשינו באלכסנדריה היא העניין השני, וביחס אליו - אין דבר על הוראה כלשהי אלא רק על מניעת 'תקלות נוספות'. גם שמו של אלעד לא נזכר בפתק של גיבלי ללבון מ־26 ביולי 1954, ומשום מה מישוהו הוסיף את השם אלעד בפתק המודפס שהיה בידי הוועדה.

כדי לבסס את התזה של חגי אשד המנוח ושל, של טבת, שלבון היה קשור בקשר שתיקה עם גיבלי, שנתן לו כביכול הוראה להפעיל את יחידה 131, וששניהם ניסו להסתיר מהאחרים את העניין; כדי להוכיח שלבון לא דיבר עם שרת על האירועים מיד לאחר הידיעות הראשונות על הכישלון במצרים ותפיסת האנשים - משתמש שבתי טבת שלא כהלכה ביומן שרת.

ביומן האישי של שרת כתוב שבימים הראשונים לאחר שנודע כי נתפסו אנשים שלנו במעשי טרור במצרים התקיים דיון של חמשת השרים ממפא"י [שרת, לבון, אשכול, גולדה, ארן], ובדיון דיברו על הנושאים הבאים: 'אוניית מלחמה לתעלה, טיבוע אוניית מסחר, חטוף תחת שבוי, ועדת ש"ן סוריה, נתפסו במצרים', ויעקב שרת מעיר שהמלים מתייחסות התייחסות ראשונה ל'עסק הביש'.¹¹ ואילו טבת כותב:

ראש הממשלה ושר החוץ משה שרת, שלא קיבל מלבון שום מידע או הסבר, תמה לפשר הידיעות באמצעי התקשורת. היש בהן ממש? והלא ב־25 במאי הוא הורה ללבון במפורש שעליו לדווח לו מראש על כל פעילות! הייתכן שלבון

11. מ' שרת, יומן אישי, ב, תל-אביב 1978, עמ' 560.

פעל במצרים מאחורי גבו וללא ידיעתו? ב־27 ביולי הוא רושם ביומנו קצרות: 'נתפסו במצרים', ללמדך שגם אצלו רב הסתום על הנגלה. שרת אינו הוגה אמון ללבון, ובטרם ייקח אתו דברים הוא מלקט מידע מסביבתו הקרובה.¹²

גם בהקשר הרחב יותר טבת איננו מוסר את הדברים לדיוקם, אבל די בכך שהוא תולש את 'נתפסו במצרים' מתוך ישיבה בהשתתפות לבון ושרת יחד עם שרי מפא"י, שדנה בין היתר בנושא המצרי, כדי לומר שלבון ושרת לא דיברו על זה! קורא שינבור ביומן שרת יגיע למסקנות אחרות, ומדוע לא ינבור? יומן שרת הוא ספר מרתק לא פחות מקלב"ן! זאת לומד הקורא מטבת בפסקה נוספת.

למרות העובדה ששרי מפא"י תמהו על משהו שהתרחש במצרים, הרי עדיין אין שרת חושד בלבון שנתן הוראה, ולהפך, הוא מתחיל לקוות שהלה נעשה גמיש יותר בעניינים הנתונים לריב תמידי ביניהם. אלא שגולדה, שבפניה שיבח שרת את לבון, היתה 'מתוחה וחמורה'. טבת מנתק את התקוות שעלו אצל שרת ביחס ללבון בענייני היום האחרים, ומצטט את מה שסיפר שמעון פרס לגולדה בביקור מיוחד שערך אצלה כדי לדווח על השר שתחתיו עבד. טבת מצטט מהיומן האישי את דברי פרס על לבון. הצרה היא שגם הדברים שכתב שרת לא יכלו להופיע במלואם בכרך היומן שפרסם יעקב שרת – אחרי עריכה וצנזורה מטעמי בטחון המדינה. דברי פרס צונזרו כאן אפוא, וגם מתוך מה שפורסם על הזוועות שייחס פרס ללבון – טבת ציטט רק חלק, וכך נמצא הקורא מפסיד.

בחינה מדוקדקת של הציטוט של טבת מעלה שהמחבר נמנע מלפרוש את כל מה שאמר פרס על לבון, אולי משום שיותר מדי האשמות בבת אחת, ודווקא לאחר הידיעות ממצרים, היו עלולות להתפרש בידי הקורא כחתירת המנהל הכללי להדיח את השר הממונה עליו. מישהו מהקוראים עלול להרהר שמא אין זה מתפקידו של מנהל כללי. גולדה מאיר, שלימים תגלה חשדנות רבה כלפי פרס, היתה אחוזה באותם ימים בחשדנות כלפי לבון, ולכן חזרה על דברי פרס לכל פרטיהם באוזני ראש הממשלה שרת. מטעמי ביטחון אי־אפשר לחזור על כל ההאשמות שהטיח פרס בלבון, גם לאחר שיעקב שרת פרסם בדבר כי ביומן אביו היה כתוב שלבון פקד להרעיל בארות הערבים בחידקים.¹³ אבל גם אם נימנע מלאזכר את ההאשמות ה'פיקנטיות' ביותר, עוד יישארו די האשמות שמי שקנה את ספרו המעניין של טבת, כדאי לו שירשום בצד הציטוט בעמ' 60 את הרצ"ב:

לבון נתן הוראות להפציץ בבגדאד ובאנקרה.

לבון זייף את פקודת קיביה 'להרוג ולהשמיד'.

לבון התרברב בכינוס עובדי הביטחון 'אני במשך שנה' [כלומר בזכותו עשה הצבא פעולות יותר מאשר בתקופת בן־גוריון].

יחד עם המחמאות שאסור לפרסם ויחד עם מה שפירט טבת, מצטרפת רשימה נוראה של האשמות, שאפשר ואפשר לפקפק באמיתותן. לבון לא נתן הוראות להפציץ באנקרה ובבגדאד, כפי שהאשים אותו פרס. קרוב לוודאי שהוא גם לא זייף את פקודת קיביה. ווודאי שלו היה מזייף, היה עושה כן לא כדי לכתוב 'להרוג ולהשמיד', כמו

12. ש' טבת, קלב"ן, עמ' 60.

13. י' שרת, 'רק הודות ליומן', דבר, 24.9.92.

שאמר פרס לגולדה, על-פי היומן, אלא כדי למחוק מפקודת קיביה את ה'מכסימום אבידות בנפש' שהיתה כתובה שם. להלן נביא את דברי טבת בעניין רגיש זה [דברי פרס הם שעוררו את שרת לקרוא לאיסר, הלה קרא לגיבלי וגיבלי אולי רמז ב'29.7.54 שללבון יד במתן ההוראה, שכן שרת הורה לאיסר שגיבלי יכתוב דו"ח ואז אקח את לבון בידים'.¹⁴]

אחר כך כותב טבת שהיתה התייעצות שרים ב'3 לאוגוסט אבל התייעצות שרים זו אינה נזכרת ביומן האישי של שרת; אדרבא – מועתק שם מכתב המתייחס להתייעצות השרים שהזכרנו, ולפי המכתב לא סביר שהיתה התייעצות באותו יום.¹⁵ טבת טוען שגם לבון תבע דו"ח מגיבלי, ומכל מקום גיבלי דאג שבנצור יכתוב דו"ח. טבת מביא את דו"ח בנצור ומציין שליד פירוט הידיעות מהעיתונות המצרית על הפעולות שבהן נתפסו הבחורים גיבלי רושם את ההסברים שלו: 'אין בידינו בינתיים כל דוחות אחרים ממקורות שלנו על מסיבות המעצר והתגלותם של הבחורים'. יתר על כן, הוא מוסיף שהנעצרים הם 'יהודים מצריים שהובאו על ידינו לפני שנתיים וחצי לשנת אימונים ארצה והחזרו על ידינו בשליחות התפקיד'. טבת מזכיר שגיבלי השמיט מדו"ח בנצור את ה'הוראה' שגיבלי אמר לו ב'16 ביולי שקיבל מלבון. אבל הסתרת ה'הוראה' מלבון לא מעלה אצל טבת שום בעיה. אצלו גיבלי ולבון עובדים ביחד. עבודה צמודה יותר עם יומן שרת, כפי שניסיתי להראות כאן, עשויה להוביל למסקנה שגיבלי גילה לאיסר, ובאמצעותו לשרת, יותר ממה שגילה ללבון.

המחבר ער מאוד לגבי השקרים של גיבלי, העדות ה'משוננת' שלו בפני ועדת אולשן-דורי. ולמרות אלה, ולאחר שנפסק בבית המשפט, ובוועדת חקירה 'משפטית' – ועדת כהן, שאלו הן עדויות שקר, הוא מסתמך עליהן שוב ושוב, לעתים מבלי לציין את המקור, ובוודאי בלי לציין שאלו עדויות שקר. בוועדת אולשן-דורי מספר גיבלי, ללא כל אסמכתא, שהשר שאל אותו האם הוצאו ההוראות שלו מ'16 ביולי, וגיבלי ענה לו שכן.¹⁶ המחבר, שגישתו לגיבלי היא בדרך-כלל כאל מי שהאמת לא היתה הערך הראשי בחייו, מביא סיפורים כאלה ואחרים בלי להדריך את הקורא מה אמת ומה שקר, או לפחות למה יש גיבוי במסמכים ולמה אין.¹⁷ טבת מביא¹⁸ גירסה שבן-גוריון ליקט, באורח מנותק לגמרי מן ההקשר, מאחד הפרוטוקולים של מזכירות מפא"י. על-פי גירסה זו ובניגוד לכל המקורות האחרים, לבון התנגד לוועדת חקירה משפטית ששרת הציע כביכול כבר ב'1954. אשד עצמו, שהעתיק את המשפטים האלה מבן-גוריון (שציטט אותם במאמריו), החליט לבסוף למחוק אותם,¹⁹ לאחר שנוכח שלגירסה זו אין שחר, אבל טבת משתמש בה, אולי כדי 'להוכיח' את התנגדותו של לבון לחקירה. ליתר ביטחון הוא מצטט בגרשיים, אך איננו חושף את המקור. הוועדה שהקים ראש הממשלה שרת הוקמה כוועדה 'פרטית' לא משום שכך תבע לבון, ושרת

14. מ' שרת, יומן אישי, עמ' 562.

15. שם, עמ' 563.

16. ש' טבת, קלב"ן, עמ' 119.

17. שם, עמ' 112-113.

18. שם, עמ' 101.

19. החיבור המקורי של אשד.

ויתר כביכול על הקמת ועדת חקירה משפטית²⁰ אלא משום שכך החליט שרת, והוא שבחר את שני האנשים שכיהנו בה - לרוע מזלו של לבון ולרוע מזלה של המדינה. למעשה כבר בעת עבודת ועדת אולשן-דורי הודיע טדי קולק לשרת בפירוש מה מתחולל בפניה:

טדי תאר תמונה מחרידה ממצב היחסים בצמרת הבטחון. שר הבטחון מבודד לחלוטין ואיש מהעומדים בראש לא יוכל לדברו לשלום. במהלך החקירה עשו הללו יד אחת וקשרו קשר להבאיש ולהכשיל את השר, תפסו את האיש שבא מחו"ל [אברי אלעד] הדריכוהו במפורט כיצד יענה, בכלל זה לימדו לשונו גם לכזב, ובכלל דאגו לתיאום העדויות למען סגור על לבון את מעגל ההרשעה. טדי משוכנע כי אין מנוס מהליכת לבון לאלתר. גם את גיבלי יש להרחיק. בדיין אין לנגוע לעת עתה.²¹

היחס בין הידיעה על השידול לעדויות שקר, שלפי טדי קולק עסקו בו 'העומדים בראש' - כלומר לא רק גיבלי ואנשיו - לבין המסקנה של סילוק לבון והשארת ראשי המערכת בתפקידיהם - הוא מעניין; אך נחזור לטיעונו של טבת. טבת טוען, למעשה, שהוועדה ידעה שלפניה 'עדות מתוזמרת'.²² דומה שהתזה של טבת - לפיה כיוון שאולשן הוא שופט הרי בוודאי הבחין ב'תזמור' העדויות וידע לשקול אותן כעדויות שקר - אין לה על מה לסמוך. ההנחה שהוועדה ידעה כי העדים נגד לבון משקרים ובכל זאת שקלה אותן על כפות המאזניים מוכיחה שלבון נתן את ההוראה גם אם העידו נגדו עדויות שקר וזייפו מסמכים. לאחר כל עדויות השקר והזיופים - התשובה על השאלה הנצחית 'מי נתן את ההוראה' תסתיים גם אצל טבת בתיקו של ועדת אולשן-דורי. לאחר כל הזיופים ועדויות השקר נגדו - לבון בכל זאת אשם.

בצדק מצביע המחבר על התמיהה המרכזית של ועדת אולשן-דורי על לבון, שלא תבע דיווח ולא ערך חקירה²³ אפילו לאחר דו"ח בנצור מ-5.10.54, שלפיו היה ברור כי הפעולה במצרים נעשתה על-פי הוראות מהארץ, אם כי לא נאמר בו דבר על הוראות לבון. לבון ענה על כך כי רצה למנוע חקירות בעת המשפט משום שפרסומן עלול היה להזיק לנאשמים, כהודאה ישראלית במעשה (גם עצם קיומן של חקירות פנימיות עלול להיוודע). המחבר מגלה שב-18 לאוקטובר 1954 ידע נחמיה ארגוב ש'לבון מכחיש היום שנתן פקודה כזאת'.²⁴ זה גילוי חשוב המחזק מאוד את טענת לבון, שאמר בפירוש כי לוועדת החמישה של מפא"י גילה את המצב לאמיתו, בעיקר לאחר דו"ח בנצור, שאת עיקר תוכנו מסר דיין לשרת ב-10.10. עד אז לא היתה לו שום ידיעה אם ניתנה בכלל הוראה מהארץ. החידוש בדו"ח - גם לגבי שרת, למרות שגיבלי כבר רמז על כך לאיסר כנראה בסוף יולי, היה, כפי שמסר דיין, ש'ניתנה הוראה'.

טבת, המציג את דיין כמי שנלחם בשקר מתואם בין לבון וגיבלי, מצטט ללא

20. טבת, קלב"ן, עמ' 101.

21. מ' שרת, יומן אישי, עמ' 637.

22. ש' טבת, קלב"ן, עמ' 126.

23. שם, עמ' 129.

24. שם, עמ' 135.

גרשיים את הרהוריו כביכול של דיין על האופציות הפתוחות בפני גיבלי, ומסכם שדיין 'העריך' מה שגיבלי רוצה. האמת, כפי שהיא כתובה ביומן הרמטכ"ל, היא שדיין פשוט נפגש עם גיבלי והוא אמר לו מה הוא חושב ודיין רשם זאת ביומן. 'בנימין' [גיבלי] היה אורח קבוע בלשכת הרמטכ"ל ונפגש עם דיין לא פחות, אלא, קרוב לוודאי, הרבה יותר מאשר נפגש עם שר הביטחון. אבל טבת יוצר רושם שדיין, שאין לו כביכול קשר עם גיבלי, צריך לשער מה גיבלי רוצה.²⁵

התמונה המוצגת בספרו של טבת משה דיין, הן לגבי מערך היחסים בין לבון לדיין והן לגבי קיביה, נראתה אחרת:

לבון ... לא צידד במינוי דיין לתפקיד הרמטכ"ל והעדיף על פניו איש צבא ללא יומרות מדיניות ... אף על פי כן שררה הרמוניה בתקופה הראשונה לעבודתם המשותפת. לבון נקט, אכן, קו אקטיביסטי מנוגד לחלוטין לזה של שרת. ... יתר על כן, לאחר שהרמטכ"ל מקלף הזהיר את בן-גוריון מפני לבון, בגלל אותן פקודות 'הרפתקניות', הטריח דיין את עצמו, כראש אג"ם אז, והלך אל בן גוריון כדי למעט מדברי מקלף ולומר עליהם ש'זה לא בדיוק ככה'. ב-1953 ראה דיין בלבון טירון טרי בענייני בטחון, ומי שאינו מנוסה בעבודה עם אנשי צבא. לדעת דיין נעשה ללבון אי-צדק מסוים בביקורת שמקלף הטיח נגדו. לפיו, 'החולשה של לבון היתה שהוא גילה עולם של עוצמה, והוא קיבל דברים כפשוטם ולא הבין עדיין שאנשי צבא מצפים שהדרג האזרחי ירסן אותם'. לפיכך אותן פעולות 'הרפתקניות' שציווה עליהן - ואשר נמנעו על-ידי התנגדות מקלף - היו מסוג ההצעות שבאו מאנשי צבא, שציפו ללבון ולסננן על-ידי הדרג האזרחי, ולא דוקא יזמות של לבון עצמו. במלים אחרות, לבון היה ירוק ולא שלילי במה שנוגע לפקודות ה'הרפתקניות' בראשית כהונתו. גם לאחר שפרץ משבר 'פרשת לבון' ב-1960, יצא דיין כנגד בן-גוריון, שבחמת רוחו האשים את לבון, בחוג-בית על מדשאה בצהלה, שפקד להרוג אזרחים בפעולת-התגמול העקובה מדם בקיביה ...²⁶

כיוון שהספר פורסם עוד בהיות דיין בחיים, אפשר להניח שהוא מבוסס על דיווחים של משה דיין. נימה זו של מאמץ להיות אובייקטיבי כלפי לבון - נעלמה מקלב"ן. כאן טוען טבת שקיביה באה לדיין ולשרון ב'השראת לבון'.²⁷ ואם כבר בקיביה עוסקים אנו, ההשוואה בין טבת בספרו משה דיין לבין טבת של קלב"ן מבהירה את הגישה שאימץ לעצמו עכשיו, כשדיין לא יוכל עוד להסתייג מהאשמת לבון בטבח קיביה. אמנם השמצות וחשדות כלפי לבון היו גם בספר משה דיין. שם מצוטטים דברים שאמר דיין לבן-גוריון ב-1960 ונרשמו ביומנו של האחרון, כאילו לבון מחק שורה מפקודת קיביה כשהוגשה לממשלה, וכאילו לא נועץ בשרת אם לעשות את הפעולה. מהמסמכים על פעולת קיביה המצויים בארכיון צה"ל משני הנוסחים של פקודת קיביה (האחד 'פגיעה

25. שם, עמ' 95.

26. ש' טבת, משה דיין: ביוגרפיה, ירושלים ותל-אביב תשל"ג, עמ' 416.

27. ש' טבת, קלב"ן, עמ' 29, ועוד יותר מכך עמ' 39, שם מייחס טבת את טבח קיביה ל'יוזמתו והשראתו' של לבון.

מכסימלית בנפש²⁸ והאחר סתם פגיעה בתושבים), וכן מעדותו של חיים ישראלי, עולה שלבון לא זייף את פקודת קיביה. מבחינה רשמית בן-גוריון היה בחופשה, אך בפועל היה יום-יום בסיורים ובעבודה בטחונות, ומיד לאחר חזר לנהל את ישיבות הממשלה.²⁹ למי יכול היה לבון להגיש את המסמך המזויף, כשבן-גוריון נמצא בשטח ומנהל בפועל את ישיבת הממשלה הראשונה לאחר קיביה? אפשר לסמוך על חיים ישראלי שסיפור הזיוף לא היה ולא נברא, מה גם שגירסה אחרת של הזיוף רומזת שלבון לא מחק שורה אלא להפך, הוסיף הוראה על השמדת הכפר. אם כך, הרעיון שקיביה באה לדיין ולשרון ב'השראת לבון'³⁰ הוא לפחות דמיוני. טבת היה הרבה יותר מדויק, לדעתי, בספרו הראשון, כשטען ש'אפשר לומר, שהבסיס למנהיגותו הקרבית [של דיין] נוצר בקיביה'.³¹

לסיכום, די בדוגמאות אלו להראות שהספר אינו נקי מאפולוגטיקה ועסוק בטיהור דיין ובן-גוריון מכל רמז של אחריות ל'עסק הביש' ול'פרשה'. העובדה שרק ההיסטוריונים מהצד של בן-גוריון קיבלו עד כה את מלוא המסמכים להצדקת טיעוניהם, בעוד שחשיפת המסמכים לבדיקת טיעוניהם מתנהלת בעצלתיים, אומרת דרשני. מיכאל בר-זוהר וחגי אשד כתבו את ספריהם על-סמך המסמכים שבן-גוריון נתן להם ביד רחבה כבר לפני עשרות שנים. היסטוריון אחר שקיבל את המסמכים הסודיים ביותר על ה'פרשה', ובכלל היו כל גנזיו הסודיים של משרד הביטחון פתוחים לפניו, היה ישראל בר. ישראל בר כבר החל להשיב על סמך המסמכים הסודיים האלה לטענות חברי ועדת השבעה והמתנגדים להדחת לבון, אבל ממש בימים שבהם היה עסוק בהגנה על בן-גוריון ובתקיפת לבון על סמך מסמכים חסויים – הוא נלקח אחר כבוד לבית הסוהר כמרגל. היסטוריונים המבקשים היום לחקור את הפרשה טרם זכו לראות את מרבית המסמכים ששלושה אלה ראו. וכאשר נותנים היום משהו מהמסמכים מוחקים קטעים מאוד רלוונטיים. טבת עצמו ראה ככל הנראה רק חלק מהמסמכים – והסתמכותו על הגירסה הסודית של חגי אשד, המלווה בכמה וכמה מסמכים, יחד עם הביטחון העצמי והחירות שנטל לעצמו לגבי כללים ראשונים של כתיבת היסטוריה, השלימו את החסר.

28. ז' דרורי, 'מדיניות התגמול של שנות החמישים, חלקו של הדרג הצבאי בתהליך ההסלמה', עבודת מ"א, אוניברסיטת תל-אביב 1989.

29. ד' בן-גוריון, דברים כהווייתם, תל-אביב 1965, עמ' 14.

30. ראה לעיל, הערה 27.

31. ש' טבת, משה דיין, עמ' 396.

שתי אינטרפרטציות ל'מכאן ומכאן'

שלום רצבי

מנחם בריןקר, עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, עם עובד, תל-אביב 1990, 339 עמ'

בעז ערפלי, העיקר השלילי: אידיאולוגיה ופואטיקה ב'מכאן ומכאן' וב'עצבים' ל.ח. ברנר, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1992, 251 עמ'

אין מטרתם של הדברים שלהלן לתאר בפרוטרוט, לא כל שכן לבקר, את האינטרפרטציות הספרותיות השונות ליצירותיו הארץ-ישראליות של י"ח ברנר, כפי שהן נפרשות בספרו של בעז ערפלי העיקר השלילי או בספרו של מנחם בריןקר עד הסימטה הטבריינית. מטרתם צנועה ביותר: להציג שתי צורות התייחסות של 'בני דורנו' אל ברנר ואל יצירתו. הדרך הטובה ביותר להידרש להתייחסות זו היא לבחון את הטיעונים העומדים מאחורי 'העיקר השלילי' במחקרו של ערפלי. זאת לא רק משום שטיעונים אלה הם, כביכול, אבן הראשה בבחינת ה'אידיאולוגיה' וה'פואטיקה' של ברנר בכלל, וברומן ובסיפור הארץ-ישראליים שערפלי עוסק בהם בפרט; אלא משום שפעמים נדמה שהם המהווים את שלדה הפנימי של האינטרפרטציה שמציג ערפלי בחיבורו.

א

המוטיבציה מאחורי טענותיו של ערפלי היא השאיפה של חוקר ספרות, האמון על 'הביקורת החדשה' לגוניה, להבין את הסיפור הברנרי, על כל היבטיו, מתוך מסגרתו שלו. כך למשל הוא יוצא, ובמידה לא מבוטלת של חריפות, כנגד בריןקר, הרואה את ההבחנה בין דעותיו של אובד-עצות ב'מכאן ומכאן' לבין דעותיו של ברנר הסופר, המסאי, האידיאולוג והחלוץ כחיונית להבנת הרומן. לגירסתו של ערפלי, כפועל יוצא מתפיסה זו – שפירושה הענקת עדיפות, או לפחות מקום של חשיבות, למציאות החוץ-ספרותית באינטרפרטציה של היצירה – בריןקר מציג את המסר האידיאולוגי, קרי: האם יש סיכוי להתיישבות בארץ-ישראל או לא, כמסר העיקרי של הרומן. משום כך, לטענתו של ערפלי, בריןקר מתאר מספר תכונות אופייניות לאמנות הסיפור הברנרית ולאופי 'הדרשתי דידקטי' של יצירת ברנר (ראה העיקר השלילי עמ' 18). ערפלי אינו מסתפק בהצגת הטענה על רקע הרומן הנדון בלבד, מיניה וביה מעלה הוא טענה זו לרמה העקרונית – בקבעו שמעבר למתח בין ה'אידיאולוגיה' לבין ה'סיפור' יש בתוך היצירה הברנרית מכלול רחב של ניגודים היוצרים את המתח מזה ואת תחושת המלאות מזה (דוגמאות לניגודים מעין אלו השרויים בכפיפה אחת, ראה העיקר השלילי, עמ' 17-21).

מעבר לזה, 'קיום יחד של הקשרים שונים ושל סתירות וניגודים ביצירת ספרות', גורס ערפלי, מוליכים בדרך-כלל את הקוראים והמבקרים, המתקשים ליישב אותם או

לזהות עיקרון המאפשר לתבנת אותם בריבויים, לאחת משתי דרכי פתרון: 'התעלמות מלאה או חלקית מהקשרים, מתימות ומתופעות ל"טובת" מה שנראה מרכזי ומכריע'; והדרך השנייה, הנראית לו, לערפלי, כעדיפה, היא 'ראיית עצם קיום היחד' של כל הסתירות, ההקשרים והניגודים 'כמאפיין סופי' של היצירה, ואף כ'הצגת הריבוי הבלתי מתיישב שבה, כשבחה'.

על רקען של דרכים אלו ממין ערפלי את דרכי הביקורת וההערכה השונות ביחס ליצירתו של ברנר. מ' ברינקר, למשל (ובמיוחד), 'שראה במכאן ומכאן' "סיפור קריא מדי שתימה מסוימת משתלטת עליו באופן מוגזם ומקנה לטקסט מידה מופרזת של אחדות" – דהיינו: התימה החברתית בדבר עתיד החיים היהודיים בארץ-ישראל – נקט, לטענתו של ערפלי, בדרך הראשונה. שכן, היא מופיעה באינטרפרטציה של ברינקר 'לא רק כתימה העיקרית בסיפור, אלא גם כתימה המשעבדת, דוחקת לשוליים וכמעט מייתרת את התימות האחרות שבו' (שם, עמ' 21).

מכל מקום שתי דרכים אלו אינן מקובלות על ערפלי. הראשונה משום שהיא, לטענתו, מתעלמת 'ממאפיין מרכזי של הסיפור – הריבוי והסתירות ...'. זאת באשר דווקא אלה מהווים 'גורמים מרכזיים במבנה הסיפור ובאפקט הייחודי שלו על הקורא'. גם הדרך השנייה, שמייצגת אותה בספרו של ערפלי עדה צמח, ושרפלי רואה אותה כ'מכובדת יותר' בשל התייחסותה בכובד ראש לריבוי, אינה קבילה עליו. שכן, '... למרות הריבוי, המתחים והסתירות, עולה ממכאן ומכאן ומיצירת ברנר כולה, רושם עז של אחדות'. ורושם זה, גורס ערפלי,

ככל הנראה אמור הוא לשקף אחדות שבעומק, משהו המאפשר לסתירות ולמתחים האמורים להיכלל בתוך שלם סיפורי ולקיים בתוכו זיקת גומלין מובנית ומשמעותית, זו האחראית לאותו רושם (שם, עמ' 22).

משום כך בוחר לו ערפלי דרך שלישית. כדוגמת ברינקר ואחרים, אף הוא סבור שאין לבנות אינטרפרטציה על-פי הביוגרפיה של ברנר, כשם שאין לנמק בעזרתה אפקטים אחרים של הסיפור הברנרי. אולם בניגוד לברינקר, אין הוא חושב

... שניתן לעשות זאת על פי עולמם הרוחני של בני דורו, מערכת המעורבויות התרבותית-חברתית שלו, הציפיות של קהל הקוראים בני הזמן, אופני ההתקבלות של סיפוריו על-ידי הביקורת, ואפילו לא על פי הפובליציסטיקה שלו או סיפוריו האחרים (שם, שם).

על כן את 'מכאן ומכאן' ינתח, יתאר ויאיר ערפלי כיצירה ספרותית, ולא '... כתעודה המשקפת היסטוריה או אידיאולוגיה נתונה. התופעות, התבניות והמשמעויות שבו ינומקו ... קודם כל על יסוד הפונקציונאליות התימטית-פואטית המוקנית להם בטקסט השלם, פונקציונאליות שיש לתאר אותה מנקודת המוצא שבתוך הסיפור (ההדגשה במקור – ש"ר) (שם).

נקודת מוצא שתשמש את ערפלי היא, כניבו, 'מחשבת ברנר בסיפוריו'. אין זו מחשבת ברנר כפי שהיא מופיעה במאמריו או בפעילותו האינטלקטואלית או הציבורית שמחוץ למסגרת הסיפורית הנדונה. היא '... אך ורק "מחשבת ברנר בסיפוריו", כלומר זו המתגלית בהם במפורש ... או במובלע' (שם, עמ' 23). 'מחשבת ברנר' זו אמורה אפוא, כפי שמנסח זאת ערפלי ב'פתח דבר' למחקריו המונחים

לפנינו, לשמש מקור שמתוכו יתפצלו ויתגלו ההקשרים השונים, כדוגמת ההקשר האידאולוגי, הפסיכולוגי, הקיומי ובמידה מסויימת אף ההקשרים הפואטיים של הסיפור הברנרי (שם, עמ' 12).

נקודה חשובה נוספת שמעלה ערפלי היא הזיקה שבין 'מחשבת ברנר בסיפוריו' לבין האמת. לטענתו, המתבססת על הבחנותיהם של בני דורות שונים החל מבני זמנו של ברנר וכלה בנתן זך ובבני דורנו: 'יצירתו של ברנר אכן מתייחסת אל האמת באופן שונה מזה שבכל יצירה בדיונית אחרת' (שם, עמ' 27). במחשבה זו ובזיקתה לאמת מצויים לכן המפתחות לתפיסת האחדות העולה מתוך יצירתו של ברנר, חרף הסתירות והניגודים הדרים בה בכפיפה אחת והמהווים את אחד מאפיוניה הבסיסיים, שאין ערפלי, כנ"ל, מוכן לוותר עליהם. וכך ערפלי מקבל למעשה, אגב אי-אלו הסתייגויות, הן את טענת המבקרים בני הדורות האחרונים שברנר הוא בראש ובראשונה אמן, והן את טענת בני זמנו של ברנר שהזיקה לאמת ויחסו של ברנר לאמת הם אבן השתייה של מפעלו האמנותי, הפובליציסטי והציוני. שכן ערפלי מסכים שברנר 'הוא אכן אמן מספר'.

אלא, כשם שאין לקבל מן הראשונים את התפיסה ש'האמת' משמשת בסיפורת של ברנר תחליף, תירוץ, חיפוי, או גורם לרישול אסתטי או לחולשה צורנית, גם אין לקבל את הנטייה של המבקרים האחרונים לסלק את מושג 'האמת' מן הדיון (שם, עמ' 27-28).

מושג אמת זה מוגדר במחקרו של ערפלי כ'עיקר השלילי'. מהותה של האמת הברנרית, בסיפוריו כמובן, נחשפת בשלילת כל העמדות האידאולוגיות המוצגות במהלכה של היצירה. בחינתה של שלילה זו '... מובילה תדיר אל אותו "עיקר" או "אמת", המסתבר כגורם האחראי לאותה שלילה, וכציר מרכזי של מבנה הסיפור' (שם, עמ' 12). מכאן מסיק ערפלי שבירור טיבה של האמת הכרחי להבנתה של היצירה הברנרית. בלעדיה '... לא ייתכן תיאור משביע רצון של הסיפורת המיוחדת הזאת', הוא קובע (שם, שם) ומיד מוסיף: 'נושא זה [בירור 'מושג האמת הברנרי' - ש"ר] הוא מרכזי בספר הנוכחי, ועל כך מצביע גם שמו'.

אולם כיאות לחוקר ספרות, אין ערפלי רואה מושג אמת זה כמסקנה המתגלה אגב דיון פילוסופי מופשט. נהפוך הוא. מושג האמת הברנרי - כדרכה של כל אמת קיומית מובלע ביצירה האמנותית, והאינטרפרטציה של 'מכאן ומכאן' בפרקו השני של החיבור שלפנינו היא דוגמה טובה להמחשת טיעון זה. בתחילתו בוחן ערפלי את מושג האמת כפי שהוא מובלע במחשבת המחבר ב'מכאן ומכאן' בלבד, ורק לאחר מכן הוא בוחן ומאיר את ההקשרים האחרים שלו ואת דרך התפתחותם זה מזה, הן ברמת המחשבה והן ברמת הסיפור. מכל מקום, קובע ערפלי חד-משמעית, מושג האמת

... מובלע במהלך החיצוני והפנימי של העלילות, בעיצוב ובהתפתחות עולמן הפנימי של הדמויות, בהתלבטויותיהן ובדבריהן, ביחסים דמויי המציאות וביחסים הספרותיים שבין כל אלה ... בזיקות שבין המפורש והמובלע בתחום האידאולוגי וההגותי, וכמובן במכלול היחסים שבין כל הרמות הסיפוריות (שם, עמ' 28).

כדי לעמוד על 'העיקר השלילי' אין טוב מלהתבונן ולו גם בקצרה במקצת מהתובנות

המשתמעות ב'מכאן ומכאן'. הדבקות ב'העיקר השלילי' מתגלה למעשה בשני אופנים. הראשון מתגלה כמהלך נסיבתי-הגיוני. הדבקות בו מוליכה לשלילה מוחלטת של כל אידיאולוגיה שבעולם – בין אם תהא זו השקפת עולם חיובית או השקפת עולם שלילית. 'הגיונו של הדגם', לטענתו של ערפלי, 'לא ייעצר ... שהרי גם הלא-שלילי עשוי לשוב ולהישלל' (שם, עמ' 38). אולם עיצובו ומקומו של 'העיקר השלילי' ניתן לתיאור כמהלך '... שבו שוללת האמת את עצמה ומוליכה לחווית הממשות הסותרת אותה, גם באופן אחר ... כמהלך שנבחר מלכתחילה לצורכי הסיפור על שום תכליתו' (שם, שם). דהיינו: המהלך כולו לא נברא אלא כדי לזהות את החוויה גופה, או בהגדרתו של ערפלי: 'כמו ממחיש המחבר המובלע ... את המהלך ההגיוני המוביל לכאורה לגיבוש תפיסת המציאות שלו' (שם, שם).

בדרך זו, סובר ערפלי, 'מן "החשבון" הזה [שב'מכאן ומכאן] עולה שבחיים האנושיים 'קיימת רק אמת ודאית אחת ... אמת המוות' (שם, עמ' 41), וזו מוציאה מכלל חשבון כל אמת אחרת. שכן, כל הדבק בה '... יאלץ לוותר על כל מה שנחשב כ"אמת" או ערך' (שם, עמ' 42) על-פי כל שיטת מחשבה אנושית שהיא. לצד אמת זו הרי המשמעויות האידיאולוגיות האפשרויות וההשפעות שיכולות להיות לרומן על קוראים בני-זמנו וקוראים בני דורות אחרים, טוען ערפלי,

... נוצרות על-ידי כלל ההקשרים (הקיומי, האישי והיהודי) המשלימים זה את זה במבנה הספורי של היצירה, ומתוך היחסים שביניהם, ולא דווקא על ידי ההיגדים האידיאולוגיים המפורשים שבה (שם, עמ' 70).

זאת תוך שהוא מעמת אותן עם ההכרות והאינטרפרטציה שמציג ברינקר בספרו עד הסימטה הטבריינית (ראה עמ' 79-92).

ב

ברם עיון ולו גם קל בחיבורו של ברינקר יש בו כדי ללמד שאין בטענותיו של ערפלי כדי לגעת בהנחות היסוד ובמטרות שברינקר הציב לעצמו. ברינקר אינו שואף לתאר או לספק אינטרפרטציה ספרותית נוספת ליצירותיו האמנותיות של ברנר. מטרתו רחבה יותר וגם מצומצמת יותר.

אולם לפני שאגש לבחינת מטרותיו והישגיו של חיבורו של ברינקר מן הראוי להעיר מספר הערות מטרימות. אין ברנר יוצר קלאסי שהעניין ביצירתו מעוגן רק ביצירה עצמה. נראה שכוחו של ברנר, ואולי גם חולשתו, בזיקה שאינה ניתנת להתרה שבין העניין והאישיות, אם להשתמש בניבו של מרטין בובר. עם הזמן הולך ומתברר יותר ויותר שהעניין בברנר הולך ומתגלה רק בעקבות העניין בבעיות שהוא התמודד אֶתן ביצירתו הספרותית מזה, והפובליציסטית-אידיאולוגית' מזה. משום כך אין לראות בברנר סופר קלאסי הניתן לבחינה באמצעות יצירתו הספרותית; ברנר היה סופר, ואולי אף סופר גדול, אולם עיקר כוחו דווקא במעורבותו האידיאולוגית, בפריצת התחומים שבין אידיאולוגיה – כהשקפת חיים – לבין הספרות והחיים.

הוזה אומר: בבואנו לדון בברנר אי-אפשר לנו ויותר מזה: אין טעם, לדון בברנר היוצר בלבד. עלינו לדון בברנר הסופר, האידיאולוג, החלוץ וכן הלאה. רק טבעי הוא שבכל אלה לא נוכל לדבר בלא להתייחס לתקופתו ולבני דורו. אולם בכך אין כדי

להמעיט מגדולתו של ברנר. נהפוך הוא; מחמת הזיקה בין החיים לבין הספרות שחי אותה ברנר, כל עוד הבעיות שאתן התמודד עודן אקטואליות – תהיה אף יצירתו אקטואלית. ובעיות אנושיות הן מן הסתם אף נצחיות. דברים אלה יקבלו את מלוא עומקם אם נזכור שברנר חי ופעל בתוך דור וקבוצת אנשים שחיו, נשמו ועשו אידיאולוגיה.

ג

ברינקר מקבל בעיקרו של דבר את הנחות היסוד של חקר הספרות שמאז שנות החמישים ואילך. דהיינו, כעיקרון הוא מקבל את עמדתם של החוקרים והמבקרים שנתעוררו, החל משנות החמישים, לעמוד על הפונקציה הפואטית של מכלול האמצעים שברנר נוקט, כמו 'אוטוביוגרפיות', 'פרגמנטריות', העדפת החיים על פני הצורה ונאמנות להם בעימות שבין הספרות והחיים. כמו מבקרים אלה, גם ברינקר רואה בכל אלה אמצעים פואטיים שנועדו לתרום ליצירת אותה תופעה של 'רטוריקה של כנות'. ולכן, בחלקו הראשון של הספר ברינקר מסכם אמצעים פואטיים אלו, לא בלי להעמיקם ולבססם. יתרה מזאת, אגב תיאור האמצעים השונים שבהם נעזר ברנר ביצירת אותה 'רטוריקה של כנות' הוא אף מוכיח שאין לראות בסיפוריו של ברנר אוטוביוגרפיה ואף לא אוטוביוגרפיה בדיונית. אגב ניתוח דייקני, על פי המתודה השגורה בחקר הספרות, ברינקר מראה שגם הפרגמנטריות שביצירותיו הארוכות של ברנר, כדוגמת 'מכאן ומכאן', אינה אלא רושם שיוצר ברנר בקפדנות רבה.

ההתפלספות של אובדן-עצות ב'מכאן ומכאן' ברוח 'פילוסופיית החיים', האופיינית לעידן ה-Fin de siècle, ממלאת תפקיד חשוב בהשגת אפקט זה. על-פי 'פילוסופיית החיים', כל יצירה אנושית, כמו כל החצנה אחרת של הרוח, אינה אלא פרגמנט, שהרי אין להכיר את החיים בשלמותם ובחד-פעמיותם כי 'לעולם אין הם מסוגלים להיות כפי שמנסח זאת ברנר "מוקפים על-ידי מחשבה"' (עד הסימטה הטבריינית, עמ' 74). אולם, כפי שמראה ברינקר, ברנר מנצל את הפרגמנטריות כדי להעביר אותנו מן המובן הגבוה, הפילוסופי, אל הפרגמנטריות במובנה השונה לחלוטין, דהיינו אל 'מובן טקסטולוגי-טכני של המונח' (שם, עמ' 75). ככלות הכול,

כיוון שכל התרשמות, כל בירור מחשבתי או כל כתיבה הם ממילא פרגמנטריים בהשוואה לחיים 'עצמם' – מה טעם להתעקש להביא לפני הקורא 'דברים' (מכתבים, תעודות, זכרונות) שלמים? (שם, עמ' 75).

בדומה לזה, כמי שאמון על תורת הספרות, מוצא ברינקר – תוך ניתוח מפורט של תופעת ה'רמיזה' מן הסיפור אל החיים שבמסגרת העימות ביניהם, שכה מתבלט ביצירתו – כי

סיפורי ברנר שולחים אותנו שוב ושוב אל חיי המחבר כאל מקור אפשרי של המתרחש בהם. ואולם היות שלעולם אין הם מפתחים מודל עקיב ומהימן לייצוג חיי המחבר, נותרת רמיזה זו לחיי המחבר בלתי-מוגדרת ..., [והיא] לא באה כדי לאפשר לקורא להרכיב תמונה מהימנה של חיי ברנר מתוך סיפוריו. היא באה אך ורק כדי לשתול בו את ההכרה שמקורות הסיפור של ברנר הם בחיים ולא בספרות (שם, עמ' 64).

ברוח זו, ומתוך עמדות ביקורתיות אלה של חקר הספרות, מוכיח ברינקר בעיונו ב'מכאן ומכאן', שנדחית בו התימה הארוטית, האופיינית לסיפוריו הקודמים של ברנר, ודווקא התימה הציונית הארצי־ישראלית מתבלטת, ושאינן לזהות את עמדותיו של ברנר הפובליציסט עם אלה של גיבורי הסיפור ואף לא עם אלה של אובד־עצות (שם, עמ' 105-97). דברים אלה יש בהם כדי להצביע לפחות על אי־אילו דיוקים בטיעונו של ערפלי.

אולם, בניגוד לחוקרי הספרות של שנות החמישים ואילך, אין ברינקר נעצר בהכרות אמנותיות אלו. שכן התובנה בדבר הפונקציה הפואטית של אמצעי אמנותי זה או אחר, כדוגמת 'הרטוריקה של הכנות', אינה אלא נקודת מוצא למחקרו; שאלות המפתח להבנת יצירתו של יוצר כברנר צריכות להיות, לדעתו של ברינקר: מדוע חותרת אמנותו להיות 'יותר' או 'פחות' מאמנות וספרות? מדוע שואף ברנר להציג את סיפוריו כלוקים מבחינה ספרותית אך כנאמנים לחיים? 'מדוע הוא חותר להציג את עצמו תמיד כ"לא סיפור"', כדבר־מה אחר (עדויות, רשמים, פרקי אוטוביוגרפיה, דוקומנטים, שבריי־מסות וכיוצא באלה?) (שם, עמ' 17). כללו של דבר – כל אותם ניגודים, שאף מבקרי ברנר השונים, החל בא"ד פרידמן, המשך בדב סדן ועד שקד (ובמידה לא מעטה אף ערפלי) עמדו עליהם, כמו הסכסוך בין החיים והאמנות, נוצרים ובעלי־משמעות במסגרת עולמם של הסיפורים.

ובנקודה זו מתחילה להסתמן דרכו המיוחדת של ברינקר. על רקע האמור לעיל, טוען ברינקר, יש לראות את הקונפליקטים, את הרבגוניות, את הסתירות ואת העימות הבולט שבין החיים לספרות כחלק מאמצעיו האמנותיים של ברנר להשגת מטרות אמנותיות ומחשבתיות מיוחדות לו. מטרות אלה הן אלה שצריכות אפוא לעמוד במרכזו של המחקר הספרותי שנושאו ברנר. כדי להבינן, 'מן ההכרח', מטעים ברינקר, 'לאמץ דווקא נקודת ראות קרובה ככל האפשר לזו של הסופר עצמו', וזו בדיוק הנקודה שבה נפרדת דרכו של ברינקר מדרכם של חוקרי הספרות שאינם נכונים לעמוד על חריגותו של ברנר בספרות העברית. כאמור לעיל, את ברנר יש לראות בראש ובראשונה על רקען של התרבות והמציאות היהודית המודרניות במשמעותן הרחבה ביותר. ברינקר, בנסיונו זה להתקרב אל נקודת הראות של ברנר עצמו, משיב לעיסוק המחקרי בברנר את הממד שיכול לקרבו לבעיות כלל־תרבותיות והיסטוריוסופיות.

טבעי הדבר, אם כן, שבניגוד לרעיון של 'מות המחבר', המונח בלב 'הביקורת החדשה' מיסודם של פוקו ובארת, אין הכרח, לדעתו של ברינקר, לראות בסופר רק צומת שבו 'נפגשים מבנים פואטיים מחשבתיים או חברתיים על־אישיים'. אך תמיד אפשר לראות יצירה של סופר גם כמוקד וכהחצנה של תודעה עצמית' (שם, עמ' 24). לכן, כדי להבין את התפתחות אמנותו של הסופר, מן ההכרח לנסות ולהשיג קרבה רבה יותר אל הבעיות שהעסיקו אותו ואל האופציות שעמדו בפניו. וברינקר אף מוסיף:

מסיבה זו ... בהבנת עולמו של סופר אי־אפשר להסתפק במושגים הסטרוקטורליסטיים המחייבים תמיד רדוקציה או העלמה מכוונת של פנימיות זו שבה, או מכל מקום בעיקר בה, אני מעוניין בחיבור זה [ההדגשות שלי – ש"ר] (שם, עמ' 24).

הוזה אומר, מטרתו המוצהרת של החיבור שלפנינו היא העתקת נקודת הכובד של ההתבוננות מהאמצעים הפואטיים כשלעצמם אל עולמו הפנימי של האיש ברנר, קרי: אל התלבטויותיו ומבוכותיו, על קרקע המקום והזמן שבו חי ויצר; נקודה שמשום־מה נעלמה מעיניו של ערפלי, שהתמקד אך ורק ביצירת ברנר.

מהנחות יסוד אלו נגזר מהלכו של המחקר כולו. בראשיתו מנתח ברין את מכלול האמצעים היוצרים את 'הרטוריקה של הכנות', ואילו בהמשכו הוא ניגש לבחינת עולמו האידיאי של ברנר. רק בסופו של תהליך זה הוא שב אל הסיפור הברנרי הארוך לשם הארתו והעמקת הזיקה בין השניים.

מן הראוי לציין בהקשר זה שאת נקודת המעבר מחלקו הראשון של הספר אל בחינת עולמו המחשבתי של ברנר מנצל ברין את לבחינת יחסו של ברנר אל הציטטה. יחס זה הוא לרוב שלילי וביקורתי, וברין מוכיח זאת באמצעות הצבעה על העובדה ש'הדמויות שיש להן רפרטואר קבוע של ציטטות לביאור תופעות החיים השונות, לרבות חייהן שלהן, מתוארות באורח סאטירי' (שם, עמ' 150). על רקע דמויות אלה ניצבת הדמות המרכזית כשהיא מתבלטת דווקא בנכונותה '... לדחות את המפתחות ל"יחידת החיים" המוגשים לה על־ידי כל הסובבים אותה ...', והיא ניכרת '... בבקשת האמת העקשנית והמרוממת אותה מעל סביבתה' (שם, עמ' 151).

דומה אפוא שגם הציטטה אינה אלא אחד מאמצעי 'הרטוריקה של הכנות', אבל למעשה ברין חושף בה הרבה יותר מאמצעי אמנותי. התבוננות בשתי מסורות שונות ואף מנוגדות – במסורת שראשיתה בוידיזמים של רוסו, המעמדת את 'הנוסח' עם נסיון חייו של האני כדי לעמוד על האמת, ובמסורת הצעירה יותר של הסיפור האקזיסטנציאליסטי, היונקת גם היא מפילוסופיית החיים ושעל־פיה '... הפתוס של חי היחיד אינו עשוי להיות מוגבל בשום "נוסחה כללית"' (שם, עמ' 151) – התבוננות כזו מלמדת, לטענתו של ברין, כי היחס אל הציטטה בסיפורי ברנר חורג מתפקידו הפואטי והמטא־פואטי ומתקשר במניעים מרכזיים של "ראיית העולם הברנרית" (שם, עמ' 152), דהיינו, אותה תפיסת עולם שקיבלה את אופיה המרוכז ב'אף־על־פי־כן' הברנרי. נוסחה זו מגויסת ובולטת בנוכחותה בהתמודדותו ההגותית של ברנר עם הפער שבין החיים ובין 'הספר', או הנוסחאות מן המוכן, והדברים אמורים הן בהקשר הציוני־יהודי והן בהקשר הקיומי כשלעצמו. התמודדות זו מגולמת באופן המגובש ביותר בדמות הגיבור ה'... חרד מפני הקפאת האקזיסטנציה ומפני הדפוסיות שתגביל את חירותו "לקבל רשמים חדשים מן החיים"' (שם, עמ' 153). מכאן דחיית הנוסחאות המוגשות לו ועקשנותו בבקשת האמת. דחייה ועיקשות המעבירות אותו, כאמור – או נכון יותר: מעתיקות את נקודת הכובד – אל עולמו הפנימי של ברנר.

במסגרת בדיקת עולמו הפנימי של ברנר עומד ברין על 'התהוות של ז'אנר' ו'אידיאולוגיה' בביקורת העברית, שמוצאם במידה רבה ביצירתו הארץ־ישראלית של ברנר ופעילותו המו"לית מזה, ועל יהודיותו מזה. בסוגיה הראשונה הוא מאיר את אופיו הייחודי של מאמר הביקורת או המסה ההגותית של ברנר. אלו נושאים, לגירסתו, הרבה מתכונותיה של הדרשה המסורתית, ומצויה בהם גלישה פתאומית אל האידיאולוגיה כהשקפת עולם מקפת. לטענתו, עיון בעמידתו של ברנר לפני קוראיו, או בזיקתו לשפת התקופה ומושגיה, מגלה ש –

... שהמבקר הטוב אינו מלכתחילה איש מלחמה אלא דווקא 'מתבונן טהור',

משורר הקריאה, המבקש לשתף את קוראיו בדרכי ראייתו את יצירות הספרות ושאלות החיים. אך הוא מביא אתו נקודת-תצפית המעריכה חזיונות שונים לפי חשיבותם ונדחף לצאת ולהגן על מסקנות התבוננותו. כך נעשה המבקר-המתבונן - ולו גם בלית-בררה - איש מלחמה ו'בעל תוכחה'. ואולם ... נותרת לו סגולה חשובה, והיא הרשות לספקנות קיצונית, שאינה מותרת לאיש המפלגה. בכך הוא נעשה המבטא האמין ביותר של 'אמת המציאות' (שם, עמ' 206).

משמע: אף בתחום המסה, הפולמוס והביקורת, כמו-גם ביצירתו הספרותית של ברנר, עולמו המחשבתי שהוחצן הוא זה שמתוכו יש להתבונן במכלול שעמד במרכז עשייתו, קרי, בעולמו היהודי או, בניסוחו של ברינקר, ב'יהודיותו של ברנר'. ואמנם, ללא ספק, נקודה זו היא תרומתו העיקרית של ספר זה, וחשיבותה חורגת מאופקיו של מדע הספרות ונוגעת לאושיות קיומנו בארץ-ישראל. ברינקר מראה זאת אגב הערות-הארות שאין כמותן להבנת משנותיהם של אישים כמו אחד העם וברדיצ'בסקי. לפי ההערכה המקובלת, אחד העם נמצא בקוטב האחד של הספרות העברית ביחסה אל העבר ואל המסורת היהודית, מ"י ברדיצ'בסקי בקוטב האחר, וברנר לצדו ואף מעבר לו, קיצוני ממנו - תפיסה שאולי ברנר עצמו עודד, בהציגו את עצמו כתלמידו וכממשיך דרכו של ברדיצ'בסקי.

ברינקר אינו מקבל הערכה שגורה זו בדבר שתי צורות התייחסות למסורת ולעבר. במקום חלופות קוטביות אלה הוא מצביע על דרך התייחסות שלישית: דרכו הייחודית של ברנר, זו המתמצה ב'יהודיותו של ברנר'. במסגרת זו אין ברנר ניצב כממשיכו של ברדיצ'בסקי וכמתנגדו החריף, והקיצוני אף יותר מברדיצ'בסקי, של אחד העם. נהפוך הוא; אמנם נימות רבות קושרות את הגותו של ברנר אל ברדיצ'בסקי, אך יש לא פחות נימות הקושרות אותו למשנתו של אחד העם, ועוד רבות אחרות המעמידות משנה עצמאית לחלוטין.

הדבר בולט, לדוגמה, ביחסם של השלושה ל'צרת היהודים' ול'צרת היהדות', שממנו בסופו של חשבון נגזר יחסם להתיישבות היהודית בארץ-ישראל. ברדיצ'בסקי אינו מכיר כלל ב'צרת היהודים' בנפרד מצרתה ושררה של התרבות היהודית בעת החדשה. ברנר, לעומת זאת, כמו אחד העם דווקא, מבחין הבחן היטב בין 'צרת היהודים' לבין 'צרת היהדות'. ולכן, בדרך דיאלקטית, בכניסתו של הגורם הארצי-היישובי לחיים היהודיים הוא רואה טוב לעצמו, ובהעדרו - רע לעצמו' (שם, עמ' 172). נדמה אפוא שבין מחשבת ברנר ובין מחשבת ברדיצ'בסקי עומדים המוני היהודים על כאבם ומצוקתם (ואלו כמובן קשורים בהווה החוץ-ספרותית שהיא במרכז הכובד של המוטיבציה הברנרית). מ"י ברדיצ'בסקי האינטלקטואל האריסטוקרט אינו רואה אותם בממשותם, הם נראים לו '... לא רק נביאים בכוח, כפי שרואה אותם אחד-העם, אלא גם נביאים בפועל' (שם, שם). ברנר, לעומתו, רואה את צרת היהודים בכל חריפותה, והיא שניצבת לנגד עיניו בכל נדודיו הספרותיים כמו-גם אלה הממשיים ביותר. יתרה מזאת. אף התקפתו של ברנר, כפי שמציגה ברינקר, על היהדות ההיסטורית שונה מן הקצה אל הקצה מאופי מלחמתו של ברדיצ'בסקי. כך, למשל, במאמרו המפורסם על 'השמד', ברנר אינו מדבר על 'שינוי ערכין' נוסח ברידצ'בסקי. במקום זאת, מציין ברינקר, 'הוא מדבר על התאמת האידיאלים

המוסריים לאישיות המתבונן ... ולא על הצורך שיש לכל יחיד בישראל בהיפוך קצרת התולדה הלאומית על פיה' (שם, עמ' 174-175).

בדומה לזה גם ביקורתו של ברנר על העבר היהודי, ובעיקר על העבר הקרוב, איננה - לגירסתו של ברינקר, המתבססת על ניתוח קפדני של 'הערכת עצמנו בשלושה כרכים' - רוויה בשנאה עצמית כפי שתיארוה חוקרים שונים (דוגמת ברוך קורצווייל); זאת כשם שאין היא המשך לביקורתו של ברדיצ'בסקי. שכן היא לא נועדה להילחם באידיאלים ובערכים יהודיים למען ערכים אחרים. ביקורתו של ברנר נועדה לבחון את משמעותם ומוצאם של מושגים, הערכות בנות זמנו ונוסחאות שנתגבשו לכלל תורות המתארות את היהדות או המציעות פתרונות לכל תחלואיה. במסגרת מאמציו אלו רק טבעי הוא אפוא שמתעורר בברנר החשש '... שהאידיאליות היהודית כולה אינה אלא חיפוי על תנאי חיים עלובים שאינם מאפשרים ליהודים את הרשעות שאומות "נורמליות" חיות וקיימות מסוגלות לה' (שם, עמ' 179).

דהיינו, אין 'אידיאליות זו' אלא בחינת רציונליזציה של מצב עגום ומביש, שללא ספק מוטלת על היהודים - כעם - החובה המוסרית להתנער ממנו. אולם ברנר התפלמס בעיקרו של דבר עם אידיאולוגיות בנות זמנו, כגון עם תורת 'התעודה' או עם משנתו של אחד העם ועם כל הנושאים ברמה את תורת 'רוח האומה'. עמדתו אינה רוויית שנאה עצמית ואינה אלא הדרישה לנהוג 'במידה רבה יותר של צניעות עצמית'. שכן, ככלות הכול, 'הדימוי העצמי שיש ליהודי בדבר עליונותו המוסרית - כקולקטיב - על ה"גוי" לא עמד מעולם במבחן' (שם, עמ' 183). משום כך רואים חלק ממבקריו של ברנר את השנאה העצמית שלו כגורמת לכך שבסיפוריו ובמאמריו הוא

... עומד ... על העדרן של מידות טובות לאומיות מובהקות בחיי העם. הוא מבליט את העדר הסולידריות, את ההתבטלות הגמורה כלפי הזולת (הגוי) מצד אחד וההתגדלות חסרת-היסוד עליו מצד שני, את העדר הכושר להערכה עצמית מפוכחת, העדר היכולת להגנה עצמית וכיוצא באלה (שם, עמ' 182).

אין ספק שאין בדברים אלה כדי למצות את כל הארותיו של ברינקר בחיבורו, זאת כשם שאין בהם כדי להעמידנו על השלכותיהן השונות על בעיות אקטואליות אחרות שעל החברה היהודית בארץ-ישראל להתמודד אִתָּן. אולם די בהם כדי לרמוז על נקודת הכובד של מחקרו. הוא חותר בראש ובראשונה אל ברנר האיש על כל ממדיו. זאת, כאמור לעיל, מתוך הכרה שיצירתו של ברנר, אישיותו וזמנו חד המה. משום כך ברינקר מעתיק את נקודת הכובד של מחקר יצירתו של ברנר כשלעצמה אל חשיפת נקודת הראות של ברנר האיש. הווה אומר: המחקר שלפנינו אינו מתעלם מחקר היצירה הספרותית של יצירת ברנר, ואף אינו מתעלם מחקר משנתו של ברנר או מקומו ומעמדו בקרב בני זמנו. אולם ייחודו והמטרה שאליה הוא חותר חורגים מכל אלה, שכן בראש מעייניו השאיפה להאיר את יצירתו של ברנר מנקודת הראות של הזיקה הבלתי ניתנת להתרה, במקרה הברנרי, שבין הסיפור ובין המחשבה הברנרית למלוא היקפה.

מדיניות ישראל 1952 – בין התפכחות לתקווה

זכי שלום

יהושע פרוינדליך (עורך), **תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך שביעי, 1952**,

מדינת ישראל/גנוז המדינה, ירושלים 1992, 774 עמ'

מבוא

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות תופסות סוגיות הנוגעות למערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי הסובב אותה ועם הקהיליה הבינלאומית, ובעיקר האו"ם והמעצמות הגדולות, מקום מרכזי בהוויה הפוליטית של מדינת ישראל. יכולתה של מדינת ישראל להתמודד בהצלחה עם הבעיות המרכזיות שהתעוררו במסגרת יחסיה עם העולם הערבי והקהיליה הבינלאומית נתפסה, במידה רבה של צדק, כתנאי להבטחת עצם קיומה כישות מדינית ריבונית.

קובץ התעודות העוסקות במדיניות החוץ של מדינת ישראל בשנת 1952, אשר יצא לאור בעריכת יהושע פרוינדליך, נותן ביטוי מרשים ורחב היקף למסכת מגוונת של שיקולים, לבטים ושאיפות שליוו את הנהגת המדינה בהכרעותיה בסוגיות הנוגעות למערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי הסובב אותה ועם הקהיליה הבינלאומית במהלך אותה שנה. קובץ זה מהווה מפעל המשך לקבצים קודמים, אשר חשפו תעודות במדיניות החוץ של ישראל מאז הקמתה.

בין השאר עוסק הקובץ בסוגיות העיקריות הבאות: מעמדה של מדינת ישראל באו"ם והיערכותה לקראת הדיונים במוסדות האו"ם סביב סוגיות שונות הנוגעות לסכסוך הישראלי-ערבי – חופש השיט, בעיית הפליטים, מעמד ירושלים וכו'; המשא ומתן על קבלת השילומים מגרמניה; מצבם של יהודי עיראק על רקע פעולות המשטר נגד הקהילה היהודית; מערכת היחסים עם ברית-המועצות ושאר מדינות הגוש המזרחי, ובעיקר – המאבק על עלייתם של יהודי ברית-המועצות ורומניה לישראל ומעצרים של ישראלים בצ'כיה; מערכת היחסים עם ארצות-הברית, ובעיקר – רכש נשק בארצות-הברית, קבלת סיוע כלכלי ממנה והשתלבותה של מדינת ישראל במערכת ההגנה המערבית באזור; בעיות הביטחון השוטף – תופעת ההסתננות ותגובות ישראל לה; שיפור מעמדה של מדינת ישראל במדינות אסיה, ובעיקר בהודו; ביצור מעמדה של מדינת ישראל בירושלים וסיכול התכניות לבינאום העיר; משא ומתן עם סוריה סביב האזורים המפורזים; משא ומתן עם ירדן סביב סוגיית ההסתננות; טיפוח הקשרים עם אירן; היחסים עם מצרים על רקע הפיכת הקצינים וסילוק משטרו של המלך פארוק.

חשיבות מיוחדת נודעת לתעודות אלה של משרד החוץ בשנים הראשונות לקום המדינה. בשנים אלה, משרד החוץ והעומד בראשו עדיין ממלאים תפקיד מרכזי

בעיצוב מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי, ותפקיד מכריע בגיבוש מערכת יחסיה עם הקהילייה הבינלאומית. מעמד זה הולך ונשחק במשך השנים הבאות. על רקע החרפה ניכרת של הסכסוך הישראלי-ערבי, ועל רקע תחושות חרדה הולכות וגדלות של היישוב היהודי מפני האיומים שמציב העולם הערבי בפני מדינת ישראל, הולך ומתחזק מעמד של שיקולים בעלי אופי בטחוני-צבאי, על חשבון שיקולים בעלי אופי מדיני. על רקע זה, במידה רבה, הולך ונחלש מעמדו של משרד החוץ, ושל העומד בראשו, כגורם מוביל בעיצוב המדיניות הלאומית של ישראל.

רקע מדיני

מובן מאליו כי במסגרת סקירה זו לא נוכל להתמקד בכל הנושאים המועלים בקובץ הנדון. אנו בחרנו להתמקד בנושאים המדיניים הנוגעים למערכת היחסים של מדינת ישראל עם העולם הערבי, ובתפיסות השונות בקרב ההנהגה בישראל (בעיקר של בן-גוריון ושרת) סביב אפשרויות ההסדר עמו. נקדים לדיון זה סקירת רקע קצרה.

שנת 1952 נותנת ביטוי מאוחר יחסית לתהליך הדרגתי של התפכחות מדינית, שעברו מדינת ישראל והנהגתה בעקבות מלחמת העצמאות בשאלת יחסיה עם העולם הערבי ואפשרויות ההסדר עמו. עם חתימתם של הסכמי שביתת-הנשק, ותקופה מסוימת לאחר מכן, רווחה בקרב הנהגת המדינה התחושה כי הסכמים אלה הם שלב מעבר בלבד במערכת היחסים ההולכת ומתרחקת בין מדינת ישראל לבין העולם הערבי, וכי עד מהרה הם יוחלפו במערכת מקיפה יותר של הסדרי שלום בין העמים.

תחושה זו נשענה, במידה רבה, על ההערכה כי התבוסה הקשה שספגו מדינות ערב במלחמת העצמאות אינה יכולה שלא להוביל אותן להכרה בעליונותה הצבאית של מדינת ישראל. הכרה זו היוותה, כמובן, תנאי מרכזי להתפכחותן של מדינות ערב מן האשליה כי יהיה בכוחן לממש את מאווייהן להביא להשמדת 'הישות הציונית'. מעבר לכך, קרוב לוודאי שהערכה זו התבססה גם על נכונותן של מדינות ערב עצמן לכלול במסגרת הסכמי שביתת-הנשק התייחסות מפורשת לכך שהסכמים אלה אינם אלא 'אמצעי זמני ... לשם הקלת המעבר מההפוגה הקיימת ... לשלום של קבע בארץ-ישראל'.¹

על בסיס הערכות אלה ועל רקע מגעים שונים להסדר שהתנהלו בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב, התבקשה הצגתם של הסכמי שביתת-הנשק כהסכמים בעלי אופי צבאי מוגבל, האמורים להיות מוחלפים בהסכמים מדיניים רחבי היקף. ואכן, כבר בנאומו בכנסת, קודם לאישור ההסכמים במליאה, נותן בן-גוריון ביטוי מפורש לתפיסה זו: 'אין הסכם זה', כך הוא מבהיר, 'קובע שום דבר מבחינה פוליטית או טריטוריאלית, ואין הוא אלא הסכם צבאי בלבד. הוא קובע עד איזה קו יכול הצבא של כל אחד מהצדדים להתנועע בשטחים מסוימים; אולם, אין בהסכם זה שום דבר הפוגע, או קובע, בזכויות, בתביעות או באינטרסים של כל אחד מן הצדדים. כל זה יהיה עניין למשא ומתן מיוחד – משא ומתן על שלום'.²

1. ראה: ימימה רזנטל (עורכת), 'שיחות שביתת-הנשק עם מדינות ערב, דצמבר 1948–יולי 1949', תעודות למדיניות החוץ של ישראל, ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 688.
2. דברי הכנסת, I, ישיבה 20 (4 באפריל 1949), עמ' 287.

ואולם, תוך פרק זמן לא ממושך התברר כי הסיכויים להסדר שלום ישראלי-ערבי הולכים ונמוגים. על רקע כשלון המגעים להסדר מדיני במסגרת ועידת לוזאן, והמגעים הבילאטריים עם ירדן, הצהרות עוינות של מנהיגים ערבים, דיבורים חוזרים ונשנים בכלי התקשורת הערביים על הכורח ב'השמדת הישות הציונית' ומתיחות הולכת וגוברת לאורך קווי שביתת-הנשק, הלכה והתבססה בקרב מקבלי ההחלטות במדינת ישראל ההכרה כי לא ניתן לצפות להסדר שלום ישראלי-ערבי בעתיד הנראה לעין. בנסיבות אלה, ברור היה כי הסכמי שביתת-הנשק ילוו את מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי עוד שנים רבות. בניגוד לגישה הראשונית, אשר הבליטה את אופיים הצבאי והמוגבל של הסכמי שביתת-הנשק, התבקשה מעתה הצגתם של הסכמים אלה כהסכמים בעלי אופי מדיני מובהק, או לפחות - מדיני-צבאי.

דוד בן-גוריון, שבשנה הנדונה בקובץ שימש ראש ממשלה ושר הביטחון, היה ללא ספק הדמות הדומיננטית בהנהגה הלאומית, ובעיצוב דרכה המדינית-בטחונית של המדינה. את הערכותיו לגבי העדר הסיכוי להסדר שלום ישראלי-ערבי בעתיד הנראה לעין ביסס הוא, בין השאר, על תפיסה מקיפה ביותר של מאפייני העולם הערבי, מערכת הערכים שלאורה הוא פועל, אופי מנהיגותו ומידת מחויבותה לפעול למימוש האינטרסים ה'אמיתיים' של בני עמו. הוא הציג את מאפייניו כאנטיתזה מוחלטת למאפייני העולם היהודי, התנועה הציונית ומדינת ישראל, כפי שהצטיירו בעיניו: 'מדינת ישראל', אמר באחד מנאומיו (נובמבר 1951), 'היא, מבחינה גיאוגרפית, חלק של המזרח-התיכון. אבל, מבחינה מוסרית-תרבותית היא יחידה במינה בחלק זה של העולם, שונה בתכלית מכל שכנותיה ... מדינת ישראל הוקמה ונבנית על ידי אומה תרבותית בעלת מסורת מוסרית גבוהה ... אין זו מדינה של כנופיות ומשפחות שליטים השולטים במשרות'.³

במקביל העריך בן-גוריון כי המערכת הפוליטית בארצות ערב - המאופיינת באי-יציבות ובחילופי משטר תכופים - לא מאפשרת, הלכה למעשה, את הסיכוי להסדר שלום בר-קיימא ביניהן לבין מדינת ישראל, שכן שלום כזה, מעצם הגדרתו, מחייב יציבות לאורך זמן. לפיכך, גם אם תבקש אחת ההנהגות הלאומיות במדינות ערב להגיע להסדר שלום עם מדינת ישראל, קיים ספק רב אם תחזיק מעמד בשלטון לאורך זמן: 'בתחומי המדינות השכנות', אומר בן-גוריון באחד מנאומיו (אוקטובר 1951), 'אין שלטון יציב. הרציחות המדיניות לא פסחו על אף ארץ אחת במזרח התיכון (מחוץ לתורכיה), ואף שליט אחד בארצות ערב אינו בטוח במחרו. הכל מעורער ומזועזע'.⁴ אשר על כן, הצהרות של אישים ערבים על רצונם בהסדר שלום עם מדינת ישראל - גם אם נתנו ביטוי לכוונות כנות מצדם - אינן יכולות לשמש בסיס להסדר שלום ישראלי-ערבי בר-קיימא.

בהדרגה הלכה והתגבשה אצל בן-גוריון ההערכה כי בהעדר הסדר שלום ישראלי-ערבי תלך ותגבר המתיחות ביחסי ישראל עם מדינות ערב. מתיחות זו תוביל, בסופו של דבר, בהכרח, לניסיון ערבי לממש שוב את השאיפות להשמדתה של מדינת

3. שם, X, ישיבה ט"ו (5 בנובמבר 1951), עמ' 330.

4. תיק נאומים, 18 באוקטובר 1951, אב"ג.

ישראל, אשר סוכלו במלחמת העצמאות. רגשות הנקם המפעפעים בעולם הערבי בעקבות התבוסה המשפילה אשר ספג במלחמה זו, והיווצרותה של בעיית הפליטים לא יוכלו, לדעת בן-גוריון, לתת לעולם הערבי מנוח, ויחייבו אותו לנסיונות חוזרים ונשנים להגיע לעימות מלחמתי עם מדינת ישראל כדי לנקום את תבוסתו, ולהשיב לעצמו, ולו במעט, את כבודו האבוד: 'גורם הפליטים', אמר בן-גוריון ביוני 1951, 'הוא הגורם שבלי ספק יגרום לפורענויות ... יש למעלה משש מאות אלף אנשים מיואשים ומאוכזבים שהפסידו הכל ... אבל, חרונם ומרירותם מופנים לא כלפי אלה שגרמו לאסונם - אנשי המופתי, ושליטי ארצות ערב - אלא נגד היהודים ... הם מסוגלים לכל מעשה נואש ומטורף'.⁵

הערכת מצב דומה של מערכת היחסים שנתהוותה בין מדינת ישראל ובין העולם הערבי בעקבות מלחמת העצמאות, ושל הסיכויים להסדר שלום ישראלי-ערבי מציג גם שר החוץ, שרת, בתקופת הזמן הנדונה: 'יותר בטוח להניח', הוא אומר בנאום בפני הוועדה המדינית של מפא"י (אוגוסט 1952), 'ולהיות מוכנים לכך ... שהשלום יאחר לבוא; שזו התחלה של תקופה, שמי יודע כמה שנים היא תימשך, ואנו נחיה ללא שלום עם הארצות הערביות, ובמצב של בידוד יבשתי מסוים'.⁶ שרת חזר וביטא הערכה דומה גם בשנים הבאות.

יחד עם זאת, להבדיל מבן-גוריון, מנקודת ראותו של שרת העדר הסיכוי להסדר שלום ישראלי-ערבי נובע, בעיקרו של דבר, מן התהליכים שליוו את הקמתה של מדינת ישראל, לרבות התבוסה המשפילה של העולם הערבי והיווצרותה של בעיית הפליטים, ולא דווקא כפי שעולה מהתייחסויותיו של בן-גוריון - מתוך ניתוח מאפייניו האינהרנטיים של העולם הערבי, היוצרים כביכול תהום בלתי ניתנת לגישור בינו לבין מדינת ישראל. באחד מנאומיו, עם תום מלחמת העצמאות, אומר שרת:

אנחנו כגורם חדש, אשר נכנס לתוך פינת עולם זו, יוצר בה תנודות, שינויים, המביאים בה לידי זעזועים, אנחנו מקוממים נגדנו, אנחנו מגרים נגדנו. מוכרח לבוא פרשה-[תקופה] ידועה של הסתגלות, עד שהעולם הזה [העולם הערבי] יסתדר אתנו יחד. חוללנו כאן שינוי מהפכני, יצרנו כאן חטיבה ממלכתית חדשה. גרמנו בתקופת המלחמה, המלחמה גרמה, לנדידת עם. כל הדברים האלה, אחרי כל הזעזועים האלה, מוכרח לבוא תקופה עד שהעניינים מתייצבים מחדש.⁷

מאפייני התעודות - סוגיות מרכזיות

חלק ניכר מן התעודות המדיניות המוצגות בקובץ שנת 1952 יש לבחון, כך נראה, על רקע הערכות מצב אלה של הנהגת המדינה. הערכות אלה לידי ביטוי במסגרת המגעים שהתנהלו עם מדינות ערב בשנה זו, שהתאפיינה בדרג מגעים נמוך יחסית ובציפיות מוגבלות לגבי תוצאותיהם:

5. שם, 17 ביוני 1951, שם.

6. ועדה מדינית של מפא"י, 3 באוגוסט 1952, ארכיון מפא"י.

7. מועצת מפא"י, 12 בינואר 1949, שם.

א. המגעים עם סוריה עסקו, בעיקרו של דבר, בהסדרים לגבי חלוקת האזורים המפורזים. הסורים ביקשו להגביל את נושאי הדיון ואת מסגרת המשא ומתן. ישראל שאפה אמנם להגיע להסדר כולל, אך רמת ציפיותיה, כך ניתן להתרשם, היתה נמוכה למדי, והיא היתה מודעת היטב לכך שהסיכוי להסדר כולל, שאולי נפתח זמן קצר לאחר תום מלחמת העצמאות בידי נשיא סוריה דאז, חוסני זעים,⁸ לא יחזור עוד על עצמו בעתיד הנראה לעין. ביטוי לכך ניתן לראות בתזכיר ששלח משרד החוץ למשלחת הישראלית, שנשאה ונתנה עם הסורים: 'ההוראות הכלליות למשלחת הישראלית', כך נכתב בתזכיר, 'הן לשמוע את הצעות הסורים, להבהיר אותן, אולם לסרב לדון בהן אלא במסגרת של הסדר שלום, חוזה אי-התקפה או חוזה אחר, אשר יהווה "צער קדימה מהסכם שביתת-הנשק לקראת הסדר שלום סופי" לפי כוונת סעיף (1) של הסכם שביתת-הנשק'.⁹

ב. עם ירדן התגבשה מערכת יחסים שונה, במידה רבה בעקבות הירצחו של המלך עבדאללה, ביולי 1951. את מקומם של המגעים האינטימיים בדרג המדיני הבכיר ביותר תפסו עתה מגעים בדרג הצבאי. במקום הדיון על הסדר שלום כולל התמקדו הדיונים בסוגיית ההסתננות מגבול ירדן לשטח מדינת ישראל. נחמה פורתא ניתן אולי למצוא בעובדה שבמסגרת מגעים אלה יכלו הצדדים להגיע ביניהם להסכם כלשהו. ב-1 בפברואר נחתם הסכם ישראלי-ירדני לשיתוף פעולה למניעת הסתננות. ההסכם כלל את הנקודות העיקריות הבאות: 1. אין לפתוח באש על העוברים את קווי שביתת-הנשק, אלא אם הם מתנגדים למאסרם; 2. מדי יום ביומו יתקיימו פגישות של מפקדים מקומיים בנקודות שונות לאורך הגבול לטיפול מדי בכל מקרה של הסתננות; 3. אין לפתוח באש לכיוון הגבול, אלא לצורך הגנה עצמית.¹⁰

ג. עם מצרים התנהלו המגעים בדרג הדיפלומטי, באמצעות נציגים של ישראל ומצרים בפריס. מגעים אלה נערכו על רקע תחושת אופטימיות זהירה בצד הישראלי לגבי אפשרות של הסדר כלשהו עם מצרים. אופטימיות זו ניוונה משני מקורות עיקריים: 1. הפיכת הקצינים במצרים ב-23 ביולי 1952, אשר הובילה לסילוקו של המלך פארוק ולעלייתו לשלטון של מוחמד נגיב. ההערכה בישראל היתה כי פארוק מהווה מכשול מרכזי להסדר ישראלי-מצרי. משטרו המושחת והעדר מחויבות מצדו לאינטרסים ה'אמיתיים' של בני עמו – פיתוח כלכלי וחברתי – שללו ממנו, כך נטען, את הדחף להגיע להסדר עם ישראל, אשר יאפשר לו הפניית משאבים לצרכים חיוניים אלה. המשטר החדש במצרים, בראשות נגיב, אשר הכריז על רצונו לבצע רפורמות אגרריות מרחיקות לכת במצרים ולשנות את פני המשטר, נתפס כמשטר נאור יותר, המבקש להיפטר מן השלטון המושחת של קודמו ולהצעיד את מצרים לקראת עתיד כלכלי, חברתי ומדיני טוב יותר.

8. ראה: א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952, ירושלים 1991, עמ' 59-99.

9. ראה תזכיר של ש' רמתי, 18 ביולי 1952, אצל: י' פרוינדליך, תעודות למדיניות החוץ של ישראל, 1952 [להלן: תעודות], עמ' 369.

10. ראה הערת עורך, הסכם ישראלי-ירדני לשיתוף-פעולה למניעת הסתננות, תעודות, עמ' 67-68.

שאיפות אלה, כך הוערך, עשויות להוביל אותו, בשלב כלשהו, למאמצים לגבש הסדר כלשהו עם ישראל.¹¹

2. סיכויי ההסדר עם מצרים היו טובים מאשר עם כל מדינה ערבית אחרת. זאת בין השאר על רקע היותה המדינה המובילה בעולם הערבי ויכולתה לקבל הכרעות גם ללא הסכמה מוקדמת של מדינות ערביות אחרות, ובעיקר נוכח העובדה שבינה לבין מדינת ישראל אין כל סיבה למחלוקת נראית לעין (בניגוד, למשל, למצב ששרר ביחסי ישראל עם ירדן, ואף עם סוריה) בין גוריון חזר וביטא תפיסה זו שוב ושוב. באחד מנאומיו בכנסת הוא קבע חד־משמעית כי 'אין ... כל סיבה ויסוד לריב בין מצרים ובין ישראל. בין שתי המדינות משתרע מדבר רחב וגדול, ואין כל מקום לסכסוכי גבולות. לא היתה, ואין, שום עילה לניגוד מדיני, כלכלי או טריטוריאלי בין שתי המדינות'.¹² עד מהרה התפכחה ההנהגה בישראל גם מאשליה מדינית זו. את מקומו של נגיב כשליט מצרים תפס מנהיג צעיר ומיליטנטי בשם נאצר, אשר ביקש לרכוש לעצמו עמדת מנהיגות בלתי מעוררת בעולם הערבי. על רקע זה, בין השאר, ניתן להבין את חתירתו להצבת הסכסוך הישראלי-ערבי ברמת קדימות גבוהה למדי במערך האינטרסים הלאומיים וסדרי העדיפויות של מצרים. בהדרגה התברר להנהגת המדינה כי ההערכה בדבר העדר סוגיות מחלוקת בין ישראל ומצרים ביטאה יותר משאלות־לב מאשר מציאות קיימת. בתחום הרגיש ביותר, הוא התחום הטריטוריאלי, הציגו המצרים תביעות חד־משמעיות ובלתי מתפשרות לנסיגה ישראלית מקווי שביתת־הנשק עם מצרים, ולהעברת שטחים בנגב לריבונות מצרית, כתנאי להסדר ישראלי-מצרי כלשהו.

בקובץ התעודות של שנת 1952 נחשפים שלבים נוספים של הקרע ההולך ומתרחב בין ראש הממשלה דוד בן-גוריון לבין שר החוץ, משה שרת. ראשיתה של המחלוקת בין שני האישים מסתמנת, ככל הנראה, כבר בוויכוחים סביב עיתוי הכרזת העצמאות ושאלת הכורח של מדינת ישראל לציין מחויבותה למפת גבולות תכנית החלוקה בהכרזה על הקמת המדינה.¹³ נדבכים נוספים לקרע נוספו על רקע האשמותיו החוזרות

11. לצורך ה'איוון' מן הראוי לציין, כי לא הכל היו שותפים לאופטימיות זו. בתזכיר של איש משרד החוץ (אוגוסט 1952) ניתן ביטוי להערכה שונה לחלוטין. התזכיר מונה את הגורמים העיקריים הבאים, אשר ימנעו מן המשטר החדש במצרים להגיע להסדר עם ישראל: 'א. המאבק נגד ישראל מהווה הדבר העיקרי והחשוב ביותר לאחדות ערבית, ובמיוחד - לליגה הערבית. ... ב. האיבה לישראל משמשת אמצעי נוח להטות את תשומת הלב מן הקשיים הכלכליים הקיימים והעתידיים ... ג. המשטר החדש הוא תוצאה של התנועה הלאומנית, ואינו יכול להתכחש להורתו, שחיציה מכוונים נגד ישראל'. ראה תזכיר א' יפה אל ש' בנדור, 4 באוגוסט 1952, שם, עמ' 409-410.

12. ראה הערת עורך, הודעת ראש הממשלה בכנסת על היוזמה הישראלית לשלום עם מצרים, שם, עמ' 453.

13. עמדתו של שרת בסוגיות אלה אינה מחוורת כל צורכה. בסופו של דבר, ככל הנראה לאחר לבטים ולחצים קשים של בן-גוריון, תמך בהצבעה בעמדות בן-גוריון. ראה מאמרו של זאב צחור, 'היום בו הוחלט על הקמת המדינה', דבר, 27 בספטמבר 1992.

ונשנות של בן-גוריון כי שרת הוא האחראי להחמצת ההזדמנות להרחבת גבולות המדינה בשלהי מלחמת העצמאות ('הבכייה לדורות'), ועל רקע התנגדותו הנחרצת של שרת להכרעתו של בן-גוריון על העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים בעקבות החלטת העצרת על בינאום ירושלים בדצמבר 1949.

במסגרת קובץ תעודות זה ניתן ביטוי חוזר ונשנה למקורותיה ה'אידיאולוגיים' של המחלוקת בין שני האישים; דהיינו – שאלת משקלם של האילוצים המדיניים, הבטחוניים והכלכליים הרובצים על מדינת ישראל, והשלכותיה על תהליך עיצוב מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי ועם הקהילייה הבינלאומית. בקובץ באה מחלוקת זו לידי ביטוי סביב הסוגיות העיקריות הבאות:

א. סוגיית המגעים עם סוריה. שרת מתח ביקורת נוקבת על העמדות שהציגה המשלחת הישראלית במגעים עם סוריה: 'בעוד שהסורים הראו רצון טוב להגיע לפתרון כמה בעיות שנויות במחלוקת וליישר ההדורים בין שני הצדדים בעניינים חשובים', הוא כתב אל ו' איתן, 'הרי הישראלים לא נענו לסורים – מתוך הסתמכות על שאלות סמכות ושאר סייגים משפטיים'.¹⁴ בן-גוריון, כהרגלו, לא נשאר חייב והשיב לשרת בלשון בוטה לא פחות. בין השאר הוא כתב:

1. קשה לי להסכים לרושם 'שהסורים הראו רצון טוב לפתרון כמה בעיות שנויות במחלוקת, והישראלים לא נענו' מתוך דקדוקי חוק. הסורים ביקשו לקבל מה שאין בידם – שטחים וזכויות מים, שלא היו בידם אף פעם. שטחים אלה אמנם מפורזים, אבל הם חלק של ארץ-ישראל, ולמעשה הם ברשותנו.

2. השאלה אינה אם לדון או לא לדון על השטח המפורז ... אלא מה היא התמורה שהסורים מציעים חלף השטח והזכויות שהם תובעים לעצמם.¹⁵

ב. עיתוי העברת משרד החוץ לירושלים: ההחלטה על כך נפלה בראשית מאי 1952.¹⁶ מגמתו של שרת היתה 'להנמיך פרופיל' עד כמה שאפשר, כדי למנוע תגובות חריפות של הקהילייה הבינלאומית נגד ישראל. מתוך מגמה זו הוא ביקש להבהיר לקהילייה הבינלאומית כי בהחלטה זו אין כל חידוש, שכן ברור כי בעקבות ההחלטה על העברת כל משרדי הממשלה לירושלים בדצמבר 1949, לא יתכן היה להותיר את משרד החוץ בבדידותו בתל-אביב.¹⁷ במקביל, ביקש שרת לבצע את המהלך לאחר כינוס עצרת האו"ם, על מנת להקטין את הסיכונים הכרוכים בכך. בן-גוריון מחה על כך ושאל: 'מי הסמיך את א' אבן [שגריר ישראל בארצות-הברית] להודיע למחלקת

14. ראה מכתב מ' שרת אל ו' איתן, 21 באוקטובר 1952, תעודות, עמ' 585.

15. ראה מכתב בן-גוריון אל מ' שרת, 26 באוקטובר 1952, שם, עמ' 592. ככלל, סבר בן-גוריון, כי חוזה אי-התקפה אינו מהווה 'תמורה הולמת' מנקודת ראותה של מדינה ישראל: 'חוזה שביתת-הנשק', הוא כותב של שרת, 'אוסר [ממילא] על הצדדים כל התקפה מזוינת, והרי זה למעשה חוזה אי-התקפה'. ראה מכתב בן-גוריון אל שרת, 16 באוקטובר 1952, שם, עמ' 573.

16. ראה מברק ו' איתן אל נציגויות ישראל בחוץ-לארץ, 5 במאי 1952, שם, עמ' 209.

17. ראה מברק מ' שרת אל ו' איתן, 30 ביוני 1952, שם, עמ' 340.

המדינה, שישראל לא תנקוט כל צעדים נוספים להעביר את משרד החוץ לירושלים עד לפתיחתה של העצרת הכללית של האו"ם.¹⁸

ג. השתתפות מדינת ישראל בתכניות המערב על הגנת האזור. הנושא נדון בעיקר עם בריטניה. בתזכיר לקראת הגעתה של משלחת בריטית לדיון בסוגיה זו בארץ הבהיר בן-גוריון את עמדתו, ששאפה לנצל את האינטרס של המערב בהגנת האזור כדי לגייס אותו לחיזוק כוחה הצבאי של ישראל: 'למען נוכל למלא תפקידינו ביעילות', כתב בן-גוריון אל הרמטכ"ל מקלף, 'יהא צורך להגביר הפוטנציאל התעשייתי שלנו, לפתח אמצעי התחבורה והקשר (ונמלים, שדות-תעופה ומסילות-ברזל)', לשפר האימונים והציוד של צבאנו - ביבשה, בים ובאוויר, ולספק מלאי של מזון ודלק'.¹⁹ על רקע זה קבע בן-גוריון את ההנחיות הבאות למשלחת הישראלית:

1. בסיס היחסים ביננו לבין אנגליה הם יחסי שתי מדינות ידידותיות, שוות-זכויות, המעונינות במידה שווה בשמירת השלום ובהתנגדות לתוקפנות ...
3. יש לציין מהו הפוטנציאל הצבאי הכללי של ישראל - רבע מליון איש - מבלי להיכנס לפרטים על מבנה צבאנו.
4. יש לברר חופש התנועה של צה"ל במקרה של מלחמה לצורך הגנת האיזור ...
5. באיזו מידה יסופק לנו נשק ... ובאילו תנאים.²⁰

משה שרת התקומם נגד הנחיות אלה. הוא כתב לבן-גוריון:

אם לקבל את הוראותיך, הרי מוטל על משלחתנו לברר מפי הצד שכנגד ... שטח רחב ומגוון למדי של נושאים חשובים ביותר, אשר טיפול רציני בהם יחייב ממילא כניסה לפרטים. לעומת זה, הסמכות היחידה הניתנת למשלחתנו למסור ידיעות לצד שכנגד מתייחסת אך ורק לעוצמתה הצבאית הכללית של ישראל בשעת חרום, מבלי שתהא המשלחת חופשית לפרט את המבנה וההרכב של העוצמה הזאת ... אינני סבור, כי אם תנקוט משלחתנו קו חד-צדדי כזה, תעשה הופעתה במשאומתן רושם רציני וכנה.²¹

סיכום

הקובץ שלפנינו כולל, כאמור, עוד שורה ארוכה של נושאים שהעסיקו את מדינת ישראל בשנה הנדונה. אין ספק כי הקובץ מעניק להיסטוריונים ולחוקרים כלי נוח ביותר לחקר סוגיות בתחום מדיניות החוץ של מדינת ישראל. מן הראוי להדגיש, בהקשר זה, כי בקובץ נכללו רובן המכריע של התעודות העוסקות בסוגיות המדיניות של יחסי ישראל

18. ראה מכתב א' אבן אל ו' איתן, 14 ביולי 1952, שם, הערה מס' 1, עמ' 362.

19. ראה מכתב של בן-גוריון אל הרמטכ"ל, מקלף, 1 באוקטובר 1952, שם, עמ' 550.

20. שם, שם.

21. ראה מכתב שרת אל בן-גוריון, 3 באוקטובר 1952, שם, עמ' 551-552.

והעולם הערבי.²² חוקר המבקש לעסוק בצורה מקיפה בסוגיות אחרות הנכללות בקובץ יהא חייב אפוא לבחון עוד שורה ארוכה של תעודות ומסמכים המתויקים בגנוך המדינה, וקרוב לוודאי שגם בארכיונים אחרים.

על רקע המגוון הרחב כל-כך של נושאים המועלים בקובץ זה, מן הראוי היה לשקול הוספת סקירה (בנוסף לפרק המבוא), אשר תעניק לקורא נתונים ועובדות על תהליכים מרכזיים שהתרחשו בתקופה הנדונה - הן בזירה הבינלאומית, הן במערכת היחסים הבינעריביים והן בהקשר הפנימי בישראל. דומני כי הבלטת המאבקים הפנימיים החריפים בישראל על רקע שאלת השילומים מגרמניה עשויה להעניק לקורא תמונה מלאה ומקיפה יותר של העמדות שהוצגו בהקשר זה גם במסגרת המגעים הדיפלומטיים. במקביל, התדיינות רחבה של סוגיות הנוגעות למערכת היחסים בין מדינות המערב לבין מדינות הגוש המזרחי סביב התלהטות 'המלחמה הקרה' עשויה היתה להאיר בצורה מקיפה יותר את סוגיית השתלבותה או אי-השתלבותה של מדינת ישראל בתכניות המערביות להגנה על המזרח התיכון.

בקובץ הושקעה עבודת איסוף מקיפה ומחשבה רבה לצורך כתיבת פרק המבוא, הסוקר את הסוגיות המרכזיות המועלות בקובץ, תוך הפניית הקורא לתעודות העיקריות הנוגעות לכל סוגיה, וכן לצורך תוספות שונות - הן הערות קצרות המופיעות בשולי התעודות, והן הערות-עורך מקיפות יותר לכל אורך הספר. פרק המבוא וההערות מאירי עיניים, ומקילים עד מאוד על הקורא את הבנת התעודות והרקע לכתיבתן. חשיבות רבה יש גם לתעודות שונות שאינן שייכות למערכת ההתכתבויות של משרד החוץ, ובעיקר נאומים של דוד בן-גוריון בכנסת (מתוך דברי הכנסת) והתכתבויות מגוונות שלו עם שרת (מתוך ארכיון צה"ל).

לסיכום, לא נותר אלא לברך על הוצאתו לאור של מפעל קבצים זה. תקוותי שמוציאי הקובץ הזה יוכלו להתגבר על מגבלות שונות של תקציבים וכוח אדם ויפרסמו בהקדם קבצים נוספים משנים מאוחרות יותר, ודומני כי משאלה זו משותפת לחוקרים רבים, אשר עוסקים בחקר תקומת ישראל.

22. עדות זו נמסרה בהרצאה של העורך י' פרוינדליך במסגרת סמינר חוקרים של המרכז למורשת בן-גוריון, 29 בדצמבר 1992. המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר.

ימי כור ההיתוך – תרומת ההיסטוריה של החינוך לחקר האינטגרציה העדתית והתרבותית בישראל

יובל דרור

צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950).

המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1993

ועדת החקירה הממשלתית בראשות השופט גד פרומקין נתמנתה ב־1950 כדי לחקור את 'ענייני החינוך במחנות העולים: ... א. לבדוק כל האשמות על כפייה דתית [אנטי־דתית] במחנות העולים; ב. לברר את הקטרוגים בעתונות ומי אחראי להם [קטרוגי החוגים הדתיים על פרנסי המדינה בניהון הנעשה במחנות העולים]; ג. לבחון מקורות התעמולה בחו"ל בקשר עם האשמות האמורות [על־פי הנחתו של בן-גוריון, ראש הממשלה דאז, שחוגים מסוימים ביהדות אמריקה אחראים להסתה כנגד ממשלו] (דו"ח פרומקין, עמ' 1; צמרת, עמ' 153). בוועדה נטלו חלק אישי ציבור חילונים ודתיים כאחד, וכעבור כשלושה חודשים וחצי פורסמו מסקנותיה המפורטות, שנגעו לחינוך בריכוזי העלייה ההמונית החדשה, כולל מושבי העולים. שלוש סיבות מונה צבי צמרת, מחבר הספר ימי כור ההיתוך המכיל את דו"ח הוועדה ומבוא מקיף מקדים לה, לעיון האקטואלי בדו"ח: בחינת יחסי תנועת העבודה והציבור הדתי; תהליכי הקליטה והחינוך של עולי ראשית המדינה; ו'ממלכתיות' מערכת החינוך מול הזרמים האידיאולוגיים שבה – שלושה שמושפעים עד היום ממה שאירע לפני למעלה מארבעים שנה (צמרת, עמ' 2–3). צמרת מתאר באופן שיטתי את שקדם לדו"ח, את הכלול בו ואת שאירע לאחריו – תוך שהוא מנתח ומבליט אותן סוגיות חינוכיות־חברתיות הרלוונטיות עד ימינו. ההיסטוריה של החינוך מוסיפה בספר זה את תרומתה למחקר הסוציולוגי, האנתרופולוגי, הפסיכולוגי והתרבותי באינטגרציה הבין־עדתית בישראל – ויש בכך דוגמה טובה מאוד לקישור שבין העבר לקביעת מדיניות בהווה ובעתיד, כמקובל אצל חלק מחוקרי תולדות החינוך כיום.

הרקע ההיסטורי להקמת הוועדה כולל שני פרקים ראשונים, שעניינם 'פרשות קודמות בין דתיים וחילונים בימי מלחמת העולם השנייה' ו'נתונים על קליטת העלייה הגדולה עם הקמת המדינה'. בפרשות קודמות של השנים 1943–1944 מאוזכרים ילדי טהרן שהועברו לקיבוצים ולמושבים חילוניים – ועל כך יצא קצפו של הציבור הדתי – וקליטת ילדי תימן במחנה עולים ליד כרכור, וגם כאן מחו אנשי אגודת־ישראל ו'המזרחי' כאחד. בשני המקרים ניכר דפוס דומה לזה של ועדת פרומקין: המחאה הולידה 'ועדת בירור/ביקורת' חיצונית, שגילתה מקרי כפייה קיצוניים, הציעה פתרונות הולמים למאמינים הדתיים ונקטה פלורליזם וחוסר כפייה דתית־תרבותית – הקו שבן-גוריון, כמנהיג היישוב וראשית המדינה, תמך בו (דו"ח פרומקין, עמ' 12; צמרת, עמ' 17). בדיונו בנתונים על קליטת העלייה הגדולה מונה צמרת, בעקבות אחרים, שלוש תקופות קליטה: הקליטה הראשונה ממאי 1948 עד ראשית 1949;

'תקופת מחנות העולים' שעד מאי 1950; ותקופת המעברות שלאחריה (צמרת, עמ' 19-22). ועדת פרומקין דנה בעיקר בשתי תקופות הקליטה הראשונות, אף שהשלכות דיוניה ומסקנותיה נגעו גם לתקופה השלישית ומעבר לה.

הפרקים השלישי עד השביעי מביאים הארות חשובות למה שקדם לוועדה ב-1950. 'מדוע הוחלט על מינוי ועדת החקירה הממשלתית?', שואל צמרת בפרק השלישי. ומשיב בשלושה סוגי לחצים: מצד העולים החדשים (אף שלא הכריעו בהקמת הוועדה), מצד הציבור הדתי בארץ, ומצד יהדות הגולה, ובעיקר ארצות-הברית. כל אחד מאלה מפורט לדקויותיו, ובעיקר תסיסת עדת יוצאי תימן, החזקה ביותר, לעומת יוצאי לוב, כדוגמה לעדות בלתי-מאורגנות וחלשות בתקופת העלייה הגדולה. יוצאי תימן היו החזקים ביותר במחאותיהם מכמה סיבות: סגירותם בגולה וגיבושם מאז בהנהגת רבנים וחכמי דת; העובדה ש-40,000 מבני עדתם כבר היו בארץ מאז העלייה הראשונה; ולבסוף - ריכוזם במחנות עולים מוגדרים וגיבושם הפוליטי. לעומתם מודגם בספר קול ענות החלושה של יוצאי לוב וההעדר המוחלט כמעט של הד ציבורי לתלונות כל בני עדות המזרח שאינם תימנים: היישוב הקולט, אשכנזי ברובו, התקשה להבין את שפתם ותרבותם של העולים החדשים - שהיו בעיקרם עולי מצוקה ולא ציונים אידיאליסטים כמותם; העולים החדשים היו מסוגרים במעין גלות חדשה במחנות וחסרו להם משאבים לכלי ביטוי (שם, עמ' 27-29). טענתו המרכזית של צמרת, בסיכום ניתוח משווה זה, שגם לתימנים לא ממש 'הקשיבו'; התחשבו בכוחם היחסי אך המשיכו לנקוט את מדיניות 'כור ההיתוך', המעדיפה את התרבות הארץ-ישראלית החדשה על פני התרבות היהודית המסורתית ושואפת לבולל את הנקלטים החדשים בציוניותו של היהודי החדש בארץ. הציבור החילוני הקולט והציבור הדתי-מסורתי הנקלט ניהלו ביניהם מאבק תרבותי, שרק הוחרף עם תגובתם של יוצאי תימן אך היה חייב 'להתפוצץ' בשנות המדינה הראשונות בכל מקרה (שם, עמ' 31). לימי 'כור ההיתוך' התרבותי כמדיניותם הציונית-חילונית של בן-גוריון, מפא"י ותנועת העבודה מוקדש הספר, גם אם צעקות החמס על הכפייה האנטי-דתית שבה דנה ועדת פרומקין היו מוגזמות משהו.

לחצי המפלגות הדתיות הקולטות בארץ עד למינוי ועדת פרומקין, שדנה בכפייה האנטי-דתית, היו מאופקים בתקופת הקליטה הראשונה, משום היות אנשיה אשכנזים ברובם, שלא ידעו די על הניסיון להנהיג 'חינוך אחיד' במחנות העולים; הם נקטו דיפלומטיה שקטה לצורך שמירת הקואליציה, שהיו בה שותפים זוטרים בלבד; בכך רצו להבטיח את המשך 'שיטת הזרמים' בחינוך, ובעיקר את הזרמים הדתי והחרדי - שמדיניותו הממלכתית של בן-גוריון הכל-יכול היתה נגדה (שם, עמ' 32-37). לחצי המנהיגות הפוליטית הדתית בארץ ערב הקמת הוועדה היו שיטתיים, ופרנסיו של ציבור זה גייסו לעזרתם גם את מנהיגי יהדות הגולה ובעיקר ארצות-הברית, עד כדי הפגנת המוני יהודים דתיים במנהטן שבניו-יורק כנגד הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים בישראל (שם, עמ' 37-48).

בהרכב ועדת החקירה, שקבעו בן-גוריון וח"מ שפירא איש 'המזרחי', דן צמרת לפרטיו בפרק הרביעי (עמ' 49-55). גד פרומקין, מי שהיה שופט בית המשפט העליון בתקופת הבריטים ובקי בוועדות חקירה, נקרא לראשותה גם בשל היותו נייטרלי לחילונים ולדתיים. יחס חיובי ואוהד למסורת ולעדה התימנית היו גם נחלתם של שני חברי-הכנסת, הנציגים החילונים האחרים - יצחק בן-צבי (יו"ר הוועד הלאומי ונשיאו,

ולימים נשיא המדינה) והעסקן הירושלמי, איש סיעת הספרדים, אברהם אלמליח. את הציבור הדתי ייצגו חברי-הכנסת הרבנים א' שאג מ'המזרחי' וד"ר קלמן כהנא, חבר קיבוץ חפץ-חיים של פועלי-אגודת-ישראל. כמזכיר הוועדה התמנה איש העדה התימנית, חבר מפא"י ישראל ישעיהו (לימים חבר-כנסת ויושב הראש שלה). טענות חוגים שונים על ההרכב לא הועילו – בן-גוריון כפה את דעתו. בן-גוריון 'הפרגמטיסט האידאי' האמין ב'תהליך של היתוך ומיזוג לאומי' ובעיצוב 'דמות אומה עברית, אחידה ועצמאית' (שם, עמ' 57); הוא דגל במרכזיותו של הצבא הממלכתי ובתהליך החינוכי שאמור היה להשפיע גם על הנקלטים החדשים את רוח החלוציות הציונית של העולים הוותיקים מהם. בן-גוריון נכון היה לקבל חלק ממנהגיהם הדתיים של העולים החדשים ורצה להשפיע עליהם בהדרגה ובדרכי נועם, באמצעות מנהיגות וקצונה צה"לית בכירה שתצמח מקרבם – בניגוד לאחרים במפא"י, כגון לבון וארן, שחפצו בחילון מהיר יותר (שם, עמ' 65). צמרת שב ומציין שהוויכוח טאקטי בלבד, ואילו האסטרטגיה של ההיתוך העברי התרבותי-חילוני היתה מקובלת על בן-גוריון ועל החולקים עליו במפלגתו כאחד.

צמרת דן גם בעמדות מפ"ם ומפלגות המרכז והימין כלפי הוועדה (פרק שישי) ובשתי הדרכים החינוכיות שננקטו לצורך היתוך חינוכי זה – 'חינוך אחיד' במחנות העולים וזרם-העובדים-הדתי, שפעל בעיקר במושביהם (פרק שביעי). אנשי מפ"ם תמכו ופעלו ב'חינוך האחיד'. הם התנגדו לוועדת פרומקין כשם שהתנגדו לכל שותפות קואליציונית עם הדתיים, מה עוד שבמקביל להקמת ועדת פרומקין ניהל בן-גוריון משא ומתן מתקדם אתם ועם הציונים-הכלליים על הקמת ממשלה חלופית לזו שהתקיימה עם הדתיים. עם כשלון מגעים אלה, באביב 1950, התחזקה הביקורת השמאלית כנגד נסיונו של בן-גוריון ליישב את המחלוקות עם הציבור הדתי (שם, עמ' 71-75). מפלגות האופוזיציה ממרכז ומימין היו נגד שיטת הזרמים, ועל כן בעד 'החינוך האחיד' במחנות העולים כפתיחה להנהגת חינוך ממלכתי כזה במדינה כולה. הכפייה האנטי-דתית לא העסיקה את המרכז ואת הימין, שהרגישו מקופחים משלטונה של מפא"י יותר מאשר החוגים הדתיים (שם, עמ' 75-77).

מערכת 'החינוך האחיד' במחנות העולים הוקמה בידי מחלקת התרבות במשרד החינוך והתרבות, משום שמחלקות החינוך במשרד היו טרודות בהקמת מערכת החינוך כולה. למנהל מחלקת התרבות, איש מפא"י נחום לוין, היה חלק נכבד במשימה, ועל כן מביא צמרת את עמדותיו בהרחבה. לוין, מוותיקי מחלקת התרבות של הוועד הלאומי, התנגד לזכות ההורים במחנות העולים לבחור בזרם החינוכי לילדיהם, בניגוד לזכות כלל ההורים במדינה שיכלו לבחור בין הזרם הכללי, זרם העובדים, זרם 'המזרחי' וזרם אגודת-ישראל. הוא והאנשים שבחרה מחלקתו הנהיגו חינוך חלוצי-ציוני, על-פי ערכי ההתיישבות העובדת ותנועת הפועלים. ערכי תנועת העבודה וזרם העובדים שלה הם ששלטו במחנות העולים, בהנחלת מחלקת התרבות שניהל לוין – תוך רשות להמשיך במקצת הלימוד הדתי, כחלק מדרכי הנועם שבהן תמך בן-גוריון (שם, עמ' 82).

מחנות מיוחדים לנוער היו השיטה החינוכית האינטנסיבית ביותר שהנהיגה מחלקת התרבות, באחריות הדסה ליפמנוביץ (לימים השופטת הדסה בן-עתו). חרף ההלצות אז ובמשך השנים, לא ננקטו במחנות אלה כל לחצים לא-מוסריים לגזיזת פיאות, לאי מילוי מצוות דתיות או לנטילת חלק ב'מחולות חשק' שארגנו, כביכול, 'בחורים

ובחורות מ"השומר הצעיר" לבושי שחץ ופריצות' (שם, עמ' 84). בנוסף למחנות הנוער, שימש זרם העובדים הדתי, או 'הפשט הדתי', להרחבת זרם העובדים בעלייה החדשה - בעיקר במושבי העולים. זרם זה ניסה בדרכים שונות למזג את השקפת היהדות הדתית עם זו הסוציאליסטית של זרם העובדים, אך בו-בזמן הפריע לחינוך הדתי - כעדותו הביקורתית של ד"ר ישעיהו ליבוביץ, ראש 'הפשט הדתי', על נסיונות כפייה אנטי-דתיים שפעל בהם 'הפשט הדתי' (שם, עמ' 89).

ועדת פרומקין נתמנתה לתפקידה בינואר 1950, ובמהלך עבודתה עד הגשת הדו"ח, בראשית מאי אותה שנה, חלו שינויים והסכמים פוליטיים שהשפיעו עליה ועל מסקנותיה - כמפורט אצל צמרת בפרק השמיני; על כשלון המשא ומתן לקואליציה אפשרית עם מפ"ם ועם הציונים הכלליים כבר עמדנו לעיל בעקבותיו, וכך מתאר המחבר גם את גורל הניסיון של בן-גוריון לכרות ברית פוליטית עם הפועל-המזרחי ופועל-אגודת-ישראל - החלק הפועלי בחזית הדתית - להקמת מפלגת-חסות דתית במפא"י. במקביל לפעילות ועדת פרומקין הקימה הממשלה ועדת שרים לבדיקת נושאי דת, ובהם החינוך במחנות העולים. שניים מחברי הוועדה - השרים זלמן שזר ומשה שפירא, מנהיג הציונות הדתית וראש החזית הדתית כולה - הגיעו להסכם פשרה: חינוך דתי לכל עולי עדות המזרח שמתחת לגיל 17, בפיקוח משותף של מפא"י והחזית הדתית. סיעת מפא"י בכנסת לא אישרה את הסיכום. החזית הדתית הגבירה את איומיה לפירוק הקואליציה, ושריה נעדרו בהפגנות משיבות הממשלה. בן-גוריון מינה את שלישי הצבאי, סא"ל נחמיה ארגוב, ואת הפרקליט הצבאי הראשי, אל"מ אהרון חוטר-ישי, לוועדת בדיקה במחנות שבהם פרצו המהומות. ועדת השניים ציינה את ההגזמה שבסיפורי הכפייה וגזיזת הפיאות. בן-גוריון לא הסתפק בכך, הדף עם שותפיו הדתיים הצעה של הכנסת לדיון בחינוך שבמחנות העולים, והביא להחלטת ממשלה על זכות ההורים לבחור בזרם החינוך של ילדיהם גם במחנות אלה. במקביל לפעולותיו אלה, של בן-גוריון, במחצית פברואר יזם שפירא פשרה מצדו - כל ילדי תימן יקבלו חינוך דתי של 'המזרחי' או של אגודת-ישראל, ואילו שאר העולים יבחרו לילדיהם חינוך דתי או חילוני. עקב התנגדויות משני הצדדים חזרו מנהיגי הדתיים ומפא"י מתמיכתם במשאל ההורים, והגיעו יחד להסכם שאושר בידי הממשלה והכנסת ב-14 למארכס 1950: א. אגף החינוך יקבל את החינוך במחנות מידי אגף התרבות; ב. חינוך ילדי התימנים יהיה דתי, בפיקוח ארבעת נציגי הזרמים הדתיים; ג. בשאר המחנות יונהג חינוך כללי ודתי בלבד (שם, עמ' 91-99). הסכם זה נתקל בהתנגדות מצד מפ"ם, שאף יזמה הצעת חוק להוצאת אלפי ילדי עולים ממחנותיהם למסגרות עליית הנוער בהתיישבות החילונית ולהצעתה הצטרפו כמחצית מחברי-הכנסת של מפא"י.

חרף כל הטלטלות הפוליטיות הגישה ועדת פרומקין את מסקנותיה בראשית מאי 1950. הוועדה הטילה את האחריות על הקליטה החינוכית הלקויה ועל מקרי הכפייה האנטי-דתית שנמצאו במחנות העולים על מחלקת התרבות, ובעיקר על מי שעמד בראשה נחום לוין, ועל עובדיה יחיאל אהרון אלדמע וציפורה זהבי, שאולצו להתפטר. משרד החינוך והשר שזר, שעמד בראשו, זוכו מאחריות - המשרד כולו משום היותו בשלב הקמה, ללא מסורת וניסיון ושזר בשל מחלתו. הוועדה ראתה את הממשלה כולה כאחראית, אך נמנעה מלבקר את ראש הממשלה בן-גוריון, שעמדותיו היו נגד כפייה אך במעשיו לא פעל לכך. הטלת האחריות על הדרג המבצע ולא על קובעי המדיניות,

הלא היא 'תסמונת הש"ג' שהתבטאה בוועדות חקירה שונות החל ממחדל מלחמת יום הכיפורים, החלה לדעת צמרת כבר בשנת 1950 - והוא מציין זאת לצד פירוט הטענות שהעלו אנשי מחלקת התרבות, שחשבו עצמם נבגדים, ותגובות עיתונות ההסתדרות וציבור הפועלים שתמכו בהם, בהרגישם עצמם שותפים למדיניות כור ההיתוך של החלון הציוני המתחדש בארץ. תגובתה של הדסה ליפמנוביץ (בן-עתו), שנכתבה אז ולא נתפרסמה, מובאת בספר לראשונה. כתומכת מפא"י דאז היא האשימה את הפוליטיקאים, בעיקר הדתיים. מפגשה עם בן-גוריון בניסיון לבטל את ההחלטה לחסל את מחנות הנוער, שעליהם היתה מופקדת, לא עלה יפה. היא התפטרה, ואילו השיטה עצמה עוד נמשכה אחריה (שם, עמ' 110-114).

בן-גוריון המשיך להסתייג מהדו"ח. הצניעו והסתפק בפיטורי ראשי מחלקת התרבות. החזית הדתית, על אף שהדו"ח אישר את טיעוניה, לא עשתה שימוש חריף במסקנותיו, כדי שלא לפרק את הקואליציה הנוחה עם מפא"י (שם, עמ' 115-117). כחודש לאחר מסקנות ועדת פרומקין עולמה של מפא"י כמנהגו נהג. דו"ח הוועדה עלה שוב בעת המשבר הממשלתי באוקטובר 1950, וגם זה הסתיים, לאחר התפטרות בן-גוריון, בהסכם קואליציוני חדש-ישן. שר החינוך שזר הוחלף, ובכך שילם במאוחר את מחיר אחריותו לנעשה במחנות העולים, על-פי דו"ח פרומקין (עמ' 119-122). פרשה נוספת התגלתה במקביל להקמת הממשלה מחדש, כאשר חבר-הכנסת הדתי פנקס, שלא נבחר לשר ולא תמך בממשלה, התריע על העברת כ-1,300 ילדי עולים מעיראק לקיבוצי השומר-הצעיר ללא בירור הרקע הדתי בביתם. הצעתו של פנקס הורדה מסדר היום על-פי הצעת מפא"י ובשתיקת חבריו לחזית הדתית, שזה עתה חזרו לשותפות עם מפא"י. פנקס ואחרים במחנה הדתי התריעו בכנסת ובציבור על כפייה אנטי-דתית מצד צה"ל, שחייליו התגייסו בחורף 1950-1951 לסיוע ולחינוך במעברות כולל חינוך הנוער במחנות מיוחדים של הגדנ"ע. המשבר חלף גם הפעם: בן-גוריון הסתפק כבעבר במינוי קצינים בודקים למחנות שעליהם נמסרו תלונות, ודאג להוראות בכלל צה"ל בניהול הקפדה על כשרות ושמירת השבת, מבלי שהסכים לתביעה להקים גדנ"ע דתי נפרד.

צמרת ממשיך ומתאר איך בתום שנת 1950 התחדשו חילוקי הדעות בין מפא"י לדתיים, הפעם בשל סירובם של אנשי מפא"י להחיל את ההסכם על החינוך במחנות העולים (שקדם לדו"ח פרומקין) גם על המעברות, על אף שחלקן היו למעשה מחנות עולים שרק שינו את שמם. בפברואר 1951 החרף בן-גוריון במכוון את יחסי מפא"י עם הדתיים, התנגד לדרישתם למונופול על קליטת העולים החדשים הדתיים והציע, באמצעות מקורבו יעקב הרצוג, רעיון חדש-ישן: מסירת החינוך הזה לפועל-המזרחי ולפועל-אגודת-ישראל בלבד. הממשלה נפלה באותו חודש בהצבעה על שאלות חינוך, וביוני 1951 התקיימו בחירות חדשות. בדיון בכנסת שקדם לנפילת הממשלה נדרשו הכל לדו"ח ועדת פרומקין והועלתה כל קשת הדעות בניהול חינוך ילדי העולים, זרמי החינוך ומגוונם, ויחסי תנועת הפועלים והמפלגות הדתיות (שם, עמ' 130-136). במצע מפא"י לבחירות נזכר 'חינוך ממלכתי לכל ילדי ישראל', תוך הבטחת 'זכות הגדרה עצמית בגוון החינוך' לכל קבוצת הורים מעוניינים, ובפרט לילדי הורים דתיים, 'מבלי לפגוע במינימום החובה הנקבע ע"י המדינה'. סקירתו של צמרת את האירועים שקדמו לדו"ח פרומקין ושעקבו לו מסתיימת בחוק חינוך ממלכתי מ-1953 שביטל רק את הזרמים החילוניים (ולמעשה את זרם העובדים בלבד)

ואילו הדתיים, שמפלגותיהם נותרו בקואליציה נותרו גם עם שני זרמיהם כבימי כור ההיתוך' (שם, עמ' 137).

הפרק האחד־עשר בספר מוקדש להערות אחדות 'על דרך החקירה והמסקנות של ועדת פרומקין'. צמרת מזכיר את הליקויים המשפטיים בעבודת אחת מוועדות החקירה הממשלתיות הראשונות במדינה, ובפרט את העדיפות שהיתה לעדים הדתיים ואת העיסוק בבעיה העקרונית ולא בחקירת תלונות מוגדרות. חרף זאת היו המסקנות מאוזנות, כלפי השמאל וכלפי הדתיים כאחד. הוועדה צדקה בביקורתה כלפי בחירת סגל לא מתאים לחינוך ילדים, בפרט ילדים דתיים יוצאי מדינות האסלאם, אך שגתה בראותה בגזיזת הפיאות ובהפרעת לימוד התורה שיטה. חלק גדול מהתימנים העולים עבר תהליכי חילון עם עלייתו ארצה גם ללא התערבות מכוונת, ואילו גזיזת הפיאות היתה, אם בכלל, חלק מתהליך ההידמות לחברה הקולטת כולה, כולל החוגים הדתיים בה, שנהגו ללכת ללא פיאות (שם, עמ' 139-144). צמרת מעמיד דברים על דיוקם גם כאשר הוא מבקש לאזן את הביקורת על רצון 'ההיתוך' המוגזם של השמאל הוותיק ברצון לעשיית נפשות אצל העולים וילדיהם שהיה גם בקרב הציבור הדתי (שם, עמ' 145), כשם שהוא חוזר ומבקר את ההסתפקות בהסקת מסקנות אישיות כלפי הדרג המבצע בלבד (שם, עמ' 146-148). הוא מציין כי הנספח ההיסטורי המלומד שכתב יצחק בן-צבי 'לדברי ימי היהודים בתימן ובצפון אפריקה' היה חשוב, אך לא נוצל בדו"ח הוועדה (שם, עמ' 148-149, 235-240), מסכם בהערכת הדו"ח: 'ועדה ציבורית אמיצה, שהעזה להסיק מסקנות נועזות ... [ב]אותם הימים ... [של] חבלי הלידה של הדמוקרטיה הישראלית'; הוועדה הצליחה לשמור על הקואליציה בטווח הקצר אך חידדה את הקיטוב בין חילונים לדתיים לטווח הארוך (שם, עמ' 149-150). באפילוג שכתב צמרת עקב הוויכוח שהתחדש ב-1991 על קליטת ילדי המזרח בשנות החמישים, הוא מסכם בדברי דן מירון כתנא מסייע למסקנותיו האקטואליות שלו מדו"ח פרומקין 1950: 'במורשות התרבותיות ... ההמשכיות בולטת לא פחות מן התמורות. ראוי להניח לעולים להגיע לישראליות החיה והנושמת שלהם, שתהיה שונה למדי מזו [שלנו] ותנבע במידה רבה מן המפגש של היהודיות הגלותית שלהם עם הוויית הארץ ... כבר ראינו לאן הולך ביטחון תמים ... בנוסח אחיד של ישראליות, שאותו צריך להנחיל לעולים החדשים, בלי שים לב למקורותיהם ולמסורות שלהם ... הוא הולך לכישלון, ניתן אפילו לאמר לאסון חברתי-תרבותי-פוליטי' (שם, עמ' 152).

בנקודה זו, הקושרת היסטוריה ואקטואליה באמצעות דבריו של חוקר ספרות העוסק גם בימי ראשית המדינה, יש להעיר שתי הארות מתודולוגיות על ספרו של צמרת. מחד, יש כאן תרומה חשובה של ההיסטוריה של החינוך לחקר האינטגרציה העדתית, הדתית והתרבותית של ילידי ארצות המזרח וצאצאיהם. בתחום זה שליטות עד כה דיסציפלינות מובהקות של מדעי החברה, כגון הסוציולוגיה והפסיכולוגיה החברתית הדנות באינטגרציה וברפורמה בחינוך באשר להישגי התלמידים ולמידת קליטתם החברתית. ההיסטוריה של החינוך נזכרה, זעיר פה זעיר שם, ברקעם של המחקרים התרבותיים-חברתיים הללו לסוגיהם. כור ההיתוך התרבותי, ובמיוחד 'הפשט הדתי', נסקרים בין היתר בספרה של אייל כפכפי מדינה מחפשת עם, על פירוק זרם העובדים (תל-אביב 1991). לראשונה מצוי לפנינו ספר העוסק בהיסטוריה חינוכית-חברתית מפורטת של ועדת חקירה, המשלימה את המחקר העדתי-תרבותי בכליה הייחודיים. בנוסף, נקשרת ההיסטוריה של החינוך לאקטואליה של התחום בהווה.

מגמה זו מקובלת כיום בהיסטוריה של החינוך באירופה ובארצות־הברית, ומה שמתאים, למשל, לחקר הנהגת תכנית הלימודים הממלכתית האנגלית בראשית שנות התשעים ראוי גם לסוגיות חינוכיות כבדות משקל היסטורי עוד יותר במדינת ישראל; שורשי רובן נעוצים לפחות בתקופת המנדט הבריטי, שלא לדבר על מקורותיהם היהודיים הקדומים.

אציין גם את עושר המקורות הבולט בספרו של צמרת. ניתן היה להעשירו עוד במעט בהשוואה למקורות העיקריים הדנים בסוגיה זו מהיבטי המחקר החברתי. הבאת תמצית מפורטת יותר של דו"ח הוועדה בתוך רצף התיאור ההיסטורי יכולה היתה להקל על הקורא, אך אין בה כדי לפגום בבהירות התיאור והניתוח הרהוטים מראשית העלייה הגדולה ועד מחצית שנות החמישים. הדו"ח המלא, על נספחיו, ומפתח השמות המואר מוסיפים לערכו המדעי של הספר. ובכלל – צבי צמרת אכן העמיד לפנינו בספרו זה את הפרספקטיבה ההיסטורית הראויה לתחילתה של דילמת 'כור ההיתוך' בראשית ימי המדינה: 'האם נדע [והאם ידענו?] להנחיל לעולים ... יהדות ציונית־ישראלית חדשה, ובו זמנית נתחשב [התחשבנו?] התחשבות של אמת בייחודם, במקורותיהם ובמסורותיהם?' (שם, עמ' 152).

הרחבת גבולות הפילוסופיה היהודית

רבקה הורביץ

אליעזר שביד, **חשיבה מחדש: פריצות דרך במחשבה היהודית הדתית והלאומית במאה ה־20**,

הוצאת אקדמון, ירושלים 1991, 306 עמ'

אסופת מאמרים זאת של ההוגה המלומד, שפתח הרבה אפיקים לפני הקורא הישראלי, מבקשת להראות את ריבוי פניה של החשיבה היהודית במאה הנוכחית.

שביד, מהמורים הדגולים של מחשבת ישראל בדור שלנו, הוא רציונליסט. בדרכו הפילוסופית הוא מבקש להמשיך את דרכם של הרמן כהן ויוליוס גוטמן. בגוטמן הוא רואה את ההוגה הגדול, שאת דרכו הוא מבקש להמשיך מהרבה בחינות. את דרכו שלו הוא מגדיר מתוך עימות עם דעותיו של גוטמן. שביד מבקש להראות לנו במה הוא מתרחק מספרו של יוליוס גוטמן הפילוסופיה של היהדות, שאותו הוא חושב ל'קלסי'. אכן, מי שכמוני עוד זוכר את שיעוריו של גוטמן באוניברסיטה העברית בראשית שנות החמישים יכול להעיד שהוא גם היה מורה מרשים ביותר. היתה לו בשעתו השפעה מכרעת על התלמידים של אותו חוג שנקרא אז 'פילוסופיה יהודית וקבלה'. משפטיו היו שקולים, חדירתו לטקסט היתה עמוקה ואישיותו ייצגה לפנינו את הפילוסוף במיטבו. לא אגזים אם אומר כי שיעוריו היו חוויות ממש לכל התלמידים דאז. גוטמן טוען בפתח ספרו, כי העם היהודי לא הגיע לפילוסופיה יהודית בכוחות עצמו אלא קיבל את הפילוסופיה מן החוץ, וההיסטוריה של הפילוסופיה היהודית נראית לו, לגוטמן, כהיסטוריה של קליטות מנכסי מחשבה זרים, אפלטוניים, אריסטוטליים, אסלאמיים, גרמניים וכדומה. את הפילוסופיה היהודית יש אפוא לראות כעניין המורכב משני אלמנטים: מן היסוד הפנים יהודי, ומההגות הפילוסופית של הדור. ודור דור והגותו.

על רעיון זה שביד חולק בטענה שגישה זו אינה תואמת את מודעותם של הוגי ימי הביניים – רס"ג, ריה"ל או הרמב"ם – אלא רק את מודעותם של ההוגים בני המאה התשעה־עשרה, שמואל הירש ופורמסטכר, שגוטמן נראה כממשיכם.

שביד גם טוען נגד הגדרתו של גוטמן כי בדורות האחרונים השתנתה הפילוסופיה היהודית במעמדה בעולם. היום הוגים יהודים חשובים יוצרים את הגותם בתוך הפילוסופיה הכללית, והפילוסופיה היהודית משתלבת בתוכה וקשורה בה. דוגמאות לכך הן עבודותיהם של הרמן כהן, פ' רוזנצווייג, מרטין בובר, אברהם יהושע השל ועמנואל לוינס.

ספרו של גוטמן, אף שנחשב לקלסי, יש לזכור שנתפרסם ב־1933 בגרמניה, ואין הוא יכול לבטא את הלך הרוח של החיים שישים שנה מאוחר יותר. יתרה מזו, בתקופה זו התרחשו תמורות מרחיקות לכת: השואה והקמת המדינה; גם החיים היהודיים בגרמניה בדור ההוא היו מצומצמים. לכן שביד צודק כשהוא טוען שמצעו של גוטמן צר מהשתרע וקיים צורך לחזור ולבדוק שורה של נושאים. בהערות אלה מביע שביד את השקפתו וכיצד הוא רואה את הדרך הפילוסופית בימינו: יש לבדוק את היהדות לא רק

במובנה כדת אלא גם במובן החברתי-תרבותי, יש לדון בנושא של הזהות היהודית. אפשר ששביד רומז לאפשרות של פילוסופיה חילונית יהודית. לפי גוטמן, היהדות הוגדרה כדת כפי שהבינו אותה אז, אך שביד, המתעניין בספרות, בשירה, בסוציולוגיה, בפוליטיקה, כלומר באותם אלמנטים שהורחקו מהמחשבה היהודית שלא בצדק, כיוון שלא דנו אז בכל דבר המתבסס על אתניות, על מחשבה חברתית או פוליטית, או על לאומיות, מוצא שהצו הראשון הוא הרחבת היריעה. שביד מבקש התייחסות פילוסופית גם לתחום ההיסטוריה, הספרות, האמנות, הסוציולוגיה ועוד. כלומר, יש לראות שמכל התחומים האלו עולות שאלות פילוסופיות חשובות שיש להתמודד עמן.

נסיונה של האוניברסיטה העברית בראשיתה לקרוא למקצוע זה 'פילוסופיה יהודית וקבלה' מציין אף הוא את המעגל הצר מדי שעל פיו נתפס הנושא, ולדעת שביד, טוב עשו שהחלו לקרוא לחוג 'מחשבת ישראל', שם המראה שוני באוריינטציה ורצון לשלב גם עניינים הגותיים, שאינם פילוסופיים במובן המדויק של המלה.

התרכזתי במאמר הראשון בספר, כי הוא עוסק בשאלות מהותיות שמן הראוי לתת עליהן את הדעת ומפני שממנו אנו לומדים על התפיסה הפילוסופית הרחבה של שביד את מחשבת ישראל.

שאר הספר הוא אוסף של מאמרים שפורסמו בשנים האחרונות בבמות שונות ונלקטו כאן לכרך אחד. כונס לכאן מאמר על גרשם שלום, 'מחקר והגות ביצירתו של גרשם שלום', ובו חוזר המחבר על עיקרי טענותיו, שבוטאו כבר במאמר שגודלו כגודל ספר (שיצא גם באנגלית).

באוסף גם מאמרים אחדים על רוזנצוויג, אחד ההוגים המעניינים של המאה ה-20. מאמרים אלה נכתבו מתוך הערכה רבה לאיש ולהגותו. להפתעתי מצאתי במאמרו של שביד 'רוזנצוויג בהתבטאותו הבין-אישית', עמ' 80, גם הערכה רבה לעבודתי, שעמלתי בה שנים, כשהוצאתי לאור בעברית את הספר פראנץ רוזנצוויג: מבחר אגדות וקטעי יומן.¹ שביד מוצא בעבודתי יתרון חשוב על ספרו של נחום גלאצר: *Franz Rosenzweig, His Life and Thought*, שכבש את הקורא האמריקני בשנות ה-50-60.

שביד כתב: גלאצר כתב 'בחמרי הספרותיים של רוזנצוויג את ספרו שלו אודותיו'. 'הוא לא הניח לרוזנצוויג לדבר בעד עצמו ולקראו לשפוט את הדבר. לא כך תפסה רבקה הורביץ את תפקידה כעורכת. לאחר מבוא תמציתי ומתועד היטב, שבו אמנם הציעה את גירסתה, היא כינסה מכתבים שלמים ... היא הצליחה לצמצם עד למינימום את התערבותה הפרשנית והניחה לו לרוזנצוויג לדבר בעד עצמו'. לדעת שביד זהו ספר אמין 'שמותר בהחלט להתייחס אליו כאל מקור אותנטי'.

נושא אחר שלספר יש עניין בו הוא פיתוח הגותם של הוגים שהם פחות ידועים בימינו, אך היו מפורסמים וחשובים מאוד בזמנם ונשכחו מסיבות רבות ושונות, וחשוב לדון בהם כדי להרחיב את גבולות הידע של דורנו. לכאן שייכים עבודתו של שביד על האיש רב הפנים נתן בירנבוים, שהצטרף תחילה לציונות אך אחר כך היה ממתנגדיה החשובים וממעצבי דרכה של אגודת-ישראל, וכן דבריו החשובים על יצחק ברויאר, מייסד פועלי אגודת-ישראל והאב הרוחני של הקיבוץ 'חפץ חיים', דברים שהופיעו

1. ערוכים בידי רבקה הורביץ, מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ו.

בקובץ 'מדינת התורה' במשנת יצחק ברויאר. אכן, אגודת־ישראל של גרמניה שונה כל כך מאגודת־ישראל של ימינו וכמעט שאינה ידועה לדורנו. את דבריו על ברויאר הביא שביד בהרצאה המאלפת שנשא בכנס 'מאה שנה להולדתו של ברויאר', שארגנתי לפני שנים אחדות באוניברסיטת בן־גוריון.

אישיות נשכחת אחרת הזוכה לאזכורו של שביד היא יצחק אלעזרי־וולקני, בעל הניסיון לחיבור תפיסה לאומית חילונית המתמודדת עם משנת אחד העם שאותה משייך וולקני לתיאולוגיה הלאומית. הוא סבר כי אין להגדיר עצמיות ציונית הגדרה נורמטיבית אלא היא יצירה חופשית של עם עצמאי החי בארצו ומדבר בלשונו. אולם חבל ששביד הקדיש לו רק דפים מעטים בדיוניו.

לעומת זאת הוא דן בהרחבה ברב יצחק יעקב ריינס, מראשי הציונות הדתית לפני השואה. דיון זה חשוב מאוד, כי הוא מראה שהציונות הדתית בראשיתה היתה פלורליסטית והיו בה השקפות מגוונות, דבר שאינו מורגש כל כך בימינו בקרב הציונות הדתית. הרושם היום שהרב קוק הוא הדמות הדומיננטית בה בעוד שלאמתו של דבר הוא היה אחד מקשת רחבה של הוגים.

ספר זה של שביד מציע לקורא הרציני אפשרות להכיר מקרוב הוגים אשר ספק אם שמע עליהם. כמו כן הוא תורם להתבוננות פלורליסטית על המחשבה היהודית ועל הציונות ולכך יש, ללא ספק, חשיבות אקטואלית רבה.

טרנספורט זה, קללה רובצת עליו

אביבה חלמיש

חנה ויינר ודליה עופר, פרשת קלאדובו-שאבאץ: מסע ההעפלה שלא הושלם, העמותה לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור, אוניברסיטת תל-אביב, עם עובד, תל-אביב 1992, 172 עמ' + 8 עמ' תמונות

הספר מגולל פרק טראגי בתולדותיו של מפעל ההעפלה. קבוצת מעפילים-בכוח, יותר מאלף איש, שיצאה בשלהי שנת 1939 משטח הרייך השלישי באחריותו הישירה של המוסד לעלייה ב', לא הגיעה לארץ-ישראל (למעט כמאתיים בני נוער ומלוויהם שקיבלו סרטיפיקטים במסגרת עליית הנוער) ונספתה בידי הנאצים. במשך כשנה וחצי, מהגעתה של הקבוצה לקלאדובו שביוגוסלביה ועד לכיבוש ארץ זו בידי הנאצים, נמלי היציאה באירופה לא היו סגורים בפני מהגרים יהודים, וכ-7,000 מעפילים אמנם הגיעו באותם חודשים לארץ-ישראל בנתיב דומה לזה שבו אמורים היו אנשי השיירה לעבור.

כיצד הפכה חניית הביניים ביוגוסלביה למלכודת מוות לאנשי השיירה? הכוחות שפעלו נגדם היו רבים: החל באיתני הטבע – הים הגדול והאפל שהפריד בין אירופה לארץ-ישראל, קור החורף וקפיאת הדנובה; דרך כוחות רשע אנושיים – גרמניה הנאצית ושותפיה, ולהבדיל, ממשלת בריטניה שנעלה את שערי ארץ-ישראל וחסמה את נתיבי העלייה אליה דווקא בפני יהודים שנמלטו מארצות הכיבוש; וכלה בשורה של צעדים שנקטו גורמים שונים מן הצד היהודי, שנאלצו לקבל החלטות במצב מלחמה, בעונות של מזג אוויר הפכפך, בתנאי אי-ודאות, כשהתקשורת בין הצדדים לקויה ומשובשת. הפרק השלישי של הספר נפתח בציטוט ממכתבו של אחד מאנשי השיירה, משפט הראוי לשמש מוטו לספר כולו: 'מה אפשר להגיד, טרנספורט זה קללה רובצת עליו, ואנשי ההנהגה שלו כל מה שהם מתכננים נכשל'.

דומה, שהמפתח הראשי להבנת גישתם של כל הנוגעים בדבר, כולל של המעפילים עצמם, הוא תפיסתם את מגמד הזמן. בימים שבהם מליוני יהודים היו נתונים תחת שלטון נאצי ישיר לא היתה שיירת המעפילים ביוגוסלביה החופשית בראש סולם הקדימויות של המוסד ושל ההנהגה הציונית. נוכח גורלם המר של מעפילי 'פטריה' שטבעו במימי נמל חיפה בשלהי שנת 1940 וחבריהם למסע שגורשו למאוריציוס, היה מי שחשב כי עדיף שהמעפילים ימתינו ביוגוסלביה, הבטוחה יחסית, ולא יצאו לדרך מסוכנת שרב בה הבלתי ידוע. וממכתבי המעפילים, הגדושים תיאורים של הקשיים שבחיי פליטות, עולה מצוקה שמקורה באי-ודאות לגבי העתיד, ונעדרת מהם תחושה של קץ קרוב, אפילו ערב פלישת הגרמנים ובעלי-בריתם ליוגוסלביה.

חלק מן הסוגיות הנדונות בספר כבר הוצגו בעבר בצורה חלקית או חד-צדדית; לגבי אחרות זהו מחקר ראשוני. באלה ובאלה הוא דן בצורה אחראית, שקולה ומפורטת, ופורש את מסכת השיקולים ואת הפעילות של הגורמים השונים שטיפלו בשיירה מן הצד היהודי: המוסד, 'החלוץ', מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית,

הג'וינט ויהדות יוגוסלביה. החידוש העיקרי והחשוב שבספר הוא סיפורם של המעפילים, שהיו עד כה אנונימיים. בכך הוא מצטרף לשורה מתארכת של מחקרים על ההעפלה שאינם מסתפקים בהצגת הצד המדיני והארגוני שלה אלא חושפים גם את היבטיה האנושיים, ומקדישים תשומת לב מיוחדת למעפילים כנושא בזכות עצמו. הספר שלפנינו ממלא במובן זה תפקיד כפול: מחקר היסטורי על-פי כל הכללים, ומעשה של הנצחה, יד ושם לכאלף יהודים, שביקשו למלט נפשם מן הנאצים ולעלות לארץ-ישראל, היו לפליטים בארץ זרה, וסופם שנספו בשואה.

מן הארכיון

מתוך יומנו של דוד בן-גוריון, אב"ג, קריית שדה-בוקר*

מואר ומלווה בהערות בידי זאב זיוון

השורות המובאות בעמודים הבאים מיומנו של דוד בן-גוריון מעידות על קשריו עם החברים בשדה-בוקר גם בשנים שהיה ראש ממשלה והתגורר רוב הזמן במרכז הארץ. היישוב הוקם ב-15.5.1952 כחווה רועים והיה מיוחד בכך שלא השתייך לאף אחד מזרמי ההתיישבות וגם לא היתה לו הגדרה יישובית ברורה (הצטרפות גרעיני הצופים בשנים שלאחר מכן הפכו אותו ליישוב קיבוצי). את שדה-בוקר גילה בן-גוריון בסיור שערך במאי 1953 כדי לראות את פריצת מעלה העצמאות. בעקבות הסיור והמפגש עם ראשוני המשק כתב להם את המכתב הבא:

חברים יקרים! בעתונים קראתי, שבימים אלה מלאה שנה לקיום משקכם. זה אופייני מאוד, שבהיותי אתכם לפני שבוע לא העירותם כלל על יובל זה, ובלי קשר עם היובל אני שולח לכם מלים מועטות אלה. במשך 47 שנות חיי בארץ ראיתי כמה מפעלים חלוציים. ואני יודע, שרק בזכותם ובזכות המפעלים החלוציים שקדמו לבואי לארץ עשינו מעט החיל אשר עשינו, ראשית עצמאות למולדת מתחדשת. וסלחו לי אם אומר, שלא ראיתי מימי מפעל חלוצי כשדה-בוקר. ולפני היות המדינה גם אי-אפשר היה לראות דבר כזה, באשר היה מן הנמנע. לא קינאתי מעולם באיש או בקיבוץ אנשים. לא ברכוש או בתואר או בסגולות שיש לאנשים: ואם גם יש סגולות לאנשים רבים מחברי, שאני מרכין ראשי בפניהם. אולם בביקורי אצלכם, היה קשה לי לדכא בלבי מעין רגש של קנאה. למה לא זכיתי להשתתף במעשה מעין זה. מכיוון שבטוח אני כי אין אתם זקוקים לשבחים ועידודים, אני רוצה להגיד מה אני חושב על מפעלכם. כלומר עליכם: אבל לא יכולתי להימנע לכתוב לכם מלים מעטות אלה. היו ברוכים ותצליחו!

שלכם. דוד בן-גוריון.

* המערכת מודה לד"ר משה שמש על שבחר למענה את הקטעים מתוך יומן בן-גוריון לפני שנפתח לקהל. כן מודה המערכת לגב' יעל רוזנפלד מארכיון המכון למורשת בן-גוריון על איתור הקטעים.

בדצמבר 1953 הצטרפו הוא ופולה אשתו למשק והתגוררו בו ארבעה-עשר חודשים, עד פברואר 1955, כאשר נקרא לשוב ולכהן בממשלה. באותם חודשים עסק חצי יום בעבודת המשק, בין השאר בהעמסת זבל בדיר, בטיפול בטלאים בצאן וברישום המדידות המטאורולוגיות. את אורחיו הרבים דאג להזמין לאחר שעה 12:00, כתום יום העבודה שלו, או לשעת הצעידה היומית שלו בחברת יהושע כהן. ביוני 1963 התפטר סופית מהממשלה וחזר לקיבוץ, ובו חי עד יום מותו בו' בכסלו תשל"ד (1.12.1973) והוא נקבר לא הרחק מן הקיבוץ, ליד פולה אשתו, שנפטרה בינואר 1968, ושאת מקום קבורתה בחר בעצמו.

גם כאשר עשה מחוץ לשדה-בוקר קיים קשר הדוק עם החברים, כפי שמעיד יומן 1961. הוא השתתף באסיפות הקיבוץ, קיים פגישות עם חברי המזכירות, התעניין במצב לימודיו של הראשון בבני-הקיבוץ, דאג לנושאים מרכזיים במערכת החיים הפנימית ולהקשרים שיש להם לנושאים לאומיים (כמו דאגתו לביקורת שנשמעה כבר בשנים הראשונות של המשק על גרעיני הנח"ל ותרומתם להתיישבות).

היה ייחוד לדמות הפטריאכלית של בן-גוריון בין החברים הצעירים, וזאת לא רק בתוקף היותו מנהיג לאומי אלא גם בתוקף היותו 'הסבא' היחידי במקום. הוא שהיה לסנדק בבריתות המילה של בני המשק, הוא שעמד עם החתנים והכלות מתחת לחופתם.

בשדה-בוקר היתה זו 'אידיאולוגיה': 'אנו לא פונים לבן-גוריון לבקש למען עצמנו'. מאידך, אין ספק שהעובדה שכאן היה ביתו של בן-גוריון העניקה ליישוב הקטן יחס מיוחד אצל פקידים אחראיים במשרדי המוסדות, כמו-גם במערכת היחסים שהובילה להצטרפות הקיבוץ העצמאי שדה-בוקר לאיחוד הקבוצות והקיבוצים ב-1959. להחלטה זו התנגדו באסיפת הקיבוץ שניים - דוד בן-גוריון ויהושע כהן. נסיונו של בן-גוריון לתבוע מקיבוץ נאמן לו כאפיקים להעביר 50 משפחות לנגב לא צלח, וכדי שתיפתח במשק בשנת 1964 כיתה א' ראשונה, עשה הוא יחד עם אחרים מאמץ גדול לגייס מקיבוצים בצפון משפחות לשנת שירות בשדה-בוקר.

בחג הפסח, כמו בערב יום העצמאות, היה קורא, בדומה למשתתפי הסדר האחרים, את חלקו בהגדה. במכתבו לעלון חג השש, בתשי"ח (במלאת שש שנים לשדה-בוקר), כתב בן-גוריון: 'אני אפילו מניח כי אם יהושע יעמוד בעקשנותו יקום מלון נהדר על יד עין-עבדה' ואילו על שדה-בוקר בפרספקטיבה כלל לאומית כתב אז:

כשראשוני שדה-בוקר הניחו יסוד למשק חלוצי בהר-הנגב לא חלמו שעל יד משקם יעבור צנור נפט מאילת לים-התיכון. ואני בטוח כי לשדה-בוקר נכונו עוד עלילות אשר רבים לא יעיוזו לחלום עליהן.

בערוב ימיו, בשנת העשרים לשדה-בוקר, זכה בן-גוריון במתנתו של אברהם הרצפלד, שדחף להקמתו של כביש טללים-שדה-בוקר. כביש זה קיצר את הדרך לבאר-שבע ולצפון, הפך את המועצה האזורית רמת-הנגב ליחידה אחת על שני אגפיה בצפון ובדרום והביא לצמיחתן של מערכות חינוך, חברה ותרבות משותפות.

בעמידתו שם לפני החברים כשהביא את ברכתו לחג העשרים יכול היה 'הזקן משדה-בוקר' לברך על ההישג שהתכוון אליו כשאמר: 'אבל מייסדי שדה-בוקר וממשיכיהם לא התכוונו אך ורק לבנות לעצמם משק, אלא להביא לידי הפרחת המרחבים הגדולים בנגב ואיכלוסם וזוהי רק ההתחלה'.

קטעי יומן

20.4.61 – יום ה', ד' באייר

בארבע בא אצלי בלוסטיין שבא אתמול הנה. מהלל את ק. לא יודע על אפשרות נסיעתו. סיפרתי לו קצת על הנגב – איך אני 'הגעתי' אל הנגב מאז הוגליתי לארה"ב וחקרתי במשך שלוש שנים את ספרות א"י, נסיעתי הראשונה לנגב דרך עבר הירדן בשנת 1934, נסיעתי אחר כך לברנדייס ותזכירי על הנגב, התלהבותו של ברנדייס ותרומתו של \$100,000 (שלא ביקשתי ממנו) למען רכוש אדמה קרוב למפרץ עקבה, על ההכנות להגנת הנגב בפרוץ 'מאורעות' 1947, הפקפוקים של 'אנשי הממשלה' בנוגע להגנת הנגב – ונסיונותינו הראשונים להפרחת השממה.

7.4.61 – יום ו', כ"א בניסן

יהושע מסר כי גאולה – הקריינית של לחי – פה, וביקשתיו שיזמינה אלי. לפנות ערב באה. למדה באוניברסיטה ספרות, אם לשני ילדים, כמעט לא ניכר שהיא תימנית. נשואה לבחור פולני, שהיה אף בלחי, ועכשיו קבלן ובונה הבנינים בשדה בוקר. שאלתי אותה למה כה רבים אנשי לחי שהלכו למפלגה הקומוניסטית. אמרה כי בשנת 1946 היתה להם אוריינטציה על רוסיה, ורוסיה היתה מוכנה לעזור להם, כי רצו לגרש האנגלים, וחברים כבר הלכו עד הסוף. הודתה שהם היו חד צדדיים, לא חשבו על בנין הארץ ועליה, אלא רק על גירוש האנגלים, אבל לא הסכימו לדברי שהאנגלים היו מוכרחים לעזוב הארץ גם מבלי טירור כי היהודים והערבים גם יחד דרשו זאת. שאלתי מדוע אין כותבים ספר על שטרן – שלפי התרשמותי היה אישיות יפה, אם כי לדעתי לא היתה לו הבנה מדינית. היא לא הסכימה להערכה זו, היא כותבת ספר על לחי ותכתוב גם על יאיר.

בתשע בערב נתכנסו החברים בחדרו של רפי ומסרתי להם סקירה על תכניותינו לאכלוס הנגב בעשר השנים הבאות – בנין 15 עירות ספר, ישובים חקלאיים מתפרנסים ממרעה, חקלאות ועבודת בית, נעביר הצבא לסביבות מצפה רמון, נקים על יד שדה בוקר בית ספר של שתי מחלקות תיכון גבוהות ושתי מחלקות של בית ספר גבוה להכשיר מורים ומדריכים, ונקים אוניברסיטה בבאר שבע. יבואו עולים וותיקים ונוער חלוצי.

[מתוך פתק מצורף ליומן מיום 8.4.61]

... גידול סויה. דורש 700 מילימטר 30 אנטש גשם לצמח – 100 יום-120 היתרון של סויה – פרוטאין כולל ...

9.4.61 – יום א', כ"ג בניסן

באחת עשרה נסענו לבית ברל לנטוע עצים. מצאנו את יוסף ויץ שרון בנו ואת סירוקו. ויץ סיפר לי על השיחים אגוה שנוטעים באילת, בשטח הבשור ובערד. שיחים אלה כמעט אינם זקוקים למים, מסיבים שלהם עושים חבלים, אחרי עשר שנים הם בלים, אבל מוציאים שתילים, ונוטעים אותם שוב, האנגלים טיפלו בזה בטנגניקה ובקניה, אבל הם חוששים ששם לא יהיה להם עתיד. על יד הנטיעות יוקמו לדברי ויץ בתי חרושת לחבלים. יש שוקים ליצוא.

בארבע תבוא אצלי משלחת מצפה רמון. לפני שלוש [שנים] היו שם כשלשים משפחות, עכשיו תשעים - 325 נפש, מהם 140 ילדים (60 ילידי המקום). הגיל הממוצע של התושבים 29-30, רובם ותיקים או ילידי הארץ. בשלוש השנים עזבו רק 3 משפחות. עובדים ב'חברת חרסית וחול זך בנגב' וחברת 'אבן וסיד' במחצבת גבס גלמי ובשריפת גבס. 75 ילדים הם עד גיל שנתיים, 25 ילד מבקרים בגנון, 26 ילד - בגן. בה"ס מונה 34 תלמידים ויש שבע כתות (א-ז). יש שלוש מורות. יש צרכניה בבעלות 'שלוש' (המשביר). לפי דברי אנשי המקום יש מאות פניות מהצפון אך מחוסר מפעלים לא באים. אין רופא קבוע. אין במקום ספר, חיט, סנדלר, שרברב, תופרת ויתר בעלי המלאכה. יו"ר ועד המקום הוא דב הרשקוביץ.

באו כשבעה אנשי מצפה רמון ויו"ר המועצה האיזורית, איש רביבים. מהתזכיר של הרשקוביץ כבר ידעתי מראש תלונותיהם. סיפרתי להם על תכניותנו לנגב, שבמרכזן עומד מצפה רמון, כי לכאן נעביר את הצבא. בשובי לצפון אברר עם המטה העברת בה"ד שלושה [בסיס הדרכה מס' 3 של צה"ל] מנתניה בזמן הקרוב ביותר, כמו כן אברר עם ספיר וגירא תכניות הרחבה במצפה.

61. 22.4 - יום שבת, ו' באייר

אחה"צ באו אצלי גבתי, אליעזר שושני, אזניה ושוסטר ...
דרשתי מהם אנשים לנגב - בעלי משפחות צעירות. ספרו לי שביפעת (200 משפחה) היה וויכוח אם לשלוח שתי משפחות צעירות ליטבתא, והוחלט בחיוב. ...

61. 25.4 - יום ג', ט' באייר

בבקר בא אצלי שמעון ... שאלתיו מתי מתחילים בהעברת הצבא למצפה רמון? דרושים לכך 5 מיליון ל"י (להעביר בה"ד אחד [מס' 1]) בקרוב יעבירו מחסן לתחמושת, יעלה 40.000 ל"י ויעסיק 25 איש. יגורו במצפה רמון, עומדים גם להעביר שמה בית חרושת רן העושה בטריות. משה"ב [משרד הביטחון] הוא שותף. המפעל מעסיק כמאה פועלים. אין פה בעיה של חמרים. הקושי הוא בשכנוע המומחים (כעשרים איש) שישתקעו במצפה רמון. זה יתכן עוד השנה. יש ציוד חדש, אמריקני לב"ח [בית חרושת] זה ויש לבנותו מחדש.

בהעברת צבא אין בעית מים אלא כסף. העברת בה"ד 3 תעלה 5 מיליונים. אלחנן נכנס לעבוד בנוער ונח"ל במקום דוד קורן. ...

התכנון להעברת הצבא למצפה רמון: בה"ד 1 - כולל 275 איש, בה"ד 9 - 840, בה"ד 14 - 495, נח"ל 908 - ס"ה 2,250; שלוחה של ביה"ס לשריון 335, סגל ביה"ס לשריון 200, סה"כ 4,795. ידרש שכון ל-100 משפחות קצינים בעיירה מצפה רמון. שלב א' יעלה 5 מיליון ל"י, זה יכלול בה"ד 1, מחיר סופי של עיר הבהדים 17.55 מיליון (זוהי הערכת שנת 1958); זה לא כולל שכונים במצפה רמון, השיכון נערך בסכום של 1.5-2 מיליונים ל"י. בסוף 1961 יהיו מים. זה תנאי להתחלת הבנין.

61. 29.8 - יום ג', י"ז באלול

באחת עשרה הגיע הנה אדמונד עם שני מרעיו ב'טכסי' מטוס לארבעה נוסעים מוטס ע"י בחורה שעבדה בחיל האויר. הוא אכל אתנו במטבח הקיבוץ. דיברתי אתו על

פיתוח הנגב ודרשתי ממנו שישקיע פה כספים. אמר שיבנה רכבת לאילת. אמרתי לו שאיני מסתפק בכך.

12.9.61 – יום ג', ב' בתשרי

לפנות ערב באו אצלי חברי ועד המשק [שדה בוקר]: עודד, עוזי, שימה'לה. מצב קשה במשק. חוסר ידיים עובדות. המצב הכספי דווקא טוב. ההכנסה מכסה כל ההוצאות. ענף המטעים מכניס, גם הלול, אפילו גידולי שדה (פרחים, זרעים לירקות). הגיעו להשלמה 15 צעירים (מהצופים בת"א), ביניהם 4 בנות. אבל המטע דורש 10 עובדים. יש רק 3. בלול עובדים 3: יש 20,000 תרנגולות לבשר, 8,000 מטילות. יש סיכוי לקבל השלמה מחצרים 20 צעירים, בהם 4 בנות. נאות מרדכי שלחה הנה חברה מבוגרת. יש 10 תינוקות. 3 'בדרך'. הם נפגשו עם גבתי ונצר לפני שבועיים. רואים צורך להצטרף לאיחוד, כי דרושה עזרה; התנגדתי לכך – אם אפשר לתת עזרה – יש לתת בלי הצטרפות. אמרו שגבתי ונצר לא דרשו הצטרפות. זוהי דעתם הם, של אנשי הוועד. עוד לא הגידו זאת לחברים. הסוכנות השקיעה במשק כבר יותר ממיליון ל"י. לפרטים כמעט לא חייבים. הכל מצליח, אבל חוששים לקחת פועלים שכירים – זה יכניס דימורליזציה. הבטחתי לשוחח עם גבתי ונצר, גם עם חברי אפיקים, שישלחו הנה 3-4 משפחות צעירות עם תינוקות. אדבר גם עם אלחנן ישי.

פרטים על כמה מהשמות הנזכרים בקטעי היומן

אגוה – נסיון הקק"ל לנטיעת אגבות כחומר גלם לתעשיית החבלים (סיזל). בעיות בגידול הצמח והמצאת חבלים מחומרים פלאסטיים הפכו את גידול האגבות ועיבודן לאפיזודה קצרה, שלא היה לה המשך.

אזניה, ברוך (1905 –) – נולד בפינסק, רוסיה. עלה ארצה ב־1933. חבר קיבוץ גבעת חיים איחוד, ומפעילי איחוד הקבוצות והקיבוצים. היה חבר המוסדות המרכזיים של מפא"י. חבר כנסת (1951–1969).

אפיקים – קיבוץ בעמק הירדן, נוסד ב־1932. היה מן הקיבוצים הגדולים של הקיבוץ המאוחד. לאחר הפילוג היה מאבני היסוד של איחוד הקבוצות והקיבוצים. נחשב לקיבוץ הבן־גוריוני ביותר. בן־גוריון פנה לאפיקים בבקשה לשלוח 50 משפחות להתיישבות בנגב ולא נענה. בין פעילי מחנה בן־גוריון מאפיקים היו אליק שומרוני, אריה בהיר ויוסף יורעאלי.

בה"ד שלושה (בסיס הדרכה 3 של צה"ל) – בית הספר לחי"ר (חיל רגלים). שכן לפני מלחמת ששת הימים במחנה 'דורה' ליד נתניה. במסגרת תכנית עיר הבה"דים נבדקה העברתו לאזור מצפה רמון. לאחר מלחמת ששת הימים הועבר הבה"ד לאזור שכם.

בית ספר ליד שדה־בוקר – ב־1954, כאשר התגורר בן־גוריון בשדה־בוקר, לאחר שפרש מראשות הממשלה, אישרה מזכירות מפא"י את פנייתו להקים סניף לבית־ברל על יד עבדת. ראשיתה של מדרשת שדה־בוקר, שנוסדה ב־1963 – בית ספר שדה, בסיס גדנ"ע ובית ספר תיכון לילדי עיירות האזור.

בכרך, רפי (1921 –) – מראשוני חוות הרועים בשדה־בוקר, שעלתה על הקרקע

ב־15.5.1952 (אליהם הצטרף דוד בן־גוריון, בדצמבר 1953, כחבר ה־18). עלה מגרמניה. שירת בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, במלחמת העצמאות שירת בחזית הדרום. לימים שימש ראש המועצה האזורית רמת־נגב. בלאושטיין, יעקב (1892–1970) – איש עסקים ופעיל ציבור יהודי־אמריקני. יועץ למשלחת האמריקנית לוועידת האו"ם בסן פרנציסקו (1945). יו"ר משלחת הוועד היהודי האמריקני לוועידת השלום בפריס ולוועידת הארגונים היהודיים בלונדון (1946). נשיא הוועד היהודי האמריקני (1948–1953). הגיע להסכם עם בן־גוריון על שיתוף פעולה בין מדינת ישראל ליהדות האמריקנית. על שמו נקרא המכון לחקר המדבר במדרשת בן־גוריון. ברנדייס, לואיס ד' (1856–1941) – משפטן, הוגה ואיש ציבור יהודי אמריקני. שופט בית המשפט העליון של ארצות־הברית (1916–1939). נשיא הכבוד של ההסתדרות הציונית בארצות־הברית (1918–1921). אליו כתב בן־גוריון בשנת 1935 תזכיר על חשיבות הנגב ואילת וקיבל בתמורה תרומה אישית לפיתוח הנגב בסך \$25,000 (ביומן נכתב \$100,000). גבתי, חיים (1901–1992) – נולד בפינסק, רוסיה. עלה ב־1924. מראשי איחוד הקבוצות והקיבוצים. ממייסדי קיבוץ גבת. לאחר הפילוג בקיבוץ המאוחד עבר לקיבוץ יפעת. חבר המוסדות המרכזיים של מפא"י. שימש תקופת זמן מזכיר כללי של איחוד הקבוצות והקיבוצים. היה מנהל כללי של משרד החקלאות. שר החקלאות בממשלות ישראל (1964–1974). הרשקוביץ, דב – עמד בראשה של מצפה רמון בשנת 1958 כנציג משרד הביטחון, במסגרת המאמץ לפתח את העיירה גם באמצעות התכנית להעתקתה למצפה רמון של עיר בסיסי ההדרכה של צה"ל, תכנית שנגנוה בעקבות מלחמת ששת הימים. ויץ, יוסף (1890–1972) – עלה ב־1908 מוהלין, רוסיה. פועל חקלאי, ניהל את החווה בסג'רה. מראשי הקרן הקיימת. ראש 'ועדת הנגב' בימי מלחמת העצמאות. אבי המצפות בנגב. יוספטל, גיורא (1912–1962) – עלה מגרמניה ב־1938. חבר קיבוץ גלעד וממנהיגי מפא"י. שימש שר העבודה (1959–1961), ושר השיכון והפיתוח (1961–1962). ישי, אלחנן (1917–) – נולד ברוסיה. עלה ב־1932. ממייסדי קיבוץ אלומות. מפקד הגדנ"ע הראשון. עוזרו של דוד בן־גוריון, הצטרף אליו בשנת ישיבתו הראשונה בשדה־בוקר. שימש ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון. פעל להקמת חבל לכיש (1955). עומד מ־1983 בראש התאגיד של מדרשת בן־גוריון. כהן, גאולה (1925–) – לימים חברת כנסת מטעם 'חירות', ממנהיגות מפלגת 'התחייה' וחברת כנסת מטעמה. כהן, יהושע (1922–1986) – מן הפעילים המרכזיים בלח"י. הצטרף עם אשתו נחמה ובנו לשדה־בוקר בסתיו 1952. עבד בין היתר בשחזור העיר עבדת ובחפירות במצדה, בהקמת בית ספר שדה בשדה־בוקר ובכפר עציון ובהנחלת מורשת השואה. בשדה־בוקר היתה משפחת כהן למשפחה המאמצת של משפחת בן־גוריון.

מחצבת הגבס של 'אבן וסיד' - שותפות שהוקמה בין קיבוץ שדה־בוקר לחברת 'אבן וסיד' לניצולם של מחצבי הגבס הנחשפים בשכבות הטריאס במכתש רמון. במחצבה נעשה ניסיון ראשון להפקת בלוקים לבנייה מגבס, אלא שבשנים ההן לא זכה הגבס להכרה כחומר בנייה. בית אחד מגבס הוקם בשדה־בוקר והיה בית הקבע הראשון במקום.

מועצה אזורית רמת־נגב - נוסדה ב־1954. כללה את הקיבוצים רביבים, משאבי־שדה ושדה־בוקר. שטח המועצה הגיע ל־4 מיליון דונם. בשנים ההן היא כללה גם את מצפה רמון ואת ירוחם שהיו לימים ליישובים מוניציפליים נפרדים.

נצר, משה (1922-) - נולד ברוסיה. עלה עם הוריו ב־1925. מפעילי מחנה בן־גוריון באותם ימים. מפקד הגדוד השני של הפלמ"ח בנגב הנצור. המפקד השני של הנח"ל. מפקד וראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון. מזכיר פנים באיחוד הקבוצות והקיבוצים, חבר קיבוץ רמת־יוחנן.

סורוקה, משה (1903-1972) - מראשי קופת־חולים הכללית. עלה ב־1920 מפולין. חבר מפלגת הפועל־הצעיר ואחר־כך חבר מפא"י. ממייסדי בית החולים 'בילינסון'. משנת 1935 היה חבר מרכז קופת־חולים ואחראי על תיק הכספים. ספיר, פנחס (1909-1975) - נולד בפולין. עלה ב־1929. ממנהיגי מפא"י ומפלגת העבודה. חבר בוועדת הנגב בתקופת מלחמת העצמאות. חבר הנהלת הסוכנות וראש מחלקת העלייה והקליטה בשנות העלייה ההמונית. שר המסחר והתעשייה (1955-1963). לימים שר אוצר.

עודד, עוזי, שימה'לה (מוזס עודד, גרסטנר עוזי, רביד שמעון) - חברי גרעיני הצופים בשדה־בוקר, שימשו בתפקידים מרכזיים בשדה־בוקר בראשית שנות השישים. היום פעילים בתחומי משק וכלכלה במרכז הארץ.

פרס (פרסקי), שמעון (1923-) - עלה ב־1934 מפולין. חבר קיבוץ אלומות (1942-1957). מזכיר הנוער־העובד (1941-1944). ציר לקונגרס הציוני בבזל (1946). מילא תפקידים במטה 'ההגנה' ובמשרד הביטחון. מנכ"ל משרד הביטחון (1955-1959), סגן שר הביטחון (1959-1965). לימים שר ביטחון, שר אוצר וראש ממשלה.

קורן, דוד (1917-) - חבר קיבוץ גשר הזיו. ממייסדי קיבוץ בית הערבה. שימש ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון. היה ראש המועצה האזורית סולם צור.

רוטשילד, אדמונד אדולף (1926-) - מיליונר יהודי צרפתי. נכדו של 'הנדיב הידוע'. נחשב למשקיע הפרטי (בהון זר) הגדול ביותר בישראל. מן התורמים הגדולים לקרן הקיימת לישראל ולמוסדות אחרים בארץ. מראשי יהדות צרפת. שוסטר, יהודה (1927-1990) - חבר קיבוץ מפלסים. מפעילי איחוד הקבוצות והקיבוצים.

שושני, אליעזר (1905-1987) - עלה ארצה ב־1912. ממייסדי כפר יהושע. חבר קיבוץ גבת מ־1937. לאחר הפילוג בקיבוץ המאוחד עבר לקיבוץ יפעת. חבר 'ההגנה' מ־1923. גזבר הפלמ"ח ואחראי על האפסנאות (1947-1949). מזכיר איחוד הקבוצות והקיבוצים ומזכיר ברית התנועה הקיבוצית.

תיעוד ארכיוני חדש מתוך ארכיון משרד החוץ הסובייטי על פעולת המכניזמים של המוסדות הממלכתיים הסובייטיים בקבלת החלטות לגבי מדינת ישראל ב-1948–1953

מואר ומלווה בהערות בידי אלכסנדר וייסברג*

היסטוריונים רבים מצביעים על שורה של גורמים שהשפיעו, לדעתם, על מדיניות ברית-המועצות כלפי ישראל בתקופה הנדונה. ניתן להצביע על הקשר בין מדיניות ברית-המועצות כלפי יהודיה לבין יחסה לציונות ולמדינת ישראל, וזאת על רקע של מדיניות מזרח תיכונית כוללת. אך מהו הקשר? על שאלה שקספירית זו של ההיסטוריונים לא ניתן גם כיום להשיב תשובה מוחלטת. תהליך של איסוף איטי והדרגתי של העובדות עדיין נמשך. הגישות הכלליות ביותר מציינות כמה גורמים: שינוי מעמדה של ברית-המועצות בעולם לאחר המלחמה והתעניינות הולכת וגוברת במזרח התיכון; עמידה כנגד 'האימפריאליזם הבריטי'; הרצון להביא את ישראל תחת ההשפעה הסובייטית; אכזבה מהירה מישראל לקראת חורף 1948–1949; צורכי הפנים; קסנופוביה; 'המאבק בקוסמופוליטיזם' ובלאומיות היהודית; התחלת היווצרות גושי מדינות, וההכנה המשוערת לקראת מלחמת עולם שלישית.²

ניתן להניח, במידה מסוימת של ודאות, שחלק מן הגורמים שצוינו לעיל השפיעו מאוד על קבלת ההחלטות בברית-המועצות. יחד עם זאת, יש עניין רב להתייחס גם לגורמים, אמנם משניים אך לא מבוטלים, כגון המכניזמים הקונקרטיים בעבודת המערכות המדיניות, קשרי הגומלין ביניהן והניסיון בקבלת ההחלטות השוטפות. ידוע שמוסד ממלכתי זה או אחר, שהוקם בידי השלטון, רוכש בהדרגה פונקציות ייחודיות לו ויכולת להתפתח באורח עצמאי, שמקימיו לא תמיד הביאו בחשבון ומקיים מגע שוטף ומורכב עם מוסדות אחרים. כיוון פעילותו הוא תוצאה של מקבילית הכוחות שבין הדרישות הפוליטיות של הממסד לבין הצרכים האובייקטיביים, רמתם

* מתוך עבודת הדוקטור הנעשית בהדרכתם של פרופ' ש' רדליך ופרופ' ב' פינקוס. אני מודה לפרופ' ב' פינקוס ולגב' לאנה פלדמן מהמרכז למורשת בן-גוריון על עזרתם בחיבור זה – א"ו.

1. B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, Cambridge 1988, p. 161.
2. Sh. Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia*, Columbia 1982, pp. 165–167; הנ"ל, 'היחסים בין ברית-המועצות והיהודים הסובייטים ובין הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות מלחמת העולם השנייה', בתוך: ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ט, עמ' 164–172; ב' פינקוס, 'המדיניות הסובייטית כלפי יהודי ברית-המועצות, הציונות והיישוב בשנים 1945–1948', בתוך: ב' פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה, 1944–1948, קריית שדה-בוקר 1987, עמ' 3–41; וכן Y. Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice*, New Brunswick 1980, pp. 339–356.

האינטלקטואלית של האנשים וכן כוח האדם, תקציבים וכו', על משקל ההשוואה הישנה של אוגוסט קונט: אם המדינה (במקרה זה, ברית-המועצות) היא אורגניזם, הרי שהבנת המבנה שלה ותפקודה דומה ללימוד האנטומיה והפיזיולוגיה. לאחרונה מתאפשר הדבר כתוצאה מאפשרות הגישה לארכיונים של ברית-המועצות לשעבר.

בחינת קבלת ההחלטות על אישור אגרימנים (הסכמה לקבלת תפקיד) לצירי ישראל במוסקווה

ניתן לבחון את תהליך קבלת ההחלטות בסיוע דוגמאות מתועדות, הקשורות למינוי צירי ישראל בברית-המועצות: מרדכי נמיר, זלמן שזר ושמואל אלישיב.

ברגע שממשלת ישראל היתה מודיעה לברית-המועצות על כוונתה למנות ציר, היה נפתח תיק במחלקת המזרח הקרוב והתיכון (OBSV) שבמשרד החוץ הסובייטי.³ את העבודה להכנת התיק כיוון סגן שר. במשרד החוץ של ברית-המועצות היתה קיימת מחלקה מיוחדת לאינפורמציה, שאספה את כל הפרטים על המועמד לציר. מתוך מזכרו של בקולין, מנהל מחלקת המזרח הקרוב והתיכון, לשר החוץ ושינסקי מה-7 במאי 1949 מתברר, שהמג"ב (המשרד לבטחון הפנים), לא תמיד השתתף באיסוף נתונים אלה.⁴ על סמך הנתונים שנאספו במחלקת האינפורמציה היו מכינים את הצעת ההחלטה כפנייה של השר לסטלין עצמו לקבלת הסכמתו ואישורו הסופי. אם סטלין הסכים, היתה ההחלטה מתקבלת בישיבת מזכירות הוועד המרכזי של המפלגה.

את התהליך הזה בדיוק עברו, בלא ידיעתם כמובן, כל שלושת המועמדים לצירים: נמיר, שזר ואלישיב, בשלהי תקופתו של סטלין.

מועמדותו של נמיר התקבלה ללא סיבוכים מיוחדים. תחילה התעניין ושינסקי בעובדה שנמיר עזב את ברית-המועצות בשנת 1923, וביקש לדעת האם ההגירה היתה חוקית. באינפורמציה נוספת שהוכנה לווישינסקי נמסר, שנמיר היגר באופן חוקי, בוויזה מטעם הגפ"א או האזורי של פלך אודסה.⁵ מחלקת האינפורמציה של משרד החוץ התעניינה 'כיצד מתנהג נמיר בקשר למשימה האישית שהוטלה עליו מטעם מפא"י, לקשור קשרים עם היהודים בברית-המועצות ולמצוא דרכים לשיתופם בפעילות חברתית'. שאלה זו הופנתה גם לפיטוברנוב, סגן השר במג"ב, והוא הודיע: '... נמיר מתנהג בזהירות רבה ואין נתונים לגבי פעילות עוינת כלשהי מצדו כלפי ברית-המועצות'.⁶ מעניין שבמקרה של נמיר העובדה שקרובי משפחה רבים שלו חיו בברית-המועצות לא העלתה סימני שאלה אצל ושינסקי, למרות שלטווח ארוך הדבר היה עלול להוות בעיה לסובייטים, אם וכאשר קרובי משפחתו יביעו את רצונם להגר לישראל. מעניינת גם הטרימינולוגיה הביורוקרטית בהתכתבות הפנימית הזו. כך, למשל, סטלין נקרא 'אינסטנציה עליונה', ואילו המג"ב נקרא 'השכנים'.

3. חטיבת מזכירות ושינסקי, קטלוג 22א', מיכל 163, תיק 11, מסמך 030/100, 'על מינוי ציר ישראל בברית-המועצות נמיר', Archiv Vneshnei Politiki Rosii [להלן: AVPRF].

4. שם, חטיבת מזכירות ושינסקי, קטלוג 22, מיכל 163, תיק 11.

5. שם.

6. שם.

אחרי מרדכי נמיר, זלמן שזר היה מיועד להיות ציר ישראל בברית-המועצות. הסיבה לסירובה של ברית-המועצות לאשר את האגרמן לשזור היתה תעלומה זמן רב (ראה למשל את זכרונותיו של מרדכי נמיר).⁷ תחילה נטה משרד החוץ לאשר את מינויו של שזר ואף הוכנה הצעת החלטה של מזכירות הוועד המרכזי.⁸ מחבר המסמך היה עובד משרד החוץ א' לברנטייב. הצעת ההחלטה הוכנה למרות שבמזכר מה-10 באוקטובר 1950 ציין עובד מחלקת האינפורמציה של משרד החוץ א' אוטרושצ'נקו פעמים מספר את 'עוינותו' של שזר כלפי ברית-המועצות.⁹ ארבעה ימים לפני כן, ב-6 באוקטובר 1950, פנה סגן שר החוץ אנדריי גרומיקו, אל סגן השר ס' אוגולצוב במג"ב.¹⁰ ב-14 באוקטובר הוכן המזכר הדרוש לסטלין מאת גרומיקו ובו כל הפרטים על זלמן שזר כולל פרטים על אחיו (ראה להלן). עם זאת, המזכר המליץ להיענות בחיוב להצעת מועמדותו.¹¹ בראש המסמך ישנה תוספת בכתב יד: 'הצעה ראשונה'. מכאן, שכבר ב-14 באוקטובר היתה קיימת דעה אחרת בנושא. לא ברור לגמרי האם ההצעה הראשונה, החתומה בידי גרומיקו מה-14 באוקטובר, הובאה לידיעתו של סטלין. מתוך מסמך מאוחר יותר, הקשור לאלישיב, ברור שה-14 באוקטובר היה התאריך המכריע לגבי מינויו של זלמן שזר.¹² יש להניח שמועמדותו של שזר נפסלה מפני שאחיו נאסר באותו זמן, ב-21 באוקטובר, בלנינגרד בעוון פעילות ציונית.

א' לברנטייב הגיש לסטלין הצעת החלטה מתוקנת ושלילית, חתומה בידי גרומיקו. על גבי הצעה זו ישנה החלטה: 'לדחות'. מסיבות לא ברורות, הצעה זו הועברה לווישינסקי רק ב-27 בדצמבר, זאת מתברר מחותמת הדואר הנכנס של לשכת ווישינסקי.¹³ כפי שמציין יעקב רואי, בתקופה שבין אוקטובר לדצמבר 1950 ישראל הצטיירה בתקשורת הסובייטית כבסיס צבאי של ארצות-הברית.¹⁴ ב-29 בדצמבר הוכנה ההצעה הסופית לסטלין, בחתימת ווישינסקי. בראש המסמך, בכתב ידו של ווישינסקי, ישנה הערה: 'אושר', והתאריך: 11 בינואר 1951. סביר להניח, שזהו תאריך קבלת תשובתו של סטלין להצעה, שהיתה: הסכמתו למתן הסירוב לאגרמן של שזר.¹⁵

ומכאן, למרות שעבודת ההכנה במשרד החוץ בוצעה בתוך עשרה ימים מיום פנייתה של ממשלת ישראל (מה-4 ועד ל-14 באוקטובר), עד ההחלטה הסופית עברו בדיוק שלושה חודשים. ב-14 בינואר 1951 פנה משרד החוץ הסובייטי באופן רשמי למשרד החוץ הישראלי והציע לו לבחון מועמד אחר לתפקיד ציר.¹⁶

ב-19 בינואר הודיעה ממשלת ישראל על כוונתה למנות את שמואל אלישיב לציר בברית-המועצות. כבר ב-20 בינואר 1951 הכין איש משרד האינפורמציה של משרד החוץ

7. מ' נמיר, שליחות במוסקווה, תל-אביב 1971, עמ' 328-330.

8. AVPRF, חטיבה 07, קטלוג 24, מיכל 17, תיק 201, עמ' 12-13.

9. שם, עמ' 5-6.

10. שם, עמ' 1-2.

11. שם, עמ' 9-10.

12. שם, עמ' 43-44.

13. שם, עמ' 17-18.

14. Y. Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice*, p. 419.

15. AVPRF, חטיבה 07, קטלוג 24, מיכל 17, תיק 201, עמ' 26-27.

16. שם, עמ' 32.

הסובייטי פוליאקוב מידע על אלישיב ובאותו יום נשלחה למג"ב בקשה דומה לאיסוף פרטים עליו. בתשובת המג"ב מה-29 בינואר 1951 (ראה תעודה 3), כמוה כתשובת משרד החוץ, צוין כי אלישיב 'קשור עם שירותי הביטחון של מדינת ישראל', ו'מתייחס בעוינות לברית-המועצות'.¹⁷ ב-29 בינואר שלח סגן זר החוץ של ברית-המועצות זורין לווישינסקי את הצעת המזכר, אשר יועד ל'אינסטנציה', ובו הצעה להעניק, בכל זאת, אגרמן לאלישיב.¹⁸ מעניינת במיוחד העובדה, שווישינסקי כנראה נטה תחילה לדחות את מועמדותו של אלישיב. אם אכן כך, הדבר מעיד על נכונותו של וישינסקי לגרום להרעה משמעותית ביחסים בין ישראל לברית-המועצות כבר בתחילת 1951. עדות עקיפה להתנגדותו של וישינסקי להצעתו של זורין אנו מוצאים במזכר נוסף, בכתב ידו של זורין מה-31 בינואר 1951, ובו הוא עומד בתוקף על מתן תשובה חיובית.¹⁹ בסיומו של דבר הסכים וישינסקי להצעתו של זורין. בעקבות קבלת מזכרו של פיטוברנוב (ראה תעודה 3) יש הערה בשולי המסמך, בכתב יד של גרומיקו מה-30 בינואר 1951, האומרת: 'להראות לווישינסקי'. ניתן להניח שווישינסקי התחיל להתלבט דווקא לאחר שגרומיקו 'העביר' לו את תשובתו השלילית של פיטוברנוב. כמו כן, ניתן לשער, שהיו חילוקי דעות בין זורין לגרומיקו ביחס לאלישיב. במכתב ששלח וישינסקי לסטלין מעניין ההעדר המוחלט של ההערות השליליות של פיטוברנוב ופוליאקוב (ראה תעודה 4 באוסף התעודות), ולפי המלצת זורין לווישינסקי נאמר בו: 'אלישיב לא נקט פעולות או מעשים גלויים העוינים את ברית המועצות'. בכך הסתיימה תקופת היעדרותו רבת החודשים של ציר ישראל במוסקווה.

המסמכים הארכיוניים החדשים מעידים, שלמרות ההתייעצות עם המג"ב שמר משרד החוץ בכל זאת על עצמאותו ונקט עמדה משלו. כן מסתבר שאנדריי גרומיקו היה בעל מעמד מיוחד במשרד החוץ. למרות היותו סגן שר היה לו קשר ישיר עם סטלין, דבר המנוגד להירארכיה הבירוקרטית המקובלת בעת ההיא בברית-המועצות. עצם ההערה 'להראות לווישינסקי' מוכיחה, שגרומיקו יכול היה, אילו רצה בכך, לא להראות לווישינסקי את המזכר של המג"ב. כמו כן ברור שאת ההחלטה הסופית גם בענייני החוץ קיבלה בסופו של דבר 'האינסטנציה', כלומר סטלין לבדו.

17. שם, עמ' 32.

18. שם, עמ' 35.

19. שם, עמ' 33.

תעודות

תעודה מס' 1

מזכר אינפורמטיבי של סגן השר במג"ב,¹ של בריה"מ, ס' אוגולצוב, לסגן שר החוץ של בריה"מ, א"א גרומיקו, המתייחס לשזר.

14 באוקטובר 1950² [בראש נייר המכתבים הסמל הרשמי ושם המוסד: המשרד לבטחון הפנים של בריה"מ. בכתב מכונה].
החלטה: ח' לברנטייב, ח' בזרוב. אבקש להכין בדחיפות מזכר לאינסטנציה.
חתימה: גרומיקו.

14 באוקטובר 1950

מאת: המשרד לביטחון לאומי
אל: משרד החוץ – לחבר גרומיקו א"א

בתשובה למס' 1833 של מח' המזרח התיכון והקרוב מן ה-6.10.50

לפי הנתונים שאסף המג"ב, זלמן שזר (רובשוב, שלום זלמן), יליד 1889, נולד בעיירה מיר, מחוז מינסק למשפחת הסוחר יהודה לייב רובשוב. סיים את האדמיה הפטרבורגית למדעי היהדות ולאחר מכן למד באוניברסיטאות פרייבורג, שטרסבורג וברלין. דובר רוסית, גרמנית ופחות טוב אנגלית.

ב-1906 הצטרף רובשוב למפלגה ציונית פועלי-ציון. בין השנים 1906-1908 התגורר בוילנה ולקח חלק בבטאונים ציוניים בעריכת בר בורוכוב, התיאורטיקן הידוע של מה שנקרא 'הציונות הסוציאליסטית'.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה עבד רובשוב בארגון הציוני בברלין והשתתף בשבועון הציוני בשפה הגרמנית *Judischje Rundschau*

ב-1923 השתתף רובשוב באופן פעיל באיחוד תנועת 'החלוץ', שהתקיימה עד אז בגופים נפרדים בארצות שונות (מה שנקרא 'ארגון העמלים הציוני'), ונבחר לחבר ההנהלה.

ב-1924 היגר רובשוב לפלשתינה. בין השנים 1925-1949 היה חבר מערכת העיתון דבר (בטאון 'ההסתדרות' – ארגון גג של איגודי הפועלים הציונים), תחילה כעובד מן השורה ולאחר מכן כאחראי המחלקה לאינפורמציה פוליטית. משנת 1941 שימש העורך הראשי של העיתון.

העיתון בעריכת רובשוב פרסם באופן קבוע מאמרים בעלי אופי אנטי-סובייטי, והמשיך את מסעו העוין כלפי בריה"מ גם עם כינון היחסים הדיפלומטיים בין בריה"מ למדינת ישראל.

רובשוב השתתף בעבודת הקונגרסים הציוניים והכינוסים הציוניים החל מהקונגרס הציוני ה-12 (ב-1921). ב-1933 הוא ייסד בוורשה עיתון ציוני יומי בשם דאס ווארט, ששימש ביטאון של פועלי-ציון בפולין ואף ערך עיתון זה במשך תקופה מסוימת. בתחילת מארס 1949 שינה ש"ז רובשוב את שמו לזלמן שזר.

1. תאריך קבלת המסמך במשרד החוץ.

2. מקור: ארכיון משרד החוץ הרוסי, חטיבה 7, קטלוג 24, מיכל 17, תיק 201, עמ' 7-8.

ב־10 במארס 1949 מונה שזר לתפקיד שר החינוך והתרבות בממשלה החדשה של מדינת ישראל.

כיום מתגוררים בבריה"מ בני משפחתו של רובשוב־שזר: האם – רובשובה ס"מ, האחות – רובשובה ק"ל והאח – קובשוב א"ל. האחרון נידון ביוני 1950 ל־10 שנים במחנות עבודה בעוון פעילות לאומית אנטי־סובייטית.

אחות נוספת של רובשוב־שזר – רובשובה־אסקולסקיה מ"ל מתגוררת בניו־יורק. החתום: סגן השר לביטחון לאומי של בריה"מ, אוגולצוב

תעודה מס' 2

א. מכתבו של זורין לווישינסקי מתאריך 29.1.1951.³
[בראש המכתב חותמת 'סודי']

לחבר וישינסקי א"י

אני שולח הצעת מזכר לאינסטנציה לגבי מתן האגרמן לציר ישראל החדש בבריה"מ אלישיב.

סבורני, שעלינו לאשר את האגרמן בהתחשב בתשובתנו השלילית למתן האגרמן לשזר ובהעדר נתונים על פעילות אנטי־סובייטית עוינת של אלישיב במג"ב ובמחלקת האינפורמציה של משרד החוץ.

[חתום:] ו' זורין

29 בינואר 1951

ב. [הצעת החלטה של הוועד המרכזי של המפלגה על מתן אגרמן לש' אלישיב, שהוכן בידי סגן שר החוץ ו' זורין. בכתב מכונה. ללא תאריך (תאריך משוער: 29.1.51).⁴

לקבל את הצעת משרד החוץ ולהסכים למינויו של שמואל אלישיב לציר ישראל בבריה"מ.

תעודה מס' 3⁵

מזכר אינפורמטיבי של סגן השר לביטחון לאומי של בריה"מ, י' פיטוברנוב, לסגן שר החוץ של בריה"מ, א' גרומיקו, לגבי אלישיב.

29 בינואר 1951 [בכתב מכונה. נייר מכתבים רשמי של המג"ב].

[בראש העמוד:] המשרד לביטחון לאומי

29 בינואר 1951

[אל:] משרד החוץ של בריה"מ

החבר גרומיקו א"א

[בתשובה לפנייה] מס' 115 של מחלקת המזרח הקרוב והתיכון מה־20 בינואר 1951

3. שם, עמ' 35.

4. שם, עמ' 44.

5. שם, עמ' 32.

МИНИСТЕРСТВО
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ

10 октября 1950 г.

№ 0-5543

г. МОСКВА

МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ СССР -

товарищу ГРОМКО А.А.

На № 1833/ОБСВ от 6.X-1950 года

По имеющимся в МГБ СССР данным ШАЗАР Залман (он же РУБАШЕВ Шлош Залман) 1889 года рождения, уроженец местечка Мир, Минской области, происходит из семьи купца Иуды Лейб РУБАШЕВА. Окончил Петербургскую академию иудейских наук, а затем учился в Фрейбургском, Страсбургском и Берлинском университетах. Владеет русским, немецким и слабее - английским языками.

В 1906 году РУБАШЕВ примкнул к сионистской партии "Поалей Цион". Проживая в 1906-1908 г.г. в г.Вильно, сотрудничал в периодических сионистских изданиях, редактируемых известным теоретиком так называемого "социалистического сионизма" - Бером БОРОХОВЕИ.

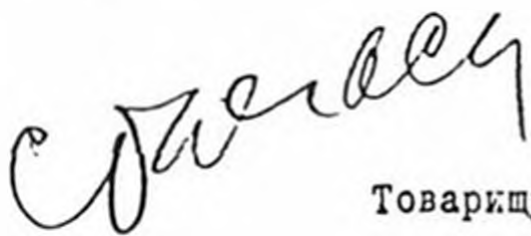
В годы первой мировой войны РУБАШЕВ работал в Союзе сионистов в Берлине и был сотрудником сионистского еженедельника "Идише Рундшау", издаваемого на немецком языке.

В 1923 году он принимал активное участие в объединении существовавших в различных странах союзов "Техолун" (так называемая "Сионистская трудовая организация") в единую организацию, и был избран членом ее правления.

[АВТ ПР, ф.03, оп.24, и.17, г.201, ил.7-8]

א. דף מתוך דו"ח של המשרד לבטחון המדינה אל גרומיקו במשרד החוץ על אודות זלמן שור: חתימות של לברנטייב ובזארוב והוראה של גרומיקו להעביר ל'אינסטנציה', כלומר לסטלין.

... On January 4, 1951.

Товарищу СТАЛИНУ И.В.

Копия.
Сов.секретно.
ms. N 8.

4-го октября 1950 года правительство государства Израиль запросило агреман Советского правительства на назначение в качестве посланника государства Израиль в СССР Залмана Шазара, бывшего министра просвещения в кабинете Бен-Гуриона.

В соответствии с принятым решением по этому вопросу, 14-го января с.г. поверенный в делах СССР информировал министра иностранных дел Израйля о том, что в выдаче агремана на назначение Шазара встретились затруднения и что МИД СССР готов рассмотреть вопрос об агремане другому лицу.

19-го января с.г. правительство государства Израиль через поверенного в делах СССР в Тель-Авиве сообщило о своем намерении назначить посланником Израйля в СССР Шмуэля Эльяшива, являющегося в настоящее время посланником Израйля в Чехословакии и в Венгрии. При этом МИД Израйля сообщил следующие данные на Эльяшива.

Родился в 1899 году в гор.Линске. Окончил факультет права и политических наук в университете Тулузы (Франция) и в 1927 году получил звание доктора права. С 1934 года проживает в Палестине, где занимал ряд постов в федерации еврейских профсоюзов (Гистадрут) и в 1945 году был избран в члены исполнительного комитета этой федерации. С момента образования государства Израиль и до июля 1950 года Эльяшив работал в Министерстве иностранных дел в качестве заведующего отделом Восточной Европы, а затем был назначен посланником государства Израиль в Чехословакии и в Венгрии.

По имеющимся в МИД СССР данным, Ш.Эльяшив открытых выступлений или действий враждебного по отношению к СССР характера не допускал.

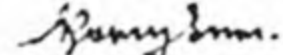
Учитывая изложенное, МИД СССР считает возможным дать агреман на назначение Шмуэля Эльяшива в качестве посланника государства Израиль в СССР.

Проект постановления прилагается.

Прошу рассмотреть.

А.Вышинский

1 февраля 1951 года.

Верно:

ב. פנייה מאת אנדריי וישינסקי, שר החוץ, אל י"ו סטלין לאשר את מינויו של שמואל אלישיב כציר ישראל בברית-המועצות. המלה 'מסכים' בכתב יד היא, כנראה, של סטלין.

לפי נתוני המג"ב של בריה"מ, אלישיב (הוא פרידמן) סמואיל-שמואל דמרוביץ', יליד 1899 הוא ציוני בולט וחבר פעיל במפלגת מפא"י (מפלגת השלטון של ישראל). ב-1949, בהיותו מנהל מחלקת מזרח אירופה במשרד החוץ הישראלי, ביקר אלישיב במדינות הדמוקרטיה העממית ובבריה"מ, לשם בדיקת עבודתן של הנציגויות הדיפלומטיות של ישראל במדינות אלה.

במקביל, ממשלת ישראל הטילה על אלישיב לנהל משא ומתן עם הממשלות של מדינות הדמוקרטיה העממית כדי להשיג אישורן להגברת ההגירה של היהודים מן המדינות האלה לישראל.

אלישיב שהה במוסקווה מה-13 ועד ל-30 בספטמבר 1949. לפי נתוני מחלקת האינפורמציה, אלישיב מתייחס בעוינות לבריה"מ וקשור עם שירותי הביטחון של ישראל.

סגן השר לביטחון לאומי,
(פיטוברנוב)

[בשולי המסמך, בכתב יד של גרומיקו ובחתימתו - 'להראות לווישינסקי'].

תעודה מס' 4⁶

[בראש המכתב:] העתק. סודי ביותר.
[1.2.51]

לחבר סטלין י"ו

ב-4 באוקטובר 1950 פנתה ממשלת ישראל לממשלת בריה"מ בבקשה לאישור האגרמן ולמינוי זלמן שזר, שר החינוך לשעבר בממשלת בן-גוריון, כציר ישראל בבריה"מ.

בהתאם להחלטה בנושא מה-14 בינואר ש"ז, מיופה הכוח לענייני בריה"מ [בישראל] הודיע למשרד החוץ הישראלי, שמתן האגרמן למינוי שזר נתקל בקשיים, ושמשרד החוץ הסובייטי מוכן לבחון הענקת האגרמן לאישיות אחרת.

ב-19 בינואר ש"ז הודיעה ממשלת ישראל באמצעות מיופה הכוח לענייני בריה"מ בתל-אביב על כוונתה למנות כציר ישראל בבריה"מ את שמואל אלישיב, המשמש עתה ציר ישראל בצ'כוסלובקיה ובהונגריה. כמו כן, משרד החוץ הישראלי מסר את הפרטים הבאים לגבי אלישיב:

נולד ב-1899 בעיר פינסק. סיים את הפקולטה למשפטים ולמדע המדינה באוניברסיטת טולוז (צרפת) וב-1927 קיבל תואר דוקטור למשפטים. משנת 1934 מתגורר בפלסטינה ובה מילא תפקידים אחדים באיגודים המקצועיים היהודיים (ההסתדרות). ב-1945 נבחר כחבר הוועד הפועל של ההסתדרות. מהקמת מדינת ישראל ועד 1950 עבד אלישיב במשרד החוץ כמנהל מחלקת מזרח אירופה ולאחר מכן מונה לציר ישראל בצ'כוסלובקיה ובהונגריה.

לפי המידע שנמצא במשרד החוץ הסובייטי, ש' אלישיב לא נקט פעולות או מעשים גלויים העוינים את בריה"מ.

מן הארכיון

לאור האמור לעיל, משרד החוץ הסובייטי מאשר את מתן האגרמן למינוי שמואל
אלישיב לציר ישראל בבריה"מ.
מצ"ב הצעת החלטה.

נא לעיין,
א' וישינסקי

[בשולי המכתב, בכתב יד לא ברור כתוב: 'מסכים'].

מסמך בריטי (דצמבר 1958) שופך אור על הסיבות לכשלון תכנית 'אלפא' (1955–1956) להסדר ישראלי-ערבי

מואר ומלווה בהערות בידי זכי שלום

נתוני המסמך

להלן מספר נתונים בסיסיים על המסמך הנמצא בארכיון הלאומי הבריטי Public Record Office.

א. סימון המסמך – FO 371 134298 VR 10710/G/8 10.12.1958

ב. מחבר המסמך: הלורד הוד (Hood), אשר כיהן בתפקידים מגוונים במשרד החוץ הבריטי, ובין השנים 1957–1962 שימש בתפקיד הדיפלומטי הבכיר ביותר במשרד החוץ הבריטי – שגריר בריטניה בארצות-הברית. אין ספק כי למחבר היתה נגישות גבוהה לתהליכים אשר נגעו לנסיונות ההסדר הישראלי-מצרי.

ג. זמן המסמך: המסמך חובר בדצמבר 1958 – יותר משלוש שנים לאחר שנסיונות ההסדר במסגרת תכנית 'אלפא' באו אל קצם. למחבר יש אפוא, במידה מסוימת, יכולת לבחון את האירועים 'במבט לאחור'.

ד. רקע המסמך: המסמך הוא חלק ממערכת התכתבות ענפה (כולה בסיווג 'סודי ביותר') במשרד החוץ הבריטי במהלך 1958 סביב מערכת יחסיהן של בריטניה וארצות-הברית עם מדינת ישראל. ברקע המסמך עומדת תחושה קשה של אישים בכירים בצמרת משרד החוץ הבריטי נוכח מה שנראה בעיניהם כמערכת יחסים צוננת עד עוינת של בריטניה עם מדינת ישראל, לעומת מערכת יחסים קורקטית עד אוהדת של ארצות-הברית עם ישראל. בהתייחסותם לתופעה זו מעלים אישים במשרד החוץ הבריטי את הנקודות העיקריות הבאות:

1. מדיניותה הבלתי אוהדת של בריטניה כלפי מדינת ישראל העכירה את יחסיה עם מדינת ישראל מצד אחד, אך לא תרמה לשיפור מעמדה בעולם הערבי מצד שני.¹

2. הטיעון כאילו העדר הביקורת בישראל כלפי ארצות-הברית נובע מן המודעות הגבוהה בישראל לתלותה המוחלטת בארצות-הברית אינו נתפס כטיעון הממצה את הסוגיה, ואינו מסביר באורח ברור את ההבחנה בין היחס בישראל כלפי ארצות-הברית מצד אחד, וכלפי בריטניה מצד שני.²

3. ארצות-הברית אחראית במידה לא מבוטלת להידרדרות במערכת יחסיה של בריטניה עם מדינת ישראל. אחד הביטויים לכך הוא שארצות-הברית נמנעה

1. ראה תזכיר של מ' האדו, 8 בספטמבר 1958, FO 371 134279 VR 10345/12.

2. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי, 7 בנובמבר 1958. FO 371 134298 VR 10710/1.

ממימושה של תכנית 'אלפא' הלכה למעשה על-ידי הפעלת לחץ מסיבי על ישראל. כתוצאה מ'מחדל' זה נותרה בריטניה כמדינה אשר ספגה את מרבית הביקורות על עמדותיה בשאלת הסכסוך הישראלי-ערבי, ואילו ארצות-הברית יצאה 'נקייה'.³

תוכן המסמך

בראשיתו מנסה המסמך להמעיט ברושם של מערכת יחסים חמה השוררת, כביכול, בין ישראל לבין ארצות-הברית, לעומת מערכת יחסים קרירה, ואפילו עוינת, בין ישראל לבריטניה. בהערכת מערכת יחסיה של ארצות-הברית עם ישראל, קובע המחבר, יש להבחין בין מציאות לבין דימויים. אכן נוצרה תחושה של קרבה רבה בין שתי המדינות. מקור התחושה, לדעת המחבר, הוא ברושם שהצליח ליצור שגריר ישראל בארצות-הברית, אבא אבן, לגבי מעמדו בציבור ובממשל בארצות-הברית. לממשל בארצות-הברית היה, לדעת המחבר, אינטרס לחזק רושם זה בגלל צרכים פנימיים. בפועל, כך נטען, מערכת יחסיו של שגריר ישראל בבריטניה, אליהו אילת, עם משרד החוץ הבריטי היתה חמה יותר מאשר זו של אבן עם מחלקת המדינה.

התייחסות המסמך לתכנית 'אלפא'

מהי תכנית 'אלפא'?

במחצית שנות החמישים פעלו בריטניה וארצות-הברית במשותף לגיבוש תכנית סודית ביותר של הסדר מדיני ישראלי-ערבי, ובראש ובראשונה - ישראלי-מצרי. תכנית ההסדר, אשר כינויה היה 'אלפא', עברה שינויים לא-מעטים. באביב 1955 הצליחו שתי המעצמות לגבש תזכיר המסכם את נקודות ההסכמה ביניהן בשאלת ההסדר. התזכיר מציג נתונים מפורטים ביותר באשר לאופי ההסדר ולוויתורים אשר ייתבעו ממדינת ישראל לצורך מימושו. בין השאר נכללו בתזכיר זה המאפיינים העיקריים הבאים של תכנית ההסדר המוצעת:

א. התחום הטריטוריאלי היה, מטבע הדברים, התחום הרגיש ביותר. בהתייחסות אליו הובלטו הנקודות העיקריות הבאות:

3. שגריר בריטניה בישראל טוען, כי בגלל נאום גילדהול מרבית הישראלים סבורים שבריטניה היא זו העומדת מאחורי תכנית 'אלפא', בעוד שלמעשה האמריקנים היו הראשונים שניסו 'למכור' אותה לישראלים. ראה תזכיר שגריר בריטניה בישראל אל משרד החוץ הבריטי, 26 בנובמבר 1958. FO 371 134298 VR 100710/4

4. תזכיר נקודות הסכמה בין ארצות-הברית ובריטניה בשאלת ההסדר הישראלי-ערבי, 10 במארס 1955: 'It should be our objective to obtain the termination of the state of belligerency between the countries. The state of Arab public opinion does not make it flosible to insist upon [peace] treaties an immidiate objective' *FRUS*, 14, Washington 1989, p. 102

1. הנחת היסוד היא כי מדינת ישראל 'חייבת להסכים לוותורים טריטוריאליים, [שכן] הערבים לא יסכימו להגיע להסכם [עם ישראל] על בסיס מפת הגבולות הנוכחית.⁴ הנחה זו שימשה, למעשה, בסיס לכל תכניות ההסדר בתקופה שבין מלחמת העצמאות ומבצע קדש.
2. באורח קונקרטי הוסכם בין המעצמות כי ישראל תיתבע להעביר לידי מצרים וירדן שני 'משולשים', אשר נקודת המפגש ביניהם תהיה בכביש המוביל לאילת. המטרה היא לאפשר מעבר יבשתי בין מצרים לבין שאר מדינות ערב. מנוסח התזכיר קשה לעמוד במדויק על היקף הוותורים הטריטוריאליים שמדינת ישראל אמורה היתה לקבל על עצמה במסגרת ההסדר המוצע. ואולם בשיחות שנוהלו עם הבריטים בהקשר זה לא היסס שר החוץ של ארצות-הברית, ג'ון פוסטר דאלס, להבהיר את דעתו, כי מדינת ישראל עשויה להיתבע לוותר על כשליש משטח הנגב.⁵
3. מן התזכיר לא ניתן לעמוד על גורלה של העיר אילת בעקבות ההסדר. אולם בשיחות בין שרי החוץ של בריטניה וארצות-הברית נוצרה הבנה, כי 'ההסדר חשוב יותר מאדמות כפריות פה ושם ... וישראל חייבת לעשות ויתורים בנגב, ואפילו לנטוש את אילת.'⁶
- ב. בהקשר לפתרון בעיית הפליטים: במסגרת התכנית תיתבע מדינת ישראל להסכים להחזרתם לשטחה של שבעים וחמישה אלף פליטים במשך תקופה של חמש שנים. פליטים אלה, כך נקבע בתכנית, ייושבו על-ידי מדינת ישראל באורח דומה ליישובם של העולים החדשים.⁷
- ג. באשר למהות השלום, אשר יכון על בסיס תכנית זו, הובהר, הלכה למעשה, כי מדובר בעיקרו של דבר בהסכם של אי-לוחמה, ולא בהסכם שלום: 'הגם שמטרתנו הסופית', נקבע בתזכיר, 'היא להביא להסכמי שלום בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב, הרי מצבה של דעת הקהל הערבית אינו מאפשר לנו לעמוד בתוקף על הסכמים מעין אלה כמטרה מידית. ... מטרתנו צריכה להיות להביא להפסקת מצב המלחמה בין שני הצדדים.'⁸
5. תזכיר בריטי, מ-3 בינואר 1956, FO 371 121708 VR 1071/4/G
6. תזכיר על פגישת דאלס-מקמילן, 26 באוקטובר 1955, FRUS, 14, p. 651. במקום אחר מבהיר דאלס לבריטים את עמדתו לגבי אילת כדלקמן: 'אילת תישאר בידי ישראל, ותובטח לה זכות גישה אליה. אולם המסדרון המוביל אליה לא יהיה תחת ריבונותה'. FO 371 121708 VR 1071/4/G
7. תזכיר נקודות הסכמה בין ארצות-הברית ובריטניה בשאלת ההסדר הישראלי-ערבי, 10 במארס 1955, FRUS, 14, p. 103
8. תזכיר נקודות הסכמה בין ארצות-הברית ובריטניה בשאלת ההסדר הישראלי-ערבי, 10 במארס 1955, FRUS, 14, p. 105. בתזכיר בריטי אחר, המתייחס לסוגיית ההסדר, נקבע: 'The Arabs will find it difficult to accept "peace" explicitly. They should, however, be required to revoke all legislation which presupposes a state of war with Israel; and the Armistice Agreements should be revised in such a way that they imply termination of the state of belligerency between the signatories' מברק משגריר בריטניה בארצות-הברית אל משרד החוץ הבריטי, 2 בפברואר 1955, PRO, PREM 11/941

הערכת המסמך את הגורמים לכשלון התכנית

התייחסותו של המסמך לשאלה המרכזית המעסיקה אותנו כאן, דהיינו – שאלת האחריות לכשלון תכנית 'אלפא', נעשית במסגרת דיון כולל על מידת האחריות של ארצות-הברית, ובעיקר של דאלס, להידרדרות מערכת היחסים בין בריטניה לישראל, בשל אי-נכונותה לנקוט צעדים דראסטיים כדי לכפות על ישראל את מימוש התכנית. על רקע זה, אימר המחבר את הדברים הבאים, המדברים בעד עצמם. להלן הנוסח במקור:

It is true, that as a result of Mr. Dulles' failure to endorse the Guildhall speech, we collected most of the odium with the Israelis. But we cannot say, that Mr. Dulles failed to do his part in putting pressure on the Israelis, because we never reached the point at which the pressure was to be applied. In the involved negotiation about the text of his own speech of August 26, 1955, he made clear throughout that although he was not prepared to talk publicly about anything more than 'territorial adjustments', he fully endorsed the territorial proposals which had been worked out between us. It was common ground, that the heat should be turned on the Israelis only when we had brought the Egyptians to the point where Arab agreement on ALPHA operation seemed possible, since we could not afford to put the Israelis in a position to claim, that the United Kingdom and the United States had endorsed, and the Israelis had accepted, proposals for a settlement which had been rejected by the Arabs. The ALPHA operation collapsed when the United States emissary reported that there was no hope of moving Nasser to the required point. Our guess is that Mr. Dulles would have been prepared to be very tough indeed if he had seen a chance of pushing the settlement through.

להלן תרגום המסמך:

נכון הוא כי בריטניה היא זו שספגה את עיקר הביקורת בישראל בעקבות נאום 'גילדהול'⁹, וזאת בשל העובדה שארצות-הברית לא הביעה תמיכה בתכנית הטריטוריאלית כפי שהוצגה בנאום.¹⁰ אולם, איננו יכולים לטעון [כנגד העובדה] שדאלס נמנע מלהטיל לחץ על ישראל, שכן לא הגענו מעולם לנקודה שבה הלחץ היה צריך להיות מופעל. בשיחות עם נציגים בריטים הבהיר דאלס,

9. במסיבה לכבוד ראש עיריית בריטניה, ב-9 בנובמבר 1955, התייחס ראש ממשלת בריטניה, אידן, לסוגיית ההסדר הישראלי-ערבי. מנאומו השתמע, כי בריטניה דוגלת בתכנית טריטוריאלית אשר תתבסס על פשרה בין גבולות תכנית החלוקה לבין קווי שביתת-הנשק.
10. בתזכיר בריטי מ-9 בספטמבר, מאת שגריר בריטניה בארצות-הברית הלורד הוד אל משרד החוץ הבריטי, מוסברת הימנעותו של דאלס מתמיכה בנאום גילדהול בחששותיו מפני תגובות פנימיות על תמיכה בקו מדיני כה אנטי-ישראלי. FO 371 134279 VR 10345(A)

כי הגם שכלפי חוץ אינו יכול לדבר על יותר מאשר 'התאמות טריטוריאליות', הרי הוא תומך באורח מלא בתכניות לנסיגה ישראלית שעובדו בינינו ובין האמריקנים. היה מוסכם על כולם, כי הלחץ הכבד יופעל על הישראלים אך ורק לאחר שנצליח להביא את המצרים לנקודה שבה ניתן להניח כי קיימת אצלם הסכמה לגבי תכנית 'אלפא'. ברור היה שאיננו יכולים להרשות לעצמנו להביא את הישראלים למצב שבו יוכלו לטעון, כי ארצות־הברית ובריטניה הסכימו על תכנית הסדר, שישראל קיבלה אותה, ואילו המצרים דוחים. תכנית 'אלפא' נכשלה כאשר השליח האמריקני [רוברט אנדרסון] דיווח שאין כל תקווה להביא את נאצר לנקודה הנדרשת. הערכתנו היא כי דאלס היה מוכן לפעול בקשיחות רבה נגד ישראל אילו ראה סיכוי כלשהו לדחוף לכיוון של הסדר.

רשימת קיצורים

- אב"ב – ארכיון בית-ברל
- אב"ג – ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון
- אב"ג, א"צ – ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל
- אה"ע – ארכיון העבודה
- אח"ק – ארכיון חבר הקבוצות
- א"ט – ארכיון טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
- אע"א – ארכיון עין-חרוד איחוד
- אע"מ – ארכיון עין-חרוד מאוחד
- א"צ – ארכיון צה"ל
- אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי
- ג"מ – גנזך המדינה
- מזה"ק – מזכירות הקיבוץ המאוחד

PRO - Public Record Office

FRUS - Foreign Relations of the United States

רשימת המשתתפים

המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	אביזוהר מאיר
כפר-סבא	בועז אריה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	בר-יוסף חמוטל
המרכז למורשת בן-גוריון	גינוסר פנחס
המרכז למורשת בן-גוריון	גל אלון
אוניברסיטת חיפה	גלבר יואב
המכון לחקר המדבר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	גרינברג יצחק
אורנים - אוניברסיטת חיפה	דרור יובל
אוניברסיטת תל-אביב	הולצמן אבנר
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	הורביץ רבקה
המרכז למורשת בן-גוריון	ויסברג אלכסנדר
אוניברסיטת חיפה	ויץ יחיעם
המרכז למורשת בן-גוריון	זיוון זאב
אוניברסיטת תל-אביב	חלמיש אביבה
אורנים - אוניברסיטת חיפה	כפכפי אייל
אוניברסיטת בר-אילן	כץ יוסי
אוניברסיטת בר-אילן	ליבמן ישעיהו (צ'ארלס)
אוניברסיטת תל-אביב	ס' יזהר
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	עוז עמוס
קיבוץ להב	פורת חנינא
המרכז למורשת בן-גוריון	פינקוס בנימין
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	צחור זאב
המרכז למורשת בן-גוריון	צמחוני דפנה
האוניברסיטה העברית בירושלים	קולת ישראל
המכון לחקר המדבר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	קרסל גדעון
אוניברסיטת בר-אילן	רייכמן שלום
אוניברסיטת ברנדייס, ארצות-הברית	ריינהרץ יהודה
אוניברסיטת תל-אביב	רצבי שלום
המרכז למורשת בן-גוריון	שלום זכי

המרכז למורשת בן-גוריון – רשימת ספרים

מאיר אביזוהר וישעיהו פרידמן (עורכים), עיונים בתכניות החלוקה 1937–1947, 1984.

אלון גל, דוד בן-גוריון: לקראת מדינה יהודית, 1985.

מאיר אביזוהר, הציונות הלוחמת, 1985.

בנימין פינקוס, יהודי רוסיה וברית-המועצות, 1986.

מיכאל קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים, 1988.

בנימין פינקוס ואילן טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, 1988.

מרדכי כוגן (עורך), בן-גוריון והתנ"ך, 1989.

פנחס גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, 1989.

מרדכי בר-און, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש – 1956, 1991.

בנימין פינקוס ודוריס בן-סימון (עורכים), יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל, 1992.

צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950), 1993.

ישראל אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין 1929–1939, 1993.

בנימין פינקוס, תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית-המועצות 1947–1987, 1993.

משה שמש ואילן טרואן (עורכים), מבצע סיני ומערכת סואץ 1956: הערכה מחדש, עומד להופיע 1993.

עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינה ישראל, א (תשנ"א/1991), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, ב (תשנ"ב/1992), עורך: אבי בראלי.

עיונים בתקומת ישראל, ג (תשנ"ג/1993), עורך: פנחס גינוסר.

בשיתוף עם הוצאות אחרות

דוד בן-גוריון, זכרונות ו (מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, 1987, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

אהרון קומם (עורך), אלתרמן ויצירתו, 1989, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד. מאיר אביזוהר, בראי סדוק: אידאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, 1990, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

דוד בן-גוריון, לקראת קץ המנדט (זכרונות מן העזבון), מאיר אביזוהר, 1993, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

דוד בן-גוריון, פעמי מדינה (זכרונות מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, עומד להופיע 1993, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.

מו"לים זרים, בשיתוף המרכז למורשת בן-גוריון

- D. Bensimon & B. Pinkus (eds.), *Les Juifs de France, le Sionisme et l'Etat d'Israel*, 1989, l'Institute National des Langues et Civilizations Orientales (INALCO), Paris.
- Selwyn Ilan Troen & Moshe Shemesh (eds.), *The Suez-Sinai Crissis 1956: Retrospective and Reappraisal*, 1990, Frank Cass, London.
- Selwyn Ilan Troen & Benjamin Pinkus (eds.), *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period*, 1992, Frank Cass, London.

English), which preaches for a non-violent struggle and for the establishment of a Palestinian state alongside the state of Israel.

Rather emotional and extreme attitudes are expressed by Geris Koury, the head of *al-Liqà* Center in his book *The Intifada of Heaven and Intifada of Earth*, (in Arabic).

The Palestinian Liberation theologians have gained wide circulation in the West adding the religious dimension to the Palestinian Arab claim for the Holy Land.

Interestingly enough, it was the establishment of the PLO which placed the Palestinian issue on the Arab and international agenda as a political problem and not solely as a refugee problem – which later gave credibility and legitimation to the existence of the *Fedayiin* organizations. The institutional-organizational self-structure of the Palestinians in 1964, and the 'revolutionary' facet of the 'armed struggle' which the *Fedayiin* organization contributed to the PLO, when they overtook, in the summer of 1968, the organizational framework Shoukeiri had established. This combination is what turned the PLO into the complete organization as it is known to us today.

The National Dilemma of the Arab Christians in Jerusalem and the West Bank

Daphne Tsimhoni

This article examines the national dilemma of the Arab Christians, a small but influential minority within the Palestinian society in Jerusalem and the West Bank, against the background of their ambiguous and ambivalent relations with the Palestinian Arab national movement.

As in the past, Christians did not participate in the events that initiated the *Intifada* in late 1987 and have not become part of its leadership. However, they have shown a growing identification with its goal of gaining independence of Israeli rule. They have been particularly involved in the presentation of the Palestinian cause to the West rather than in acts of violence during the *Intifada*.

A new phenomenon has been the public support of the *Intifada* by the church heads in Jerusalem. This is the outcome of the process of Arabization within the churches.

The growing influence of fundamentalist Islam on the *Intifada* resulted in the growing suspicions and violence of Muslims against Christians. This has accelerated Christian emigration from the area and has exacerbated the identity crisis of those who remain.

The necessity to define their relationship and common historical roots with the Muslim majority culminated in the establishment of *al-Liqà* Center, supported by the churches. The article examines discussions of *al-Liqà* Center and writings of Christian intellectuals showing their growing adaptation to the Muslim majority. Another phenomenon is the attempt to create a Palestinian theology of liberation. An important contribution to this is Rev. Naim Ateek's book, *Justice and Only Justice: A Palestinian Theology of Liberation*, (in

by political aspirations, and which became the leadership of the *Kibbutz Me'uchad*, and the majority of the members who wished to concentrate all efforts in working on the productive units of the *kibbutz* itself and were opposed to the ambitions of the leaders of the *Kibbutz Me'uchad*.

In 1944, a new phase in the feud emerged which was to lead directly to the final split in 1951–53.

The split in Ein-Harod was unique due to the fact that in all other cases of fall-outs amongst members of a *kibbutz*, the majority would remain in their original place and the minority would move elsewhere. In Ein-Harod the majority supported *Mapai*. But *Mapam* members of the *Kibbutz Me'uchad* demanded that the local majority leave for they claimed that Ein-Harod was the 'Mecca' of the *Kibbutz Me'uchad*.

The conflict turned bitter. Parents confronting their children and teachers opposing their pupils. It even went so far as to become violent. *Mapam* supporters hoped to become the majority, believing that some of the older *Mapai* people would tire of the struggle. They were also encouraged by the fact that forty sons of *Mapai* members actually joined *Mapam*.

The Establishment of the PLO

Arie Boaz

The developments in the Arab world at the end of the 1950s and beginning of the 1960s brought about new ideas as to the revival of the 'Palestinian Entity'. In September 1963, the Egyptians initiated the appointment of Ahmed Shoukeiri as the 'Palestinian Representative' to the Arab League.

In May 1964, Shoukeiri convened in Jerusalem, the First Palestinian Conference and declared the establishment of the 'Palestinian Liberation Organization' (PLO).

Egypt regarded this step as a reasonable substitute for going to war with Israel. Jordan which had consistently objected to any expression of self-determination on the part of the Palestinians – gave its consent to the founding of the PLO under the assumption that this set-up was fictitious and would in no way threaten Jordan itself.

With the founding of the PLO, an important principle was established for the first time, according to which a Palestinian political body was to exist and which would serve as one representative framework for all Palestinians, with an accepted leadership and which would strive for an autonomous position in the Arab world.

ABSTRACTS

Dr. Moshe Sneh's Pro-Soviet Actions in 1949 – The Way to the Left, Background and Ideological Motives

Meir Avizohar

In the Archives of the Soviet Foreign Ministry, four letters have recently been found. These were sent from Tel-Aviv to Moscow, in 1949, reporting interviews with Dr. Moshe Sneh, who was then one of the leaders of *Mapam*. In two of the letters, it is reported that Dr. Sneh informed a Soviet diplomat that the Israel Defence Forces (IDF) intended to attack, shortly, positions of the Syrian Army. The article discusses the background to the interviews and rejects the explanation that these meetings were a case of espionage and betrayal.

It is the author's view that Dr. Sneh was convinced that he was acting in the vital service of the Jewish people and the State of Israel by starting a process of confidence building between the Kremlin and himself and his party. The local development can be interpreted as following the universal phenomenon in the Communist Left – transferring the focus from the socio-economic issues to the international struggle between the East and the West culminating in the Cold War.

The author of this essay has found that Dr. Sneh acted according to a prognosis of a Third World War soon to break out and which was to result in a Soviet victory.

The Splitting of *Kibbutz* Ein-Harod

Eyal Kafkafi

The *Kibbutz Me'uchad* (K.M.) formed the largest framework within the *Kibbutz* Movement. In 1951, it split between 60 percent of the members who remained faithful to the United Workers Party, *Mapam*, which was pro-Soviet and the other 40 percent who were loyal to the Eretz-Israel Workers' Party, *Mapai*, which was pro-West. *Mapai*, at the time, was the ruling party in the State of Israel. The Cold War between the Eastern and Western blocs was the main background to the fall-out between the factions.

The *Kibbutz Me'uchad* evolved in Ein-Harod which also became its 'capital'. There was also a local and historical setting for the eventual split. Also, a unique situation developed in Ein-Harod.

From the time of its establishment in 1924–25, *Kibbutz* Ein-Harod was hard-hit by the serious conflict which erupted between the minority which was driven

This essay examines the conflict between Zionism and traditionalism before World War I, against the backdrop of developments in the World Zionist Organization and particularly those in Palestine. What emerged from the clash of diversely singleminded, ardent positions was a highly pluralistic society. Adherents of the various positions shared a common ultimate perspective only because and insofar as it was not clearly focused. Only by concentrating their rival, absolute ideological claims on limited, immediate tasks, that could be pursued side by side, were the jostling parties saved from frontal clashes.

The Entry of *Haredim* into the Government Coalition in Light of Their Response to the Yom Kippur War

Charles S. Liebman

In 1977, *Agudat Israel*, at that time the only political party representing the *haredi* sector of Israel's Jewish population, reversed a policy to which it had adhered since 1953 not to participate in Israeli governments, and agreed to join the new *Likud* led government. This reversal of policy has been explained by one author as a reflection of the growing economic needs of the *haredim* for greater public subsidies and by another author as a reflection of the *haredi* preference for right wing parties. The present article argues that an additional factor was the *haredi* response to the Yom Kippur War which created a far greater sense of identity between the *haredi* public and the remainder of Israeli society.

The war, in *haredi* eyes, signalled the bankruptcy of Zionism with its promise of physical security, self-reliance, and the possibility of Jews living a normal existence. *Haredim* were convinced that the war demonstrated to the secular as well as the religious, that Israel was incapable of defending itself, that it could not rely on the power of its armed forces, and only God's miraculous intervention saved the Jews from destruction. The suffering that the war imposed upon the Jews served to integrate the state into the rhythms of Jewish history whereas God's active intervention suggested the possibility that the state's existence did have some transcendent meaning – that its instrumentalities might be used to further *Torah* and tradition.

ABSTRACTS

not between the Labour movement and its rivals from the Right. Also, that there were issues in which *Mapai's* position was closer to that of the Revisionists and the 'Herut Movement' than to the Zionist Left.

The article concludes with the argument that the many new facets appearing in research about the two movements are a basis for delineating the new complex and synthetic parameters within which one may understand and clarify the relationship between the two movements.

The Conflict Between Zionism and Traditionalism Before World War I

Jehuda Reinharz

The seeds of conflict between traditional Judaism and secular-political Zionism were inherent in the Zionist idea itself. The conflict between adherents of traditional Judaism – who variously opposed the movement or affiliated themselves with it – and secular nationalists – who variously perceived religion as synonymous with the spirit of the ghetto and therefore an anathema, or sought to incorporate, in varying degrees, aspects of the Jewish traditional past into the new culture of the nascent homeland – shaped the development of the movement.

The newly shaped Hebrew culture and society in Palestine drew its spiritual sustenance from ancient sources and, while negating traditional Judaism, clung to its foundations. This dynamic inevitably caused much soul-searching on the part of individuals as well as society as a whole.

But wide-ranging and conflicting responses and soul-searching were not unique to the secular Zionist camp. Zionism was taken seriously by the Orthodox from the outset. Some regarded it as their mortal enemy. Some spiritual leaders had stated well before the advent of political Zionism that Jews had to hope and pray for their return to Zion, but actively to accelerate the redemption was a sin and strictly prohibited. Accordingly, Zionism was interpreted as the most recent and the least reputable of a long series of catastrophic pseudo-messianic attempts to forestall the redemption through human action, and the religious sages of Eastern Europe joined in a chorus of condemnation. Yet, when all was said and done, there was still the religious obligation in the Bible to settle in the Land of Israel, and the issue continued to trouble the Orthodox camp.

major role in the creation of the Jewish polity and in economic growth. Out of these different trends the political party emerged as a major factor which proved more viable than the *Histadruth*, which embodied the idea of a labour community, and perhaps even more than the Socialist idea.

The review of the publications discusses the intricate relations between the political party, the *Histadruth* and the *Kibbutz* movement. It follows the various explanation of the split in *Mapai* in 1942/4 and turns the attention not only to the inner dissensions but also to the predominant role which *Mapai* played in forging the Jewish political community in Eretz-Israel and its influence on the political life in the State of Israel.

The Revisionist Movement and the Labour Movement – The Problem of the Delineation of Parameters

Yechiam Weitz

In this article two issues are addressed: One is a profile of the Revisionist movement as it appears in a plethora of studies which have been published over the past few years. What arises is a complex, multifaceted, tension filled movement in conflict. This is a very different profile from the united and monistic one that party members had attempted to describe. Furthermore, there is an attempt to map out and explain the internal conflicts.

The second issue is an analysis of the relationship between the Revisionist and the Labour movements. For the past few years this relationship has been described less as a 'break' or a 'large gap' and more by the use of complex terms. This change is due to: 1) When the Revisionist movement is described by more complex, ambivalent terms it is more difficult to portray its relationship with the Labour movement in simple and direct terms. 2) The many studies conducted during the past few years about David Ben-Gurion point to the fact that despite his expressions of hatred towards Revisionism and the 'Herut Movement', his political and even personal attitude towards this movement was more complex. In this connection it is important to examine his attitude towards the issue of 'the speed of fulfilling socialism' and to his order of priorities in fulfilling the Zionist and the Socialist ideologies. 3) From the latest studies of *Mapai* and the internal conflicts within the Labour movement – particularly during the 1940s and 50s – it appears that the largest part of the political and ideological tension during those years was between the different parts of the Labour movement itself and

The Historical Continuity Motif in Conservative Judaism's Concept of Israel

Allon Gal

Philosophically believing in the historic development of Jewish religion and civilization – Conservative Zionists in the United States were immersed in the cultural treasures of this very history as it evolved across the generations. Moreover, as a minority in their own country, the tortured history of the Jews among oppressive majorities was constantly against their eyes. Consequently, Conservative Zionist thought demonstrated two distinctive features: 1) A deep concern that Israeli culture be linked to the entire, generationally-enriched, cultural heritage of the Jewish people – lest it would not be validly Jewish. 2) A compassionate urge to heed the lessons of the long and agonizing exilic past – lest Israeli society not be properly ethical.

Israel's difficulties since the Yom Kippur War made Conservative Zionists conceive Israel as a 'Minority State' intimately related to exilic history. On the other hand, the long Israeli occupation of the West Bank, the Lebanon War and the shift to the right in the Israeli political and cultural makeup, have all influenced the Conservative Zionists to view the state as distancing itself from both the exilic legacy and present diaspora sensibilities.

From a Socialist Party to a Political Party

Israel Kollat

The starting point of this essay is a review of several new publications on the history of the Labour Movement in Eretz-Israel. It examines the personal motivations to write this history and the public need to encounter the political tradition with the historical realities.

The history of the Labour Movement is discussed against the different attitudes towards the state and the political party in the various socialist traditions and their confrontation with the actual developments of the parties in Europe.

The Israeli Labour Movement inherited a negative attitude to the party as such and an inclination towards decentralization and direct democracy as well as to cooperation, mutual aid and labour economy. On the other hand it played a

The Appearance and Disappearance of the Monthly *Ha'adama*

Pinhas Ginossar

In the years 1919–1921 three literary monthly magazines were published in Eretz-Israel : *Haezrach* which was the voice of a right-wing political body; *Ma'abarot* which expressed the views of *Hapoel Hatzair* party and *Ha'adama* which voiced the views of *Achdut Ha'avoda* organization. All three papers were sponsored and published by their respective parties. At the same time, other literary periodicals, which were politically unaffiliated stopped appearing. The monthly *Ha'adama* was the spearhead of the Labour movement's struggle for the precedence over the Hebrew cultural arena. This monthly first made its appearance in the last quarter of 1919. Its publication terminated at the end of January 1921.

The match between the editor, Yosef Chaim Brenner, and *Achdut Ha'avoda* was the best match possible. On the one hand was the unrivaled leader of the creative writers in the land, and on the other the broadest framework of the Labour movement.

The editor and the publisher supported each other but the tension between them was intrinsic. The publishers, tolerant and admiring as they were of the editor, had their own sensitiveness which they could not deny, particularly in a publication for which they were responsible. The editor, on his part, insisted that a work of art was entitled to and deserved full freedom of expression.

The monthly brought writers and poets into closer contact with the Labour movement, but mostly cultivated authors from amongst the labourers themselves, and fulfilled a vital role in the creation of an alternative culture of the Eretz-Israeli worker.

Though the journals were published in Eretz-Israel, most of the potential readers of the Hebrew literary magazines dwelled in Central and Eastern Europe. It was economics that played a significant role in the demise of *Ha'adama* and the other Hebrew publications. For, in 1921–1922 the readers in those countries in Europe, where the local currencies were at a very low rate, could not afford to pay for the imported printed papers from countries of hard currencies (i.e. the dollar and the sterling).

Altruism Versus Egoism in Bialik's Poetry and its Russian Context

Hamutal Bar-Yosef

Bialik's poetry has traditionally been interpreted in terms of the conflict between 'national' and 'individual' experiences. This tension can be viewed as part of a broader, philosophical system of values common to Russian and Jewish thought at the turn of the 20th century. In its center there stood a moral tension between the belief in altruism and togetherness, axiomatic for Russian literature and thought in the 1880s on the one hand, and the consciousness of egoism, or even its moral legitimation, penetrating Russia in the last decade of the 19th century, on the other hand.

Egoism as a moral problem has a long history in West-European thought, and its legitimation may be scaled as 'weaker' or 'stronger'. Stronger legitimation of egoism developed in West-European literature influenced by Decadence and by Nietzschean ideas at the end of the 19th century. It is important to distinguish between Romantic individualism and Decadent moral egotism based on psychological subjectivism, leading to the negation of nationalism and collective experiences.

In Russia, Decadence and Symbolism created a deeper crisis of values than in the West, because of a special national slavophile tradition, elevating the value of altruism and togetherness (sobornost'), and because of the belief in the moral superiority of the Russian people over the West.

Bialik began his literary career in the early 1890s, when Russia was just beginning to absorb Decadent literary influences together with its psychological and moral assumptions.

In Bialik's poetry one can see a development leading from expressions of belief in the power of mercy, altruism and togetherness towards expressions of fear from the choking, self destructive character of altruism, a refusal to take part in altruism and togetherness and even legitimation of the egotistic self image. This development and the tension between the two inclinations is reflected, among others, in his use of apostrophe addressing 'my brother(s)' and in the image of 'tear'.

Bialik's moral philosophy was influenced by the cultural atmosphere in Russia at the turn of the century, an atmosphere of growing consciousness to egoism as an elementary drive. Together with historical facts (the pogroms), this is the spiritual background to the change in his and his contemporaries' view concerning national aggression.

Berdichevsky, a key figure in the development of modern Hebrew literature and secular Jewish thought. This article tries to mark the areas in which Berdichevsky's influence is visible in the thought of the young Ben-Gurion. It also tries to distinguish the parts of Berdichevsky's vision with which Ben-Gurion could identify, from the parts he rejected. The textual analysis concentrates on the early writings of David Ben-Gurion: His early letters, (from 1904 onwards), and the first group of articles he published in Eretz-Israel since 1910.

In this corpus one can point out 'Berdichevskian' features in three of David Ben-Gurion's basic beliefs:

- a) The concept of the need to revolutionize the Jewish way of existence by replacing its spiritual characteristics with healthy, natural earthly life on its own soil, according to the ancient model of Jewish national independence in the Second Temple period.
- b) The assumption that the fate of the Zionist enterprise will be determined only by those individuals who will immigrate to Eretz-Israel and not by declarations of leaders and organizations in the diaspora.
- c) The belief that the revival of the Jewish people in their land must be built on a secular national basis, preventing any kind of intervention by the Jewish orthodoxy.

On the other hand, Ben-Gurion could not accept at least three other main characteristics of Berdichevsky's thought:

- a) Ben-Gurion's Socialist belief was opposed to Berdichevsky's deep suspicion towards Socialism, its leaders and its parties.
- b) Ben-Gurion's consistent efforts to unite the Jewish public in Eretz-Israel, under professional, social and national frameworks contradicted Berdichevsky's reservation towards any kind of organization which limits individual autonomy.
- c) Ben-Gurion's determined secularity was far from Berdichevsky's complex and ambivalent attitude towards Jewish religion and tradition.

A detailed comparative examination of the concepts of these two figures and their beliefs as reflected in their writings, shows the difference between their ways of thinking. Berdichevsky, as a thinker, could hold on to his pure idealistic values, while Ben-Gurion, as a political leader, acknowledged the need to compromise from time to time, with the heights of his vision, for the sake of achieving practical political goals.

ABSTRACTS

- c) Most job offers were usually filled along ethnic lines. Since those in unskilled and semi-skilled positions were first and second-generation children of immigrants from Middle Eastern lands it is clear that they were the most vulnerable group having to compete with Arab labour.
- d) Performance of manual labour along-side a growing number of Arabs, embarrassed the Jewish immigrants from Arab lands. Their collective rights and status among the Arabs had been upheld due to the Arabs' confinement to more undignified occupations. These Jews now felt let down by the Jewish state.
- e) Poor motivation to achieve via manual labour, influenced by the diasporic traditions of employment that most residents of south Ashkelon neighbourhoods brought with them as immigrants, had been changing during decades of working with fellow Jews only. However, manual labour took on an undesirable connotation since the *Ashkenazi* establishment directed newcomers to enter such infrastructure ('primary') work, while they, themselves, were first to quit those professions.
- f) In the latter 1970s, the diminution of support to failing manufacturing concerns was not applied in the social sphere. This allowed people to live off their meagre government stipends than accept manual work and its poor conditions.
- g) To quit the circle of manual labourers required the financial resources to open an independent shop or to acquire new professional skills. The majority of workers of south Ashkelon could not afford those resources. They switched to operating a small stall in the marketplace, having National Insurance and unemployment allowances to fall back on.
- h) Local consumer culture in Ashkelon's southern neighbourhoods lagged behind that of the central Dan region. Moreover, goods could easily be obtained in Ashkelon without too much effort via the leniently-handled criminal sub-culture – so there was no point in working too hard.

Between Micah Joseph Berdichevsky and David Ben-Gurion

Avner Holtzman

David Ben-Gurion belonged to a group of Second *Aliya* leaders who, according to their own testimony, were fascinated by the writings of Micah Joseph

David Ben-Gurion and Pinhas Lavon – Two Approaches in Labour Economy Thought

Yitzhak Greenberg

In this article, the author analyzes the differences in the approaches of David Ben-Gurion and Pinhas Lavon with regard to the Labour Economy (*Hevrat Ha'ovdim*). Both served as Secretary-General of the *Histadrut* and their views and activities greatly influenced the enterprises of the Labour Economy.

The differences in their approaches were reflected in the goals, the economic policy and the organizational systems of the Labour Economy. Ben-Gurion stressed the acceleration of the development of Labour Economy and the absorption of new immigrants. However, industrial democracy did not merit much of his attention. Lavon, in contrast, attached great importance to the subject of industrial democracy and to the involvement of the labourers within their working places. Though Lavon did appreciate the role which Labour Economy had in establishing the territorial and demographic infrastructure of the Jews in Eretz-Israel, he emphasized this less than Ben-Gurion.

Ben-Gurion's thinking about the Labour Economy grew out of the economic, social and political conditions of Eretz-Israel. Basically, his approach was pragmatic. Lavon's approach, taking into consideration the constructive goals of the Labour movement, rested upon universal principles.

Employment in Ashkelon in 1980

Gideon M. Kressel

Anthropological investigation into the reasons for the high rate of unemployment among the population of south Ashkelon shows the interplay of several factors:

- a) From 1950–1977, in accord with the indulgent socialist governmental policy if a town had not reached the economic take-off point, an artificial structure of employment was created, essentially based on the infusion of 'money for all' provided by government ministries. After the *Likud* party victory in 1977, this infusion was severely reduced.
- b) Arab workers from the nearby Gaza Strip were willing to accept conditions of overwork and underpayment, which were unacceptable to the Jewish workers. This lowered the wages of unskilled labourers and hurt the status of manual labour in the eyes of the Jewish population.

The Jewish Settlement in the Etzion Bloc 1967–1970: The Final Product and the Original Plan

Yossi Katz and Shalom Reichman

The Etzion Bloc was the first region in Judea and Samaria where Jewish Settlement commenced following the Six Days War in 1967. The initiative was led by the sons and daughters of the 1948 Etzion Bloc settlers, most of whom were killed in the War of Independence. They yearned to return home and to renew the Etzion Bloc settlement exactly as it had originally been until the War of Independence – a concentration of several closely situated small rural settlements.

Soon after the 1967 War, the Israeli Government approved the settlers' plans, thus allowing the rebuilding of the first renewed settlement in the bloc – 'Kfar Etzion'. However, already in 1967, at the request of the Government, the Jewish Agency drew up plans for the establishment of additional settlements, joining up one after another in a line with the *moshavim* in the Adulam region in the west, (i.e. not in a separate compact bloc as the settlers had planned). Thus filling in with the essential development plan of the hilly region west of the Etzion Bloc.

In the course of time, the Etzion Bloc developed not as a line of settlements joined to the *moshavim* in the west, but separately as a compact bloc comprising up to 1970 of two *kibbutzim* and a regional-centre settlement, where the *Hesder Yeshiva* is also situated, (*Yeshiva* combining military service).

The explanation for the difference between the eventual development and the Government plan, may be found in a major government policy change, automatically affecting the Jewish Agency as well, regarding the purpose of resettling the Etzion Bloc. The original policy had viewed it as a symbolic act for which Kfar Etzion by itself would suffice. However, the newly amended purpose was demographic-security related requiring the full re-population of the hills of the original Etzion Bloc, and the re-establishment of the bloc not in a line reaching the upper-plane *moshavim* but a compact bloc.

Thus, although differently motivated, the plans of the initial re-settlers matched the eventual outcome carried out by the Government and the Jewish Agency.

the disaster of the Jews in the Diaspora should serve as means for promoting the Zionist enterprise in Palestine. Thus, rather than causing a change in the Zionist immigration policy, the 1933 events enabled the execution of the basic Zionist principles.

The main conclusions presented in the article are: 1) 1933 was not a turning point in the Zionist immigration policy. The needs of Eretz-Israel continued to be the primary and guiding principle, with Diaspora Jewry being viewed as a reservoir for the Zionist enterprise. Moreover, the WZO insisted on regulating the immigration to Eretz-Israel by the economic absorptive capacity, after the British had substituted it by a political criterion. 2) The changes which did take place in the rate, geographical origin and class composition of Jewish immigration to Eretz-Israel, were the result of political and economic developments in Europe and Eretz-Israel, and were initiated by the British, who imposed their immigration policy on the WZO or carried it out in spite of the WZO's objection.

D. Ben-Gurion's Geographic-Settlement Concept and the Development of the Negev, 1948–1952

Chanina Porat

During the course of the War of Independence, David Ben-Gurion encouraged the establishment of settlements in the Negev. The settling of the Negev coincided with his ideas of 'Population Dispersal' for the absorption of the thousands of new immigrants and fulfilled a security role. Ben-Gurion's conflicts with [UN] mediator Bernadotte, made clear to the world the importance of the Negev for the Jews. In discussions on the subject of the abandoned lands of the Negev, the conflict of Ben-Gurion with *Mapam*, his chief rival, was disclosed. The institutions which he established, as well as the government policy, were meant to undermine the preeminent position of *Mapam* in the Ministry of Agriculture which was responsible for the abandoned lands and the settlement of the Bedouins.

Ben-Gurion challenged scientists to reveal the industrial and mining potentials of the Negev. The establishment of the 'Negev Council', the *Gadna*, the *Nahal* and the *Shahal*, all enabled him to advance the settlement of the Negev. The showpiece of his Geographic-Settlement concept was the city and port of Eilat. This was a preferred area for development and settlement as it was the gateway of the young state to Asia and Africa.

internationalization of Jerusalem as a *corpus separatum*. Shocked and agitated by this resolution which was supported by an extremely rare combination of Moslem, Christian and Communist states, the Government of Israel, led by Prime Minister D. Ben-Gurion, adopted a resolution of its own, to transfer the Knesset and Government ministries, (except the Foreign Office), to Jerusalem.

This decision was strongly criticised by Foreign Minister Moshe Sharett and other ministers. The decision, they argued, would unnecessarily bring Israel into an encounter with the 'whole world'.

In this article, the author analyzes the main considerations which led Ben-Gurion to adopt such a resolution. It is an attempt to prove that contrary to the arguments of his opponents, Ben-Gurion's decision to move the Knesset and Government offices to Jerusalem, was the result of thorough and careful deliberations on his part.

Eventually, the article concludes, it could hardly be doubted that that daring decision efficiently served Israeli interests to thwart the long-enduring intentions within the international community, to weaken Israel's sovereignty over Jerusalem.

Was the Year 1933 a Turning Point in the Zionist Immigration Policy?

Aviva Halamish

The article poses the question, whether the multiple dramatic events which took place during 1933 in Germany, (Hitler's rise to power), in Palestine, (massive Jewish immigration) and in the World Zionist Organization, (the Labour Movement's victory in the elections to the Zionist Congress), caused changes in the Zionist immigration policy.

This question is tackled on both the ideological and the political levels. From the very beginning of its activity in Palestine, the WZO adhered to the principle that the rate and composition of Jewish immigration to Palestine should be determined by the needs of the colonization enterprise carried out in that country, and was dependent on the amount of money invested there. In 1922 the WZO had accepted the principle laid down by the British Government, that the criterion for the regulation of immigration into Palestine was the economic absorptive capacity of the country.

The initial reaction of Zionist leaders to the events in 1933 included non-Zionist solutions to the problem of German Jewry. However, those ideas were quickly abandoned, to give way to political actions directed by the notion that

The Arab leaders ultimately decided to dispatch their armies to Palestine after a series of deliberations in Amman and Cairo in late April. Early in May, the Arab Chiefs of Staff discussed in Damascus the plans for the invasion and modified them several times. The principal reason for these changes was the conflicting interests and mutual distrust of the various rulers, that overruled the creation of a stable coalition, an agreed plan and a unified supreme command.

The *Yishuv's* intelligence services, the *Shai*, the intelligence at the *Hagannah's* general staff and the Political Department of the Jewish Agency, were late to realize the process that led to the invasion and to comprehend its significance. They knew about the Arab leaders' conferences but not about their contents. The gaps of information were bridged by rumours and estimations that were seldom more than wild guesses. Suspicions of Britain's intentions, and deep-rooted self-conviction of a British conspiracy to frustrate the Partition and the establishment of a Jewish state, helped to bias their evaluations.

Pre-dispositions, prejudices, lack of vital knowledge and poor quality of the existing information hampered the forecasts as to the Arab armies' intentions, objectives, movements and orders of battle. The mistaken estimations and predictions prior to the invasion considerably delayed and distorted the true understanding of the situation in the field after the attack. The intelligence failures of May 1948 precipitated Ben-Gurion's decision to reform the intelligence community, to cancel the *Shai* and to establish separate military, political and internal security intelligence services.

Israel's Struggle to Thwart UN Resolutions on the Internationalization of Jerusalem in the 1950s

Zaki Shalom

On 29 November, 1947, the General Assembly recommended the partition of Palestine. Under part III of the Partition Resolution it was stated that: 'The City of Jerusalem shall be established as a *corpus separatum* under a special international regime, and shall be administered by the United Nations...' The Jewish leadership, following bitter debates and hesitations, expressed its willingness to accept the Partition Resolution, including the internationalization of Jerusalem, as a price for obtaining an independent Jewish state.

The Arab-Israeli war which erupted shortly after the Partition Resolution was adopted by the General Assembly, led to a *de facto* partition of the City of Jerusalem, between Israel and Trans-Jordan.

On 9 December, 1949, the General Assembly again affirmed its call for the

The Lady and the Maidservant

Amos Oz

The great dramas that preceeded the establishment of the State of Israel, and those that came in its wake, gave rise to a normative-ecstatic trend in Hebrew literature side by side with the descriptive-observer trend.

The former trend demanded that literature become one of the means for shaping the citizen and forming the collective consciousness. This trend exists in every society that has ambitions to change the world. The latter trend was more hesitant and kept a certain distance away. The struggle between the two trends expressed itself first and foremost in the contention for linguistic ideology. The first believed that the language of literature should be normative and its function is to enrich the people's language. Whereas the others leaned towards the mimetic. Their goal was to listen intently to what went on in the spoken language.

In the essay before us, the author illustrates this point with several examples by some of the most prominent modern Hebrew poets and writers: S.Y. Agnon, Nathan Altermann, Haim Guri and Yehuda Amichai.

None of the trends express an attitude of hostility towards the state. There is doubt, irony and distance. The final debate lies with the question who is the Lady and who is the Maidservant – the State or Literature? Who exists for whom? The conclusion is that the breach does not necessarily run between different literary groups but at times the split is found within one poet.

This essay is based on a paper presented by the author at the conference: 'Shaping the Israeli Citizen', organized by the Ben-Gurion Research Center in April, 1988.

The Arab Invasion of 15 May, 1948

Yoav Gelber

The Arab states abstained for several months from overt military involvement in the Palestine campaign and decided, instead, to establish a volunteers' army organized by the Arab League. However, the defeats sustained by the Palestinians and the Arab Liberation Army in April 1948, gradually forced them to consider direct action of their regular armies to check the Jewish offensive and to prevent a total collapse and further exodus of Palestinians to their countries.

ABSTRACTS

'He Demanded of the Writers to Convey a Historical Outlook to the People...'

S. Yizhar

In 1991, S. Yizhar, the author, participated in a workshop that took place in Sede-Boqer, that was entitled: 'D. Ben-Gurion and Hebrew Literature'. This essay is based on his reminiscencing there.

Following a great deal of persuasion, the author was convinced to become a Knesset member on *Mapai's* ticket, headed by D. Ben-Gurion. It turned out that the author was too much of an individualist for political life and there was too big a void between the young writer and Ben-Gurion and his associates, for there also existed a two-generations gap between them.

Only later did Yizhar grow closer to Ben-Gurion, in the days when public opinion tended to blame the leader for being unjust in the Lavon affair, and he lost a great deal of his power and influence. The general attitude was that 'a king cannot be right'. But Yizhar himself was convinced – in contrast to the general feeling at the time – that Ben-Gurion then was like King Lear, on the run but in the right.

Coming closer to Ben-Gurion, Yizhar became acquainted with some of his characteristics and attitudes. Ben-Gurion was certain that nothing of importance had occurred in Jewish history since the days of the First Temple until the establishment of the State of Israel. He admired the Youth and was unwilling to see any flaws in them. In literature he saw only the ideology and its power to mobilize.

Ben-Gurion's strength lay in his all encompassing historical perspective which enabled him to disregard day to day pressures. He demanded of writers to convey this historical outlook to the people. But the author believes that a writer's interests lie in life's daily trials and tribulations.

The essay ends with a recounting of how Ben-Gurion convinced a group of tired fighters – who came to him from the besieged Negev to complain of harsh and impossible conditions – to forget their grievances while he challenged them with the great vision of a deep-sea port that would be developed in Eilat, following the end of the War of Independence.

Yuval Dror	<i>The Melting Pot</i> by Zvi Zameret	553
Rivka Horwitz	<i>Rethinking: New Ways in Jewish Religious and National Thought</i> by Eliezer Schweid	560
Aviva Halamish	<i>The Kladovo-Sabac Affair</i> by Hana Weiner and Dalia Ofer	563

FROM THE ARCHIVES

From the Ben-Gurion Archives – Remarks by Ze’ev Zivan	565
From the Soviet Foreign Ministry Archives – Remarks by Alexander Weissberg	572
From the PRO – Remarks by Zaki Shalom	582
Abbreviations	587
List of Participants	588
List of books published by The Ben-Gurion Research Center	589
English Abstracts	i

Ideological Trends

Allon Gal	The Historical Continuity Motif in Conservative Judaism's Concept of Israel	270
Israel Kollat	From a Socialist Party to a Political Party	292
Yechiam Weitz	The Revisionist Movement and the Labour Movement - The Problem of the Delineation of Parameters	349

Conflicts and Formulations

Jehuda Reinharz	The Conflict Between Zionism and Tradionalism Before World War I	366
Charles S. Liebman	The Entry of <i>Haredim</i> into the Government Coalition in light of Their Response to the Yom Kippur War	380
Meir Avizohar	Dr. Moshe Sneh's Pro-Soviet Actions in 1949 – The Way to the Left, Background and Ideological Motives	399
Eyal Kafkafi	The Splitting of <i>Kibbutz</i> Ein-Harod	427

Amongst the Arabs

Arie Boaz	The Establishment of the PLO	455
Daphne Tsimhoni	The National Dilemma of the Arab Christians in Jerusalem and the West-Bank	469

BOOK REVIEWS

Benjamin Pinkus	<i>Reds</i> by Shmuel Dothan	497
Daphne Tsimhoni	<i>Hatred of Jews and Farhud in Iraq</i> Edited by Shmuel Moreh and Zvi Yehuda	512
Ze'ev Zahor	<i>Land and Power</i> by Anita Shapira	515
Eyal Kafkafi	<i>The Kibbutz Movement</i> by Henry Near	519
—	<i>Shearing Time/Calaban</i> by Shabtai Teveth	524
Shalom Ratzabi	<i>Narrative Art and Social Thought in Y.H. Brenner's Work</i> by Menachem Brinker and <i>The Negative Principle</i> by Boaz Arpali	535
Zaki Shalom	<i>Documents on the Foreign Policy of Israel, vol. 7, 1952</i> Edited by Yehoshua Freundlich	544

CONTENTS

ESSAY

S. Yizhar	'He Demanded of the Writers to Convey a Historical Outlook to the People...'	1
Amos Oz	The Lady and the Maidservant	10

RESEARCH

Defence and Foreign Policy

Yoav Gelber	The Arab Invasion of 15 May, 1948	23
Zaki Shalom	Israel's Struggle to Thwart UN Resolutions on the Internationalization of Jerusalem in the 1950s	75

Aliya and Settlement

Aviva Halamish	Was the Year 1933 a Turning Point in the Zionist Immigration Policy	98
Chanina Porat	D. Ben-Gurion's Geographic-Settlement Concept and the Development of the Negev, 1948–1952	114
Yossi Katz and Shalom Reichman	The Jewish Settlement in the Etzion Bloc 1967–1970: The Final Product and the Original Plan	144

Economy and Society

Yitzhak Greenberg	David Ben-Gurion and Pinhas Lavon – Two Approaches in Labour Economy Thought	154
Gideon M. Kressel	Employment in Ashkelon in 1980	168

Literature and National Revival

Avner Holtzman	Between Micha Joseph Berdichevsky and David Ben-Gurion	191
Hamutal Bar-Yosef	Altruism Versus Egoism in Bialik's Poetry and its Russian Context	205
Pinhas Ginossar	The Appearance and Disappearance of the Monthly <i>Ha'adama</i>	224

Editor: Pinhas Ginossar

Editorial Board: Meir Avizohar, Israel Oppenheim, Pinhas Ginossar (Chairman)

Advisory Board: Meir Avizohar, Ben-Gurion Research Center; Menahem Brinker, Hebrew University; Itamar Even-Zohar, Tel-Aviv University; Israel Oppenheim, Ben-Gurion University of the Negev; Pinhas Ginossar, Ben-Gurion Research Center; Allon Gal, Ben-Gurion Research Center; Charles M. Liebman, Bar-Ilan University; Matityahu Minc, Tel-Aviv University; Benjamin Pinkus, Ben-Gurion Research Center; Jonathan Frankel, Hebrew University; Moshe Shemesh, Ben-Gurion Research Center

Editorial Assistant: Mulit Litvak

Style Editing: Hamutal Tsamir

Proofs: Nili Hirt

Photo Typesetting: Ruth Erez & Total Graphics

Translations & English Editing: Shulamit Amir-Zarmi

Illustrations & Layout: Margalit Bassan

Cover Design: Anat Perl

Cover Photo: Arye Bar-Lev

Production Manager: Shaul Shragai

© 1993

All Rights Reserved

The Ben-Gurion Research Center

Printed in Israel

At Keterpress Enterprises, Jerusalem

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

A Research Annual
Volume 3

THE BEN-GURION RESEARCH CENTER
BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV PRESS

1993

**This annual is published
with the kind assistance of
Yad David Ben-Gurion
The Ben-Gurion Heritage Institute
and the Ruth Aliav Fund**

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

עיצוב: ענח פרל